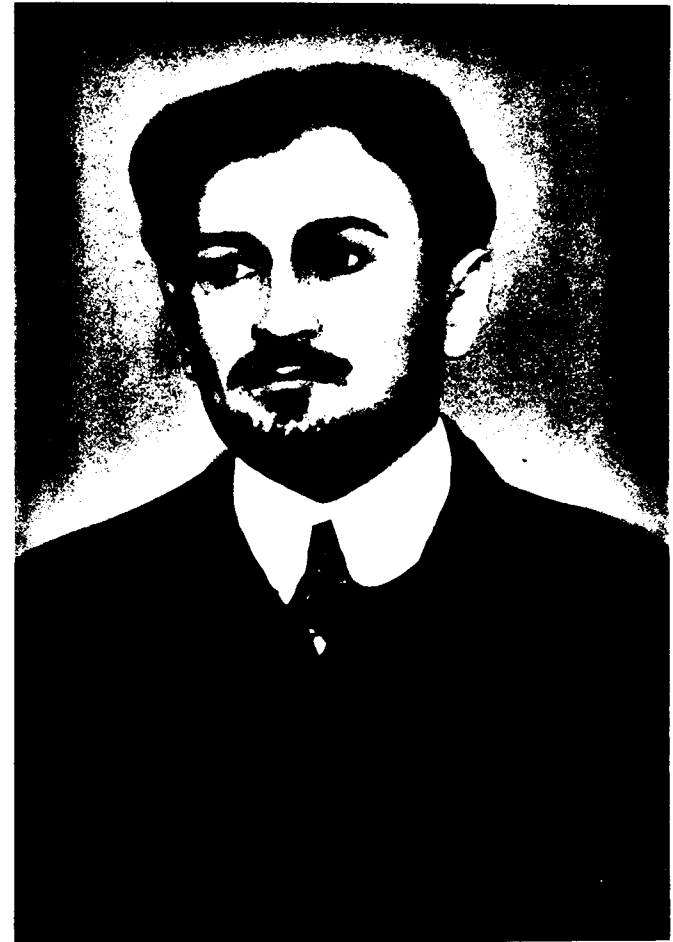

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵԼԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Ե

**ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ա 205

Հրատարակության պատրաստեց
Պ. Հ. Հովհաննիսյանը

Աղոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր: Հինգ հատորով / Ն. Աղոնց; Գալուստ Կիլիկիեցի հին-
նարկ.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012. Հ. Ե.- Հայ-բյուզանդական ուսումնա-
սիրություններ / Խմբ.՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան: Թարգմ.՝ Ա. Շահումյան,
Օ. Վարդազարյան, Վ. Պողոսյան.- 664 էջ + 2 ներդիր. (Հայկական
մատենաշար):

*Նիկողայոս Աղոնցի երկերի հինգերորդ հատորն ընդգրկում է ականա-
վոր հայագետի բյուզանդագիտական ուսումնասիրությունները, որոնց մեծ
մասը նախապես լույս է տեսել ֆրանսալեզու գիտական պարբերականներում
և գետեղվել 1965 թ. Լիսաբոնում ֆրանսերենով հրատարակված «Հայ-բյու-
զանդական նոթեր» ("Études Arméno-Byzantines") ժողովածուում:*

*Հասցենազրվում է հայագետներին, բյուզանդագետներին և ընթերցող
հանրությանը:*

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1534-8

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2012
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական համեմատողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ.
Մաղոյան Ա. Գ.
Սիմոնյան Ա. Հ.
Մտեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Թարգմանիչներ

Ա. Բ. Շահումյան
Օ. Ս. Վարդազարյան
Վ. Ա. Պողոսյան

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համաշխարհային գիտական հանրությանը Նիկողայոս Ադոնցն առավելապես հայտնի է իբրև բյուզանդագետ: Եվ դա իրոք այդպես է, քանի որ, զբաղվելով հայրենի պատմությամբ, Ն. Ադոնցը զրեթե միշտ աչքի առաջ է ունեցել նրա բյուզանդական աղերսները: Ավելի ստույգ ասած, նա անընդհատ փնտրում էր միաժամանակ և՛ «Բյուզանդիան»՝ Հայաստանում», և՛ «Հայաստանը՝ Բյուզանդիայում», քաջ գիտակցելով, թե որքան միախյուսված էին դրանց ճակատագրերը: Եվ նույնիսկ այնտեղ, որտեղ նման աղերսներ գտնելը, թվում է, անհնարին էր, նա ևս մեկ անգամ ապացուցում էր բյուզանդական իրողությունների իմացության անհրաժեշտությունն ու շահեկանությունը, վերականգնելով, օրինակ, բյուզանդական բերդամրոցների անվանումների և տեղադրության հիման վրա Ուրարտուի պատմական քարտեզի որոշ տարրեր¹:

Բյուզանդագիտական հոյակապ պատրաստվածությունը Ն. Ադոնցի գուտ անձնական նվիրվածության հետևանքը չէր: Նրան վիճակվել է մուտք գործել պատմական ուսումնասիրությունների ոլորտն այն ժամանակ, երբ աներևակայելի արագությամբ ձևավորում և սկսում է պտղաբերել ռուսական բյուզանդագիտությունը, որի օրրանը հենց Ն. Ադոնցի *alma mater*՝ Ս. Պետերբուրգի համալսարանն էր: Այստեղ եռանդով գործում էր Վ. Գ. Վասիլևսկին, որը կարդացել է բյուզանդագիտական առաջին համալսարանական դասընթացները, սկսել այս մասնագիտության վերաբերյալ աշխատություններ հրատարակել իր ղեկավարած «Ժողովրդական կրթության մասնաբաժնի» հանդեսում», Ս. Պետերբուրգի համալսարանի «Տեղեկագրում», ապա, 1894 թ. հիմնում է «ВУЗАНТОСКОУ ВРЕМЕННУК» տարեգիրքը, որը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեց համաեվրոպական հեղինակություն: Վ. Գ. Վասիլևսկին իր շուրջը հավաքեց բյուզանդագետների մի հիասքանչ համաստեղություն (Վ. Է. Ռեզել, Պ. Վ. Բեզոբրազով, Վ. Ն. Բենեշկիչ, Ա. Ա. Վասիլև, Ֆ. Ի. Ուսպենսկի, Յու. Ա. Կուլսկովսկի, Բ. Ա. Պանչենկո, Ն. Պ. Կոնդակով և բազում այլք), որն ստանալու էր «Պետերբուրգյան դպրոց» անվանումը: Գաղափարի բերումով ցրվելով աշխարհով մեկ, նրանք իրենց հետ ամենուրեք տանելու են դպրոցին հատուկ հետազոտա-

¹ Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Դ, Երևան, 2009, էջ 63, 65 և այլուր:

կան ներշնչանքը և, միաժամանակ, գիտական ճշգրտությունն ու նրբությունը: Վ. Գ. Վասիլևսկին շատ կարևորում էր նաև բյուզանդագիտության կապերը հարակից ոլորտների, հատկապես՝ արևելագիտության հետ: Պետերբուրգյան արևելագիտությունը շարժվում էր ընդառաջ. բարոն Վ. Ռ. Ռոզենը և նրա աշակերտներ՝ Ա. Ա. Վասիլևը, Ն. Մառը և ուրիշները շրջանառության մեջ են դնում արևելյան (արաբական, հայկական, վրացական ևն) աղբյուրները, որոնք անմիջապես գրավում են բյուզանդագետների ուշադրությունը¹:

Ահա այս հագեցած և բեղմնավոր մթնոլորտում են ձևավորվում երիտասարդ Ադոնցի գիտական հետաքրքրությունները և հետազոտական հմտությունն ու ճաշակը: 1899 թ. օգոստոսին, համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի արևելյան լեզուների բաժանմունքն ավարտելուց հետո, նա մեկնում է Մյունխեն: Այստեղ նա ևս բարեխառնություն է ունենում շփվելու այնպիսի մի անձնավորության հետ, ինչպիսին էր Կարլ Կրումբախերը՝ Մյունխենի համալսարանի հրչակավոր բյուզանդագիտական սեմինարի ղեկավարն ու եվրոպական առաջին բյուզանդագիտական հանդեսների հիմնադիրը («Byzantinische Zeitschrift», Լայպցիգ, 1892-ից ի վեր և «Byzantinische Archiv», Լայպցիգ, 1898-ից): Այդ ժամանակ արդեն լույս են տեսել Կ. Կրումբախերի՝ մինչ օրս անփոխարինելի մնացող բյուզանդական գրականության ստվարածավալ պատմությունը², ինչպես նաև «Kasia» գրքույկը³, որի ազդեցությամբ Ն. Ադոնցը հեղինակում է իր անդրանիկ բյուզանդագիտական հոդվածը՝ «Կասիա միանձնուհին և հայերը»⁴:

1900 թ. հոկտեմբերին Ն. Ադոնցը տեղափոխվում է Փարիզ, որտեղ ունկնդրում է ևս մի «անմահի»՝ Սորբոնի համալսարանի բյուզանդագիտության ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Շառլ Դիլի «Բյուզանդիայի պատմություն» դասընթացը: Երիտասարդ պատմաբանի վրա մեծ տպավորություն է բողնում այդ օրերին լույս տեսած Շ. Դիլի «Հուստինիանոսը և բյուզանդական քաղաքակրթությունը» կոթողային մենագրությունը⁵: 1901-1902 թթ. Ն. Ադոնցը շարունակում է իր ճանապարհորդությունը՝ այցելելով Լոնդոն և Վիեննա, ծանոթանալով ժամանակի հռչակավոր գիտնականների, որոնց

թվում էր նաև քրիստոնեության պատմության այնպիսի մի գիտակ, ինչպիսին էր Ֆրեդերիկ Կ. Կոնիքերը, որը շատ էր կարևորում առարկային վերաբերող հայկական աղբյուրները: Հետզհետե ավելի վճռական է դառնում Ն. Ադոնցի շրջադարձը դեպի բյուզանդագիտություն, ատաղձներ են կուտակվում ապագա մագիստրոսական թեզի համար: Ն. Մառին ուղղված մամակներից¹ պարզվում է, որ թեզի համար նա, երիտասարդությանը հատուկ խիզախությամբ, ընտրել էր «Հայաստանի պատմությունը և հայերի ճակատագիրը Բյուզանդիայում» անծայրածիր թեման՝ ցանկանալով քննության նյութ դարձնել VII-VIII դարերի իրողությունները: Ժամանակի ընթացքում թեման, բնականաբար, մասնավորվեց՝ թեզի խորագիրը սահմանափակվեց VI դարով, այսինքն՝ Հուստինիանոս I-ի օրերով:

1908 թ. Ս. Պետերբուրգում լույս է տեսնում ըստ էության բյուզանդագիտական «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությունը², որը 1909 թ. ապրիլի 5-ին որպես մագիստրոսական թեզ ներկայացվում է հրապարակային պաշտպանության:

Հայտնի է, որ Ն. Մառը խրախուսում էր հատկապես իր այն սաներին, որոնք զբաղվում էին աղբյուրագիտական, բնագրագիտական, լայն առումով՝ բանասիրական խնդիրներով: Հանգամանք, որ շեշտում է ինքը՝ Ն. Ադոնցը 1909 թ. սկզբներին Գր. Խալաթյանցին ուղղված իր նամակում. «Չեզ հայտնի է, որ Մառը այսպիսի հարցերով պարապելը վաղաժամ է համարում և զովեստներ նրանից սպասել չի կարելի»³: Սակայն սույն աշխատանքը կատարված էր գիտական այնպիսի հմտությամբ, այնպիսի ոգևորությամբ և մտքի թարմությամբ, որ Մառը հիացական կարծիք է հայտնում իր սանի թեզի վերաբերյալ⁴: Իսկ նշանավոր բյուզանդագետ Ա. Ա. Վասիլևը Ադոնցի մենագրությանը նվիրված իր գրախոսականում գիտական հանրությանը շնորհավորում է բյուզանդագիտությունը հարստացնող նոր աշխատության տպագրության առթիվ⁵:

¹ «Նիկողայոս Ադոնցի նամակները Կարապետ Եզյանին և Նիկողայոս Մառին», հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հակոբյանը, «Լրաբեր», ԳԱ հասարակ. գիտ., 1975, № 11, էջ 92-111:

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб., 1908.

³ Տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի անտիպ նամակներից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1988, № 3, էջ 100:

⁴ Տե՛ս Н. Я. Марр, Выступление на защите диссертации Н. Адонца „Армения в эпоху Юстиниана“ (текст выступления и материалы к нему, 1908 г.). - Архив Н. Я. Марра, А-996, нմստ. В. А. Миканкова, Николай Яковлевич Марр, М.-Л., 1949, с. 165:

⁵ А. А. Васильев, „Журнал Министерства народного просвещения“, 1910, февраль, с. 412-418.

¹ Տե՛ս Г. А. Курбатов, История Византии (историография), Ленинград, 1975, с. 106-122, И. П. Медведев, Некоторые размышления о судьбах русского византиноведения. — “Исторические записки”, 3 (121), М., 2000, с. 30-37:

² Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (առաջին հրատարակություն՝ 1891 թ., երկրորդը, շատ ավելի ընդլայնվածը՝ 1897-ին, Լիբրար Էրհարդի և Հայնրիխ Գեյցերի համահեղինակությամբ):

³ K. Krumbacher, Kasia, Sitzungberichte der Bayerischen Akad. D. Wiss., Philos.-philol. und histor. Kl., 1897, ss. 305-370:

⁴ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1901, № 5-6, էջ 129-132:

⁵ Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au 6. siecle, Paris, 1901.

Որպես բյուզանդագետ Ն. Ադոնցն իրեն լիովին դրսևորեց 1920-1930-ական թվականներին՝ նախ Փարիզում բնակվելու (1921-1931 թթ.)¹, ապա՝ Բրյուսելի Ազատ համալսարանում դասավանդելու շրջանում (1931-1940 թթ.): Այն ժամանակ, երբ Ն. Ադոնցը տեղափոխվեց Բրյուսել, Բելգիայում արդեն վաղուց գործում էր բյուզանդագիտական մի պատկառելի դպրոց: 1837 թվականից սկսած այստեղ ճիզվիա Յան վան Բոլանդի հետևորդների՝ բուլանդիստների հոգածությամբ լույս է տեսնում սովորաբար սրբախոսական մատենաշարը՝ «Acta Sanctorum», իսկ 1882 թ. հետո դրան զուգակցեց նույն առարկային նվիրված «Analecta Bollandiana» գիտական հանդեսը: Ն. Ադոնցի ժամանակակիցներ էին երկու հռչակավոր բուլանդիստ հայրեր՝ գիտական սրբախոսության հիմնադիր Իպոլիտ Դելեեն, և Պաուլ Պետերսը, որը հատուկ ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր արևելյան, այդ թվում նաև հայկական նյութը:

XX դարի սկզբներին Բրյուսելում կազմակերպվեց նաև «Բյուզանդագետների բելգիական ընկերությունը», որը 1924 թվականից սկսյալ հրատարակում է «Byzantion» պարբերականը: Բրյուսելի Ազատ համալսարանում համբավվոր բյուզանդագետ Անրի Գրեգուարի ջանքերով 1930-1931 թթ. հիմնադրվեց Արևելյան և սլավոնական բանասիրության ու պատմության ինստիտուտը, որն առավելապես զբաղվում էր բյուզանդագիտությամբ: Ա. Գրեգուարի նախաձեռնությամբ ու շնորհիվ է, որ 1931 թ. նոյեմբերին ինստիտուտում ստեղծվեց հայագիտության ամբիոն, որի վարիչ հրավիրվեց Ն. Ադոնցը: Բելգիացի հայտնի հայագետ Ժերար Գարիտը վկայում է, որ Ն. Ադոնցն իր բյուզանդագիտական ու արևելագիտական կրթության և հատկապես հայկական աղբյուրների հիանալի իմացության շնորհիվ մեծապես օգտակար եղավ Անրի Գրեգուարին ու նրա գործընկերներին. «Ադոնցի հաստատվելը Բրյուսելում նշանավորվեց հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված բազմաթիվ ծանրակշիռ ուսումնասիրությունների պատրաստմամբ և հրատարակմամբ»²:

¹ Այդ ժամանակամիջոցում Ն. Ադոնցը մի շարք հոդվածներ է հրատարակում եվրոպական տարբեր գիտական հանդեսներում. «Revue de l'Orient Chrétien», Paris, 1924, t. 24, 1925-1926, t. 25, 1927-1928, t. 26. «Armeniacs», Leipzig, 1927, fasc. II. «Revue des Études Arméniennes», Paris, 1927, t. VII, 1928, t. VIII. «Byzantinische Zeitschrift», Leipzig, 1929-1930, № 29-30. «Revue des Études indo-européennes», Paris, 1938, t. 1. «Mémoires publiés par de l'Académie royale de Belgique», Bruxelles, 1938 և այլն:

² St'u G. Garitte, Préface, un'u N. Adontz, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 4, հմմտ. «Новый взгляд на историю Армении», сборник статей, посвященный творчеству Николая Адонца, под ред. Ю. Костянина, СПб., 2009, с. 111-112:

Պատմաբանը իսկույն ևեթ սկսեց աշխատակցել ինչպես «Byzantion» հանդեսին, այնպես էլ «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves» տարեգրքին: Նշված հանդեսներում լույս տեսան նրա բյուզանդագիտական 20-ից ավելի հիանալի ուսումնասիրությունները Հայաստանի և Բյուզանդիայի առանձին անվանի գործիչների ու ընտանիքների մասին, ինչպես, օրինակ՝ Մավրիկիոս, Կոստանդին V, Լևոն V Հայկազն, Վասիլ I, Հովհաննես Չմշկիկ կայսրերին, կայսրուհի Թեոդորային, կեսար Վարդ Մամիկոնյանին, Բուրդարիայի թագավոր Սամուել Հային, Հայոց թագավորներ Աշոտ II Երկաթին և Աշոտ III Ողորմածին, Կիլիկիայի իշխանապետ Ռուբեն I-ին, Տայքի կյուրոպաղատ Դավթին, նշանավոր զորավարներ Նիկեփորոսին և Փիլարոսին, հայ-բյուզանդական Տարոնացի, Թոռնիկ, Մխիթար, Դալասենոս, Թեոդորական ընտանիքներին, հայազնի գիտնականներին (Լևոն Իմաստասեր, Բագրատ աստղաբաշխ և ուրիշներ), բյուզանդացի բանաստեղծուհի Կասիա Միանձնուհուն, «Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազնավեպին և հարակից խնդիրներին նվիրված հոդվածները:

Ն. Ադոնցի դերը բյուզանդագիտության ընդհանուր պատմության մեջ տակավին կարոտ է ուսումնասիրության: Առայժմ մենք չենք հավակնում ոչ միայն լուծել այլև նույնիսկ շոշափել նման խնդիր: Կան, սակայն, ամուրանալի փաստեր, որոնց վրա պետք է հրավիրենք ըմբերցողի ուշադրությունը: Նախ, Ն. Ադոնցն առաջին հայ բյուզանդագետն էր: Մինչ նրա ասպարեզ գալը հայ պատմագիտությունը միայն հպանցիկ աղերսներ է ունեցել բյուզանդագիտության հետ: Առանձին հարցեր քննարկման նյութ են դարձել հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում (Մ. Չամչյան, Մտ. Պալասանյան ևն)¹, սակայն չկար մեկը, որ հետաքրքրությունների ծիրով հանդերձ ունենար պատշաճ մասնագիտական պատրաստվածություն և ճանաչված լիներ միջազգային գիտական հանրության կողմից:

Երկրորդն այն է, որ Ն. Ադոնցն ամենայն հնարավորն էր անում, որպեսզի ընտելացնի ժամանակակից բյուզանդագետներին այն հանգամանքին, որ Բյուզանդիային վերաբերող հայկական աղբյուրները ոչ պակաս արժանի են ուշադրության, քան «դասական» եվրոպական կամ արևելյան լեզուներով գրվածները, իսկ երբեմն նույնիսկ նախընտրելի են: Շեշտելով Ն. Ադոնցի գիտությանը բերած այս նորությունը, Ժ. Գարիտը գրում է. «Անհնար է ձեռնամուխ լինել Եգիպտոսի, Ասորիքի, Հայաստանի կամ Վրաստանի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրությանն առանց հիմնվելու

¹ Կ. Տեր-Սահակյանի «Հայ կայսեր Բիզանդիոնի» երկասիրությունը (Վնենտիկ, 1905), չնայած խորագրին, գիտական ուսումնասիրություն չէ:

բյուզանդական աղբյուրների վրա: Նմանապես անհնար է շարադրել Բյուզանդիայի պատմությունն առանց հաշվի առնելու դպրոցական, ասորական, հայկական և վրացական աղբյուրները...Ն. Ադոնցը լայնորեն օգտագործում էր հայկական պատմիչներին, որոնց երկասիրությունների բնագրերը բյուզանդագետներից միայն քչերն էին ի վիճակի կարդալ: Armenia non legentur [«Հայերենը չեն կարդալու»] միայն խթանում էր նրա նախանձախնդրությունը¹:

Վերջապես, Ն. Ադոնցը անձնվեր պայքարում էր բյուզանդահայերի նկատմամբ այն ծայրահեղ բացասական վերաբերմունքի դեմ, որը հատուկ էր իր ժամանակի որոշ եվրոպական, և հատկապես՝ հույն բյուզանդագետների համար: Բյուզանդիան դիտելով որպես զուտ հունական կայսրություն, այդ պատմաբանները հակված էին անտեսել երկրի կյանքում մյուս ժողովուրդների խաղացած այնքան զգալի դերը: Ադոնցն ապացուցում էր հակառակը. «Բյուզանդիան, - գրում է նա, - ոչ Հռոմեական կայսրություն մը պիտի լլլա, ոչ Հունական կայսրություն մը: Ան պիտի ձևացնե լայն կազմակերպություն մը համաշխարհային բնույթով, զանազան ցեղերու և լեզուներու պատկանող ժողովուրդների համագործակցության վրա հիմնված, առանց ազգային նախապաշարման»²: «Դիզենիս Ակրիտաս» ղյուցագներգությանը նվիրված հետազոտությունում նա հստակորեն բանաձևում է իր «հավատամքը». «Չմայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն է, այն ամենևին էլ հույների կայսրությունը չէր»: Ուստի պետք է հրաժարվել ազգային նախապաշարումներից և մեծամտությունից, և ի վերջո ընդունել, որ «Բյուզանդիան իր վեհությամբ պարտական է իր կազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների արդյունավոր համագործակցությանը: Կայսրությանը դրանցից յուրաքանչյուրի մատուցած ավանդը և ծառայությունները որոշելը կնպաստի վերջինիս բնույթի և նրա քաղաքակրթությունն ավելի լավ հասկանալու խնդրին»³: Այլ առիթով նա դարձյալ շեշտում է. «Բյուզանդականությունը, ինչ որ զանազանվում էր իր նախորդ քաղաքակրթությունից, պարտական է այլևայլ ազգերի միահամուտ գործակցության միևնույն պետական օղակում: Որոշել այս կամ այն ազգային տարրի բերած նպաստը՝ նշանակում է լուսաբանել, հասկանալ բյուզանդականությունը»⁴: Հույն պատմաբանները, - գրում է Ադոնցը, - շարունակ մի տեսակ նախապաշարմունքի զոհ են դարձել. նրանք կարծում են, որ Բյուզանդիան հույների կողմից կառուցած շենք էր, իսկ հայերն այնտեղ թափանցել ու

հաստատվել են «որպես արկածախնդիրներ, որպես բախտի շփացած զավակներ, որպես թափառական ասպետներ, որոնք իրենց փառքն էին փնտրում մեծ ճանապարհներին: Ավելի սխալ բան հնարել հնարավոր չէ: Եթե հույները կայսրության անհերքելի տերերն էին լեզվի և քաղաքակրթության միջոցով, ապա հայերը իրենց ստեղծարար մտքի և իրենց ազգին հատուկ ռազմական հանճարի շնորհիվ գտնվում էին այն ազգերի շարքում, որոնք ամենամեծ նպաստն էին մատուցել այն պահպանելու գործում»¹: Հետևաբար, «հայերը Բյուզանդիային նույնքան հարազատ էին, որքան և հույները: Կայսրությանը մատուցած իրենց ծառայություններով և նվիրվածությամբ, ինչպես նաև իրենց փայլուն գործունեությամբ ու անօրինակ քաջությամբ, նրանք հանդես են գալիս իբրև Բյուզանդիայի պես բարդ կառույցի իսկական կերտողներ»²: Իրոք, հայերին առաջնակարգ դեր է բաժին ընկել. Բյուզանդիայի պատմության ամենաակնառու հերոսները կամ ծնունդով, կամ ծագումով հայեր էին: Հայերի խաղացած դերի մասին առավել վճռորոշ և ճշմարիտ վկայությունը տրամադրում են ոչ թե ազգայնամոլ կամ պատմության կեղծարար ուսումնասիրողներն իրենց նեղմիտ մոտեցումներով, այլ ինքը՝ Բյուզանդիայի պատմությունը³: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների բարեխիղճ և անկողմնակալ ընթերցումը ցույց է տալիս, որ «Հուստինիանոսի օրից և նրա քաղաքականության հետևանքով կայսրության դռները լայն բացվեցին հայության առաջ, առավելապես տիրող դասի, ազնվականության: Իրար ետևից քաշվեցին արևմուտք մանավանդ Արշակունի և Կամսարական տան ներկայացուցիչները:

Արտավան և Հովհաննես Արշակունիք, Ներսես, Հրահատ և Իսահակ Կամսարական երեք եղբայրներ, Գլակ, Արտավազ, Վարազ, մի ուրիշ Հովհաննես, այլև Արշակ, Արտաշիր, Քանարանգես - ահա հայ ասպետության այն շարանը, որ իրենց այրուձիով բյուզանդական զորքի զարդն էին կազմում Հուստինիանոսի օրով: Եվ հռչակավոր Ներսեսը, որ Հուստինիանոսի պետության իսկական սյունն էր:

Հայ ամունն արդեն դուրս էր եկել իր նեղ ճորերից ու կիրճերից և թնդում էր մեծ պետության ծավալում տարածության մեջ:

Հայությունը մի գետ է, որի ջրերը ռոռզում են ոչ միայն իր հարազատ հողն ու անդաստանը, այլև թավալում են հուժկու ալիքներ դեպի ընդհանուր քաղաքակրթության օվկիանոսը:

¹ G. Garitte, p. 5-6.

² Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 2006, էջ 48:

³ Նույնը, էջ 157-158:

⁴ Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 438:

¹ Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, Երևան, 2012, էջ 83, 173-174 (այսուհետև՝ աստ):

² Նույնը, էջ 83:

³ Նույնը, էջ 173:

Արտավան, Ներսես և նրանց շուրջը գործող հայ իշխանների պարտը, առաջին մեծ ալիքներ էին, որ զարկեցին բյուզանդական արքունիքի պատերին:

Հայաստանի լեռների այդ վայրի ծաղիկները պատվավոր տեղ գրավեցին բյուզանդական շքեղության մեջ»¹:

Իսկ արդեն VII դարից սկսած «մենք տեսնում ենք հայերի պայքարը կայսերական գալիստի համար: Համարյա յուրաքանչյուր կայսր ունեցել է իր հայ մրցակիցը: Մենք այստեղ թվում ենք միայն վկայված փաստեր. 635 թ. Վահան գորավարը կայսր հռչակվեց Հերակլի փոխարեն, 644 թ. Վալենտինոս Արշակունին ապստամբեց Կոստանդ II-ի դեմ, 668 թ. Մեգեգիոս (հայ. Մծեծ) գորավարը կայսր հռչակվեց Կոստանդին IV-ի փոխարեն, Փիլիպպիկոս Վարդանը թագավորել է 711-713 թթ., Արտավազդ կյուրոպաղատը՝ 742 թ., Ալեքսիոս Մուզելե գորավարը՝ 790 թ., 803 թ. կայսր է հռչակվել Վարդան մոնոստրատեզոսը, 808 թ. Արշավիր քվեստորը, 813-820 թթ. գահը գրադեցրել է Լևոն Հայկազունը, Թովմա Ապստամբը՝ 821-822 թթ., Մամիկոնյան իշխանուհի Թեոդորան կայսրուհի էր 842-857 թթ., Վարդասն ամենակարող էր 856-866 թթ., վերջապես Վասիլը թագավորել է 867-886 թվականներին»²: Իսկ ինչպես հայտնի է, և ինչպես միահամուռ ընդունում են բոլորը, Բյուզանդական կայսրությունն իր զինվորական ու մշակութային մեծության գագաթնակետը բարձրացավ Վասիլի հիմնադրած Մակեդոնական փառավոր հարստության օրոք՝ հարստություն, որն «իրապես հայկական էր»³:

Դեռևս Ադոնցից առաջ ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան Ալֆրեդ Ռամբոն (1842-1905) Բյուզանդիայի պատմությանը նվիրված իր հայտնի ուսումնասիրությունում⁴ շեշտել էր հայերի այդ դերը՝ գրելով, թե IX-X դարերի ընթացքում հայերն արդեն տեր էին դարձել կայսրությանը և ամեն տեղ հայեր միայն կտեսնվեին: Առանց հայազնի Վասիլին իսլամությունը Եվրոպայի վրայով պիտի անցներ, քարտեզանդ անելով ամեն ինչ: Վասիլ մեծագործ կայսրի հետ ասպարեզ բարձրացան նաև այնպիսի հզոր հայ ընտանիքները, ինչպիսիք էին Լեկապենոսներ, Գուրգուսաներ, Չմշկիկներ, Փոկասներ, Սկլերոսներ, որոնք «իրենց հերոսական ծեսքով [իմա՝ սխարանքներով – Պ. Հ.] ստեղծեցին մեծ դյուցազներգությունը, հավիտենական

փառքը Բյուզանդիոնի»¹: Ա. Ռամբոնին երկրորդում է Հ. Գեյցերը. «Հայոց ազգի քաջ և խելացի որդիները Արևելահռոմեական պետության (այսինքն՝ Բյուզանդիայի – Պ. Հ.) թե՛ բարձր զինվորական շրջաններում և թե՛ կայսերական դիվանում արժանացել էին ամենաազդեցիկ և դեկավարող պաշտոնների և վարում էին ամենաարժանավոր եղանակով»²: Ամենաերևելի բյուզանդագետներից մեկը՝ Շառլ Դիլը ստիպված էր խոստովանել. «Հայ ազնվականությունը հաճությամբ էր ծառայության մատնում կայսերական բանակ, և այդ արկածախնդիրներից ոմանց հաջողվեց հասնել փայլուն դիրքերի: Բյուզանդիան Հայաստանին է պարտական բազում լավագույն զորավարների, արտակարգ կառավարիչների, մինչև անգամ շատ կայսրերի համար. նրանցից էին՝ Հերակլեսը VII դարում, Լևոն Հայկազուն IX դարում, Ռոմանոս Լակապենոսը և Հովհաննես Չմշկիկը X դարում: Չպետք է մոռանալ նաև հայազգի հրաշալի զինվորներին: X դ. հայկական գնդերը կայսրության լավագույն զորամիավորումներից էին»³:

Այնուհանդերձ, Ն. Ադոնցի նպատակը չի եղել միայն բյուզանդական այս կամ այն գործչի հայկական ծագման հարցի քննարկումն ու պարզաբանումը: Ականավոր պատմաբանը խորհում էր պատմական կատեգորիաներով՝ երբեք տուրք չտալով ազգայնամուլական կոնյունկտուրային: Նրան հետաքրքրել է շատ ավելի կարևոր մի պատմական երևույթ՝ հայ ժողովրդական լայն զանգվածների և մասնավորապես նախարարական ընտանիքների արտագաղթի առաջին (V-VII դդ.) և երկրորդ (VII-X դդ.) փուլերը, երբ, ինչպես գրում է Կ. Ն. Յուզբաշյանը, «լքելով հայրենիքը, հայ ազատամին ապաստան է գտնում բյուզանդական գահի շուրջը և փոխելով դավանանքը, դառնում բյուզանդական վերնախավի կարևոր բաղկացուցիչ տարրը: Այսպիսով, նա (Ադոնցը – Պ. Հ.) կարողանում է երևան հանել պատմական մի երևույթ, որը հավասար չափով կարևոր է Հայաստանի ու Բյուզանդիայի արտաքին հարաբերությունները և ներքին կյանքը ուսումնասիրելու համար»⁴:

Հայ-բյուզանդական հարաբերություններում շրջադարձը սկսվեց այն պահից, երբ կայսրությունը XI դարի կեսերից սկսեց վարել շեշտված հայա-հալած քնադարականություն: Նախ սկսեցին հալածել բոլոր այլադավաններին և առաջին հերթին՝ հայերին: Դիպուկ է նկատել Ն. Ադոնցը, որ «հանդուրժողականությունը քրիստոնեական մեծ կայսրության առաքինություն-

¹ Ն. Ադոնց, Նրկեր, հատ. Ա, էջ 216-217:

² Աստ, էջ 173:

³ Ն. Ադոնց, Նրկեր, հատ. Բ, էջ 149: «Մակեդոնական հարստության հայկական ծագման մասին չի կարելի կասկածել», - անվարան պնդում է գերմանացի պատմաբան Հայնրիխ Գեյցերը (տե՛ս Հ. Գեյցեր, Համառոտություն բյուզանդական կայսրերի պատմության, Վաղարշապատ, 1901, էջ 215):

⁴ A. Rambaud, L'Empire grec au X siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris, 1870.

¹ Ն. Ադոնց, Նրկեր, հատ. Բ, էջ 49-50:

² Հ. Գեյցեր, նշվ. աշխ., էջ 215:

³ Շ. Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, Նրևան, 2005, էջ 134:

⁴ Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, № 4, էջ 124:

ներից չէր»: Հայերի նկատմամբ գործադրվող դավանական ու ազգային բռնություններն ընդունել էին այնպիսի ձևեր, որոնք «ամենևին պատիվ չէին բերում խելամիտ քաղաքականությանը: Հեռու լինելով իր նպատակին հասնելուց՝ այն, ընդհակառակը, հրահրել է վճռական հակազդեցություն: Իր իրավունքները, իր և իր ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու համար՝ Հայոց եկեղեցին զինվել է»: Հետևանքները ողբերգական եղան հենց Բյուզանդիայի համար: Հայերի դեմ կայսրության հռչակած պայքարը «իր իսկ համար ունեցել է կործանարար հետևանքներ: Այն հայերին խոտորելու էր և վանելու կայսրությունից, դրդելու նրանց կենտրոնամալ Տարսուսում անկախության դրոշմ պարզելու գաղափարի վրա: Ուստի կայսրությունը միայն ցամաքեցրել է դարեր շարունակ իր զինվորական փառքն ապահովող աղբյուրը»¹: Մյուս կողմից՝ Բյուզանդիան անհետատեսորեն ջանք չի խնայել կործանելու հայկական պետականության բոլոր նշանավոր կենտրոնները (Տարսոն, Տայք, Վասպուրական), մասնավորապես Բագրատունիներինը՝ Անիում և Կարսում: Հայերի դեմ Բյուզանդիայի վարած ամմիտ քաղաքականությունը հատկապես «ավելի շեշտակի է դառնում Դիոգենեսի թագավորության ընթացքում, իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում ավարտվել է լիակատար խզումով»²: Արդյունքը եղավ այն, որ հայերի հոսքը դեպի Կոստանդնուպոլիս նվազեց և ապա ընդհանրապես դադարեց: Եվ «Բյուզանդիոնը այլևս չտեսավ ժայթքիլն այն աղբյուրին, որմ է իր մեջ հոսած էին այնքան կենսական ուժեր և գոր ինքն իսկ ցամաքեցուցած էր»: Կայսրության ծոցի մեջ հայ-հույն համերաշխության խզումը, եզրակացնում է պատմաբանը, «կնշանակե այն թվականը, երբ Բյուզանդիոն սկսավ սահիլ դեպի անկում»³: Ն. Աղոնցն առաջինը չէր, որ եկել էր նման պատասխանատու եզրակացության: Ինքը՝ Շ. Դիլն էր, որ ավելի վաղ ստիպված էր խոստովանել. Հայաստանի բյուզանդական նվաճումը, «անշուշտ, մեծ հաջողություն էր, որը նպաստեց կայսրության թե՛ տարածքի, թե՛ հեղինակության բարձրացմանը, սակայն այդ հաջողությունը թերևս ավելի երևութական էր, քան իրական, քանզի Հայաստանի բռնակցումով վերացավ մի միջանկյալ պետություն, որ խանգարում էր արաբական և բյուզանդական աշխարհների անմիջական շփմանը»⁴: Դիշտ է նկատել Հր. Մ. Բարթիկյանը, որ խոսքն այստեղ պետք է վերաբերեր ոչ այնքան արաբական աշխարհին, որքան թուրքական. «Բյուզանդական դիվանագիտության կատարյալ ֆիասկոն երևաց XI դարի սկզբին, երբ նա չնկատեց, թե ինչ է կատարվում

Կասպից ծովից արևելք, չնկատեց վերահաս թուրքական վտանգը: Վերացնելով հայոց պետականությունը և լուծարելով հայկական բանակը, նա փաստորեն թուրքերի առաջ լայն բացեց Հայաստանի, ապա և բյուզանդական կայսրության դռները»¹:

Դիշտ է նաև այն, որ հայերի նկատմամբ հույների անգուսպ առելության պատճառը միայն երկու ժողովուրդների դավանական տարբերությունը չէր, այլ կայսրության քաղաքական կյանքում գերիշխանության հասնելու համար մղվող անզիջում պայքարը: Առելության պատճառը, եզրափակում է Ն. Աղոնցը, «հույների հետ հայոց հաղթանակող մրցակցությունն էր ռազմական և տնտեսական կյանքում»: Վերոնշյալների լույսի ներքո պատահական չպետք է համարել հայերին վերաբերող IX դարի բյուզանդական բանաստեղծուհի Կասիա Միանձնուհու պարսավագրի ատելությամբ լի հետևյալ տողերը՝

Հայոց զարհուրելի ազգը
պատիր է և չարաբար վերին աստիճանի.
այլև խելացնոր, փոփոխամիտ և նախանձոտ,
խիստ փքված և լի նենգությամբ²:

Ն. Աղոնցը համոզված է, որ Կասիա Միանձնուհու սույն տողերը անհատական տեսակետ չէ, այլ մի «ընդհանուր հայացք, որ ունեն բյուզանդական հույները հայոց վերաբերմամբ. ներշնչված այն չարախնդրությամբ և նախանձով, որով նոքա նայում էին հայերի փայլուն հաջողության հասարակական և քաղաքական կյանքի ամեն ասպարեզներում»³:

Կասիա Միանձնուհին միակը չէր: Հայերի նկատմամբ նման վերաբերմունք են որդեգրել նաև բյուզանդական այլ մատենագիրներ, անգամ նոր ժամանակների հույն և եվրոպացի որոշ ուսումնասիրողներ: Այդ կապակցությամբ է, որ Ն. Աղոնցը մատնանշում է հույն բյուզանդագետ Կ. Սաթասի միտումնավոր տեսակետը Բյուզանդիայի կյանքում հայերի խաղացած դերի մասին: «Արաբների դեմ վարած իր պատերազմների ժամանակ Հերակլիոս կայսրը փոփոխություններ մտցրեց ակրիտասների (սահմանապահ – Պ. Հ.) զնդի մեջ, բայց այստեղ, դժբախտաբար, սողոսկեցին բազմաթիվ վարձկան ուրացողներ: Մակեդոնական հարստությանը պատկանող կայսրերը սահմանների պահպանությունը վստահեցին հայերին, որոնք, սակայն, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած վստահությունը չարդարացրեցին:

¹ Աստ, էջ 237-238:

² Նույնը, էջ 514:

³ Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Բ, էջ 51:

⁴ Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 135:

¹ Հ. Բարթիկյան, Շատլ Դիլ տե՛ս Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ XXIV-XXV:

² Աստ, էջ 45:

³ Աստ, էջ 47:

Այդ վարձկանները Բյուզանդիայի նկատմամբ չհատուցված հին քեմ ունեին, որ հաճախ վաճառվոր կերպով բոցավառվում էր և մենք բազմիցս տեսնում ենք նրանց դաշնակցած հակառակորդներին (նկատի ունի արաբներին – Պ. Հ.), որոնց դեմ վարձկանները պետք է, որ հակադրեին անառիկ մի պատմե՞լ¹:

Վճռականորեն մերժելով «Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազներգության հրատարակիչներ Կ. Սաթասի և Է. Լեգրանի նման մտայնության դրսևորումները՝ Ն. Ադոնցը նշում է, թե ոչինչ չի արդարացնում այդպիսի անհարիր կարծիքը. «սա անարդարացի և բյուր կարծիք է, ուր զուտ անճանական զգացմունքները գերակշռում են որջախոսության վրա»²: Պատճառը այն է, որ Կ. Սաթասը և Է. Լեգրանը, ինչպես նաև այլ ուսումնասիրողներ մի տեսակ նախապաշարմունքի գոհ են դարձել, որի հետևանքով ճշմարտությունը կեղծվել է, իսկ պատմական հետազոտության համար անհրաժեշտ անկողմնապահությունը տեղի է տվել հեյլենական հայրենասիրության պաթոսին³:

Անշուշտ, Ն. Ադոնցի բյուզանդագիտական հետազոտությունները քարմ հոսանք էին, որ դրական լիցք հաղորդեցին կատարվելիք ուսումնասիրություններին: Բայց հանուն արդարության պետք է նաև նշել, որ ուսումնասիրողները նրա երկերում գտնում են մի շարք անճշտություններ. ոչ արդարացված ստուգաբանություններ, ոչ ճշգրիտ մեջբերումներ և հղումներ, կամ երբեմն անհրաժեշտ հղումների բացակայություն, առանձին շտապողական եզրակացություններ և այլն⁴: Պետք է նաև հաշվի առնել, որ Ն. Ադոնցի ուսումնասիրությունները իր դարի արգասիքներ են, իսկ գիտությունը շարունակ զարգանում է, և նոր գիտելիքի հետ բերում է նաև նոր տեսություններ:

Սակայն այս ամենը, ինչպես ճիշտ նկատել է Ժ. Գաբիտը, բնավ չի նսեմացնում Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության նշանակությունը. «Ամբողջության մեջ Ադոնցի հայ-բյուզանդական ուսումնասիրությունները և նրա եզրակացություններն անուրանալի են և ընդունվել ու ըստ արժանվույն են գնահատվել Բյուզանդիայի ընդհանուր պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների հեղինակների կողմից»⁵: Դեռևս 1933 թ. Ադոնցի վաստակի գնահատման խոսքում Ա. Գրեգուարը մատնանշել էր. «Այն պահից ի վեր,

ինչ Ադոնցը մեզ հետ է, Բյուզանդիայի պատմությունը դիտարկվում է նոր լույսի ներքո: Լուծումների ակնհայտ պարզությամբ ու բերած նոր փաստերի առատությամբ նրա ուսումնասիրությունները հիացրել են մասնագետներին և ապացուցել հայագիտության անվերապահ կարևորությունը, որ, ի մեծ ափսոսանք, բյուզանդագետները աչքաթող էին արել»¹: Ավելի ուշ, Ադոնցի հիշատակի առթիվ գրված երախտիքի խոսքում Գրեգուարը շեշտել է. «Առանց վարանելու, որ կարող է դիտվել որպես ազգայնական արմենուման, աներևակայելի ստեղծագործական երևակայությամբ, հետևողականությամբ ու եռանդով ... Ադոնցը Բյուզանդիայում, նույնիսկ բուլղարների մոտ փնտրում էր ու գտնում հայերի, ... որոնց հայկական ծագման վերաբերյալ բյուզանդագետների բազմաթիվ սերունդներ հետևողականորեն աչք էին փակում, ... հայեր, որոնց հանճարն է բազմաթիվ դեպքերում փրկել, ոտքի կանգնեցրել, ամրապնդել ու երիտասարդացրել մի կայսրություն, որն ինչպես Ադոնցն էր նախընտրում, որոշ դարաշրջաններում իրավացիորեն արժանի է կրելու Բյուզանդա-հայկական անունը: Իսկ մենք, ավա՛ղ, հանիրավի մենզաժպտացել ենք այդ լսելով»²:

* * *

Ն. Ադոնցի երկերի սույն հատորում զետեղված են «Գալուստ Կիլիկիենյան հիմնարկություն» հայկական մատենաշարով 1965 թ. Լիսաբոնում լույս տեսած պատմաբանի բյուզանդագիտական ժառանգությունն ամփոփող ժողովածուի բոլոր 18 ուսումնասիրությունները³, որոնք ֆրանսերենից

¹ Stéu «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves», t. 3 (1933), Bruxelles, 1935, p. 630-631:

² Նույն տեղում, t. 7 (1939-1944), New York, 1944, p. 503:

³ Բյուզանդագիտական նշանակություն ունեցող նյութեր կան նաև պատմաբանի չիրապարակված ձեռագրերում, որոնք գտնվում են նրա բնիկության բողոնում և, քնն սևագիր ու անավարտ, զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Տե՛ս Համագրայինի Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի բողոն, 1) «Հուսիսիստանի ժամանակաշրջանի նշանավոր հայերը» ա) Արտավազը, բ) Արտավազ Արշակունի, գ) 548 թ. դավադրությունը, դ) Ներսես և Իսահակ Կամսարականներ, ե) Վարազդիտը, զ) Հայկական այրուծին Իտալիայում, է) Իսահակ Կամսարական ու նրա բանակը, ը) Գլակ Հայը, թ) Հովհաննես Արշակունի (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 70 էջ), 2) «Հայոց վերջին Արշակունիների ճակատագիրը. Արշակունիները Բյուզանդիայում» (ռուսերեն, ձեռագիր, բազում էջեր թափված, անկանոն, խառնիխտոն տարրեր բոթածրարներում), 3) «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը. արդի հայագիտության և բյուզանդագիտության զարգացման հետաքննարկումը» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 10 էջ), 4) «Հայ-մակեդոնական հարստության պատմությունը» (հայերեն, ձեռագիր, խառնիխտոն բոթեր, նոթեր, նյութեր. կանոնավոր շարադրամբը միայն «Վասիլ Հայկազն» (էջ 28-53, 59-64), անավարտ, 80 էջ), 5) «Դիզենիս Ակրիտաս հայ-բյուզանդական էպոսը» (ռուսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 46 էջ), 6) «Փիլարսոս և Գոդ Վասիլ» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, նյութեր, 23 էջ), 7) «Բյուզանդիայի

¹ Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Ե, էջ 98: «Վարձկան» եզրը օգտագործում է նաև Հ. Գեյցերը (տես Հ. Գեյցեր, նշվ. աշխ., էջ 134):

² Նույն տեղում:

³ Նույնը, էջ 83:

⁴ Stéu «Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium», vol. 132, Louvain, 1952, p. 393-394; «Le Muséon», t. 71, 1958, pp. 256-257, «Byzantinische Zeitschrift», t. 35, pp. 489-490; t. 37, 1937, pp. 219-220; t. 39, 1939, pp. 257-258 և այլն:

⁵ G. Garitte, p. 4-5:

քարգմանել է Ա. Բ. Շահումյանը: Հատորում տեղ են գտել նաև հայերենով լույս տեսած «Կասիա Միանձնուհին և հայերը»¹ և «Հայ գիտական դեմքեր Բյուզանդիայում»² երկասիրությունները: Հատորի նյութերից երկուսը՝ «Դավիթ Կյուրոսյադատ» և «Լիկանդոսի բանակաթեմը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում», որ հանվել է Ն. Ադունցի բեյության թողոնից, ֆրանսերենից Վ. Ա. Պողոսյանի քարգմանությամբ մախապես լույս են տեսել գիտական մամուլում³: Հավելվածում անհրաժեշտ համարեցինք տեղադրել «Լազիկա և Բյուզանդիա» արխիվային չտպագրված նյութը⁴ և Ա. Գրեգուարի և Ն. Ադունցի համատեղ հեղինակությամբ լույս տեսած «Նիկեփորոս Ծռավիզ-Ծանրավիզ» հետաքրքրական հոդվածը, որի «խակական հեղինակը», ինչպես հավաստում է Գրեգուարը⁵, Ադունցն է (ռուսերենից և ֆրանսերենից քարգմանեց Օ. Ս. Վարդազարյանը): Ա. Բ. Շահումյանի և Վ. Ա. Պողոսյանի քարգմանությունները բուն բնագրերի հետ համեմատել և անհրաժեշտ ճշգրտումներ է կատարել Օ. Ս. Վարդազարյանը: Նրան են պատկանում նաև հին հունարեն և լատիներեն մեջբերումների հայերեն քարգմանությունները, ինչպես նաև որոշ ծանոթագրությունները և ցանկերը:

Այսպիսով հատորում ընդգրկված է 24 միավոր, որից 22-ը Մայր Հայրենիքում լույս են տեսնում առաջին անգամ: Հոդվածների հերթականությունը թելադրված է քննարկվող պատմական հատվածների ժամանակակարգով: Ծանոթագրությունների համարները նշվում են ծանոթագրվող հատվածի կամ բառի կողքին՝ կլոր փակագծերի մեջ:

Ն. Ադունցի երկերի սույն՝ հինգերորդ հատորի հրատարակությամբ ավարտվեցին մեծանուն պատմաբանի գիտական ժառանգության հիմնական մասի լույս ընծայման աշխատանքները: Իրականացավ հայագետների բազում սերունդների նվիրական երազանքը՝ Ն. Ադունցի ամենակարևոր երկասիրությունները ի մի բերվեցին և հրատարակվեցին հայերեն լեզվով: Նման բարեբախտությունը հնարավոր դարձավ միայն Լիսաբոնի «Գալուստ Կիլիկենկեան հիմնարկութեան» հայկական բաժնի և մրա բազմադրյուն տնօրեն դոկտոր Ջավեն Եկավյանի նախաձեռնության և անձնվեր օժանդակության, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության տնօրեն Պերճ Ստեփանյանի հետևողական նախանձա-

խնդրության, Հրաչ Բարթիկյանի, Բաբկեն Հարությունյանի, Արշակ Մադոյանի, Դավիթ Գյուրջինյանի, Ռուբեն Ղազարյանի, Գևորգ Մադոյանի, գիտական աշխատողներ Զրիստինե Յախշյանի, Գայանե Այվազյանի և հատկապես փրիստփայական գիտությունների թեկնածու Օլգա Վարդազարյանի անշահախնդիր օգնության շնորհիվ:

Առանձնահատուկ երախտագիտությամբ ենք նշում Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի աշխատակիցների, տեղի Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկության տնօրեն Երվանդ Փամպուկյանի, աշխատակցուհի Արփի Էթիենդյանի, հանգուցյալ Հրաչ Տասնապետյանի՝ Ադունցի թողոնի ձեռագիր նյութերին ծանոթանալու հնարավորություն ընձեռելու համար: Առանց այդ օժանդակության հինգհատորյակի հրատարակությունն իրականացնելու ուղղությամբ մեր գործադրած ջանքերը հաջողությամբ չէին պսակվի:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

հայագնի կայսր Լևոն V-ի ծագման մասին» (ֆրանսերեն, ձեռագիր, անավարտ, 20 էջ) և այլն: Հույս ունենանք, որ սրանք մի օր ևս կարժանանան պատշաճ հրատարակության:

¹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1901, № 5-6:

² Տե՛ս Ն. Ադունց, Պատմական ռուսմասիրություններ, Փարիզ, 1948:

³ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, № 3; «Էջմիածին», 2006, № 10-11:

⁴ Տե՛ս Համազգայնի Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Ն. Ադունցի ֆոնդ, պահարան I, գրքոց Ժ, թղթածրար Ա-8:

⁵ Աստ, էջ 533, ծան. 1:

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԿԱՅՄԵՐ
ՄՈՐԻԿԻ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V-Ի ՄԱՍԻՆ

1. ՄՈՐԻԿ ԿԱՅՄԵՐ¹

Հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին մի հետաքրքիր պատմություն է մեզ ավանդել Մորիկ կայսեր գահակալության մասին: «Եւ ապա քազաւորեաց Տիրեր,- պատմում է նա,- և յետ նորա Մորիկ: Չսա ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և այլք թէ ի Տարօնոյ, աղքատութեան աղազաւ երթեալ ի Կոստանդնուպօլիս, և անդ ի դիպուածէ իմեքէ բարեբախտիկ եղեալ՝ քազաւորեաց այսպիսի պատճառաւ: Եղև մեռանիլ Տիրերի կայսեր, և մեծամեծքն ընդ միմեանս հակառակեալ, ոչ հնազանդելով միմեանց. և էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՛ր յաղթիցէ՝ քազաւորեսցէ: Իսկ պարիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ում հասանիցէ՝ նմա ունել զքազաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել. և զայս (արարին) երդմանք՝ և ամենեցուն մորհակաւ, և էր վիճակն այսպիսի, ընդ լուսամալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին և զայր՝ որ պատահիցէ անդ, թէպէտ կարի յանարգաց իցէ, ածել ի պալատն արքունի, և իշխանացն նստել ամենեցուն, և յո՛ր զլուխ դիցէ զքազն, նմա ունել զքազաւորութիւնն: Հաւանեցան ամենեքեան և դադարեցին ի խռովութենէ. և իբրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զդուռն քաղաքին, տեսեալ զՄորիկ առ դուրսն՝ բարձեալ ցօղուն ինչ առ ի վաճառել և լնուլ զպէտս իւր, և յափշտակեալ զօրացն՝ տարան ի քաղանիս և լուացեալ զնա՝ զզեցուցին նմա հանդերձ ազնիւս, և տարան զնա յարքունիսն: Եւ իբրև ասացին նմա վասն որոյ կոչեցան նա, պահանջեաց ի նոցանէ զիրս և երդմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի բազէն: Եւ նոքա երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ. բազմեալ էին ամենեքեան սնոտի յուտով, և իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր թէ լիցի:

¹ Մորիկի ծագման հարցը թննել է հայր Կ. Տեր-Սահակյանը իր՝ Բյուզանդիայի հայ կայսրերի մասին աշխատության մեջ [«Հայ կայսերք Բյուզանդիոցի», հատ. Ա-Բ, Վեներտիկ, 1905], որը գրախոսել է Ա. Մերկը. «Byzantinische Zeitschrift», Bd. XIX, 1910, S. 549: Բյուզանդական և հայկական տեղեկությունները համաձայնեցնելու նպատակով Տեր-Սահակյանը միացել է հայր Դ. Ափշանի կարծիքին այն հարցում, որ Մորիկի հայրը հավանաբար բյուզանդացի էր, իսկ մայրը՝ հայտնի: Տե՛ս նաև E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, Stuttgart, 1919, S. 85, n. 14:

Կայր աթոռն, և ի վերայ նորա թագն, և կօշիկքն՝ հուպ առ նմին: Անց Մօրիկ ի մէջ, և առեալ զթագն՝ սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն: Իբրև եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն՝ իբրև եթող զնա, դարձեալ կալաւ զնա տրտմութիւն, և զընկերն նորա ուրախութիւն. և այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երկիցս, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց: Անց նստաւ ի վերայ աթոռոյն, և եղ զթագն ի գլուխն իւր, և տեսեալ ամենեցուն սխրացան: Բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ յոյր գլուխ և դմիցես դու՝ մեք հնազանդիմք նմա, մատուցեալ պատրիարքն՝ ազոյց զկօշիկսն յոսս նորա. և երկիր եպագ նմա, նոյնպէս ամենեքեան երկրպագեցին և ասեն՝ կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ: ...

Ասեն զնմանէ՝ թէ առաքեաց առ հայր իւր թողուլ զպանդխտութիւնն և զալ վայելել ի փառս նորա. և եթէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա, որով կարասցէ վարել զբազաւորութիւնն. և երթեալ սպասաւորացն, գտին զնա՝ զի դարմանէր պարտեզ, և ասացին նմա զհրամանն արքունի. նա պատասխանի ետ և ասէ, թագաւորի հայր ես ոչ վայել եմ, և ինքն սկսաւ զմեծամեծ կաղամբսն՝ որ ի պարտիզի անդ, արմատախիլ առնել, կտրել զգլուխսն և ծածկել ընդ հողովն, և զմանունսն փայփայել և յօրինել. և արանցն տեսեալ զայն՝ համարեցան զնա բախած. և թողեալ ի բաց զմացին: Իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ զիտացին. և զմացեալ առ թագաւորն՝ պատմեցին զամենայն, և զյիմարութիւնն՝ զոր զործեաց ի պարտիզին: Իսկ Մօրիկ իբրև լուաւ, ծիծաղեցաւ և ոչ ինչ յայտնեաց, և կալեալ զմեծամեծսն՝ զոր կարծէր, թէ սատան են թագաւորութեան նորա, երարձ զամենեսեան՝ զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա, և զփոքունսն ի տեղիս նոցա կարգեաց. և կոչեալ զարսն զայնոսիկ՝ զոր առաքեաց առ հայր իւր, ասէ ցնոսա. այս են խրատ հօր իմոյ՝ զոր արար ի պարտիզին, և դուք ոչ իմացայք: Կէսք ասեն զայս յԱրփսուս զեղջէ Կապպադովկացոց, զոր յետոյ քաղաք շինեաց ի զօրավար Տիբերի:

Բայց Մօրիկ վասն խստութեան բարուցն ազգաւ և որդուվք ողորմատես մահուամբ կորնչի յիւրոց զօրաց. քանզի յարեան ի վերայ նորա զօրք իւր, որոց առաջնորդ էր Փոկաս, որ թարգմանի հուր, և սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ընդ նորա»¹ (1):

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 46-50:

* * *

Մօրիկի մասին այս պատմութեան մեկ այլ տարբերակ ևս կա, որը վերջերս է հրատարակվել և որը մենք օգտակար ենք համարում այստեղ վերարտադրել:

«Յետ այսորիկ մեռաւ Մօրիկ արքայն Հոռոնոց: Եւ նայ էր առեալ Չաքրան քուրն Գասրէին՝ արքային Պարսից: Եւ եղև սպանումն Մօրիկայ այսպէս: Չի յորժամ թագաւորեաց Մօրիկ ի Կոստանտինուպոլիս, առաքեաց զմի ոմն աշխարհն իւր ի Հայք, ի քաղաքն Անի: Եւ նայ էր պարտիզպան: Եւ եկն այրն Հոռոնայեցի և եգիտ զԴաւիթ զհայրն Մօրիկայ: Եւ կոչել զնայ առ ինքն՝ ասէ ցնա. «կոչէ զքեզ որդին քո Մօրիկ, քանզի թագաւորեաց Հոռոնոց»: Իբրև լուաւ Դաւիթ, հայր Մօրիկայ, ծիծաղեցաւ և ասէ. «ոչ կարեմ զալ լաւ համարիմ զսակալ պահեզս իմ քան զբազաւորութիւն Հոռոնոց, քանզի ո՛վ տայր թագաւորել մարդոյ ատարականին»:

Եւ բերեալ հաց եղ առաջի նորա և ինքն էմուտ ի պարտեզն իւր և սկսաւ զմեծամեծ բանջարս տակցի խել. և առեալ զմանտարն տունկ արկանել ի տեղի մեծամեծացն: Եւ զայն տեսեալ այրն Հոռոնայեցի ասէ. «զի՞նչ զործես զայր»: Եւ նա ասէ. «այսպէս արժան է լինել»:

Եւ յորժամ դարձաւ այրն և եկն առ արքայն Մօրիկ, եւ ոչ երէր զհայրն նորայ: Եւ պատմեաց առաջի արքային զոր առնէր հայր նորա: Եւ ապայ ի միտս եկեալ արքայն (Մօրիկ) և ասէ, թէ «զայն վասն մեծ(ամեծ)ացն իմոց խրատ ետ ինձ»: Եւ կալաւ զամենայն մեծքն Յունաց աշխարհին, զոմանս ի ծով ընկղմեց և զոմանս արգելեաց արսորս, և փոքրզուն արանցն ետ պատիւ պատրկութեան և զորավարութեան...»¹:

* * *

Մօրիկի զահակաւորեան առասպելը պատմական ոչ մի հիմք չունի: Նրա զահ բարձրանալու հանգամանքները քաջ հայտնի են: Տիբերիոս կայսրը (2) մեռնելուց մի քանի օր առաջ նրան նշանակել է իր հաջորդը: Տիբերիոսը արու զավակ չունէր, միայն երկու դուստր, որոնցից մեկը՝ Կոստանդինան, կնութեան էր տրված Մօրիկին: Նոր զահակաւոր կայսերական անձնագործի հրամանատարն էր, երբ Հուստինոս II նրան արևելք էր ուղարկել պարսիկների դեմ կովող Հուստինիանոս զորավարին փոխարինելու: Հե-

¹ Գապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, էջ 3-4: Հաջորդում է Մօրիկի սպանութեան շարադրանքը:

տևաբար այն պահին, երբ բարեհաճ ճակատագիրը նրան գահ է պարզել, նա չէր կարող հասարակ բանջարավաճառ լինել: Բյուզանդացի մատենագիրները (3) կարծում են, որ նա ծագումով Փոքր Հայքի Արփսուս՝ այժմյան Յարփուզ, քաղաքից էր (4): Նրա մայրը՝ Յոհաննան, Աղևլիխու քաղաքի եպիսկոպոսի բույրն էր: Դոմեստիանոսը՝ Մելիտենեի եպիսկոպոսը, նրա զարմիկն էր, եղբոր՝ Պետրոսի, որդին: Մորիկի հայրը՝ Պողոսը, կենդանի էր, երբ նա գահ բարձրացավ. նա նրան Արփսուսից բերել տվեց Կոստանդնուպոլիս: Նա միայն մի եղբայր ուներ Պետրոս անունով, որին կյուրոպաղատի կոչում էր տվել, և երեք բույր, որոնցից մեկը՝ Դամիանան, ունեցել է Աբենոզենես անունով մի որդի, որը դարձել է Արաբիայի Պետրա քաղաքի եպիսկոպոսը: Հայկական ավանդության միակ պատմական փաստը հետևյալն է. Մորիկն իր հոր ետևից մարդ էր ուղարկել: Երկրորդ տարբերակի հեղինակը սխալվում է նրա հորը Պողոսի փոխարեն Դավիթ անվանելով: Այնուամենայնիվ ավանդությունը պահպանել է մեկ այլ պատմական վերին ուղի: Մորիկի հայրենիքը համարվելու պատվի համար Օշական գյուղը մրցակցում է Արփսուս քաղաքի հետ: Մակայն Օշականից բացի ավանդության մեջ նշվում է մի երրորդ վայր ևս, որը նույնպես հավակնում է այդ պատվին. դա Տարոն գավառն է: Հայտնի է, որ համաձայն հայկական ավանդության Տարոնը համարվում էր Վասիլ I-ի հայրենիքը և ոչ թե Մորիկի, որը ծագումով Օշականից էր: Ուրեմն ավանդության մեջ ինչ-որ խառնաշփոթ է տեղի ունեցել: Մորիկին են վերագրում այն, ինչ վերաբերում էր Վասիլ I-ին: Մորիկի աղքատությունը կարծես թե նույնպես փոխ է առնված Վասիլի մասին առասպելից: Հարց է ծագում, թե մայրաքաղաքի դռների մոտ կանգնած թշվառ մարդը Ս. Դիոմեդեսի հայտնի առասպելում Ոսկե Դռան մոտ կանգնած Վասիլի կերպարի արտացոլը չէ՞ արդյոք (5): Այսպիսով մենք ապացույց կունենանք, որ հայերը ծանոթ էին այդ առասպելին: Մակայն նրանք այն մտածեցին էին և դրա բեկորները «բյուրեղացել» էին Մորիկի անվան շուրջ:

Մորիկի գահ բարձրանալու պատմությունն իր այլաձևումով պարտական է Վասիլի մասին առասպելի ազդեցությանը: Տիրերիոսը իշխանությունը Մորիկին է հանձնել մի մեծ հավաքի ժամանակ, ծերակույտի և արքունի ավագների ներկայությամբ: Հանդիսավոր ճառ արտասանելուց հետո կայսրը թագը դրել է Մորիկի գլխին (6): Այդ փաստը արտացոլվել է հայկական ավանդության մեջ. հավանաբար ներկաներից յուրաքանչյուրը հույս ուներ մեռնող կայսեր հաջորդը դառնալու, ինչպես որ ներկայացված է հայկական ավանդության մեջ: Մակայն տեսարանի վերջը փոփոխվել է, «վարակվելով» Վասիլի մասին եղած տեղեկություններից. նա հասարակ գյուղացու վիճակից բարձրացել հասել է մինչև կայսերական աստիճանը: Ըստ

ավանդության Տիրերիոսը չէ, որ թագը դրել է Մորիկի գլխին, այլ Մորիկն ինքն է իրեն թագադրել:

Մյուս հանգամանքը, որը պնդում է ավանդությունը, Մորիկի ծագման հարցն է: Հայ հեղինակները համառորեն կրկնում են, որ նա ծագումով Օշականից էր: Այդ գյուղը մինչ օրս էլ հայտնի է այդ անվան ներքո, տեղակայված է Էջմիածնի մոտ և այնտեղ է գտնվում հայ դպրության հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը: Արդի պատմաբանները մերժել են Օշականի հավակնությունները՝ հօգուտ Արփսուսի: Նույնիսկ Ա. Մեն-Մարտենը, որը հատուկ ունակություն ուներ Բյուզանդիայի պատմության մեջ հայկական տարրերը ճանաչելու հարցում, միացել է նրանց, ովքեր բռնել են Արփսուսի կողմը: Եվզարիոսի հեղինակությունն այս վեճում նրան որոշիչ է թվացել¹:

Մակայն հայկական վկայությունները պարունակում են այնպիսի մանրամասներ, որոնք չի կարելի մի կողմ նետել: Հարկավոր է միայն դրանք մեկնաբանել: Աստղիկը վկայում է, որ Մորիկը Օշականից էր և շատ էր սիրում իր հայրենի գյուղը և դա ծնունդ է տվել հետևյալ ասացվածքին. «Աստի յՕշական խունկ առաջի»²:

Երկրորդ ասացվածքը հիշատակված է Մորիկի պատմության երկրորդ տարբերակում: Ըստպես Բագրատունու շարադրանքը բազմաթիվ էջերի բացակայության պատճառով ամբողջական չէ: Հրատարակիչներն այն լրացրել են «Ոսկեփորիկ» կոչվող ժողովածուներից: Այլ տեղեկությունների շարքում այնտեղ վկայություններ կան Մորիկի ժամանակաշրջանում Հայաստանում հաստատված խաղաղության մասին, որը ծնունդ է տվել հետևյալ արտահայտությանը՝ «զինչ ի ժամանակին Մուրկեա, որ նստել է անհոգ»³:

Դա համապատասխանում է իրականությանը: Երկարատև պատերազմները, որոնց թատերաբեմն էր Հայաստանը, Մորիկի ժամանակ դադարեցին: 591 թ. բյուզանդական Հայաստանի սահմանները տեղափոխվեցին հյուսիսում Թեոդոսուպոլիսից (Էրզրում) Սևանա լճի ափը և Մարտիրոպոլիսից (Մուֆարկին) Վանա լճի ափը՝ հարավում: Այսպիսով հայկական գավառների մեծ մասն անցավ Բյուզանդիայի տիրապետության տակ: Այդ կապակցությամբ էր, որ Շիրակաշատ քաղաքի անունը Մորիկի պատվին փոխեցին դարձրեցին Մորիկապոլիս⁴: Շիրակաշատ-Մորիկապոլիսը գտնվում էր Անիի շրջանում. դա է պատճառը, որ Մորիկի պատվիրակները երկրորդ տարբերակում նրա հորը գտնելու համար Անի են գալիս և ոչ Օշական:

¹ C. Lebeau, X, p. 146, note 3.

² Մտեփանոս Աստղիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Բ, 6, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 141:

³ Ըստպես Բագրատունի, էջ 5:

⁴ Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց, Վեներսիկ, 1881, էջ 34:

Չնայած եկեղեցական գործերում բյուզանդական կառավարության վարած կործանարար քաղաքականությանը, որը հայերի մեջ դժգոհություն էր առաջացնում, այնուամենայնիվ քրիստոնեական կայսրության տիրապետությունը նրանք ավելի հանդուրժելի էին համարում, քան պարսիկներինը: Հայոց մեջ Մորիկի վայելած ժողովրդականությունը կարող է բացատրվել առանց նրա հայկական ծագման վարկածին դիմելու, սակայն Օշականին վերաբերող ասացվածքը այդ դեպքում կմնա անեղծված:

Հետաքրքիր է, որ մի վկայությամբ Արփսուս քաղաքը կիսում է Օշականի հավակնությունները Մորիկի մտահոգության առարկան լինելու հարցում: Արփսուսը նույնպես կառուցապատվել ու զարդարվել էր հոյակապ շենքերով: 586 թ. երկրաշարժի ժամանակ այն ավերվել էր: Կայսրը հրամայել էր այն նորից կառուցել և առավել գեղեցիկ դարձնել, քան առաջ էր: Քաղաքը դարձյալ կործանվել էր, հիմնահատակ ավերվելով ուժգին երկրաշարժից¹:

Այս պատմությունը պակաս առասպելական չէ, քան Օշականի պատմությունը: Մորիկի հայրենիք համարվող այս երկու վայրերի միջև անշուշտ ինչ-որ կապ կա: Ըստ էության, դրանց հավակնությունները կարող են համաձայնեցվել, եթե ենթադրենք, որ կայսեր ծնողները իսկապես Օշականից էին, քայց այն լքել էին Արփսուսում բնակություն հաստատելու համար: 536 թ. Հուստինիանոս I-ի ժամանակ հայկական գավառների վերափոխությունից հետո նկատվում էր հայ ազգաբնակչության արտագաղթ դեպի կայսրության գավառները: Հնարավոր է, որ այդ ժամանակաշրջանում է Մորիկի ընտանիքը գաղթել Արփսուս:

Սակայն Եվագրիոսի որոշակի վկայությունը արգելում է տարրեր տեղեկությունների մեծ համաձայնեցմանը: Նա ասում է, որ Մորիկը, ինչպես և նրա անունը սկիզբ են առնում հին Հռոմից՝ ἔλκοντα μὲν τὸ γένος καὶ τοῦνομα ἐκ τῆς πρεσβυτέρας 'Ρώμης [«տոնն ու անունը արտածելով ավագ Հռոմից»]²:

Մենք չենք կարծում, որ այս վկայությանը չի կարելի առարկել: Իսկապես ինչու՞ պետք է ազնվական հռոմեական ընտանիքը թողներ այդ հռչակավոր քաղաքը և գնար ու հաստատվեր կայսրության այնպիսի հեռավոր անկյունում, ինչպիսին էր Արփսուսը, որը ոչ մի առավելություն չուներ և որը, ավելին, որպես զուտ ռազմական կետ մշտապես ենթակա էր պարսիկների հարձակմանը: Եվագրիոսը միակ հեղինակն է, որ հայտնում է այդ տե-

ղեկությունը: Հարց է ծագում, թե դա պատմագրի անձնական բանասիրական ենթադրությունը չէ՞ արդյոք, որը հիմնված է Mauricius անվան հռոմեական ձևի վրա: Նա ընդգծում է, որ անունը հռոմեական է, մի բան, որ կարող է հաստատել մեր ենթադրությունը: Արդյոք պատմիչը որպես ելակետ չի՞ ընդունել Մորիկի անունը նրա հռոմեական ծագմանը հանգելու համար: Հայտնի հռոմեացի Փիլիպպիկոսը անուանացել էր Մորիկի քույրերից մեկի հետ (7): Այդ փաստը կարող էր խրախուսել պատմիչին կամայական հետևություններ անելու:

Ահա թե ինչու Օշականի հավակնություններն անտեսելու չեն: Հայերը Մորիկին լավ էին ճանաչում: Նա համրավ էր ձեռք բերել Հայաստանում պարսիկների դեմ վարած պատերազմներում: Հայերը օգնել էին Մորիկի հովանավորյալ [պարսից] Խոսրով II թագավորին ապստամբ Վահրամ Չուբինի դեմ, անկասկած Մորիկի հրամանով: Խոսրովի հաղթանակից հետո հայ զորավար Մուշեղը Կոստանդնուպոլիս է գնացել կայսերը ներկայանալու համար: Այդուհանդերձ Մորիկը հայերի բարեկամը չէր, և վերջիններս ատում էին նրան հայոց եկեղեցու և հայ ավատատերերի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականության համար: Նրան է պատկանում հայ իշխաններին բարբարոսների դեմ պայքարում օգտագործելու նպատակով նրանց բռնությամբ Թրակիա տեղափոխելու գաղափարը: Նա իր դաշնակից Խոսրովին խորհուրդ էր տալիս նույն բանն անել ու ստիպել հայ իշխաններին գնալ և թշնամիների դեմ կռվել պարսից թագավորության ծայրամասերում (8): Ընդհանուր առմամբ Մորիկը հայերին վնասել է: Հայաստանում ոչ մեկի մտքով չէր անցնի հպարտանալ նրանով (9): Հետևաբար մենք չենք կարող կասկածել, որ հայկական ավանդության հեղինակները ազգային սնափառությունից դրդված նրան վերագրած լինեին հայկական ծագում: Հակառակը նա այնքան վատ համարում ուներ հայոց մեջ, որ ազգային նախապաշարվածությունը պետք է բերեր ավելի շուտ Մորիկի ազգության անտեսմանը, քան ընդունմանը: Եթե, անկախ այդ ամենից, հայերը շարունակում են պնդել նրա Օշականում ծնված լինելը, ապա մենք չենք կարող անտեսել հայ ավանդության արժեքը, ինչպես դա անում են ուսումնասիրողները:

Այն փաստը, որ Մորիկի ընտանիքը հայկական անուններ չի կրում, չի կարող պատճառ հանդիսանալ մեր թեզը հերքելու համար: Բյուզանդիայի հայերը հիմնականում չէին պահպանում իրենց ազգային անունները: Այն մարդիկ, ովքեր հայտնի էին իրենց հայկական անուններով, պատկանում էին ավատական ազնվականությանը: Այդ խավն ուներ միայն իրեն հատուկ անուններ: Ստորին խավի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև հոգևորականները սովորաբար կրում էին քրիստոնեական անուններ, ըստ եկեղեցական

¹ Michel le Syrien, éd. J. A. Chabot, II, p. 359.

² Evagrius, Hist. Eccl., V, 19.

օրացույցի: Հայկական ավանդության մեջ Մորիկը ներկայացված է որպես այգեպանի որդի: Ուրեմն նրան չէին կապում ազնվականության հետ: Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ նրա բրոզ՝ Դամիանայի, որդու անունն էր Աքնոզոնես, համեմատաբար հազվադեպ անուն, որը կրում էր նաև Գրիգոր Լուսավորչի բռնը:

Համեմայն դեպս Մորիկի ծագման հարցը այդքան պարզ չէ, որքան սովորաբար կարծում են, և հայկական ավանդությունը մույն արժեքն ունի, ինչ որ Եվագրիոսի վկայությունը: Mauricius-ը կարող է հայկական Սևուկ (կամ Սևիկ) անվան թարգմանությունը լինել¹:

2. ԱՎԱՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՍՏԱՆՂԻՆ V-ի ՄԱՍԻՆ

«Իսկ յես Լևոնի կայսեր բազատը որդի նորա Կոստանդին. սա կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն՝ Թրքաժողով. զի գորն Տաճկաց բանակեալ էին առ ափն Ալիս գետոյն, հրամայեաց թրիք ժողովել և արկանել ի գետն. և նոցա տեսեալ՝ ահաբեկ եղեն, կարծեցեալք անթիւ լինել գորացն, և փախեսան ի մմանէ: Պատմի ի միում ատր զկնի միմեանց հինգ առիծ սպանանել սորա»²:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդին V-ի անվանը հավելված վիրավորական մակդիրներին, ապա տեսնենք Ալֆրեդ Լոմբարդի «Հռոմեացիների կայսր Կոստանդին V» աշխատության մեջ³ ժողոված վկայությունները: Κοπρώνιος [«Թրիքացուն»] մակդիրը, որը բնականաբար վիրավորական է, փոխարինում է καβαλλίνος մակդիրը (10): Վերջինն ամայամանորեն վիրավորական չէ իր բնույթով. մենք ենթադրում ենք, որ դա մտերմական մակամուն է, որն այդ մեծ հեծյալը ստացել է իր զինվորների կողմից (որոնք նրան պաշտում էին): Κωνσταντίνος-ի և Καβαλλίνος-ի միջև ակնհայտ զուգահեռ կա: Պահպանվել է անվան գլխատառն ու վերջավորությունը և մտերմաբար, կատակի ձևով Κωνσταντίνος-ը Καβαλλίνος-ի է փոխվել ակնարկելով կայսեր սերը կամ, եթե կուզեք, նույնիսկ կիրքը ձիերի նկատմամբ: Սակայն շուտով նրա հակառակորդները՝ պատկերասերները, յուրացրել են այդ

մակամունն ու այն մտացրել καβαλλίνα-ին, որը նշանակում է «ձիու թրիք» (11): Պատկերասեր պարսավազիրների համար ձիերի նկատմամբ տածած նրա սերը դարձել է սեր աթարի, կեղտի նկատմամբ: Այդտեղից էլ Κοπρώνιος-ը: Մենք այլևս չենք շարունակում, քանի որ այդ ամենը քաջ ծանոթ է:

Սակայն հայկական բնագիրը մեզ տեղեկացնում է, որ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ καβαλλίνος-ը ունեցել է «թրիքավոր, թրիքով սնվող» իմաստը, այնուամենայնիվ պատկերամարտ հերոսի կողմնակիցները կարողացել են այն հաղթանակած βασιλεύς-ի [«թագավորի»] համար պատվարժան ձևով բացատրել: Այդ՝ մեզ համար նոր, բացատրության հեղինակն իր հնարանքի մեջ ոգեշնչվել է անտիկ վերնուշներով: Դա զարմանալի չէ. Մորիկի պատմության մեջ երևան են գալիս Հերոդոտոսից¹ ու Տիտոս Լիվիոսից (12) քաջ հայտնի թեմաները, այն է՝ համր հորդորը, որ տրվել էր մյուսներից ավելի բարձր գանվող հասկերն ու ծաղիկները կտրելով (Պերիանդոս և Թրասիբուլոս, Տարքվիհիոս): Ծանաչեցինք նաև Դիոկղետիանոսին վերաբերող գրույցը (13), ըստ որի նա գերադասում էր կաղամբ մշակել, քան կայսրությունն իր ձեռքը վերցնել: Նմանապես և Կոստանդինի կողմից թրիքի քանակով հակառակորդի մոտ մեծաքանակ հեծելազորի պատրանք ստեղծելը հիշեցնում է «Անբասիս»-ում² պարսից հեծելազորի թվաքանակի գնահատումը թրիքի քանակով: Ավելի կարևոր է հավանաբար առյուծներ սպանող Կոստանդինի մասին ավանդույթը: Այս հասարակ հանգամանքը բավական է պարոն Հ. Գրեգուարի էպիկական հերոս Կոստանդինի մասին վարկածը արդարացնելու համար³: Պարոն Էռնեստ Շտեյնի մի հիանալի հայտնագործության շնորհիվ (14) ես ի վիճակի եմ լրացնելու մինչ այժմ զուգահեռը չունեցող այդ վկայությունը: Նեպոլիի եպիսկոպոսների ժամանակագրության մեջ (15), որը գրվել է IX դարի վերջից առաջ՝ 872 թ. քիչ անց⁴, հանդիպում ենք Կոստանդինի մասին ավանդության կարևոր մի հատվածի. հայ ժամանակագրի մախադասությունն այդ հատվածից անջատված մի բեկոր է: Ահա այդ արժեքավոր բնագիրը, որը մեկնաբանության կարիք չունի և որին Կոստանդին V-ի կենսագիր պարոն Ալֆրեդ Լոմբարդին ծանոթ չի եղել.

¹ Դազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Տիպո, 1904, էջ 127: Պատմ Պետերսը Եմարավոր է գտել ենթադրելու, որ Մտիլիանոս անունը, որ կրում էր Լևոն VI-ի հայտնի մախարաբը, վերաբառադրում է հայկական «Մյունի» անուն, որը հասկացվել է որպես «սյուն» բառից անանցյալ («Հանդես Ամսորիայ», 1926-1927, էջ 727):

² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 67:

³ A. Lombard, Études d'histoire Byzantine: Constantin V, empereur des Romains (740-775), Paris, 1902, pp. 12-13.

¹ Herodoti, Historiarum, lib. V, 92, 6.

² Xenophon, Anabasis, I, 6.

³ L'Age héroïque de Byzance, տե՛ս «Mélanges Jorga», p. 383 sqq., Paris, 1933, «Revue des Etudes Grecques», 1933, p. 32.

⁴ B. Capasso, Società Napolitana di Storia Latina, Monumenti Storici, Serie prima cronache, t. I, p. 196, Napoli, 1881 (Chronicon episcoporum Neapolitanae Ecclesiae).

Hunc aiunt Constantinum robustiorem fuisse virum, qui leonem, ferocissimam bestiam, pugnando occidit, et draconi se opposuit et ipsum interemit. Nam dum quadam aquae ductum sua magnitudine detineret, et multos fetore suo perimeret, nullumque alium consilium repperiret semet ipsum pro omnibus Constantinus periculo dedit statuens semet ipsum cum dracone conflicturus. Factoque sibi lorica falcata, quam novaculis acutissimis ex omni parte munivit, atque ad locum ubi ille teterrimus draco quiescebat, devenit. Nihil conctatus relictos suos, ad eum solus introiit¹...

Noluerunt eos recipere, quo audito universi ex diversis provinciis ad eum collecti sunt et una cum ipsis civitas obsessa est, et, ne in tam multitudinem famis adgresseretur, corii solidos pro aureis nomismatis fecit a negociatoribus dari, et recipi promittens eos, dum in palatio introierat omnes colligere et aurei solidos ad corii solidos commutare. Constantes autem obsidentibus urbem, hii, qui intra civitatem erant, veniam impetrantes, cum gloria ab omnibus receptus est. Ingressus Constantinus palatio, promissum quod de solidis fecerat explevit.

[«Ասում էին, որ այս Կոստանդինը շատ հզոր այր էր. նա մենամարտում սպանեց առյուծին՝ վայրենագույն գազանին, և ընդդեմ վիշապի <մարտի> բռնվեց և ոչնչացրեց դրան: Քանզի այն այդքան մեծ էր, որ <իր մարմնով> զբաղեցնում էր մի ջրհոսի հունը, և շատերին զրկում էր բերք <ունենալու հնարավորությունից>: Այդ պարագային Կոստանդինն այլ ելք չգտավ, քան հանում բոլորի ինքն իրեն վտանգի մատնել, և որոշեց կռվել վիշապի հետ: Պատրաստել <տվեց> մանգաղաձև զրահ, որի վրա ամենուր ամրացրեց շատ սուր անիվներ և եկավ այնտեղ, որտեղ հանգստանում էր այդ գարշելի վիշապը: Անգամ մի պահ չսպասեց իր մյուս <ուղեկիցներին>, <այլ> միայնակ մտնեցավ դրան....

Չցանկացան նրանց ետ ընդունել, ինչը լսելով բոլորը տարբեր գավառներից հավաքվեցին նրա մոտ, և նրանք միասին պաշարեցին քաղաքը, և, որպեսզի այդքան բազմության մեջ սով չսկսվի, հրամայեց վաճառականներին ոսկեդրամի փոխարեն վճարել և վճարման ընդունել կաշվե դրամ, խոստանալով նրանց, որ, գրավելով պալատը, կհավաքի բոլորը և կփոխարինի կաշվե դրամը ոսկով: Քաղաքի պաշտպանները, որ քաղաքի ներսում էին, ներողություն հայցեցին պաշարողներից, <և Կոստանդինը> փառքով ընդունվեց բոլորի կողմից: Մտնելով պալատ, Կոստանդինը կատարեց դրամի վերաբերյալ իր խոստումը»]:

¹ Ժամանակագրության մեջ այստեղ մի թեթև պակասում է (Ն. Ա.):

L. U. Սուրառոբին (16) վիշապի պատմության կապակցությամբ իրավացիորեն նշում է. *Neminem Graecorum novi qui Draconis hujus ab impio Principe debellati meminerit* [«Հույն <հեղինակներից> չեմ ճանաչում և ոչ մեկին, որ հիշատակեր սրբապիղծ իշխանի կողմից այս վիշապի պարտվելու մասին»]: Կարող ենք վստահ լինել, որ տրագոսիա-ները ([վիպերգեր]) այդ հարցի վերաբերյալ ավելի պերճախոս էին, քան ժամանակագրությունները: Ինչ վերաբերում է կաշվե դրամի պատմությանը, ապա այն միզուցե պարունակում է ճշմարտության ինչ-որ տոկոս: Իսկ մյուս կողմից խոսքն անկասկած Արտավազդի ապստամբության (17) ժամանակ (743 թ.) Կոստանդինի կողմից Կոստանդնուպոլսի պաշարման մասին է: Այստեղ ժամանակագիրները¹ պատմում են մեզ Արտավազդի կողմից Կոստանդնուպոլսից թշվառ ձրիակերների գանգվածի մասին, որոնց հետ Կոստանդինը վարվել էր մարդասիրաբար, որը և դարձել է նրա վայելած երկարատև ժողովրդականության հիմնական պատճառներից մեկը: Ինչ ցավալի է, որ մեկ թերթի կորուստը զրկել է մեզ Կոստանդինի մասին այդ ավանդության այլ մանրամասներից, որոնք, սակայն, պարուն է. Շտեյնի հայտնաբերած բնագրի շնորհիվ վերջապես բացահայտվեցին (18): Թերևս նեապոլյան այդ ձեռագրի վնասվելը պատահականություն չէ: Հնարավոր է արդյոք, որ այդ վիպերգական թերթը կտրել-պոկել է որևէ ուղղափառ ընթերցող, որին վրդովել են պիղծ Կոպրոնիմոսին հասցեագրված նման խոսքերը:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ 28: *Mauricius անվան վերաբերյալ*: Արդյոք հնարավոր չէ*, որ Mauricius-ը ուղղակի հայկական Մոսրիկ անունն է: Ըստ Փավստոս Բուզանդի վկայության, այդ անունն էր կրում Ներսես կաթողիկոսի (մ. թ. 371 թ.) սարկավագներից մեկը (19): Ամեն դեպքում Շապուհ Բագրատունին կայսերը Մոսրիկ է կոչում: Նույն ձևին ենք հանդիպում նաև Կիրակոս Գանձակեցու երկում (20): Գիշտ է, Ամմիանոս Մարկելլինոսը (21) հիշատակում է մի Mauricius, որը սպա էր հռոմեական բանակում, ևս մի Mauricianus հիշատակված է Digesta-ներում որպես իրավախորհրդատու (22): Ուստիև անվան ծագումը կարող է լինել հռոմեական:

Էջ 30: *Կաշվե դրամի մասին*: Հայ պատմիչ Ասողիկը (Գ, 16) վկայում է, որ արաբ ամիրա Իբն-Խոսրովը, որի մոտ էր փախել Վարդաս Սկլերոսը,

¹ Բնագիրը տե՛ս A. Lombard, op. cit, p. 28:

«Իրանայեց փայլուն արծաթը խառնել պղնձի և արծճի հետ: Քանի որ վաճառականները հրաժարվում էին այդ դրամն ընդունել, նա իր անունը գրել ավեց խեցեղենի բեկորների և կաշվե կտորների վրա և (այդ բեկորները և կաշվե կտորները) ավեց ոմանց մթերք կամ հազուստ զնելու համար»: Մենք այս հետաքրքիր փաստը արանադրում ենք Բյուզանդիայի ֆինանսական համակարգով զբաղվող պատմաբաններին:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԿԱՅՍՐ ԼԵՎՈՆ V-Ի ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նշանավոր բյուզանդագետ Ջ. Բ. Բյուրին, ինչպես կարելի է եզրակացնել նրա «History of the Eastern Roman empire» աշխատության մեջ¹ արված մի հղումից, երկնտում է Լևոն V կայսեր ծագման հարցում (1):

Ջ. Բ. Բյուրին նշում է. «Մի կողմից նա ծագումով ասորացի էր, որը, հավանաբար, նշանակում է սիրիացի: Այս տեղեկությունը անորոշ է: Ասվում է, որ նրա ծնողները (մեկը կամ երկուսը), սպանել էին իրենց (?) ծնողներին, և այդ իսկ պատճառով փախել (2) Հայաստան»:

Ջ. Բյուրին վկայակոչում է երկու պատմիչների՝ Գենեսիոսին և Թեոփանեսի Շարունակողին: Նրա երկմտելու իսկական պատճառն իր սկզբնաղբյուրներն են: Այս երկու պատմիչները Լևոն V-ի մասին իրենց տեղեկությունները քաղել են Գեորգ Վանականի աշխատությունից: Այն ամենը, ինչ նրանք հաղորդում են, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Գեորգի տեղեկությունների համառոտ շարադրանքը, թյուրըմբռնված և սխալ անդրադարձած: Ահա Գեորգ Վանականի երկասիրության խնդրո առարկային վերաբերող հատվածը, որը ես նպատակահարմար եմ գտնում մեջբերելի ամբողջությամբ.

Τὸ μὲν οὖν προσεχῶς αὐτῷ ὑπηργμένον καὶ πολυγνώριμον, ἐκ γὰρ τῆς Ἀρμενίων ὠρμάτο γῆς, ὅθεν εἶπειν τὸ δύστροπον καὶ κακότηες. τὸ δὲ πορρωτάτω καὶ παλαιὸν τυγχάνον, καθὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐξιστοροῦσι τινες, οἱ τὰ ἐκείνου καὶ τῶν ἐκείνου πατέρων ἐκ πολλοῦ παραδοθέντα ἴσασι, οὐδ' ἐντεῦθεν καθαρῶς πόθεν ἐκπεφυκέναι, εἴπερ ἐκ τῆς Ἀσσυρίων φυλῆς κακίστην παραφύαδα ἐκδύναί, ἐξ ὧν τὸ πατρῶον ἐπεφήμιζεν αἶμα. κατήχθη γὰρ ἐκ τῶν Συναχρηίμ παιδῶν, ὃς δὴ τῶν Ἀσσυρίων ἤρξέ ποτε καὶ ὑπὸ τῶν φύντων καιρίαν τὴν πληγὴν ἐδέδεκτο· καὶ γὰρ οἱ γε φονίας δεξιᾶς τῷ γεννήτορι ἐπανετείναντο, τῷ πατραλῶφ λύτρῳ ἐμμολυνόμενοι, αὐτόχειρές τε τῆς σφαγῆς τοῦ τεκόντος γενόμενοι αὐτίκα πρὸς τοῖς χωρίοις τῶν Ἀρμενίων φυγάδες οἰχόμενοι ἀνασῶζονται· τούτου δὲ τοῦ πατροφόνου σπόρου κατὰ τὴν ἡμετέραν γενεὰν πικρῶς τηρηθεὶς καὶ παραβλαστῆσας ἀνδροφόνος καρπός, οὐκ οἶδ' ὅθεν Ῥωμαίων τούτο κατακριθὲν τὸ δεινὸν ἐκεκλήρωτο², ἀμυήρῃ δὲ ἀναήρ τ' αὐτὴν ἠεὶ ἠεὶ ἠεὶ. «Ἦν δὲ վերաբերում է նրա [իսկ

¹ J. B. Bury, History of the Eastern empire from the Fall of Irene to the Ascension of Basil I. A.D. 802-867. London, 1912, p. 43.

² Georgus Monachus [Continuatus], p. 769.

Լևոնի] անմիջական ծագմանը, ապա այն քաջ հայտնի է. նա ծագում է հայերի երկրից, որտեղից, ինչպես ասում են, գալիս է նրա համառությունն ու վատ բնավորությունը: Ինչ վերաբերում է նրա ծագման ավելի հին և հեռավոր պատմություններին, ապա, եթե դատելու լինենք նրա և նրա նախնիների պատմությունը հին ավանդություններին զիտակ ծեր մարդկանց խոսքերից, ապա նա նույնիսկ այդտեղից էլ չէ (այսինքն՝ Հայաստանից)՝ որպեսզի քիչ քե շատ մաքուր արյան ծնունդը լինի. քանզի հորական կողմից նա սերում է ասորական մի տոհմի շատ վատ շառավիղից: Նա ծագում է ասորների վրա մի ժամանակ քազավորած Մենեքերիմից, որի որդիներն իրենց հորը մահացու հարված հասցրեցին: Նրանք իրենց հանցագործ ձեռքը բարձրացրին Մենեքերիմի վրա և նրա արյամբ արատավորված (հորը սպանել էին սեփական ձեռքերով) իսկույն ճողոպրեցին հայերի երկիրը և այնտեղ պատսպարվեցին: Հենց այդ հայրասպան սերմից, որն, ավաղ, պահպանվեց մինչ օրս, աճեց մարդասպան այդ պատուրը [ինսպ՝ Լևոնը] և, ես չզիտեմ ինչպես, այդ չարիքը վիճակվեց հռոմայեցիներին»:

Գեորգ Վանականի այս հատվածը Թեոփանեսի Շարունակողը հետևյալ կերպ է վերապատմում.

Πατρὶς μὲν οὖν τοῦ δηλωθέντος Λέοντος Ἀρμενία, γένος δὲ τὸ μὲν ἐξ Ἀσσυρίων, τὸ δὲ καὶ αὐτῶν Ἀρμενίων, οἱ καὶ τοὺς ἰδίους ἐξ ἀνοσίου γνώμης σφαγῆ μισαιφόνῳ παραδόντες γεννητόρας ὑπερορίας κατεδικασθησαν, κάκεισε δὴ τὸν πένητα βίον, ἅτε δὴ καὶ φυγάδες διαθλοῦντες τὸν εἰρημένον θῆρα ἀπέτεκον՝

«Լևոնի հայրենիքը Հայաստանն է, քայց իր ծագումով նա մասամբ ասորներից է սերվում, իսկ մասամբ էլ հենց հայերից, որոնք (sic!) հանցավոր պայմանավորվածությամբ ամառ գ մահով սպանելով իրենց ծնողներին, ստիպված եղան փախչել սահմանից այն կողմ և այնտեղ, որպես փախչուտականներ, պայքարելով աղքատ կյանքի դեմ, ծնեցին հիշյալ զազանին»¹:

Գեներալու պատմիչը կրկնում է նույն բանը.

Ἦν δὲ τῷ γένει κατὰ συζυγίαν ἐξ Ἀσσυρίων καὶ Ἀρμενίων ἀναφυσίς, τῶν ἰδίων γεννητόρων ἐπεξαναστάντων αὐτοὺς τε μισαιφονησαμένων καὶ πρὸς τοῖς τῶν Ἀρμενίων χωρίοις κατὰ φυγαδείαν ἐνοσκηνοσάντων. Κάκεισε τὸν ἀνήμερον θῆρα τεκεῖν.

«[Լևոնը] սերվում է ասորների ու հայերի միությունից. սրանք ընթուտացել էին իրենց սեփական ծնողների դեմ, իրենց պղծել էին նրանց սպանությամբ, փախչելով ապաստան գտել հայերի երկրում և ծնել մի վայրի զազան»²:

Գեներալու շարադրանքը ածանցված է Թեոփանեսի Շարունակողից, իսկ վերջինս օգտվել է Գեորգ Վանականի երկասիրությունից: Սակայն Թեոփանեսի Շարունակողը լավ չի հասկացել իր սկզբնաղբյուրը՝ Գեորգ Վանականի աշխատությունը: Գեորգն իր շարադրանքում նկատի ունի Լևոնի հեռավոր նախնիներին, երկու եղբայրներին՝ ասորացի արքայազուսներին, որոնք իբր սպանել էին իրենց հորը և փախել Հայաստան: Թեոփանեսի Շարունակողը սխալվում է այդ միջադեպը Լևոնի ծնողների հետ կապելով, որոնք իբր հայրասպան էին և ստոր սպանությունը կատարելուց հետո ապաստան էին գտել Հայաստանում: Այդտեղից է գալիս այն տհաճ բյուրիմացությունը, ըստ որի Լևոնի ծնողները հենց իրենք հայերի երկրում ապաստան գտած ասորներն են եղել: Իրականում խոսքը Մենեքերիմի որդիների մասին է, որոնցից մեկը համարվում էր Լևոն V կայսեր տոհմի նախնին:

Այս պատմությունը, որ բյուզանդացի ժամանակագիրը մեզ է հրամցրել, ծեր մարդկանց խոսքերից, ընդամենը հայկական ավանդությունն է, որը հիմնված է Աստվածաշնչի շատ հայտնի մի հատվածի վրա. «Եւ եղև մինչդեռ երկիր պազանէր ի տան Նետրաքայ աստուածոյ իւրում, Աղբանէլք էւ Սարասար որդիք նորա հարին զնա սրով, էւ ինքեանք զերծան յերկիրն Արարադայ: Եւ քազաւորեաց Ասորդան որդի նորա ընդ նորա»¹:

Հովսեփոս Փլավիոսը կրկնում է այս պատմությունը, Արարատը փոխարինելով Հայաստանով.

Δολοφονηθεὶς ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων παιδῶν Ἀδραμελέχου καὶ Σαρασάρου τελευτᾷ τὸν βίον, ... καὶ οἱ μὲν φυγαδευθέντες ἐπὶ τῷ φόνῳ τοῦ πατρὸς ὑπὸ τῶν πολιτῶν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀπήσαν² [«Սպանվելով ավագ զավակների՝ Աղբանելքի և Սարասարի (3) դավադրանքի <հետևանքով>, <Մենեքերիմն> ավարտեց իր կյանքը. իսկ սրանք, <իրենց գործած> սպանության համար քաղաքացիների կողմից վտարված լինելով <Ասորեստանից>, հեռացան Հայաստան»]:

Երկու այլ աղբյուր, Աստվածաշնչից միանգամայն անկախ, հաստատում են ասորական քազավորական տան այդ ողբերգությունը. դրանք են ազգային պատմիչ Բերոսոսը և սեպագիր արձանագրությունները:

Բերոսոսի ժամանակագրությունը կորել է: Այն օգտագործել են Ալեքսանդր Պոլիհիստորը (Բազմավեպ) և Արիդեոսը, որոնց երկասիրությունները նույնպես կորել են: Բայց Եփեսոսի Կեսարացին իր աշխատության մեջ հասվածներ է պահպանել այդ երկասիրությունից, քաղված Բազմավեպի և Արիդեոսի երկերից: Դրանք, անկասկած, վերցված են Բերոսոսի

¹ Theoph. Cont., p. 6.

² Genesis, p. 28.

¹ Թագ. Դ, 27, հմմտ. Եսայի ԼԷ, 38; Մեջգործաց ԼԲ, 21:

² Josephi Flavii Antiquitates Judaicae, X, 21.

գործից: Մի հատվածում, որը վերագրվում է Պոլիհիստորին, Եվսերիոսը մեզ տեղեկացնում է, որ Մենեքերին արքան սպանվել էր իր որդի Ադրամելոսի (4) կողմից: Մյուս տարբերակում, որի հեղինակն է Աբիդենոսը, գրված է մի փոքր անորոշությամբ.

«ըստ մամն էլ յետ նորա Ներգիդոս թագաորեսաց, որ յորդոյն Ադրամելոս վախճանէր և զնա նորին եղբայր Աքսերդիս» միահայր և ոչ համամայր, սպանանէր և հալածական զգարականն ի Բիզանդացոց քաղաքն արկանէր»¹:

Հայերեն շարադրանքը և Մ. Ավգերյանի լատիներեն թարգմանությունն այն տպավորությունն են թողնում, որ Մենեքերինն հաջորդած Ներգիդոսն էր, որ սպանվել էր իր որդի Ադրամելոսի կողմից, իսկ վերջինս՝ իր եղբայր Ակսերդիսի կողմից: Գերմաներեն թարգմանությունը նույնպես պարզ չէ. «auf ihn und nach ihm Nergilos, der von seinem Sohne Adramelos beseitigt wurde etc.»² [*«Որս վրա և նրանից հետո Ներգիդոսը, որն ոչնչացվեց իր որդու կողմից և այլն»*]:

Հայերեն շարադրանքը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ «նրանից (այսինքն՝ Մենեքերինից) հետո թագավորեց Ներգիդոսը, որը (այսինքն՝ Մենեքերինը և ոչ թե Ներգիդոսը) սպանվեց Ադրամելոսի կողմից: Բայց վերջինս (այսինքն՝ Ադրամելոսը) սպանվեց իր եղբոր՝ Ակսերդիսի, կողմից, որը հարազատ էր հոր և խորթ մոր կողմից, և որը քշեց բանակը բյուզանդացիների քաղաքը»:

Ակսերդիսը, անկասկած, Ասարիսադոնն է, ինչպես Ադրամելոսը՝ աստվածաշնչյան Ադրամելեքն է: Մենք ունենք բոլոր պատճառները Ներգիդոսին Սարասարի՝ Ադրամելեքի եղբոր, հետ նույնացնելու համար: Մեջբերված բնագրի սկզբի «ըստ մամն է» արտահայտությունը կարծես թե ընդգծում է այն սերտ կապը, որ գոյություն ունի Մենեքերինի և նրան հաջորդած Ներգիդոսի միջև. «յետ նորա» կապակցության կողքին այն չի կարող այլ իմաստ ունենալ, քան «նրանից սերված» կամ որդի: Սրանով Ներգիդոսի և Սարասարի նույնացումը հաստատվում է: Աբիդենոսի հատվածի միտումն այն է, որ Ադրամելոսը՝ հայրասպանը, գործել էր հոգուտ Ներգիդոսի, որը միայնակ ուզում էր տիրանալ արքայական գահին:

Նույն բնագիրը թույլ է տալիս մտածել, որ Ադրամելոսը սպանվել էր Ակսերդիս-Ասարիսադոնի կողմից, բռնազավթիչ Ներգիդոսը նույնպես քշվել է

նրա կողմից: «Ջորական» բառը կարող է նշանակել կամ գորք, կամ գորավար: Վերջին իմաստը միգուցե գերադասելի է, եթե նկատի ունի Ներգիդոսին: Ըստ Աստվածաշնչի շարադրանքի, Հայաստան էին փախել երկու եղբայրները՝ Մենեքերինի որդիները: Աբիդենոսն իր տարբերակում, որը սկիզբ է առնում Բերոսոսից, ճանաչում է միայն մեկ եղբորը, որը փախել էր Ասարիսադոնի վրեժխնդրությունից, մինչդեռ մյուսն իբր զոհվել էր Ասարիսադոնին դիմադրելիս:

Հոր սպանությունից հետո երեք եղբայրների միջև ծայր առած պայքարին մենք ծանոթ ենք նաև իսկական ասորական սեպագիր տարեգրություններից: Հիշատակված երեք եղբայրներն են՝

Արդիբելիտը,

Աշուրմունիկը,

Աշուր-աքս-իդդինան:

Մենեքերինը թագաժառանգ էր հայտարարել Արդիբելիտին: Սակայն իր թագավորության վերջում նա փոխել էր մտադրությունը և ցանկացել գահը թողնել Ասարիսադոնին: Այդ ժամանակ Արդիբելիտը և Աշուրմունիկը փորձել են իշխանությունն ուժով վերցնել: Ասարիսադոնի «Կոտրած պրիզման» մեզ տեղեկացնում է, որ նա կանչվել էր իր կառավարած երկրամասի մայրաքաղաքից թագավորական գահի հակառակորդներին դիմագրավելու համար: Ասարիսադոնը հաղթում է իր հակառակորդներին և հետապնդում նրանց մինչև Խանիրաբբատ երկիրը¹:

Անշուշտ, Արդիբելիտը և Աշուրմունիկը նույն անձնավորություններն են, ինչ և Աստվածաշնչի Ադրամելեքն ու Սարասարը: Ադրամելեքը ինչ-որ ընդհանրություն ունի Արդիբելիտի հետ, իսկ ինչ վերաբերում է Սարասարին, ապա նրա ծագման հարցում վստահություն չկա: Ոմանց կարծիքով դա ասորական Ներգալ-շարուծուր անվան կրճատ ձևն է²: Այլ կարծում են, որ դա Աշուր-շարուծուր անվան կրճատումն է³ կամ էլ Շարիտիրասուր անվան աղավաղված ձևը⁴: Եվ վերջապես, կամ այնպիսի ուսումնասիրողներ, որոնք ենթադրում են, թե Սարասար և Ադրամելեք անունները հնարված են ասորական անունների նմանակությամբ, քանի որ աստվածաշնչյան ժամանակագիրները մոռացել էին ապստամբ իշխանների իսկական անունները⁵:

Բոլոր այդ ենթադրություններից հավանական կարելի է համարել միայն Ե. Թիլեի տեսությունը: Սարասար անունը հաջողությամբ կարող է համեմատվել Ներգալ-շարուծուր անվան երկրորդ մասի հետ, մինչդեռ

¹ E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, Bd. II, S. 140.

² E. Tiele, Babylonisch – Assyrische Geschichte, Gotha, 1886, S. 325.

³ F. Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, Berlin, 1885, S. 688.

⁴ Altorientalische Forschungen, hrsg. H. Winckler, Bd. II, S. 58.

⁵ H. R. H. Hall, Ancient History of the Near East from the earliest Times to the Battle of Salamis, London, 1913, p. 439.

¹ Եսեբիի Պամփիլեայ կեսարացոյ ժամանակակաճք երկնասենայ, աշխատասիրութեամբ Հ. Մկրտիչ վրդ. Մխիթարեան Ազգերեանց, մասն Ա, Ժամանակագրութիւն պատմական, Վեներտիկ, 1818, էջ 53:

² Die Chronik des Eusebius, aus dem Armenischen übersetzt, von Dr. J. Karst, Leipzig, 1911, S. 18.

առաջին մասը՝ Ներգալը, կնույնացվի Ներգիդոսի հետ, որը պահպանվել է, ինչպես տեսանք, Աբիդենոսի երկում: Այս անվան կապը Աշուրմունիի անվան հետ անհասկանալի է մնում:

Աստվածաշնչում փախստական եղբայրներն ապաստան են գտնում Ուրարտուում: Ասորական աղբյուրներում այն երկիրը, ուր փախչում է ապաստանվողներից մեկը, երբ մյուսը պանվում է ճակատամարտում, կոչվում է Խանիրաբբատ: Ուրարտուն Հայաստանն է: Խանիրաբբատը դասական հեղինակների Մեթիտենեն է, Փոքր Հայքի մի մասը: Տարօրինակ է, որ Աբիդենոսի երկում «Ուրարտուի» կամ «Խանիրաբբատի» փոխարեն մենք կարդում ենք «բյուզանդացիների քաղաքը»: Խոսքն, անկասկած, չի կարող լինել Աբիդենոսի ժամանակաշրջանի՝ Ք.ա. մոտ 150 թ., Բյուզանդիոնի մասին: Դա պետք է որ թյուր ըմբերցում լինի, մեկ այլ անվան աղավաղում: Ըստ Ա. Գուշմիդտի այստեղ խոսքը հայկական Bizana քաղաքի մասին է, որը հիշատակված է Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» երկում¹: Մա անընդունելի ենթադրություն է²:

Ամեն դեպքում սուրբգրային պատմությունը վերարտադրում է պատմական մի փաստ, որը տեղի է ունեցել Ք.ա. 680 թվականին ասորական քաղաքը Մենեքերիմի ընտանիքում:

Հետևաբար հենց այդ պատմությունն է ծնունդ տվել հայկական մի առասպելի, ըստ որի փախստական արքայազուններն իբր բնակություն են հաստատել Հայաստանի հարավում: Հայաստանի քաղաքներն իբր ընդունել է նրանց, ապա և նրանց զիջել այդ շրջանները:

Հետագայում նրանց ժառանգները պետք է որ երկու հայկական իշխանություններ կազմավորած լինեին: Այդ առասպելն առաջին անգամ պատմել է Մովսես Խորենացին:

«...Քանզի ուրսուն, արեի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զքաղաքորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Մենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եզեկիայիւ Հրից առաջնորդաւ, զոր սպանեալ որդւոց նորա Աղրամելեբայ և Մանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է զՄանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՄիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն և գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ քաղաւորսն մեր ցուցեալ՝ զբղեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ: Իսկ Արդամոզանն յարևելից հարաւոյ

նորին կողմանն բնակեալ. ի սմանէ առ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս: Արդ՝ յիշելոյն մեր զՄենեքերիմ այս էր պատճառն»¹:

Այս առասպելի ազդեցությամբ պատմիչը հաղորդում է, որ Հայոց Վաղարշակ քաղաքը «... զՇարաշան ի տանէ Մարասարայ հաստատեալ քղեաշխ մեծ և կուսակալ յարևմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, զաւառս պարզեւելով զԱրձն և որ շուրջ գնդաւ, և զլեառնն Տարոս, որ և Միմ, և զԿղեսուրն ամենայն»²:

Աստվածաշնչյան պատմությունից բացի, Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել նաև Եվսեբիոս Կեսարացու մեկնաբանությանը: Այդ է պատճառը, որ նա առավելապես Մանասարի, այսինքն՝ Մարասարի մասին է խոսում, որն ըստ Աբիդենոսի, Ներգիդոս անվան ներքո միայնակ փախել էր Հայաստան: Բայց Սուրբ Գրքի հեղինակությունը չէր կարելի անտեսել: Այն Աբիդենոսի հետ համաձայնեցնելու համար հայ պատմիչը հայտնում է, որ Հայաստան էր փախել ոչ թե Աստվածաշնչի Աղրամելեբը, այլ Բազմավեպի և Աբիդենոսի Արզամոզանը: Մենք տեսանք, որ խոսքը նույն անձի՝ իր հորը՝ Մենեքերիմին, սպանողի մասին է:

Հայկական առասպելը հավաստում է, որ երկու փախստականներից՝ ասորացի արքայազուններից, ծագում են երկու իշխանական տներ (5): Մարասարը կամ Մանասարը, ինչպես կարդացվում է հայերեն Աստվածաշնչի ընկալյալ բնագրում, պետք է որ լինի Մուշ և Բիթլիս քաղաքների միջև գտնվող Տավրոսի հայկական գավառի՝ Մասունի, լեռնականների նախնին: Մասունի հին ձևը Մանասունն է: Գեորգ Կիպրացու Տαναοσσοῦνιται-ն (6) համապատասխանում է Թովմա Արծրունու «Մանասնայք»-ին: Այդ անունը կարծես թե ազդել է ասորացի Մարասարի փոխակերպմանը Մանասարին՝ հայերեն ընկալյալ բնագրում:

Մասունի բնակիչները հնում հայտնի են եղել իրենց քաջությամբ ու խստահամբերությամբ: Նրանց բարբառը և որոշ ազգագրական առանձնահատկություններ գրավել են հին մարդկանց ուշադրությունը: Դեռևս X դարի մատենագիր Թովմա Արծրունին հետաքրքրությամբ է խոսում նրանց մասին: Նա գունդ կերպով նկարագրում է երկիրն ու բնակիչների սովորույթները, որոնք նրան տարօրինակ են թվում, և փորձում է դա բացատրել նրանով, որ Մասունի բնակչությունը՝ Ասորեստանի ստորին խավի մարդիկ էին, որ Ասորեստանի քաղաքը Մենեքերիմի որդիներ Աղրամելոսի և Մանասարի հետ միասին գաղթել էին Հայաստան և եղբայրներից մեկի անունով իրենց անվանել են «Մանասնայք»³:

¹ Procop., Aed., p. 254.

² Bizana-ի մասին (հայերեն՝ Վժան) տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 144 и сл.:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, Ա, գլ. իր:

² Նույնը, Բ, գլ. ք:

³ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Կոստանդնուպոլիս, 1852, էջ 135:

Տեղական առանձնահատկություններն այնպիսիք էին, որ արդարացումն են առասպելի ենթադրությունը սասունցիների օտար ծագման մասին: Չէ՞ որ ժամանակակից գիտնականները կարծում են, որ Սասունում և նրա հարևան գավառում՝ Խուրում, մենք հանդիպում ենք նախահայկական քաղղեական բնակչության բեկորներին: Նույն պատճառով սասունցիները կարող էին համարվել մի ասուր արքայազնի հետնորդներ, մի ժամանակաշրջանում, երբ նրանց առանձնահատկությունները դեռ բավականին ցայտուն էին համապատասխան իմաստով առասպել ծնելու համար: Մյուս եղբորից՝ Արգամոզանից կամ Ադրամելեքից, ըստ առասպելի ծագում է Արծրունիների տոհմը:

Ավատական Հայաստանի մի քանի տասնյակ իշխանատների շարքում հատկապես այքի էր ընկնում երեք ընտանիք: Բագրատունյաց և Մամիկոնյանների տների հետ միասին Արծրունյաց տունը դրանցից մեկն էր: Դարերի միջով է ձգվում այդ երեք ընտանիքների մրցակցությունը քաղաքական գերիշխանության համար: Արծրունյաց իշխանները կարող էին հայարտանալ Վանի շրջանում X դարի [սկզբին] իրենց ստեղծած պետությամբ, մինչդեռ Բագրատունիները նույն փառքին հասան Անիում՝ Այսուրյանի հովտում:

Արծրունյաց տունը ավատական Հայաստանի ամենախիճ հարստություններից մեկն էր: Մենք բոլոր պատճառները ունենք կարծելու, որ այն ծագում է հին Շոփքի թագավորական տոհմից:

Շոփքի (Սոֆեմայի կամ Սոֆանեմայի) թագավորությունը հիմնվել է Ջ.ա. 189 թ. Չարիադրեսի՝ Չարեհի կողմից, այն ժամանակ, երբ Արտաշեսը Մեծ Հայքում ստեղծում էր մեկ այլ թագավորություն: Չարեհյանների տիրույթները, որոնք տարածվում էին մինչև Մելիտենե և ընդգրկում էին նաև Կորդուրը, հետագայում մտան Տիգրան Մեծի կայսրության մեջ:

Արծրունի իշխանների իրական կամ ենթադրյալ արյունակցական կապը Շոփքի թագավորական տան հետ պետք է որ պատմական հիմք ծառայեր այն առասպելի համար, ըստ որի նրանք ծագում էին Սենեքերիմի որդի, ասուրացի դժբախտ արքայազնից:

Բագրատունի իշխանները նույնպես հավակնում էին առասպելական, աստվածաշնչյան ծագման: Այդ ժամանակներում տոհմի համար Սուրբ Գրքի հերոսներից ծագելը պատվաբեր էր համարվում: Այսպիսով, Արծրունիները նույնպես հնարել էին ծագումնաբանական մի առասպել՝ օգտվելով ասուրացի իշխանների՝ Հայաստան փախչելու մասին Աստվածաշնչում առկա պատմությունից:

Աստվածաշնչյան ծագում ունենալը անհրաժեշտ պայման էր համարվում քաղաքական հավակնոտությունները հիմնավորելու և թագավորական գահի նկատմամբ նկրտումները իրականացնելու համար:

Ըստ ազգային ավանդության, սկզբում Բագրատունիներն էին հավակ-

նում Շոփքի թագավորների ժառանգները համարվելու: Մերեսի բնագրում գետեղված Անանունի Պատմությունը մեզ տեղեկացնում է, որ Շամիրամի ժամանակներից և նրա նվաճումների հետևանքով Հայաստանն ընկավ Ասորեստանի գերիշխանության տակ և մնաց այդ վիճակում մինչև Սենեքերիմի թագավորությունը: Վերջինիս մահից հետո հայերն ապստամբեցին և Արամանյակի որդիներից մեկը՝ Չարեհը, անկախություն նվաճեց: Այդ Չարեհից են ծագում Բագրատունի իշխանները: Չարեհը դասական հեղինակների Չարիադրեսն է և Շոփքի թագավորության հիմնադիրը: Մովսես Խորենացին մի կողմ է նետել Անանունի սույն վկայությունը՝ Բագրատունիներին ոմն Սմբատից սերելու համար: Այդ Սմբատը Նաբուգոդոնոսորի Պաղեստին կատարած արշավանքի ժամանակ գերեվարված մի հրեա էր:

Նույն պատմիչը հավանել է Արծրունիների տոհմի ծագմանը վերաբերող առասպելը և այն ներմուծել իր Պատմության մեջ: Դա նրա հորինածը չէ, այլ ժողովրդական մի ավանդություն: Իր կորիզում IX դարի իրադարձություններն արտացոլող «Սասունցի Դավիթ և Մեեր» դյուցազներգության հերոսները՝ Արամելեքն ու Սամասարը, ծնվել են հայ մորից և մի հորից, որը ծագումով Միջագետքից էր:

Ամեն դեպքում Արծրունյաց առասպելը շրջանառության մեջ էր արդեն Մովսես Խորենացու և Գեորգ Վանականի ժամանակներից: Այդ բյուզանդական պատմիչը ստեղծագործում էր IX դարի առաջին կեսին: Այն, ինչ նա պատմում է Լևոն V-ի մասին, ճշգրիտ կերպով վերարտադրված Արծրունյաց առասպելն է:

Այսպիսով, ոչ մի կասկած չի մնում, որ Լևոն V կայսրը գտարյուն հայ էր, սերված Արծրունյաց հռչակավոր իշխանական տոհմից, որոնց անկասկած կեղծ տոհմածառը իբր թե սկիզբ էր առնում Սենեքերիմի որդուց:

Բյուզանդացի ժամանակագրի անորոշ արտահայտությունները պարզ են դառնում հայկական առասպելի լույսի ներքո: Լևոնը թէ՛ Ἀσσορῶν καὶ Ἀρμενῶν [«ասուրներից և հայերից»] է, նրա ծնողները փախել էին Հայաստան: Ժամանակագիրը ասում է, որ առասպելին ծանոթացել է բանավոր աղբյուրից: Դա նշանակում է, որ Արծրունիներն իրենց հետ Բյուզանդիա էին տարել իրենց ծագմանը վերաբերող ընտանեկան ավանդությունը:

Ե՞րբ և ինչպիսի՞ պայմաններում էին Արծրունիների ընտանիքի ներկայացուցիչները գաղթել Բյուզանդիա, մենք չգիտենք: Լևոնի հայրը, ինչպես նաև նրա որդիներից մեկը կրում էին զուտ ազգային անուններ. մեկի անունն էր Վարդաս, հայկական Վարդ, մյուսինը՝ Սմբատիտ, հայկական Սմբատ: Նրա կինը նույնպես հայուհի էր՝ Ἀρσαβή (հայերեն՝ Արշավիր) պատրիկի դուստրը: Լևոնն իր գործունեությունը սկսել էր որպես Վարդանի համհարզ, որը նույնպես հայ էր (7): Վարդանը, ինչպես նաև Արշավիրը (8), հայտնի են կայսերա-

կան գահին տիրանալու իրենց փորձով. մեկը 803, մյուսը՝ 808 թվականին:

Լևոն V-ը Վարդաս անունով մի քեռորդի ուներ: Նրա քեռորդին էր նաև Գրիգոր Պատերազանը, սկզբում Թովմայի (9) համախոհը, հետո, 820-821 թթ. ապստամբության ժամանակ, նրա հակառակորդը:

VIII դարի երկրորդ կեսը Հայաստանում նշանավորվում է արաբական տիրապետության դեմ համառ պայքարով, որն ընթանում էր բացահայտ և բազմաթիվ ապստամբությունների ձևով: Արծրունիների ընտանիքը ևս իր նպաստն էր բերել երկրի ընդհանուր ջանքերին՝ անտանելի լուծը թոթափելու գործում: Վահան Արծրունու երկու որդիները՝ Մահակ և Համազասպ եղբայրները, զոհվեցին ճակատամարտում: Նրանց երրորդ եղբայրը՝ Գագիկը, շարունակեց դիմադրությունն իր երեք որդիների՝ Համազասպի, Մահակի և Մերուժանի, օգնությամբ: Առաջին երկուսը զոհվեցին նահատակի մահով (10):

Արաբների դեմ ուղղված ապստամբությանը մասնակից իշխանները մասամբ ստիպված եղան լքել իրենց երկիրը և տեղափոխվել Բյուզանդիա՝ քաղաքական հետապնդումներից խույս տալու համար: Բազմաթիվ իշխաններ ծառայության անցան կայսեր մոտ (11): Դրանց թվում էր հայտնի Թաճաճի իշխանը (հայերեն՝ Տաճաճ)՝ Արծրունիների ընտանիքից, ինչպես նաև Շապուհ և Համամ Ամատունիները, որոնք իրենց հետ բերել էին [տասն]երկու հազար մարդ:

Ոչինչ չի խանգարում ընդունելու, որ Լևոնի ծնողները կարող էին այդ տարագիրների շարքում լինել:

Ասենք նաև, որ պատմությանը հայտնի է Արծրունիների տոհմի մի ավելի հին ներկայացուցիչ Բյուզանդիայում: VII դարի պատմիչ Մերեոսը հայտնում է, որ պարսից Խոսրով II Փարվեզ թագավորի ժամանակաշրջանից, երբ պարսիկները ներխուժեցին Կապադովկիա, այդ զավառի մայրաքաղաքի՝ Կեսարիայի, կառավարիչը հայ էր, Մահակ Արծրունի իշխանի որդի՝ Վասակը: Պարսիկները բռնեցին Վասակին ու սպանեցին: «... ամենայն զար Պարսից, - ավելացնում է հեղինակը, - որբայր զնա վասն քաջութեան և արիութեան, և էր մանուկ ուժեղ և բարձրահասակ: Մահուանդ զի սնեալ ևս էր ի մեջ նոցա, և վարժեալ ևս ի նոցանէն հրահանգաւ»¹:

Այդ իշխանի սերունդները շարունակեցին, հավանաբար, ծառայել Բյուզանդիային: Սակայն, նկատի ունենալով Լևոնի ընտանիքում դեռ ընդունված զուտ հայկական անունները, ավելի հավանական է, որ նրա ծնողներն ավելի ուշ էին լքել Հայաստանը: Ամեն դեպքում Լևոն V կայսրը ծագում է Արծրունիների հայկական իշխանական տնից: Դա անկասկած է:

ԿԱՍԻԱ ՄԻԱՆՉՆՈՒՎԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Կասիա միանձնուհին ապրում էր IX դարում և մինն է այն սակավաթիվ կանանցից, որ սեր են ունեցել գրականության և պարապել: Նորա թողած աշխատությունները գլխավորապես հոգևոր բովանդակության են: Ունի նաև գրություններ աշխարհային բնավորությամբ, բացառապես էպիգրամներ-ծաղրագիրներ: Սոցանից մեկն ուղղված է հայոց դեմ, որը և կազմում է մեր հետաքրքրության առարկան: Առանձին բախտ է բանասերների համար, երբ հրատարակության ձեռնամուխ են լինում այնպիսի հմուտ գիտնականներ, որպիսին է Մյունխենի հռչակավոր բյուզանդագետը: Ընդարձակ առաջաբանում պրոֆ. Կ. Կրուսբախերը (1) պարզում է ոչ միայն Կասիայի, այլ ընդհանրապես բյուզանդական շրջանում գրականության մեջ հայտնի կանանց կյանքն ու գործունեությունը: Այս գեղեցիկ նախաբանում մի բան մեզ տարօրինակ է թվում, և թո՛ղ ների հարգո պրոֆեսորը, եթե հայտնենք մեր անհամաձայնությունն այս կետում նորա հետ: Կ. Կրուսբախերը կատարյալ հավատ է ընծայում Կասիայի կյանքի վերաբերյալ առասպելական ավանդության: Հույն ժամանակագիրները պատմում են, որ Միքայել II կայսրի մահից հետո, նորա այրին՝ Եվփրոսինե, պետության ամեն կողմերից բերել է տալիս ամենագեղեցիկ աղջիկներ մայրաքաղաք, որպեսզի յուր որդին՝ Թեոփիլոս, ընտրի նոցանից իրեն ամուսին: Երբ ընտրված աղջիկները հավաքվում են արքունիքում Մարգարտյա կոչված սրահը, կայսրուհին մեկնում է յուր որդուն մի ոսկե խնձոր և պատվիրում ընծայել այն աղջկան, որ ամենից ավելի իրեն դուր գա: Այդ բախտավոր էակների թվում գտնվում էր, պատմագիրների ասելով, նաև մի հրաշագեղ աղջիկ՝ անունը Կասիա, ինքն ազնվական տոհմից: Թեոփիլոս զմայլած նորա բացառիկ գեղեցկությամբ, դառնում է կույսին այս խոսքերով. «արդարև, կնոջից է չարը ծագում» (ὡς ἄρα διὰ γυναικὸς ἐρρῶε τὰ φασίλα): Անոթյաժ կինը վրա է բերում աներկյուղ. «սակայն կնոջից է բխում նաև բարին» (ἀλλὰ καὶ διὰ γυναικὸς πηγάζε τὰ κρείττονα) (2): Փեսայի սիրտը կտրվում է այս հատու պատասխանից, որ կուսական պարկեշտության ընդդեմ բան է համարվում և ոսկե խնձորը տալիս է Թեոդորա Պափլագոնացուն: Գեղանի Կասիան բախտի այս չար խաղից հետո, վշտով մեկուսանում է աշխարհից, հիմնում է մենաստան և իրեն նվիրում աստվածապաշտության և գրականության:

¹ Մերեոս եպիսկոպոս, Պատմություն ի Հերակլե, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 79:

Այս գրույցի պատմական ստուգությունը պր. Կրումբախեր կասկածելի չէ համարում: Բայց խելք կտրելու՞ քան է, որ բյուզանդական հզոր ինքնակալն ամուսնանալու համար դիմեր մի այնպիսի միջոցի, որ վայել է միայն «Հազար ու մի գիշեր»-ի մտացածին հերոսներին (3): Պարոն Կրումբախերը հիշում է այս առթիվ Թեոդոս II-ի կնոջ՝ Եվդոկիայի խնձորի պատմությունը (4), բայց այս դեռևս ոչինչ չի ապացուցանում, որովհետև տակավին մեծ խնդիր է, քե նույնիսկ Եվդոկիայի գրույցը որքան պատմական է: Ամենահին ժամանակագիրը, որ հաղորդում է մի Կասիայի ավանդությունը, Միսենո Մագիստրոսն է (5) X դարի վերջերում. սորանից են փոխ առնում մյուս պատմագիրները: Թեոփիլոս գահ բարձրացավ 830 թ., ուրեմն Կասիայի կյանքն անցել է IX դարի առաջին կեսում: Այսպիսի մի ընդարձակ ժամանակում, մարդու երևակայությունը պետք է շատ քան ստեղծեր բացատրելու համար, քե ինչի՞ց ստիպված մի շնորհալի կին հրաժարվում է աշխարհից և փակվում վանքում:

Կասիային վերագրած սուր պատասխանը, որի շնորհիվ գրկվում է գահից, արդեն ցույց է տալիս, որ այս հեքիաթը հերյուրված է որպիսի ժամանակ, երբ նորա գրական աշխատությունները և կծու ծաղրագիրները հոչակ էին ստացել: Տարակուսելի է նույնիսկ, որ Կասիան վանք մտած լինի երիտասարդ հասակում: Մի կին, որ մատաղ հասակում, դեռ կյանքի չարն ու բարին չճաշակած հեռանում է աշխարհից, չէր կարող այն փորձառությունն ունենալ, որ անհրաժեշտ է ծաղրագիրներ գրելու համար: Բավական չէ միմիայն տեսական ծանոթություն կշտամբելու այն մտրությունները, որոնք մյուս են միանձնուհու պարսավական գրությանց: Նույնիսկ պր. Կրումբախեր խոստովանում է, որ Կասիայի ծաղրագիրները «[ակնհայտորեն] կենսական հարուստ փորձառությանց արդյունք են» (...ist offenbar die Frucht einer reichen Lebenserfahrung): Եթե մա 20 տարեկան կուսաստան է ապաստանել, ե՞րբ կարող էր ձեռք բերել կյանքի փորձառությունը:

Անշուշտ, մա ապրել է մեմաստանի պատերից դուրս ավելի քան 20 տարի և կրել աշխարհային ցավեր և հոգսեր, ակամատես եղել շատ մուրթությանց: Այս պատճառով, կարծում ենք, որ հիշած միջադեպը պատմական հիմք չունի և հնարված է ուշ ժամանակ մի հազվագյուտ և ընդունակ գրող-կնոջ հիշատակը զարդարելու համար:

Կասիայի մասին խոսելու առիթն իսկապես այն ծաղրագիրն է, որ ուղղված է մեզ՝ հայերիս: Ահա հունարեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը՝

Τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος
ὕπουλόν ἐστι καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιώδες τε καὶ τρεπτὸν καὶ βασκαίνοι,
πεφυσιωμένον πάμπλειστα καὶ δόλον πλήρες.
εἰπέ τις σοφὸς περὶ τούτων εἰκότως·
Ἀρμένιοι φαῦλοι μὲν, κ' ἂν ἀδοξῶσι,
φαιλότεροι δὲ γίνονται δοξασθέντες
πλουτήσαντες δὲ φαιλότατοι καθόλου
ὑπερπλουτισθέντες δὲ καὶ τιμηθέντες
φαιλεπιφαιλότατοι δείκνυνται πᾶσι.

Հայոց զարհուրելի ազգը

պատիր է և չարաբարտ վերին աստիճանի.

այլ և խելացնոր, փոփոխամիտ և նախանձուտ,

խիստ փրված և լի նեղգությամբ:

Շատ տեղն է ասել սոցա համար մի իմաստասեր, [քե]՝

«Հայերը չար են, քանի [դեռ] հոչակ չունին,

Ավելի չար են դառնում, երբ մեծության են հասնում,

հարստանալու՝ հիմնովին չար,

իսկ երբ և՛ մեծ հարստություն, և՛ պատիվներ են ձեռք բերում,

չարերից ամենաչար են հանդիսանում:

Միանձնուհու կարծիքը հայոց մասին նպաստավորներից չէ, և լեզուն՝ խայթող: Որ հույներն ատում էին հայերին, ինչպես և մյուս մանր ազգություններին, փաստ է նույնքան ճշմարիտ, որքան և այն, որ սոքա ևս իրենց կողմից առանձին համակրություն չունեին դեպի հույները: Մինչ այժմ էլ արևելքում «վիրգեն» բառը, որպիսի անունով հույներն այժմ հայտնի են Փոքր Ասիայում, վիրավորական իմաստ ունի, համազոր, եթե ոչ ավելի ուժեղ, «ջիուտ» գաղափարին: Ատելության պատճառն իրավամբ հույների հետ հայոց հաղթանակող մրցությունն էր քաղաքական և տնտեսական կյանքում: Բայց պր. Կրումբախերը, առընթեր այս պատմական իրողության, հակամետ է նաև կասկածելու հայոց բարբերի մարքությունը՝ կշիռ տալով մի «գիտակ» ուղևորի վկայության:

Մակայն, ծաղրագրի նկատմամբ մեզ ավելի շահավետ և կարևոր կլինեք, որոշել նախ նորա գրական արժեքը: Կասիան յուր կարծիքը հիմնելու և հաստատելու համար, ինչպես տեսնում է ընթերցողը, մեջ է բերում մի ոմն

իմաստասերի խոսքերը: Փիլիսոփայի անունը մեզ չի տալիս. հրատարակիչը ևս չէ փորձել անտղելու նորա անձնավորությունը: Այդ իմաստասերն ոչ այլ որ է, եթե ոչ հույն Ժողովրդաբանը (6), որից մի քանի ծաղրագիր է հասել մեզ. նոցա բնում և հետևյալը՝ նվիրված կապաղովկացիներին:

Καππαδόκοι φαῦλοι μὲν αἰεὶ, ζῶντων δὲ τυχόντες
φασλότεροι, κέρδους δ' εἰνεκα φασλότατοι.
ἦν δ' ἄρα δις καὶ τρίς μεγάλης δράζωνται ἀπήνης
δὴ ῥα τότε' εἰς ὥρας φασλεπιφασλότατοι.
μῆ, λίτομαι, βασιλεῦ, μὴ τετράκις, ὄφρα μὴ αὐτός
κόσμος ὀλισθησῆι καππαδοκίζόμενος¹.

Կապաղովկացիք միշտ չար են.
փառքի (7) հասնելիս՝ ավելի չար,
հարստության համար ամենից չար,
իսկ եթե երկու կամ երեք անգամ
ավելի մեծ աստիճանների են արժանանում,
[այն ժամանակ, անշուշտ, ընդմիշտ] չարերից ամենաչար:
Օ՛, աղերսում եմ, քագավոր՝ ոչ չորս անգամ.
ասպա քե ոչ՝ ինքն աշխարհը կփչանա կապաղովկահանավով.
[=կապաղովկական մտությանց ենթարկվելով]:

Հովհաննես Լյուդացին խոսելով Հուստինիանոս I-ի նշանավոր գործակիցներից մեկի, վատաբախտ Հովհաննես Կապաղովկացու մասին, հիշում է այս ծաղրագիրը, առանց հեղինակի անվան հիշատակության²: Գիտե՞ն նաև Կոստանդին Ծիրանածին³: Կապաղովկացիներն ընդհանրապես շատ տխուր հոջակ ունեին հույների մոտ: Նույն Ժողովրդաբանը իմաստասերին է պատկանում և մի ուրիշ ծաղրագիր, նույնպես կապաղովկացիներին վերա՝

Καππαδόκην ποτ' ἔχιδνα κακὴ δάκεν· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ
κάτθανε, γευσαμένη αἵματος ἰοβόλου⁴.

Կապաղովկացուն մի անգամ մի վատ օձ խայթեց,
քայց ինքն [օձը] սատկեց ճաշակելով թունալից արյուն:

Հայտնի է նմանապես բյուզանդական սուր առածը.

τρία κάππα κάκιστα, Καππαδοκία, Κρήτη καὶ Κιλικία
Ἔρηք կապպան (կեն) են ամենավատքար՝
Կապաղովկիա, Կրետե և Կիլիկիա:

Այսպես, Ժողովրդաբանը իմաստասերի խոսքերը, որ ուղղված են կապաղովկացիներին դեմ, Կասիան ինչ-ինչ փոփոխությամբ վերագրում է հայերին: Պե՞տք է՝ ենթադրել այստեղ մի չարամտություն քարեպաշտ կույսի կողմից: Ավելի հավանական է կարծել, որ Կասիայի ժամանակ կապաղովկացի ասելով, հասկանում էին հայերին գլխավորապես: Արհարարքաների երկիրը, իբրև ազգագրական գաղափար, վաղուց չքացել էր իրականությունից: Կապաղովկիա ավելի աշխարհագրական անուն էր, որ մեծ մասամբ գրավել էին հայերն իրենց առաջխաղացությամբ դեպի արևմուտք, մասնավորապես Արշակունյաց անկումից հետո: Եթե ճիշտ է, որ հին ժամանակ Հայաստանի արևմտյան սահմանները Կապաղովկիայի ազդեցության ներքո էին, անուրանալի է նաև, որ ավելի ուշ, Հուստինիանոս I-ի ժամանակից և նորանից առաջ, Կապաղովկիայի մի մասը նույնիսկ պաշտոնապես Երրորդ Հայքի մեջ էր մտնում Կասիայի ժամանակ, այսինքն՝ IX դարում: Կասիան նկատի ունենալով հայոց զորությունն այս երկրներում, կարող էր թյուրիմացությամբ կարծել, որ Ժողովրդաբանը փիլիսոփան ևս կապաղովկացի ասելով հայ է հասկանում: Այսպես եղել է, ինչպես մենք ենք ըմբռնում, թե հենց չար դատավորությամբ միանձնուիին կամեցել է փաթթել հայոց վզին այն, ինչ որ ուրիշի հասցեին է ասած՝ սորանով հարկավ չի թեթևանում նորա ծանր կարծիքը հայոց մասին: Այս կարծիքը Կասիայի անհատական հայացքը չէ, որը, եթե հավատանք, որ 21 տարեկանից վանք է մտել, թերևս ոչ մի հայի չի տեսել օժտված այդ մոլորություններով: Այս մի ընդհանուր հայացք է, որ ունեին բյուզանդական հույները հայոց վերաբերմամբ. ներշնչված այն չարախնդրությամբ և նախանձով, որով նոքա նայում էին հայերի փայլուն հաջողության հասարակական և քաղաքական կյանքի ամեն ասպարեզներում: Սրամիտ ծաղրագիրը յուր նշանակությունը չէր ունենա, եթե նկատվեր միմիայն իբրև պտուղ այն տափակ և անուժ ատելության, որ սովորական երևույթ է միմյանց կից բնակություն ունեցող ազգությունների մեջ. և որը հետաքրքրություն կարող է ունենալ ոչ պատմական, այլ ավելի ախտաբանական [Pathologisches Interesse] տեսակետից, ինչպես ասում է Հ. Գեյցերը, որն այդ կերպ է նայում ծաղրագրի վերա՝

¹ Epigrammatum Anthologia Palatina, XI, 238, vol. II, 325.

² Ioannes Lydus, De magistratibus, ed. Bonn, p. 250.

³ De thematibus, ed. Bonn, III, p. 21.

⁴ Anthologia Palatina, XI, 237, vol. II, 325.

¹ "Berliner Philologische Wochenschrift", 1899, S. 331.

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

I

Իններորդ դարը շատ նշանավոր շրջան է Բյուզանդիայի պատմության մեջ: Ոչ միայն քաղաքական, այլև մտավոր կյանքը նոր ոգի և նոր շունչ առավ: Դարավոր թմրությունից հետո վերջապես սթափվեց գիտական միտքը և հին, մոռացված գիտությունները երևան եկան, թափ տալով իրենցից անտարբերության փոշին:

Այս մեծ գործում ևս, ինչպես քաղաքական ասպարեզում, կարապետող ուժերը հայ արյուն ունեին: Նրանց ենք պարտական, նրանց նախաձեռնող ռզուն և մտավոր կարողության՝ գիտությանց հառնույնը Բյուզանդիայում:

Կրթության հին ճրագները, որ տակավին առկայծում էին V դարում պետության զանազան կենտրոններում, հանգան գրեթե բոլորեքյան հաջորդ դարում՝ Հուստինիանոս I-ի օրով: Բացի Կոստանդնուպոլսի համալսարանից, որ հաստատված էր 425 թվին Թեոդոսիոս II-ի ժամանակ, կային բարձրագույն դպրոցներ նաև Աթենք, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Բերիթ (Բեյրութ), Նդեսիա և Կեսարիա¹ [քաղաքներում]:

Հուստինիանոսն իր կենտրոնաձիգ քաղաքականությամբ աղետարեր եղավ գիտության համար: Նա փակեց Աթենքի համալսարանը 529 թվին, ավելի ճիշտ՝ արգելեց փիլիսոփայության և իրավագիտության դասավանդությունը: Վերացրեց իրավագիտության ուսուցումը բոլոր քաղաքներում, վերապահելով այդ միմիայն մայրաքաղաքին և մասամբ Բեյրութին:

Եթե չհաշվենք Նդեսիայի դպրոցը, որ փակվեց Ջենոն կայսրի հրամանով 489 թվին, մյուսները մեծապես տուժեցին Հուստինիանոսի դարաշրջանում և անշքացան: Խղճալի պայմաններում քարշ տվին իրենց գոյությունը, մինչև որ կու գնացին իսպառ արաբական հեղեղի մեջ: Մնաց միայն մայրաքաղաքի համալսարանը, որպես գիտության եզակի հնոց: Սակայն և նա շուտով կորցրեց իր փայլը և շնորհիվ մի քանի անգրագետ և անուսում-

¹ Սերետը, էջ 121, խոսելով Քաղկեդոնի ժողովի մասին ասում է, որ ներկա էին նշանավոր առաջնորդ վարդապետներ՝ «արունստատր քաղաքացի Եգիպտացուց եւ Աղեքսանդրացուց եւ Հոմնեացուց եւ Կեսարացուց եւ Աթենացուց եւ Կիլիկիացուց»:

Այստեղ արունստատր բառը համապատասխանում է հույն *τεχνικός* [բառին], և նշանակում է «գիտական»: Այսպես է կոչում մեր պատմագիրը այն քաղաքները, ուր բարձրագույն դպրոցներ կային և հայտնի էին իրենց հռչակով:

նասեր զահակալների բոլորովին մոռացության տրվեց և բնաջինջ եղավ: Ուսումն ու գրագիտությունը, զրկվելով պետական հովանավորությունից և խնամքից, քաշվեցին վանքերը, տանելով իրենց հետ և գիտության վերջին բեկորները:

Այլևս խնդիր չկար հեղինակների մասին և չէր էլ կարող լինել: Մեմաստանի պատերը, բնական է, որ չէին կարող հյուրընկալել այն գիտական հանգումները, որոնք հեթանոս աշխարհայացքի ծնունդ էին: Քրիստոնյա գիտունին խորթ պիտի թվեին և խորշելի հեթանոս մտքի բնագիտական նվաճումները, տեսական կառուցումներն ու փիլիսոփայական հայտնությունները: Մուրբ Գիրքն իր սեփական պատասխաններն ուներ այն հարցերին, որոնք տոչորում էին հին մարդկությանը:

Թեոդոսյան համալսարանի ծրագրից կարելի է տեսնել, թե քրիստոնյա պետությունն ի՞նչ էր կարևոր համարում իրեն համար հին գիտություններից: Համալսարանն ուներ 31 պրոֆեսոր. 3 հոգի ավանդում էին լատին ճարտասանություն և 10 հոգի՝ լատին քերականություն, 5 հոգի՝ հունական ճարտասանություն և 10 հոգի՝ հունական քերականություն, 2 հոգի՝ իրավաբանական գիտություններ և մի հոգի՝ փիլիսոփայություն:

Գլխավոր առարկաներն են ուրեմն քերականություն և ճարտասանություն կամ հետադարձ արվեստ, և մասամբ՝ օրենքների գիտություն: Հիշյալ համալսարանի բացման ժամանակ 425 թվին պետական լեզուն լատիններենն էր, իսկ հունարենը պետական եկեղեցու լեզուն էր: Երկուսն էլ պետք էր գիտենալ, ուստի և համալսարանական դասավանդության առարկա էին:

Սակայն, լատիններենը շուտով գործածությունից դուրս եկավ, և հունարենը գրավեց նաև պետական լեզվի պատիվը: Այն երկիրները, որոնք կազմում էին Բյուզանդական պետությունը, իսկապես լայնատարած կապեր չունեին լատինների և հույների հետ ո՛չ լեզվական և ո՛չ արեմակցական: Մրանց իրավունքը պետության վրա գլխավորապես քաղաքակրթական էր և ո՛չ ցեղային: Եթե ի վերջո մախընարությունը տրվեց հունարենին, պատճառը, անշուշտ, եկեղեցին էր: Քրիստոնեությունն ընտրել էր հույն լեզուն որպես իր քարոզչության գործիք:

Մելիկյան շրջանից սկսած հունարենը դարձել էր միջազգային հարաբերությանց և մանավանդ կիրթ քաղաքացիության լեզու Առաջավոր Արևելքում: Նա մտավ բնականորեն նաև եկեղեցի: Իսկ եկեղեցին պարտադրեց նրան պետության: Բյուզանդական պետականությունն արդեն իսկ հոռվ-մեականի եկեղեցականացումն էր որոշ չափով և իմաստով: Բնակչության հոծ մեծամասնությունը չգիտեր հունարեն լեզուն: Հույները, որ հաստատված էին ծովեզրյա և մասամբ ներքին վաճառաշահ քաղաքներում, իրենք

ևս պետք ունենի սովորելու գրական հունարենը, որից բավականին հեռացել էր խոստում բարբառը:

Այսպիսի պայմաններում հասկանալի է, թե ինչն՝ քերականությունն այնպիսի կարևոր տեղ է բռնում դասավանդության մեջ: Ընդունված ձեռնարկ էր Դիոնիսիոս Թրակացու Զերականությունը: Դիոնիսիոս ապրում էր երկրորդ դարում Քրիստոսից առաջ, բայց նրա երկը մեծ հռչակ և ժողովրդականություն ստացավ բյուզանդական շրջանում: Հույներին հետևեցին հայերը, ասորիները և թարգմանեցին իրենց լեզվով Թրակացու Զերականությունը (1): Զերականական գրականությունը շատ հարուստ է, որ նշան է թե մեծ պահանջ կար:

Հների մոտ, ինչպես և Դիոնիսիոսի, քերականություն չէր նշանակում միայն այն, ինչ որ այժմ հասկանում ենք այդ բառով, այլ ավելի ընդարձակ իմաստ ուներ: Նա ամփոփում էր իր մեջ նաև գրականությունն ու պատմությունը, այսինքն՝ մոտ էր արդի բանասիրությանը, կամ պատմաբանասիրական գիտությանը: Թեոդոսյան համալսարանի 31 պրոֆեսորներից 25-ը գրադված էին քերականական դասերով:

Մյուս նշանավոր առարկան ճարտասանությունն էր, որից անբաժան էր տրամախոսությունը կամ դիալեկտիկան: Վերջինս ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ վիճարանելու արվեստը՝ հարց ու պատասխանի ձևով: Կուռ լեզու, ճարտար խոսք, ներհուն գիր, ահա ինչ էր պետք մանավանդ քրիստոնեական եկեղեցուն: Մրանք գնահատելի զենքեր էին պաշտպանելու քրիստոնեական վարդապետությունն ընդդեմ հեթանոս իմաստասերների, որոնք գիտեին գործածել մուսլիմ զենքերը կատարյալ հմտությամբ: Ճարտասանական ու վիճարանական արվեստը հարկավոր էր ոչ միայն հեթանոս աղանդավորների, այլև քրիստոնյա հերձվածների դեմ պայքարելիս: Ճարտասանության վերջին գործածությունը մուսուլման ուլեմաների դեմ էր, որոնց հետ ստեպ (հաճախակի) ընդհարվում էին եկեղեցու ջատագովները:

Բնորոշ է Բարսեղ Կեսարացու այն նշանավոր համեմատությունը, թե ինչպես որ քաղաքները բարձր պարիսպներ ունին պաշտպանության համար, այնպես էլ կրոնն ունի պարիսպ և այդ պարիսպն է դիալեկտիկան, որը թույլ չէ տալիս թշնամիներին ավերում գործել և կամ հափշտակել այնպես դյուրությամբ կրոնական դավանանքը (2):

Դիալեկտիկայի կարողությունը ձեռք բերելու համար պետք էր դիմել Արիստոտելի երկերին: Պորփյուրի «Ներածութիւն»-ը, Արիստոտելի «Ստորոգութիւն»-ը, «Պերիարմենիաս»-ը (3) և մյուս երկասիրությունները դարձան ուսումնասիրության առարկաներ: Գրականության այս ճյուղը շատ զարգացավ և ոչ միայն հույն, այլև ասորի և հայ լեզուներով: Մերձավոր նպատակը կրոնական-եկեղեցական խնդիրների և վեճերի մեջ հմտություն

ձեռք բերելն էր: Կարելի է կրկնել, որ գիտությունը արդարև աստվածաբանության աղախինն էր և ծառայում էր նրա անմիջական շահերին:

Հնության իսկական նվաճումները ստույգ գիտությանց ասպարեզում օրվա պահանջ չէին համարվում, այնպիսի գանձեր էին, որ գնահատող չունեին, ապրանքներ, որ սպառող չունեին: Դրանք էին համարողություն (մաթեմատիկե), երկրաչափություն, աստեղաբաշխություն, որոնք երաժշտության հետ միասին կազմում էին մի միություն՝ Tetraktus կամ quadrivium կոչումով, այսինքն՝ «քառյակ», կամ, ինչպես Գրիգոր Մագիստրոսն է կոչում, Զառիցն արուեստք: Այս գիտությանց է նալում հայտնի փակագիրը Մովսես Խորենացու մոտ, «որպես զԱ առ Զ, զԹ առ Փ, զԵ առ Ե, զԵ առ Թ», այսինքն է՝ «Ստղաբաշխութիւն առ Զաղղեացիս, Թվականութիւն առ Փիւնիկեցիս, Երկրաչափութիւն առ Եգիպտացիս, Երաժշտութիւն առ Թրակացիս» (4):

Եկեղեցական իմաստությունը պետք չզգաց այս գիտությանց և սրանք մնացին ձեռագիրների մեջ, հեռու հանրային հարցասիրության շրջանից:

Հելլեն գիտության վիճակը քրիստոնեության միջավայրում նկարագրում է մի արաբ մատենագիր հետևյալ խոսքերով. «Հին հույների ժամանակ և բյուզանդական միապետության առաջին դարերում գիտությունը շարունակեց աճել և զարգանալ: Գիտնականները և փիլիսոփաները, որ մեծ հարգանք և ուշադրություն էին վայելում, պարապում էին բնագիտությամբ, մարդու մարմնի, ստքի և հոգու ուսումնասիրությամբ: Պարապում էին նաև քառյակ գիտություններով, այսինքն՝ ուսողությամբ (մաթեմատիկե), որ է թվերի գիտություն, երկրաչափությամբ, որ է ծավալի և ձևերի չափումը, աստղաբաշխությամբ կամ երկնային մարմինների գիտությամբ, և երաժշտությամբ, որ է հնչյուններ դաշնավորելու արվեստ: Գիտությունները պատիվ ունեին և համաշխարհային համարում: Նստած հաստատուն և փառահեղ պատվանդանի վրա, նրանք բարձրանում էին օրեցօր, երբ քրիստոնեական կրոնը երևան եկավ հույների մոտ: Օրհասական մի հարված էր գիտության շենքի համար: Նրա բարձունքը տապալվեց, և վարդապետությունները անհետացան: Ինչ որ պարզել էին հին հույները, չքացավ, և այն գյուտերը, որ արդյունք էին հնեների հանճարին, այլանդակվեցին»¹:

Նույն միաքը հայտնում է նաև Գրիգոր Մագիստրոսն իր մամականերից մեկում հետևյալ համարձակ խոսքերով. «Եթե ձկնորսացն են աշակերտ, սակայն ոչ ենք անտեղեակ Աբեմացոցն ստորոգութեանց եւ հելլենական հանճարոյ, սակայն հաւատք մեր ծածկեցին զիմաստութիւն» (5): Նրան քաջածանոթ են «Զառիցն արուեստք»:

¹ Masoudi, Les Prairies d'Or, II, 320.

Գիտությանց անմխիթար դրությունը տեղց դարեր, մինչև որ IX դարում վերածնվեց գիտական միտքը և գործունեությունը: Հին ծառը բողբոջեց անհատական ջանքերով և արժանացավ պետական հովանավորության: Անդրանիկ գիտնականը և մեկենասը, երկուսն էլ հայ էին:

II

Հայկական շրջանը բյուզանդական պատմության մեջ սկսվում է ոչ թե Վասիլ [I] Մակեդոնացուց, այլ Լևոն V [Հայկազն] կայսրից, այսինքն՝ ոչ թե IX դարու վերջից, այլ սկզբից:

Լևոն Հայկազն կայսրի սպանությամբ հայ ազդեցությունը չտկարացավ: Միքայել Թլվատը այն անձը չէր, որ կարենար որևէ մեծագործությամբ մեղմացնել իր գործած ոճիրը: Ամեն նկատումով ցածր էր իր գոնից: Թեոփիլոսն ավելի կարող և գիտակից իշխան էր քան իր անկիրթ հայրը Միքայել Թլվատը, և ավելի զգաստ և շրջանկատ քան իր որդին՝ Միքայել Արքշիռը: Ամեն պարագային նրա հավակնությունները ավելի զորեղ էին քան իր կարողությունները: Թեոփիլոսի կինն էր Թեոդորա, Մամիկոնյան իշխանուհին: Սրա հորեղբայրը՝ Մանուել Մամիկոնյանը, Արմենիական թեմի ստրատեգոս էր տակավին Լևոն V-ի ժամանակ և պետության առաջին զինվորական ղեկավարն էր և մնաց մինչև իր կյանքի վերջը՝ Միքայել III-ի օրով: Թեոդորայի քույրերը իրենց ամուսիններով՝ Արշավիր պատրիկ և Կոստանդին Բաբուցիկ, և եղբայրները՝ Վարդ և Պետրոնաս ամենագործուն ուժերն էին Ամորյան հարստության ժամանակ:

Կարելի է ասել, որ Մամիկոնյան տան փայլուն շրջանն էր: Վարդ Մամիկոնյանն այնքան պերճացավ, որ օրինական ճանապարհով պիտի հաջորդեր վերջին Ամորացուն, իր քեռորդուն, և նոր հարստության հիմը պիտի ձգեր, եթե միայն քմահաճ բախտը այլապես չամօրհներ և չխլեր նրանից կայսերական թագը մատուցանելու նրա ավելի երջանիկ այսոյանին և հայրենակցին, Վասիլ Մեծագործ Հային:

Ահա այս Վարդն էր, որ մեկենաս հանդիսացավ գիտությանց: Կիրթ և ուսումնասեր մարդ էր, սիրում էր գիտությունը և գիտնականների հասարակությունը: Նրա մեկենասությունը անհատական համակրության սահմանում չմնաց, այլ հասավ պետական բարձրության: Պետական հովանավորությունը սփռեց գիտությանց վրա, քաց անելով առաջին համալսարանը Մազնավրա կոչված պալատում: Վարդի թշնամիներն անգամ խոստովանում են նրա արժանիքը, նրա խոշոր և անգնահատելի ծառայությունը կրթության ասպարեզում: Այն գիտնականը, որ նորարաց դպրոցի գլուխն անցավ, Լևոն մեծ փիլիսոփան էր: Նա և հայ էր, և, ինչպես կտեսնենք, նա-

խարարական մեծ տոհմից: Վարդի մտերիմ բարեկամն էր, գուցե և գիտական հաստատության բուն հեղինակը: Նրան հավատաց Վարդը իր ձեռնարկի տեսչությունը: Ո՞վ էր Լևոնը:

Նշանավոր կյանքերը ներկայանում են ստեպ նույնիսկ մերձավոր սերնդի հիշողության մեջ, մասնավոր Քյուզանդիայում, վիպախառն գծերով: Լևոնի պատմությունը նույնպես գերծ չէ գրուցային պաճուճանքներից: Մեծ գիտնականը ապրում էր սկզբում գրեթե անհայտության մեջ կամ ծանոթ էր անձուկ շրջանում: Ուսումնասիրել էր բոլոր գիտությունները և հաջողել ձեռք բերել այնպիսի մի խոր հմտություն, որ անմատչելի էր ուրիշ որևէ մեկին: Փիլիսոփայությունը և իր քույր գիտությունները՝ թվաբանություն, աստեղագրություն, երկրաչափություն և երաժշտություն հավասարապես ընտանի էին նրան: Բնական հարուստ ձիրքերը, տոկուն աշխատությունը և մեծավոր կյանքը, ահա այն պայմանները, որոնց շնորհիվ դիպել էր իր մտավոր գանձերը և հասել գիտության ծայր կետին: Քաշվելով կյանքի ժխտից, ընտրել էր մի աղքատ տնակ, ուր ընդունում էր և ուսուցանում ամեն մարդու, որ գալիս էր նրա մոտ սովորելու ինչ որ ցանկանում էր: Բազմաթիվ աշակերտողներ ունեցավ: Նրանցից մեկը պատճառ եղավ, որ մեծավաստակ գիտնականը, այդ թաքուն գանձը, հայտնի դառնար պետական շրջանակներում և իր չքավոր հյուրից փոխադրվեց կայսերական պալատ:

Լևոնի աշակերտներից մեկը, որ սովորել էր երկրաչափություն, մտել էր մի ստրատեգոսի (գորավարի) մոտ գրագրի պաշտոնով: Երբ գորավարը պատերազմի գնաց արաբների դեմ, առավ իր հետ նաև գրագրին: Սա գերի ընկավ և տրվեց մի նշանավոր արաբի որպես սպասավոր:

Այդ ժամանակ ամիրապետը [ալ-] Մամունն էր: Նա հայտնի էր իր կրթասիրությամբ: Մասնավոր սեր ուներ հունական գիտությանց և մասնավոր երկրաչափության: Մի անգամ խոսակցության ընթացքին գերի սպասավորը իմացավ իր տիրոջից, որ ամիրապետը հետաքրքրվում է գիտական հարցերով: Առանց քաշվելու հայտնեց, որ ինքը գիտե երկրաչափություն և կուզեմար ծանոթանալ ամիրապետի ուսուցիչ գիտնականներին: Արաբ իշխանը լուրը հասցրեց Մամունին: Սա, որ ծարավի էր գիտության, հրամայեց բերել տղային և հարցրեց, թե որքան ճիշտ է նրա ասածը: Խալիֆան չծածկեց իր թերահավատությունը, ասելով, որ երկնքի տակ ավելի կարող գիտուններ չկան, քան իր ուսուցիչները: Երիտասարդ ծառան ավելի ևս ցանկացավ անպատճառ ծանոթանալ այդ գովված գիտնականներին: Ամիրապետը հարգեց նրա խնդիրը և տեսակցությունը կայացավ: Արաբ գիտնականները գծեցին եռանկյունիներ և քառանկյունիներ, թվեցին Եվկլիդեսի կանոնները և սկսեցին գիտնականի լրջությամբ շարել անունները, թե այս բանը այսպես է կոչվում, այն այնպես: Բայց թե ինչու է այդպես կոչվում, և

կամ ի՞նչ է իմաստը և պատճառը՝ չգիտեմ: Լեզուներ էին, որ շարժվում էին, բայց էությունը չէին ըմբռնում:

Հոռոմ գերին հասկացրեց, որ նրանց գիտությունը թերի և անկատար է, քանի որ պատճառաբանել չեն կարող: Հետո ինքը սկսեց տալ հարկավոր մեկնությունը և բացատրությունը: Ամենքը ապուշ կարեցին և հիացումով հարցրին, թե ո՞րտեղ է ամբարել այդ գիտությունը և թե արդյոք իրեն մնան գիտուններ շատ կա՞ն Բյուզանդիայում: Գերին պատասխանեց, որ ինքը շատ շատերի հետ համարվում է աշակերտների թվում և ոչ իսկական ուսուցիչների: Հետաքրքրվեցին իմանալ, ո՞վ է եղել իր ուսուցիչը: Ավելի ևս զարմացան, երբ լսեցին որ ուսուցիչը Լևոն անունով մեծ փիլիսոփան է, որ դեռ կենդանի է և ապրում է չքավորության մեջ, բազմության անհայտ և անծանոթ վիճակում:

Մամունը շատ հուզվեց և իսկույն ևեթ մամակ գրեց Լևոն փիլիսոփային հետևյալ բովանդակությամբ. «Պատից ճանաչեցինք ծառը, աշակերտից՝ ուսուցիչը: Քանի որ փիլիսոփայական խորունկ գիտությամբ, առաքինի վարքով և անծանոթ ես մնացել հայրենակիցներիդ, և այժմ չես քաղել գիտությանդ և իմաստությանդ պտուղները, այլ և ոչ մի մեծարանքի չես արժանացել նրանց կողմից, լավ կլինի, որ բարեհաճես գալ մեզ մոտ և հաղորդակից անես մեզ քո վարդապետությանդ: Եթե հոժարես գալ, համակ սարակինոսաց ազգը կճկե իր վիզը ձեր առաջ և այնպիսի հարստությամբ, այնպիսի ճոխ նվերներով կպատվե ձեզ, որին ոչ մեկ մահկանացու չէ արժանացել»:

Մամունը մամակը տվավ հոռոմ ծառային, սիրաշահեց ընծաներով և պատվիրեց տանել մամակն իր ուսուցչին: Խոստացավ նորից ընծաներ տալ և անգամ ազատ արձակել գերությունից, միայն թե ողորթ, համոզե փիլիսոփային թողնել հայրենի հողը:

Գերին եկավ կայսերական քաղաքը և գտավ իր ուսուցչին: Երբ տեսավ նրա պայծառ ու ջերմ երեսը, խանդադատեց, սկսեց լալ և ողջագուրել, քանալ արտասուքով երեսը, վիզն ու կուրծքը: Ուսուցիչը չճանաչեց և մնաց ապշած օտարականի վարմունքից: Գերության մեջ քաշած տարիները փոխել էին նրա կերպարանքը: Երբ երիտասարդը հիշեցրեց իր անունը և թե ե՞րբ և ի՞նչ է սովորել, փիլիսոփան ճանաչեց: Նամակը հանձնեց նրան: Մակայն Լևոնը վախենալով, որ թշնամի վեհապետից ստացած մամակը կարող էր կասկածներ հարուցել անախորժ հետևանքներով, բարվոք համարեց հաղորդել եղելությունը մեծ լոգոթետեսին, որ էր Թեոկտիստոս ներքինին:

Այս առթիվ լոգոթետեսը ծանոթացավ Լևոնին և իր կողմից հայտնեց ամեն ինչ Թեոփիլոս կայսրին: Սա հետաքրքրվեց գործով, կանչեց իր մոտ

Լևոնին, թոշակ կապեց նրան, պատվիրելով դասախոսել Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցում: Ահա այս կերպ մեծ փիլիսոփան դուրս եկավ անհայտությունից և հռչակ ստացավ մայրաքաղաքի մտավորական և պաշտոնական շրջաններում:

Պատմում են նաև, որ Մամունը տեսնելով, որ իր հրավերը ձախողեց և Լևոնին չթողին հեռանալ իր տեղից, մամակ գրեց նրան, ուր առաջադրեց մի քանի երկրաչափական, աստեղագիտական և ուրիշ խրթին հարցեր, և խնդրեց ուղարկել նրանց լուծումը: Լևոնը բացատրեց ինչ որ պահանջվում էր, լուծեց դյուրությամբ խնդիրները և միևնույն ժամանակ մի քանի գուշակություններ արեց և բոլորը մամակով ուղարկեց ամիրապետին:

Նամակը մեծ հիացք պատճառեց ամիրապետին: Այնպիսի բարդ և խրթին խնդիրների լուծումը, որ ավել էր Լևոնը, մի նոր ապացույց էր նրա անզուգական գիտության:

Մամունը մի անգամ ևս փորձեց իր մոտ բերելու այդ նշանավոր գիտունին և մամակ գրեց ոչ նրան, այլ այս անգամ կայսրին:

«Կկամենայի ինքս գալ ձեզ մոտ,- գրում է խալիֆան,- բարեկամությունս վկայելու և միևնույն ժամանակ աշակերտելու ձեզ: Բայց Աստուծուց տրված իշխանությունս և բազմաթիվ հպատակներս չեն ներում հեռանալ, ուստի խնդրեմ դրկես ինձ մոտ կարճ ժամանակով այն մարդուն, որ այնպես հռչակված է՝ փիլիսոփայության և մյուս գիտությունների մեջ: Թող գա ապրե ինձ մոտ և որպես ուսուցիչ ավանդե իր գիտությունն ու հաղորդ անե ինձ իր առաքինության: Ինձ, որ այնպես սիրահար եմ թե մեկին, թե մյուսին, չի կարելի բնավ մերժել այն պատճառով, որ ես միևնույն լեզուն չունիմ ձեզ հետ և օտար եմ ձեր հավատին: Խնդիրները հարգվում են բարի և ազնիվ բարեկամների մեջ, մանավանդ՝ երբ խնդրողը այնպիսի ոք է, որպես ես: Պատրաստ եմ նաև ի տրիտուր նվիրաբերել քսան կենդինար ոսկի և դաշն և խաղաղություն կնքել ընդմիջում և անբախտելի»:

«Այսպես բարձր է գնահատում Մամունը,- նկատում է պատմագիրը,- Լևոնի գալուստը և հասարակությունը»:

Թեոփիլոս կայսրը մերժեց ամիրապետի խնդիրը: Նա գտավ, որ խելոք բան չէ ընտանի բարիքը տալ թշնամուն, զիջանել օտարին այն գանձը, որով բյուզանդացիք միշտ փայլել են և զարմանքի ու հարգանքի նյութ եղել:

Կայսրը մեծ փառքի արժանացրեց Լևոնին, հրամայելով Հովհաննես պատրիարքին ձեռնադրել նրան մետրոպոլիտ Թեսաղոնիկեի (6): Պատրիարքը կատարեց կայսերական պատվերը, մոտեն ճանաչելով Լևոնին որպես իր ազգականի:

Թեսաղոնիկե Լևոնը մեծ հռչակ ստացավ մի դեպքի առիթով: Տարիներ շարունակ անբերրիություն էր տիրում երկրում, սերմերը չորացնում էին և

ոչինչ չէին տալիս: Ժողովուրդը թշվառության մեջ էր և տառապում էր սովից: Լևոնը ինչ-ինչ աստեղագիտական դիտողությանց հետևելով, ճշտիվ որոշեց, թե երբ պետք է սերմանել, որպեսզի արդյունք տա: Գյուղացիք այդպես էլ վարվեցին: Առատ հունձք ունեցան և գոհունակությամբ փառաբանեցին իրենց գիտնական մետրոպոլիտի անունը:

Լևոնի համբավը այնքան մեծացավ, որ շատերի համար հանելուկ էր, թե ի՞նչպես մարդ կարող է հասնել այդպիսի կատարելության բոլոր գիտությունների մեջ: Լևոնն ինքը պատմել էր իր մտերիմներից մեկին, թե ի՞նչ կերպ էր ձեռք բերել իր գիտությունը: Քերականություն և քերթողություն սովորել էր Կոստանդնուպոլսում, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն և քվաբանություն՝ Անդրոս կղզում: Այստեղ մի գիտուն մարդ կար, որի մոտ պարապեց Լևոնը, բայց չգտավ ինչ որ որոնում էր: Սկզբնական գիտելիքներ ձեռք բերեց միայն և հետացավ: Շրջեց զանազան վայրեր, անցավ վանքից վանք, քրքրեց թափփած ձեռագիրներ, քննեց, զննեց և ինչ որ հարկավոր համարեց, առավ հետը և բարձրացավ լեռների գագաթները և խորին առանձնության մեջ սկսեց ուշիուշով ուսումնասիրել իր հավաքած գրքերը: Այս եղանակով հասավ ծայր գիտության և վերադարձավ մայրաքաղաք և հետամուտ եղավ գիտության սերմերը ցանել ուսումնաստենչ հոգիներում:

Այս էր Լևոնի զբաղմունքը մինչև եպիսկոպոսանալը: Երեք տարի միայն վարեց մետրոպոլիտություն և երբ գահընկեց եղավ, վերադարձավ վերստին գիտական և մանկավարժական գործին: Մագնավրա պալատի դպրոցի պետ նշանակվեց: Երեք աշակերտներից Թեոդորոսը ավանդում էր երկրաչափություն, Թեոդիզիոսը՝ աստղաբաշխություն և Կոմիտասը՝ քերականություն:

Նրանց հովանավորն էր Վարդն իր առատաձեռն օգնությամբ և գիտության սիրով: Հաճախ այցելում էր դպրոց, խրախուսում էր աշակերտներին, որով «թևեր տվեց գիտություններին»: Նրանք թևավորվեցին և առաջ սլացան:

Այս պատմության մեջ կան և՛ ստույգ, և՛ անվավեր կետեր: Կասկածելի է ամենից առաջ Լևոնի և Մամունի ծանոթության պարագան: Մի ուրիշ տեղեկությամբ միջոնորդի դեր կատարողը Լևոնի աշակերտներից այն անձն էր, որ Ամորիայի պաշարման ժամանակ 838 թվին պաշարված բանակի մեջ էր: Կամենալով անցնել արաբների կողմը և այդպիսով փրկվել վերահաս կորուստից, նա, որ աստղաբաշխ էր, մի կերպ ինձաց տվավ թշնամուն, որ եթե երկու օր ևս շարունակեն պաշարումը, քաղաքը կառնեն: Այդպես էլ եղավ: Ամորիան ընկավ, նշանավոր զինվորական դեմքերը մասամբ կոտորվեցին, մի մասն էլ գերի ընկան արաբների ձեռքը:

Լևոն փիլիսոփայի մատնիչ աշակերտը, փրկեց իր կյանքը անարգ գնով

և ապավինեց արաբներին: Նրանից էր, որ ամիրապետը իմացավ Լևոն գիտնականի գոյության մասին: Նամակ գրեց Թեոփիլոսին և գերիներից մեկի ձեռքով դրկեց Կոստանդնուպոլիս և խնդրեց թույլ տալ մեծ փիլիսոփային գալ իր մոտ, խոստանալով մեծամեծ պատիվներ: Թեոփիլոսն այդ ժամանակ միայն իմացավ, որ իր պետության մեջ այդպիսի մի խոշոր գիտնական կա և փոխանակ ամիրապետին ուղարկելու, կարգադրեց, որ Մագնավրա պալատում դասախոսություններ կարդա աշակերտներին: Ամեն դյուրություն տվավ նրան: Լևոնը Թեսաղոնիկեի մետրոպոլիտ եղավ:

Նույնը կրկնում է բռնացի մի ուրիշ պատմագիր ավելացնելով միայն, որ Լևոնը ձեռնադրություն ստացավ Մեթոդիոս պատրիարքից¹:

Այս վերջին տեղեկությունը միանգամայն սխալ է: Լևոնը մետրոպոլիտական աթոռից ընկավ որպես պատկերամարտության առաջնորդներից մեկը 843 թվին, երբ պատկերապաշտությունը վերահաստատվեց: Եվ որովհետև միայն երեք տարի մնաց աթոռի վրա, հետևապես ընտրված պետք է լիներ 839-840 թվին: Մեթոդիոսը հաջորդեց Հովհաննես պատրիարքին, որ նույն պատճառով գահը թողեց 843 թվին, և մնաց չորս տարի, ուրեմն 843-847: Պարզ է, որ նա չէր կարող Լևոնի ձեռնադրության հեղինակը լինել:

Առաջին աղբյուրը ոչինչ չէ ասում, թե երբ գերի ընկավ Լևոնի աշակերտը, մինչդեռ երկրորդը գիտե, որ Ամորիայի պաշարումի ժամանակ էր, 838 թվին: Այս դեպքում գերիմ չէր կարող գործ ունենալ Մամունի հետ, որ մեռել էր 833 թվին և ոչ էլ թուղթ բերել Լևոնին: Անհավանական է, որ անցքը տեղի ունեցած լիներ Մամունի օրով, երբ Լևոնը տակավին երիտասարդ էր, ինչպես կոտեսները, և անպատրաստ ապագա կոչման: Մամունի միջամտությունը Լևոնի կյանքի մեջ, նրա նամակագրությունը ոչ մի հավատ չեն ներշնչում և համարելու է հնարածո գրույց: Հինը կամ առիթն այն է եղել, որ Մամունն իրոք սիրող էր գիտության և մեծ հովանավոր: Թերևս գիտական որևէ առաքելություն ունեցած լինի Բյուզանդիա: Արաբները հարգում էին հույն գիտությունը և աշխատում էին քարգնանությամբ յուրացնել: Մյուս կողմից, իրենց գիտության ծարավը, եթե ոչ պաշարը, կարող էր արձագանք տալ բյուզանդական մտավոր շրջաններում: Երկու հարևան պետությանց աղերսը կրթության ասպարեզում այս կամ այն չափով բնական է և գրեթե անվիճելի: Հավանական է, որ այս գետնի վրա բուսած լինի Լևոնի և Մամունի գրագրության գրույցը:

Վստահելի չէ թվում Լևոնի կենսագրության մեջ նաև այն տեղեկությունը, թե նա կարոտության մեջ էր ապրում և ստիպված էր իր կյանքը հայթաթել մասնավոր դասավանդությամբ, մինչև ծանոթացավ արքունիքին:

¹ Symeon, 640.

Վատահեղի չէ այս պարագան, որովհետև Լևոնը հասարակ տանից չէր: Նա մեծատան զավակ էր: Բավական է ասել, որ Հովհաննես պատրիարքի եղբորորդին էր, *ἐξ ἁδελφός*, ինչպես վկայում է իր կենսագիրը¹: Իսկ Հովհաննեսը «եկվոր և կամ օտարական չէր, այլ բնիկ էր, կայսերական մայրաքաղաքի ծնունդ, և ոչ աննշան, այլ խիստ ազնվական տոհմից, որ կոչվում էր Մորոխարզամիտ»²:

Հովհաննեսը մի եղբայր ուներ անունն Արշավիր, որին Թեոփիլոս կայսրը պատրիկության պատիվը շնորհեց: Արտյո՞ք սրա որդին էր Լևոն փիլիսոփան, թե մի ուրիշ եղբոր զավակ էր:

Այստեղ պիտի կանգ առնենք Հովհաննես պատրիարքի կյանքի և գործունեության վրա: Այս կարևոր է ոչ միայն Լևոնի ընտանեկան միջավայրը պարզելու նկատմամբ, այլև այն պատճառով, որ Հովհաննես ինքը մի կարկառուն դեմք էր իր կրթությամբ և գիտական պատրաստությամբ:

III

Հովհաննես երևան եկավ Լևոն V Հայի ժամանակ և խոշոր դեր ունեցավ նրա եկեղեցական քաղաքականության մեջ: Ցավ է, որ պատմագիրները պատկանում են հակառակ ուղղության, ուստի և անկողմնակալ չեն Հովհաննեսի և նման խորհողների վերաբերմամբ: Փառաբանել իրենց կողմնակիցներին և լուտանք քափել հակառակորդների գլխին՝ բնական բան էր համարվում: Այն լեզուն, որ գործ են ածում Հովհաննեսի դեմ, ինքնին վկայում է, որ արհամարհելի ախոյան չէ եղել:

Երբ Լևոնը գահ բարձրացավ 813 թվին և հետամուտ էր վերականգնել պատկերամարտությունը, որ խափանվել էր 787 թվի ժողովով, աչք ածեց շուրջը՝ քաջ տեսաբան գտնելու, ընտրությունն ընկավ մի երիտասարդ եկեղեցականի վրա: Այդ Հովհաննեսն էր, անբավ գիտության տեր, որի համար և կոչվում է Ջերական:

Հաջորդ 814 թվին կայսրի պատվերով Հովհաննեսը ձեռնամուխ եղավ նախապատրաստական աշխատանքների: Պետք էր նյութեր հավաքել առաջիկա ժողովի համար: Կայսերական գրատունները նրա տրամադրության տակ էին: Գլխավոր աղբյուրը կազմում էին 753 թվի ժողովի արձանագրություններն ու գործերը, ուր անբարվաճ էին հին հայրերից քաղված բոլոր կարևոր վկայություններն ընդդեմ պատկերների: Աշխատանքը կատարվում էր պալատում, ուր հատուկ սենյակ էր հատկացված, և անպակաս

էր ճոխ սեղանը, ինչպես կծու ակնարկում են հակառակորդ գրիչները¹: Ժողովը կայացավ: Նիկեփոս պատրիարքն ընկավ աթոռից: Հարկավոր էր նոր ընտրություն: Թեկնածուների մեջ էր նաև Հովհաննեսը, բայց չընտրվեց, որովհետև դեռ երիտասարդ էր²: Հովհաննեսի մերձավորն էր Թեոդոտիոս Կասսիտերաս, Մելիսենոսի սնից, որի հայրը Միքայել ստրատեգոս էր Անատոլիկյան թեմի և Կոստանդինոս կայսեր քենակալը: Մյուս գործակիցն էր մի երրորդ կարևոր դեմք, Կոստանդին Կասսիմատոս, կարգաթող քահանայի որդի, որ սկզբում ուսուցիչ էր քերականության և իրավաբանության, և վերջը հոգևոր կոչում ընդունեց Անտոն անունով:

Պատրիարք ընտրվեց նախ Թեոդոտիոս, նրա մահից հետո՝ Անտոնը, և հետո աթոռն անցավ Հովհաննեսին 832 թվին: Միքայել շարունակեց իր նախորդի հարգալիք վերաբերումը դեպի Հովհաննես, գնահատելով նրա դիրքը պատկերների խնդրում և նրա խորին գիտությունը: Նաև նշանակեց նրան դաստիարակ իր որդու Թեոփիլոսին: Հովհաննեսին ենք պարտական Թեոփիլոսի լավագույն հատկությունները, մանավանդ նրա սերը դեպի գիտությունն ու արվեստը: Թեոփիլոսը սիրեց իր ուսուցչին, կարգեց նրան սինկելլոս և հետո բարձրացրեց պատրիարքական աթոռ:

Հովհաննեսն ամմասն չմնաց քաղաքական կյանքին: Երբ Թեոփիլոսը կամեցավ իր գահակալության առթիվ ընդունված դեսպանություն ուղարկել արաբական արքունիքը, հարմարագույն անձը դատեց այս առաքելության համար Հովհաննեսին: Կատարյալ հմտություն ուներ քաղաքական և պետական գործերի մեջ, ճարտարախոս էր և անհամեմատելի վիճաբան: Հայ լինելով, ծանոթ էր արևելյան բարբերին և նիստ ու կացին, թերևս, անտեղյակ չէր անգամ արաբական լեզվին: Դեսպանական պատասխանատու պաշտոնի համար ավելի հաջող ընտրություն չէր կարելի անել:

Մեր խնդրից դուրս է, թե ի՞նչպես կատարեց իր հանձնարարությունը, մանավանդ, որ ուրիշ տեղ խոսել ենք այս մասին³: Հիշենք միայն, որ Հովհաննեսը բերեց Բաղդադից տեղական արքունիքի հատակագիծը և կայսրը նույն ճով շինել տվեց Բրիասի պալատը: Ենթադրելով կառուցվեց համաձայն Հովհաննեսի բերած օրինակի, և հսկողությունը հանձնվեց Պատրիկ անունով ճարտարապետին: Ենթե՞ն այնքան հարագատ էր իր կաղապարին ձևով և զարդարանքներով, որ դժվար էր զանազանել: Թեոփիլոսը պատվեց ճարտարապետին պատրիկության աստիճանով⁴:

¹ Vita Nicephori, ed. Boor, 165.

² Scriptor incertus, 359.

³ Ն. Առնոց, Մամիկոնյան իշխանոսին բյուզանդական գահի վրա (տե՛ս «Հայրենիք», 1930) հոդվածում:

⁴ Theop. Cont., 98.

¹ Theoph. Cont., 185.

² Ibid., 154.

Երկրորդ անգամ վիճակվեց Հովհաննեսին գնալ Բաղդաա: Այս անգամ խաղաղության դաշն կնքելու նպատակով էր և միևնույն ժամանակ գաղտնի հանձնարարություն ուներ բանակցել Մանուել Մամիկոնյան հռչակավոր գորավարի հետ, և համոզել վերադառնալ հայրենիք և կայսերական ծառայության¹: Թեոփիլոս գոհ մնաց նրա հաջողակ դեսպանությունից և երբ մեռավ Անտոն պատրիարքը, Հովհաննեսն աթոռը ժառանգեց որպես միակ արժանավոր թեկնածու: Պատրիարքությունը վարեց 832-843 տարիները: Թեոփիլոսի մահից հետո նրա այրին, կայսրուհի Թեոդորան, անսալով Թեոկտիստոս լոգոթետեսի սաղրանքին, վերականգնեց պատկերների պաշտամունքը: Պատրիարքը մնաց անսասան իր համոզումների մեջ և գերադասեց բողոքել աթոռը: Նրան հեռացրին Կլիդիոն անունով մի վանք Վոսփորի ափին և մեռավ, հավանորեն, առաջ քան 860 թիվը:

Հովհաննեսի վրա ծանրանում է վատամունքության արատը: Կրոնավորները, մանավանդ միջնադարյան, անգերազանցելի վարպետներ են հակառակորդներ վատարանելու, ամեն գնով սևացնելու հոռի արվեստի մեջ: Վա՛յ նրան, ով որ չար բախտ կունենա նրանց լեզվի և գրչի տակ ընկնելու: Քրիստոնեական ներողամտության և կամ սուսկ արդարադատության սովորական պահանջը մոռացվում է: Հովհաննեսը պատկերամարտ բանակում էր: Այս արդեն բավական է, որ հակախոհները գրախոսեն և ամեն տեսակ մեղքեր բարդեն մի եկեղեցականի վրա, որն արժանացել էր պատրիարքական մեծ կոչման:

Պատկերների խնդրում իսկապես մեծ տարբերություն չկար բարեկամ և թշնամի կոչված բանակների մեջ: Վե՞նը հարգելու, թե պաշտելու շուրջն է, և միջին հաշտարար կետ գտնելը դժվար չէր: Սակայն կրոնավորները գիտեն բորբոքել կրքերը և սերմանել ատելություն այնտեղ, ուր փոքր ինչ զգաստ վերաբերումը բավական է, որ սամձեր չարաթույն բերանները:

Հովհաննեսը, ինչպես հիշեցինք վերև, մեծատան գավակ էր, համբավավոր տոհմից: Պատանի օրերից սքեմ էր հագել և հետագայում վանահայր էր Ս. Սարգիս և Բակրոս վանքի, որ պալատական եկեղեցիների թվումն էր և հոգևորականությունը հաշվում էր կայսերական կղերի մեջ²:

Ընտանեկան պայմանները հնարավորություն էին տվել նրան ստանալ բազմակողմանի և խոր կրթություն: Հովհաննեսի սովորական մականունն էր *Grammatikos*, Քերական³: Նշանակում է, իր ժամանակվա գիտությանց ամբողջական շրջանն անցել էր, որովհետև քերական բառն ընդարձակ իմաստ

ունի, ինչպես վերև բացատրեցինք: Նրա կատաղի թշնամիները, որ կամովին կուրությամբ զլանում են նրա մեջ որևէ լավ հատկություն տեսնել, չեն վարանում խոստովանելու նրա բարձր կրթությունը և մտավոր գերազանցությունը:

Եշտուն են նրա *logiotes*, մտացի պերճախոսությունը, որի համար սիրելի էր Միքայել Թլվատին¹:

Եշտուն են, որ նա հմուտ էր քաղաքականության, գիտեր, թե ի՞նչ է նշանակում քաղաքական բարեկարգություն, անվեներ ընդդիմախոս էր, վարպետ՝ հակաճառության արվեստում:

Բարձր կարողություն ուներ իմաստասիրության և դիալեկտիկայի [բնագավառներում], ուստի և նրան էին հանձնում խելքի բերելու այն համառ կրոնավորներին, որոնք հակառակ էին տիրող եկեղեցական գծին²:

Այս այսպես լինելով հանդերձ, Հովհաննեսի թշնամի պատմագիրները, կրոնական, թե կուսակցական կրքերից կուրացած, անվանում են նրան ոչ թե Հովհաննես, այլ Հաննես: Այսպես էր կոչվում Մովսեսի հետ մրցող եգիպտական կախարհ քուրմերից մեկը (7): Ասել է, թե Հովհաննեսը սովորական մեկը չէր, այլ կախարհ էր: Անվանում են նաև Սիմոն, ակնարկելով այսամուն մոզին: Հավատացնում են, որ մանկությունից դե ուներ և խելագար էր: Փութ անունը որպես թե Հյուլիաս էր կամ Հիզիլաս, որ նշանակում է երբայեցերեն իրրև թե կարապետ կամ արբանյակ սատանայի³: Համբավված էր լեկանագուշակության՝ *λεκανομαντεία*, դեղագիտության՝ *φαρμακεία* և պոծագործության արվեստի մեջ⁴ (8): Պատմում են դարձյալ, որ Հովհաննեսը մի եղբայր ուներ Արշավիր անունով: Սա պատրիկ էր և քաղաքից դուրս Վոսփորի ափին մի տուն ուներ Փոկասի վանքի մոտ: Հոյակապ շինություն էր, սյունազարդ գավթով, բաղանիքով և այն ամեն հարմարությամբ, որ վայել էր ազնվական մի ձեռակերտի: Հովհաննես պատրիարքը հաճախ այցելում էր այս տունը և օրհանում: Նա ուներ այստեղ մեկ մի աշխատանոց ստորերկրյա հարկի մեջ, ուր իջնում էին առանձին սանդուղով և դռնով: Մի տեսակ թաքստոց էր, ուր Հովհաննեսը որպես անձնատուր էր լինում գեղխության, «պոծելով միանձնուհիներ և այլապես պարկեշտ աղջիկներ»: Այնտեղ պարապում էին նաև գուշակություններով, դիմելով զանազան հնարքների և կախարդական միջոցների, ինչպես լյարդազնություն, լեկանագուշակություն, դյութություն, հոգեխոսություն, այսինքն մեռածների ոգի-

¹ Genes. 63; Theoph. Cont., 119.

² Genes., 83; Theoph. Cont., 154.

³ Theoph. Cont., 32; Georg., 766; Symeon, 635.

¹ Theoph. Cont., 154.

² Ibid., 96, 102.

³ Scriptor incertus de Leone Bardae filio, 349; Symeon, 606.

⁴ Georg., 766; Symeon, 606.

ները կանչելով: Թեոփիլոս կայսրն իսկ մասնակցում էր այդ խորհրդավոր գրադմունքներին շատերի թվում¹:

Թեթևամտություն կլիներ որևէ արժեք տալ այս վայրախոսություններին: Երբ Հովհաննեսն ընկավ, և աթոռ բարձրացավ Մեթոդիոս եպիսկոպոսը, սրա դեմ ամբաստանություն եղավ, որ սիրային կապ է ունեցել մի կնոջ հետ: Կարծում են, որ ամբաստանողները Հովհաննեսի բանակիցն էին: Մեթոդիոսն արդարացավ, թույլ տալով անվայել վարմունք, այսինքն մերկացրեց իր ամոթանքը և ցույց տվավ, որ ինքը մարմնապես անընդունակ էր վերագրված մեղսագործության:

Արդ եթե Հովհաննեսն իրոք սիրային արատ ունենար, Մեթոդիոսի կողմնակիցները չէին խնայի և նույն նախատիճքը կկարդային իրենց հակառակորդին: Սակայն այսպիսի բան չեղավ: Պարզ է, որ Հովհաննեսին վերագրված խայտառակությունները ստույգ չեն և շողփաղփի քերականների ու թունոտ մտքերի հերյուրանք են:

Պատրիարքի վնասվածությունն ապացուցանելու համար բերում են մի օրինակ: Մի անգամ մի բարբարոս ժողովուրդ հարձակվեց և ավերեց բյուզանդական հողերը երեք թագավորների կամ պետերի առաջնորդությամբ: Թեոփիլոս կայսրը լքված, չգիտեր ինչ աներ: Դիմադրելու ուժ չուներ: Հովհաննեսը քաջալերեց կայսրին և խոստացավ կատարյալ հաջողություն, եթե սա լսե հետևյալ խորհրդին:

Կրկեսի պղնձն արձաններից մեկի վրա ցցեց երեք գլուխ և հմայեց, որ դրանք երեք հրոսակների գլուխներ դառնան: Հետո ընտրեց երեք կտրիճ և ուժեղ երիտասարդ մի-մի մուրճ ձեռքերին և պատվիրեց, որ գիշերով նշանակած ժամին մտնեն արձանին և այնպես ուժգին զարկեն, որ միանգամից երեք գլուխներն էլ թոցեն: Այդպես էլ արին: Հովհաննեսն ինքը և գնաց այնտեղ ծպտված աշխարհիկ հագուստով, որ չճանաչեն նրան և սկսեց հմայել: Մուրճավորները խփեցին հուժկու թափով: Արձանի երկու գլուխն ընկան և փշրվեցին, իսկ երրորդը մնաց կախ արձանից՝ հարվածի թուլությամբ:

Քիչ ժամանակ անց երեք հրոսակ թագավորները գժավեցին, երկուսը կործանվեցին, իսկ երրորդը փախավ վիրավորված: Մնացածները վիհավեցին, թողին և հեռացան²:

Հովհաննես պատրիարքը զարգացած մարդ էր և որքան էլ ենթակա լիներ իր դարու նախապաշարուններին և սնուտի հավատալիքներին, դժվար է ենթադրել, որ այսպիսի խորհուրդներ տար Թեոփիլոսին: Ուշադրության

արժանի է, որ նույնպիսի մի դեպք պատմվում է մի ուրիշ Հովհաննեսի վերաբերյալ, որ աստղաբաշխական գիտություն ուներ և ապրում էր Ռոմանոս Լեկապենոսի ժամանակ: Բուլղարաց թագավոր Միմենոնը 927 թվին եկավ Բյուզանդիայի վրա և նեղ դրության մեջ ձգեց կայսրին: Այն ժամանակ Հովհաննես աստղաբաշխը ասաց նրան, թե այսինչ արձանը, որ նայում է արևմուտք, Միմենոնի անդրին է. եթե նրա գլուխը կտրես, նույն ժամայն կմեռնի Միմենոնը: Այդպես էլ արին, և Միմենոնը մեռավ¹: Երկու Հովհաննեսների կախարդության դեպքերը միմյանց հետ առնչություն ունեին: Թվում է, որ մեկը ձևված է մյուսի վրա: Որի՞նք է տալու առաջնությունը, պարզ է: Հովհաննես աստղաբաշխի օրինակը վերաբերում է որոշ ժամանակի և որոշ արշավանքի. և՛ զոհի անունը և՛ ազգությունը նմանապես պահված են: Մինչդեռ Հովհաննես պատրիարքի դեպքը միանգամայն դիմազուրկ է. «ունն ազգ անհաւատ եւ եղջերիկ», երեք անանուն պետ, անհայտ է և արշավանքի ժամանակը: Այս անհավատ ազգը, հարկավ, բուլղարացիք են: Հավանական ենք համարում, որ պատրիարքի դեպքը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Հովհաննես աստղաբաշխի փորձի ընդօրինակումը, պատրիարքին վարկաբեկ անելու նպատակով:

Երևում է, որ արևելքից հին կրոնական հավատալիքների և նախապաշարունների տակավին կենդանի մնացած հետքերը սփռվել էին մինչև Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը: Ուշագրավ է մի ուրիշ օրինակ նույն մտաշխարհից: Թեոդորոս Սանդարբեն անձը, որ Փոտ պատրիարքի բարեկամն էր, երբ որ Փոտը կորցրեց աթոռը և շնորհագուրկ եղավ Վասիլ կայսրի աչքում, աշխատեց վերականգնել Փոտի և Վասիլի բարեկամությունը: Այս նպատակով խորհուրդ տվեց Փոտին, որ կայսեր սենեկապաններից մեկի մտերմությունը գրավե և նրա միջոցով սրսկել տա կայսրի անկողնու վրա այն ջուրը, որ ինքը հմայել է: Մրանով իսկույն ևեք կայսրի սերը կվերադառնա դեպի Փոտը: Այնուհետև բավական է, որ Սանդարբենը մի խոսք ասե կայսրին, և Փոտը նորից կստանա իր նախկին դիրքը²:

Արդ, այսպիսի մի սովորություն ցայժմ գոյություն ունի հայ ժողովրդի մեջ: Երբ մատաղ աղջիկ կամ տղա ուզում են սիրած էակի սերը շահիլ կամ, ինչպես ասում են, սիրտը գողանալ, միջնորդ բարեխոս կանանց ձեռքով աշխատում են ջուր սրսկել անկողնու վրա այն անձի, որի սերը պետք է գրավել: Թեոդորոս Սանդարբենը, որ կոչվում է «Մանիքեցի և որդի Մանիքեցու», «իրաշագործ և կանխասաց», հավանորեն արևելցի է և թերևս հայ: Իրեն վերագրված հմայությունը ևս պետք է կարծել, որ արևելքից է մտել

¹ Theoph. Cont., 156-158.

² Ibid., 155-156; Symeon, 649-650.

¹ Theoph. Cont., 41; Symeon, 740.

² Symeon, 693-694.

Բյուզանդիա, ինչպես և զույգ Հովհաննեսների՝ Քերականի և Աստղաբաշխի առաջարկած և սարքած կախարդանքը:

Հետաքրքրական է, որ Վասիլ կայսրի որդու Ալեքսանդրի մասին ևս պատմում են, որ վիճակները հավատացրել էին, որ վարագի պղնձե արձանը, որ կար կրկեսում, նրա պատկերն է, ժողովուրդ, հուռուք¹: Այս նշանակում է, եթե արձանը կտրվի, Ալեքսանդրը կմեռնի:

Տուրիչիոս բառը հուռուքի իմաստով գործածված կարելի է համեմատել հայերեն «թուրք ու գիր անել» և «գիր կապել» դարձվածների հետ: Հունարեն բառը նշանակում է տառ, գիր: Այժմ էլ գյուղերում ընդունված է, որ գիր կապող պառավները որևէ խոսքի դրոշմ և շատ անգամ անիմաստ բառեր գրում են, փաթաթում մի կտոր շորի մեջ և կարում, օրինակ, երեխաների մեջքին, որ չար աչքը խափանվի և այլն:

Հովհաննես Քերականին և պատրիարքին կախարդ համարվելու և նրան գերբնական զորություն վերագրելու պատճառը բացատրելու է նրանով, որ նա արևելյի էր, մոզերի և քավդյանների աշխարհից, և գիտում էր: Հովհաննեսը հայ էր, եղբոր անունն Արշավիր էր: Այս արդեն բավական է, որ նրա հայ ծագումը ամեն տարակուսանքից վեր համարվի: Հոր անունը նույնպես հայտնի է և հայկական է: Հովհաննեսը որդին էր Պանկրատիոս Սկիաստեսի²:

Պանկրատիոս հունարեն ձևն է հայերեն Բագրատ անվան: Ո՞վ է այս Բագրատը և ի՞նչ է նշանակում Սկիաստես մականունը: Կոստանդին VI կայսրը 792 թվին արշավանք գործեց բուլղարների դեմ: Նրա բարեկամն էին ի միջի այլոց Վարդ հայագն իշխանը, Արմենիակների բանակաթեմի ստրատեգոսը և ապագա կայսրի՝ Լևոն V Հայի հայրը և ոմն «Պանկրատ(տիոս) սուտ մարգարե և աստղաբաշխ»: Պանկրատը կանխասացության շնորհ ուներ և գուշակել էր, որ կայսրը պիտի հաղթի բուլղարներին: Կոստանդինը վստահանալով իր բարեկամի այնքան քաջալերիչ գուշակության, հոգ չտարավ ճակատը հարդարելու որպես հարկն էր, և ամխոհեմ ու անզգույշ հարձակումով պարտություն կրեց: Բուլղարները Կարգամ թագավորի առաջնորդությամբ մեծ ջարդ տվին կայսրին: Շատ շատերն ընկան և նրանց թվում Վարդ գորավարը և աստղաբաշխ Պանկրատը³:

Այս Պանկրատը Հովհաննես Քերականի հայր Պանկրատն էր, հայ Բագրատը: Լևոն V կայսրի և Հովհաննեսի մերձավորությունը, հետևապես, ոչ միայն գաղափարական համերաշխության արդյունք էր, այլ ընտանեկան

մտերմություն: Նրանց հայրերը, որ ընկան միևնույն ճակատամարտում, չէին կարող ծանոթ չլինել միմյանց, որպես զենքի ընկերներ և մանավանդ հայեր:

Հովհաննես 815 թվին համարվում էր երիտասարդ՝ հայրապետական արժույթ գրավելու համար: Եթե ընդունենք, որ այդ ժամանակ 25-30 տարեկան էր, որ մեծ հասակ չէ պատրիարքության համար, նա ծնված պետք է լինի 785-790 տարիները: Ասել է, թե հոր սպանությանը մի քանի տարեկան երեխա էր: Հովհաննեսի հոր Բագրատի փոքր անունը՝ Սկիաստես, նույնպես մի թել է, որ տանում է մեզ դեպի աստղաբաշխ և սուտ-մարգարե Բագրատը: Տուրիչիոս (9) Ապոլլոնի մակդիրներից մեկն է, եթե միայն հունարեն բառ է, և գործ է ածված Ապոլլոնի փոխարեն, և նշանակում է գուշակ, գուշակության ձիրք ունեցող: Այս մտքով Սկիաստես կատարելապես նույնն է ինչ որ սուտ-մարգարե, փսեծօրօփորչ, որպես կոչում են աստղաբաշխ Բագրատին: Միևնույն անունը, միևնույն կամ հոմանիշ կոչումը: Բնական է կարծել, որ խոսքը միևնույն անձի մասին է:

Ուսումնական մարդիկ, մանավանդ արտաքին գիտությանց հետևողները, հաճախ էին կնքվում մեծ ծաղրական կոչումներով: Հովհաննես Քերականին մեծանունով էին Տրոփոնիոսի, այն անձի, որ համարվում էր Դելֆյան տաճարի հիմնադիրը, և որի անունը հոմանիշ է պատգամախոս բառին¹: Սանդաբարենը, անշուշտ, գիտնական դեմք էր, գուցե և այդ էր պատճառը նրա և Փոտի բարեկամության: Նա ևս «հրաշագործի և կանխատեսի»՝ *τερδστωσ καλ προορατωσ* համբավ ուներ և համեմատվում էր Ապոլլոնի հետ²:

Ապոլլոնի արվեստը քրիստոնեի աչքում մի տեսակ կախարդություն էր, ուստի և գիտնականները, որոնց վերագրվում է այդ արվեստը, կախարդներ են: Նրանք գաղտնի կապ ունեն դեռի հետ: Հովհաննեսի հովանավորն էր Հյուլիաս (թե Հյուլիաս) դեր: Փոտ պատրիարքը իր անբավ գիտությունը ստացել էր Լեբուփաս կոչված սատանայից³:

Ով որ որակվում է այսպիսի հատկություններով, կարելի է ասել, նա գիտում ամձ է, հմուտ մանավանդ արտաքին գիտությանց և ոչ միայն Սուրբ Գրքի: Արտաքին գիտությունները համարվում էին հեթանոսական ժառանգություն, սատանայի զեղումը: Գուշակության և հմայության ձիրքերը նույնպես սատանայական են, որպես հեթանոս գիտությունների ծնունդ:

Բագրատը, որ սուտ-մարգարե է կոչվում, այն կարգի գիտնականներից

¹ Theoph. Cont., 379.

² Symeon, 606, քաղած բյուզանդացի Ամանուն եեղիմակի "De Leone Bardae" (Լևոն V-ի մասին) գործից, էջ 349:

³ Theophanes, 725.

¹ Theoph. Cont., 156.

² Symeon, 693; Georg., 846.

³ Symeon, 672-673.

էր, որ զբաղվում էին արտաքին և մասնավորապես բնական գիտությանը: Ապացույց, որ նա աստղաբաշխ էր:

Եթե ճշմարիտ է մեր ենթադրությունը, որ այս Բագրատը ուրիշ չէր, եթե ոչ Բագրատ Մկիաստես կոչվածը և Հովհաննես Քերականի հայրը, ապա պարզ է, որ Հովհաննես և իր եղբայր Արշավիրը ոչ միայն ազնվական տոհմից էին, այլև ուսումնական ընտանիքից: Հորից ժառանգել էին սեր և ծառայվ գիտության և նրա ստեղծած շրջապատից քաղել առաջին հոգևոր պատուները:

Արշավիրը, ինչպես տեսանք, Վոսփորի ասիին Փոկասի վանքի մոտ մի շքեղ ապարանք ուներ, ուր գտնվում էր և Հովհաննեսի աշխատանոցը¹:

Ուրիշ տեղեկությամբ, Հովհաննեսը մի տուն ուներ քաղաքից դուրս, որ կոչվում էր Տրուլոս (Trousos) և ուր կատարվում էին սատանայական զոհաբերություններ և գուշակություններ²: Այսպիսի զբաղմունքներ տեղի էին ունենում նաև Արշավիրի տանը: Թվում է, որ խոսքը մույն տան մասին է, և Տրուլոս ուրիշ տուն չէ, եթե ոչ Արշավիրի ապարանքը Վոսփորի ասիին (Trousos, երևի, troullos բառն է, որ նշանակում է գմբեթ): Թերևս, Արշավիրի տունը գմբեթավոր էր և արևելյան ոճով: Արշավիրի տան համար ասված է, որ հետագայում գնեց Արշավիրից Վասիլ Հայը, երբ պարակիմոնենոս էր, և մենաստան դարձրեց, ինչպես և Փոկասի վանքը հիմնովին նորոգեց³: Մինչդեռ Հովհաննեսի տունը՝ Տրուլոս մնաց անբնակ և անտեր որպես երբեմնյան սատանայական բույն⁴: Կարծես, տարբեր տներ են: Մակայն, պետք է նկատել, որ Կոստանդին Միրանածինը, թվելով մի առ մի Վասիլի շինությունները, հիշում է Փոկասի վերանորոգությունը, բայց ոչինչ չէ ասում Արշավիրի տան մասին⁵: Ուստի չի կարելի աներկբա համարել, որ Վասիլն իրոք վանք դարձրած լինի հռչակավոր ապարանքը:

Պատրիարքական աթոռից ընկնելուց հետո Հովհաննեսի կյանքը մութ է, ոչինչ հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ իր արքայուն՝ Կլիդիոն վանքում, ինչ-ինչ պատկերներ էր փչացրել, որի պատճառով Թեոդորա կայսրուհին հրամայել էր երկու հարյուր հարված տալ և քշել Փսիքա վանքը⁶: Մահից հետո ևս հանգիստ չգտավ դժբախտ եկեղեցականը: Պատմում են, որ Միքայել Արքշիռ կայսրը հանեց նրա մարմինը գերեզմանից Կոստանդին Կալախնոս [Կոպրոնիմոս] կայսրի աճյունի հետ և կրկեսում ձիարշավի ժամա-

նակ մերկացրեց քահանայական զգեստներից, ինչպես քաղել էին, անարգեց անշունչ դիակը՝ բարբարոսաբար խարազանելով և հետո կրակի ճարակ ավեց¹:

Մեղավորը Միքայել կայսրը չէր: Նա, անշուշտ, բարոյականության տիպար չէր, բայց այն հիվանդոտ մտեանդությունը չուներ կրոնական խնդիրներում, որ ընդունակ լիներ այսպիսի մի քստմնելի գործի առանց կողմնակի սադրանքի: Նրա ետև քաքնված էին Հովհաննեսի ղյտերիմները, որոնք զինվորագրվել էին պատկերներին, բայց մոռացել քրիստոնեական ոգին: Ի՞նչ պայծառ հայելի է նրանց հրեշավոր պատկերի համար այս մի հատիկ դեպքը: Մրանից հետո ի՞նչ արժեք կարող են ունենալ այն անմիտ և չարամիտ վայրաբանությունները Հովհաննեսի անվան շուրջը այդպիսի մի խայտառակ մթնոլորտում:

Միքայելը սպանվեց 867 թվին: Հետևապես, Հովհաննեսի մահը սրանից առաջ է: Չի կարելի ասել, որ նոր էր մեռած, երբ Միքայել հանեց նրա մարմինը: Միաժամանակ անարգվեց և Կոստանդին Կոպրոնիմոսի մարմինը, իսկ սա մեռած էր 775 թվին: Հավանական է թերևս կապել Հովհաննեսի մահը Արշավիրի տան վաճառման հետ: Հռչակավոր ապարանքի վաճառումը բացատրելու է թերևս նրանով, որ Հովհաննեսը մեռել էր: Նրա կենդանության դժվար թե վաճառվեր այն օրևանը, ուր գտնվում էր նրա աշխատանոցը: Տունը գնեց Վասիլը, երբ պարակիմոնենոս էր (սենեկապետ): Այդ պաշտոնին նա հասել էր Վարդի դեմ կատարված մահափորձի հետևանքով 858-859 թվերին: Հովհաննեսի մահը և տան վաճառումը դնելու է այդ թվից հետո և 867 թվից առաջ: Այժմ դառնանք նորեն Լևոն փիլիսոփային:

IV

Լևոնը Հովհաննես Քերականի եղբորորդին էր և ուրեմն Բագրատ աստղաբաշխի թոռը: Հովհաննեսի եղբայրը պատրիկ Արշավիրն էր, նշանավոր ապարանքի տերը: Արդյոք Լևոնը սրա որդի՞ն էր, թե մի ուրիշ եղբոր, որի անունը չեն տալիս պատմագիրները:

Բագրատ անունը բացառապես Բագրատունյաց տոհմական սեփականությունն է: Աստղաբաշխը անտարակույս մույն տոհմիցն է: Արշավիր անունը հատուկ է Կամսարական տան: Եթե Բագրատի որդին կրում է Արշավիր անունը, այդ կարելի է բացատրել մայրական գծով, այսինքն՝ որ մայրը, ուրեմն Բագրատի կինը, Կամսարական տոհմից էր:

Վարդան մոնոստրատեզոսից հետո, որ փորձեց զրավել կայսերական

¹ Theoph. Cont., 156.

² Georg., 799; Symeon, 635.

³ Theoph. Cont., 157.

⁴ Georg., 799; Symeon, 635.

⁵ Vita Basilii, 340.

⁶ Theoph. Cont., 151.

¹ Georg., 834; Symeon, 681.

գաեը 802 թվին, մի ուրիշ հայ Արշավիր անունով նույն քայլն արեց 808 թվին: Սա պատրիկ էր և պաշտոնով քվեստոր: Մրա դուստրը՝ Թեոդոսիա, կնոթյան էր տրված Լևոն V Հային: Անհավանական չէ, որ Բագրատը ևս նման կապով խնամացած լիներ Արշավիրի տան հետ և այստեղ Արշավիր անունն անցած Բագրատի որդուն: Արշավիր քվեստորը կարող էր որդի և մոտ ազգական լինել Ներսեհ Կամսարականի, որ ընկավ 785 թվին, Բագրատ սպարապետի և Տաճատ Անձևացու հետ: Վերջինս Բուկելլարյան քեմի զորավար էր և Իրենե կայսրուհու դավերից խուսափելով ապաստանեց արաբների մոտ 782 թվին և հիշյալ երկու հայ իշխանների հետ ելավ կովի ընդդեմ հոնաց և խազարաց և երեքն էլ մնացին պատերազմի դաշտում՝ Կերբենտի մոտ 785 թվի ամառը:

Այս իշխանների՝ Ներսեհ Կամսարականի և Բագրատ սպարապետի որդիներն (և կամ մոտ ազգականներն) ենք համարում Արշավիր քվեստորին և Բագրատ աստղաբաշխին: Վերհիշենք, որ Բագրատը սպանվեց բուլղարական ճակատում Արշավիրի փեսայի՝ Լևոն V կայսրի հոր՝ Վարդ պատրիկի հետ: Վարդը Արծրունյաց տնից էր: Թվում է, թե այս երեք տները՝ Կամսարական, Բագրատունի և Արծրունի, մերձ էին խնամախական կապերով: Միայն այս կերպ կարելի է մեկնել, որ Բագրատի որդին կրում էր Արշավիրի անունը: Գուցե Բագրատի թոռը՝ Լևոն փիլիսոփան, իր անունը պարտական է Լևոն V կայսրին: Արդյոք Լևոնն Արշավիրի որդին էր, թե Հովհաննես Ջերականը մի երկրորդ եղբայր ուներ, և սա էր հայրը Լևոն փիլիսոփայի մնում է մութ:

Այս Արշավիրը շփոթելու չէ այն համանուն մեծ պատրիկի հետ, որ Թեոդորա կայսրուհու քրոջ՝ Կալոմարիայի ամուսինն էր, ուրեմն Մամիկոնյան փեսա: Թեոկտիստոս ներքինու սպանությանը, 856 թվին, Կալոմարիան ապրում էր պալատում իր քրոջ մոտ և գործակից էր իր եղբոր Վարդին՝ ընդդեմ Թեոկտիստոսի: Երևում է, որ այդ միջոցին Կալոմարիան արդեն կորցրել էր իր ամուսնուն և որպես այրի կին քաշվել էր արքունիք, քրոջ մոտ: Մինչդեռ Հովհաննեսի եղբայր Արշավիրը տակավին կենդանի էր, երբ Վասիլ պարակիմոնենոս էր: Իսկ այդ պաշտոնը նա ստացավ Թեոկտիստոսի սպանությունից և Վարդի մահափորձից հետո, մոտ 858-859 թվին: Ասել է, թե Կալոմարիայի ամուսին Արշավիրը ուրիշ անձ է, քան Հովհաննեսի եղբայր Արշավիրը: Հնարավոր է, որ առաջինը կապ ունենար Արշավիր քվեստորի հետ որպես որդի կամ թոռն, կամ մոտ ազգական: Նախարարական անուններն իրենց առհմական իրավունքներն ունեին և պահում էին, ցորչափ որ հիշում էին իրենց ծագումը:

Եթե ընդունենք, որ Հովհաննեսը և Արշավիրը կարող էին Արշավիր քվեստորի աղջկա թոռները լինել, դուրս կգա, որ Լևոն V նրանց մորաքրոջ

ամուսինն էր: Այս դեպքում ևս հասկանալի կդառնա Հովհաննեսի և Լևոն V-ի բարեկամությունը, որպես արդյունք ոչ միայն կրոնական համերաշխության (պատկերների խնդրում), այլև ընտանեկան ծանոթության:

Հովհաննեսի մասին ասված է. «ծագում էր ոչ որևէ աննշան, այլ չափազանց ազնվական շառավիղից»¹: Եթե արդարև Հովհաննեսն արեմակից էր Արշավիր քվեստորին, ինչպես ենթադրեցինք, ապա հասկանալի է, որ Հովհաննեսի ծագումը որակվում է այսպիսի բառերով: Արշավիր քվեստորը հասարակ անձ չէր, գառնի թեկնածու, ազդեցիկ ծերակուտական: Քվեստորի պաշտոնը պահանջում էր հույն և լատին լեզուների քաջ գիտություն և գրական շնորհք և իրավաբանական հմտություն:

Աստղաբաշխ Բագրատի, Ջերական Հովհաննեսի և օրենսգետ քվեստոր Արշավիրի կիրք և ուսումնական տանիցն էր Լևոն փիլիսոփան: Մեծատան զավակ բառի իսկական իմաստով: Եթե անգամ թողնենք մեր ենթադրություններն Արշավիր քվեստորի և նույնիսկ Բագրատի վերաբերյալ, բավական է հիշել Հովհաննեսի և Արշավիրի գրական շրջանը, նրանց Տրուլոս տունը, որ մտավորական մի ժամատեղի էր, որպեսզի կարելի լինի ասել, որ Լևոնը՝ նրանց եղբորորդին, սնվել և մեծացել էր վերին աստիճանի նպաստավոր պայմանների մեջ: Մանկությունից արդեն հնարավորություն ուներ հետաքրքրվելու և ապրելու մտավոր կյանքով: Աղքատության մասին ևս խոսք չի կարող լինել: Կենսագրի այն խոսքերը, թե Լևոնը կարոտության մեջ էր ապրում և իր կյանքը հայթայթում էր մասնավոր դասերով մի թշվառ տնակում և անհայտության մեջ կորած, ոչ մի կերպ չեն համապատասխանում իրականության: Տրուլոսի ապարանքի մթնոլորտը հեռու էր և՛ չքավորությունից, և՛ անհայտությունից: Այնտեղ էր մեծացած Լևոնը: Ոչ միայն նյութապես անկարոտ էր, այլ ընդհակառակն՝ շնորհիվ նյութական հնարավորությունների նա կարողացել էր շրջել կարևոր կենտրոնները, հասնել մինչև Անդրոս, քրքրել հին ձեռագրատուներ և հագուրդ տալ իր ուսումնական ծարավին: Ջերականություն, քերթողություն և ճարտասանություն սովորել էր մայրաքաղաքում և ավելի հմուտ ուսուցիչ չէր կարող ունենալ քան իր հորեղբայրը, որ Ջերական էր կոչվում, անշուշտ, իր հմտության համար: Այնուհետև շրջեց հեռավոր տեղեր, գիտության պակասը լրացնելու սեփական աշխատանքով և ուսումնասիրությամբ: Աղքատության և անհայտության պատկերը, որ տալիս է մեզ նրա կենսագիրը, լոկ վիպական զարդարանք է, գուրկ պատմական հիմքից:

Ընտանեկան բարենպաստ պայմաններն էին պատճառ, որ Լևոնը Թեսալոնիկեի մետրոպոլիտ նշանակվեց, ինչպես երևում է, տակավին երի-

¹ Theoph. Cont., 254.

տասարդ հասակում: Եթե իր հորեղբայրը հարկավոր տարիքը չուներ պատերազմային ժամանակահատվածում, ուրեմն պակաս էր քան 25-30 տարեկան, ապա նրա եղբորդին՝ Լևոնը նույն 815 թվին մանուկ պետք է եղած լիներ և 840 թվին, երբ մետրոպոլիտ եղավ, հազիվ 30 տարեկան: Կենսագրի պատմությունը, որ Լևոնը հարաբերության մեջ էր Մամունի հետ, երբ մի աղքատ հյուրում դասեր էր տալիս, նույնպես մեղանշում է իսկության դեմ: Մամուն մեռավ 833 թվին: Լևոնը չէր կարող ծնված լինել առաջ քան 810 թվականը: Մամունի օրով, հետևապես, տակավին պատահի էր և չէր կարող ո՛չ դասատու լինել և ո՛չ էլ նրա հետ բոթակցել:

Լևոնի գիտական և մանկավարժական գործունեությունը սկսում է ամենայն հավանականությամբ մետրոպոլիտությունից հրաժարվելուց հետո՝ 843 թվին: Այդ ժամանակ Վարդը թեև Միքայել թագաժառանգի երեք խնամակալներից մեկն էր, բայց քաղաքական գործերում ազդեցիկ չէր: Թեոկտիստոս ներքինին լոգոթետեսի պաշտոնում գրավել էր Թեոդորա թագուհու վստահությունը և չեզոքացրել Վարդի ազդեցությունը պետական գործերում: Վարդը ստիպված սահմանափակել էր իր գործունեությունը նվիրվելով գլխավորապես կրթական աշխատանքի: Մեծ հոգ տարավ վերականգնեցնելու արտաքին կամ աշխարհիկ գիտությունները¹: Այս նպատակով հիմնեց դպրոց նախ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցում և ապա Մագնավրա պալատում և ղեկավարությունը հանձնեց Լևոն փիլիսոփային:

Լևոնի հայտնությունը չէր կարող տեղի ունեցած լինել Թեոփիլոսի օրով, ինչպես հավատացնում է նրա կենսագիրը: Նույնպես սխալ է, թե Թեոկտիստոսն էր նրա առաջին հովանավորը²: Կենսագիրը բարեկամ չէ Վարդին: Նա կողմնակից է Վասիլի և ներշնչված Կոստանդին Ծիրանածնի կողմից: Վարդի անունը նսենացնելու մտահոգությամբ, Լևոնի պաշտպան է դուրս բերում Թեոկտիստոսին և նրան վերագրում [Ս.] Քառասուն Մանկանց եկեղեցու դասավանդության նախաձեռնությունը: Թեոկտիստոսը չէր կարող մեղուկ լինել Լևոնին Թեոփիլոսի կենդանության՝ ժամանակագրական տեսակետով: Չէր կարող նրան հովանավորել նաև Թեոփիլոսից հետո՝ եկեղեցական քաղաքականության հետևանքով: Լևոնը զրկվեց եպիսկոպոսական աթոռից որպես պատկերամարտ 843 թվին պատկերապաշտության հաղթանակով: Նոր քաղաքականության ոգին ինքը Թեոկտիստոսն էր: Ի՞նչպես կարելի է ընդունել, որ մոլեռանդ ներքինին խրախուսեր իր ընկած հակառակորդին թեկուզ մի ուրիշ ասպարեզում: Հովհաննես պատրիարքի օրինակը, որ ընկավ աթոռից նույն պայմաններում, հիմք չէ տալիս կարծե-

լու, որ այնպես և ավելի ներողամտորեն պիտի վարվեին նրա եղբորդու՝ Լևոնի հետ:

Լևոնի գիտական և մանկավարժական գործունեությունը 843 թվից հետո է և նրա մեկենասը Վարդն է: Եթե ճիշտ է, որ սկզբում Լևոնը դասախոսում էր Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցում (ինչպես հավատացնում է Թեոփանեսի Ծարունակողը, մինչդեռ Գեորգ և Միմեոն չեն հիշում), այս ևս վերագրելու է Վարդին:

Մագնավրայի համալսարանի բացումը նույն պատմագիրը դնում է 843 թվին¹: Քանի որ այս թվից առաջ հմարավոր չենք համարում Լևոնի դասախոսությունները, ավելի հեշտ կլիներ այս թվից հաշվել Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցու դպրոցի գործունեությունը, իսկ Մագնավրայի դասընթացը դնել Վարդի խնամակալության տարիները՝ 856-866: Այս տասնամյակում Վարդը միահեծան տեր էր իշխանության և կառավարում էր երկիրը իր քեռորդու՝ Միքայելի անունով: Այս շրջանին է պատկանում Լևոնի և իր դպրոցի փայլուն և բեղմնավոր գործունեությունը: Նրա մերձավոր աշխատակիցներն էին Թեոդորոս, Թեոդեգիոս և Կոմիտաս, որոնք ստանձնել էին երկրաչափության, աստղաբաշխության և գրականության դասերը: Մրանք Լևոնի պատրաստած աշակերտներից էին, հավանորեն, Ս. Քառասուն Մանկանց դպրոցի շրջանավարտներից:

Դպրոցի տեսչությունը կենտրոնացած էր Լևոնի ձեռքին: Տարաբախտաբար նրա գրվածներից գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ (10): Բայց թե ի՞նչ ուղություն ուներ նորա ուսմունքը և ի՞նչ ոգի, այդ մասին շատ պայծառ գաղափար է տալիս մի երգիծաբանություն, որ ուղղված է նրա դեմ: Երգիծաբանական գրվածքի հեղինակը այլ ոք չէ, թե ոչ Լևոնի աշակերտներից մեկը, ոմն Կոստանդին: Սա, հիասքափված այն գիտությունից, որ ստացել էր, հրապարակ է գալիս իր ուսուցչի մահվանից հետո, մերկացնելու նրա գիտության հակաքրիստոնեական ոգին: Այս խնդրին է նվիրված իր գործը, որ կրում է հետևյալ վերնագիրը՝ «Լևոն փիլիսոփայի դեմ, Կոստանդին աշակերտից»: Գրված է հոմերոսյան չափով:

Ավելորդ չենք համարում բերել ամբողջական թարգմանությունը տող առ տող:

¹ Theoph. Cont., 185.

² Ibid., 189.

¹ Theoph. Cont., 192.

Հազար ու մի քան գիտես, որչափ նախնի մարդիկ
 Ավանդել են պերճախոս ճառերում արտաքին իմաստության մասին:
 Բայց հոգիդ կորավ, երբ որ խմեցիր աղի ջուրը,
 Ո՛վ թշվառական, ամբարշտության ծովում լողալիս:
 Դու բողիք ամենապայծառ և գերափառ հավատը
 Քրիստոնեության, լուսավոր ավագանից հետո, ո՛վ եղու՛կ:
 Ուրանալով սարսափելի և վսեմ խորհուրդը,
 Սուրբ Գրքի ամենագոր հրաշագործությունը,
 Գլորվեցիր հելլեն (հեթանոս) ապականության հրեշավոր վիհը,
 Եվ կուր [կերակուր] եղար հոգեկուլ գազանների, ո՛վ Լևոն:
 Ով չի խղճա քեզ, չի ողբա անկումդ,
 Ով է, որ չի արտասվի, տեսնելով, թե ի՞նչ օրի ես հասել:
 Այլևս չես կարող հենել տկարացած ոտդ այն վեմին,
 Ուր քայլելը հաստատուն է և անխափան:
 Այժմ պաշտում ես, ո՛վ մորոս [դիվահար], անթիվ աստվածներ,
 Հրածարվելով լուսացնցուղ Երրորդությունից:

Լսեցեք, ծնունդը մարդկան, Քրիստոսի մեծանուն ժողովուրդ,
 Դուք անգետ եք այս մարդու ուրացության.
 Ձևն է նրա աստվածը, որի կինն է Հերա,
 Ձևը, որ անչափ սիրահար է կուսական անկողիներին,
 Ձևը և մի ամբողջ ռեմակ երկնայինների,
 Որպես թվում է հռչակավոր Մելեսածիհը (= Հոմերոսը):
 Արդ եկե՛ք, բոլորեքյանդ ազնիվ ընկերներ,
 Այսպես ասենք նրան միաբերան.
 Կորի՛ր, չարագլուխ, իջի՛ր Հադեսի խավար տունը,
 Կորի՛ր հանդերձ իմաստությամբդ, թշվառությամբդ և ամբարշտությամբդ,
 Գնա՛ չարաղետ Պիրիֆլեզետոնի մոտ, լայնարձակ Տարտարոսը,
 Ուր կարող ես տեսնել Քրիստոսներ, Սոկրատեսներ,
 Պրոկոններ, Պրատոններ, Արիստոտելներ, Եպիկուրոսներ,
 Եվ քո բարեկամ Եվկլիդեսներ և աստղաբաշխ Պտղոմեոսներ,
 Այլ և իսկական իմաստության թագուհի՝
 Հոմերոսյան մուսան, ինչպես և Հեսիոդոսներ և Արատոսներ:

Արժանի ես, որ հավիտենական հուրը քեզ բոլորե
 Այն զարմանալի խմբի հետ,
 Որոնց մարգարե ես համարում, սիրում,
 Եվ համախոհ ես նրանց գաղտնի խաբեությանց:
 Այս ամենը, ե՛ս՝ Կոստանդինոս, քո Կալլիոպեի կաթով
 Կուշտ սնված, գիտություն ամբարեցի.
 Եվ սրտիդ գաղտնիքը ուսումնասիրելով
 Հուսկ ուրեմն հասկացա սքողված չարիքը¹:

Ապերախտ աշակերտի գրությունը բոլորովին հակառակ նպատակի է
 ծառայում, քան կարծում էր հեղինակը: Ավելի պերճախոս ապացույց չէր
 կարելի տրամադրել բնորոշելու Լևոնի և իր համալսարանի գիտական ոգին:
 Երգիծանք չէ, այլ լավագույն վկայականը Լևոնի ազատ և անկաշկանդ
 մտածության:

Նախ ուշադրության արժանի է դասախոսության ընդարձակ շրջանա-
 կը: Դասական գրականությունը խոշոր տեղ էր բռնում համալսարանի ծրա-
 գրում: Ոչ միայն Հոմերոս և Հեսիոդոս, ապա գրեթե բոլոր կարևոր փիլիսո-
 փայական ուղղությունների հիմնադիրները՝ Սոկրատես, Պրատոն, Արիստո-
 տել, Եպիկուրոս և Պրոկո ուսումնասիրության նյութ էին: Առանձնապես
 շեշտված են Եվկլիդեսն ու Պտղոմեոսը, որպես բարեկամ Լևոնի: Ասել է, թե
 Լևոնի մասնագիտությունն էր երկրաչափությունն ու աստղաբաշխությունը:

Դասավանդությունը ներշնչված է եղել պարզամիտ ոգով, գերծ կրոնա-
 կան մտքի որևէ կապանքից, կանխակալ կարծիքներից: Այսպիսի վերաբե-
 ռումն կարող էր այն տպավորությունը գործել մանավանդ քրիստոնեական
 ոգով տոգորված մտքերի վրա, թե դասախոսը համակրում է հեթանոս կրո-
 նական աշխարհայացքին: Մինչդեռ ճշմարտությունն այն է, որ բուն գիտա-
 կան մերձեցում են ցույց տվել ուսումնասիրելի խնդիրների նկատմամբ:

Կոստանդինի մերկացումներն աշակերտական ոխի, վիրավորված
 ինքնասիրության ժայթքում չեն: Նրա տրտունջը անհատական, մասնակի
 երևույթ չէ, այլ հասարակական որոշ խավերի տրամադրության արտահայ-
 տություն: Հելլեն գիտությունները խորշելի էին նկատվում, ավելի ճիշտ
 երկյուղալի: Կարծում էին, որ նրանք խաբխուրում են քրիստոնեական հա-
 վատի հիմքը, զայրակոչեցնում են ճշմարիտ հավատացյալներին: Հարկավ,
 չափազանցություն է այն մեղադրանքը, թե Լևոնը երկրպագում էր Ջևսին և

¹ Constantini, Leonis discipuli, versus in magistrum [Leonem], Migne, P. G., 107, col. LXI.

նրա երկնային փառակիցներին: Հավաստին այն է, որ Լեոնի մեկնակետը քրիստոնեական դավանանքը չէ եղել:

Կոստանդինի գրությունը առաջին ակնարկից այն տպավորությունն է բողոմում, կարծես երգիծանքը ուղղված է ոչ թե Լեոնի դեմ, այլ մի տեսակ հեզուսություն է այն անձերի հասցեին, որոնք հռչակավոր գիտունի մասին վայրիվերո կարծիքներ ունեին: Սակայն նույն հեղինակից մնացել է մեզ մի երկրորդ գրություն նույն նյութի մասին, որից երևում է, որ խայթոցն ուղղված է իրոք Լեոնի դեմ:

Ինչպես երևում է, Կոստանդինի ամբաստանությունը ծանր է եկել զոնե որոշ շրջաններում: Դատապարտելի են համարել, որ աշակերտն այդպիսի ապերախտ գործ կատարե իր հոգևոր ծնողի վերաբերյալ: Այս տրտունջները ստիպել են Կոստանդինին հանդես գալ մի պատասխան-գրությամբ: Վերնագիրն է՝ «Լեոն փիլիսոփայի պաշտպանությունը, որի համաձայն նա պաշտում է Քրիստոսին և անիծում հեյլեն կամ հեթանոս աստվածներին»:

Այս վերնագիրը վավերական չէ, քանի որ չէ համապատասխանում գրության բովանդակության: Լեոնը չէ, որ պաշտպանում է իրեն Կոստանդինի դեմ, ինչպես հասկացել է վերնագրի հեղինակը, անտարակույս, անուշադիր ընթերցումի հետևանքով: Նույն Կոստանդինն է, որ հիշելով իր դեմ եղած դժգոհությունները, նորից սկսում է խայթել իր ուսուցչին և ապացուցանել, որ ինքն արդար է և հիմնավոր իր ամբաստանությանց մեջ: Ահա ի՞նչ է գրում Կոստանդինը:

«Շատեր նախատում են ինձ չար լեզվով, այսպես ծաղրելով. ա՛յ քեզ գրություն, ի՞նչ պատվական վարձագին հատուցիր ուսմանդ համար. լավ դասագին տվիր նրան, որ երկրորդ հայրդ էր, ո՛վ քաջ, ստացած կրթությանդ փոխարեն արձան կանգնեցիր մշտնջենական, ասելով՝ ի՞նչ մորոս, ի՞նչ հայ-հոյիչ, ի՞նչ ուրացող է քրիստոնեական հավատի նա, Լեոնը: Ուրիշներն էլ մեղադրում են ինձ, թերևս անգետ լինելով իմ լուրջ և հաստատուն հիմքերիս: Համարձակվում են ասել, որ սուտ են խոսքերը, թշնամիներից թելադրված չարամտորեն, որոնցից ես որպես թե կաշառված ամբաստանել եմ իզուր տեղը իմ հանգուցյալ ուսուցչիս: Ես ականջ եմ դնում մնացած դատարկաբանությունների և որքան հնարավոր է, դիմանում եմ համբերությամբ»¹:

Կոստանդինն անցնում է այնուհետև հարձակողականի: Բացատրում է հանգամանորեն իր վերաբերումը դեպի հեյլեն գիտությունն ու հեթանոս աշխարհը: Հայտարարում է, որ «ճշմարտության միակ աղբյուրն է Աստուծո բանը, վկա է Քրիստոսը»: Նզովք է կարդում նրանց, որոնք ժխտում են այս

ճշմարտությունը, որոնք չեն երկրպագում «Աստուծուն յերիս անձինս եւ մի բնութիւն»:

Ուշագրավ են մանավանդ հետևյալ խոսքերը, որով վերջացնում է գրությունը. «Ահա ինչու այժմյանից սիրում եմ ճարտասանությունը, ընտրեցի Փոռ եպիսկոպոսին ծերունի ուսուցիչ, որն ինձ սնեց աստվածային բխմանց կաթով»:

Հետաքրքրական է Լեոնի և Փոռի հակադրությունը: Լեոնը հեյլեն գիտության ներկայացուցիչ է, Փոռը՝ քրիստոնեական: Սակայն, գիտենք, որ Փոռը, հռչակավոր Գրադարանի հեղինակը, մեծ սիրահար էր դասական գրականության: Հակադրության իմաստն այն է, որ Լեոն հեյլեն քառյակ կոչված գիտությունների մասնագետ էր, մինչ Փոռը գերադասում էր պատմական գործերը: Մրանից հետևում է, որ թշնամանքի առարկան դասական գրականությունը չէր ընդհանուր առմամբ, այլ միմիայն բնական գիտությունները: Կարծում էին, որ այս գիտությունները համաձայն չեն Սուրբ Գրքի շատ կետերին: Հեյլեն գրականությունը միշտ ուսումնասիրության նյութ է եղել այս կամ այն չափով բյուզանդական շրջանում ևս: Ինչ որ արհամարհված էր կամ անտեսված, այդ քառյակ կոչված գիտություններն էին: Եվ սրանց հարությունն է, որ տրտունջի տեղիք է տալիս եկեղեցական շրջաններում: Լեոնի նշանակությունը կենտրոնանում է հենց այս կետում:

Կոստանդինի ակնարկից երևում է, որ Լեոնն արդեն մեռած էր, երբ վատամարդ աշակերտը ելավ նրա դեմ: Լեոնի մահվան տարին հայտնի չէ: Գիտենք, որ կենդանի էր դեռ Վասիլի կայսրության առաջին տարիները: Թվում է թե այնուհետև երկար չէ ապրել: Վասիլի օրով մեծ երկրաշարժ տեղի ունեցավ մայրաքաղաքում, Ս. Պոլիսկոստի տոնին, և տևեց 40 տիվ և գիշեր: Շատ եկեղեցիներ փլվեցին, ի թիվս որոց և Սիզմա կոչված Ս. Աստվածածնի եկեղեցին: Պատմում են, որ Լեոն փիլիսոփան ևս Սիզմա եկեղեցում էր երկրաշարժի ժամանակ: Նա անմիջապես նախագուշացրեց աղոթողներին խորհուրդ տալով դուրս գալ եկեղեցուց: Նրանք չլսեցին, մնացին եկեղեցում և զոհ գնացին մեծ արկածին: Ինքը՝ Լեոնը, սակայն փրկվեց, ապաստանելով ուրիշ երկու անձի հետ եկեղեցու սյուններից մեկի տակ¹:

Ս. Պոլիսկոստի հիշատակը տոնվում է հունվարի 9-ին: Երկրաշարժը տեղի ունեցավ Վասիլի երրորդ տարին, ուրեմն 870 թվին²: Հավանական է հակառակ իմաստով ըմբռնել այս պատմությունը, այսինքն՝ ենթադրել, որ Լեոնն ինքը կործանվել է երկրաշարժի ժամանակ մյուս հավատացյալների

¹ Leonis apologiam, in qua Constantini calumnias a se dimovit, Migne, P. G., 107, col. 659-664.

¹ Georg., 840; Symeon, 688.

² Sym., 688. սրա ժամանակագրությունը վստահելի չէ, քայց այս դեպքում ճիշտ է թվում նշանակած տարին:

հետ Սիզմա տաճարում: Տարօրինակ է, որ Լեոնն ուրիշներին խրատում է ելնել եկեղեցուց, բայց ինքը մնում է եկեղեցում:

Լեոնին վերագրած խրատը և իր փրկությունը համարելու է հնարածու: Գիտնականի մեծ հռչակը չէ ներել, որ բնության գաղտնիքներին գիտակ անձը զոհ համարվի երկրաշարժի: Ուստի խեղաթյուրել են իսկական պատահարը, Լեոնին փրկություն տալով սյունի տակ, և աղոթողների կործանումը վերագրելով այն հանգամանքին, որ չեն անսացել Լեոնի կանխիկ խորհրդին: Ջրույցի մեջ, կրկնում ենք, պահված ենք համարում Լեոնի մահվան պարագան Սիզմայի Ս. Աստվածածնի եկեղեցում երկրաշարժի ժամանակ 870 թվի հունվարի 9-ին:

Կոստանդինն իր գրության մեջ, որ երևացել է Լեոնի մահից հետո, վկայում է, որ ինքը այնուհետև ուսուցիչ է ընտրել Փոսին: Սա կարող էր դասերով զբաղվել, հարկավ, ոչ պատրիարքության ժամանակ, այլ երբ հրաժարված էր գահից: Արդ, Փոսը թողեց գահը 867 թվին և նորից գրավեց 879 թվին (11): Ուրեմն այս միջոցին, պետք է Կոստանդինը նրա մոտ ուսաներ, և այս միջոցին, ուրեմն, Լեոնը պետք է արդեն մեռած լիներ: Այս դիտողությունը ևս նպաստավոր է մեր ենթադրության, որ Լեոնը վախճանած էր 870 թվին:

V

Լեոնը բյուզանդահայ էր, ծնված և մեծացած մայրաքաղաքի մթնոլորտում: Իր ձգտումներով, ուսումնառելիզ ոգով, կարելի է ասել, տեղական պտուղ է: Սակայն մոռանալու չէ, որ նրա պապն էր Բագրատ աստղաբաշխը, որ իր գիտությունը պարտական չէր բյուզանդական մայրաքաղաքին, այլ իր հետ բերել էր իր հայրենիքից՝ Հայաստանից: Իրավունք ունենք ենթադրելու, որ նրա արյունը խոսում էր որոշ չափով և Լեոնի մեջ: Խոսքս միայն ժառանգականության մասին չէ, այլև ընտանեկան ավանդության:

Առանց նպատակ ունենալու հայ և բյուզանդական մտավոր հարաբերությունների խնդիրը շոշափելու՝ կուզեի միայն մի գուզահետ գծել Լեոնի և մի ուրիշ հայ գիտնականի միջև, երկուսի հոգեկան սերտությունը երևան բերելու համար: Այդ գիտնականը Ամանիա Շիրակացին է: Սա ապրել է յոթներորդ դարում և հայ դպրության մեջ նույն տեղն է գրավում, ինչ որ Լեոնը՝ բյուզանդական: Նա է ստույգ գիտությունների առաջին սերմնացանը հայ անցյալում: Բարեբախտաբար, նրա կյանքը ծանոթ է մեզ ավելի քան որևէ ուրիշ հին մատենագրի, և ծանոթ է շնորհիվ իր իսկ գրչի: Ահա ի՞նչ է պատմում Ամանիան իր մասին:

Իր կրթությունը մի քանի շրջան ունի: Առաջին շրջանը որակում է հետևյալ կարճ և իմաստալից խոսքերով. «Բովանդակեցի գրպարտին մերոյ

ազգիս Հայաստանեայց եւ հնուտ եղեալ Աստվածաշունչ Գրոց»...

Ասել է, թե ուսումնասիրեց նախ հայրենի դպրությունը, իրենից առաջ հայտնի գրական գործերը, և Սուրբ Գրքի հմտություն ձեռք բերեց:

Սակայն սրանով չհագեցավ իր ուսումնական ծարավը: Ուզում էր ծանոթանալ համարողական արվեստին, «յուժ կարօտեալ արուեստիս համարողական, խորհեցայ թէ ոչինչ համարի բան իմաստասիրութեան առանց թուոյ, կարծելով զսա մայր ամենայն իմաստից»:

Ճիշտ Լեոն փիլիսոփայի վիճակը, որ մայրաքաղաքում ճարտասանություն և քերականություն ուսանելուց հետո, երազում էր բնական գիտություններ ձեռք բերել: Ինչպես որ Լեոնը Կոստանդնուպոլսում մարդ չգտավ, որի մոտ սովորեր, նույնպես և Ամանիան. «ի Հայս ոչ գտի, - ասում է նա, - մարդ գիտակ իմաստասիրութեան եւ ոչ գիրք արուեստից գտի յաշխարհիս»: Ի՞նչ ամեր: Լեոնի պես սկսեց ճանապարհորդել, ուրիշ տեղ հայթայթելու գիտությունները:

Ճանապարհ ընկավ դեպի Հունաց աշխարհը, հասավ Թեոդոսուպոլիս: Այստեղ ծանոթացավ Եղիազարոս անունով մի մարդու, որ շատ հմուտ էր եկեղեցական գիտության: Մրանից իմացավ, որ Զորորդ Հայքում մի նշանավոր գիտնական կար, համարող, այսինքն՝ մաթեմատիկոս, անունը Քրիստոսատուր: Ամանիան գնաց Քրիստոսատուրի մոտ և պարապեց վեց ամիս, ոչ ավելի, որովհետև շուտով համոզվեց, որ Քրիստոսատուրը առանձին գիտություն չուներ, «ոչ ունէր զբովանդակ արուեստ, այլ աստի եւ անաի ծայրաքաղ»:

Ամանիան վճռեց գնալ Կ. Պոլիս: Այստեղ պատահեց ծանոթների, որոնք տեղեկանալով նրա նպատակներին, ասացին, որ իզուր նեղություն է կրել և այսքան հեռավոր ճանապարհ եկել: Չարմացան, որ Ամանիան չգիտեր, որ Տրապիզոն քաղաքում կար շատ նշանավոր գիտնական անձ՝ անունը Տյուքիկոս, որ քաջ գիտակ էր նաև հայերեն դպրության: Այնքան հռչակված էր, որ մայրաքաղաքից այնտեղ են գնում ուսումնածարավ պատանիներն իրենց կրթությունը կատարելագործելու համար:

Արդարև, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պատվերով, ոմն Փիլագրոս սարկավազ մի խումբ տղաներ պիտի տաներ Տրապիզոն Տյուքիկոսի մոտ ուսանելու: Ամանիան օգտվեց բարեհաջող դեպքից և միացավ խմբին, «մավակից եղավ»: Եկավ Տրապիզոն և ներկայացավ Տյուքիկոսին, որ Ս.Եվգի-նիա կույսի վկայարանում հաստատված, պարապում էր դասավանդությամբ:

Ամանիան մնաց այնտեղ ութ տարի և մեծ հմտություն ձեռք բերեց իր ցանկացած գիտությունների մեջ: Բազմակողմանի կրթություն ստացավ, ծանոթանալով շատ և շատ գիտությանց, «որ չէին քարգմանեալ ի Հայս, զի

կայր անչափ գրեանք, գաղտնիք եւ յայտնիք, արտաքինք, արուեստականք եւ պատմագիրք, բժշկականք եւ ժամանակագիրք, զի չիք ինչ գիրք որ առ նմա ոչ գտանէր»:

Տյուրիկոսը գիտեր նաև հայերեն և ծանոթ էր հայ դպրության: Անանիան հիացումով է խոսում նրա հայերենի մասին: Այնքան քաջ հայագետ էր, որ հունարենից քարգմանելիս, չէր քաշքշում ուրիշ քարգմանիչների պես, այլ այնպես սահուն էր քարգմանում և արագ, կարծես թե չէ քարգմանում, այլ հայերեն գրած բան է կարդում («ոչ դեգերումն առնէր որպէս զայլ քարգմանիչսն, հայերէն ընթեռնոյր լեզու իբրև զհայերէն գրեալսն»):

Այս փայլուն գիտնականի մոտ Անանիան գտավ ինչ որ որոնում էր, շտեմարանեց անբավ գիտություն և դարձավ հայրենիք ուսանելու ուրիշներին: «Հօր արուեստս այս բերի մեր աշխարհը, - ասում է Անանիան, - առանց որեւէ մէկի ձեռնտութեան, եւ ոչ որ շնորհակալութիւն անգամ չյայտնեց աշխատութեանց համար»: Տրտուցով արձանագրում է, որ շատերը եկան աշակերտելու, բայց դեռ ուսումը չավարտած, հեռացան ավանդելու ուրիշներին այն, ինչ որ իրենք տակավին լավ չէին յուրացրած: «Կեղծաւորք եւ սնափառք ցուցանել զկերպարանս գիտութեան եւ կոչել ի մարդկանէ աբբի: Եւ ասին ի վերայ իմ պարատանս որք յինքինն յերկրեայք»:

Պարսավողներն, անշուշտ, իր նախկին աշակերտներիցն էին, որոնք ստահող լուրեր էին տարածում իրենց ուսուցչի մասին: Արդյոք նույն կարգի հերյուրանք չէի՞ն, ինչ որ Լեւոնի աշակերտ Կոստանդինը և իր նմաններն էին տարածում: Անանիան շատ դառնացած է երևում այդ հերյուրանքի առթիվ և արտունջը թափում է հայերի գլխին, ասելով՝ «ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյր են եւ ձանձրացողք»: Եթե «իմաստ եւ գիտութեան» ներքո մեր հեղինակը հասկանում է բնագիտական ուսմունքները, թերևս, իրավունք ունի տրտնջալու, այլպես վշտացած սրտի չափազանցություն է, եթե ոչ բացարձակ անբաստանություն, ուրանալ հայի հարցասիրությունը: Անանիայի մասնագիտությունն էր «Արուեստք քառիցն», ինչպես կոչում է Գրիգոր Մագիստրոսը, բաղկացած՝ թվաբանությունից, երաժշտականությունից, երկրաչափությունից և աստղաբաշխությունից:

Որքան էլ մոռացության արվեին Անանիայի սիրած գիտությունները, բայց և այնպես չէին կարող անհետանալ բնավին: Մակավաթիվ հետևորդների միջոցով կպահվեր նրա ավանդը: Բագրատ աստղաբաշխը հավանորեն Անանիայի թանկագին ավանդի պահնորդներիցն է և իր գիտությանը պարտական է ոչ մայրաքաղաքին, այլ տարել էր այնտեղ Հայաստանից:

Մագնավրայի դպրոցի ոգին, որ պատվաստել էր Լեւոնը, չհանգավ նրա մահից հետո: Հայերը ևս անմասն չմնացին հետագա առաջադիմության: Հաջորդ X դարում գիտությունն ու համալսարանը լուսամիտ մեկենաս

ունեցան հանձին թագակալ գիտնականի՝ Կոստանդին Ծիրանածնի, որ վասիլ Հայի թոռն էր: Նպատակ չունենք հետևելու գիտությանը զարգացման հետագա դարերում: Կցանկանալիք հիշել միայն մի ուրիշ հայ անուն, մի ակնանավոր մաթեմատիկոս, որ ապրում էր բյուզանդական քաղաքակրթության վերջալույսին: Գիտության արշալույս և վերջնական խավարում՝ երկու շրջանում էլ առկայծում են հայ անուններ:

Փարիզի Ազգային Մատենադարանում կա մի հունարեն ձեռագիր՝ թիվ 2428, որ բովանդակում է մաթեմատիկական երկեր: Ի միջի այլոց կա երկու հոդված, աշխատություն մի հայ թվաբանի: Անունն է Նիկողայոս Արտավազդ Ռաբդաս (նոր արտասանությամբ՝ Ռավդաս): Առաջին հոդվածի, թուրք 194, վերնագիրն է. «Կարճ և պարզ դաս համարողական գիտության, գրեց Կոստանդնուպոլսում Չմյուռնացի Նիկողայոս Արտավազդ, Ռաբդաս կոչեցյալ, թվաբան և երկրաչափ, ի խնդրո հույժ հարգելի պաշտոնյայի խնդրագրոց տեր Գեորգ Խաճճուկ»:

Մյուս հոդվածի, թուրք 225, վերնագիրն է. «Ամենասիրեցյալ բարեկամիս Կլազմունցի Թեոդորոս Դձաբոսչից-ին գրում է Նիկողայոս Արտավազդ Չմյուռնացին, Ռաբդասը, Բյուզանդիսից (Կոստանդնուպոլսից)»:

Կրկնակի անուններից մեկը զուտ հայկական է՝ Արտավազդ, որից երևում է, որ արևելքից նոր է եկած և Չմյուռնիայում վերակոչված Նիկողայոս: Մականունը՝ Ռաբդաս: Արտավազդը գրել է իր գործը ոմն Գեորգի խնդրանքով, որ կոչվում է Խաճճուկ: Դժվար չէ կռահել, որ Խաչիկ անունն է, փաղաքշականը Խաչատուր անվան, և ծանոթ X դարուց, երբ նույնիսկ կաթողիկոսներից մեկը կրում էր նույն անունը: Ոչ միայն Գեորգ Խաչիկը, այլև մյուս անձը՝ Թեոդորոսը հայ են: Դձաբոսչից ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Զավուշ բառը: Թեոդորոսը այդպես է կոչվում, երևի, այն պատճառով, որ պալատական չավուշ է եղել: Գեորգ Խաչիկը նմանապես պալատական պաշտոնյա էր, որպես պետ այն դիվանի, ուր մտնում էին կայսեր անունով տված խնդրագիրները:

Այսպես մի հայ գիտնական գրում է իր աշխատություններն իր երկու հայրենակիցների առաջարկությամբ: Խրթին գրություններ չեն: Մի հոդվածում բացատրում է թվաբանական չորս գործողություններ՝ գումարում, հանում, բաժանում և բազմապատկում: Մյուսը վերաբերում է կոտորակների բաժանման և բազմապատկման կանոններին և թե ինչպես պետք է հանել բառակուսի արմատ (12):

Տրանսիացի մի գիտնական մի փոքրիկ հետազոտություն է նվիրել Նիկողայոս Արտավազդ Ռաբդասին, ուր ծանրանում է գլխավորապես բառակուսի արմատ հանելու եղանակի վրա: Դուրս է գալիս, որ այն եղանակը, որ գերմանացի Գյունտեր գիտնականը վերագրում է նոր ժամանակվան մա-

քննադատներին՝ Օպպերմանին և Ալեքսեևին, իսկապես պատկանում է Արտավազդին¹: Այս արդեն հայկական մի հին համեստ տուրք է մաքեմատիկական գիտության:

Արտավազդը ծանոթ է նաև իր մեկ երկրաչափական աշխատությամբ, որ գտնվում է Փարիզի մի ուրիշ հույն ձեռագրի մեջ, God. Suppl. Grec. 682: Ապրել է մեր գիտնականը XIV դարում, Անդրոնիկոս Պալեոլոգոս կայսեր ժամանակ: Նա կենդանի էր տակավին 1341 թվին, ինչպես երևում է իր մեկ հաշվից: Որոշելով Չատիկը Քրիստոսի 6849 տարին, երբ արևի 17-րդ շրջանն էր և լուսնի 9-րդ, Արտավազդը այդ տարին կոչում է ներկա: Հաշվից երևում է, որ խոսքը 1341 թվի մասին է, երբ Չատիկն ընկավ ապրիլի 8-ին: Հայանի է, որ Անդրոնիկոս II Պալեոլոգոսի որդին՝ Միքայելը ամուսնացած էր Հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթում II-ի քրոջ՝ Մարիամի հետ, որից ունեցավ մի որդի՝ Անդրոնիկոս III, որ գահ բարձրացավ 1328 թվին և կառավարեց մինչև 1341 թվը:

Բնական հարց է ծագում, արդյոք Գեորգ Խաչիկը, Թեոդորոս Չաուշը և ինքն Արտավազդ Ռաբդասը այն անձերից չէի՞ն, որոնք ուղեկցել էին հայ արքայադստեր դեպի կայսերական մայրաքաղաքը: Մարիամի հետ էր և իր քույրը, որ պիտի հարսնամար արևմտյան մի իշխանագնի, բայց ճանապարհին մեռավ: Ռաբդաս մականունը, թվում է ինձ, որ այլ բան չէ, քան կրճատում «ռաբդոֆորոս» բառի, որ նշանակում է մանկրավիկ (բառացի՝ գավազանակիր): Հավանական է, որ Խաչիկի և Չավուշի նման, Արտավազդը ևս կայսերական պալատի պաշտոնյաներից էր: Հայ անունները, որ տակավին չեն կորցրել այս անձերը, նշան են, որ նոր են եկել արևելքից և հնարմակ չեն Բյուզանդիայում:

Այսպիսով, ստույգ գիտությանց այն ջանքը, որ տեսնում ենք Անանիա Շիրակացու ձեռքին VII դարում, և որը Բագրատի միջոցով, թերևս, անցավ Լևոն փիլիսոփային և փայլեց Մագնավրա պալատում, տակավին առկայծում էր մի համեստ հայ շրջանում Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի մեջ կայսրության կործանման մախորեին:

«ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ավելի քան կես դար է անցել, ինչ երկու գիտնականներ՝ Կ. Սաթասն ու Է. Լեգրանը հայտնաբերել և հրատարակել են բյուզանդական միջնադարի շատ արժեքավոր մի հուշարձան՝ «Դիգենիս Ակրիտասի սխրանքները» հուշակավոր պոեմը (1):

Այդչափ ինքնատիպ ստեղծագործության ի հայտ գալը մեծ ոգևորություն առաջացրեց գիտնականների շրջանում, իսկ դա վկայում է այդ պոեմի կարևորության մասին: Բավական է միայն հիշել այն գնահատականը, որ տալիս է հայտնի բյուզանդագետ Կ. Կրումբախտերը, համեմատելով [պոեմը] «միջնադարի սխոլաստիկ գրականության [մյուս ափից] մեր կողմը փչող քար՝ զեփյուտի» հետ¹:

Մյուս հուշարձանի հրատարակությունն առիթ դարձավ մինչ այդ հայտնի մի քանի նույն ժանրին պատկանող և հատակտոր առասպելների վերանայմանը: Դա նպաստեց նաև պատմական դյուցազներգությանը վերաբերող նոր նյութերի հայտնաբերմանը: Եվ իսկապես, ի հայտ եկավ նույն դյուցազներգության երկրորդ տարբերակը, քիչ անց՝ երրորդը, հետո՝ չորրորդը² (2):

Հավաքված նյութերը վկայում են Բյուզանդական կայսրությունում գոյություն ունեցող պատմական դյուցազներգության մասին: Եվ միևնույն ժամանակ «Դիգենիս Ակրիտաս»-ը ներկայացավ այլ լուսնի ներքո, քան այն ներկայացրել էին պոեմի հրատարակիչները (3):

Ի դեպ, առանց նոր տվյալների էլ լրջմիտ քննական ուսումնասիրությունը ցույց կտար, որ «Դիգենիս» պոեմը ամբողջական գործ չէ, այլ բաղկացած է բազմաթիվ հատվածներից: Այն անձնավորությունը, որը դրան տվել է ներկայիս գրական ձևը, նպատակ է ունեցել ձուլել տարբեր պատմություններ և դրանք դարձնել միատարր շարադրանք՝ ընտրված մի հերոսի շուրջ, այսպիսով նրան վերագրելով այն ամենը, ինչ ժողովրդական դյուցազներգության շրջանակներում վերաբերում է տարբեր գործող անձանց:

¹ Geschichte der Byzantinische Litteratur, S. 830.

² Spiridon Lambros, Collection de romans grecs en langue vulgaire, Paris 1880; Em. Legrand, Les exploits de Basile Digénis Akritis d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata, Paris 1892; A. Miliarakis, Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτας, ἐποποιία βυζαντινῆ, Athènes, 1881.

¹ P. Tannery, Manuel Moschopoulos et Nicolas Rhodas, «Bulletin des Sciences Mathématiques», 2 serie, 8, 1884.

Չնայած իր գրական ճարտարությանը, Դիզենիսի ներկայիս շարադրանքի անանուն հեղինակը չի կարողացել մինչև վերջ հասցնել իր ջանքերը՝ օգտագործած աղբյուրների հակասական տվյալները համաձայնեցնելու գործում:

Ուշադիր ընթերցողն առանց դժվարության կնկատի, որ սիրված հերոս Անդրոնիկոս Դուկասին փառաբանող ժողովրդական ստեղծագործության զոհարանները շարված են արհեստական հենքի վրա: Մինչդեռ ոչ մի պատճառ չկա Դիզենիսին Անդրոնիկոս Դուկասի անձի հետ նույնացնելու համար:

Դիզենիսի ի հայտ գալուց հետո ռուս գիտնական Գ. Դեստունիսը փորձեց ուրվագծել այն շարքերը կամ խմբերը, որոնցից անցյալում կազմված է եղել հերոսական պատմությունների ամբողջությունը¹: Այդ խմբավորումների հետքերը նշմարվում են նույնիսկ Դիզենիսի տարբերակներում: Հարցի նման ընկալումը չէր խանգարի նաև մեր պոեմի հրատարակիչներին:

Մակայն, նրանք գերադասել են ընդունել պոեմի հեղինակի՝ միջնադարյան գիտնականի, տեսակետը, որը մշակել ու շարադրել է ժամանակի տարածված առասպելներն իր գիտական ճաշակի և պատմական իրազեկության համեմատ:

Այն պահից, երբ նրանք ընդունեցին պոեմի հիմնական միտումը՝ մի որոշակի հերոսի փառաբանումը, նրանց այլ բան չմնաց քան պատմության ասպարեզում անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարել՝ նախապես ընդունված այդ միտումը հիմնավորելու համար:

Ծավալում նախաբանում Կ. Սաթասն ու Է. Լեգրանը անդրադարձել են Բյուզանդիայի սոցիալ-քաղաքական շարժումների պատմությանը, փորձելով ուրվագծել հերոսական վեպի պատմական միջավայրն ու ծագման պայմանները: Նախաբանում նրանց առաջ քաշած գաղափարներն ու տեսությունները, նրանց պաշտպանած դրույթները հակասում են պատմական ճշմարտությանը: Ինչպես իրադարձությունների մեկնության ու երևույթների պատկերման մեջ, նույնպես և փաստերի հասարակ շարադրանքում, ամենուր զգացվում է անսովոր մի ազատություն:

Չուտ սեփական դատողությունները հեղինակներին թույլ չեն տվել պատկերացնելու և նշելու տարբեր էթնիկական գործոնների նշանակությունը իրենց փոխադարձ հարաբերություններով կայսրության կյանքում ընդհանրապես, իսկ պատկերամարտության ժամանակաշրջանում՝ մասնավորապես:

Նույնատիպ կամ նույն բնույթի փաստեր բացասական կամ դրական

գնահատականի են արժանանում նայած որ ազգության են վերաբերում: Նույն գործողությունները՝ քաղաքական սպանություններ, գահին տիրանալու ձգտում, քաղաքական դավաճանություն, արժանանում են հավանության կամ մերժվում են, պախարակվում կամ գովեստի են արժանանում նայած գործող անձինք հունական² ծագում ունեն, թե «բարբարոսներ» են:

Բնականորեն, այդ գիտնականները հաճախ, իրենց կամքից անկախ, ընկնում են թյուրիմացության մեջ, երբ գովաբանում և բարձրացնում են այն մարդկանց, որոնց նրանք հույն են համարում, մինչդեռ դրանք ծագումով հայ են (4):

Հայերը չեն վայելում Կ. Սաթասի ու Է. Լեգրանի համակրանքը: Մի տեսակ նախապաշարմունքի զոհ գնալով, նրանք կարծում են, որ Բյուզանդիան հույների կողմից կառուցված շենք էր, իսկ հայերն այնտեղ թափանցել ու հաստատվել են որպես օտար արկածախնդիրներ:

Ոչինչ չի արդարացնում նման անհարիր կարծիքը: Հայերը Բյուզանդիային նույնքան հարազատ էին, որքան և հույները: Կայսրությանը մատուցած իրենց ծառայություններով և նվիրվածությամբ, ինչպես նաև իրենց փայլուն գործունեությամբ ու անօրինակ քաջությամբ, նրանք հանդես են գալիս իբրև Բյուզանդիայի պես բարդ կառույցի իսկական կերտողներ:

Չճշգրտված գաղափարները, դիտարկելու տարօրինակ կերպը խանգարել են հիշյալ գիտնականներին ընկալելու «Դիզենիսի» բնույթն ու ծագումը: Ճշմարտությունը կեղծվել է, ճշգրիտ հետազոտության համար անհրաժեշտ անկողմնապահությունը տեղի է տվել հեղինակական հայրենասիրության պաթոսին:

I

«Դիզենիս Ակրիտաս»-ը մի ստեղծագործություն է, որ ներառել է տարբեր զրույցներ, որոնց հիմնական սյուժեն՝ սիրած հերոսների երկածին լինելն է:

Ասորիքին սահմանամերձ ամիրաներից մեկը ասպատակում է բյուզանդական տարածքը և առևանգում հռչակավոր մի իշխանի՝ կայսրության սահմանապահ զնդի հրամանատարի, դստերը: Օրիորդն ուներ հինգ եղբայր, որոնք նրան փնտրելով գալիս են ամիրայի մոտ: Ամիրայի հարցին, թե «ովքեր են իրենք», եղբայրները պատասխանում են.

Մենք Արևելյան երկրից ենք ծագում,
և ազնվական ծնողքից սերում:

Մեր հայրն՝ Ահարոն Դուկասի հայտնի
տոհմից է սերում, Կիննամաղներից:

Մուսկունը մեր մեծ հոր հայրն էր,

¹ Г. С. Достунис, Разыскания о греческих богатырских былинах средневекового периода, СПб., 1883.

Կիր Մագաստրերից մեր մայրն է սերուն
(Մագաստրյաններից, այդ հարուստներից):

‘Ημεῖς, ἀμηρᾶ, λέγοντες τυγχάνομεν ἀρχήθεν
‘Εκ χώρας ἀνατολικῆς, ἐξ εὐγενῶν γονέων
‘Ο πατήρ ἡμῶν ‘Ααρῶν, ἐκ τῶν Δουκῶν τὸ γένος
Κατάγεται τῶν θαυμασῶν ἀπὸ τῶν Κινναμάδων·
Καὶ Μουσελῶμ ἐξάκουστος πατήρ ὁ τοῦ πατρός μας,
ἡ δὲ μήτηρ ἡμῶν αὐτὴ ἀπὸ τῶν Κυρμαγάστρων
τὸ γένος ἐκκατάγεται τῶν πλουσίων ἐκείνων (տող 52):

Պոեմի մյուս տարբերակում՝ Գրուսա-Տերրատայի [գրչագրում] (5),
ասվում է. «Մենք Արևելքի [երկրից] ենք, ազնվատոհմիկ հոռմայեցիներից
սերած, մեր հայրը ծագում է Կիննամադների տոհմից, իսկ մեր մայրը Դու-
կիսա է՝ Կոստանդինից սերած».

‘Ημεῖς ἐκ τῶ ἀνατολικόν, ἐξ εὐγενῶν ‘Ρωμαίων,
ὁ πατήρ μας κατάγεται ἀπὸ τῶν Κινναμάδων·
ἡ δὲ μήτηρ μας Δουκισσα, γένους τῶν Κωνσταντίνου
(I, 265 և հջ.):

Այդ ժամանակ ամիրան ևս խոստովանում է իր ծագումը և ասում, որ
ինքը Խրիստոսերպոսի և Մպաթիայի որդին է, իսկ Խրսոչերքոսն ու սիճն էլ
էր Տրապիզոնի (տող 78): Հոր մահից հետո մայրը նրան հանձնել էր
քեռիներին, որոնք նրան ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել: «Իմ
պապն է Ամրոնը, իսկ հորեղբայրս՝ Կարոսը». ‘Αμβῶν ἦτον ὁ πάππος
μου, θεῖος μου ὁ Καρώης (տող 82):

Քանի որ նրան ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել, ուրեմն հոր
կողմից նա քրիստոնյա էր: Հետևաբար Կարոսը նրա հորեղբայրն էր, մինչ-
դեռ նրա մայրը՝ Մպաթիան, դուստրն էր Ամրոն անունով մի մահմեդակա-
նի, որն էլ համապատասխանաբար ամիրայի մորական պապն էր:

Ամիրան անուսանում է առևանգված օրհորդի հետ և այդ ամուսնու-
թյունից ծնվում է մի տղա՝ պոեմի հերոս Դիգենիսը: Պոեմի մյուս տարբերա-
կում ամիրայի ազգակցական կապերը նույն ձևով են մեկնաբանված, փոխ-
ված են միայն անունները. Խրիստոսերպոսի փոխարեն Խրիստերգոս է, իսկ
Մպաթիան փոխվել դարձել է Պանթիա:

Ամիրայի մայրն ինձնալու, որ որդին՝ հոռմայեցի գորավարի դստեր
հետ ամուսնանալու համար որոշել է քրիստոնեություն ընդունել, կշտամբում

է նրան, հիշեցնելով իր և իր քեռու՝ Մուսուրի, սխրագործությունները, որ
նրանք արշավանք էին ձեռնարկել, հասել մինչև Չմյունոնիա, ներխուժել ու
ասպատակել Անկյուրա, Ակին, Տեվրիկե (և ոչ թե Աֆրիկ, ինչպես կարողում
ենք հրատարակության մեջ), Տարանտան և Հեպտակոնդիա քաղաքները,
իրենց էին ենթարկել բոլոր այդ շրջանները և վերադարձել Ասորիք: Նրա
քեռին հայրենիք էր վերադարձել առանց տեղի տալու հոռմեական գայթակ-
ղությանը: «Մուսուր քեռին, հռչակավոր տարսոնացին»՝ ὁ δὲ Μουσοῦρ ὁ
θεῖος" σου, ἐκεῖνος ὁ Ταροῖτης (տող 201) պետք է որ լինի ամիրայի քեռին,
քանի որ նրա հորեղբայրը Կարոսն է:

Երկրորդ տարբերակում Մուսուրի փոխարեն տրված է Կարոսի անու-
նը. ὁ ἀδελφός μου, ὁ θεῖος σου, ὁ μουρσής ὁ Καρόης (II, 75): Հնարավոր է
որ քեռու անունը քաքնված է մուրսի՝ Մուսուր անվան աղավաղված ձևի
տակ: Պոեմի խմբագիրը կարծես թե խառնել է Մուսուր քեռուն Կարոս
հորեղբոր հետ և այդ պատճառով ազուցել է երկու անունները. ὁ μουρσής
(ինձ՝ Μούρσης) ὁ Καρόης:

Չորրորդ գրքում պոեմի հեղինակն իր հերոսի սխրագործությունների
պատմությունը սկսելուց առաջ կրկին վերադառնում է նրա տոհմաբանու-
թյանը: Մենք տեսնում ենք ծանոթ տողերը, որոնք վերաբերում են ամիրայի՝
Դիգենիսի հոր, ծագմանը: Ամրոնը նրա պապն է, Կարոսը՝ հորեղբայրը,
իսկ ինքը դաստիարակվել է արարների մոտ (տող 807): Խարսխանոն կա-
տարած իր արշավանքի ժամանակ նա Դուկասների ընտանիքից առևան-
գում է մի օրհորդի: Նրանից նա ունենում է որդի, որին անվանում է Դիգե-
նիս, այսինքն՝ երկու ցեղերից սերած՝ սարակիցոս՝ հորից և հոռմայեցի՝ մո-
րից: Տեղեկանում ենք, որ Դիգենիսի պապը Անդրոնիկոսն էր Կիննամոսնե-
րի ընտանիքից՝ πάππος δ' αὐτοῦ ‘Ανδρόνικος ἀπὸ τῶν Κινναμάδων
(տող 834), և որ նրա տատը Դուկասների ընտանիքից մի գորավարի կինն
էր՝ μάμμην εἶχε στρατήγισσαν ἐκ γένους τῶν Δουκάδων (տող 839):

Մակայն այս տարբերակը կոպտորեն հակասում է այն ամենին, ինչ
մինչ այդ ասվել էր հերոսի ծագման մասին: Գերի օրհորդի՝ Դիգենիսի
պապա մոր եղբայրներն անձամբ հայտնել էին ամիրային, որ նրանց
հայրը Ահարոնն է, իսկ պապը՝ Մուսելոնը: Ուստի և Դիգենիսի պապը պետք
է լինի Ահարոնը և ոչ Անդրոնիկոսը: Ճիշտ է, Անդրոնիկոսը նույնպես
պատկանում էր Կիննամոսների ընտանիքին, սակայն նա Ահարոնը չէ: Իսկ
Դիգենիսի տատը (իր մոր մայրը) սերած էր Կիր Մագաստրերի հարուստ
ընտանիքից և ոչ թե Դուկասների:

Այսպիսով հեղինակի կողմից պոեմի հերոսի ծագման հարցում թույլ
տված անհամապատասխանությունը պնդալու է: Ահարոնին Անդրոնիկո-
սով փոխարինելուց հետո նա կարծել է, որ լավ կլիներ նրա կնոջը դարձնել

Դուկասների ընտանիքի անդամ, մինչդեռ նա պատկանում էր Կիր Մագաստրերի ընտանիքին¹: Այսպիսով Դուկասների ընտանիքի հետ կապված կլիներ ոչ միայն Դիզենիսի մայրը, այլև տատը:

Պոենի մեկ այլ տարբերակում նույն Անդրոնիկոս անունը փոխարինվել է Անտակինոս անունով՝ τούτου πάππος Ἀντάκινοσ ἀπὸ τῶν Κινναμάδων (IV, տող 54): Այս տարբերակից իմանում ենք, որ ամիրայի որդու իսկական անունը Վասիլ է, իսկ Դիզենիս նրա մականունն է, որը նրան տրվել է երկածին լինելու պատճառով: Չմոռանաք նշել, որ Անտակինոս անունը կարծես թե Անտիոքոս (հայ. Անդոկ) անվան արևելյան (հայկական կամ պարսկական) ձևն է:

Պոենի ծանոթությունները հերոս Դիզենիսի հայրական գծի վերաբերյալ պակաս խճճված չեն: Իններորդ գլխում, ուր նկարագրվում է Դիզենիսի մոր մահը, տրվում է նաև հերոսի կյանքի սեղմ շարադրանքը: Սարակինոսները հաճախ էին իրենց արշավանքներով սպառնում Բյուզանդական կայսրության անվտանգությանը, մինչև Դիզենիսը վերջ չտվեց դրանց: Խոսարովն էր առաջինը, որ ներխուժեց Բյուզանդիա և հռչակավոր Տարսոնացու, Խաքանի և Սարվարի աջակցությամբ հասավ մինչև մայրաքաղաք: Տարսոնացին մեկ անգամ ներկայանում է որպես ամիրայի հայր, այսինքն՝ Դիզենիսի պապ (տող 3077), իսկ մի այլ անգամ՝ որպես ամիրայի պապ, իր մոր՝ Սպաթիայի, հայր (տող 3066):

Կարևորն այն է, որ մենք վերջապես իմանում ենք ամիրայի՝ Դիզենիսի հոր, անունը: Նրա անունն էր Մուսուր, իսկ ավագանի անունն էր Հովհաննես (տող 3070 և հջ.):

Նույն գրքից մենք տեղեկանում ենք, որ Դիզենիսն ապրում էր հռչակավոր ու մեծ նվաճող Նիկեիոր II կայսեր (963-969) օրոք, որն ամեն օր Դիզենիսին մի ընծա էր ուղարկում (տող 3107): Դա տարօրինակ է, քանի որ հինգերորդ գրքում Դիզենիսին ժամանակակից կայսրը կոչվում է Ռոմանոս, Օ παντευχης και δριστος τροπαιουχος [«լիազեն և գերազանց հաղթանակող»]:

Ռոմանոսը Կասպաղովկիայում եղած ժամանակ, ուր նա պատրաստվում էր արշավել քջամահների դեմ, իբր ցանկացել էր հանդիպել Դիզենիսին (տող 1476):

¹ Ազգանունը հասկանալի է տալիս, որ խոսքը այն ընտանիքի մասին էր, որին պատկանում էր Գաստրիա վանքը Կոստանդնուպոլսում: Այդ վանքը Թեոկտիստոսի՝ Թեոդորայի, Վարդասի և Պետրոնասի մոր սեփականությունն էր: Նա բաղված էր այնտեղ, ինչպես նաև Թեոդորան իր դուստրի հետ, Պետրոնասը և Վարդասի դուստրը (De cerim., 648): Ալեքսիոս Մուսիեն (Մուշեղը) Թեոդորայի փեսան էր, նրա դստեր՝ Մարիայի ամուսինը: Այս վանքի տեղում այժմ գտնվում է Ս. Գևորգ հայկական եկեղեցին՝ Մամաթիա քաղաքում:

Ավելի դժվարին վիճակի մեջ ես ընկնում, երբ պոենի մեկ այլ տարբերակից իմանում ես, որ ոչ թե Ռոմանոսը, այլ Վասիլն էր այն երանելի և հաղթական կայսրը՝ ὁ εὐτευχης και μέγας τροπαιουχος, որ եկել էր Դիզենիսի ավատը, երբ վերջինս պատրաստվում էր գնալ պարսիկների դեմ (IV, տող 971 և հջ.):

Ոչ մի զարմանալի բան չկա այդ ժամանակավորությունների մեջ. տարածքային թռիչքներն ու հակասական տվյալները ժողովրդական դյուցազներգությանը բնորոշ են: Ժողովրդական երկրորդությունն ու ոգին սպունգի պես կլանում են նշանակալից կամ դարեր անց այդպիսին թվացող փաստերը և հաճախ դրանք տեղադրում իրական պատմությունից վերցված, և կամ իրենց երևակայության ծնունդ հանդիսացող որևէ հերոսական անվան շուրջ: Իրական պատմական կորիզը կորչում է ամենատարբեր հերյուրանքների կույտի ներքո:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ժողովրդական երևակայությունը, որքան էլ այն ազատ լինի, ստիպված է գործել իր պատմական կյանքի շրջանակներում: Իրերի այն կողմը, որը մեզ կարող է մաքուր երևակայության արգասիք թվալ, իրականում արտացոլում է մի որոշակի պատմական միջավայր և հազվադեպ չեն այն դեպքերը, երբ աղավաղված փաստերը պահպանում են անցյալում իսկապես տեղի ունեցած իրադարձությունների բեկորներ:

Նման դեպքերում խնդիրն այն է, որ պետք է փորձել քանդել առասպելում կառուցված արհեստական շինությունը և իրական քարերը տեղադրել յուրաքանչյուրն իր տեղում:

Դժբախտաբար հրատարակիչներ Սաթասի ու Լեգրանի գործելակերպը այդպիսին չի եղել:

II

Պոենի իրենց վերլուծության մեջ աշխատասիրողների ելակետն այն համոզմունքն էր, թե Դիզենիս Ակրիտասը պատմական անձնավորություն է, որն ապրել և գործել է որոշակի մի ժամանակաշրջանում Եփրատի ափին և իրենից հետո արդարև փառավոր հիշատակ է թողել: Հեղինակների մյուս, ոչ պակաս կամայական, կանխակալ համոզվածությունն այն է, թե հերոսն իր ծագումով անպայման հույն է:

Այս երկու՝ որքան ճակատագրական, նույնքան կանխակալ գաղափարները դրդել են ջանասեր հրատարակիչներին վերանայել բյուզանդական ամբողջ պատմությունը սկսած Իսավրական հարստությունից մինչև Կոմնենոսներ՝ Դիզենիսի դերին հարմար հունական ծագում ունեցող մի անձնավորություն գտնելու համար: Ի վերջո նրանք կանգ առան Անդրոնիկոս Դուկասի կերպարի վրա: Պետք է ասել, որ պատմության ասպարեզը

կատարած այդ ներխուժումը անհրաժեշտ էր ոչ այնքան Անդրոնիկոսի ընտրության, որքան Դիզենիսի դերին իրենց հավակնությունները հիմնափորելու և արդարացնելու համար:

Հրատարակիչները պնդում են, որ պոեմի հեղինակը ճանաչել է հռչակավոր Վասիլ Դիզենիսին և իբր անձամբ հենց նրանից է լսել վեցերորդ և յոթերորդ գրքերում նկարագրված սխրագործությունները: Նրանք վկայապաշտում են հետևյալ առղերը՝

*Օ έκτος λόγος, λέγω δὴ, καὶ ὁ ἑβδομος αὐτίκα
πεφύκασι τοῦ ποιητοῦ ἐκ στόματος λεχθέντες
Βασιλείου τοῦ Διγενοῦς τοῦ θαυμαστοῦ Ἀκρίτου (տող 1553):*

[Ասքը վեցերորդը, ապա յոթերորդը
պոետին են՝ լսած շրթներից
հրաշք հերոսի, Երկածին Վասիլի]:

«Այդ հայտարարությունն այնքան հստակ է ու որոշակի, - ասում են հրատարակիչները, - որ մեզ անհմաստ են թվում այլևայլ պնդումները: Բանաստեղծը ճանաչել է Դիզենիսին, նույնիսկ հնարավոր է, որ նա եղել է հերոսի մտերիմներից, մեկը նրանցից, ում հերոսը սիրել է պատմել իր արկածները»:

Ամենևին: Նախ՝ այդ հայտարարության ստույգությունը դեռ պետք է ապացուցվի: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ դրանք հեղինակի խոսքերը չեն, այլ, ավելի հավանական է, մի նշում, որը գալիս է մեկ այլ աղբյուրից և հետևանք է հեղինակի իսկական հայտարարության սխալ մեկնաբանության:

Վեցերորդ գիրքը սկսվում է մի նախազգուշացումով, որ այդ գրքում Դիզենիսն ինքն է պատմելու իր սխրագործությունների մասին՝ *ἔν ᾧ περ διηγῆσαστο τοῖς φίλοις τοῖς οἰκεῖουσ* [«որում պատմել էր իր հարազատ ընկերներին»]: Նույն բանն է գրված նաև յոթերորդ գրքի սկզբում՝ *Ἐβδομος λόγος ὁ παρὼν πλεισταὶ ἀνδραγαθίας ... ἃς ὁ αὐτὸς ἐξήγγειλε πρὸς τοὺς οἰκεῖλους φίλους*

[Ասքում յոթերորդ քաջ Ալրիտասի
բազում սխրանքի մասին է խոսվում,
սխրանք, որ պատմեց իր ընկերներին]:

Դա պարզապես նշանակում է, որ այս երկու գրքերում շարադրանքն ընթանում է առաջին դեմքից և որ դա հերոսի խոսքն է: Դա էպիկական գրականության հատկանիշ է, երբ հերոսներն իրենք իրենց մասին են

պատմում: Դրանից ամենևին չի հետևում, թե այդ գործող անձն իր պատմածի հեղինակն է, կամ էլ հեղինակն այն խոսքերի, որոնք հերոսին ասել է տալիս հեղինակը:

Որ վեցերորդ և յոթերորդ գրքերի պատմողը իրոք նույն հեղինակն է, պարզվում է հինգերորդ գրքի վերջում արած հայտարարությունից: Այնտեղ ասվում է՝ «ես հիմա գրելու եմ»՝ *γράψω σοι, վեցերորդ գրքում՝ արարների, իսկ յոթերորդում՝ ապելատների դեմ Դիզենիսի տարած հաղթանակի մասին: Հինգերորդ գիրքը վերջանում է հետևյալ ծանուցմամբ. Τέλος τοῦ πέμπτου λόγου* [«Հինգերորդ խոսքի վերջը»]:

Հետևաբար մենք կարող ենք իրավացիորեն զարմանալ իմանալով այդ նույն գրքերի վերաբերյալ մի նոր հայտարարություն, հենց այն, որը մեր վեճի առարկան է և որը դրդել է հրատարակիչներին կարծելու, թե այդ երկու գրքերի բովանդակությունը բանաստեղծը շարադրել է Դիզենիսի խոսքերից:

Այդ հայտարարության անջատ դիրքը երկու այլ հայտարարությունների միջև, մեկը հինգերորդ գրքի վերջում, մյուսը՝ վեցերորդի սկզբում, այն ավելորդ է դարձնում: Հնարավոր է, որ դա երկրորդ ձեռքի գործ է, կատարված գրչի կողմից այլ, իսկական հայտարարությունների հիման վրա: Ինչ վերաբերում է դրա իմաստին, ապա եթե այն տարբերվում է վերը նշված հայտարարություններից, ապա սխալը պետք է վերագրվի հեղինակին: Ուստի մենք ոչ մի հիմք չունենք Դիզենիսին համարելու պատմական անձնավորություն:

Նույն գիտնականների թույլ տված մյուս սխալն այն է, որ նրանք Դիզենիսին ծագումով հույն են համարել:

Պոեմի հեղինակն իր աշխատանքի ընթացքում ջանացել է հերոսի ծագման վերաբերյալ տարբեր տվյալները համաձայնեցնել: Բայց և այնպես նրան չի հաջողվել հաղթահարել բոլոր դժվարությունները:

Կ. Մաբասն ու է. Լեգրանը ձեռնամուխ լինելով պոեմի վերլուծությանը, դրա էլիկտիկ բնույթը վերհանելու փոխարեն, հնարավոր համարեցին ընդունել բանաստեղծի հարակցման մեթոդը և այն տարել են մինչև վերջ: Այսպես, բանաստեղծը Դուկասներին նույնացրել է Կիննամոսների, իսկ վերջինս՝ Կրիմիտեսների ընտանիքի հետ: Դիզենիսի մայրը Կրիմիտեսների ընտանիքից սերող Մուսելոմի որդի Ահարոնի դուստրն է: Մենք արդեն նշել ենք, որ մեկ այլ հատվածում բանաստեղծը Ահարոնի փոխարեն Անդրոնիկոս Դուկասի անունն է հիշատակում:

Այս հակասությունը բացահայտում է հեղինակի օգտագործած առասպելների տարատեսակությունը: Հրատարակիչները կամեցել են խուսափել Անդրոնիկոս Դուկասին Ահարոնի հետ նույնացնելու վտանգից, նրան

դարձնելով Մուսելումի որդի: Նրանց դիտավորությունը ոչ այլ ինչ էր, քան ապացուցելը մոր կողմից Դիզենիսի հունական ծագումը: Անկասկած նույն դիտավորությամբ է, որ նրանք Մուսելում անունն արտածում են Արիստոլոս անունից և այն դիտում որպես աստվածաշնչական անվան աղավաղում:

Սակայն, որպեսզի մեր գիտնականների հայրենասիրական հաշվարկները հիմնազուրկ լինեն, բավական է հիշեցնել, որ Մուսելումը, կամ դրա ճիշտ ձևը՝ Մուսելեն, ինչպես ցույց են տալիս հետազոտողները, զուտ հայկական Մուշեղ անունն է, որը հատկապես ընդունված էր Մամիկոնյանների նախարարական ընտանիքում:

Կիննամուր նույնպես հայկական անուն է, թեև ունի պարթևական ծագում: Առաջին անգամ մենք այդ անվանը հանդիպում ենք Արշակունի մի թագավորի (6) կապակցությամբ, որը գահ էր բարձրացել Արտավան III-ից հետո¹: Այն կարող է Բյուզանդիա փոխանցված լինել միայն հայերի միջոցով:

Իսկ ինչ վերաբերում է Կրիմիտեսներին, ապա կարելի է միայն գարնանալ այն բանի վրա, որ Կ. Մաթաղ և Է. Լեզրանը դիմելով Թեոփանեսի Ըարունակողի վկայությանն այն մասին, որ Ալեքսիոս Մուսելեն սերում էր այդ ընտանիքից, լուրջամբ են շրջանցում նույն հեղինակի որոշակի նշումը Մուսելի և նրա ընտանիքի հայկական ծագման մասին. 'Ο δὲ ἀνὴρ τῆς τῶν Κρηνητῶν κατ'ἴγετο γενεᾶς, χῶρας τῆς τῶν Ἀρμενίων, Ἀλέξιος τοῦνομα Μουσελὲ τὴν ἐπωνυμίαν² [«Այս այրը՝ Ալեքսիոս անունով, Մուսելի անվանված, սերում էր Կրիմիտեսների տոհմից, Հայոց երկրից»]:

Պետնում Մուսելի ընտանիքը նույնացված է Դուկասների ընտանիքի հետ: Եթե դա ճիշտ է, ապա կարող ենք հարց տալ, թե Դուկասը Մամիկոնյանների տիտղոսի թարգմանությունը չէ՞ արդյոք, որն է «սպարապետ», որտեղից էլ գալիս է «սպարապետի տուն» արտահայտությունը, քանի որ այդ պաշտոնը ժառանգական էր Մամիկոնյանների ընտանիքում:

Դիզենիսի տաննարանությունը հոր կողմից ևս ոչ մի հնարավորություն չի տալիս մեր գիտնականների կողմնապահությանն օժանդակելու համար:

Դիզենիսի հայրը Խրիստիսերպոսի կամ Խրիստերզոսի³ որդին էր, նրա հորեղբայրն էր Կարոնը: Սրանք միանգամայն պատմական անձինք են: Դժվար չէ ի դեմս դրանց տեսնել պավլիկյան աղանդի հռչակավոր ղեկավարներ Խրիստիսերպոսին և Կարբեսասին: Առաջինը երկրորդի փեսան էր և զարմիկը: Ամեն դեպքում պետնում պահպանվել են նրանց ազգակցության

հետքերը, չնայած այն բանին, որ նրանց եղբայրներ են դարձրել, հավանաբար նրանց դավանական համախոհության և համագործակցության ազդեցությամբ:

Պետք է ասել, որ VIII դարի վերջում Խրիստիսերպոս անունը կրել է մեկ այլ անձնավորություն ևս: Նա հավանաբար Կարբեսասի ավագ եղբայրն էր, կամ հայրը: Նույն ժամանակաշրջանում հիշատակվում է պատրիկ Ալեքսիոս Մուսելեն, որը պետք է որ Միքայել կայսեր ժամանակ ապրած և նույն անունը կրող հռչակավոր զորավարի հայրը լիներ:

790 թ. Արմենիակների բանակաթեմը ապստամբում է Իրենե կայսրուհու դեմ, վերջինիս կողմից օրինական ժառանգորդ և իր որդի Կոստանդին VI-ի իրավունքների նկատմամբ ռոմձգությունների պատճառով: Ալեքսիոս Մուսելե զորավարին ուղարկում են խռովությունը ճնշելու: Սակայն վերջինս անցնում է ապստամբների կողմը: Կայսրուհին ստիպված է լինում հրաժարվելու իր ծրագրերից: Իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը՝ Կոստանդինն ի հատուցումն Ալեքսիոսի ծառայությունների, նրան նշանակում է Արմենիակների բանակաթեմի զորավար (ստրատեգոս):

Կոստանդինը շուտով հաշտվում է մոր հետ և նրան վերադարձնում կայսրուհու տիտղոսը: Իրենեի նկատմամբ ատելությունը պահպանում է միայն Արմենիակների բանակաթեմը: Կայսեր նոր շրջապատին հաջողվում է համոզել նրան, որ Ալեքսիոսը հույս ուներ Արմենիակների բանակաթեմի օգնությամբ զավթել գահը: Կայսրը իսկույն ետ է կանչում զորավարին և պահում է իր մոտ: Կայսեր հրամանից դժգոհ, Արմենիակների բանակաթեմը պահանջում է զորավարին վերականգնել իր պաշտոնում: Կոստանդին VI-ը ստիպված է լինում նրանց դեմ զորք ուղարկել երկու զորավարների՝ Կոստանդին Արտասերի և Խրիստիսերպոսի, գլխավորությամբ: Իր զորքերի պարտությունից հետո Կոստանդինն անձամբ, մի բանակի գլուխն անցած ճնշում է ապստամբությունը: Արմենիակների բանակաթեմի երկու պարագլուխները՝ Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, մահվան են դատապարտվում:

Այս իրադարձությունները շարադրված են Կ. Մաթասի կողմից առանց ճշգրտության, սխալ և միտումնավոր լուսաբանությամբ: Սակայն հարցը այդ չէ: Նույն ճակատագրին արժանացած երկու անձնավորությունները՝ Մուսելեն և Խրիստիսերպոսը, ազգակցական կապի մեջ են երկու այլ մարդկանց հետ, որոնք կրում են նույն անունները և պատկանում հաջորդ սերնդին: Կարբեսասի հետ միասին նրանք մեր պետնում նկարագրված Մուսելի, Խրիստիսերպոսի և Կարոնի նախատիպերն են:

Վերը հիշատակված զորավարներ՝ Մուսելեն, Արտասերը, Անդրոնիկոսն ու Թեոփիլոսը, ինչպես նաև Խրիստիսերպոսը և Կարբեսասը բոլորը հայեր են կամ հայկական ծագում ունեն: Առաջինները հայ քաղկեդոնիկներ

¹ Josephi Flavii Antiquitates Judaicae, 20, 3, 2.

² Theoph. Cont., p. 107.

³ Տե՛ս Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Նիկողայոս Գ-ին (983-995), որի մականունն էր Խրիստիսերզոս (Cedren., p. 694):

էին, նրանցից, որ անցել էին կայսերական եկեղեցու գիրկը, իսկ վերջին երկուսը՝ պավլիկյաններ:

III

Պավլիկյանների հայրենիքը Հայաստանն էր: Նրանք հաստատվել էին Եփրատի հովտում՝ Կոլոնիա և Մելիտենե քաղաքների միջև գտնվող գետափնյա շրջանում, Փոքր Հայքի սարահարթում: Նրանց կենտրոնն էր Տեվրիկեն՝ այժմ Դիվրիզ:

Երբ կայսրությունը որոշեց վերջ տալ եկեղեցու համար չարիազանց վտանգավոր կրոնական ազատամտության այդ կենտրոնին և դիմեց ուժի, անհաշտ աղանդավորները, իրենց դավանական համոզմունքները պաշտպանելու համար, համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Մնձուրի (այսօրվա Դերսիմ) անառիկ լեռներով պաշտպանված լինելով, նրանք հաճախ հարձակման էին անցնում և ասպատակելով թափանցում իրենց թշնամու երկրի խորքերը: 872 թ. Խրիստիսեյրոսը պավլիկյանների բանակի գլուխն անցած հասավ մինչև Նիկոնեդիա և պատրաստվում էր վտանգի ենթարկել անգամ մայրաքաղաքը: Մի շարք կայսրեր անձամբ են գլխավորել պավլիկյանների դեմ ուղղված արշավանքներն ու ռազմական գործողությունները և հազիվ թե նրանք կարող էին պարծենալ որևէ շոշափեղի հաջողությամբ:

Խրիստիսեյրոսն այնքան հանդուգն էր, որ [Վասիլ I] կայսեր արած խաղաղության առաջարկին պատասխանում է, թե կայսրությունը թող բավարարվի Արևմուտքում ունեցած իր տիրույթներով, իսկ Արևելքը թողնի իրեն¹:

Հաջորդ տարին կայսեր փեսա Քրիստոփորոսին հանձնարարվում է վրեժխնդիր լինել միապետին հասցված այդ վիրավորանքի համար: Քրիստոփորոսը արշավում է Խրիստիսեյրոսի դեմ, հարձակման անցնում և խորտակում պավլիկյանների գոյությունը: Խրիստիսեյրոսն ընկնում է մարտի դաշտում, նրան գլխատում են, իսկ գլուխն ուղարկում կայսրին:

Երբ Բյուզանդիային հաջողվեց կասեցնել և ետ մղել դեպի արևմուտք ուղղված պավլիկյանների շարժումը, աղանդավորները քաշվեցին Հայաստան և Ծաղկոտն գավառում, Թոմդրակ կոչվող վայրում մի նոր կենտրոն հիմնեցին: Պավլիկյանների այդ հատվածը, ըստ նրանց հաստատման վայրի, հայտնի է «թոմդրակեցիներ» անունով: Հայկական աղբյուրներում պահպանվել է այդ ճյուղի հիմնադրի անունը՝ Սմբատ, որն ապրել է IX դարի վերջում, X դարի սկզբում: Սակայն պավլիկյան դավանանքի հին կենտրոնը միշտ էլ մնացել է Տեվրիկենի շրջանում, ծխալով մինչև վերջերս:

Նույն աղանդի մեկ այլ թև հաստատվել էր Մելիտենե քաղաքի մոտ՝

Արգաուս ամրոցում: Այս պավլիկյանները կրում էին Աստատ անունը և նրանց ղեկավարը Սերգիոս անունով մի հայազն էր:

Պավլիկյաններն իրենց քրիստոնյա էին անվանում և հակված էին հունական անուններ ընդունելու: Այս առթիվ Սաթաք և Լեգրանը կարծիք են հայտնում, որը զուրկ չէ ինքնատիպությունից: «Աղանդավորները բյուզանդացիներին արհամարհանքով անվանում էին *հոռոններ*,- ասում են նրանք,- իսկ իրենց վերապահում *քրիստոնյա* հորջորջումը: Նրանց ղեկավարներն իրենց քրիստոնեական անունները փոխարինում էին հունականներով. այսպես Հովսեփը՝ Էպաֆրոդիտոսով, Սերգիոսը՝ Տյուֆիկոսով»:

Այդ դիտողությունը հեղինակներին հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ պավլիկյանների կրոնական ռեֆորմի միակ նպատակն էր «խզել կապը հռոմեական ավանդության հետ, որը Բյուզանդիան խնամքով պահպանում էր, և կայսրությունը կենդանացնել հելլենիզմով» (էջ LXXVIII):

Սա որքան անձնական, նույնքան կամայական եզրակացություն է, որը թելադրված է գիտությանը խորթ զգացմունքով: Հայերը ցայսօր սովորություն ունեն իրենց քրիստոնյա անվանելու («հայ քրիստոնյա»), ինչպես որ ռուս գյուղացիներն իրենց անվանում են *крестьяне*, այսինքն՝ քրիստոնյա:

Ինչ վերաբերում է հունական անուններին, որ կրում էին աղանդավորների ղեկավարները, ապա դրանք կապ չունեն հելլենականության, առավել ևս կայսրությունը հելլենիզմով վերակենդանացնելու ձգտման հետ:

Պավլիկյանները մեծ ակնածանք էին տածում Պողոս առաքյալի և նրա բրքերի հանդեպ: Այդ պատճառով նրանց ղեկավարները սիրում էին կրել առաքյալի գրվածքներում հիշատակված նրա գործակիցների անունները: Այսպես, աղանդավոր Կոստանդինի մականունն էր Սիլվանոս, Սիմեոնինը՝ Տիտոս, Գենեսիոսինը՝ Տիմոթեոս, Հովսեփինը՝ Էպաֆրոդիտոս, Սերգիոսինը՝ Տյուֆիկոս: Բոլոր այս անուններին կարելի է հանդիպել Պողոս առաքյալի բրքերում: Նրանց հիմնած կրոնական համայնքները մնամապես կրում էին Պողոսի հիմնած համայնքների անունները: Այդ էր պատճառը, որ Փոքր Հայքում Կոլոնիայի մոտ գտնվող Կիրոսսայի համայնքը կոչվում էր Մակեդոնիա, Մեծ Հայքում, Եփրատի ափին գտնվող մի գավառում՝ Մանանդիում, հիմնածը՝ Աքայա, Արգաուսում հիմնածը՝ Լավոդիկես և այլն:

Դրանից բխում է, որ Սաթասի ու Լեգրանի ենթադրությունը ոչ մի արժեք չունի:

Պետրոս Միկիլացու հիշատակած պավլիկյան վեց առաջնորդներից երեքը անտարակույս հայեր էին: Վասիլ կայսեր կողմից աղանդավորների հետ բանակցելու ուղարկված Պետրոսը [Միկիլացին] օգտվել է իր այցելությունից նրանց պատմությունը գրելու համար (7):

Երեք ղեկավարները՝ Վահանը, Գենեսիոսը և Սերգիոսը հայեր էին:

¹ Genesis, IV, 122 et sqq.

Դրա մասին է վկայում առաջինի անունը, իսկ մյուս երկուսի դեպքում պատմիչի որոշակի ցուցումը: Մակայն դա դեռ չի նշանակում, որ մնացած երեքի հայկական ծագումը բացառվում է:

Քաղկեդոնիկ հայերը այլևս չէին ընկալվում որպես հայ:

Մելիտենեի ու Տարսուսի ամիրաները հաճախ էին դաշնակցում պավլիկյանների հետ և նրանց հրահրում կայսրության դեմ պայքարի: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Տարսուսի ամիրան էր Ալի-իբն-Յահյան, մականունը՝ Ալ-Արմանի, իսկ Մելիտենեի՝ Օմար-իբն-Օբեյդալլահը, Ալ-Ակտա մականունով:

Ալ-Արմանի մականունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Տարսուսի ամիրան ուներ հայկական ծագում: Այդ է պատճառը, որ նա Հայաստանի Միաֆարկին քաղաքի շրջակայքում կալվածներ ուներ, ուր նա իր մահկանացուն կնքեց 863 թ.¹ իր տիրույթները կատարած այցելության ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում եղել են դեպքեր, երբ հայ իշխանները քաղաքական հանգամանքների ճնշման ներքո մահմեդականություն էին ընդունում: Տարսուսից հետո Ալ-Արմանին նշանակվել էր Հայաստանի կառավարիչ և նա էր, որ Աշոտ Բագրատունի իշխանին հանձնել էր խալիֆայի հրամանը, որով վերջինս Աշոտին ճանաչում էր որպես Հայաստանի իշխանաց իշխան:

Մելիտենեի ամիրան էր Օմար-իբն-Օբեյդալլահը՝ Տարսուսի ամիրայի դաշնակիցը: Թեոփանես ժամանակագրի երկում և մեր պոեմում նրա անունը պահպանվել է Ամբրոն ձևով: Պավլիկյան Կարբեսը բյուզանդական հալածանքներից խույս տալու համար այդ ամիրայի մոտ էր ապաստանել: Նա նույնիսկ գնացել էր Բաղդադ, խալիֆային ներկայանալու, և մեծ պատիվների էր արժանացել:

Ե՛վ Կարբեսը, և՛ Ամբրոնը զոհվել են բյուզանդական բանակի զորավար, Մամիկոնյանների իշխանական տան ներկայացուցիչ Պետրոնասի դեմ մարտնչելիս:

Կարբեսը իշխանությունը թողել է իր զարմիկ և փեսա Խրիստիսեյրոսին: Մեր պոեմի համաձայն Խրիստիսեյրոսը (պատմական Խրիստիսեյրոսը) ամուսնացել էր Ամբրոնի դստեր՝ Մպաթիայի հետ, որը և լույս աշխարհ բերեց Դիզենիսի հորը: Նույն պոեմում Կարոսը (պատմական Կարբեսը) համարվում է Դիզենիսի հորեղբայրը, այսինքն՝ ստացվում է, որ Կարոսը Խրիստիսեյրոսի եղբայրն է: Մենք տեսնում ենք, որ պոեմում Կարբեսին հաջորդած Խրիստիսեյրոսին շփոթել են Կարբեսից առաջ պավլիկյանների առաջնորդ և Կարբեսի մերձավոր ազգական Խրիստիսեյրոսի հետ:

Մի բան պետք է լավ հասկանալ, որ պոեմը իր գլխավոր հերոսներով թե՛ աշխարհագրական, և թե՛ ծագումնաբանական առումով սերտորեն կապվում է պավլիկյան միջավայրին: Դիզենիսի հայրը պավլիկյան աղանդա-

վորներից մեկի որդին է: Կայսրության տարածքը կատարած իր հերթական արշավանքներից մեկի ժամանակ նա գերեվարել էր բյուզանդական մի զորավարի դստերը և ամուսնացել նրա հետ: Ո՞վ էր այդ զորավարը:

IV

Մենք տեսանք, որ պոեմի տեղեկություններն այդ հարցում հստակ չեն: Առանց որևէ բացատրություն տալու Կ. Մաթասը պարզապես ընդունել է այն, ինչ ցանկացել է: Դիզենիսի ապագա հայրը՝ զորավարը, նրա կարծիքով պետք է որ Անդրոնիկոս Դուկասը լինի, որը շուրջ 855 թ. Լևոն Արգիրոսի և Մուդալիսի հետ ուղարկվել էր պավլիկյանների դեմ: Հետագայում Անդրոնիկոսը շնորհագրվել է, փախուստի դիմել և ապաստանել արաբների մոտ, ուր մահմեդականություն է ընդունել և այնտեղ մնացել մինչև կյանքի վերջը: Նրա որդի Կոստանդինը փախել էր արաբների մոտից և նրանց դեմ մղած մարտերում ցուցաբերած խիզախությամբ վերականգնել իր փառավոր անունը, բայց Լևոն VI Իմաստասերի մահվանը հաջորդած իրադրության պայմաններում նա զոհ գնաց գահին տիրանալու որքան փառասեր, նույնքան և անխոհեմ փորձին:

Կ. Մաթասը չափից դուրս մեծ և դրան ոչ արժանի նշանակություն է տալիս Պսելլոսի այն հատվածին, ուր նա, Կոստանդին X Դուկաս (1059-1067) կայսեր մասին խոսելիս, նշում է, թե Անդրոնիկոսը, Կոստանդինը և Պանթերիոսը պետք է որ «ոմանք տղամարդկանց, ոմանք կանանց գծով կայսերը ազգական լինեին»:

Մակայն որքան մեզ հայտնի է, Պանթերիոսը կայսրության նշանավոր անձանց շարքում դասված չէ: Պատմությունը տեղյակ չէ նրա՝ կայսեր ազգական լինելուց բացի, և ոչ մի արժանիքին¹: Այդ ազգակցական կապն էր պատճառը, որ Ռոմանոս I Լեկապենոսը Պանթերիոսին նշանակեց Կուրկուասի պաշտոնին, երբ վերջինս ստիպված եղավ պաշտոնաթող լինել անբան պալատականների կողմից վարկաբեկվելուց հետո: Այդքան սովորական անունը չէր կարող պահպանվել սերունդների հիշողության, առավել ևս ժողովրդական դյուցազներգությունների մեջ:

Պանթերիոսի համբավն ընդգծելու համար, կամ, ավելի շուտ, այդպիսին հորինելու մպատակով, Մաթասը պատրաստ է կեղծել պատմությունը և թեթևամտորեն հավատալ, որ այն ամենը, ինչ պատմում են Կուրկուասի մասին, նրա բոլոր սխրագործությունները պետք է վերագրել Պանթերիոսին: Չնայած այն բանին, որ Պանթերիոսը որպես Լեկապենոսի ազգական ավելի մոտ էր Կոստանդին Ծիրանածնին, քան Կ. Մաթասին, այնուամենայնիվ

¹ Theoph. Cont., 429.

հույն գիտնականն իր ազգային պարտքն է համարում Պանթերիոսին պաշտպանել Կոստանդնից: Մատենագիր կայսեր բարեխղճությունը անագնիվ կերպով կասկածի է ենթարկված: Սաթասը նրան մեղադրում է հայկական ծագում ունեցողների նկատմամբ կողմնապահ, իսկ հույների նկատմամբ բշտանական լինելու մեջ: Կոստանդին Ծիրանածինը, ըստ Կ. Սաթասի, սխալվում է գովաբանելով Հովհաննես Կուրկուասին և, հակառակը, Ռոմանոս Լեկապենոսի տոհմը վատաբանելով:

Պետք չէ լուրջ ընդունել ազգայնամոլության նուպայի պահին հայտնած այդ կարծիքը: Կուրկուասի, «ինչպես և Կեսարի կնոջ», ազնիվ համարումը կասկածից վեր է: Կ. Սաթասը չի կարողացել բացթողնել, որ Մանուել պրոտոսպարարը ուր գրքից բաղկացած մի մենագրություն է գրել, նվիրված Կուրկուասի՝ այդ քաջ զորավարի կյանքին և սխրագործություններին, որը քսաներկու տարի շարունակ սահմանների պահպանման է եղել և իր կյանքն է վտանգել կայսրության փառքի ու պատվի համար տարվող անվերջանալի պատերազմներում: Դժբախտաբար աշխատությունը չի պահպանվել և մենք անտեղյակ ենք Կուրկուասի գործունեության մանրամասներին, իսկ այն պատմիչները, որոնք ծանոթ են եղել այդ աշխատությանը, բավարարվում են մեզ խորհուրդ տալով կարդալ Մանուելի երկը: Սակայն դա չի կարող պատճառ հանդիսանալ Կուրկուասի՝ իր հայրենիքին մատուցած ծառայություններն անտեսելու համար:

Կ. Սաթասը ցանկանում է նաև օգուտ քաղել Կուրկուասի փայլուն քաջագործությունների վերաբերյալ նրա հայրենակից հայ պատմիչներին վերագրվող անտեղյակությունից:

Դա սխալ է: Պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը արձանագրել է Կուրկուասի սխրանքները և նրան համարում է ապագա կայսեր պապը:

Ի միջի այլոց Ռոմանոս Լեկապենոսը հույն չէր, ինչպես կարծում է Սաթասը, պաշտպանելով նրան Կոստանդին Ծիրանածինից: Նա հայ էր, ինչպես և Կոստանդին Ծիրանածինը և սերում էր այն հայ զինվորից, որը մի ճակատամարտում փրկել էր Վասիլ I կայսեր կյանքը: Այդ զինվորի անունն Քեոփիլակտոս Արաստակտոս էր (Θεοφύλακτος ὁ Ἀβαστακ(τ)ος)¹, և նա նշանավոր էր դարձել իր որդու՝ Ռոմանոս Լեկապենոսի շնորհիվ: Ուստի և ազգայնամոլական տեսակետը կորցնում է իր ուժը, մի տեսակետ, որ հույն գիտնականը սիրում է առաջ քաշել ամեն հարմար առիթով, իր սեփական կարծիքը վերագրելով անցյալի մարդկանց, որոնք, անկասկած, զուրկ էին իր նեղ ազգայնամոլությունից:

Եթե անգամ ընդունենք, որ Կոստանդին Ծիրանածինը կողմնապահ է

եղել, ապա այդ կողմնապահությունը բուրրովին չի դիպչում հույներին, համեմայն դեպս այն դեպքում, որը հույն է Սաթասին: Կուրկուասը, Փոկասը, Լեկապենոսը բուրն էլ հզոր հայ իշխաններ էին, հետևաբար, ինչպիսին էլ լինի Կոստանդինի կարծիքը նրանց մրցակցության մասին, այդ դեպքում անհաղորդ են մնում հույն ազգի շահերը, որ պաշտպանում է Սաթասը:

Կասկածից վեր է, որ ոչ մի պատճառ չկա Պանթերիոսի նման շարքային մի զորավարի համեմատելու առաջին մեծության պատմական աստղերի հետ, որոնք իրոք արժանի են հերոսական վեպերում տեղ գրավելու: Պանթերիոսը չի կարող Դիզենիս լինել:

Այնուամենայնիվ նրան այդպիսի բարձր հավակնություն ապահովելու համար Սաթասը մտադրվել է նույնացնել նրան ոմն Պորփյուրի հետ, որի անունը պահպանվել է ժողովրդական մի երգում: Նա կարծում է, որ այդ Պորփյուրը Անդրոնիկոսի որդին է, որի մասին հյուսվել է մեկ այլ ժողովրդական երգ և կարծում, որ երկուսն էլ տարբեր անունների ներքո նույն Պանթերիոսին են ներկայացնում:

Սակայն այդ երգերին իրագույն մարդը կխոստովանի, որ դրանց միջև ոչ մի ընդհանուր բան չկա: Պորփյուրը մի հերոս է, որը ցանկանում է ամուսնանալ կայսեր դստեր հետ, մինչդեռ Անդրոնիկոսի որդին ծնվել է արաբների ճամբարում մի սորից, որին հղի վիճակում առևանգել էին: Հետագայում նա արշավում է իր հոր դեմ, և ճանաչվում նրա կողմից: Այս երկու երգերը համընկնում են միայն մի կետում: Դա հետևյալ նախադասությունն է. «Անդրոնիկոսի որդին չէր վախենում ո՛չ Պետրոս Փոկասից, ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Պետրոտրախիլոսից»: Նույնը կրկնում է Պորփյուրիսը. «ես չեմ վախենում ո՛չ Վարնասից (Վարդաս), ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Վարիտրախիլոսից»։ Օսծէ տօն Βάρωνα φοβούμαι οսծէ տօն Νικηφορον οսծէ տօն Βαρυτραχηλον.

Բոլոր այս անձինք հայկական ծագում ունեն. Նիկեփորոս II կայսրը, նրա զարմիկ Վարդաս Փոկասը. իսկ Վարիտրախիլոս անվան ներքո նկատի ունեն, հավանաբար, Վարդաս Սկլերոսին, որին այդպես էին կոչում նրա մարմնի գիրության պատճառով: Անդրոնիկոսի որդին Կոստանդինն էր, հայտնի մի անձնավորություն, որը 913 թ. զոհ է գնացել իր քաղաքական հավակնություններին: Չի կարելի նրան համեմատել Պանթերիոսի հետ, ինչպես նաև չի կարելի Պանթերիոսին վերագրել Կոստանդնուպոլսի դեմ Պորփյուրի առասպելական արշավանքը, ինչպես դա անում է Սաթասը:

Ֆիրդուսու «Շահնամե» պարսկական էպոսի մեջ Խոսրով I Նուշիրվանի (531-579) քազավորության ժամանակ իբրև հռոմեական բանակի զորավար հիշատակված է մի հերոս, մի փահլևան Ֆարֆուրիոս անունով: Սաթասի համար այստեղ խոսքը ժողովրդական երգի հերոս Պորփյուրի մասին է,

¹ Georg. Mon., p. 841; Sym. Mag., p. 690.

որին նա առանց որևէ փաստարկման նույնացրել է պատմական Պանթերիսի հետ:

Հարկավոր է խոստովանել, որ Դիգենիսին նույնացնելու համար հույն գիտնականի՝ որևէ նշանավոր հունական անուն գտնելու որոնումները, ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցրել: Միակ անունը, որի վրա նա կանգ է առել, չափազանց աննշան է թվում Դիգենիսի պես էպիկական հերոսի փառքի նկատմամբ հավակնություն ունենալու համար:

V

Բյուզանդիայում, կայսերական պալատում, թե ռազմի դաշտում, գործունյա մարդիկ եհմնականում կամ հայեր էին, կամ հայկական ծագում ունեցողները: Դիգենիսը նախ և առաջ ակրիտաս էր, այսինքն՝ սահմանապահ: Արևելյան սահմանների պահպանությունը, ուր Դիգենիսը պետք է գործած և իր անունը հռչակած լիներ, վստահված էր հայ ավատատերերին: Հետևաբար, այդ միջավայրում պետք է փնտրել առասպելական Դիգենիսի պատմական նախատիպը: Մակայն ահա թե ինչ է մտածում Մաթասն ակրիտասների ծագման մասին. «Արաբների դեմ վարած իր պատերազմների ժամանակ Հերակլիոս կայսրը փոփոխություններ մտցրեց ակրիտասների զնդի մեջ, բայց այնտեղ, դժբախտաբար, սողոսկեցին բազմաթիվ վարձկան ուրացողներ: Հերակլիոսի հաջորդները, հիմնականում Մակեդոնական հարստությանը պատկանող կայսրերը, սահմանների պահպանությունը վստահեցին հայերին, որոնք, սակայն, իրենց նկատմամբ ցուցաբերած վստահությունը չարդարացրեցին: Այդ վարձկանները Բյուզանդիայի նկատմամբ չհատուցված հին քեն ունեին, որը հաճախ վտանգավոր կերպով բոցավառվում էր և մենք բազմիցս տեսնում ենք նրանց դաշնակցած հակառակորդներին, որոնց դեմ վարձկանները պետք է որ հակադրեին անառիկ մի պատեմ»¹:

Սա անարդարացի և թյուր կարծիք է, ուր զուտ անձնական զգացումները գերակշռում են ողջխոսության վրա: Անտեսել հայերի վճռական դերը Բյուզանդիայի պատմության մեջ և Հայաստանի դերը Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության հարաբերություններում, նշանակում է չճանաչել Բյուզանդիան: Դիգենիսն ամենից առաջ ակրիտաս է, կամ, ըստ հին արտահայտության, miles limitaneus: Ըստ Մաթասի milites limitanei՝ սահմանապահ զնդերը հայերից չէին կազմված: Հուստինիանոս I-ը իբր լուծարել էր հռոմեական այդ հին հաստատությունը, այդ նվիրված զինվոր-

ներից խլել ավատները և նրանց մայրաքաղաք տարել սխուրի գունդը կազմավորելու համար:

Մակայն մենք գիտենք (և հենց Հուստինիանոսի պատմիչ Պրոկոպիոսից), որ սխուրի գունդը կազմված էր երեք հազար ընտրյալ հայերից: Եթե նրանք նախկին ակրիտասներ էին, ապա պետք չէ բողոքել կամ էլ տխրել այն բանի համար, որ Հուստինիանոսը հեռացրել էր նախկին ակրիտասներին: Դրանք էլ էին հայեր: Ինչ վերաբերում է այն տեղեկությանը, թե Հերակլիոսն իբր փոխել էր ակրիտասների զնդի կառուցվածքը, և թույլ էր տվել այնտեղ սողոսկելու վարձկան ուրացողների, ապա դա միանգամայն անհիմն է, միանգամայն անիմաստ, եթե դա սուկ ակնարկ չէ՝ Արմենիակների բանակաթեմի հիմնադրման վերաբերյալ: Բայց այդ դեպքում անհեթեթություն է նրանց վարձկան ուրացողներ որակելը, քանի որ Արմենիակների բանակաթեմ կոչվող զինվորական ստորաբաժանումը կազմված էր հայ զինվորներից և որը միշտ գտնվում էր հայ զորավարների հրամանատարության ներքո:

Մաթասը ցանկանում է մեզ համոզել, որ Դիգենիսն իր անձնական քաջության շնորհիվ վերականգնել է այդ կարծեցյալ ազգային հիմնարկությունը: Իբր նա իրեն է ենթարկել Եփրատից այն կողմ ապրող ապելատներին:

Իրականում Դիգենիսի հակառակորդները կայսրության թշնամիները չէին: Ալիլասը, Ֆիրոպասը, Կիննամոսը, Իռաննիկիոսը, Լեանդրոսը և այլք, որոնց դեմ պայքարում էր Դիգենիսը, նույն միջավայրին էին պատկանում, որից սերել էր ինքը՝ հերոսը: Այդ մարդիկ քաղաքականության մասին չէին էլ մտածում: Դրանք ապելատներ էին, այսինքն՝ արոտավայրեր հափըշտակողներ կամ ձիագողեր՝ ἀπελάτης κυρίως λέγεται ὁστις θρέμματα ἀπὸ βοσκῆς ἢ βουκολίων ὑποοὔρει, ἢ ἀπὸ τῶν ἀγελῶν ἵππους [«ապելատես՝ սովորաբար ասվում է մեկի մասին, ով անասուն է գողանում արոտավայրից կամ գոմից, և կամ ձիեր՝ երամակներից»]¹: Դրանք քաջ մարդիկ էին, որ տարված էին սխրանքներով ու արկածներով:

«Դիգենիս Ակրիտասը» որպես ժողովրդական դյուցազներգություն հենվում է պատմական մի հենքի վրա, որը հունական չէ, ինչպես մեծամտաբար կարծում է Մաթասը, այլ հայ-բյուզանդական: Չնայած այն փաստին, որ Բյուզանդիայի պաշտոնական լեզուն հունարենն էր, այն ամենևին էլ հույների կայսրություն չէր: Մեր պոեմի հերոսը, ինչպես իր ծնունդով, այնպես էլ գործունեության բնակատեղով պատկանում է հայկական միջավայրին: Նրա հայրը Կարոնի եղբայր Խրիստիսերպոսն էր, մայրը՝ Սելիստենի ամի-

¹ E.Legrand, C.Sathas, Les exploits de Digénis Akritas d'après le manuscrit unique de Trebizonde, Paris, 1875, p. CL.

¹ De cerim., II, 820.

րայի դուստր Սպարֆան: Խրիստոսերպոսը և Կարոսը հայ պավլիկյանների հռչակավոր առաջնորդներն էին, իսկ Մելիտենի ամիրան՝ Օմար-իր-Օբեյ-դալլահը՝ Ալ-Ալտա մականունով, պատմական անձնավորություն է: Պավլիկյանների առաջնորդի ամուսնությունն ամիրայի դստեր հետ արտացոլում է այն փաստը, որ նա փախչելով բյուզանդացիներից ապաստանել է Մելիտենում և հանձին ամիրայի դաշնակից գտել ընդդեմ բյուզանդացիների:

Մեր հերոսի հայրը նույնպես «դիզենիս» էր, քանի որ ծնվել էր քրիստոնյա հորից և մահմեդական մորից, ինչպես և նրա որդին՝ պոնտի հերոսը, որի հայրը մահմեդական էր, իսկ մայրը քրիստոնյա՝ բյուզանդացի իշխանի գերեզմարված դուստրը: Այդ իշխանը, որի պապը հռչակավոր Մուսելեն էր, համապատասխանաբար պատկանում էր հայկական մի տոհմի՝ Մամիկոնյանների հռչակավոր ընտանիքին: Դիզենիս Ակրիտասը մայրական գծով Մամիկոնյանների քաջ տոհմի զարմից էր: Նրա հորական կողմի պապը հայ պավլիկյանների առաջնորդն էր, այսինքն՝ նույնպես հայ: Բացի դրանից, Դիզենիսի ավագանի անունը Վասիլ էր: Ինչու՞: Որ՞ն է այս ընտրության իմաստը:

Մահմեդականների հետ շփոթած պավլիկյանների դեմ կայսրության վարած պայքարի պատմական վերապրուկները Դիզենիսի առասպելի հենքն են կազմում: Հերոսի ծագումը դրա լավագույն ապացույցն է: Այսուհետ Դիզենիսի ավագանի անունը բացատրելու համար բնական է հիշել Մակեդոնացի կոչեցյալ Վասիլին: Վասիլն էր, որ հնագանդեցրեց պավլիկյաններին, սպանեց նրանց առաջնորդ Խրիստոսերպոսին և ոչնչացրեց աղանդավորների վտանգավոր իշխանությունը: Պետք է որ նա մեծ հեղինակություն վայելող անուններից լիներ, եթե այն կարող էր տրվել պոնտի մի հերոսի, որն այդքան հարազատ էր աղանդավորներին¹:

Մեզ հասած տեսքով պոնտի ունի որոշ հանգամանքներ, որոնք օտար են քվում բուն առասպելին:

Վասիլ-Դիզենիսը, հետևելով իր հոր օրինակին, սիրահարվում է սահմանապահ մի հռոմայեցի գորավարի դստերը և անուսմանում նրա հետ: Վերջինիս անունն էր Եվդոկիա: Չորավարը՝ Եվդոկիայի հայրը, Դուկասն էր:

Հայտնի է, որ Կոստանդին X Դուկաս կայսրը (1059-1067) անուսմացած էր Եվդոկիայի հետ, որը Կոստանդինի մահվանից հետո անուսմացել էր Ռոմանոս IV Դիոզենեսի հետ, որը 1071 թ. Հայաստանի Մամազկետա քաղաքի մոտակայքում գերեզմարվել էր սելջուկներից: Կասկած չկա, որ պոնտում պատկերված են հենց նրանք, որպես Դիզենիսի աներ և կին:

¹ Հույն բանաստեղծը Դիզենիսին համեմատում է սուրբգրական Մամոնի հետ: Հետաքրքիր է, որ Վասիլը ներկայացված է որպես *ἀνδρῶν ἕχων οἶον ὁ πάλαι Σαμψών* («քաջ էր իբրև հնում՝ Մամոնը») (Theoph. Cont., V, 15, p. 234):

Կոստանդին Դապոնտեսի (1714-1784) [զրի առած] տարբերակում Անդրոնիկոսի կինն Աննան է, իսկ դուստրը Իրենեն: Եվ իսկապես Դուկասի դստեր անունն Իրենեն էր և նա եղել է Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081-1118) կինը և Աննա Կոմնենայի մայրը:

Մրանք լրացումներ են, որոնք պետք է վերագրել պոնտի հեղինակին՝ [Կոստանդին Դապոնտեսին], և ոչ նախնական առասպելին, որի հիման վրա մշակվել է ներկայիս պոնտը: Իրականում պոնտի հերոս Դիզենիսը ոչ մի կապ չէր կարող ունենալ ո՛չ Եվդոկիայի, ո՛չ Դիոզենեսի և ոչ էլ Կոստանդին Դուկասի հետ, քանի որ այս բոլոր անձինք ապրել են XI դարում, մինչդեռ մեր հերոսի ծնողներն ապրել են IX դարի վերջում, X դարի սկզբում:

Այս ժամանակավորությունը պատահական չէ: Այն բացահայտում է մի միտում, որը հատկապես զալիս է հույն բանաստեղծից, որին գայթակղում է Դիզենիսին Դիոզենեսի հետ նույնացնելու հնարավորությունը և որն այդ նպատակով Դիզենիսին տեղափոխել է XI դար:

Պոնտը հունական չէ այն աշխարհագրական միջավայրով, ուր ծնվել են հերոսները և ուր ծավալվում են նրանց սխրագործությունները: Նրանց գործունեության տարածքը Եփրատի հովիտն է, պավլիկյանների ազդեցության և տիրապետության սահմաններում: Այն տարածվում է Խարսիանոնից մինչև Սամոսատ, ընդգրկելով Տեվրիկե, Ալին, Դարանդա, Մելիտեն, Մայաֆարկին (հին Մարտիրոսյուխ) հայկական քաղաքները և նույնիսկ Եղեսիան: Երկրի այդ տարածքը հիմնականում հայերով էր բնակեցված և IX-XII դարերում գերազանցապես պատկանում էր հայ ավատատերերին: Հենց այդ միջավայրում է, որ ձևավորվել է Դիզենիս Ակրիտասի մասին ժողովրդական վեպը: Ավելի ուշ այն մշակել է մի անհայտ հույն բանաստեղծ և մեզ հասցրել իր ներկա տեսքով:

Առասպելի քողի տակ դժվար է կռահել [վեպի] նախնական ձևը: Բազմաթիվ դրվագներ, որոնց մեքը հանդիպում ենք պոնտում, շատ հանգամանքներ, անկասկած, նախնական տարբերակում չեն եղել: Եփրատի ափերից առասպելը տեղափոխվել է կայսրության այլ շրջաններ, փոխելով երանգավորումը և փոփոխվելով ժամանակի ու տեղի պայմանների ազդեցության ներքո:

Կոստանդին Դապոնտեսը (հետագայում վանական կարգ է ընդունել Կեսարիոս անունով), իր տրամադրության ներքո է ունեցել Դիզենիսի մասին արձակ մի քերթված, ինչպես նա հայտնում է իր Βίβλος βασιλείων՝ «Թագավորությունների գիրք», աշխատության մեջ: Մենք այն գտնում ենք Սպիրիդոն Լամբրոսի՝ 1880 թ. հրատարակած «Հունական սիրավեպերի ժողովածու»-ի մեջ, որը [հետագայում] արտատպվել է՝ «Դիզենիս Ակրիտաս»-ի Գրոտա-Ֆերրատայի իր տարբերակի հրատարակության մեջ: Ըստ այդ

արձակ քերթվածի, Դիզենիսը Ռոմանոս կայսեր ժամանակ ապրող հռչակավոր մի ղյուցագուն էր: «Նրա հայրը Եգիպտոսի սուլթանն էր: Նրա մայրը քրիստոնյա էր և Տիրոջ աղախինը»։ Σουλτάνος ο πατέρας του ήτον του Μισιρίου, χριστιανή η μάνα του και δούλη του Κυρίου:

Դիզենիսի պապը Կապադովկիայում իշխող Կիննամոսների ընտանիքից էր: Նա քրիստոնյա էր, կոչվում էր Անդրոնիկոս, կինը՝ Աննա Դուկիսսան, պատկանում էր Կոստանդնի ազնվական ընտանիքին: Նրանք հինգ ուսար և մեկ դուսար ունեին: Աստղագուշակները և իմաստունները գուշակել էին, որ նրանց դստերը Եգիպտոսի ամիրան է առևանգելու, վերջինս կրոնափոխ է լինելու և քրիստոնեություն ընդունելու: Դստեր անունն էր Իրենն: Նա դարձավ Վասիլ Դիզենիսի մայրը: Այս տարբերակի առանձնահատկությունն այն է, որ Դիզենիսի հայրը Եգիպտոսի ամիրան է և դա արժանի է հիշատակության: Մենք դրան դեռ կանդրադառնանք:

Դիզենիսի մասին մի երգ կա՝ Ἄισμα Διγενῆ, ուր հերոսն ընկերներից հայտնում է, որ իր մահը մոտենում է. «ապրել եմ 300 տարի, - ասում է նա, - այժմ պետք է մեռնեմ, քանզի Ալամանի լեռներում շատ մարդ եմ սպանել, իսկ Արասյիի դաշտում սպանել եմ մի նվիրական եղջերու, որի եղջյուրին խաչ կար, գլխին՝ աստղ, իսկ թիակներին՝ պանակե»:

Ալամանի լեռները և Արասյիի դաշտը նշանակում են Հայաստան և Արաբիա (այսինքն՝ Միջագետքի հյուսիսային մասը, որը հայերին և պարսիկներին հայտնի էր Արապստան կամ Արվաստան անվան մեթոք, ասորիների՝ իբրև Արաբիայն): Նույն երգի մեկ այլ տարբերակում Ալամանը աղավաղված է *αι Μαρίνα* ձևով:

Նվիրական եղջերուն մեզ տանում է դեպի Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքը: Ժամանակին այդ շրջանում եղջերուի պաշտամունք է եղել, որի մասին իրավացիորեն կռահել է գերմանացի գիտնական Ա. Գուտշմիդը՝ այդ հին հավատի վերապրուկները հայտնաբերելով Ս. Աբանագինեսի վարքում, այն սրբի, որի մասունքները Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն իր հետ Հայաստան էր բերել: Հնարավոր է, որ Դիզենեսի կամ Աբանագինեսի հետ կապված էր ինչ-որ հին պաշտամունք, և հնարավոր է, որ դա է նպաստել այդ անվան՝ Դիզենիս ժողովրդական ձևով պահպանմանը հերոսական դուցազներգության մեջ: Այդ անվան «երկածին» իմաստով մեկնաբանությունը ժողովրդական փառագեղանության արգասիք է և արժեք չունի:

Ինչպիսին էլ լինի Դիզենիս անվան ծագումը, այնուամենայնիվ, այն տեղական ծագում ունի, այսպես ասած միկրո-հայկական, ինչպես և այն կրող հերոսը, որը կայսրության հայկական սահմաններում կյանքի կոչված պատմական վերնուշի արգասիք է:

Վասիլ անունը, ինչպես մենք արդեն առիթ ունեցանք ասելու, նշան է

հերոսի և Մակեդոնական հարստության հռչակավոր հիմնադրի միջև առկա ինչ-որ ազգակցական կապի: Վասիլից հետո Կուրկուսաների, Փոկասաների հայկական ընտանիքներին պատկանող մի շարք քաջարի զինվորականներ փառք բերեցին կայսրությանը, տերության արևելյան սահմաններում պայքարելով արաբների դեմ: Այսպիսով, բոլորովին զարմանալի չէ, որ նրանց անունները փառաբանված են հերոսական վեպում: Եվ իսկապես, Դիզենիսի ապելատներից մեկը՝ Իռաննիկիոսը, արդյոք նշանավոր Հովհաննես Կուրկուսաի, և կամ ապելատ Մելեմենծիսը (հայ. «Մլեհ Մեծ», ժող. «Մեմծ») - Մելիասի՝ Լիկանդոսի հայտնի տիրոջ արտահայտումը չէ՞:

Հետևաբար, բավականաչափ պարզ է, որ պոեմի հերոսը հայկական ծագում ունի և նրա քաջագործությունների բեմահարթակը հայոց երկիրն է: Պետք է շատ թյուր գիտելիքներ ունենալ Բյուզանդիայի պատմության վերաբերյալ, որպեսզի հավակնոտությամբ հայտարարել, թե այն ամենը, ինչ գրվել կամ պահպանվել են բյուզանդական միջավայրում հունարեն լեզվով, պետք է անվերապահորեն վերագրվեն հույն ժողովրդին:

Մենք պնդում ենք, որ Դիզենիս Ակրիտասը կարող էր հայկական ավատական միջավայրի արգասիք լինել: Դիզենիսի մասին առասպելն իր մախնական վիճակում, հույն բանաստեղծի կողմից մշակվելուց առաջ, կարող էր ծագել հայկական իրականության մեջ: Դրա վճռական ապացույցն այն է, որ հայերեն լեզվով կա հերոսական մի ղյուցագներգություն, որը շատ հնուց է գալիս, չնայած որ այն մեզ է հասել բանավոր ձևով: Թե՛ բովանդակության, թե՛ հանգամանքների առումով այն Դիզենիսի պոեմի հետ մի ընդհանուր կապ է երևան հանում:

VI

1874 թ. «Դիզենիս Ակրիտաս»-ի հետ միաժամանակ Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ ժողովրդական մի ղյուցագնավեպ, խորագրված «Մասունցի Դավիթ» կամ «Դավիթ և Մեեր»: Աշխատասիրողն էր ճանաչված հայ բանահավաք հայր Գարեգին Սրվանձոյանցը, որն այն գրի էր առել 1873 թ. Մշո Առնիստ գյուղի մի հայ շինականի պատմածից (8):

Կրպուն (Կարապետ), այդ էր շինականի անունը, ասում էր, որ իր պատմածը ղյուցագնավեպի սուսկ հատված է. ամբողջական և ծավալուն տարբերակը գիտեր իր ուսուցիչը, և որն այն պատմում էր մեծ վարպետությամբ, և մեջընդմեջ երգում այն ամենը, ինչ տեղծված էր չափածո:

Ավելի ուշ Էջմիածնի ճանաբանի պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանը Վանից գաղթած մի գյուղացու պատմածի հիման վրա հրատարակեց ղյուցագնավեպի մեկ այլ տարբերակ: Մրան հետևեցին երրորդն ու չորրորդը, որոնք միասին հրատարակվեցին 1891 թ. հայր Գարեգինի (Հովսեփյանի), այժմ՝

Նոր Նախիջևանի Հայոց քեմի առաջնորդի կողմից: Ավելի ուշ «Հայկական ազգագրական հանդեսի» խմբագիր Ե. Լալայանը, ինչպես նաև վանեցի մի մտավորական՝ Տ. Չիբուհյան, գրանցել են այդ դյուցազնավեպի բազմաթիվ տարբերակներ: Այժմ այդ դյուցազնավեպի շուրջ 15 տարբերակ կա, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը դեռևս սկսված չէ (9): Մակայն, տվյալ դեպքում, դա՛ նշանակություն չունի, քանի որ մեր նպատակը դյուցազնավեպի առարկայի և բովանդակության վերաբերյալ ընդհանուր գաղափար կազմելն է: Ասենք, որ այդ տարբերակները հիմնական գծերով համընկնում են, տարբերությունները զլխավորապես առկա են մանրամասներում: Մենք օգտագործում ենք առաջին տարբերակը:

Բաղդադի խալիֆան Հայաստանի Մշո շրջանում կատարած ասպատակության ժամանակ առևանգում է մի շատ գեղեցիկ աղջկա, որին կնություն է առնում: Այդ ամուսնությունից ծնվում են երկու ուստր՝ Աբամելիքն ու Մամասարը:

Հունական պոեմում Ասորիքի ամիրան է, որ արշավում է Բյուզանդիայի վրա, իսկ այստեղ ինքը Բաղդադի տիրակալն է: Բայց քերթվածի ամիրան, լինելով խալիֆայի ստորադրյալը, քշմանու երկիրն ասպատակելուց հետո գնում է Բաղդադ (Παγδάδις)՝ իր ավարից խալիֆային բաժին հանելու:

«Մասունցի Դավիթը», իր ներկա տեսքով, կրում է աստվածաշնչական մի գրույցի, այն է՝ Մենեքերիմ քազավորի և նրա որդիների մասին, քացահայտ ազդեցությունը: Դրանով շարադրանքը շեղվել է զլխավոր ասքից, և այդ պատճառով բարդացել է:

Խալիֆան կրկին ասպատակում է Հայաստանը, բայց այս անգամ պարտություն է կրում և խոստանում ողջ ու առողջ փրկվելու դեպքում զոհաբերել իր որդիներին: Մայրը, որը երազում նախագուշացվել է իր որդիներին սպառնացող վտանգի մասին, նրանց խորհուրդ է տալիս փախչել:

Աբամելիքն ու Մամասարը ճանապարհ են ընկնում դեպի Հայաստան, հասնում Տավրոսի շրջանը և այնտեղ, մի գետակի ափին ամրոց են կառուցում, որն անվանում են Մասուն: Եղբայրներն ապրում են այնտեղ զբաղվելով որսորդությամբ:

Նրանցից մեկը՝ Մամասարը, հետագայում գնում է Բաղդադ ծնողների մոտ: Կրոնական հողի վրա հոր հետ վիճելով, նա սպանում է նրան և գավթում գահը: Մյուս եղբայրը՝ Աբամելիքը, շուտով գավթում է Մարի՝ այսինքն Եգիպտոսի, գահը: Մակայն նա այնտեղ երկար չի մնում: Նա գահը զիջում է Եգիպտոսի քազավորի կնոջից ծնված իր ապօրինի գավակ Մարա Մելիքին և վերադառնում Մասուն:

Այս շեղումից հետո պատմությունն ընթանում է իր ուղիղ հունով:

Աբամելիքն ամուսնանում է Կապուտկողի քազավորի դստեր հետ:

Հարսնացուն գալիս է Մասուն իր քեռի Թորոսի ուղեկցությամբ: Այդ ամուսնությունից ծնվում են հինգ որդի, որոնցից կրտսերը՝ Դավիթն էր՝ դյուցազնավեպի հերոսը: Որքան Դավթի հայրը՝ Աբամելիքը, հիշեցնում է Ասորիքի ամիրային՝ Դիզենիսի հորը, նույնքան էլ Դավիթն ու հունական պոեմի Դիզենիս Ակրիտասը լիարժեք կերպով համապատասխանում են միմյանց իրենց ծագման պայմանների մասնությամբ: Աբամելիքը ծնվել է մահնեղական հորից ու քրիստոնյա մորից, իսկ սիրիական ամիրան՝ քրիստոնյա-ադանդավոր հորից և մահնեղական մորից:

Դիզենիսի հայրը Բաղդադի խալիֆային ենթակա Ասորիքի ամիրան էր. վերոբերյալ տարբերակում նա հայտնի է որպես Մարի կամ Եգիպտոսի սուլթանի որդի: Հին Կտակարանի մի դիպվածի ազդեցությամբ այդ երկակիությունը հայկական դյուցազնավեպի մեջ ուրիշ հնչեղություն է ստացել. Դավիթը Մարի սուլթանի որդին էր, իսկ նրա հորեղբայրը Բաղդադի գահի վրա էր նստած: Ասորիքի ամիրան դաստիարակվել էր իր քեռու մոտ. նա ուներ նաև հորեղբայր՝ Կարոսը:

Մասունցի Դավթին հոր մահից հետո տանում են իր կաթնեղբոր՝ Մարի, այսինքն Եգիպտոսի, սուլթանի մոտ, այնտեղ դաստիարակելու համար:

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն փաստը, որ չորրորդ գրքում Դիզենիսի քեռուն անվանում են Մուսուր, ծագումով Տարսուցի, մինչդեռ վերջին գրքում Մուսուրն արդեն Դիզենիսի հայրն է: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Դիզենիսի դեպքում Մար-Եգիպտոսը շփոթել են Մուսուրի հետ. հավանաբար, ուզեցել են ասել, որ Դիզենիսը Մարի սուլթանի որդին է, ինչպես և ներկայացված է Կոստանդին Դապոնտեսի տարբերակում:

Դավիթը, ինչպես և Դիզենիսը, քեռի ունի՝ Թորոս (Թեոդորոս) անունով, որը նրա կյանքում վճռական դեր է խաղում: Նա է Եգիպտոսի սուլթանից պահանջում իր զարմիկներին՝ Դավթին ու նրա եղբայրներին, և հաստատում իրենց հայրենիքում՝ Մասունում:

Դավիթը Մասունում ամրոց ուներ, ինչպես Դիզենիսը Եփրատի ափին: Նրանց սիրելի զենքերն էին զուրգը¹ կամ կոպալը Դավթի համար, թճթճճ-ը՝ Դիզենիսի:

Երկուսն էլ ահարկու ուժի տեր էին: Դավիթը, տակավին պատանի, մատով քարին դիպչելիս կայծ էր բոցնում, իր զուրգի մեկ հարվածով 40 հորթ էր սպանում: Սկզբում նա գյուղի նախարապանն էր: Մի օր քառասուն

¹ Գուրգ բառն առաջացել է հին վարդ բառից, որն իրանական ծագում ունի: Ինճ թվում է, որ այն Բյուզանդիա է տարվել իր վարդուկ՝ βαρδοῦκιον փաղաքական ձևով. Կոստանդին Միրանաժինը իր հեղինակած Վասիլի կենսագրության մեջ (Theoph. Conf., p. 232) [պարզաբանում է]. τὸ ῥόπαλον τὸ βασιλικόν ... ὃ βαρδοῦκιον οἶδε καλεῖν συνήθεια [«քազավորական զուրգը ... սովորաբար կոչվում է վարդուկիս»]:

հրեշ հարձակվում են իր նախրի վրա: Դավիթը ոչնչացնում է դրանց, ավերում նրանց անձավը, ուր բազում գանձեր է հայտնաբերում, այդ թվում նաև հրաշալի մի ճծույգ: Այդ պահից Դավիթը հովվականից անցնում է որսորդական կյանքի, մի բազեի իր ճծույգին ընկերակից դարձնելով: Դիզենիսը տասներկու տարեկան հասակից ի վեր նույնպես սիրել է որսորդությունը և իր քեռու հետ որս անելիս սպանել արջ, եղջերու և առյուծ:

Մի օր Դավիթը ռոմնատակ է անում մի գյուղացու արտը: Վերջինս նրան կշտամբում է, թե ինձ՝ խեղճ ծերունուս վնաս հասցնելու փոխարեն, ավելի լավ կաներ, եթե մտածեր իր կալվածքի մասին, որը Մսրա Մելիքն էր տնօրինում: Դավիթը Մասունի տեր իր եղբորից խնդրում է հոր գուրզն ու աղեղը և գնում Մսրա Մելիքի վրա: Մենամարտում նա սպանում է Մսրա Մելիքին և տիրանում նրա գահին: Հետաքրքիր է, որ Դավիթն իրեն *Արևկառոց* (Արևմուտքի) թագավորի որդի է անվանում:

Ինչպես Դիզենիսն է սիրահարվում բյուզանդացի գորավարի դստերը, այդպես էլ Դավիթը՝ Կաղզմանի ամիրայի դստերը: Օրիորդի անունն էր Խանդուր: Վերջինս սաստիկ հրապուրվում է Դավթով, նրա ահարկու ուժի պատճառով: Նա Դավթի մոտ հատուկ աշուղ է ուղարկում, որպեսզի սա դասի նվագակցությամբ զովերգի իր գեղեցկությունն ու Դավթի սերն արթնացնի իշխանուհու հանդեպ: Դավթը հենց այն գործիքն է՝ *Յալուսթա*, որը սիրում էր նվագել Դիզենիսը: Աշուղը հասնում է իր նպատակին: Դավիթը սիրահարվում է ու մեկնում գեղեցկուհի Խանդուրի մոտ: Նա իշխանուհուն գանում է շրջապատված այլ սիրահարներով՝ իր ախոյաններով: Սրանք բոլորը փառալուստներ էին, այսինքն՝ ղյուցագուններ, հերոսներ, ինչպիսիք էին ապելատները, որոնց հետ մրցակցում էր Դիզենիսը: Մեր հերոսի սխրանքները ընթանում են գեղեցկուհի իշխանուհու շուրջը և նրա պատճառով:

Փառլան-ղյուցագունների թվում էին Գորգիսը, Շերեկան Խորասանցին, Համգա Լոռեցին: Դրանք իսկական հսկաներ էին: Նրանցից մեկը, օրինակ, այնքան երկար հոնքեր ուներ, որ իջնում էին մինչև կուրծքը, իսկ ծայրերը կապվում էին թիկունքին: Մյուսն այնպիսի շրթունքներ ուներ, որ սառնին շրթունքը կախվում էր մինչև գետին ու ցախավելի պես հավաքում փռչին:

Հրեշը, որ ցանկանում էր գայթակղել Դիզենիսի կնոջը, երբ վերջինս գետակի ափին ոտքերն էր լվանում, բոց էր արտաշնչում, իսկ շարժվելիս այնպիսի աղմուկ էր հանում, որ թվում էր թե որոտ է թնդում:

Դավիթը սպանում է երկու ղյուցագուններին և նրանց մարմինները ուղարկում գեղեցիկ իշխանուհու մոտ: Ճանապարհին նրան հանդիպում է սլացող մի հեծյալ, որը պատրաստվում է հարձակվել Դավթի վրա: Դավիթը, երբ հարվածի համար բարձրացնում է ձեռքը, նկատում է աղջկա հյուսքերը:

Համոզվելով, որ հեծյալը աղջիկ է, հենց իշխանուհի Խանդուրը, Դավիթը նրան անուանանալու առաջարկությամբ է անում: Աղջկա արկածը կարելի է զուգադրել ամազոնուհի Մաքսիմոյի արկածի հետ՝ Դիզենիսի պոեմում:

Դավիթը որոշ ժամանակ մնում է կնոջ ծնողների մոտ Կաղզմանում, ապա վերադառնում է Մասուն:

Երբ Դավիթն անցնում էր Խլաթ քաղաքի մոտով, բնակիչները հարձակվում են նրա վրա: Դավթի ծին ծառս է լինում և նրան նետում գետը: Գետում նրան խոցում է մի նորաբույս աղջկա արձակած նետը: Աղջիկը Իբրահիմի ու Շիմշիմի դուստրն էր, բայց իրականում նա այդ Շիմշիմից ծնված Դավթի հոր ապօրինի դուստրն էր: Ասել է, նա Դավթի կաթնաբույրն էր: Դավիթը այդ նետի խոցվածքից մեռնում է, բայց մեռնելուց առաջ գոռում է ու նրա կանչին Մասունից վազելով գալիս են նրա եղբայրները՝ Չենով Օհանը, Քոռ-Գուսանը, Վիզենը, Ճնճղափոքրիկն ու քեռի Թորոսը: Ոճրագործ աղջկան բռնում են, Դավիթը նրան սպանում է ու մի քանի օր անց մահանում: Նրա կինը՝ Խանդուրը, լսելով այդ բոթը, իր բարձր ամբողջից իրեն ցած է գցում և զոհվում: Դավթին հաջորդում է իր որդի Մեերը:

Ինչպես կատեսներ, Դավթի պատմությունը հիմնված է այն իրադարձությունների վրա, որոնք սկիզբ են առնում IX դարի կեսերին: Հետևաբար այն իր ծագումով ժամանակակից է Դիզենիսի պոեմին: Երկու պոեմների բնույթն ու այն միջավայրը, ուր դրանք ձևավորվել են, լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ռոմանտիկ մեկ այլ պատմության, որն անմիջականորեն կապված է մեզ հետաքրքրող հարցի հետ:

VII

Արաբ հեղինակ Ալ-Վակիդին (748-823) գրել է արաբների կողմից Միջագետքի և Հայաստանի նվաճման պատմությունը: Նրա աշխատությունը չի պահպանվել: Այն ինչ մեզ հասել է Վակիդիի անվան ներքո, առասպելական պատմությունների մի շարք է, որի ակնհայտ նպատակն իսլամի փառաբանումն է¹:

Այդ ֆանտաստիկ զրույցների պատմական հենքը հարկավ սկիզբ է առնում Վակիդիի իրական երկից: Վիպական տարրը պետք է որ, ինչ-որ չափով, հատուկ լիներ այդ հեղինակին: Վակիդին նկարագրել է Այադի՝ Ղանենի որդու, արշավանքը, որին Օմարը հանձնարարել էր նվաճել Միջագետքն ու Հայաստանը: Արաբները մուսուլման գործեցին Հայաստան VII դարի կեսերին և պետք է կովեին բյուզանդական բանակի դեմ, որի զորավարը

¹ Geschichte der Eroberung von Mesopotamien und Armenien, von Mohammed ben Omar el Wakedi, übers. von Niebuhr, herausgeg. von A.D. Mordtman, 1847.

նախ ինքը կայսրն էր, իսկ այնուհետև՝ Մավրիանոսը¹: Այս անձնավորությունը Վակիդիս հիշատակում է Միրիամ անունով: Մենք առաջարկում ենք այսպես կարդալ այս անունը, որը Նիբուրը կարդացել է Շահրիամ:

Նույն հեղինակին ծանոթ է նաև հայ գորավար Մաանի անունը, որին Հերակլիոս կայսրը արաբների դեմ էր ուղարկել: Խոսքն անկասկած հայ Բաանեսի մասին է, որը, ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, Յարմուկի ճակատամարտի ժամանակ բյուզանդական բանակի հրամանատարն էր: Բաանեսը հայկական Վահան անունն է:

Հայ պատմիչ Սեբեոսը մեզ հայտնում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Գլիսի վրա արշավող արաբների ուղեցուցորդ էր մի հայ իշխան, Մոկքի տեր Վարդիկը, Ակնիկ մականունով: Կեղծ Վակիդիի մոտ արաբների կողմում էր մի հայ, որի անունն ընթերցվում է Բուզիսեկ կամ Վարդաբեկ: Ե՛վ մեկ, և՛ մյուս անունը պետք է մերժել: Դիշտ ընթերցումը Վարդիկ է, անուն, որն իշխանը կրում է Սեբեոսի մոտ:

Այդ և այլ պատմական անձնավորությունների հիշատակությունը, չհաշված ուրիշները, վկայում է արդեն, որ Կեղծ Վակիդիի պատմածները ամբողջությամբ մտացածին չեն, այլ արտացոլում են, քեկուզ ոռմանտիկ ձևով, մի իրական միջավայր:

Հատուկ ուշադրության է արժանի այն, թե իր պատմածների մեջ Վակիդին ինչ տեղ է հատկացնում հայկական զինված ուժերին: Միջագետքում արաբների ճանապարհն ամենուրեք հայերն էին փակում: Ասորիքի նվաճումից հետո արաբներն անցան Միջագետք, ապա Եփրատի մյուս ափը և հարձակվեցին զինված հայերի վրա, որոնց հետ նրանք հայերեն էին խոսում:

Միջագետքում ամենաազդեցիկ իշխանավորն էր Շահրիամը՝ Ռեսային քաղաքի կառավարիչը: Հայ Վարդիկը նրա զարմիկն էր, որին նա օգնության էր ուղարկել Կիրկեսիոն քաղաքին:

Ռուդեսը Խարան և Ուռհա քաղաքների իշխանն էր: Նա Արջուկ անունով մի որդի ուներ, որի մայրը կոչվում էր Հադա-տիկին՝ ծագումով Շեմիշառ քաղաքից: Առաջին անունը՝ «Արջուկ», հայկական է, իսկ երկրորդում մենք տեսնում ենք հայկական «տիկին»-ը: Ռուդեսը, անկասկած, ինչ-որ հայկական անվան սխալ ընթերցումն է (հնարավոր է Թորոս): Նրա որդի Արջուկը երեք հազար հեծյալների հրամանատար էր:

Արաբների մոտենալուն պես Շահրիամը օգնության է կանչում մյուս քաղաքների՝ Ամիդի, Մղերդի, Խլաթի, Արճեշի, Խոյի, Մալմաստի, Սանասունի, Մոսուլի իշխաններին և Խակիարի լեռնական առաջնորդներին:

Այդ իշխանները մեծ մասամբ հայեր էին: Խլաթի տիրոջ սխրանքները կազմում են Վակիդիի ամբողջ պատմության առանցքը և, հենց իր վկայությամբ, դրանք միաժամանակ Միջագետքի նվաճման ամենազեղեցիկ դրվագներն են:

Խլաթի իշխան Սերուրուղը (հավանաբար աղավաղված անուն. մի ուրիշ անգամ նույն իշխանն անվանված է Հուստին) օգնության է գալիս Շահրիամին: Նա միայն մեկ դուստր ուներ՝ գեղեցիկ ու քաջ, որի անունն էր Տարուն: Մերդ (հավանաբար Մարուք) լեռան անունը, ուր ապրում էր նա, փոխել դրել էին Տարուն:

Տարունի հոր հպատակների շարքում հատկապես աչքի էր ընկնում Մուշը՝ Մելենտերի (կարդալ Սանասար), Սանասունի իշխանի, որդի: Մուշը, իր հոր ջոկատի գլուխն անցած, նույնպես օգնության է շտապում Շահրիամին: Նա աչքի էր ընկնում արտակարգ գեղեցկությամբ: Տարունը սիրահարվում է նրան:

Սակայն Տարունի քեռորդիներից մեկը նույնպես տարված էր նրանով: Նա Բիթլիսի, Արզնի ու Հիզանի տեր Բուզուրն էր: Հետևելով Մուշի օրինակին՝ նա երեք հազար օժանդակ հեծյալների գլուխն անցած գնում է Շահրիամին օգնության: Նրանք կանգ են առնում Ատտախում: Տարունը ծածուկ կանչել է տալիս Մուշին իր սերը խոստովանելու և փոխադարձ հավատարմության երդում տալու համար: Երբ Բուզուրը իմացավ դա, նա քափանցեց Տարունի ճամբարը և առևանգեց նրան: «Վա՛յ քեզ,- ասաց նա,- հայուհու և հոռոմի խառնուրդ, եթե ինձ ատես և սիրես ուրիշի»:

Մուշի հետապնդումից խուսափելու համար Բուզուրը որոշում է անցնել արաբների կողմը, իր հետ տանել զորքը և այսպես է դիմում նրան. «Շահրիամը, հաստատ, ուժեղ չէ Հերակլիոսից, որին օգնում էին արևելքի բոլոր քրիստոնյաները: Սակայն հայ Մաանի (Բաան) հրամանատարության ներքո ուղարկված բանակը պարտվեց: Ես վստահ եմ, որ Շահրիամը ևս արաբներին դիմադրել չի կարող: Նա արդեն կորցրել է իր տիրույթների զգալի մասը Ուռհայից ու Մարդինից մինչև Կիրկեսիոն: Եթե հաղթողը Շահրիամը լինի, ապա նա մեզ բոլորիս կստրկացնի: Ես սիրում եմ Տարունին ու նրա սիրո համար գերադասում եմ հանձնվել արաբներին»:

Մուշը տեղեկանալով այդ ամենին նետվում է իր երջանկացած հակառակորդի ետևից և կկործաներ նրան, եթե արաբները Բուզուրին օգնության չտապեին:

Բուզուրը, ինչպես և իր նշանածը, մահմեդականություն է ընդունում, Տարունին կնության առնում և նշանակվում Կուֆրատուտա քաղաքի կառավարիչ: Այսպիսով դավաճանը հեշտացնում է արաբների առաջխաղա-

¹ Theoph., 528.

ցունը և Դարա ու Մծրին քաղաքների անկումը: Վերջինս Տարիատների (Տրդա՞տ) նստավայրն էր:

Տարունը իր հոր Խլաթ քաղաքը արաբներին հանձնելու համար խորամանկության է դիմում: Նա վերադառնում է հոր մոտ, ձևանալով, որ փախել է արաբներից, համոզում է նրան, թե իր կամքին հակառակ է մահմեդականություն ընդունել, զոջում է, որ կրոնափոխ է եղել և ցանկանում է վերադառնալ իր նախնիների հավատքին:

Այդ դավադրությունը նյութվել էր Բուզուրի մասնակցությամբ: Դյուրահավատ հայրը զոհ է դառնում իր դստեր խարդավանքին: Դուստրը հոր տիրույթները արաբներին հանձնելու մտադրությամբ սպանում է նրան: Դավաճանները դառնում են Խլաթի տիրակալներ:

Եվս մեկ հանգամանք, որն արժե ընդգծել: Խլաթի իշխանը հետևելով իր դստեր խորհրդին որոշել էր ընդդիմակայել արաբներին: Վերջիններս բանազնաց են ուղարկում, նրան առաջարկելու խաղաղ կերպով ենթարկվել արաբներին: Երբ բանազնաց արաբը զավիս է ներկայանալու իշխանին, նախքան նրա մոտ մտնելը, նրանից պահանջում են սուրը վայր դնել: Արաբն ընդդիմանում է, ասելով, որ սուրը Մարգարեին տվել է ինքը Տերը և որ արաբները պարտավոր են այն կրել առանց բաժանվելու դրանից: Իշխանն ընդունում է բանազնացին, սակայն հույս դնելով Խոյի ու Մալմաստի իշխանների, ինչպես նաև վրաց թագավոր Աղթազուսայի՝ Միքայելի որդու, օգնության վրա, հրաժարվում է հանձնվել թշնամուն: Բացի այդ Խլաթի իշխանը դստերը հավատացնում էր, որ ինքն Արճեշի ծովի ափին Բարանիս (կարդալ Բզնունիս) անունով անառիկ մի ամրոց ունի, ուր ինքը կարող էր պատսպարվել արաբներից պարտություն կրելու դեպքում:

Այս միջադեպը հիշեցնում է հայ գորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ պատահած միջադեպը: Վերջինս 591 թ. հրաժարվել էր ներկայանալ պարսից Խոսրով II Փարվեզ թագավորին, երբ նրանից պահանջել էին սուրը վայր դնել (10): Նույն բանը պատահել է արաբ բանազնաց Նասրին, որին 859 թ. թույլ չէին տվել ներկայանալ Միքայել III կայսերը, քանի չէր հանել իր սև հագուստը և վայր չէր դրել սուրը:

VIII

Խլաթի իշխանական տան ռոմանտիկ պատմությունը ծավալվում է նույն այն շրջաններում, ուր և Մասունցի Դավիթ հայկական դյուցազնավեպը: Դա Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքն է, ուր գտնվում են Մուշ, Բիթլիս, Խլաթ ու Մասուն քաղաքները: Հեռոսուտի՝ Տարունը, կրում է Մշո գավառի հայկական անունը՝ Տարոն: Արաբական գրույցում այդ անվանը տրված ստուգաբանությունը ձգտում է այն մտածելու Տավրոս լեռան

անվանը և բացահայտում է հայկական մի աղբյուր: Չրույցում առկա է Մասուն անունն իր հին՝ Մանասուն ձևով, վկայված է Գևորգ Կիպրացու և Թովմա Արծրունու կողմից:

Ինչ վերաբերում է Տարունին, ապա հիշենք, որ Դիզենիսի պոեմում ամիրայի մայրը կրում էր մի անուն, որը նույնպես աշխարհագրական ծագում ունի. Սպաթա պավլիկյանների քաղաքներից մեկի անունն է, որ 871 թ. կործանել էր Վասիլ I կայսրը:

Շատ հնարավոր է, որ այս գրույցի Տարունը վերակերպվորում է Բագարատ իշխանի բրոջ՝ Տարոնի իշխանուհուն, որին կնության էին տվել Մուսային՝ Չորահայի որդուն (հայ հեղինակների մոտ Չորարա, Չուրարիկ ընտանիքից)՝ Բիթլիսի ու Արզնի մահմեդական տիրոջը:

Բագարատի մյուս քույրը դարձել է Վասպուրականի իշխանուհին ու ծնունդ է տվել Աշոտին:

Մոտ 877 թ. Շեյբանյան հարստության Իսայի որդին՝ Ահմեդ իշխանը, որը տիրում էր Դիարբեքի շրջանին, արշավել է Բագարատի փեսա, Մուսայի որդու Աբու-Մադրայի դեմ և նրանից խլել Բիթլիսն ու Արզնը: Նույն բախտին է արժանացել Տարոնին հարող գավառի իշխան Գուրգենը, որը սպանվել է, իսկ նրա տիրույթները խլվել են:

Հայ պատմիչները պնդում են, որ Աբու-Մադրան ամուսնացած էր Արծրունյաց տոհմին պատկանող մի հայ իշխանուհու հետ և որ նա ծածուկ քրիստոնեություն էր դավանում: Հնարավոր է, որ Վակիդիի պատմության Բուզուրը այս Մադրայի ռոմանտիկ պատճենը լինի: Կարող ենք նաև հարց տալ. Մադրան, ինչպես Բուզուրը արդյոք չէ՞ն ծագում հայ Բակուրից: Մանասար անունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ արաբական գրույցը հորինվել է մի միջավայրում, որին հարազատ էր Աբամելիքի ու Մանասարի առասպելը, այսինքն՝ Հայաստանում և, հատկապես, Մասունի ու Խուրի լեռնային շրջաններում, որոնց բնակիչները նույնիսկ համարվում էին ասորեստանցի եղբայրների հետնորդներ: Կարելի է մտածել, որ Խլաթի իշխանի սպանությունը Մանասարի կողմից Բաղդադի խալիֆայի սպանության արձագանքն է: Իսկ այս մեկն էլ իր հերթին կարծես, ոչ այլ ինչ է, քան աստվածաշնչական դրամայի աղավաղված տարբերակը: Մի խոսքով, արաբական գրույցի կապը Դավթի մասին հայկական վեպի հետ ավելի քան հավանական է թվում:

Դժբախտաբար մենք չենք կարող որոշել թե որքանով է Կեղծ Վակիդին հարազատ մնացել իր բնագրին: Արաբների հետ արյունալի ընդհարումներով լեցուն հայ ավատատերերի բուռն կյանքը միշտ էլ կարող էր պոեմների ու հեռոսապատմների մեկից ավելի սյուժե տրամադրել: Սակայն Վակիդիի ստեղծագործությունն այն տեսքով, ինչ մեզ հասել է, կարծես թե ձևա-

վորվել է հատկապես IX դարի իրադարձությունների ազդեցության ներքո, չնայած, որ այն ներառել է ավելի ուշ ժամանակաշրջաններին վերաբերող փաստեր և:

IX դարի կեսերին Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ ապստամբություն բռնկվեց: Այն բոցավառվեց Մասունի ու Խուրի լեռներում: Բնակիչները հարձակվեցին արաբ կառավարիչ Յուսուֆի վրա և իրենց վրեժն առան, սպանելով նրան իր նենգության համար: Նա խաբեությամբ Խլաթ էր կանչել նրանց իշխան Բագարատին, իբր բանակցություններ վարելու՝ իշխանությունը նրան վստահելու համար, բայց իրականում ձեռքառել էր և ուղարկել Մամառա խալիֆային: Այդ իրադարձությունների ակնատեսն հայ պատմիչը (11) լսել է, որ ապստամբության կազմակերպիչը և արաբ պաշտոնյայի սպանության հեղինակը Հոնան (Հովնան) իշխանն էր՝ ծագումով Խուրից, հավանաբար Բագարատի ստորականներից մեկը:

Թվում է, թե նա իշխան Հովնանն է, որ Մասունցի Դավիթ դյուցազնավեպում իր անդրադարձումն է գտել Չենով մականունով Օհանի կերպարում: Մականունը շատ բնորոշ է նրա պատմական դերի՝ ապստամբություն հրահրողի, համար և այդ դերը նրանն է մնացել ժողովրդական դյուցազնավեպում. նա է, որ գոռում է վտանգի պահին և նրա կանչին շտապում են Մասնա տան զավակները:

Ապստամբությունը ճնշելու համար խալիֆան ուղարկում է իր զորավարներից մեկին՝ մի մեծ զորքի զբաղման անցած թուրք Բուդային: Գործելով Յուսուֆի հետևությամբ Բուդան կարողանում է ամենահայտնի իշխան-իշխանուհիներին ծուղակը գցել և ուղարկել Մամառա:

Առաջին զոհը՝ Տարոնի իշխան Բագարատը, ստիպված ուրանում է իր կրոնը: Նրա քույրը կինն էր Արզնի մահմեդական իշխան Մուսայի, որը զինված ընդհարման մեջ էր մտել իր աներձագ Բագարատի հետ, սակայն ապստամբության ժամանակ նա միացավ հայերին՝ արաբների դեմ նրանց պայքարում: Բուդան նրան ևս ձեռքակալում և ուղարկում է խալիֆայի մոտ:

Բագարատի որդիներից մեկի անունը Դավիթ էր. նա ամուսնացած էր Արծրունյաց մի իշխանուհու, Աշոտի դստեր՝ Մարիամի հետ: Որքան էլ գայթակղիչ թվա, այնուհանդերձ, նա չի կարող նույնացվել Դավիթի՝ դյուցազնավեպի հերոսի նախատիպին: Այն ամենը, ինչ մենք գիտենք նրա մասին մեզ իրավունք չի տալիս նրան արժանացնելու նման պատվի:

Անվան ընդհանրությունից բացի, կարծես թե այլ ոչինչ չի կապում պատմական Դավիթին էպիկականի հետ, եթե իհարկե ինքը՝ էպիկական Դավիթը, հուշված չէր աստվածաշնչական թագավորի կերպարով:

Այնուհանդերձ, կա մի հանգամանք, որը մտորումների առիթ է տալիս: Դավիթ իշխանի ամուսնությունը Արծրունյաց իշխանուհու հետ արդյո՞ք

պատմական հենքը չէ այն ասենի, ինչ մենք գիտենք էպոսից Աբամելիքի՝ Դավիթի հոր, վերաբերյալ, որն իբր ամուսնացել էր Կապուտկողի թագավորի դստեր հետ: Կապուտկող է կոչվում այժմ Վանա լճի հարավային մասում գտնվող մի հրվանդան, որը համարյա թե հարում է Արծրունյաց տան տիրույթներին: Կարելի՞ է արդյոք Կապուտկողի թագավորի դստերը դիտել որպես Մարիամի մի աղոտ վերհուշ: Այդ դեպքում Կապուտկողի թագավորը կնույնանա Աշոտ Արծրունու՝ Բագարատ Տարոնացու ժամանակակցի ու դաշնակցի, հետ: Այդ կերպ Դավիթը կդառնա ասորեստանցի եղբայրների հետևորդներից մեկը, քանի որ Արծրունիների տոհմը հավակնում էր այդ ծագմանը:

Դավիթ իշխանի որդին ամուսնացել էր Աշոտ Բագրատունու եղբոր՝ Շապուռի, դստեր հետ: Աշոտի զահանջատ քաղաքը Բագավանն էր, Ախուրյանի ու Արաքսի միախառնման տեղում: Կարելի է ընդունել, որ Կաղզմանի ամիրան Բագավանի տիրոջ խեղաթյուրված անդրադարձումն է, ինչպես նրա դուստր Խանդութը՝ Դավիթի որդու հետ ամուսնացած, Բագարանի իշխանուհու պատճենը: Այժմյան Կաղզմանը, որը գտնվում է հին Բագավանից ոչ հեռու, նույն իշխանության սահմաններում, ճշգրտորեն ներկայացնում է Դավիթի որդու կնոջ ծննդավայրը:

Պարզ է դառնում, որ «Մասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպի հենքն են հանդիսացել պատմական այն իրադարձությունները, որոնց ամենախոր արմատները առկա են IX դարի քաղաքական շարժումների մեջ: Հասկանալի է, որ դարերի ընթացքում այն փոփոխություններ է կրել, հաջորդած անկայուն և փոփոխական ժամանակաշրջաններին: Այն ընդգրկել է նաև XI դարին վերաբերող առանձին փաստեր:

Բագրատունիների Տարոնի շրջանում գտնվող իշխանության անկումից հետո Մամիկոնյանների մարտական տոհմի վերջին արծիվներին մենք հանդիպում ենք բուն դրած Մասնա բարձունքներում և շրջակա տիրակալների դեմ մշտական պայքարի մեջ: Նրանցից մեկը Թռռնիկն էր: Նա նշանավոր էր դարձել Փիլարտոսի դեմ պայքարելով, որն ի դեպ, նույնպես հայ էր, բայց քաղկեդոնական, հետևաբար՝ Մամիկոնյանների թշնամին: Ռոմանոս IV Դիոգենեսի 1071 թ. պարտությունից հետո, Փիլարտոսը իրեն անկախ հռչակեց ու ընդարձակ մի իշխանություն հիմնեց, որը տարածվում էր Մելիտենեից մինչև Ռոսհա և Ռոմանոպոլսից (Բալու) մինչև Մարաշ:

1165 թ. Մասունում գրված մի Ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ Թռռնիկի բռնան անունը Վիգեն էր: Բայց չէ՞ որ Մասունցի Դավիթի հինգ եղբայրներից մեկը կրում էր հենց Վիգեն անունը: Նրանց նույնացումը ինքնաբերաբար է առաջանում:

Դավիթի մյուս եղբոր անունը ճնճողափոքրիկ է: XI դարում Վասպուրա-

կանի իշխաններից մեծ համբավ էին վայելում Խաչիկը և նրա երեք որդիները՝ Հասանը, Ճնճղուկն ու Իշխանը: Նրանց ժամանակակից պատմիչը նկարագրում է այդ իշխանների քաջությունն ու սխրամքները արդարև էպիկական ոգով: Խաչիկի որդիները ամիս էին ունեցել կովելու արևմտյան ճակատում, կայսրության բանակի շարքերում:

Մոտ 1100 թ. ոմն Ցինցուլուկ (Τζιντζουλοούκας) Լավոդիկեա քաղաքի կառավարիչն էր: Նրա անունը Անդրոնիկոս էր¹: Մեկ այլ Ցինցուլուկի հանդիպում ենք 1150 թ., որպես Բրանիցովայի զորավար²: Դրանք հայեր են ու Խաչիկի ընտանիքի հետնորդները: Անկասկած սխալված կլինենք, եթե ու Խաչիկի ընտանիքի անձի մեջ Խաչիկի որդուն չտեսնենք: Այս անունը հայերեն նշանակում է «փոքրիկ ճնճուղ», նույնը, ինչ և Ցինցուլուկ՝ հայերեն փաղաքշական ձևը «ճնճուղ»-ից՝ «ճնճղուկ»:

Նույն ժամանակաշրջանում Ուտհայում մի նշանավոր հայ ընտանիք կար՝ Արջքոնք (այսինքն՝ «արջի քթով») անունով: Այդ ընտանիքին պատկանող երեք եղբայրները՝ Արջուկը, Իշխանն ու Թեոդորոսը, մոտ 1083 թ. զոհ գնացին Փիլարտոսի չարանենգությանը: Ուտհա քաղաքը Սմբատի կառավարչությունից խլելու նպատակով, Փիլարտոսը հարձակվեց նրա վրա և ի քիվս այլոց ձերբակալեց երեք եղբայրներին, որոնցից Արջուկին սպանեց, իսկ մյուս երկուսին զերեվարեց Մարաշ: Հենց այդ Արջուկն է, որ նույն անվան տակ հիշատակված է Վակիդիի երկում, բայց որպես Ռուդեսի որդի: Եթե կարելի լիներ Ռուդեսի փոխարեն Թորոս կարդալ, ապա կստանայինք Արջուկի եղբայր Թեոդորոսի անունը, որի կրճատ ձևը Թորոս է:

Վակիդին հիշատակում է Բյուզանդիային ծառայող մի հայ զորավարի ևս, որը մոտ 750 թ. պետք է որ արաբներից խլած լիներ Կալիկալա՝ հայկական Կարին (Էրզրում) քաղաքը և որի անունը Կուսանն էր: Մասունցի Դավթի եղբայրներից մեկի անունն էր Քոռ Գուսան և նա կարող է համադրվել բյուզանդացի զորավարի հետ:

Հարկ չկա ավելի երկար զբաղվելու հայկական յուրացմամբ, և կամ արաբական ռոմանտիկ գրույցի պատմական վերլուծությամբ: Այն ամենը, ինչ ասվել է, բավարար է թվում Դիզենիս Ակրիտասի ծագմանը վերաբերող խնդրի լուծման համար:

Կայսրության հայկական սահմանները հայտնվում են հենց պոեմում, որպես նրա ձևավորման վայր: Քերթվածի աշխարհագրական հորիզոնները, որպես կենտրոն ունենալով Եփրատի հովիտը, բացվում են դեպի Բաղդադ ու Եգիպտոս, ինչպես և հայկական յուրացմամբ մեջ: Գլխավոր

¹ Anna Komnena, XI, 7, pp. 105-107.

² Nicetas Choniates, III, 1, p. 131.

հերոսները հայկական ծագում ունեն՝ Մուսելե, Խրիստիտյոս, Կարբեաս, Իոաննիկիոս, Մելենենցիս, վերջապես Վասիլ Դիզենիս:

Կայսրության բոլոր ծայրամասներից հայկական հողը հերոսական երգեր հյուսելու համար ամենաբարենպաստն էր, որքան իր աշխարհագրական դիրքով, նույնքան իր մարտական բնակչությամբ: Հայկական յուրացմամբ կամ արաբական գրույցը դրա ցայտուն վկայությունն է:

Ինչ վերաբերում է Դիզենիսի և Մասունցի Դավթի ընդհանրություններին, ապա դրանք ակնհայտ են (12): Նույն աշխարհագրական միջավայրը, նույն սյուժեն, որի առանձնահատկությունը կայանում է հերոսի երկածին լինելու մեջ, նույն զարգացումը մինչև որոշ մանրամասների համընկնելը:

Հունական պոեմը, ինչպես և հայկականը ծագել են IX դարին հատուկ պայմաններում ու կլանել հետագա դարերին վերաբերող իրադարձությունների աղոտ վերհուշեր: Մեկն իջել է Փոքր Հայքի սարահարթից, մյուսը՝ Մասնա լեռներից և հասել մինչև Ուտհա քաղաքը:

Եվ հենց Կիպրոս ու Բալկանյան երկրներ գաղթեցված հայերն են, որ Դիզենիսի պոեմը տարել են այդ երկրները¹:

¹ Դիզենիս Ակրիտասի հին ռուսերեն թարգմանությունը իրատարակել է Մ. Սպիրանսկին Պետրոգրադում, 1922 թվականին (13):

ՎԱՍԻԼ I ԿԱՅՍԵՐ ՏԱՐԻՔՆ ՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ
(867-886)

I

867 թ. սեպտեմբերի 4-ին մի դաժան սպանություն կատարվեց: Ողբերգությունը տեղի ունեցավ Ս. Մամաս պալատում, Ոսկեղջյուրից այն կողմ, այժմ Գալատա կոչվող արվարձանում, ուր գտնվում էր թագավորական պալատը և որն այն ժամանակ դեռևս ներառված չէր մայրաքաղաքի մեջ:

Ս. Մամասում մեծ խնջույք էր նախապատրաստված: Երիտասարդ Միքայել III կայսրը, որը սիրում էր վայելքներ, ժամանակ առ ժամանակ գալիս և իր շքեղ խնջույքների աղմուկով ցրում էր մեկուսացած պալատի մոայլ լուծությունը: Սա եղավ զվարճասեր միապետի վերջին խնջույքը: Գինուց ծանրացած, հեշտանքներից հոգնած Միքայելն առանձնացել էր իր ննջարանում: Նոր էր քունը տիրացել նրան, երբ սպառնալի մի խումբ ուժգին աղմուկով գրոհեց նրա ապարանքի դուռը: Դա հայերի մի խումբ էր՝ Վասիլի գլխավորությամբ: Գինովցած կայսրը սթափվում է, կարծես իր երիտասարդ կյանքի ողբերգական ավարտին ներկա գտնվելու համար: Փայլատակում են հանցավոր սրերը, և դժբախտ զոհը վայր է ընկնում:

Մինչդեռ զոհի մայրը՝ գահընկեց Թեոդորա կայսրուհին, և նրա դուստրերը միանձնուհու հագուստ հագած արցունք էին թափում արնաշաղախ մարմնի վրա, չարագործները անցնում են Ոսկեղջյուրը: Գիշերը մութ էր, փոթորիկը մոլեգնում էր, խռովահույզ ծովն իր անգուսպ ալիքներով հարվածում էր այն մակույկներին, որոնք մարդասպաններին տանում էին մյուս ափ, ուր նրանց էին սպասում մնացած դավադիրները: Բոլորը շտապում էին Բուկուլեոն՝ Մեծ պալատի նավահանգիստը, և միանալով ափ իջածներին դիմում են դեպի պալատն ու գրավում այն առանց դիմադրության հանդիպելու:

Դավադիրների ղեկավարը՝ Վասիլը, հռչակվում է միահեծան կայսր:

Նոր միապետը, սակայն, շատ բանով էր պարտական Միքայելին: Բարեգործի սպանությունը լուրջ և արգահատելի մի արարք է: Մակայն արարքների մասին դատում են դրանց առաջացրած հետևանքներով: Վասիլի հանցագործությունն այնպիսիներից էր, որը տանում էր դեպի նոր բարձունքներ: Այն կայսրության համար բացում է նոր և փայլուն մի դարաշրջան: Բյուզանդական քաղաքակրթությունը պիտի հասներ իր ծաղկման

գագաթնակետին: Հետևաբար այս հանցագործությունը պախարակման չարժանացավ: Նոր հարստությունը պիտի գոյատևեր մինչև XI դարը: Դրա հիմնադրին փառաբանելու համար հարուստ գրականություն ստեղծվեց:

Վասիլի չարագործությունը ներվեց մեկ այլ պատճառով ևս. նրան պատասխանատու չէին համարում իր գործողությունների համար, որովհետև Նախախնամությունն էր ուղղություն տվել դրանց, հետևաբար նա էլ կրում էր դրանց պատասխանատվությունը: Շատ ծանոթ, սքանչելի մի առասպել ներկայացնում է մեզ պատմական ասպարեզ մուտք գործող Վասիլին Նախախնամության լուսագարդով պսակված երջանիկ ընտրյալի տեսքով:

Պատանի հասակում Վասիլը լքել էր հայրական տունը և ուղևորվել մայրաքաղաք: Նա հույս ուներ այնտեղ աշխատանք գտնելու, իր մորն ու դեռևս մանուկ եղբայրներին ու քույրերին սատար կանգնելու համար: Մի ձեռնափայտ ձեռքին, պարկը ուսին, Վասիլը սուքով կտրել էր երկար ճանապարհ և կանգ առել մայրաքաղաքի պարսպի մոտ՝ Ոսկե Դռան դիմաց, ուր գտնվում էր սուրբ վկա Դիոմեդեսի մենաստանը: Կիրակի էր: Մութն ընկնում էր, արևն արձակում էր իր վերջին ճառագայթները: Շուտով մթությունը պարուրում է պատանի ճանապարհորդին, որը ծանր ճանապարհից հոգնած, պառկում է մենաստանի պարսպի մոտ գետնին ու քնում:

Գիշերը երկնային մի ձայն արթնացնում է վանքի խորանապետին. «Վեր կաց և գնա՝ գտիր կայսրին»: Խորանապետի անունն էր Նիկողայոս Անդրոսալիտես, իսկ խորհրդավոր ձայնը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ սրբի ձայնը¹: Վանականը ելնում է, գնում կայսերն ընդառաջ, բայց տեսնում է փռշտ և աղքատ մի գյուղացու: Հիասթափված նա վերադառնում է իր մահճակալը:

Հազիվ էր վանականը պառկել, երբ վերստին լսեց նույն պատգամը: Նա նորից է դուրս թռչում իր անկողնուց, բացում դուռը, սակայն դարձյալ կայսերը չի տեսնում և վերադառնում է տուն: Քիչ անց վանականը երրորդ անգամ է արթնանում կողերին ստացած ուժգին հարվածից, և նույն ձայնն է լսվում. «Գնա՛, ասում են քեզ, և ներս բեր այն մարդուն, որ պառկած է դռան մոտ, նա է կայսրը»:

Բարեպաշտ վանականը չի համարձակվում չենթարկվել ու վազում է աղքատ ճանապարհորդին ներս բերելու: Հաջորդ օրը նա նրան լողացնում է, տալիս այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր վայելույ տեսք ունենալու համար և նրա հետ եղբայրության դաշինք կնքում:

Այդպես Նախախնամության հովանավորյալն իր մուտքն է գործում

¹ Sym. Log., Georg. Mon. Cont., 8, 9. Հետագայում Վասիլը *προσομόναριος Νικόλαος* 'Ανδροσαλίτης-ին նշանակել է Ս. Սոֆիայի սինկլլոս և տոնակար (նույնը, 842): Ըստ Genes., 108B և Const. Porph., Vita Basilii, 223B. դա սուրբ վկա Դիոմեդեսի վանահայր՝ *καθηγούμενος*-ն էր անձամբ և ոչ թե խորանապետը:

կայսերական պալատ՝ Ոսկե Դռնով, ոսկյա երազներին ընդառաջ:

Ո՞վ էր նա, այդ երկնային պատվիրակը, որտեղից էր նա գալիս: Մենք համարյա թե ոչինչ չգիտենք նրա մասին: Վասիլի ծագումը, նրա ընտանիքի դիրքը, նրա առաջին քայլերը. այդ ամենը պարուրված է անթափանց մշուշով: Նույնիսկ նրա բռնը՝ Կոստանդին Ծիրանածինը, չի կարողացել քափանցել այդ մշուշի միջով. նա, որ պաշտում էր իր պապին, հնարավորն է արել նրա անցյալը լիովին լուսաբանելու համար: Չնայած դրան, նրան չի հաջողվել իմանալ կամ մեզ հայտնել Վասիլի հոր անունը: Հնարավոր է, որ ինչ-որ պատճառ կար նրա անունը, ինչպես և նրա ընտանիքի դիրքը թաքցնելու համար: Ամեն դեպքում Վասիլի կյանքը, նրա անցյալը, մինչև Միքայել III-ի արքունիքում նրա հայտնվելը, մենք տեսնում ենք շատ թե քիչ միտումնավոր հնարանքների ու ժողովրդական առասպելների մշուշի միջից: Ծիրանածինը դրանք խնամքով հավաքել ու կաթգի է բերել: Նա դրանք կապակցված պատմությունների է վերածել և իր մեծ հեղինակությամբ կնքված կտակել հաջորդ սերունդներին:

Կոստանդին Ծիրանածինն իր աշխատությամբ կրկնակի նպատակ էր հետապնդում. պատմական ու դաստիարակչական: Նա ցանկացել է նկարագրել իր պապի կյանքը, որպեսզի մարդիկ ճանաչեն «հզոր ճյուղերով ծառի՝ կայսերական տան, արմատը» և վերստեղծել այն մարդու կերպարը, «որը պետք է իր հաջորդների համար ծառայի տիպար, որպես առաքինի միապետի, որին պետք է հետևել և կրկնօրինակել»¹:

Ներքողակիրն արդեն իսկ վատ պատմագիր է: Ակնհայտ է, որ Վասիլին կատարելության տիպար դարձնելու համար, հետևելով իր պատկերացումներին, նրա թող ստիպված է եղել մի քիչ ազատ վարվելու ձեռքի տակ ունեցած նյութերի հետ, մերթ հանելով այն, ինչ չէր համապատասխանում իր նպատակին, մերթ ավելացնելով մանրամասներ, որոնք կարող էին ծառայություն մատուցել նրա հերոսի կերպարը զարդարելու համար: Մեր ջանքերը հակառակ նպատակն են հետապնդում: Մենք մի կողմ կղմենք դեկորատիվ տարրերը կամ «այն, ինչ տեղի է ունեցել Նախախնամության միջամտության շնորհիվ» և լրացնել այն ամենով, ինչը կնպաստի Վասիլի կյանքին իրականությանն ավելի համապատասխան տեսք տալու համար: Ինչպես Վասիլին բարյացկամորեն վերաբերվող հեղինակների՝ Կոստանդին Ծիրանածինի, Գենեսիոսի, այնպես էլ նրան թշնամաբար վերաբերվող պատմիչների՝ Միմեոն Լոգոթետեսի և այլոց, կողմնապահությունն աչքի է զարնում:

Այն, ինչ պատմում են Վասիլի ծննդյան ու մահկության մասին, պարու-

նակում է ավելի շատ երևակայական գծեր, քան պատմական: Վասիլը ծնվել է «Մակեդոնիայում», Ադրիանուպոլսի մերձակայքում, ուրեմն Մակեդոնիա կոչվող *բանակաթեմում*, Միքայել I Ռանգաբեի (811-813) թագավորության ժամանակ: Բուլղարների թագավոր Կրումը հարձակվել էր կայսրության վրա և պաշարել մայրաքաղաքը: 813 թ. Միքայել I կայսրը ստիպված եղավ հրաժարվել թագից Լևոն V Հայկազնի օգտին: Բուլղարները դադարեցրին պաշարումն ու նահանջեցին: Ադրիանուպոլսի մոտով անցնելիս, նրանք քալանցեցին քաղաքն ու գերեվարեցին տասը հազար տղամարդ ու մեծ քանակությամբ կանանց ու երեխաների: Նրանց տարան և բնակեցրին Դանուբ գետի ափին, դրանցից կազմելով «Մակեդոնիա» գաղթավայրը: Վասիլի ծնողները գերիների շարքում էին: Ինքը դեռ խանձարուրի երեխա էր (հետևաբար նա պետք է որ ծնված լիներ 812-813 թթ.): Գերությունից վերադառնալուց հետո Վասիլը 25 տարեկան էր: Ուրեմն այդ վերադարձը պետք է տեղադրվի 837-838 թվականին՝ Թեոփիլոսի թագավորության ժամանակ:

Գերիների փախուստի պատմությունն առավել հետաքրքրական է: Գերիները միշտ էլ մտածում էին հայրենիք վերադառնալու մասին: Ոմն Կորդիլես, որին կոչում էին *στρατηλάτης ἐν Μακεδονία* [«Մակեդոնիայի հրամանատար»], հավանաբար տեղի ստրատեգոսը, որը գերի էր ընկել նրանց հետ միասին, գաղտնի նախաձեռնում է նրանց փախուստի կազմակերպումը: Նա իր փոխարեն թողնում է որդուն՝ Վարդասին, արժանավոր մի մարդու, իսկ ինքը ծածուկ գնում մայրաքաղաք Թեոփիլոս կայսերը նախագուշացնելու համար: Կայսեր հրամանով մի քանի մավ են ուղարկում գերիներին վերցնելու և Կոստանդնուպոլիս բերելու համար:

Այդ ժամանակ բուլղարների թագավորն էր Կրումի թոռ և Միմեոնի հայր Վալդիմերը: Գերիները խորհրդակցում ու վճռում են փախչել իրենց կանանց ու երեխաների հետ միասին: Քանի որ Միքայել Բուլղարը հարձակվել էր Թեսալոնիկեի վրա, գերիները պահը նպաստավոր են համարում իրենց ծրագիրը իրագործելու համար: Նրանք անցնում են Դանուբը, ուղևորվելով դեպի Սև ծովի ափը, ուր կայսեր ուղարկված նավերը սպասում էին նրանց: Բուլղար *comes*-ը իմանալով իրողությունը մետվում է նրանց ետևից:

«Մակեդոնացի» գերիները Յանցեսի ու Կորդիլեսի դեկավարությանը ընդհարվում են բուլղարների հետ, որոնք ցանկանում էին խանգարել փախուստին: Թշնամին ետ մղվելով՝ օգնություն է խնդրում հարևան ժողովրդից, որին հունգարացի, քյուրք ու հոն էին կոչում: Փախստականները հերոսաբար կռվում են երեք օր, իսկ չորրորդ օրը նրանց հաջողվում է նավ բարձրանալ: Թշնամու վերջին գրոհը ետ է մղվում մի խումբ խիզախ երիտասարդների կողմից՝ քաջարի զորական Լևոն Գոմոստեսի գլխավորությամբ, որը

¹ Vita Basil., 212 b.

հետագայում հետերհարքսու է նշանակվում:

Նավերը բարձրացնում են առագաստները, և գերիները բարեհաջող հասնում են կայսեր մոտ, որը նրանց բարյացկամորեն է ընդունում, իսկ հետո ետ ուղարկում «Մակեդոնիա» իրենց հայրենիքը: Վասիլը նույնպես գնում է Մակեդոնիա իր իճա չափա [«սեփական տիրույթները»], և ծառայության է անցնում Մակեդոնիայի ստրատեգոս Յանցեսի մոտ¹:

Այսպիսին է ժամանակագիր Միմեոն Լոգոտեթեսի ավանդած պատմությունը: Այն ստույգ պատմության տպավորություն է թողնում: Ճշգրիտ մանրամասները, որ նա տալիս է մեզ, խոսում են տեղեկությունների իսկության օգտին: Այնուամենայնիվ կան նաև կասկածանքներ ընդհանուր հանգամանքներ: Հավանական չէ, որ բարբարոսները գերիներին թույլ տված լինեին միատարր համայնքով բնակվելու իրենց ընտրած առաջնորդի գլխավորությամբ և որ այդտեղ բառորդ դար ապրելուց հետո նրանք հանկարծակի ցանկություն գրգացած լինեին կայսերական նավերով գաղտագողի փախչելու, իսկ բուլղարներին հաջողված չլինեին նրանց խանգարել: Այս ամենը, իրականում, շատ կասկածելի է թվում:

Փախուստի տարեթիվը նույնպես անորոշ է: Վաղիները Բոզորիսի կամ Բորիսի որդին էր և նրա հաջորդը: Հնարավոր է, որ դա սխալ է. պետք է լինի Մալամիր, որն իսկապես եղել է Կրումի թոռը և Թեոփիլոսի ժամանակակիցը²: Բայց փախուստը պետք է տեղի ունեցած լինեի Միքայել Բուլղարի ներխուժման օրերին: Միքայելը, Բոզորիսի՝ Վաղիների հոր, քրիստոնեական անունն էր: Նա հաջորդել է Մալամիրին 825 թվականին, հետևաբար նրա ներխուժումը³ ամենևին էլ չէր կարող առնչություն ունենալ գերիների վերադարձի հետ, եթե դա իսկապես տեղի է ունեցել Թեոփիլոսի թագավորության ժամանակ: Այդ ժամանակավրեպությունը արժանի է հատուկ ուշադրու-

թյան: Կորդիլեսը հենց սկզբից նշվում է որպես առաջնորդ, իսկ նրա որդի Վարդասը փոխարինում է նրան: Եվ զարմանում ես իմանալով, որ նա ընտրվել էր ավելի ուշ Յանցեսի հետ միասին: Վարդասն ուրեմն մոռացված է, եթե, իհարկե, նա չի նույնանում Յանցեսին:

Այս հետաքրքրական միջադեպի նկարագրության նպատակն էր մեզ ծանոթացնել Վասիլի և նրա ծնողների հետ. մինչդեռ և՛ Վասիլը, և՛ նրա ծնողները ներկա շարադրանքում ստվերում են թողնված: Նշված չեն նույնիսկ նրանց անունները, և չկա թեկուզ մի աննշան սխրանքի հիշատակում, ուր նրանք իրենց բաժինը կունենային: Եվ առավել զարմանալիս այն է, որ Վասիլը, որը պետք է որ 25 տարեկան լինեի, ուստի և կյանքի ծաղկուն շրջանում էր, ոչ մի դեր չի խաղացել այդ իրադարձություններում: Նրան մերժել են նույնիսկ Լևոն Գոմոստեսի խիզախ ընկերների շարքում լինելը: Նման անփութությունը կարելի է բացատրել, եթե մենք ընդունենք, որ սկզբնական շարադրանքում Վասիլը հանդես էր գալիս իբրև մանուկ, որը դեռևս ի վիճակի չէր գեներ կրելու: Այս ամենը չի նպաստում մեր շարադրանքի վարկը բարձրացնելուն: Ամեն դեպքում երկու կետ՝ վերադարձի տարեթիվը և Վասիլի տարիքը, մնում են հարցականի տակ: Կոստանդին Ծիրանածնի տվյալներով Վասիլը դեռ մանուկ էր գերիների վերադարձի պահին և դա հաստատում է մեր կասկածը:

Ծիրանածինը ոչինչ չգիտե գերիների այդ պատմության մասին, համեմայն դեպս նա այն չի հիշատակում: Սեղմ ձևով նա պատմում է, որ Վասիլի ծնողներն ապրում էին Ադրիանուպոլսում, երբ բուլղար թագավոր Կրումը, խախտելով խաղաղությունը հարձակվում է քաղաքի վրա, բազմաթիվ գերիներ է վերցնում, դրանց թվում քաղաքի եպիսկոպոս Մանուելին և Վասիլի ծնողներին՝ խանձարուրի իրենց երեխայի հետ միասին: Մանուելը սկսում է Ավետարան քարոզել բուլղարներին: Մոմտրագոնը՝ Կրումի հաջորդը, հալածանքներով ստիպում է նրան ուրանալ իր հավատը, սակայն եպիսկոպոսը գերադասում է նահատակությունը¹: «Նույն կերպ Վասիլի բազմաթիվ ազգականներ ստացան նահատակի պսակ, այնպես որ Վասիլը գերծ չմնաց դրան հաջորդած փառքից», - ավելացնում է Ծիրանածինը²:

Ինչ վերաբերում է գերիների վերադարձին, ապա Ծիրանածինը ոչ մի թվական չի նշում, բայց անորոշ կերպով հայտնում է, որ վերջապես եկավ ժամանակը, երբ Աստված հիշելով իր ժողովրդի մասին, նախապատրաստեց նրա վերադարձը: Բուլղար թագավորը, որը խոնարհվում էր հոռմեական հզորության առջև, թույլ է տալիս գերիներին վերադառնալ իրենց հայ-

¹ Migne, P. G., 117, 276-277: "Αθλιος τών άγιών Μανουήλ, Γεωργίου, Λέοντος και τών σόν αύτοίς [«Վկայաբանություն Ս. Մանուելի, Գեորգիոսի, Լևոնի և նրանց հետ եղածների»]:

² Vita Basilii, 217B.

¹ Sym. Log., 818; Georg. Mon. Cont., 817b ss.

² J. B. Bury, Eastern Roman Empire, p. 369, note 4.

³ Միմեոն Լոգոթեսի նախադասությունը կարծես թե աղավաղված է էξελθόντες (sc. էξελθόντες) δὲ τοῦ Μιχαήλ Βουλγάρου ἐν Θεσσαλονίκη ἤρξαντο διαπερᾶν σὺν ταῖς ὑποστάσεσιν αὐτῶν [«Երբ Միքայել Բուլղարը դուրս եկավ, Թեսալոնիկեում <բնակչությունը> ապավինելով սեփական <ուժերին> սկսեց փախստակել»] (Sym. Log., 818): Նույն հեղինակը հայտնում է, որ մոտ 847 թ. τῶν δὲ Βουλγάρων ἐπιδρομαὶς ποιοῦντων ἐν Θράκη καὶ Μακεδονίᾳ καὶ ληϊζομένων τὰ τοιαῦτα θέματα, ἢ Θεοδώρα ταξάτινῶνα ἐποίησεν [«Քանի որ բուլղարներն ապստամբում էին Թրակիան և Մակեդոնիան և կողոպտում այդ բանակաբեմերը, Թեոդորան ստեղծեց այնտեղ տարատիպ»] (Sym., 821): Երև խոսքը Միքայել Բուլղարի նույն ներխուժման մասին է, ապա գերիների վերադարձը պետք է տեղափոխվի 847 թվականին: Միմեոն Լոգոթեսը դրա մասին խոսում է Իզմատիս պատրիարքի գահակալությունից՝ 847 թվականից հետո: Նա իր ձեռքի տակ ունեցել է զրավոր աղբյուրներ, հավանաբար, վարքագրական բնագրեր: Ինչ վերաբերում է Թեոփիլոսի մոտ Կորդիլեսի առաքելությանը, ապա նա նշում է. καθὼς ἐκεῖσε προεγράφη [«ինչպես վերը գրվեց»] (Sym., 818): Դա չի նշանակում, որ նա նրան նախազգուշացրել էր իր գալույթի մասին. ինչը ակնհայտ է մի զրավոր աղբյուրի:

բեմիքը: Գերիները մախապատրաստվում էին ճանապարհ ընկնելու, երբ բուլղար թագավորը նկատում է ամբոխի մեջ «ազնվական արտաքինով մանուկ Վասիլին»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք չկա գերիների փախուստի, առավել ևս թշնամուն զինված դիմադրություն ցույց տալու մասին:

Ըստ մեկ այլ բուրբուրվին անկախ, աղբյուրի, Կրումը, Ադրիանուպոլսի պաշարումից մեկ տարի անց, մի նոր ներխուժում է ձեռնարկել և 30 հազարանոց բանակի զույսն անցած հասել մինչև Արկադիոպոլիս, ասպատակել է երկիրը և իր հետ տարել 50 հազար գերի²:

Ուրեմն հաստատ է թվում այն, որ կայսրության տարածքը կատարած մեկ արշավանքի ընթացքում, բուլղարները գերիներ էին տարել, որոնց թիվը չափազանցված է թվում, և որոնց շարքում էին Կորդիլես զորավարն իր որդի Վարդասի հետ, Ցանցես զորավարը, Լևոն Գոմոստեսը, Վասիլի ծնողները, Մանուել եպիսկոպոսը և, բացի դրանից, ոմն Կինամոն³:

Կրումի մահից հետո, 814 թ. ապրիլի 14-ին, նրա հաջորդը՝ Մուրտազոնը կամ Օմուրտազը, վերականգնել է խաղաղությունն ու Լևոն կայսեր հետ երեսուն տարվա դաշինք է կնքել⁴: Կրումի թագավորության վերջին տարիներին սկսված բանակցությունները հաջողությամբ են պսակվել 815 թվականին: Դաշնագրում նախատեսված էր գերիների փոխանակում: Եթե Վասիլի ծնողներն իսկապես գերիների թվում էին, ապա նրանք պետք է որ ազատություն ստանային այդ պահին: Ոչ մի պատճառ չկա, որպեսզի նրանք այնտեղ մնային ևս քսանհինգ տարի, ինչպես պնդում է ավանդությունը: Այդ հարցում Կոստանդին Ծիրանածնի տեղեկությունն ավելի ճշգրիտ է, քան Միմեոն Լոզոթեստեսինը: Վասիլի ծնողներն անվանապես չեն նշված և դա կասկած է հարուցում նրանց գերեվարման հարցում: Գերիների շարքը նրանց մտցնելը (գերիներ, որոնցից մեծ մասը մահատակ մահով են պսակել իրենց կյանքը) չի՞ նշանակում արդյոք, որ ցանկացել են ազգակցական կապ ստեղծել նրանց և մահատակների միջև: Կոստանդին Ծիրանածինը կարծում է, թե կարող է հայտնել, որ Վասիլի ընտանիքը մույմպես զոհեր է տվել բուլղարական բարբարոսությանը:

Վասիլի ծնողները գործում դեր չեն խաղացել, բուրբուրվին աչքի չեն

ընկել գերության պատմության մեջ: Ուրեմն ինչու՞ պետք է հիշեին հազարների հասնող գերիների շարքում այդքան աննշանակալից մարդկանց: Դա արվել է մի պարզ ենթադրությամբ, հիմնված այն փաստի վրա, որ առավել աչքի ընկնող գերիները հայկական ծագում ունեին և, հնարավոր է, Վասիլի ծնողներն էին:

Գերիների առաջնորդը՝ Կորդիլեսը, և նրա որդի Վարդասը, ինչպես նաև նրանց մյուս առաջնորդ Ցանցեսը հայկական անուններ են կրում: Վարդասը՝ Վարդն է, Բյուզանդիայում բավականին հայտնի անուն: Կորդիլեսը կարծես մույմանում է Գարջույլ կամ Գարջուլ անվանը¹: Ինչ վերաբերում է Ցանցեսին, ապա մենք այն համեմատում ենք Վասիլի և նրա որդու՝ Լևոնի, ժամանակակից հզոր պետական գործիչ, հռչակավոր Ստիլիանոսի հայկական անվան հետ: Այս վերջինը հնչում է իբրև Zautzes, և դա մեզ թույլ է տալիս Ցանցեսի փոխարեն ևս կարդալ Tzautzes: Մի հոյակապ վկայություն մեզ համար հասկանալի է դարձնում այդ երկու անունների միջև գոյություն ունեցող կապը: «Ստիլիանոսը իրեն կոչում էր նաև հայկական Zautzes անունով, քանի որ նա մակեդոնացի էր և հայ իր ծագումով, ինչպես և ինքը Վասիլը, որը նրան դարձրեց իր որդու խնամակալը»²:

Վասիլն իր ծառայությունը սկսել էր Մակեդոնիայի ստրատեգոս Ցանցեսի մոտ: Ստիլիանոսը՝ Վասիլի սիրելին և մակեդոնացին, կրում էր մման մի անուն: Մենք իրավացի կլինենք, եթե նրան կապենք Ցանցեսի ընտանիքին: Վասիլի որդին՝ Լևոնը, հետագայում անունացել է Ստիլիանոսի դստեր՝ Չոնեի, հետ: Նրանց հայրերն ուրեմն պետք է որ հասակակից եղած լինեին և ոչինչ չի խանգարում Ստիլիանոսին համարելու զորավար Ցանցեսի որդին: Այդ դեպքում մենք կկարողանայինք հասկանալ այն ջերմության ակունքները, որ Վասիլը ցուցաբերում էր Ստիլիանոսի՝ իր նախկին հրամանատարի որդու, հանդեպ: Ի դեպ, Ստիլիանոսն ուներ Ցանցես անունով մի որդի, վճռորոշ մի փաստարկ մեր ենթադրության օգտին³:

Ստիլիանոսի ով լինելը այսպես պարզելուց հետո հրամայական է դառնում այն միտքը, որ գերեվարության պատմության հեղինակը հավա-

¹ Χατατούριος՝ հայկական խաչատուր անվան մեջ հայկական -ի- հնչյունը փոխարինված է -տ-ով: Ուրեմն Կորդիլես անվան մեջ -ն- կարող է համապատասխանել -ի-ին: Դա հնարավորություն է տալիս ճանաչելու այդ անվան ներքո հայկական Գարջույլ, Գարջուլ շատ հայտնի անունը: Սա, իհարկե, ընդամենը ենթադրություն է:

² Vita Euthymii, p.6, de Boor: Στυλιανὸν δὲ, τὸν καὶ Ζαούτζην κατὰ τὴν τῶν Ἀρμενίων διάλεκτον προσαγορευόμενον, ὡς ἔτε Μακέδονα δντα καὶ τὸ γένος Ἀρμένιον, καθὼς καὶ αὐτὸς (այսինքն՝ Վասիլ) ἐπίτροπον καταλαμβάνει.

³ Բոլոր հեղինակները Ստիլիանոսի հայկական անունը վերաբարտադրում են իբրև Zautzas, բայց նրա որդու անունը Tautzes է Թեոփանեսի Շարունակողի (Theoph. Cont., p. 360), Tzautzes՝ Գեորգ Վանականի Շարունակողի (Georg. Cont., p. 856), և Tzantzes՝ Միմեոն Լոզոթեստեսի (Sym., 702) երկերում:

¹ Vita Basilii.217 B.: ἰδὼν τὸν καὶδα Βασίλειον τῆ τε μορφῇ ἔλεουθέριον.

² Scr. Inc., De Leone Armenio, 347B.

³ Theophylact. Bulg., P.G., 126, 192-197, ուր Կրումը Κρούβος է անվանված: J. B. Bary, Eastern Roman Empire, p. 382, note 1.

⁴ Genes., 41B: αὶ γὰρ ὑπὸ Λέοντος τοῦ βασιλέως πρὸς αὐτοὺς τριακοντούτεις σπονδαὶ φέθη τὴν πρῶτην δεκαετηρίδα συνεκλήρουσιν σχεδόν [«Գերիք ավարտին էր հասնում Լևոն կայսեր օրոք կնքված երեսունամյա հաշտության առաջին տասնամյակը»]: Լևոնի առաջարկը սկզբում բուլղարները մերժել են, սակայն քիչ անց երկու կողմերը համաձայնության են եկել:

նարար Ստիլիանոսն է: Էլ ո՞վ նրանից բացի պետք է պատմեր մի միջադեպ, ուր նրա հայրը՝ Յանցեսը, այդքան նշանակալից դեր էր խաղացել: Միայն նա կարող էր իմանալ այն, ինչ տեղի էր ունեցել «Մակեդոնիայում» իր հոր ժամանակ: Դա պետք է որ նա լիներ, որ մտքով էր Վասիլի ծնողներին գերիների շարքը, երկու ընտանիքներին միացնող կապերն ավելի սերտ դարձնելու համար: Կոստանդին Ծիրանածինը հասկացել է Ստիլիանոսի միտումը և հրաժարվել է նրա պատմությունից: Նա գերադասել է իր ազգականներին տեսնել Ադրիանուպոլսի եպիսկոպոսի ընկերակցությամբ, քան Յանցեսի¹:

Գերիների մեջ բազմաթիվ հայեր կային: Դրա մասին վկայում է նաև մի հետաքրքիր նշում այն մասին, որ բուլղարների ներխուժման ժամանակ վերցված ավարը բաղկացած էր «հայկական գորգերից, բրդյա ծածկոցներից, տարբեր տեսակի հագուստներից և պղնձյա ամանեղենից»²:

Վասիլի ծնողները վերադառնում են հայրենիք՝ «Մակեդոնիա»՝ իժուձա [«սեփական տիրույթը»], արտահայտություն, որը վկայում է Վասիլի ծննդավայրի մասին: Բուլղարների կողմից Ադրիանուպոլսում գերեվարվածները աղբյուրներում իրենք իրենց կոչում են «մակեդոնացիներ»: Ի՞նչ պատճառով³: Անկասկած հավաստելու համար, որ Վասիլի ծնողները եղել են գերիների մեջ, մինչդեռ նրանք դրանց շարքում չեն եղել: Այդ խառնաշփոթը պահպանվել է Փոտին վերագրվող Վասիլի տոհմաբանության մեջ, սակայն նա փորձել է համաձայնեցնել աշխարհագրական երկվության այդ սխալը: Վասիլի հայրը մակեդոնացի է, իսկ մայրը՝ Ադրիանուպոլսից:

Կոստանդին Ծիրանածինը ոչինչ չուցի ասելու գերությունից վերադառ-

¹ C. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, XIII, 339, կարծել է, որ Tzantzzes անվան մեջ ճանաչում է chiosus - յաուշ՝ «պալատական պահակ», բառը, որը տաճկական արքունիքից անցել էր Կոստանդնուպոլսի արքունիքին: Պետք չէ հավատ ընծայել այս բացատրությանը մինչև չնշվի, քե IX դարում որտե՞ղ էր գտնվում այդ տաճկական արքունիքը: Tchaouch բառը հայտնվում է բավական ուշ և տσαβούχ, τζαούσιος ձևով:

² Scr. Inc., De Leone, 347B: 'Αρμενιατικά στραγγελομαλωτέα καὶ νακοτάπητα ἀνώτερα καὶ ἡατισμοὶν πολὸν καὶ χαλκώματα. Խոսքը հանգույցներով գորգերի մասին է, որոնցով հայտնի էր Հայաստանը: Ա. Սարգսյանը վերջերս նշել է արարական արքայրներ, որոնք հաստատում են այն բանը, որ գորգագործությունը հնուց գոյություն ուներ Հայաստանում («Revue des Études Arméniques», I, 121-127): Նույն գիտնականը մեկ այլ հոդվածում ապացուցել է, որ զուլ բառը (այժմ արտասանվում է «խալի»), որը քաջ հայտնի է Արևելքում և նշանակում է «համադրված գորգ» իր ծագումով պարտական է խալիներով հայտնի էրզրում քաղաքի հայկական անվանմանը՝ Կարին, որն արաբները արտասանում էին Qali-kala (Ա. Սարգսյան, Սիրիա, 1928, էջ 238-242):

³ Դժվար է համաձայնել, որ «Մակեդոնիա» աշխարհագրական անունը օգտագործված լինի ընդլայնված իմաստով՝ ընդգրկելով Թրակիան: IX դարում Մակեդոնիան և Թրակիան կազմում էին երկու տարբեր բանակաբեմեր: Այնուհանդերձ, հայկական մի ձեռագրի հիշատակարանում նշված է. «գրված հայոց տոմարի 452 ք. (=1011 ք.), Մակեդոնիա երկրում, Ադրիանուպոլսի քաղաքում» (Չ. Ջաբաղիանյան, Պատմություն հայ մատենագրության, էջ 158):

նալուց հետո Մակեդոնիայում Վասիլի անցկացրած մանկության մասին: Այն ինչ նա գիտի այդ տարիների մասին, սահմանափակվում է մի քանի նախանշաններով, որոնք հորինվել են հետագայում: Բուլղար քաղաքները նկատում է Վասիլին ու հավանում: Նա երեխային է տալիս մի շատ մեծ խնձոր: Վասիլն անբռնազորս մտնում է քաղաքից, կարծես շնորհակալություն հայտնելու և դիպչում է նրա ծնկներին այնքան ազնվական բնական ջերմությամբ, որ քաղաքը հիանում է: Նրա շրջապատը խանդի ճիւղաններում է:

Վասիլի ծնողները վերջապես տուն են վերադառնում: Մի օր նրա մայրը դաշա է գնում հնձվորներին հսկելու և այնտեղ աշխատելու: Նա երեխային բողոքում է հովոցում, որը շրջապատում է ճյուղերով՝ կիզիչ արևից նրան պաշտպանելու համար: Հանկարծ հայտնվում է մի արծիվ և ստվեր գցելու համար քեները պարզում երեխայի վրա: Մայրը վրա է հասնում ու նրան քշում, վախենալով, որ նա կվնասի որդուն: Քիչ անց քոչունը վերադառնում է. նրան նորից են քշում: Արծիվը Վասիլի գլխավերևում հայտնվում է երրորդ անգամ: Նման մարգարեական նշաններ հաճախ են նկատվել, ասում է Ծիրանածինը, սակայն նա չի ցանկանում դրանց վրա կանգ առնել:

Վասիլը վաղ է կորցրել հորը: Ընտանիքի հոգսն ընկել է նրա ուսերին: Մորը և մանուկ եղբայրներին պահելու համար անհրաժեշտ միջոցներ չկային: Հողագործությունը բավարար միջոցներ չէր ապահովում: Վասիլը մտածում էր մայրաքաղաք գնալու մասին: Ծիրանածինը համարում է, որ խոշոր քաղաքները հնարավորություն են տալիս բնատուր ընդունակությունները կիրառելու համար, մինչդեռ գյուղերը կարող են խեղդել ամենալավ հատկությունները:

Վասիլի մայրը նրանից շատ մեծ դժվարությամբ է բաժանվում: Բազմաթիվ մարգարեական երազները վերջապես նրան դողում են հնազանդվելու ճակատագրին և օրհնելու որդուն օտարություն մեկնելու համար: Եվ ահա մի օր նա երազում տեսնում է, ինչպես ժամանակին Մեծն Կյուրոսի մայրն (1) էր տեսել, մի մեծ ծառ, որն աճում էր իր կրծքից: Ծաղկած և պտուղներով ծանրաբեռնված ծառը վեր է խոյանում տան վրա: Նրա բունը ոսկուց էր, ճյուղերն ու տերևները կարծես նույնպես ոսկուց լինեին: Մոր ընկերուհիներից մեկը՝ երազահան մի կին, մեկնաբանում է հրաշալի երազը, որպես որդու փայլուն ապագայի նախանշան:

Մեկ ուրիշ անգամ երազում նրան հայտնվում է մի ծերունի, որը բոց էր արտաշնչում և որը նրան հայտնում է, որ նրա որդի Վասիլը մի օր կհասնի կայսերական բարձունքի: Վասիլի մայրը, զարմացած, ցանկանում է պարզել քե ո՞վ է նա. «Ես Եղիան եմ» (2), ասում է ծերունին ու անհետանում: Այդ գերբնական նշանները մորը ստիպում են թույլ տալ որդուն օտարություն մեկնելու:

Վասիլը «Մակեդոնիա-Թրակիայից» ուղևորվում է դեպի մայրաքաղաք: Երիտասարդ Վասիլը հասնում է մայրաքաղաք և ապաստան է գտնում սուրբ վկա Դիոնեդեսի մենաստանում այն պարագաներում, որոնց մենք արդեն տեղյակ ենք:

Այն ամենը, ինչ մեզ պատմում է Կոստանդին Ծիրանածինը իր պապի կյանքի այն հատվածի վերաբերյալ, որը նախորդում է նրա մայրաքաղաք գալու, առավելապես առասպելական բնույթ է կրում: Միակ իրական փաստը, որով մենք տեղեկանում ենք, որ Վասիլը ծառայել է Մակեդոնիայի ստրատեգոսի մոտ, Ծիրանածինը մի կողմ է նետել, հրաժարվելով գերության պատմությունից: Այն ժամանակաշրջանում, երբ Կոստանդինը գրում էր իր գործը, Ստիլիանոսի ընտանիքը աչքի չէր ընկնում, և նա ոչ մի շահ չուներ հիշելու իր պապի ծառայությունը Ստիլիանոսի մոտ: Իրական փաստերի պակասը նրան ստիպել է պատմության համար միանգամայն անօգուտ առասպելներ հավաքել:

II

Վասիլի կյանքի երկրորդ շրջանը, որ սկսվել էր վանական պարիսպների ետևում, ավելի մանրամասն հայտնի չէ: Նրա կյանքի ընթացքը մինչև Միքայել կայսեր մոտ ծառայության անցնելը նույնպես մեզ հայտնի չէ: Այն կորչում է պատմական արժեք չունեցող՝ համեմված գրույցների սովորում:

Սուրբ վկա Դիոնեդեսի պվանդությունը արտացոլում է անկասկած այն պատմական փաստը, որ Վասիլը որոշ ժամանակ հյուրընկալվել է Նիկողայոս Անդոսասիլեսես վանականի մոտ, բայց ինչ կարգավիճակով՝ մենք չգիտենք:

Վանականը մի բժիշկ եղբայր ուներ, որը մտերիմ էր մի պալատականի՝ Թեոդորայի և Վարդասի ազգականի՝ հետևաբար հայի, հետ, որի անունն էր Թեոփիլոս կամ Թեոփիլիցես¹, իսկ մականունը՝ Պայդեոմենոս [«Կրթված»]: Բժիշկն իր այցելություններից մեկի ժամանակ առիթ է ունենում տեսնելու Վասիլին: Հիանալով նրա գեղեցիկ արտաքինով, բժիշկը հետաքրքրվում է նրանով ու ցանկանում ծանոթանալ: Եղբայրը նրան պատմում է իր տեսած խորհրդավոր երազը և խնդրում այդ պատմությունը գաղտնի պահել: Մի օր բժիշկն իմանում է, որ Թեոփիլիցեսն ախտաբան ծառայող տղա է փնտրում: Բժիշկը նրան առաջարկում է ընդունել Վասիլին: Երիտասարդին անմիջապես բերել են տալիս: Վասիլն ուներ բոլոր այն հատկանիշները, որոնք պետք է դուր գային Թեոփիլիցեսին՝ երիտասարդ, գեղեցիկ, բարեկազմ,

բարձրահասակ: Հիանալով, պալատականն իսկույն Լեթ նրան ընդունում է իր մոտ ծառայության և պրոտոստրատորի՝ այսինքն ախտապետի, կոչում է տալիս: Մականունն էլ դնում է Կեֆալաս՝ Վասիլի գանգրահեր ու խոշոր գլխի պատճառով¹:

Վասիլը Թեոփիլիցեսի մոտ է մնում մինչև որ երջանիկ պատահականությանը նա ծառայության է անցնում Միքայել կայսեր մոտ, որպես ստրատոր՝ ախտապան:

Մենք համարյա ոչինչ չգիտենք Վասիլի կյանքի այն ժամանակաշրջանի մասին, երբ նա Թեոփիլիցեսի մոտ էր ծառայում, բացի այն բանից, որ նա իր տիրոջ հետ ճանապարհորդություն էր կատարել Հունաստան: Վերջինս Միքայելի ու Վարդասի հրամանով պետական գործով ստիպված է եղել մեկնելու Պելոպոնես: Աբայայի Պատրա քաղաքը հասնելով Թեոփիլիցեսն այցելել է Ս. Անդրեաս եկեղեցին: Վասիլը հիվանդության պատճառով չի կարողացել նրան ուղեկցել և այցելել է նույն եկեղեցին քիչ անց և միայնակ: Վանականը, որն ընդունել էր Թեոփիլիցեսին առանց նրա նկատմամբ որևէ ակնածանք ցուցաբերելու, Վասիլին տեսնելով գնացել է նրան ընդառաջ և արժանացրել արքայական ընդունելության: Այդ բանն ապշեցրել է բոլորին և ի գիտություն է հաղորդվել քաղաքի ամենահարուստ և շատ ազնվական մի տիկնոջ, որն այրի էր և կրում էր ամուսնու անունը՝ Դանիելիս: Նա լավ ծանոթ էր վանականին և համարում էր, որ վերջինս օժտված էր մարգարեական ընդունակությամբ: Դանիելիսն իր մոտ է կանչում վանականին նրա տարօրինակ վարքագծի պատճառն իմանալու համար. քանզի նա մի անհայտ մարդու նկատմամբ ավելի մեծ հարգանք էր ցուցաբերել, քան երբևէ՝ իր որդու կամ թոռան նկատմամբ: Վանականը պատասխանում է. այն մարդը, որին նա ընդունել էր հասարակ մահկանացու չէր, այլ անձամբ հռոմեական կայսրն էր: Մարդիկ պետք է երկրպագեն Աստծո ընտրյալին:

Թեոփիլիցեսն իր առաջադրանքը կատարելուց հետո վերադառնում է մայրաքաղաք: Վասիլը հիվանդության պատճառով չի կարողանում հետևել տիրոջը՝ Թեոփիլիցեսին, և մնում է Պատրայում: Բարի և հարուստ Դանիելիսն իր կարեցածն է անում հիվանդին համակրանքով և հարգանքով խնամելու համար, որպես մի անձ, «որը սերմեր էր ցանում պարարտ հողում, ավելի ուշ առատ բերք հավաքելու համար»: Նա Վասիլին նվիրում է շատ ոսկի ու քանկարժեք հագուստներ, նրան է տալիս երեք հարյուր ստրուկ: Փոխարենն առատածեղն տիկինը խնդրում է միայն եղբայրական միություն՝ ἀδελφοποίησις, կնքել նրա և իր որդու՝ Հովհաննեսի, միջև:

¹ Georg. Mon. Cont., 816. Genes., 109 նրան անվանում է Թեոփիլիսոս, Const. Porphy., Vita Bas., 224՝ Թեոփիլիտիս:

¹ Գեներալը և Կոստանդին Ծիրանածինը ոչինչ չգիտենք բժշկի մասին:

Սկզբում Վասիլը չի ընդունում Դանիելիսի շնորհները: Բայց ի վերջո ընդունում է դրանք խոստանալով երկրամասի իշխանությունը, եթե վանականի գուշակության համաձայն ինքը հասնի մինչև կայսերական գահը: Դանիելիսի ընծաները Վասիլն օգտագործում է Մակեդոնիայում կալվածքներ գնելու և իր ազգականների ապագան ապահովելու համար: Այսպիսով «ճա, ով հարուստ էր առաքինություններով, հարուստ դարձավ նաև ունեցվածքով և դրամով» - եզրափակում է նրա թոռը¹:

Կոստանդին Ծիրանածինը միակ պատմիչն է, որը տեղյակ է այդ պատմությանը: Նա պատմում է նաև, որ Վասիլը գահ բարձրանալով Դանիելիսին մայրաքաղաք է բերել տվել և շքեղ ընդունելություն ցույց տվել: Դանիելիսը եկել է ճոխ նվերներով բեռնված: Նա Վասիլից երկար է ապրել: Երբ Լևոնը հաջորդել է Վասիլին, Դանիելիսը նորից է հայտնվել Կոստանդնուպոլսում, նրա հոր նկատմամբ իր կապվածությունը վկայելու համար: Քանի որ նրա որդին՝ Հովհաննեսը արդեն մահացել էր, ապա Դանիելիսն իր ամբողջ կարողությունը կտակում է Լևոն կայսերը: Չենովբիոս պրոտոսպարքը ուղարկվել էր Նավպակտոս Դանիելիսի ժառանգությունը ստանալու համար²:

Սակայն, շատ դժվար է առանձնացնել առասպելական մանրամասներով ծանրաբեռնված այս շարադրանքի պատմական կորիզը: Հետաքրքիր է, որ ճակատագրի քնահաճությամբ որդին հոր պես իր ճանապարհին հանդիպում է մի այրիի: Հայրն անուսնացել էր Ադրիանուպոլսի մի այրիի դստեր հետ, իսկ որդին բավարարվել էր պատրացի մի այրիի հետ հոգևոր բարեկամությամբ: Ինքը պատմիչը՝ Կոստանդին Ծիրանածինը, կարծես թե մտա-հոգված է այդ բարեկամական կապով և վախենալով, որ այն կարող է արատավորված լինել շահախնդիր զգացմունքի կամ արգելված սիրո կասկածանքով, նախազգուշացնում է ասելով, որ այրին ցանում էր միայն լավ բերք հավաքելու միտումով: Այդ նախազգուշացումը կասկածը փարատելու փոխարեն ամրապնդում է այն: Վանականի կանխազգուշակությունը նույնպես համոզիչ պատճառ չէ, քանի որ այն հորինվել է հետագայում: Եղբայրանալու դրվագը «վերացական» է, քանի որ Դանիելիսի որդին հետագայում Վասիլի մոտ պրոտոստրատորի պաշտոն է ստացել:

Դանիելիսի պատմությունը ճգնում է բացատրել Վասիլի ունեցվածքի ծագումը: Ուստի և կարող է պատահել, որ պատրացի տիկնոջ նյութական միջոցները չափազանցվել են: Ժողովրդական ավանդությունը հակում ունի նշանավոր մարդկանց ներկայացնելու որպես համեստ ծագում ունեցող

անձանց, որպեսզի նրանց անսպասելի վերելքը ճակատագրի աստղի ներքո առավել մեծ հիացմունքի արժանանա: Սակայն բյուզանդական արքունիքը չափազանց քաղաքակրթված ու հանդիսավորություն սիրող արքունիք էր հասարակ գյուղացիների առջև Մեծ պալատի դռները բանալու համար: Իրականում, հակառակ ավանդության, Վասիլը ծագում էր հարուստ մի ընտանիքից, որը Մակեդոնիայում կարողություն ուներ: Դանիելիսն իրականում Վասիլի սիրուհին էր և, անկասկած, ինչ-որ բան ավելացրել էր նրա ունեցվածքին: Իր նյութական ապահովվածության շնորհիվ է, որ նա կայծակնային արագությամբ հաջողության էր հասել մի արքունիքում, ուր հարստությունը շատ մեծ նշանակություն ուներ:

Թեոփիլիցեսը Վասիլի հետ Պելոպոնես էր գնացել Միքայելի և Վարդասի հրամանով: Հետևաբար Վասիլը ծառայում էր Թեոփիլիցեսի մոտ, երբ Վարդասը տիրացավ իշխանությանը (856 թ. սկիզբ):

Միքայելի մոտ ծառայության անցնելուց առաջ, Վասիլը, դեռևս Թեոփիլիցեսի մոտ ծառայելիս, իրեն ճանաչել է տվել պալատում մի բուլղարի հետ ունեցած մենամարտի շնորհիվ: Դրա մասին պատմում է Ծիրանածինը: Վարդասի որդին՝ Անտիզոնոսը, իր հոր պատվին խնջույք էր տալիս Մեծ պալատի դահլիճներից մեկում: Այդ խնջույքին ներկա էր բարձր հասարակությունը. ծերակուտականներ, արքունիքի ավագ աստիճանավորներ, խոշոր ավատատերեր: Մի քանի բուլղար հյուրեր՝ բուլղար թագավորի պատվիրակներ, որոնք այդ ժամանակ մայրաքաղաքում էին, նույնպես հրավիրվածների մեջ էին: Թեոփիլիցեսը՝ Անտիզոնոսի ազգականը, ներկա էր այդ խնջույքին, ինչպես և Կոստանդին պատրիկը՝ Գենեսիոս պատմիչի պապը:

Առատորեն մատուցվող զինին տաքացնում է բուլղարների զուխը: Նրանք սկսում են իրենց գովաբանել ու հայտարարում են, որ իրենց մեջ կա մի ըմբիշ, որի մեջքը գետնին երբեք չի դիպել: Թեոփիլիցեսը մոտենում է Վարդասին և ասում. «Խայտառակություն կլինի մեզ համար, եթե տանենք նման նվաստացումը. այս պոռոտախոս բուլղարներն իրենց երկիրը վերադառնալուց հետո անդադար կհայտարարեն, որ ոչ ոք չի համարձակվել իր ուժը չափել նրա հետ»: Թեոփիլիցեսը նրանից թույլտվություն է խնդրում կանչել տալու իր ստրատոր Վասիլին, որը միակն էր, որ կարող էր հաղթել այդ բուլղարներին:

Հայտնվում է Վասիլը: Կոստանդին պատրիկը, որը հայ էր, ինչպես և Վասիլը, բարեկամական զգացմունքներից դղրված սկսում է ծղոտ շաղ տալ հատակին, որպեսզի մենամարտի ժամանակ իր հայրենակցի ոտքը չսահի: Մենամարտը նոր էր սկսվել, երբ Վասիլը բռնում է իր հակառակորդին, սեղմում է բազուկներով, գետնից պոկում և մի խուրձ հարդի կամ չոր և թեթև

¹ Vita Basilii, 226.

² Ibid., 317.

բոլորս կծիկի պես շուռ է տալիս սեղանի վրա: Ապշած հյուրերը հիանում են Վասիլի ահարկու ուժով և այդ օրվանից մայրաքաղաքը խոսում էր միայն նրա մասին¹:

Ըստ Գենեսիոսի մենամարտը տեղի է ունեցել ոչ թե Անտիոգոնոսի, այլ Թեոփիլիցեսի տանը: Թեոփիլիցեսն էր Անտիոգոնոսին և Կոստանդին պատրիկին՝ պատմիչի պապին, հրավիրել ճաշի: Թեոփիլիցեսը, Վարդասն ու Միքայել կայսրը յուրաքանչյուրն ունեին իրենց ըմբիշները: Թեոփիլիցեսի ճաշն ավարտվում է զվարճությամբ՝ ըմբիշների մենամարտով: Վարդասի և Միքայելի ըմբիշները հաղթում են Թեոփիլիցեսի մարդկանց: Դրանից հետո էր, որ Վասիլը վճռում է ասպարեզ մտնել իր տիրոջ ինքնասիրությունը փրկելու համար: Կոստանդին պատրիկը նույն դերն է կատարում, ինչ Ծիրանածնի մոտ. նա ծղոտ է շաղ տալիս գետնին՝ Վասիլին ընկնելուց պաշտպանելու համար: Վասիլի հակառակորդը փորձում է նրան բարձրացնել, բայց ապարդյուն, մինչդեռ Վասիլը բարձրացնում է նրան, կտրուկ շարժումով շուռ է տալիս ու գետին տապալում ոտքի հարվածով, որը կոչվում էր *πρόδροξα*: Հարվածն այնպիսին էր, որ պարտվածն ուշաթափվում է: Անհրաժեշտ է լինում ջուր ցանել նրա վրա, որպեսզի սթափվի:

Ի տարբերություն Ծիրանածնի, Գենեսիոսը ավելացնում է, որ Անտիոգոնոսն այդ ամենը պատմել է իր հորը՝ Վարդասին, իսկ վերջինս տեղեկացրել է կայսերը: Միքայելը ցանկություն է հայտնել ծանոթանալու քաջ ըմբիշ հետ: Նա կանչել է տվել Վասիլին երկու այլ ըմբիշների հետ միասին: Վասիլի արտաքինն այնքան տպավորիչ էր, որ առաջացրել է կայսեր հիացմունքը և վերջինս նրան հարգանք է մատուցել և ծառայության վերցրել որպես ստրատոր²:

Այստեղ ոչինչ չի ասվում բուլղարների մասին: Գենեսիոսը նրանց պահել է մեկ այլ մենամարտի համար, որն իբր տեղի է ունեցել, երբ Վասիլն արդեն գահի վրա էր: Բուլղար թագավորը անպարտելի համարվող մի ըմբիշ ուներ: Թագավորը հպարտանում էր նրանով: Նա ըմբշին մայրաքաղաք է ուղարկում ուժը ցուցադրելու համար: Վասիլ կայսրը չէր կարող հանդուրժել, որ օտարականը գար և խայտառակեր հռոմայեցու անունը: Նա վճռում է անձամբ մենամարտել: «Մկյութին» չի հաջողվում նույնիսկ գետնից կտրել Վասիլին: Իսկ Վասիլը բռնում է նրան իր հզոր ձեռքերով, բարձրացնում, գետին է տապալում այնպիսի ուժով, որ բուլղարն ուշագնաց է լինում և սթափվում միայն ջուր, գինի և վարդաջուր վրան ցանելուց հետո. նրա քթից ու ականջներից արյուն էր հոսում³:

Քանի որ Գենեսիոս պատմիչի պապը՝ Կոստանդինը, ներկա է եղել մենամարտի տեսարանին, ապա մենք կարող էինք հույս ունենալ, որ նրա բռն ավելի տեղյակ կլիներ դրան ընտանեկան ավանդությունների միջոցով: Բայց դա այն դեպքը չէ: Նրա հեղինակությունը միանգամայն վարկաբեկված է, համենայն դեպս ինչ վերաբերում է երկրորդ մենամարտի փաստերին, դրանք առաջինի անշնորհք աղավաղումներն են: Նա մանկամտորեն պատկերում է Բյուզանդիայի հզոր կայսերը, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, ըմբշի «համազգեստով»:

Գենեսիոսը սխալվել է նաև ասելով, որ առաջին մենամարտը առիթ է հանդիսացել, որ Միքայելը ճանաչեր Վասիլին ու նրան նշանակեր ստրատորի պաշտոնին:

Գեորգի Շարունակողն ու Կոստանդին Ծիրանածնին այս հարցում համակարծիք են, որ առիթը ներկայացել էր ձիու հայտնի միջադեպի կապակցությամբ:

Առաջին հեղինակը հայտնում է, որ Միքայելի հարսանիքից քիչ անց Բուկելլարյան բանակաթեմի ստրատեգոսը նրան մի հոյակապ, բայց շատ ամեհի նժույգ էր նվիրել: Չհարշավարանում Միքայելը ցանկանում է հեծնել ձին, բայց մտածում է, որ նախ անհրաժեշտ է նրան գննել, նայել ատամները տարիքն իմանալու համար և ընտելանալ նրա բնավորությանը: Սակայն նժույգն այնքան վայրենի էր, որ ո՛չ Միքայելը, ո՛չ էլ նրա շրջապատից որևէ մեկը չեն կարողանում մոտենալ նրան: Թեոփիլիցեսը, որը ներկա է գտնվում այդ տեսարանին, ասում է կայսերը, որ իր մոտ է ծառայում շատ քաջ, գերազանց ձիավարժ մի երիտասարդ, որը կկարողանար ընտելացնել տաքարյուն նժույգին: Ամնիջապես մարդ են ուղարկում Երկաթյա Դռան (Σιδηροπόλι) մոտ երիտասարդին բերելու: Վասիլը գալիս է, համարձակորեն մոտենում է նժույգին, մի ձեռքով բռնում է նրա սանձը, մյուսով տրորում նրա ականջը: Կենդանին զիջում է և գառան պես խելոք է պահում իրեն: Կայսրը հիանալով Վասիլի համարձակությամբ և ճարակությամբ՝ խնդրում է Թեոփիլիցեսին իրեն զիջել երիտասարդին: Նա նրան վերցնում է որպես ստրատոր և միևնույն ժամանակ հրամայում է Անդրեսս հետերիարքոսին նրան զրանցել ֆեդերատների (foederati) զնդում¹:

Ծիրանածնինը նույնն է պատմում, բայց ներկայացնում է այլ կերպ: Միքայելն ազնվացեղ մի արշավաձի ուներ, բոլոր տեսակետներից գերազանց նժույգ, մի հրաշք: Սակայն ձին մի թերություն ուներ. նա թույլ չէր տալիս սանձել և հենց իրեն ազատ էր զգում, ոչ մեկին մոտ չէր թողնում: Մի օր կայսրը հեծնում է նրան որսի գնալու համար: Նա մեծ արագությամբ մի

¹Vita Basilii, 229.

²Genes., 109.

³Ibid., 127.

¹Georg. Cont., 816.

ճապաստակ է հետապնդում, նետում է նիզակն ու սպանում կենդանուն: Այդ հաջողությունից ոգևորված Միքայելը իջնում է ձիուց որսը վերցնելու: Նժույզը փախչում է: Ոչ մեկին չի հաջողվում բռնել նրան: Չայրացած կայսրը հրամայում է ձիուն բռնելուց հետո կտորել նրա ոտքերը: Վարդաս կեսարը խնդրում է խնայել նժույզին ու չնչին մեղքի համար չենթարկել այդքան դաժան պատժի: Հենց այդ միջոցին միջամտում է Վասիլը: Նա իր տիրոջը՝ Թեոփիլիցեսին, ասում է, որ ինքն ի վիճակի է նժույզին բռնելու, եթե կայսրը թույլ տա: Միքայելի թույլտվությամբ Վասիլն իր ձիուն բողմում է քառատրոփ և, հասնելով փախստական նժույզին, ընթացքից ցատկում է նրա մեջքին ու կանգնեցնում նրան: Այդ քաջագործությունից հիացած Միքայելը խնդրում է Թեոփիլիցեսին՝ իրեն զիջել այդ քաջ տղային և նրան նշանակում է կայսերական ախոռի ստրատոր: Վասիլը շահում է կայսեր բարեկամությունը և քիչ անց բարձրանում է մինչև պրոտոստրատորի աստիճան¹:

Գեորգի Եարունակողի գրվածքը Ծիրանածնի շարադրանքի համեմատ ունի շատ առավելություններ: Այն պարզ է, իրական, նշված է ինչպես նժույզի նվիրատուն, այնպես էլ իրադարձության տարեթիվը: Ծիրանածինը այն աղավաղել է, ծանրաբեռնել ղեկորատիվ մանրամասներով ի վնաս ճշմարտացիության: Առաջին հեղինակի տվյալներով այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել Միքայելի ամուսնությունից «քիչ անց»: Բայց ո՞րն է Միքայելի ամուսնության տարեթիվը: Այն նախորդում է Թեոդորայի վարչապետ Թեոկտիստոսի սպանությանը: Մեր բոլոր աղբյուրները համերաշխ են հայտնելիս, որ Թեոդորայի ու Թեոկտիստոսի կռավարումը տևել է 14 տարի, կամ ավելի ստույգ 14 տարի 1 ամիս և 22 օր: Դա անում է 856 թ., եթե հաշվենք 842 թ. հունվարի 20-ից՝ Թեոփիլոսի մահվանից²: 856 թ. մարտ ամսին Թեոկտիստոսը սպանվում է: Թեոդորան հեռացվում է իշխանությունից, այն Վարդասին զիջելու համար: Միքայելի ամուսնությունը տոնվում է Թեոկտիստոսի կենդանության օրոք. ուրեմն այն նախորդել է 856 թվականին: Սկզբնաժամկետը ճշգրտելու համար պետք է ելնել Միքայելի արունքի հասնելու պահից: Նա ծնվել է 839 թվականին: Նա պետք է որ ամեն

նաքիչը տասնհինգ-տասնվեց տարեկան լիներ ամուսնության պահին: Չմոռանաք, որ մինչ օրինական ամուսնությունը նա սիրուի է ունեցել: Այդպես մենք կհասնենք 855 թ., Թեոկտիստոսի մահվանը նախորդած տարվան: Վասիլը նժույզն ընտելացրել է քիչ անց (μετὰ μικρόν), մոտ 855 թ.: շատ անորոշ մի արտահայտություն: Ծիրանածնի հաղորդմամբ Վասիլի քաջագործությանը ներկա էր Վարդասը, մի բան, որ մեզ պարտադրում է այդ դեպքը տեղադրել 856 թ. հետո: Ըստ Գեներսիոսի, Վասիլն արդեն Միքայելի ստրատորն էր, երբ առիթ ներկայացավ սանձելու կատաղի նժույզին մույն ճարպկությամբ, ինչպիսի ճարպկությամբ Ալեքսանդր [Մեծն] էր սանձել Բուկեֆալին կամ Բելլերոֆոնը՝ Պեգասին¹:

Թեոկտիստոսի սպանությունից հետո որոշ ժամանակ Թեոդորան մնացել է պալատում, սակայն Վարդասի դեմ դավեր նյութելու պատճառով հեռացվել է այնտեղից: Դա տեղի է ունեցել 856 թ. հետո, 858 թ. առաջ, նոյեմբեր ամսին՝ Իգնատիոս պատրիարքի անկման տարում: Պատրիարքը հրաժարվել էր ձեռնադրել կայսրուհուն ու նրա դուստրերին: Ինչպես ինքն էր բացատրում, նա պաշտոնից հեռացվել էր այդ պատճառով²: Քանի որ պրոտոստրատորը մասնակցել էր այդ դավադրությանը, ապա նա դատապարտվել էր մահվան: Հենց այդ ժամանակ ստրատոր Վասիլը զբաղեցրել է պրոտոստրատորի պաշտոնը³: Ծիրանածինը իրավացի է ասելով, որ երկու նշանակումների միջև ընկած ժամանակահատվածը մեծ չի եղել: Հավանական է, որ 856 թ. հեղաշրջումը Վասիլին մղել է ստրատորի պաշտոնին: Թեոփիլիցեսը՝ Վարդասի ու Անտիոգոսի բարեկամը, կարծես թե մասնակցել էր Վարդասի նախաձեռնությանը: Վասիլը, որը հետևել էր նրան, պարզևատրվել էր կայսերական ստրատորի պաշտոնով, անկախ երևակայական կամ իրական այն քաջագործություններից, որ նրան են վերագրում:

Այսպիսով մենք հաստատ կարող ենք ասել, որ Վասիլը Թեոփիլիցեսից Միքայելին է անցել 856 թվականին:

III

Քանի՞ տարեկան էր Վասիլը 856 թ., երբ ծառայության անցավ Միքայելի մոտ: Ըստ գերեզմանության պատմության, որը մենք քննարկեցինք,

¹ Vita Basilii, 230 et sqq.

² Theoph. Cont., 210; Sym., 647; Georg., 801 հաշվում են 14 տարի: Anonymi chronographia syntomos, ed. Boor, p. 101՝ 14 տարի 1 ամիս 22 օր: Georg. Cont., 811՝ տալիս է 15 տարի, իսկ Vita Ignatii, P.G., 105՝ 15 տարի և 8 ամիս: Հարցը լավ է քննարկված Ջ. Բ. Բյուրիի կողմից՝ Rom. Emp., Appendix VII:

Այս տարեթիվը հաստատվում է մի անկախ աղբյուրի ճշման շնորհիվ: Ըստ այդ նշումի Միքայելի բազավորության հինգերորդ տարին համապատասխանում է աշխարհագրորդության 6368 տարուն կամ Ջ.հ. 860 թ. և VIII ինդիկտիոնին (F.Cumont, Anecdota Bruxellensia, I Chroniques Byzantines):

¹ Genes., 110; J. B. Bury, Rom. Emp., 167, n. 5, սխալվում է ասելով, որ Գեներսիոսը չգիտի նժույզի միջադեպի մասին: Նա ակնարկում է դրա մասին:

² Հռոմի Նիկողայոս պապին հասցեագրված հրովարտական (Maasi, XVI, 296), տես J. B. Bury, Rom. Emp., Appendix VII:

³ Georg. Cont., 823.

Վասիլը 812-813 թթ. ծնված լինելով, պետք է որ քառասուններեք կամ քառասունչորս տարեկան լիներ: Դա անհնարին է: Անհնարին է, որ ախոռապան տղան լիներ 44 տարեկան, մանավանդ որ նրա տերը տասնյոթ-տասնինը տարեկան երիտասարդ էր:

Բացի դրանից, որ այդ նշումն անհավանական է ինքնըստինքյան, այն հակասության մեջ է գտնվում նույն պատմիչի և այլոց տեղեկությունների հետ:

Թեոփիլիցեսը, ներկայացնելով իր ստրատոր Վասիլին Միքայել կայսերը, նրան անվանում է *σεωτερος*¹: Միքայելն իր հերթին Վասիլին ներկայացնում է իր մորը ասելով. «Տես, մայր, ինչ *δγουρος* [«մանուկ»] եմ ես գտել»²: Կայսրուհին այդ կապակցությամբ հետևյալ մարգարեական խոսքերն է ասում. «Այս մարդն է, որդիս, որ կործանելու է մեր ընտանիքը»:

Այս անվանումներից և ոչ մեկը չի համապատասխանում 44 տարեկան մարդուն:

Պատմում են նաև, որ Վարդաս կեսարը, որն այդ օրվանից վախենում էր իր կյանքի համար, հաճախ էր խորհրդակցում իր ընկեր ու ազգական, իր կողմից հիմնադրված համալսարանի ռեկտոր, մեծ փիլիսոփա Լևոնի հետ սեփական ապագայի վերաբերյալ: «Ես կանխատեսում եմ, ասում էր Լևոնը, որ ձեր ցեղը կվերացվի մի *νεανισκος*-ի կողմից»: Իսկ երբ նա տեսնում է Վասիլին, մտնացույց անելով նրան Վարդասին ասում է. «Սա է այն մարդը, որ կլինի ձեր ժառանգորդը»³:

Սա ևս մեկ ապացույց է մեր ենթադրության օգտին. *νεανισκος* արտահայտությունը նույնպես չի համապատասխանում քառասունչորս տարեկան մարդուն: Այն տպավորությունը, որ առաջացնում են Վասիլի քաջագործությունները և դրանց հետևանք հանդիսացող համընդհանուր հիացմունքը բացատրվում են նրա ծայրահեղ երիտասարդությամբ: Քառասունչորս տարեկան տղամարդու համար այնպիսի քաջությունը, ինչպիսին էր փախստական ձիուն սանձելը կամ ըմբիշին գետնահարելը ոչ մի արտակարգ և առավել ևս սենսացիոն բան չէր պարունակում, որպեսզի կարողամար նրան համարում բերել ու մեծարանքի ճանապարհը բանալ: Բայց եթե խոսքը քաջ պատանու մասին է, որը մի ձիու վրայից ցատկում է մեկ այլ ձիու վրա, ինչպես *tragoudia*-ների մի հերոս, ապա հիացմունքը չափազանցված չի կարող լինել: Հենց դա էլ տեղի է ունեցել Վասիլի դեպքում:

Բացի այդ, անհավանական է թվում, որ Միքայելը, որն այդքան երիտասարդ էր, ընկերակցեր, թեկուզ և իր ախոռում, մի մարդու, որը նրանից

մեծ էր ավելի քան կրկնակի անգամ: Հակառակը, ավելի բնական կլիներ մտածել, որ նրանք հասակակիցներ էին:

Ասում են, որ Միքայելը չար կատակ էր թույլ ավել իր բարեկամ Վասիլի նկատմամբ: Վասիլի թագադրման նախօրյակին՝ 866 թ. մայիսի 21-ին, Միքայելն իր ապագա կայսերակցին պառկեցրել էր գետնին, վերցրել մտրակը և դրանով երեսուն հարված էր հասցրել նրան: Վասիլը սարսափում է, սակայն ծաղկուն տարիքում լինելով՝ դիմանում է այդ փորձությունը¹:

Ի՞նչ է նշանակում այդ մանկական տեսարանը կայսերական պալատում: Դա, անկասկած, խորհրդանշական պատիժ էր: Հավանաբար լրացել էր Վասիլի երեսուն տարին և նրա բարեկամը տոնում էր դա՝ նրան նույնքան մտրակի հարված հասցնելով: Դա տարօրինակ է թվում, սակայն միևնույն ժամանակ համապատասխանում է երիտասարդ միապետի կենսուրախ բնավորությանը, որը միշտ պատրաստ էր կատակելու: Բացի այդ, այն նշումը, որ Վասիլը ծաղկուն տարիքում էր հիշարժան օրվա նախօրին, բավական է նրան մոտավորապես երեսուն տարի տալու համար, նույնիսկ, եթե առաջարկված ենթադրությունը չընդունվի:

Եթե 866 թ. մայիսի 25-ին Վասիլը երեսուն տարեկան էր, ապա նա ծնվել է 836 թ. մայիսի 25-ին: Դա հենց գերությունից վերադառնալու տարին է:

Ինչպես տեսանք, պատմիչը պնդում է, որ Վասիլն այդ պահին քսանհինգ տարեկան էր: Ուրեմն, նա սխալմամբ նրա ծնունդը դրել է գերության սկզբում, վերջում դնելու փոխարեն: Կոստանդին Ծիրանածինը կարծես թե իրականության աղոտ զգացողություն ունի. գերիների վերադարձի ժամանակ Վասիլը նրա մոտ շատ փոքր է, բայց միևնույն ժամանակ գերությունից վերադառնալու պահը նա շատ է մոտեցրել գերեվարման տարեթվին:

Մեր մեկնաբանությամբ, Վասիլը պետք է որ քսան տարեկան լիներ, երբ որպես ստրատոր ծառայության էր մտել կայսեր մոտ՝ տարիք, որը համապատասխանում է ախոռում աշխատող տղային և տասնյոթ տարեկան կայսեր ընկերոջը:

Մենք դեռ առիթ կունենանք վերադառնալու այս հարցին: Սակայն առայժմ հետևենք Վասիլի առաջխաղացմանը:

Բյուզանդացիները մեծ նշանակություն էին տալիս ամեն տեսակ նախանշանների: Ստրատոր և պրոտոստրատոր Վասիլի կյանքը լեցուն է դրանցով, անկասկած այն պատճառով, որպեսզի ի սկզբանե արդարացվին նրա կատարվելիք հանցագործությունները: Մարգարեական ունակու-

¹ Georg. Cont., 821.

² Idem, *δεδρο, ιδε, μητερ, ολον δγουρον νυν επελεβουην*.

³ Vita Basilii, 232.

¹ Genes., 112: *ὁ Βασίλειος κατακλιθεται, ὁμως νεανικὸς ὦν τῆς ἐκκλησίας ἀνακτάται* (Նեանիկո՞ս ավելի շուտ նշանակում է «քաջ», քան «երիտասարդ») (3):

բյուններով օժտված Թեոդորան իր վախճան է արտահայտել, երբ Միքայելը նրան է ներկայացրել Վասիլին, ասելով. «Ահա այն մարդը, որդիս, որը կկործանի մեր ընտանիքը»¹:

Ըստ Գեներալիոսի, Միքայելը մորն է ներկայացրել Վասիլին առաջին մեծամարտից հետո: Նրա մայրն աչքերը հառել է Վասիլին ու բացականչել. «Որդիս, որքան երջանիկ կլինեի ես, եթե երբեք տեսած չլինեի այս մարդուն. նա կկործանի մեր ընտանիքը, ինչպես կանխագուշակել է քո հայրը»²:

Կոստանդին Ծիրանածիճը բերում է երկու համանման դրվագ, եթե չհաշվենք Լևոն Իմաստասերի դեպքը, որը ներկայացրել ենք վերը: Առաջինը վերաբերում է Վարդասին, երկրորդը՝ Թեոդորային:

Մի օր Միքայելը որսի է գնում Փիլոպատիոն կոչվող վայրը: Վասիլը որպես պրոտոստրատոր գտնվում էր շքախմբի գլխամասում, նա իր գոտու վրա *bardoukion* (վարզ) էր կրում: Ծրախմբի աղմուկից մի գայլ է անտառից դուրս գալիս: Բոլորը վախից դողում են: Վասիլն անմիջապես գործի է դնում իր վարզը և ճեղքում վայրի գազանի գլուխը:

Վարդաս կեսարը, որը մասնակցում էր այդ որսին, տեսնելով այդ սխրագրքը, ասում է իր մտերիմներին. «Այս մարդը վերջ է տալու մեր ցեղին»³:

Մեկ ուրիշ անգամ Միքայելը որսի էր Արմանենոտրիայում: Նա ճաշկերույթ է կազմակերպում և հրավիրում է իր մորը, մոտ ազգականներին ու մի քանի ծերակուտականների: Վասիլ պրոտոստրատորը նույնպես մասնակցում էր այդ ճաշկերույթին: Երբ Վասիլը նստում է, Թեոդորան՝ կարծես ցանկանալով իմանալ նրա գաղտնիքը, նրան երկար նայելուց հետո հանկարծ երերում է աթոռի վրա ու վայր ընկնում: Նրան սթափեցնում են՝ վրան վարդաջուր ցանելով: Հյուրերն անհարմար զգալով թողնում են սեղանը: Միքայելը մոտենում է մորը և հարցնում ուշաքափության պատճառի մասին:

Հուզված կայսրուհին հայտնում է իր կանխագագսման մասին. «Ինձ քվում է, - ասում է նա, - որ այս մարդն է, որ կործանելու է մեր տունը: Ես լսել եմ, որ քո հայր Թեոփիլոսը կանխագուշակել է, որ ինչ-որ մեկը կործանելու է մեզ: Որոշ նշաններ կարծել են տալիս, որ Վասիլը դառնալու է մեր ժառանգորդը: Ինձ քվաց, որ ես իմ աչքերով տեսնում եմ մեր անկումը: Այդ զգացումն ինձ այնքան հուզեց, որ ես ուշագնաց եղա»:

Միքայելը փորձում է հանգստացնել մորը. «Քո կասկածներն անհիմն

են, մայր: Սա ընդամենը սպասավոր է, անկիրք մի մարդ, որին բնությունն օժտել է արտակարգ ուժով, ինչպես հին Մամոնին. ընդամենը մի Ենովք կամ Նեբրովք, որ ծնվել է մեր ժամանակաշրջանում: Քո վախճան ու տագնապն ունայն են»:

«Այսպիսով Վասիլը խուսափեց փորձությունից երկնային Նախախնամության շնորհիվ», - եզրակացնում է նրա թոռը¹:

Պաշտոնանկ Հովհաննես պատրիարքը, ասում են, նույնպես կանխագուշակել է Վասիլի բարձր դիրք գրավելը²: Այս կարգի հնարանքերը վկայում են Վասիլի վայելած հաջողության մասին, նրա պրոտոստրատոր եղած ժամանակ, բայց չեն բացատրում այդ հաջողության պատճառները: Չի հիշատակվում և ոչ մի իրական փաստ, որը մեզ կբացահայտեր նրա առաջխաղացման գաղտնիքը: Ամեն ինչ հանձնված է բախտին: Պատահականությունը նրան բարձրացնում է մինչև սենեկապետի՝ պարակիմոնենոսի, պաշտոնը, ինչպես որ եղել էր պրոտոստրատորի պաշտոնի դեպքում, առանց որևէ ջանքի շահագրգիռ անձի կողմից: Դամիանոսը՝ մի ներքինի, որը պարակիմոնենոս էր այդ ժամանակաշրջանում, օգնել էր Վարդասին՝ Թեոկտիստոսին տապալելու հարցում՝ վերջինիս պաշտոնը գրավելու հույսով: Չստանալով սպասելիքը, նա գժտվել է Վարդասի հետ: Փառասիրությունը կործանել է պարակիմոնենոսին: Չրկվելով պաշտոնից՝ նա ստիպված էր իր դյուրաբորբոքության հետևանքները քավել վանական առանձնության մեջ: Կայսրը նրա պաշտոնին է նշանակել Վասիլին: Այս պատմության մեջ Վարդասն արդեն կեսար է. նա կրում էր այդ կոչումը 862 թ. ապրիլի 26-ից: Վասիլի նշանակումը պարակիմոնենոսի պաշտոնին հաջորդում է այդ քվականին: Միաժամանակ Վասիլն արժանանում է պատրիկի պատվաստիճանին:

Վարդասը գործել էր իր իրավունքները, առանց գիտակցելու այդ բանը և գործել էր իր կորստյան համար: Շուտով նա հասկանում է, «որ ինքը քշել էր աղվեսին (Դամիանոսին) և նրա տեղն առյուծ (Վասիլին) էր դրել, որն իրենց բլուրին պետք է խժոներ»: Արդեն ուշ էր գործած սխալն ուղղելու համար: Վասիլի դիրքը ծանրակշիռ էր դարձել: Նրա վարկը կայսեր մոտ զնալով մեծանում էր: Այն արդեն գերակշռում էր Վարդասի վարկին: Երկու մրցակիցների միջև բախումն անխուսափելի էր: Վարդասը բավականաչափ հեռատես էր իրեն սպառնացող վտանգը կանխագալու համար: Վասիլը

¹ Vita Basilii, 233. Իր ամուսնու գուշակության վերաբերյալ Թեոդորայի արած ակնարկը հենվում է այն բանի վրա, որ ժամանակին մի կայսարդ սարակիմոստի, որին դիմել էր Թեոփիլոսը, պատասխանել էր, որ նրանից հետո կթագավորեն նրա կինն ու որդին, իսկ հետո իշխանությունը կանցնի Մարտինականների ընտանիքին (Theoph. Cont., 121): Վասիլի կինը՝ Եվդոկիան, այդ ընտանիքից էր:

² Theoph. Cont., 122.

¹ Georg. Cont., 821.

² Genes., 109.

³ Vita Basilii, 232. Genesius, 128 նույնպես ծանոթ է Վասիլի այդ սխրագրքին և հակիրճ ձևով պատմում է, թե ինչպես նա սկզբում մի եղջերու, իսկ հետո մի մեծ գայլ է սպանում. հմմտ. H. Grégoire, "Byzantion", VII, 490 sqq.

զիտեր, որ իսկական տերը ոչ թե Միքայելն էր, այլ ամենակարող Վարդասը:

Կոստանդին Ծիրանածինն ասում է, որ Վարդասը սկսել էր դավեր նյութել Վասիլի դեմ, սակայն իզուր, որովհետև «անհնարին է փոխել այն, ինչ Նախախնամությունն է որոշել»¹: Դա, անկասկած, ասված է իրականությունը քարքնելու համար, իսկ իրականությունն այն էր, որ դավադիրը Վասիլին էր: Վերջինիս հաջողվում է սկզբում իր կողմը գրավել ավագ լոգոթետես Սմբատիոսին՝ Վարդասի բարեկամին ու փեսային, նրան խոստանալով կեսարի պաշտոնը՝ հենց որ վերջինս տապալվի: Վասիլը Սմբատի միջոցով հասկացնել է տալիս կայսերը, որ կեսարը գաղտնի չարագույժ ծրագրեր է մշակում նրա կյանքի դեմ, գահին տիրանալու համար: Այդ գրպարտիչ մերկացումները թունավորել էին Միքայել կայսեր միտքը: Նա ձեռք է մեկնում իր ամենահաստատուն հեմարանի՝ իր քեռու, թշմամիներին: Նա սպանում է նրան առանց մտածելու, որ իր կատարած չարագործությունը, միևնույն ժամանակ մի սխալ էր, որը պետք է հանգեցներ իր սեփական անկմանը:

Վարդասի սպանության պարագաները վրդովեցուցիչ են: 866 թ. գարնանը Միքայել կայսրը զորքի հետ ճամփա է ընկնում Թրակեսիոն բանակաթեմը գնալու համար և բանակում է Մեանդրոսի հովտում՝ Κήφος կոչվող վայրում: Կայսրն ասում էր, որ գնում էր կովելու Կրետեի մահմեդականների դեմ: Արդյո՞ք դա լուրջ ռազմական միջոցառում էր, թե՞ կանխամատածված սպանությունը մայրաքաղաքից դուրս իրագործելու համար նախաձեռնված արշավանքի կեղծակերպում, մենք չգիտենք²:

Վարդասը կործանվեց իր հակառակորդի կազմակերպած խարդավանքի հետևանքով³: Մենք դրա մասին մանրամասնորեն խոսել ենք այլ տեղ (4): Հիշենք միայն, որ Գեորգ Վանականի Եարունակողը սպանության հեղինակներ է համարում Սմբատին ու Վասիլին. Գեներալուր Վասիլի անունը չի տալիս, իսկ Կոստանդին Ծիրանածին կարծիքով իսկական մեղավորը հենց ինքը՝ կայսրն էր, մինչդեռ Վասիլն իր սուրը հանել էր միայն Միքայելի հրամանով և նրան պաշտպանելու համար: Գեներալուր պաշտպանի ազնիվ դերը վերապահել է հայ Կոստանդինին: Այսպիսով երկու պատմիչներն էլ պաշտպանում են իրենց նախնիներին և ոչ թե պատմական ճշմարտությունը:

Միքայել կայսրն անմիջապես մամակով տեղեկացրել է Փոռ պատրիարքին Վարդասի սպանության մասին: Պատրիարքը նրան խորհուրդ է տվել առանց հապաղելու վերադառնալ մայրաքաղաք: Կասկածից վեր է, որ

նա չէր վստահում Վասիլին ու վախենում էր, որ կայսրն ինքը կարող էր գոհ գնալ նրա փառասիրությամբ: Միքայելը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս: Մեկ ամիս անց Վասիլը հայտարարվում է Միքայելին թագակից կայսր:

Թագադրության նկարագրությունը պահպանվել է:

866 թ. մայիսի 26-ին, Հոգեգալստյան տոնի օրը՝ շաբաթ երեկոյան, կայսրը Ռենտակիոս պրոտովեստիարիոսին ուղարկում է պատրիարքի մոտ՝ Վասիլին թագադրելու համար նախապատրաստություն տեսնելու հրամանով: Հաջորդ օրը եկեղեցում երկու գահ էին նախապատրաստել: Ժողովուրդը դրանց զարմանքով էր նայում, առանց հասկանալու, թե ո՞ւմ էր հարկավոր երկրորդը: Ըուտով հայտնվում է կայսրը, նրան է հետևում Վասիլը, որը ձեռքին ուներ մի քղամիդ (σκαραμάγγιον) և սուր, քանի որ նա վարում էր սենեկապետի պաշտոնը: Կայսրը ներս է մտնում թագավորական դռնով առանց թագը հանելու և մոտենում բեմին: Նա նստում է գահին: Վասիլը գրավում է իր տեղը կայսեր գլխավերևում: Քիչ հեռու շարքով կանգնում են լոգոթետես Լևոն Կաստորը, Անգուրիս կոչեցյալ Միքայել պրեպոսիտոսը և կուսակցությունների ղեկավարներն (δῆμαρχοι) իրենց համախոսների հետ:

Լևոն լոգոթետեսը ընթերցում է կայսերական հրովարտակը, ուր գրված էր հետևյալը. «Վարդաս Կեսարը դավեր էր նյութում ինձ վերացնելու համար: Այդ նպատակով նա ինձ դուրս տարավ քաղաքից: Եթե Սմբատն ու Վասիլը ինձ չպաշտպանեին, ես կեցնամի չէի լինի: Վարդասը գոհ գնաց իր չար ծրագրերին: Այժմ ես ցանկանում եմ, որ ավագ սենեկապետ Վասիլը, որն անձնագոհաբար պաշտպանեց իմ հեղինակությունն ու իմ նկատմամբ վկայած իր սիրով փրկեց ինձ թշմամուց, որ նա դառնա իմ կայսրության պահապանն ու պաշտպանը և որ նա բոլորի կողմից փառաբանվի որպես կայսր»:

Վասիլը հուզմունքից արտասվում է: Կայսրը գլխից հանում է թագը և տալիս պատրիարքին, որն այն դնում է սեղանին և օրհնում: Սենեկապետները Վասիլին հագցնում են քղամիդ (δισθητήριον) և երկարաճիտ կոշիկներ (τέτταρα): Վասիլը հանում է քղամիդը և այն փռում կայսեր ոտքերի տակ: Պատրիարքը ոտքի է կանգնում, վերցնում է թագն ու դնում կայսեր գլխին, հետո այն վերցնում է նրա գլխից և ձեռքը տալիս: Կայսրը թագը դնում է Վասիլի գլխին¹: Ամբոխը ողորմելով քղավում է. «Երկա՛ր կյանք Միքայելին ու Վասիլին»²:

¹ Vita Basilii, 235.

² Տե՛ս պարոն Ա. Գրեգորի հոդվածը ["Byzantion"-ի] սույն համարում [t. VIII], էջ 526:

³ Vita Basilii, 232.

¹ Տե՛ս սուր պետք է ուղղվի. τῷ βασιλεῖ τῷ Βασιλεῖ-ի փոխարեն, տե՛ս J. B. Bury, Rom. Emp., 175, note 1:

² Georg. Cont., 832.

Սմբատը՝ Վարդասի փեսան, հույս ուներ իր ծառայությունների դիմաց ստանալու աներոջ պաշտոնը: Բնականաբար նա զայրանում է տեսնելով, որ Վասիլն իրեն գայթակղել է: Նա պայմանավորվում է Գեորգիոսի՝ Պեգանեսի որդու, հետ և հաջորդ օրը՝ ստրատեգոսի պաշտոն է պահանջում: Նրա պահանջը մերժվում է: Ավելին, նա գրկվում է լոգոթետեսի պաշտոնից, որը տրվում է ոմն Գումերի¹: Գեորգիոս Պեգանեսը նշանակվում է Օպսիկիոն բանակաթեմի ստրատեգոս: Գեորգիոսն այդ նշանակումից դժգոհ է մնում և միանում Սմբատին՝ Վասիլի դեմ: Նրանք սկսում են զրգռել բնակչությանը և դաշտերն ու խաղողի այգիներն այրել ի նշան բողոքի Վասիլի նշանակման դեմ: Երկու կայսրերի ստորագրությամբ նամակ է ուղարկվում բանակաթեմերի ստրատեգոսներին՝ խոսվարարների բռնություններին վերջ տալու հրամանով: Այդ գործը համձմարարվում է Նիկեփորոս Մալեփոնոսին: Այս գորավարը կիրառում է որքան զգույշ, նույնքան ազդեցիկ մարտավարություն: Նա գորքերին դիմում է մի շրջաբերականով, որով նրանց համձմարարում է գործել անադմուկ և խռովությունը ճնշել ավելի շուտ խորամանկությամբ, քան ուժով, որպեսզի այդ շարժումը չվերածվի քաղաքացիական պատերազմի: Քիչ անց Գեորգիոս Պեգանեսը բանտարկվում է: Մայրաքաղաքի պրեֆեկտը՝ Կոստանդին Միարեսը, հրաման է ստանում նրան կուրացնելու և փայտյա փսեսն ձեռքին կանգնեցնելու փողոցում անցորդներից ողորմություն խնդրելու: Երեսուն օր հետո նույն Նիկեփորոս գորավարը հայտնաբերում է Սմբատին Կեյցենեի (Եկեդյաց գավառի) իջևանատներից մեկում և նրան տանում մայրաքաղաք: Նա կանգնում է կայսեր առաջ Ս. Մամաս պալատում: Պատմում են, որ դժբախտ Գեորգիոս Պեգանեսը նույնպես պալատ է տարվում. նրան ստիպում են խեցու մեջ ծծումբ վառել ու որպես բուրվառ պահել Սմբատի առջև: Հետո վերջինիս մի աչքը կուրացնում են, հատում են մի բազուկը և այդ վիճակում նրան նստեցնում են Լավսոս պալատի առջև, թևի տակ մի աման, որպեսզի անցորդները նրան, որպես մի մուրացկանի, նետեին իրենց լումաները: Երեք օր անց երկու մեղակիցներն իրենց տներն են ուղարկվում և առնվում հատուկ հսկողության տակ³:

Ըստ մեկ այլ վարկածի, Սմբատն իբր հրաժարվել էր քաղաքում մնալ ու խնդրել էր իրեն նշանակել Թրակեսիոն բանակաթեմի կառավարիչ: Այդ

¹ «Հաջորդ օրը» (τὸ ἐπαύριον) մեք հասկանում ենք Գեորգիոսի հետ նրա հանդիպելու, և ոչ Վասիլի նշանակման հաջորդ օրը, ինչպես ընդհանրապես ընդունված է կարծել:

² Թե՛ Գուլերի. հմմտ. "Byzantion", VIII (1932), p. 719:

³ Georg. Cont., 833.

խնդրանքը կատարվում է, իսկ Գեորգիոս Պեգանեսը ստանձնում է Օպսիկիոն բանակաթեմի կառավարումը: Նիկեփորոս Մալեփոնոսը չի հիշատակվում, չի հիշատակվում նաև Կեյցենե (Եկեդյաց) գավառը: Սմբատին իբր բռնում են Πλατεία կոչվող ամրոցում¹: Պեգանեսը քաշվում է Cotyaeum (այսօր Kutsya):

Այս տեղեկությունների հեղինակը՝ Կոստանդին Ծիրանածինը, պնդում է, որ Վասիլը ներել էր երկու ապստամբներին: Նա նույնիսկ նրանց հրավիրում էր կայսերական սեղանին²:

Գեմեսիոսը լռում է այդ ամենի մասին:

Կայսերական պատվաստիճանի համատեղ կրումը երկար չի տևում: Մեկ տարի և մի քանի ամիս անց Վասիլը սպանում է Միքայելին ու տիրանում գահին: Նա դառնում է կայսրության միակ տիրակալը:

Եթե հավատալու լինենք Ծիրանածինին, ապա պետք է ընդունենք, որ Միքայելն ընդամենը «ողորմելի մեկն» էր: Պատանի հասակից նա անձնատուր էր եղել վայելքներին: Վարդասի ժամանակ նա չէր հետաքրքրվում երկրի կառավարմամբ: Վայելքներն ու սիրային պատմությունները նրան ավելի էին զրավում, քան պետական գործերը: Նա հատկապես սիրում էր ձիարշավը: Ս. Մամաս պալատն ուներ իր ձիարշավարանը, ուր կայսրը մրցումների էր մասնակցում: Պատմում են, որ մի օր մրցումների ժամանակ հայտնում են, որ արաբները անցել են սահմանը: Լևոն Ի-մաստասերը մի մեքենա էր ստեղծել. մի տեսակ ժամացույց, որն ամեն անգամ, երբ արաբները անցնում էին սահմանը, գրանցում էր Կիլիկիայից մայրաքաղաք հաղորդված ազդանշանը: Միքայել կայսրն իբր հրամայել էր թաքցնել տեղանքությունն ու այն հրապարակել միայն մրցումներից հետո:

Բոլոր այս տարօրինակ պատմությունները, որ պատմում են Միքայելի մասին, կասկածի առիթ են տալիս: Կայսրը շատ էր սիրում փոքր-իմջ մանկամիտ կատակներ ու խաղեր: Նրա բարեկամն ու խաղերի անբաժան ընկերակիցն էր մի ծաղրածու, որն ավելի հայտնի էր Գրիլյոս («խոճկոր») մականունով, քան իր իսկական Թեոփիլոս անվամբ: Միքայելը նրան Հիմերիոս էր կոչում: Նրանց կազմակերպած զվարճանքներն ու անպատկան խաղերը երբեմն սրբապիղծ բնույթ էին կրում: Հիմերիոսը հազում էր պատրիարքի, Միքայելը՝ Կոլոնեսայի՝ արքեպիսկոպոսի, իսկ տասնմեկ հոգի՝ եպիսկոպոսի հանդերձանք ու բոլորը միասին ծաղրական ձևով նմանակում էին սուրբ պատարագը, ձեռնադրության ու կարգալուծության ծեսերը:

¹ Այդ ամրոցը որոշակի դիրք է խաղացել նաև Կոստանդին Գուլասի (Theoph. Cont., 421) և Վարդաս Սկլերոսի (Cedr., 434) ապստամբությունների ժամանակ:

² Vita Basilii, 238.

³ Զուղար Փոքր Հայքում, այսօր Կարահիսար, կամ ավելի շուտ Կոյլիխար:

Ասում են, որ նրանք այնքան հանդուգն էին, որ պղծում էին նույնիսկ հաղորդության խորհուրդը, որպես հաղորդություն բաժանելով մանանելս ու քացախ: Նրանք չէին խնայում նույնիսկ պատրիարքի արժանապատվությունը: Մի անգամ, երբ Իզմատիոս պատրիարքը առաջնորդում էր մի քափոր, հանկարծ նրա առջև հայտնվում է մեկ այլ պատրիարք՝ ավանակ հեծած ու շրջապատված իր սպասավորներով, որոնց կենտրոնում էր Միքայելը: Այդ ծաղրածուները պատրիարքին ընդառաջ են գալիս երգ-երածշտությունը: Նրանք իրենց աններդաշնակ երգեցողությամբ խաթարում են իսկական երբը:

Միքայելն առանց վարանելու վիրավորում էր իր բարեպաշտ մոր ամենասուրբ զգացումները: Մի օր նա վերջինիս հավատացնում է, որ պալատում նրան է սպասում պատրիարքը և հրավիրում է մորը գալու և ստանալու նրա օրհնությունը: «Պատրիարքը» կայսերական հռչակավոր ծաղրածու Թեոփիլոս-Գրիլլոսն էր, որը պատրիարքի հանդերձանք հագած նստած էր Միքայելի կողքին, գահի վրա: Կայսրուհին գալիս է ու ողորմելի խեղկատակին իրական պատրիարքի հետ շփոթելով, ծունկի է իջնում նրա օրհնությունը ստանալու համար: Այդ պահին կեղծ պատրիարքը մեջքն անում է նրա կողմն ու անպարկեշտ ձայն հանում: Կայսրուհին հեռանում է ամօթից կարմրած, անհիծելով իր անարժան որդուն¹:

Ասում են, որ Միքայելը սիրում էր կրկնել, որ Հիմերիոսն է իր պատրիարքը, Փոտը՝ Վարդասինը, Իզմատիոսը՝ քրիստոնյաներինը²:

Կոստանդին Ծիրանածինը, անկասկած, չափից ավելի է անվանարկել Միքայելին, նպատակ ունենալով, հավանաբար, արդարացնելու Վասիլի հանցագործությունը: Միքայելի անվայել վարքագծին վերաբերող բոլոր այս պատմությունները չափազանցված են, եթե ոչ հորինված ամբողջական կտորներով: Պետք է ասել՝ մենք գիտենք վստահելի աղբյուրներից, որ Կոստանդնուպոլսի փողոցները միշտ չէ, որ զերծ էին նման խայտառակ տեսարաններից: 869 թ. եկեղեցական ժողովի ժամանակ հիշատակվում են մայրաքաղաքի փողոցներում ընթացող զվարճալի երթերը: Բայց ժողովի փաստաթղթերում չի նշվում Միքայելի անունը. հանցավորները ծերակուտական դասին պատկանող աշխարհիկ անձինք էին: Նրանք իրենց մազերն այնպես էին հարդարում, ինչպես ընդունված էր հոգևորականների մեջ, հազում էին եպիսկոպոսական հանդերձանք և ձեռնադրության ու կարգալուծության ծեսերն էին ծաղրում: Եկեղեցական ժողովը հանդիմանում է Փոտ պատ-

¹ Vita Basilii, 238.

² Vita Ignatii, Migne, P.G. 105, 528; cf. J. B. Bury, East Rom. Emp., p. 163, n. 1.

րիարքին նման ծաղրական երթերը վճռական միջոցներով չխափանելու համար¹:

Մեկ այլ ավելի անկողմնակալ աղբյուր տեղեկություն չունի Միքայելի բոլոր այս խայտառակ արարքների մասին: Մենք այդ աղբյուրին ենք պարտական երիտասարդ ու դժբախտ կայսեր սպանության սարսափելի մանրամասների համար:

Ս. Մամաս պալատի կրկեսում Միքայելը ձիարշավ էր կազմակերպել: Գեներալիս պատմիչի պապը՝ Կոստանդինը, և երկու այլ անձինք՝ Ագալիանոսն ու Կրասասը պետք է մրցեին Միքայելի հետ: Նրանք համապատասխանաբար ներկայացնում էին չորս խմբավորումներ՝ «Կապույտներ»-ի, «Սպիտակներ»-ի, «Կանաչներ»-ի ու «Կարմիրներ»-ի: Հասկանալի է, որ հաղթում է կայսրը: Այդ կապակցությամբ նա մի խնջույք է կազմակերպում, որին հրավիրում է Վասիլին ու նրա կնոջը՝ Եվդոկիա Ինգերինային: Ճաշի ժամանակ Վասիլիսկիանոս անունով մի պատրիկ գովաբանում է կայսերը ձիարշավի ժամանակ ցուցաբերած ճարպկության համար: Ոչ մի գովեստ չէր կարող ավելի տեղին լինել:

Միքայելը, զմայլվելով Վասիլիսկիանոսի խոսքերից, նրան հրամայում է հանել Վասիլից կարմիր կոշիկներն ու ինքը հագնել: Վասիլիսկիանոսը չի համարձակվում այդ բանն անել ու հարցական հայացքով նայում է Վասիլին: Կայսրը վրդովվում է ու հրամայում նրան ենթարկվել իրեն: Չնայած այն բանին, որ Վասիլին իր համաձայնությունը չի տալիս, Վասիլիսկիանոսը, այնուամենայնիվ, հագնում է կարմիր կոշիկները:

Միքայել կայսրն ասում է Վասիլին. «Ազնիվ խոսք, այս կոշիկները նրան ավելի են սագում, քան քեզ: Ես, որ քեզ կայսր եմ հռչակել, չե՞մ կարող արդյոք նրան էլ նույն պատվին արժանացնել»:

Եվդոկիան հասկանում է, որ Միքայելը գրգռված է Վասիլի դեմ ու սխալ է գործում, երբ ասում է արտասվելով. «Չերդ պայծառափայլություն, կայսերական պաշտոնը շատ վեհ է, և մենք անարժան ենք այն կրելու, սակայն չարժե այն այդչափ արժեզրկել»:

Կայսեր պատասխանը մխիթարվելու առիթ չէր տալիս. «Ընկճվելու պատճառ չունես. ես ցանկանում եմ, որ Վասիլիսկիանոսը նույնպես աթոռակից կայսր լինի»:

Վասիլի ինքնասիրությունը վիրավորված էր: Նրան տանջող ցավն ու վրդովմունքն անսահման էին: Երկու ընկերների լավ հարաբերությունները պետք է խաթարվեին, փոխադարձ վստահությունն անհետանում էր: Այս ամենը ծնունդ է տվել մի առասպելի, որի համաձայն, մի օր որսի գնալիս

¹ Mansi, XVI, 169.

Միջայելը հանդիպում է մի վանականի, որը նրան նամակ է հանձնում, որով կայսերը նախագծուչացնում էին, որ Վասիլը դավեր է նյութում նրա դեմ:

Ինքը՝ Միջայելը, որը վախի ու ատելության ճիրաններում էր, իր վտանգավոր աթոռակցից ազատվելու միջոց էր փնտրում: Սակայն Վասիլը կանխում է նրան:

867 թ. սեպտեմբերի 24-ին Վասիլն իր կնոջ՝ Եվդոկիայի, հետ հրավիրված էր ընթրիքի Ս. Մամաս պալատը: Միջայելը հայտնի էր որպես ոգելից խմիչքների սիրահար: Նա արդեն արբած էր, ու Վասիլը, այդ բանը նկատելով, հեռանում է սեղանից ու գնում դեպի կայսեր ննջարանը: Իր դյուցազնական ուժի շնորհիվ նա կարողանում է այնպես ճկել դռան փականքը, որ անհնարին է դառնում սենյակը կողպել: Այդ բանն անելուց հետո նա վերադառնում է սեղանակիցների մոտ ու շարունակում է ճաշել: Քիչ անց կայսրը բարձրանում է աթոռից և, հենվելով Վասիլի ձեռքին, իրեն ուղեկցել է տալիս մինչև իր ննջատեղակը: Վասիլը համբուրում է նրա աջն ու հեռանում: Վասիլիսկիանոսը մնում է սենյակում ավագ հանդերձապահ Ռենտակեսի փոխարեն: Կայսրը վերջինիս այլ սպասավորների հետ միասին որսի էր ուղարկել, որպեսզի նրանք պարենավորեին Թեոդորա կայսրուհու սեղանը, որի մոտ Միջայելը պետք է ճաշեր հաջորդ օրը: Կուրիկուլարիոսներից (սենեկապետ) մեկը՝ Իզնատիոսը, ցանկանում է դուռը կողպել, բայց չի կարողանում: Նրա սիրտը կասկած է ընկնում: Հուսահատությունից նա սկսեց փետրել իր մազերը...

Գինովցած կայսրը խոր քուն էր մտել: Հանկարծ ննջարանի մուտքի մոտ հայտնվում է Վասիլը շրջապատված իր ընկերակիցներով: Իզնատիոսը դողալով վեր է կենում իր մահճակալից ու փորձում փակել նրանց ճանապարհը: Դավադիրներից մեկը՝ Պետրոս Բուլղարը, Վասիլի թևի տակից սլանում է դեպի կայսեր մահճակալը, սակայն նրա ճանապարհը փակում է նույն Իզնատիոսը:

Իրարանցումից կայսրն արթնանում է: Դավադիրներից մեկը՝ Հովհաննես Խալը, սրի մեկ հարվածով հատում է կայսեր դաստակները: Մեկ ուրիշը՝ Հակովբիկը, վիրավորում է Վասիլիսկիանոսին ու նրան ետ մղում:

Վասիլի երկու եղբայրները՝ Մարիանոսն ու Մմբատը, նրա զարմիկ Ասիլեոնը, մեկ այլ անձնավորություն վարդապետ անունով, ինչպես նաև Կոստանդին Տոբարասը հսկում էին կենտրոնական մուտքը: Այսպիսով, Միջայելի սպասավորները հնարավորություն չունեին իմանալու, թե ինչ է կատարվում կայսեր ապարանքում: Մի պահ դավադիրները վարանում են. հարկ կար արդյո՞ք կայսերը սպանել, թե՞ թողնել անդամալույծ վիճակում: Ասիլեոնը հայտարարում է, որ եթե Միջայելը կենդանի մնա, ապա իրենց

դժվար կլինի վրեժխնդրությունից խուսափել: Վասիլի համակրանքը գրավելու համար Ասիլեոնը թափանցում է կայսեր ննջատեղակն ու տեսնում է թևատ Միջայելին, որը մահճակալին նստած կարեկցանք էր աղերսում: Իրեն հուզվել թույլ չտալով, Ասիլեոնը մոտենում է մահճակալին և սուրը մխրճում կայսեր որովայնը:

Դավադիրները շտապում են գրավել Մեծ պալատը: Ծովն ալեկոծված էր: Նրանք իջնում են Ոսկեդջյուրի փիղ, հասնում են պարսիկի (կամ ավելի շուտ պարսկահայի)՝ Եվդոկիոսի, տանը, շարժվում դեպի Բուկոլեոն մավահանգիստն ու այնտեղից գրոհում պալատը: Եվդոկիոսն իր լեզվով (հայերեն) ասում է Արտավազդին՝ օտար զորքերի զորավարին, որ Միջայելը սպանվել է և որ պետք է դուռը բանալ Վասիլ կայսերը դիմավորելու համար:

Արտավազդը վազում է պապիասի՝ պալատական պահակի, մոտ ու նրանից խլում բանալին: Անմիջապես հայտնվում է Վասիլը: Նրա առաջին մտահոգությունն է լինում բանալին հանձնել նոր պապիասին՝ Ֆիլեոնոս կոչեցյալ Գրիգորին:

Վասիլն անհապաղ մարդ է ուղարկում իր կնոջը՝ Եվդոկիային, Ս. Մամաս պալատից բերելու: Նրան դիմավորում են մեծ շուքով ու պատվով: Միևնույն ժամանակ մյուս Եվդոկիան՝ Միջայելի կինը, Հովհաննես կուրիկուլարիոսի ուղեկցությամբ ետ է ուղարկվում իր ծնողների մոտ: Մեկ այլ կուրիկուլարիոսի՝ Պողոսին, հանձնարարվում է հողին հանձնել Միջայելի դին: Ս. Մամաս պալատը հասնելով՝ Պողոսը հայտնաբերում է դժբախտ միապետի մարմինն իր սիրելի ձիու ծածկոցի մեջ փաթաթած: Միջայելի մայրն ու քույրերն արցունք էին թափում ու ողբում նրա տխուր վախճանը: Պողոսը մարմինը դնում է մի մավակի մեջ, այն տանում Քրիստոպոլիս, որը գտնվում էր ասիական ափին, ու հողին հանձնում մի մենաստանում:

Այսպես Վասիլը դառնում է ինքնակալ միապետ:

Նոր կայսրը Մարիանոսին՝ Պետրոնասի որդուն, նշանակում է քաղաքի պրեֆեկտ ու հրամայում նրան գնալ և քաղաքի հրապարակում հայտարարել, որ Վասիլն այսուհետև միակ կայսրն է: Պետրոնասը՝ նոր պրեֆեկտի հայրը, Թեոդորայի ու Վարդաս կեսարի եղբայրն էր և այն հռչակավոր զորավարը, որը 863 թ. ջարդել էր արաբներին: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Մարիանոսը Վասիլի մեղսակիցներից մեկն էր:

Բյուզանդացի պատմիչներին քվացել է, որ դավադիրների ողորմելի մահվան պատճառը երկնային արդարությունն է եղել: Հակովբիկը՝ Վասիլիսկիանոսի սպանողը, կայսեր հետ որս անելիս զոհվում է. նա վայր է գցում իր սուրը, իջնում է ձիուց այն բարձրացնելու համար, սակայն ձին փախչում է ու տրորում տիրոջը:

Հովհաննես Խալդը, որը թևատել էր Միքայելին, նշանակվել էր Խաղ-տիքի բանակաթեմի ստրատեգոս: Քիչ անց նա ցանկանում է ապստամբել Վասիլի դեմ, բայց վերջինիս հրամանով Անդրեաս զորավարը նրան ցցահան է անում:

Ասիլեոնին, որին ուղարկել էին Քարտոփիլակիոն՝ մայրաքաղաքի ար-վարձաններից մեկը, գիշերով սպանում են իր սպասավորները:

Պարսիկ Ապելատեսին խժռում են որդերը:
Կոստանդին Տոքսարասը սպանվում է Կիբիրեստյան բանակաթեմում, որը նա ղեկավարում էր:

Մարիանոսը՝ կայսեր եղբայրը, ձիուց վայր ընկնելով, մահանում է ստացած վերքի բորբոքումից:

Ինչպես տեսնում ենք, Վասիլի բոլոր գործակիցները հայեր էին, ինչպես և ինքը: Վարդասի փեսան՝ Սմբատը, որին բռնում են Կելցեների (այսինքն՝ հին Ալիլիսեներ, հայերեն՝ Եկեղյաց, Երզնկա) շրջանում, հնարավոր է, որ պատկաներ Բագրատունիների տոհմին: Նրա բարեկամ Գեորգիոս Պեգա-նեսը նույնպես հայ էր: Պեգանեսը, որը իրանական բաճառ բառն է և նշանա-կում է «հետախուս», «հետևակ», այստեղ օգտագործված է որպես մականուն կամ ազգանուն:

Պետրոս Բուլդարը և նրա զարմիկ Լևոն Ասուրացին նույնպես հայեր էին: Նրանց մականունները ոչ մի կապ չունեն նրանց ծագման հետ, որով-հետև բուլդարացու զարմիկը չէր կարող ասուրացի լինել:

Հովհաննես Խալդը ու Կոստանդին Տոքսարասը կարծես թե նույնպես հայեր էին: Առաջինին Խալդ էին կոչում, որովհետև նա ծնվել կամ ծառայել էր Խաղտիքում: Երկրորդը կրում էր նաև Ծիփեմարիտես¹ մականունը (5), որը նշանակում է ծագումով Ծիփեմարեից:

Թեպետ, Հովհաննես Խալդը կարող էր լինել ծագմամբ խալդ, այսինքն՝ լազ, բայց, քանի որ բոլոր մյուս դավադիրները ծագումով հայեր էին, ավելի հավանական է, որ նա պատկանում էր նույն ազգությանը:

Կոստանդինի ազգանունն էր Տոքսարաս: Այն մնանվում է իրանական մի բառի և դա վկայում է նրա արևելյան ծագման մասին²:

¹ Genes., 106. Tziphi, հայերեն ծփի (ծփեմի), վրացերեն՝ cip-eli, tziph-eli, ծառի մի տեսակ է նշանակում: Tziph-nari բառը կազմված է այնպես, ինչպես կազմված են mukh-nari՝ «կաղ-նուս» (mukha նշանակում է կաղնի), nadzv-nari՝ «սոճուտ», և buckh-nari՝ «քփուտ» բառերը: Tziph-nari-ն հետևաբար նշանակում է «հաճարկուտ»: XVII դարի հեղինակ Գրիգոր Կամախե-ցին հայտնում է, որ Սև ծովի և Շորոխ (=Akampsis) գետի միջև ընկած Պարխարի լեռնային շրջանում, Համշեհի մոտ մի գյուղ կա Ծփնի անունով («Ժամանակագրություն», Երուսաղեմ, 1915, էջ 405):

² Լուկիանոս Մամոսատեցին գիտի Ամախարսիսի պես իմաստում մի սկյութի մասին, որի անունն էր Տոքսարիս, որ անկասկած նույնն է, ինչ որ Տոքսարասը: Հավանաբար դա մակա-նուն է, որ տրվել է Կոստանդինին: Տոքսարասը միգուցե ծագում է tava-xšahra բառից, որ նշանա-

Կարևոր է նշել, որ Վասիլի երկու եղբայրներն ու նրա զարմիկը՝ Մարիանոսը, Սմբատը և Ասիլեոնը, մասնակցել էին դավադրությանը: Վասիլը երրորդ եղբայրն էլ ուներ, որի անունն էր Վարդաս: Գեորգ Վանականի Շարունակողը մեզ հայտնում է, որ Միքայելի սպանության մասնակիցների մեջ էին «Մարիանոսն ու Վարդասը՝ Վասիլի ռեկտորի հայրը, Սմբատը՝ Վասիլի եղբայրը, և Ասիլեոնը՝ Վասիլի զարմիկը»¹:

Ժամանակին փորձել են ապացուցել, որ իբր Սմբատը ոչ թե Վասիլի եղբայրն էր, այլ Վարդասի որդի ռեկտոր Վասիլի եղբայրը և որ Ասիլեոնը իբր նույն ռեկտորի զարմիկն էր²:

Արքայուհիները չեն մպաստում այդ ենթադրությանը: Նախ՝ Թեոդորոս Մելիտենացու վկայությամբ «Մարիանոսը, Սմբատն ու Վարդասը Վասիլի եղբայրներն էին, իսկ Ասիլեոնը՝ զարմիկը»³: Ըստ մեկ այլ շատ որոշակի վկայության «Ասիլեոնը կայսեր զարմիկն էր»⁴: Հետևաբար Գեորգի Շարու-նակողը «Վասիլի զարմիկ» ասելով նկատի ունի «Վասիլի կայսեր զար-միկին» և ոչ թե Վասիլի ռեկտորի զարմիկին: Եվ վերջապես, մենք գիտենք, որ Վասիլի երկու եղբայրները թաղված են նրա մոր կողքին՝ Ս. Եվփիմեայի վանքում. «Մարիանոս» սխուրեթի դոմեստիկոս, և նրա եղբայր Սմբատ, եր-կուսն էլ Վասիլի՝ քրիստոսասեր կայսեր, եղբայրներ»⁵:

Այն փաստը, որ Վարդասը հիշատակված է որպես Վասիլի ռեկտորի հայր և ոչ թե որպես Վասիլի կայսեր եղբայր, ստիպել է ենթադրելու, որ Սմբատը Վասիլի կայսեր եղբայրը չէր: Բննարկվող նախադասության մեջ ἀδελφός բառը պետք է սրբագրել ἀδελφοί ձևով. «Մարիանոսն ու Վար-դասը՝ Վասիլի ռեկտորի հայրը, և Սմբատը՝ Վասիլի եղբայրները (և ոչ եղբայրը)»: Ընդգծված բառը պետք է վերաբերի երեք անձի՝ Մարիանոսին, Վարդասին ու Սմբատին:

Ասիլեոնին անվանում են զարմիկ կամ Վասիլի եղբոր որդի, սակայն նրա հոր անունը նշված չէ: Ո՞ր եղբոր մասին է խոսքը: Արդյո՞ք Վասիլը չորրորդ եղբայր էլ ուներ Մարիանոսից, Վարդասից ու Սմբատից բացի: Դա հնարավոր է, որովհետև, եթե Ասիլեոնը այդ երեք հիշատակված եղբայրնե-

կում է «հոր» կամ «հարուստ կարվածքի տեր» բառից: Մեկ այլ Տոքսարասի՝ Միքայելին, հա-վանաբար Կոստանդինի որդուն, հանձնարարվել է արարների հետ հաշտության պայմանագիր կնքել 917 թ. (Theoph. Cont., 388):

¹ Georg. Cont., 837. Μαρριανός δε καὶ Βάρδας ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ βαίκτηρος καὶ Συμβάτιος ὁ ἀδελφός Βασιλείου καὶ Ἀσολαίων ἐξ ἀδελφός Βασιλείου.

² J.B. Bury, East Rom. Emp., Appendix, p. 458-459.

³ Theod. Melit., 170. Μαρριανός ἀδελφός αὐτοῦ καὶ Συμβάτιος καὶ Βάρδας ἀδελφοὶ αὐτοῦ, Ἀσολέων ὁ ἐξ ἀδελφός αὐτοῦ.

⁴ Georg. Cont., 837. ἐξ ἀδελφός Βασιλείου; Sym., 688: ὁ ἐξ ἀδελφός τοῦ βασιλέως.

⁵ De cerim., 648. Μαρριανός ὁ γεγονώς δομῆστικός τῶν σχολῶν, καὶ Συμβάτιος ὁ ἀδελφός αὐτοῦ, ἀμφοτέροι ἀδελφοὶ Βασιλείου τοῦ φιλοχριστοῦ δεσπότου.

րից մեկի որդին լիներ, ապա պատմիչներն անպայման այդ բանը կնշեին: Ասիկեոնը հունական անուն չէ:

Դավադիրներից երկուսը՝ Եվլոզիոսն ու Ապելատեսը, համարվել են պարսիկներ: Նրանք պարսիկներ չեն: Ավելի հավանական է, որ նրանք պարսկահայեր են:

Վասիլի կողմնակիցներից էր Արտավազը, որը հետերիարք էր, այսինքն օտար կամավորներից կազմված զորքի զորավար: Արտավազից առաջ այդ պաշտոնն էր գրավում Անդրեասը, այն մարդը, որը Միքայելի հրամանով Վասիլին ընդունել էր օտար զորքի կազմի մեջ: Ավելի ուշ Անդրեասը ստրատելատեսի (զորահրամանատարի) պաշտոնն է ստանում բանակաթեմերից մեկում. նա այդ պաշտոնն էր վարում, երբ հրաման է ստանում ձերբակալելու ապստամբ Հովհաննես Խալդին:

Մարիանոսը՝ Վասիլի եղբայրը, սխուլերի դոմեստիկոս էր, կամ պալատի զորախմբի դոմեստիկոս: Երկու ամենակարևոր զորախմբերը, որոնցից մեկը ղեկավարում էր Մարիանոսը, իսկ մյուսը՝ Արտավազը, նվիրված էին Վասիլին: Մրանով է բացատրվում 867 թ. սեպտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած հեղաշրջումը: Դա անսպասելի իրադարձություն չէր, որի պատճառը լույս չէր ներկայացրել Վասիլի փառասիրությունն էր կամ ճակատագրի քմահաճույքը: Ամեն ինչ նախապատրաստված էր մախօրք և, անկասկած, երկու զորամասերի նախնական համաձայնությամբ: Ընդհանրապես «արկածախնդիրներին» զահ բարձրացնող բոլոր հեղաշրջումների շարժիչ ուժը պետք է փնտրել այս երկու զորաբաժինների՝ կայսերական ամձնագործի կամ սխուլերի և օտար զորքերի, տրամադրվածության մեջ: Այնտեղ մենք տեսնում ենք զուտ հռոմեական մի ավանդույթ, որը հիշեցնում է այն ժամանակաշրջանը, երբ կայսերական զանգուղում էր բացառապես բանակի տնօրինության մերթը:

Այն միտումնավոր առասպելները, որոնք հյուսվել են Վասիլի մասին, լինի դա նրան գովաբանելու, թե պարսավելու համար, մեզմից թաքցրել են նրա իսկական ծագումն ու նրա հաջողության պատճառները:

V

Վասիլի ծագման վերաբերյալ ավանդությունը կապված է Փոտ պատրիարքի անվան հետ: Հազիվ էր Վասիլը զահ բարձրացել, որ Փոտը պաշտոնանկ է արվել՝ 877 թ. ետ կանչվելու համար: Փոտի պաշտոնանկությունը բացատրվում է եկեղեցական այն քաղաքականությամբ, որ Վասիլը հարկ է համարել որդեգրելու: Հռոմի հետ խաղաղությունը պահպանելու նպատակով կայսրը չի վարանել հրաժեշտ տալու պատվության թշնամի և պառակա-

ման հիմնական հեղինակ Փոտին: Շնորհագուրկ պատրիարքը միջոցներ էր փնտրում իր անհաջողությունը շտկելու համար: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերստին նվաճել կայսեր համակրանքը:

Իզմատիոսի կենսագիրը՝ Նիկետաս Պափլագոնացին, պատմում է, որ Փոտը Վասիլին հաճոյանալու համար հորինել է կեղծ, սակայն Վասիլի ինքնասիրությունը շոյող տոհմաբանություն: Պաշտոնանկ պատրիարքը արքունի է Տեբեթ վանքը: Հենց այնտեղ է ըստ երևույթին, որ նա կեղծել է Վասիլի տոհմաբանությունը, նրան սերելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի համախոհ Տրդատ քազավորի տոհմից: Փոտը բարեկամական հարաբերություններ ուներ կայսերական գրադարանի վարիչ Թեոփանես Սփենդոդայանի մի վանականի, հետ, որը արքունի հոգևորականներից էր և հայտնի էր իր բանիմացությամբ: Այդ վանականի միջոցով Փոտին հաջողվում է իր աշխատությունը ներմուծել կայսերական գրադարան: Կեղծ ձեռագիրը գրված էր ալեքսանդրյան տառերով, այսինքն ունիցիալով (հույն երկաթագրով): Հեղինակը ջանացել էր դրան տալ շատ հին վավերագրի հնագրական տեսք: Տոհմաբանական շղթան իջնում էր մինչև Վասիլի հայրը, որը պետք է ծներ Բեկլաս անունով մի որդի:

Նույն Նիկետասը մեզ բացատրում է, որ Beclas-ը երևակայական անուն է, որը կազմված է հետևյալ անունների սկզբնատառերից. B(asilios), նրա կին E(udocia), նրա որդիներ C(onstantinos), L(eon), A(lexandros) և S(tephanos), որոնք տալիս են BECLAS:

Մի օր Թեոփանես գրադարանավարը կայսեր պահանջած գիրքը տանելով տեղեկացնում է նրան, որ հայտնաբերել է հին տառերով գրված ու դժվար վերծանելի մի գիրք: Թեոփանեսը նկատի ուներ Փոտի հորինած վավերագիրը: Նա այն ցույց է տալիս կայսերը, նշելով, որ միայն մի մարդ՝ պատրիարքը, կարող է հասկանալ այդ տեքստը: Գիրքն անմիջապես ուղարկվում է Փոտին: Բայց վերջինս հայտարարում է, որ ինքը կարող է խոսել այդ խորհրդավոր գրքի մասին միայն դրան անմիջապես աննչվող անձնավորության, այսինքն՝ կայսեր հետ: Այդ բանն էլ ավելի է զրգոում Վասիլի հետաքրքրասիրությունը: Պատրիարքին պալատ են կանչում: Ներշնչված տեսքով նա վերծանում է վավերագիրը, մեծ բավականություն պատճառելով կայսերը¹:

Այս ծամծամված պատմությունը միայն մի ճիշտ բան է պարունակում. այն, որ Փոտը ջանացել է պարզել Վասիլի ծագումը: Մնացածը որքան հիմար, նույնքան անմերելի հերյուրանք է: Փոտը առաջնակարգ գիտնական էր. բացի այդ, նրա երակներում հոսում էր հայի արյունը (նրա մայրը Արշա-

¹ Nicetas Paphlagon, Vita Ignatii, Migne, P.G., 105, 565-8; Symeon, 689.

վիր պատրիկի քույրն էր)¹։ Ուս վայելել էր հայ Վարդաս Կեսարի անսահման վստահությունը և ամենաբանհիմաց մարդն էր Վասիլի տոհմաբանությունն ուսումնասիրելու համար։

Պատրիարքն, անկասկած, այնքան զուրկ չէր երևակայությունից, որ չկարողանար հնարել որևէ ավելի բանական բան, քան BECLAS-ի պես անհեթեթ մի բառախառն, իսկ Վասիլն էլ այնքան հիմար չէր նման կոպիտ հերյուրանքով խաբվելու համար։ Այդ մանկական հնարանքը նույնիսկ ինքնատիպ լինելու արժանիքը չունի։

Նման անարժան մի պատմություն կա Մեթոդիոս եպիսկոպոսի կյանքում։ Թեոփիլոսի թագավորության ժամանակ Մեթոդիոսը բանտ է նետվել երկու հանցագործների հետ միասին։ Նա այնտեղից դուրս է եկել հետևյալ կերպ։ Գրականության և գիտության սիրահար կայսրը իր գրադարանում մի օր մի գիրք է գտնում, որը չի կարողանում վերծանել։ Դիմում են Հովհաննես Քերական պատրիարքին և նրա զարմիկ Լևոն Իմաստասերին, սակայն երկուսն էլ խոստովանում են, որ չեն կարողանում այն վերծանել։ Կայսրն այնքան է ազդվում, որ կորցնում է ախորժակը։ Հենց այդ ժամանակ սենեկապետներից մեկը նրան խորհուրդ է տալիս դիմելու բանտում գտնվող Մեթոդիոսի օգնությանը։ Կայսրը հետևում է խորհրդին և սենեկապետը գնում է Մեթոդիոսի ետևից։ Բանտարկյալ եպիսկոպոսը տեսնելով նրան՝ գիրքը ձեռքին, բացականչում է. «Բարի գալուստ, եղբայր Հովհաննես (այդպես էր պատվիրակի անունը), ես գիտեմ, որ քեզ Թեոփիլոսն է ուղարկել։ Թուղք ու մեկան բեր ինձ»։

Մեթոդիոսը վերցնում է գրիչն ու շարադրում խորհրդավոր գրքի երեք մեկնություն։ Կայսրը երջանիկ էր այդ գաղտնիքը պարզելու համար։ Հիանալով գիտնական եպիսկոպոսի գիտելիքներով, նա նրան ազատում է բանտից, բնակեցնում է պալատում ու շնորհում իր բարեկամությունը²։

Ահա մի պատմություն ևս, որը նույնքան կեղծ է, որքան և մախորդը։ Ե՛վ Մեթոդիոսը, և՛ Փոտը հայտնի էին իրենց գիտելիքներով։ Այսպիսով, նույն հնարանքը վերագրվում է և՛ մեկին, և՛ մյուսին. մախ՝ նրանց գիտական համբավին արժանին մատուցելու համար, երկրորդ՝ գիտության գերագույն արժեքը ակնառու դարձնելու համար։ Այն ներկայանում է որպես մի հզոր ուժ, որի առաջ բացվում են բանտերի ու պալատների դռները։

Մեթոդիոսի միջադեպը նախորդում է Փոտի միջադեպին։ Մեթոդիոսի

¹ Նրա մայրը՝ Իրենեն, Արաբերի (= Արշավիրի) քույրն էր, Theoph. Cont., 175։ Ա. Սեն-Մարտենը (Lebeau, VIII, 203) պաշտպանել է Թեոփանեսի Եարունակոսի շարադրանքը Կեղ-րենոսից, որը չի հասկացել իր աղբյուրը։ J. B. Bury, East Rom. Empire, p. 156 նույն կարծիքի է հանգում, առանց ծանոթ լինելու Սեն-Մարտենի գործին։

² Sym., 643.

կապակցությամբ հորինված պատմությունը փոխանցվել է Փոտին, ոչ այն-քան վերջինիս անսահման գիտելիքները ցույց տալու, որքան այդ գիտելիքներն անազնիվ նպատակով օգտագործելու նրա ունակությունը ցուցադրելու համար։

Փոտի թշնամիներն ամմասն չեն այդ հերյուրանքից։ Սակայն կարծես հենց իրենց էլ այն բավականին ծածծմված և անհամոզիչ է թվացել։ Այսպիսով նրանք հնարել են մեկ այլ, է՛լ ավելի ծիծաղելի հեքիաթ, նպատակ ունենալով բացատրել, թե ինչպես է արքայազնը պատրիարքը կարողացել ետ նվաճել կայսեր համակրանքը։

Փոտի բարեկամն էր Թեոդորոս Սանդաբարենոս անունով մի վամական։ Նա Ստոտիոն վանքից էր։ Իր առաջին հայրապետության ժամանակ (858-867) Փոտը նրան նշանակել էր այդ վանքի վամահայր։ Բայց Փոտի անկումից հետո նրան այնտեղից քշել էին։ Հենց որ Փոտը վերստին գահ է բարձրանում, նա Թեոդորոսին նշանակում է Եվքայիտի եպիսկոպոս՝ Արմենիակների բանակաթեմում։

Թեոդորոս Սանդաբարենոսը հրաշագործի համբավ ուներ։ Նրա մոգական արվեստի շնորհիվ Փոտը կարողացել է վերադարձնել Վասիլի համակրանքը։ Սանդաբարենոսը Փոտին խորհուրդ է տվել բարեկամական կապեր հաստատել կայսեր սենեկապետներից մեկի հետ, շահել նրա վստահությունն ու նրան խնդրել կայսերական անկողնու վրա շաղ տալ իր՝ Սանդաբարենոսի, պատրաստած ջուրը։ Այդ գործողությունը պետք է ունենար ամենաբարենպաստ ելքը. կայսրը պետք է փոխեր իր վերաբերմունքը պատրիարքի նկատմամբ ու նրան վերստին պարզվեր իր հարգանքը։ Բացի դրանից, Փոտը այդ սենեկապետի միջոցով պետք է խնդրեր կայսրը ընդունել Սանդաբարենոսին։

Փոտն արել է այն, ինչ նրան խորհուրդ է տվել նրա բարեկամը։ Այդ խորամանկության արդյունքն իրեն սպասեցնել չի տվել։ Հենց հաջորդ օրը կայսրն իր զավակներին ուղարկել է Փոտի մոտ՝ նրա օրհնությունը ստանալու համար։ Իսկույն ևեթ նախկին պատրիարքի վրա ոսկու և այլ նվերների տարափ է տեղացել։ Նրան հրավիրել են բնակվելու Մագնավրա պալատում¹։

Այս պատմությունը պատիվ չի բերում իր հեղինակների երևակայությանը։ Սակայն մենք պետք է նրանցից շնորհակալ լինենք պատմության մեջ բանահյուսական մի մանրուք ներմուծելու համար, որը հնարավորություն է տալիս գուշակելու Սանդաբարենոսի արևելյան ծագումը։ Նրա անունն արդեն դրա ապացույցն է. այն պատկանում է մականունների նույն

¹ Sym., 689.

կարգին, ինչ և «մանիքեցի», «մանիքեցու որդի» կամ «մոզպետ»: Կախարդանքը, որ նա խորհուրդ է տվել կիրառել Փոտին, քաջ ծանոթ է հայ ժողովրդին. գյուղական երիտասարդությունը հավատում է, որ մահճակալի վրա ջուր ցանելը լավ միջոց է բաղձալիի սերը գրավելու համար:

Այս շարադրանքի համաձայն Փոտի ու Վասիլի հաշտությունը Մանդարանեսուսի կախարդանքի հետևանքն է: Այստեղ խոսք չկա Վասիլի տոհմաբանության մասին: Այս ամենը ոչ մի արժեք չունի:

Վասիլը պատրիարքի գահի վրա Փոտին Իզմատիոսով էր փոխարինել գուտ քաղաքական նկատառումներով: Քանի որ նա ձգտում էր նվաճումների արևմուտքում, ապա նա ստիպված էր լավ հարաբերություններ պահպանել պապի հետ: Գահընկեց պատրիարքը շարունակում էր վայելել կայսեր հարգանքը իր գիտելիքների ու առաքինությունների համար:

Շուտով նա վերադառնալու էր պալատ, այնտեղ էր ապրելու և զբաղվելու Վասիլի զավակների կրթությամբ¹: Փոտի և կայսերական տան մտերմությունը բացատրելու համար է հավանաբար, որ հորինվել է այդ առասպելական պատմությունը, Փոտին վերագրվող Վասիլի տոհմաբանությունը ներառյալ:

Տարօրինակ է, բայց պատրիարքի իսկական տոհմաբանական աշխատությունը չի պահպանվել: Նրանք, ովքեր այն տեսել են, հաղորդում են մեզ, որ Վասիլը սերվում էր հայոց արքա Տրդատից:

Գենեսիոսը կարծում է, որ Վասիլը սերվում է պարթևների արքա Արշակից ու նրա ժառանգ Տրդատից: Միաժամանակ նա նրան աշխարհագրորեն, եթե այդպես կարելի է արտահայտվել, բարեկամացնում է Մակեդոնական հարստության ներկայացուցիչներ Փիլիպպոսի ու Ալեքսանդրի հետ: Միակ հեղինակը, որը տալիս է Վասիլի տոհմաբանությունը, դա կայսեր թոռն է՝ Կոստանդին Ծիրանածինը: Բայց Կոստանդինը, ինչպես և Գենեսիոսը, չեն հիշատակում Փոտին:

Ըստ այդ տոհմաբանության Վասիլը ծագումով «Մակեդոնացիների երկրից» էր, չնայած որ սերվում էր հայ Արշակունիներից: Առաջին Արշակը, որը թագավորել էր պարթևների վրա ու իր անունը հռչակել սխրանքներով և առաքինություններով, իբր մի օրենք էր հրապարակել, որով արգելվում էր Արշակունիների տոհմին չպատկանող անձանց կառավարել պարթևներին,

հայերին ու մարերին: Այդ օրենքի համաձայն Արշակի ժառանգները երկար տարիներ կառավարել են այդ ժողովուրդներին: Հայաստանում թագավորած վերջին Արշակունու մահվանից հետո նրա ժառանգների միջև կռիվներ են ծագել:

Նրանցից երկուսը՝ Արտավանն ու Կլեյենեսը (Kleienes), գրկվելով հոր ժառանգությունից, ստիպված են եղել լքել հայրենիքն ու ապաստան գտել կայսրության մայրաքաղաքում: Այդ ժամանակ կայսերական գահին էր Լևոն I-ը (457-474): Կայսրն ընդունել է փախստական իշխաններին, նրանց շռայել ջերմության վկայություններ, ներկայանալի բնակարան և իրենց աստիճանին վայել թոշակ նշանակել:

Պարսից թագավորն իմանալով, որ իշխաններն ապաստան են գտել կայսեր մոտ, նրանց հրամայել է վերադառնալ Հայաստան, խոստանալով հետ դարձնել իրենց ժառանգությունը: Այդ միջոցով թագավորը հույս ուներ հայ ժողովրդին պահել իր իշխանության ներքո: Դրա մասին հայտնել են կայսերը: Նա գուշակել է Պարսկաստանի թագավորի գաղտնի ծրագրերն ու հրամայել խոչընդոտել իշխանների վերադարձը, ինչպես պահանջում էին կայսրության շահերը: Կայսեր հրամանով նրանց տեղափոխել են հեռավոր մի վայր՝ Մակեդոնիայի Նիկե քաղաքը, ուր նրանք կատարյալ անվտանգության մեջ են եղել:

Անցնում են տարիներ: Մարակինոսների իշխանությունն ահագնանում է, ու նրանց առաջնորդ էմիր-ալ-մուսինինը (amir-al-mouminin) կրկին անդրադառնում է այդ ծրագրին՝ հետ քերել Արշակունի իշխաններին: Նա նրանց զրավոր կերպով առաջարկում է վերադառնալ և տեր կանգնել իրենց նախնիների ժառանգությանը: Այդ ժամանակ թագավորում էր Հերակլիոսը (610-641): Ելնելով քաղաքական նկատառումներից վերջինս նույնպես հակադրվում է խալիֆայի առաջարկին՝ փախստական իշխանների վերադարձը կծառայեր միայն արաբների շահերին. եթե այդ իշխաններն ընդունեին արաբների գերիշխանությունը, ապա հայ ժողովուրդը, որը միշտ նվիրված էր Արշակունիների տոհմին, չէր վարանի նրանց հետևելու՝ մի բան, որ բոլորովին ցանկալի չէր կայսրության համար: Հետևաբար Հերակլիոսը հրամայում է հայ իշխաններին թողնել Նիկե քաղաքը՝ ավելի հեռավոր ու ավելի ապահով Փիլիպպիոն քաղաքը գնալու համար, որը նույնպես Մակեդոնիայում էր գտնվում: Իշխանները որոշ ժամանակ մնում են այնտեղ, իսկ հետո հաստատվում են ավելի բանուկ կենտրոն Ադրիանուպոլսում:

Դարձյալ տարիներ են անցնում: Կոստանդին VI ու նրա մոր՝ Իրենեի (780-797), թագավորության ժամանակ ոմն Մայիկոսես, որը սերվում էր Արշակունիների տոհմից, ինչ-որ հանձնարարությամբ, կամ մեկ այլ գործով մայրաքաղաք է գալիս: Երջանիկ պատահականությամբ նա հանդիպում է

¹ Vita Basilii, 276-277: οὐ μὴν οὐδὲ πρὸ τούτου διέλειπε φιλοφρονούμενος αὐτὸν καὶ τῶν διὰ τὴν ἐν αὐτῷ παντοδαπῇ σοφίαν τε καὶ ἀρετῆν ... ὅθεν κἀν τοῖς βασιλεῖσις διατριβῆν αὐτῷ δοῦς τῶν οἰκεῖων παῖδων ἀπέδειξε παιδευτὴν καὶ διδάσκαλον («Բայց և այնպես չդադարեց բարենաճել նրան և պաշտել՝ բազմազան իմաստության և առաքինության համար ... ինչի պատճառով, թերևս, շնորհեց նրան և թագավորական <ընտանիքի>՝ հետ շփման <պատիվը>՝ նշանակելով նրան սեփական զավակների դաստիարակ և ուսուցիչ»):

Լևոն անուճով մի հայի, որի կեցվածքը վկայում էր նրա ազնվական ծագման մասին: Փոխադարձ համակրամքը մերձեցնում է նրանց: Լևոնը նրան ծանոթացնում է իր ընտանիքի հետ և ի վերջո ամուսնացնում իր դստերից մեկի հետ: Այդ ամուսնությունից է, որ ծնվում է Վասիլի հայրը:

Վասիլի հայրը, որը գեղեցիկ էր, ուժեղ, առաքինի ոգով, ուներ նախանձելի փեսայի բոլոր հատկանիշները: Աղքիանությունը ազնվական ծագումով մի գեղեցիկ կին կար, որն իր ամուսնու մահից հետո անթերի վարք էր դրսևորել: Պատմում էին և ոչ առանց հիմքի, որ նրա երակներում Կոստանդին Մեծի արյունն էր հոսում: Նա գնահատում է Վասիլի հորն ու նրան ամուսնացնում իր դստեր հետ, որը հայտնի էր ողջախոռոչային և նրբությամբ: Այդ միությունից ծնվում է Վասիլը, որն այսպիսով, հոր գծով սերվում էր Արշակից, իսկ մոր գծով՝ Կոստանդին Մեծից, և որն իր այդ կրկնակի ծագումով էր պարտական «Ալեքսանդրի փայլին»: Նրա ծննդյան օրվանից սկսած երջանիկ նախանշանները կանխագուշակում էին նրան փառավոր ապագա: Նրա գլխի առաջին մագերի մեջ ծիրանի վարսեր էին մկատվում. նկատել էին նաև, որ նրա խանձարուրը ծիրանի էր արտացոլում¹: Արշակի հետնորդները մինչ այդ ժամանակաշրջանը պահպանել էին իրենց ազգային առանձնահատկությունները այն բանի շնորհիվ, որ նրանք կազմում էին առանձին մի ընտանիք՝ չնայած որ խառն ամուսնություններ հաճախ էին կնքվել²:

Հետո պատմիչը շարադրում է Վասիլի ծնողների գերեզմանն պատմությունը Կրուսի ներխուժման ժամանակ, և նրանց վերադարձը, ինչպես մենք տեսանք վերը:

Վասիլի տոհմաբանությունն այն վիճակում, ինչպես մեզ է հասել վիճելի է: Անհավանական է քվում այն, որ Արտավանի ու Կոնյենեսի տոհմը դարեր շարունակ մաքուր մնացած լինեք օտար միջավայրում: Հեղինակն ինքն այդ բանը զգացել է և հետևաբար կարծել է, որ պնդելով թե Արշակի հետնորդները կարողացել են պահպանել իրենց ազգային բնավորությունը, նա կանխում է օրինական կասկածը: Մակայն այդ զգուշությունը ավելի շուտ ամրապնդում է կասկածը, քան այն ցրում:

Թրակիայում, անկասկած, շատ հայեր կային: VI դարի վերջում Մորիկ կայսրը այնտեղ էր գաղթեցրել բազմաթիվ հայերի իրենց իշխանների գլխավորությամբ³: VIII դարում Կոստանդին V Կոպրոնիմոսը (741-775)

նույն բանն է արել. մեծ գաղթ է տեղի ունեցել Թեոդոսուպոլսից Թրակիա¹:

Շատ հայեր այքի էին ընկնում իրենց եռանդուն գործունեությամբ բոլոր ասպարեզներում և հատկապես բանակում: Հայաստանի բազմաթիվ իշխանական տներ ներկայացված էին այնտեղ: Արշակունիները դրանց քվում էին: Երբեմն նրանց կոչում էին իրենց ազգանվամբ: IV դարի վերջում Հայաստանի բաժանումից հետո, Բյուզանդական Հայաստանում քազավորած Արշակունյաց հարստության այդ ճյուղի վերջին ներկայացուցիչներից էր Հովհաննես Արշակունին, որը չնայած այն բանին, որ քազազուրկ էր, VI դարի սկզբին դեռևս որոշակի հեղինակություն էր վայելում: Նրա որդին՝ Արտավանը, սկզբում թշնամանքով էր ընդունել բյուզանդական տիրապետությունը, սակայն հետո հաշտվել էր Հուստինիանոս I-ի հետ և գաղթել Բյուզանդիա, ուր նա իր անունն է հռչակել բանակում ու հասել այնպիսի դիրքի, որը նրան նույնիսկ հնարավորություն է տվել դավել կայսեր դեմ²:

Հաջորդ դարում հայտնի է Վալենտինոս կամ Վալենտինիանոս պատրիկը, որը Հերակլիոսի մահից հետո պաշտպանել է նրա որդի Կոստանդին III-ի, հետո նրա թոռան՝ Կոստանդ II-ի, իրավունքները և նրանց զահ է բարձրացրել: Ավելի ուշ նա ապստամբել է կայսեր դեմ ու փորձել զավթել կայսերական իշխանությունը, սակայն անհաջողության է մատնվել ու զոհ գնացել իր հանդուգն նախաձեռնությանը³:

Վալենտինոսին բազմաթիվ էջեր նվիրած բյուզանդացի հեղինակները լռությամբ են շրջանցում նրա ծագումը: Բարեբախտաբար մի հայ պատմիչ ճանաչում է նրան ու հաստատում է Արշակունյաց տոհմին նրա պատկանելության փաստը⁴:

Մեկ այլ գործող անձ, Մանուել անուճով, որը Վալենտինոսի ժամանակակիցն էր, նույնպես պատկանում էր Արշակունյաց տոհմին: Ըստ նույն հայ պատմիչի տեղեկությունների Կոստանդին կայսրը իր շնորհներին էր արժանացրել մի հայ իշխանի՝ Սմբատ Բագրատունուն, Վարազ-Տիրոցի որդուն ու Բագմահաղթ կոչեցյալ Սմբատի թոռանը: Նա նրան նշանակել էր իր զորքի դրուճգար ու ամուսնացրել Արշակունյաց տնից մի օրիորդի հետ⁵: Օրիորդը Մանուելի դուստրն էր, ինչպես կարելի է եզրակացնել մեկ այլ հատվածից, ուր պատմիչը Մանուելին կոչում է Սմբատի որդի՝

¹ Վանոն, Պատմություն, Ս. Պետրոպոլ, 1887, էջ 129; Theoph., ed. de Boor, I, p. 429; Michel le Syrien, II, p. 521-522, ասում է, որ կայսրը գերեզմանից Կարինի բնակիչներին:

² Procop., B.P., II, 3.

³ Theoph., I, p. 343 ed. de Boor.

⁴ Մարտա, էջ 111:

⁵ Նույնը, էջ 116:

¹ Հմմտ. H. Grégoire, Porphyrios, տե՛ս Mélanges N. Jorga, p. 395 և n. 2:

² Vita Basilii, 212.

³ Մարտա, էջ 48, 52, 53, 69:

«Վարագ-Տիրոցի որդի»՝ Սմբատի աներ¹:

Այլ Արշակունիներ չեն հիշատակվում ոչ Հայաստանում, ոչ էլ Բյուզանդիայում (6): Բյուզանդիայի հայկական ընտանիքների անդամների ինքնությունը դժվար է վերականգնել առանց հայկական աղբյուրների օգնության: Քանի որ Հայաստանի իշխանական տներից յուրաքանչյուրն ուներ իր գերադաս անվանակարգը, ապա անունները կարող են քիչ թե շատ ճշգրիտ հայտանիշ լինել այդ անունը կրողների տոհմական պատկանելությունը որոշելու համար: Սակայն տոհմային անունը երբեմն մի ընտանիքից մյուսին էր անցնում, ըստ երևույթին, ամուսնությունների հետևանքով: Լևոն III Իսավրացու փեսան՝ Արտավազդը, որը 742 թ. փորձել է գահը խլել նրա որդուց՝ Կոստանդինից, հայրական կողմից մի քեռորդի ուներ, որի անունն էր Տրդատ: Արշակունիների տոհմի² էին արդյոք նրանք: Արտավազդ անունը, ճիշտն ասած, տարածված էր առավելապես Մամիկոնյանների ընտանիքում: Մանուել անունը, որ կրում էր Սմբատ Բագրատունու աները, նմանապես կրում էր մեկ այլ, կրկեսային սխրանքներով Բյուզանդիայում իր անունը փառաբանած, Սմբատ Բագրատունու հայրը²:

Ընդհանուր առմամբ օճոմաստիկան կարելի է հաջողությամբ կիրառել, եթե հայտնի են քննարկվող անձնավորության հոր, որդու կամ եղբայրների անունները:

Ամեն դեպքում պատմությունը չի պահպանել այլ Արշակունիների անուններ, բացի Արտավանից, Վալենտինոսից ու Մանուելից:

Վասիլի տոհմաբանության մեջ հիշատակված երկու անձնավորություններից մեկը՝ Արտավանը, կարծես թե արտացոլում է Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի Արտավանի կերպարը: Նրանց բաժանող տարիները շատ չեն: Տոհմաբանության Արտավանը պետք է որ հայրենիքը լքած լիներ Լևոն I կայսեր (457-474) ժամանակ, իսկ պատմական Արտավանը հայտնի է 530 թվականներից:

Մյուս անձնավորության՝ Արտավանի ընկերակցի, անունն է Կլեյենես (Kleienes), տարօրինակ ու անկասկած աղավաղված մի անուն, որն իր ներկայիս ձևով անճանաչելի է: Երկու հայ ավատատերեր՝ Արտավանն ու Կիլակեսը (Cylaces), հիշատակված են Ամմիանոս Մարկելլինոսի կողմից³: Դրանք հայկական ավանդության համաձայն համապատասխանում են Մուշեղ Մամիկոնյան զորավարին ու Գղակ Մարդպետին, Փավստոսի

պատմությունում և չեն կարող նույնացվել Արտավանի և Կլեյենեսի (Kleienes) հետ¹:

Մեկ այլ Գլակիոս ծառայում էր բյուզանդական բանակում Հուստինիանոսի ժամանակ, այսինքն Արտավանի հետ միաժամանակ²:

IV դարի Արտավանը և Կիլակեսը (Cylaces) կամ էլ VI դարի Արտավանն ու Գլակիոսը կարելի կլիներ համարել տոհմաբանության՝ Արտավանի ու Կլեյենեսի (Kleienes) նախատիպերը, եթե վերջին անունը Կիլակես (Cylaces) կամ Գլակիոս անունների ձևափոխությունը լիներ:

Տոհմաբանության հեղինակը կարծում է, որ առաջին Արշակունուն կարելի է վերագրել մի օրենք՝ ամենայն հավանականությամբ կեղծ, որն իր բացատրությունն է ստանում պարթևների գերիշխանության հետևանքով ստեղծված պայմաններով. այն է՝ նրանց ժառանգները թագավորում էին Պարսկաստանում, Մարաստանում և Հայաստանում: Արտավան Արշակունին Հուստինիանոսի դեմ իր պայքարի ընթացքում սպանել էր Հայաստանում նրա կառավարչին և օգնություն ստանալու համար դիմել պարսից թագավոր Խոսրով I-ին: Հուստինիանոսի քաղաքականությունը դատապարտելիս, նա հայտարարում է, որ վերջին Արշակունի թագավորը (7) զիջել էր Հայաստանը Թեոդոս կայսերը այն պայմանով, որ նրա ժառանգները պետք է պահպանեին իրենց ազատությունը, և նրանց չպետք է պարտադրվեր և ոչ մի պարհակ³:

Կարելի է կապ հաստատել Արտավանի այդ բողոքի և Արշակունիների նախնիին վերագրվող կարծեցյալ օրենքի միջև, ըստ որի թագավորական իշխանությունը պատկանում էր բացառապես Արշակի ժառանգներին: Վերջին Արշակունու մահը և այն հուզումները, որոնց հետևանքով Արտավանն ու Կլեյենեսը (Kleienes) գաղթել էին, պետք է որ տեղի ունեցած լինեին Լևոն I-ի (457-474) ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում է, որ, Վարդանի 451 թ. ապստամբությունից հետո և Վահանի 482 թ. ապստամբությունից առաջ, հայ իշխանները գաղանի խորհրդակցություններ էին անցկացնում Գյուտ կաթողիկոսի մոտ, իրենց դժբախտությունների դեմ միջոց գտնելու համար. նրանք մտածում էին «երբեմն փախչել յօտարութիւն, և երբեմն ի խնդիր լինել օգնականութեան և ապստամբել: Առաքելն գաղտ և պատգամատրս միանգամ և երկիցս առ թագաւորն Յունաց Լևոն.

¹ Սեբեոս, էջ 136: Սեբեոսի շարադրանքում չակերտների մեջ առնված անունը բաց է բողմված:

² Նույնը, էջ 53: Հմմտ. Theophylact. Simocat., III, 8:

³ Amm., 29, 12; 30, 1. Cylaces (պետք է կարդալ Cylaces) հայ «Գլակն» է, որ նշանակում է «Գլանի մարդ», «զիլանցի»:

¹ Մարդպետը «ներքինիների ղեկավար» չի նշանակում, ինչպես բնդհանրապես ընդունված է կարծել, այլ Մարդիի (Mardes) տոհմապետ, տն՝ H. Адошц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 406, 417:

² Procop., B. G., III, 26.

³ Procop., B. P., II, 3; Aed., III, 1.

որոյ թելաւ և յանձն առեալ կաներ օգնել՝ յերկարեր ժամն և խափանելիմ խորհեալքն»¹:

Պարսիկների դեմ ուղղված շարժումը ղեկավարում էին Բաբիկ Սյունի և Առնակ Ամատունի իշխանները: Հավանաբար հենց նրանց էր հանձնարարվել կայսեր մոտ գնալու առաքելությունը: Այն, որը չափով, հիշեցնում է Արտավանի և Կլեյենեսի (Kleienes) դեպքը, ու մենք մեզ չէինք զրկի մերձեցում անելու հնարավորությունից, եթե համոզված լինեինք, որ Արտավանն ու Կլեյենեսը (Kleienes) իսկապես գոյություն են ունեցել²: Դրա ապացույցը մենք չունենք:

Առավել կասկածելի է թվում այն, որ փախստական իշխանների ժառանգներն ապրելով Կոստանդնուպոլսում, հետո Նիկեում, Փիլիպպոնում և Ադրիանուպոլսում երեք դար շարունակ օտար միջավայրում պահպանած լինեին ոչ միայն իրենց ազգությունը, այլև արյան մաքրությունը:

Սեկ այլ՝ Մայիկեսու կոչված հայ, իբր եկել էր Կոստանդնուպոլիս և այնտեղ ծանոթացել Լևոն անունով մի այլ հայի հետ: Ոչ մի կասկած չկա, որ Մայիկեսը Մայիկեսի, կամ ավելի շուտ Մայակեսի թյուր ընթերցում է, որը վերաբրտադրում է հայկական Հմայակ անունը: Արդյո՞ք խոսքը պատմական անձանց մասին է, թե նրանց գոյությունը նույնքան ենթադրական է, որքան Արտավանի ու Կլեյենեսի (Kleienes) գոյությունը:

Լևոն IV կայսեր (775-780) ժամանակ բյուզանդական բանակը հինգ գորավարների հրամանատարությամբ արշավել էր արաբների դեմ: Չորավարներից չորսը հայեր էին. Արտավազը՝ Ամատուլիկոն բանակաթեմի ստրատեգոսը, Տաճատը՝ Բուկելլարյան բանակաթեմից, Վարազ-Տիրոցը՝ (Βαριστερότ(ης) և ոչ Καριστερότ(ης))³ Արմենիակների բանակաթեմից, և Գրիգորը՝ Մուշեղակի որդին, Օպսիկիոն բանակաթեմից:

Տաճատը Արծրունիների մի ճյուղի՝ Անձևացոց ընտանիքի անդամներից մեկը, անցել էր խալիֆայի կողմը Իրենեի թագավորության ժամանակ, որը թշնամաբար էր տրամադրված հայերի նկատմամբ, նշանակվել էր Հայաստանի կառավարիչ ու զոհվել 785 թ. խազարների դեմ արշավանքի ժամանակ: Վարազ-Տիրոցը՝ Բագրատունյաց իշխանը, անկասկած 727 թ. մահացած հայ իշխան Սմբատ կյուրոպաղատի որդին էր և կրում էր իր պապի՝ Վարազ-Տիրոցի, անունը⁴: Գրիգորը՝ Մուշեղակի (Մուշեղի փաղաք-շականը) որդին պատկանում էր Մամիկոնյանների տոհմին (ըստ երևույթին

¹ Վազար Փարպեցի, էջ 113:

² Կարո՞ղ է արդյոք պատահել, որ Առնակը Առավան-Արտավանի փաղաքշական ձևը լինի, իսկ Կլեյենեսը (Kleienes) Սյունիի աղավաղումը:

³ Թեոփանեսի քննական հրատարակության մեջ պահպանվել է այդ բյուր ընթերցումը:

⁴ Առնոց, էջ 19: Մեխակ Կառանկատառացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, II, 46:

նա VIII դարում հայոց պատմության մեջ շատ հայտնի երեք եղբայրների՝ Գրիգորի, Դավթի և Մուշեղի, ազգականն էր): Եվ վերջապես Արտավազը, որը մեզ բուրից շատ է հետաքրքրում, կարող է նույնացվել 771 թ. արաբների դեմ ապստամբած այն Արտավազոյի հետ, որը ստիպված է եղել լքել հայրենիքը: Նա նույնպես Մամիկոնյանների տոհմից էր և իրեն կոչում էր Հմայակի որդի¹: Թվում է թե Հմայակի հիշատակն է, որ արտացոլվել է Վասիլի տոհմաբանության մեջ: Եթե ընդունենք այն ավանդությունը, որի համաձայն Մայակեսը մայրաքաղաք էր եկել Կոստանդնուսի և Իրենեի (780-797) ժամանակ, ապա պետք է ընդունել, որ Արտավազոն ուներ մի որդի, որը կրում էր իր պապի անունը և որ Մայակեսը հենց այդ որդին էր:

Ինչ վերաբերում է Լևոնին՝ Մայակեսի աներոջը, չափազանց հանդուգն կլիներ, անկասկած, նրան նույնացնել Լևոն V Հայկազոնի հետ, որը քիչ անց կայսերական գահ էր բարձրացել: Լևոնը 791 թ. բուլղարական ճակատում զոհված Վարդաս պատրիկի որդին էր: Նա մասնակցել էր բուլղար թագավոր Կրումի դեմ Միքայել I Ռանգարե կայսեր արշավանքին: Ադրիանուպոլսի ճակատամարտում Միքայելի պարտությունից հետո բանակը Լևոնին կայսր էր հռչակել: Հնարավոր է, որ մյուս Լևոնի փեսան՝ Հմայակը, եղած լիներ նրա ճամբարում, Ադրիանուպոլսում, և որ հենց այդ փեսան է ծնունդ ավել Ադրիանուպոլսում հաստատված Արշակունիների մասին առասպելին:

Հմայակի որդին ամուսնացել է Ադրիանուպոլսի մի այրիի դստեր հետ: Այդ ամուսնությունից ծնվել է Վասիլը: Իրավամբ զարմանալի է, որ ոչ առասպելի, ոչ էլ տոհմաբանության հեղինակները չեն իմացել և կամ չեն ցանկացել բացահայտել ոչ նրա հոր և ոչ էլ մոր անունները: Գերության բոլոր հերոսները, ինչպես Կորդիլեսը, նրա որդի Վարդասը, Ցանցեսը, Լևոն Գոմոստոսը անվանապես նշված են, բացի Վասիլի ծնողներից: Դա առավել շփոթեցնող է, քանի որ գերության ամբողջ պատմության միակ նպատակը կարծես կայանում է նրանում, որ 812 թ. Ադրիանուպոլսում Կրումի վերցրած գերիների շարքում հիշատակված լինեին Վասիլի ծնողներն ու ինքը մանուկ Վասիլը:

Վասիլի մոր անունը մենք իմանում ենք այլ տեղից: Նրա անունն էր Պանկալո, եթե լինենք նրա գերեզմանի արձանագրությունից, որը գտնվում է Ս. Եվփեմիա եկեղեցում, նրա մյուս որդիների՝ Սմբատի ու Մարիանոսի, գերեզմանների կողքին²: Պանկալոն կարող էր Ադրիանուպոլսի այրիի դուստրը լինել, բայց վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, ոչ մի կապ չուներ Կոստանդնուսի Մեծի հետ: Վասիլի հայրը, թերևս, ինչ-որ պատճառ

¹ Առնոց, էջ 138:

² De cerim., 648: Παγκάλω ή μητέρα Βασίλειου του φιλοχριστού δεσπότης («Պանկալո՝ քրիստոսասեր Վասիլ տիրակալի մայրը»):

ուներ իր ծագումը Տրդատից սկսելու համար, սակայն նրա մայրը և ոչ մի պատճառ չունեն Կոստանդինոսի մտցնելու իր մախնիների շարքը: Մի տոհմաբանություն, որը հավակնում է մի կողմից սկիզբ առնելու արևելքի առաջին քրիստոնյա արքայից, իսկ մյուս կողմից արևմուտքի առաջին քրիստոնյա կայսրից, բավականին արհեստական է թվում, բավականին միտումնավոր՝ միանգամայն դատապարտված լինելու համար:

Պանկալոն կարծես թե նույնպես հայտնի է, եթե դատելու լինենք նրա որդիների անուններից: Սմբատը բացառապես հայկական անուն է: Մարիանոս անունը շատ վաղ ժամանակներից ընդունված էր արևելքում և Բյուզանդիայի հայկական միջավայրում: Մանուելի եղբայրը՝ Վարդասի, Պետրոնասի ու Թեոդորայի, հայրը, այդ նույն անունն էր կրում, նույն անունն էր կրում նաև Պետրոնասի որդին: Բացի այդ, հայկական աղբյուրները հաստատում են, որ Վասիլի մայրը հայտնի էր. «Վահան սնն եպիսկոպոս Տարոնոյ, ասում է Վարդան պատմիչը, ասեր նա (Վասիլի), թէ Արշակունիի իցէ. զի մայրն հայ էր, և կատարիլ թուր տեսեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ քազաւոր Արշակունիի»¹:

Այս բաներից պետք չէ եզրակացնել, որ Վասիլը հայ էր միայն մոր կողմից: Հակառակը, դրանք հստակորեն հասկանալ են տալիս, որ հայրական կողմից նրա հայկական ծագումը կասկած չի հարուցում և այդ պատճառով պատմիչն այդ հարցին չի անդրադառնում: Տարածայնությունները վերաբերում էին միայն նրա մոր ազգությանը, որն Ադրիանուպոլսում ծնված լինելով, հայ համարվելու փոխարեն օտար էր համարվում: Այդ թյուրիմացությունը շտկելու համար է, որ պատմիչը բերում է Տարոնի եպիսկոպոսի որոշակի վկայությունը:

Սակայն շփոթեցնող մի հարց է ծագում. ո՞վ էր ուրեմն Վասիլի հայրը, և ի՞նչն է պատճառը, որ Կոստանդինոս Ծիրանածինը գերադասել է այդ անունը լուծյա՞մբ շրջանցել: Տարօրինակ չէ՞ արդյոք, որ նա պահպանել է նրա պապի անունը, ինչպես մայրական, այնպես էլ հայրական կողմից, սակայն չգիտի կամ չի ցանկանում բացահայտել մեզ նրա հոր և մոր անունները: Կարո՞ղ է պատահել, որ Կորդիլեսը ինչ-որ ազգակցական կապ ուներ Վասիլի հետ:

Եթե կարելի լիներ Վասիլի պապին՝ Լևոնին, նույնացնել Լևոն Հայկազունի՝ ապագա կայսեր, հետ ապա մենք հեշտությամբ կկարողանայինք բացատրել, թե ինչու է Վասիլի կենսագիրը թաքցրել նրա ազգակցական կապը պատկերամարտ կայսեր հետ: Լավ չէր լինի, եթե Վասիլի պես կայսերը կապեին անաստված կայսեր հետ, որի հիշատակը, լինելով դա իրավամբ, թե

հանիրավի, արգահատելի էր: Բայց այն փաստը, որ նա պետք է որ կասկածած լիներ այդ ազգակցական կապի մասին, անհերքելի է, հատկապես, եթե նկատի ունենանք այն անունները, որոնք հատկանշական էին նրանց տներին: Լևոն V-ի որդիներից մեկի անունն էր Սմբատ, մյուսինը՝ Վասիլ: Սմբատը, թագաժառանգ հռչակվելով, ընդունել է Կոստանդին անունը: Մինչդեռ Լևոն, Սմբատ, Վասիլ, Կոստանդին անունները ընդունված էին Վասիլի ընտանիքում ևս: Սմբատ էր Վասիլի եղբոր անունը: Նրա որդիների անուններն էին Կոստանդին և Լևոն: Խոսում էին նաև նրա երրորդ որդու մասին, որի անունն էր Վարդաս: Վարդաս էին կոչվում նաև Լևոն V-ի հայրն ու զարմիկը, որը ստրատեգոս էր Թրակեսիոն բանակաթեմում¹: Մեկ այլ հետաքրքրական հանգամանք. Լևոն V-ը խիստ մորուք ուներ ու զանգրահեր էր: Վասիլը նույնպես զանգրահեր էր²: Պատահականություն՞ն է դա արդյոք, թե ժառանգականության մշան:

Այսպիսիք են պատմական տվյալները: Դրանք ոչ մի հիմք չեն տալիս տոհմաբանական թեզի համար: Մայիկտեսը, ինչպես նաև Լևոնը չեն կարող Արշակունիի համարվել: Նրանք, հավանաբար, ծագում էին Մամիկոնյան տոհմից: Եթե սա է այն տոհմաբանությունը, որը կեղծիք է պարունակում և որի պատճառով անդադար հանդիմանում են Փոտին, ապա պետք է խստառվանել, որ այն պատիվ չի բերում պատրիարքի ո՛չ գիտելիքներին և ո՛չ երևակայությանը: Հարկավոր էր որևէ այլ բան հորինել, որն ավելի արժանի լիներ Փոտին:

VI

Կոստանդինոս Ծիրանածինը վկայալուծում է մի մարգարեություն, որը հաստատում է իր պապի Արշակունյաց տոհմին պատկանելու փաստը: Վասիլի գահ բարձրանալու կապակցությամբ նա ասում է. «Եվ այդ պահին իրականացավ 350 տարի առաջ արված կանխագուշակությունը և մարգարեությունը, որի հեղինակն էր քահանաների ու վանականների մեջ ամենախորաթափանց անձնավորությունը՝ Սահակը, որն ինքը լինելով Արշակունյաց տոհմից, մի տեսիլքով զգուշացվել էր, որ այդքան տարի անց Արշակի ժառանգներից մեկը կարժանանա Հռոմեական կայսրության գալիստինին»³:

¹ Այդ Վարդասը հիշատակված է Թեոդորոս Ստուդիտեսի վարքում, Migne, P. G., 99, 233, հմմտ. J. B. Bury, East Rom. Emp., p. 69 և 72:

² Script. Incert., De Leone, 341: ἐπίσπουρον; Sym., 603: ὄγυρος (օցյորոս-ի փոխարեն, ըստ De Boor-ի B.Z., II, p. 297):

³ Vita Basilii, 241: τότε δὲ καὶ ἡ πρὸ πεντηκοντα καὶ τριακοσίων ἐτῶν πρόρρησις καὶ προφήτεια τὸ τέλος ἐλάβησεν Ἰσαὰκ τοῦ διορατικωτάτου τῶν ἱερῶν καὶ μοναχῶν, δὲ ἐξ Ἀρσακιδῶν καὶ αὐτὸς καταγόμενος δι' ὄραματος ἔμαθεν ὅτι μετὰ τοσοῦτον χρόνον

¹ Վարդան, Պատմութիւն, Վեներսիկ, 1862, էջ 85:

Վարդան պատմիչը գրում է, որ «Դարձեալ ի նոյն կայսերէ Վասլէ եկն ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ յերեքհարիւր քսան և հինգ թուին (այսինքն՝ Ք.հ. 875 թ. - Ն. Ա.), խնդրեալ ի յԱշտտ թագ, բերեալ շատ պարգևս. քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա, թէ Արշակունի իցէ, զի մայրն հայ էր, և կատարիլ թուէր տեսեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ ի թագաւոր Արշակունի. և կամէր պսակիլ ի Բագրատունոյն: Չոր կատարէ Աշտտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշէն եկեղեցոյն¹, որպէս Մամիկոնեանքն՝ հինգ զրիւ արծաթոյ, ասեն դնել զդումն արևմտեան Սրբոյն Սոփիայ ի Յուստիանոսէ, յիշատակ Հայոց: Եւ պատմեաց Նիկիտն, թէ գտաք նշխար Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի յաղութացսն ի հինգերորդ շաբաթուն շաբաթ օրն, զոր տօն կարգեցին»²:

Նիկիտաս ներքինին ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայտնի գիտնական Նիկետաս Բյուզանդացին, որը Վասիլի պատվերով հայերին հասցեագրված դավանաբանական մի աշխատություն էր գրել: Այդ աշխատությունը հասել է մեզ³: Ինչ վերաբերում է Վահան Տարօնացի եպիսկոպոսին, ապա մենք կարծում ենք, որ նա նույնանուն է Փոտի և Չաքարիա կաթողիկոսի մամակագրության մեջ հանդես եկող Հովհաննես Նիկեցի եպիսկոպոսին: Նա Չաքարիա կաթողիկոսի պատվերով մի աշխատություն է գրել Ծննդյան և Սկրտության տոների մասին, որը նույնպես պահպանվել է⁴: Վահանը՝ Տարօնի հայ եպիսկոպոսը, անցնելով ուղղափառ եկեղեցու գիրկը վերցրել էր Հովհաննես անունը և ստացել Նիկեի թաղը: Փոտի մամակուն, որը Վահանը տարել էր Հայոց կաթողիկոսին⁵, նրան անվանում են Նիկեի արքեպիսկոպոս Վահան, մինչդեռ Վարդան պատմիչը այն հատվածում, ուր խոսում է Փոտի մամակի մասին, նրան ճանաչում է որպես Նիկեի միտրոպոլիտ Հովհաննես⁶:

Դավանափոխ եպիսկոպոսը որոշիչ դեր է կատարել Փոտի ու հայերի հարաբերություններում, որպես միջնորդ կաթողիկոսի և պատրիարքի միջև և, առավել ևս, որպես խորհրդատու հայկական գործերում: Նրան կարելի է լիիրավ կերպով մասնակիցը համարել Վասիլի տոնաբանության ստեղծման գործին, ներառյալ Սահակի տեսիլը:

τὸν μεταξὺ ἐκ τῶν ἀπογόνων Ἀροάκου μέλει τις ἐπὶ τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας σκῆπτρα ἀναβιβάζεσθαι.

¹ Խոսքը Փրկչին, Սիրայի Հրեշտակապետին և Եղիային նվիրված *vea* *ἐκκλησία*՝ [«Նոր եկեղեցու»] մասին է, տես *Theoph. Comt.*, 319:

² Վարդան, էջ 85, Վ Ալիշան, Հայաստան, Բ, էջ 42-48:

³ Migne, P. G. 105, 588 sqq.

⁴ Նույնը, P. G. 96, 1437 sqq.

⁵ Պահպանվել է հայերեն լիզվով և հրատարակվել «Палестинский Православный Собрание», вып. XXXI, 1892:

⁶ Վարդան, էջ 82:

Սահակը Գրիգոր Լուսավորչի ընտանիքի վերջին ներկայացուցիչն էր: Նա ստիպված է եղել թողնել իր պաշտոնը, երբ պարսիկները Արշակունյաց վերջին թագավորին՝ Արտաշեսին, զրկել էին գահից: Քիչ անց նախարարները խնդրում են Սահակին նորից գրավել իր թաղը: Այդ կապակցությամբ կաթողիկոսը նրանց բացատրում է, որ անհմաստ է երկարած գել այն, ինչ մտածում է իր կորստյանը, որովհետև Նախախնամությունը մի տեսիլքով իրեն բացահայտել է, որ Արշակունիների թագավորությունն ու Գրիգորյանների քահանայությունը շուտով պետք է ավարտվեն. «զի լոեսցէ (այսինքն՝ դադարելու է - Ն. Ա.) մերձ ընդ մերձ թագաւորութիւն յազգէդ Արշակունեաց, և քահանայութիւն ի ցեղէ արժանաւոր քահանայապետին Գրիգորի»¹:

Տեսիլքը նրան հայտնվել է «եսպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ», այսինքն՝ կաթողիկոսությունից առաջ:

Սակայն նույն տեսիլքով նա զգուշացվել է, որ Արշակունիների թագավորությունն ու Գրիգորյանների քահանայությունը կվերականգնվեն. «զի մերձ յերևումն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց, և նորոզի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւելէ սրբոյն Գրիգորի»²:

Ժամկետը նշված է բավական ճշգրիտ. «յայսմ հետէ մինչև ի վախճան աշխարհիս՝ երեք տասներեակք ամաց և կէս տասներեքի համառատեսցի ի վերայ ամենայն աշխարհի, մինչև յերևումն պղծոյն անապատի, ... և լինին սոքա յայտնապէս թուով ամբ երեք հարիւր յիսուն ...»³:

Տեսիլքի շարադրանքը և այն ուղեկցող հրեշտակի մեկնաբանությունը պահպանվել են V դարի վերջի պատմիչ Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ: Այն փաստը, որ տեսիլքի շարադրանքը նրան չի պատկանում, ակնհայտ է: Բայց ո՞ր դարաշրջանում և ի՞նչ պայմաններում է այն ստեղծվել: Դա շատ մութ հարց է:

Տեսիլքում պարունակվող ժամանակագրական նշումը չի հեշտացնում մեր հետազոտությունները: Սահակ կաթողիկոսը մահացել է 439 թվականին: Տեսիլքը պետք է որ նրան հայտնված լիներ նրա եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ, մոտ 400 թվականին: Եթե այդ թվականից հաշվենք 350 տարի, ապա կստանանք 750 թվական: Կարո՞ղ էին արդյոք այդ դարաշրջանի իրադարձությունները դրդել նման մարգարեական տեսիլք ստեղծելու:

VIII դարի կեսերին արաբների միջև ծագած քաղաքացիական պատե-

¹ Ղազար Փարպեցի, էջ 34:

² Նույն տեղում:

³ Նույնը, էջ 33:

բազմը քաջ հայտնի է: Այդ հուզումները հանգեցրին նոր հարստության՝ Արալյանների, հաղթանակին: Հույսի մի ցուր դրոշմը հայերին ապստամբելու, մահմեդական տիրապետությունից ազատվելու համար: Այդ շարժումը ոգեշունչ մարզաբեմեր ունեցավ: «Ան միոյ մոնոզոնի (monazon, μονάζων, վանական - Ն. Ա.), որ մուրութեան հոգուով շարժեալ՝ մարգարեանայր, - ասում է ժամանակի պատմիչը, - սնտիս և ընդունայն ասելով. «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ. զի այժմ ընդ հուպ դարձցի գաւազան քազաւորութեանն միանգամ ի տուն Թորգոմայ»¹:

Հետևաբար մենք կարող ենք ենթադրել, որ Սահակի տեսիլքը ստեղծվել է հայրենասիրական քարոզչության գերշիկացած այդ միջավայրում, արարների դեմ զինված պայքարը քաջալերելու համար, հավատացնելու համար, որ պայքարում էին մի գործի համար, որը համապատասխանում էր Նախախնամության նպատակներին այնպես, ինչպես դրանք ժամանակին ներկայացվել էին Ս. Սահակին:

Սակայն այն ճշգրտումները, որ կան այդ տեսիլքում, նման վարկածի համար բարենպաստ չեն: Այնտեղ խոսք չկա Հայաստանի քաղաքական վերածննդի մասին. մարզաբեմությունը վերաբերում է միայն Արշակունյաց տան և Գրիգորի տոհմի վերականգնմանը: Այդ հանգամանքը անիմաստ է դարձնում այդ տեսիլքի բացատրությունը Հայաստանի պատմության մեջ փնտրելու փորձերը: VIII դարում, ինչպես նաև հետագա դարերում մենք չենք գտնում Արշակունիների և ոչ մի հետք: Ինչ վերաբերում է Գրիգորի տոհմին, ապա այն կհայտնվի Պահլավունիների անվան ներքո, քայց ավելի ուշ ժամանակաշրջանում և, միգուցե, տեսիլքի հետևանքով:

Առաջին հայ հեղինակը, որը ծանոթ է տեսիլքին ներկայիս իր ձևով, Թովմա Արծրունին է՝ Կոստանդին Ծիրանածնի ժամանակակիցը²: Նրանից առաջ Մովսես Խորենացին ակնարկում է դրա մասին առանց հայտնելու, որ անձամբ լսել է ներկայիս տարբերակը³: Հովհաննես Կաթողիկոսը, որը քաջ ծանոթ է Մովսես Խորենացու պատմական աշխատությանը և այն բարձր է գնահատում, ոչինչ չի ասում տեսիլքի մասին⁴:

¹ Առանդ, էջ 141: Թորգոմը, որի անունը աստվածաշնչական Թորգոմա անվան հայկական ձև է, համարվում է հայ ազգի անվանադիրներից մեկը:

² Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, գլ. 11, էջ 74, ասում է, որ Սահակը «ոչ առ յանձն լսել նոցա. զհանգամանս տեսլեանն՝ զոր եցոյց նմա Հոգին Սուրբ՝ որ ինչ առ յապա ժամանակս գործելոց էր. զբառնալ եպիսկոպոսապետութեանն ևս քազաւորութեանն ի տանն Արշակունեաց, ևս զկարգապետել անարժանիցն, ևս զընտրութիւնն սրբոց: Եւ դարձեալ զնորոգումն հայրապետութեան և քազաւորութեան ի նոյն գարձն Արշակունեաց»:

³ Մովսես Խորենացի, III, 66: «Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. և ի բազում քայսանձեռլոց նոցա հարկաւորեալ պատմեաց զտեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութացաւ նմա ի բուն ապագայիցն յայտնութիւնը»:

⁴ Թովհաննես Կաթողիկոս, էջ 34:

Գրիգոր Լուսավորչի հաջորդների մասին հայտնի աշխատությունը, որը պահպանվել է հունարեն լեզվով, որը սակայն քարոզամանություն է հայերենից, նույնպես չի հիշատակում տեսիլքը: Բայց դրան կցված կաթողիկոսների ցուցակում այն հիշատակված է աղոս ձևով (8), ինչպես Մովսեսի մոտ, հնարավորություն չտալով մեզ կռահելու, թե հեղինակն արդյոք ինչ-որ բան գիտե՞ր Արշակունյաց և Գրիգորյանների տների վերականգնման վերաբերյալ կանխազուշակության մասին, թե՞ ոչ¹:

Աշխատությունն ու ցուցակը ընդհատվում են Սահակ Գ կաթողիկոսի վրա՝ առանց նշելու նրա հայրապետության տարիները: Այդտեղից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այս փաստաթղթերը կազմվել են Սահակ Գ Չորսփորեցի կաթողիկոսի հայրապետության տարիներին, որը գահակալել է 677-703 թվականներին: Վավերագրի՝ *Διήγησις ἀπὸ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέρου τοῦ νῦν* [«Պատմություն Սուրբ Գրիգորից մինչ այժմ»], վերնագիրը նույնպես դրա ապացույցն է: Սահակը հրավիրվել էր Կոստանդնուպոլիս երկու եկեղեցիների միության մասին խորհրդակցելու համար: Հնարավոր է, որ այդ վավերագրերը պատրաստվել էին այդ կապակցությամբ: Դրանք շարադրված են քաղեղոնականների համար շատ նպաստավոր ձևով և, հնարավոր է, որ դրանք ավելի շուտ վերաշարադրվել էին հայկական աղբյուրների հիման վրա, քան քարոզմանով: Եթե դրանք հայկական բնագրի պարզ քարոզամանություններ են, ապա մենք կարող ենք դրանք տեղադրել Փոռի ժամանակաշրջանում և վերագրել Հովհաննես Նիկեցուն կամ Տարոնացուն: Ամեն դեպքում այդ երկու հայրապետները դրանից օգտվել են լայնորեն ու արդյունավետ կերպով: Գիտնական պատրիարքը այնպես է ազդվել այդ վավերագրից, որ Չաքարիա Ա Չազեցուն հասցեագրված իր նամակում կրկնում է դրա ակնառու սխալները²:

¹ Migne, P. G., 127. Ես մեքերում եմ կատարում ըստ իմ գրչագրի, որն ընդօրինակվել է Փարիզի № 900 ձեռագրից, էջ 181ա. *Διήγησις αὐτοῖς τῆν ὀπτασίαν ἣν ἐώρακα περὶ τῆς ἐκπτώσεως αὐτῶν τῆς γενομένης καὶ ἐσομένης* [«Պատմեց նրանց իր տեսիլքը, որ տեսի էր նրանց վիճակվող <իրադարձությունների> մասին՝ ներկայում և ապագայում»]: Պետք է նշել, որ կաթողիկոսների ցուցակը գտնվում է այդ աշխատությունը պարունակող ձեռագրում և նրանից բաժանված է մի քանի հոդվածներով: Այնուամենայնիվ դա կարծես թե այդ աշխատության մասն է կազմում:

² Օրինակ՝ *Διήγησις-ն* անուն է հետևյալ ժամանակագրական հաշվարկները. 'Απὸ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἕως ἔτους Ը' Κωνσταντίνου τοῦ ἐπὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ἔτη τρεῖς. Καὶ ἀπὸ τῆς συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ ἕως τῆς ἐν Κωνσταντινοπόλει συνόδου τῆς ἐ' ἔτει μεγάλου Θεοδοσίου ἑβδόμηκοντα γ'. Καὶ ἀπὸ ταύτης τῆς συνόδου ἕως τῆς ἐν 'Εφέσῳ ἀγίας συνόδου τῆς γενομένης ἐν ταῖς Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ ἐν τῷ 1ε' ἔτει τεσσαράκοντα ἔτη εἰσὶν [«Սուր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի գալուստից մինչև Կոստանդնուփի վեցերորդ տարում <կայացած> Նիկիայի ժողովը՝ 315 տարի: Եվ Նիկիայի ժողովից մինչև Թեոդոսիոս Մեծի հինգերորդ տարում <կայացած> Կոստանդնուպոլսի ժողովը՝ յոթանասուն տարի: Եվ այս ժողովից մինչև Եփեսոսի Սուրբ ժողովը, որը կայացել է Թեոդոսիոս

Փոտը պետք է որ հենց այդ ցուցակից տեղեկացած լիներ, որ պաշտելի հայ պատրիարք Սահակը մի տեսիլք է ունեցել՝ մի *ὄρασις*: Սահակի տեսիլքի և Վասիլի՝ իշխանության գլուխ անցնելու միջև նկատվող ակնառու կապը շատ խորհրդավոր է և կարող է պատահել, որ այն իր մեջ պարփակում է մեկ այլ գաղտնիքի բանալին. Փոտի հորինած և կայսերական գրադարան ներմուծած խորհրդավոր գիրքը արդյոք չէ՞ր պարունակում Սահակի տեսիլքի նոր ու լրացված տարբերակը: Սա անկասկած շատ զայթակղիչ գաղափար է, որը պարտադրվում է ինքնըստինքյան. նման տեսիլք հորինելը և՛ հնարամիտ կլիներ, և՛ պատիվ կբերեր գիտնական պատրիարքին:

Բայց կան փաստեր, որոնք հակադրվում են այս ենթադրությանը և որոնք հատուկ ուսումնասիրություն են պահանջում¹: Այսպես, տեսիլքի հիշատակությունը պարունակող հունական ցուցակը կարծես թե հենց առաջին առարկությունն է մեր վարկածին: Բայց դրա տարբերակի հարցը մնում է բաց: Շատ հնարավոր է, որ ցուցակը Փոտի ժամանակակիցն է: Մովսես Խորենացին նույնպես ծանոթ է Սահակի տեսիլքին: Ճիշտ է նրա պատմական աշխատությունն այն աստիճան է անվանարկվել, որ [տեսիլքի հիշատակման] փաստը կարող է թերևս ծառայել նրա աշխատության ստեղծման ժամանակաշրջանը Փոտից հետո տեղադրելուն: 350 տարին չի ծածկում Սահակին և Վասիլին բաժանող ժամանակահատվածը, որն իրականում 100 տարով ավելի է: Սակայն անարդարացի կլիներ ժամանակագրական լիարժեք ճշգրտություն պահանջել վարքագրական մի աշխատությունից:

Ամենալուրջ դժվարությունը, անկասկած, մատուցում է հունական ցուցակը: Եթե դրա ենթադրյալ հնությունը հաստատվեր, ապա պետք կլիներ ընդունել, որ Ղազար Փարպեցու շարադրանքն ի սկզբանե պարունակել է տեսիլքի մի բնագիր, որը տարբերվել է մեզ հասածից, և որ այն հետագայում պետք է որ փոփոխված լիներ Վասիլի դեպքին հարմարեցվելու համար:

Փոքրի տասնհինգերորդ տարում՝ քառասուն տարի»): Հմտ. Փոտի նամակը, ուր նա ասում է, որ «Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի, հարությունից հետո 315 թ., Կոստանդնի գահակալության 7-րդ տարում Ս. հայրերը հրավիրվեցին Նիկե... և Նիկեի եկեղեցական ժողովից 74 տարի անց Թեոդոս Մեծի գահակալության 5-րդ տարում Ս. հայրերը հավաքվեցին Կոստանդնուպոլսում... և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովից 45 տարի անց Թեոդոսիոս II-ի գահակալության 15-րդ տարում հրավիրվեց Եփեսոսի եկեղեցական ժողովը:

Այս համապատասխանությունները մտածել են տալիս, որ Փոտի նամակը հավանաբար կազմել է Հովհաննես Նիկեցին:

¹ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության վանկաններից մեկը, հայր Կ. Տեր-Սահակյանը, որը մահացել է պատերազմի ժամանակ Տրապիզոնում, զոհ գնալով բուրբակյան բարբարոսությանը, մի հետաքրքիր հոդվածով պաշտպանում է այն տեսակետը, ըստ որի Սահակի տեսիլքը պետք է որ ստեղծված լիներ Կոստանդնուպոլսում Վասիլի գահակալության կապակցությամբ: Սակայն այս հոդվածում հեղինակը փորձ անգամ չի արել հաղթահարելու այդ տեսակետի առջև ծառայած դժվարությունները ("Byzantinische Zeitschrift", XX, 1911):

Այն հանգամանքները, որոնց առկայությամբ պատմիչը Սահակին խոսել է տալիս տեսիլքի մասին, բոլորովին բարենպաստ չէին Արշակունիների և Գրիգորյանների տոհմերի վերականգնման մասին հայտարարություն անելու համար: Այն մարդիկ, որոնց, իրավամբ թե հանիրավի, մեղադրում են վերջին Արշակունու անկման և իր իսկ Սահակի պաշտոնանկության մեջ, վերադառնում են նրա մոտ ու խնդրում նորից գահ բարձրանալ: Պատրիարքը մերժում է նրանց խնդրանքը, պարսավում է նրանց, մեղադրում դավաճանության մեջ և նրանց վրա բարդում երկրին պատուհասած բոլոր դժբախտությունների պատասխանատվությունը. «Երթա՛յք յինճն ի բաց, և թո՛յլ տուք ինձ ողբալ զընդհանուր կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աչօք մտացս ի զօրութենէ վերին ցուցակութեանն. մի՛ բռնադատեք մխիթարել զիս ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ: Վասն զի զանցս աղէտիս այսորիկ յառաջ քան զձեռնադրելն զիս յեպիսկոպոսութիւն՝ եցոյց ինձ վերին կանխասացութիւն, զիտելութիւն յսնուրջս, ըստ օրինակի մարգարեական տեսլեանն, որ ցուցաւ սուրբ մահատակին Գրիգորի, զիտելութիւն իրաց առ ի յապայ եղելոցս: Չոր և ձեզ պատմել այսօր բռնադատիմ առ նեղել սրտի իմոյ»¹:

Այս խոսելակերպը հույս չի թողնում, որ պատրիարքը հաշտվողականություն կցուցաբերի: Սահակը՝ վրդովված իր խոսակիցների վարքագծից, ոչ մի մխիթարական խոսք չի գտնում նրանց ասելու. առավել ևս նա անհնկն էլ մտադրություն չունի նրանց հույս տալու, որ ներկայումս անկում ապրող տները լուսավոր ապագայում կվերականգնվեն: Միակ բանը, որ նա հարկ է համարում նրանց ասելու այն է, որ պատահած դժբախտությունների մասին նրան վաղուց ի վեր հայտնել էին, և որ անիմաստ է նորից վերցնել իշխանությունը, քանի որ իր տունը, ինչպես և բազմավորականը, մարում են: Ոչինչ թույլ չէր տալիս այդ պահին կանխագուշակություններ անելու Արշակունիների ու Գրիգորյանների վերածննդի մասին: Այսպիսով այն մարգարեությունը, որ դրան է վերաբերում, պետք է որ դիտվի որպես ավելի ուշ ժամանակաշրջանի ընդմիջարկություն: Փավստոս Բուզանդը, որն անկասկած ակամատես է եղել Արշակունիների անկմանը, Ներսես պատրիարքի՝ Սահակի հոր, շրթներին է դրել նրանց ուղղված հետևյալ նգովքը. «ըմպել ազգիդ Արշակունեաց զյետին բաժակն, արբջիք արբեսջիք և կործանեսջիք, և այլ մի՛ ևս կանգնեսջիք»²: Հետևաբար V դարի երկրորդ

¹ Ղազար Փարպեցի, էջ 28:

² Փավստոս Բուզանդ, IV, 15: Ներսեսի այս բաները և այն բաները, որ նա պետք է որ արտասանած լիներ մահվան մահճին (Փավստոս Բուզանդ, V), բավականաչափ անորոշ լինելով զարգացում ապրելու համար, ծնունդ են տվել ավելի հանգամանալից գուշակության և այդ բանը շատ ուսանելի է Սահակի դեպքի համար: Մտաբով երեք Վայոցձորեցիներ, որի երկապիությունը պարունակում է Փավստոսի Պատմության՝ 967 թվականին կատարված կրճատ

կեսին Սահակի մահից քիչ անց ոչ մի պատրանք չկար Արշակունիների թագավորության վերականգնման վերաբերյալ:

Բավականաչափ աղոտ ժամանակագրական նշումները մեզ բերում հասցնում են «անապատի պիղծի», այսինքն արարների հայտնվելու ժամանակաշրջանը՝ VII դարի կեսին: Նշված 350 տարիները մեզ բերում հասցնում են VIII դարի կեսին և եթե նկատի ունենանք Արշակունիներից մեկի գահ բարձրանալը, ապա մենք կհասնենք Վասիլի ժամանակաշրջանին: Անհրաժեշտություն կա՞ արդյոք նշելու մեր վավերագրի անցած տարբեր փուլերը:

Տեսիլքի ամենախորհրդավոր պահը Գրիգորի վերականգնված տան առաջին երկու պատրիարքների ճակատագիրն է: «Եւ քահանայացեալ առաջինն կատարէ զաւուրս իւր, կրեալ ճգնութիւնս բազում ի սուտ առաքելոց իշխանին կորստեան, և վախճանի խաղաղական հանգստի և ոչ սրով: Եւ միւս զաւակ նորին յաջորդեալ զաթոռ քահանայապետութեանն՝ բազում և ազգի ազգի համբերեալ քերամաց և բանից, սովոյ և հալածամաց և դառն նեղութեան ժամանակս բազումս՝ յանօրէն իշխանին դահճացն սրով ընկալցի զվճիռ մարտիրոսութեան»¹:

Ու՞մ մասին է խոսքը: Կարելի է կարծել, որ խոսքը Ստեփանոսի՝ Վասիլի որդու, մասին է, որը պատրիարք է եղել (887-893): Սակայն Ստեփանոսը փորձությունների չի ենթարկվել: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում պատմությանը հայտնի չէ և ոչ մի պատրիարք ոչ Կոստանդնուպոլսում, ոչ էլ Հայաստանում, որը նահատակված լիներ²: Պատկերները չափազանց

ված են և անօգուտ է հուսալ, որ հետազոտությունները թույլ կտան հայտնաբերելու այնպիսի անհատություններ, որոնց այդ պատկերը կհամապատասխաներ: Արդյո՞ք Փոտն ինքն իրեն չի պատկերել: Նա որոշ չափով իրավունք ուներ իրեն համարելու Գրիգորի ժառանգներից մեկը: Նրա մայրը՝ Իրենեն, հայ էր: Վերջինիս եղբայրը Արշավիր մագիստրոսը բարձր խափի ներկայացուցիչ էր և ամուսնացած էր Թեոդորա կայսրուհու և Վարդաս Կեսարի քրոջ՝ Կալոմարիայի, հետ: Արշավիրը Պաղատունիների տոհմի մի ճյուղից՝ Կամսարականների ցեղից էր: Արշավիր անունը հատկանշական է այդ տոհմի համար: Հեռաբար Փոտը մորական կողմից սերվում էր Պաղատունիներից՝ Ս. Գրիգորի տոհմից: Հռչակավոր պատրիարքի փոթորկալից կյանքն այնպիսին էր, որ կարող էր նրան նահատակի լուսապսակ պարզել:

Գրիգորի մյուս ժառանգը, որը մահացել է խաղաղ ձևով շատ տանջանքներ կրելուց հետո, կարող է նույնացվել Հովհաննես Քերականի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի (832-843), հետ: Նրա եղբոր անունն էր Արշավիր: Նա ոմն Բագրատի որդին էր:

Անունները մեզ ստիպում են մտածել, որ հոր կողմից Հովհաննեսը պատկանում էր Բագրատունիների տոհմին, իսկ մոր կողմից՝ Կամսարականների: Հեռաբար նա կարող էր Ս. Գրիգորի տոհմից համարվել նույն իրավունքով, ինչ և Փոտը: Նրան էին վերագրում մի մարգարեություն Վասիլի գահ բարձրանալու վերաբերյալ¹, մի բան, որ շատ նշանակալից է: Միգուցե այստեղ մենք հանդիպում ենք մի փաստի արձագանքի, որն իր հերթին ժամանակին եղել է մարգարեության առարկա:

Սահակի տեսիլքի հայերեն խմբագրության մեջ, եթե դատելու լինենք որոշ կարևոր բյուզանդական բնագրերից, ինչ-որ հունարեն բնագիր է

շարադրանքը, հայտնում է, որ Ներսեսը այլ գուշակությունների շարքում կանխագուշակել էր նաև, որ «յես լնոյ յիսուն ամաց՝ բարձցի քահանայութիւն յազգէն մերմէ՝ որ է սրբոյ նախնոյն իմոյ Գրիգորի, ընդ նմին և թագաւորութիւնոյ յազգէդ Արշակունեաց, մինչև ի մերձեմալ պղծոյն անապատի: Յետ այնորիկ ի լնուլ ամաց հարիւր և յիսնից առցեն զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ Պարսիկք, և նոյն ինքն զխաչն, և վարեացեն ի գերութիւնս: Քիչ անց գուշակության հեղինակը խոսում է ֆրանկ կռիվող հռոմեացիների կողմից Երուսաղեմը ետ գրավելու մասին: Սա վկայում է, որ Մեսրոպ Երեցի խմբագրությունը փոփոխվել է հետագայում («Մտփներք», VI [«Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Հայրապետի», էջ 89-90]: Սահակի տեսիլքը նույնպես կարող է բազմաթիվ փուլեր անցած լինել իր ներկայիս տեսքը ստանալուց առաջ:

¹ Լազար Փարպեցի, էջ 35:
² Կոստանդնուպոլսի երկու պատկերամարտ պատրիարքներ Անաստասն ու Կոստանդինը շատ դաժան ճակատագրի են արժանացել: Նրանց ճակատագիրը հիշեցնում է այն ամենը, ինչ մենք կարդում ենք շարադրանքում: Անաստասը Գերմանոս Ա պատրիարքի սինկլետը, զբաղեցրել է պատրիարքի գահը, երբ վերջինս պաշտոնաճակ էր արվել: Արտավազդի ապստամբության ժամանակ նա դավաճանել է իր բարեգործին՝ Կոստանդին V կայսրը, և կապվել նրա հակառակորդի հետ: Ավելի ուշ Կոստանդինը նրան պատժել է՝ այքերը կուրացնելով: Նա պահպանել է իր պաշտոնը և մահացել ծանր հիվանդությունից (Theoph., ed. de Boor, I, p.408 sqq.): 743 թ. եկեղեցական ժողովի ժամանակ Կոստանդինը նրա հաջորդ է նշանակել Պամփիլիայի Սիլես քաղաքի եպիսկոպոս Կոստանդինին: Վերջինիս նույնպես կաս-

կածել են դավաճանության մեջ: Կայսրը նրան քշել է պատրիարքի գահից և բանտ նետել: Նրա հետ շատ դաժան կերպով են վարվել: Շուրջ երկու տարվա ընթացքում նա ստիպված է եղել կրել տարբեր վիրավորանքներ: Նրան ծեծում էին փայտեղով, արացի էին տալիս, փետուլ էին նրա մորուսը, արտևանդները և գլխի մազերը: Հանելով հազուստը, նրան նստեցրել էին ավանակի վրա և պտտեցրել կրկեսում, իսկ ամբոխը ծաղրում էր նրան և անպատվում: Այդ կտատանքներից հետո 767 թ. նրան գլխատել են (Theoph., ed. de Boor, I, p. 408 sqq.): Այս երկու հայրապետների պատմությունը ճշգրտորեն համապատասխանում է տեսիլքի շարադրանքին: Սակայն ի՞նչ կապ կարող էին նրանք ունենալ Գրիգորի տան հետ: Սիլեսի վանքը պատկերամարտության կենտրոն էր: Այնտեղից էր եկել Թեոդորոս Կասիտերասը, որը Լեոն Հայկազնի կրոնական քաղաքականության ոգեշնչողներից մեկն էր: Ո՛չ Բյուզանդիայի, ոչ էլ Հայաստանի հայերի շրջանում պատկերասիրությունը մեծ հաջողություն չի ունեցել: Ի՞նչ ծագում ուներ նահատակ Կոստանդինը: Արտավազդը և նրա քեռորդի Տրդատեսը չէին հավակնում արդյոք Արշակունյաց ծագմանը: Մեր գուշակության առաջին տարբերակը վերաբերում է VIII դարին: Այն փաստերը, որ մենք հիշատակեցինք այստեղ չափից ավելի այք գարնող են չիշատակված մնալու համար:

Theoph. Cont., 122.

նշարվում: Մահակի տեսած քառակուսի սեղանը անվանված է «տետրասկել», «տետրասկել»՝ τετρασκελής: Մա հուճական մի բառ է, որը հայ գրականության մեջ հանդիպում է առաջին անգամ: Մեղանի ծածկոցն ուռուցիկ էր, վրան խաչ կար. այդ ձևը օտար է հայկական ճարտարապետության համար: Մեղանի վրա ոսկյա գունդ կար, մինչդեռ Բյուզանդիայի կայսերական իշխանության այդ խորհրդանիշը Հայաստանի թագավորների համար հատկանշական չէ: Պետք է ավելացնել, որ սեղանի մոտ կար մի ձիթենի՝ հույների համար սիրելի ծառ, որը հայերի համար ոչինչ չի խորհրդանշում:

Այս ամենը ստիպում է մեզ մտածելու, որ Մահակի տեսիլը ստեղծվել է Կոստանդնուպոլսում, Վասիլի գահ բարձրանալու կապակցությամբ, նրա արքայական ծագումն ու Արշակունյաց տոհմին պատկանելու փաստն ապացուցելու համար, ավելի ճշգրիտ տեղեկությունների բացակայության պատճառով:

Կոստանդին Ծիրանածնի ժամանակակից Տաբարին միակ արար պատմիչն է, որը հավատում է, որ Վասիլը սերվում է արքայական տոհմից ու նրան անվանում է սլավոն, «որովհետև նրա մայրը սլավոն էր»¹: Ալեքսանդրիայի պատրիարք Եվտիմիոսը, որը հայտնի էր Սաիդ-իբն-ալ-Բադրիկ անվան ներքո և որն ապրել է Տաբարիի հետ միաժամանակ, ասում է, որ հակառակը «Վասիլը թագավորական ծագում չունեք, քանի որ նրա մայրը սլավոն էր»²: Մասուդին կրկնում է մույն բանը, որ Վասիլը թագավորական տոհմի ժառանգ չէր և որ նա սլավոն էր, քանի որ նրա մայրը սլավոն էր³:

Մենք գիտենք, որ արարների համար սլավոնը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «մակեդոնացի»: Նրանց պնդումները ոչ մի արժեք չունեն և լոկ ենթադրություններ են, որ նրանք արել են ելնելով նրա մականունից: Վասիլին համակրող պատմիչները նրան մակեդոնացի են կոչել ոչ միայն այն բանի համար, որ նա ծնվել էր Մակեդոնիայում, այլև նրան Ալեքսանդրի փայլ հաղորդելու և նրան Նոր Ալեքսանդր դարձնելու համար: Ապացույց չկա, որ նրա մայրը օտար է՝ սլավոն: Դա ևս մի ենթադրություն է, որ արվել է նրա ծննդավայրից կամ մականունից ելնելով: Տարոնի եպիսկոպոսի՝ Հովհաննեսի, վկայությունը որոշակի է. «Վասիլն Արշակունի է, որովհետև նրա մայրը հայուհի է»⁴: Բացի այդ, Վասիլի եղբոր Մմբատ հայկական անունը գրավականն է այն բանի, որ նրա մայրը օտար ծագում չունեք (9):

Պետք չէ մոռանալ, որ հայկական միջավայրում տարածված էր մեկ այլ ավանդություն ևս, ըստ որի Վասիլը ծագումով Տարոնի շրջանի Թիլբնակավայրից էր¹: Մենք մեզ հարց ենք տալիս, թե արդյոք այդ տեղեկությունների հեղինակը մույն Հովհաննես եպիսկոպոսը չէ, որն ինքը Տարոնից լինելով, պետք է որ տեղյակ լինեք, թե Վասիլը այդ երկրից էր, թե՞ ոչ: Ահա մի պատճառ ևս Վասիլի տարոնացի լինելու մասին ավանդությունը չթերագնահատելու համար:

Տարոնի շրջանը դարեր շարունակ հանդիսացել է Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքը: Բայց VIII դարից սկսած Բագրատունիներից հաջողվել է հիմնվել այնտեղ: 775 թ. արարների դեմ հայերի ապստամբության ժամանակ Տարոնը գտնվում էր մի ազդեցիկ Բագրատունու՝ Մահակի որդի Աշոտի իշխանության ներքո: Նրա ժառանգները կարողացել են այնտեղ մնալ հաջորդ դարերի ընթացքում ևս: Հնարավոր է, որ Տարոնի Թիլում պահպանված լինեք Մամիկոնյանների մի կենտրոն: Մայակետը կամ Հմայակ Հայկազը, որին համարում են Վասիլի պապ, կրում էր Մամիկոնյանների տոհմում ընդունված մի անուն: Կարող է պատահել, որ նա Կոստանդնուպոլիս էր գնացել Թիլից: Բայց Վասիլի եղբոր՝ Մմբատի, անունը տարածված էր Բագրատունիների մոտ և այդ բանը ստիպում է մտածել, որ Վասիլի ընտանիքը կանանց կողմից կապված էր Բագրատունիների տոհմի հետ:

Ամեն դեպքում Վասիլը Արշակունի չէ: Արշակունիների տոհմը վաղուց էր հանգել: Հայաստանը ուներ բազմաթիվ հույակավոր իշխանական ընտանիքներ, որոնք Արշակունիների անկումից հետո սուր մրցակցության մեջ էին մտել երկրի քաղաքական իշխանությունը նվաճելու համար: Հատկապես աչքի են ընկել դրանցից երկուսը՝ Բագրատունիների և Մամիկոնյանների տոհմերը, որոնք, ի դեպ, [հայ իրականությունում] Արշակունյաց տնից ավելի հին էին. դրանք հայտնի էին առնվազն արքայից արքա Տիգրանի ժամանակից²: Հայաստանի բախտը տնօրինելու համար այս երկու տների վարած պայքարն ի վերջո հանգում էր երկու կողմնորոշումներից մեկի ընտրությանը՝ բյուզանդական կամ արաբական: Բագրատունիների քաղաքականությունը, որի միտումն էր վերականգնել լավ հարաբերությունները արաբների հետ, հանգեցրել է այն բանին, որ նրանք դարձել են երկրի տերերը: Խալիֆան նրանց թագավորական թագ է ուղարկել: Մամիկոնյանները, որոնք ձգտում էին դեպի քրիստոնեական կայսրությունը, ստիպված էղան

¹ А. Васильев, Византия и арабы, II.

² Там же, с. 20.

³ Там же, с. 32.

⁴ Վարդան, էջ 85:

¹ Վարդան, էջ 85; Ասողիկ, էջ 145. Բագրատունիները Տարոնում մնացին մինչև 966 թվականը (Ասողիկ, էջ 183): Վերջին Աշոտի երկու որդիները՝ Գրիգորն ու Բագրատը հարեցին Վարդաս Սկլերոսին:

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 411-415.

նահանջել իրենց հակառակորդների առաջ և գնացին Բյուզանդիա: Բյուզանդիայում աչքի ընկած բարձրաստիճան հայ պաշտոնյաները հիմնականում Մամիկոնյանների ժառանգներն էին: Կասկած չկա, որ եթե Վասիլը չլիներ, ապա նրանց կհաջողվեր ի դեմս Վարդաս Կեսարի հարստություն հիմնել Բյուզանդիայում: Արդյոք դարձյալ Բագրատունին կտրե՞ց Մամիկոնյանների ճանփան, ինչպես պատահել էր Հայաստանում, թե Վասիլը ներկայացնում էր նույն Մամիկոնյանների տոհմը, կամ երկու հռչակավոր ընտանիքների միությունը:

Վասիլի Արշակունի ծագումը հերքող գիտնականների մեջ կան այնպիսիք, որոնք իրենց անգոյություն են թույլ տվել միևնույն ժամանակ կասկածելու կամ ժխտելու նրա հայկական ծագումը. նետել են «das Kinde mit dem Bade» [«երեխային լազանի <ջրի> հետ միասին»]: Եթե Վասիլը հայ չլիներ, ապա ինչու՞ պետք է փորձ կատարվեր նրան սերելու Հայաստանի բազավորական ընտանիքից: Կոստանդին Ծիրանածնի աշխատությունների գիտակ մեկնաբան Ի. Ռեյզկեն առաջինն է խոսել Վասիլի սլավոնական ծագման մասին, վկայակոչելով այն փաստը, որ Համգա Սպահանցին նրան սլավոն է անվանում, մինչդեռ վաղուց արդեն բազմուսում Բ. Պ'Ներլուն բացատրել էր արաբ հեղինակների մոտ հանդիպող այս արտահայտության իմաստը:

Ի. Ռեյզկեի գաղափարը ճանապարհ է հարթել հատկապես սլավոն գիտնականների շրջանում: Կասկածից վեր է, որ մեծ կայսր և Բյուզանդիայի ամենափայլուն հարստության հիմնադիր Վասիլը արժանի էր, որ նրա փառքը վեճերի առարկա դառնար...

Մի ռուս բյուզանդագետ իր մասնագիտական ուսումնասիրության մեջ քննել է Վասիլի ծագման վերաբերյալ արտահայտված կարծիքները սկսած Շ. Դյու Կանժից մինչև մեր օրերը, և հանգել է նրան, որ Վասիլը պետք է համարվի կամ հայ, կամ հայ-սլավոն¹:

Մեկ այլ բյուզանդագետ, այս մեկը ֆրանսիացի, իրավացիորեն նկատել է, որ դա հարցի լուծում չէ, այլ տարբեր տեղեկությունների պարզ համակցություն: Մակայն հենց ինքը սխալ է թույլ տվել պնդելով, որ «Վասիլի հայկական ծագումը հենվում է միայն Փոտի կեղծ տոհմաբանության վրա և որ արաբական աղբյուրների վկայություններն այն մասին, որ նա սլավոն է, արժանի են հաշվի առնվելու»²:

Պետք չէ խառնել Վասիլի հայկական ծագումը նրա Արշակունյաց տոհմին պատկանելու հետ: Դրանք տարբեր բաներ են: Փոտին վերագրվող

տոհմաբանությունը կեղծ է այնքանով, որքանով պնդում է Վասիլի Արշակունյաց ծագումը: Մակայն այն փաստարկ է հոգուտ նրա հայկական ծագման. եթե այդ ծագումը չլիներ, ապա փորձ չէր արվի նրան Արշակունյաց տոհմի ժառանգ դարձնելու: Բյուզանդացի հեղինակները կասկածում են նրա Արշակունյաց ծագման վերաբերյալ, բայց ընդունում են նրա հայ լինելը: Ասել, որ Վասիլի հայկական ծագումը Փոտի տոհմաբանությունից բացի այլ հիմք չունի՝ նշանակում է ծաղրել ճշմարտությունը: «Եվթիմիոսի վարքի» վկայությունը լրիվ անկախ է Փոտի վկայությունից: Ինչ վերաբերում է արաբական վկայություններին, ապա պետք չէ դրանց չափազանց վստահել. դրանք վերաբերում են միայն Վասիլի մորը, քանի որ հոր ծագումը կասկած չի հարուցում: Մի մայր, որն իր որդուն անվանում է Սմբատ, կարող է սլավոն լինել միայն այդ բառի աշխարհագրական իմաստով:

Բայց առավել վճռորոշ վկայությունը մեզ է տրամադրում ինքը Բյուզանդիայի պատմությունը: Վասիլը ո՞չ առաջին, ո՞չ էլ վերջին հայն է, որ գահ է բարձրացել: VII դարից սկսած մենք տեսնում ենք հայերի պայքարը կայսերական գալիստի համար: Համարյա յուրաքանչյուր կայսր ունեցել է իր հայ մրցակիցը: Մենք այստեղ թվում ենք միայն վկայված փաստեր. 635 թ. Վահան զորավարը կայսր հռչակվեց Հերակլի փոխարեն, 644 թ. Վալենտինոս Արշակունին ապստամբեց Կոստանդ II-ի դեմ, 668 թ. Մեգեզիոս (հայ. Մժեծ) զորավարը կայսր հռչակվեց Կոստանդին IV-ի փոխարեն, Փիլիպպիկոս Վարդանը բազավորել է 711-713 թթ., Արտավազդ կյուրոպաղառը՝ 742 թ., Ալեքսիոս Մուզելե զորավարը՝ 790 թ., 803 թ. կայսր է հռչակվել Վարդան մոնոստրատեզոսը, 808 թ. Արշավիր քվեստորը, 813-820 թթ. գահը զբաղեցրել է Լևոն Հայկազնը, Թովմա Ապստամբը՝ 821-822 թթ., Մամիկոնյան իշխանուհի Թեոդորան կայսրուհի էր 842-857 թթ., Վարդան ամենակարող էր 856-866 թթ., վերջապես Վասիլը բազավորել է 867-886 թվականին: Առիթ կա՞ արդյոք մտածելու, թե Վասիլը հայ չէր: Վասիլի հարստությունը ստիպված էր հաշվի նստելու Կուրկուսանների, Փոկասների, Լեկապեոսների, Սկլերոսների և այլ հայ ընտանիքների հավակնությունների հետ: Ոչինչ առիթ չի տալիս մեզ ենթադրելու, որ հայերի հավակնությունների երկար շղթան, որն ընդգրկում էր բազմաթիվ հարյուրամյակներ, ընդհատվել է մի սլավոնի կողմից, մինչդեռ Բյուզանդիայի պատմությունը չի տրամադրում մեզ և ոչ մի մասն փաստ:

Բյուզանդիայի պատմությունից քաղած գլխավոր փաստարկը վերջ կտար ամեն մի անվստահության Վասիլի ծագման հարցում, նույնիսկ եթե ամմիջական փաստեր չլիներին:

Վասիլի ով լինելը դատարկ գիտակության հարց չէ: Բյուզանդիան իր վեհությանը պարտական է իր կազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների

¹ А. Васкалов, «Византийский восток», XII, 1905, с. 148.

² L. Bréhier, «Revue Historique», 1922, janvier- février, p. 67.

արդյունավետ համագործակցությանը: Կայսրությանը դրանցից յուրաքանչյուրի մատուցած ավանդը և ծառայությունները որոշելը կնպաստի վերջինիս բնույթի և նրա քաղաքակրթությունն ավելի լավ հասկանալու խնդրին: Հայերին առաջնակարգ դեր է բաժին ընկել: Բյուզանդիայի պատմության ամենաակնառու հերոսները կամ ծնունդով, կամ ծագումով հայեր էին: Սովորություն կա նրանց ներկայացնելու որպես արկածախնդիրներ, որպես բախտի շփացած զավակներ, որպես բափառական ասպետներ, որոնք իրենց փառքն էին փնտրում մեծ ճանապարհներին: Ավելի սխալ բան հնարել հնարավոր չէ: Եթե հույները կայսրության անհերքելի տերերն էին լեզվի և քաղաքակրթության միջոցով, ապա հայերը իրենց ստեղծարար մտքի և իրենց ազգին հատուկ ռազմական համճարի շնորհիվ գտնվում էին այն ազգերի շարքում, որոնք ամենամեծ նպաստն էին մատուցել այն պահպանելու գործում:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՀՂՈՒՄՆԵՐ

Աստ, էջ 132. Պարոն **M. E. Stein**, *Date de la naissance de Michel III, «Mélanges Bidez»* ժողովածուի մի հոդվածում ապացուցել է, որ Միքայելը ծնվել է 837 թվականին: Պարոն Ն. Ադոնցի ենթադրությունները դրանից միայն ամրապնդվում են (10):

1. Վահան եպիսկոպոսը, որի մասին խոսվել է վերը (տե՛ս աստ, էջ 160, նաև էջ 162) ոչ այլ որ է, եթե ոչ **Βαάνης Μαστροβάων**-ը, որը մասնակցել է 879 թ. Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովին (*Mansi*, XVII, p. 377): Չնայած այն բանին, որ բազմաթիվ գիտնականներ ենթադրել են (հմմտ. *F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode*, p. 180), որ **Μαστροβάων**-ը կապ ունի Տանտարիսայի կամ Տնուտարականի հետ, բայց այն ոչ մի կապ դրանց հետ չունի: Գիշտ ընթերցանությունն է **Ματραβάν**: Խոսքը Տարոնում գտնվող Մատրավան կամ Մատրավանք շատ հայտնի վանքի մասին է: Վերջին անվանումը հայտնվում է **Ματραβάρτζ** ձևով *Notitiae episcopatum*՝ «Եպիսկոպոսությունների կարգում», որը հրատարակված է Լևոն Իմաստասերի անվամբ (*Migne*, P. G., 107, 284): Մատրավան կամ ավելի շուտ Մատրավանց, Մատրավանից-ի փոխարեն մույն անվան ժողովրդական ձևի սեռական հոլովն է: Այդպես էր կոչվում Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Սեբաստիա բերված Հովհաննես Կարապետի և Ս. Աթանազիոսի մատուցների վրա կառուցված եկեղեցին: Մատրավան նշանակում է «վանք նահատակաց», կազմված է «մատուռն» և «վանք» բառերից: Ազաթուն-

գեղոս, Պատմութիւն, Էջմիածին, էջ 422. Ջենոպ, էջ 8. Հովհաննես Մամիկանեան, էջ 12 և հջ., Գրիգոր Մազիսարոս, Թղթեր, էջ 22:

2. Միմեոն Մազիսարոսը (էջ 686, Բոնն) Վասիլի արտաքինը նկարագրում է հետևյալ բառերով. *ήν δὲ οὗτος τὴν μὲν μορφὴν τοῦ σώματος ἀνθηρότατος, εὐεκτικός, σύνοφρος, εὐόμματος, σκυθωπός, μελανόχρους, τὴν ἡλικίαν μέσος τοῦ εὐμήκου, τὰ στέρνα πλατύς, κατηφής, καὶ ὡς ἂν τις εἰκάσῃ, τῶν ἑαυτοῦ συλλογιζόμενος*. «Ֆիզիկապես նա ուժեղ էր և հզոր. նրա հոնքերը միանում էին միմյանց. նրա աչքերը խոշոր էին, հայացքը՝ խիստ, մաշկի գույնը՝ թուխ. նա միջահասակ էր, քիկունքը լայն, իսկ գլուխը նա կախ էր պահում, կարծես մտքերի մեջ խորասուզված լիներ»: Մենք չունենք և ոչ մի պատճառ կասկածելու այս նկարագրության ճշգրտության վրա, որը կարող էր ժամանակագրին ներշնչված լինել որևէ քանդակով: Պետք է խոստովանել, որ այն դիմագծերը, որ նա վերագրում է Վասիլին՝ իրար միացող հոնքեր, խոշոր և մուգ գույնի աչքեր, թուխ մաշկ, բնորոշ են հայկական տիպի համար և բուրրովին չեն համապատասխանում սլավոնական տիպին: Եվ մենք հասկանում ենք, թե ինչու էր Ծիրանածինը գրում, որ Վասիլի ընտանիքը պահպանել էր իր ազգային հատկանիշները:

ՎԱՍԻԼ Ի-Ի ՄԱՀՎԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՆՐԱ ՈՐԴՈՒ՝
ԼԵՎՈՆ VI ԻՍԱՍՏԱՍԵՐԻ ԱՐՏԱՄԱՆԱԾ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ
ՃԱՌԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեոն VI Իմաստասերի *Դամբանական ճառի* հրատարակիչներ՝ հայր Ա. Վոզոնը և Ի. Հաուսները միգուցե իրավացի են, երբ այն համարում են փաստագրով ու բավականաչափ անդեն: Այդուհանդերձ դա չի նվազեցնում այդ շատ կարևոր փաստաթղթի պատմական արժեքը (1):

«Վասիլի կյանքը» այնպես, ինչպես այն ավանդել է նրա թոռը (2), մեծ վատախություն չի ներշնչում: Այն կասկածներ չհարուցելու համար չափից ավելի է ծանրաբեռնված առասպելներով: Թերևս իրավացի էին նրանք, ովքեր դրանք համարում էին Կոստանդին Ծիրանածնի հնարանքներն իր պապի անունը փառաբանելու համար: Եվ ահա, Լեոն Իմաստասերն իր *Ճառով* պաշտպանում է որդուն մնա՞ն կասկածներից: *Ճառը* պարունակում է «Վասիլի կյանքի» հիմնական, սովոր գծերով պատկերած ուրվագիծը: Հռետորը ժամանակ չի ունեցել մանրամասների վրա կանգ առնելով նկարագրելու նրա ամբողջ կյանքը, մասնավորապես, որ նրա նպատակը պատմական աշխատություն գրելը չէր, այլ ճարտասանական արվեստի օրենքներին համապատասխան զովարանելը: Մանրամասն շարադրանքի հոգսը մա թողել է որդուն՝ Կոստանդին Ծիրանածնին: Եթե համեմատելու լինենք հոր և որդու ստեղծագործությունները, ապա մենք կտեսնենք, որ առաջինը մախապատրաստել է երկրորդի աշխատության հենքը: Այդ իմաստով Լեոնի *Դամբանականը* Կոստանդին Ծիրանածնի գրական ազնվության փայլուն ապացույցն է: Նա ոչինչ չի հորինել կամ աղավաղել, այլ մանրակրկիտ կերպով վերարտադրել է այն ամենը, ինչ նա լսել էր արքունիքում իր հոր թագավորության և հենց իր՝ Վասիլի կենդանության օրոք: Վասիլի կենսագրության հիմքը նշմարվում է արդեն Լեոնի ճառում:

Վասիլի Արշակունյաց տոհմին պատկանելը, նրա ցածր հասարակական դիրքը «մնա՞ն ամբոխի դիրքին», շարժումն ակնկալությունը, նրա վեհաքանչ կեցվածքը, հոգու գեղեցկությունը. «հասուն տարիքին հասնելուց հետո» նրա փայլուն քաջությունը, «որը նրան դրդում էր մրցակցելու» հաղթություններ տանելու համար՝ որոշակի ակնարկ ըմբռնման համարում Վասիլի տարած հաղթանակների. բազմաթիվ նշաններ, որոնք նրան կանխագուշակում էին կայսրությունը մանուկ հասակից և պատանեկության տարիներին՝ նա-

հատակ Դիոմեդեսի հայտնությունը կայսրի պատվին հասնելու խոստումով, պարակիմոմենոսի պաշտոնում կայսերական ծառայությանն անցնելը, «լավագույն կանանցից մեկի» հետ ամուսնությունը, մախանշաններ, որոնք այդ կնոջը ևս կայսրություն էին խոստանում, այդ ժամանակ թագավորողի ձեռքից թագ ստանալը և «անքննելի ճակատագրի» կամքով վերջինիս անհետանալը: Այսպիսիք են *Դամբանականում* շարադրված փաստերը և դրանք են Կոստանդին Ծիրանածնի գրած կենսագրության հիմնական կետերը:

Կարելի է այլ համեմատություններ ևս անել: Լեոնը գտնում է, որ Վասիլը պետությունը ստացավ «կիսով չափ թոռնած» վիճակում՝ «որպես մույկեր հագած մի ծեր կին»: Կոստանդինը նույնպես այդ կարծիքին է: Վասիլի գործունեությունը ներքին քաղաքականության ասպարեզում, թշնամիների դեմ նրա տարած հաղթանակները, բազմաթիվ կառույցները՝ պալատներ, տաճարներ, մասնավոր տներ, և վերջապես եկեղեցական գործերում հաշտության քաղաքականությունը, այդ ամենը նկարագրել է մաև նրա որդին: Վերջին հաշվով Լեոնի *Դամբանականն* իր հիմնական գծերով համապատասխանում է Կոստանդին Ծիրանածնի ընտրած «ժանրին»:

Դամբանականը, մասնավորապես, պարունակում է մի քանի արժեքավոր նշումներ, որոնք, առաջին հայացքից, թույլ են տալիս վիճելու Լեոնի տարիքի և նրա օրինական զավակ լինելու հարցի վերաբերյալ:

Հեղինակի հայտարարության համաձայն, նա 22 տարեկան էր, երբ գրում էր այդ *Ճառը*. Իսկ ե՞րբ է նա այն գրել: Գիտնական հրատարակիչները կարծում են, որ *Ճառն* արտասանվել է Վասիլի մահից քիչ անց (3): Բայց հենց ինքը *Ճառը* ոչ մի ժամանակագրական նշում չի կրում բացի այն, որ *Ճառի* վերջում ասվում է. «Վերջերս էր, ո՛վ հայր, որ հանելով կայսերական զգեստը դու հազար երկնային թագավորության հոյակապ հագուստը. վերջերս էր, որ դու հեռացար մեզանից վայելելու երկնային պերճությունը... վերջերս էր, որ դու գնացիր ճաշակելու շատ նուրբ պտուղներ... այժմ դու մեծ ես և հարգված Աստծո մոտ»:

Ἄρτι [«վերջերս»] և νῦν [«այժմ» բառերի] հակադրությունը մի բան է բացահայտում. Վասիլի մահվան և *Ճառն* արտասանելու միջև մի որոշակի ժամանակահատված էր անցել: Սակայն և ոչ մի նշան մեզ հնարավորություն չի տալիս որոշելու դրա տևողությունը: Հրատարակիչները ենթադրում են, որ *Ճառն* արտասանվել է այն ժամանակ, երբ Փոտը հայրապետական արքայի դեռևս չէր զիջել Ստեփանոս Ա-ին և քանի որ այդ բանը տեղի էր ունեցել, նրանց կարծիքով, 886 թ. Ծննդյան տոներին, ապա *Ճառը* պետք է մախորդած լիներ այդ տարեթվին:

Սակայն *Ճառում* Ստեփանոսին նվիրված մեծ հատվածը ենթադրում է, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Գրեգուարը, որ Ստեփանոսի հայրապետ-

ստրբունն արդեն կատարված փաստ էր¹: Այդ հատվածի վերջին մասը, ուր խոսվում է «(նրա <զանքերով>) Եկեղեցում հաստատված խաղաղության» մասին՝ լավ էր հասկանալի, որ «էκείνου περιποιηθῆναι, լիովին արդարացնում է Ա. Գրեգորի մեկնաբանությունը: Այդ դեպքում *Ճառը* գրվել է 886 թ. Ծանոյան տոններից հետո, քանի որ այդ թվականով է համարվում Ստեփանոսի հայրապետությունը: Թերևս այդ թվականը ևս անվիճելի չի թվում: Ոչինչ մեզ իրավունք չի տալիս պնդելու այդ թվականի վրա, ինչպես նաև ոչինչ մեզ չի խանգարում այդ իրադարձությունը թվագրելու 887 թ. Ծանոյան տոներով²:

Նման անորոշության դեպքում դժվար է ընդունել այն շտապողական եզրակացությունները, որոնց հանգել են Ա. Վոգար և Ի. Հաուսերը Լևոնի ծննդյան և նրա օրինական զավակ լինելու հարցում: Պետք է մի կողմ դնել նրանց «խորաթափանց մեկնությունը» ըստ որի Վասիլը Եվրոպայի հետ ամուսնացել է մոտ 858 թ. Միքայել III-ի հրամանով և ըստ որի «քիչ թե շատ գաղտնի» այդ ամուսնությունը հայտարարվել էր Միքայելի կողմից Վասիլին թագադրելուց քիչ առաջ... Այդ ամուսնությունից պետք է որ ծնված լինեին Կոստանդինը՝ մոտ 859 և Լևոնը՝ 864 թվականին: Այդ մեկնությունը որքան կամայական, նույնքան և սխալ է: Եթե Լևոնի նշումները մեկնաբանության կարիք են զգում, ապա այդ բանը պետք է անել այն տեղեկությունների հիման վրա, որոնք մեզ են հաղորդում ժամանակագրիները:

Վասիլը 4 որդի ուներ և նույնքան դուստր: Որդիներն էին Կոստանդինը, Լևոնը, Ալեքսանդրը և Ստեփանոսը:

Հեղինակները չեն հիշատակում առաջին որդու ծնունդը: Մնացած որդիների կապակցությամբ մենք ունենք հետևյալ վկայությունները.

[Լևոն]

Sym. Mag., 681 B: τὸ δὲ Σεπτεμβρίῳ μηνὶ τῆς ιε' ἐπινεμήσεως ἐγεννήθη Λέων ὁ βασιλεὺς ἐκ Μιχαήλ καὶ Εὐδοκίας τῆς Ἰγγερίνης ἑτι περιόντος τοῦ Μιχαήλ [«սեպտեմբեր ամսին տասնհինգերորդ օրը Միքայելից՝ դեռևս նրա կենդանության օրոք, և Եվրոպիա Ինգերինայից ծնվեց Լևոն կայսրը (և ոչ Կոստանդինը, որը սխալ է - Ն.Ա.)»]:

Sym. Log., *Georg. Mon. Cont.*, 835 B: ἐγεννήθη δὲ Λέων ὁ βασιλεὺς ἐκ Μιχαήλ καὶ Εὐδοκίας τῆς Ἰγγερίνης ἑτι περιόντος τοῦ Μιχαήλ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ α', ἰνδικτιώνος ιε' [«սեպտեմբեր ամսին առաջին օրը

Միքայելից՝ դեռևս նրա կենդանության օրոք, և Եվրոպիա Ինգերինայից ծնվեց Լևոն կայսրը»]:

Leo Gram., 249: ἐγεννήθη δὲ Λέων ὁ βασιλεὺς ... δεκεμβρίου πρώτῃ - *Slave*, p. 109 [«դեկտեմբերի մեկին ... ծնվեց Լևոն կայսրը»]

Ստեփանոս

Sym., 688: ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστοῦ γέννων προσελεύσεως γενομένης βαπτίζει ὁ βασιλεὺς διὰ Φωτίου Στέφανον υἱὸν αὐτοῦ ἐν μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ [«Քրիստոսի ծննդյան տոնին թափարի ժամանակ Փոտ <պատրիարք> Մեծ Եկեղեցում մկրտվեց կայսեր (ինսպ. Վասիլի) որդին՝ Ստեփանոսը»]: Նույն բանը մյուսների մոտ առանց Փոտի հիշատակության. *Georg.*, 840; *Leo Gram.*, 254 - *Slave*, 111.

Ալեքսանդր

Sym., 690: τὸ ε' αὐτοῦ ἔτει τῆς Νοεμβρίου μηνὸς ἐγεννήθη Ἀλέξανδρος βασιλεὺς ἀπὸ Ἰγγηρος Εὐδοκίας, γνήσιος παῖς Βασιλείου [«Նույն տարվա նոյեմբերի հինգին Եվրոպիայից՝ Ինգերի <նաորից> ծնվեց Ալեքսանդր կայսրը, Վասիլի հարազատ զավակը»], նույնը՝ *Georg.*, 841; *Leo Gram.*, 255 - *Slave*, 111 (5):

Ինչպես տեսնում ենք, Լևոնի ծննդյան օրվա վերաբերյալ հեղինակների տվյալները չեն համաձայնում: Մեկը հիշում է սեպտեմբեր ամսին առանց օրը նշելու, մյուսը՝ սեպտեմբերի 1-ը, իսկ երրորդը՝ դեկտեմբերի 1-ը: Ինքը՝ Լևոն VI-ը, վկայում է, որ իր ծննդյան տարեդարձը մի քանի օրով նախորդում էր Ս. Թովմայի տոնին, որը նշում էին հոկտեմբերի 6-ին¹: Դա վկայում է, որ նա ծնվել է սեպտեմբերի վերջին կամ հոկտեմբերի սկզբին: Անհամաձայնեցումը կարծես թե թյուր ընթերցման հետևանք է: Դեկտեմբերի 1-ի դեպքում սխալի պատճառը միզուցե ձե մասնիկն է եղել. ἐν τῷ δ' ὀκτωβρίῳ [«իսկ հոկտեմբերին»] կամ δ' ὀκτωβρίῳ [«հոկտեմբերի չորսին»] դարձել է ձեռքով [«դեկտեմբերին»]:

Կարևորն այն է, որ երկու հեղինակներն էլ Լևոնի ծնունդը տեղադրում են XV ինդիկտոնում: Դա համընկնում է 866 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր կամ դեկտեմբեր ամիսներին: Հրատարակիչները սխալվել են գրելով «XV ինդիկտոնի հոկտեմբեր ամիս, 867 թ.»: Վարդապետը սպանվել է XIV ինդիկտոնի ապրիլ ամսին: Վասիլը թագադրվել է նույն ինդիկտոնի մայիս ամսին². Կ' մեկ, և' մյուս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 866 թվականին: Սակայն այդ նույն 866 թ. սեպտեմբեր ամսից սկսվում է XV ինդիկտոնը: Ուստի Լևոնը ծնվել է մոտավորապես 866 թ. հոկտեմբերի 1-ին:

¹ «Byzantion», VII, 1932, p. 631.

² Եթե 5 տարիների (և մի քանի ամսվա հայրապետության) մասին մեր ենթադրությունը հաստատվի, ապա Ստեփանոսի «զանապալությունը» պետք է հաշվել 887 թ. դեկտեմբերի 25-ից, տե՛ս վարը, էջ 549 (4):

¹ Introduction de l'Oraison funèbre de Basile I, p. 10.

² Vita Baslii, 238 et 239.

Հաջորդ տարին Վասիլը իրեն միահեծան կայսր է հռչակել: Հեղինակները նշում են, որ կայսրն իր որդի Ստեփանոսին մկրտել է Ծննդյան տոներին: Նրանք նկատի ունեն նույն կամ հաջորդ տարվա Ծննդյան տոնը, որովհետև դրանից հետո Միմեոնը խոսում է Վասիլի քազավորության երրորդ տարվա իրադարձությունների մասին: Ստեփանոսն ուրեմն պետք է որ ծնված լիներ 867 կամ ավելի շուտ 868 թ. դեկտեմբեր ամսին: Քանի որ Եվրոպիան մասնակցել էր Միքայելի սպանությանը, ապա հավանական չէ, որ նա այդ ժամանակ հող լիներ: Այսպիսով, 868 թ. գերադասելի է:

Միմեոնը Լևոնի ծնունդը տեղադրում է Վասիլի քազավորության հինգերորդ տարվա նոյեմբեր ամսին, հետևաբար 870 կամ 871 թթ., կախված այն բանից թե Վասիլի քազավորության սկիզբ կհամարվի 866 թ. մայիսի 26-ը, թե՞ 867 թ. սեպտեմբերի 24-ը: Միմեոնը կարծես թե հաշվում է մայիսի 26-ից, եթե դատելու լինենք այն բանից, որ Իզմատիոսի մահը նա տեղադրում է Վասիլի քազավորության 12-րդ տարում. Ծծ իՅ՝ ԹԵԼԵՄԷՃ Օ ԿԱՏՐԻԱՐՅՈՒՅՑ 'Ιγνάτιος [«Տասներկուերորդ տարում վախճանվեց Իզմատիոս պատրիարքը»]: Իզմատիոսը մահացել է 877 թ. հոկտեմբերի 23-ին և դա համապատասխանում է Վասիլի քազավորության 12-րդ տարվան, եթե հաշվենք 866 թ. մայիսի 26-ից:

Կոստանդին Ծիրանածնի տվյալներով Ստեփանոսը Վասիլի կրտսեր որդին էր, մինչդեռ մնացած պատմիչները նրան Ալեքսանդրից ավագ են համարում: Կեղրենոսը նույնիսկ ասում է, որ Ալեքսանդրը 20 տարեկան էր իր գահակալության ժամանակ՝ *νεανίας τὸ εἰκοστὸν τῆς ἡλικίας* [«քսան տարեկան պատանի էր»]¹: Դա միանգամայն սխալ տեսակետ է, սակայն այն ապացուցում է, որ նա Ալեքսանդրին համարում էր Վասիլի կրտսեր որդին: BECLAS ակրոստիքոսը, ուր Ստեփանոսը նշված է որպես եղբայրներից կրտսերը, չի՞ ազդել արդյոք Կոստանդին Ծիրանածնի վրա: Սակայն տառերի տեղադրությունը կարող է բացատրվել BECLSA-ի փոխարեն BECLAS ավելի բարենեղուն ձևը ստեղծելու ցանկությամբ: Չնայած այն բանին, որ Կոստանդինի հեղինակությունը շատ մեծ է, ճշմարտությանն ավելի մոտ կլինի, եթե Ստեփանոսն ավելի մեծ լինի, քան Ալեքսանդրը. ավելի հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ էր Վասիլը եկեղեցուն նվիրել Ստեփանոսին և ոչ թե Ալեքսանդրին. բացի այդ, Ստեփանոսն ավելի համապատասխան տարիք կունենար հայրապետական աթոռին նստելու ժամանակ:

Մեր կատարած հետազոտություններից ի վերջո պարզվում է, որ Լևոնը ծնվել է 866 թ. հոկտեմբեր ամսին, Ստեփանոսը՝ 868 թ. դեկտեմբերին, Ալեքսանդրը՝ 870 թ. նոյեմբերին:

Այսպիսով, Լևոնի *Դամբանական ճառը* հաղորդում է մեզ արդյոք այնպիսի մի տվյալ, որը կարող է փոփոխություն մտցնել Վասիլի ընտանիքին վերաբերող այս տարեթվերի մեջ: Լևոն VI-ը համամիտ է այն ժամանակագիրների հետ, որոնք պնդում են, թե Վասիլը ամուսնացել էր Եվրոպիայի հետ պարակիմոմենոս եղած ժամանակ: Սա ժամանակագրական շատ հաստատուն կետ է: Ազնվական ընտանիքից դուրս եկած երիտասարդ աղջիկը, որը կայսերական հարսնացուների շարքում էր, անկասկած, չէր կարող ամուսնանալ հասարակ մի պրոտոստրատորի հետ, նույնիսկ եթե դա կայսերական պրոտոստրատոր էր: Այդ պաշտոնը Վասիլը ստանձնել էր Դամբանոսից հետո, որը, ըստ Միմեոնի, զոհվել էր Միքայել III-ի քազավորության տասներորդ տարում: Նույն հեղինակը Միքայելի ինքնակալությունը թվագրում է 855 թ., մոր հետ միասին 14 տարի քազավորելուց հետո: Ուստի և նրա քազավորության 10-րդ տարին համընկնում է 865 թվականին: Քիչ անց Միքայելը Վասիլին հրամայում է բաժանվել կնոջից՝ Մարիամից, նրան իր սիրունին համարվող Եվրոպիա Ինգերինայի հետ ամուսնացնելու համար: Հաջորդ տարին Եվրոպիան աշխարհ է բերում Լևոնին՝ իր անդրանիկ որդուն:

Լևոն VI-ն այլ բան չի ասում: Միքայելն ուզում էր ամուսնացնել Վասիլին. հարսնացուն գտնվեց: «Դրանից քիչ առաջ» ինքը՝ Միքայելը նույնպես ամուսնացել էր: Ամեն կողմից գեղեցիկ աղջիկներ էին հավաքել և Եվրոպիա Ինգերինան դրանց թվում էր: Միքայելը նրան չէր ընտրել, քանի որ Եվրոպիան՝ հեղինակի ապագա մայրը, ուրիշին էր վիճակված: Նախախնամությունը նրան հետագա հրճվանք էր վերապահել: «Քիչ անց» նա ամուսնանում է Վասիլի հետ:

Ելնելով այդ հատվածից Ա. Վոզոլը և Ի. Հաուսերը ցանկանում են վիճարկել Վասիլի ամուսնության և Լևոնի ծննդյան տարեթվերը: Նրանք Վասիլի ամուսնությունը տեղադրում են մոտավորապես 857 կամ 858 թթ.՝ «Միքայելի 855 թ. տեղի ունեցած ամուսնությունից քիչ անց»: Բայց քանի որ այդ ժամանակաշրջանում Վասիլը դեռևս չունեի ոչ պատրիկի, ոչ էլ պարակիմոմենոսի պատվաստիճան, ապա նրանք մեղադրում են Լևոնին սխալի և հակասության մեջ:

Դժբախտաբար նրանք չափազանց մեծ նշանակություն են տալիս «դրանից քիչ առաջ», «դրանից քիչ անց» հոնետորական դարձվածներին: Զննարկվող հատվածում հեղինակն առաջ է քաշում այն գաղափարը, որ իր ապագա մայրը՝ «ամենագեղեցիկ կանանցից մեկը», հենց սկզբից արժանի էր կայսերը, սակայն Աստված նրան նախախնամել էր ավելի լավ ամուսին՝ հեղինակի հորը: Հոնետորի համար աններելի անընթացակաություն կլիներ, եթե նա ասեր, որ այդ սպասումը տևել էր 10 տարի: Նման դեպքում միմիայն

¹ Cedr., II, 274.

կարելի էր և պետք էր ասել, որ Նախախնամությունը ի վերուստ շուտով կամ «քիչ անց» իր կանխատեսումը իրականություն է դարձրել: Այդ հռետորական դարձվածին պետք չէ ժամանակագրական արժեք տալ:

Լևոն VI-ն իր *Ճառում* ասում է, որ ինքը 22 տարեկան է, այսինքն, որ ինքը ծնվել է 864 թ., եթե իհարկե *Ճառը* գրվել է Վասիլի մահվանից քիչ անց՝ 886 թ., ինչպես ենթադրում են գիտնական հրատարակիչները: Այդ կապակցությամբ Ա. Վոզոը բազում ենթադրություններ է անում, որոնք հարցը պարզելու փոխարեն ավելի են խճողում: Այն ճշտումը, որ Լևոնն ասում է իր տարիքի վերաբերյալ տարօրինակ, եթե ոչ կասկածելի է թվում մի հռետորի համար, որը հիմնականում արտահայտվում է մշուշոտ ու անորոշ լեզվով: *ελκοσι γὰρ ἔτη δὸς τοῦτο σὺνἀγεται* [«քսանգի երկու տարվան միացավ ևս քսան»] նախադասությունը լուսանցազիր չէ՝ արդյոք: Ենթադրենք այնուամենայնիվ, որ այն հեղինակինն է:

Լևոնի ծննդյան տարեթիվն ավելի ճշգրիտ է, քան *Ճառի* կամ Ստեփանոսի ձեռնադրման տարեթիվը: Ինչպես տեսանք այն հավաստագրված է XV ինդիկտիոնում, որը համապատասխանում է 866 թվականին: Ա. Վոզոը մի կողմ է նետում այդ թվականը առավել հեշտությամբ, քանի որ նա կարծում է, որ XV ինդիկտիոնը համընկնում է 867 թվին: Երե Լևոնը ծնվել է 866 թ. և իր *Ճառն* արտասանել 22 տարեկան հասակում, ապա այն պետք է թվագրել 888 թվականով: Հնարավոր է, որ այն արտասանվել է Վասիլի մահվան տարեդարձի կապակցությամբ, օգոստոս ամսին:

Ինչպես նշվել է *Ճառի* նախաբանում, Լևոնն իր *ἐπιτεάφιος*-ը [«Դամբանականը»] հեղինակել է Գրիգոր Նազիանզացու երկու ճառերի մեծանկարությամբ, որոնք արտասանվել էին Գրիգորի եղբայր Կեսարիոսի և իր դասընկեր Բարսեղ Կեսարացու պատվին: Վերջինս մահացել էր 379 թ. հունվարի 1-ին, իսկ Գրիգորի ճառն արտասանվել էր 2 տարի անց՝ նրա մահվան տարեդարձի կապակցությամբ¹: Լևոն VI-ը ոչ միայն ընդօրինակել է Գրիգոր Նազիանզացուն, այլև հավատարիմ է մնացել նրան այդ հարցում ևս. նա ընտրել է իր հոր մահվան երկրորդ տարեդարձը նրա հիշատակը փառաբանելու համար: Կարծես նույնիսկ *Ճառի* գաղափարը նրան հուշել է նրա ընտրած բնօրինակը: Լևոնը ասում է, որ այս *Ճառը* իր առաջին փորձն է. *τὼν λόγων ἡ ἀπαρχή* [«ճառերի նորապատու»]: Այստեղ ևս նա կրկնօրինակում է իր ուսուցիչ Գրիգոր Նազիանզացուն, որը նույն բանն է ասում Կեսարիոսի պատվին արված գովասանքի մեջ՝ *αὐταὶ τὼν ἐμῶν λόγων αἱ ἀπαρχαί*² [«հմ ճառերի նորապատու»]: Կարելի է առարկել մեր առաջարկած թվակա-

նի դեմ. եթե այն գրվել է 888 թ., ապա այն չի կարող «առաջին քայլը» լինել, որովհետև Լևոնը ճառ է արտասանել Ստեփանոսի ձեռնադրման ժամանակ, որը նախորդել է այդ թվականին: Նախ, դժվար է տառացիորեն հասկանալ Գրիգոր Նազիանզացու խոսքերը: Հոչակավոր հռետորը ծնվել է 330 թ., ձեռնադրվել 361 թ., իսկ իր եղբոր պատվին ճառ է արտասանել 369 թվականին: Հավանական չէ, որ ի ծնե հռետորը, որպիսին էր նա, առաջին անգամ ցուցաբերեր իր ճարտասանությունը 40 տարեկան հասակում: Միգուցե առաջին քայլեր ասելով, նա նկատի ուներ իր եղբորը նվիրված ճառերից առաջինը:

Լևոն VI-ն այդ արտահայտությունն օգտագործում է հենց այդ իմաստով: «Հարկավոր է,- ասում է նա,- որ, ինչպես Աստծուն, այնպես էլ նրանց, ովքեր նրանից հետո անկասկած մեր ծննդյան հեղինակներն են, նվիրենք մեր կարողությունների չափով մեր առաջին փորձերը»: Հռետորը ուրեմն ճանաչում է իր ծննդյան 2 հեղինակներ՝ Աստծուն և իր ծնողներին. և այնպես, ինչպես իր առաջին փորձը նա ընծայել էր Աստծուն, ցանկանում է այժմ այն ընծայել իր ծնողներին: Աստծուն ընծայած առաջին փորձի ներքո պետք է հասկանալ՝ *Ὁμιλία ἐν τῷ τῆς Θεοῦ Σοφίας ἐπὸνδύμω ναῶ ρηθεῖσα* [«Քարոզ, որ արտասանվել է Աստծու Իմաստության անվանակիր տաճարում»] ճառը, արտասանած իր եղբոր՝ Ստեփանոսի, ձեռնադրման օրը: Այսպիսով Լևոնի *Դամբանական ճառը* ոչ մի դժվարություն չի հարուցում. հակառակը այն հաստատում է ժամանակագրությունը, որը հենվում է բյուզանդացի ժամանակագիրների տվյալների վրա, և Ա. Վոզոը իրավացի չէ, երբ դրանք հաշվի չի առնում: Լևոնը ծնվել է 866 թ. հոկտեմբերի 1-ին, Ստեփանոսը՝ 868 թ. դեկտեմբերին, Ալեքսանդրը՝ 870 թ. (կամ 871) նոյեմբերի 23-ին:

Ինչ վերաբերում է Վասիլի որդիների օրինական լինելու հարցին, ապա Լևոնի *Ճառը* չի հաղորդում և ոչինչ, որը թեկուզ չնչին ստվեր զցեր նրա ծնողների անուանական կյանքի վրա: Հակառակը, այն լի է այնքան հուզիչ որդիական սիրով իր հոր և մոր նկատմամբ, որ ներկայանում է որպես խոսուն վկայություն այդ ընտանիքի վրա ճնշող նողկալի գրաբարտության դեմ:

Որոշ ժամանակագիրներ ասում են, որ իբր Լևոնն ու նույնիսկ Կոստանդինը Միքայելից ծնված ապօրինի զավակներ են: Նրանք պատմում են, որ Միքայելը Եվրոպիային կնության էր ավել Վասիլին մի պայմանով, որ Վասիլը ձևական ամուսին պիտի լիներ, իսկ ամուսնական իրավունքը պետք է պատկաներ Միքայելին: Փոխարենը Միքայելն իր հարազատ քրոջը՝ Թեկլիին, տրամադրել էր Վասիլին որպես սիրուհի: Հավատացնում էին, որ Եվրոպիայի առաջին երկու որդիների հայրը Միքայելն էր և ոչ թե Վասիլը:

Կոստանդինի մահվան կապակցությամբ ժամանակագիրները ասում են,

¹ F. Boulanger, Grégoire de Nazianze (Textes et documents pour l'étude historique du christianisme, publiés sous le direction de H. Hemmer et P. Lejay), Paris, 1908, p. XXXII.

² Grégoire de Nazianze, op. cit., p. 32.

որ նա սիծ *Μιχαήλ βασιλέως ἐξ Εὐδοκίας, ὡς δὲ λόγος* սիծ *Βασιλείου* (6) [«Միքայել կայսեր՝ Եվդոկիայից <ծնված որդին էր>, բայց ընդունված էր ասել, որ Վասիլիսն էր»]¹: Դա ակնհայտ գրապարտություն է: Իսկապես, Կոստանդինը մի որոշ ժամանակ դիտվում էր որպես Լյուդովիկոս II Բարեպաշտ կայսեր դստեր նշանածը: Բարիին տիրանալու բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո, Լյուդովիկոսը օգնություն խնդրեց Վասիլից ու նրան առաջարկեց դաշնակցության պայմանագիր կնքել՝ խոստանալով այն նվիրագործել իր դուստր Հերմենգարդայի և Կոստանդինի ամուսնությամբ: Այդ բանակցությունները տեղադրվում են 870 և 871 թվականների միջև: Լյուդովիկոսի պատվիրակները եկել էին Կոստանդնուպոլիս գործը կարգավորելու համար²:

Հետևաբար Կոստանդինը այդ ժամանակ պետք է որ ամենաքիչը 14-15 տարեկան լիներ որպես փեսացու ներկայանալու համար: Ուրեմն նա պետք է ծնված լիներ մոտ 855 թ., մինչդեռ Վասիլի ամուսնությունը Եվդոկիայի հետ տեղի է ունեցել 10 տարի անց՝ 865 թ., Վարդասի ողբերգական մահից առաջ: Ակնհայտ է, որ Կոստանդինի ծնունդը ոչ մի կապ չի կարող ունենալ նրա հոր «նոր ամուսնության» հետ: Կոստանդինը ծնվել էր, անկասկած, նրա առաջին կնոջից՝ Մարիամից:

Ինչ վերաբերում է Լևոնի օրինական զավակ լինելուն, ապա դա նույնպես կասկածից վեր է: Եթե հավատալու լինենք ժամանակագիրներին, ապա Միքայելը սիրային կապի մեջ էր Եվդոկիայի հետ սեռական հասունության հասնելուց ի վեր: Այդ կապին վերջ տալու համար նրա մայր Թեոդորան, Թեոկտիստոս վարչապետի առաջարկությամբ, Միքայելին պարտադրել էր ամուսնանալ Դեկապոլիտանների ընտանիքին պատկանող մեկ այլ Եվդոկիայի հետ: Միքայելը Եվդոկիայի հետ էր ամուսնացել առանց Եվդոկիա Ինգերինայի հետ կապը խզելու: Նրա ամուսնության ճշգրիտ տարեթիվը մենք չգիտենք, սակայն այն պետք է նախորդած լիներ 856 թ. տեղի ունեցած Թեոկտիստոսի սպանությանը: Չի կարելի շատ հետաձգել այդ տարեթիվը, քանի որ 839 թ. ծնված Միքայելը ամուսնության համար «հարմար» տարիք պետք է որ ունենար, որպեսզի նրա մայրը, առաքինի մի կին, վճռեր նրան ամուսնացնել: Վասիլը Եվդոկիայի հետ է ամուսնացել 865 թվականին: Ուստի Միքայելը պետք է որ շարունակած լիներ հարաբերությունները իր սիրուհու՝ Եվդոկիա Ինգերինայի, հետ իր ամուսնությունից

¹ Sym., 692; Georg. Cont., 844; Leo Gramm., 258.

² Mansi, XVI, p. 7-8E: causa nuptialis commercii quod efficiendum ex filio imperatoris Basilii et genita praefati Dei cultoris Augusti ab utraque parte sperabatur simul et parabatur [«ամուսնության մասին բանակցությունների համար՝ ամուսնություն, որ պետք է կայացվեր Վասիլ կայսեր որդու և աստվածապաշտ Օգոստոսի դստեր միջև, և որը երկու կողմից էլ հուսով սպասվում և նախապատրաստվում էր»]:

հետո ևս 10 տարի, եթե չհաշվենք դրան նախորդող տարիները:

Բայր այդ տարիների ընթացքում Միքայելը զավակներ չի ունեցել ոչ իր օրինական կնոջից, ոչ էլ իր ենթադրյալ սիրուհուց: Մինչդեռ գեղեցկուհի Եվդոկիան՝ Վասիլի կինը դառնալով, իր ամուսնության հենց հաջորդ տարին՝ 866 թ. հոկտեմբերի, ամուսնուն է պարզել իր անդրանիկ զավակին. հետո ևս երկու որդի՝ Ստեփանոսին ու Ալեքսանդրին (կամ Ալեքսանդրին ու Ստեփանոսին) և չորս դուստր: Փաստորեն մենք ոչ մի պատճառ չունենք կասկածելու կամ խոսելու Միքայելի հայրության մասին, որն ամուլ էր մնացել և՛ որպես ամուսին, և՛ որպես սիրեկան:

Լևոն VI-ն իրեն Վասիլի որդին է համարում: Եթե նա թեկուզ մի փոքր կասկած ունենար իր ծագման և կամ իր ծնողների բարոյականության հարցում, ապա չէր ստեղծի իր գովաբանող ճառը, նա այդքան ջերմ զգացմունքներով չէր խոսի մի հասարակության առջև, «որն ականատես էր եղել այդ պատմությանը»: Ոչինչ չէր ստիպում նրան հրապարակավ հանդես գալու որպես իր ծնողների ներքողիչ, բացի այն հաստատ համոզմունքից, որ նրանք կազմել են աշխարհի ամենալավ զույգը:

Ճառի հրատարակիչներն անդրադարձել են այդ հարցին ևս, սակայն առաջ են քաշել մեկը մյուսից անհիմն վարկածներ: Նրանք իրենք իրենց հարց են տալիս, թե ինչն է Լևոն VI-ը Միքայելի համար կառուցել տվել կայսերական աստիճանին վայել դամբարան: Անկասկած այն նույն պատճառով, որով Թեոփիլոսը մահվան էր դատապարտել Լևոն V-ին սպանողներին, որոնք գահ էին բարձրացրել իր հորը: Նրանք կարծում են, որ Լևոն VI-ը «ծաղրի է ենթարկել իր ունկնդիրներին և արհամարիել է պատշաճությունը քաղաքական ու անձնական նպատակի հասնելու համար, որի կարիքը, ի դեպ, նա չուներ»: Ու՞մ էր պետք ուրեմն այդ ծաղրը, եթե այն քաղաքական նպատակ չուներ:

Հետո նույն գիտնականները ենթադրում են, որ Լևոն VI-ն «անտեղյակ էր իր իսկական ծագմանը», սակայն բարեբախտաբար նրանք շտապում են հերքել այդ վարկածը, որ «առավել անհավատալի է»: Ի վերջո նրանք միտք են հղացել, որ *Ճառը* «Լևոնինը չէ, այլ ավելի ուշ է գրվել տեղի խոսակցությունները հերքելու համար»: Այդ դեպքում ոչինչ չի մնում *Ճառի* իսկության հարցին նվիրված նրանց գրած գեղեցիկ էջերից: Այնուամենայնիվ նրանց պետք է արժանին մատուցել, քանի որ նրանք ի վերջո հանգել են «ճշմարտությանը, որն ավելի պարզ է, քան ավելի ուշ արված անստույգ ու անբարյացակամ ենթադրությունները», և նրանք ընդունում են, որ Լևոնն իսկապես եղել է Վասիլի ու Եվդոկիայի որդին:

Լևոն VI-ը մեծ հիացմունք է տածում իր մոր՝ «կանանց մեջ ամենագեղեցիկի», նկատմամբ: Նա շատ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում,

Այս հարցն ի վերջո պետք է հանվի օրակարգից, որքան էլ ախորժալի թվա դրա սյուժեն հին ու նոր պատմաբաններին: Բյուզանդական արքունիքը անչափ մեկուսացած, արտաքին աշխարհի համար չափազանց փակ էր, որպեսզի մենք նշանակություն տալինք ամբոխի կողմից տարածվող այն ասեկոսեներին, թե ինչ էր տեղի ունենում Մեծ պալատի ապարանքներում: Դրանք ավելի մեծ վստահություն չեն ներշնչում, քան ամեն տեսակ թեթևամտությունները, որ սիրում են այսօր պատմել անկում ապրած մեծ կայսերական արքունիքի մասին: Պետք չէ դրանց հավատալ: Կան բաներ, որոնք փողոցի իրավասությունից դուրս են:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ՆՇՈՒՄ

«Բյուզանդիոն»-ի այս հատորում [t. VIII, fasc. 2, 1933], որը մեծ մասամբ նվիրված է Միքայել III-ի, Վասիլ I-ի ու Լևոն VI-ի թագավորությանը, մենք, ինչպես և պարոններ Ֆ. Դվորնիկն ու Ա. Գրեգուարը, բազմաթիվ անգամներ վիճարկել ենք Ալբերտ Վոգտի տեսակետները: Հարկ կա՞ արդյոք մեր և խմբագրության անունից նշելու, թե ինչ հարգանքով ենք մենք լցված հեղինակի ու նրա հիմնարար աշխատության նկատմամբ: Ա. Վոգտի Վասիլ I-ի նվիրված ուսումնասիրությունը (7) մնում է այն հիմքը, որի վրա պետք է կառուցվեն IX դարին վերաբերող բոլոր հետազոտությունները:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ. ԹՄԳԱՎՈՐ ՀԱՅՈՑ

913 - 929

I

Բյուզանդացի ժամանակագիրները հետևյալ կերպ են արձանագրել Հայոց արքա Աշոտ Երկաթի ժամանումը Բյուզանդիա.

Παρεγένετο δὲ τότε ἐν τῇ πόλει καὶ Ἀσώτιος, ἀνὴρ ἐπὶ ῥώμῃ ὀνομαστότατος, υἱὸς ὧν τοῦ ἀρχοντος τῶν ἀρχόντων, ὃν φασι σιδηρᾶν ῥάβδον ἐκ τῶν ἄκρων ἐκατέραις κρατοῦντα χερσὶ τῇ ὑπερβαλλούσῃ δυνάμει διακάμπτειν καὶ πρὸς τὸ κυκλικὸν σχῆμα μετάγειν, τῆς ἀντιτύπου τῆς σιδήρου φύσεως τῇ βίᾳ τῶν ὑπικούσης. ὃν παραγενόμενον ἡ δέσποινα καὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς ὑπεδέξατο καὶ πάλιν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἐξέπεμψεν.

Σεπτεμβρίῳ δὲ μηνί, ἰνδικτιῶνος τρίτης, Παγκρατοῦκας ὁ Ἀρμένης τὴν Ἀδριανούπολιν τῷ Συμεὼν προσδέδωκεν¹.

«Այդ ժամանակ մայրաքաղաք ժամանեց Աշոտը՝ իր ուժով համբավված մի մարդ, իշխանաց իշխանի որդին, որի մասին պատմում էին, որ նա, բռնելով երկաթյա ձողի երկու ծայրերից՝ իր արտակարգ ուժի շնորհիվ ճկում էր այն, դարձնելով շրջանակ, և երկաթի բնական ամրությունը չէր դիմադրում նրա հզոր բազուկներին: Երբ նա ժամանեց, կայսրուհին ընդունեց նրան մեծ պատիվներով, իսկ հետո ետ ուղարկեց իր երկիրը:

III ինդիկտիոնի սեպտեմբեր ամսին Պանկրատուկաս (= Բագրատուկ) Հայկազնը Ադրիանուպոլիսը հանձնեց (1) Միմեոնին»:

Աշոտի ժամանման տարեթիվը պատմիչները չեն հիշատակում, սակայն քանի որ այն տեղադրված է III ինդիկտիոնի սեպտեմբերին Ադրիանուպոլսի գրավումից, այսինքն՝ 914 թվականից առաջ, ապա հավանական է, որ նրա ժամանումը մայրաքաղաք նախորդել է այդ տարեթվին:

Հայ իշխանին ընդունող կայսրուհին Չոեն է՝ Կոստանդին Ծիրանածնի մայրը: Ալեքսանդր կայսրը մահացել է I ինդիկտիոնի հունիսի 6-ին, այսինքն՝ 913 թվականին: Կոստանդինը՝ նրա հաջորդը, Կոստանդին Դուկասի հավակնությունները ճնշելուց հետո, պահանջել է արքունիքից Ալեքսանդրի

¹ Theoph. Cont., p. 387 ; Sym., p. 722 ; Georg., p. 897.

կողմից հեռացված իր մոր՝ Ջոնի վերադարձը: Այս ամենը վերաբերում է 914 թ. սկզբին, և դա մեզ ստիպում է Աշոտի ժամանումը Բյուզանդիա տեղադրել այդ նույն 914 թ. առաջին կեսին՝ մինչև սեպտեմբեր ամիսը:

Սա հաստատում մի տվյալ է, որը մեզ հնարավորություն է տալիս ճշգրտելու Աշոտի թագավորության բավականաչափ շփոթ ժամանակագրությունը:

Այս Աշոտին պետք չէ շփոթել մեկ այլ Աշոտի հետ, որը նույնպես համբավավոր էր իր ուժի շնորհիվ և որին կոչում էին Մակրոխեյր կամ Երկայնաձեռն: Նա զոհվել է Բուլգարոփիզոնի ճակատամարտի ժամանակ՝ 896 թվականին: Նշանավոր է հատկապես նրա ծառան՝ Լիկանդոսի բանակաբեմի քաջարի հիմնադիր Մելիաս-Մլեեը:

Մեր Աշոտը իշխանաց իշխանի՝ տո՛ւ օրօրոնտո՛ս տօն օրօրոնտո՛ս-ի, որդին էր: Դա այն պաշտոնական տիտղոսն էր, որ կայսերական դիվանատունը ապիս էր Մեծ Հայքի՝ *τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας*, արքաներին, որոնք պատկանում էին Անիի Բագրատունյաց և Վասպուրականի՝ *Βασπαρακάν-ի*, Արծրունյաց հարստություններին¹:

Աշոտը հաջորդել է իր հորը՝ Սմբատին, որն ըստ X դարի պատմիչ Ասողիկի գահ է բարձրացել հայոց տոմարի 340 թ. = Զ.թ. 891 թ., թագավորել քսանչորս տարի և մահացել հայոց տոմարի 364 թ. = 915 թվականին: Նույն հեղինակն ասում է, որ Աշոտն իր հորից հետո ապրել է տասնհինգ տարի, որոնցից ութ տարին՝ որպես թագավոր, և մահացել հայոց տոմարի 378 թ. = 929 թվականին: Հետևաբար նա թագավորել է 921-929 թվականներին: Ուտի 915 թ. Սմբատի մահից հետո Ասողիկը յոթ տարի տևողությամբ գահաթափություն է ենթադրում մինչև Աշոտի գահակալությունը՝ 921 թվականին:

Դժբախտաբար այս ժամանակագրությունը, չնայած իր թվացյալ ճշգրտությանը, խնդրական է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ Աշոտի և նրա հոր՝ Սմբատի, ժամանակակիցն է և նույնիսկ նրանց խորհրդատուն, Սմբատին վերագրում է թագավորության քսաներկու տարի, և դա, ինքնուրունի, վարկարեկում է Ասողիկի կատարած հաշվարկները: Թովմա Արծրունին Սմբատի հոր մահը տեղադրում է հայոց տոմարի 339 թ. = Զ. թ. 890 թ., իսկ Ասողիկը Սմբատի գահակալությունը տեղադրում է հայոց տոմարի 340 թ. = Զ. թ. 891 թվականին: Ուրեմն, 891-ը կլինի նրա թագավորության առաջին տարին, իսկ վերջինը՝ քսանչորսերորդը, կհասնի հայոց

¹ De cerim., pp. 686-687. Ի դեպ, Ռոմանոս Լեկապենոսի և Կոստանդին VII-ի ժամանակ այդ տիտղոսը կիրառվում էր Վասպուրականի արքաներին նշելու համար, մինչդեռ Անիի (Շիրակի) Բագրատունի արքաներին կոչում էին *πρωτος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας* [«Մեծ Հայքի առաջնորդ»] տիտղոսով:

տոմարի 363 թ. = Զ.թ. 914 թ. և ոչ թե հայոց տոմարի 364 թ. = Զ. թ. 915 թ., ինչպես սխալ հաշվել է Ասողիկը: Դա հենց այն տարեթիվն է, որով Մովսես Կաղանկատվացին թվագրում է Սմբատի մահը, և նույն տարեթիվն ընդունում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին: Սամուել Անեցին պարզապես ներմուծում է իր երկասիրության մեջ և՛ առաջին տարեթիվը, և՛ երկրորդը, այնպես, որ նրա մոտ Սմբատը առաջին անգամ մահանում է 914 թ., իսկ երկրորդ անգամ 915 թ. (և ոչ 917 թ., ինչպես տեսնում ենք հրատարակված օրինակում, ուր *սթէ-ն* պետք է ուղղել և դարձնել *սթե*) (2): Եվ վերջապես, Ստեփանոս Օրբելյանը կանգ է առել հայոց տոմարի 362 թ. վրա, համադրելով, անկասկած, Ասողիկի և Հովհաննես Կաթողիկոսի տվյալները. $340 + 22 =$ հայոց տոմարի 362 թ., կամ Զ.թ. 913 թվական¹:

Ասողիկի և այլ պատմիչների տեղեկությունները, ինչպիսին և լինեն դրանց տարբերությունները, գալիս են ոչ թե միմյանցից անկախ աղբյուրներից, այլ բոլորն էլ այս կամ այն կերպ սերում են Հովհաննես Կաթողիկոսի աշխատությունից: Ուտիև դրանք հարկավոր է ճշտել ըստ առաջին աղբյուրի և ուսումնասիրել այդ աղբյուրը՝ մեզ հետաքրքրող տարեթիվը պարզելու, ինչպես նաև Աշոտի թագավորության ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունների ժամանակագրական կարգը ճշտելու համար:

Հովհաննես Կաթողիկոսն իր աշխատության 117-րդ էջում տալիս է մի բավականաչափ ճշգրիտ թվական, որը կարող է մեկնակետ լինել մեր հետազոտության համար: Մենք մկատի ունենք այն տարին, երբ Ատրպատականի (Ատրոպատենե) ամիրա Աբուսաջի որդի Յուսուֆը՝ Սմբատ արքայի խնայանը, ասպատակել է Սյունիքի շրջանը. այդ իրադարձությունը պատմիչը տեղադրում է հայոց տոմարի 358 թ. Չատկի տոնի օրը, այսինքն 909 թ. ապրիլի 16-ին:

Նույն թվականի ամբողջ ամռան ընթացքում² ամիրան ջանք չի խնայել Սմբատ արքային գերելու համար, սակայն չհասնելով իր նպատակին մա վերադարձել է Դվին ձմեռելու³: Սմբատն էլ վերադարձել է իր գահանիստ Երազավորք քաղաքը:

Հաջորդ տարին, այսինքն 910 թ. գարնանը⁴ Յուսուֆը Նիզի մոտ ճակատամարտ է տվել Սմբատի որդի Աշոտին և նրա եղբայր Մուշեղին: Յուսուֆը պարտության է մատնել նրանց զորքը և պաշարել Վաղարշակերտ քաղաքը Բագրևանդում: Այդ իրադարձությունը Ասողիկը տեղադրում

¹ Մտեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն մահանգին Սիսական, գլ. 38:

² Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցայ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1853, էջ 118:

³ Նույնը, էջ 119:

⁴ Նույն տեղում:

է հայոց տոմարի 359 թ. = 910 թ. և դա համապատասխանում է Հովհաննես Կաթողիկոսի տեղեկություններին:

Հետո Սմբատը Տարոնի իշխան Գրիգորի միջնորդությամբ դիմում է խալիֆային: Գրիգորը հռչակավոր Կրիկորիկոսն է, որի մասին պատմում է Կոստանդին Ծիրանածինը (3): «Իմաստուն և չափազանց զգույշ իշխան» (4) Գրիգորը հաջողության չի հասնում խալիֆայի մոտ, քանի որ քաղաքական իրադրությունը նպաստավոր չէր խալիֆայի միջամտության համար: Նրա տերությունը այդ ժամանակաշրջանում խոռվությունների քատերաքեն էր դարձել: Մեր պատմիչն ակնարկում է Կարմատների ապստամբական շարժումը (5): Նրանց առաջնորդը 910 թ. հունվարի 8-ին իրեն մահոյի էր հռչակել և գրավել Ալեքսանդրիան: Խալիֆայի լավագույն զորավար Մունիսը պայքարում էր Եգիպտոսի ապստամբների դեմ¹:

Հովհաննես Կաթողիկոսն ավելացնում է, որ Լեոն կայսրը² պատրաստ էր օգնելու Սմբատին, սակայն վրա հասած մահը խանգարել է նրան այդ բանն անելու: Նրա հաջորդը՝ Ալեքսանդրը, որին խանգարել են «ապստամբական հուզումները», նույնպես չի կարողացել օգնել հայոց արքային: Այս երկու կայսրերի մասին հիշատակությունը, որոնցից մեկը մահացել էր 912 թ. մայիսի 11-ին, իսկ մյուսը՝ 913 թ. հունիսի 6-ին, ինչպես նաև Կոստանդին Դուկասի ապստամբության մասին ակնարկությունը ամենևին չեն նշանակում, թե պատմիչը հասել է 912-913 թթ. իրադարձություններին: Իրականում նրա շարադրանքը չի անցնում 910 թվականից: Սմբատը օգնության խնդրանքով կայսերը չէր դիմել: Դա մեր հեղինակի լույ ենթադրությունն է: Լինելով կայսրության ջերմեռանդ բարեկամը, նա փորձում է արդարացնել քրիստոնյա մեծ միապետի անտարբերությունը իր երկրի դժբախտությունների հանդեպ այն ժամանակ, երբ նույնիսկ անհավատների առաջնորդը դրականորեն էր տրամադրված գործին միջամտելու հարցում:

Ի դեպ այս կատարած շեղումից հետո հեղինակը վերադառնում է իր շարադրանքի ընթացքին: Շատ լավ հասկանալով իր օրհասական վիճակը, չտեսնելով արտաքին օգնության և ոչ մի հնարավորություն, Սմբատը եկել և փակվել է Կապույտ բերդամրոցում՝ հույս դնելով միայն «երկնատր այցելութեան» վրա: Մեկ տարի անց՝ «զկնի ամի միոյ»³, հետևաբար՝ 911 թ. Յուսուֆը հայտնվում է ամրոցի մատույցներում: Տեսնելով իր դեմ պայքարելու համար մահմեդականներին միացած քրիստոնյաներին, արքան խորապես հուզվում է և, չցանկանալով թափել եղբայրական արյունը, նախընտրում է կյանքը զոհաբերել նրանց փրկությունն ապահովելու համար:

¹ Geschichte der Chalifen, G. Weil, II, p. 594.

² Հովհաննես Կաթողիկոսի տպագրի մեջ նշված է Վասիլ. դա ակնհայտ սխալ է, էջ 128:

³ Նույն տեղում:

Նա հանձնվում է իր թշնամի Յուսուֆին:

Մեր հեղինակը չափազանց նրբանկատ է այդ «ուխտադրուժ քրիստոնյաների» անունները տալու համար: Միքայել Ասորին հենվելով հայկական մի աղբյուրի վրա՝ վկայում է, որ այդ ուխտադրուժները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ Գագիկ Վասպուրականցին, Ատրնեսես Տայեցին և Շապուհի որդի Աշոտը՝ Սմբատի զարմիկը¹:

Կաթողիկոսը, լավ հարաբերությունների մեջ լինելով այդ երեք իշխանների հետ, խուսափել է հայտնել նրանց անունները:

Սկզբում Յուսուֆը պատվով էր վարվում իր արքայական բանտարկյալի հետ, բայց ի վերջո նրան ենթարկում է ամենադաժան տանջանքների ու սպանում մեկ տարի անց՝ «զամ մի բովանդակ ձգեալ ընդերկարեր»², այսինքն 912 թվականին: Այսպիսով Սմբատը վախճանվել է քսաներկու տարի քաղաքներուց հետո³: Քանի որ Սմբատի գահակալությունը թվագրվում է հայոց տոմարի 340 թ., ապա նրա քսաներկուերորդ, վերջին տարին ընկնում է հայոց տոմարի 361 թ. = 912 թ. ապրիլի 12-ից - 913 թ. ապրիլի 11-ը:

Նրա որդի և գահաժառանգ Աշոտը շարունակել է պայքարը զավթիչների դեմ: Դեռևս իր հոր կենդանության օրոք երիտասարդ իշխանն իր անունը հռչակել էր ուժով և անհավատներին ցույց տված հզոր դիմադրությամբ: «Իբրև զարծուի սաւառնաթև սլացեալ ընդ օդս, այնպէս սրավարեալ խոյանար զկնի գիշատեալ այլազգեացն, որք ասպատակ սփռեալ տարածեալ էին ընդ երեսս երկրի մերում»⁴: Իր հոր նահատակությունից հետո, նա բազմապատկել է եռանդը և, ծայրից ծայր անցնելով երկիրը, ջարդել թշնամուն և կարճ ժամանակամիջոցում վերագրավել բոլոր այն ամրոցները, որոնք պատկանել էին իր հորը, և որոնք Յուսուֆ ամիրան նրանից խլել էր: Այս ամրոցների մահմեդական կայազորները նա սրի քաշեց: Իր եղբոր՝ Աբասի օգնությամբ Աշոտը Բագրևանդում հարձակվում է սարակիճոսների պահակազորի վրա և ոչնչացնում: Շիրակում տեղակայված արաբական ուժերը նույնպես ջախջախվում են: Այնտեղից նա գնում է Գուգարքի շրջան և վերագրավում հորենական տիրույթները: Թիֆլիսում նա հարձակվում է թշնամու զորքի վրա, ջարդում այն, շրջայակապ անում բազմաթիվ արաբ զորավարների, ավելի ուշ դրանց փոխանակելու համար քրիստոնյա գերիների հետ: Հետո Աշոտը վերադառնում է Տաշիր և այնտեղից մի բուռ անձը մտրի զինվորներով նետվում Աղստևի մոտ բանակած արաբական զորքի վրա, ջարդում է դրանց և ավարով ծանրաբեռնված վերադառնում

¹ Chronique de Michel le Syrien, trad. Chabot, t. III, p. 515.

² Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 130:

³ Նույնը, էջ 131:

⁴ Նույնը, էջ 132-133:

Տաշիր: Այստեղից նա գնում է իր բարեկամ Գուրգեն իշխանի մոտ՝ իրավիճակը նրա հետ քննարկելու համար և վերադառնում է Արշարունիք: Այդ ամենից հետո թշնամին դադարեցնում է երկրի ասպատակությունները:

Ատրնեսեի արքան, որը դավաճանել էր Սմբատին, իր գորքի հետ համախորհուրդ, արքայական թագը դնում է Աշոտի գլխին և հաստատում նրան հոր գահի վրա:

Արծրունի եղբայրներ Գագիկն ու Գուրգենը, ինչպես նաև Մյունիքի իշխանները, Աշոտի քաջությունից սրտապնդվելով նորից գեներ են վերցնում ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար: Յուսուֆը, տեսնելով այդ միասնական ճակատը, զազազում է և, հարձակվելով սկսում է «թույլն քափել»¹ թույլերի՝ բնակչության վրա: Մեր հեղինակը տալիս է մահմեդական ամիրայի իրականացրած դաժանությունների և կեղեքման սարսուռ պատճառող նկարագրությունը. այդ ժամանակ նա չէր խնայել ոչ կամանց, ոչ երեխաներին: Միքայել անունով մի երիտասարդ Գուրգեցից, Գնունիների տոհմից երկու եղբայրներ՝ Գավիթն ու Գուրգենը, նահատակվել են²:

Երկրի վիճակը բարդանում է նաև այն պատճառով, որ քրիստոնյա հարևանները՝ հույները, արխագները, Գուրգեցիքի և Ուտիքի բնակիչները, իրենց թույլ էին տալիս նույնպես ասպատակելու Հայաստանը, պատճառաբանելով, որ երկրում կուտակված հարստությունը կարող էր գրավել չար ամիրայի ուշադրությունը:

Այն մարդկանց թշնամական վարքագիծը, որոնցից ազգաբնակչությունն օգնություն էր ակնկալում, հուսահատեցնում է նրան: Արտաքին պատերազմը, խիստյան առաջնորդների ներքին վեճերն էլ վերջո լցնում են ընդհանուր համբերության բաժակը: Հեղափոխության պես մի բան է սկսվում. «նուազունքն քան զնեժամեժսն ձեռներէց լինել ջանային,- գրում է պատմիչը, - և ծառայքն ըստ Սողոմոնի հնարէին, զի գտեսարս տրեխատրեսալ ի գետնի զնացուցեն, եւ ինքնեանք ելցեն յերկվարս»³: Թագավորներն ու իշխաններն իրենց հերթին աշխատում էին սնանկացնել ազնվական հին ընտանիքները և իրենց քնահաճույքով ստեղծում նորերը: Մանձազերծված

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 134:

² Ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի (էջ 138), այդ նահատակների հիշատակը ճշում էին ծարերի ամսի 27-ին (սա պետք է ուղղել և դարձնել 20-ին, ինչպես որ Ասողիկի «Պատմության» մեջ է և Հայաստավուրբում): 912-916 թթ. մարտի ամիսը համընկնում էր հունվար ամսին: Հովհաննես Կաթողիկոսը այդ նահատակներին դասում է «թույլերի» («ի թեթևագոյնս», էջ 134) շարքը, որոնց վրա Յուսուֆը քափել է իր մաղձը: Նույն հեղինակը նրանց տանջանքները տեղադրում է Սմբատի մահից և նույնիսկ Աշոտի թագադրումից հետո, հավանաբար 914 թ. հունվար ամսին: Միքայելը հայտնի է «Արացական ժամանակագրությունից», ուր նրա մականունն էր Գորրոն: Ըստ «Գորրոնի վարքի»՝ Միքայելը Յուսուֆի ձեռքն է ընկել Սմբատի մահից առաջ (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, p. 276):

³ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 141:

կրքերը սպառնում էին տապալել հասարակական կարգն ու կանոնը. ստոր բնագոյները՝ նախանձը, չարությունը, իրենց համար ճանապարհ էին հարթում. ատելությունը բուրդին զինված ընդհարման մեջ է ներգրավում: Արյունը հոսում էր գետի պես, տները, գյուղերն ու քաղաքները ավերվում են: Այս բոլոր դժբախտությունները պսակվում են ահավոր սովով, որն անհամար զոհեր է տանում: «Վասն զի հուրն կայծակնահայտ որ տեղեացն ի մեզ, եւ սուրն անողորմ պատերազմողացն որ միշտ ի մեզ բղխեր զհոտ մահու, մինչև յեօթն ամ ձգեալ ընդերկարեցաւ. եւ վասն այսորիկ մնացեալքս պանդխտեցաք»¹:

Այս տխուր տեսարանի հեղինակն այն, կարծես թե չափազանց մոայլ գույներով է ներկայացրել և դա արել է անձնական պատճառ ունենալով: Նա թողել է Հայաստանը Սմբատի կենդանության օրոք: Արքան նրան Յուսուֆի մոտ էր ուղարկել խաղաղության բանակցություններ վարելու: Ամիրան նրան կալամավորել ու բանտ էր նետել: Կաթողիկոսին հաջողվել էր փախչել Աղվանք՝ Ատրնեսեի իշխանի մոտ, այնտեղից՝ մյուս Ատրնեսեիի՝ Վիրքի թագավորի մոտ անցնելու համար: Նա տակավին Ատրնեսեիի հյուրընկալությունից էր օգտվում, երբ Սմբատը սպանվեց, իսկ Աշոտը գահ բարձրացավ: Երիտասարդ արքայի և երկրի վիճակը, անկասկած, շատ ծանր էր: Այդուհանդերձ պատմագիրն այն չափից ավելի ծանր է ներկայացրել, միգուցե ինչ-որ չափով իրեն արդարացնելու այն բանի համար, որ ինքը լքել էր իր հոտը, մինչդեռ Սմբատը զոհաբերել էր իրեն՝ պարտքը կատարելու համար:

Ատրնեսեիի մոտ եղած ժամանակ [Հովհաննես] Կաթողիկոսը նամակ է ստացել Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսից (Խորհրդարանից): Պատրիարքը խորապես ազդված էր Հայաստանին, Վիրքին ու Աղվանքին պատուհասած դժբախտություններից և փրկությունը տեսնում էր այդ երկրների իշխանների միաբանության մեջ: Պատրիարքը հորդորում էր կաթողիկոսին ամեն ջանք գործադրել նրանց փոխըմբռնումը վերականգնելու համար. «և դադարեցուցանել զոն է ի հակառակութենէ չարութեանդ՝ որ ընդ միմեանս. և մի՛ տալ թոյլ մնալ ի վայրենի գազանութեանդ, որք բարկացեալք և դիմեալք են ի սպանումն միմեանց, և դառնալ ի մարդկային մտածութիւնս և ի քրիստոնեական հանդարտութիւնս...»²:

Պատրիարքը նախազգուշացնում է կաթողիկոսին, որ ինքը միաժամանակ գրում է նաև Ատրնեսեի կյուրոպաղատին և Աբխազիայի ավագներին ու նրանց կոչ անում հետևելու կաթողիկոսի խորհրդին և լիակատար միաբանություն պահպանել ինչպես միմյանց, նույնպես և՛ իրենց, և՛ Հայաստա-

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 142:

² Նույնը, էջ 145:

նի ու Աղվանքի իշխանների միջև: Այդ երկրները պետք է միանան պիղծ քշմամու՝ Աբու Սաջի որդուն, դիմագրավելու համար. իսկ կաթողիկոսը, հատկապես, պարտավոր է ձեռնարկել բոլոր միջոցները՝ առաջնորդների կործանարար հակամարտությանը վերջ տալու համար: Միաբանությունը վերականգնվելուն պես կայսրը, պատրիարքի կարծիքով, անհապաղ զորք կուղարկի, որին պետք է միանան կյուրուպաղատը, Աբխազիայի առաջնորդները և Մեծ Հայքի իշխանները, որպեսզի միացյալ ուժերով ջարդեն քշմամուն¹:

Կաթողիկոսն անմիջապես գործունեություն է ծավալում պատրիարքի պատգամն ի կատար ածելու նպատակով: Նա սկսում է Ատրնեբսեհ կյուրուպաղատից և նրան համոզում գործի անցնել ցանկալի միաբանությունը վերականգնելու համար: Հետո «լուծել էս գտառապանս տրտմութեան ամպրոպաց՝ որ տեղացան իսկ ի վերայ ժողովրդեան Տեառն, առի սուգ սաստիկ, և ակն իմ իջոյց զարտասունս զոռսանս ջուրց... և յիշեալ զօր տառապանաց անջատման իմոյ, որ իբրև զցանց ձգեալ էր իմոց սրտիցս. և զակարացեալ զօրութիւն իմ սակաւ ինչ կազդուրեալ և զօտեւորեալ՝ չուեցի զնացի յաշխարհն Տարօնոյ, և անդ ի մերձաւորաց իմոց և իշխանաց և ժողովրդոց գտեալ՝ ի մխիթարութիւն տառապանաց վշտաց իմոց, արծարծեցաւ յիս հոգի իմ»² (6):

Յուսուֆի բանտում անցկացրած օրերի հիշատակն այնքան ծանր էր, որ կաթողիկոսը չէր կարողանում իրեն ստիպել վերադառնալ Հայաստան: Նա կզերադասեր մնալ Ատրնեբսեհի մոտ, եթե Նիկողայոս պատրիարքի հանձնարարությունը նրան չստիպեր Տարոն գնալու:

Տարոնի իշխան Գրիգորի մոտ հասնելուն պես կաթողիկոսը լսեց, որ Դվինում հաստատված Յուսուֆ ամիրան նոր զոհեր է փնտրում: Նա իր զենքն ուղղել էր Գազիկ Վասպուրականցու դեմ, որի օգնությամբ ինքը պարտության էր մատնել Մնրատին: Մոկքի և Կորճայքի ամառիկ լեռները ապահով ապաստան էին Գազիկի համար: Նրա եղբայր Գուրգենն ու փեսա Մնրատ Մյունին, որոնք Մնրատի նահատակությունից հետո ապաստան էին գտել Գազիկի մոտ, օգնում էին նրան ամիրայի դեմ պայքարում:

Շապուռի որդի Աշոտը՝ Աշոտ արքայի հորեղբորորդին, գտնվում էր Յուսուֆի ճամբարում: Նրա վիճակը չափազանց բարդ էր. մի կողմից նա չէր ցանկանում խախտել իր բարեկամությունը ամիրայի հետ, իսկ մյուս կողմից չէր ցանկանում վնասել իր երկրին: Ինչ վերաբերում է Աշոտ արքային, ապա նա հաստատական էր մնում և բոլորին հիացնում իր արիությանը, իր

սխրանքներով ուղղված մահմեդական, վրաց և գուգարաց ասպատակների դեմ: Կրքերի այդ փոթորկալից ծովն այդքան դյուրին չէր հանդարտեցնելը, ինչպես կարծում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, և վերականգնել բնականոն կյանքն առանց հեղինակավոր անձնավորության միջամտության: Կաթողիկոսը հասկանում էր դա և նամակ է ուղղում կայսերը: Անշուշտ, դատելի ունեցավ ոչ առանց Գրիգոր իշխանի թելադրության, որի հյուրասիրությունն էր վայելում այդ ժամանակ կաթողիկոսը:

Կաթողիկոսի նամակի բնագիրը մեզ է հասել նրա պատմական աշխատության միջոցով: Դա մեր հեղինակի գրչին հատուկ պերճախոս ոճով շարադրված մի գրվածք է: Ուշադրության են արժանի հատկապես երկու հանգամանքներ: Սկզբում նա նկարագրում է երկրի ողբալի վիճակը, որը դարձել էր անհավատների ավերիչ ասպատակությունների թատերաբեմ և մասնատված փառասեր իշխանների գժտություններից, և հաստատում «արևելյայցս զխավորի»՝ Մնրատ արքայի, ողբերգական վախճանը, որը «խաղաղացուցեալ էր զԱսքանազեան ազգս յամենայն վրդովմանց չարի»¹:

Հետո կաթողիկոսը խնդրում է կայսերը՝ «Համբարձօյիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարտաւանութեան քշմամոյն մինչև իսպառ և փրկեսցիք զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ և լցուցանիջիք սփիւռ ծախիւք զտաճար մեծվայելչութեան Աստուծոյ բարձրելոյ, որ զերեալ և կապուտ կողոպուտ մնաց յապստամբաց աստի: Եւ հալածեալ զգազանս չարաչարս և զգայլս յափշտակողս և զհեթանոսս ապստամբս և զբարբարոսս վայրենիս՝ նուաճեսցիք զկողմանս զայսոսիկ, զոր ստացայք ի սկզբանէ ի ձեռն քաղցր օրինաց ձերոց, որ լի է ողորմութեամբ: Եւ թօթափեսցիք զմեզ ի հողոյ աստի. յոր և մածան մէջք մեր, և լուծէք զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս յայմիկ ծանրացաւ մինչև ի մահ»²:

Կայսրության հանդեպ իր նվիրվածությունն առավել ևս ընդգծելու համար մեր հեղինակը հայտարարում է, որ ինքը կցանկանար գնալ և կայսերը հանդիպել նրա զահանիստ քաղաքում, և որ դա իր վաղեմի երազանքն էր, որի իրականացումը սակայն խանգարվել էր շարունակաբար անբարենպաստ պայմաններով: Կաթողիկոսի երազանքն էլ ավելի հեռուն էր գնում. նա ցանկանում էր հաստատվել կայսերական իշխանության հովանավորության ներքո: Դա նշանակում է, որ նա պատրաստ էր հայրապետական աթոռը տեղափոխել Բյուզանդական Հայաստան:

«Ձի թերևս,- շարունակում է կաթողիկոսը,- յիսմաէլականաց աստի արտաքս զերծեալ և ի հովանի թևոց ձերոց ամբացեալ և առկայացեալ արա-

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 144-146:

² Նույնը, էջ 146-147:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 150:

² Նույնը, էջ 152:

ծեսցուք որ ի մեզ հօտս է Աստուծոյ. և առհասարակ մշտնջենաւոր աղօթս մատուցո՞ւք առ Աստուած վասն խաղաղութեան և յապահովութեան և բարեհաստատութեան ինքնակալ և տիեզերաքարոզ քազաւորացոյ: Եւ օգնականութեամբ ձերով մեծաւ և փառօք և շնորհօք պատրաստեսցուք զՀայաստանեայցս ժողովորդ՝ կազմեալ նախ Տեառն և ապա ձեզ կամօքն Աստուծոյ: Վասնզի այս ինչ յայտնի է առաջի փառաց աթոռոց ձերոց. զի եթէ նազ հովիս հօտից բնակիցիմ ընդ հովանեաւ զօրափառ սուրբ նշանիդ և ընդ խնամակալութեամբ ինքնակալ քազաւորացոյ, ո՞րչափ ևս առավել հօտս Աստուծոյ և ժառանգութիւն Քրիստոսի զհետ շաղագ իմոց հետևին, և հորդան տան ընդ խաշին արօտի այդմ տիեզերական ոչխարացոյ բանակաց ելանել, և առհասարակ հետազօտել ընդ Հոռովմեացոցոյ իշխանութեամբ՝ որպէս Իտալիայ և անենայն Ասիայ»¹:

Կաթողիկոսի նամակում արտահայտված գաղափարները քրիստոնեական կայսրությանը նվիրված հոգևոր առաջնորդին հատուկ անձնական գաղափարներ են: Երկրի իրական տերերը, անկասկած, չէին կիսում նրա տեսակետները. նրանք նույնպես համակրում էին կայսրությանը և պատրաստ էին նրա հետ միասին պայքարել ընդհանուր նպատակի համար, սակայն չէին ցանկանում վտանգել իրենց անկախությունը ենթարկվելով կայսրությանը և կապվելով «խաշին արօտի այդմ տիեզերական ոչխարաց»: Մակայն Հայոց Եկեղեցու առաջնորդն այդքան հեռուն չէր էլ գնում. հանդգնելով մնան արտահայտությունների, նա նկատի ուներ ընդամենը քրիստոնյա կայսեր հովանավորությունը: Մենք դեռ կոեսմենք, թե ինչպես նա կիրառարվի «կայսերը տեսնելու երազանքից» (7) հենց այն պահին, երբ այդ երազանքն իրականանալուն շատ մոտ կլինի:

Կաթողիկոսն իր նամակով տեղեկացրել էր կայսերը այն ամենի մասին, ինչ տեղի էր ունեցել Հայաստանում: Վերջինս անմիջապես հանձնարարում է ոմն վասիլիկոս (= βασιλικός) Թեոդորոսին գնալ Հայաստան կաթողիկոսին ու Աշոտին մայրաքաղաք բերելու համար: Պատվիրակն այցելում է կաթողիկոսին Տարսուսում, ուր նա օրհանել էր Գրիգոր իշխանի մոտ: Կաթողիկոսն ընդունում է կայսեր հրավերը, իսկ Թեոդորոսին ուղարկում Աշոտ արքայի մոտ: Վերջինս բռնում է Կոստանդնուպոլսի ճանապարհը: «Եւ բազում հիւրամեծարութիւնս և արքայական պատիւս յիջաւանս այնր պողոտայի գտնել՝ երթայ ապա ի հանդիպումն մեծի Կայսերն: Եւ անդ առ ի մնամէն մեծավայելուչ գահի պատիւ առեալ քան զամենայն գահերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամութիւն՝ ոչ իբրև զայս ոմանս պատուաւորս, այլ իբրև զքազաւորազուն բողբոջ՝ զրեթ ընդ իւրով իսկ Կայսր զնա հարթայար-

մար ցուցանէր և քազաւորական հրահանգաց հանդիսի ճոխացուցանէր»¹, ասում է մեր պատմիչը: «Ապա միանգամայն իսկ և ուստր զնա մարտիրոսի և որդի սիրելի Կայսր իւր անուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց փառօք և երևելի ոսկեհումն հանդերձիք և ոսկետառում վառիք և կամար ակամակապ ընդ մէջ ածէր ոչ միանգամ կամ երկիցս՝ այլ բազում անգամ նորա զայս արարեալ, և երկվարս սրավարս և ահիպարանցս գեղեցիկ զինուք և զարդուք առաջի կացուցանէին, և այլ ևս բազում ընկալս և սպաս և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծաթեղէն նմա պատրաստէին: Այլ և իւրոցն ևս նախարարաց զկնի տարելոցն ոչ սակաւ պատիւ պերճութեան տային, և բազում հռոզս (= ρόγος) (8) և առատածեռն ռոճիկս նոցա յարդարեալ կազմէին՝ մինչև ի դարձ նորա այսրէն»²:

Կաթողիկոսը նույնպես ճանփա էր ընկել Կոստանդնուպոլիս գնալու, սակայն, Տարսուսից Դերջան հասնելով, նա փոխում է իր վճիռը և, հակառակ կայսեր կրկնակի պնդումներին, հրաժարվում է շարունակել ճանապարհը: Մտահոգվելով, որ իրեն կարող են սխալմամբ կասկածել քաղկեդոնականների նկատմամբ համակրանք տածելու մեջ, նա հրաժարվում է շարունակել ճանապարհորդությունը, որը կարող էր գայթակղեցնել տկարամիտներին: Այնուամենայնիվ, նա հասնում է մինչև Եկեղյաց գավառը, անկասկած Կոստանդնուպոլիս գնալու նպատակով, սակայն հետ է կանգնում իր որոշումից, և այդ ճանապարհորդությունը բացատրում Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի հետ կապված սուրբ վայրերը այցելելու ցանկությամբ: Կաթողիկոսը, ակնածանքով լի, այցելում է Հայոց եկեղեցու հիմնադրի այրը, աղբյուրն ու այգին, կտրում է Ս. Գրիգորի տնկած ծառի մի ճյուղը և շուրջ ինն ամիս մնում է այդ շրջանի վանքերում, սպասելով հավանաբար Աշոտի վերադարձին: Ավելի քան հավանական է, որ կաթողիկոսը հրաժարվել է կայսերն այցելելու իր մտադրությունից այդ վանքերի վանականների ազդեցությամբ:

Իսկ այդ ժամանակ Յուսուֆը կատաղի հարձակումներ էր ձեռնարկում Գազիկ Վասպուրականցու դեմ: Մմբատի ողբերգական ճակատագիրն ուսանելի դաս էր Գազիկի համար, որպեսզի նա չզիջեր ուխտադրուժ ամիրային, որը նրան օգտագործել էր հայոց արքայի դեմ, իսկ այժմ իր հարձակումների թիրախն էր դարձրել հենց իրեն: Յուսուֆի առաջին հարձակումները ետ մղվեցին: Չարացած ամիրան հարձակվում է Գազիկի տիրույթների վրա, սակայն չի համարձակվում նրան հետապնդել լեռներում, ուր քաշվել էր Գազիկը, և վերադառնում է իր եկած ճանապարհով առանց որևէ

¹ Նախադասությունն անորոշ է. խոսքը բազավորելու արվեստին համապատասխան դաստիարակություն ստանալու մասին է արդյոք, թե՞ կայսերական շքանանդներում իր մասնակցությունը բերած լինելու:

² Հովհաննէս Կաթողիկոս, էջ 155:

¹ Հովհաննէս Կաթողիկոս, էջ 153-154:

արդյունքի հասնելու: Գազիկը վերադառնում է իր գահանիստ քաղաքը և նախապատրաստվում է ամիրայի նոր հարձակումներին դիմագրավելու և այդ նպատակով ապահովում է Ատոմ Անձևացու և Գրիգոր Մոկացու աջակցությունը:

Այդ իրադարձությունների լուրը Աշոտին է հասնում Կոստանդնուպոլսում: Նա թողնում է մայրաքաղաքը: Կայսրը նրան տրամադրում է սպաներ և օգնական զորք: Յուսուֆը, որն իր մոտ էր պահում մյուս Աշոտին՝ արքայի հորեղբոր որդուն, շտապում է թագադրելու նրան և ուղարկում Դվին՝ վիճարկելու Աշոտի թագավորական իշխանությունը: Ամիրան իր խորամանկությանը սասանում է երկու ախոյան իշխանների զուշավորությունը: Մեկ անգամ ևս գրեթե ամբողջ երկիրը հայտնվում է քաղաքացիական պատերազմի ճիրաններում: Սյունիքի իշխան Սմբատը, որն ապաստանել էր Գազիկի մոտ, վերադառնում է Աշոտի կողմն անցնելու համար: Երկու արքաների կանչով կաթողիկոսը նույնպես վերադառնում է Եկեղյաց գավառից: Նրանց մոտ վայելած իր հեղինակության շնորհիվ նա կարողանում է հաշտեցնել ախոյաններին:

Հովհաննես Կաթողիկոսը Դերջան և Եկեղյաց գավառ էր գնացել ճիշտ այն ժամանակ, երբ Աշոտը Կոստանդնուպոլիս էր մեկնել: Դերջանում նա մնացել էր մեկ իսկ Եկեղյաց գավառում ինն ամիս: Կոստանդնուպոլսից Աշոտի վերադարձից երկու ամիս անց նա ետ է եկել արքայի մոտ: Կոստանդնուպոլսում Աշոտը հավանաբար մնացել էր այնքան ժամանակ, որքան կաթողիկոսը Դերջանում և Եկեղյաց գավառում: Եթե, ինչպես մենք տեսանք, Աշոտը Կոստանդնուպոլիս էր գնացել 914 թ. սեպտեմբեր ամսից առաջ, ապա նրա վերադարձը տասն ամիս հետո պետք է տեղադրվի հաջորդ (915 թ.) տարվա ամռան սկզբին:

Սյունյաց Սմբատ իշխանը Վասպուրականից գալիս է Աշոտի մոտ: Ստեփանոս Օրբելյանի պատմական աշխատության մեջ պահպանված մի վավերագիր արձանագրում է Սմբատի ներկայությունն իր տիրույթներում հայոց տոմարի 364 թ. = 915 թ. ապրիլին¹: Նա տուն էր վերադարձել Աշոտի մոտից, և դա մեզ ստիպում է Աշոտի վերադարձը տեղադրել 915 թվականին:

Աշոտին ուղեկցում էր կայսերական զորքը, որը նրան օգնում է ամրապնդել իր իշխանությունը: Բյուզանդացի պատմագիրներն այդ մասին լռում են: Արաբական աղբյուրները վկայում են, որ հիջրայի 303 թ. = 915 թ. հուլիսի 17 - 916 թ. հուլիսի 4, բյուզանդական բանակն արշավել է Մարաշի, Մամուսատի և Հիսն-Մամսուրի ուղղությամբ. այն ասպատակել է երկիրը և հիսուն հազար զեբի է տարել: Մարաշի շրջանի վրա կատարված հարձակ-

ման առաջնորդն էր հայ Մլեհը (Մելիսա Լիկանդոսցին)¹:

Շատ հնարավոր է, որ այդ արշավանքի ժամանակ բյուզանդական բանակի մի զորաջոկատ Աշոտին ուղեկցել է Հայաստան: Այս փաստը կհաստատեր Աշոտի վերադարձի տարեթիվը, որն է 915 թ. ամառը:

Սմբատ Սյունիի երեք եղբայրները՝ Սահակը, Բարգեճն ու Վասակը, իրենց կալվածքները վերագրավել են Սմբատի հետ միաժամանակ՝ 915 թվականին: Այդ ժամանակ Յուսուֆը ազատ է արձակել Սմբատի և Սահակի կանանց, որոնց նա գերության մեջ էր պահում Երնջակ ամրոցի անկումից ի վեր, որը նա գրավել էր Սմբատի մահից քիչ անց: Գերիները բանտում էին պահվել երկու տարի², ուրեմն նրանք գերեվարվել էին մոտ 913 թվականին: Սմբատը սպանվել էր նրանց գերեվարությունից քիչ առաջ: Դա անում է 913 թ. սկիզբը կամ 912 թ. վերջը: Մա ևս մեկ փաստարկ է Սմբատի մահվան տարեթվի վերաբերյալ մեր արած առաջարկի օգտին:

Այս ամենը նպաստավոր չէ Ասողիկի ժամանակագրության համար, քանզի նա Սմբատի մահը տեղադրում է 915 թ. կամ ավելի շուտ 914 թ., ենթադրում է յոթ տարվա անտերմություն և Սմբատի որդի Աշոտին գահ է բարձրացնում 921 թ., որպեսզի նա թագավորի մինչև 929 թվականը: Այս ժամանակագրությունն առավել զարմանալի է այն պատճառով, որ Ասողիկը բացառությամբ Հովհաննես Կաթողիկոսի աշխատության Սմբատի ու Աշոտի թագավորության վերաբերյալ այլ աղբյուր չի ունեցել: Որտեղի՞ց է գալիս յոթ տարվա այդ գահաթափությունը: Կապված չէ՞ դա արդյոք Հովհաննես Կաթողիկոսի այն հատվածի հետ, ուր նա բողոքում է այն դժբախտություններից, որոնք տևել են յոթ տարի և նրան ստիպել են տարագրվելու: Հեղինակը նկատի ունի այն ժամանակահատվածը, որը սկսվում է 909 թ. Յուսուֆի բանտից իր փախչելու պահից և տևում է մինչև 915-916 թթ., երբ նա Եկեղյաց գավառից վերադառնում է Աշոտի մոտ:

Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Ասողիկը լավ չի հասկացել Հովհաննես Կաթողիկոսի շարադրանքը: Նախ, նա սխալ է թույլ տվել Յուսուֆի Հայաստան գալը տեղադրելով 907, իսկ գնալը՝ 914 թվականին: Յուսուֆը Հայաստանում շատ ավելի երկար է մնացել՝ 901-ից մինչև 919 և 922-ից մինչև 926 թիվը: Ասողիկն ասում է «Ամիրայն Յուսուֆ է ան յամեալ ի Հայս սրով և սովով և գերութեամբ վանեաց գաշխարհս»³: Մինչդեռ ըստ կաթողիկոսի, ոչ թե Յուսուֆի հեռանալը, այլ Աշոտի վերադարձը կայսեր մոտից վերջ է դնում ամիրայի կեղեքմանը: Իր սխալն ուղղելու համար Ասողիկը մի ենթադրություն է անում, որը նույնպես սխալ է: Հովհաննես Կաթո-

¹ G. Weil, II, p. 635.

² Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 161:

³ Ասողիկ, Գ, գլ. 5:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. 48:

դիկուր յոթնամյա դժբախտությունները նկարագրում է Մմբատի մահը նկարագրելուց հետո: Գա կարծես թե ստիպել է Ասողիկին Մմբատի մահից հետո հաշվել յոթ տարի և այդպիսով նա հասել է մինչև 921 թ. (914+7=921), ուր և տեղադրել է Աշոտի գահակալությունը: Նա առավել մեծ հեշտությամբ է թնկել այդ սխալմունքի մեջ, քանի որ հենց այդ 921 թ. Յուսուֆի հաջորդ Սրուկ ամիրան ճանաչել է Աշոտին և արժանացրել նրան շահնշահ՝ արքայից արքա, շոյիչ տիտղոսին: Այսպիսով, հայոց արքան ճանաչվել է խալիֆայի կողմից: Հնարավոր է, որ Ասողիկը Աշոտի թագավորության իրական սկիզբը համարում է այդ պահը: Ամեն դեպքում նրա ժամանակագրությունը կամայական է և պետք է իր տեղը զիջի այդ ժամանակաշրջանի պատմիչ՝ Հովհաննես Կաթողիկոսի շարադրանքից բխող ժամանակագրությանը:

II

Աշոտի մականունն էր Երկաթ: Նա այն ստացել էր իր ուժի և սխրանքների համար¹: Հոբից ստացած ժառանգությունը պահպանելու համար նա ստիպված է եղել անդադար պատերազմել արտաքին և ներքին բշնամիների դեմ: Նա պետք է ճշշեր իր հորեղբորորդու՝ Յուսուֆի հովանավորյալի, վտանգավոր ընդդիմությունն ու զսպեր իր անհանգիստ ստորակաների հավակնությունները: Գնթունի Վասակ ու Աշոտ եղբայրները, որոնք Մմբատ արքայից ստացել էին Տաշիրի Սամշուղե բերդը, հրաժարվում են ենթարկվել Աշոտին: Նրանց դեմ ձեռնարկված առաջին արշավանքն անհաջողությամբ է մատնվում: Աշոտը ստիպված է լինում դաշնակից փնտրել Աղվանքում, ամուսնանալով Աղվանքի իշխան Սահակ Սևադայի դստեր հետ: Հարսանիքին Յուսուֆը նրան թագավորական թագ ու թանկարժեք նվերներ է ուղարկում՝ զգեստներ, նմույզներ և նույնիսկ նրան է տրամադրում մահմեդական այրուձիհի մի գունդ: Թե ինչո՞ւ է Յուսուֆը հանկարծ փոխում իր քաղաքականությունն Աշոտի նկատմամբ, մենք կտեսնենք հետագայում: Գնալու ժամանակ Յուսուֆի դիրքորոշմանը՝ Դվինում հաստատված Աշոտի այնտյան, հակարքա Աշոտը շարունակում է իր պայքարը: Աշոտ Երկաթն իր աներոջ տրամադրած օգնական զորքով գալիս և բանակում է Դվինի դիմաց: Հակաթոռ արքան նրան ստիպում է հեռանալ: Աշոտը գնում է իր բարեկամի՝ վրաց Գուրգեն իշխանի մոտ և Դվին է վերադառնում նրա զորքի զուլխն անցած: Այս անգամ միջամտում է Հովհաննես Կաթողիկոսը՝ պատմիչը, և նրան հաջողվում է հաշտեցնել հակառակորդներին:

Աշոտը կրկին վերադարձավ աներոջ՝ Սահակ Սևադայի մոտ: Այս

անգամ ևս նա նրա օգնության կարիքն է զգում մեկ այլ ստորակային՝ Ուտիքի ամբարտավան իշխան Մովսեսին, խելքի բերելու համար: Մովսեսն ապստամբել էր արքայի դեմ, թեև հենց Աշոտն էր նրան նշանակել այդ շրջանի վայրի «ճիւղաբարոյ»՝ ցեղերի իշխան: Մովսեսը ջախջախվում է, և նրան խստորեն պատժում են կուրացներով:

Աշոտը հաղթանակած տուն՝ Երևակ է վերադառնում: Այնտեղ նրան մեկ այլ ցավալի անակնկալ էր սպասում: Նրա եղբայր Աբասը, որն ամուսնացել էր վրաց Գուրգեն իշխանի դստեր հետ, իր աներոջ հետ միասին դավեր էր նյութում Աշոտի դեմ: Այդ դավադրության ոգեշնչողը կարծես թե նրա այնտյան հակաթոռ արքա Աշոտն էր: Աշոտ Երկաթի մոտ է գալիս Գեղարքունիքի իշխան Վասակն իր նվիրվածությունը վկայելու համար: Սակայն, հակարքա Աշոտի և Աբասի աներ Գուրգենից՝ ստացված մի մամակի պատճառով, նրան ամբաստանում են, թե իբր համագործակցում է դավադիրների հետ և մետում Կայան բերդը:

Այդ ժամանակաշրջանում Յուսուֆին փոխարինում է մի նոր արաբ կառավարիչ: Նրա անունն էր Փարկինի և նա խալիֆայի կողմից թագ էր բերել Գազիկ Արծրունուն թագադրելու համար: Դա առաջացնում է Յուսուֆի դժգոհությունը, քանզի նա Գազիկին իր ռիտերին բշնամին էր համարում:

Փարկինիի ժամանումը բացահայտում է գաղտնի լծակներն այն իրադարձությունների, որոնց նկարագրությունը դեռևս չի ավարտվել:

Խարդավանքներով և սադրանքներով լի այդ միջավայրում ոչինչ հաստատում չէր՝ ոչ բարեկամությունը, ոչ էլ հավատարմությունը: Սահակ Սևադա իշխանը՝ Աշոտի աները, որին վերջինս իր հիմնական հեճարանն էր նկատում, համարում է, որ եկել էր թագավորին դավաճանելու իր հերթը: Արյունալի ընդհարումն անխուսափելի կլիներ, եթե չմիջամտեին երկրի խոշոր ավատատերերը, որոնց հաջողվում է վերականգնել փեսայի և աներոջ սասանված փոխվստահությունը:

Աշոտ արքան շատ լավ էր հասկանում, որ այդ ապստամբությունների հրահրիչը թագի փափագով տոչորվող իր հորեղբորորդին էր: Ուստի անսպասելիորեն հարձակվում է նրա նստավայրի՝ Դվին քաղաքի վրա և գրավում այն: Դրանից հետո նա գնում է Ատրներսեհի՝ Վիրքի թագավորի մոտ և նրա հետ միասին արշավում Գուրգենի՝ հակաթոռ արքայի կողմնակցի, դեմ: Հակաթոռ արքան օգնության է շտապում վերջինիս, որին իր հերթին օգնում էր նաև Աբասը՝ Աշոտի եղբայրը: Երեք դավադիրները չեն համարձակվում ճակատամարտ տալ և ետ են քաշվում դեպի դժվարամատչելի կապանները,

¹ Ասողիկ, Գ, գլ. 6:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 165: «գմիս թագաւորին Աշոտոյ և Գուրգենայ աներոյ իւրոյ» նախադասությունը պետք է սրբագրել «աներոյ (եղբայր) իւրոյ»:

սակայն Աշոտի ու Ատրճերսեհի հետապնդումից խուսափելու նպատակով խաղաղության առաջարկ են անում, պարտավորվելով հատուցել իրենց պատճառաց վնասը:

Հաղթանակած իշխանների ուրախությունը բունավորում է Աշոտի անե-րոջ՝ Սահակ Սևադայի, բարձրացրած ապստամբության լուրը: Նա ներխու-ժել էր Ուտիք, ասպատակել այն, գրավել Չորոփոր և Կայան բերդերը, ազատել Կայանում բանտարկված Վասակին: Ապստամբ Սևադան այրել է հասած բերքը և դիրքավորվել Տավուշի մոտ գտնվող մի հովտում: Սահակի ուր հազար զինվորի դիմաց ունենալով երեք հարյուր, Աշոտն առաջարկում է հաշտություն կնքել մի պայմանով, որ Սահակը Աշոտին պետք է հանձներ բերդերն ու տեղահանված ազգաբնակչությունը: Վստահ լինելով, որ հաղթելու է, Սահակը ձեռքակալում է Աշոտի պատվիրակին և հայաա-րարում, որ Աշոտին պատասխանելու է սրով: Վրդովվելով իր աներոջ հանդգնությունից, Աշոտը մի սխրանք է գործում, որը հիացրել է Հովհաննես պատմիչին: Երկու հարյուր զինվորով նա հարձակվում է իր հակառակորդի ուր հազար զինվորի վրա և նրանց փախուստի մատնում: Սահակը և նրա որդի Գրիգորը գերեվարվում են, և քիչ վարանելուց հետո Աշոտը հրամայում է նրանց կուրացնել: Գարդման ամրոցն ու պարտված իշխանի ամբողջ երկիրն անցնում են Աշոտին:

Սահակի պարտությունից քիչ առաջ, ըստ մեր պատմիչի, Յուսուֆն ապստամբել է իր տիրոջ դեմ. մեկ թե երկու անգամ նա ջարդել է խալիֆայի զորքը, սակայն ի վերջո պարտություն է կրել և շրթայակապ տարվել խալիֆայի մոտ:

Արաբ հեղինակները հաստատում են հայ պատմիչի այս տեղեկու-թյունը: Յուսուֆը, իբրև Ատրպատականի կառավարիչ, երբեք չի վայելել Բաղդադի վասալությունը: Ոչ որ չէր տարակուսում, որ նա առիթ էր փնտրում անկախ իշխանավոր դառնալու համար:

Հիջրայի 299 թ. (= 911 թ. օգոստոսի 18), երբ արաբների զորքը պայքա-րում էր Կարմատների ապստամբության դեմ, Յուսուֆը փաստորեն դա-դարեցնում է սովորական մատակարարումները խալիֆային:

Մի քանի տարի անց, հիջրայի 340 թ. (= 916 թ. հունիսի 5 - 917 թ. հու-նիսի 24) Ատրպատականի ամիրան, չնայած իրեն լրացուցիչ կերպով տրվել էր Ռայի, Ղազվինի, Չենգանի և Ահարի կառավարումը, հրաժարվել է հարկ վճարել, պատճառաբանելով, որ իր եկամուտները հազիվ էին բավարարում իր կառավարած երկիրը պահելու համար:

Հիջրայի 341 թ. (= 917 թ. հունիսի 24 - 918 թ. հունիսի 14) խալիֆան զորք է ուղարկում, որպեսզի խելքի բերի անշրջափայտ ամիրային: Առաջին անհաջողությունից հետո Յուսուֆը զգում է, որ ինքը գործը տանուլ է տալիս:

Նա բանակցություններ է սկսում և խաղաղության առաջարկ անում՝ տարեկան յոթ հարյուր հազար ոսկյա դրամ վճարելու պայմանով: Բաղդա-դում ոչինչ չէին ուզում լսել: Պատերազմը վերսկսվում է և 919 թ. հունիսի 19-ին Արդաբիլի մոտ Մունիս գորավարը հարձակվում է Յուսուֆի վրա, հաղ-թում նրան ու գերեվարում:

Հաղթանակած Մունիսի վերադարձից հետո ոմն Սրուկ՝ Յուսուֆի նախ-կին ճորաղ, որին նա ազատ էր արձակել, համախմբում է իր տիրոջ համա-խոհներին և քշում խալիֆայի զորքը, որի գորավարն էր Մուհամադ ալ Ֆա-րիքի բին Ուրեյդ (կամ Արդ) Ալլահը¹: Այս արժեքավոր տեղեկությունները, որոնք մասամբ հայտնի են նաև Հովհաննես Կաթողիկոսին, մեզ օգնում են պարզորոշ կերպով տեսնելու այն իրադարձությունները, որոնք մենք շարա-դրելու ենք ըստ հայ պատմիչի տեղեկությունների, ճշգրտել դրանց ժամանակագրությունն ու բացատրել դրանց պատճառները:

Յուսուֆը խալիֆայի հետ գժտվել է 911 թվականին: Հենց նույն տարին նա հարձակվում է Մմբաս արքայի վրա, գրավում Կապույա բերդն ու գե-րեվարում արքային: Ամիրան ճիշտ պահն էր ընտրել այդ բանն անելու հա-մար: Խալիֆը զբաղված էր իր ներքին խնդիրներով և, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը, ի վիճակի չէր Յուսուֆի գործողություններին դի-մագրավելու:

Նույն Յուսուֆը երկար ժամանակ հակաթոռ արքային հովանավորե-լուց հետո լքում է նրան և ճանաչում նրա անվանակից Աշոտ Երկաթ արքա-յին, նրան արքայական թագ ուղարկելով: Անհիմն չէր լինի, եթե այդ իրա-դարձությունը տեղադրենք այն պահին, երբ Յուսուֆը սպասում էր իր դեմ ուղարկված խալիֆայի զորքի ժամանելուն, այսինքն՝ 917 թվականին: Պա-տերազմը սկսվել է և տևել երկու տարի (917-919): Եվ հենց այդ ժամանակա-շրջանում մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է Աշոտը պայքարում ներքին ընդդիմության դեմ. քիչ թե շատ բացահայտ մի խնդրավորում, որը կազմված էր արքայի եղբորից, հորեղբորորդուց, աներոջից, բարեկամներից ու ստո-րականերից, և որը զինվում էր նրա դեմ: Պատմիչը՝ Հովհաննես Կաթողիկո-սը, կարծում է, թե այդ կարուկ փոփոխությունը կարելի է բացատրել մարդ-կային կրքերի վնասակար ազդեցությամբ՝ նախանձով ու հավակնոտու-թյամբ: Որպեսզի էլ լինի անձնական շարժառիթների դերը քաղաքական կյանքում, այնուամենայնիվ, այն բավարար չէ մեր ուշադրությանն արժա-նացած ընդհարումների շրջադարձները հասկանալու համար:

Յուսուֆի վարքագիծը առելի էր դարձել բուրբի համար: Երկրի իշ-խաններից և ոչ մեկը չէր էլ մտածել նրա ուժն օգտագործել իր հակառա-

¹ G. Weil, II, pp. 621-624.

կորդների դեմ: Նույնիսկ հակաթոռ արքա Աշոտը՝ նրա կարծեցյալ բարեկամը, երբեք իրեն թույլ չէր տվել դիմելու նրա օգնությանը: Աշոտ արքան ընդունել էր այդ մարդու մեկնած ձեռքը այն պահին, երբ խալիֆայի զորքը շարժվում էր նրա դեմ և երբ ի դեմս ալ-Ֆարիքիի հաջորդ էր եկել նրան փոխարինելու (Ֆարիքիի Հովհաննես Կաթողիկոսի Փարկինին է): Այսուհանդերձ պահը շատ հարմար էր հանցագործ ամիրայից վրեժխնդիր լինելու համար: Նրա պատճառով այդքան տառապանք տեսած Սյունյաց իշխանները հանդգնում են հարձակվել նրա վրա: Այդ պայմաններում Աշոտի դաշինքն իր հորը սպանողի հետ պետք է որ երկրի տերերին անպատեհ թվար: Այն կարող էր վարկաբեկել արքային: Աբասը՝ նրա եղբայրը, Գուրգենը՝ նրա բարեկամը, առաջիններից էին, որ բացահայտորեն ցույց են տվել իրենց վրդովմունքն ու միացել մյուս Աշոտին, որն իր վարկը բարձրացրել էր շարագույժ ամիրա Յուսուֆի հետ կապերը խզելով: Մյուս իշխանների ապստամբությունների պատճառը նույնն էր: Նշենք, որ նոր ամիրան արքայական թագի էր արժանացրել ոչ թե Աշոտին, այլ Գագիկ Արծրունուն: Շատ հնարավոր է, որ նա քաջալերել էր իշխաններին Աշոտին հակադրվելու հարցում:

Յուսուֆը պարտվելով, 919 թ. Բաղդադում դատապարտվել է խալիֆայի բանտում իր հանդգնության մեղքը քավելու: Մբուկը՝ նրա ստորական, նորից պարզել է ապստամբության դրոշը և, հավանաբար, Աշոտի օգնությամբ բռնել է ալ-Ֆարիքիին: Արաբ ամիրան իր դաշնակցին շնորհել է շահնշահի հավակնոտ տիտղոսը: Բուրի կարծիքով Յուսուֆի գործակալի հետ մտան համագործակցությունը պատիվ չէր բերում Աշոտին: Միզուցե Մահակ Սևադայի ապստամբությունը բողոքի ցույց էր այդ փաստի դեմ: Մակայն ահա մեկ այլ ավելի տեսած միջադեպ:

921 թ. բյուզանդական բանակը մտնում է Հայաստան և պաշարում Դվինը: Աշոտ թագավորը քաղաքը պաշտպանող Մբուկ ամիրայի դաշնակցին էր¹: Քրիստոնյա կայսեր դեմ մահմեդական իշխանին օգնություն ցույց տալը չէր կարող բարձրացնել Աշոտի հեղինակությունը: Արքային խնայելու նպատակով Հովհաննես Կաթողիկոսը լռությամբ է շրջանցում Դվինի պաշարումը, ինչպես նաև այն դերը, որ այդ գործում ունեցել է Աշոտը: Բայց նա պատմում է, որ Ուտիքի իշխան Ամրանը, որն իր ֆիզիկական ուժի պատճառով Ցլիկ մականունն էր ստացել, «լքեալ խոտեալ անարգեալ զրնիկ տէրութիւնն իւր՝ հաճէր հաւանէր մտանել ընդ լծով ծառայութեան անքնիկն Գուրգենայ, որ իշխան իշխանաց էր Գամրաց աշխարհիմ. նա և

գայս ևս գրուր նախարարութիւն այնմ մահանգի դռոյք ընդ ինքեան տունեալ ի նոյնն յարդարէր ապստամբութիւնն»¹: Ամրանն իր ընտանիքը փոխադրեց Տավուշ բերդը՝ ազատ գործելու հնարավորություն ունենալու համար:

Կապադովկիայի իշխանաց իշխանը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ հռչակավոր Հովհաննես Կուրկուասը, որը որպես սխուրի դոմեստիկոս առաջնորդել էր բյուզանդական բանակը Դվին քաղաքի դեմ: Բյուզանդական զորավարի հիշատակությունը վկայությունն է այն բանի, որ Դվինն իսկապես էր պաշարվել և որ 921 թ. այդ պաշարումը չի կարելի շփոթել 927-928 թթ. պաշարման հետ, որի մասին հիշատակում են արաբական աղբյուրները: Ամրանն ակնհայտորեն ցանկանում էր օգտվել բյուզանդական զորքի ներկայությունից՝ ամիրայից վրեժխնդիր լինելու համար: Հովհաննես Կաթողիկոսը խեղաթյուրել է Ամրան իշխանի մտադրությունը, նրան վերագրելով Կապադովկիայի ստրատեգոսի իշխանության ներքո անցնելու անհեթեթ գաղափարը:

Աշոտը շարժվել է Ուտիքի ապստամբի դեմ: Նրա կացությունը չափազանց ծանր էր: Նա միայնակ էր մնացել: Մի քանի աննշան մարդկանցից բացի բոլորը նրան լքել էին: Նա ստիպված էր օգնություն փնտրել հեռավոր Աբխազիայում: Օգնական զորքի հետ նա վերադառնում է Ամրամի վրա հարձակվելու համար: Վերջինս պատասպարվում է լեռներում: Նրան հետապնդելու ընթացքում Աշոտը մոլորվում է անտառում գտնվող մի մացառուտում: Առանց սննդամթերքի և խմելու ջրի մնացած հուսահատ զորքը կապեր է հաստատում բշմամու հետ և մտադիր է Աշոտին նրան մատնել: Տեղեկանալով դավաճանության մասին, Աշոտը հավաքում է իրեն նվիրված մարդկանց և անօրինակ քաջությանը կարողանում է գիշերով շրջանցել բշմամու դիրքերը: Նա պատասպարվում է Կաթավաքար կոչվող հարևան բերդում:

Այդ պահից բախտը երես է թեքում Աշոտից (9): Մեր պատմիչը դա համարում է բարոյալքության հետևանք. «Թուի ինձ,- գրում է նա,- եթե զողջախոտութիւնն գայն՝ գոր նախն էր ստացեալ, յանմաքոր րոջայսոտութիւն փոխարկեալ և զքաղցրութիւն պաշտամանն Աստուծոյ յանձնէ ի բաց վարատեալ, և ըստ օրինակի փարիսեցոյն զանբարտաւան կանս կանցուցեալ իւր, վասն այնոցիկ թերևս դատապարտեալ անկանէր՝ ոչ ժամանեալ ի կատարս փրկութեան իւրոյ»²:

Հեղինակը չի ցանկացել բացատրել իր ասելիքը, առավել ևս այն փաստարկել: Նա պարսավում է Աշոտին արաբական կողմնորոշում ունենալու

¹ Ասողկը, Գ, գլ. 6, այս արշավանքը տեղադրում է Լեկապնոսի թագավորության երկրորդ տարում, այսինքն 921 թվականին:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 173:

² Նույնը, էջ 175:

համար, որն արգահատելի էր իր համար:

Այդուհանդերձ, Աշոտի քաղաքականությունն ամենևին պարսավելի չէր, ինչպես դա ցույց կտան հետագա իրադարձությունները:

Հիջրայի 310 թ. = 922 թ. մայիսի 1 - 923 թ. ապրիլի 21, Յուսուֆն ազատ է արձակվում և վերականգնվում իր նախկին պաշտոնում: Նրան բանտարկած Մուհիթը (Հովհաննես Կաթողիկոսի Մոնոսը) միջնորդել էր խալիֆայի առջև նրան բանտից ազատելու համար: Յուսուֆը մեկնում է Ատրպատական: Ճանապարհին նա ապարդյուն կերպով փորձում է գերի վերցնել Գազիկ Վասպուրականցուն, որի դեմ նա քեմ էր պահել: Ի վերջո նա Գազիկին հաշտության առաջարկ է անում իր պահանջած գումարը որպես հարկ վճարելու պայմանով: Նրա շարության շարժիչ ուժը ազահությունն էր: Գազիկը, ինչպես և Ատոմ Անձևացի իշխանը համաձայնում են վճարել խաղաղության համար:

Հասնելով Ատրպատական, Յուսուֆը տեղեկանում է, որ Սբուկը մահացել է Արդաբիլում և մեծ կարողություն է թողել: Յուսուֆը տիրանում է այդ ժառանգությանը: Քանի որ նա պետք է Ռայ մեկներ, ապա նա Հայաստան է ուղարկում ոմն Նասրի, որի մականունն էր Սբուկ¹: Պետք չէ շփոթել այս անունը կրող երկու անձանց, որոնց Հովհաննես Կաթողիկոսը պարզորոշ կերպով տարբերակում է: Մեկը՝ Սբուկը, հաջորդել է Յուսուֆին 919 թ. և վախճանվել 922 թ., վերջինիս վերադարձից առաջ: Մյուսի անունն էր Նասր, «որում Սբուկն փաղաքշարար յորջորջեին»²: Առաջին Սբուկն էր, որ Աշոտին պատվեց «արքայից արքա» տիտղոսով և ոչ թե երկրորդը՝ Նասր Սբուկը, ինչպես սխալմամբ կարծում են ոմանք:

Նասրը, Հայաստան հասնելուն պես, նեմզորեն ձերբակալում է Մյուսիքի երկու իշխաններին և բանտ նետում: Դա վատ նշան էր: Հովհաննես Կաթողիկոսը, որը քաջությանը այքի չէր ընկնում, լքում է աթոռն ու մեկնում Այրիվանք, իսկ այնտեղից՝ Սևանա կղզի: Նա այնտեղ վանականների հետ քննարկում է ամիրայի չար մտադրություններն ու վճռում վերադառնալ իր աթոռանիստը՝ եկեղեցուն և նրա ունեցվածքն անտեր չթողնելու համար: Կաթողիկոսը վերադառնում է Բյուրական՝ մի ամրոց, որ նա գնել էր վանքի վերածելու նպատակով: Նա նամակով ամիրայից հայցում է իր անվտանգության հավաստիքը, խոստանալով դրա դիմաց հարուստ ընծաներ:

Իր շրջապատի մոլեռանդ իմամների դրդմամբ, ամիրան քջամարքար է աքաղաղվում Հայոց եկեղեցու նկատմամբ և պղծում իր կառավարումը անլուր դաժանությամբ: Նրա զորքերը կողոպտեցին Այրիվանքը, իսկ հետո

շարժվեցին Բյուրականի դեմ: Կաթողիկոսը Բագավանում ապաստանում է Աշոտի՝ արքայի զարմիկի, մոտ: Բայց Բյուրականի բնակիչները՝ հոգևոր և աշխարհիկ դասերի ներկայացուցիչները իրենց օգնության հասած մի քանի զինվորականների օգնությամբ հուժկու դիմադրություն են ցույց տալիս: Բյուրականի պաշտպանությանը զոհ է գնում երկու հարյուր մարդ: Ամրոցն առնվում է հայոց տոմարի 372 թ. Ահեկանի 10-ին, որը համապատասխանում է 923 թ. դեկտեմբերի 15-ին¹: Գևորգ անունով մի սարկավագ, փախչելով կաթողիկոսի մոտ, հայտնում է նրան այս գույժը:

Յուսուֆը Նասրին ետ է կանչում Ատրպատական: Հայաստանում նրան փոխարինում է ոմն Բշիր: Այս ամիրան իր դաժանությամբ չէր զիջում նախորդին: Աշոտ արքան, որը նեղություն չէր կրել Նասրի կառավարման ժամանակ, հանկարծ հարձակման է ենթարկվում Բշիրի կողմից: Այդ ժամանակ նա Մևանում էր: Նրա զորավար Գևորգը ետ է մղում հարձակումը: Բշիրը Դվին է վերադառնում և քիչ անց երկրորդ անգամ արշավում Աշոտի դեմ: Պարտվելով նա նահանջում է և հարձակվում Դվինի ու Գառնու միջև գտնվող Գեղայ կամ Քեղայ ամրոցի վրա²: Գևորգ զորավարը նրան մեկ անգամ ևս պարտության է մատնում և քշում: Այդ ժամանակ Նասրը վերադառնում է Ատրպատականից: Յուսուֆը կանչել էր նրան Ռայը գրավելու համար, որը Սբուկի մահից հետո դարձյալ անցել էր Մամանյաններին, որոնցից նախապես Յուսուֆը խլել էր այն: Յուսուֆը հեշտությամբ քշում է Մամանյանների դրածո Ահմեդ բեն Ալի Մալուկին և Ռայը հանձնում է իր ազատագրյալ ստրուկ Մուֆիլիին: Սակայն հետագայում նա հեռացնում է վերջինիս և Ռայը ենթարկում իրեն: Դա տեղի է ունեցել հիջրայի 313 թ. = 925 թ. մարտի 28 - 923 թ. մարտի 19³: Հաջորդ տարի Յուսուֆին ետ են կանչում իր պաշտոնից և ուղարկում Բասրա Կարմատների դեմ: Մուլեյմանը՝ Կարմատների առաջնորդը, ջարդում է նրա զորքը հիջրայի 313 թ. սավալի 10-ին = 927 թ. դեկտեմբերի 10, գերեվարում նրան և քիչ անց սպանում⁴:

Հովհաննես Կաթողիկոսը չի հիշատակում Յուսուֆի հեռանալը: Նա այդ իրադարձությունը մոռացության չէր մատնի, եթե տեղյակ լիներ, բայց Նասրի վերադարձի մասին նա գիտի: 923 թ. դեկտեմբերին Նասրն արդեն Հայաստանում էր: Ռայում Յուսուֆին օգնելու համար նրա ձեռնարկած արշավանքը, ինչպես նաև նրա վերադարձը Հայաստան պետք է տեղադրվեն

¹ Հովհաննես Կաթողիկոսի տպագրում (էջ 189) տրված է 332 թվին: Դա ակնհայտ սխալումն է յեզ-ի փոխարեն յոջ թյուր ընթերցման հետևանքով:

² Այժմ այն կոչվում է Քելվա՝ Իմերզեկ գյուղի մոտ (տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Խաղրակյանք կամ Պոռշյանք, էջ 61-65):

³ G. Weil, II, pp. 621-624.

⁴ Նույնը, էջ 607-609:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 178-179:

² Նույնը, էջ 179:

924 թվականին¹: Դրանից հետևում է, որ կաթողիկոսն իր Պատմությունը հասցրել է մինչև 925 թվական:

Աշոտի պատմությունն ավարտելու համար հիշեցնենք, որ ըստ արաբական աղբյուրների հիջրայի 913 թ. = 927 թ. մայիսի 8 – 928 թ. փետրվարի 25, Կուրկուաս դոմեստիկոսը մի մեծ բանակի գլուխն անցած արշավել է Դվինի դեմ: Նասր ալ Մուրկին (Մուրկը) քաղաքում էր և ստանձնել էր դրա պաշտպանությունը: Դոմեստիկոսի զորքը զինված էր *μαγγανικά*-ներով (*testudines*) և մավթարձակ մի սարքով, որը մեկ հարվածով տասներկու մարդ էր սպանում: Մահմեդական մի զինվոր նետահարել էր այդ սարքը սպասարկող զինվորին: Քաղաքից և զորքից բարձր գտնվող մի վայրում տեղադրված գահավորակի վրա նստած դոմեստիկոսը ղեկավարում էր ճակատամարտը: Բյուզանդացիներին հաջողվում է քաղաք ներխուժել, սակայն բնակչությունը հարձակվում է նրանց վրա և ետ մղում: Նրանք սպանում են տասը հազար մարդ²:

Այս առիթով խոսք չկա ո՛չ Աշոտի, ո՛չ էլ քաղաքը պաշտպանելու համար ամիրային նրա ցույց տված օգնության մասին: Հետևաբար այս պաշարումը տարբերակվում է 921 թ. պաշարումից:

Աշոտի թագավորությունը, ընդհանուր առմամբ, այդքան դժնդակ չէր՝ արդարացնելու նրա ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Կաթողիկոսի հռետեսությունը: Իբրև պատմագիր նա անկասկած ճշմարտապատում է և լավ տեղեկացված, բայց, որպես ազգի հոգևոր հովիվ, նա չափից ավելի զգայուն է իր հոտին պատուհասած դժբախտությունների նկատմամբ և, հետևաբար, հակամետ է չափազանցության:

Հայաստանն իր իշխանապետություններով հանդերձ խալիֆայության մի խոշոր միավորի՝ Ատրպատականի, մասն էր կազմում: Հայ իշխանները չէին ցանկանում հնազանդվել Ատրպատականի ամիրային և ձգտում էին, նրանից ձեռքազատվելով, անմիջականորեն ենթարկվել Բաղդադի կենտրոնական իշխանությանը: Հայ իշխանները հպատակության տարեկան հարկ էին վճարում: Ատրպատականի ամիրաները պահանջում էին ավելին, քան իշխանապետները կարող էին կամ ցանկանում էին վճարել: Դա էր հաճախակի ընդհարումների պատճառը: Հայ իշխանների վայելած անկախությունն ու առանձնաշնորհները չէին վիճարկվում, բացառությամբ դավաճանության և Բյուզանդիայի նկատմամբ բացահայտ համակրանքի դեպքերի:

Կասկածից վեր է, որ արարների քաղաքականությունը միաված էր առանց միջոցների խտրականության քաջալերել երկրի տերերի միջև վեճերն ու տարածայնությունները՝ իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար:

Աշոտի թագավորությանն ուղեկցող ներքին պատերազմներն ունեին առանձնահատուկ բնույթ, որ մենք լուսաբանեցինք վերը: Պետք է ավելացնել, որ Աշոտն էլ ուներ մեղքի իր բաժինը: Մեր պատմագիրը նրան որակում է որպես զոռոգամիտ մարդ: Կայսերական արքունիքում եղած ժամանակ նա ծանոթացել էր ինքնակալության և իշխանության կենտրոնացման երևույթներին: Թվում է թե այս «մեծամիտ» իշխանը երագում էր ամրապնդել իր իշխանությունը ի վնաս իր հպատակների: Ավատատիրական վարչակարգը, այդ բառի լայն իմաստով, դարեր շարունակ Հայաստանի քաղաքական և հասարակական կյանքի հիմքն էր կազմում: Այդքան խոր արմատներ զգած համակարգի դեմ ցանկացած ռոմձություն ի սկզբանե դատապարտված էր անհաջողության և կարող էր ավելի շուտ տկարացնել թագավորական իշխանությունը, քան ամրապնդել: Քաղաքական իմաստությունը պահանջում էր ջանքեր գործադրել իշխանների միասնության ամրապնդման և ոչ թե նրանց կործանման համար:

¹ Իր աշխատության 194-րդ էջում Հովհաննես Կաթողիկոսն ասում է, որ Քեղայի բնակիչները Նասրի գալուստ պես հեռացան ամրոցից արյունահեղությունից խուսափելու համար և որ Նասրը «յետ երկեան մի աուրց իմացեալ զբափրամալ ամրոցին ի բնակչաց ամտի, յինքն զբաւե»: Սա չի ճշանակում, թե ամիրան տիրացավ ամրոցին բնակչության հեռացումից երկու տարի անց, այլ՝ Բշիրի պաշարումից երկու տարի անց:

² Ibn-al Athir, VIII, pp. 129-130.

ԼԻԿԱՆՂՈՍԻ ԲԱՆԱԿԱԹԵՍԸ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Այս բանակաթեմի հիմնադիրը հայագրի նշանավոր Մելիսան է՝ «երկայնաբազուկ» հորջորջված Աշոտ իշխանի քաջարի զինվորը և վասալը (1): Ահա թե ինչ է պատմում Լիկանդոսի ծագման մասին Կոստանդին VII Ծիրանածինը (944-959).

«Լիկանդոսը բուրբուլին վերջերս դասվեց բանակաթեմերի և քաղաքների շարքը՝ երանելի Լեոն կայսեր գահակալության օրոք: Անցյալում այն ամայի և անմարդաբնակ էր, ինչպես Ցամանդոս կոչվող երկրամասը և հայերին մերձակա տարածքները: Այդ ամբողջ տարածաշրջանը ճանաչում և անգամ ընդհանուր անուն չունեի:

Հաղթ և հսկա հայր՝ [Լեկաստրիա] Անգուրիների փեսան, երկայնաբազուկն ու խիստ կոփվածը, որին հայերեն լեզվով Ազոտոս [Աշոտ] էին անվանում և որը, դժվարանում եմ ասել՝ իբրև փախստական, թե բարեկամ, եկել էր երանելի Լեոն [VI] կայսեր մոտ: Իբրև ստորակա նրան էր ենթարկվում հենց վերջերս վախճանված հռչակավոր Մելիսաը, որը նրա հետ մասնակցեց բուլղարական դժբախտ արշավանքին՝ ես նկատի ունեմ բուլղարական թագավորի դեմ նդվող պատերազմը: Բուլղար Սիմեոն թագավորի դեմ այդ պատերազմում հայը սպանվեց. նա էքսկոբիտոսներ կոչվող կայսերական պահակախմբերի հրամանատարն էր: Հենց այդ ժամանակ էր, որ միևնույն պատերազմում, անհայտ հանգամանքներում, զոհվեց Լեոն կայսեր պրոտովեստիարիոս Թեոդոսը:

Սակայն, վերոնշյալ Մելիսաը պատերազմում կենդանի մնաց և ողջ ու առողջ գնաց հայերի երկիր: Լինելով հաղթ և հակված բարբարոսական ավազակության, նա անդամակցեց հայերից կազմված հրոսակախմբին և ինչպես կարողացավ՝ ամրապնդեց [Լիկանդոս] քաղաքի միջմարերը: Աստիճանաբար առաջադիմելով՝ նրան հաջողվեց գրեթե ամբողջ քաղաքը դուրս բերել ավերակներից: Իր նախկին տեսքն ընդունած բովանդակ երկիրը վերաբնակեցվեց հայերով: Այն արգավանդ էր բնակչությանը կերակրելու և հարուստ արտոտավայրերով՝ ձիերի ու ցանկացած անասունների համար: Շատ խոհեմ Մելիասի ջանադիր գործունեության շնորհիվ՝ Լիկանդոսը վերածվեց բանակաթեմի և դարձավ նշանավոր գորավարություն: Ինչ վերաբերում է այս քաղաքի անվանը, ապա այն նախասկզբնականն է և

հին, ծագում է հայ ցեղից և հայերեն լեզվից:

Այս քաղաքի մասին մի հիասքանչ լեգենդ գոյություն ունի, որին օտար չէ բանաստեղծական երևակայությունը: Քաղաքի պարսպապատին փորագրված է մի արձանագրություն, որտեղ նշված է. «Ի՛նչ Կոստանդինուպոլիս: Ի՛նչ Լիկանդոս: Ի՛նչ Թովմա *ὁ πρῶοικος* (մեծատուն): Ի՛նչ կայսր»:

Այս արձանագրությունը ծագել է հետևյալ կերպ: Մեծ և նշանավոր Հուստինիանոս I կայսրն այն ժամանակաշրջանում, երբ նրա հորեղբայր Հուստինոսը կեսարի կարգավիճակով ձեռքում էր պահում Հռոմեական կայսրության գայխոնը, նշանակվել էր հռոմեական բուրբ գորքերի գլխավոր հրամանատար և քանի որ շրջազայում էր Փոքր Հայքի բնակավայրերով, ժամանել է Լիկանդոս: Այս քաղաքի *πρῶοικος*-ը՝ նշանավոր Թովման, որն անասունների հոտերով այնքան հարուստ էր, որքան, ըստ Սուրբ Գրքի վկայության՝ Հոր Երանելին, առաջարկել է Հուստինիանոս կեսարին իբրև զարմանահրաշ և զրավոր հիշատակման արժանի նվեր, ծաղկաթմբի տեսքով, զանազան գույների տասը հազար ոչխար. հազար սև ոչխար, նույնքան սպիտակ գույնի, նույնքան մոխրագույն, նույնքան բծավոր, հազար ուրիշներ, որոնք հրագույն էին, նույնքան գորշ, նույն քանակությամբ ուրիշներ՝ դեղին գեղձով, նույնքան կապտավուն և նույնքան ուրիշներ՝ ծիրանագույն գեղձով, նույնքան ոսկեգույն, որոնք ունեին այնպիսի գեղմ, ինչպիսին է ծովային կակղամորթի բուրդը, ինչպիսին պետք է լինի հռչակավոր ոսկե գեղմը՝ ինչպես այդ մասին պատմում են հույները: Կարճ ասած՝ տասը հազար ոչխար՝ տարբեր գույների և որոնք զանազանվում են ըստ յուրաքանչյուր հազարի: Կեսարը դրանով հիացել է և Թովմայի ընծան ընդունելուց հետո կատակով կարգադրել է քաղաքի դարպասի վրա փորագրել վերոնշյալ արձանագրությունը:

Այս քաղաքը բանակաթեմի է վերածվել երանելի Լեոն կայսեր օրոք՝ Մելիասի անվեներության շնորհիվ, որին անդրադարձանք վերը և, մասնավորապես, որովհետև խելացի միապետը կարողացել է կարգավորել զործերը զգուշությամբ և զմահատել այս մարդու արժանիքները: Այսքանը Լիկանդոսի և դրա հարևան Ցամանդոսի մասին» (2):

Լեոն VI կայսեր օրոք (886-912) տեղի ունեցած մի քանի բանակաթեմերի վերափոխության կապակցությամբ, Կոստանդին VII Ծիրանածինը վերստին անդրադառնում է Լիկանդոսի պատմությանը՝ շատ ավելի մանրամասնորեն կանգ առնելով Մելիասի իրականացրած աշխատանքի վրա.

«Աստվածավախ Լեոն կայսեր օրոք Լարիսան Սեբաստիայի տուրման էր, Կյուսթալեսոսը՝ Խարսիանոնի, իսկ Սյուսմալսիոնն անայի էր և սահմա-

¹ Constantinus Porphyrogenitus, De Thematis, t. I, cap. 12, p. 32-35.

նամերձ Լիկանդոսի տարածաշրջանին: Աստվածավախ Լևոն կայսեր գահակալության ժամանակ Արգիրոսի որդի Եվստաթիոսը ետ կանչվեց արքունից և նշանակվեց Խարսիանոնի զորավար: Մելիսան իբրև փախստական դեռևս գտնվում էր Մելիտենեում, ինչպես նաև Վասակիոսն իր երկու եղբայրների՝ Կրիկորիկոսի և Պազունեսի հետ և Իսմայիլ հայը, որոնք կայսրից և վերոհիշյալ Արգիրոսից գրավոր պահանջեցին խրիստոնոսով հաստատված հավաստիացում առ այն, որ Վասակիոսն իր եղբայրների հետ գնան հաստատվելու Լարիսայում, և որ Վասակիոսը նշանակվի Լարիսայի կլեյսուրարիս, ինչը որ եղավ, և Իսմայիլը՝ Սյունպոսիոնի, ինչը որ եղավ, և որ Մելիսաը լինի Եփրատեսիայում գտնվող Տրյուպիա անապատի տուրմարիս, ինչը որ եղավ:

Բայց քանի որ մելիտենացի [արաբները] շարժվեցին Իսմայիլի դեմ և նրան սպանեցին, Սյունպոսիոնը մնաց անայի: Վասակիոսը դատապարտվեց դավադրություն պատրաստելու պատրվակով և բռնեց արքունի ճանապարհը: Դրանով Լարիսան վերստին դարձավ Սեբաստիային ենթակա տուրմա, որի զորավար նշանակվեց Լևոն Արգիրոսը՝ Եվստաթիոսի որդին, որը հետագայում դարձավ մագիստրոս և սխոլերի դոմեստիկոս:

Ինչ վերաբերում է Մելիսահին, նա հաստատվեց Եփրատեսիայում, և երբ Կոստանդինը նշանակվեց Խարսիանոնի դուքս (ավելի շուտ՝ Կոստանդին Դուկասը Խարսիանոնում – [Ն. Ա.]), այս նույն Մելիսաը մեկնեց և վերագրավեց Լիկանդոսի նախկին ամրոցը, այն վերակառուցեց, ամրացրեց և դարձրեց իր նստավայրը: Աստվածավախ Լևոն կայսրը դրան ավելց կլեյսուր անունը: Այնուհետև, Մելիսաը Լիկանդոսից գնաց Ցամանդոսի լեռը և այնտեղ հիմնադրեց մինչ օրս գոյություն ունեցող բերդամրոցը: Այն ևս կոչվեց կլեյսուր: Մելիսաը դարձավ նաև Սյունպոսիոնի տիրակալը և այն դաժնեց տուրմարիսություն:

Աստվածավախ Կոստանդին կայսեր և նրա մոր՝ Չոեի գահակալության օրոք, Լիկանդոսին առաջին անգամ տրվեց զորավարության կարգավիճակ և դրա առաջին զորավար նշանակվեց անձամբ ինքը՝ Մելիսաը, որն այդ ժամանակ սուկ Լիկանդոսի կլեյսուրարիսն էր:

Հետագայում այս նույն Մելիսան արժանացավ մագիստրոսի կոչումի՝ Կոստանդին կայսեր հանդեպ ցուցաբերած հավատարմության և սարակիզմների դեմ [պայքարում] զործած տարբեր ու անհամար սխրանքների համար¹:

Մելիսաի տիրոջ անունն Ազոոս է, որն, անկասկած, հայկական Աշոտ

անունն է, թեպես հեղինակն իր աշխատություններում անունը տառադարձում է 'Ασώτιος և [նվաստական-փաղաքական]՝ 'Ασωτικός¹:

Երկայնաբազուկ և հաղթահասակ Աշոտին հարկ չկա շփոթելու մեկ այլ հայ իշխանի հետ, որն ունենալով միևնույն անունը՝ մամնապես հռչակված էր իր ֆիզիկական ուժով, ինչպես այդ հավաստում են ժամանակագիրները: Նա Սմբատ I թագավորի որդին էր. 914 թ. [արքայազն Աշոտը] եկել է Կոստանդնուպոլիս և վերադարձից հետո հաջորդել իր հորը²:

Աշոտ Երկայնաբազուկը Կոստանդնուպոլիս է եկել Լևոն կայսեր գահակալության սկզբում: Ճակատամարտը, որի ընթացքում նա զոհվել է՝ Բուլգարոփիզոնի ճակատամարտն է:

Արշավանքն ուղղված էր Բուլղարիայի Սիմեոն թագավորի [893-927] դեմ: Բանակը Լևոն Կատակալոս մագիստրոսի բարձր հրամանատարության ներքո էր, որին Լևոն Փոկասը հենց նոր նշանակել էր սխոլերի դոմեստիկոս: Լևոն կայսրը նրա հետ ուղարկել է պատրիկ և պրոտովեստիարիոս Թեոդոսին, որը զոհվել է մարտի դաշտում³: Ժամանակագիրները չեն հիշատակում Աշոտ Երկայնաբազուկի մասին: Նրան ճանաչում է միայն Կոստանդին [VII] Ծիրանածինը, որը նրան դասում է Սիմեոնի դեմ մղված պատերազմի զոհերի շարքում, «որտեղ, ի շարս այլոց, զոհվեց նաև պրոտովեստիարիոս Թեոդոսը»: Մա մեզ թույլ է տալիս հավաստել, որ երկուսն էլ՝ թե՛ Աշոտը և թե՛ Թեոդոսը զոհվել են Բուլգարոփիզոնի ճակատամարտում: Ժամանակագիրները չեն հաղորդում նաև ճակատամարտի տարեթիվը: Սիմեոն [Լոգոթետեսը] դրա մասին հիշատակում է ի շարս այն իրադարձությունների, որոնք, ըստ նրա, տեղի են ունեցել Լևոն VI-ի [թագավորության] երրորդ տարուց հետո և վեցերորդ տարուց առաջ: Բայց քանի որ այդտեղ հիշատակված է Ստեփանոս պատրիարքի վախճանի և նրա հաջորդ Անտոնիոսի վերելքի մասին, շատ ավելի հավանական է, որ Բուլգարոփիզոնի ճակա-

¹ Նույնը, զրույս 43, 45 և 46: 'Ασώτικός, նույն տեղում, զրույս 43, էջ 187: Կոստանդին VII Շիրանածինն ծանոթ է &ζατος «սազատ» հայերեն բառը (նույն տեղում, էջ 202), որն Աշոտի հետ որևէ առնչություն չունի, բայց, հավանաբար, ազդել է 'Αζώτος տառադարձության վրա:

² St'u մեր հաղվածք՝ N. Adontz, Ashot Erkat [ou de fer, roi d'Arménie de 913 à 929, «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales», t. I (1932-1933), Bruxelles, 1935, p.13-35]:

³ Theophanes Continuatus, Chronographia, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnæ, 1838, p. 359-360; Georgii Monachi Vitae Imperatorum recentiorum. In.: Theoph. Cont., p. 855.

Λέων ο βασιλεὺς δομειστικὸν τῶν σχολῶν προβάλλεται Λέοντα Κατακάλον, ἐν τῇ 'Ράβδῳ τῆν οἰκησιν ἔχοντα, καὶ μετ' αὐτοῦ ἀποστέλλει Θεοδοσίον πατρικίον καὶ πρωτοβεστιάριον [Լևոն թագավորը սխոլերի դոմեստիկոս է նշանակում Լևոն Կատակալոսին, որը բնակվում էր Ռարդանում և նրա հետ ուղարկում է պատրիկ և պրոտովեստիար Թեոդոսիոսին]: Սիմեոն Լոգոթետեսը նրան անվանում է *πρωτοβεστιάριος Θεόδωρος* [պրոտովեստիար Թեոդորոս]: St'u Symeonis Magistri ac Logothetae Annales. In.: Theoph. Cont., p. 702:

¹ Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. Recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnæ, 1840, cap. 50, p. 227-228.

տամարտը կարող էր տեղի ունենալ Լևոնի [թագավորության] հինգերորդ տարվա վերջին կամ վեցերորդ տարվա սկզբին, այսինքն՝ 891-892 թվականին:

Այն կինը, որի փեսան Աշոտն էր, թվում է, թե Միքայել Անգուրեսի՝ *Μιχαήλ πραιπόσιτος ὁ Ἀγγούρηος* ազգականուհին է, որը հիշատակվում է Վասիլ I-ի (867-886) թագադրության մասնակիցների թվում¹: Ենթադրվում է, որ նա եղել է թեթևաբարո կին: Լատիներենի թարգմանիչը կարծել է, թե *Λαικαστρία*-ն հատուկ անուն է կամ մականուն: Եթե նա եղել է այլասերված կին, հասկանալի չէ, թե ինչո՞ւ է գրող կայսրը նրան արժանացրել իր ուշադրությանը: *Γαμβρός* արտահայտությունը բավական երկիմաստ է, որպեսզի կարողանանք ճշգրտել, թե ո՞ւմ հետ է ամուսնացել Աշոտը՝ նրա բրոջ, թե դստեր հետ: Աշոտը, որն ինչպես բոլոր հայ ավատատերերը, զինվորական էր, մայրաքաղաք ժամանումից քիչ անց, կարողացել է հասնել էքսկուրիտորների դոմեստիկոսի պաշտոնի, որը սխոլարիոսներից հետո կայսերական ամենակարևոր զորամասն էր. ուստի՝ զարմանալի է, որ մեր հեղինակը թերացել է նրան անվանել ոչ այլ կերպ և ավելի հարգալից, քան իբրև թեթևաբարո կնոջ փեսա:

Այնուամենայնիվ, նրա վասալ Մելիասի հանդեպ ճակատագիրն ավելի բարեհաճ է գտնվել, և կայսրությանը մատուցած ծառայությունների դիմաց նա գովեստի է արժանացել նաև իր տիրոջ նոթերում: Նա սովորական սպասավոր կամ ծառա չէր. հունարեն *δοῦλος*-ը, ինչպես հայերեն՝ «ծառայ»-ն, ունի նաև վասալի իմաստ: Այն պայմանները, որոնցում նա և նրա տերը թողել են իրենց երկիրը՝ Կոստանդնուպոլիս գնալու համար, անհայտ են: Մեր հեղինակը չի կարող նույնիսկ ասել, թե նրանք կայսեր մոտ էին եկել իբրև *πρόσφυς* [«փախստական»], թե *φίλος* [«բարեկամ»], և թե ծագումով նրանք Հայաստանի որ երկրամասերից էին: Այս դարաշրջանում Հայաստանում տիրող քաղաքական իրավիճակը հնարավորություն է ընձեռում ստորև առաջադրել մի քանի ենթադրություն: Ընդունելով, որ Աշոտը կայսեր մոտ էր եկել իբրև *φίλος*, այն է՝ ինչ-որ առաքելության հանձնակատար, կարելի է դա հարաբերակցել Աշոտի՝ Բագրատունիների առաջին թագավորի գահ բարձրանալու հետ, ինչը տեղի է ունեցել հենց այն ժամանակաշրջանում, երբ Աշոտն ու Մելիասը եկել են մայրաքաղաք: Բոլոր հայ պատմիչները հաստատում են, որ իշխանաց իշխան Աշոտը արքայական թագին հասել է Վասիլ I-ի համաձայնությամբ, և որ կայսրը, այն, ինչ հաղորդում է [իրադրությունների] ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Կաթողիկոսը, հաշ-

տություն և դաշինք է կնքել Աշոտ I-ի (885-890) հետ՝ անվանելով նրան «ին սիրելի որդի»¹: Մենք գիտենք, որ Հայաստանի իշխանաց իշխաններից հասցեագրված՝ կայսեր գրվածքներն ունեին *πρός ... πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον* [«մեր հոգևոր որդուն»] խորագիրը²: Հովհաննես Կաթողիկոսն, անտարակույս, տեղյակ է եղել Վասիլ I-ի՝ Աշոտ թագավորին հղած նամակին, և որ նրան ներշնչել է հղված արտահայտությունը:

Հավաստելով, որ Աշոտի թագադրությանը Վասիլը տվել է իր համաձայնությունը, Ասողիկը գտնում է, որ դա տեղի է ունեցել հայոց թվարկության 336 թվին (887 թ. ապրիլ - 888 թ. ապրիլ), այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է այնպիսի տարեթվի, երբ Վասիլն արդեն վախճանվել էր³: Հարցն ավելի է բարդանում նրանով, որ Մոսկվայի Լագարյան ճեմարանի Ավետարանի հիշատակարանը՝ մեզ հասած հայերեն ամենահին ձեռագիրը, տեղեկացնում է, որ Ավետարանն արտագրվել է հայոց թվարկության 336 թվին՝ *իշխանաց իշխան* Աշոտի իշխանության օրոք: Այսպիսով, կամ 336 թ. գրիչը դեռևս չգիտեր, որ իշխանաց իշխան Աշոտը դարձել է թագավոր, կամ գերադասել է պահպանել *ἀρχῶν τῶν ἀρχόντων* պաշտոնական տիտղոսը: Եթե մենք ավելացնենք, որ ըստ Թովմա Արծրունու, Աշոտը վախճանվել է հայոց թվարկության 339 թվին՝ չորս տարի թագավորելուց հետո⁴ և, այսպիսով, գահ է բարձրացել հայոց թվարկության 335 թվին, հասկանալի կդառնա, որ Աշոտ I-ի թագադրման տարեթիվը մնում է անորոշ: Այդուհանդերձ, հավաստի է, որ Աշոտ I-ի թագադրության առիթով նրա և կայսեր (անկախ այն բանից՝ Վասիլի, թե նրա որդու՝ Լևոնի) միջև տեղի են ունեցել դիվանագիտական բանակցություններ: Եթե Աշոտ I թագավորի ուղարկված առաքելության դեկավարն Աշոտն էր՝ Մելիասի հետ մեկտեղ, որոնք ժամանել են Կոստանդնուպոլիս Լևոն VI-ի օրոք, ապա ճիշտ կվարվենք, եթե Աշոտ I-ի գահակալությունը հետաձգենք մինչև Լևոնի թագավորությունը: Մոսկվայի Ավետարանի միևնույն հիշատակարանի վերջում նշված է. «Ես՝ Սահակ Վանանդացիս, Վարդ Վանանդացու որդին, որին նաև Մլեհ էին անվանում»⁵:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս *Դրասխանակեղծացի*, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 140:

² De cerimoniis Aulae Byzantinae, liber II, 48, p. 686-687. «Ին՝ հոգևոր որդի» ինչպես Հովհաննես I Գնչկիկն է իր նամակում անվանում Աշոտ III թագավորին՝ ըստ Մատթեոս Ուտայիցու (տե՛ս Մատթեոս Ուտայիցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, գլուխ 16, էջ 19):

³ Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 157:

⁴ Թովմայի վարդապետի Արծրունուց Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, ի յոյս էած Ք. Պատկանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, III, [գլուխ] 21:

⁵ Տ. Մակկերը սխալվել է, նշելով՝ «որին անվանում էին երկրորդ Մլեհ» (տե՛ս Ասողիկի թարգմանության նրա նախաբանը՝ F. Macler, Introduction, Etienne Asolik de Târon, historien arménien du Xe-XIe siècle. - Histoire universelle par Asolik de Târon. Traduite de l'arménien et

¹ Geogr., p. 832. *Աγγուրին* համապատասխանում է *Աγγուրիոս* անվանը, ինչպես *Իլլերին*՝ *Իլլեր*-ին (Theoph. Cont., p. 235; Sym., p. 675; Geogr., p. 828):

Խիստ երապուրիչ է ի դեմս նրա ճանաչել Լիկանդոսի ապագա տիրոջը: Ժամանակաշրջանը և մեր հաղորդած հանգամանքները պատեհ են այսպիսի նույնացմանը նպաստելու համար: Վանանդը Շիրակի հարևանությամբ գտնվող Կարսի տարածաշրջանն է, որտեղ և Աշոտ I թագավորի մայրաքաղաքն էր: Մելիասի գերական՝ Աշոտ Երկայնաբազուկը, կարող էր լինել Վանանդի իշխաններից և, հավանաբար, անձամբ թագավորի մերձավորներից: Այս ամենը նպաստում է Մլեհին Մելիասի կամ Լիկանդոսի Մլեհի հետ նույնացմանը: Այդուհանդերձ, հարկ չկա այստեղ ոգևորվելու: Նախ՝ Սահակն իր հոր մասին արտահայտվում է ինչպես արդեն վախճանվածի մասին, քանզի նշում է, որ իր հորն *անվանում էին* (և ոչ թե *անվանում են*) Վարդ, իսկ երկրորդ անվամբ՝ Մլեհ: Այնուհետև, եթե նա նույնիսկ դեռևս կենդանի է եղել և մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, Մլեհը հայոց թվարկության 336 թվին (887-888 թթ.) պետք է լիներ ոչ պակաս, քան երեսուցից տարեկան, եթե հաշվի առնենք, որ նա այդ ժամանակ ուներ մի որդի, որը պետք է լիներ բավական մեծահասակ՝ կատարելու համար գրական պատվեր: Մլեհն, այսպիսով, կարող է ծնված լինել 850-855 թվականների շրջանում: Մելիասը մահացել է 934 թ.՝ ճակատամարտի դաշտում: Եթե Մլեհը նույնացնում է Մելիասի հետ, ապա նա իր վախճանի պահին կարող էր լինել ավելի, քան ութսուն տարեկան, որն ակնհայտորեն չափազանց է՝ զենքը ձեռքին մահկանացուն կնքած մարդու համար:

Անբացատրելի է, թե ինչու Աշոտ I թագավորի կարծեցյալ բանագնացները, հայրենիք վերադառնալու փոխարեն, ծառայության են անցել կայսեր մոտ, այնուհանդերձ որքան էլ դա տարօրինակ թվա, ինչ-որ ձևով կարելի է արդարացնել: Սակայն զարմանալի է նաև, որ Մելիասն իր տիրոջը՝ Աշոտին կորցնելուց հետո, գնացել է ոչ թե Աշոտ I թագավորի մոտ, այլ Եփրատեսիայի տարածաշրջան: Այսպիսով, իրավասու ենք կարծելու, որ ինչպես և նրա տեր Աշոտը՝ նա սերում էր այդ տարածաշրջանից:

Կոստանդին VII Ծիրանածինը կարող էր շատ ավելի իրավացի լինել, եթե Աշոտ Երկայնաբազուկին բնութագրեր միաժամանակ *πρόσφυγος* և *φίλος*: Մենք ավելի հավանական ենք համարում, որ այս հայ իշխանը ներկայացել էր Լևոն կայսերը՝ հողերի փոխանակությանը հետամուտ լինելու համար, ինչպես նրանից հետո և, անտարակույս, նրա օրինակով՝ դա կա-

annotée par Frédéric Macler, deuxième partie, livre III, (888[?]-1004[?], Paris, 1897), p. LXIV): Այս ժամանակահատվածում հայ ավատատերերի շրջանում ընդունված էր ունենալ երկու աճուռ: Սահակի հորն անվանում էին Վարդ-Մլեհ կամ Վարդ, որին անվանում էին Մլեհ: Մոսկովյան ձեռագիրը՝ Լազարյան մեմարանի ամբողջ գրադարանի հետ մեկտեղ, այժմ գտնվում է Երևանում: Բարեբախտաբար, ունենք դրա լուսատիպ իրատարակությունը, որը պատրաստվել է Մոսկվայում 1899 թվականին: [Տե՛ս «Անտարան ըստ թարգմանութեան մայնանաց մերոց գրեպի ՅԼԶ թ. Հայոց և յամի Տեառն 887», Մոսկվա, 1899:]

մեն Մանուելն իր չորս որդիների, Վասակիսն իր երկու եղբայրների հետ, Իսմայիլն ու այլք: Աշոտի քայլերը հաջողությամբ չեն պահպնել: Կայսրը բավարարվել է նրան էքսկոմիսիտոսների հրամանատար նշանակելով, ինչպես ավելի ուշ Մանուելն է պահվել մայրաքաղաքում, իսկ նրա որդիները պաշտոններ են ստացել բանակում:

Մելիասը գտնվել է ավելի իրատես և կայսրից որևէ բարերարություն չակնկալելով՝ գնացել է այնտեղ, որտեղից, անկասկած, եկել էր, տնօրինելու իր ճակատագիրը: Մելիասի պարագան խիստ ուսանելի է և, ըստ էության, արժանի է քննության:

Կոստանդին VII Ծիրանածինը նշում է, որ 892 թ. պատերազմից հետո Մելիասը գնացել է հայերի երկիր՝ *πρός τήν τών Ἀρμενίων χώραν άπάραις*, և հայերի օգնությամբ հաստատվել Լիկանդոսի ու Ցամանդոսի տարածաշրջանում: Ի դեպ, միևնույն հեղինակը նրան մեզ ներկայացնում է իբրև փախստականի, որը բնակվել է Մելիտենեում, հեռավար՝ մի արաբ էմիրի մոտ, որի ենթակայության ներքո էր գտնվում քաղաքն այդ ժամանակաշրջանում և որտեղից, այլ հայերի հետ մեկտեղ, նա դիմում է Խարսիանոնի Եվստաթիոս Արզիրոս գորավարին և կայսերը՝ ստանալու խրիստովով հաստատված թույլտվություն՝ տուրմարխոս լինելու համար *εις Εύφρατειαν εις τὰ Τροπία εις τήν έρημιαν* [«Եփրատեսիայում գտնվող Տրյուպիա անապատի շրջանում»]: Մելիասը գրավել է Լիկանդոսն ու Ցամանդոսը և նույնիսկ Մյունպոսիոնը, երբ Կոստանդին Դուկասը նշանակվել է Խարսիանոնում:

Մելիասին վերաբերող այս երկու պատմությունում նշարելի է անհամապատասխանություն: Ըստ առաջին պատմության՝ Մելիասն սկսել է իր գործունեությունը Լիկանդոսում, որը ռազմակալել է մայրաքաղաքից ժամանելուց ի վեր, այն դեպքում, երբ երկրորդ պատմությունը նրան ներկայացնում է իբրև փախստականի Մելիտենեում. այնուհետև՝ նա հաստատվում է Եփրատեսիայում և այնտեղից իր տիրույթներն ընդարձակում՝ ռազմակալելով Լիկանդոսն ու Ցամանդոսը:

Եթե չենք ցանկանում մեղադրել գրող կայսրին իրեն հակասելու մեջ, հարկ է ընդունել, որ այստեղ խոսքն անցվում է Մելիասի պատմության երկու տարբեր պահերի: Առաջին անգամ նա հաստատվել է Լիկանդոսում, բայց հարկադրված է եղել այն լքել մեզ անհայտ պատճառով և հասնել Մելիտենե: Այստեղից նա հետամուտ է եղել Եփրատեսիայի տարածաշրջանում իբրև տուրմարխոս հաստատվելու համար թույլտվություն ստանալուն, որպեսզի այնուհետև՝ գնա և Լիկանդոսում ու Ցամանդոսում հաստատի իր

¹ Constantinus Porphyrogenitus, De Thematibus, t. 1, cap. 12, p. 33 (3).

տիրապետությունը¹: Մակայն սա միակ հակասությունը չէ, որը հարկ է հաղթահարել: Մեր հեղինակը պնդում է, որ Մելիսար դիմել է Խարսիանոնի Եվստաթիոս Արգիրոս զորավարին՝ Եփրատեսիան ստանալու համար: Մակայն, հայտնի է, որ Եվստաթիոս Արգիրոսն Անատոլիկոնի ենթազորավար լինելուց հետո, եղել է վիզլայի դրոնգար, և որ Լևոն VI կայսրը նրան ազատել է այդ պաշտոնից՝ Խարսիանոնում գտնվող նրա տուն արտոելու համար, և որ ճանապարհին նա մահացել է իր ծառայի տված բույժից²: Այսպիսով, Եվստաթիոսը երբեք չի եղել Խարսիանոնի զորավար: Այս փաստը նսեմացնում է Կոստանդին VII Ծիրանածինի վկայության արժանահավատությունը, քանզի արտոլված Արգիրոսն այստեղ ներկայացվում է իբրև Խարսիանոնի զորավար³:

¹ Constantinus Porphyrogenitus, De Adm[inistrando Imp[er]io.] p. 227.

² Theoph. Cont., p. 374.

³ Պետք չէ Եվստաթիոս Արգիրոսին շփոթել նրա նույնանուն ժամանակակիցների հետ, որոնցից երկուսին մեր սկզբնաղբյուրները գանձագանում են: Նրանցից մեկը՝ Լևոն VI կայսեր բազավորության սկզբից ի վեր մինչև 904 թ. կատարում էր նավատորմի դրոնգարի պարտականությունները: Նա է եղել նավատորմի հրամանատարը բուլղարների Միմեոն ցարի դեմ ուղղված՝ Նիկեփորոս Փոկասի արշավանքի ժամանակ՝ 891 թ. շրջանում (տես Theoph. Cont., p. 358; Georg., p. 854; Sym., p. 701):

Այս հեղինակները չեն հիշատակում հրամանատարների անունները և ըստ նրանց՝ արշավանքը տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության երրորդ տարուց հետո և յոթերորդ տարուց առաջ: Կոստանդին VII Ծիրանածինը լավ է ճանաչում այս Եվստաթիոսին՝ նավատորմի դրոնգարին, և այն, ինչ պատմում է Միմեոնի դեմ պայքարում օգնության կանչված բուրքերի և նավավար Միքայել Բարկալասի մասին, որի անվանության շնորհիվ իրավիճակը փրկվել է, վկայում է, որ այստեղ, իրոք, խոսքը վերաբերում է Փոկասի արշավանքին և դրոնգար Եվստաթիոսին (Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, p. 237-239): Նույն ժամանակակիցները հիշատակում են Միկիլիայում գտնվող Տաորմին քաղաքի գրավման մասին, որն ըստ Միմեոն Լոգոթետեսի՝ տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության տասներեքերորդ տարում, այն է՝ 898-899 թթ. և միայն Գեորգիոսն է քաղաքի կորստուղի վերագրում նավատորմի դրոնգար Եվստաթիոսի և ոմն Կարմալասի դավաճանությանը, այնպես որ կայսրը նրանց դատապարտել է մահվան, սակայն այնուհետև՝ պատրիարք Նիկողայոսի միջամտության շնորհիվ բավարարվել նրանց արտոելով՝ Եվստաթիոսին Ստուդիոնի, իսկ Կարմալասին Պիլիքիոնի վանքերը (Theoph. Cont., p. 365; Georg., p. 860-861; Sym., p. 704): Մակայն, ինչպես պարզվում է, քիչ անց, Եվստաթիոսին ներում է շնորհվել, և նա վերականգնվել է իր պաշտոնում: Ինչպես հաղորդում են միևնույն սկզբնաղբյուրները՝ նավատորմից Եվստաթիոսի հրամանատարությամբ է ուղարկվել Լևոն Տրիպոլիտացու՝ այդ նշանավոր ուխտադրուժի դեմ, որն ուղեկցել է արարների ռազմածովային ուժերին դեպի կայսրության և կողակտել Թեսալոնիկի քաղաքը՝ Լևոն VI-ի թագավորության տասներորդ տարում, այն է՝ 903-904 թվականին: Այս անգամ և Եվստաթիոսն իր կաշույն բարձրության վրա չի գտնվել՝ չհամարձակվելով նույնիսկ դիմակայել թշնամուն և հարկադրված է եղել իր տեղը զիջել Կիմերիոսին՝ կայսեր պրոտասպեկրետին (Theoph. Cont., p. 366-368; Georg., p. 862; Sym., p. 707):

Կոստանդին VII Ծիրանածինին հայտնի է մեկ այլ՝ Լևոն VI-ի թագավորության օրոք Կիբիրոտոսների բանակաթեմի ենթազորավար Եվստաթիոսի, որը բնութագրվել է իբրև պրոտոսպարք և սեկրետիկոս: Իր բանակաթեմ հասնելուն պես, այս Եվստաթիոսը սկսում է բանասարկել մարդալիտների կատեպանի դեմ, որն էր ոմն Ստավրակիոս Պլատիս: Հիմերիոսի

Ինչ վերաբերում է Կոստանդին Դուկասին, ապա ճշգրտելու համար այն տարեթիվը, երբ նա կարող էր Խարսիանոնի զորավարը լինել, հարկ է անդրադարձնել նրա հոր՝ Անդրոնիկոսի մասին պատմածին:

Թեոփանեսի Շարունակողը նշում է.

'Ο βασιλεὺς εἶχε τῶν Ἀνατολικῶν ὑποστράτηγον Εὐστάθιον πατρικιον, ὃς ἐκ τῆς καλλίστης καὶ ἀγαθῆς γενεᾶς τῶν Ἀργυρῶν ἐκπεφώνηται· ὃς τοῖς Ἰσραηλίταις κατεστράτει καὶ ἔτρεπεν οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ καὶ πολλάκις, ῥωμῆ καὶ ἰσχύι καὶ συνέσει καὶ ἀνδρίᾳ καὶ φρονήσει καὶ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, τετιμημένος καὶ ἐπειλημμένος, ἔχων καὶ Ἀνδρόνικον τὸν ἐκ τοῦ Δουκός. Εὐστάθιον Ἀργυρὸν οἱ Ἀγαρηνοὶ ἐδεδίδεσαν, ὡς τὸ τούτου ὄνομα ἐκπληξιν καὶ φόβον αὐτοῖς λέγεσθαι.

[«Թագավորն որպես Արևելյան՝ Անատոլիկոն <բնույթի> ենթազորավար (հյուպոստրատեզոս)՝ ուներ պատրիկ Եվստաթիոսին, որը հռչակված է եղել Արգիրոս՝ գեղեցկագույն և բարի տոհմաճանաչով: Նա պատերազմում էր խմայելացիների դեմ՝ ոչ թե մեկ, այլ բազում անգամներ, աչքի ընկնելով և զնահատվելով իր եռանդի, ուժի, խելամտության, խիզախության, բանակաճանության, պարկեշտության և արդարության համար: Նրան էր ծառայում նաև Անդրոնիկոսը՝ Դուկաս <տոհմից>: Հազարացիներն այնպես էին սարսափում Եվստաթիոս Արգիրոսից, որ նրա լույ անունը նրանց երկյուղ էր ներշնչում ու շփոթություն <պատճառում>»]:

Այս հատվածը օգտակար է համեմատել [Գեորգիոս] Համարտոսի [Մեղապարտի] Շարունակողի բնագրի հետ (ռուսերեն հրատարակությունում).

'Ο δὲ βασιλεὺς εἶχε τῶν Ἀνατολικῶν ὑποστράτηγον Εὐστάθιον πατρικιον, ὃς ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν Ἀργυρῶν ἐκπεφώνηται· ὃς τοῖς Ἰσραηλίταις κατεστράτει οὐχ ἅπαξ ἀλλὰ καὶ πολλάκις μαμαλεόμενος, καὶ Ἀνδρόνικον τὸν ἐκ τοῦ Δουκός, καὶ αὐτὸς αὐτῆς μετὰ τούτον τε τῆς στρατηγεσίας ἐπειλημμένος καὶ πατρικιος ἐνσεμνυόμενος· ὃν τοσοῦτον Ἀγαρηνοὶ ἐδεδίδεσαν, ὡς τὸ τούτου ὄνομα πρὸς ἐκδειμάτωσιν ἐν τούτοις ἅπασι λέγεσθαι. [«Թագավորն <որպես> Արևելյան՝ Անատոլի-

օժանդակությամբ, որն այդ ժամանակ փոստի լոգոթետեսն էր և հովանավորում էր Եվստաթիոսին, իսկ ավելի ուշ դարձել է նրա թշնամին, նրան հաջողվել է հեռացնել Ստավրակիոսին՝ նրա տեղը զբաղեցնելու համար: Նա մահացել է այս զույգ պաշտոններում մինչև Լևոն VI-ի մահը, որի հաջորդ Ալեքսանդր I կայսրը նրան պաշտոնանկ է արել և Խասինն նշանակել Կիբիրոտոսների զորավար, իսկ իր եղբորորդի Արեկիոսը ստացել է մարդալիտների կատեպանի պաշտոնը (Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, p. 229-231): Այս Եվստաթիոսը, որն ավելի երկար է ապրել, քան Լևոն VI կայսրը, չի կարող ակնհայտորեն նույնացվել Եվստաթիոս Արգիրոսի հետ, որը վախճանվել է նույն կայսեր օրոք:

¹ Theoph. Cont., p. 368-369.

² Georgii Monachi, dicti Hamartoli, Chronicon. Ed. Istrin, p. 33. Հունարեն բնագրում

կոն <թեմերի> ենթագորավար (հյուպոստրատեզոս)՝ ուներ պատրիկ Եվստաթոսին, որը հռչակված է եղել Արգիրոս տոհմանունով, որը պատերազմում էր խոնարհացիների դեմ, և ոչ թե մեկ, այլ բազում անգամներ կռիվ է բռնվել, ինչպես նաև Անդրոնիկոսին Դուկաս <տոհմից>, որն ինքը <Եվստաթոսից> հետո ստացել էր այս զորավարությունը և արժանացել պատրիկի կոչման: Հազարացիներն այնպես էին սարսափում <նրանից>, որ լոկ նրա անունը երկյուղ էր ներշնչում ու շփոթություն <պատճառում>»]:

Չանագանությունը երկու բնագրերի միջև ակնառու է: Մեկը Եվստաթոս Արգիրոսին է վերագրում այն, ինչը մյուսը նախասահմանում է Անդրոնիկոս Դուկասի համար: Քաջարի զորավարը, որի սուկ անունը սարսափ էր ներշնչում բշնամուն, ըստ առաջին բնագրի՝ Եվստաթոսն է, այն դեպքում, երբ մյուսը պնդում է, որ դա եղել է Անդրոնիկոսը: Վերջինս իբր Եվստաթոսին հաջորդել է նրա հրամանատարի պաշտոնում, փաստ, որին առաջին բնագիրն անտեղյակ է եղել կամ այդ մասին լռություն է պահպանել: Այս տարակարծության հետևանքով առաջ եկած դժվարությունը շրջանցելու համար, Կեդրենոսը սահմանափակվել է միայն փաստեր հաղորդելով՝ առանց զանազանելու երկու զորավարներին:

ὁ δὲ βασιλεὺς πρὸς τὴν ἑω̄ δύο γενναιότατα ἐκπέμπει στρατηγῶν, Εὐστάθιον τε τοῦ γένους τῶν Ἀργυρῶν καταγόμενον καὶ Ἀνδρόνικον τὸν ἐκ τοῦ Δουκόζ, οἵτινες πολλὰ τρόπαια ἐστήσαντο κατὰ τῶν Ἀγαρηῶν. [«Թագավորն Արևելք է ուղարկում երկու ազնվագույն զորավարների՝ Եվստաթոսին, որը սերում էր Արգիրոսների տոհմից, և Անդրոնիկոսին՝ Դուկասներից, որոնք նշանավորվեցին հազարացիների դեմ <մղված պատերազմի> բազում զինարարություններում»]:

Համարտուղսի Շարունակողի բնագիրը, այս պարագայում, անկասկած, գերադասելի է, քան Թեոփանեսի Շարունակողի բնագիրը: Հստակորեն տեսանելի է, որ վերջինս դրանից է սերում՝ Եվստաթոսի օգտին անելով մի քանի փոփոխություններ: Այսպիսով, Թեոփանեսի Շարունակողը բաց է բողել Անդրոնիկոսի հրամանատարությանը վերաբերող նախադասությունը՝ դրանից պահպանելով միայն մեկ բառ՝ *ἐπιεπιημμέννος* («ստացել է»)», որպեսզի նրան ներկայացնի այլ պաշտոնում, և հետևաբար, Անդրոնիկոսին դարձրել է Եվստաթոսի ենթակա՝ *ἔχων καὶ Ἀνδρόνικον* («ունենալով և Անդրոնիկոսին») ի նկատի ունենալով Եվստաթոսին,

բացակայում են փակագծերում վերցված բառերը, ինչը կարելի է վերականգնել ըստ հին աստիճան բարձրագույնի. *пръ же имяше Естафіа патриціа соуще отъ вѣстока подстратѣго (соущи подвоеводоу), иже отъ Аргоуръ имене словящесе (4).*

¹ Georgius Cedrenus, Historiarum compendium. Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekkero, t. II, Bonnæ, 1839, p. 263.

այլ ոչ թե *ὁ βασιλεὺς*-ին («թագավորին»), ինչպես նշված է Համարտուղսի Շարունակողի մոտ: Այս փոփոխությունները հեղինակն արել է զիտակցաբար՝ փառաբանելու համար Արգիրոսի ցեղը, հավանաբար, մի ժամանակաշրջանում, երբ կայսերական գահը զբաղեցնում էր Ռոմանոս III Արգիրոսը (1028-1034)¹: Դա, իհարկե, չի նշանակում, որ Եվստաթոսն արժանի չէր գովեստի: Երկու զորավարներին դիտելով իբրև հավասարի՝ Կեդրենոսը մասամբ իրավացի էր: Թվում է, թե արարական սկզբնաղբյուրները հաստատում են, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը աչքի են ընկել արարների դեմ մղվող պատերազմում: Հիջրայի թվարկության 291 թ. (24-ը նոյեմբերի 903 թ. - 13-ը նոյեմբերի 904 թ.)՝ բյուզանդացիները մտել են Հաղաթի տարածաշրջան: Արարական նավատորմիդը՝ մի ուխտադրուժի հրամանատարությամբ, որին արարներն անվանում էին Լուլամ Չուրակա, իսկ բյուզանդացիները՝ Լևոն Տրիպոլիտացի, ավերածություններ է սփռել մինչև Թեսաղոնիկե, որը գրավել է և կողոպտել²: Միմեոն Լոզոթեսեսը գտնում է, որ Լևոն Տրիպոլիտացու արշավանքը տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության տասնութերորդ տարում (903 թ. մայիս - 904 թ. մայիս), այսպիսով, նույն տարում, երբ բյուզանդական բանակը ներխուժել է Հաղաթի տարածաշրջան³: Հիջրայի թվարկության 292 թ. (904-905 թթ.)՝ բյուզանդացիները բռնություններ են գործադրել Տարսոնի, Մարաշի և Մամեստիայի բնակիչների նկատմամբ, իսկ հիջրայի թվարկության 293 թ. (904-905 թթ.)՝ իրենց ավերածությունները ծավալել են մինչև Հալեպի արվարձաններն ընկած տարածաշրջանները:

Սակայն հիջրայի թվարկության 294 թ. (22-ը հոկտեմբերի 906 թ. - 11-ը հոկտեմբերի 907 թ.)՝ արարական բանակը վրեժ է լուծել: Չորավար Ահմադ իբն Քեյ-Լալաղը ռազմերթի է դուրս եկել Տարսոնից, մտել բյուզանդական տարածք, այն ավերել ու վերադարձել քառասուն հազար գերիով և մեծ ավարով: Նա ներխուժել է երկրորդ անգամ և հասել Ծամնդավ [Sekend?]: Այս արշավանքների ժամանակ սահմանամերձ բերդամրոցների հրամանատար

¹ Նշենք, որ ոչ Միմեոն Լոզոթեսեսի և ոչ Գեորգիոսի աշխատությունները չեն ընդգրկում Թեոփանեսի Շարունակողի՝ վերոնշյալ հատվածը:

² G. Weil, Geschichte des Chalifen. Nach Handschriften, grosstentheils noch unbenutzen Quellen, Bd. III, Mannheim, 1851, S. 531. Արարներն, անտարակույս, չափազանցում են պնդելով, որ բյուզանդական բանակում կար հարյուր հազար մարդ և այն կազմված էր տասը խաչից կամ դրոշից՝ որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ տասը հազար զինվոր:

³ Sym., p. 705. Ուխտադրուժի Լուլամ Չուրակա արարական անունը հիշեցնում է նրա հակառակորդի անունը, ում հանձնարարված էր պաշտպանել Թեսաղոնիկեն և որն արարների ձեռք է ընկել քաղաքի անկումից հետո: Նա ուներ միևնույն՝ Լևոն անունը, ինչ ուխտադրուժը և ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի՝ *Χατζιλάκιος* (Theoph. Cont., p. 368), իսկ ըստ Գեորգիոսի՝ *Χατζιλάκιος* մականունները (Georg., p. 863): Արդյո՞ք հարկ է կարդալ *καταχίλακιος* (կազակ-զիակ՝ «փոքր զիակ»), թե արարներն բառի ընթերցվածը ստույգ չէ: Արարները կարող էին շփոթել երկու Լևոններին՝ ուխտադրուժին և գերին: Հնարավոր է նաև, որ Լուլամ Չուրական նշանակում է «նավավար, կապիտան» ([(زورق] zūraq՝ նավ):

գորավար Անդրոնիկոսը հայցել է խալիֆայի ներումը և իր երկու հարյուր մահմեդական զերհների հետ փախել Բաղդադ: Բյուզանդացիները ձեռնամուխ են եղել նրա հետապնդմանը, սակայն արաբները նրան պաշտպանել են և հույներին վտարել մինչ Իկոնիոն: Արաբական մի ստորաբաժանում [գաղտնի] թափանցել է կայսրության հողերը՝ փնտրելու Անդրոնիկոսի ընտանիքը՝ նրա դոյակում¹: Անդրոնիկոսի փախուստի պատմությունը՝ իր ստույգ տարեթվով, թույլատրում է ձերբազատել նրա կյանքն այս բոլոր առասպելներից, որոնցով լի է այն: Եթե նշանավոր գորավարը փախել է մինչ 907 թ. հոկտեմբեր, դա չէր կարող որևէ առնչություն ունենալ ո՛չ Սամոնասի փախուստի և ո՛չ Հիմերիոսի ռազմածովային արշավանքի հետ: Բյուզանդական ժամանակագիրները Հիմերիոսին են վերագրում ռազմածովային երկու արշավանք. առաջինը, որը տեղի է ունեցել Ս. Թովմայի տոնի օրը, այն է՝ հոկտեմբերի 6-ին, երբ նա հաղթանակ է տարել և երկրորդը, *ժուաբրիֆ ձե՛ մընի* [«հոկտեմբեր ամսին»], որն ավարտվել է նրա պարտությունը²: Ըստ Սիմեոն Լոզոթետեսի՝ առաջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության քսաներեքերորդ տարում (908 թ. հոկտեմբերին), իսկ երկրորդը՝ քսանհինգերորդ տարում (910 թ. հոկտեմբերին): Անդրոնիկոսը պետք է մասնակցած լիներ առաջին ռազմարշավին, սակայն Սամոնասի նյութած դավերի պատճառով նա հրաժարվել է դրանից և երկյուղելով կայսրից՝ զնացել Գաբալա, իսկ այնտեղից անցել արաբների մոտ: Այդուհանդերձ, այս ժամանակաշրջանում Անդրոնիկոսը գտնվում էր արդեն խալիֆայի մոտ և, այսպիսով, այս պատմությունը չի հավաստվում և կասկածելի է դարձնում մյուս ռազմարշավի գոյության փաստն իսկ: Ավելի քան տարօրինակ է այն ճակատագրական զուգահեռությունը, ըստ որի՝ այս երկու մարտերը կարող էին տեղի ունենալ հոկտեմբերին: Արդյո՞ք առաջին արշավանքը երկրորդի կրկնակը չէ: Արդյո՞ք այն չի հնարվել նախընտրելի հերոսի՝ Անդրոնիկոսի փախուստի պատմությունը դրական երանգներով ներկայացնելու համար: Մենք գիտենք, որ կայսերական նավատորմի ընդունակ չէր հաղթանակներ տանելու: Դրու՛նգար Եվստաթիոսը չի համարձակվել դիմակայել ուխտադրուժ Լևոն Տրիպոլիտացուն և նրան փոխարինել է Հիմերիոսը: Վերջինս ևս չի համարձակվել արաբական նավատորմի դեմապարիք փակել, որն առաջ է ընթացել մինչ Թեսաղոնիկե: Ի դեպ, դեռևս հավաստի չէ, որ Հիմերիոսն ուղարկվել է արաբների դեմ: Սիմեոն Լոզոթետեսը նրան չի հիշատակում, ինչը խիստ հատկանշական է: Թեոփանեսի

¹ G. Weil, p. 534-535.

² Theoph. Cont., p. 372; Georg., p. 867; Sym., p. 710. Երկրորդ արշավանքի մասին տե՛ս Theoph. Cont., p. 376; *ժուաբրիֆ ձե՛ մընի* = Georg., p. 870; Sym., p. 715 *էթ ժուաբրիֆ* [«առ ամսով»] որտեղ *ժուաբ* պետք է հասկանալ *ժուաբրիֆ*:

Շարունակադը և Գեորգիոս Վանականը նշում են, որ Հիմերիոսն այդ պահին *քրուատաթրիդ* էր, այն դեպքում, երբ ըստ Սիմեոն Լոզոթետեսի՝ այդ տիտղոսն ուներ այն Սիմեոնը, որն Իտալիայի գորբերի համար նախասահմանված զուժարը փոխանցել է Լևոն Տրիպոլիտացուն՝ Թեսաղոնիկե քաղաքը հրդեհից փրկելու համար: Հետաքրքրական է, որ վերոնշյալ երկու մյուս ժամանակագիրներն այս Սիմեոնին անվանում են *ձոթաթրիդ*, ավելացնելով, որ նա այնուհետև դարձել է պատրիկ և *քրուատաթրիդ*¹: Ահա մի փորձ, որը հարթում է Հիմերիոսին վերագրվող արշավանքով պայմանավորված հակասությունը, որի արժանահավատությունը կասկածելի է դարձնում այս մույն փորձը: Այն կացությունը, որում այս ժամանակաշրջանում գտնվում էր բյուզանդական նավատորմիդը, թույլ չէր տալիս հույսեր կապել հաղթանակի հնարավորության հետ, ինչն իբրև 908 թ. տեղի ունեցած իրադարձություն վերագրվում է Հիմերիոսին: Հենց նավատորմիդի ողբալի կացությունն է հարկադրել Լևոն VI կայսերը հոգ տանել այն կարգի բերելու համար և 911 թ. Հիմերիոսի հրամանատարությամբ ուղարկել թշնամու դեմ²: Նույնիսկ վերանորոգված նավատորմիդը պարտություն է կրել, այնպես որ Ալեքսանդր կայսրը (912-913) Հիմերիոսին ազատել է զբաղեցրած պաշտոնից: Այնուհետև դժվար է ընդունել իսկ, որ 908 թ. Հիմերիոսը կարող էր լինել ավելի հաջողակ՝ ունենալով մի նավատորմիդ, որն ավելի թույլ էր, քան 911 թ. նավատորմիդը: Ժամանակագիրները վկայում են, որ Հիմերիոսը, երբ 908 թ. նրա վրա է դրվել նավատորմիդի պատասխանատվությունը, լոզոթետես էր: Սակայն զարմանալի է տեղեկանալ, որ նա լոզոթետես էր նաև 911 թ. արշավանքի ժամանակ³: Սա նշանակում է, որ երկու արշավանքի փոխարեն տեղի է ունեցել մեկը և որ 908 թ. արշավանքն ուղղակի մտացածին է:

Սամոնասի պատմությունն այնպես, ինչպես ներկայացված է՝ ենթակա է քննադատության: Այն ակնբախտրեն ձևափոխված է՝ Դուկասի գործում կայսեր շնորհառուին խոցելու համար: Ըստ Սիմեոն Լոզոթետեսի՝ Սամոնասի փախուստը տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության տասնիններորդ տարում, այն է՝ 904-905 թվականին: Փախստականին հետապնդելու են ուղարկել հետերիարքոս Վասիլ Կամատերոսին և Գեորգիոս Կրիմիստեսին: Հալիս գետն անցնելու ժամանակ նրան ձերբակալել է դրու՛նգար Նիկեփորոս Կալլոնասը: Սամոնասը պատճառաբանել է, թե գնում է ադոթելու Սիրիսայի խաչի մոտ (*Տիրիս*): Բայց Կոստանդինը՝ Անդրոնիկոս Դուկա-

¹ Theoph. Cont., p. 367-368; Georg., p. 863; Sym., p. 707.

² De cerimoniis Aulæ Byzantinæ, liber II, 48, p. 651 et sqq.

³ Theoph. Cont., p. 371, 376-378; Georg., p. 866, 870; Sym., p. 710-715.

սի որդին, նրան բռնել է և ետ բերել մայրաքաղաք¹: Սակայն, հենց որ Հալիսն անցնում են՝ մտնում են Խարսիանոն: Կոստանդինը ներկայացել է իբրև Խարսիանոնի զորավար և փախստականին ձերբակալել այդ տիտղոսով: Այդուհանդերձ, այդ ժամանակաշրջանում՝ 904-905 թթ., Կոստանդինը գտնվում էր իր հոր՝ Անդրոնիկոսի մոտ, հավանաբար՝ Գաբալայում, որտեղից իր հոր հետ փախչում է Բաղդադ: Երկուսից մեկը, կամ Սամոնասի փախուստը համապատասխանում է ոչ թե հիշատակված, այլ ուրիշ տարեթվի, երբ Կոստանդինն իր փախուստի վերադարձից հետո կարող էր նշանակված լինել զորավար, կամ Կոստանդին Դուկասն այս պատմության հետ բացարձակապես որևէ առնչություն չունի: Առաջին ենթադրությունը կարող է ավելի համապատասխանել այն ամենին, ինչ մենք գիտենք Սամոնասի մասին: 904-905 թթ. Սամոնասը հազիվ էր ձեռք բերել Լևոն VI կայսեր վստահությունը՝ Վասիլ կուրիկուլարիոսի դավադրության մերկացման կապակցությամբ: Նրան ոչինչ չէր դրոշմ լքելու արքունիքը մի պահի, երբ արդեն ձեռնամուխ էր եղել այնքան հրապուրիչ թվացող կարիերայի: Քանզի նա դեռևս նվազ կարևորություն ունեցող դեմք էր, նրա հնարավոր փախուստը չէր կարող այնպիսի ուշադրություն գրավել, որին իբր արժանացել է: Դասալիքին պատժելու փոխարեն, եթե նա այդպիսին եղել է, ինչպես պետք է նրա վրա տեղային կայսերական ողորմածությունները: 906 թ. հունվարի 6-ին՝ Աստվածահայտնության օրը, կայսեր եղբոր՝ Ալեքսանդրի հետ Սամոնասն արժանացել է մեծ պատվի՝ երբ մկրտության ավագանից նրանց են հանձնել կայսեր որդուն՝ Կոստանդինին, իսկ 907-908 թթ. նա նշանակվել է պարակիմոնենոսի պաշտոնում, որը թափուր էր մնացել Վասիլ I-ից ի վեր: Սամոնասի փախուստի պատմությունը միտումնավոր է և միտված է փառաբանելու Կոստանդին Դուկասի ճշմարտացիությունը, որը չի կարողացել ստել, չնայած կայսերը խոստացել էր դատավորների առջև կեղծ վկայություն տալ մեղավորի օգտին: Եթե մենք չենք ցանկանում բացասել այս դիպվածն իբրև մտացածին, հարկադրված կլինենք ելակետ ընդունելով Կոստանդինի անունը, դա վերագրել մի ժամանակաշրջանի, երբ Կոստանդինն իրոք Խարսիանոնի զորավարն էր: Ժամանակագիրները չեն զլացել հիշատակել Սամոնասի հոր մայրաքաղաք ժամանելու մասին, ինչպես նշում է Միմեոն Լոզոթեսեսը՝ Լևոնի թագավորության քսանչորսերորդ տարում, այսպիսով՝ 909-910 թվականին: Կուրացած իր որդու փառքով՝ Միրիացին ցանկանում էր դարձի գալ քրիստոնեության և մնալ մայրաքաղաքում, սակայն Սամոնասը նրան տարհանզում է և պատրաստականություն հայտնում, անհրաժեշտության դեպքում, զնալու և նրան միանալու՝ *καὶ γὰρ δὲ, φασι,*

¹ Theoph. Cont., p. 368; Sym., p. 708. *Καμνίτης*՝ *Καλλωνός*ի փոխարեն: Գեորգիոսի մոտ հանդիպում ենք նույն անվան մեկ այլ տարբերակ՝ *Καμινός* (Georg., p. 864):

*εἰπερ δυνηθῶ, τάχιον πρὸς σὲ ἐπανελύσομαι*¹ [«ես էլ-ասում է,- երբ կկարողանամ, իսկույն կվերադառնամ քեզ մոտ»]: Անհիմն չէ կարծելու, որ Սամոնասը ջանացել է իրականության վերածել իր խոստումն ու փախչել հոր մոտ: Կոստանդինը նրան խանգարել է և ուղեկցել կայսեր մոտ: Լևոն VI-ի թագավորության քսանհինգերորդ տարում՝ 910-911 թթ., Սամոնասը մեղադրվում է կայսեր հասցեին գրպարտչական գրվածքի անըրբանկատ հեղինակ լինելու մեջ, ինչը դարձել է նրա անկման պատճառը: Կայսրը կարգադրել է նրան ձեռնադրել հոգևորական և արքայի Մարտինակիոսի վանք: Խիստ հավանական է, որ մայրաքաղաքը թողնելու ծրագիրը Սամոնասը հղացել է հենց այս առիթով, սակայն բռնվել և պատժվել է կայսեր կողմից²: Կոստանտին Դուկասը հիշատակվում է 913 թ. խոռվության առիթով իր՝ սխուրեթի դոմեստիկոս լինելու հանգամանքի պատճառով³: Իմաստունի ընդունել, որ նա այդ պաշտոնը ստացել էր իբրև փոխհատուցում այն ծառայության դիմաց, որը մատուցել է երախտամոռ շնորհառուի հետապնդման ժամանակ:

Մեր ուսումնասիրությունների նպատակը՝ Խարսիանոնում Եվստաթիոսի և Կոստանդինի կառավարման տարեթվի ճշգրտումն էր: Եվստաթիոսը Անատոլիկոնի ենթազորավարի տիտղոսով Կիլիկիայի սահմաններում մասնակցել էր արարների դեմ մղված ռազմական գործողություններին (903-905 թթ.): Այնուհետև՝ մայրաքաղաքում նա պաշտոնակալ է արվել և նշանակվել վիզլայի դրոնգար՝ քիչ անց Խարսիանոնում գտնվող իր տուն արքայիցն ու համար: Անդրոնիկոս Դուկասը, որը Սելևկիայի կլեյստրարխն էր, զբաղեցրել է Եվստաթիոսի տեղը, բայց 906-907 թթ. հոկտեմբերին՝ իր ամբողջ ընտանիքով, ներառյալ Կոստանդին որդին, փախել է արքաների մոտ: Ըստ ժամանակագիրների՝ կայսրը փորձել է նրան վերադարձնել, ինչը հնարավոր է: Սակայն այս կապակցությամբ նրանց շարադրանքն այնքան անհավանական է, որ լուրջ պատմությունը դրանից ոչինչ չի շահում: Հերթական անգամ Սամոնասին այստեղ դարձրել են քավության նոխազ: Մեր սկզբնաղբյուրները չեն հաստատում նաև Անդրոնիկոսին վերագրվող սխրանքները⁴: Կոստանդինը վերադարձել է հոր վախճանից հետո, գերինների փոխանակման ժամանակ, ինչը հաջորդել է Քել-Ղալադի՝ 906-907 թթ. արշավանքին, հավանաբար, 908 թվականին: Նա ուղղակիորեն նշանակվել է Խարսիանոնի զորավար: Ինչ վերաբերում է Եվստաթիոսին, ապա, ինչպես մենք տեսանք, Կոստանդին VII Ծիրանածինի վկայությունը զանազանվում

¹ Theoph. Cont., p. 375; Sym., p. 711; Georg., p. 868.
² Theoph. Cont., p. 375-376; Sym., p. 712-713; Georg., p. 869-870.
³ Theoph. Cont., p. 381; Sym., p. 718; Georg., p. 874.
⁴ [Ծանոթագրությունն անընթեռնելի է - քարգն.]:

է Թեոփանեսի Շարունակողի վկայությունից: Մեկն ընդունում է, որ նա եղել է Խարսիանոնի գորավար, մյուսը նշում է, որ նա մահացել է ճանապարհին՝ *εις τὸ Ἀραβ ... καὶ θάπτεται εἰς τὸ Σπώνιν τοῦ Ἀρα τὴν κορύφην* [«դեպի Արաբ... և թաղվել Սպունիսում, Արա լեռան գագաթին»]: Արան կամ Արանը և Սպունիսը նույնանուն են Անտոնինոսի երթուղու Արանիսին և Եվսպոննային ու գտնվում էին Մելիտենե քաղաքի և Սեբաստիայի միջև ձգվող գծի վրա՝, այն է՝ Խարսիանոնից արևելք: Եվստաթիոսը կարող էր մահկանացուն կնքած լինել Մելիտենեից Սեբաստիա ճանապարհին: Կարելի է ընդունել, որ ծովային ճանապարհով նա գնացել է մինչև Տրապիզոն, իսկ այնուհետև ցանկացել է Մելիտենեով վերադառնալ Խարսիանոն և կամ Խարսիանոն գնալու փոխարեն ապաստանել է Մելիտենեի էմիրի մոտ, ինչը թվում է ավելի հավանական: Եվստաթիոսը Խարսիանոնի գորավար է նշանակվել այն ժամանակ, երբ գնացել է Մելիտենե: Թվում է, թե հարկ է հենց այսպես ընկալել Կոստանդին VII Ծիրանածինի արտահայտությունը. *Εὐστάθιος ὁ τοῦ Ἀργυροῦ ἀπὸ τῆς ἐξορίας ἀνακληθεὶς εἰς Χαρσιανὸν στρατηγὸς ἐχάρισθη* [«Եվստաթիոսն Արգիրոս <տոհմից> ետ կանչվեց արքայից և գորավարի պաշտոնով ուղարկվեց Խարսիանոն»]: Նշանակման վայր մեկնելիս, նա մահացել է ճանապարհին: Մելիսաը, որի ճակատագիրը մեզ հատկապես հետաքրքրում է, այս ժամանակաշրջանում գտնվում էր Մելիտենեում՝ որպես փախստական: Հենց որ Եվստաթիոսին ներում է շնորհվել, Մելիսաը և հայ իշխաններ Վասակիսոսը, Կրիկորիկոսը, Պազունեսը և Իսմայիլը, Եվստաթիոսի միջնորդությամբ, հավանաբար նույնիսկ նրա հրահրմամբ, կայսրից պահանջել են խրիստոնեություն կնքված հավաստիացում՝ բյուզանդական տարածքում հաստատվելու համար: Մելիսաը բնութագրվել է իբրև փախստակ՝ *πρόσφυγος*, ինչը մատնացույց է անում, որ նախկինում նա բնակվել է կայսրության տարածքում: Մենք տեսանք, որ 892 թ. իր տիրոջ՝ Աշոտ Երկայնաբազուկի վախճանից հետո, նա վերադարձել է իր՝ Հայոց երկիր: Նույն տարում և նույն ճակատամարտում սպանվել է մանապես հայազգի Կուրտիկեսը, *ὁ Ἀρμένιος Κουρτίκης*, Լոկանայի նախկին տերը: Թվում է, թե Մելիսաը գավթել է լքված Լոկանան կամ հաստատվել ինչ-որ մի տեղ իր տարածաշրջանում: Նրա փախուստը Մելիտենե ակնհայտորեն առնչվում է բյուզանդական բանակի գործողությանը Հաղաթի ուղղությամբ՝ հիջրայի թվարկության 291 թ. (903-904 թթ.): Արդյո՞ք բյուզանդական բանակին նա իր օգնությունն է ցուցաբերել, իսկ այնուհետև՝ հետքերը խառնել, թե վարել է չեզոք և զգույշ քաղաքականություն, որպեսզի

կարողանա՝ երկու հակառակորդների միջև պահպանել իր տիրույթները: Ամեն դեպքում, միայն բյուզանդական իշխանությունների թշնամանքը կարող էր նրան դրդել գնալու Մելիտենեի էմիրի մոտ: Եվստաթիոս Արգիրոսը, որն ինքն արքունական էր, կարեկցել է դժբախտության իր բախտակից գործընկերոջը և հենց բարեկամել է իր կացությունը՝ միջնորդել է կայսեր առջև՝ նրան իր իսկ տիրույթներում վերհաստատելու համար: Ճիշտն ասած՝ Մելիսաը չի համաձայնվել, քանզի չի վերահաստատվել Լոկանայում: Նրա միջնորդ ընկերները եկել են իբրև Լարիսայի և Սյունյուսիոնի կլեյսուրարխներ՝ շատ ավելի շահավետորեն տեղավորվելու համար, այն դեպքում, երբ Մելիսաին նկատի են ունեցել դարձնել տուրմարիտս *εις Εὐφρατείαν εἰς τὰ Τρυπία εἰς τὴν ἐρημίαν* [«Եփրատեսիայում գտնվող Տրյուպիա անապատի շրջանում»]: Տեղեկությունը ստույգ չէ: Սակայն ակնհայտ է, որ խոսքը վերաբերում է մի տարածաշրջանի, որը գտնվում է Մելիտենեի հարավում՝ արևելքից՝ Եփրատի և արևմուտքից՝ արաբական բերդամրոցների միջև, այն գծի վրա, որը Տարսոնի լեռնաշղթայով ձգվում էր Մարաշից դեպի Մելիտենե: Հայերն այս տարածաշրջանն անվանում էին Կլավդիոսի գավառ, իսկ սիրիացիները՝ Կլավդիոսի և Գուրբոսի երկրամաս՝: Կայսրը բավական առատաձեռն գտնվեց Մելիսաին զիջելու այն՝ ինչը կայսրությանը չէր պատկանում, որովհետև խիստ կասկածելի է, որ Բյուզանդիան այդ տարածաշրջանի նկատմամբ որևէ իրավունքներ ունենար մի ժամանակաշրջանում, երբ այն Մելիտենեն արաբ էմիրի տիրապետության ներքո էր: Այդ ժամանակից ի վեր, հասկանալի է դառնում, որ Կոստանդին Դուկասի ժամանան պահին (ավելի մեծ բարդություններ պատճառած փախստակի, քանզի նրա փախուստը տեղի էր ունեցել ավելի ծանր հանգամանքներում), որը պատժվելու փոխարեն, Խարսիանոնի գորավարի պարտականություններն էր ստանձնել, Մելիսան իրեն իրավասու է համարել պահանջել Լոկանայի կամ Լիկանոսի իր ամրոցը և այն զրավել մուսավորապես 908 թ. շրջանում: Նա ամրացրել է այդ բերդամրոցը, ուր և տեղափոխել է իր նստավայրը: Լեոն VI կայսրն այն ճանաչել է իբրև կլեյսուր: Մելիսան իր տիրույթները հասցրել է մինչև Յամանդոսի լեռը, այնտեղ կառուցել մի բերդամրոց, որը ևս դասվել է կլեյսուրների շարքը: Գործունյա իշխանն իր տիրույթներին կցել է նաև Սյունյուսիոնի բերդամրոցը՝ Իսմայիլ հայի կալվածքը: Սյունյուսիոնի ճա-

¹ Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана. [Политическое состояние на основе хазарского строя], с. 81 и др.

² Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, p. 227.

¹ Հայերեն մի Ավետարանի հիշատակարանը մեզ տեղեկացնում է, որ այն գրվել է հ[այոց] թ[վարկության] 467 թ. (1018 թ.)՝ «ի գառառի Կղաւտոյ», տե՛ս «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», կազմեց Երվանդ Լալայան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915, № 43, էջ 76: Միայն Ասորին նշում է, որ 1065-1066 թթ. հայերն անապատել են Կլավդիոսի և Գուրբոսի գավառները, տե՛ս Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), éd. et trad. par J. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 162-164:

կատազիրը, որն Իսմայիլը հազիվ էր վերակառուցել, երբ նրա սպանությունից հետո այն կրկին ավերակների է վերածվել և մնացել անտերունչ, ապացուցում է, որ կայսրությունը հայ իշխաններին ոչ այնքան բարերարություններ էր անում, որքան շահագործում էր նրանց ուժերը՝ սահմանամերձ՝ ավերակների վերածված բերդամրոցները վերակառուցելու և դրանց պաշտպանությունում ամրապնդելու համար: Այդ նրա՝ [Մելիսաի], ջանքերի շնորհիվ է մախապատրաստվել ապագա մեծ հարձակումը, այդ նա է, ով դարձել է այդ հարձակման ոգեշնչողը, ով բյուզանդական զենքերին պետք է վերադարձներ տարիներ ի վեր դրանց խամրած փայլը: Ի դեպ, առաջին հարվածներն արարներին հասցրել է անձամբ Մելիսաը: Վերջիններս հավաստում են, որ հիջրայի թվարկության 303 թ. (17-ը հուլիսի 915 թ. - 4-ը հուլիսի 916 թ.)՝ հայազգի Մելիսաը հարձակվել է Մարաշի վրա և կայսերական բանակն առաջ մղել Հիսնի-Մանսուրի ուղղությամբ՝ մինչ Սամոսատ¹: Թվում է այս արշավանքի կապակցությամբ է, որ Ջոնե կայսրուհին, Լիկանդոսը, որը սուկ կլեյսուր էր, վերածել է զորավարության կամ բանակաթեմի և կլեյսուրարի Մելիսաը դարձել է Լիկանդոսի բանակաթեմի զորավար: Պաշտոնի այդ բարձրացումը ոչինչ չի փոխել թե՛ Մելիսաի կացությունում և թե՛ նրա տիրույթում, բացի այն, որ իբրև երրորդ աստիճանի զորավար՝ նա պատրաստվում էր ստանալ քսան լիտր աշխատավարձ՝ հինգ լիտրի փոխարեն, որն ստանում էր իբրև կլեյսուրարի²: Այնհայտ հաջողությամբ սկսված պատերազմը, ինչի մասին կարելի է դատել ելենդվ գերեվարվածների թվից, որոնք հաշվվում են հիսուն հազարի սահմանում (ոչ առանց չափազանցության), ընդհատվել է այն շարժման պատճառով, որին վերստին ձեռնամուխ է եղել Բուլղարիայի Միմեոն ցարը: Բանակը բուլղարների դեմ է մեկնել սխուլների դոմեստիկոս Լևոն Փոկասի հրամանատարությամբ 917 թվականին: Իրենց զորքերով դրան մասնակցած բանակաթեմերի զորավարների կողքին է եղել նաև հայերին առաջնորդած Մելիսաը, *Μελίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων* [«Մելիսաը հայերի հետ»]: Արշավանքն ավարտվել է բյուզանդական բանակի պարտությամբ, որը տանուլ է ավել երկու մեծ ճակատամարտ, մեկն օգոստոսի 20-ին՝ ինդիկտոնի V-ին (917 թ.) Ախեյոս գետի մոտ, մյուսը՝ Կատասիրտայում³: Մելիսաը վերադարձել է իր Լիկանդոսը: Ռոմանոս I Լեկա-

պենոսը (919-944) հաղթել է իր և Փոկասի միջև գահի համար սկիզբ առած պայքարում և 919 թ. դեկտեմբերի 17-ին հռչակվել կայսր: Հովհաննես Կուրկուսը Ռոմանոս I Լեկապենոսի կողմնակիցների թվում էր և նրա հաղթանակի պահին վիզլայի դրոմագար էր: Քիչ անց՝ 921 թ., նա նշանակվել է սխուլների դոմեստիկոս և ուղարկվել Արևելք: Ըստ Աստղիկի՝ Ռոմանոս I Լեկապենոսի թագավորության տասներորդ տարում դոմեստիկոսը պաշարել է Դվին քաղաքը, սակայն չի կարողացել այն գրավել: Կոստանդին VII Շիրաճածինն այդ արշավանքը վերագրում է «զորավար Հովհաննես Կուրկուսին»¹:

τοῦ Δουκός [«որս էր եկել Լևոնը, սխուլերի դոմեստիկոսը և Հովհաննես զորագլուխը (ստրատիարքոսը) և Նիկողայոսը Դուկասի որդին»] (տե՛ս նաև Georg., p. 882-883): Սակայն Սիմեոն Լոզոթեսոսը (էջ 725) նշում է. *ἔβηθε Λέων ὁ δούξ τῶν σχολῶν καὶ Νικόλαος ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ Ἰωάννης ὁ ἑταιρειάρχης* [«որս էր եկել Լևոնը, սխուլերի առաջնորդը (դարսը) և Նիկողայոսը, նրա որդին, և Հովհաննես հետերիարքոսը»]: Տարբերությունը բացատրվում է ծովի բառի առաջ բերած շփոթությամբ, որը նախնական սկզբնաղբյուրում օգտագործվել է իբրև դոմեստիկոս՝ ինչպես Սիմեոն Լոզոթեսոսի մոտ: Սակայն երկու մյուս ժամանակագիրներն այն ընդունել են իբրև Դուկասի ընտանիքի անվանում և, հետևաբար, աղավաղել բնագիրը: Հայտնի է, որ Կոստանդին Դուկասի ամբողջ ընտանիքը 913 թ. նրա խռովության ժամանակ ոչնչացվել է: Նա ունեցել է մի որդի, որի անունը եղել է Գրեգորաս Իվերիցես՝ իր մորեղբոր անվամբ և մի երրորդի՝ Միրայել անվամբ: Նրանք սպանվել են. *ἀνθρώποι δὲ καὶ Γρηγοῦρας ὁ υἱὸς τοῦ Δουκός καὶ Μιχαήλ ὁ ἐξαβελφός αὐτοῦ* [«կործանվել են և՛ Գրեգորասը՝ Դուկասի որդին, և՛ Միրայիլը՝ նրա երրորդորդին»] (Theoph. Cont., p. 383; Sym., p. 718-719; Georg., p. 876): Կոստանդինի կինը՝ Գրեգորաս Իվերիցեսի դուստրը, ետ է ուղարկվել Պափլագոնիայում գտնվող իր հայրական տուն (Theoph. Cont., p. 385; Georg., p. 8[**]; Sym., p. 721): Նա որևէ տեղ չի հիշատակում Կոստանդինի երկրորդ որդու մասին: Հավասար է այսպիսով, որ Սիմեոն Լոզոթեսոսի տեղեկությունը նախընտրելի է, և այս Նիկողայոսը չի կարող լինել կայսր Կոստանդին Դուկասի (1059-1067) նախահայրը, ինչպես կարծում են որոշ ուսումնասիրողներ:

Կոստանդին Դուկասից հետո, որը 913 թ. խռովության ժամանակ եղել է սխուլերի դոմեստիկոս (Theoph. Cont., p. 381; Sym., p. 718; Georg., p. 874), Լևոն Փոկասը ստանձնել է դոմեստիկոսի պաշտոնը (Theoph. Cont., p. 388; Sym., p. 723; Georg., p. 881): 917 թ. անհաջող արշավանքը պատրվակ է ծառայել նրան պաշտոնակն անելու համար: Իրական պատճառն ակնհայտորեն Ռոմանոս I Լեկապենոսի մղած գաղափար պայքարն էր իր թշնամու՝ Լևոն Փոկասի դեմ: Նրա փոխարեն նշանակվում է Հովհաննես Գարիդասը (Theoph. Cont., p. 392; Sym., p. 726; Georg., p. 885): Չնայած այս վկայությանը, նույն ժամանակագիրները գտնում են, որ *τῶν δὲ Βουλγάρων πάλιν ἐξελασάντων μετὰ Κατασύρτων μετὰ τὴν τοῦ δομεστίκου Ἀδραλέστου τελευτήν, προεβλήθη Πόθος ὁ τοῦ Ἀργυροῦ, ἀνὴρ κάλλιτος καὶ ἐμπειρότατος, δομεστίκος τῶν σχολῶν* [«երբ բուլղարները երկին հասան մինչև Կատասիրտայ»՝ դոմեստիկոս Ադրալեստոսի մահից հետո, սխուլերի դոմեստիկոս նշանակվեց Պոթոսը՝ Արգիրոս տանից, այդ լավագույն և վերին աստիճանի փորձառու] (Theoph. Cont., p. 400): Միևնույն արտահայտությունը տեղ է գտել Գեորգիոսի երկում (Georg., p. 892)՝ բացի *ἀνὴρ κάλλιτος καὶ ἐμπειρότατος* [«այդ լավագույն և վերին աստիճանի փորձառու»] բառերից: Սիմեոն Լոզոթեսոսը (Sym., p. 732) առաջարկում է. *μετὰ τὴν τοῦ Δουκός (իմա՝ Δουκός) Ἀδραλέστου τελευτήν* [Դուկաս (իմա՝ «որս») Ադրալեստոսի մահից հետո]: Այստեղ ևս Միմեոն Լոզոթեսոսը դոմեստիկոսի փոխարեն օգտագործում է *δουξ* բառը: Որևէ կասկած չի կարող լինել, որ խոսքը վերաբերում է Լևոն Փոկասին: Ժամանակագիրները մոռացել են, որ Պոթոսը հաջորդել է ոչ թե Փոկասին, այլ Գարիդասին: Նրանք նաև սխալվել են այս Արգիրոսի անվան հարցում: Կոստանդին VII Շիրաճածինը մեզ տեղեկացնում է, որ դոմեստիկոսի

¹ G. Weil, op. cit., Bd. II, Mannheim, 1848, p. 634.
² De cerimoniis Aulae Byzantinae, liber II, 50, p. 697. *ὁ στρατηγός Λικανδού, ὡς ὦν τότε κλεισοῦρχος* և. լ. [Լիկանդոսի զորավար, որն այն ժամանակ կլեյսուրարիստ էր հինգ լիտր <աշխատավարձով>]:
³ Այս ճակատամարտում սպանվել է, ի դեպ, Նիկողայոսը, որին Թեոփանեսի Շարունակողն ու Գեորգիոսը ներկայացնում են իբրև Դուկասի որդի, այն դեպքում, երբ Սիմեոն Լոզոթեսոսը գտնում է, որ նա եղել է Լևոն Փոկասի որդին: Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 390) նշում է. *ἔβηθε Λέων ὁ δομεστικός τῶν σχολῶν καὶ Ἰωάννης ὁ στρατιάρχης καὶ Νικόλαος ὁ υἱὸς*

Մելիսան իր գորքերով շարունակում էր մնալ Կուրկուասի կողքին: Նրանք համարձակորեն սկզբնավորել են այս փառապանծ դարաշրջանը, որն այնուհետև նշանավորվել է Նիկիեփոր Փոկասի և Հովհաննես I Չմշկիկի (969-976) արշավանքներով: 927 թ. Հովհաննես Կուրկուասն ու Մելիսանը գրավել են Մելիտենեն և մտել Հայաստան՝ Արածանի (Արսանիաս) գետի հովիտ: Հաջորդ տարի Խլաթ, Բիթլիս, Նփրկերտ, Արզն և նույնիսկ Ամիդ քաղաքներն ընկել են նրանց տիրապետության տակ: Այն ժամանակ, երբ արարները ջանում էին վերագրավել այս քաղաքները, 930 թ. Մելիսան իր գրոհներն առաջ է մղել մինչ Սամոսատ: Բախտը փոփոխական էր, իսկ Կուրկուասի ու Մելիսասի հակառակորդները՝ Համդանյան զորավարները, նույնքան քաջարի էին, որքան նրանք: 931 թ. Կուրկուասն ու Մելիսանը կորցրել են իրենց նվաճած բոլոր տարածքները, սակայն 934 թ. վերագրավել են Մելիտենեն և Սամոսատը: Այդ նույն տարում Մելիսանը զոհվել է: Անտարակույս, նրա բանակաթեմ Լիկանդոսը նրանից ավելի երկար է գոյատևել: Մելիսասի ստացած կայսերական խրիստովուրդ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ինվեստիտուրայի տեսակ՝ երաշխավորելու համար նրա ժառանգական իրավունքը նվաճված կամ նվաճվելիք տարածքի նկատմամբ: Այսպիսով, բնական է, որ Մելիսասի պաշտոնը նախասահմանվել է նրա ընտանիքի համար (5):

Երկրորդ Մելիսանը քաջ հայտնի է Հովհաննես I Չմշկիկի գահակալության օրոք: Նա ստանձնել էր սխուրեղի դոմեստիկոսի պարտականությունները և կայսեր հրամանով բյուզանդական բանակն առաջնորդել դեպի արաբական տարածքներ, կողոպտել Վերին Միջագետքը, գրավել բազմաթիվ քաղաքներ, սակայն 973 թ. Ամիդի պարիսպների տակ ընկել թշնամու ձեռքն ու կյանքին հրաժեշտ ավել գերության մեջ՝ արարների մոտ՝:

Ոմն Մելիսասի անունը կարելի է կարդալ մի կնիքի վրա, որտեղ դրոշմված է հետևյալ արձանագրությունը.

պաշտոնը հանձնարարվել է Լևոն Արզիրոսին, այն է՝ Պոքոսի եղբորը, և ոչ թե Պոքոսին (Constantinus Porphyrogenitus, De administrando Imperio, p. 228): Կոստանդին VII Ծիրանածինի գահակալության վերջում՝ 958 թ., Պոքոսը դեռևս տակ պատրիկ էր և երկուրորդների դոմեստիկոս՝ *τόν πατριτίκιον και δομέστικον τῶν Ἐξουβίων Πόθον τὸν Ἀργυρόν* (Theoph. Cont., p. 462-463; Sym., p. 756): Լևոնն այդ բարձր պաշտոնին արժանացել է միայն Ռոմանոս I Լեկապենոսի հետ իր դաշինքի համար, որի դուստր Ազաթնն ամուսնացել էր Լևոնի որդու՝ Ռոմանոսի հետ (Theoph. Cont., p. 399), այլ ոչ թե Լևոնի եղբոր հետ, ինչպես նշում է Թեոփանեսի Շարխունակողը, որի երկուն «Ռոմանոս»-ի փոխարեն կարդում ենք «Պոքոս» (Theoph. Cont., p. 374): Անհաջող արշավանքից հետո, որ Լևոնը ղեկավարում էր իր եղբոր՝ Պոքոսի հետ մեկտեղ, նա հարկադրված թողել է դոմեստիկոսի պաշտոնը և այն զիջել Հովհաննես Կուրկուասին: Իբրև այդպիսին՝ վերջինն ուղարկվել է ապստամբ հայ իշխաններ Տաճատի և Վարդաս Վոյիլասի դեմ (Theoph. Cont., p. 404; Sym., p. 734; Georg., p. 896):

¹ В. Р. Розен, Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. — «Записки Императорской академии наук», т. 44, СПб., 1883, примечание 143, с. 184.

Γεώργιος) ὁ (πρωτο)σπαθ(άριος) βέστ(ης) στρατ(ηγός) Μαιμιστρ(ας), Ἀναβάρ(ου) Τζαμαν(δοῦ) ὁ Μελίτης.
 [«Գեորգիոս պրոտոսպարարիոս վեստես ստրատեզոս Մամիստրայի, Անավարգայի, Յամանդոսի՝ Մելիաս»:]

Խիստ ուշագրավ է, որ Լիկանդոսը տեղ չի գրադեցնում դրա հիմնադրից սերող Մելիսասին ենթակա տարածաշրջանների թվում: Բայց ահա մեկ այլ կնիք, որի սեփականատերը Մելիսասի ընտանիքից չէ և որտեղ Լիկանդոսը հիշատակված է Մելիտենեի հետ մեկտեղ.

Βασίλ(είφ) βέστ(η) κρίτ(η) και κατεπάνω
Μελιτ(ήνης) Δικανδ(ού) τῷ Μαχρητ(α)ρῷ.
 [«Վասիլ վեստեսին, դատավորին և կատեպանին Մելիտենեի, Լիկանդոսի՝ Մախետարասին (ինձա՝ Մախարին)»:]

Այս երկու կնիքին ի տես, հարկադրված ենք ընդունել, որ ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում Լիկանդոսի բանակաթեմը կերպարանափոխվել է. Լիկանդոսի բուն մասը կցվել է Մելիտենեին և դրվել կատեպանի հրամանատարության ներքո, այն դեպքում, երբ մյուս՝ Յամանդոսի մասը՝ Մոպսուեստիայի և Անագարբայի տարածաշրջանների հետ կազմավորել է նոր զորավարություն: Այս փոփոխության տարեթիվը ճշգրտվում է Մոպսուեստիա և Անագարբա քաղաքների գրավումով: Կեդրենոսն այդ վերագրում է 924 թվականին: Ըստ Ասողիկի՝ որի տեղեկությունն ավելի ճշգրիտ է, Անագարբայի գրավումը տեղի է ունեցել այն նույն տարում, երբ կայսր Ռոմանոս II-ը (959-963) մահացել է, այն է՝ 963 թ., իսկ Մոպսուեստիայի գրավումը՝ 964 թվականին³: Պրոտոսպարար Գեորգիոս Մելիսանը, թվում է, թե այս նոր զորավարության առաջին հրամանատարն է, եթե այդ մասին դատենք ելնելով Չաուչի ժայռերի վրա գտնվող եկեղեցու որմնակարներից և արձանագրություններից⁴: Այնտեղ որմնակարների մի խումբ ներկայացնում է Նիկեփորոս [II] Փոկաս կայսերը (963-969), նրա կնոջը՝ Թեոփանո կայսրուհուն,

¹ G. Schlumberger, La Sigillographie de l'empire byzantin, Paris, 1884, p. 274.

² Ibid., p. 282.

³ Georgius Cedrenus, p. 361. *μηνη Ἰουλίφ ἰνδοικτιώνος* ζ' [«ինդիկտոնի վեցերորդ տարվա հուլիս ամսին»]: Կեդրենոսը նշում է, որ Տարսոնը և Ադանան ևս նվաճվել են: Ասողիկը նշում է Տարսոնի գրավման մասին 965 թվականին (տե՛ս Ասողիկ, էջ 183): Ըստ Իբն Հաուկալի՝ Տարսոնը դեռևս մահմեդական էր 978 թ., այն դեպքում, երբ Յակուտը (XIII դ.) հաստատում է Ասողիկի վկայությունը (տե՛ս G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, Cambridge, 1932, p. 132-133): Եթե Տարսոն իրոք Բյուզանդիային է անցել 965 թ., մեր կնիքը պետք է թվագրված լինի 964 թվականով:

⁴ G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, t. 2, Paris, 1932, p. 523.

հորը՝ Վարդասին և եղբորը՝ Լևոնին: Կարելի է տեսնել նաև Սերաստիայի քառասուն նահատակների երկարածիզ շարանը, որը եզրափակում են նիզակն ուսին, սպիտակ ժապավենը վզին՝ դեպի աջ գնացող երկու հեծյալ: Առաջինի մոտ կարելի է կարդալ հետևյալ արձանագրությունը. *Κυριε βοθηε τον δουλον σου Μεληαν μαγιστρον* [«Տե՛ր, օգնի՛ր քո ծառա՝ Մելիաս մագիստրոսին»]:

Երկրորդից տեսանելի են միայն մի քանի տառեր, որոնք գտնվում են գլխի երկու կողմում.

ω μ
ση τη

Իբրև Նիկեփորոս II Փոկաս կայսեր ժամանակակից՝ զորավար Մելիասը չի կարող լինել Լիկանդոսի նշանավոր հիմնադիրը, որն սպանվել է 934 թվականին: Նա պետք է, որ լինի կնիքի սեփականատեր Գեորգիոս Մելիասը, միակը, որը, մեր ունեցած տեղեկությունների սահմաններում, կրում է այս անունը բացի Լիկանդոսի հիմնադրից: Սակայն կա մի դժվարություն, որը բարդություն է հարուցում այս նույնացման համար: Գեորգիոս Մելիասն իբրև պրոտոսպարաբ հիշատակված է 964 թ. հիմնադրված զորավարության հրամանատար եղած ժամանակ, այն դեպքում, երբ Չաուշի արձանագրության Մելիասը զորավար է՝ որպիսին եղել է առաջին Մելիասը: Ի դեպ, կարելի է ընդունել, որ երկու հեծյալները ներկայացնում են հորն ու որդուն, և որ նրանք ոչ այլ ոք են, եթե ոչ առաջին Մելիասը և Գեորգիոսը, հավանաբար, նրա որդին: Մենք համոզված չենք, որ հեծյալները կարող էին նկարված լինել միևնույն տարեթվին, ինչ Փոկասի կայսերական ընտանիքը: Ակնհայտ է, որ չի կարելի նկարներից ելնելով դատել այն մասին, թե ըստ կատարողական արվեստի կարո՞ղ է արդյոք երկու խմբի միջև այդտեղ զանազանություն լինել: Ինչ վերաբերում է արձանագրություններին, տարբերությունը միանգամայն ակնհայտ է: Նիկեփորի արձանագրության տառերը և ուղղագրությունը, որոնք մեծ չափով զիջում են Մելիասի տառերին և ուղղագրությանը, ի հայտ են բերում այլ ձևազիր: Մելիասի արձանագրությունը կոչ է, որի հեղինակն անձամբ ինքն է (*τον σὸν δούλον* [քո ծառա]), այն դեպքում, երբ Նիկեփորի արձանագրությունը նրա նախածեռնությունից չի բխում (*τοὺς αἰψεβεῖς ἦμον βασιλεὺς* [աղավաղված՝ *τοὺς εὐσεβεῖς ἡμῶν βασιλεῖς*՝ մեր բարեպաշտ թագավորներին (հայց. հոլով)): Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ հենց առաջին Մելիասն է կենդանության օրոք, այն է՝ մինչ 934 թ. փորագրել ավել իր՝ իբրև եկեղեցու նվիրատուի կամ նույնիսկ հիմնադրի և որդու ու ծառանգորդի նկարը, այն դեպքում, երբ կայսերական խմբի նկար-

ները կարող էին փորագրվել ավելի ուշ՝ 964 թ., նույն վանքի տարածաշրջան՝ իր երեխաների հետ կայսրուհու կատարած այցելության առիթով: Ամեն դեպքում, երկու հեծյալներից մեկն, անտարակույս, Գեորգիոս Մելիասն է՝ Ցամանդոսի, Մոպսուեստիայի և Անագարբայի զորավարը: Նա հաջորդել է իր հորը, նրա՝ Լիկանդոսի բանակաթեմում և այն կառավարել 934-963 թվականներին: 964 թ. Կիլիկիայի մի մասի նվաճման հետևանքով՝ նրա բանակաթեմը ձևափոխվել է, և նա նշանակվել է Ցամանդոսին միացած այս մասի ղեկավարը կամ զորավարը: Հովհաննես I Չմշկիկը, որը Նիկեփորոսի գահակալության օրոք սխուրթի դռնապան էր, գահ բարձրանալով՝ անմիջապես այս պաշտոնը վստահել է Մելիասին: Իբրև այդպիսին է նա զոհվել 973 թվականին:

Գոյություն ունեն Լիկանդոսի անունը կրող երկու այլ կնիքներ. մեկը պատկանում է վեստեսի դատավոր բնութագրված ոմն Պետրոսի, մյուսը՝ Լիկանդոսի բանակաթեմի պրոտոնոտար կոչված ոմն Դավթի¹: Այն ամենից, ինչ հենց նոր ասացինք, հետևում է, որ այս կնիքները պետք է վերաբերեն X դարի առաջին կեսին՝ նախքան 964 թվականը: Լեզենդով հայտնի է նաև մեկ այլ կնիք.

*Ανθιμ(ιω) βασιλικω) σπαθ(αρο)κανδ(ι)δ(ατω) επι τ(ων) οικιακ(ων) κ(αι) (πρωτο)νοτ(αριω) Λικανδ(ου)*². [Անթիմիոսին, թագավորական սպարառկանդիդատին՝ սեփական [տիրություն] և Լիկանդոսի պրոտոնոտարին:]

Այս կնիքի սեփականատերը կայսերական տիրույթների սպարառկանդիդատ է և միաժամանակ Լիկանդոսի պրոտոնոտար: *οικιακά* բառը հարկ է վերագրել Մելիասների տարածաշրջանին, որը Հովհաննես Կուրկուսը նվաճել էր 927 թ. և հայտարարել *κουρατωρία*՝ կայսերական տիրույթ³: Այսպիսով, Անթիմիոսը, որն այս տիրույթի կառավարիչն էր, միաժամանակ ստացել էր Լիկանդոսի հարևան բանակաթեմում հարկերը գանձելու հանձնարարություն: Հետևաբար՝ նրա կնիքը վերաբերում է 934-964 թվականներին: 964 թ. Մելիասնեին միացած Լիկանդոսն ընդգրկվել է կատեսպանությունում, որի առաջին կառավարիչը, թվում է, եղել է Վասիլ Մխիթարը: Մխիթարի ընտանիքը (6) սերում էր հայկական Հանձիթ տարածաշրջանից և հայտնի էր Նիկեփորոս II Փոկասի ու Հովհաննես I Չմշկիկի գահակալությունից ի վեր: Ըստ Մատթեոս Ուռեայեցու՝ Հովհաննես I Չմշկիկը գահաժառանգորդներին՝ Վասիլին և Կոստանդինին ուղարկել էր Մխիթարի մոր մոտ Հանձիթ, որպեսզի նրանք ապաստանեն վանքում՝ նրանց մոր՝

¹ G. Schlumberger, p. 282.

² Ibid.

³ Theoph. Cont., p. 416-417; Sym., p. 741; Georg., p. 908.

կայսրուհու կողմից սպառնացող վտանգից փրկվելու համար: Սույն պատմությունը, որն առնչվում է, ինչպես մենք ցույց կտանք այլ տեղում (7), 964 թ. կայսեր գավակների բնակությանը Դրիզիոն (Drizion) վանքում: Այս փաստը վկայում է, այնուամենայնիվ, որ բյուզանդացիների համար Մյսիքարը նշանավոր ավատատեր էր, և որ նրանք կարող էին, հետևաբար, նոր կազմավորված կատեպանությունը վստահել նրա ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին, հավանաբար, նրա որդի Վասիլին: Ըստ այդմ՝ Վասիլի կառավարչության և կնիքի տարեթիվը կարելի է սահմանել 964-987 թթ. միջև՝ եթե հավատ ընծայենք Յահյա Անտիոքացու հաղորդած տեղեկությանը, ըստ որի՝ Բաղդադից ժամանելուց ի վեր Սկլերոսը տեսել է, որ Մելիտենեն գտնվում է հայագոհ Կուլեյբայի կառավարչության ներքո՝:

Ի դեպ, թվում է, թե Վասիլը եղել է Լիկանոսի և Մելիտենեի՝ նոր միավորման առաջին և վերջին կատեպանը, ինչպես և Մելիասն է եղել Յամանոսի, Մոպսուեստիայի և Անազարբայի կատեպանը: Ընդհանուր առմամբ, սահմանամերձ բանակաթեմերի սահմանների կայունությունը երաշխավորված չէր: Մտիպված լինելով դիմակայել թշնամիների զինաբախումներին՝ դրանց տարածքները հաճախ մերթ աճում էին, մերթ նվազում: Տարսոնի և Մելիտենեի միջանկյալ տարածքում գտնվող քաղաքները հաճախ ձեռքից ձեռք էին անցնում: Քաղաքը գրավելը բավական դյուրին էր, իսկ պահելը՝ բավական դժվարին: Ուստի՝ բազմիցս է հաղորդվում այս կամ այն քաղաքի գրավման մասին, սակայն մենք չենք տեղեկանում այդ նույն ժամանակաշրջանում թշնամու կողմից դրանց վերագրվմանը: Տասնմեկերորդ դարից ի վեր բանակաթեմերի կազմավորումը ենթադրում էր տրոհում, որն ավարտվել է նրանով, որ արևելյան սահմաններում այն իր տեղը զիջել է այլ համակարգի. բերդամրոցի, քաղաքի կամ տարածաշրջանի տիրակալ դառնալը գուցե որովայն էր դրանք դուքսի կամ կատեպանի հրամանատարության ներքո դնելուն: Միաժամանակ կայսրությունը շարունակում էր իր կործանարար քաղաքականությունը, որը միաված էր հայ իշխաններին հարկադրելու փել իրենց բնօրրանը և փոխարենը կալվածքներ ստանալու Եփրատից արևմուտք: Մի կողմից՝ Եփրատի, իսկ մյուս կողմից՝ Սեբաստիայից Տարսոն ձգվող շրթայի միջև ընդգրկված ընդարձակ տարածքը քիչ անց ծածկվել է հայկական [իշխանական] հարստությունների ցանցով: Նույն տասնմեկերորդ դարի վերջից նրանք են հող մախապատրաստել Կիլիկիայում հայկական պետության ստեղծման համար: Հայոց եկեղեցու դիրքորոշումը թույլ չի տվել տեղափոխված իշխաններին և բնակչությանը ձուլվել բյուզանդացիներին՝ դառնալ հայ-հռոմեներ (ինչպես այդ տեղի էր ունենում

մինչ այդ), հանգամանք, որը միշտ հետևել է տարագիրներին: Այս ժամանակաշրջանում ազգությունը հավաստող հայտանիշը կրոնն էր, դավանանքը, որը հաշվի էր առնվում ավելի, քան լեզուն: Սկսած Մելիասի ժամանակներից՝ բյուզանդական բանակը բազմիցս առաջ էր ընթացել Մելիտենեից դեպի Խլաթ, Վանա լճի ափերը: Եփրատի երկու կողմում գտնվող երկրամասերի միջև հաղորդակցությունը դառնում էր դյուրին: Հայ հոգևորականությունը հմարավորություն ուներ անխոչընդոտ մուտք գործել Մելիասի վերագրված տարածաշրջան: Տարսոնի վանականներից մեկը՝ Մովսեսը, մախաձեռնություն ունեցող մի մարդ, գնացել է Լիկանոս և այնտեղ կառուցել մի վանք. «Շինեցաւ վանքն բարեգարդ կարգադրութեամբ, բազմութեամբ եղբարց, բազմապայծառ, բանական իմաստնով: Մովսէս այրն Աստուծոյ, որ ամենայն արևմտեան աշխարհին պատճառ բարեաց եղև՝ ի բազմացուցանել զդասս կրօնավորաց. և իբրև աւանդապահ կրօնիցս մեր եղեալ՝ բաւեաց մինչև յաւուրս մեր»: Մովսեսի վանքը հիմնադրվել է «ի Լիկանոսի աշխարհին, ի Նահրնեար տեղիսն, ի Կարբերդ գավառին»¹: Այս ճշգրտումները վկայում են, որ պատմիչը, որին մենք պարտական ենք դրանց համար, քաջատեղյակ է Լիկանոսում Մովսեսի գործունեությանը: X դարը նշանավորում է նոր առաջընթաց Հայաստանում վանական կյանքի և հետևաբար՝ մտավոր կյանքի պատմության մեջ, քանզի այս վանքերը գրեթե բոլորը բացառիկ կրթամշակութային կենտրոններ էին: Հայոց բազմաթիվ Աբասի (929-953), Աշոտ III-ի (953-977) և Սմբատ II-ի (977-989) գահակալության օրոք Հայաստանը թևակոխել է խաղաղության և բարգավաճման ժամանակաշրջան, մասնավորապես, Բագրատունիների թագավորության սահմաններում: Իրադարձությունների ժամանակակից պատմիչ Ասողիկը թողել է այն վանքերի նկարագրությունը, որոնք այդ ժամանակաշրջանում բարգավաճում էին, ինչպես նաև ամենահռչակավոր հանրագիտակների անունները: Բյուզանդիայից վտարված հայ վանականները նշանակալից մասնակցություն են ունեցել այս շարժմանը: Հանդուրժողությունը քրիստոնեական մեծ կայսրության առաքինություններից չէր: X դարից ի վեր մասկոն է հալածել բոլոր այլադավաններին և առաջին հերթին՝ հայերին: Նրանց նկատմամբ գործադրվող բռնությունն ընդունել է այնպիսի ձևեր, որոնք ամենևին պատիվ չէին բերում խելամիտ քաղաքականությանը: Հեռու լինելով իր նպատակին հասնելուց՝ այն, ընդհակառակը, հրահրել է վճռական հակազդեցություն: Իր իրավունքները, իր և իր ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու համար՝ Հայոց եկեղեցին զինվել է: Կայսրության հռչակած պայքարը՝ իր իսկ համար ունեցել է կործանարար հետևանքներ: Այն հայե-

¹ Յահյան նրան անվանում է [անընթեռնելի]:

¹ Ասողիկ, էջ 175:

րին խոտորելու էր և վանելու կայսրությունից, դրդելու նրանց կենտրոնանալ Տարսուսում անկախության դրոշմ պարզելու գաղափարի վրա: Ուստի՝ կայսրությունը միայն ցամաքեցրել է դարեր շարունակ իր զինվորական փառքն ապահովող աղբյուրը:

Հայոց եկեղեցու հայրապետները՝ Անանիա Ա Մոկացին (943-968) և Խաչիկ Ա Արշարունեցին (972-991) հոգացել են բնակչության հոգևոր կարիքները՝ բնակչություն, որին կտրել էին իր հողից՝ կայսրության տարածքում վերաբնակեցնելու համար և ջանում էին նաև նրան անջատել Հայոց եկեղեցուց: Գլխավոր քաղաքներում՝ Սեբաստիայում, Լարիսայում, Տարսուսում, Լիկանդոսում, Անտիոքում նրանք հիմնադրել են հայկական քեմեր¹: Անտարակույս, հույն հոգևորականությունը չէր կարող ողջունել Հայոց եկեղեցու այս ձեռնարկումները: Նա ավելի է շեշտել իր թշնամանքը, որն արտահայտվել է գրավոր գրոհների, բանավեճերի տեսքով: Կաթողիկոս Խաչիկ Ա Արշարունեցու երկու նամակ-պատասխանը՝ հղված համապատասխանաբար՝ Սեբաստիայի և Մեյիտենեի մետրոպոլիտներին², հստակ պատկերացում են տալիս այն ժամանակ երկրի հոգևոր կյանքում տիրող անողորմության, անհաշտելիության մասին: Անհարկի է կասկածի ենթարկելն իսկ կրոնական այն անկեղծությունը, որով վիճաբանող կողմերը պաշտպանում էին իրենց դավանանքը: Մակայն չի կարելի նաև բողոքել, որ իրեն զգալ էր տալիս հատկապես ազգային զգացողությունը, որը գործում էր և պայքարում այդ ձևով և նշանավորում, այսպիսով, շրջադարձ հայ-բյուզանդական հարաբերություններում:

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ [ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՁՈՒՆԻՔԻ] ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

I

ԲԱՅԹՈՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Մի քանի տարի առաջ Ա. Վոզոսի աշխատասիրությամբ լույս տեսած «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների գրքի» բնական հրատարակության առաջին հատորը պարունակում է Կոստանդին Ծիրանածնի հռչակավոր աշխատության առաջին 37 գլուխները (1):

Այդ հատորի (պատկառելի ծանոթագրություններով ուղեկցվող վերանայված բնագիր) գիտական արժեքն անշուշտ կճանաչվի բոլոր բյուզանդագետների կողմից: Ծանոթագրություններում դրվել են բազմաթիվ հարցեր և բնմարկվել ամենայն խորիմացությամբ: Գիտական հրատարակիչը հատկապես մեծ ջանք է գործադրել «Արարողությունների գրքի» հրատարակված մասում բնագրի խաթարումները ուսումնասիրելու և շտկելու համար:

Ըստ Ա. Վոզոսի ուսումնասիրության, կայսեր աշխատության այն մասը, որ նա հրատարակել է, ամբողջական չէ: Այնտեղ մի լուրջ բացթողում և սկզբնական բնագրի խաթարում կա: Չեռագրում [գլուխների] համարակալումը, որն ընթանում է 9-րդ համարից մինչև 20-րդը, հաստատում է նրա ենթադրությունն ու վկայում առաջին 9 գլուխների կորստի մասին: Նույն գիտնականը այդ ենթադրյալ խաթարման մեկ այլ նշան է համարում այն փաստը, որ ներկա ձեռագրի արարողությունների շարքը սկսվում է Ս. Չատկի տոնից, մինչդեռ սկզբնագրում այն պետք է որ սկսվեր Ս. Ծննդյան տոնից:

Մեզ թվում է, որ խնդրի վերաբերյալ Ա. Վոզոսի առաջ քաշած ենթադրությունները կարոտ են որոշ ուղղումների և ճշգրտումների, որոնք, կարծում ենք, ի գործու ենք անելու մի կողմ դնելով հնարավոր խաթարման ենթադրությունը:

Չեռագրի համարակալումը բացահայտում է մի բացթողում, դա անվիճելի է: Մակայն այդ բացթողումը այնքան մեծ չէ, որքան թվում է: Նախ՝ պակասող գլուխները բոլորը չէին, որ գտնվում էին № 9 և հաջորդ համարների միջև, ուր պակասում է Չատկի տոնին վերաբերող հողվածի միայն սկիզբը: № 9-ի վերջի և 45-րդ գլխի միջև գետեղված մասն առանձին մի աշխատություն է կազմում: Դա ավելի հին վավերագիր է, որը Կոստանդին Ծիրանածնից պարզապես ներմուծել է իր աշխատության մեջ:

¹ Ասողիկ, էջ 202, 258: Այստեղ (էջ 258) «Սուլնդայ» տեղանունը պետք է կարդալ «Լուկնդայ», ինչպես ակնհայտ է դառնում ըստ «Լուլնդայ» տարբերակներից:

² Նույն տեղում, էջ 202-243, հմմտ. «Գիրք բոթոց», էջ 302:

Ինչ վերաբերում է առաջին մասին՝ 1-9-րդ գլուխներին, ապա այն պատկանում է մատենագիր կայսերը: Աշխատության այդ մասն ամբողջական չէ: Այնտեղ պակասում են 9 գլուխներ կամ, ավելի շուտ 9 հոդվածներ, քանի որ պահպանված գլուխների մեջ մի քանիսը գրչի մեղքով համարակալված չեն, և այդպիսով գլուխների կորուստը սահմանափակվում է չորսով:

Այս եզրակացությանը հանգելու պատճառները ներկայացնելուց առաջ մենք կցանկանայինք սեղմագրել այդ մասի գլուխներն այնպես, ինչպես մեր կարծիքով եղել է նախնական բնագրում:

Գլուխ Առաջին. Ընդհանուր բնույթի արարողություն, որը պետք է պահպանվեր կայսերական երթերի և հանդիսավոր քափորների ժամանակ Ս. Պալատից դեպի Ս. Սոֆիա և հակառակը: Գլուխն ավարտվում է մի նշումով այն մասին, որ այդ արարողությունը կիրառելի է Չատկի կիրակիի, Պայծառակերպության, Ծննդյան և Աստվածհայտնության տոների ժամանակ:

Հետո գալիս են չորս հոդվածներ, որոնցում հաջորդաբար քննվում են հետևյալ չորս տոներից յուրաքանչյուրին հատուկ արարողությունները՝ Ս. Չատիկ, Աստվածամոր Ծնունդ, Ավետումն, Ավագ Շաբաթ:

Հենց այս հոդվածները համարակալված չեն, մինչդեռ դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին գլուխ է կազմում: Որոշ վերապահություն կարելի է անել առաջին հոդվածի համար, որը վերաբերում է Չատկի օրվան: Եվ իսկապես, այն կարելի է չդիտել որպես առանձին հոդված, քանի որ Չատկի օրն ընդգրկված է այն հինգ տոների շարքը, որոնք նշվում են ըստ ընդհանուր արարողության: Սակայն քանի որ այս հոդվածը գալիս է ընդհանուր արարողության ընթացքը ճշգրտելու կամ լրացնելու՝ Չատկի օրվա տոնի կապակցությամբ, ապա մենք կարող ենք այն ինքնուրույն գլուխ համարել և մենք այն դիտում ենք որպես այդպիսին¹:

Այլ են Աստվածամոր Ծննդյան, Ավետման և Ավագ Շաբաթվա տոներին վերաբերող երեք հոդվածները: Դրանք մեծ տոներ են, որոնց արարողությանը նվիրված հոդվածները սկզբնազրույց պետք է որ առանձին գլուխներ լինեին:

<Գլ. 2> Ս. Չատկի տոնի արարողություն (էջ 17, տ. 16 - էջ 20, տ. 29),

<Գլ. 3> Աստվածամոր Ծննդյան տոնի արարողություն (էջ 20, տ. 30 - էջ 26, տ. 21),

¹ Տե՛ս նման մի դեպք, որ հաստատում է մեր ենթադրությունը: Ծննդյան տոնի արարողության վերջում (գլ. 2, էջ 34) ասվում է, որ նույն արարողությամբ էին ընթանում Աստվածհայտնության ու Չատկի տոները, սակայն, այնուամենայնիվ, Աստվածհայտնության տոնը առանձին նկարագրված է 2-րդ գլխում, իսկ Չատկինը՝ 4-րդ գլխում:

<Գլ. 4> Ավետման տոնի արարողություն (էջ 26, տ. 22 - էջ 26, տ. 31),

<Գլ. 5> Ավագ Շաբաթվա արարողություն (էջ 26, տ. 22 - էջ 28, տ. 20):

Այս վերջին տոնի զբաղեցրած տեղը բացատրվում է հեղինակի այն նախագգույնացմամբ, որ դրա արարողությունը համապատասխանում է Ավետման տոնի արարողությանը (էջ 26, տ. 22):

Հաջորդ գլուխները պարունակում են երգեր և գոչյուններ բոլոր այն հանդիսությունների համար, որոնց մասնակցում էր կայսերական արքունիքը: Դրանք են.

<Գլ. 6> Հիսուսի Ծննդյան տոն = գլ. 2 (տպագիր),

<Գլ. 7> Ճրագալույց Ս. Հարության = գլ. 3 (տպագիր),

<Գլ. 8> Ս. Չատիկ = գլ. 4 (տպագիր),

<Գլ. 9> Ս. Չատկի Բ օր = գլ. 5 (տպագիր):

Չեռագրում դրանից հետո գալիս է Նոր Կիրակին և դա մատնանշում է ակնհայտ մի բացթողում, քանի որ Չատկական Շաբաթվա մնացած բոլոր օրերը՝ երեքշաբթին, չորեքշաբթին, ուրբաթը և շաբաթը, բացակայում են: Մինչդեռ դրանք պատկանում էին այն օրերի շարքին, որոնք տոնվում էին հանդիսավոր կերպով արքունիքի մասնակցությամբ: Եվ իսկապես, վերա-հրատարակված բնագրի երկրորդ մասում, որը, մեզ հետաքրքրող հատվածից տարբերակելու համար, մենք կանվանենք «Արարողությունների երկրորդ զիբք», տեղ է հատկացված այդ օրերից յուրաքանչյուրին՝ իրեն հատուկ արարողության հետ միասին: Կա միայն մեկ բացառություն. քանի որ շաբաթ օրվա արարողությունը նույնանում է ուրբաթ օրվա արարողությանը (հեղինակն այդ բանը նշում է 99-րդ էջում), ապա այն առանձին ներկայացված չէ: Այսպիսով, այս օրերը զբաղեցնում են չորս գլուխ՝ 20-24-ը: Առանց իրականության դեմ մեղանչելու, մենք կարող ենք ընդունել նույն դասավորությունը «Արարողությունների առաջին զիբքի» համար: Այդ դեպքում մենք կունենանք.

<Գլ. 10> Չատկի Գ օր,

<Գլ. 11> Չատկի Դ օր,

<Գլ. 12> Չատկի Ե օր,

<Գլ. 13> Չատկի Չ օր (նույնը է օրվա համար),

<Գլ. 14> Չատկի Ը օր կամ Կրկնագատիկ = տպագրի. 6-րդ գլ.,

<Գլ. 15> Փոքր Հոգեգալուստ = տպագրի 7-րդ գլ.,

<Գլ. 16> Համբարձում = տպագրի 8-րդ գլ.,

<Գլ. 17> Հոգեգալուստ = տպագրի 9-րդ գլ., մինչև 56-րդ էջի 8-րդ տողը:

Այստեղ երգերի և գոչյունների կարգը և դրա հետ միասին «Արարողությունների առաջին զիբքն» ավարտվում են: Պայծառակերպության տոնի արարողությունը համընկնում է Քրիստոսի Ծննդյան տոնի արարողությանը,

ինչպես նշված է այդ տոնին վերաբերող գլխի վերջում (էջ 34):

Համարակալումը շարունակվում է «Արարողությունների երկրորդ գրքի» համար:

<գլ. 18> Ս. Չատկի օրվա տոնի արարողություն = գլ. 9, էջ 56, ա. 9, գլխի սկիզբը քերթերի կորուստի հետևանքով պակասում է,

<գլ. 19> Չատկի Բ օրվա արարողություն = տպագրի 10-րդ գլ.,

<գլ. 20> Չատկի Գ օրվա արարողություն = տպագրի 20-րդ գլ.:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ենթադրությամբ վերականգնված համարակալումը միանում է իրական համարակալմանը: Նշված բացթողման չափը ճշգրտված է և զգալիորեն նվազել է պարզապես համարները վերականգնելու շնորհիվ: Հետո ամեն ինչ տեղն է ընկնում:

Գլ. 21 Չատկի Դ օր,

Գլ. 22 Պատրիարքի հրավերը,

Գլ. 23 Չատկի Ե օր,

Գլ. 24 Չատկի Չ օր (և Է օր),

Գլ. 25 Կրկնագատիկ,

Գլ. 26 Փոքր Հոգեգալուստ,

Գլ. 27 Համբարձում,

<Գլ. 28 Ս. Եղիայի տոնը>,

<Գլ. 29 «Նեայի» օծումը>,

<Գլ. 30 Ս. Դեմետրիոսի տոնը>,

Գլ. 31 Երևումն Ս. Խաչի,

Գլ. 32 Սուրբ Ծնունդ,

<Գլ. 33 Ս. Բարսեղի տոնը>,

Գլ. 34 Նավակատիք Ս. Ճրագալույցի,

Գլ. 35 Ս. Ճրագալույց,

Գլ. 36 Տեառնընդառաջ,

Գլ. 37 Ուղղափառության տոն (վերջում, էջ 147, տող 27-148),

Գլ. 38 Սուրբ Խաչ,

Գլ. 39 Ավետում,

Գլ. 40 Ծաղկագարդի նավակատիք,

Գլ. 41 Ծաղկագարդ,

Գլ. 42 Ավագ հինգշաբթի,

Գլ. 43 Ավագ ուրբաթ,

Գլ. 44 Ավագ շաբաթ,

Գլ. 45 Եկեղեցու միություն,

<Գլ. 46 Մրապետների զգեստափոխությունը տոների և երթերի ժամանակ>:

Այսպիսով 46 գլխից բաղկացած աշխատությունը բաժանված է երկու տարրեր մասերի: Մեկն ընդգրկում է առաջին 17 գլուխները, իսկ մյուսը՝ 18-ից 46-րդ գլուխը: Աշխատության այս երկու մասերը զգալի կերպով տարբերվում են միմյանցից: Առաջին մասում ամենուր խոսվում է կայսրերի, միապետների՝ օի ծեսօժտալ, մասին, մինչդեռ երկրորդ մասում արարողությունը ճանաչում է միայն մեկ կայսր՝ օ Բասիլեւս: Մեջբերումներն ու փաստարկներն ավելորդ են: Դրանց կարելի է հանդիպել որքան ցանկանաք պատահական էջեր քերթելիս: Օրինակ, 12-րդ էջում օի ծեսօժտալ ձևին հանդիպում ենք տասն անգամ: Բարեմադրանքները հասցեագրված են բազմաթիվ միապետների. πολλοι ὑμῖν χρόνοι [«բազում տարիներ ձեզ»] կամ πολλοι ὑμῖν χρόνοι σὺν ταῖς αὐγούσταῖς καὶ τοῖς πορφυρογεννήτοῖς [«բազում տարիներ ձեզ ավգուստաներով և ծիրանածիններով (ինձ՝ կանանցով և զավակներով) հանդերձ»] (էջ 30, 32, 39): Նրանց կոչում են εὐεργέται [«բարերարներ»] կամ θεοσεπτοὶ εὐεργέται [«աստվածապախ բարերարներ»] (էջ 36, 58, 53) կամ ἀνδρειότατοι ծեսօժտալ [«քաջարի տիրակալներ»] (էջ 55) և այլն:

Հոգնակիով օգտագործված արտահայտությունները վկայում են միաժամանակ բազմաթիվ միապետների ներկայության մասին:

Այդ մասում «կայսր» բառը հայտնվում է լոկ այն դեպքում, երբ խոսում են կայսրերից մեկի մասին. օրինակ՝ կարդում ենք. ἀνίστανται οἱ ὀδισσοῦντες [«տիրակալները ոտքի են կանգնում»] (էջ 18, տող 16), սակայն. պրեպոզիտոսը հրաման է ստանում τοῦ ὀδισσοῦ [«տիրակալից»] (էջ 18, տող 9). կամ καὶ ἐπιδίδωσι ὁ πατριάρχης τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ τὸν θυμιατόν [«և պատրիարքը փոխանցում է բուրվառը մեծ քաղաքին»] (էջ 12, տող 6) և այլն: Այն կայսրը, որին պատրիարքը տվել էր բուրվառը, որակված է որպես «մեծ, ավագ»՝ նրան իր գործընկերներից տարբերելու համար: Մեկ այլ հատվածում ասվում է, որ պատրիարքը բուրվառը փոխանցում է կայսրը՝ τῷ βασιλεῖ, առանց որևէ բնորոշման (էջ 22, տող 12):

Լիովին այլ պատկեր է «Արարողությունների երկրորդ գրքում», ուր երբեք չի խոսվում կայսրերի մասին, այլ միայն մեկ կայսր մասին՝ օ Բասիլեւս: Վերցնենք ցանկացած՝ օրինակ 10-րդ, գլուխը. «Սպասում են կայսրը»՝ τὸν βασιλέα (65, տող 12). 'Ο δὲ βασιλεὺς ... φορῶν σάγιον χρυσοῦν [«Իսկ կայսրը ... հագնելով ոսկե պատմուճանը (սագիտն)»] (65, տող 15) διελεθῶν ὁ βασιλεὺς [«որսու գալով, կայսրը»] (66, տող 4); «երկրպագել կայսրը»՝ τῷ βασιλεῖ (տող 7); «կայսրը նախորդում է», (տող 12 և 25). «կայսրը ժամանում է» (տող 19). «կուսակցություններն ընդունում են կայսրը» (տող 30): Այդ տեսակետից հատկապես ուսանելի է 9-րդ գլուխը: Թերթերի կորուստի հետևանքով «Արարողությունների գրքի» առաջին

մասի վերջին գլուխը և երկրորդ գրքի սկիզբը միացել են՝ կազմելով 9-րդ գլուխը: Այսպիսով այս մասում շատ լավ զգացվում է, որ կա տարբեր ծագում ունեցող երկու հատված. մեկում բացակայում են «կայսեր» թեոսեպտոյ *εὐσεβείς εὐεργέται* [«աստվածավախ <Վ> բարեպաշտ բարերարներ»] (54, տող 16), իսկ մյուսում ամենուր խոսում են կայսեր՝ *βασιλεύς-ի*, մասին և այդպես մինչև տասն անգամ՝ միայն մեկ էջում (էջ 59): Հիշենք ուրեմն երկու աշխատությունների միջև գոյություն ունեցող այս տարբերությունը:

Սակայն «Արարողությունների երկրորդ գիրքը» պարունակում է որոշ գլուխներ, որ նույնպես խոսում են «միապետների» մասին և այդ գլուխները երկրորդ գիրքը հարազատացնում են «Արարողությունների առաջին գրքին»: Դրանք այն գլուխներն են, որոնք մենք առել ենք փակագծերի մեջ և որոնք վերարտադրում են Ս. Եղիայի, Նեայի կամ Նոր Եկեղեցու, Ս. Դեմետրիոսի և Ս. Բարսեղի տոմերի արարողակարգը (գլ. 28-30, 33), ինչպես մակ վերջին գլուխը, որը վերաբերում է կայսերական զգեստներին և Ուղղափառության տոնին հետևող մեկնաբանություններին:

Այսպես, Ս. Եղիայի գլխում երբը արժանանում է «միապետների»՝ *οἱ δεσποτάι*, ներկայությանը, և դա կրկնվում է մոտ տասնհինգ անգամ մի քանի էջում: Այդ միապետներից մեկն անվանվում է «ավագ կայսր»՝ *μέγας βασιλεύς*, մնացածը՝ «երիտասարդ կայսրերն» են՝ *οἱ μικροί* (էջ 107, տ.10): Ավագ կայսրը «ազնվականներին բաժանում է փոքր խաչեր», կարդում հրավիրվածների ցուցակը (էջ 109, տող 19) և պատրիարքի հետ միասին դուրս գալիս եկեղեցուց (էջ 108, տող 18): Նույն քանն է նկատվում 29, 30, 33 և 37-րդ գլուխներում: Այս չորս գլուխներում հիշատակվում է Ս. Թեոդորոսի սրահը՝ *ἡ καμάρα τοῦ ἀγίου Θεωδώραου*, որ միապետները հագնում են իրենց քղամիդները՝ արարողությունը սկսելու համար (էջ 107, 110, 113, 33-րդ գլխի համար տե՛ս վարը): «Արարողությունների երկրորդ գրքի» մյուս գլուխներում այս սրահը հիշատակված չէ, բայց այն մեզ ծանոթ է «Արարողությունների առաջին գրքից», որ հիշատակվում է Ս. Թեոդորոսի մատուռը, որտեղ պահվում էր Մովսեսի գավազանը և որը գտնվում էր Քրիստոսի կիլիմոսում (էջ 4): Հետևաբար սրահը գտնվում էր այդ մատուռում: Հնարավոր է, որ այդ ընդհանուր գիծը վկայում է «Արարողությունների առաջին գրքի» և այդ գլուխների միջև գոյություն ունեցող ընդհանրության մասին:

Այս բոլորից հետո հարց է ծագում, թե ո՞րն է «միակ կայսրը» և ովքեր են «միապետները»: Հարց, որը ստիպում է մեզ ճշտելու երկու վավերագրերի ժամանակագրական կապը:

Միաժամանակ գահը զբաղեցնող բազմաթիվ կայսրերի ժամանակաշրջանը սկսվում է Վասիլ I-ի հիմնադրած Մակեդոնական կոչվող հարստու-

թյան հետ: Վասիլ I թագադրել է իր երկու որդիներին՝ Լևոնին և Ալեքսանդրին: Լևոնը թագավորել է իր եղբոր հետ միասին: Ալեքսանդրի գործընկերն էր նրա զարմիկ Կոստանդին Ծիրանածինը: Վերջինս իշխանությունը կիսել է Ռոմանոս Լեկապենոսի հետ, որին 921-931 թթ. ընկերակցել է նրա որդի Քրիստափորը, իսկ 924-945 թթ. Ստեփանոս և Կոստանդին որդիները: Կոստանդին Ծիրանածինը իր որդի Ռոմանոսին թագադրել է 945 թվին, և նրանք միասին թագավորել են մինչև 959 թվականը: Այսպիսով Վասիլի գահակալությունից մինչև Կոստանդին Ծիրանածնի մահը գահը զբաղեցնում էին մեկից ավելի կայսրեր:

Հետևաբար «Արարողությունների երկրորդ գրքի» այն գլուխները, որ խոսվում է մեկ կայսեր մասին, գալիս են Վասիլ I-ին նախորդած ժամանակաշրջանից: Իսկ մյուս կողմից այս վավերագրի մեջ պահպանվել է անթիպատոս-պատրիկի տիտղոսը՝ *εἰσάγει βῆλον δεύτερον πατρικίου καὶ ἀνθυπάτου* [«ներս է բողոմու երկրորդ աստիճանակարգը՝ պատրիկներին և անթիպատոսներին»] (56, տող 17), և քանի որ այս տիտղոսը ստեղծել է Թեոփիլոսը մոտ 830 թ. իր փեսա և հավանական հաջորդ Ալեքսիոս-Մուշեղի պատվին, հետևաբար վավերագիրը ստեղծվել է այդ թվականից հետո: Ուղղափառության տոնը մեզ առավել ճշգրիտ տարեթիվ է մատնանշում: Դա պատկերների պաշտամունքի տոնն է, որը վերականգնվել էր 843 թ. եկեղեցական ժողովի ժամանակ: Եկեղեցու հայրերի որոշումը արքունիքի մասնակցությամբ տոնել են հենց ժողովի օրը, և այդ ժամանակից ի վեր սույն հիշարժան օրը դասվել է այն տոների շարքը, որոնք արքունիքը նշում էր մեծ հանդիսավորությամբ: Ավելի քան մեկ դար կայսրությունը փոթորկող դավաճանական վեճերը մեկընդմիջում հանդարտվեցին: Եկեղեցու հաղթանակի նշանակությունն առավել ընդգծելու համար, կարծես թե, որոշվել էր նույն պատվին արժանացնել Եկեղեցու Միության հիշատակը, այսինքն՝ 787 թ. ժողովի հիշատակը, քանի որ այդ ժողովն էր սկսել պայքարը պատկերամարտության քաղաքականության դեմ: Այդ տոնի հանդիսությունները կատարվում էին Ս. Իրենեի եկեղեցում, անկասկած ի պատիվ Իրենե կայսրուհու հիշատակին, որին վերագրում են 787 թ. ժողովի գումարման նախածեռնությունը, այնպես, ինչպես 843 թ. ժողովի գումարման նախածեռնությունը վերագրվում էր Թեոդորա կայսրուհուն:

Այն կայսրը, որը հիշատակվում է Ուղղափառության և Միության տոնի արարողակարգում, Միքայելն է՝ Թեոդորայի որդին¹: Այս երկուսը «Արարողությունների երկրորդ գրքի» մեջ ներառված ամենամոտ տոներն են: Մնա-

¹ J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, p.82, note 3, նույնպես կարծում է, որ Ուղղափառության տոնի արարողությունը կազմվել է Միքայել III-ի ժամանակ:

ցածները գոյություն ունեին վաղ շրջանից, սակայն նրանց արարողակարգը ըստ երևույթին կատարելագործվել է օրինակարգվել էր Թեոփիլոսի ժամանակ, որը հանդիսություն ու ճոխություն շատ էր սիրում:

Անցներք մեկ այլ հարցի: «Արարողությունների երկրորդ գրքի» չորս գլուխները, ուր խոսվում է բազմաթիվ կայսրերի մասին, և «Արարողությունների առաջին գիրքը» պատկանում են արդյոք նույն ժամանակաշրջանին, և արդյոք այն «միապետները», որոնք մասնակցում են այդ արարողություններին, նույնն են, թե՞ ոչ:

«Արարողությունների առաջին գրքում» ասվում է, որ այն պահին, երբ սուրբ ընծաները դրվում են Ս. Սեդանի վրա «միապետները կանգնում են սուրբ դռների ետևում՝ առաջին միապետը աջից, իսկ երկրորդը՝ ձախից»: օի δεσπόται ... ἴστανται ἔξω τῶν ἁγίων θυρῶν, ὁ μὲν πρῶτος δεσπότης δεξιᾷ, ὁ δὲ δεύτερος ἀριστερᾷ¹: Սա վճռական հատված է: Կասկածից վեր է, որ «առաջին» կայսրն ինքը Կոստանդինն է, իսկ «երկրորդը»՝ նրա որդի Ռոմանոսը, որը քազադովել է Չատկի տոնի օրը՝ 945 թ. ապրիլի 6-ին: «Առաջին կայսր» արտահայտությունը պատկանում է Կոստանդին Ծիրանածնի գրչին և այն հաճախ է հանդիպում «Արարողությունների երկրորդ գրքի» հենց այն գլուխներում, ուր խոսվում է միապետների՝ «թագավորներին», մասին. καὶ ἐπιδίδωσιν ὁ πατριάρχης θυμιατὸν τῷ πρώτῳ βασιλεῖ «և պատրիարքը փոխանցում է բուրվառ առաջին կայսրին»². καὶ λαμβάνει ὁ πρῶτος βασιλεὺς θυμιατὸν «և առաջին կայսրը վերցնում է»³. ὁ πρῶτος βασιλεὺς ἐντίθεται ἄλειπτὸν «առաջին կայսրը բուրն է օծում յուղը»⁴:

«Առաջին կայսրը» այնտեղ անվանված է նաև «ալվազ կայսր», նրան «ավելի երիտասարդ» կայսրից տարբերելու համար. φιλεῖ τοὺς πόνδας καὶ τὰ γόνата τοῦ μεγάλου βασιλέως, ὁμοίως καὶ τοῦ μικροῦ [«համբուրում է ալվազ, ինչպես և կրտսեր կայսրերի ոտքերն ու ծնկները»]⁵. էֆե տὸν μεγάλου βασιλέως, էֆե տὸν μικροῦ, էֆե τῆς ἀγούστῃς [«թե՛ ալվազ կայսր, թե՛ կրտսերինը, թե՛ ալզուստայինը»]⁶:

Մատենագիր կայսրն ամենուր ինքն իրեն որակում է որպես «առաջին կայսր» կամ «ալվազ կայսր», իսկ իր որդի և զահալից կայսր Ռոմանոսին՝ որպես «կրտսեր կայսր»:

Սակայն «Արարողությունների երկրորդ գրքի»՝ մեզ հետաքրքրող չորս գլուխներում օի δεσπόται կարծես թե Կոստանդին Ծիրանածնին և նրա

որդի Ռոմանոսին չեն վերաբերում: Լուծումնրի վկայությամբ (28-րդ գլուխ, էջ 106, ծան. 1 և 29-րդ գլ., էջ 116, ծան. 1) Ս. Եղիայի և Նոր Եկեղեցու տոները սահմանվել էին Վասիլ I կայսեր կողմից: Եվ իսկապես, այս երկու տոները գետնից են Փիլոթոսի Կրտսերագոյնի մեջ, որը գրվել է III ինդիկտոնի սեպտեմբեր ամսին = 899 թվականին¹:

Երկու տոների արարողակարգերը գրված են նույն ձևով, բացի Համբարձրի ծեսից և մի տեսարանից քափորի սկզբում: Այս վերջին երկու կետերը ուշադրություն են գրավում:

Համբարձրի տոնը նշում էին Փարոսի Ս. Աստվածածնի եկեղեցում Ս. Եղիայի տոնի հսկմանը և արարողությունն ավարտվում էր մի երգով, որ հորինել էր Լևոն կայսրը և որը կատարվում էր *Συνταφέντες σοι* [«Թաղված քեզ հետ միասին»] <տաղի>՝ մեղեդիով: Հետո կայսեր անունից արծաթե փոքր խաչեր էին բաժանում պաշտոնյաներին. ἐπιδίδεται τοῖς τε μάλιστα-ροῖς, πραιποσίτοις, ἀνθυπάτοις, πατρικίοις τε καὶ ὀφφικιαλίοις παρὰ τοῦ βασιλέως ἀνὰ ἐνδὸς ἀργυροῦ μικροῦ σταυροῦ [«մագիստրոսներից, պրեպոսիտոսներից, անթյապոսներից, օֆֆիկիալներից յուրաքանչյուրին քազափորը նվիրում է փոքր արծաթե խաչ»] (գլ. 28, էջ 106, 20 - 107, Ա. Վոզոյի հրատ.):

Փիլոթոսը կրկնում է նույն բանը. προεκτελεῖται δὲ πρὸ αὐτῆς τῆς ἡμέρας ἐν τῇ παραμονῇ ἔσπερινὸν ἐν τῷ Φάρῳ, καὶ ἔδεται παρὰ πάντων ἀπολύσιμον ἕσμα ἰσόμελον τοῦ *Συνταφέντες*, καὶ δίδεται τοῖς μάλιστα-ροῖς, πραιποσίτοις, ἀνθυπάτοις, πατρικίοις τε καὶ ὀφφικιαλίοις εἰς τύπον παρὰ τοῦ βασιλέως σταυρίτζια ἀργυρᾶ [«կատարվում է նախօրեին, Փարոսում՝ երեկոյան հսկման ժամին, և բոլորը երգում են արձակման երգը՝ «Բեզ հետ» միասին թաղված» <տաղի> մեղեդիով, և քազափորն իբրև նշան բաժանում է մագիստրոսներին, պրեպոսիտոսներին, անթյապոսներին և օֆֆիկիալներին արծաթե խաչիկներ»]²:

Հաջորդ օրը յուսադեմին Ծերակույտի անդամները սպիտակ քղամիդներ հագած ներկայանում էին միապետներին, որոնք նրանց ընդունում էին ծիրանի դիվանի սանդուխտներ հագած: Միապետները մտնում էին Ս. Թեոդորոսի սրահը և հագնում էին իրենց քղամիդները՝ և՛ իրենց զբոսաբերները, օի μὲν μέγας βασιλεὺς ἐπὶ τοῦ θρόνου, օι δὲ μικροὶ ἐνθεν κάκειθεν ἐν χρυσοῖς σελλίοις. Τοῦ δὲ κουβουκλείου εἰσελθόντος κατὰ τὸν τύπον τῆς βαιοφόρου καὶ εἰς τὴν οἰκειαν τάξιν στάντος, ἦγουν δεξιά καὶ ἀριστερά, ὁ τε τοῦ σακελλίου καὶ օι ξενοδόχοι καὶ γηροκομικοί, προσάγοντες τῷ

¹ De cerim., I, Cap. 1, p. 12 (ed. A. Vogt).

² De cerim., II, p. 533 (ed. I. Reiske).

³ Ibid., II, p. 552, 563.

⁴ Ibid., II, p. 555.

⁵ Ibid., II, 529.

⁶ Ibid., II, 511.

¹ De ceremoniis, II, p. 775, 19 et 776, 13.

² Ibid., II, p. 776, 16-20.

βασιλεῖ τοὺς κατὰ τύπον χρυσοστοιβάστους σταυροῦς. Καὶ εἶθ' οὕτως εἰσάγεται στοιχηδὸν πᾶσα ἡ τάξις τῶν τε μαγίστρων ἀνθυπάτων, πατρικίων καὶ ὀφφικιαλίων καὶ ἄλλων, ὧν ἂν κελεύσωσιν οἱ δεσπότες καὶ ἐπιδίδωσιν ὁ βασιλεὺς ἐνὶ ἐκάστῳ τούτων ἀνὰ ἐνὸς σταυροῦ «ὡς ἡμεῖς οὐκ ἐπιδοῦμεν ἡμῶν τὴν ἀνάστασιν ἐν ἑστέροις ἀνθρώποις, ἀλλὰ ἐν ἑαυτοῖς» [«ὡς ἡμεῖς οὐκ ἐπιδοῦμεν ἡμῶν τὴν ἀνάστασιν ἐν ἑστέροις ἀνθρώποις, ἀλλὰ ἐν ἑαυτοῖς»] (αἰ. 28, τ. 107, 9-19):

Այս հատվածը Փիլոսոֆիայի սեղանագրում է հետևյալ կերպ. Եթե ձեռք բերվում է ձեռք բերված հատվածը, որից իմանում ենք, որ «ավագ կայսրը բազում է գահի վրա, իսկ կրտսերները նրա կողքերին, յուրաքանչյուրը ունի իր սեղանը»: Եթե շարադրանքի օրը ձեռք բերվում է «տիրակալները» կարող է վերաբերել Լևոն VI-ին և նրա եղբայր Ալեքսանդրին, որոնք միասին են բազավորել, ապա զմեզ բազավոր [«մեծ բազավոր»] և օրը միտքով [«փոքրերը»] այդպես չեն կարող հասկանալ, քանի որ Լևոն VI-ի ժամանակ կար միայն մեկ միտք: Նույն այդ պատճառով մենք չենք կարող մտածել մահ Կոստանդին Ծիրանածնի և նրա որդի Առնոլդի բազավորության մասին: Առնոլդ Լեկապեցունի ժամանակաշրջանում դրանք անկասկած բազմաթիվ էին, սակայն Կոստանդին Ծիրանածնի համար չափազանց նվաստացուցիչ կլինեք «ավագ կայսր» անվանել բռնակալ Լեկապեցունին, իսկ իրեն դասել բռնակալի որդիների շարքը որպես «կրտսեր կայսր»: Ի վերջո մեզ մնում է միայն մեկ դարաշրջան. դա Վասիլ I «ավագ կայսր» և նրա որդիներ Լևոնի ու Ալեքսանդրի ժամանակաշրջանն է. նրանք շատ շուտ են արժանացել «կրտսեր կայսրերի» տիտղոսին: Դա ստիպում է մեզ մտածել, որ Վասիլ I-ը սահմանելով Ս. Եղիայի տոնը՝ այդ աստվածաշնչյան մարգարեի նկատմամբ տաժաժ հարգանքի պատճառով, միևնույն ժամանակ մշակել է դրա արարողությունը: Նրա որդի Լևոնը այդ տոնին նվիրված մի օրհներգ է հորինել և հնարավոր է, որ վերանայել է տոնի արարողակարգը, այդ կրկնակի նշանակություն ունեցող օրվան առավել մեծ փայլ տալու համար, առանց վերացնելու ավագ և կրտսեր կայսրերի հիշատակությունը:

Երկու շարադրանքների ընդհանրությունն ակնհայտ է, սակայն դրանցից ո՞րն է առաջնայինը: Փիլոսոֆիայի նկարագրում է խնդրանքների արարողությունն առանձնապես չհետաքրքրվելով տոնների արարողությանը: Սակայն նա ուշադրություն է դարձրել Ս. Եղիայի տոնի արարողու-

թյանը: Այս տոնը նշում էին հուլիսի 20-ին, Լևոն VI կայսեր համար հիշարժան մի օր՝ բանտից ազատվելու տարեդարձը, ուր նրան նետել էր նրա հայրը, Թեոդորոս Սանդարանոսի գրպարտության հետևանքով: Փիլոսոֆիայի իսկապես վկայում է, որ հուլիսի 20-ին նշում էին Ս. Եղիայի հիշատակի և միևնույն ժամանակ կայսերական բանտարկյալի երջանիկ ազատագրության օրը. դժբախտաբար տեղի փոփոխության և սահմանափակության պատճառով չենք կարող համարել «մեծ բազավոր» կապանքներից ետ կանգնելը¹: Բավարար պատճառ չէ՞ր դա արդյոք այդ օրը հատուկ հանդիսություն կազմակերպելու համար, որի արարողությունն ըստ երևույթին մշակել էր ինքը կայսրը: Համարձիքի ծեսի ժամանակ կատարվող օրհներգը, որը հորինել էր կայսրը, դրա խոսում վկայությունն է:

Սակայն այս ենթադրությանը հակադրվում է վերը բերված հատվածը, որից իմանում ենք, որ «ավագ կայսրը բազում է գահի վրա, իսկ կրտսերները նրա կողքերին, յուրաքանչյուրը ունի իր սեղանը»: Եթե շարադրանքի օրը ձեռք բերվում է «տիրակալները» կարող է վերաբերել Լևոն VI-ին և նրա եղբայր Ալեքսանդրին, որոնք միասին են բազավորել, ապա զմեզ բազավոր [«մեծ բազավոր»] և օրը միտքով [«փոքրերը»] այդպես չեն կարող հասկանալ, քանի որ Լևոն VI-ի ժամանակ կար միայն մեկ միտք: Նույն այդ պատճառով մենք չենք կարող մտածել մահ Կոստանդին Ծիրանածնի և նրա որդի Առնոլդի բազավորության մասին: Առնոլդ Լեկապեցունի ժամանակաշրջանում դրանք անկասկած բազմաթիվ էին, սակայն Կոստանդին Ծիրանածնի համար չափազանց նվաստացուցիչ կլինեք «ավագ կայսր» անվանել բռնակալ Լեկապեցունին, իսկ իրեն դասել բռնակալի որդիների շարքը որպես «կրտսեր կայսր»: Ի վերջո մեզ մնում է միայն մեկ դարաշրջան. դա Վասիլ I «ավագ կայսր» և նրա որդիներ Լևոնի ու Ալեքսանդրի ժամանակաշրջանն է. նրանք շատ շուտ են արժանացել «կրտսեր կայսրերի» տիտղոսին: Դա ստիպում է մեզ մտածել, որ Վասիլ I-ը սահմանելով Ս. Եղիայի տոնը՝ այդ աստվածաշնչյան մարգարեի նկատմամբ տաժաժ հարգանքի պատճառով, միևնույն ժամանակ մշակել է դրա արարողությունը: Նրա որդի Լևոնը այդ տոնին նվիրված մի օրհներգ է հորինել և հնարավոր է, որ վերանայել է տոնի արարողակարգը, այդ կրկնակի նշանակություն ունեցող օրվան առավել մեծ փայլ տալու համար, առանց վերացնելու ավագ և կրտսեր կայսրերի հիշատակությունը:

Մյուս տոնը՝ Նոր Եկեղեցու օծումը, նշվում էր Ս. Եղիայի տոնի ծեսի հիմնական մասը կրկնող մի արարողությամբ:

Ինչ վերաբերում է Ս. Դեմետրիոսի և Ս. Բարսեղի տոներին, ապա

¹ De cerimoniis, II, p. 776, 20 - 727, 6.

¹ De cerimoniis, II, p. 776, 15.

դրանք սահմանվել էին Լևոն VI-ի կողմից: Փիլոթեոսը դրանց ծանոթ չէր, և դրանք նրա «Կլետորոյոզիոնում» չկան: Հետևաբար դրանք սահմանվել են «Կլետորոյոզիոնից»՝ 899 թ. սեպտեմբերից, հետո: Կայսրը Ս. Դեմետրիոսին նվիրված մի կցուրդ էր հորինել, որը երգում էին նրա տոնի օրը «λαθὼν ἐτέχθης» [«քաբուն ծնվեցիր»]-ի մեղեդիով: Ըստ երևույթին Քրիստոսրիկլինոս սրահում գտնվող Ս. Դեմետրիոսի մատուռը կառուցվել, իսկ նրա տոնը սահմանվել էր 904 թ. Թեսաղոնիկեի պաշարումից հետո՝ ինչպես մեզ հաղորդում է առասպելը, քաղաքի պաշտպանությանն այս նահատակի հրաշալի միջամտության կապակցությամբ:

Հարց է ծագում, թե Խրիստոսրիկլինի մոտ գտնվող Ս. Բարսեղի մատուռը կառուցված չէ՞ր արդյոք Վասիլ I-ի պատվին, քանի որ Ս. Բարսեղի տոնը նրա անվանակոչության օրն էր: Այս տոնի արարողակարգի հեղինակային մասը նույնպես սկիզբ է առնում Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակաշրջանից և այն «միապետները», որոնք այնտեղ հիշատակված են հենց իրենք են՝ Լևոնը և նրա գործակից Ալեքսանդրը: Փիլոթեոսը իր «Կլետորոյոզիոնում» հաճախ է խոսում «միապետների» մասին՝ արտահայտություն, որով նա նշում է նույն այդ կայսրերին:

Եվ վերջապես 46-րդ գլուխը, որը վերաբերում է կայսրերի հանդերձանքներին՝ տոների և երթերի ժամանակ, պատկանում է Կոստանդին Ծիրանածինի գրչին: Այս գլուխը ուշադրություն է գրավում հատկապես թվարկված տոների կարգով: Այն, ինչպես և «Արարողությունների երկրորդ գիրքը», սկսվում է Չատկի տոնով: Դա ապացուցում է, որ շարադրանքի խաթարում չկա, կամ, եթե այն կա, ապա այդ խաթարման մեղավորը հեղինակն է, և ոչ թե գրիչը: Ա.Վոզաը իրավացի է, երբ պնդում է, որ եկեղեցական օրացույցը առաջ սկսվում էր Քրիստոսի Ծննդյան տոնով: Եվ իսկապես, մենք տեսնում ենք դա Փիլոթեոսի երկում: Սակայն հենց Կոստանդին Ծիրանածինն է, որ փոխել է այդ կարգը, Չատկի տոնից սկսելու համար: Հայոց եկեղեցին ընդունում է այս երկու համակարգերն էլ: Ամենահին օրացույցը, եթե դատելու լինենք հին ճաշոցներից, սկսվում էր Ծննդյան և Աստվածհայտնության տոներով, որոնք նշվում էին միասին՝ հունվարի 6-ին: Սակայն ավելի ուշ մենք տեսնում ենք, որ օրացույցը սկսվում է Չատկի տոնով: Այդ օրացույցը հավանաբար կազմվել է Կիլիկիայում բյուզանդականի մնամակությամբ: Ամենահանդիսավոր թափորը, որին մասնակցում էր կայսերական արքունիքը, տեղի էր ունենում Չատկի տոնի օրը: Այսպիսով Կոստանդին Ծիրանածինը այդ տոնը դրել է իր աշխատության սկզբում: Առաջին գլխում (էջ 17) հեղինակը, թվարկելով այն տոները, որոնք պետք է տոնվեին նկարագրված արարողության համաձայն, սկզբում խոսել է Չատկի տոնի մասին, իսկ

հետո միայն Հոգեգալստյան, Պայծառակերպության, Ծննդյան և Աստվածհայտնության տոների մասին:

«Արարողությունների գիրքը» այնպիսի աշխատություն չէ, որը գրվել է նախապես հղացած ծրագրի համաձայն: Դա անկանոն մի ժողովածու է կամ, ինչպես ասում է հեղինակը, տարբեր տեղերից քաղված ծաղիկների մի փունջ, որի նպատակն էր առավել գեղեցիկ դարձնել կայսերական արքունիքի շքեղությունը: Կոստանդին Ծիրանածինը մտադիր չէր նկարագրելու արքայական բոլոր երթերի արարողությունները, այլ միայն Տերունական խոշոր տոների երթերի արարողությունը, ներառյալ Աստվածամոր այն տոները, որոնք դիտվում էին որպես Տերունական տոներ: Նա սկզբում ուրվագծել է ընդհանուր բնույթի արարողությունը, որը կիրառվում էր բոլոր տոների ժամանակ, նշելով երգերը և փառաբանությունները յուրաքանչյուր տոնի ժամանակ: Սա այն է, ինչ մենք կոչել ենք «Արարողությունների առաջին գիրք»՝ 1 - <17> -րդ գլուխները¹:

Հետո դրան է կցվել «Արարողությունների» մեկ այլ գիրք, որը մենք կոչել ենք «երկրորդ գիրք»: Վերջինս մեր հեղինակի գրչին չի պատկանում: Այն գոյություն է ունեցել դրանից առաջ: Հեղինակը պարզապես այն կցել է իր աշխատությանը՝ որոշ լրացումներով և ճշգրտումներով համդերձ, որոնց հետքերը զգացվում են:

Արքունիքը թափորներ էր կատարում նաև հասարակ օրերին կամ նահատակների տոների ժամանակ: Այդ կարգի յուրաքանչյուր տոնին հատուկ նվազ հանդիսավոր արարողությունն ու թափորը քննարկվում են հեղինակի կողմից «Արարողությունների երկրորդ գրքում»՝ 6-14-րդ գլուխներում: Անիմաստ է, հետևելով Ա.Վոզոտին, տրամաբանական կապ փնտրել մատենագիր կայսեր քանաքաղության թե՛ ամբողջության և թե՛ առանձին մասերում:

II

33-ԸԴ ԳԼՄԻ ՎԵՐԱԹԵՐՅԱԼ

Ս. Պալատի մոտ Ս. Բարսեղի հիշատակին նվիրված մատուռի կառուցումից հետո, վերջինիս տոնը դառնում է արքունական և տոնվում է որոշակի հանդիսությամբ: «Արարողությունների գրքի» 33-րդ գլխում քննվում է այդ տոնի արարողակարգը:

Միապետները գնում են Փարոսի Ս. Աստվածամոր եկեղեցին, որը

¹ Մենք մտադիր չենք քննարկելու խոշորի հանգամանքները: Միայն նկատենք, որ Ա.Վոզոտի 13-րդ էջի հղումը՝ «գլուխ 32, էջ 124»-ին սխալ է: Այն վերաբերում է նախորդ էջին, ուր խոսվում է ճշխարհի մասին և նշանակում է, որ հաղորդության պահին միապետների վարքագիծը նույնն է, ինչ նշխարի քաժաման ժամանակ:

նույնպես տեղադրված էր Ս. Պալատի մտակայքում: Այդտեղից նրանք հանդիսավոր քափորով ուղևորվում են դեպի Ս. Բարսեղի եկեղեցին, մասնակցում ծխակատարությանն ու Քրիստոսիկլիմոս են վերադառնում առանց որևէ պաշտոնական ճոխության: Օրվա արարողությունն ավարտված է:

Հետևում է դիպվածային մի պատմություն: III ինդիկտիոնին, այս տոնի օրը Քրիստոսիկլիմոս վերադառնալու փոխարեն միապետները բոլոր պալատականների հետ միասին գնում են Մազնավրա, ուր, ընդունված կարգի համաձայն, հրավերք է տեղի ունենում. առաջին *βήλον* [«դասը, բարձր»] մագիստրոսներ, երկրորդ *βήλον*' (անթիպատոսներ)-պատրիկներ, երրորդ *βήλον*' ծերակուտականներ:

Հետո օստիարիոսը ներս է բերում առաջին *βήλον*' Տարոնի մագիստրոսին և արխոնտին, երկրորդ *βήλον*' բուլղար բարեկամներին, երրորդ *βήλον*' Տարոնի մագիստրոսի (2) և արխոնտի «շքախմբի» երևելի մարդկանց: Արարողությունն ավարտելուց հետո միապետները բարենադրություններով վերադառնում են Ս. Պալատ:

Այսպիսով կասկածից վեր է, որ մենք ունենք ամեն տարի կատարվող տոնի արարողությունը և մի պատահական ընդունելության նկարարագրություն, որը տեղի է ունեցել III ինդիկտիոնի այդ օրը Մազնավրա պալատում:

Մակայն Ա.Վոզտի մեկնաբանությունը տրամագծորեն տարբերվում է մեր մեկնաբանությունից: Նրա կարծիքով ընդունելության տեսարանը պատկանում է «Արարողությունների գրքին» և միայն Մազնավրա պալատը գնալուն վերաբերող հատվածը շարադրանքի մեջ սխալմամբ ներմուծված լուսանցանիչ է: Նա ենթադրում է նաև, որ III ինդիկտիոնը համապատասխանում է 944-945 թթ., երբ Կոստանդին Ծիրանածինը ազատվել է իր խնամակալ Ռոմանոս Լեկապենոսից և, հնարավոր է, որ հենց այդ կապակցությամբ ընդունելություն է կազմակերպել Մազնավրա պալատում: Նման ենթադրությունը քիչ հավանական է, ինչպես հենց ինքը հեղինակն է խոստովանում: Եվ իսկապես, ընդունելության տեսարանը չի կարող օրվա արարողակարգի մաս կազմել, քանի որ այնտեղ ի միջի այլոց ներկա է Տարոնի մագիստրոսը, որն անշուշտ ամեն տարի այդ տոնին չէր մասնակցում: Օրվա արարողակարգի համաձայն ընդունելությունը նույնիսկ պարտադիր չէր: Ընդունելություն չէր լինում նաև Ս. Դեմետրիոսի և Նոր Եկեղեցու տոներին:

Ա.Վոզտը համարում է, որ Մազնավրա գնալու մասին հատվածը բնական կերպով տեղադրված է իրար հաջորդող երկու մախադասությունների միջև, և այդ պատճառով նա այն լուսանցանիչ է համարում, որը գրիչը, ըստ երևույթին, ներմուծել է բնագրի մեջ:

Բնագիրը չի արդարացնում նման ենթադրությունը: Իրականում միապետները քղամիդ էին կրում ամբողջ արարողության ընթացքում, մինչդեռ այդ մախադասությունը, որը Վոզտի կարծիքով կազմում է շարադրանքի բնականոն շարունակությունը և որն իբր բաժանված է լուսանցանիչով, մեզ տեղեկացնում է, որ «միապետները հազնում են իրենց քղամիդները»: Դրանից հետևում է, որ եղել է մի պահ, երբ միապետները հանել էին իրենց քղամիդները, քանի որ հետո նրանք ստիպված էին դրանք կրկին հագնել: Քանի որ այդ պահը ճշտված չէ, ապա մենք չենք կարող պնդել, որ շարադրանքը անխաթար է:

Իրականում այդ պահը ճշված է ենթադրյալ լուսանցանիչով. Մազնավրա գնալու պահին միապետները «դիվետիսիոն և սագիոն էին հագել»: Ս. Բարսեղ եկեղեցու ծխակատարությունից հետո նրանք հանել էին իրենց քղամիդները: Մազնավրա հասնելով, նրանք կրկին հագնում են քղամիդները և բազում նորակառույց գահի վրա: «Մեկուսի» մախադասությունն ուրեմն շատ էլ տեղին է: Այդ մախադասության մեջ կա մի բան, որը կրկնվում է «լուսանցանիչում» և դա շեղել է Ա. Վոզտին: «Լուսանցանիչում» միապետները կրկին հագնում են քղամիդները այն բանից հետո, որ «ընդունելության ամբողջ արարողությունն ավարտված էր»՝ *πάσης τῆς καταστάσεως τῆς δοχῆς τελεσθείσσης*: Ի՞նչ բան էր այդ արարողությունը: Հենց այս հարցին է պատասխանում հեռացված մախադասությունը. «արարողության ղեկավարը դրսում *βήλα*-ները բաժանում է ըստ կարգի. մագիստրոսներ, (անթիպատոս)-պատրիկներ և այլ ծերակուտականներ», որից հետո միապետները կրկին հագնում են քղամիդները և կապում քագերը:

Ամփոփելի է, որ ընդունելությունը տեղի է ունեցել Մազնավրա պալատում և որ դրա միակ նպատակը Տարոնի մագիստրոսին և բուլղար բարեկամներին միապետներին ներկայացնելն էր: Այս թեզի հաստատումը գտնելու համար բավական է դիմել «Արարողությունների երկրորդ գրքի» 15-րդ գլխին. *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν, δοχῆς γενομένης ἐν τῷ μεγάλῳ τρικλίνῳ τῆς Μαγναύρας, τῶν δεσπότηων καθεζομένων ἐπὶ τοῦ Σολομωντείου θρόνου* [«Ինչպիսի *<*արարողակարգ*>* պետք է պահպանել Մազնավրայի մեծ սրահի ընդունելության ժամանակ, երբ տիրակալները նստում են Սողոմոնի գահին»]:

Այս գլխում նկարագրվում է Մազնավրայում տեղի ունեցող ընդունելությունների ամբողջական արարողությունը: 33-րդ գլուխը այդ նույն արարողության կրճատ շարադրանքն է: Որոշ մեջբերումներ բավական են այդ երկու գլուխների միջև եղած սերտ կապը բացահայտելու համար:

Գլ. 15 (= Ի. Ռեյզելի հրատ., հատ. 2, էջ 567). Καὶ περιβαλλόμενοι οἱ δεσπότες τὰ διβητήσια καὶ τὰ χρυσοπερίκλειστα σαγία [«Եվ տիրակալ-

ներք հագին ունենում են զիվիստիսներն ու ուկերի պատմուճանները] = զլ. 33 (Վագաի հրաւ., էջ 128) από διβητησίων περιβεβλημένοι και τὰ χρυσοπερίκλειστα σαγία [նյւնը]:

Նյւնը, առ 13. και οτε πάντα καλώς εὐτρεπισθῶσιν ὑπὸ τε τοῦ καταστάσεως <και τῶν πραιποσίτων και τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου> εἰσέρχονται οἱ πραιπόσιτοι και ὑπομνήσκουσι τοὺς δεσπότες· και εὐθέως ἐξέρχονται οἱ δεσπότες και ἀπέρχονται ἔνθα αἱ χλαμύδες και στέμματα ἀποκείνται, και περιβαλλόμενοι τὰ αὐτὰ ὑπὸ τῶν πραιποσίτων, ἀνέρχονται και καθέζονται ἐπὶ τῶν θρόνων [«և երբ ամեն ինչ պատշաճ կերպով պատրաստված է լինում արարողության համար <պատասխանատուի և պրեպոզիտների և դրոմուսի լոգոթետեսի կողմից>, ներս են գալիս պրեպոսիտները և տեղեկացնում են տիրակալներին, և խկայն դուրս են գալիս տիրակալները և զնում են այնտեղ, որտեղ պահվում են քրամիդներն ու քազերը, և հագնելով դրանք պրեպոսիտների օգնությամբ, բարձրանում և նստում են գահերին»] = զլ. 33, էջ 128, ա. 12. και οτε πάντα καλώς εὐτρεπισθῶσιν, ὑπομνήσκειται ὁ βασιλεὺς και <οἱ δεσπότες> περιβάλλονται τὰς χλαμύδας και τὰ στέμματα και ἀνιόντες καθέζονται ἐπὶ τῶν ἑαυτῶν θρόνων [«երբ ամեն ինչ պատշաճ կերպով պատրաստված է լինում, տեղեկացվում է կայսրը, և <տիրակալները> հագնում են քրամիդներն ու քազերը, և բարձրանալով բազում են իրենց գահերին»]:

Հետո, պրեպոսիտսի ազդանշանով, օստիարիսը ներս է ուղեկցում առաջին βήλον [«դար»]. τοὺς μαγίστρος [«նազհատրուսներ»], երկրորդ βήλον՝ τοὺς <ἀνθυπάτος>-πατρικίους [«անթիպատուսներ-պատրիկներ»], երրորդ βήλον՝ τοὺς συγκλιτικούς [«սինկլիտիկուսներ»], και ἀπλῶς ὄσα ἂν βήλα ἔχει ἢ τάξις τῶν δοχῶν [«և առհասարակ բոլոր այն դասերը, որոնք նախատեսված են ընդունելության արարողակարգով»] = զլ. 33, էջ 128, առ. 20-23. նյւն βήλα և վերջին նախադասությունը վերադարձնում է տառադարձին: Դրանից հետո օստիարիսը ներս է ուղեկցում օտարերկրացուն. εἰσάγει τὸν ἔθνικόν, δηλονότι κρατούμενον ὑπὸ τοῦ κατεπάνω τῶν βασιλικῶν και ὑπὸ τοῦ κόμητος τοῦ σταύλου ... και τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου [«ներս է հրավիրվում օտարերկրացիների խումբը, անպայման արքունիքի կատեպանի, ախոսպետի ... և դրոմուսի լոգոթետեսի ուղեկցությամբ»] = զլ. 33, էջ 128, ա. 23 և հջ.:

Հետո գալիս են ու քրոկրտերոյ տոտոս անթրոպոյ [«արանից նախապատվություն ունեցող մարդիկ»]... εἰσάγει τὸ τοῦ ἔθνικοῦ κανίσκιον εἰ δὲ και ἔστιν και ἕτερος φύλος [«ներս է բերվում օտարերկրյա հյուրերի նվիրատվական զամբյուղը, եթե անգամ ներկա է այլ բարեկամներից որևէ

մեկը»], այս ամենին մենք հանդիպում ենք նաև 33-րդ գլխում:

Արարողության ավարտից հետո, καθίσαισιν οἱ δεσπότες από τῶν θρόνων, και τὰ τούτων ἐκβάλλοντες στέμματα τε και χλανίδια, περιβάλλονται τὰ χρυσοπερίκλειστα αὐτῶν σαγία, και εἰσέρχονται μυστικῶς ἐν τῷ θεοφυλάκτῳ παλατίῳ [«տիրակալները վայր են իջնում գահերից և հանելով քրամիդներն ու քազերը, հագնում են իրենց ուկերի պատմուճանները և խորհրդավոր կերպով մտնում աստվածապաշտպան պալատը»] = հատվածը բառացիորեն վերադարձնում է 33-րդ գլխի վերջում:

Ավելացնենք. Και εἰσέρχονται εἰς τὸν μέγαν τρίκλινον, ἐν ᾧ και ὁ Σολομώντειος Ἰδρυται θρόνος [«և մտնում են մեծ ճաշարան, որում կանգնեցված է Սողոմոնի գահը» (3)] = զլ. 33, էջ 128, ա. 7. και ἀνελεθόντες ἐκάθισαν ἐν τῷ νεοκατασκευάστῳ σένζῳ τῷ ἱσταμένῳ ἐν τῷ τοιοῦτῳ τῆς Μανναύρας τρικλινίῳ [«և բարձրանալով բազում են նորակառույց գահին, որը կանգնեցված է Մագնավրայի այս նյւնը արահում»]:

Այս փաստի առկայությամբ հնարավոր չենք համարում վիճարկել այն եզրակացությունները, որոնց հանգել ենք 33-րդ գլխին ուսումնասիրելիս և որոնք լիովին հաստատվում են այն զուգահեռներով, որ արձանագրված են վիճահարույց գլխի և 15-րդի միջև: Ուստի հաստատվում է այն ենթադրությունը, որ Մագնավրա պալատում կազմակերպված հանդիսությունը չունի այլ նպատակ, քան Տարոնի մազհատրոսի և արխոնտի և բուլղար բարեկամների ընդունելությունը: Մենք քաջ գիտենք, որ Մագնավրայի հենց այդ արահում էր, որ Լևոն VI կայսրը ընդունել էր Տարոնի ու Մելիտենեի պատվիրակներին, որոնք մայրաքաղաք էին եկել Սամոնասի հոր հետ. και τούτους ὁ βασιλεὺς ἐδέξατο μεγάλην δοχὴν ποιήσας και κόσμῳ πολλῷ τὴν Μαγναύραν κατακοσμήσας [«և կայսրն ընդունեց նրանց, պատրաստելով մեծ ընդունելություն, շքեղ զարդարանքով զարդարելով Մագնավրան»]¹:

Եթե նյւնիսկ ապացուցված համարենք, որ ընդունելության նկարագրության մեջ լուսանցանիչ չի ընդգրկվել և որ այն ամբողջական է, անորոշ է մնում, թե այդ ամբողջականությունն արդյոք պատկանում է հեղինակային՝ ընդհանրապես, թե՞ դա ավելի ուշ ժամանակաշրջանի լուծումն է: Հարցի լուծումը կախված է այդ երկու միանման գլուխների միջև եղած կապերի բացահայտումից:

Քանի որ «Արարողությունների երկրորդ գրքի» 15-րդ գլուխը ավելի ամբողջական է և հանգամանակից, ապա առաջին հայացքից այն կարող է առաջնության հավակնություն ունենալ. քանի որ այդ գիրքը գրվել է 957-959 թթ., ապա եզրահանգումն անբարենպաստ կլինի 33-րդ գլխի համար:

¹ Cedreus, II, p. 270.

Սակայն բացառված չէ, որ 15-րդ գլուխը կարող է որպես հիմք ունենալ 33-րդ գլխի շարադրանքը, որը կհանդիսանար արարողության հիմնական տարրերը պարունակող 15-րդ գլխի համառոտ տարբերակը: Ամեն ինչ կախված է ընդունելության շարադրանքում հիշատակված փաստերից: Ո՞վ էր Տարոնի մագիստրոս իշխանը և ո՞ր տարվան է համապատասխանում III ինդիկատինը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կար միայն մեկ Տարոնացի, որը մագիստրոսի տիտղոս էր կրում: Դա Գրիգորն է կամ Կրիկոսիկը (ինչպես նրան անվանում է Կոստանդին Ծիրանածինը), որի հարաբերությունները Լևոն VI կայսեր հետ քննարկվել են «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխում: Կրիկոսիկը իշխանությունը ժառանգել էր 898 թ. ապրիլ ամսին: Նա մեկնել էր մայրաքաղաք Լևոն VI-ի հրավերով, որը նրան արժանացրել էր մագիստրոսի պատվաստիճանին: Նա լավ հարաբերությունների մեջ էր նաև Ռոմանոս Լեկապենոսի հետ, սակայն Կոստանդին Ծիրանածինը, որը նրան հիշատակում է, և ոչինչ չի ասում, որից կարելի կլիներ ենթադրել, որ նա ճանապարհորդություն դեպի մայրաքաղաք ձեռնարկած լիներ Ռոմանոս Լեկապենոսի ժամանակ:

Եթե կանգ առնենք Լևոն VI-ի թագավորության իրադարձությունների վրա, ապա III ինդիկատինի հունվարի 1-ն ընկնում է 900 թ. նույն ամսի առաջին օրը: Այդ տարեթիվը մեզ չի բավարարում: Լևոն VI կայսրը բողոքում էր կայսրության և խալիֆայության միջև Կրիկոսիկի վարած երկիմաստ քաղաքականությունից և, նրա՝ կայսրության շահերի շրջանակները ներքաշելու ջանքեր թափելուց հետո, կայսրը նրան մայրաքաղաք է հրավիրում և հարգանքի նշաններ շաղկուն նույն այդ նպատակով: 900 թ. հունվար ամսին Կրիկոսիկի իշխանության գլուխն անցնելու երկրորդ տարին էր՝ չափազանց կարճ ժամանակաշրջան նրա քաղաքականության մասին դատելու և հատկապես այն դատապարտելու համար, ինչպես դա անում է Լևոն VI կայսրը: Իսկապես կարելի է կասկածել տարեթվի ճշգրտությանը:

Մյուս կողմից կայսեր պատվիրակը, որը Կրիկոսիկին, ինչպես նաև նրա որդուն և եղբորը ուղեկցել էր Կոստանդնուպոլիս, Կոստանդին Լիպսն էր: 900 թ. նա հասուն դուստր ուներ, որին կարելի էր անուսնացնել Կրիկոսիկի եղբոր հետ, իսկ 951-952 թթ. նա դեռևս ողջ էր: Հասուն դուստր ունենալու համար Կոստանդինը պետք է առնվազն 30 տարեկան լիներ, իսկ 951 թ. նա պետք է որ լիներ առնվազն 80 տարեկան ծերունի, չափազանց պատկանելի տարիք հետերիարքոս լինելու համար:

Այս դիտարկումները մեզ մի շատ պարզ ենթադրություն են ներշնչել. III ինդիկատինը ուղղել XIII ինդիկատինով = 910 թ. $\iota\nu\delta\iota\kappa\tau\acute{\omega}\nu\ \langle\iota>\gamma'$: Այսպիսով Լևոն VI կայսրը բավականաչափ ժամանակ ունեցած կլիներ (898-910)

հետևելու Տարոնի իշխանի քաղաքականության միտմանը և դրա վերաբերյալ որոշակի կարծիք կազմելու համար, իսկ Կոստանդին Լիպսը համապատասխանաբար կերիտասարդանար տասը տարով:

Կա մի փաստ, որը նպաստում է այս ենթադրությանը: Հայոց 358 թ. = 909 թ. ապրիլ - 910 թ. ապրիլ, Կոստանդնուպոլսում Աշոտ անունով մի հայ իշխան Ավետարան է պատվիրել, որը մեզ է հասել, և ուր գրիչը՝ ոմն Թուֆայեյ, իրեն որակում է որպես «ծառայ ծառային Քրիստոսի տեսոն Աշոտի» և գովաբանում է իր տիրոջը՝ Աշոտին, նրա հասցեին շաղկունով «իմաստուն, հարուստ մտքով, ընթերցանությամբ տարված, հայ զորավարի հոյակապ անունը կրող, շատ փառաբանված, երկնային փայլ ունեցող, Քրիստոսին պաշտող» մակղիրները այն բանի համար, որ Աշոտը նրան նվիրել էր չորս ավետարաններից կազմված $\beta\rho\alpha\beta\epsilon\iota\omicron\nu$ [«մրցանակ»]¹ (4): Կարծում ենք, որ հանդգնություն չէր լինի այդքան հայտնի իշխանի անձի ներքո ճանաչել Կրիկոսիկի որդի Աշոտին, որը հորից առաջ էր գնացել կայսեր մոտ և վերադարձել էր պրոտոսպարսի պատվաստիճանով: Չեռագրի տարեթիվը կատարելապես համընկնում է մեր ենթադրության հետ: Աշոտն ու Ապոզանենը պետք է որ մայրաքաղաք գնացած լինեին 909 թ. ընթացքում, իսկ Կրիկոսիկը մեկնել էր նրանց վերադարձից հետո, տարեվերջին և 910 թ. հունվարի 1-ին եղել էր մայրաքաղաքում: Մենք չենք պնդում III ինդիկատինը ուղղելու վրա, սակայն անվերապահորեն հրաժարվում ենք 900 թվականից: Եթե 900 թ. Աշոտն առնվազն 20 տարեկան եղած լիներ, ապա իր մահվան պահին՝ 968 թ., նա պետք է որ 88 տարեկան լիներ, իսկ դա նույնքան անհավանական է, որքան Կոստանդին Լիպսի դեպքը: Մեր բնագրում հիշատակված միապետները 910 թ. պետք է որ Լևոն VI-ն ու նրա եղբայր Ալեքսանդրը լինեին: Բուլղար «բարեկամները» բուլղար թագավորի պատվիրակներն են, որոնք եկել էին Ծմնդյան տոնի կապակցությամբ կամ, ինչպես ասում է մեր հեղինակը, եկել էին «տոնը մեզ հետ նշելու համար»: 896 թ. տեղի ունեցած Բուլգարոփիզոնի ճակատամարտից հետո մինչև 917 թ. տեղի ունեցած Աքելոսի ճակատամարտը կայսրության և Բուլղարիայի միջև չէր արձանագրվել և ոչ մի զինված ընդհարում: Եթե նույնիսկ ինչ-որ

¹ [«Ջբաղմանն ներանձնացնել ունախտի և մտահարուստ ընթերցասիրական ուշմագուների, և մեծաքանց անուան Հայոց սպայապետի առնելով ամենափառ և հրաշագարոյեալ աստուծակայելուց և քրիստոսասէր տեսոն Աշոտոյ իբրև զբարեխովն ներընծայեաց զչորից արեւտարանչացն զարտաճառութիւնս ի մի հաւաքելով, առ ի յիշատակ ստացաւորին և ընծայեցելումն: ՅԾԸ (909) թուականութեանն Հայոց, հրամանաւ տեսոն Աշոտոյ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Կոստանտինոպոլիս, ի ձեռն Թուֆայելի՝ ծառայի ծառային Քրիստոսի տեսոն Աշոտոյ: Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս, ամեն»:], տե՛ս Գարեգին վարդապետ [Հովսեփյան], Քարտեզ հայ հնագրության, Վաղարշապատ, 1913, էջ 22-23: Մեծնն գյուղի ձեռագիրն այժմ պահվում է Էջմիածնի կաթողիկոսարանի ձեռագրատանը:

քաղաքական լարվածություն կար, ապա այն չէր խանգարում պահպանելու որոշ պայմանականություններ:

Սակայն եթե անհրաժեշտ է կանգ առնել III ինդիկտիոնի վրա, ապա այն պետք է փնտրել 900 թ. դուրս: 900 թվականից հետո եկող III ինդիկտիոնը համընկնում է 915 թվականին: Այս տարեթիվը չի հարմարվում մեր բնագրին, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում գահի վրա էր Չոե կայսրուհին, իսկ մեր բնագրում խոսվում է *δεσπότης*՝ միապետների մասին: Հաջորդ III ինդիկտիոնը համապատասխանում է 930 թ. և դա մտածելու առիթ է տալիս:

Ա. Վոզոը Տարոնի մագիստրոսի և բուլղար բարեկամների ընդունելությունը տեղադրում է 927 և 930 թթ. միջև, քանի որ «մենք գիտենք,- գրում է նա,- որ Կրիկոսիկը մահացել է 930 թվականին»: Դժբախտաբար Կրիկոսիկի մահվան մասին չկա և ոչ մի աղբյուր, և ոչ մի տեղեկություն: Եթե մենք, անտեսելով Կոստանդին Ծիրանածնի լուրջությունը, կանգ առնենք 930 թ. վրա որպես ընդունելության տարեթիվ, ապա կկարողանանք դրանից հետևություն անել Կրիկոսիկի ենթադրյալ մահվան մասին, այն տեղադրելով 930 թվականից հետո և 935 թվականից առաջ: 935 թ. այն տարին է, երբ Կրիկոսիկի որդի Բագրատը հիշատակվում է որպես Տարոնի իշխան: Հովհաննես Կաթողիկոսը, որը ճանաչում էր Տարոնի այդ իշխանին, վայելել էր նրա հյուրասիրությունը և բարձր էր գնահատում նրա «իմաստուն և զգույշ» (5) քաղաքականությունը, իր աշխատությունը հասցրել է միայն մինչև 925 թ. և չի հիշատակում նրա մահը: Դա շատ թույլ փաստարկ է նրա մահը 925 թվականից հետո տեղադրելու համար:

Շատ զրավիչ կլիներ Մագնավրայի ընդունելության ժամանակ Կրիկոսիկի փոխարեն տեսնել նրա որդի և հաջորդ Բագրատին, որը լինելով կայսերական ընտանիքի փեսան՝ ավելի արժանի էր հանդիսավոր ընդունելության, քան նրա հայրը: Սակայն նրա պատրիկի պատվաստիճանը թույլ չի տալիս մեզ նրան վերագրելու այդ պատիվը, եթե իհարկե չենթադրենք, որ այդ պահին նա արդեն մագիստրոս էր: Ըստ Կեդրենոսի՝ Վասպուրականի արքա Մենեքերիմը արժանացել էր պատրիկի պատվաստիճանի՝ *πατρικιος τιμηθεϊς*, մինչդեռ Կեկավենոսը՝ «Մարատեգիտոնի» հեղինակը, որն ավելի քաջատեղյակ է, հայտնում է, որ իր տիրույթներից զրկված արքան որպես հատուցում ստացել է մագիստրոսի պատվաստիճանը:

Ամեն դեպքում Ա. Վոզոսի գաղափարը III ինդիկտիոնի մասին, մեր ուղղումով հանդերձ, կարող է ընդունելի լինել այն դեպքում, եթե մենք անջատենք Մագնավրա պալատում տեղի ունեցած Տարոնի իշխանի ընդունելու-

թյունը Կոստանդին Ծիրանածնի՝ Տարոնի իշխանների Լևոն կայսեր հետ ունեցած հարաբերությունների մասին շարադրանքից: Լևոն կայսրը պետք է որ Կրիկոսիկին ընդունած և մագիստրոսի պատվաստիճանի արժանացրած լիներ 910 թ. (6), իսկ նույն իշխանի կամ նրա հաջորդի ընդունելությունը տեղի ունեցած լիներ 930 թվականին: Դա անտեղի բարդացնում է հարցը և ստիպում գերադասել մեր տեսակետը:

Ինչևէ, 33-րդ գլխի իսկության հարցը կարելի է լուծված համարել: Այն լուսանցանիշով ընդմիջարկված չէ, ամբողջ շարադրանքը պատկանում է նույն հեղինակին՝ մատենագիր կայսեր, իսկ «Արարողությունների երկրորդ գրքի» 15-րդ գլուխը վերաբառնում է առաջին գրքի 33-րդ գլուխը և այն լրացնում է որոշ մանրամասներով, ինչպիսին է հայտնի սարքավորման նկարագրությունը, որը գոյություն ուներ Թեոփիլոսի ժամանակներից և որը գործի էին դնում ընդունելությունների ժամանակ:

¹ Cedrenus, II, 464.

ՏԱՐՈՆԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

I

Բյուզանդական արքունիքի «Արարողությունների գրքի» 24-րդ գլխում խոսվում է Տարոնացի մի իշխանի մասին, որի ինքնությունը դեռևս պարզված չէ:

Հունվարի 1-ին նշվող Բարսեղ Կեսարացու տունը նշանավորվում էր ճոխ արարողությամբ: Մրբազան Պալատից մի քափոր էր դուրս գալիս, որը գնում էր Փարոսի Ս. Աստվածամոր տաճարը, հետո Ս. Բարսեղի եկեղեցին, իսկ այնտեղից նորից բռնում էր դեպի պալատ տանող ճամպարիք:

Հենց այդպես են նշել սրբի տունը III ինդիկտոնի հունվարի 1-ին, այսինքն՝ 900 թ. հունվարի 1-ին (սυνέβη δὲ καὶ τοῦτο γενέσθαι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἰνδικτικῶνι γ' [«III ինդիկտոնի նույն օրը եղավ և այսպիսի մի քան»]): Այդ օրը, եկեղեցուց վերադառնալուց հետո, Մագնավրա պալատում շքեղաշուք ընդունելություն է տեղի ունեցել, որի ժամանակ Լևոն և Ալեքսանդր կայսրերին ըստ Բիլա-ճերի կարգին են ներկայացել բուրբ ազնվատոհմիկ անձինք: Ահա թե ինչ է գրում «Արարողությունների գրքի» հեղինակն այդ կապակցությամբ. *μετὰ τὸ σταθῆναι πάντας νεύει ὁ πραιπόσιτος τῷ ὀστιάριῳ τῷ τὴν χρυσὴν βέργαν κατέχοντι, καὶ εἰσελθὼν εἰσάγει βῆλον α', τὸν μάγιστρον καὶ ἄρχοντα τοῦ Ταρῶ<ν>. Καὶ δὴ τούτου εἰσελθόντος, ὑπὸ τοῦ κατεπάνω τῶν βασιλικῶν κρατουμένου καὶ τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου, καὶ πεσόντος καὶ προσκυνήσαντος τοῦς δεσπότας, φέρουσιν αὐτὸν ὡς ἀπὸ ὀλίγου διαστήματος τοῦ βασιλικοῦ θρόνου. Καὶ ὑπὸ τοῦ λογοθέτου ἐρωτῶμενος τὰς συνήθεις ἐρωτήσεις εἰσάγει ὁ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου τὸ τούτου κανίσκιον, καὶ δὴ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κανισκίου πάλιν ἐπὶ τῆς γῆς πεσὼν προσκυνήσας ἐξέρχεται*¹.

Թարգմաններ. «Երբ բուրբը զբաղեցնում են իրենց տեղերը, պրեպոզիտուր ազդանշան է տալիս ոսկյա գավազան կրող օստիարիոսին, որը ներս է հրավիրում առաջին «բարձր» (βῆλον) մագիստրոսին և Տարոնի իշխանին: Վերջինս ներս է գալիս կայսերական կատեպանի և դրոնոսի լոգոթետեսի ուղեկցությամբ, երկրպագում վեհապետներին, որից հետո նրան տեղ

են տալիս կայսերական գահից ոչ հեռու: Լոգոթետերը դիմում է նրան ընդունված հարցերով, դրոնոսի պրոտոնոտարը ներս է բերում նրա համար նախատեսված զամբյուղը և, երբ վերջինս լցվում է «նվերներով», մագիստրոսը նորից երկրպագում և դուրս է գալիս»: Հետո ներս են հրավիրում երկրորդ «բարձր» (βῆλον) բուրբաբ բարեկամներին, հետո երրորդ «բարձր» (βῆλον) τοὺς προκρίτους ἀνθρώπους τοῦ μαγίστρου καὶ ἄρχοντος τοῦ Ταρῶ<ν> [«երևելի մարդիկ Տարոնի մագիստրոսի և իշխանի <շքախմբից>»] և այդպես շարունակ: Արարողությունն ավարտվում է պալատ վերադարձող կայսրերի հասցեին արված մաղթանքներով: Ծ ձ Ե մ ա գ ի ս տ ρ ο ճ Ծ Ταρωνίτης [«Տարոնացի մագիստրոսը»],- ավելացնում է «Արարողությունների գրքի» հեղինակը,- *καὶ οἱ φίλοι Βούλγαροι ἐν τοῖς ἰδίους ἀπέρχονται ἀπλήκτοις, αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ μὴ συνεσθιώμενοι τοῖς βασιλεῦσιν* [«և բուրբաբ բարեկամները անմիջապես հեռանում են սեփական <օրևանները>, այդ օրը չմասնակցելով քազավորների ճաշին»]:

Ո՞վ էր Տարոնի այդ իշխանը: Անկասկած Կրիկորիկոս իշխանը, որի պատմությունը հանգամանորեն մեզ է հասցրել նույն Կոստանդին Ծիրանածինը իր «*De administrando Imperio*» («Կայսրությունը կառավարելու մասին») երկասիրության մեջ:

Եթե հավատալու լինենք մեր հեղինակին, ապա Տարոնի իշխանը երկակի քաղաքականություն էր վարում. նա ջանում էր շահել կայսեր համակրածը և հայտարարում, որ պատրաստ էր ճանաչելու նրա իշխանությունը, սակայն միևնույն ժամանակ կապեր էր պահպանում խալիֆայի հետ, նրան տեղեկացնում այն ամենի մասին, ինչ տեղի էր ունենում նրա հակառակորդների ճամբարում և իր ցուցումներով նույնիսկ ուղղություն էր տալիս արարներին, դեպի կայսրության տարածքներ ձեռնարկվող նրանց ներխուժումների ժամանակ:

Այդ ամենը չէր խանգարում նրան ընծաներ ուղարկելու Լևոն VI կայսրերը՝ որպես բարեկամության վկայություն: Կայսրը պատասխան ընծաներ էր ուղարկում և նրցում նրա հետ առատաձեռնության մեջ: Նա բազմիցս էր իշխանին հրավիրել Կոստանդնուպոլիս, խոստանալով պատշաճ ընդունելություն և պատվավոր վերաբերմունք: Սակայն իշխանը վարանում էր այդ հրավերքներն ընդունել, պատճառաբանելով, որ երկիրն իր բացակայության ընթացքում կարող էր արարների ասպատակությանը ենթարկվել, իսկ իրականում, մեր հեղինակի կարծիքով, նա վախենում էր իրեն վարկաբեկել խալիֆայի աչքում:

Նույն իշխանը, դարձյալ Կոստանդին Ծիրանածինի ավյալներով, մի ճակատամարտում հաղթել էր ու գերել Արքայիկի ('*Αρκαϊκά*) որդիներին, այսինքն, ճշտում է պատմիչը, Աշոտ ('*Ασωτ*) պրոտոսպարաբի հոր՝

¹ De cerimoniis, p.138.

պատրիկ Կրիկոսիկոսի, եղբորդիներին (ἐξάδελφος): Նա նրանց գերության մեջ էր պահում իր մոտ և դա անդադար անհանգստացնում էր իշխանաց իշխան Սմբատին (1), որն ի վերջո որոշում է գրել կայսրին՝ խնդրելով, որ վերջինս իր մոտ բերել տար գերիներին՝ «իր <երկու> զարմիկներին» (τοὺς οἰκεῖτους ἀνεψιούς), վախենալով, որ նրանց արաբներին կհանձնեն: Սմբատը պատրիկ Գրիգորի (Γρηγόριος) կամ Կրիկոսիկոսի ազգականն էր (συγγενής):

Լևոն կայսրն անմիջապես հանձնարարում է Մինուտես ներքինում, որն այդ ժամանակ չարտուլարիոս տոմարի [«հրատապ գործերի քարտուղար»] էր, զնալ Կրիկոսիկոսի մոտ, իսկ հետո մեկ այլ գործով՝ Վիրքի կյուրոպաղատ Աղրանասերի (2) մոտ: Պատվիրակին հանձնարարված էր ընծաներ տանել երկու իշխաններին:

Սակայն Մինուտեսին զրպարտում է նրա հայ թարգմանիչ Թեոդորոսը: Նրա փոխարեն ուղարկվում է Լիպսի որդի պրոտոսպարի Կոստանդինը, որն անթիպատոս էր, պատրիկ և ավագ հետերիարքոս այն ժամանակ, երբ հեղինակը գրում էր իր աշխատությունը: Նա հրաման է ստանում մեկնել Տարոն, իր հետ տանելով Կրիկոսիկոսի համար նախատեսված ընծաները, իսկ Մինուտեսը պետք է ուղևորվեր Վիրք՝ կյուրոպաղատի մոտ:

Ուտաի պրոտոսպարի Կոստանդինը մեկնում է Տարոն: Նա կայսերական նամակն ու ընծաները հանձնում է Կրիկոսիկոսին և Կոստանդնուպոլիս է վերադառնում վերջինիս խորթ որդու՝ Աշոտի, հետ միասին: Կայսրն Աշոտին արժանացնում է պրոտոսպարի պատվաստիճանին, նրան շրջապատում ուշադրությամբ և նույն Կոստանդնի ուղեկցությամբ ետ ուղարկում հոր մոտ: Վերջինս այս անգամ Կոստանդնուպոլիս է վերադառնում Կրիկոսիկոսի եղբոր՝ Ապոզանեմի, և Արքայիկի երկու որդիների ուղեկցությամբ: Ապոզանեմը նույնպես արժանանում է պրոտոսպարի պատվաստիճանի և կայսերական ուշադրությունից հետո Կոստանդնի ուղեկցությամբ ետ է ուղարկվում հայրենիք:

Խաղաղքում երկար ժամանակ մնալուց հետո Կոստանդինը մեկ անգամ ևս վերադառնում է Տարոն, նպատակ ունենալով համոզել Կրիկոսիկոս իշխանին իրեն Կոստանդնուպոլիս ուղեկցել: Կոստանդնուպոլիս հասնելով Կրիկոսիկոսը արժանանում է մագիստրոսի պատվաստիճանի և նշանակվում է Տարոնի ստրատեգոս: Ավելին, կայսրը մայրաքաղաքում նրան մի տուն է ընծայում: Դա այն տունն էր, որը հետագայում «Քարբարոսի տուն» է կոչվել և որը մեր հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանում պատկանում էր Վասիլ պարակլիմոնեսին: Միապետը դրանով չի սահմանափակվում: Նա Կրիկոսիկոսին տարեկան ռոճիկ է նշանակում, որը կազմում էր տասը զրվանքա ոսկի և նույնքան արծաթ: Կրիկոսիկոսը որոշ ժա-

մանակ մնում է մայրաքաղաքում, հետո վերադառնում է հայրենիք՝ դարձյալ Կոստանդին պրոտոսպարի ուղեկցությամբ:

Ապոզանեմը ևս մեկ անգամ այցելում է կայսերը և պատրիկի պատվաստիճան ստանում: Բացի այդ, կայսրը նրան թույլ է տալիս ամուսնանալ Կոստանդնի դստեր հետ և այդ կապակցությամբ նրան է ընծայում «Քարբարոսի տունը», առանց այդ նվիրատվությունը խրիստովուով հաստատելու: Ամուսնությունից առաջ Ապոզանեմը ցանկանում է հայրենիք վերադառնալ, սակայն տուն հասնելուց մի քանի օր անց մահանում է:

Այդ իրադարձությունից հետո Կրիկոսիկոսը գրում է կայսերը և թույլատվություն խնդրում մայրաքաղաք այցելելու՝ կայսեր ձեռքից իր թռչակը ստանալու և որոշ ժամանակ մայրաքաղաքում մնալու համար: Բացի այդ, նա ցանկանում էր տիրանալ «Քարբարոսի տանը», որն ընծայվել էր նրա եղբորը: Կայսրը ընդառաջում է նրա խնդրանքին, հարգելով նրա ցուցաբերած հնազանդությունը ու, հատկապես, այն նպատակով, որպեսզի նրա վարքագիծը խրախուսեր արևելքի մյուս իշխաններին հետևելու նրա օրինակին: Նվիրատվությունը, ինչպես և նախորդ անգամ, չի հաստատվում խրիստովուով:

Տարիներ են անցնում և, երբ գահ է բարձրանում Ռոմանոս Լեկապենոսը, Կրիկոսիկոսը տեղեկացնում է նրան, որ ինքը պատրաստ էր փոխանակել «Քարբարոսի տունը» Կելցենեում գտնվող որևէ տիրույթի հետ: Այսպիսով նա հույս ուներ իր համար ապահովել մի ապաստան, ուր անվտանգ կպահեր իր ընտանիքն ու ունեցվածքը արաբների ասպատակությունների ժամանակ:

Ռոմանոս կայսրը, կարծելով, որ Կրիկոսիկոսը անօրինում էր այդ տունը Լևոն կայսեր խրիստովուի հիման վրա, համաձայնում է Տարոնացու առաջարկած փոխանակությանը և նրան է զիջում Գրեգորասի (3) տիրույթը Կելցենեում: Բայց, ինչպես և Լևոնը, նա այդ նվիրատվությունը չի հաստատում խրիստովուով:

Սակայն Ապոզանեմի որդի և Տարոնացու զարմիկ Թոռնիկը նույնպես գրում է Ռոմանոսին նրան տեղեկացնելու համար, որ Լևոնն այդ տունն ընծայել էր իր հորը և վերջինիս մահից հետո իր հորեղբայրը՝ Կրիկոսիկոսը, զավթել էր այն, խոստանալով տունն իրեն վերադարձնել, երբ ինքը չափահաս դառնա: Իմանալով, որ հորեղբայրն այն փոխանակել էր Գրեգորասի տիրույթի հետ, նա պահանջում էր, որպեսզի իր իրավունքները հաշվի առնվեն:

Բացի այդ, կայսեր նախապատվությունը Տարոնի իշխանի նկատմամբ առաջացնում էր մյուս իշխանների նախանձը: Վասպուրականի իշխան Կակիկոսը (4), Վիրքի կյուրոպաղատ Աղրանասերը և իշխանաց իշխան

Աշտոիկիոսը (5) բողոքում են կայսերը, որ միայն Տարոնացին էր արժանացել կայսերական բռնակի. «Ո՞րն է կայսրությանը մատուցած նրա այն ծառայությունը, որն առավել է մեր ծառայություններից,- գրում էին նրանք,- արդարացի կլինեն, ուրեմն, որ մենք էլ բռնակ ստանայինք, և կամ նա այլևս չվայելեր այդ արտոնությունը...»:

Ռոմանոսը նրանց պատասխանում է, որ Տարոնացու բռնակը սահմանել է ոչ թե ինքը, այլ Լևոն կայսրը և ինքը չէ, որ պետք է այդ շնորհը վերացներ. անարդարացի կլինեն, եթե վախճանված կայսրերի որոշումները չեղյալ համարվեին նրանց հաջորդների կողմից: Բայց միևնույն ժամանակ նա Կրիկոսիկիոսին տեղյակ է պահում հայ իշխանների բողոքի մասին և հայտնում նրան, որ ինքն այլևս ի վիճակի չի լինելու նրա բռնակը ոսկով կամ արծաթով վճարելու. այնուամենայնիվ նա պարտավորվում էր բացի ընդունված նվերներից նրան ուղարկել տասը գրվանքա արժողությամբ հագուստ և պղնձյա իրեր: Ռոմանոսը կատարում է իր խոստումը երեք կամ չորս տարվա ընթացքում, իսկ հետո տեղեկացնում է, որ ի վիճակի չէ այլևս կատարելու իր պարտավորությունները:

Սակայն, ինչպես երևում է, Կրիկոսիկիոսը գերադասում էր իր բռնակը ստանալ դրամով: Նա խնդրել է, որպեսզի իրեն շարունակեին վճարել այդ ձևով, հայտարարելով, որ հակառակ դեպքում նա պատրաստ էր հրաժարվել բռնակից¹: Կակիկիոսի և մյուս իշխանների նախանձը մեղմելու համար, Ռոմանոսը վճռում է վերացնել Կրիկոսիկիոսի բռնակը: Սակայն Կրիկոսիկիոսի ինքնասիրությունը խնայելու նպատակով նա Կոստանդնուպոլիս է բերել տալիս նրա որդուն՝ Աշտոին, տալիս պատրիկի պատվաստիճան և հայրենիք ուղարկում միայն բարեկամության նշաններ շոալելուց հետո:

Կրիկոսիկիոսի մահից հետո Թոռնիկը՝ Ապոզանենի որդին, շատ էր ցանկանում տեսակցել կայսրին: Վերջինս նրա մոտ է ուղարկում Կրիմիտես պրոտոսպաթարին, որը նրան մայրաքաղաք է ուղեկցում: Կայսեր կողմից պատրիկի պատվաստիճան ստանալուց հետո, Թոռնիկը փորձում է իր իրավունքը բանեցնել «Բարբարոսի տան» վրա և բողոքել իր հորեղբոր իրակամացրած գործարքի դեմ: Նա պահանջում է, որ իրեն վերադարձնեն տունը կամ էլ զիջեն Կելցենի տիրույթը: Հակառակ դեպքում նա պատրաստակամություն էր հայտնում հրաժարվելու իրեն հասանելիքից՝ հօգուտ կայսերը, գերադասելով գրկվել դրանից, քան այն տեսնել իր հորեղբոր որդիների անօրինության ներքո:

¹ Կոստանդին Ծիրանածնի շարադրանքը պարզ չէ: Լատիներեն թարգմանությունն այստեղ ոչ մի իմաստ չունի (6):

Դա էր պատճառը, որ Կրիկոսիկիոսի մահից հետո իրեն չափազանցված նրբանկատությունից ազատ զգացող կայսրը հնարավորություն է ստացել Տարոնացիներից ետ վերցնել տունը և տիրույթը, մանավանդ որ այդ նվիրատվությունները հաստատված չէին խրիստոնյաներով:

Ավելի ուշ, Կրիկոսիկիոսի ավագ որդի Պանկրատիոսը նույնպես մեկնել է Կոստանդնուպոլիս: Կայսրը նրան պարզել է պատրիկի պատվաստիճան և կոչել Տարոնի ստրատեգոս: Պանկրատիոսը ցանկանում էր ամուսնանալ կայսերական ընտանիքին պատկանող որևէ աղջկա հետ: Կայսրը նրան ամուսնացնում է Թեոփիլակոսու մագիստրոսի քրոջ հետ: Ամուսնությունից հետո Պանկրատիոսը մի կտակ է գրում, որով իր երկիրը պետք է ժառանգեին այդ միությունից ծնված որդիները: Նա խնդրում է նաև, որպեսզի Գրեգորոսի կալվածքը տրվի իրեն որպես իր կնոջ օժիտ: Վերջինիս մահից հետո այն պետք է վերադարձվեր արքունիքին: Կայսրն ընդառաջում է նրա խնդրանքին և բարեկամության բազմաթիվ նշաններ շոալելուց հետո նրան իր կնոջ հետ տուն է ուղարկում:

Մինչդեռ Կրիկոսիկիոսի որդիներ Պանկրատիոսը և Աշտոիոսը շարունակում էին հալածել իրենց հորեղբորորդի Թոռնիկ պատրիկին: Վերջինս խնդրում է կայսերը իր մոտ ուղարկել որևէ մեկին, որը կտիրամար իր երկրին, իսկ իրեն կնոջ և որդու հետ միասին կտեղեկցեր մայրաքաղաք: Կայսրն այդ գործը կրկին համձնարարում է Կրիմիտես պրոտոսպաթարին: Կրիմիտեսը Տարոն հասնելով տեղեկանում է, որ Թոռնիկը մահացել է և իր երկիրը կտակել կայսրությանը, իսկ կնոջն ու որդուն վստահել կայսրին: Երբ նրա այրին Կոստանդնուպոլիս է հասնում, կայսրը նրան բնակեցնում է Միքայել պրոտոսպաթարին՝ Խաղտիքի նախկին կոմերցիարիոսին, պատկանող Պսոմաթեսի վանքում: Հետո միապետը համձնարարում է նույն Կրիմիտեսին գնալ և տիրամալ Թոռնիկի երկրին: Սակայն Տարոնացու որդիները՝ մահացած իշխանի հորեղբորորդիները, Թոռնիկի կալվածքի դիմաց նրան առաջարկում են Ողնուտ կալվածքը: Կայսրը բարությունից դողմած ընդունում է նրանց առաջարկությունը: Նա նրանց զիջում է Թոռնիկի կալվածքը և փոխարենը ստանում Ողնուտը (7) և դրա շրջակայքը: Տարոն աշխարհը բաժանված էր երկու մասի. մի մասը պատկանում էր Կրիկոսիկիոսի որդիներին, իսկ մյուսը՝ նրանց հորեղբորորդիներին՝ Ապոզանենի որդիներին¹:

Հիշեցնենք, որ այն երկասիրությունը, ուր Կոստանդին Ծիրանածնից զետեղել է այս տեղեկությունները և ուր Ռոմանոս Լեկապենոսն արժանանում է *μακάριος* և *μακαριώτατος* [«երանելի և ամենաերանելի»] մակդիրների, ստեղծվել է վերջինիս մահից հետո: Իսկ Լեկապենոսը մահացել է

¹ De administrando Imperio, 43, p. 182-191.

վանական միայնության մեջ VI ինդիկտոնի հունիսի 15-ին, այսինքն 948 թվականին:

Ավելին, «Բարբարոսի տունը» այն ժամանակաշրջանում, երբ գրում էր հեղինակը, պատկանում էր Վասիլ պարակլիմոնենոսին (ὁ νῦν Βασιλεῖος τοῦ παρακοιμωμένου οἴκος): Այդ Վասիլը Ռոմանոսի ապօրինի որդին էր և ծնվել էր նրա գահ բարձրանալուց առաջ: Ուստի Ստեփանոսի՝ Լեկապենոսի որդու, օգտին կազմակերպված դավադրության և իր՝ Լեկապենոսի, մահվան մասին պատմելուց հետո ժամանակագիրը մեզ ասում է, որ μετὰ δὲ τὸ μόνον καταλειφθῆναι αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, προεχειρίσατο Βασίλειον τὸν πρωτοβεστιάριον αὐτοῦ ... πατρικιον καὶ παρακοιμωνον καὶ παραδυναστεύοντα τῆς συγκλήτου [«Կոստանդինի՝ միապետ դառնալուց հետո նրա պրոտովեստիար Վասիլին շնորհվեցին ... պատրիկի և պարակլիմոնենոսի և խորհրդի համանախագահի [պաշտոններ]»]¹: Հետևաբար, Վասիլը պատրիկի պատվաստիճան է ստացել և պարակլիմոնենոսի պաշտոնի է արժանացել ոչ թե 944 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեղաշրջման հետևանքով, այլ Լեկապենոսի մահից, այսինքն՝ 948 թվականից, հետո:

Այս երկու փաստերը ստիպում են մտածել, որ Տարոնի մասին գլուխը գրվել է նույն ժամանակաշրջանում, ինչ որ Վիրքին վերաբերող գլուխները, որոնք ինքը հեղինակը թվագրել է X ինդիկտոնով, այսինքն՝ 951-952 թվականներով²:

II

Կոստանդին Ծիրանածնի այս շատ հետաքրքիր տեղեկությունները լույս են սփռում Տարոնի իշխանության պատմության մի էջի վրա, որը հայկական աղբյուրները սովորում են թողել (8):

Կրիկորիկիտը կամ Գրիգորը (Գրիգորիկը այս անվան փառաբանական ձևն է) ծանոթ է հայ մատենագրությանը: Նա պատկանում էր Բագրատունյաց տոհմի այն ճյուղին, որը IX դարի սկզբից հաստատվել էր Տարոնում: Տարոնը՝ ժամանակին Մամիկոնյան իշխանների ժառանգական ավատը կազմող Մշո դաշտի հին, սակայն զոյատևող ամունն է: Տարոնի Բագրատունյաց հարստության հիմնադիր Բագրատը, Մուտավակի խալիֆայի վարած քաղաքականության հետևանքով, դարձել է IX դարի կեսերին Հայաստանում բռնկված ապստամբության առաջին զոհերից մեկը: 851 թ. գերի ընկնելով, նա իր մահկանացուն կնքել է Բաղդադում:

Նա ուներ երկու որդի՝ Աշոտ և Դավիթ: Վերջինիս մականունն էր Արքայկամ Արքայիկ: Դավիթ-Արքայիկը Կոստանդին Ծիրանածնի Արքայիկան է: Երկուսն էլ ընկել են տաճիկ զորավար Բուդայի ձեռքը, որին խալիֆան հաճնարարել էր ճնշել ապստամբությունը և որն իր առաքելությունը կատարել էր իր ազգին հատուկ դաժանությամբ: Երկրի ազդեցիկ տերերը ձերբակալվել և ուղարկվել են Բաղդադ: Դրանց թվում էին Բագրատի որդիները՝ Աշոտն ու Դավիթ-Արքայիկը¹: Նրանք ազատ են արձակվել 858 թ. մյուս գերիների հետ միասին²:

Ավագը՝ Աշոտը, իշխանության գլուխ է անցնում: Նա կրում էր կյուրոպաղատի պատվաստիճան³: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում էր նա ստացել այդ պատվաստիճանը: Մենք այդ մասին ոչինչ չգիտենք, ինչպես նաև տեղյակ չենք նրա իշխանության տևողության մասին: Նա այն իշխանների թվում էր, որոնք ներկայացել էին արաբ նոր կառավարիչ Մուհամմադ իբն Խալիդին, վերջինիս Վանա լճի ափին գտնվող Դաթուն քաղաք այցելության ժամանակ⁴: Մուհամմադ իբն Խալիդը Հայաստան էր ուղարկվել հենց հայերի խնդրանքով: Սակայն նա ամենևին էլ չէր արդարացրել այն վստահությունը, որին արժանացել էր: Տեղ հասնելուն պես նա սկսում է խարդավանքներ հյուսել և տարածայնություններ սերմանել տեղի իշխանների միջև: Ուստի երկրի տեր Աշոտ Բագրատունին չի վարանում նրան քշելու հար-

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 67:

² Բաղդադից գերիները վերադառնում են հայոց 307 թ. սկզբին, այսինքն՝ 858 թ. (307 թ. ըստ հայկական թվականության սկսվում է 858 թ. ապրիլի 26-ին): Աշոտի և Արքայիկի վերադարձը պետք է այդ տարում տեղադրվի: Խալիֆան իր մոտ պահել է միայն Աշոտ Արծրունի իշխանին, որին 868 թ. ստիպել է իր զորավարներից մեկին ուղեկցել Ատրպատականի Դազվին քաղաքի դեմ արշավանքում, որից հետո Արծրունին վերադարձել է իր երկիրը: Յո. Մարկվարտը, որն արժանագրել է այդ փաստը, սխալվում է կարծելով, որ Աշոտ և Դավիթ-Արքայիկ եղբայրները Բաղդադից վերադարձել են Աշոտ Արծրունու հետ միաժամանակ՝ 868 թվականին: Եղևնյով այն փաստից, որ Թովմա Արծրունու ավայլներով Գուրգեն Արծրունի իշխանը Տարոնում էր 862 թ., Յո. Մարկվարտը եզրակացնում է, որ նա էր երկրի տերը, ուստի և Բագրատի ժառանգները այդ ժամանակ դեռևս տուն չէին վերադարձել («Südarmenien und die Tigrisquellen», S. 305): Սակայն հայ պատմիչի շարադրանքը բոլորովին չի արդարացնում այդ ենթադրությունը: Թովման պատմում է, որ Գուրգեն իշխանը, որը խույս էր տվել դաժան Բաղդադի, սկզբում ցանկացել էր ժառայության մեջ մտնել Միքայել III կայսեր մոտ, և հետո հաստատվել է Մրինգուն և Ջիմարում (այժմ Ջուլիսերկ): Շուտով նա ստացել է Վասպուրականի Մարդաստան գավառը, սակայն, չվստահելով Աշոտ Բագրատունուն, որը խալիֆայից ստացել էր Հայաստանի իշխանաց իշխանի կոչումը, նա գերադասել էր քափառիկ կյանք վարել՝ շարունակ փոխելով բնակավայրը և միշտ պատրաստ լինելով բյուզանդական տարածքն անցնելու: Երբ նա իմանում է, որ իշխանաց իշխան Աշոտը ձերբակալել է Դերենիկ իշխանին՝ անմիջապես ցում է «Տարոն աշխարհը» վերջինիս օգնության հասնելու համար (Թովմա Արծրունի, Գ, 14): Դրանից չի հետևում, ինչպես տեսնում ենք, որ Գուրգենն այդ պահին Տարոնի տերն էր, առավել ևս՝ միակ տերը: Ավելի հավանական է, որ նա այնտեղ էր եկել և գտնվում էր գերությունից վերադարձած երկրի իշխանների պաշտպանության ներքո:

³ Թովմա Արծրունի, Գ, 19, էջ 218:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Theoph. Cont., p. 442; Sym., p. 743.

² De adm. Imp., 45, p. 199.

ցում¹: Նրա կառավարումն ուրեմն պետք է որ շատ կարճ տևած լիներ: Բացի այդ, այն, անկասկած, նախորդել է հիջրայի 266 թ. (= 879 թ. օգոստոս - 880 թ. օգոստոս), այն թվականը, երբ նրա փոխարեն խալիֆան Հայաստան է ուղարկում Իսակ իբն Կունդաջիկին, որին նա Հայաստանից բացի վստահել էր նաև Մուսուլն ու Դիար Ռաբիան²: Իբն Խալիդի կառավարումը, հետևաբար, կարող է տեղադրվել 877-878 թվականներին:

Որքան էլ կարճատև եղած լիներ Մուհամմադ իբն Խալիդի պաշտոնավարումը Հայաստանում, այնուամենայնիվ նրան հաջողվել էր երկպառակտել Տարոնի իշխան Աշոտ կյուրոպաղատին ու Վասպուրականի իշխան Դերենիկ Արծրունուն: Դերենիկը բռնել է տվել Աշոտին, արգելափակել նրան մի ամբողջում և նրա հաջորդ է նշանակել կյուրոպաղատի եղբայր Դավիթ-Արքայիկին: Դերենիկի այս վարքագիծը բացատրվում էր մեկ այլ դրդապատճառով ևս. նա իր քրոջը՝ Մարիամին, նշանել էր Դավիթ-Արքայիկի հետ: Մուհամմադ իբն Խալիդը Դերենիկի խնդրանքով ճանաչել է նոր իշխանին³:

Ուստի Աշոտը պետք է որ իշխած լիներ 858-878 թվականներին: Կյուրոպաղատի պատվաստիճանը նա անկասկած ստացել էր Բյուզանդիայի և խալիֆայության ընդհարումներից մեկի ժամանակ: Հնարավոր է, որ Միքայել III-ը նրան այդ պատվաստիճանը տվել է մոտ 863 թ., և կամ Վասիլ I-ը՝ պավլիկյանների դեմ ուղղված իր արշավանքների ժամանակ՝ 871-873 թվականներին:

Դավիթ-Արքայիկը՝ կյուրոպաղատի եղբայրը, նրան է հաջորդել 878 թվականին: Ըստ Թովմա Արծրունու, նա իշխել է ընդամենը յոթ տարի և թողել Աշոտ անունով մի որդի⁴: Սակայն նրա իշխանության տևողությունը վիճելի է: Եվ իսկապես, նույն Թովման մեզ հայտնում է, որ Դավիթ-Արքայիկը մահացել է Դվին քաղաքն ավերած երկրաշարժի երկրորդ տարում. այն տարում, երբ հույները պաշարել են Կարին-Թեոդոսուպոլիս քաղաքը: Քանի որ այդ երկրաշարժը, նույն հեղինակի տեղեկությունների համաձայն, տեղի է ունեցել Մնրատի գահակալության երրորդ տարում և քանի որ այդ իրադարձությունը թվագրվում է հայոց 339 թ. (= 890 թ. ապրիլ - 891 թ. ապրիլ)⁵, ապա երկրաշարժը պետք է տեղի ունեցած լիներ 893 թվականին, իսկ Կարինի պաշարումը, ինչպես նաև Դավիթ - Արքայիկի մահը տեղի են ունեցել 895 թվականին: Եթե Արքայիկը իշխել է ընդամենը յոթ տարի, ապա նրա

իշխանության սկիզբը պետք է տեղադրել 888 թվականին: Սակայն այդ ժամանակաշրջանում նրան գահ բարձրացրած Դերենիկն արդեն մահացել էր: Մենք հակված ենք կարծելու, որ յոթ թիվը գրչական սխալ է *տասնյոթի* փոխարեն: Այդ դեպքում Արքայիկը պետք է որ իշխանական գահ բարձրացած լիներ 878 թվականին և դա համապատասխանում է մեր վերն արած ենթադրությանը¹:

Ենթացում ասած, Դերենիկի մահվան տարեթիվը ստույգ հայտնի չէ: Յո. Մարկվարտը ենթադրել է, որ նա մահացել է 887 թ. և որ նրա հովանավորյալ՝ Արքայիկը, իշխել է իսկապես յոթ տարի՝ 888-894 թվականներին²: Ըստ Թովմայի, Դերենիկը Բաղդադից վերադառնալու պահին (858 թ. սկիզբը) իսկապես տասը տարեկան երեխա էր. հետևաբար նա պետք է որ ծնված լիներ 847 թ. և քանի որ նա մահացել է քառասուն տարեկան հասակում, ապա այսպիսով մենք ստանում ենք 887 թվականը³:

Ավելին, Թովման հայտնում է, որ Սոփին՝ Դերենիկի կինը, մահացել է ամուսնուց մեկ և կես տարի անց և որ Աշոտ արքան՝ առաջին Բագրատունի արքան, մահացել է նրանից քիչ անց: Մեկ այլ հատվածում նա ասում է, որ Սոփին մահացել էր իր ամուսնուց յոթ ամիս (հավանաբար մեկ տարի յոթ ամսվա փոխարեն) հետո, իսկ Աշոտը Սոփիից մեկ և կես տարի անց: Աշոտը մահացել է 890 թվականին: Եթե թույլատրելի լիներ համադրել այս երկու նշումները և դրանից հետևություն անել, որ Աշոտը մահացել էր Դերենիկի

¹ Սա միակ անգամը չէ, որ գրիչը Ք-ի փոխարեն գրել է Է: Երրորդ գրքի 18-րդ գլխում, էջ 216 կարդում ենք, որ Աշոտ Արծրունին գերության մեջ մնացել է *ե* (-5) տարի (կարդալ *ե* -7), որը պետք է փոխվի և դարձվի Ք (-17) տարի, քանի որ Աշոտը տուն է վերադարձել միայն 868 թվականին: Մեկ այլ հատվածում (գլ. 15, էջ 29) Աշոտի վերադարձը տեղադրված է հայոց 307 թվականին: Եթե մենք չենք ուզում պատմիչին մեղադրել հակասության մեջ, ապա պետք է ընդունենք, որ յԷ (-307) ընթերցանությունը գրչական սխալ է յՃԷ (-317) - ի փոխարեն: Ի դեպ, նույնիսկ Կեղծ Շապուհը (էջ 57-58) Աշոտի գերեզմանի վերաբերյալ հաշվում է 16 տարի: Իսկ Թովման այդ տեղեկության ճշգրտությունը ամրապնդում է վճռական մի փաստարկով, ասելով, որ գերեզմանից վերադառնալուց հետո նա մինչև իր մահը իշխել է 5 տարի, որը վրա է հասել Հռոմի ամսի 6-ին, հինգշաբթի օրը, այսինքն 874 թ. մայիսի 27-ին: Ուրեմն պատմիչը տեղյակ է, որ Աշոտի գերեզմանի վերաբերյալ տեղի է 852 թ. մինչև 868 թվականը:

Ինչ վերաբերում է 893 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժին, ապա Թովման հիշեցնում է, որ այն տեղի է ունեցել Չաքարի կաթոլիկոսի ժամանակ՝ «յետ է ամի գերութեանն հայոց»: Այստեղ և 7-ի փոխարեն պետք է կարդալ 17, որովհետև խոսքն այն երկրաշարժի մասին է, որն ըստ Մովսես Կաղանկատվացու (Գ, 20, էջ 61) տեղի է ունեցել հայոց տոմարի 318 թ. = 869 թվականին: Ասողիկը (Բ, 2, էջ 110) այն տեղադրում է հայոց 312 թ. = 863 թ., սակայն ակնհայտ է, որ յԺԲ-ն սխալ դրված է յԺԸ (318) - ի փոխարեն, այն տարեթիվը, որ տալիս է Մովսեսը: Այս երկրաշարժը հիշատակում են բյուզանդացի հեղինակները ևս: Նրանց տեղեկությունների համաձայն այն տեղի է ունեցել Վասիլ I-ի թագավորության երրորդ տարում, այսինքն՝ 869 թ. (Symeon, p. 688): Կոստանդնուպոլսում այն գրանցվել է Ս. Պողիկտոսի օրը՝ հունվարի 9-ին՝ Հայաստանում, ըստ Ասողիկի, Մեծ Պահքի ժամանակ, այսինքն մարտ ամսի ընթացքում:

² «Südarmenien und die Tigrisquellen», S. 323.

³ Թովմա Արծրունի, Գ, 14, էջ 201-202:

¹ Թովմա Արծրունի, Գ, 19, էջ 221-222:
² Tabari, III, 1942.
³ Թովմա Արծրունի, Գ, 20, էջ 220-221:
⁴ Նույնը, Գ, 22, էջ 231:
⁵ Նույնը, Գ, 22, էջ 230-231:

մահվանից երեք տարի անց, ապա 887 թիվը որպես Դերենիկի մահվան տարեթիվը ևս կհաստատվեր¹:

Սակայն նույն պատմիչի հաղորդած այլ տեղեկություններ արժեզրկում են այս տարեթիվը: Դերենիկը երեք որդի ունեւ: Ավագը՝ Սարգիս-Աշոտը, ծնվել էր հայոց 326 թ. = 877 թ., միջնեկը՝ Խաչիկ-Գագիկը՝ 328 թ. = 879 թ., իսկ կրտսերը՝ Գուրգենը՝ 330 = 881 թվականին: Դերենիկի մահվան պահին ավագը ինը տարեկան էր, միջնեկը՝ յոթ, իսկ կրտսերը՝ հինգ²: Բացի այդ, Թովման հայտնում է, որ ավագը մահացել է քսանինը տարեկան հասակում Արեգ ամսի 4-ին, երկուշաբթի օրը և նրա ապրած տարիների հաշիվը նա սկսում է հայոց 325 թ. = 876 թվականից³:

Եթե պատմիչն ասում է, որ Աշոտը ծնվել է 877 թ. և նրա տարիքը սկսում է հաշվել հայոց 876 թ., ապա դա նշանակում է, որ Աշոտը ծնվել է 876 թ. վերջում կամ 877 թ. սկզբին: Այդպես հաշվելու դեպքում նրա մահվան տարեթիվը կլինի 876 թ. + 29 = 905 թվական:

Է. Դյուլորիեն ընդունել է 904 թ., այսինքն հակառակ պատմիչի շատ որոշակի նշան, 876 թ. նա մտցրել է իր հաշվարկների մեջ: Դրա պատճառն այն է, որ Արեգ ամսվա 4-րդ օրը ընկնում է *երեքշաբթի* օրը՝ նոյեմբերի 13-ին⁴:

Սակայն Թովմայի երկասիրության առաջին, ինչպես նաև երկրորդ հրատարակության մեջ գրված է *երկուշաբթի* և ոչ թե *երեքշաբթի*: Երեքշաբթի օրվան մենք հանդիպում ենք միայն մեկ օրինակում: Եվ եթե նույնիսկ ինչ-որ պատճառ կար երեքշաբթի օրը գերադասելու երկուշաբթի օրվան, ապա ավելի լավ կլիներ կարդալ Արեգ ամսվա *երեքը*՝ չորսի փոխարեն (-դ- և -գ- տառերը խառնելն ավելի հեշտ է), նույն 905 թ. գալու համար, ուր հայկական ամսվա այդ օրը համապատասխանում է *երեքշաբթի*՝ նոյեմբերի 13-ին. դա զույգ այն առավելությունը կունենար, որ կհամապատասխաներ պատմիչի տեղեկություններից ելնող տարեթվին:

Իրականում այդ տարեթվերից և ոչ մեկը ճիշտ չէ: Թովման իսկապես հայտնում է, որ երբ Սմբատ արքան ընդհարվել էր Արդ-ար-Ռահմանի որդու հետ, ապա նրան օգնում էր Աշոտ Արծրունին: Այդ իրադարձության թվականը ճշտված է. դա հայոց 351 թ. = 902 թ. է՝ 899 թ. գահ բարձրացած Հովհաննես Կաթողիկոսի հայրապետության երրորդ տարին: Հաջորդ տարի՝ «ի գալ միսոյ տար(ւ)ոյն», ուրեմն 903 թվականին, նույն արքան, այս անգամ Սմբատ Սյունյաց իշխանի հետ գժտվելով դարձյալ օգնության է կանչում

Աշոտին: Վանից դուրս գալու պահին վերջինս հիվանդանում է: Նրա վիճակն այնքան լուրջ է լինում, որ ազգականները նրան խորհուրդ չեն տալիս ճամփա ընկնել: Սակայն ապարդյուն: Աշոտը շտապում է օգնության հասնել իր քեռուն՝ Սմբատ արքային: Սակայն հիվանդությունը բարդանում է և քառասուն օր անց նա մահանում է Նախիջևան քաղաքում⁵:

Ակնհայտ է, որ պատմիչը նրա մահը տեղադրել է 903 թվականին: Իսկ այդ տարվա առաջին օրը համընկել է ապրիլի 15-ին, իսկ Արեգ ամսվա 4-ը՝ տարվա 214-րդ օրը համապատասխանում է նոյեմբերի 14-ին, որը երկուշաբթի էր: Դրանից հետո ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ Աշոտը մահացել է 903 թ. նոյեմբեր ամսին: Միաժամանակ մենք հնարավորություն ենք ստանում վերահսկելու Թովմայի տված մնացած ժամանակագրական տվյալները:

Իսկապես, եթե Աշոտը մահացել է քսանինը տարեկան հասակում 903 թ., ապա նրա ծննդյան տարեթիվն ընկնում է 874 թ. վերջին կամ 875 թ. սկզբին = հայոց 324 թվականին: Պատմիչն այն տեղադրում է 326 թվին, բայց դա կարծես թե 324 թվականի քյուր ընթերցում է (*յիգ՝ յիդ*-ի փոխարեն), առավել ևս, որ նա Աշոտի տարիքը սկսում է հաշվել 325 թվից:

Եթե Աշոտը հոր մահվան պահին ընդամենը ինը տարեկան էր, ապա Դերենիկը պետք է որ մահացած լիներ 883-884 թթ., իսկ եթե նա տասներկու տարեկան էր, ինչպես նշվում է նույն երկասիրության վերջին գրքում⁶, ապա նրա հոր մահը պետք է տեղադրվի 886-887 թվականին: Դժվար է ընտրություն կատարել այս երկու տարեթվերի միջև⁷: Երկրորդը համընկնում է այն տարեթվի հետ, որի մասին մենք խոսել ենք վերը:

Ամեն դեպքում, նույնիսկ եթե Դերենիկը ապրել է մինչև 886-887 թթ., ապա Դավիթ-Արքայիկի իշխանակալությունը այդ տարեթվից առաջ է եղել, քանի որ այդ իշխանին ճանաչել է Մոհամեդ իբն Խալիդը, որը Հայաստանը կառավարել է 878 թվականին:

Դավիթ-Արքայիկը հայտնի իշխան էր: Նրան կոչում էին «մեծ իշխան», անվանում էին արքա կամ արքայիկ⁸: Ուրեմն նա բավականաչափ երկար է իշխել իսկական համբավ ձեռք բերելու համար:

¹ Թովմա Արծրունի, Գ, 28, էջ 245-248:

² Նույնը, Դ, 1, էջ 269:

³ Ինչ վերաբերում է Դերենիկի երկրորդ որդուն՝ Գագիկին, որը ծնվել է 879 թ., ապա Դ-րդ դարաշրջանում կարող ենք կարդալ, որ նա 15 տարեկան էր, երբ սպանել էր Գագիկ-Արուստանին: Իսկ վերջինս զոհվել է 898 թվականին: Հետևաբար Գագիկը պետք է որ ծնված լիներ 883 թվականին: Նույնիսկ եթե մենք ժ-ն փոխենք և դարձնենք ժէ (17 տարի), ապա այս երկու թվականների միջև կմնա երկու տարվա տարբերություն:

⁴ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 96: Թովմա Արծրունի, էջ 220 և 231:

¹ Թովմա Արծրունի, Գ, 20, էջ 229 և Դ, 1, էջ 269:

² Նույնը, Գ, 1, էջ 228:

³ Նույնը, Գ, 29, էջ 249:

⁴ E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, pp. 272-273.

Նրա մահվան տարեթիվն ավելի լավ է հայտնի, քան գահակալության տարեթիվը: Եվ իսկապես նա մահացել է այն տարին, երբ հույները պաշարել են Կարին-Թեոդոսուպոլիսը, այսինքն՝ 895 թվականին: Ըստ երևույթին խոսքն այն արշավանքի մասին է, որը Կոստանդին Ծիրանածինը նկարագրում է հետևյալ բառերով. «Լևոն Իմաստասեր կայսրն իմանալով, որ սարակիհնոսները Փասիանի (Բասենի) շրջանի եկեղեցիները դարձրել են բերդեր, նրանց դեմ ուղարկեց Արմենիակների բանակաթեմի ստրատեգոս Լալակոնին, որին օգնում էին Կոլոնեայի, Միջագետքի և Խալդիկայի ստրատեգոսները: Նրանք ավերեցին այդ բերդերը, ազատեցին եկեղեցիները և կողոպտեցին Փասիանը, որն այդ ժամանակ սարակիհնոսների ձեռքին էր: Հետո կայսրն ուղարկեց սխուրթի դոմեստիկոս Կատակալոն մագիստրոսին, որն արշավեց Թեոդոսուպոլիս բերդի դեմ, կողոպտեց շրջակայքը, ասպատակեց Փասիանը և հարևան ամրոցները, այսպիսով մեծ հարված հասցնելով սարակիհնոսներին»¹: Կատակալոնը քաջ հայտնի այն զորավարն է, որը հաջորդել է Նիկեփորոս Փոկասին սխուրթի դոմեստիկոսի պաշտոնում: Լևոն կայսրը շատ էր գնահատում Նիկեփորոսին: Նրա հռչակավոր վարչապետ Ջաուցասը Նիկեփորոսին իր դստեր Ջոնի հետ ամուսնացնելու նպատակ ունենալով, նրան նշանակել էր ավելի դոմեստիկոսի պաշտոնին: Սակայն Նիկեփորոսը վախենալով արթնացնել կայսեր կասկածամտությունը հրաժարվել էր այդ առաջարկից: Ջաուցասը, վրդովվելով, նրան պաշտոնանկ էր արել և նրա տեղը նշանակել Կատակալոնին²: Այդ ամենը տեղի է ունեցել մոտ 896-897 թվականին: Նոր դոմեստիկոսին ուղարկում են բուլղարաց թագավոր Սիմեոնի դեմ: Նա պարտություն է կրում Բուլգարոփիզոնի ճակատամարտում, ուր զոհվել են պրոտովեստիարիոս Թեոդոսը, ինչպես նաև ազգությամբ հայ Աշոտ Մակրոխեյրը³:

Կատակալոնը, անկասկած, արաբների դեմ էր ուղարկվել այդ արշավանքից առաջ: Փասիանն այդ ժամանակ հայոց արքա Սմբատի տիրույթների մի մասն էր կազմում: Ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի Սմբատը զգալի կերպով ընդլայնել էր իր թագավորությունը. արևմուտքում այն տարածվում էր մինչև Կարին, հյուսիսում՝ մինչև Կովկասի ստորոտը⁴: Այդ ընդլայնումը անդադար անհանգստացնում էր Ատրպատականի Սաջյան ամիրային, որին դուր չէին գալիս Սմբատին ու Լևոն կայսերը կապող բարեկամական

հարաբերությունները: Երբ Աբու Սաջիի որդի Ափշինը անսպասելիորեն հայտնվում է Նախիջևանի մոտ ու բանակում Դվինում, Սմբատը չհասցնելով ժողովել իր զորքը, ամրանում է Արագած լեռան լանջերին և ապա միայն կարողանում քշել զավթիչներին: Հնարավոր է, որ հենց Ափշինն էր ներխուժել մինչև Փասիան և պղծել եկեղեցիները: Կատակալոնը հավանաբար օգնության էր ուղարկվել Սմբատ արքային, որն ըստ հայ պատմիչի տեղեկությունների բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Լևոն կայսեր հետ¹:

Սմբատի տիրույթների վրա Ափշինի կատարած հարձակման տարեթիվը քաջ հայտնի է: Այն տեղադրվում է հայոց 342 թ. = 893 թվականին²: Լալակոնի արշավանքը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ 894 թ., իսկ Կատակալոնինը՝ 895 թվականին՝ հենց այդ տարում էլ մահացել է Դավիթ-Արքայիկը:

Արքայիկին հաջորդում է Գուրգենը մույն այդ 895 թվականին: Գուրգենն Արքայիկի զարմիկն էր, Աշոտ կյուրոպաղատի որդին: Գուրգենի իշխանությունը շատ կարճ է տևում: Ինչպես որ Սմբատի թագավորությանը սպառնում էին Սաջյանները, այնպես էլ Տարոնի իշխանությանը սպառնում էին Շայբանյան հարստության ներկայացուցիչները՝ Ամիրում հաստատված ամիրաները: Հիսեի որդի Ահմադ Շահբանյանը արդեն զավթել էր Արգանենեն, որի ամիրաները բազմաթիվ խառն ամուսնությունների հետևանքով կիսով չափ հայացել էին և չէին թաքցնում իրենց ակնկալությունները Տարոնի իշխանության նկատմամբ: Ըստ Թովմա Արծրունու «այդ քաջ եւ երեւելի, և քաջայայտ ի մէջ հայաստանեայցս» Գուրգենը զոհ է զնացել Հիսեի որդի Ահմադի խարդավանքին: Ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի Ահմադը նրան պատերազմ էր հայտարարել, սպանել և տիրացել Տարոնին³: Հենց այդ ժամանակ միջամտում է Սմբատը և նամակով Ահմադից պահանջում Տարոնը հանձնել օրինական ժառանգորդ Աշոտին:

Աշոտը՝ Դավիթ-Արքայիկի որդին, Գուրգենի քեռորդին էր: Ամիրան մտադիր չէր հրաժարվելու իր նվաճումից: Սմբատի համառ պահանջները մնում են անհետևանք: Չինված ընդհարումն անխուսափելի էր թվում: Այն իրեն սպասեցնել չի տալիս:

Սմբատ արքան Աբուրվան կոչեցյալ Գազիկին նշանակել էր Դերենիկի որդիների խնամակալ: Երբ նրանք հասունանում են, նրանցից ավագը՝

¹ De adm. Imp., 45, pp. 199-200.

² Theoph. Cont., p. 359. Գեորգ Վանականը չի խոսում Ջաուցասի ծրագրերի մասին: Նա սահմանափակվում է ասելով (էջ 855), որ Կատակալոնը Նիկեփորոս Փոկասի մահից հետո նշանակվեց սխուրթի դոմեստիկոս:

³ Theoph. Cont., p. 360; Georgius Monachus, p. 855; Symeon, p. 702. պրոտովեստիարիոսին Թեոդորոս են կոչում:

⁴ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 89-90:

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 92-94:

² Մովսես Կաղանկատացի, Գ, 21, էջ 63: Պատմիչը այդ տարեթիվը նշում է որպես Գեորգ կաթողիկոսի գերեզմանի տարի, որը գերի էր ընկել Ափշինին՝ վերջինիս արշավանքի ժամանակ:

³ Թովմա Արծրունի, Գ, 23, էջ 236; Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 96:

Աշտարը, փորձում է իր իրավունքները բանեցնել, սակայն նրանց խնամակալը չի ցանկանում հրաժարվել իշխանությունից: Սմբատը պաշտպանում է Գագիկին, միգուցե իր եղբոր՝ Շապուհի, ազդեցության ներքո, որի դուստրը Գագիկի կինն էր: Այնուամենայնիվ նշենք, որ Սմբատը չէր ներել Աշտարը Արծրունուն՝ Ափշինի հետ նրա բարեկամությունը: Այդ բարեկամությունը հեռացրել էր նրան իր քեռուի՝ հայոց արքայից: Ոգևորվելով Սմբատի հովանավորությունից Գագիկը բանտարկել է տալիս Դերենիկի երեք որդիներին: Այդ վարքագծից վրդովված Վասպուրականի տերերը անգոռուշտություն են ունենում դիմելու Հիսեի որդի Ահմադին, օգնություն խնդրելով գահընկեց անելու բռնատերին: Արաբ ամիրան, որ հայ իշխանների վեճերին խառնվելու առիթ էր փնտրում, պատրաստակամությամբ արձագանքում է նրանց խնդրանքին: Բացի այդ, Սմբատ արքայի և Ահմադի հարաբերությունները լարված էին նաև Տարոնի հարցի պատճառով: Այսպիսով շատ հարմար պահ էր ներկայանում նրա վրա հարձակվելու և Վասպուրականի Արծրունիների ու Տարոնի [Բագրատունիների] օգնությամբ նրան վտարելու համար: Շապուհն էլ իր կողմից ստիպում էր Սմբատին հարգել Աշտարի՝ իր փեսայի, իրավունքները Տարոնում. իսկապես Աշտարն ամուսնացել էր Շապուհի մյուս դստեր հետ: Այսպիսով Սմբատը ստիպված էր պաշտպանել իր եղբոր երկու փեսաների՝ Գագիկ Ապունրվանի և Աշտարի, շահերը Վասպուրականում ու Տարոնում: Ըստ Հովհաննես Կաթողիկոսի տվյալների Վանա լիճը թափվող Թուխ գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում Սմբատը պարտվում է Գագիկի դավաճանության պատճառով: Թովման, հակառակը, զավառական հայրենասիրությունից դրդված փորձում է մեզ շփոթության մեջ գցել Արծրունիների վարքագծի հարցում: Սմբատի բխտից նույն տարում Հիսեի որդի Ահմադը մահանում է: Ինչ վերաբերում է դավաճան Գագիկին, ապա նա անմիջապես սպանվում է Արծրունիների կողմից¹: Ինչպես վկայում են և՛ հայկական, և՛ արաբական աղբյուրները, բոլոր այս իրադարձությունները տեղադրվում են 898 թվականին:

Մովսես Կաղանկատվացին տեղյակ է, որ պիղծ Մաջանը հայոց տոմարի 342 թվականին Հայաստան է արշավել ու գերեվարել Գևորգ կաթողիկոսին: Չորս տարի անց (այդ տարի հայկական թվականության առաջին օրը համընկել էր Չատկի տոնին) Սմբատ արքան գնում է Ասորիք արաբների դեմ կռվելու: Այդ արշավանքի ժամանակ զոհվում է Աշտար Սյունին, իսկ Վասպուրականի իշխան Գագիկ Ապունրվանը սպանվում է իր զորքի կողմից: Հենց այդ ժամանակ՝ հայոց 346 թ., մահանում է նաև Գևորգ կաթողիկոսը²:

Այս իրադարձությունները, որոնց հավասարապես իրագրել են Հովհաննես Կաթողիկոսն ու Թովմա Արծրունին, տեղի են ունեցել Թուխի ճակատամարտի տարում, որի թվականը մեզ հայտնում է միայն Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն պատմիչը մի անճշտություն է թույլ տվել, որն, ի դեպ, հեշտ է ուղղել հենց իր տված տեղեկությունների շնորհիվ: Նա մեզ ասում է, որ հայոց 346 թ. (= 897 թ. ապրիլ - 898 թ. ապրիլ) առաջին օրը համընկել է Չատկի տոնին: Մինչդեռ 897 թ. հայկական տարվա առաջին օրը համընկել է ապրիլի 16-ին, իսկ Չատկի տոնը ապրիլի 4-ին էր: Այնուհաստ է, որ մեր հեղինակը սխալվել է: Ոչ թե 897 թ., այլ հաջորդ 898 թ. էր, որ հայկական թվականության առաջին օրն ու Չատկի տոնը, որն ընկել է ապրիլի 16-ին, համընկել էին: Դա համապատասխանում է Թովմա Արծրունու վկայությանը, որը Գևորգ կաթողիկոսի մահը տեղադրում է հայոց 347 թ. = 898 թվականին¹:

Ինչպես արդեն ասացինք, Հիսեի որդի Ահմադը չի կարողանում օգուտ քաղել իր հաղթանակից: Իրապես նա մահանում է հիջրայի 285 թ. (898 թ. հունվար - 899 թ. հունվար), այսինքն հենց այն տարում, երբ տեղի էր ունեցել Թուխի ճակատամարտը²:

Այսպիսով, Տարոնը վերադարձվում է իր ժառանգական տերերին: Մենք տեսանք, որ 900 թ. հունվարի 1-ին երկիրը պատկանում էր Կրիկորիկոսին: Այն ամենից հետո, ինչ մենք ասացինք, այնտեղ պետք է իշխեր Աշտար Արքայիկի որդին, որի շահերն էր պաշտպանում Սմբատը: Սակայն Կրիկորիկոսը հաղթելով նրան բանտ էր նետել և զավթել իշխանությունը: Դա տեղի էր ունեցել, հավանաբար, Սմբատի պարտությունից հետո: Հնարավոր է, որ Ահմադը լավ էր վերաբերում Կրիկորիկոսին, և կամ վերջինս բավական լավ հարաբերությունների մեջ էր արաբական իշխանությունների հետ: Քանի որ Ատրպատականի Ափշինի եղբայր ու հաջորդ Յուսուփի դեմ պայքարը կլանել էր Սմբատի բոլոր ուժերը, ապա վերջինս խնդրել էր Լևոն VI կայսերը բարեխոսել Կրիկորիկոսի առջև Արքայիկի բանտարկյալ որդիների համար:

Հայկական աղբյուրները հիշատակում են Արքայիկի միայն մեկ որդուն, մինչդեռ Կոստանդին Ծիրանածինը խոսում է նրա որդիների մասին: Ուրեմն Աշտար Արքայիկի որդին, եղբայր ուներ: Կոստանդինը նրանց անվանում է Կրիկորիկոսի *ἐξάδελφοι*՝ «զարմիկներ»: Հետևաբար Կրիկորի-

¹ Հնարավոր է, որ Մովսես Կաղանկատվացու տված թվականը վերցված է որևէ մի աղբյուրից, ուր հաշիվը տարվել է տեխնիկական, և ոչ թե ժողովրդական տոմարով, որից օգտվում էին հիմնականում, հայ հեղինակները: Ըստ տեխնիկական տոմարի հայոց 346 թ. = 898 թվականին: Եվ իսկապես այդ տոմարով հայոց տոմարը սկսվում է 553 թ. հուլիսի 11-ին, իսկ ժողովրդական տոմարով այն բացվում է 552 թ. հուլիսի 11-ին:

² Ibn Al Atir, VII, p. 339. Հմմտ. Jo. Markwart, Südarmanien, S. 324.

¹ Թովմա Արծրունի, Գ, 24, էջ 238; Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 97-98:

² Մովսես Կաղանկատվացի, Գ, 21, էջ 63-65:

կիսուսի հայրը պետք է որ Արքայիկի եղբայրը լիներ: Մենք արդեն գիտենք, որ Աշոտ կյուրոպաղատը, որի Գուրգեն որդուն սպանել էր Հիսեի որդի Անմաղը, Արքայիկի եղբայրն էր: Ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Արքայիկը ունեցել է ևս մի եղբայր, որը Կրիկորիկիսուսի և Ապոզանենի հայրն էր: Եվ իսկապես, Աստղիկը հայտնում է, որ 851 թ. Բուղան գերեզմանը էր Բագարատի երեք որդիներին¹, մինչդեռ մնացած հեղինակները հիշատակում են միայն երկու որդիներին՝ Աշոտ կյուրոպաղատին ու Դավիթ-Արքայիկին: Բագարատի երրորդ որդին պետք է որ լիներ Կրիկորիկիսուսի և Ապոզանենի հայրը:

Ավելին, Կոստանդին Ծիրանածնի տվյալներով Կրիկորիկիսոսն ու Սմբատը ազգականներ էին: Դա համապատասխանում է իրականությանը. նրանք երկու եղբայրների՝ Բագարատի ու Սմբատի, թոռներն էին, ուրեմն՝ հորեղբորորդիներ: Իսկ ինչ վերաբերում է Արքայիկի որդիներին և Սմբատի ազգակցական կապին, ապա Կոստանդին Ծիրանածինը առաջիններին համարում է երկրորդի զարմիկները. դա ճիշտ կլինի այն դեպքում, եթե զարմիկ ասելով նա նկատի ունենար հորեղբորորդու որդիներին: Ավելին, Արքայիկի որդիներից մեկը՝ Աշոտը, ամուսնացել էր Սմբատի զարմուհու՝ նրա եղբոր Շապուհի դստեր, հետ: Ինքն Արքայիկը ամուսնացած էր Սմբատի քրոջ՝ Մովսիսի, ամուսնու՝ Դերենիկի, քրոջ հետ:

Կրիկորիկիսոսը, որի անունը Գրիգոր անվան փառաքչականի՝ Գրիգորիկի, ժողովրդական ձևն է, քաջ ծանոթ է պատմիչ Հովհաննես Կաթողիկոսին, որը նույնիսկ որոշ ժամանակ՝ Սմբատ արքայի ողբերգական մահից հետո, ապրել է նրա մոտ: Կաթողիկոսը գովաբանում է այդ «գնեծ և զխոհեմ և զհանճարեղ» իշխանին: Սմբատը, ուժասպառ լինելով Սաջյան Յուսուփի դեմ մղվող երկարատև պայքարից, վերջին փորձն է անում իր վտանգավոր թշնամուց ազատվելու համար: Մոտավորապես 910 թ. Կապուտ քերտում փակվելուց առաջ՝ բերդ, որում նա մեկ տարի անց անձնատուր է լինելու, նա Գրիգոր Տարոնացի իշխանի (որը մեր Կրիկորիկիսոսն է) միջնորդությամբ կոչ է անում խալիֆային, որպեսզի նա «շիջուցանել զհարեալ հուրն յանօրեն ոստիկանեն» և վերահաստատի խաղաղությունը: Գրիգորն իր կարեցածն է անում, սակայն արդյունքի չի հասնում. Եզրիպտոսում ծայր առած հուզումների պատճառով պահը հարմար չէր: Այդ իրադարձությունները կլանել էին ամիրապետի ամբողջ ուշադրությունը²:

¹ Աստղիկ, Բ, 2, էջ 107: Պատմիչն այս տեղեկությունը քաղել է հավաստի աղբյուրից, հնարավոր է, որ Շապուհ Բագարատունուց: Նա ավելացնում է, որ Բուղան կտորել էր «Վաշ-զինակ լեռան վրա» գտնվող Խուրի քնակիչներին՝ հանգամանք, որն այլուստ անհայտ է: Յո. Մարկվարտը առանց այս հատվածին ծանոթ լինելու ենթադրել է, որ Կրիկորիկիսոսը Բագարատի երրորդ որդու որդին էր («Südarmanien», S. 324):

² Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 127:

Եվ իսկապես, 910 թ. հունվարի 8-ին Ուրեյդ-Ուլլահը իրեն մահդի էր հայտարարել և գրավել Ալեքսանդրիան: Խալիֆայությունը պայքարում էր Կարմատների վտանգավոր շարժման դեմ: Խալիֆայի զորքը Եզրիպտոսում էր, ուր պայքարում էր ապստամբների դեմ¹:

Կրիկորիկիսոսը մեկ անգամ ևս հիշատակվում է Կեղծ Շապուհի Պատմության մեջ, ուր ասվում է, որ Դերենիկ Արծրունին «եռ զդուստրն Գրիգորի պատրիկին Բագարատունույ: Եւ էր նա կին գեղեցիկ և սիրեր զնա այրն իւր Գրիգոր պատրիկ Բագարատունի»²: Միզուցն այստեղ արտացոլվել է (փաստը այլուստ հայանի չէ) Դավիթ-Արքայիկի՝ Գրիգորի հորեղբոր, Դերենիկի քրոջ հետ ամուսնության աղոտ հուշը:

Կոստանդին Ծիրանածինը Գրիգոր Տարոնացուն մեղադրում է երկիմաստ քաղաքականություն վարելու մեջ: Սակայն եթե նա իշխանության զուլխ էր անցել 898 թ. Թուխի ճակատամարտից հետո, ապա 900 թ. հունվարին նրա կառավարումը տակավին այնքան երկար չէր նման եզրակացության հանգելու համար: Կարելի է արդյոք ենթադրել, որ մինչ այդ նա իշխել էր Տարոնի մի մասում: Ավելի հավանական է, որ Կոստանդին Ծիրանածինը նկատի ուներ այն քաղաքականությունը, որ վարել էր հայ իշխանը Կոստանդնուպոլսից հայրենիք վերադառնալուց հետո:

Նրա որդի Աշոտի, հետագայում Արքայիկի որդիների հետ նրա եղբայր Ապոզանենի ճանապարհորդությունները Կոստանդնուպոլիս տեղադրվում են 898-900 թվականներին՝ Թուխի ճակատամարտից հետո և Գրիգորի ճանապարհորդությունից առաջ³: Ապոզանենը կայսերն այցելում է երկրորդ անգամ ևս, ստանում է պատրիկի պատվաստիճան և նշանադրվում Կոստանդինի դստեր հետ: Գրիգորը նույնպես ցանկանում էր երկրորդ անգամ այցելել Կոստանդնուպոլիս և կայսեր թույլտվությունն էր խնդրում այդ բանն անելու համար: Ծիրանածնի շարադրանքը, որն այս հատվածում պարզ չէ, հնարավորություն չի տալիս որոշելու, թե Գրիգորը գնացել էր Կոստանդնուպոլիս, թե՞ ոչ: Մի բան հավաստի է, որ նրա խնդրանքին ընդառաջել էին և նրան էին զիջել «Բարբարոսի տունը»: Այս ամենը տեղի է ունեցել Լևոն VI Իմաստասերի թագավորության ժամանակ:

Ռոմանոս Լեկապենոսի թագավորության ժամանակ Գրիգորը թույլտվություն է խնդրել «Բարբարոսի տունը» փոխանակել Կելցենետում գտնվող մի տիրույթի հետ: Կայսրը նրան է տալիս Գրեգորասի «այրուստիոն»

¹ G. Weil, Geschichte der Chalifen, II, p. 594.

² Կեղծ-Շապուհ Բագարատունի, էջ 49:

³ Փիլիթոսը իր «Կելտորոլոգիոն»-ը գրել է III ինդիկտոնին, այսինքն՝ հենց այն տարին, երբ Գրիգորին ընդունել էին արքունիքում: Տարոնի իշխանի ընդունելության նկարագրությունը բյուզանդական արքունիքի «Արարողությունների գրքում» արդյոք այդտեղից չի՞ գալիս:

[կալվածքը], որը գտնվում էր այդ տարածքում: Սակայն Ապոգանեմի որդի Թռնհիկը բողոքում է իր հորեղբոր վարքագծի դեմ: Վերջինս յուրացրել էր իր հորը պատկանող սեփականությունը: Հայ իշխանները՝ Գագիկ Վասպուրականցին, Վիրքի կյուրոպաղատն ու իշխանաց իշխան Աշոտիկոսը (Աշոտ Երկաթը), իրենց հերթին բողոք էին ներկայացրել այն արտոնյալ վերաբերմունքի դեմ, որին արժանացել էր Գրիգորը: Ռոմանոս Լեկապենոսը դադարեցնում է վերջինիս արժաթով թռչակ վճարել, որին մա արժանացել էր որպես Տարոնի ստրատեգոս, սակայն երեքից չորս տարիների ընթացքում շարունակում է նրան բնամթերքով մույն չափի վճարումներ կատարել, որից հետո դադարեցնում է ամեն տեսակ վճարումները: Այս բոլոր իրադարձությունները տեղի էին ունենում Լեկապենոսի թագավորության առաջին տարիների ընթացքում: Դժգոհ իշխանների շարքում էր Վիրքի կյուրոպաղատ Ադրանասերը՝ Մմբատ արքայի և նրա որդի Աշոտ Երկաթի ժամանակակից շատ հայտնի մի անձնավորություն: Կյուրոպաղատի պատվաստիճանը նրան տվել էր Լևոն Իմաստասերը¹, իսկ 899 թ. Մմբատը թագադրել էր Ադրանասերին: Վրացական ավանդության համաձայն մա մահացել է 923 թվականին²: Մեր բերած փաստերը նախորդում են այդ թվականին և տեղի են ունեցել 919 թ. դեկտեմբեր ամսից՝ Լեկապենոսի գահ բարձրանալուց, հետո: Հենց այդ Ադրանասերի մասին է, որ բյուզանդացի ժամանակագիրները ասում էին. *τηνικαὐτα δὲ καὶ ὁ κυροπαλάτης Ἰβηρ ἐν τῇ πόλει παρεγένετο*³ [«Այդ ժամանակ իրերացի կյուրոպաղատը մույնպես գտնվում էր քաղաքում»]: Նա Կոստանդնուպոլիս է եկել, երբ մահացել է Լեկապենոսի կինը՝ Թեոդորան, և երբ թագադրվել է նրա որդու՝ Քրիստոփորոսի կինը՝ Սոֆիան, այսինքն X ինդիկտոնի ընթացքում, 922 թվականին: Կյուրոպաղատի ճանապարհորդությունը անկասկած կապված էր Կրիկորիկոսի պատմության հետ: Հնարավոր է, որ այն իշխանները, որոնք նախանձում էին Գրիգորի արտոնյալ վիճակին, ուղարկել էին նրան Կոստանդնուպոլիս իրենց համար բարեխոսելու:

Կրիկորիկոսն իր խնդրած Պաժաժեսի կալվածքի փոխարեն ստանում է Գրեգորասի պրոաստիոնը: Ինչպես մենք գիտենք, «*προαστειον*» եզրույթը նշանակում է անշարժ գույք, սեփականություն, տիրույթ (9): Պաժաժեսն

¹ De adm. Imp., 45, p.199. Այդ 'Αδραναστί-ն Աշոտի որդին չէր, ինչպես կարծում է Կոստանդին Ծիրանածինը, այլ Դավթինն էր: Պետք չէ նրան շփոթել մեկ այլ 'Αδραναστί-ի հետ, որը Աշոտ Կյուրոպաղատի հայրն էր և Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակակիցը (ibid., 46, p. 217): Այդ Աշոտը մահացել է 954 թվականին:

² Հմմտ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 273.

³ Theoph. Cont., p. 402; Sym., p. 733; Georgius Monachus, p. 896.

ըստ երևույթին բյուզանդացի հեղինակներին քաջ հայտնի Տաժատես՝ հայերեն Տաժատ, անվան աղավաղված ձևն է:

Տաժատը պետք է որ այն հարուստ հայը լինի, որը Խաղիկայի ստրատեգոս Վոյիլասի դրոմամբ, Ադրիանոս Խաղիկ հետ պայմանավորվելով ապստամբել էր Լեկապենոս կայսեր դեմ: Մյուրերի դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասին հանձնարարվել էր ճնշել ապստամբությունը: Ապստամբները գրավել էին Պայպերտ (հայ. Բաբերդ, այսօր Բայբուրդ) ամրոցը: Դոմեստիկոսը ջախջախում է նրանց, ձերբակալում դեկավար սպաներին և կուրացնում: Տաժատը պատսպարվում է մեկ այլ ամրոցում, սակայն քիչ անց, ստանալով անձեռնմխելիության խոստում, հանձնվում է և գալիս է Կոստանդնուպոլիս: Կայսրը նրան ներում է շնորհում, տալիս մանգլավիտի (10) կոչում և պահում իր աչքի առաջ Մանգանես պալատում: Փախուստի փորձ կատարելուց հետո, նրան կուրացնում են: Ապստամբության կազմակերպիչ Բոլիասը, որը միևնույն ժամանակ Լեկապենոսի ընկերն էր, վանք է ուղարկվում: Հովհաննես Կուրկուասը «*բռնագրավում է <ապստամբների> ունեցվածքը*»՝ *τὰς οὐσίας αὐτὰς δήμεύσας*¹:

Հենց այդ Տաժատի բռնագրավված կալվածքն էր, որ խնդրում էր Տարոնի իշխանը: Որպեսզի մեր մույնացումը հաստատվի, պետք է ճշտել այդ ապստամբության տարեթիվը:

Ժամանակագիրներն այդ միջադեպը տեղադրում են X և XI ինդիկտոնների արանքում, այսինքն 922 և 924 թթ. միջև²: Մենք կարծում ենք, որ դա ապստամբներին պատժելու տարեթիվն է, իսկ բուն ապստամբությունը տեղի է ունեցել 921 թ. և ահա թե ինչու:

¹ Theoph. Cont., p. 404; Sym., 734; Georgius Monachus, p. 896 տալիս են *Τζάντζης* ձևը, որը Մակեդոնիայի մի ստրատեգոսի անունն է:

² Հրատարակված բնագրում մենք կարդում ենք ինդիկտոնի X և II: Դա ակնհայտ սխալ է՝ ինդիկտոնի X-ի և XII-ի փոխարեն: Այդ ընթերցվածի համոզված ենք Theoph. Cont., p. 405; Symeon, p. 735 և Georgius Monachus, p. 898: Ժամանակագիրները հայտնում են, որ այդ տարվա սեպտեմբեր ամսին բուլղարների թագավոր Միմեոնը արշավել է Կոստանդնուպոլիս վրա: Նիկողայոս պատրիարքը մեկնել է խաղաղության բանակցություններ վարելու նրա հետ: Սակայն Միմեոնը ցանկացել է բանակցել անձամբ կայսեր հետ և իսկապես նրան է հանդիպել հինգշաբթի օրը սեպտեմբերի 9-ին: Հենց այդ օրը խաղաղության դաշինք է կնքվել: Թեոփանեսի Եարունակոն ու Գեորգ Վանականը երկուսն էլ սխալվում են հանդիպումը տեղադրելով, մեկը՝ սեպտեմբերի 9-ին, իսկ մյուսը՝ մույն ամսի 19-ին: Միայն Միմեոնն է (էջ 736), որ տալիս է մեզ ճիշտ թվականը՝ 9 սեպտեմբերի հինգշաբթի օրը: Սակայն երեքն էլ համամիտ են, որ այդ իրադարձությունը պետք է տեղադրվի XIII ինդիկտոնից առաջ: Միմեոնի տված թվականը համապատասխանում է 924 թ., երբ սեպտեմբերի 9-ը ընկել է հինգշաբթի օրը, մինչդեռ սեպտեմբերի 9-ը երեքշաբթի էր, իսկ սեպտեմբերի 19-ը՝ ուրբաթ: Ուստի կասկածից վեր է, որ վերը հիշատակված հատվածներում պետք է կարդալ *ινδοικτωνος ιβ'*, *ινδοικτωνος β'*-ի փոխարեն: Այդ երեք ժամանակագիրների բույլ տված սխալը նրանց միջև գոյություն ունեցող բնագրային ազակցության հետաքրքիր օրինակ է:

Մի հայ պատմիչ հայտնում է, որ Լեկապենոսի թագավորության երկրորդ տարում բյուզանդական բանակը սխուրթի դոմեստիկոսի հրամանատարությամբ արշավել է Դվին քաղաքի վրա¹:

Կոստանդին Միրանածինը գիտե այդ արշավանքի մասին: Նա այն հիշատակում է Հովհաննես Կուրկուսի Բասենում կատարած ավերածությունների կապակցությամբ. *ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ κυρίου Ῥωμάνου τοῦ βασιλέως ὁ μάγιστρος Ἰωάννης ὁ Κουρκούας ἀπερχόμενος κατὰ τοῦ κάστρου Τιβίου, εἰς τὴν δίοδον αὐτοῦ ἠφάνισεν τὴν πᾶσαν χώραν τῆς Φασιανῆς, ὡς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν κρατουμένην* [«Տեր Ռոմանոսի թագավորության օրոք Հովհաննես Կուրկուսս մագիստրոսը գնալով Տիբիոն բերդի դեմ, ճանապարհին ամայացրել է ամբողջ Փասիանե (Բասեն) երկիրը, քանի որ այն սարակենոսների ձեռքին էր»]²:

Նույն հեղինակի տեղեկությունների համաձայն Բասենը Հովհաննես Կուրկուսսից առաջ ասպատակել էր նրա եղբայր Թեոփիլոսը, Խալդիկայի ստրատեգոս եղած ժամանակ:

Տաճատի ապստամբության ժամանակ Խալդիկայի ստրատեգոսն էր Վարդաս Վոիլաք, որը և համարվել է հուզումների իրական մեղավորը, պաշտոնանկ է արվել և վանք աքսորվել: Նրան հաջորդել է Հովհաննես Կուրկուսսը և ասպատակել Բասենը իր եղբորից առաջ, որն այն ավերել է 921 թվականին: Այդ ապստամբությունը կարծես թե կապված է Ռոմանոս Լեկապենոսի գահակալության հետ: Վարդաս Վոիլաք, որը խոշոր ավատատեր էր և Լեկապենոսի բարեկամը, հավանաբար նախանձից դրդված վճռել է ստեղծել իր սեփական իշխանությունը: Համենայն դեպս Տաճատը դարձել է Վոիլասի հավակնությունների գոհը և զրկվել իր ունեցվածքից: Ինչպես տեսնում ենք, Տաճատի պրոաստիոնը կարելի է մույնացնել հայ ապստամբից բռնագրավված կալվածքի հետ:

Ինչ վերաբերում է Գրեգորասի պրոաստիոնին, որը կայսրը զիջել էր Կրիկոսիկոսին, ապա հավաստի է մի բան, որ խոսքը Կելցենեի Թիլ գյուղի մասին չէ, որը ժամանակին մտնում էր Գրիգոր Լուսավորչի կալվածքների մեջ: Ավելի ճիշտ կլիներ այդ Գրեգորասին մույնացնել Գրեգորաս Իբերիցե-

սի հետ, որին մենք ծանոթ ենք Անդրոնիկոս Դուկասի հետ կապված դրվագից: Գրեգորասին որպես սխուրթի դոմեստիկոսի հանձնարարվել էր 906-907 թթ. հետապնդել Անդրոնիկոս Դուկասին, երբ վերջինս փախուստի էր դիմել¹: Ավելի ուշ, 914 թ. նա մի դավադրության է մասնակցել: Այդ դավադրության նպատակն էր գահ բարձրացնել Կոստանդին Դուկասին: Նա կարողացել է խույս տալ իրեն սպասող պատժից, ապաստանելով Ս. Սոֆիա եկեղեցում, սակայն նրան այնտեղից դուրս են բերել և բանտարկել Ստուդիոս վանքում²: Կոստանդին Դուկասը ամուսնացել էր Գրեգորասի դստեր հետ և հեղաշրջման պահին զբաղեցնում էր սխուրթի դոմեստիկոսի պաշտոնը: Հետևաբար այդ պաշտոնում նա հաջորդել էր իր աներոջը:

Շատ հնարավոր է, որ Գրեգորասի պրոաստիոնը Գրեգորաս Իբերիցեի կալվածքը լիներ: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայտնի չէ այդ անունը կրող մեկ այլ անձնավորություն: Գրեգորասի մականունը կարող է մեզ թյուրիմացության մեջ զգել և մենք կարող ենք կարծել, որ նա ծագումով իբերացի կամ վրացի էր: Սակայն վրացիները Բյուզանդիայում ավելի ուշ են հայտնվել: Գրեգորասը ծնունդով հայ էր, որն Իբերացի մականունն էր ստացել քաղկեդոնիկներին հարելու պատճառով³: Հետևաբար նա կարող էր կալվածքներ ունենալ Կելցենեում:

Կրիկոսիկոսի մահից հետո, նրա զարմիկ Թոմոսիկը սկսել է պահանջել Գրեգորասի պրոաստիոնը, որն անցել էր Պանկրատիոսին՝ Տարոնացու որդուն և հաջորդին: Ռոմանոս Լեկապենոսը վճռը լուծել է նրանցից վիճահարույց կալվածքը ետ վերցնելով:

Հնարավոր է, որ հենց այդ կապակցությամբ էր Պանկրատիոսը Կոստանդնուպոլիս գնացել: Կայսրը նրան շնորհում է պատրիկի պատվաստիճան և նշանակում է Տարոնի ստրատեգոսի պաշտոնին: Ավելին, Գրեգորասի կալվածքը նրան է զիջվում որպես նրա կնոջ՝ Թեոփիլակոսու մագիստրոսի դստեր, ցմահ արժույթով կալվածք:

Կրիկոսիկոսը իր ունեցվածքը բաժանել էր որդիների և զարմիկների միջև: Հետևաբար Պանկրատիոսը իշխում էր Տարոնի միայն մի մասի վրա: Մյուս մասը պատկանում էր նրա եղբորորդիներին՝ Ապոզանեմի որդիներին (տժծժ դիւսօս օս օս 'Αποζανέμ օս օս օս πατρικίου [«կեսը՝ Ապոզանեմ պատրիկի <որդիներինն էր>»]): Այս հոգնակի թվից մենք եզրակացնում ենք, որ

¹ Ստոդիկը (Գ, 6, էջ 170), Լեկապենոսի թագավորության սկիզբը դնում է հայոց 365 թ. = 916 թվականին: Լեկապենոսին նա վերագրում է քսաներկու տարվա թագավորություն և Կոստանդին Միրանածին թագավորության սկիզբն է համարում հայոց 392 թ. = 943-944 թ. (էջ 179): Ըստ այս վերջին տվյալների Լեկապենոսի թագավորության առաջին տարին կրկնվել է հայոց 370 թ. (392 - 22 = 370), կամ, եթե չհաշվենք 392 թ., ապա հայոց 369 թ. = 920 թվականին: Մա ճիշտ է, քանի որ Ռոմանոսն իշխանությունն իր ձեռքն է վերցրել 919 թ. դեկտեմբեր ամսին: Ակնհայտ է, որ 365 թ. գրչական սխալ է 368-ի փոխարեն (*ϣϛϛ* չկարճի փոխարեն):

Ուստի և Հովհաննես Կուրկուսսի՝ Լեկապենոսի երկրորդ տարով թվագրված արշավանքը տեղի է ունեցել 921 թվականին:

² De adm. Imp., 45, p. 200.

¹ Theoph. Cont., p. 372; Georgius Monachus, p. 867; Symeon, p. 710. Անդրոնիկոսի փախուստը դնում են Լևոն VI-ի (909 թ.) թագավորության 23-րդ տարում, մինչդեռ արաբական աղբյուրները այն թվագրում են հիջրայի 294 թ. (= 906 թ. հոկտեմբեր - 907 թ. հոկտեմբեր):

² Theoph. Cont., pp. 382 - 383; Sym., pp. 718 - 719; Georgius Monachus, pp. 874 - 875.

³ Իբերիցե մականունը հիշեցնում է հայերեն *(ի)լ(ի)ացի-ն* և վրացերեն *(I)beridze-ն*, սակայն ոչ մի կապ չունի այդ ձևերի հետ: 'Իթրո-շհ-ը՝ Իթրո - ի փաղաքական ձևն է:

Թոռնիկը Ապոգանենի միակ որդին չէր: Թոռնիկի մահից հետո նրա այրին ու որդին տեղափոխվել են Կոստանդնուպոլիս: Կայսրը ցանկացել է տիրա- նալ մահացած իշխանի ժառանգությանը, սակայն Պանկրատիոսը և նրա եղբայր Աշոտը դեմ են դուրս եկել դրան և փոխարենը նրան են առաջարկել Ողնուտ քաղաքը, որպեսզի Տարոնը մնա իրենց իշխանության ներքո:

III

Մեր շարադրած պատմության մեջ կան անձինք, որոնք որպես կայսեր գործակալներ հատուկ դեր են խաղացել հայ ղեկավարների հետ տարվող բանակցություններում և որպես այդպիսիք կարող են արժանանալ մեր ուշադրությանը: Դրանք են Սինուտեսը (Շնուտտի), Թեոդորոսը, Կոստանդինը, Կրիստեսը (Կրոնտի) և Թեոփիլակտոսը:

Սինուտեսին կոչում են *ἐκείνος ὁ εὐνοῦχος* [«այն ներքինին»] և դա նշանակում է, որ խոսքը բավականին հայտնի անձնավորության մասին է: Տարոն մեկնելու պահին նա վարում էր *χαρτουλάριος* տոմարիստի կոչումը [«փոստի քարտուղարի»] պաշտոնը: Խարտուղարիստը դրոմուխ լոգոթետեսի գրասենյակի վեց պաշտոնյաներից մեկն էր¹: *Սինուտեսը* նույն տիպի մականուն է, ինչ որ Տարոնիտես կամ Բասպուրականիտես, և նշանակում է, որ այն կրող անձը ծագում է Սյունիք հայկական նահանգից² (11), որը տարածվում էր Սևանա լճից մինչև Արարս գետը: Սինուտես մականունը այդուհանդերձ չէ, մենք չգիտենք նաև, թե որ ժամանակաշրջանում է նա Բյուզանդիա գաղթել:

Թեոդորոսը՝ հայ քարգմանիչը, անկասկած այն անձնավորությունն է, որը, Հովհաննես Կաթողիկոսի տեղեկությունների համաձայն, Աշոտ արքայի հետ միասին եկել էր վերջինիս մոտ՝ Տարոն, նրան Կոստանդնուպոլիս ուղեկցելու համար: Կաթողիկոսը հրաժարվել է նրան հետևել, սակայն Աշոտի ժամանումը մայրաքաղաք 914 թվականին վկայված է բյուզանդական ժամանակագիրների կողմից³:

Հովհաննես Կաթողիկոսը նրան անվանում է Թեոդորոս Վասիլիկոս⁴: Այս անվան մեջ դժվար չէ ճանաչել հունական *βασιλικός* [«բազավորական»] բառը: Կոստանդին Ծիրանածինը Սինուտեսին է *βασιλικός* կոչում և ոչ թե Թեոդորոսին. *Ἐξαπεστάλη βασιλικός αὐτῷ* (sc. Շնուտտու) ὁ

πρωτοπαθάριος Κωνσταντίνος [«Նրա (ինս' Սինուտեսի) փոխարեն իբրև վասիլիկոս (ինս' բազավորական, կայսերական) ուղարկվել էր Կոստանդին պրոտոսպարարը»]¹: Ինչ վերաբերում է ճշգրիտ իմաստին, ապա այն դժվար է կռահել: Լևոն Իմաստասեր կայսրը մի *βασιλικός* էր ուղարկել տիկին Դանիելիսի ժառանգությունը ստանալու համար²: Նա պատկանում էր կայսերական նոտարների դասին՝ *βασιλικοὶ νοτάριοι τῆς σακέλλης* [«գանձարանի բազավորական նոտարներ»], կամ *τοῦ εἰδικοῦ* [«հատուկ գործակալության»]: Յահյա Անտիոքցու մոտ *βασιλικός*-ը հարկահավաք է. երբ Սկիերոսը Բաղդադից Մելիտենն է գալիս, նա «բազիլիկից» (*باسليق*) խլում է նրա ունեցած ամբողջ դրամը: Նույն պատմիչի տեղեկությունների համաձայն ոմն Կուլեր 987 թ. «Մելիտենն քաղաքի բազիլիկն էր և կառավարիչը»: Երբ Վասիլը 1018 թ. գրավում է Բուդարիան, նա երկրում կարգ ու կանոն է հաստատում և այնտեղ «բազիլիկներ է նշանակում, այսինքն՝ բոլոր գործերի և տիրույթների կառավարիչներ», - ասում է նույն Յահյան³:

Թեոդորոսի հանձնարարության բնույթը թույլ չի տալիս նրան *βασιλικός* համարել այն իմաստով, ինչ իմաստ որ այդ բառին տալիս է Յահյան: Փիլոթեսին ծանոթ է ὁ *πρωτοπαθάριος τῶν βασιλικῶν* [«վասիլիկոսների պրոտոսպարարի»] կոչումը, որն իր գրասենյակում ուներ մի «վասիլիկոսների»՝ *τῶν βασιλικῶν ηὐνεταστικῶν* և *βασιλικοὶ μανδάτορες* [«բազավորական ղեկավանորդներ»]⁴: Հնարավոր է, որ Թեոդորոսը այդ *mandatores*-ներից մեկն էր:

Կոստանդինը պրոտոսպարար էր և *δομέστικος* *τῆς ὑπουργίας*: Փիլոթեսի ցուցակում կա ὁ *δομέστικος* *τῆς ὑπουργίας* [«ծառայության ղեկավար»] պաշտոնյա, որը հայտնի է նաև Կոստանդին Ծիրանածինն: Այդ պարտականությունները հատուկ էին պալատական մասնավոր ծառայությանը, աղախնությանը⁵:

Կոստանդինն անվանում են ὁ *τοῦ Λίβος*՝ «Լիպսի որդի»: Լիպսը անհայտ մարդ չէ, նա կրում է նաև Կոստանդին անունը: Նա Լևոն VI կայսերը հրավիրել էր Ս. Առաքելոցի մոտ իր կառուցած եկեղեցու նավակատիքին և իր տանը տրվելիք ճաշին: Հունիս ամիսն էր: Հանկարծ փոթորիկ է բարձրանում, փչում է «լիպս կոչվող քամին»՝ *ἄνεμος ὁ λεγόμενος Λίψ*, որը մոլեկոսում է այնպիսի կատաղությանը, որ բազմաթիվ աներ ու եկեղեցիներ վնասվում են: Մարսափահար բնակիչները լքում են իրենց տները, կարծե-

¹ Philotheos (= De cerimoniis), II, p. 718.

² Եվսեբիոս Կեսարացին (Praeparatio evangelica, VI, 31) հիշատակում է այս երկիրը Տաճնա անվամբ. Procop., Pers., I, 74, նրա բնակիչներին կոչում է Տոսնտա: Շնուտտի-ը դրված է Տոսնտի-ի կամ Տոսնտի-ի փոխարեն:

³ Տե՛ս մեր «Աշոտ Երկաթ» հոդվածը՝ «Annuaire de l'Institut de Phylologie et d'Histoire orientales», t. III, 1935:

⁴ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 154:

¹ De administr. Imper., p. 184.

² Theoph. Cont., p. 320.

³ B. P. Розен, Император Василъ Българодоѣца, с. 1-2, 22, 59.

⁴ Philotheos (= De cerimon.), II, p. 713 et 718.

⁵ De cerim., II, p. 463. Նաև Philotheos = De cerimon., II, p. 736.

լով, թե վրա է հասել աշխարհի վերջը: Բարեբախտաբար առատ անձրևը վերջ է տալիս փոթորիկին¹:

Թվում է թե Լիպս մականունը Կոստանդինը ստացել էր այդ տհաճ իրադարձության հետևանքով: Հնարավոր է, որ նրա ինքնակալ հյուրն էր կատակով նրան տվել այդ մականունը՝ «անձրևոտ» իմաստով: Սակայն Միմենո Լոգոթետեսը այդ փոթորիկը տեղադրում է Լևոն VI-ի բազավորության 22-րդ տարում, ուրեմն 908 թ., չխոսելով ո՛չ Կոստանդինի, ո՛չ էլ նրա վանքի մասին²: Քանի որ մականունը հիշատակվում է Կոստանդին տրված հանձնարարության մասին խոսելիս, այսինքն՝ 899 թ., ուստի և փոթորիկ ենթադրական թվականից առաջ, այսպե՛ս մեր վարկածը դրանից կարծես թե արժեզրկվում է: Սակայն նախ և առաջ պետք է նշել, որ Միմենոյի երկը ժամանակագրական տեսակետից չափազանց կամայական է և վստահություն չի ներշնչում: Բացի այդ, եթե Կոստանդինի առաքելությունը եղել է 899 թ., այսպե՛ս շարադրանքը, որը մեզ տեղեկացնում է դրա մասին, գրվել է հետագայում՝ 908 թվականին: Հետևաբար մականվան հիշատակումը բնավ չպետք է վարանման պատճառ լինի մեր ենթադրությունն ընդունելու համար: Ավելին, այն փաստը, որ այդ առաքելությունը տեղի է ունեցել հենց 899 թ., հաստատ չէ. առավել հավանական է թվում, որ այն տեղի ունեցած լինելը 909 թ., և դա մենք հիմա կտեսնենք:

Կոստանդին Լիպսը մասնակցել է Կոստանդին Դուկասի 913 թ. բարձրացրած ապստամբությանը և կայսերական պատժից խուսափել է փախուստի շնորհիվ³: Հետագայում նրան ներում է շնորհվում և նա ուղեկցում է սխոլերի դոմեստիկոս Լևոն Փոկասին բուլղարական արշավանքում, ուր և զոհվում է Ախսելոս գետի ափին V ինդիկտոնի օգոստոսի 20-ին, այսինքն՝ 917 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում⁴:

Մյուս Կոստանդինը՝ օ տոս Ալբոս, որին ուղարկել էին Հայաստան, որջ էր դեռևս Կոստանդին Ծիրանածնի օրոք և այդ ժամանակ՝ «<այժմ> անթիպատոս էր, պատրիկ և ավագ հետերիարքոս». օ νυν ἀνθύπατος πατρικιος καὶ μέγας ἐταίρεάρχης: Հետևաբար դա Կոստանդին Լիպսի որդին էր: 944 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեղաշրջման հետևանքով հետերիարքի պաշտոնը վստահվել էր Վասիլ Պետեյնոսին կամ Պետեյնակեսին. Βασίλειον, φ

¹ Theoph. Cont., p. 731; Georg., p. 866, առում է, որ Կոստանդինի կառուցած վանքը գտնվում էր *Μαροδοσαγγάρον*-ում: Ըստ Ա. Մորդմանի *μονη* տոս Ալբոս («Լիպսի վանքը»), որը նվիրված էր Աստվածամորը, կարծես թե այժմյան Ֆեների Իզա մզկիթն է Քալչիբար Կիոսկի քաղաքում (A. J. Mordtmann, *Esquisse topographique de Constantinople*, pp. 71-72), հմմտ. H. Déchehay, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles, 1920, p. 178:

² Sym., p. 709.

³ Theoph. Cont., p. 384; Georg., p. 877; Sym., p. 718, չի նշում Կոստանդինի անունը:

⁴ Theoph. Cont., p. 389; Georg., p. 881; Sym., p. 724.

ἐπίκλην Πετεινός, πατρικιον καὶ μέγαν ἐταίρεάρχην ... πεποιήκεν [«Վասիլին, Պետեյնոս մականվամբ, նշանակեց ... պատրիկ և մեծ հետերիարքոս»]¹: Մեր Կոստանդինը պետք է որ հետերիարքոսի պաշտոնում Վասիլի հաջորդը լիներ այն ժամանակ, երբ Կոստանդին Ծիրանածինը մոտ 951 թվականին գրած «Արարողությունների գրքում» հիշատակում էր Տարոնի մասին:

Սակայն Կոստանդինը, որն արդեն 899 թ. հասուն դուստր ուներ, և որին կարելի էր ամուսնացնել Ապոգանեն իշխանի հետ, 950 թ. պետք է որ շատ ծեր լիներ հետերիարքոսի պաշտոնը վարելու համար: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Ծիրանածինը շփոթել է հորը և որդուն, և որ 899 թ. հավանաբար հայրն էր ուղարկվել Հայաստան և ոչ թե որդին: Հակառակ դեպքում պետք է ընդունել, որ Կրիկոսիկոսը Բյուզանդիա էր գնացել ոչ թե 899 թ., այլ 909 թվականին: Այդ դեպքում Ծիրանածնի հրատարակված տեքստում *ἰνδικτιῶνι γ'* [«ինդիկտոնի երրորդի»] փոխարեն պետք է կարդալ *ἰνδικτιῶνι <ι>γ'* [«ինդիկտոնի տասներորդի»]: Այսպիսով որդու տարիքը տասը տարով կնվազի և միաժամանակ կհարթեցվեն այն դժվարությունները, որոնց մասին մենք խոսել ենք վերը:

Կոստանդին Լիպսն ուներ մեկ այլ որդի ևս, որը կրում էր հայկական Վարդաս անունը: Դա վկայում է այդ ընտանիքի հայկական ծագման մասին և հասկանալի է դառնում, թե ինչու էր ընտրությունն ընկել Կոստանդինի վրա, որը բազմաթիվ անգամներ ուղարկվել էր Հայաստան ինքնավար իշխանների մոտ: Վարդասը ներգրավված էր 961 թ. Վասիլ Պետեյնոսի կազմակերպած դավադրությանը, որի նպատակն էր Ռոմանոս II կայսերը գահընկեց անելը²:

Մենք ունենք մի կնիք, որը կրում է հետևյալ արձանագրությունը. ΚΩΝΟ ΔΙΒΗΣ, այսինքն՝ *Κωνσταντίνος ὁ Αἰβης*³: Վերծանությունը կարծես թե սխալ է: Խոսքն անկասկած այն ընտանիքի մասին է, որը հետաքրքրում է մեզ: Հետևաբար պետք է կարդալ *Αἰβος* կամ միգուցե *Αἰβας*, որը և կտա Ալֆ-ի ժողովրդական ձևը⁴: Այս կնիքի տերը հավանաբար մույնամում է Կոստանդին հետերիարքոսի՝ Կոստանդին Լիպսի որդու հետ:

Պրոտոսպարս և հայ թարգմանիչ Կրիմիտեսը՝ *Κριμίντης*, ներկայացնում է մի ընտանիք, որի մի շարք անդամներ հայտնի են պատմությանը: Այս Կրիմիտեսի անունը հայտնի չէ: Կրիմիտեսը ազգանուն է:

¹ Theoph. Cont., p. 436; Sym., p. 753, բաց է թողել Մարիանոս Արգիրոսի անունը, իսկ նրա պաշտոնը (*κόμης τοῦ σταβλου*) վերագրել է Պետեյնոսին: Georg., p. 921, փառաբանական ձևով է տալիս նրա անունը՝ Պետեյնակես (Πετεινός):

² Դավադրանքի անունները պահպանել է Կեդրենոսը՝ II, p. 341-342:

³ G. Schlumberger, *Sigillographie*, p. 673.

⁴ Հմմտ. H. Déchehay, op. cit., p. 174:

Այդ ազգանունը կրողներից առաջինը եղել է Թեոփիլոս կայսեր փեսա Ալեքսիոս Մուզելե-Մուշեղը: Բյուզանդիայի հայերը սովորություն ունեին կրկնապատկելու իրենց անունները, ազգային անվանը բյուզանդական անուն կցելով: Մուզելեն կամ Մուշեղը հայկական անուն է, որն ընդունված էր Մամիկոնյանների տոհմում: Ալեքսիոս Մուզելեն (Մուշեղը) կեսար հռչակվելով, դիտվում էր որպես թագաժառանգ, սակայն նրա կնոջ մահը և Միքայելի ծնունդը խափանել էին ծրագրերը և նա իր օրերն ավարտել էր Անթեմիոս վանքում, որն ինքն էր կառուցել և ուր հեռացել էր նաև նրա եղբայրը՝ անվանի գորական պատրիկ Թեոդոսը¹:

Այդ կրկնակի անվան ներքո հայտնի առաջին իշխանը Կոստանդին VI-ի ժամանակ Արմենիակների բանակաթեմի ստրատեգոսն էր և 790 թ. ամբարտավան Իրենեի դեմ ապստամբության կազմակերպիչը²:

Երրորդ Ալեքսիոսը՝ *ἔκείνος περιβοητός τὸ γένος Ἀρμένιος* [«այն տոհմով անվանի Հայը»], որը հավանաբար նույնպես կրում էր Մուզելե (Մուշեղ) անունը, այքի է ընկել Վասիլ I-ի թագավորության ժամանակ Կիպրոսի նվաճումով, որը և նա կառավարել է յոթ տարիների ընթացքում³:

Վերջապես, չորրորդ Ալեքսիոս Մուզելեն հայտնվում է Ռոմանոս I Լեկապենոսի թագավորության ժամանակ. 921 թ. բուլղարաց թագավոր Միմեոնի դեմ կազմակերպված արշավանքի ժամանակ, նա որպես դրուճգար ղեկավարում էր նավատորմիդը: Չորքին օգնելու նպատակով նա ցամաք է իջնում, սակայն վերադարձին նավ բարձրանալիս ջուրն է ընկնում և խեղդվում զինվորական հանդերձանքի ծանրության պատճառով⁴:

Այս անունը կրող բոլոր անձինք ընդհանուր ծագում ունեն և մեկը մյուսի հաջորդն է, հավանաբար ուղիղ գծով: Տարօրինակն այն է, որ միայն կեսար Ալեքսիոս-Մուզելեի կապակցությամբ է, որ նշվում է Կրիմիտեսների տոհմին նրա պատկանելությունը. *ὁ δὲ ἀνὴρ τῆς τῶν Κορηνιτῶν κατῆγετο γενεᾶς, χῶρας τῆς τῶν Ἀρμενίων* [«Այս այրը սերում էր Կրիմիտեսներից, Հայոց երկրից»]: Սակայն Ալեքսիոս Մուզելեից բացի ևս հինգ հոգի կրում են Կրիմիտես ազգանունը: Դրանք են՝ Պրոկոպիոսը, Գեորգը, Արտարասը, Արիստոմը և Պասքալիոսը:

Պրոկոպիոսն ապրում էր Լևոն VI Իմաստասերի թագավորության ժամանակ: 889 թ. մեկ այլ հայի՝ Կուրտիկեսի, հետ նա առաջնորդում է կայսե-

րական բանակը բուլղարաց թագավոր Միմեոնի դեմ և զոհվում է այդ արշավանքի ժամանակ¹:

Գեորգ Կրիմիտեսը նույնպես Լևոն VI կայսեր ժամանակակիցն է: Նա հիշատակվում է Մամոնասի փախուստի կապակցությամբ. Գեորգին և Վասիլ Կամատերոսին համձնարարվել էր հետապնդել փախստական նախարարին²:

Արտարաս Կրիմիտեսը պրոտոսպար էր և Պելոպոնեսի ստրատեգոսը Ռոմանոս Լեկապենոսի թագավորության ժամանակ: Այդ ժամանակաշրջանում մելիցների և էգերիտների ցեղախմբերում հուզումներ էին սկսվել. նրանք հրաժարվում էին կատարել իրենց հարկային պարտավորությունները: Երկրի ստրատեգոսը՝ Հովհաննեսը, անկարող է եղել նրանց կարգի հրավիրելու: Հենց այդ ժամանակ է, որ Լեկապենոսը նրան փոխարինել է Արտարասով: Վերջինս վճռական միջոցներ է ձեռնարկել, որոնք համաձայնության են բերել ապստամբների հետ: Հետո Արտարասը տեղափոխվել է Հունաստան, իսկ Պելոպոնեսում նրան փոխարինել է մեկ այլ հայ, որի անունն էր Վարդաս Պլատիպոդես և որը պրոտոսպարի կոչում ուներ: Պլատիպոդեսի Փոտինոսը՝ *Φωτεινός ο τού Πλατυπόδου*, զորավարը, որը զոհվել է 921 թ. բուլղարների դեմ պատերազմում, այդ Վարդասի որդին էր: Նույն Վարդասի զորավարներից էր Լևոն Ազելաստոսը («Մաչլը»), որն ավելի ուշ նշանակվել է Արմենիակների բանակաթեմի ստրատեգոս: Ամենայն հավանականությամբ նա ևս հայ էր³:

Արտարասն ուներ Արիստոմ անունով որդի՝ *Ἀβεσσαλῶμ ο τού Ἀροτρά*, որը 913 թ. զինվորագրվել է Կոստանդին Դուկասի կուսակցությանը և կուրացվել: *Ἀβεσσαλῶμ-ն* ըստ երևույթին *Μουσελῶμ-ի* կամ *Μουσελέ-ի* բյուր ընթերցումն է: Հույն գրիչները այդ հայկական անունը ձևափոխելի դարձրել են սկզբում *Μουσελῶμ*, ինչպես տեսնում ենք «Դիզեմիս Ալկրիտաս» հերոսական վեպում, իսկ հետագայում՝ *Ἀβεσσαλῶμ*⁴:

Πασχάλιος՝ Պասքալիոսը, որը պրոտոսպար էր և Լոնբարդիայի ստրատեգոսը, Ռոմանոս Լեկապենոսի հրամանով 943 թ. ներկայանում է [Ֆրանսիայի] Հուզո [թագավորին], նրա դստեր ձեռքը Կոստանդին

¹ Theoph. Cont., p. 358; Georg., p. 853; Sym., p. 701, չի հիշատակում Կրիմիտեսին: Կրիմիտեսի անունը Պրոկոպիոս պապիանել է Կեղրենոսը՝ հատ. Բ, էջ 254:

² Theoph. Cont., p. 369; Georg., p. 863; Sym., p. 708, չի տալիս ոչ Գեորգի, ոչ էլ Վասիլի անունները:

³ Const. Porph., De admin., pp. 222-223. Πλατυπόδης (Πλατυπούς-ի փոխարեն) մակա- նունը, որ բարձրանվում է «լայնբաթ», հիշեցնում է հայկական Թաքուլ անունը, որը նշանակում է «մեծ, կամ լայն ոտնաթափ ունեցող անձնավորություն»: Արմենիակների բանակաթեմի ստրատեգոս Ազելաստոսի մասին տե՛ս Theoph. Cont., p. 443:

⁴ Theoph. Cont., p. 384; Georg., p. 876 ունի *Ἀβεσσαλῶν*. Sym. նրան չի ճանաչում:

¹ Theoph. Cont., pp. 107-109; Sym., p. 630; Georg., pp. 794-795.

² Theoph., Chronographia, 6283 բովանակի ներքո:

³ Const. Porph., De Thematibus, p. 40.

⁴ Theoph. Cont., p. 401; Sym., p. 733; Georg., p. 893.

Ծիրանածնի որդու՝ Ռոմանոսի, համար խնդրելու: Ավելի ուշ՝ 961 թ., Վասիլ Պետեյնոսի գլխում միտք է ծագել Ռոմանոս II-ի դեմ ապստամբելու, և նա իր դավադրության մեջ է ներքաշել Պասքալիոսին ու Վարդաս Լիպսին: Կայսրը Պասքալիոսին արտքել է վանք, սակայն հետագայում ներել է նրա հանցանքը և դուրս բերել մենաստանից¹: 963 թ. մենք նրան տեսնում ենք Մարիանոս Ապամբասի և Նիկողայոս Թռռնիկի կողքին ընդդեմ Նիկեփորոս Փոկասի²:

Կեղրենոսը մեզ հայտնում է, որ Պասքալիոսը Կրիմիտես էր: Նա ասում է, որ Կոստանդին Ծիրանածինը Կրիմիտեսին ազատելով Խալդիայում վարած պաշտոնից նշանակել է Կալարիայի ստրատեգոս. *παρά του Πορφυρογεννητου ο Κρηνίτης Χαλδίας τής Καλαβρίας γενόμενος στρατηγός* [«Խալդիայի Կրիմիտեսը Ծիրանածինի կողմից նշանակվեց Կալարիայի ստրատեգոս»]: Սարակիսոսներին ետ մղելու համար Կոստանդին Ծիրանածինը Մալակենոս պատրիկի գլխավորությամբ զորք է ուղարկել Կալարիա. *ένωθίηται κελεύσας τῷ στρατηγῷ τής χώρας* (Πασχάλιος ἦν, πρὸ μικροῦ μνημονευθεῖς) [«հրամայելով միանալ երկրի զորավարին (Պասքալիոսն էր, որի մասին հիշատակեցինք քիչ առաջ)»]: Դրանից բխում է, որ Կրիմիտեսն ու Պասքալիոսը նույն մարդն է: Նույն հեղինակի տեղեկությունների համաձայն այդ Կրիմիտեսը հարստամայու նպատակով չարաշահում է թույլ տվել. նա իր գավառից ցորեն էր գնում էժան գնով և ավելի քանկ գնով վաճառում էր դրսում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոստանդին կայսրը նրան հեռացրել է ստրատեգոսի պաշտոնից, բռնագրավել ունեցվածքը, և դժբախտանքով իր կյանքն ավարտել է ողորմելի կերպով³: Ի դեպ այս պատմությունը վատ է համաձայնեցվում այն ամենի հետ, ինչ պատմում է ինքը Կեղրենոսը՝ հենվելով իր նախորդ ժամանակագիրների հաղորդած տեղեկությունների վրա⁴: 943 թ. Պասքալիոսն արդեն պետք է որ Լոմբարդիայի ստրատեգոսը լիներ: Հետևաբար նրան Կալարիա էր նշանակել ոչ թե Կոստանդինը, այլ Ռոմանոս Լեկապենոսը, իհարկե, եթե մենք ընդունենք, որ այդ ժամանակաշրջանում Կալարիան Լոմբարդիայից անկախ մի բանակաթեմ չէր կազմում:

Եվ վերջապես այդ ընտանիքի վերջին ներկայացուցիչը հիշատակված է 1065 թ. որպես Մելիտենեի կատեպան: Երեք հարյուր զինվորներից կազմված հայերի մի խումբ հարձակվել է այդ շրջանի վրա և սպանել դրա կատեպան Կրիմիտեսին⁵:

¹ Theoph. Cont., p. 431; Georg., p. 917; Sym., p. 748.

² De cerim., p. 435.

³ Cedrenus, II, pp. 357-358.

⁴ Idem, p. 319.

⁵ Michel le Syrien, III, p. 164 (éd. Chabot). Այստեղ Կրիմիտեսի փոխարեն գրված է

Եթե մենք վերադառնանք մեր քարգմանիչ Կրիմիտեսին, ապա կտեսնենք, որ շատ դժվար է մեր քվարկած անձանցից որևէ մեկի հետ նրան նույնացնել: Նախ և առաջ չենք կարող նրան նույնացնել Թեոդորոս քարգմանիչի հետ: Նա ապրում էր Լեկապենոսի ժամանակ, ինչպես Գեորգոս ու Պասքալիոսը: Վերջինս, որին անվանում էին «քաղղեացի»՝ այնտեղ ծառայելու պատճառով, ավելի հեշտ կնույնացվեր քարգմանիչի հետ, քան Գեորգը: Մակայն այդ նույնացումն անհնարին է:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Կրիմիտեսների ընտանիքում, եթե դատելու լինենք քարգմանիչի անձից, չէր կորսվել հայերենի իմացությունը: Դա առավել զարմանալի է թվում, քանի որ Կրիմիտեսների ընտանիքը սկիզբ էր առնում Ալեքսիոս Մուզելիցից: Պետք է ասել, որ Ալեքսիոս Մուզելիներից և ոչ մեկն իրեն Կրիմիտես չէր կոչում՝ կեսարից բացի: Պետք է ենթադրել, որ այս ազգանունը կցվել էր նույն տան մեկ ճյուղին, մինչդեռ մյուս ճյուղը բավարարվել է Ալեքսիոս Մուզելե անունով: Նույն բանն է տեղի ունեցել Բագրատունյաց ընտանիքում, որի մի ճյուղը յուրացրել է Տարոնացի անունը, իսկ մյուսը՝ Թռռնիկոս անունը: Կրիմիտեսների ճյուղում հայոց լեզվի պահպանումը կարող է բացատրվել միայն նույն ընտանիքի Հայաստանից ելած նոր անդամների ազդեցությամբ:

Այդ անվան ծագումը պարզ չէ: Կոստանդին Ծիրանածինը գրում է Կրոնիտից, Ըարունակողը՝ Կրոնիտից, Գեորգ Վանականը՝ Կրոնիտից: Եթե այստեղ պետք է տեսնել հունարեն կրոնի «աղբյուր» բառը, ապա բանասիրական մոլուցքով տառապող կայսր մատենագիրը չէր մոռանա այդ մասին նշում կատարել: Կրոնիտից անունը կազմված է Խարունից, Տրոնից, Բասթրակունից անունների մանակությամբ, այսինքն այն ստեղծվել է աշխարհագրական անվան հիման վրա: Այսպես, Հայաստանի Դեզիկ գավառում մի վայր կա, որը հիշեցնում է այս անունը: Դեզիկ՝ Դեզիսը, որտեղից և գալիս է Գեորգ Կիպրացու Դույսուր (Դույսուրի-ի փոխարեն), Կոստանդին Ծիրանածինի Եզիկ-ը (և ոչ Եէր), տեղադրված է Արգանի գետաբերանում: Այս գավառը պատկանում էր Մանուել իշխանին: Նրա ընտանյոք Բյուզանդիա տեղափոխվելուց հետո այդ գավառը կազմել է Միջագետքի բանակաթեմի կորիզը: Դեզիկի երեք բերդերից մեկը, ըստ Կեղծ Խորենացու Աշխարհացույցի, կրում էր Կոնի անունը: Հնարավոր է, որ Կրիմիտեսների ընտանիքի օրրանը հենց այդ բերդն է եղել: Դեզիկի տեր Մանուելը պատկանում էր Մամիկոնյանների տոհմին: Այդ տոհմին էր պատկանում նաև Վասակը՝ այդ գավառում ապրող մեկ այլ հայ իշխան, որը Բյուզանդիա էր գաղթել Մելիասի հետ միասին: Կրիմիտեսների նախնին՝ Ալեքսիոս Մուզելեն, պատկանում էր այդ նույն տոհմին, եթե դատելու լինենք նրա անունից: Դեզիկը, որի տեղադրությունը ռազմավարական տեսակետից շատ կա-

ընդ որ, մեծ դեր է խաղացել հայ-բյուզանդական հարաբերություններում: Ինչպես մենք դեռ կտեսնենք՝ հռչակավոր Կեկավմենոսի հետնորդներից մեկը իշխում էր այստեղ դեռևս XII դարում:

Մեր վավերագրում հիշատակված վերջին անձնավորությունը Թեոփիլակտոս մագիստրոսն է, որի քրոջը կնության էր առել Բագրատ իշխանը: Թեոփիլակտոսը պատկանում էր Լեկապենոսի ընտանիքին, քանի որ հայ իշխանը խնդրել էր իրեն կնության տալ *ἀπὸ τῶν βασιλικῶν συγγενίδων* [«Քազավորական տոհմի աղջիկներից»]: Այդ ժամանակաշրջանում Թեոփիլակտոս անունը կրող երկու անձինք էին հայտնի. մեկը հետերիարքոս էր, մյուսը՝ գլխավոր ախոռապան, *κόμης τοῦ σταβλου*: Առաջինի հայրը ոմն Դոմինիկոս էր, որն առջնություն ուներ Ալեքսանդր կայսեր մահվանը հաջորդած իրադարձություններին և ստիպված է եղել իր պաշտոնը զիջել Հովհաննես Գարիդասին¹: Այդ շնորհագորակ եղած մարդը չի կարող մեր Թեոփիլակտոսը լինել: Մյուս Թեոփիլակտոսը հայտնի է միայն հետևյալ միջադեպի պատճառով: Ռոմանոս Լեկապենոսը վճռել էր Կոստանդին Միրանածնի դաստիարակ Թեոդոսի հարցը լուծել: Մի օր, երբ Թեոդոսը ճաշի էր հրավիրված Թեոփիլակտոսի մոտ, Լեկապենոսը վիզյայի դրոնգար Հովհաննես Կուրկուասին հրամայել է զնալ և ձերբակալել նրան ու նրա եղբայր Միմեոնին և երկուսին էլ արքունի²: Այդ ժամանակ Թեոփիլակտոսը պատրիկ էր: Դեպքը տեղի է ունեցել մոտ 919 թ. Ռոմանոս Լեկապենոսի կեսար հռչակվելուց առաջ: Հեռաբար Թեոփիլակտոսի քրոջ ամուսնությունը պետք է տեղադրվի 919 թ. հետո: Այդ ժամանակաշրջանում նա հասել էր մագիստրոսի պատվաստիճանին:

IV

Կոստանդին Միրանածնի շարադրանքը, ինչպես տեսանք, ընդհատվում է Պանկրատիոսի, այսինքն Կրիկոսիկիոսի որդի Բագրատի հիշատակմամբ: Տարոնի պատմության շարունակությունը ուսումնասիրելու համար մեր տրամադրության ներքո են հայկական ու արաբական աղբյուրները: Մակայն հեշտ չէ տեսնել, թե ո՞վ է հաջորդել Բագրատին, նրա եղբայր Աշոտը, թե մեկ այլ անձնավորություն, որին արարները կոչում են Իբն-Թոռնիկ:

Այի-իբն-Բագաֆուր անունով մի արաբ իշխան, որը խառն էր Հանդանյանների գործերին Մասուլում, ապաստանել էր Արզան քաղաքում և օգնու-

¹ Theoph. Cont., p. 386, բայց է բողի անունը և նրան անվանում է *Δομίνκος*: Sym., p. 722 և Georg., p. 878 զրկել են «Դոմինիկոսի որդի Թեոփիլակտոս»:

² Theoph. Cont., p. 397; Sym., p. 731; Georg., p. 890.

բյուս էր խնդրել հայ իշխան Իբն-Թոռնիկից: Այս ամենը տեղի է ունեցել հիջրայի 324 թ. = 935 թ. նոյեմբեր - 936 թ. նոյեմբեր:

Քիչ անց, հիջրայի 328 թ. = 939-940 թթ. հոկտեմբերին, հռչակավոր Հանդանյան Մայֆ-ալ-Դոլահը մտնում է Հայաստան, գնում մինչև Կալիկալայի (Թեոդոսուպոլիս, այսօր՝ Էրզրում) շրջանը և ստիպում բյուզանդացիներին բողնել Հավճիճ բերդը, որ նրանք կառուցել էին Կալիկալայի մոտակայքում: Հաղթանակած իշխանը վերադառնում է Արզան, այնտեղ ձմեռելու: Չյունը հալչելուն պես, այսինքն՝ 940 թ. զարման սկզբին, նա գնում է Վանա լճի ափին գտնվող Խլաթ քաղաքը և այնտեղից ասպատակում Իբն-Թոռնիկի երկիրը, ավերում է Մուշ քաղաքն ու երկրում շատ պաշտելի մի սրբավայր¹:

Այս երկու վկայությունները ցույց են տալիս, որ 936-940 թթ. Տարոնին տիրում էր Իբն-Թոռնիկ անունով մի իշխան: Նույն տարում՝ հիջրայի 328 թ. = 939-940 թթ. հոկտեմբերին Մայֆ-ալ-Դոլահը Մայաֆարկինից եկել է Խլաթի մոտ գտնվող Դատվան քաղաքը: Հայ իշխանները ներկայացել են նրան: Նրանց շարքում էր Գրիգորի որդի Աշոտը, որից մահմեդական իշխանը խլել էր Մասունը, Կուլպն ու Մուլեյմանը²: Գրիգորի որդի Աշոտը Բագրատի եղբայրն էր: Նա կարծես թե հաջորդել է Իբն-Թոռնիկին և իշխել մինչև 967 թ., ինչպես վկայում է Աստղիկը:

Մակայն ո՞վ էր այդ Իբն-Թոռնիկը: Արդյոք Ապոգանենի որդի Թոռնիկը Տարոնում որդի էր բողել, որի մասին ոչինչ չի ասում Կոստանդին Միրանածինը: Ավելի հավանական է, որ նա մույնամուսն էր Գրիգորի որդի Բագրատի հետ և կրում էր նաև Իբն-Թոռնիկ անունը որպես, ասենք, հայրանուն, որը վերարտադրում էր նրա պապի ենթադրական անունը՝ նրա այն պապի, որին մենք չենք ճանաչում: Յո. Մարկվարտը այդ կարծիքին է և ենթադրում է, որ Իբն-Թոռնիկ անունը սխալմամբ է օգտագործված Իբն-Գրիգորի փոխանում³:

Եթե մենք ուզում ենք մնալ փաստերի շրջանակներում, ապա պետք է բավարարվենք արձանագրելով, որ մի իշխան Իբն-Թոռնիկ անունով իշխել է 935-940 թվականին: Նրան է հաջորդել Աշոտը և իշխել 940 - 966/967 թվականներին:

¹ G. Weil, II, p. 674-675; G.W. Freytag, Geschichte der Hamdaniden, Z.D.M.G., X, 1856, p. 467, հմտ. Jo. Markwart, Südarmenien, 1930, S. 463; B. Posen, Император Василия Болгаробойца, с. 105, փախստական իշխանի անունը կարդում է Այի-իբն-Բազաֆար: Վեյլը և Ֆրեյտագը՝ Այի-իբն-Աբի-Չաֆար: Երկրորդ արշավանքի ժամանակ Մայֆ-ալ-Դոլահը հասել է մինչև Կոլոնեա: Այդ մասին վկայում է նաև Աստղիկը, Բ, գլ. 7, էջ 179:

² H. F. Amedroz, The Arabic Mss of the History of the City of Mayyafariqin, J.R.A.S. 1902, p. 797. Jo. Markwart, Südarmenien, S. 453 sqq.

³ Ibid., S. 463.

Աստղիկն ասում է, որ «հայոց 415 թ. = 966/67 թ. տեղի ունեցավ արևի խավարում, և այդ ժամանակ մահացավ Տարոնի իշխան Աշոտը: Իսկ բյուզանդացիները գրավեցին Տարոնը»:

«Հայոց 417 թ. = 968/969 թվին», - շարունակում է նույն հեղինակը, «Վարդ եղբորորդի Նիկիփոսայ զօրու ծանու գայ յԱպահունիս, պաշարե զՄանգլիկերս քաղաք. և առեալ զնա՝ ի հիմանց բրեալ խրամատեաց գալարիսպ նորս»¹:

Կեղրենոսը հայտնում է նաև, որ «Գրիգոր և Պանկրատիոս (= Բագրատ) եղբայրները [«շտապելով կայսեր մոտ եկան և»] կայսրությանը զիջեցին [«իրենց <պատկանող>»] Տարոն աշխարհը և փոխարենը շնորհվեցին պատրիկությանը և բերրի հողերով».

προσεβόρυσσαν δὲ τῷ βασιλεῖ Γρηγόριος καὶ Παγκράτιος οἱ αὐτάδελφοι τῆς ἐαυτῶν παραχωρήσαντες αὐτῷ χώρας τοῦ Ταρών· οὗς πατρίκιος τιμήσας καὶ κτήμασι ἐφιλοφρονήσατο πολυπροσόδοις²:

Այս երկու եղբայրները Աշոտի որդիներն են և նրա ժառանգները: Բյուզանդացի ժամանակագիրը Տարոնի բռնակցումը տեղադրում է այն թվականին, երբ տեղի է ունեցել արևի խավարումը՝ XII ինդիկտիոնի դեկտեմբերի 22-ին, այսինքն 968 թվականին³: Կայսրությունն այս բռնակցումով բացել է մի այնպիսի քաղաքականության դարաշրջան, որն աղետալի էր որքան Հայաստանի, նույնքան և Բյուզանդիայի համար: Տարոնից հետո եկել է [Տայքի] իշխան Դավիթ կյուրոպաղատի հերթը, հետո՝ Վասպուրականի: Ավելի ուշ նույն քաղաքականությունն է կիրառվել Անիի և Կարսի թագավորությունների նկատմամբ: Խոսքը, անկասկած, ինքնակամ զիջման մասին չէ, ինչպես մեզ ձգտում են համոզել բյուզանդական պատմագիրները: Ոչ ոք երբեք չի հրաժարվում իր ունեցվածքից, առավել ևս իշխանները տիրույթներից, որոնց նրանք տիրել են երկար դարերի ընթացքում: Ճշմարտությունն ավելի պարզ է. կայսրությունը բռնություն էր գործադրել: Տարոնը դարձել է այդ քաղաքականության առաջին զոհը: Նրա ժառանգական իշխանները՝ Գրիգորն ու Բագրատը, փորձել են պաշտպանել իրենց իրավունքները: Հնագանդաբար չէ, որ նրանք զնացել ու բնակություն են հաստատել կայսերական այն հողերում, որ նրանց ավել էին իրենց տիրույթների փոխարեն: Մենք տեսնում ենք, որ 975 թ. Տարոնը կառավարում էր բյուզանդացի ստրատեգոս՝ ունև Լևոն պրոտոսպարար, սակայն բռնակցման հարցը դեռևս փակված չէր: Առնվազն ինչ-որ վիճելի հարցեր կային, ասենք, Այծյաց բերդի խնդիրը, որը Հովհաննես Զմշկիկը հանձնել էր դրա նախկին տերերին:

¹ Աստղիկ, Գ, գլ. 8, էջ 183:

² Cedrenus, II, p. 375.

³ Ibid.

Հաջորդ տարին, երբ Վարդաս Սկլերոսն ապստամբել է, ունեցվածքից զրկված Տարոնի իշխաններ Գրիգորն ու Բագրատը, ինչպես նաև Ռոմանոս Տարոնացին անմիջապես միացել են ապստամբին: Մեկ այլ իշխան՝ Չաֆ-նանիկը՝ Սոկրի տերը, նույնպես միացել է նրանց: Կայսրությանը ծառայող հայոց այրուժին նույնպես բռնել է Սկլերոսի կողմը: Այս տեղեկությունները մեզ հաղորդող հեղինակը՝ Աստղիկը, այդ ասելով նկատի է ունեցել, հավանաբար, Միջագետքի բանակաթեմը, որի ստրատեգոսն այդ ժամանակ Վարդաս Սկլերոսն էր: Նրան այդ պաշտոնին էր նշանակել Վասիլ II-ը Հովհաննես Զմշկիկի մահից հետո: Նշանակման վայրը՝ Խարպուտ կամ ավելի շուտ Խարպուտ, որը հայկական Խարբերդ քաղաքն է, Միջագետքի բանակաթեմի մայրաքաղաքն էր: Խարպուտ հասնելուն պես, նա ապստամբել էր կայսեր դեմ: Տարոնացիները, ամենայն հավանականությամբ, դժգոհ էին իրենց վիճակից և հույս ունեին Սկլերոսի ապստամբության շնորհիվ ետ ստանալ Տարոնը: Սակայն ապստամբն իր ձեռնարկման մեջ անհաջողության է մատնվել: Սկզբում հաղթանակելով, հետո՝ 979 թ. մարտի 24-ին, նա պարտություն է կրել և պատսպարվել Մայաֆարկինում, իսկ այնտեղից զնացել Բաղդադ: Սկլերոսի կողմնակիցները հնազանդվել են կայսերը, նրանց հետ միասին հնազանդվել են նաև Տարոնացիները: Գրիգորը մագիստրոսի պատվաստիճան է ստացել:

987-988 թթ. Փոկասի ապստամբության ժամանակ Գրիգորը կայսեր կողքին էր: Վճռական պահին, երբ ապստամբը լրջորեն սպառնում էր մայրաքաղաքին, Վասիլ կայսրը Տարոնացուն հանձնարարել է Տրապիզոն մեկնել ծովով և թշնամու քիկունքում գորաշարժ կատարել նրա զորքը մայրաքաղաքից հեռացնելու համար: Այդ գորաշարժին հակահարված տալու համար Փոկասն իր որդի Նիկեփորոս Ծովզին ուղարկել է Տայքի տեր Դավիթ կյուրոպաղատից Տարոնացու դեմ օգնություն խնդրելու համար: Կյուրոպաղատն իր ստորականերից մեկի և Բագրատի երկու որդիների՝ Խաղիկայի տերերի, առաջնորդությամբ երկու հազար ծիպոր է ուղարկել: Վերջիններս հարձակվել են Տարոնացու վրա և ստիպել են նրան նահանջել, սակայն հենց որ ստացվել է Վարդաս Փոկասի պարտության լուրը՝ նրանք տուն են վերադարձել¹: Բագրատի որդիների ամուսնները բարեբախտաբար մեզ են հասել մի հույն հեղինակի միջոցով: Նա ասում է. στέλλονται τοῖσιν πρέσβεις παρ' αὐτοῦ Φωκᾶ πρὸς τοὺς τῆς Περσαρμενίας στρατάρχας, τὸν τε Παγκρατεῖαν φημι καὶ τῶν Τζουρβαλετῆν (sc. Τζουρβανελῆν), συνήθεις ὄντας αὐτῷ καὶ φίλους τότε [«նույն Փոկասից ղեսպաններ ուղարկվեցին Պարսկահայաստանի ստրատարքոսների մոտ, ես նկատի

¹ Яхья, в кн. В. Розен, Василий Болгаробойца, с. 24.

ունեն Պանկրատիասին և Չորբալեխին (այսինքն՝ Չորբանելեխին), որոնք նրա ազգակիցներ էին և այդ ժամանակ՝ բարեկամներ»¹։ Հետևաբար Բագրատի որդիների անուններն էին Բագրատ և Չորավանել։

Անդրադառնալով հիջրայի 379 թ. (989 թ. ապրիլի 11 - 990 թ. մարտի 30) տեղի ունեցած իրադարձություններին, Յահյան պատմում է, որ Վասիլ կայսրը, վրդովվելով՝ ապստամբին այդ իշխանների ցույց տված օգնությունից, զորք է ուղարկել Տայքի տիրոջ Դավթի ու Բագրատի որդիների՝ Խալդիկայի տերերի, դեմ։ Չորքի առաջնորդն էր ալ-Ջակրուզը, որը և սպանել է Բագրատի ավագ որդուն, իսկ կրտսերին փախուստի է մատնել²։ Ասողիկի տեղեկությունների համաձայն Վարդաս Փոկասի կողմնակիցներից մեկը, Թոռնիկ Վանականի եղբորորդին՝ Չորավանել մագիստրոսը, գրավել էր Դերջանի ու Տարոնի գավառները։ Կայսրը նրա դեմ է ուղարկել Պորտեզ մականունով Հովհաննես պատրիկին, որը նրան երկու ճակատամարտ է տվել։ Երկրորդ ճակատամարտի ընթացքում Դերջանի Բագառիճի դաշտում Չորավանելը սպանվել է։ Դա տեղի է ունեցել հայոց 439 թ. (990 թ. փետրվարի 11 - 991 թ. փետրվարի 11)³։

Այս երկու տեղեկությունները լիովին համընկնում են։ Բագրատի ավագ որդին Չորավանելն է՝ Թոռնիկի զարմիկը։ Հետևաբար Բագրատը Վանականի եղբայրն էր։ Ջակրուզը նույնանուն է Հովհաննես Պորտեզի հետ, որի անունը աղավաղվել է, հավանաբար, արաբական շատ խառը գրության հետևանքով⁴։ Չորավանելի մահվան երկու տարեթվերը համընկնում են, եթե այդ տարեթիվը տեղադրվի 990 թ. փետրվարի 11-ից հետո, սակայն մարտի 30-ից առաջ։

Երբ Յահյան ասում է, որ Բագրատի որդիները Խալդիկայի տերերն էին, ապա Խալդիա ասելով նա, ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի Դերջանի շրջանը, որը կազմում էր Խալդիկայի բանակաթեմի մի մասը։ Ասողիկի վկայությամբ կայսերական իշխանությունը Դերջանում ամրապնդվել է 949 թ. բյուզանդացիների կողմից Թեոդոսուպոլսի նվաճումից հետո⁵։ Վիրքի իշխանները վեճի մեջ էին կայսրության հետ այդ քաղաքի և դրա շրջակայքի համար։ Ի վերջո նրանք ազատներից մեկին՝ Չորբանելեխին (Չորավանել) հանձնարարել են մայրաքաղաք գնալ և պաշտպանել

իրենց շահերը¹։ Չորավանել մագիստրոսը, որը 990 թ. զոհվել է Դերջանում, այդ Չորբանելեխի թոռն էր և կրում էր իր պապի անունը։ Հայերեն *ἄζατος*՝ «ազատ», «ազնվական» բառը, որն օգտագործվում է Չորբանելեխի կապակցությամբ, ինչպես նաև Թոռնիկի հայկական անունը, որ կրում էր Չորբանելեխի որդին՝ հռչակավոր Թոռնիկ Վանականը, որին նաև Հովհաննես էին կոչում, վկայում են, որ այդ ընտանիքը հայկական ծագում ուներ, սակայն վրացական էր համարվում, որովհետև հարել էր քաղկեդոնական կամ «վրացական» ծեսին։ Չորբանելեք ծագումով կարծես թե Դերջանից էր։ Նրա որդու Թոռնիկ անունը մեզ տեղափոխում է Տարոն և ենթադրել է տալիս, որ մորական գծով նա ազգակցական կապի մեջ էր Տարոնի Իբն-Թոռնիկի ընտանիքի հետ։ Հնարավոր է, որ նրա մայրը մոտ 935 թ. Տարոնում իշխող այդ Իբն-Թոռնիկի դուստրն է եղել։

Չորավանել մագիստրոսը, որը տիրացել էր Տարոնին, այն, հավանաբար, համարում էր իր մոր ժառանգությունը։ Թոռնիկ և Չորավանել անունները հանդիպում են նաև Սասունի իշխանական տանը՝ Տարոնի լեռնային մասում, հավանաբար Դերջանի Չորբանելեխի տան հետ խնամիական կապերի հետևանքով։ Սասունցի այդ ընտանիքի մեզ ծանոթ անենահին անդամը Մուշեղն է։ Նա ամենևին էլ չէր պատկանում Բագրատունիների տոհմին։ Եթե դատելու լինենք նրա անունից, հետևաբար նա պետք է պատկաներ Մամիկոնյանների տոհմին։ Այդ հարցում, ի միջի այլոց, մենք ունենք Գրիգոր Մագիստրոսի վկայությունը. նա համարում է, որ Թոռնիկը Մամիկոնյան իշխան Մուշեղի որդին է։ Մուշեղը Չորավանել մագիստրոսի ժամանակակիցն էր և հնարավոր է, որ նա ամուսնացել էր Չորավանելի դստեր կամ քրոջ հետ։ Այդ ճանապարհով Թոռնիկ և Չորավանել անունները կարող էին անցած լինել այդ ընտանիքին։

Ժամանակին Մամիկոնյանների ընտանիքին պատկանած Տարոնի շրջանին դարեր շարունակ տիրել են Բագրատունի իշխանները։ X դարի վերջին սրանց ասպարեզից հեռանալուն զուգահեռ, իրենց նախկին տիրույթում կրկին հայտնվում են Մամիկոնյանները։ Որտեղի՞ց էին նրանք գալիս։ Այն ժամանակաշրջանում, երբ Տարոնում իշխում էին Բագրատունիները, Մամիկոնյանների մի ճյուղ հաստատվել էր Տարոնի արևմտյան մասում, Արածանի գետի ստորին հոսանքում։ Մանուել իշխանը և նրա որդիները, Վասակ իշխանը և նրա եղբայրները, որոնք Բյուզանդիա են գաղթել Լևոն VI կայսեր թագավորության ժամանակ, պատկանում էին այդ ճյուղին։ Քանի որ Մուշեղի որդի Թոռնիկն իրեն անվանում էր ոչ միայն Սասունի, այլև Աշմուշատ (հին Արշամաշատ) բերդի տերը, ապա պետք է կարծել, որ

¹ И. Лазарович, Сборник источников по истории Трапезундской империи, составлен А. Пападопулосом-Керамевсом, СПб., 1897, с. 82 (12).

² *Կէն*, с. 27.

³ Ասողիկ, Գ, գլ. 27, էջ 251:

⁴ Ասողիկի բնագրում Պորտեզի անունը Ժամ է, որը հունարեն *Ἰάννις*-ի տեղական արտասանությունն է։ Այն կարելի է ճանաչել Ջակրուզ անվան առաջին մասում, որն ակնհայտորեն հանդիսանում է *Շորթշ*-ի բյուր ընթերցումը։

⁵ Ասողիկ, Գ, գլ. 7:

¹ Const. Porph., De admin., p. 202.

Մուշեղի ընտանիքը սկիզբ է առել Մամիկոնյանների այդ ճյուղից և որ վերջինս, քաշվելով Սասնա անառիկ լեռները, կարողացել էր գոյատևել և իշխում էր Արշամաշատից մինչև Տարոն ձգվող այդ ընդարձակ տարածքի վրա:

Մուշեղի մասին մենք դժբախտաբար անուանից բացի այլևս ոչինչ չգիտենք: Նրա որդի Թոռնիկն աչքի է ընկել իր պայքարով: 1058 թ. նա սելջուկ-թուրքերին թշել է Տարոնից, երբ նրանք Մելիտենեն կողոպտելուց հետո եկել և բանակել են այդ շրջանում: Արիստակեսն ու Միքայել Ասորին խոսում են այդ քաջագործության մասին, որը նրանք վերագրում են սասունցիներին, առանց հիշատակելու Թոռնիկի անունը: «Մինիսայե՝ սասունցիները նրանց նկատելով, գրում է ասորի պատմիչը, իջան ընդառաջ և շրջապատեցին բոլոր կողմերից, փակելով բոլոր արահետներն ու ճանապարհները, և նրանք այնտեղ մեռան սովից ու ցրտից, իսկ ուժեր կենդանի մնացին՝ սպանվեցին սասունցիների կողմից, և նրանցից և ոչ մեկը չկարողացավ խույս տալ»¹: Իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին ասում է, որ սասունցիներին (սասունցիներին) առաջնորդում էր Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին:

Թոռնիկը հռչակավոր Փիլարատսի վտանգավոր ախոյանն էր, սակայն հայոց 521 թ. (=1072-1073 թթ.) նա զոհ է գնացել այդ նենգ իշխանի խարդավանքին:

Թոռնիկից հետո մնացել են նրա երկու որդիները՝ Չորավանելն ու Վասակը²: Չորավանելին հաջորդել է նրա որդի Վիգենը, որն ամուսնացել էր Արծրունյաց տան մի իշխանուհու՝ Հմայակ Մոկացու դուստր՝ Մելիքսեփի հետ, որից նա երեք որդի և մեկ դուստր է ունեցել: Դրանք էին Գրիգորը, Չորավանելը († 1165 թ.), Կատան († 1166 թ.) ու Վասակը: Չորավանելն ամուսնացել էր Գրիգոր և Ներսես կաթողիկոսների եղբայր Բարսեղի դուստր Վանինեի հետ և ունեցել է երեք որդի: Դրանք էին Բարսեղը, Շահնշահն ու Թոռնիկը: Այս տոհմաբանությունը մեզ է հասել մի Ավետարանի հիշատակարանի շնորհիվ, որը Մելիքսեփի իշխանուհին պատվիրել էր 1169 թ. 1166 թ. մեռած իր դուստր Կատայի հիշատակը հավերժացնելու համար³: Իշխանուհու ամուսին Վիգենը բավականաչափ ժողովրդականություն էր վայելում՝ «Դավիթ և Մեներ» հերոսական դյուցազներգության մեջ տեղ գրավելու համար, ուր նա, անկասկած, ներկայացնում է ամբողջ տոհմը: Վարդան պատմիչը մեզ է հասցրել էպիկական մի դրվագ Վիգենի կյանքից: Հան-

ձին Խլաթում նստող մահմեդական իշխանավորի, որն իրեն անվանում էր Շահ-ի-արմեն՝ «Հայոց արքա», Սասունի իշխանը վտանգավոր թշնամի ուներ: Մի օր մահմեդական տիրակալը Սասուն է մտնում և խնջույք կազմակերպում մի գյուղում: Վիգենը, որին նախազգուշացրել էին, գալիս և պաշարում է այն տունը, ուր գտնվում էր այդ տիրակալը: Ուրախ իշխանի հյուրերից մեկը ծաղրելով երկրի տեր Վիգենին բացականչում է «Հե՛յ, Վիգեն, ու՛ր ես»: Նրանց զարմանքին չափ չի լինում, երբ լսում են Վիգենի ձայնը, որը պատուհանի տակից պատասխանում է. «Ահա և ես: Աստծո ողորմածությամբ ես այստեղ եմ»: Նա հարձակվում է Շահ-ի-արմենի վրա, բռնում է նրան և բանտարկում իր ամրոցում: Սակայն շուտով Վիգենն ազատում է նրան՝ ստիպելով բարեկամության երդում տալ¹:

Նույն պատմիչի տեղեկությունների համաձայն Շահ-ի-արմենը, որի անունն էր Ամիր-Միրան, իշխանության գլուխ էր անցել հայոց 581 թ. (=1132/33 թթ.) և վախճանվել հայոց 634 թ. (=1185/86 թ.): Վիգենն ավելի շուտ էր մահացել, և նրան հաջորդել էր նրա թոռը՝ Շահնշահը: Քանի որ Շահ-ի-արմենը ժառանգ չուներ, ապա ոմն Բեկթեմուր՝ նրա տոհմի առաջնորդը, հավակնում էր նրան հաջորդելու: Երբ գահը զավթելու նպատակով նա անցնում էր Սասունով, Շահնշահը գերեվարում է նրան և ազատ է արձակում Տարոնի շրջանի, կամ, ինչպես գրում է Միքայել Ասորին, իր հոր ամրոցներից մեկը՝ Թարջյան բերդը, որպես փրկագին ստանալուց հետո²: Մահմեդական իշխանն առանց որևէ խղճի խայթի խախտում է իր երդումն ու Շահնշահից պահանջում է ոչ միայն զիջած ամրոցները, այլև գրավում է ամբողջ Սասունը: Բացի այդ, Վարդանը վկայում է, որ արդեն Շահ-ի-արմենն իր իշխանությունն էր պարտադրել այդ երկրին և որ նա այն խաղաղ պայմաններում էր պահել վաթսու տարուց ի վեր: Հայերի բազմաթիվ սերունդներ բերդերի տերեր էին Սասնա լեռներում. 1174 թ. թուրքերը գրավում են այդ ամրոցները, սակայն Մայֆերկաթի ամիրայի ճնշման ներքո նրանք ստիպված են լինում դրանք հանձնել Խլաթի տեր Շահ-ի-արմենին³: Այդ ամիրան կարծես թե Շահ-ի-արմենի զորականներից մեկն էր, հնարավոր է, որ հենց Բեկթեմուրը, որի մասին մենք խոսել ենք վերը:

Հայոց 638 թ. (=1189/1190 թ.) Չորավանելի որդիները լքել են Սասունը՝ Կիլիկիայի իշխան Լևոն II-ի մոտ գնալու համար: Նրանց հեռանալու պատճառը, անկասկած սելջուկյան ցեղերի կատարած ավերածություններն էին, որոնք սկսվել էին սելևկյան տոմարի 1496 թ. (=1185 թ.) և տևել ութ տարի: Սելջուկ-թուրքական վաչկատուն ցեղերը ընդհարման մեջ են մտել քուշվոր

¹ Արիստակես Լաստիվերոսի, գլ. 21; Michel le Syrien, III, p. 159 (éd. Chabot); Մատթեոս Ուռհայեցի, գլ. 81:

² Մատթեոս Ուռհայեցի, գլ. 106 և 107:

³ Այդ հիշատակարանը հրատարակել է Գ. Սրվանձույանցը, Թորոս Աղբար, էջ 308 և մասնակիորեն վերարտադրել Յո. Մարկվարտը «Südarmenien» գրքում (S. 518):

¹ Վարդան, էջ 123-124:

² Michel le Syrien, III, p. 396.

³ Ibid., p. 361.

կյանք վարող քրդերի հետ, որոնք փորձել են զավթիչներին թշել իրենց տա-
րածքից, սակայն պարտություն էին կրել և ապաստանել քրիստոնեական
գյուղերում: Նրանց հետապնդող սելջուկները սկսում են ջարդել նաև քրիս-
տոնյաներին, որոնց մինչ այդ նրանք խնայում էին: «Նրանք կեղեքում էին
Մեծ Հայքի բոլոր ժողովուրդներին: Քրդերին ջարդելուց հետո, նրանք գերե-
վարեցին հայերին. նրանք քսանվեց հազար մարդ թշեցին և վաճառեցին
որպես ստրուկ. նրանք այրեցին գյուղերը և հրդեհեցին Ս. Կարապետ հռչա-
կավոր վանքը՝ այնտեղ գտնվող վանականներին սպանելուց և ամբողջ
գրքերն ու գույքը կողոպտելուց հետո»¹:

Ս. Կարապետը Նախավկայի հռչակավոր վանքն է Մուշի մոտ՝ Տարո-
նում: Ամենայն հավանականությամբ, Չորսվանեի որդիները երկիրը բողել
և Կիլիկիա են տեղափոխվել այդ ավերածությունների պատճառով: Չորս-
վանեի որդիներից մեկը Շահնշահն էր: Միքայել Ասորին մի տարօրինակ
պատմություն է պատմում, ըստ որի Շահնշահը 1496 թ. (=1185 թ.) Ռումկա-
լեում էր գտնվում իր քեռու՝ Գրիգոր [Դ] կաթողիկոսի մոտ: Կաթողիկոսը Տար-
սուն է գնում, իսկ Շահնշահն օգտվելով նրա բացակայությունից ապաստա-
նում է նրա դեմ և մտադիր լինում Ռումկալե ամրոցը հանձնել սելջուկներին:
Մակայն կաթողիկոսը տեղեկանալով շտապ վերադառնում է, հավաքում իր
զինվորներին և պաշարում ամրոցը: Ապաստանը ներկայանում է կաթողիկո-
սին և հաշտվում նրա հետ²: Նույն պատմիչը մեզ տեղեկացնում է, որ Բեկթե-
մուրը Խլաթին տիրանալու նպատակով Մասնա լեռների մոտով անցնելիս
«ճանդիպեց հայոց կաթողիկոսի զարմիկին, որը փախել էր Ռումկալեից»³:
Կարելի է ենթադրել, որ Շահնշահը Ռումկալեում է եղել և ապաստանել կա-
թողիկոսի դեմ Կիլիկիա գնալու ճանապարհին՝ 1189/1190 թթ. իր երկիրը լքե-
լուց հետո, սակայն պատմիչի որոշակի շարադրանքը թույլ չի տալիս նման
ենթադրություն անելու: Ինչևհետե, 1189-1190 թթ. Մասունի վերջին իշխաննե-
րը գնացել են Կիլիկիա: Լևոն II-ը իր եղբայր Ռուբենի դստերը՝ Ալիսին, կնու-
թյան է տվել նրանց ավագ եղբորը՝ Հեթումին, և նրան հանձնել Մսիս (Մա-
մեստիա) քաղաքը. Շահնշահը ստացել է Սելևկիա քաղաքը: Մենք տեսանք,
որ Շահնշահի ավագ եղբոր անունն էր Վասիլ, իսկ կրտսերինը՝ Թոռնիկ: Հե-
տևաբար Հեթումը Վասիլի երկրորդ անունն էր: Թոռնիկի ճակատագիրը
անհայտ է: Նրանց Կիլիկիա գալուց երեք տարի անց՝ 1193 թ. մայիսի 16-ին

վախճանվում է Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը¹: Նույն թվականին մահանում են
նաև նրա զարմիկներ Հեթումն ու Շահնշահը:

1199-1201 թթ. ընդօրինակված հայկական մի ձեռագրում պահպանվել
է մի հրովարտակ, որով այդ իշխանն իրեն հայտարարում է Տարոնի և ամե-
նայն հայոց իշխան Չորսվանեի, քաջ Տաճատ Մամիկոնյանի որդի. «Իշ-
խանի Տարսունյ եւ ամենայն հայոց Չորսուանելի որդւոյ Տաճատայ քաջի
Մամիկոնոյ»: Այս իշխանը, ինչպես կարդում ենք վավերագրում, երկար տա-
րիներ իշխել է Տարսուն՝ իր նախնիների երկրում: Նա հույն միապետի
երամանով դիմագրավել է քրիստոնեական եկեղեցու կատաղի թշնամիների՝
խմայելյանների, սպառնալիքը: Նա արհաբար պայքարել է նրանց դեմ իր
ամբողջ կյանքի ընթացքում, մինչև խոր ծերությունն ու ապահովել իր
իշխանության ներքո գտնվող երկրի խաղաղությունը: Եվ վերջապես, իր
հիշատակը հավերժացնելու համար նա գնացել է Ս. Ղազարոսի վանքը՝ մեծ
հռետոր Պողոսի (13) մոտ, որն այդ ժամանակ շատ ծեր էր, և նրան հայտնել
այդ սուրբ վայրում թաղված լինելու իր ցանկությունը: «Իր գերեզմանի հա-
մար տրամադրվող հողակտորի դիմաց նա վանքին կտակեց բազմաթիվ հո-
ղեր» և դրանց թվում իր ծննդավայր Բերդակ գյուղը: Այդ ամենն արվում էր
նրա հոր՝ Տաճատ Մամիկոնյանի, նրա մոր՝ Չարմանդուխտի, ինչպես նաև
այդ երկրում իշխած իր նախնիներ, քաջ այրեր Վեզենի (Վիզե՛ն) և Մեերի
հիշատակը հավերժացնելու նպատակով²:

¹ Մեթառ Սպարապետ, էջ 105-106: Պետք է կարդալ *զկնի երկց ամաց* - «երեք տարի
անց» և ոչ թե *ամաց*, որը տպագրի ընթերցանությունն է:

² Բ. Մարգարեսան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի
Վեներտիկ, հատ. Բ, Վեներտիկ, 1924, հիշ. 473-475: Այս ձեռագիրը *Տոնական՝ թորատուճոճ*,
կոչվող գրքի օրինակ է, որը գրվել է Բաբերդ քաղաքի պատվավոր մի քաղաքացու՝ Աստվածա-
տուրի, պատվերով՝ Վարդան Կարնեցու կողմից, որը երեք տարի է ծախսել այդ սուվար հատու-
րը ընդօրինակելու համար: Նա արդեն ավարտին էր մոտենում, երբ Սեբաստիայի ամիրան ար-
շավեց Էրզրումի վրա՝ ցանկանալով ներխուժել Հայաստան և Վրաստան, սակայն
պարտություն կրեց և ետ մղվեց վրաց բանակի քաջ զորավարներ Չաքարի և Իվանի կողմից:
Նույն տարին Բաբերդի ամիրա Ալադինը գերեվարել է Աստվածատուրին՝ ձեռագրի տիրոջը, և
սպանել նրան, թալանվել ունեցվածքը, և մնացել է միայն այդ ձեռագիրը: Այդ ժամանակ նույն
քաղաքի դատավորը, պատճառաբանելով, որ սպանվածը իրեն պարտք էր 300 պատատ,
բռնագրավում է ձեռագիրը: Նա այն տաճում է Խլաթ, ուր և պահում է այդ արժեքավոր ձեռա-
գիրը առանց որևէ մեկին տեղեկացնելու: Վերջապես Մշո Ս. Ղազարոս վանքի վանականները
տեղեկանում են դրան և մեկ տարի տևող բանակցություններից հետո նրանց հաջողվում է գնել
ձեռագիրը: Դատավորը գրքի դիմաց պահանջում էր 5000 դիրհեմ, սակայն ի վերջո նա այն
զիջում է 4000 դիրհեմով: Հետաքրքրաշարժ պատմությանը հետևում է մի հիշատակարան, ուր
առաջին դեմքից պատմվում է, թե ինչպես է ձեռագիրը կազմվել և հանձնվել Ս. Ղազարոս
վանքին աշխարհագրործության տարին (6630 թ., Զ. թ. 1204 թ. և հայոց 654 թվականին):

Աշխարհագրործության տարին (6630-5508-1122) չի համապատասխանում մյուս երկու
տարեթվերին: Արդյոք դա սխալ է, թե՛ ավելի շուտ մեր ձեռագրի գաղափար օրինակի տարե-
թիվն է, որը, ամենայն հավանականությամբ, սխալմամբ պահպանել է Վարդան գրիչը և որը
հիշատակարանի հեղինակ կազմարարը, որին մենք, անկասկած, պարտական ենք նաև ձեռա-

¹ Michel le Syrien, III, p. 401.

² Ibid., p. 395.

³ Ibid., p. 396.

Հրովարտական ավելի հին է, քան այն ձեռագիրը, որին այն կցված է: Հայ գրականության պատմության մեջ Պողոս վանականը հայտնի է իր դավանաբանական աշխատություններով: Մատթեոս Ուռհայեցին, որը շատ լավ գիտն նրան և գովաբանում է, վկայում է, որ նա մահացել է հայոց 572 թ. (1123-1124 թթ.) և թաղվել Տարոնի Ս. Ղազարոս վանքում¹: Հետևաբար մեր հրովարտակը նախորդում է այդ տարեթվին:

Նույն հեղինակը հիշատակում է նաև մի իշխանի, որի անունն էր Աբլասաթ (Աբու'լ-Ասադ) և որը Տարոնի իշխան Տաճատի որդին էր: Նա ծառայում էր Գող Վասիլին: Հետո գնացել է Կիլիկիա և մահացել հայոց 561 թ. (=1112-1113 թթ.)²: Այս Տաճատը նույնանուն է այն Տաճատի հետ, որը մեր հրովարտակում նշված է որպես Չորսվանելի հայր: Ուրեմն Աբլասաթը Չորսվանելի եղբայրն է, որը թողել էր իր Տարոն աշխարհը սկզբում Գող Վասիլին ծառայելու համար, իսկ հետո Լևոն I-ին՝ Կիլիկիայում: Այն ժամանակ, երբ Չորսվանելը իր հրովարտակն էր գրում, և՛ ինքը, և՛ Պողոսը բավական ծեր էին և դա ստիպում է ենթադրել, որ մվիրատվությունն արվել էր Պողոսի մահից քիչ առաջ, որը վրա էր հասել 1123-1124 թվականին: Այդ ենթադրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հրովարտակը թվագրել 1122 թվականով՝ մեր ձեռագրի բնագրի ենթադրյալ տարեթվով, ինչպես մենք ենթադրել էինք վերը արված նշման մեջ: Չորսվանելը հայտարարում է, որ ինքը պայքարել է իսմայելյանների դեմ բյուզանդական կայսեր հրամանով, իսկ դա մեզ տանում հասցնում է Մանգլիերտի ճակատամարտի

գրին պատահած դիպվածների շարադրանքով, նույնպես հետազայում պահպանել է: Հայկական տարեթիվը, որը համապատասխանում է 1205 թ. հունվար - 1206 թ. հունվար բոլորովին չի համընկնում քրիստոնեական տոմարի նշված տարեթվին: Պետք է կարդալ *ածգ* 653, *ածդ* 654-ի վախարեն: Այդ դեպքում համապատասխանությունը կատարյալ կլինի՝ 1204 թվականին: Դա գիրքը կազմելու տարեթիվն է, սակայն այն օրինակվել է երեք տարի ավելի վաղ, այսինքն 1201 թ., կամ ավելի շուտ ընդօրինակությունն ավարտվել է այդ թվականին: Իրականում Ալադինը ոչ այլ որ է, եթե ոչ Էրզրումի շրջանի ամիրա Ալահ-ադ-Դինը, որը մահացել է ճիշտ հիշարարի 558 թ. = 1201 թ., և նրա հետ մարել է այն հարստությունը, որը հիմնադրել էր նրա պապ Մալիքը (E. Sachau, Ein Verzeichnis Muhammedanischer Dynastien, Abhandl. D. Preussischen Akad. D. Viss., 1923, Phil.-hist. Klasse, № 1): Ավնհայտ է, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1199-1201 թթ., ամիրայի մահից առաջ և ոչ թե 1201-1205 թթ., ինչպես պնդում է Բ. Մարգիսյանը. դա կազմելու տարեթիվն է:

Ամիրան սկզբում պահանջում էր 500 պատատ, հետո 5000 դիրհեմ: Կարելի է ենթադրել, որ երկու գները հավասար էին, ուստ և 1 պատատն արժեր 10 դիրհեմ: Դա հենց դիմարի՝ ոսկե դրամի, և դիրհեմի՝ արծաթե դրամի, արժեքն է: Դրանից հետևում է, որ պատատը ոսկե դրամ է: Ինճ թվում է, որ պատատ մեծության մեջ կարելի է ճանաչել բյուզանդական բոտանիատ մեծության կրճատ ձևը: Դա ոսկե դրամ էր, որը կրում էր Վոտանիատես կայսեր անունը: Այդ անունը արտասանվում էր *Պոտանիատ*, ինչպես տեսնում ենք վրացերենում՝ *պոտոնատ*, կամ *րոտինատ* (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, Introduction, p. LXXXVIII):

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, գլ. 238:

² Նույնը, գլ. 202 և 211:

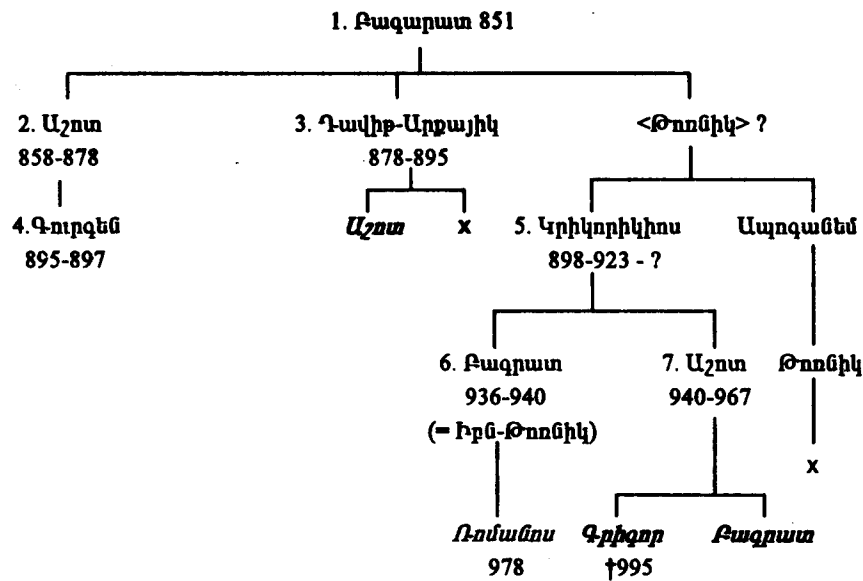
ժամանակաշրջանը և մտածել է տալիս, որ երիտասարդ հասակում նա մասնակցել էր Ռոմանոս Դիոգենեսի արշավանքին: 1071 թ. ճակատամարտից հետո, որը վերջ է ավել Բյուզանդիայի գերիշխանությանը Հայաստանում, կայսրերի հրամանները այլևս իրավական ուժ չունեին:

Սակայն մենք գիտենք, որ 1073 թ. Թոռնիկի մահից հետո նրան հաջորդել է նրա որդին՝ Չորսվանելը: Վերջինիս իշխանության ժամանակաշրջանը համընկնում է Տաճատի որդի Չորսվանելի իշխանության ժամանակաշրջանին: Ի՞նչ կապ կա նույն անունը կրող այս երկու իշխանների միջև: Թոռնիկն ուներ երկու որդի՝ Չորսվանել և Վասակ: Կարելի կլիներ ենթադրել, որ Վասակը, ըստ ժամանակի սովորության, կրում էր նաև արաբական Աբուլասաթ անունը: Դա թույլ կտար նույնացնել երկու Չորսվանելներին, ենթադրելով, որ Թոռնիկի իսկական անունը եղել է Տաճատ և դա, միգուցե, եղել է նաև Թոռնիկի պապի անունը և պետք է որ հենց այդ պատճառով նրան «Թոռնիկ» կոչած լինեին: Սակայն Մատթեոս Ուռհայեցին կարծես թե տարբերակում է Թոռնիկին Տաճատից, իսկ դա չի նպաստում մեր ենթադրությանը: Մի բան հաստատ է. Տաճատի որդի Չորսվանելը պատկանում է այն ընտանիքին, որին պատկանում է Թոռնիկը և, հնարավոր է, որ ներկայացնում է անտոդակի մի ճյուղ, որն իշխում էր Տարոնի մի այլ արևելյան, տարածքի վրա:

V

[ՏԱՐՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ]

Տարոնի Բագրատունյաց հարստությունը Բյուզանդիա գաղթելով, բարգավաճում է և այնտեղ ծնունդ տալիս երկու՝ Թոռնիկի և Տարոնացու, ընտանիքներին, որոնք շատ պատվավոր տեղ էին գրավում կայսրության աչքի ընկնող ընտանիքների շարքում: Ըստ այն ամենի, ինչ ասվեց վերը, 851-967 թթ. Տարոնում իշխած Բագրատունիների հաջորդականությունը ներկայացնում է հետևյալ կերպ.

Նրանք, ում անուններն ընդօժված են, գաղթել են Բյուզանդիա: Ոչինչ հայտնի չէ Դավիթ-Արքայիկի երկու որդիների հետագա ճակատագրի վերաբերյալ: Նրանցից մեկի անունն Աշոտ էր և երկուսն էլ Լևոն Իմաստասերի որդք գնացել և հաստատվել էին մայրաքաղաքում: Թոռնիկի որդին, որն իր մոր հետ գաղթել էր Կոստանդնուպոլիս, դարձել է Թոռնիկե բյուզանդական ընտանիքի հիմնադիրը, իսկ վերջին Գրիգոր և Բագրատ (ավելի շուտ Գրիգորը, քան Բագրատը) իշխանները դարձել են Տարոնիտեսների՝ Տարոնացիների, ընտանիքի հիմնադիրները: Վարդաս Սկլերոսի կողմնակից [պատրիկ] Ռոմանոս Տարոնացին ('Ρωμανδὸν πατρικίον τὸν Ταρωνίτην)¹ կարծես թե այն Բագրատի որդին է, որն ամուսնացել էր Ռոմանոս Լեկապեոսի ազգական Թեոփիլակոս մագիստրոսի քրոջ հետ: Նրան Ռոմանոս էին անվանել ի պատիվ մեծ կայսր Լեկապեոսի: Դա ապացուցում է, որ նա լեկապեոսյան ծագում ուներ:

Գրիգոր և Բագրատ եղբայրները նախ հարել են Սկլերոսի ճամբարին, հետո, հաշտվելով կայսեր հետ, անցել են կայսերական ծառայության: Վարդաս Փոկասի ապստամբության կապակցությամբ հիշատակվում է Տարոնացի մի այլ մագիստրոս: Նրան հանձնարարել էին գործել մայրաքա-

ղաքը շրջափակման մեջ վերցնող ապստամբի բանակի ֆիկուսում¹: Գրիգորից բացի հայտնի չէ այդ ընտանիքի մեկ այլ անդամ, որը կրեր մագիստրոսի պատվաստիճան: Տարոնի բռնակցման պահին² պատրիկի պատվաստիճան կրող Գրիգորը մագիստրոսի պատվաստիճանի էր հասել 991 թ. առաջ³: Նա ուղեկցում էր Վասիլին բուլղարական արշավանքի ժամանակ՝ 991 թ. մարտ ամսին: Պատերազմը տևել է չորս տարի: 995 թ. սկզբին կայսրը Գրիգոր Տարոնացուն թողնում է Թեսալոնիկեում որպես կառավարիչ, իսկ ինքը մեկնում է Ամսիոք: Բուլղարների առաջնորդ Սամուելը հարձակվում է Թեսալոնիկեի վրա: Գրիգորն իր որդի Աշոտին հանձնարարում է ետ մղել թշնամուն: Աշոտը հաջողությամբ կատարում է հոր հրամանը, սակայն թշնամուն հետապնդելու ընթացքում դարանն է ընկնում: Նրա հայրը՝ Գրիգորը, օգնության է շտապում որդուն, սակայն, շրջապատման մեջ ընկնելով, զոհվում է ռազմի դաշտում: Աշոտը գերեվարվում է: Աշոտի սիրային պատմությունը բավական հայտնի է: Մենք այդ մասին խոսել ենք բուլղարների արքա Սամուելին նվիրված մեր ուսումնասիրության մեջ (14): Սամուելի դուստրը սիրահարվել է երիտասարդ բանտարկյալին: Սամուելը ստիպված է եղել համաձայնել նրանց ամուսնությանը և իր նորընծա փեսային կնոջ հետ ուղարկել է Դյուրաքիոն: Սակայն երիտասարդ գույզը մոտ 1005 թ. գերադասում է փախչել Կոստանդնուպոլիս: Վասիլ կայսրը նրանց բարյացակամորեն է ընդունում և Աշոտին շնորհում մագիստրոսի պատվաստիճան, իսկ նրա կնոջը՝ Հատրի-ի [«գոտկավորվածի»] պատվաստիճան (15):

Մեկ այլ Տարոնացի, որը նույնպես Գրիգոր անունն էր կրում և որը պատրիկի պատվաստիճան ուներ, աչքի է ընկել 1040 թ. Միքայել IV կայսեր եղբայր ավագ դոմեստիկոս Կոստանդինի դեմ ուղղված դավադրության ժամանակ: Չեռնարկումը ձախողվել է, և դրան մասնակից բարձրաստիճան սպաները կրել են իրենց արժանի պատիժը: Դավադրության ռեզյուլտորը Գրիգոր Տարոնացին էր: Նրա երկու մեղսակիցները՝ Միքայել Գաբրասը և Թեոդոս Մեզանիկեսը, կուրացվել են: Գրիգորը շատ տարօրինակ պատժի է ենթարկվել. նրան պարուրել են նոր մորթված ցլի մորթի մեջ, թողնելով միայն մի անցք շնչելու համար և տարել են Օրֆանոտրոֆոս՝ կայսեր [Հովհաննես] եղբոր մոտ⁴:

Միքայել Տարոնացին ավելի հայտնի է Կոմենենոսների ընտանիքի հետ իր խճամփական կապերի շնորհիվ: Նա ամուսնացել էր Իսահակ Կոմենենոս կայսեր եղբոր՝ Հովհաննեսի, դուստր Մարիամի հետ: Հովհաննեսի երկրորդ

¹ Яхья, с. 24 (в кн. В. Розен, Император Василий Болгаробойца).

² Cedrenus, II, p. 275.

³ Ibid., II, p. 447; Ասողիկ, Գ, գլ. 33:

⁴ Cedrenus, II, p. 531.

¹ Cedrenus, II, p. 425.

դուստրը ամուսնացել էր Նիկեփորոս Մելիսենոսի հետ¹: Երկու ամուսնություններն էլ տեղի են ունեցել Հովհաննեսի կենդանության օրոք՝ 1067 թ. առաջ, քանի որ Հովհաննեսը վախճանվել է Կոստանդին Դուկասի մահվանից քիչ անց, 1067 թ. մայիս ամսին:

Միքայել Տարոնացին, ինչպես և Նիկեփորոս Մելիսենոսը իրենց աներորդու հետ էին սելջուկ-թուրքերի դեմ ուղղված արշավանքի ժամանակ: Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը Մանուելին շնորհել էր կյուրոպաղատի տիտղոս և նրան վստահել գորքը՝ սելջուկ-թուրքական հրոսակները ետ մղելու համար: Մանուելը հաստատվել էր Խաղիկայում: Խրիզոկոլոս ամուսնով մի քույրը գորավար ասպատակելով հասնում է մինչև Արմենիակների բանակաթեմ: Մանուելն իր երկու փեսաների՝ Միքայել Տարոնացու և Նիկեփորոս Մելիսենոսի, հետ արշավում է նրա դեմ, սակայն քույրը գորավարին հետապնդելու ընթացքում նրանք գերի են ընկնում: Բարեբախտաբար նրանց դեմ հաղթանակ տարած հակառակորդը ընդհարվում է սուլթանի հետ և փախչում կայսեր մոտ, հետը տանելով իր ազնվագարն գերիներին²:

Միքայել Տարոնացին կարծես թե նպաստել է Ալեքսիոս Կոմնենոսի առաջխաղացմանը, որը զահ բարձրանալով մեծարանքի է արժանացրել Միքայելին. *ὁ Ταρωνίτης καὶ γαμβρὸς ἐπ' ἀδελφῆ τοῦ βασιλέως πρωτοσεβαστός τε πρωτοβεστιάριος, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ πανυπερσεβαστος ἀναδεικνυται καὶ σύνθωκος τῷ καίσαρι γίνεται* [«Տարոնացին, որն ամուսնացած էր կայսեր քրոջ հետ, պրոտոստեբաստոսն ու պրոտովեստիարիոսը, ոչ շատ ժամանակ անց ստացել է պանիպերսեվաստոսի <տիտղոսը> և դարձել կայսեր գահակիցը»]³: Այս տիտղոսները Միքայելին ապահովում էին երկրորդ տեղը կայսրից հետո: Նա կայսեր եղբայր Ադրիանոսի հետ կիսում էր պրոտոստեբաստոսի կոչումը, կեսարինը՝ Նիկեփորոս Մելիսենոսի հետ: Պանիպերսեվաստոսի տիտղոսը, որը կայսրը ստեղծել էր նրա համար, նրան բարձրացնում էր գրեթե մինչև միապետի ավագ եղբոր՝ կայսրության երկրորդ դեմքի՝ Իսահակ սեբաստոկրատորի, աստիճանը: Կայսեր երրորդ եղբայրը՝ Նիկեփորոսը, ստիպված էր բավարարվելու սեբաստոսի կոչումով և նավատորմի ղրումգարի պաշտոնով:

¹ Bryennius, p. 24. Մելիսենոսի մասին այս հեղինակն ասում է, որ *πατρόθεν ἐς Μορτίου* տժ *γένος ἀνέφερει* [«հայրական կողմից ծագում էր Մորտիոսներից»], ի դեպ այս անունը այլուր հայտնի չէ: Մեկ այլ հատվածում (էջ 117-118) նույն հեղինակը հայտարարում է, որ Մելիսենոսը *ἐς Βουρτζίου* տե *καὶ Μελισσηνὸς ἀνέλκων* տժ *γένος* [«սերվում է Բուրջիոսներից և Մելիսենոսներից»]: Դա բոլի է տալիս Μορτίου-ը սրբագրել իբրև Βουρτζίου:

² Bryennius, pp. 32-33; Skylitzes, pp. 685-686, 688. Այս հեղինակն ասում է, որ Մանուելը բանակել է Կեսարիայում, մինչդեռ Վրիեննիոսը կարծում է, որ *ὡς περὶ τῆν Χαλτικὴν διατρέψων* [«դեպքում էր Խաղիկի շրջակայքում»]:

³ Anna Comnena, III, 4, p. 148.

Չնայած իր գրաված այդքան բարձր դիրքին, Միքայելը չի կարողացել իրեն զսպել և հարել է կայսերը թշնամաբար տրամադրված կուսակցությանը: Համենայն դեպս նրան մեղադրել են Նիկեփորոս Դիոգենեսի կազմակերպած դավադրությանը մասնակցելու մեջ: Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր որդի Նիկեփորոսը իրավունք ուներ հավակնելու հորից խլված թագին: Ալեքսիոսի ժլատությունը, նրա ինքնիշխան, խորամանկ, նույնիսկ բարեկամների նկատմամբ կեղծ բնավորությունը կարող էին խարխուլել նրա ժողովրդականությունը և բարենպաստ հող նախապատրաստել [ուրիշների] իշխանատենչ հավակնությունների համար: Այսպես, նրա դստեր՝ Աննա Կոմնենայի, վկայությամբ, մենք ակամատես ենք լինում դավադրությունների անընդհատ մի շարքի, որոնց նպատակն էր կայսերը գահընկեց անելը: Ի միջի այլոց Նիկեփորոս Դիոգենեսը Ալեքսիոսին սպանելու բազմաթիվ փորձեր է արել: Առաջին անգամ, *ἀνὴρ τὸς βάρβαρος ἐξ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων* ֆժս [«բարբարոս մի այր, ծագումով հայերից և քույրքերից»], Դիոգենեսի դրդմամբ որոշել է սպանել կայսերը: Նա մտտեցել է գնդակաթիակ խաղացող կայսերը, սակայն, հանելով թաքցրած դաշույնը, հակառակ իր ջանքերին չի կարողացել այն գործի դնել, խոստովանել է իր հանցավոր մտադրությունն ու ներում խնդրել կայսրից: Վրա հասած անբոխը ուզում էր նրան պատառ-պատառ անել, սակայն միապետը մեծահոգի է գտնվել. «ոչ միայն ներել է» նրա չար մտադրությունը, այլև նրան «ամենաշքեղ նվերներ» ընծայել (οὐκ ἀφέσεως δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ μεγίστων δωρεῶν), հայտարարելով, որ և՛ իր փրկությունը, և՛ իր պահպանությունը Աստծու ձեռքին են: Մարդասպանը պետք է որ Նիկեփորոս Դիոգենեսի դրդմամբ գործած լիներ¹:

Երկրորդ փորձը Դիոգենեսը կատարել է մոտ 1093 թ., երբ ինքը կայսրին Դալմատիա էր ուղեկցում: Նա կարողացել է մտնել Ալեքսիոսի վրանը այն ժամանակ, երբ կայսրը և կայսրուհին քնած էին, սակայն նկատելով կայսերական մահճակալի մոտ կանգնած ճանճեր քշող սպասուհուն, որն արթնում էր, նա հեռանում է, որեսզի իրեն չբացահայտեն: Եվ վերջապես երրորդ անգամ Դիոգենեսը փորձել է սպանել նրան նույն արշավանքի ընթացքում: Կայսրը շարունակել է ճանապարհը և հասել Սերես: Մի օր առավոտյան, այն ժամին, երբ կայսրը լոգանք էր ընդունում, դաշույնով զինված Դիոգենեսը մտնում են նրա մոտ, ձևանալով, թե որսից է վերադառնում: Սակայն Թաթիկիոս անձնապահապանը նրան կանգնեցրել է ասելով. «Հիմա լոգանքի ժամն է և ոչ թե որսի կամ մեկնելու»: Եփոթված Դիոգենեսը հեռացել է, առանց կարողանալու իր ծրագիրն իրագործել:

¹ Anna Comnena, IX, 7, pp. 449-451.

Կայսրը զգալով իրեն սպառնացող վտանգը, իր եղբայր Ադրիանոսին հանձնարարել է ձեռքակալել Դիոգենեսին և ստիպել նրան խոստովանելու իր մտադրությունը և անվանելու իր գործակիցներին: Ավագ դամեստիկոս Ադրիանոսը այդ անշնորհակալ գործում հաջողության չի հասնում: Գործը հանձնարարվում է Մուծակեսին: Նա դաժանությամբ է վարվում և «իրեն թույլ է տալիս այն, ինչ կայսրը նրան չէր հրամայել»՝ *καὶ ἔ μὴ προοστέτακτο ἐπιχειρεῖν ἤπειγετο*. նա Դիոգենեսի նկատմամբ կատանք է գործադրում և այդ միջոցով նրան ստիպում իր գործակիցների անունները հայտնել: Դատապարտյալի վկայությունները գրանցել է քարտուղար Գրիգորիոս Կամատերոսը և դրանք ներկայացվել են կայսրին: Դավադիրների ցուցակում բազմաթիվ հռչակավոր անունների շարքում էին նաև Միքայել Տարոնացու և Կատակալոն Կեկավմենոսի անունները: Վերջինս, ինչպես և Միքայելը, հայկական ծագում ուներ: Ալեքսիոսը ընդհանուր ժողով է հրավիրել, զեկուցել այդ գործի մասին և, դատավճիռը հրապարակելով, մեկ անգամ ևս ցուցադրել իր գրասրատությունը: Նա չի ցանկացել ոչնչացնել մեղավորներին և նրանց դատապարտել է արտոյի, Դիոգենեսին և Կեկավմենոսին՝ *τὸς πρωταιτίους ἐς Καισαρόπολιν ἐξέπεμψεν* [«առաջին մեղադրյալներին վտարեց Կեսարապոլիս»]: Ինչ վերաբերում է «Միքայել Տարոնացուն, [«քրոջ անուանում և պանիպերսեբաստոսին»], ապա նա արտաքսվել է ունեցվածքի բռնագրավմամբ», *ὑπερδριον δὲ καὶ τὸν ἐπ' ἀδελφῆ γαμβρὸν αὐτοῦ Μιχαήλ τὸν Ταρωνίτην καὶ τὸν <πανυπεροσέβαστον> καὶ τὰς περιουσίας αὐτῶν ἀφελόμενος*: Սակայն ժողովը պակաս գրասիրտ է զանվել, քան կայսրը և «առանց <կայսեր> գիտության»՝ *ἄτερο τῆς αὐτοῦ γνώμης*¹ մարդ է ուղարկել Դիոգենեսի և Կատակալոնի աչքերը կուրացնելու:

Անճա Կոմնենայի շարադրանքը մեծ վստահություն չի ներշնչում: Դիոգենեսի ցուցաբերած թուլությունը չի համապատասխանում նրա բնավորությանը, որի նկարագրությունը տվել է ինքը Անճա Կոմնենան: Դիոգենեսը քաջ էր, ճարպիկ ամեն տեսակ վարժություններում՝ ձիարշավ, խաղեր, նետաձգություն, բարկության պահին նա առյուծ էր դառնում՝ *θυμοειδής* . *καθάπερ λέων* [«ցասկոտ իբրև առյուծ»], նա հսկայի ուժ ուներ. մի խոսքով նա այնպիսի ֆիզիկական հատկանիշներ ուներ, որոնք հիացնում էին մեր հեղինակին: Չարմանալի է, որ այդ առյուծը, հանցանքի գնալու հաստատակամություն ունեցող այդ հսկան վճռական պահին դողում էր և նահանջում մի սպասուհու կամ մի պահապանի առջև, երբ գիշերով դեմ առ դեմ

¹ Anna Comnena, IX, 8. Այն բանը, որը բացակայում է տպագրում, և որը 445-րդ էջում նշված է չորս աստղիկներով, այն բանն է, որ մենք դրել ենք բնագրում վերցնելով մեկ այլ հատվածից՝ էջ 446:

հանդիպում էր նրանց: Այդչափ թատերական տեսարանները, բազմաթիվ անօգուտ մամրամասները, որոնցով արքայադուստրը շրջապատել է պատմական կորիզը, չեն նպաստում նրա շարադրանքը արդարացնելու գործին: Մտեղծվում է այն տպավորությունը, որ երեք հռչակավոր անհատներ զոհ են զնացել, ավելի շուտ, Ալեքսիոսի կասկածամտությանը, քան իրենց հանցանքին: Կայսրը ևս մեկ անգամ առիթը բաց չի թողել դատապարտյալների ունեցվածքին տիրանալու:

Այսպես է ավարտվել Միքայել Տարոնացու փայլուն առաջխաղացումը 1093 թվականին: Նա թողել է երեք որդի: Մեկի անունն էր Հովհաննես, ի պատիվ նրա մորական պապի՝ Հովհաննես Կոմնենոսի: Նրան առաջին անգամ հիշատակել են 1094 թվականին: Հովհաննեսին հանձնարարվել էր Նիկեփորոս Մելիսենոսի և Գեորգիոս Պալեոլոգոսի ընկերակցությամբ արշավել կոմանների դեմ¹: Նիկեփորոսը կայսեր քրոջ ամուսինն էր, իսկ Գեորգը՝ կայսրուհու քրոջ ամուսինը:

Մեզ հայտնի է, որ Միքայելը մի եղբայր ուներ, որի անունը մենք չգիտենք և որը Գրիգոր անունով մի որդի ուներ: Վերջինս միտք է հղացել ապստամբելու Ալեքսիոս կայսեր դեմ այն ժամանակ, երբ իրեն ուղարկել էին Տրապիզոն Դավատենոս դքսին փոխարինելու: Դա տեղի է ունեցել XII ինդիկտոնի սկզբին՝ 1103 թ., աշնանը²: Պատմիչները լուրջում են պահպանում նրա ապստամբության դրդապատճառների մասին: Դավատենոսի նախորդը՝ Թեոդորոս Գաբրասը, նույնպես վարկաբեկվել էր մտան մի արարքով: Գրիգոր Տարոնացին հասնելով Տրապիզոն ձերբակալել է Դավատենոսին և նրան պահել է Տերեննա (Τηβέννα) ամրոցում, որպեսզի նա կայսեր կողմը չանցներ: Մի քանի ազդեցիկ անձնավորություններ արժանացել են նույն բախտին:

1105-1106 թթ. (XIV ինդիկտոնի) Ալեքսիոսը նրա դեմ է ուղարկել իր զարմիկ Հովհաննես Տարոնացուն՝ Միքայելի որդուն՝ ուստի և ապստամբի եղբորորդուն³: Այդ ժամանակ Գրիգորը Տրապիզոնից Կոլոնես է զնում, ուր մտադիր էր կապ հաստատել Սեբաստիայի տեր մահմեդական իշխան Դամիշմանի հետ: Սակայն Հովհաննեսը խափանել է նրա ծրագրերը որքան վճռական, նույնքան էլ արագ հարձակումով և գերելարել նրան: Կայսրը մտադիր էր նրա հետ խստությամբ վարվել: Ուժ գործադրելուց առաջ նա առաջարկել էր Գրիգորին խոստովանել իր մեղսագործությունները,

¹ Anna Comnena, X, 2, p. 9.

² Ibid., XII, 7, p. 162.

³ Ibid., p. 163. 'Ιωάννην τὸν Ἰδιον ἀδελφιδούν τῆς πρωτοτόκου ἀταδέλφης, ἐξάδελφον δὲ πατρῶθεν τοῦ ἀποστότου [«Հովհաննեսին, իր սեփական ավագ քրոջ որդուն (հայց. հղով), և որսացողի՝ հայրական կողմից զարմիկին»]:

հուսադրելով լիակատար ներում, սակայն վերջինս ոչ միայն մերժել է կայսեր առաջարկը, այլև ծաղրական բանաստեղծությամբ է պատասխանել նրան, վիրավորելով ծերակուտականներին և զորահրամանատարներին, առանց խնայելու նույնիսկ կայսեր անձը, նրա ազգականներին և փեսաներին: Գրիգորին կկուրացնեին, եթե չմիջամտեր նրա հորեղբորորդի Հովհաննեսը և այդ սարսափելի պատժի առաջը չառներ: Այդ ժամանակ կայսրը հրամայել է սափրել նրա գլուխն ու մորուսը և այդ վիճակում պատել քաղաքի հրապարակում: Հետո նրան բանա են նետել: Նման վերաբերմունքից հուսահատված Գրիգորը շարունակում է անպատվել կայսերը: Նա հաճախ խնդրում էր Նիկեոսին «Վրիճեմիտսին» մեր հեղինակի անունում, որի հետ նա կապված էր բարեկամական հարաբերություններով՝ «*πρὸς ἡμᾶς φιλικῶς ἔχων* [«մեր նկատմամբ բարեկամ էր»], իրեն այցելել բանտում: Նիկեոսը կայսեր համաձայնությամբ, այցելում էր բանտարկյալին և խորհուրդ էր տալիս ներում խնդրել կայսրից: Սակայն անգիջում բնավորության տեր Գրիգորը համառում էր: Ի վերջո բանտային պայմանները կտարում են նրա տկուրությունը, և նա ներում է խնդրում կայսրից: Ազատ արձակվելուց հետո, նա «նախկինից ավելի շնորհների [և պատվի] է արժանացել»՝ *ἀπῆλθε καὶ δωρεῶν καὶ τιμῆς ὀπόσης οὐδὲ πρὸ τοῦ*¹: Այդ միջադեպից տասը տարի անց՝ մոտ 1117 թ. (= սելևկյան 1429 թ.), Տրապիզոնի դուքսն էր ոմն Գաբրիա: Հավանաբար Գրիգորը Թեոդորոսի որդին²:

Գրիգորի միջադեպը չի սասանել կայսեր վստահությունը Տարոնացիների ընտանիքի նկատմամբ: Նույն ժամանակաշրջանում, ավելի ստույգ 1107 թ. (I հնդիկախոնի) նոյեմբերի 1-ին Ալեքսիոսը ստիպված է եղել լքել մայրաքաղաքը Դյուրաբրանին սպառնացող Բռնեմունդի (16) դեմ արշավելու համար: Այդ ժամանակ մայրաքաղաքի պրեֆեկտն էր Վարդաս Ջսերոսը, որը, ինչպես կարելի է դատել նրա անունից, ծագումով հայ էր: Կայսրը նրա փոխարեն այդ պաշտոնին էր նշանակել *Ἐπαρχὸν Ἰωάννην τὸν Ταρωνίτην* [«*էպարքոս Հովհաննես Տարոնացուն*»]: Դա այժի ընկնող անձնավորություն էր: Անճա Կոմնենան արժանին է մատուցել նրա մտավոր և բարոյական հատկանիշներին. *Ἀνὴρ δὲ οὗτος τῶν εὐγενῶν, νηπιόθεν πρὸς αὐτοῦ προσληφθεὶς καὶ ὑπογραμματεὺσας αὐτῷ ἐπὶ πολὺ, φρονήματος μὲν ὦν δραστικώτατος καὶ νόμων Ῥωμαϊκῶν ἐπιστήμων καὶ τὰ βασιλέως προστάγματα μεγαληγορῶν, ὀπτηνίκα προστάττειτο, βασιλικῆς μεγαλοφροσύνης ἐπάξια, ἔλευθέραν ἔχων τὴν γλῶτταν καὶ οὐκ ἐπὶ ψόγῳ ἀναισχυντῖαις στομούμενος, ἀλλ' ὅποιον ὁ Σταγειρίτης τὸν*

διαλεκτικὸν εἶναι παρακελεύεται¹. «*նա ազնվական ծագում ուներ, մանուկ հասակից կայսրը նրան իրեն էր մոտեցրել, երկար տարիներ նա կայսեր քարտուղարն է եղել: Արթուն միտք ունենալով, նա քաջատեղյակ էր հռոմեական իրավունքին և կարողանում էր բարձր ոճով կազմել կայսերական հրամանագրերը, երբ նրան էր հանձնարարվում այդ գործը, և դրանց տալիս էր կայսերական բարձրությանն արժանի տեսք: Նրա խոսքն ազնիվ էր և երբեք չէր իջնում մինչև անհարկի կշտամբանքը, այլ միշտ մնում էր այնպիսին, ինչպիսին Ստագիրիտը կպահանջեր դիալեկտիկոսից»:*

Այն փաստը, որ Հովհաննես Տարոնացին դաստիարակվել էր իբրև Ալեքսիոս կայսեր մտերինը, մեզ քույլ է տալիս նրան նույնացնելու Միքայելի և Ալեքսիոսի քրոջ որդու՝ Հովհաննեսի, հետ:

Մանուկ կայսեր ժամանակ պատրիարք Կոսմասի գործի կապակցությամբ 1147 թ. գումարված հռչակավոր տիեզերական ժողովին, այլոց հետ, մասնակցել է ոմն Հովհաննես Տարոնացի, որին կոչում էին՝ *σεβαστός, δικαιοδόττης, ἔπαρχος* [«*եբաստոս, դատավոր, էպարքոս*»]²: Կոսմասին մեղադրում էին բողոմիների առաջնորդ Նիփոնի հետ կապեր պահպանելու մեջ: Միևնույն դատել է նրան և ազատել պաշտոնից: Այդ *δικαιοδόττης* [«*դատավոր*»] Հովհաննեսը հավանաբար այն անձնավորությունն է, որի իրավաբանական գիտելիքներով իրանում էր Անճա Կոմնենան:

Տարոնացիների ընտանիքի վերջին անդամին մենք հանդիպում ենք Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր նախարարների շարքում, նրա գահակալության տարում՝ 1118 թվականին: Նա շատ բժախնդիր պաշտոնյայի համբավ ուներ և միևնույն ժամանակ օրինակելի համեստության տեր մարդ էր: Նրա անունը նույնպես Գրիգոր էր. *ὁ δὲ Γρηγόριος (Ταρωνίτης πρωτοβεστιάριος) τῆς προκειμένης ἐχόμενος, μηδὲ μακρὰ βιβὰς ἦ γοῦν ἐκτείνων πόδας ὑπερβαθμίους, μονιμωτέρας ἰσχύος μετείληχε*³: «*Պրոտովեստիարիոս Գրիգոր Տարոնացին իր գործը կատարում էր մեծ ջանասիրությամբ, երբեք դուրս չգալով իր պարտականությունների շրջանակներից: Նա իր պաշտոնը վարում էր մշտական եռանդով*»:

Պրոտովեստիարիոսի տիտղոսը և հանգիստ ու հավասարակշռված բնավորությունը քույլ չեն տալիս նրան նույնացնել ապստամբ Գրիգորի հետ: Հնարավոր է, որ նա Միքայել Տարոնացու երկրորդ որդին լինի. վերջինս նույնպես պրոտովեստիարիոսի պատվաստիճանն էր կրում, մինչև պանհիպերսեբաստոսի պատվաստիճանի արժանանալը:

¹ Anna Comnena, XII, 7, pp. 177-178 (17).

² Ch. Du Fresne Ducange, «Ալեքսիոս»-ի վերաբերող իր ծանոթագրություններում, էջ 652:

³ Nicetas Choniates, p. 13.

¹ Anna Comnena, XII, 7, p. 164.

² Michel le Syrien, III, p. 205 (éd. Chabot).

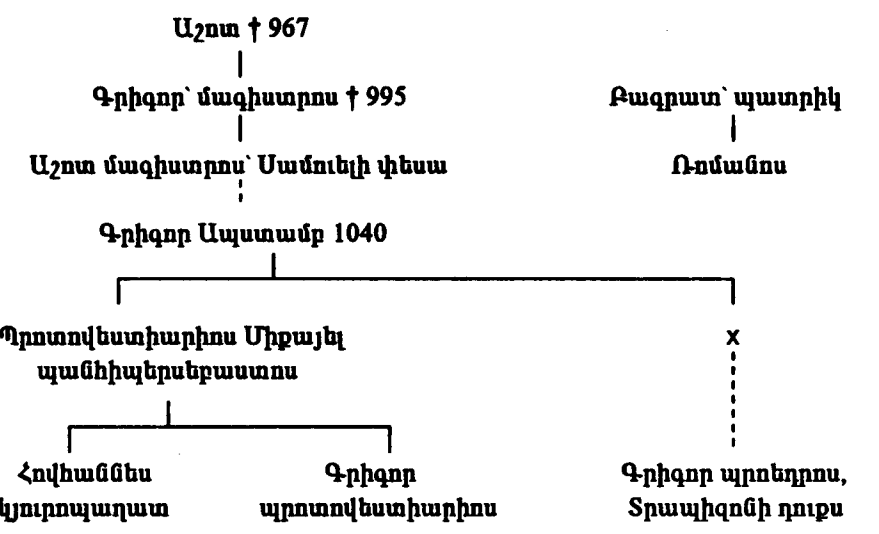

Բյուզանդական կնիքագիտությունը Տարոնացիների ընտանիքին ավելացնում է մեկ անուն ևս՝ Դավիթ հյուպատոսինը, որի կնիքը գտնվում է Կոստանդնուպոլսի քանդարանում¹: Դավիթի մասին այլ աղբյուրներ ոչինչ չեն հայտնում: Դա չի կարող Դավիթ-Արքայիկը լինել, սակայն նրա անունը ակնբախտեն արտացոլում է ինչ-որ ընտանեկան վերնուշ, որը կենդանի էր մնացել Բյուզանդիայում:

Մեզ հայտնի է նաև մի կնիք, որը կրում է Գրիգոր Մագիստրոսի անունը²: Մենք լիիրավ կերպով կարող ենք այն վերագրել Թեսալոնիկեի դուքս Գրիգորին, քանի որ միայն նա է կրել այդ տիտղոսը:

Մեկ այլ կնիք կրում է հետևյալ արձանագրությունը. Ծὸν Թα<ρ>α<ν>ίτην κουροπαλάτην Ἰὼ [«Տարոնացի կյուրոպաղատին Հովհաննեսին»] (հայց. հոլով)³: Բյուզանդացի ժամանակագիրները չեն ճանաչում Տարոնացիների ընտանիքի և ոչ մի անդամի, որն արժանացած լիներ կյուրոպաղատի պատվաստիճանի: Այդուհանդերձ շատ հնարավոր է, որ Հովհաննես կյուրոպաղատին պետք է նույնացնել Ալեքսիոսի զարմիկի՝ Հովհաննեսի, հետ: Մի չորրորդ կնիք պատկանել է Տարոնացի մի տիկնոջ. Ἐὐδοκίᾳ προεδ-ρῖσ<σ>α Թαρωνίτῖσ<σ>α [«Եվդոկիային, Տարոնացի պրոեդրոսի <կնոջը»] (տրական հոլով)⁴: Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Թեոփիլակտոսը, ինչպես մենք կտեսնենք հետագայում (18), Տրապիզոնի դուքս ապստամբ Գրիգորին դիմում է որպես պրոեդրոսի: Պատմիչները չեն նշում նրա այդ տիտղոսը, ինչպես նաև չեն նշում Հովհաննեսի կրած կյուրոպաղատ տիտղոսը: Պրոեդրիսսա Եվդոկիան պետք է որ Գրիգոր պրոեդրոսի կինը եղած լիներ:

Կա ևս երկու կնիք: Դրանք պատկանում են Ռոմանոսին ու Հովհաննեսին⁵: Տարոնացիների տոհմաբանական ցանկն ի վերջո ներկայանում է հետևյալ տեսքով.

Մենք դեռ կանդրադառնանք Թեոփիլակտոս արքեպիսկոպոսի Տարոնացում հասցեագրված մամուլների քննությանը:

ԹՈՒՆԻԿԻ ԸՆՏԱՆԻԶԸ
(Τορνίκιοι)

Մա Տարոնացիների ընտանիքի շառավիղներից մեկն է: Կոստանդին Օրբանաժինը, չվստահելով Լեկապենոսի որդիներ Ստեփանոսին ու Կոստանդինին, որոշել է ազատվել նրանցից: Նա նրանց ճաշի է հրավիրել իր մոտ և ձերբակալել *οἱ λεγόμενοι Τορνίκιοι* [«Թոռնիկ կոչեցյալների»] և Մարիանոսի միջոցով 945 թ. հունվարի 27-ին երկուշաբթի օրը¹: Կեղոնոսը մեզ հայտնում է նրանց անունները՝ Նիկողայոս և Լևոն²: Առաջինն ասպարեզ է իջել դեռևս 963 թ. իրադարձությունների ժամանակ, որպես Հովսեփոս Բրինգաս պարակիմնոնոսի կողմնակից՝ Նիկեփորոս Փոկասի դեմ: Նիկողայոս Թոռնիկին՝ ὁ Τορνίκης Νικόλαος, Մարիանոս Ապամբասի և նախկին ստրատեգոս Պասքալիոսի հետ հանձնարարվել է Ս. Մաֆիայում ապաստանելու:

¹ Theoph. Cont., p. 437; Yahya (= «Patrologia Orientalis», XVIII), p. 739.
² Cedrenus, II, p. 324. Նա այդ տեղիկությունը պարտական է Շարունակողին, որի աշխատության մի ավելի լավ օրինակ է ունեցել իր ձեռքի տակ:

¹ J. Ebersolt, Dans la *Revue Numismatique*, Paris, 1914, p. 379.
² G. Schlumberger, *Sigillographie*, p. 706.
³ Ibid.; Գ. Շլյումբերգեր, "Mélanges d'Archéologie byzantine", I, p. 270 շփոթում է Տարոնացիներին և Մարոնացիներին, որոնք տարբեր են: Առաջին Մարոնացին՝ Ռոմանոսը, Ռոմանոս Լեկապենոսի դուստրերից մեկի անունն էր, *Theoph. Cont.*, p. 441:
⁴ V. Laurent, *Byz. Zeitschr.*, 1933, S. 359.
⁵ Հրատարակել է Ն. Պ. Լիխաչևը: Այն մեջ է բերում Վ. Լորանը նշված երկում:

տանած Վարդաս Փոկասին՝ Նիկեփորոսի հորը, դուրս բերել եկեղեցուց¹։

Նիկողայոսն ու Լևոնը Տարոնի իշխան Ապոզանեմի որդի Թոռնիկի սե-
րունդներն են։ Ապոզանեմը մահացել էր մոտ 900 թ. և այդ ժամանակ նա
ամուրի էր, քանի որ մահից առաջ նա ցանկանում էր ամուսնանալ Կոս-
տանդին Լիպսի դստեր հետ։ Իր առաջին կնոջից նա ուներ մի որդի, որի
անունն էր Թոռնիկ՝ փաղաքշական «թոռ» բառից։ Թոռնիկի կինը Տարոնից
հեռացել է Կոստանդնուպոլսում հաստատվելու համար։ Գաղթելու պահին
նա մի զավակ ուներ։ Շատ հնարավոր է, որ այդ *παίδιον* [«զավակը»] Նի-
կողայոսը կամ Լևոնն էր, և կամ երկուսն էլ նրա որդիներն էին։ Ուղղակի
վկայություններ մենք չունենք և, բնականաբար, դժվար է որոշել նրանց ազ-
գակցական կապը։ Սակայն մի բան հաստատ է, որ Ապոզանեմի որդի Թոռ-
նիկը բյուզանդական Թոռնիկյան ընտանիքի նախնին է (19)։ X-XIV դարե-
րի բյուզանդական ժամանակագրություններից հայտնի այդ անունը կրող
բազմաթիվ անձինք պատկանում են նույն՝ Բագրատունիների տոհմի ներ-
կայացուցիչ Տարոնի իշխան Թոռնիկի, ընտանիքին։ Չկա և ոչ մի այլ ըն-
տանիք, ոչ Հայաստանում, և ոչ Բյուզանդիայում, որը կրեր այդ անունը։
Նախկին գորավար Թոռնիկը՝ Վարդաս Սիլերոսի կողմնակիցը, ժառանգներ
չէր թողել, և նրա անունը կարող է բացատրվել միայն մի ենթադրությամբ, որ
նրա մայրը Թոռնիկ Տարոնացու ընտանիքից էր։

Լևոն Թոռնիկից հետո հիշատակվում է մեկ այլ Թոռնիկ ևս, որպես
Բարիի կատեպան՝ 1017 թվականին։ Նա նույնպես կրում էր Լևոն կամ
Կոնդուլեոն անունը։ Սա այդ բնագիրը.

1010 Obiit Curcua et descendit Basilius catepanus Marsedonici (var.
Macedonia, Mesardoniti, Mascedoniti) mense Martii.

1017 (=1016?) Obiit in Butrunto Marcedonici catepanus et in mense
Novembri interfectus est Leo frater Argiro.

Et in hoc anno <1017?> descendit *Turnichi* catepani mense Maii. Et fecit
proelium cum Mele et Normannis Leo Patiano exubitus. Iterum in mense Iunii
22 die proelium fecit praefatus *Turnichi catepani*, et vicit Melem et Normannos
et, mortuus est Patiano ibi:

et *Condoleo* descendit in ipso anno.

1018 Descendit *Basilius* catepanus qui et Bugianus et Abalanti patricius
mense Desembris².

[«1010 Չոնիկեց Կուրկուասը և <պաշտոնը> ստանձնեց Բասիլիոսը,
Մարսեդոնիկի (տարրըներցուններ՝ Մակեդոնիա, Մեսարդոնիաի, Մասկե-
դոնիաի) կատեպանը, մարտ ամսին։

¹ De cerimoniis, I, p. 435.

² Lupus Protospatharius, M.G.H.SS., t. V, p. 57.

1017 (=1016?) Մակեդոնիկի կատեպանը վախճանվեց Բուարունտում և
նոյեմբեր ամսին սպանվեց Արգիրոսի եղբայր Լևոնը։

Նույն <1017> թվականին մայիս ամսին կատեպանի պաշտոնը ստանձ-
նեց Տուրնիխիոսը։ Սա ճակատամարտ տվեց Մելեսին և նորմանդացիներ-
ին, Լեո Պատիանոսի եքսկուրիտոս լինելու ժամանակ։ Ապա հունիսի 22-ին
հիշյալ Տուրնիխիոս կատեպանը ճակատամարտեց և հաղթեց Մելեսին և
նորմանդացիներին, և Պատիանոն զոհվեց այնտեղ։

Եվ նույն թվականին պաշտոնը ստանձնեց Կոնդուլեոնը։

1018 Պաշտոնը ստանձնեց Վասիլ կատեպանը, որը և Բուզիանոս է, և
Աբալանտի պատրիկ՝ ղեկավարներ ամսին»]։

Ըստ այս շարադրանքի Բարիում Կուրկուասին հաջորդել են չորս
կատեպաններ. Բասիլիոս Մակեդոնիկոսը, որը մահացել է 1017 թ., կամ
ավելի ճիշտ 1016 թ., Տուրնիխի(ոս) [Թոռնիկը], Կոնդուլեոնն ու Բասիլիոսը։

1011 թ. ներքո Կեդրենոսը հայտնում է, որ Վասիլ II կայսրը Մելեսի դեմ
ուղարկել է Սամոսի ստրատեգոս Վասիլ Արգիրոսին և Կեֆալեսիայի
ստրատեգոս Կոնդուլեոնին¹։ Համաձայն նույն հեղինակի տեղեկությունների
Վասիլ Արգիրոսը Վասպուրականի ստրատեգոս է նշանակվել 1016 թ., սա-
կայն վատ կառավարելու պատճառով, փոխարինվել է Նիկեփորոս Կոմնե-
նոսով²։ Հայկական աղբյուրները Վասպուրականի բռնակցումը դնում են
1021 թվականին։ Դա հաստատվում է Յահյայի հաղորդած տեղեկություն-
ներով։ Հեռակար Վասիլ Արգիրոսի նշանակումը Վասպուրական վերաբե-
րում է 1021 թվականին։ Դրանից հետևում է, որ Վասիլ Արգիրոսը չի կարող
նույնացվել Վասիլ Մեսարդոնիոսի հետ, որը մահացել է 1016 թ., ոչ էլ մյուս
Վասիլի հետ, որը Բարի է եկել 1018 թվականին³։ Կեդրենոսը նրան շփոթել է
նրա եղբայր Լևոնի հետ, որը սպանվել է Մելեսի դեմ տարվող պատերազ-
մում։ Ինչ վերաբերում է Տուրնիխիոս-Թոռնիկին, ապա Լուպուս Պրոտոս-
պաթարը սխալվել է նրան տարբերակելով Կոնդուլեո-Կոնդուլեոնից։ Աշխար-
հագործության 6527 = 1019-ով թվագրված մի գրություն ակնառու կերպով
ապացուցում է, որ Թոռնիկը հենց Կոնդուլեոնն է. 'Επί Τορνικίου πρωτοσ-
παθαρίου καὶ κατεπάνου γεγονότος Ἰταλίας τοῦ Κοντολέοντος [«Թոռ-
նիկ Կոնդուլեոնի պրոտոսպաթար և Իտալիայի կատեպան լինելու ժամա-
նակ»]⁴։ Չնայած իր հաղթանակին Թոռնիկը ետ է կանչվել Իտալիայից։

¹ Cedrenus, II, p. 457.

² Ibid., p. 464.

³ Jules Gay, L'Italie méridionale (20), p. 410 կարծում է, որ Վասիլ Մեսարդոնիոսը
նույնանուն է Վասիլ Արգիրոսին. նույնը G. Schlumberger, II, p. 562:

⁴ M. Psellos, Chronographie, II, p. 14. հրատարակիչը՝ E. Renauld 'Εξανέψυτος-ը բարձրա-
նուն է որպես «երկրորդ կարգի զարմիկ մորական կողմից», իսկ ἀνεψύχος-ը որպես «զարմիկ»
(նույնը, էջ 16)։ Zonaras, III, p. 625 ասում է. δὲ μητρόθεν κατὰ γένος προσήκε τῷ

Նրա հետագա ճակատագիրը անհայտ է, եթե իհարկե նա չի նույնանում հռչակավոր ապստամբ Լևոն Թոռնիկին:

Լևոնը, որ 1047 թ. ապստամբել էր Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսեր դեմ, պատկանում է Թոռնիկյան ընտանիքին: Այդ նույն՝ Լևոն Թոռնիկ, անունը կրող երեք անձինք հավանաբար ազգականներ էին, սակայն ինչպիսին է նրանց ազգակցական կապը՝ մենք չգիտենք:

Միքայել Պսելլոսը, որը ճանաչում է ապստամբ Թոռնիկին, ասում է, որ նա Մոնոմախի ազգական էր: Մակայն մի հատվածում Լևոնը Կոստանդին Մոնոմախի *ἐξ ἀνέψιου ἐκ μητρικῆς ρίζης*՝ «մորական կողմից երկրորդ կարգի զարմիկ» է, իսկ մեկ այլ հատվածում Կոստանդին Մոնոմախի քույրը՝ Եվպրեպիան, նրան անվանում է իր *ἀνεψιός*: Բյուզանդացի հեղինակների մոտ *ἀνεψιός*-ը հիմնականում նշանակում է «զարմիկ»: Մակայն քանի որ Կոստանդին Մոնոմախը և Եվպրեպիան ունեին միայն մեկ քույր Հեղինե անունով, և քանի որ Լևոնը նրա որդին չէր, ապա նա չէր կարող Եվպրեպիայի զարմիկը լինել, ոչ էլ Կոստանդինի զարմիկի որդին: Պետք է ենթադրել, որ Պսելլոսը այն օգտագործում է այդ բառի հին իմաստով՝ քեռորդի: Եվպրեպիան Թոռնիկին մտերմաբար քեռորդի է կոչում, մինչդեռ նա *ἐξ ἀνέψιου* էր թե՛ իր, թե՛ իր եղբայր Կոստանդին կայսեր համար, այսինքն «զարմիկի որդի»: Դա նշանակում է, որ Թոռնիկի մայրը Կոստանդինի և Եվպրեպիայի մորաքույրն էր: Եթե նա նրանց հորաքույրը լիներ, ապա պատմիչը առիթը բաց չէր բողնի ասելու, որ Լևոնը մորական կողմից պատկանում էր Մոնոմախների ընտանիքին¹:

Լևոն Թոռնիկի կյանքը մինչև ապստամբությունը բոլորովին անհայտ է: Պսելլոսը գրեթե ոչինչ չգիտի նրա կյանքի այդ շրջանի մասին: Ըստ Ատտալիատեսի Կոստանդին կայսրը բարեհաճ վերաբերմունք է ունեցել Լևոնի նկատմամբ, որպես իր ազգականի, «նրան արժանացրել է պատրիկի և, այնուհետև, վեստեսի պատվաստիճանի և հաճախ նրան է վստահել զինվորական և քաղաքացիական պաշտոններ»։ *τῷ τῶν πατρικίων, εἶτα καὶ τῶν βεστοῶν ἀξιωματι περιβλεπτον ἀποδείκνυσι, στρατηγίας συχὰς καὶ δημαγωγίας ἐμπιστεύων αὐτόν*²:

Ըստ Պսելլոսի Թոռնիկը վարում էր Վիրքի կառավարչի պաշտոնը, երբ նրա կողմնակիցներն ապստամբում են՝ նրան կայսր հռչակելու նպատա-

կով: Ատտալիատեսը, հակառակը, ասում է, որ 1047 թ. զարմանը, երբ բռնկվել էր ապստամբությունը, նա Մելիտենեի ստրատեգոսն էր:

Պատմիչների տարակարծությունը զարմանք է հարուցում հատկապես այն պատճառով, որ նրանք այդ իրադարձությունների ժամանակակիցներ են: Համաձայն Կեղրենոսի տեղեկությունների 1045-1047 թթ. Վիրքի կառավարիչն էր Միքայել Իսախանը և նա գործում էր ընդդեմ Անիի թագավորության, իսկ նրան օգնում էր Նիկողայոս Կարասիլասը: Պսելլոսի տեղեկությունը չի հաստատվում և Ատտալիատեսինը գերադասելի է թվում: 1043 թ. Մելիտենեի ստրատեգոսը Լևոն Լամպրոսն էր: Մոնոմախի վարչապետ Ստեփանոս Սեբաստոկրատորը միտք է հղացել նրան գահ բարձրացնելու, սակայն անհաջողության է մատնվել: Կարող է պատահել, որ Թոռնիկը եղել է Լևոն Լամպրոսի հաջորդներից մեկը Մելիտենեում՝ 1047 թվականին¹:

Մենք լավատեղյակ չենք ապստամբության իրական շարժառիթներին: Ըստ Պսելլոսի Թոռնիկն ապրում էր Ադրիանուպոլսում և «մակեդոնական գոտոգոթյան» տեր էր: Միաժամանակ խելացի, եռանդուն և հռչակավոր ծագում ունեցող մարդ լինելով, Թոռնիկը վայելում էր բոլորի և, հատկապես, իր մակեդոնացի հայրենակիցների համակրանքը: Հասարակական կարծիքը համարում էր, որ նա արժանի էր կայսերական թագի: Այս պատմության մեջ որոշ դեր են հատկացնում կայսեր քրոջը՝ Եվպրեպիային, որն առանձնապես չէր հարգում իր եղբորը, սակայն անկեղծորեն կապված էր Թոռնիկի հետ: Կոստանդին կայսրը, վախենալով նրանց բարեկամությունից, վճռել է նրանց բաժանել և Թոռնիկին ուղարկել է Վիրք կամ, ավելի շուտ, Մելիտենե որպես կառավարիչ: Քիչ անց անպատեհ լուրերին վերջ տալու համար նա ստիպել է Թոռնիկին վանք մտնել:

Թոռնիկի մակեդոնացի բարեկամները վրդովվելով նման վարվելակերպից՝ նրան փախցնում են մայրաքաղաքից և 1047 թ. սեպտեմբերի 14-ին հասցնում Ադրիանուպոլիս: Ապստամբություն է սկսվում: Թոռնիկը զորքն առաջնորդում է դեպի մայրաքաղաք: Նա արդեն պետք է գրավեր մայրաքաղաքը, երբ Արևելքի զորքը օգնության է հասնում կայսրին: Մատթեոս Ուռհայեցին, ձայնակցելով բյուզանդացի հեղինակներին, ասում է, որ Թոռնիկը նահանջում է քրիստոնյաների արյունը զուր տեղը չբափելու համար: Նա իր զորքը տանուլ է տալիս, զորքը ցրվում է, իսկ իրեն տանում են մայրաքաղաք, ուր կայսրը կուրացնում է նրան 1047 թ., Ծննդյան տոնի օրը:

Առանց Թոռնիկի ապստամբության մանրամասների մեջ խորանալու,

¹ Պետք է մտածել, որ Ատտալիատեսը շփոթել է Լևոն Լամպրոսին և Լևոն Թոռնիկին՝ վերջինից Մելիտենեի ստրատեգոս դարձնելով:

αὐτοκράτορι [«որը մորական կողմից ազգական էր ինքնակալին»] Attalioles, p. 22, συγγενία κερταμένος ὁ βασιλεὺς ἐκ τῆς Ἀδριανουπόλεως λέοντα («կայսրը Ադրիանուպոլսեցի Լևոնի կողմից ազգակցական կապի ձեռք բերեց»):

¹ Attalioles, p. 22.

² Ibid.

անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ ապստամբության իրական պատճառը Մոնոմախի վատթար կառավարումն էր, որ համընդհանուր դժգոհություն էր առաջացնում: Դա չարաբաստիկ մի անձ էր և մեկն էր այն մարդկանցից, որոնք առավելագույնս նպաստել էին կայսրության անկմանը, համաձայն Ստրատեգիկոնի բանիմաց հեղինակի կարծիքի¹: Պսելլոսը խոստովանում է, որ ինքը գրում էր Կոստանդին Մոնոմախի պատմությունը ոչ թե ճշմարտության բարեկամը լինելու նպատակով, այլ նրան զովաբանելու²: Հասարակական վրդովմունքի հաջորդական պոռթկումներ են 1042 թ. Մանիակեսի ապստամբությունը, 1043 թ. Լևոն Լամպրոսինը, 1047 թ. Լևոն Թոռնիկինը, 1052 թ. Ռոմանոս Վոյիլասի դավադրությունը, որի պատմությունը Պսելլոսը զավեշտի է վերածել, նախանձելով կայսեր մոտ նրա վայելած հաջողությանը: Եվ եթե Մոնոմախը հաղթել է, ապա, ինչպես ասում է Արիստակեսը, ոչ թե այն պատճառով, որ Աստված գթացել է նրան, այլ որովհետև Աստված ցանկացել է փրկել կայսերական գահի հեղինակությունը:

Լևոն Թոռնիկի ընտանիքին էր պատկանում, անկասկած, նաև Պետրոս Թոռնիկը, որն իրեն մակեդոնացի էր կոչում մույն այն պատճառով, որով Թոռնիկն էլ էր իրեն այդպես կոչում: Միքայել VII Դուկասի թագավորության ժամանակ գահին տիրանալու համար նշանավոր զորավարները ապստամբել են մեկը մյուսի հետևից: 1078 թ. հոկտեմբեր ամսին Նիկեփորոս Վրիեննիոսը իրեն կայսր է հռչակել: Նիկեփորոս Վտանահատեսը մույն բանն է արել մի քանի օր անց: Ալեքսիոս Կոմնենոսը և Կատակալոնը Վտանահատեսի կողմն են անցել և արշավել են Վրիեննիոսի դեմ, որը պարտություն է կրել և սպանվել: Նույն տարին մի երրորդ ապստամբ ուռքի է կանգնել Վտանահատեսի դեմ: Դա Վասիլակես զորավարն էր, որի անունը մույնպես Նիկեփորոս էր: Նա Հայաստանի Թեոդոսուպոլիս քաղաքի նախկին դուքսն էր³: Նա մասնակցել էր Մանակեսի արշավանքին, գերի ընկել, հետո ազատվել: Ալեքսիոս Կոմնենոսը, որը շարունակում էր Վտանահատեսի կողմից հանդես գալ, Վասիլակեսի դեմ արշավելու հրաման է ստանում: Ալեքսիոսի ճամբարում էր *καὶ τὶς ἀνὴρ Μακεδῶν, Πέτρος τοῦνομα Τορνίκιος τὸ ἐπώνυμον, εἰσέλασας μέσον τῶν πολεμίων κατέβαλε τοῦτων συχνοῦς* [«այր ոմն մակեդոնացի, Պետրոս անունով և Թոռնիկիոս մականունով, որը,

<ձին> վարելով թշնամիների մեջտեղը, հետ շարտեց դրանց մեծ մասը»]: Վասիլակեսը տանուլ է տվել իր ձեռնարկույնը և կուրացվել¹:

Պետրոս Թոռնիկը Ադրիանուպոլսում հաստատված Թոռնիկի ընտանիքից էր, որի անդամներն իրենց Մակեդոնացի էին անվանում իրենց բնակության վայրի անունով:

1071 թ. Մանակեսի արշավանքին արշավանքին մասնակցած զորականների շարքում կար մի Թոռնիկ, որը կրում էր նաև Կոտերծես անունը: Ճակատամարտի օրը «ուզերի մի գունդ, որի առաջնորդն էր Տամես [«կոչեցյալը»], <ղավաճանել> և անցել է <ուլթանի> (բառացի՝ «հակառակորդի») կողմը: Այդ գունդը մտնում էր Թոռնիկ Կոտերծեսի զլխավորած զորաբանակի մեջ»։ *μοῖρα τὶς Οὐζικῆ, ἔξαρχον ἔχουσα Ταμῆν οὕτως ὀνομαζόμενον ὑπὸ Τορνικίῳ τῷ Κοτέρτζη ταττόμενον, τοῖς ἐναντίοις προσσεύη*²:

Կոտերծեսի անունը դարձյալ հայտնվում է Մանուել I Կոմնենոսի ժամանակ մոտ 1146 թվականին: Իր թագավորության սկզբում Մանուելը արշավել է թուրքերի դեմ և սնափառությունից դրդված իր երիտասարդ կնոջ առջև իրեն փառավորելու համար մի սխրանք է զործել: Նա հեռանում է ճամբարից զինվորների երկու խմբի ուղեկցությամբ, որոնց նա թաքցնում է մի հովտում, իսկ ինքը միայնակ առաջ է անցնում որևէ արկածի հանդիպելու հույսով: Քանի որ կայսրը ուշանում էր, ապա հովտում պատասպարված զինվորները Կոտերծեսին՝ հռչակավոր մի մարդու, ուղարկում են կայսերը գտնելու³:

Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք այդ Կոտերծեսը մույնպես պատկանում էր Թոռնիկի ընտանիքին, ինչպես և նրա համանունը, որը հիշատակվել է վերը:

¹ N. A. Mušmov-ը մի կնիք է հրատարակել, որը կրում է հետևյալ արձանագրությունը. *Βασιλέω πρωτοπροέδρω* [«Վարչակազմի պրոտոպրոնոսին»]. N. Banescu («Byzantion», X, fasc. 2(1935), pp. 728-729) իրավացի է *Βασιλέω* [«Վասիլակեսին»] կարդալով, սակայն նա սխալվում է անվան տիրոջ հարցում: Կնիքը պատկանում է Վասիլակեսին, կամ Վասիլակեսին, որն իսկապես *πρωτοπροέδρος* էր (Skylitzes, p. 739):

² Skylitzes, p. 695; Attalioles, p. 157, տեղյակ է *Ταμῆς*-ի դավաճանությանը, սակայն Թոռնիկ Կոտերծեսի անունը չի տալիս:

³ Cinnamus, pp. 48 et sqq. Անունը պարթևական ծագում ունի: Պարթևների դրամների վրա կարելի է կարդալ *Γωτερζης* կամ *Γωτερζης*, արքա, որը թագավորել է Ջ. հ. 41-51 թթ. (J. de Morgan, Manuel de Numismatique orientale, I, p. 163): Հայերի մոտ Գոտերզը Արծրունյաց տոհմին պատկանող մի իշխան էր (*Վազար Փարպեցի*, Դ, էջ 5, 26, Թիֆլիս, 1904): «Գոտերզ զեղբայր իր» (Թովմա Արծրունի, էջ 82) «Գոտերզ եղբայր իր»-ի փոխարեն: Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանության մեջ *Գողերզական*-ը հայտնվում է որպես ցեղանուն (H. Адоиц, Дионисий Фракийский и его армянские толкователи, Библиотека армено-георгия. 4, СПб., 1915, с. 20): Սա հիշեցնում է հնդի Կոտարժին-ն, որին համապատասխանում է Կղարջ-ը, Կլարջ-երի-ին: XI դարի կեսերին մի Գողերզ հայտնի էր Կախեթում որպես իշխանաց իշխան: Նրա որդի Գոտրամը, որը Քցիս-ցիլիսի (=Քծմի) տեղն էր, գերեզմարվել է Լիպարիտի կողմից Աճի քաղաքի դարպասներից մեկի մոտ (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 320):

¹ "Strategikon", § 250.

² Psellos, ch. CLXI (éd. E. Renaud, II, p. 50).

³ Bryennius, IV, 24, p. 153; Anna Comnena, I, 8, p. 45, օրհնակում է Վրիեննիոսին և դա մեզ թույլ է տալիս ուղղել Վրիեննիոսի բնագրի հետևյալ նախադասությունը. *ὃ φάλαγγ εἶτε ἀγνοοῦσα τὰ δρώμενα* [«երբ գունդը, չիմանալով, թե ինչ է կատարվում»] ուր *εἶτε* [«երբ»] պետք է սրբագրել իբրև *εἶπετο* [«ասում են»], ինչպես Անճայի մոտ է:

Նույնը կարելի է ասել Նիկողայոս Կոստերծեսի դեպքում, որն ապրել է Հովհաննես III Դուկաս Վատացեսի (1221-1254) ժամանակ և որին հանձնարարվել է կայսեր կողմից թրակիայի Գանու լեռան վրա վերակառուցված ամրոցի պահպանությունը¹:

XII դարի երկրորդ կեսին Թոմսիկի ընտանիքը վերստին ասպարեզ է գալիս և նշանակալից տեղ գրավում XIII դարի պատմության մեջ և հետագայում:

Միջայել Ալոսնիատեսի (21) մի նամակ մեզ ծանոթացնում է այդ ընտանիքի երեք աչքի ընկնող անդամների հետ: Նամակը հասցեագրված է Դեմետրիոս Թոմսիկին և պարունակում է հետևյալը.

Τῷ μεσάζοντι αὐτοῦ τῷ Τορνίκῃ κύρ Δημητρίῳ.

... Ἐγὼ δὲ τὸν μεγαλοθέτην τὸν θεῖον Τορνίκην εὐ εἰδὼς ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ πολιτευσάμενον καὶ ἐν κλήρῳ τῶν ἁγίων τεταγμένον, ὧμεν οὐδένα κληρονόμον τῆς ἐκείνου ἀρετῆς καταλελοιπέναι.

Τοῦ λαμπροτάτου ἐπάρχου καὶ θαυμαστοῦ κύρ Κωνσταντίνου τοῦ ὄντος κόσμου τῶν βασιλείων καὶ εἰκόνοσ ἐμψύχου τῆς ἐκείνου ἀρετῆς, ὃ τῶν ἐμῶν κακῶν, ἔργον γενομένον Σκυθῶν, τοῦ δ' αὐ ἀρχιποιούμενος τῶν Παλαιῶν Πατρῶν καὶ ἄλλου ὑπερφέροντος κόσμου τῆς ἱερᾶς συνόδου οὐκ οἶδ' ὅπως καὶ αὐτοῦ γενομένου ἐκ μέσου...

Ἐπεὶ δὲ φήμη τις ἀγαθὴ περιεβόμβησε μου τὰς ἀκοὰς ὡς ἐκγονὸς τις τοῦ μεγάλου Τορνίκου παρὰ τῷ ἀγίῳ βασιλεὶ τῷ Λάσκαρι μέγα δύνатаι καὶ τῆς ἀρετῆς τῆς πατρικῆς καὶ παπῳάσ κατ' ἴχνη πορευεται, ἐπάνηλθον εἰς ἑαυτόν.

Χαίρε μοι φίλη κεφαλῆ, ὡς νῦν γὰρ πρῶτον σὲ ὀρώ καὶ κατασπάζομαι καὶ περιπτύσσομαι ὡς εἰκόνα τοῦ θαυμασίου κύρ Κωνσταντίνου καὶ κύρ Δημητρίου οἷς καὶ γίνου ὁμοιοσ, ἵνα καὶ οἱ μὴ φθάσαντες τὸν γονέα καὶ τὸν πρόγονόν σου ἰδεῖν ὀφθαλμοῖς αὐτοῖς λέγωσιν ἀληθῶς αἵματος ἀγαθοῦ εἶναι σε ἀπορρόφη.

[«Նույն միջոցով (մեսազոն) Թոմսիկին՝ տեր Դեմետրիոսին:

... Ես, լավ ճանաչելով աստվածանման մեծ Թոմսիկին իբրև արդարությանը կյանք վարողի և սրբերի ժառանգորդների քվին դասվողի, մտածում էի, որ նա իր առաքինության որևէ ժառանգ չի թողել:

Հրաշալի տեր Կոստանդինը, ամենափայլ էպարքոսը, մայրաքաղաքի զարդը և նրա (իմա՝ Դեմետրիոս Ավագի) առաքինության շնչավոր պատկերը (օ՛հ մեր շարիքների <բազմության>, որ գործեցին սկյութացիները), որը նաև Հին Հայրերի արքիեպիսկոպոս էր և սուրբ սինոդի մեկ այլ ևս գերագանց

զարդը, չգիտեմ, թե ինչպես նույնպես վերացավ...

Բայց երբ մի բարի լուր բնդաց լսողությանս մեջ՝ որ մեծ Թոմսիկի բռններից մեկը հույժ կարողներից է սուրբ քազավոր Լասկարիսի մոտ և ընթանում է հորեմական և պապական առաքինության հետքերով, ես ուշքի եկա:

Ողջույն, սիրեցյալ անձ, այժմ նոր եմ տեսնում քեզ և գրկում, և փաթաթվում, իբրև զարմանահրաշ տեր Կոստանդինի և տեր Դեմետրիոսի տիպարի, որոնց և նմանվիր <այսուհետ>, որպեսզի նրանք, ովքեր չհասցրեցին սեփական աչքերով տեսնել քո ծնողին և քո պապին, ասեն, որ դու իրոք բարի արյան արտահոսք ես»¹ (22):

Նամակի հասցեատերը՝ Դեմետրիոս Թոմսիկը, ներկայանում է որպես չափազանց ազդեցիկ մի մարդ Թեոդորոս I Լասկարիսի (1204-1222) արքունիքում: Նա հետևում էր «իր հոր՝ Կոստանդինի, և պապի՝ Դեմետրիոսի, օրինակին: Հռչակավոր և հոյակապ Կոստանդինը քազավորության զարդն էր և իր հոր՝ Դեմետրիոսի, առաքինությունների պատմենը»: Վերջինս ապրել է առաքինի կյանքով և արժանացել է սրբերի շարքը դասվելու պատվին: Երեք Թոմսիկները՝ հայրը, որդին և բոռը, հայտնի են նաև այլ աղբյուրներից: Առաջինը հավանաբար այն Դեմետրիոս Թոմսիկն է, որը հիշատակված է Նիկետաս պատմիչի կողմից որպես «բարձի երեք դատավորներից» մեկը, ընդ տնոս Բիդուս կրտճոս, որոնց Անդրոնիկոս կայսրը 1138 թ. հանձնարարել էր դատել Մանուել կայսեր այրի և Ալեքսիոս քազածառանգի մայր Մարիամ կայսրուհուն: Դատավորներ Դեմետրիոս Թոմսիկը, Լևոն Մոնաստերիտեսը և Կոստանդին Պատրենոսը քիչ էր մնում իրենց կյանքով վճարելի այն հանդգնության համար, որ նրանք ցուցաբերել էին հարցնելով «թե արդյո՞ք դատարանը հավարվում է Ալեքսիոսի հրամանով»²:

Խալքի վանքի մի ձեռագիր պարունակում է երկու նամակ, որոնք Դեմետրիոս Թոմսիկը գրել է Հռոմի պապին, մեկը՝ Իսահակ կայսեր անունից, մյուսը՝ պատրիարքի.

Τοῦ Τορνίκῃ κυρίου Δημητρίου εἰς τὸν ἁγιώτατον πάπαν Ῥώμης, ὡς ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου.

Τοῦ αὐτοῦ κυρίου Δημητρίου τοῦ Τορνίκῃ εἰς τὸν ἁγιώτατον πάπαν Ῥώμης, ὡς ἐκ προσώπου τοῦ πατριάρχου³.

[«Թոմսիկ տեր Դեմետրիոսից Հռոմի սրբազնագույն պապին,

¹ Հրատարակվել է՝ Փ. Ի. Успенский, Образование второго Болгарского царства, сс. 74-75, прим. 1:

² Nicetas Choniates, p. 44 (= Sathas, VII, p. 329).

³ A. Papadopoulos-Kerameus, Documents grecs pour servir à l'histoire de la IV croisade, dans la «Revue d'Orient Latin», 1893, p. 542.

¹ Acropolites, p. 55.

քազավոր Իսահակիոսի անունից:

Նույն տեր Դեմետրիոսից Հռոմի սրբազնագույն պապին, պատրիարքի կողմից»):

Իսահակ կայսրը Իսահակ II Անգելոսն (Հրեշտակ) է, որը քազավորել է բռնապետ Անդրոնիկոսից հետո, 1185-1195 թվականներին: Հետևաբար նամակների հեղինակ Դեմետրիոսը նույնանուն է վերլուծի՝ «բարձի» դատավորին, որն ապրում էր հենց այդ ժամանակաշրջանում: Ըստ Լամբրոսի տեղեկությունների՝ այդ Դեմետրիոսը վարում էր դրոմոսի ավագ լոգոթետեսի և կանիկլիոնի պրեպոզիտոսի պաշտոնները և մահացել է 1198 թվականին¹:

Նրա որդի Կոստանդին Թոռնիկը մայրաքաղաքի պրեֆեկտն էր, օ տիς πόλεως ἑπαρχος Κωνσταντίνος օ Τορνίκης [«քաղաքի էպարքոս Կոստանդին Թոռնիկ»] Ալեքսիոս III-ի (1195-1203) քազավորության ժամանակ: Նիկետասը հիշատակել է նրան 1201 թ. քաղաքում բռնկված խռովության կապակցությամբ: «Ոստիկանության պետը» տիς τοῦ πραιτωρίου φρουρᾶς, ոմն Հովհաննես Լագոս, հնարամիտ և անսովոր հանցագործություն էր կատարել. զիշերով նա բանտից ազատ էր արձակում այնտեղ պահվող հանցագործներին, որպեսզի նրանք տներ թալանեին և բանտ վերադառնալով իր հետ կիսեին ավարը: Ավագակախումբը բացահայտվել է և զազազած ամբոխը պատրաստ էր հռչակել հանցագործին: Վրա է հասել կայսերական անձնագործի զույսն անցած Կոստանդին Թոռնիկը, խաղաղեցրել է ապրտամբներին և վերականգնել կարգն ու կանոնը²:

Երբ լատինացիները գրավում են Կոստանդինուպոլիսը, Կոստանդինը դրոմոսի լոգոթետես էր և նա տհաճությամբ է ծառայության անցնում Բողոնեի մոտ: Աղբիանուպոլսի ճակատամարտից հետո, երբ Բողոնեի գերեվարվում է, Կոստանդին Թոռնիկը գնում է բուլղար քազավոր Իոաննիկեսի մոտ: Նախկինում, լինելով կայսրերի պատվիրակ, նա առիթ էր ունեցել ծանոթանալու նրա հետ և հույս ուներ օգտագործել այդ բարեկամությունը: Մակայն հաղթանակ տարած քազավորը նրա հետ դաժանաբար է վարվել. երկար ժամանակ որպես գերի պահելուց հետո նրան սպանել են մոտ 1206 թվականին³:

Նա Դեմետրիոս անունով մի որդի է թողել, որին մեզաճան [«միջնորդ»] էին կոչում և որին նամակ էր գրել Միքայել Ալեմիմատեսը: Նա կարևոր դեր է խաղացել Նիկեի արքունիքում՝ ոչ միայն Թեոդորոս Լասկարիսի, այլև նրա փեսա և հաջորդ Հովհաննես Վատացեսի (1221-1254) քազավորության ժամանակ: 1242 թ. բուլղարների դեմ արշավանքի ժամանակ Դեմետրիոս Թոռնիկը ուղեկցում էր Հովհաննես Բատացեսին, օ Τορνίκης Δημήτριος τὰ

κοινὰ διέπων καὶ μεσιτεύων ταῖς ὑποθέσεσι [«Թոռնիկ Դեմետրիոսը զբաղվում էր հասարակական խնդիրներով և միջնորդում էր գործերում»]¹: մեσιτεύων [«միջնորդ, հաշտարար»] մակդիրը վկայում է, որ խոսքը մեզաճան Դեմետրիոսի մասին է:

[«Մեծ քարտուղար»] μέγας χαρτουλάριος Թեոդորոս Պետրալիփասը և [«նեծ դոմեստիկոս»] μέγας δομέστικος Անդրոնիկոս Պալեոլոգոսը նույնպես մասնակցել են բուլղարական արշավանքին: Առաջինը Դեմետրիոս Թոռնիկի դստեր անուսինն էր՝ γαμβρός τοῦ Τορνίκης Δημητρίου τοῦ Κομνηνού, ծς τὰ κοινὰ διέπων ἦν τῷ βασιλεῖ Ἰωάννη, παρ' αὐτοῦ πάνυ φιλοῦμενος καὶ τιμώμενος: ἀδελφὸν γὰρ αὐτὸν ἐν τοῖς γράμμασιν ἀπεκάλει [«Թոռնիկ Դեմետրիոս Կոմենենոսի փեսան էր, հասարակական գործեր էր վարում Հովհաննես կայսեր մոտ, շատ սիրված և գնահատված էր նրանից, քանի որ նրան (ինձ) Թեոդորոս Պետրալիփասի) եղբայր էր անվանում իր մամուկներում... »]²:

«Հովհաննես կայսրը» Վատացեսն է, որի բարեկամն ու «եղբայրն» էր Դեմետրիոսը: Այստեղ Դեմետրիոսը կրում է նաև Կոմենենոս անունը՝ հավանաբար այդ երկու ընտանիքների խնամիական կապերի հետևանքով, ինչպես որ եղել է Ալեքսիոս Հրեշտակի դեպքում, որին նաև Կոմենենոս էին կոչում, և Միքայել Պալեոլոգոսի՝ օ Κομνηνὸς Μιχαήλ-ի, պարագային³: Դեմետրիոսի կինը տօ մεγάλου δομεστίκου πρωτεξαδέλφιν [«նեծ դոմեստիկոսի առաջին զարմուխին»] էր: Դոմեստիկոս ասելով նկատի ունեն Միքայելի հայր Անդրոնիկոս Պալեոլոգոսին⁴: Հետևաբար Դեմետրիոս Թոռնիկի կինը Միքայել Պալեոլոգոս կայսեր հոր զարմուխին էր: Դեմետրիոսը մահացել է մոտ 1251 թվականին⁵:

Դեմետրիոսի որդին իր պապի՝ Կոստանդինի, անունն էր կրում: Նա աչքի է ընկել Հովհաննես Վատացեսի, նրա որդի Թեոդորոս Լասկարիսի և Միքայել Պալեոլոգոսի քազավորության ժամանակ: Հովհաննես Վատացեսը նրան արժանացրել է μέγας πριμικτήριος [«քազավորական պալատի մեծ սպա»]-ի պատվաստիճանին⁶: 1256 թ. նա գտնվում էր Սերեսում որպես մի զորաբանակի զորավար և միացել էր Թեոդորոս II Լասկարիս կայսերը, երբ վերջինս արշավել է բուլղարների դեմ⁷: 1260 թ. Կոստանդինը Հովհաննես Պալեոլոգոսի և Ալեքսիոս Ստրատեգոպոլոսի հետ զորքն առաջնորդել

¹ Acropolites, p. 71.

² Ibid., p. 97.

³ Gregoras, p. 72.

⁴ Acropolites, p. 100.

⁵ Ibid., p. 97.

⁶ Acropolites, p.120 (=Sathas, VII, p. 515).

⁷ Ibid., p.165.

¹ L. Petit, в сб. «Известия Русского института в Константинополе», VI, с. 141.

² Nicetas, p. 696.

³ Ibid., p. 848.

է Միքայելի՝ Էպիփոսի բռնատիրոջ, դեմ¹: Միքայել կայսրը նրան սերաստուկ-
րատոր է կոչել²: Միքայել կայսեր եղբայր Հովհաննես Պալեոլոգոսը կնու-
թյան էր առել Կոստանդին Թոռնիկի դստերը՝ տն ծէ πενθερον αυτου (sc.
'Ιωαννου) τὸν Τορνικον Κωνσταντινον [«իր (ինս)՝ Հովհաննեսի) աներ-
ջը, Թոռնիկ Կոստանդինի»]³: Կոստանդինի մյուս դուստրը կնության էր
արված Կոստանդին Էպիփոսոս որդուն՝ Հովհաննեսին⁴: 1265 թ. Կոստանդի-
նը Կոստանդնուպոլսի պրեֆեկտն էր⁵: Նրա արժանիքներից մեկն այն էր,
որ նա նպաստել էր Արսենիոս պատրիարքի վերստին գահ բարձրացումը⁶:

Երրորդ Դեմետրիոսը, որը մատուցել էր, հիշատակված է 1358 թ. Աթոս
լեռան Փրկչի վանքին նրա կնոջ՝ Աննայի, մատուցած նվիրատվության կա-
պակցությամբ⁷: Նրա անունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա սերաստուկ-
րատոր Կոստանդին Թոռնիկի որդին էր:

Միքայել Թոռնիկն այդ Դեմետրիոսի ժամանակակիցն էր, սակայն
մենք չգիտենք՝ արդյո՞ք նա ևս սերաստուկրատորի որդին էր, թե՞ ոչ: Դա մեզ
հայտնի չէ: Թեոդորոս Մետոխիսեսի նախանձախնդիր բարեկամ Միքայելն
իր ընկերոջ հետ վճռական դեր են խաղացել Անդրոնիկոս III-ի ճակատա-
գրում 1320 թվականին, նրան պաշտպանելով Անդրոնիկոս II-ից⁸:

Բացի այդ, հայտնի է նաև մի Թեոդորոս Թոռնիկ, որը 1261 թ. Միքայել
Պալեոլոգոսի կողմից Կոստանդնուպոլսի ետ գրավման ժամանակ հիվանդ
էր և մահաներձ վիճակում, և որին պատմիչները մի գուշակություն են վերա-
գրում թուրքերի կողմից մայրաքաղաքի ապագա նվաճման վերաբերյալ:
Արդյոք նա 1251 թ. վախճանված Դեմետրիոս Մեսազոնի եղբայրն էր:

Առաջին Դեմետրիոս Թոռնիկի ժամանակակիցներն էին երկու այլ
Թոռնիկներ՝ Գեորգը, որին մատուցած թանկարժեք զինանոցի մա-
զիչումը» էին կոչում և որը դառնում է Եփեսոսի միտրոպոլիտը, և նրա
գարմիկ Եվթիմիոսը՝ Ս. Սոֆիայի սարկավագը 1204 թ., որը հետագայում
դարձել է Παλαιών Πατρών [«Հին հայրերի»]-ի եպիսկոպոսը⁹:

Բյուզանդական կնիքագիտությանը հայտնի են Թոռնիկի ընտանիքին
պատկանող երեք կնիքներ, որոնք կրում են հետևյալ արձանագրություն-
ները. NIKHTON TOPNIKHN [«Նիկետաս Թոռնիկին»], ANTONA TOP-
NIKHΩ [«Անտոն Թոռնիկին»]¹. երրորդի վրա կարդացվում է. "Ετερον
στυλιλίδιον γραφή του περιποθίτου άνεψιου του κραταλου καί άγιου
ήμων βασιλέως κυριου Κωνσταντινου Κομνηνου του Τορνικη [«Երկրորդ
փոքր կնիք՝ գրությամբ (բառացի՝ «գրություն») մեր գորեղ և սուրբ թագավորի՝
շատ սիրեցյալ գարմիկ տեր Կոստանդին Կոմնենոս Թոռնիկի կողմից»]²:

Քանի որ նրա մայրը հավանաբար ծագումով Կոմնենոսների ընտանի-
քից էր, կնիքի տերը յուրացրել է Կոմնենոս անունը: Այն կայսրը, որի գար-
միկն է ինքն իրեն անվանում կնիքի տերը, պետք է որ նույնպես Կոմնենոս
լիներ: Այդ Կոստանդին Թոռնիկ Կոմնենոսը չի կարող նույնանալ Կոստան-
դին սերաստուկրատորին, որովհետև վերջինիս մայրը Պալեոլոգոսների ըն-
տանիքին պատկանող արքայադուստր էր. Միքայել կայսեր հոր՝ Անդրոնի-
կոսի, գարմուխին էր և նրա քեռին կայսր չէր: Մենք տեսանք, որ Կոստանդին
հայրը՝ Դեմետրիոս «միջնորդը», արդեն կրում էր Կոմնենոս անունը: Պետք է
ենթադրել, որ կնիքը ավելի շուտ պատկանում էր Դեմետրիոս «միջնորդի»
հայր, մայրաքաղաքի պրեֆեկտ Կոստանդինին: Դա ստիպում է մեզ պնդելու,
որ նրա հայրը՝ առաջին Դեմետրիոսը, որը «բարձի» դատավոր էր, ամուս-
նացել էր Կոմնենոսների ընտանիքին պատկանող մի օրիորդի՝ Մանուելի
կամ Հովհաննեսի դստեր, հետ:

Ավարտելուց առաջ ասենք, որ Նիկետոս կար Թոռնիկի անունը կրող մի
վանք, ուր թաղվել էր Թեոդորոս Մուլալոնը 1294 թվականին³: Արկադիայում
հայտնի է մի գյուղ, որը կրում է τὰ Τορνικη անունը⁴:

Այն անենը, ինչ մենք ասացինք, կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղ-
յուսակով.

¹ Nicetas, I, p. 72.

² Acropolis, p. 184.

³ Ibid. = Gregoras, I, p. 72; Pachymeres, I, p. 97.

⁴ Pachymeres, I, pp. 243 et 483.

⁵ Ibid., III, p. 225.

⁶ Acropolis, p. 188 (=Sathas, VII, p. 549).

⁷ Ed. von Murali, Essai de chronographie byzantine.

⁸ Cantacuzenus, I, p. 54. 'Ο μέγας κοινοσταύλος μητροθεν μεν κατά γένος προσήκων τῷ
προεσβυτέρῳ τῶν βασιλέων [«Մեծ կոնստանդնուպոլսի մարտիկոսի կողմից ազգակից էր թագավորներից
ավագին»]: Սա հաստատում է, որ Դեմետրիոս Թոռնիկը († 1198 թ.) ամուսնացել էր Կոմնենոս-
ների ընտանիքին պատկանող մի կնոջ հետ:

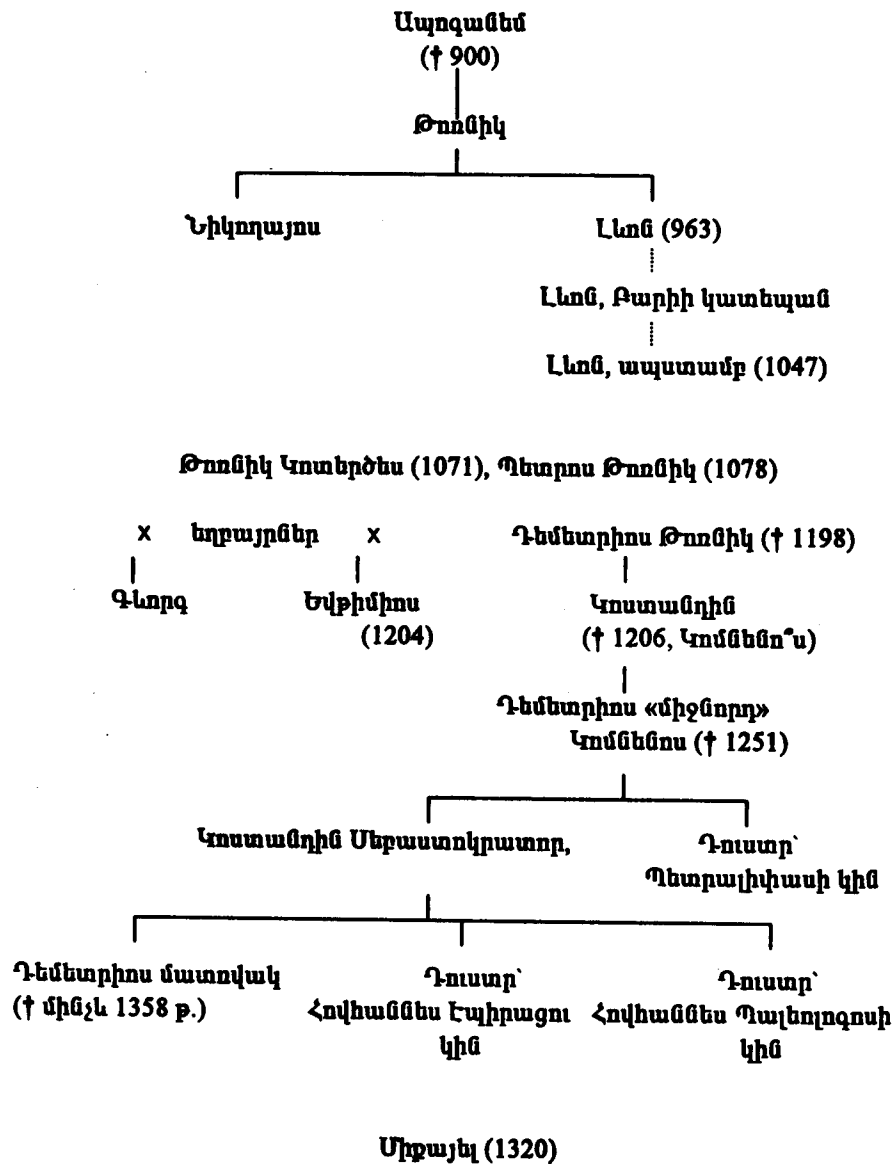
⁹ L. Petit, в сб. «Известия Русского института в Константинополе», VI, с. 141.
Հայտնի է մի նման, որը հասցեագրված է τῷ Τορνικη τῷ Κομνηνῷ [«Թոռնիկ Կոմնենոս-
ին»]. մի երկրորդ նման, որը թվագրված է IV ինդիկտիոնով = 1215/6 թվականով: Հայտնի է
նաև մի նմանակ տու մատուցած թանկարժեք զինանոցի մազիչումը» էին կոչում և որը դառնում է Եփեսոսի
միտրոպոլիտը, և նրա գարմիկ Եվթիմիոսը (1192-1199): Aug. Heisenberg, Programm des Alten Gymnasiums zu
Würzburg, 1906-1907, SS. 7 u 11. K. Krumbacher, 2-te Aufl., S. 472:

¹ G. Schlumberger, pp. 708-709.

² L. Petit, «Известия», VI, с. 123.

³ Pachymeres, II, p. 193.

⁴ «Византийский временник», XXI (1914), с. 200.

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՏԱՐՈՆՍՑԻՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Պատասխան Գերաշնորհ Հայր Վ. Լորանին

Գերաշնորհ հայր Վ. Լորանը վերջերս հրատարակել է Թեսալիայի Ս. Ստեփանոս վանքում պահպանված XIV դարի ձեռագրում գտնված ապահարգանի փաստաթղթի մի հատված, որն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Բյուզանդիայում հաստատված առաջին Տարոնացիների խնամհավան կապերի վերաբերյալ: Այստեղ մենք վերարտադրում ենք այդ պատասխիկը.

Μιχαὴλ μάγιστρος ὁ ραίκτωρ δύο θυγατέρας ἀπογεννήσας Ἑλένην καὶ Σοφίαν, διέζευξε τὴν μὲν Ἑλένην πατρικίῳ Παγκρατίῳ τῷ Ταρωνίτῃ, ἣτις ἔτεκεν τὴν Ἀγάθην, ἀφ' ἧς ἐτέχθη παῖς ἡ Θεωφανῶ, ἡ δὲ ἑτέρα θυγατὴρ τοῦτου ἡ Σοφία συνήλθε πρὸς γάμον Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ τῷ Ῥαδηνῶ καὶ ἀπὸ τοῦτου τὴν Ἄνναν ἔτεκεν, ἣτις συναφθεῖσα Ἰωάννῃ πρωτοσπαθαρίῳ τῷ Παρσακουντινῶ γεννᾷ τὴν Θεωφανῶ.

Օ ձե Թարունիտիս յեննի քայծաս, տն Ե Եիրմենոն Պաղկրատիոն տն Եիսիքիս: Ե ձե սուոիկիսասա Քոմանօ քաճրիկիօ տիօ Պարունիտի տն յգքալունտա Թեօփլաքտոն յեքեւն. Եղիմե տոսնոն ուտոս Օ Թեօփլաքտոս տին Թեօփանօ, տին յէ տիօ Տօփիս տիօ Թուգաքոս տօյ ղայքտարօս կաճաղոմենիս կալ քրօէղլօնիս յէկեոյս տղչանոսասն:

[«Միքայել մագիստրոսը և ռեկտորը (1) ծնելով երկու դուստր՝ Հելենե և Սոֆիա, պատրիկ Բագրատ Տարոնացուն կնության տվեց Հելենեին, որը և ծնեց Ագաթին, որից ծնվեց զավակ՝ Թեոփանոս: Նրա երկրորդ դուստրը՝ Սոֆիան, ամուսնացավ պրոտոսպարար Կոստանդինոս Ռադենոսի հետ և նրանից ծնեց Աննային, որը, կնության տրված պրոտոսպարար Հովհաննես Պարսակունտինոսին, ծնեց Թեոփանոսին:

Տարոնացին ծնեց զավակներին՝ նշյալ Բագրատին, Հելենեի ամուսնուն և Գրիգորիոսին, որը մագիստրոսն եղավ. սա ծնեց Իրենեին. այս վերջինը, կենսակցելով պատրիկ Ռեմանոս Տարոնացուն, ծնեց Թեոփիլակոսու կոչեցյալին: Այս Թեոփիլակոսուը կնության վերցրեց Թեոփանոսին, որը սերուն էր

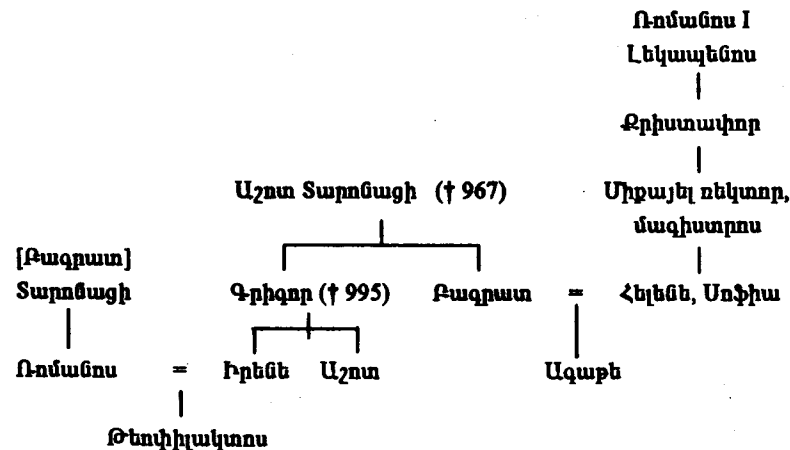

Սոֆիայից, ռեկտորի դուստրից և այս վերջինի ծոռն էր»¹։

Չարմանալի է, որ հրատարակիչը չի ցանկացել ընդունել, որ այս հետաքրքիր վավերագիրը լիովին հաստատում է մեր վարկածներից մեկը (նա այն դյուրաբեկ է անվանում), որը նա փոխարինում է միանգամայն կամայական ենթադրություններով։

Այն Տարոնացին, որի մասին խոսվում է վավերագրում, Տարոնի վերջին իշխան Աշոտն է († 968 թ.), որը երկու որդի ուներ՝ Գրիգոր և Բագրատ։ Գրիգորը, արժանանալով մագիստրոսի պատվաստիճանին, ստանձնել է Թեսաղոնիկեի դուքսի պաշտոնը և զոհվել բուլղարական պատերազմի ժամանակ 995 թվականին։ Նրա որդի Աշոտի ռոմանոսիկ պատմությունը բավականաչափ հայտնի է։ Ըստ մեզ հետաքրքրող վավերագրի, Գրիգորն Աշոտից բացի ուներ նաև դուստր Իրենն անունով, որը կնության էր տրվել Ռոմանոս Տարոնացուն, որ հայտնի է որպես Վարդաս Սկլերոսի առաջին կողմնակիցներից մեկը։

Գրիգորի եղբայր Բագրատը մույնպես մասնակցել է Սկլերոսի ապստամբությանը, սակայն ի վերջո անցել է կայսերական ծառայության։ Մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք նրա հետագա ճակատագրի մասին։ Նորագյուտ փաստաթուղթը մեզ տեղեկացնում է, որ նա ամուսնացել էր մագիստրոս և ռեկտոր Միքայելի դուստր Հելենեի հետ և այդպիսով մուտք էր գործել բյուզանդական բարձր խավը։ Միքայելն իսկապես Քրիստափորի Ռոմանոս Լեկապենոսի որդու, ուստրն էր։ Խնդրո առարկա անձինք և խնամիական կապերը ներկայանում են հետևյալ կերպ.

¹ «Echos d'Orient», t. XXXVII, n°. 189-190, Paris, p. 129.

Խնդիրն այն է, որ պետք է որոշել Իրենեի ամուսնու՝ Ռոմանոս Տարոնացու ինքնությունը։

Հելենեի հետ Բագրատի ամուսնությունից առաջ Լեկապենոսների կայսերական ընտանիքի հետ կնքվել է մեկ այլ ամուսնություն. Աշոտի († 967) եղբայր Բագրատը ամուսնացել էր Ռոմանոս Լեկապենոսի ազգական Թեոփիլակտոս մագիստրոսի քրոջ հետ։ Քանի որ մագիստրոսը կրում էր Լեկապենոսի հոր անունը, ապա դա վկայում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ազգակցական կապի սերտության մասին։ Նշված ամուսնությունը տեղի է ունեցել Ռոմանոս Լեկապենոսի թագավորության ժամանակ և անկասկած նրա բույլավությամբ։ Հնարավոր է, որ նա եղել է այդ ամուսնության միջամեռնողներից մեկը։ Տարոնացիներին նվիրված մեր հոդվածում¹ Տարոնացի իշխանի անունը՝ Ռոմանոս, մեզ ստիպել է մտածել այդ ամուսնության մասին։ Մեզ համոզու էր տալիս այն միտքը, որ միգրացիոն ծնվել էր բյուզանդացի իշխանուհուց՝ Բագրատի կնոջից, և կարող է նրան Ռոմանոս էին անվանել Ռոմանոս Լեկապենոսի պատվին։

Այժմ, հայր Վ. Լորանի հրատարակած վավերագրից մենք իմանում ենք, որ Ռոմանոս Տարոնացին մի որդի է ունեցել, որը կրում էր Թեոփիլակտոս, այսինքն՝ իր ենթադրյալ քեռու, անունը։ Դա մի ծանրակշիռ փաստարկ է մեր ենթադրության օգտին։ Սակայն հայր Վ. Լորանը կարծում է, թե կարող է հակադրվել այդ ակնհայտ փաստին հենվելով կանոնական թելադրանքների վրա։ Նրա կարծիքով, եթե Ռոմանոս Տարոնացին Թեոփիլակտոսի փեսա Բագրատի որդին էր, ապա նա չէր կարող ամուսնանալ Իրենեի հետ, որն իր հորեղբոր թոռն էր։ Իսկ ինչո՞ւ։ Այն պատճառով, որ այդ դեպքում գոյություն կունենար հինգ պորտի խոչընդոտը, մինչդեռ կանոնական օրենքները ամուսնության հարցում շատ խիստ էին։ Սակայն հայր Վ. Լորանի այդ պատճառարանության դեմ մենք կարող ենք, միայն հիշողությամբ, թվել մեկից ավելի դեպքեր, երբ կանոնական կարգադրագրերն անտեսվել են։ Հերակլիոս կայսրը չէ՞ր արդյոք, որ ամուսնացել էր հարազատ զարմուհու՝ իր քույր Մարիայի դուստր Մարտինայի հետ։ Նրա որդի Կոստանդինը մույնպես չէր պահպանել կանոնական օրենքը՝ ամուսնանալով Հերակլիոսի քեռորդի Նիկետասի դստեր հետ. այս դեպքում վեց պորտի հարց կար։ Չմշկիչը Նիկետասի Փոկաս կայսեր զարմիկն էր, սակայն մենք գիտենք, որ 969 թ. դեկտեմբերի հեղաշրջումից հետո բոլորը սպասում էին, որ նա կամուսնանա իր հորեղբոր կնոջ և գործակից Թեոփանյի հետ։ Եթե ամուսնությունը չկայացավ, ապա լուկ այն պատճառով, որ Պոլիկկտոս պատրիարքը պահանջեց արտաքսել հանցագործ կայսրուհուն, սակայն

¹ N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, «Byzantion», t. XI (1936), p. 22.

ազգակցական կապի հանգամանքն այդ գործում ոչ մի դեր չի խաղացել: Հայր Վ. Լորանի կանոնական դիտողությունը հետո է համոզիչ լինելուց մեկ այլ տեսակետից ևս: Բյուզանդական եկեղեցական իրավունքը վկայակոչելուց առաջ նախ պետք է ապացուցել, որ Ռոմանոս Տարոնացին Իրենեի հետ իր միությունը կնքել է Բյուզանդիայում և հունական ծեսի օրենքներով, իսկ դա դժվար է ապացուցել: Ռոմանոսը հայտնվում է պատմական ասպարեզում մի ակնթարթով 979 թ. և իսպառ անհետանում է: Եթե նա, ինչպես կարծում ենք մենք, 940 թ. մահացած Բագրատի որդին է, ապա նրա ամուսնությունը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ 978 թվից շատ առաջ և այդ դեպքում հասկանալի է, որ Ռոմանոս Տարոնացին Բյուզանդիա չէր գնացել իր հորեղբորորդի Գրիգոր Տարոնացու դստերը փնտրելու և նրա հետ ամուսնանալու համար: Մենք իրավունք ունենք կարծելու, որ նրա ամուսնությունը կնքվել է Հայաստանում՝ Տարոնում, հայկական ծեսի օրենքներով: Ուստի բյուզանդական օրենքներին դիմելու փոխարեն պետք է դիմել հայոց եկեղեցու ամուսնական օրենքներին, կնքված ամուսնության օրինականությունը և կամ կրոնական արգելքի առկայությունը որոշելու համար:

Պետք է ասել, որ հայոց եկեղեցին, համեմայն դեպս այդ ժամանակաշրջանում, բավականաչափ հանդուրժող էր ամուսնությունների հարցում: 1183 թ., հենց այն ժամանակ, երբ Անդրոնիկոս կայսրը թույլտվություն էր խնդրում բացառության կարգով իր ապօրինի դուստր Իրենեին իր հորեղբորորդի Մանուելի ապօրինի որդի Ալեքսիոսի հետ ամուսնացնելու համար (այդ մասին խոսում է հայր Վ. Լորանը), հայ վարդապետ Մխիթար Գոշը գրում էր իր հռչակավոր Դատաստանագիրքը, ուր այլ հարցերի հետ մեկտեղ նա քննարկում է նաև ամուսնության հարցը և բավականին լայնախոս կերպով: Հին օրենքների հետ կանոնական կարգադրագրերը համեմատելուց հետո, հայ գիտնական կանոնագետը թույլատրելի է համարում միությունները այն մարդկանց միջև, որոնց արյունակցական կապը հինգ և վեց պորտի է հասնում: Ինչ վերաբերում է չորրորդ աստիճանի միություններին, ապա դրանք արգելված են բացառությամբ այն դեպքերի, երբ խոսքը համառ մարդկանց և իշխանների մասին է, նրանց ապաշխարանք պարտադրելուց հետո:

Հեղինակը խոստովանում է, որ այդ կարգադրագրերի մեջ կան այնպիսիք, որոնք չեն համապատասխանում կանոններին, սակայն որոնք ներկայացնում են իրերի իսկական վիճակը: Այդ իրավիճակը հատկապես վատ էր արտահայտված հայ ավատատերերի միջավայրում. սրանք այդքան կարգապահ չէին եկեղեցու օրենքները հարգելու համար, իսկ եկեղեցին, իր հերթին, ի գործում չէր զսպելու հզորների կրթերն ու քմահաճույքները: Ուստի Դատաստանագրքի հեղինակը ստիպված է ընդունելու, որ իշխանների ամուսնական հարցերի նկատմամբ պետք է ավելի հանդուրժող լինել, քան այլոց

խնդիրների նկատմամբ, հուզումներից խուսափելու համար¹ (2): Դժվար չէ հասկանալ մեր հեղինակի մտահոգությունները, եթե հիշենք Սմբատ II Բագրատունի արքայի (977-989) դեպքը, որի արյունալի դժբախտ արգահատանքով դատապարտում է նրա ժամանակակից պատմիչը. Սմբատը կենակցում էր իր զարմուհու՝ իր հարազատ քրոջ դստեր հետ²:

Այդպիսին էր իրավիճակը X դարում, այն ժամանակաշրջանում, երբ ապրում էին մեզ հետաքրքրող Տարոնացի իշխանները: Ռոմանոս Տարոնացու ամուսնությունն Իրենեի հետ՝ հինգերորդ աստիճանի ամուսնություն, բնավ արտառոց բան չէր և միանգամայն համապատասխանում էր այդ դարաշրջանի Հայաստանի սովորություններին: Սա է հայր Վ. Լորանին հուզող խնդրի ռացիոնալ լուծումը: Այն հանդուգն վարկածները, որոնք նա առաջ է քաշում, անիմաստ են: Մեր Ռոմանոս Տարոնացուց բացի մեկ այլ Ռոմանոս Տարոնացու գոյությունը ենթադրելը նույնքան կամայական է, որքան Եսթրոնտի-Նապոլեոնի ուղղելը:

Այնպես է, որ Ռոմանոս Տարոնացին Թեոփիլակտոսի քրոջ որդին է և Թեոփիլակտոս Տարոնացու հայրը. անունների նմանությունը նշանակալից է:

Պետք չէ կարծել, որ հայերը, հատելով կայսրության սահմանը, անմիջապես կորցնում էին իրենց ազգային նկարագիրը և հույն էին դառնում: Հայր Վ. Լորանը կարծո՞ւմ է արդյոք, որ Բագրատունիները, որոնք դարեր շարունակ պաշտպանում էին իրենց տիրույթները և պայքարում էին խալիֆայության և ամիրաների դեմ, երազում էին ազատվել իրենց ունեցվածքից, այն հանկարծակի կերպով կայսրությանը նվիրելով:

Քննարկվող տեքստը հաստատում է մեր ենթադրությունը մեկ այլ հարցում ևս, իսկ հրատարակիչն այդ բանը չի էլ նկատել: Մենք ենթադրել էինք, որ Բյուզանդիայի Տարոնացիները, այսինքն 1040 թ. ապստամբած Գրիգորը և Միքայել պանհիպերսեբաստոսն իր որդիների և զարմիկի հետ երկու եղբայրների՝ Գրիգորի և Բագրատի, ժառանգներն էին: Ուստի Բագրատի աներոջ Միքայել անունը ինքնին բացատրում է պանհիպերսեբաստոսի անվան ծագումը և լուսաբանում նրա ժառանգորդությունը: Հեռակաբար Միքայել Տարոնացին պատկանում է Բագրատի սերունդներին և նա անվանվել է ի հիշատակ Միքայել Լեկապեմոսի: Միքայելի որդիներից մեկի անունը Հովհաննես էր: Կասկածից վեր է, որ նրան այդպես էին անվանել իր մորական պապ Հովհաննես Կոմնենոսի պատվին: Մյուս որդին կրում էր Գրիգոր անունը, որը հավանաբար նրա հայրական պապի անունն էր: Այդ դեպքում

¹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, գլ. 109, Վաղարշապատ, 1880, հրտ. Վ. Բաստամյանց:

² Առողիկ, Գ, գլ. 29:

ապստամբ Գրիգորը կարող էր Հովհաննեսի և Գրիգորի պապը լինել և, համապատասխանաբար, Միքայել Տարոնացու հայրը:

Հայր Վ. Լորանը համարում է, որ Բյուզանդիայի Տարոնացիների նախնին չի կարող Գրիգորը կամ Բագրատը լինել, ինչպես մենք էինք ընդունել, որ նրանց նախնիները պետք է համարվեին Կրիկորիկը կամ Դավիթ-Արքայիկի որդի Աշոտը: Այս սխալ տեսակետը դժվար չէ ժխտել: Աշոտն իսկապես հետագայ էր իր հայրենիքից Բյուզանդիա գնալու համար, սակայն մենք ոչինչ չգիտենք նրա հետագա ճակատագրի վերաբերյալ և ցանկացած ենթադրություն նրա վերաբերյալ ոչ մի արժեք չունի:

Ինչ վերաբերում է Կրիկորիկին, ապա նա երբեք չի ծառայել կայսրությանը: Այն տիտղոսները, որ Լևոն VI-ը տվել է նրան, ինչպես նաև այն նպաստը, որ նա ստացել է, նրան չեն դարձրել կայսրության հպատակը, իսկ Տարոնի իշխանությունը դրանով բյուզանդական բանակաթեմ չի դարձել: Լևոն կայսրը իր հաճույքի համար Կրիկորիկին Տարոնի ստրատեգոս է անվանել, որովհետև նա ցանկանում էր նրան այդ որակում տեսնել: Իրականում Կրիկորիկը մնացել էր, ինչպես և նախկինում, Տարոնի ճրջօր և հենց այդ պատվաստիճանով է նա հանդես գալիս կայսերական արքունիքի արարողակարգում¹: Մագնավրա պալատում տեղի ունեցած ընդունելության ժամանակ նրան անվանում են մագիստրոս և արխոնոս: Դեռևս Կոստանդին Ծիրանածնի ժամանակ Տարոնը Հայաստանի տասներկու իշխանություններից մեկն էր և նրա իշխանը միշտ որակվել է որպես արխոնոս: Մա մի պատվաստիճան է, որ կայսերական արքունիքը տալիս էր այլազգի անկախ իշխաններին²:

Նույնիսկ Կրիկորիկի կայսերական նպաստը նրան չէր պարտադրում այլ բան, քան Բյուզանդիային հավատարիմ մնալը և Բյուզանդիայի ու խալիֆայության միջև երկիմաստ դեր չխաղալը, ինչում որ Լևոն կայսրը իրավացի թե հանիրավի կերպով մեղադրում էր նրան: Հարևան տերությունների իշխանապետները՝ Վասպուրականի իշխանը, Աշոտ II արքան, Վիրքի կյուրոպաղատը Կրիկորիկի նկատմամբ կայսեր բարեհոգությունը ընկալում էին որպես մատուցած կամ մատուցելիք ծառայությունների վարձատրություն: Ցանկանալով արժանանալ նույն շնորհին, նրանք ասում էին կայսերը. «Ինչո՞վ է Կրիկորիկը առավել ծառայություն մատուցում կայսրությանը, քան մենք»:

Եթե նպաստ ստանալը նշանակեք ենթարկվել, եթե այն տաներ դեպի հպատակություն, ապա հարևան իշխանները, անկասկած, դրան հետա-

մուտ չէին լինի որպես մի շնորհի: Կայսրությունն իր հերթին նրանց խնդրանքը չէր սերժի, եթե այդքան հեշտ ձևով՝ դրամով, կարելի լիներ ընդարձակել սեփական տիրույթները:

X դարի հայ պատմիչ Ասողիկը, որը ծագումով Տարոնից էր, այս հարցին մոտենում է այլ կերպ, քան հայր Վ. Լորանը: Նրա կարծիքով կայսեր բարեհոգությունն ընդամենը ազնիվ արարք էր, որը չէր պարունակում և ոչ մի նվաստացուցիչ պայման և այդ պատճառով գովեստի խոսքեր էր ասում այդ բարեհոգության կապակցությամբ. «Լևոն, որ թագավորեաց ամս իզ-ասում է նա, - այդ խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առատաձեռն ի տուրս, և ի բաշխելն ոչ որպես զՀռոմոն ոհշտ, - զի չէ սովորութիւն Հռոմոնոց առատ լինել, և ոչ իւրեանց լեզու ասի առատ - այլ նա որդի Հայու էր, և առաւել քան զՀայ առատատուր»¹ (3):

Պատմիչն այդքան հանդիսավոր բառերով չէր փառաբանի կայսեր առատաձեռնությունը, եթե այն վնաս հասցներ հայրենի երկրի քաղաքական վիճակին: Կրիկորիկն իրականում իր դիրքը պահպանել էր այնպիսին, ինչպիսին որ այն եղել էր մինչ բյուզանդական արքունիքի հետ կապեր հաստատելը, և Տարոնը բռնակցվել է կայսրությանը ավելի ուշ՝ 968 թ. Կրիկորիկի որդի Աշոտի մահից հետո: Հենց այդ Աշոտի Բյուզանդիա գաղթած որդիներից է, որ սկսվում է Տարոնացիների հայ-բյուզանդական ընտանիքը:

Հայր Վ. Լորանը հիշեցնում է, որ Թաթարեցի-ը հիմնականում հունական ձև ունեցող պատրոնիմ է, սակայն պետք է իմանալ, որ դա հայկական *Տարոնացի* ձևի թարգմանությունն է. այդպես էին հայերը կոչում Տարոնի Բագրատունիներին՝ նրանց Շիրակի Անիում թագավորող Բագրատունիներից տարբերակելու համար²:

¹ De administrando imperio, ch. 43, p. 185.

² De cerimoniis, I, cap. 24 et II, cap. 48.

¹ Ասողիկ, Գ, գլ. 3:

² Շապուհ Բագրատունի, Պատմություն, Էջմիածին, 1921, էջ 55 և 56:

ԹԵՈՓԻԼԱԿՏՈՍ ԱՐՋԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԵՎ ՏԱՐՈՆԱՅԻՆ

Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Թեոփիլակտոսի նամակների մեջ կա չորս նամակ, որոնցից երկուսը հասցեագրված են Գրիգոր Տարոնացուն՝ ԴՓ Թարոնիդ կուրիա Գրիգորի, մեկը Գրիգոր Տարոնացի պրեպոսիտին՝ ԴՓ Թարոնիդ բրուտիոս կուրիա Գրիգորի, և վերջինը Սկոպիայի դուքս Տարոնիտոպոլիտին՝ ԴՓ Թարոնիտոպոլիտ Ժուստոսին՝ ԴՓ Թարոնիտոպոլիտ Ժուստոսին¹:

Նամակների ոճը բավական յուրօրինակ է, ծանրաբեռնված հետադարձ կան արդուգարդով, և դա դժվարացնում է իմաստի ընկալումը, իսկ այն ինչ հաջողվում է հասկանալ, վատ է համակցվում պատմական այն փաստերի հետ, որոնք կարծես թե քաջ հայանի են:

Առաջին նամակում² Թեոփիլակտոսը³ գրում է Գրիգորին, թե վերջինս արժանի է այն գովեստներին, որ նամակագիրը շնայում է նրա հասցեին, թե նա իր գործողություններով ապացուցում է, որ այդ գովաբանությունը «ճարտասանի սովեստական շողորթություն է, այլ մեղեդի է մի հոգու, որը գիտի օրհնել առաքինությունը»: Նա երջանկության պահեր է ապրել, տեղեկանալով այն զարմանալի նորությանը, որ Գրիգորն իր հաղթանակներով գետին է տապալել երկու ժողովուրդների գոռոզությունն ու միաժամանակ ի չիք է ցրել «պարսկական ցնորքի աշտարակը և ֆրանկների ցնորքի բարձունքը»: Տանեսման [ամիրան] (իրատարակված տեքստի τὰ Νεοσμάν-ը), որը սովորություն էր դարձրել Տանայիսի և Մեովտիս լճի (Ազովի ծով) միջև ընկած հունական քաղաքներն ասպատակելը, էլ չենք ասում Կողքիսի, Փոքր Հայքի և ամբողջ Հայաստանի, ինչպես մակ մարիանդիների, գալտների և կապադովկիացիների մասին, սանձվել է, քանի որ Գրիգորի սուրբ հատել է նրա բազուկները: Պիղծ թուրքը, որը դեռ երեկ «երազում էր ոչնչացնել ցամաքն ու ծովը», պարտված և նվաստացած մտածում է միայն խաղաղության մասին: Այժմ դաշինքը նա գերադասում է սրին, իսկ խաղաղության գավազանը՝ աղեղին:

¹ Հրատարակված տեքստի ընթերցանությունը ԴՓ Τορνισσοπολιτ Կուրիա Դոկտորի և Փ. Միգնեի, *Образование второго Болгарского царства*, с. 45:

² Migne, P. G., t. CXXVI, Epistula XXVI, ed. Meursius, col. 409-416.

³ Տիկին Ա. Լըրու-Մոլինգենը նախապատրաստում է նոր հրատարակություն (1), որը պարունակում է Թեոփիլակտոսի նամակները բարձրագույնությամբ, ուստի և մենք սահմանափակվում ենք մեզ հետաքրքրող չորս նամակների բովանդակության վերլուծությանը:

Ինչ վերաբերում է «երկաթյա պարանոցով ֆրանկին, ապա նա դարձել է ավելի փափուկ, քան տաք զնուսը» և ծնկաչոք կանգնած է Տարոնացու առջև: Նա, որ սովոր էր պախարակելու, «այժմ խոնարհ՝ Տարոնացու իշխանության ներքո է և այն աստիճանի նվաստության է հասել, որ կայսերը իր փրկագինը վճարելու հաճույքն է պատճառում, այն կայսերը, որը պատրաստ էր ցանկացած զույգար վճարելու, որպեսզի որպես ստրուկ զնի այն մարդուն, որն իրեն ամբողջ Արևելքի ազատարարն էր երևակայում և որի հավակնություններն այնքան հեռու էին գնում, որ նա չէր ցանկանում բավարարվել կայսրից հետո նույնիսկ առաջին տեղով»:

Թեոփիլակտոսը շնորհակալություն է հայտնում Տարոնացուն այս ամենի համար և կարծում է, որ «նրանից շնորհակալ կլինեն բոլոր նրանք, ովքեր կրում են քրիստոնյայի անունը և որոնց համար թանկ է Հռոմեական կայսրության բարգավաճումը»: Նա համոզված է, որ կայսրը վարձահատույց կլինի իրեն հատուկ առատաձեռնությամբ: Միապետը գիտի ընտրել իր մարդկանց և լիովին վստահում է Գրիգորին:

Արքեպիսկոպոսն ավարտում է իր նամակը աստուծոյով, որ դրա ծավալն իրեն հնարավորություն չի տալիս ավելի մանրամասնորեն կանգ առնելու Գրիգորի սխրանքների վրա և իր պերճախոսությունը ծավալելու նրան գովաբանելու համար:

Երկրորդ նամակը¹ գրվել է Գրիգորին, վերջինիս Կողքիսից վերադառնալու կապակցությամբ: Այդ իրադարձությունն արքեպիսկոպոսին և՛ հրճվանք, և՛ տխրություն է պատճառում: Հրճվանք, որովհետև Գրիգորը Թեոփիլակտոսին ավելի մոտ կլինի և որովհետև մայրաքաղաքը կվերակենդանանա «նրա ներկայության գարունից, նրա բացակայության ձմեռից հետո», ինչպես նաև այն բանից, որ կայսրը ի դեմս նրա արթմնի պահակ, նվիրված բարեկամ և խորհրդատու կունենա: Իսկ մյուս կողմից տխրությունն է համակում արքեպիսկոպոսին, երբ նա մտածում է Պոնտոսի քաղաքների մասին, որոնք Գրիգորի հեռանալուց հետո կհայտնվեն քառասյին վիճակում և կվերադառնան այն դրությանը, որն առկա էր Գրիգորի կառավարումից առաջ՝ երբեմն տիրող դժբախտություններին ու խռովություններին, որոնք դժվար էր հանդարտեցնել: Գրիգորի այնտեղ եղած ժամանակաշրջանի երջանկությունից հետո այն դժբախտությունները, որոնց զոհը կդառնա Պոնտոսը, անկասկած ավելի զգալի կլինեն: Վիճակն էլ ավելի է ծանրանում այն պատճառով, որ հեղինակը չգիտի, թե ո՞վ կարող է փոխարինել Գրիգորին: Նա հիանում է Գրիգորի ռազմական տաղանդով, նրա ժուժկալությամբ, որ նախանձելի է նույնիսկ ամապատական վանականներ-

¹ Migne, P. G., t. CXXVI, Epistula XXXVII, ed. J. Meursius, col. 437-440.

րի համար, և կղերականության հանդեպ նրա տածած հարգանքով: Մայրաքաղաքը երջանիկ կլինի վայելելու նման մարդու ներկայությունը: Արքեպիսկոպոսը կարծում է, որ ինքն անձամբ առավել քան որևէ մեկը արժանի է դրան և խնդրում է իր նամակի հասցեատիրոջը՝ իրեն ավելի հաճախ գրել և իր նամակներով լավ և հաճելի լուրեր հաղորդել: «Երբ ես որևէ նորություն եմ ունենում քեզնից, - գրում է նա, - ես կլանում եմ այն այնպես, ինչպես պապակ հողն է կլանում անձրևը»: Նամակը գրելու պահին նա մխիթարվում էր այն լուրերով, որ ստացել է ոմն Թեոդոսից, որը հյուրընկալվում էր իր մոտ և իրեն պատմում էր Գրիգորի սխրանքների մասին:

Թեոփիլակտոսի նամակներում Գրիգոր Տարոնացին ներկայանում է բոլորովին նոր լույսի ներքո: Տանեսմանը Դանիշմանդն է՝ Սեբաստիայի և նրա շրջակայքի ամիրան (2): «Թուրքը» և «Ֆրանկը» համապատասխանաբար Դանիշմանդն ու Բոհեմունդն են: Օրրիսի արքեպիսկոպոսը ռազմական հաջողություններ է վերագրում Գրիգորին այդ երկու անձանց նկատմամբ և կարծում է, որ նա ինչ-որ դեր է խաղացել գերությունից Բոհեմունդի ետ գնման հարցում:

Հայտնի է, որ երբ Դանիշմանդը հարձակվել է Մելիտենե քաղաքի վրա, քաղաքի հայ իշխան Գաբրիելը (3) ստիպված է եղել օգնություն խնդրել Անտիոքի իշխան Բոհեմունդից: Դանիշմանդը, տեղեկանալով, որ Բոհեմունդն արշավում է իր դեմ՝ դադարեցնում է Մելիտենեի պաշարումը և գնում քչնամուն ընդառաջ: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Մարաշի մոտ, ուր և պարտված Բոհեմունդը իր զարմիկ Ռիշարի հետ միասին գերի է ընկնում: Ըստ Միքայել Ասորու ճակատամարտի վայրը կոչվում է Գաֆինա:

Հաջորդ տարի Գանգրայի մոտ Դանիշմանդը հաղթում է խաչակիրներին, որոնց առաջնորդն էր Տուլուզի և Սեն-ժիլի կոմս Ռայմոնդը: 1102 թ. նույն ամիրան, սովորականի պես Ռումի ամիրա Գլիճ-Արսլանի հետ դաշնակցելով, Իկոնիայի մոտ պարտության է մատնել Նեվերի կոմս Գիլյոմի բանակը: Նույն այդ տարում մի երրորդ բանակ, որն առաջնորդում էր Պուատյեի կոմս Գիլյոմը¹, նույնպես պարտություն է կրել և ցրվել՝ դարձյալ Իկոնիայի շրջակայքում:

1103 թ., երկու տարի բանտում անցկացնելուց հետո, Բոհեմունդն ազատ է արձակվել: Արեբտո դ'Էքսը պատմում է, որ Ալեքսիոս կայսրը, որը ամենևին էլ չէր սիրում Բոհեմունդին, այլ վախենում էր նրանից, վճռում է

նրան պահել իր ձեռքի տակ: Նա դիմում է Դանիշմանդին և խնդրում իրեն զիջել Բոհեմունդին երկու հարյուր վաթսուց հազար ոսկե դրամ փրկագնի դիմաց: Գլիճ-Արսլանը իր դաշնակից Դանիշմանդից պահանջում է զումարի մի մասը և, բացասական պատասխան ստանալով, խզում է կապերը ու սկսում ասպատակել նրա հողերը: Բազմաթիվ պարտություններից հուսահատված Դանիշմանդը ի վերջո զիջում է իր բանտարկյալի ցանկությանը: Վերջինս խնդրում էր նրան իրեն ազատել ավելի համեստ փրկագնով, որն ինքն էր պարտավորվում վճարել: Բացի այդ նա առաջարկում է Դանիշմանդին միասին պայքարել Գլիճ-Արսլանի և Ալեքսիոս կայսեր դեմ¹:

Մյուս կողմից հայ պատմիչ Մատթեոս Ուռնայեցին պնդում է, որ Բոհեմունդն իր փրկագնով պարտական էր Քեսուրի շրջանի հայ իշխան Գող Վասիլին: Նա բանակցել էր Դանիշմանդի հետ բանտարկյալին հարյուր հազար ոսկե դրամով փրկագնելու մասին: Վասիլը վճարել է տասը հազար և քանի որ Անտիոքի իշխան Տանկրեդը՝ Բոհեմունդի զարմիկը, հրաժարվել է իր վրա վերցված պարտավորությունը կատարելուց, ապա նա ստիպված է եղել վճարելու ամբողջ զումարը: Բացի այդ Գող Վասիլը հարկադրված հավելյալ ծախսեր է կատարել ազատագրված գերուն և նրա ընկերներին ընծաներ մատուցելու համար: Բոհեմունդն իրեն հայտարարում է Վասիլի հոգեզավակը և մեկնում Անտիոք: Համաձայն նույն պատմիչի տեղեկությունների Ալեքսիոս կայսրը փրկագին է վճարել Բոհեմունդի զարմիկ Ռիշարի համար²:

Մատթեոս Ուռնայեցու պատմածը նախապատվելի է, քան Արեբտիցը: Դանիշմանդն իսկապես ընդհարվել էր իր դաշնակից Գլիճ-Արսլանի հետ փրկագնի՝ 260 000 ոսկեդրամի մի մասը նրան չզիջելու պատճառով: Չարմանալի է, որ նույն իշխանը բավարարվում է միևչև հարյուր հազար ոսկե դրամ նվազած փրկագնով, որ նրան առաջարկում է Բոհեմունդը: Եթե նա այդքան ժուժկալ էր, ապա ինչու՞ չէր ցանկացել իր դաշնակցին զիջել երկու հարյուր վաթսուց հազար ոսկե դրամի մի մասը և պահպանել նրա բարեկամությունը: Այդ դեպքում նա միևնույն է ավելի մեծ զումար կատարեր, քան թե այն զումարը, որ նրան առաջարկում էր Բոհեմունդը: Կարծես թե երկու հարյուր վաթսուց հազար ոսկե դրամ կազմող փրկագնի պատմությունը զուտ առասպել է: Հնարավոր է, որ կայսրը մտադրություն է ունեցել Բոհեմունդին փրկելու, սակայն իրականում նա ետ է գնել միայն Ռիշարին:

Թեոփիլակտոս արքեպիսկոպոսը ավելի է խճողում այդ հարցը՝ բեմահարթակ հանելով Գրիգոր Տարոնացուն: Նա նրան է վերագրում ռժոն տից

¹ Մատթեոս Ուռնայեցին (Երուսաղեմ, էջ 351) նրան անվանում է Պետկին և ասում է, որ կայսրը նրան ընդունել է պատվով և բանկարծեք պատում է կազմակերպել: Հայ երատարակիչը, ինչպես նաև Ֆրանսիացի թարգմանիչը չեն հասկացել այդ բառի իմաստը, որը hippodrome կամ ավելի շուտ *ἵπποδρομία*՝ «մարտակառքերի մրցավազք», բառի գոեհկացված գրությունն է:

¹ Albert d'Aix, p. 610.

² Մատթեոս Ուռնայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 294:

περικοχης ἀπονοίας πύργον καὶ τὸ τῆς φραγγικῆς ἀπονοίας ὕψωμα [«պարսկական ցնորքի աշտարակը և ֆրանկների ցնորքի բարձունքը»]. հաղթելու արժանիքը: Միգուցե դա հռետորական չափազանցությունն է, որով հեղինակն ակնարկում է, որ Գրիգորը կարող էր ազատել Բոհեմունդին Դանիշմանդի բանտից: Սակայն ո՛չ Ալբերտը, ո՛չ Մատթեոսը այդ բանը չեն նշում: Արդյո՞ք Գրիգորը համձնարարություն չէր ստացել կայսեր կողմից Դանիշմանդի հետ բանակցելու Բոհեմունդի վերաբերյալ:

Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսը, այնուամենայնիվ, սխալվում է, եթե լրջորեն հավատում է, որ Գրիգորը ծնկի էր բերել թուրք ամիրային կամ էլ, որ Բոհեմունդը նվաստացել էր այն աստիճան, որ կայսերը բախանձագին խնդրել էր փրկագնել իրեն: Ալբերտ դ'Էքսը հակառակը, ասում է, որ Բոհեմունդը համաձայն չէր, որպեսզի կայսրը իրեն փրկագնով ազատեր: Թեոփիլակոսը բավականաչափ տեղյակ չէր այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում հեռավոր արևելքում: Նրա թյուր պատկերացումը Դանիշմանդի իշխանության սահմանների մասին, որոնք, նրա կարծիքով, տարածվում էին մինչև Տանայիս գետը և Մեովտիս լիճը (Ազովի ծով), դրա վառ ապացույցն է:

Սակայն մենք չենք կարող Թեոփիլակոսին մեղադրել իր նամակի հասցեատիրոջը հաճոյանալու համար կանխատեսած կեղծիքներ գրելու մեջ: Միգուցե Գրիգորը մասնակցե՞լ էր Բոհեմունդի ազատագրման համար տարվող բանակցություններին: Սակայն այս հարցում ևս մենք բախվում ենք ժամանակագրական կարգի դժվարությունների: Ըստ Աննա Կոմեննայի որոշակի վկայության Գրիգորի նշանակումը Տրապիզոն և նրա ապստամբությունը վերաբերում են XII ինդիկտոնին՝ ἐπινεμῆσεως παριπεσούσης δωδεκάτης [«երբ անցնում էր տասներկուերորդ տարեդարձը»], այսինքն՝ 1103 թվականին: Մինչդեռ Բոհեմունդը փրկագնի դիմաց ազատ էր արձակվել 1103 թ. գարնանը, այսինքն՝ Գրիգորի Տրապիզոն ժամանելուց առաջ¹: Ինչպե՞ս կարող էր այդ դեպքում Գրիգորը միջամտել Բոհեմունդի ազատագրմանը:

Իսկ մյուս կողմից, եթե Գրիգորը Տրապիզոն հասնելուն պես ապստամբել էր կայսեր դեմ, շրթայակապ վիճակում տարվել մայրաքաղաք, ապա ինչպե՞ս բացատրենք Թեոփիլակոսի գովեստներով լի նամակները, որոնցից մեկը Գրիգորին է գրվել այն ժամանակ, երբ նա Տրապիզոնում էր, իսկ մյուսը՝ մայրաքաղաք վերադառնալուց հետո: Առաջինում Գրիգորը որակված է որպես հաղթանակ տարած զորավար, մեծ արժանիքների տեր մարդ,

¹ Ըստ արևմտյան հեղինակների Չատկի տոմի նախօրինի՝ մարտի 29-ին: Gesta francorum (= Historiens de Croisades, t.III), p. 564; Guillaume de Tyr (ibidem, I) X, 26: circa veris initium («նոսավորապես գարնան սկզբին»), Albert d'Aix, IX, 38 (ibidem, IV), p. 614 et Chronique de l'histoire du Royaume de Jérusalem, «Revue de l'Orient latin», 1909, p. 73 et sqq.

որը կայսեր համար τεχνικώτατος ἰατρός [«հմտագույն բժիշկ»], κυβερήτης [«նավավար»] է եղել բախտորոշ պահերին: Նա հույս ուներ արժանանալու կայսեր պարգևին իր εὐβουλίᾳ καὶ γενναϊότητι [«ողջամտության և ազնվության»] համար: Երկրորդ նամակը գրված է նույն ոճով: Գրիգորի վերադարձը մայրաքաղաք այնտեղ դիտվում է որպես դժբախտություն Կողքիսի և երջանկություն մայրաքաղաքի և կայսեր համար, որը ի դեմս նրա ֆրոսրոժ *ἄγρυσπος*, *γενησιώτατος* *σύμβουλος* [«անքուն պահապան, իսկական խորհրդական»] կուներար: Այսուհետ կայսրը կարող էր հանգիստ քնել: Այս ոճով չէ որ խոսում են ապստամբած պաշտոնյայի հետ: Թեոփիլակոսի հեղինակությունն այս դեպքում հակասության մեջ է մտնում Աննա Կոմեննայի հեղինակության հետ: Այս երկու հեղինակների տեղեկությունները համաձայնեցնելու համար պետք է ենթադրել, որ Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսը այստեղ նկատի ունի Գրիգորի առաջին ժամանումը Տրապիզոն, որը նախորդել է 1103-1104 թթ. և կարող է կապվել Բոհեմունդի գործի հետ: Սակայն Աննա Կոմեննան չի հաստատում այս ենթադրությունը: Նա Բոհեմունդի գերեվարության վերաբերյալ լռություն է պահպանում: Դա առավել ևս զարմանալի է, եթե հաշվի առնենք, որ մատենագիր արքայադուստրը չէր սիրում Բոհեմունդին, իսկ նրա նվաստացուցիչ վիճակը թուրքական բանտում կարող էր սնել նրա ատելությունը: 1103-1104 թթ. Գրիգորին Տրապիզոն նշանակելու մասին նա ասում է. *Ὁ ἥθε ῥηθεὶς Γρηγόριος ἀποστασίαν πάλαι ὠδίνων* [«նշյալ Գրիգորը վաղուց պատրաստվում էր ուրացության (քառացի՝ երկնում էր ուրացությամբ)»]¹, մինչդեռ նախորդ գլուխներում Գրիգորի մասին հիշատակություն չկա: Հղումը վկայում է, որ նա ասելիք ուներ Գրիգորի մասին, և միգուցե այդ ասելիքը կապված էր Բոհեմունդի ճակատագրի հետ, սակայն ցրվածության պատճառով մոռացել է դա ասել: Այս ամենն ընդունելի է, եթե մենք չենթադրենք, որ հեղինակի աշխատությունը բացթողում ունի և կամ, ինչպես դա կոեսնենք, եթե նա մեր Գրիգորին չի շփոթում մեկ այլ Գրիգորի հետ:

Հրատարակված քննադրում Թեոփիլակոսը Գրիգորին պրոտերոս է կոչում: Նա նրան գրում է որոշակի ընդմիջումից հետո: Սակայն նրա զգացմունքները Գրիգորի նկատմամբ չեն փոխվել: Գրիգորը նրա համար մնում է «անպարտելի ոգի ունեցող և անճանալի քաջության տեր» մարդ և այդ հատկանիշները մարմնի հավասարակշռվածության և ստավոր կարողությունների ներդաշնակության նշան են: «Նա ունի բազուկների կարիքը չզգացող բանականություն և բազուկներ, որոնք անում են այն, ինչ չէր համարձակվի նույնիսկ երևակայել բանականությունը»: Արքեպիսկոպոսն ի դեմս Գրիգո-

¹ Anna Comnena, XII, 7, p. 162.

րի տեսնում է վկայությունն այն բանի, որ մարդկային ցեղը ո՛չ ծեր է, ո՛չ գառամյալ, ո՛չ էլ անկարող է հերոսներ ծնելու: Գրիգորը որքան որ հիացնում է իր ռազմական տաղանդով, նույնքան էլ կառավարելու շնորհքով: Նա «շտեմարանն է բոլոր դրական հատկանիշների», նա նորօրյա Պրոմեթևսն է մարդկանց լուսավորելու համար: Նրա հաջողությունները բոլոր բնագավառներում ապացուցել են բարբարոսներից, որ հին հռոմեացիների առաքինությունները չեն մտել նրա մեջ: Թեոփիլակտոսը նրան խնդրում է գրել իրեն, քանի որ միայն մեկ նամակով նա «ուկով կլցնի իր տունը»¹:

Պրոեղոսի պատվաստիճանը, որը կարծես թե կրում էր Գրիգորը, մեզ մտածել է տալիս, և դա բնական է, որ այդ նամակը գրվել էր առաջին երկու նամակներից հետո, այսինքն՝ Տրապիզոնից վերադառնալուց հետո: Արքեպիսկոպոսի կողմից նրա կառավարելու ունակությանն ուղղված գովեստները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Գրիգորը Կողքիսից վերադառնալուց հետո նշանակվել էր ինչ-որ քաղաքացիական պաշտոնի: Մակայն այդ ժամանակաշրջանում Գրիգորը, որպես ապստամբ դիտվելով՝ չուներ այլևս իր նախկին վարկը: Այս հարցը փաստորեն համոզուցալուծել է տիկին Ս. Լըրուա-Մոլինգենը²:

Ծանոթանանք վերջապես Թեոփիլակտոսի չորրորդ և վերջին նամակին³: Այն հասցեագրված է Տարոնիտոպոլսին՝ Սկոպիայի դուքսին, որը նրան նամակով եպիսկոպոսական թափուր աթոռի համար թեկնածություն էր առաջարկել, սակայն պատասխան չէր ստացել: Տարոնիտոպոլսին հաղորդել էին, որ Թեոփիլակտոսը արհամարհել էր նրան և չէր պատասխանել: Իրականում Տարոնիտոպոլսի նամակը արքեպիսկոպոսին չէին հանձնել: Դրանով է պայմանավորված Թեոփիլակտոսի նամակի բովանդակությունը: Նա պաշտպանվում է այն մարդկանցից, որոնք իրեն զրպարտել էին իր հասցեատիրոջ աչքում: Ի միջի այլոց նա գրում է, որ ինքը խելքը դեռ չի թոցրել և շատ լավ տեղյակ է իր բարեկամի բարձր դիրքին, որի շնորհիվ նա «վերահսկում է ամեն ինչ» և արքեպիսկոպոսը թախանձագին խնդրում է «նրա սուրբ մոր անունից», որպեսզի հետաքննություն կատարվի և պարզվի, թե ո՞ւմ էր հանձնվել Տարոնիտոպոլսի նամակը և պարզվի թե ճիշտ է արդյոք այն լուրը, որ ինքն այդ նամակը պատասխանի արժանի չի համարել: Ինչ վերաբերում է Տարոնիտոպոլսի խնդրանքին, արքեպիսկոպոսը պատասխանում է, որ բոլոր աթոռները ներկայումս զբաղված են, բացի Վիդինի եպիսկոպոսական աթոռից: Մակայն քանի որ նա կարծում է, որ

այդ աթոռը պետք է զբաղեցնեն վերին աստիճանի կրթված և զարգացած մարդ, ապա արքեպիսկոպոսը ստիպված է մերժել իր նամակագրին և ակնարկում է, որ վայել չէ աստվածային պաշտոնները բաժանել ըստ որևէ մեկի բարեհաճության:

Ո՞վ է այդ Տարոնիտոպոլսը: Նամակի ոչ այնքան զովաբանական բնույթը մեզ թույլ չի տալիս նրան նույնացնելու Գրիգոր Տարոնացու հետ: Արքեպիսկոպոսը նամակում ակնարկում է նրա մոր սուրբ հիշատակը և դա վկայում է նրա մոր բարձր ծագման մասին ու մտածել է տալիս Մարիամի՝ Ալեքսիոս կայսեր քրոջ և Միքայել Տարոնացու կնոջ, մասին: Ըստ երևույթին խոսքը Հովհաննեսի՝ Միքայելի որդու և Գրիգորի քեռորդու, մասին է: 1054 թ. Միքայելը գտնվում էր Թրակիայում՝ Բերիայում: Հնարավոր է, որ հետագայում նրան նշանակած ինեին Սկոպիայի դուքսի պաշտոնին:

Ոմն [Հովհաննես] Սերվիլասի՝ Դաանյի տփ Տերբլեթ¹, հասցեագրված նամակում Թեոփիլակտոսը վերադառնալով Վիդինի աթոռի հարցին ի միջի այլոց գրում է. 'Εγὼ δὲ ὁ μάταιος καὶ ἄλλο σε ἤξιουν, τὸ ἐπειδ' ἂν τὸ περὶ τῶν Βυθίνων ψήφισμα γένηται, ἐμφανίσαι τοῦτο τῷ κυρῷ Γρηγορίῳ τῷ Ταρωνεϊτῇ καὶ παρ' ἐκείνου πιττάκιον αἰτήσαι πρὸς τὸν ἐν Βερροίῃ διενεργούντα τὸ ποιητέον αὐτῷ ὑποτιθέμενον. «Ես՝ նվաստ, մի խնդրանք ևս ունեմ: Երբ կլուծվի Վիդինի հարցը, այդ մասին հայտնիդ Գրիգոր Տարոնացուն և նրանից մի նամակ խնդրիր Բերիայի կառավարչի համար, ուր նա կգրի թե ի՞նչ է պետք անել»²:

Գրիգորի հիշատակումը այն հարցում, որը հետաքրքրում էր Տարոնիտոպոլսին կարող է նրանց նույնացման պատճառ դառնալ: Մակայն դա չպետք է անել: Նախ, ինչպես եզրակացնում ենք նամակից, Գրիգորը ապրում էր մայրաքաղաքում, մինչդեռ Տարոնիտոպոլսը կատարում էր Սկոպիայի դուքսի պարտականությունները: Բացի այդ, եթե Տարոնիտոպոլսը Գրիգորն էր, ապա հավանական չէ, որ Թեոփիլակտոսը մի կողմ նետելով Տարոնիտոպոլսի խորհուրդը Վիդինի հարցում, հետագայում հնարավոր համարեր դիմելու Գրիգորի հեղինակությանը կամ առաջարկելու դիմել նրան: Այսպիսով ավելի հավանական է, որ Տարոնիտոպոլսը Հովհաննեսն է՝ Գրիգորի քեռորդին:

Հովհաննես Սերվիլասը 1094 թ. հիշատակված է որպես կայսեր քառուղար. Դաանյի βασιλικὸς νοτάριος τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ ὁ Σερβλίτσας: Թվում է թե սա նույն այն մարդն է, որին Կոստանդին Մոնոմախի († 1054) քազավորության ժամանակ հանձնարարվել էր Վիրքի աշ-

¹ Migne, P.G., t. CXXVI, Epistula IV, ed. J. Meursius, col. 364-365.

² Տե՛ս նրա հոսվածը, էջ 589-592: Ծնագրում այս κρόκεδος տիտղոսը չկա: Դա բյուր ընթերցում է:

³ Migne, P.G., t. CXXVI, Epistula XIII, ed. J. Lamius, col. 524-525.

¹ Այս Սերվիլասի վերաբերյալ տե՛ս V. Laurent, Les Bulles métriques dans la sigillographie byzantine, t. VII (1934), p. 291.

² Migne, P.G., t. CXXVI, Epistula VIII, ed. B. Finetti, col. 321.

խարհագիրը և որը ցրել էր տեղացիներից կազմված զորքը, զինապարտությունը հարկավորությամբ փոխարինելու համար¹։

Բերիայի «դուքսը», որին Սերվիասը պետք է ուղարկեր Գրիգոր Տարոնացու հանձնարարական նամակը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ «Կոստանդինը՝ սերաստոկրատորի որդին», և Թեոփիլակտոսի մի նամակի հասցեատերը. *Κωνσταντίνω τῷ σεβαστῷ καὶ δοικτὶ Βερροίας, τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος*²։

«Սերաստոկրատոր»-ը Ալեքսիոս կայսեր եղբայր Իսահակի տիտղոսն էր։ Կոստանդինը նրա որդիներից մեկն էր։ Մյուս երկու որդիները՝ Հովհաննեսն ու Ալեքսիոսը, հերթով կառավարել են Դյուրաքիոնի դքսությունը։ Հովհաննեսից առաջ Դյուրաքիոնի դուքսն էր Հովհաննես Դուկասը՝ կայսեր աներորդին։ Նա այդ պաշտոնին էր նշանակվել 1085 թ. Դյուրաքիոնի վերստին գրավվելուց հետո։ Ըստ Աննա Կոմնենայի տեղեկությունների նա այդ պաշտոնը վարել է տասնմեկ տարի, ուրեմն մինչև 1096 թվականը։ Այս տարեթիվը չի հաստատվում, որովհետև նույն հեղինակը հայտնում է մեզ, որ 1091 թ. Դյուրաքիոնի դուքսի պաշտոնը զբաղեցրել է Հովհաննես Կոմնենոսը։ Արքայադուստր հեղինակը պատմում է մի միջոցեպ, ուր Հովհաննեսի՝ Դյուրաքիոնի կառավարչի, հավատարմությունը կասկածի տակ է առնվում։ Միայն նրա հոր՝ Իսահակի, միջամտությունն էր իբր փրկել մեղավորին պատժից։ Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսը այդ գործում այնքան էլ զովելի դեր չէր խաղացել։ Կայսրը արշավանք էր կազմակերպել սերբերի թագավոր Բողինի դեմ։ Նա ժամապարհին էր, երբ հասնելով Ադրիանուպոլիս արքեպիսկոպոսից ստացել էր մի նամակ, ուր վերջինս Հովհաննեսին մեղադրում էր դավաճանության մեջ. *καὶ γράμματα δεξάμενος τοῦ τηνικαῦτα ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας χρηματίζοντος περὶ τοῦ δοικτὸς Δυρραχίου Ἰωάννου τοῦ υἱοῦ τοῦ σεβαστοκράτορος διαβεβαίουμένα ἀποστασίαν ἐκείνον ὠδίνειν* [«Եվ ստացել է այդ ժամանակվա Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսի նամակը, որում նա զեկուցում էր Դյուրաքիոնի դուքս սերաստոկրատոր Հովհաննեսի որդու մասին և հավաստում, որ վերջինս պատրաստվում է դավաճանելու»]³։

Արքեպիսկոպոսը Թեոփիլակտոսն է։ Այն նամակները, որ նա գրել է սերաստոկրատորին, այսինքն Հովհաննես Կոմնենոսին, ամպայմանորեն նախորդում են միջոցեպին։ Հովհաննես Կոմնենոսը հաջորդել էր Հովհան-

նես Դուկասին Դյուրաքիոնում և քանի որ վերջինս ետ էր կանչվել Ալեքսիոսի կողմից 1092 թ. և ուղարկվել Ծախասի դեմ, ապա Հովհաննես Կոմնենոսի Դյուրաքիոն նշանակվելը թվագրվում է 1091 կամ 1092 թվականով⁴։ Հնարավոր է, որ հենց նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն 1091-1092 թթ. նրա եղբայր Կոստանդինը նշանակվել է Բերիա։ Նրա մյուս եղբայրը՝ Ալեքսիոսը, հիշատակված է որպես Դյուրաքիոնի դուքս 1106 թվականին⁵։

Վիդինի քեմի մասին Թեոփիլակտոսը Սերվիասին գրել է, անկասկած, որպես կայսեր քարտուղարի։ Նա այդ պաշտոնը վարում էր 1094 թվականին։ Բերիայի դուքսը, ըստ իս Կոստանդին Կոմնենոսը, որի մասին խոսվում է Թեոփիլակտոսի՝ Սերվիասին հասցեագրած նամակում, այդ պաշտոնը ստանձնել էր 1091-1092 թվականին։ Կոստանդինն ըստ երևույթին հրահանգների կարիք ուներ, քանի որ նշանակման վայրը հասնելով նա տեղյակ չէր իրավիճակին։ Հետևաբար որոշ հավանականությամբ մենք կարող ենք ենթադրել, որ Սերվիասին գրված նամակը տեղադրվում է մոտ 1091-1092 թվականին։

Այդ ժամանակաշրջանում Գրիգոր Տարոնացին արքունիքում բարձր պաշտոն էր զբաղում, պակաս բարձր չէր, հավանաբար, և նրա քեռորդի Հովհաննեսի (Տարոնիտոպուլոսի) դիրքը։ 1093 թ. Ալեքսիոս կայսեր դեմ դավադրությունից հետո, որի մասնակցության մեջ մեղադրվել էր Միքայել Տարոնացին, նրա որդի Հովհաննեսը խուսափել է շնորհագրությունից, և դա ապացուցում է, որ հակառակ Աննա Կոմնենայի տեղեկություններին նրա հոր մեղքը ապացուցված չէր։

Գրիգոր Տարոնացուն ուղղված Թեոփիլակտոսի նամակը, որը գրվել է Կողքիսից վերջինիս վերադարձից հետո, նույնպես անվստահություն է հարուցում այն ամենի նկատմամբ, ինչ հաղորդում է արքայադուստր պատմիչը նրա ապստամբության վերաբերյալ։ Յա. Փ. Ֆալմերայերն այդ ապստամբությունը կապում է Գրիգոր Գաբրասի և ոչ թե Գրիգոր Տարոնացու անվան հետ⁶։ Աննա Կոմնենայի մասին մի մեծագրության հեղինակ տիկին Գ. Բուկլերը նույնպես վերջերս կարծիք է հայտնել, որ Աննա Կոմնենան Գրիգոր Գաբրասին շփոթել է Գրիգոր Տարոնացու հետ⁷։ Այդ դեպքում Օ դժե թղթեւց Իրոդորուց [«հիշյալ Գրիգորը, և այլն»] մեջբերումը կհամապատասխանի իրադրությանը։

Մակայն Աննա Կոմնենայի վկայությունը որոշակի է։ Նա անձամբ ճանաչում էր Գրիգոր Տարոնացուն, որն իր ամուսնու՝ Նիկեփորոս Վրիեննի-

¹ Cedrenus, II, p. 608; Zacharia von Lingenthal, Jus graeco-romanum, I, p. 338, ed. 1931; Kekaumenos, Strategikon, § 50. քորդում է Սերվիասի ձեռնարկած միջոցներից համարելով, որ դրանք կանակացնեին Եվրոպան։

² Migne, P.G., t. CXXVI, Epistula LXVIII Meurs., col. 488-489.

³ Anna Comnena, VIII, 7, p. 412.

⁴ Anna Comnena, VII, 8, p. 367; IX, 1, p. 425.

⁵ Id., XII, 4, p. 148.

⁶ J. Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München, 1827, S. 16.

⁷ G. Buckler, Anna Comnena : A Study, Oxford, 1929, p. 254.

սի, բարեկամներից էր: Մենք տեսանք, որ Վրինննիտը նույնիսկ միջամտել էր Գրիգորի՝ բանտում եղած ժամանակ նրա վիճակը բարելավելու համար: Եթե մենք չենք ցանկանում միանալ այն կարծիքին, որ անպատեհ շփոթություն է տեղի ունեցել Գաբրասի ու Տարոնացու պարագային, ապա մենք պետք է ընդունենք, որ Գրիգոր Տարոնացու ապստամբությունն այդքան լուրջ չէր, որքան ներկայացրել է արքայադատարը: Բռնազավթիչ Ալեքսիտը վախենում էր թագը կորցնել և անվստահությունը որպես անվտանգության միջոց վերածել էր համակարգի: Ամենուր նա տեսնում էր միայն խարդավանքներ, դավաճանություններ և դավադրություններ: Դրան պետք է ավելացնել նրա ծայրահեղ ազատությունը, որը դրոյում էր նրան զոհեր փնտրելու նրանց ունեցվածքին դավաճանության պատրվակով տիրանալու համար: Աննա Կոմնենան իր աշխատության մեջ նկարագրում է ավելի քան տասնհինգ միջադեպ, երբ նրա հոր կյանքն իբր վտանգված էր: Որպես օրինակելի դուստր նա սիրում էր ցցուն դարձնել իր հոր հաջողությունները, ինչպես նաև չափազանցել այն վտանգները, որ սպառնում էին նրան: Այդ տասնհինգ դավադրությունների մեծ մասը երևակայական են և միտումնավոր. դրանց նպատակն է ցուցադրել նրա հոր՝ կայսեր, մեծահոգությունն ու մարդասիրությունը: Գրիգորի դեպքը նույն շարքից է, եթե նա մնում էր, ինչպես վկայում է Թեոփիլակտոսը, կայսեր նվիրված բարեկամն ու խորհրդատուն: Բացի այդ Աննա Կոմնենան ինքը խոստովանում է, որ իր հայրը Գրիգորին առավել մեծ պատվի է արժանացրել, քան այն պատիվը, որը նա վայելում էր մինչ մեղադրանքը: Այդուհանդերձ, նույնիսկ այս վարկածն ընդունելու դեպքում, մենք չենք կարող լուծել մեր առջև ծառայած հիմնական խնդիրը. ե՞րբ և ինչպե՞ս է Գրիգորը տապալել երկու «աշտարակները»՝ թուրքականը և ֆրանկականը, եթե նա Տրապիզոն է նշանակվել XII ինդիկտոնում - 1103 թ. սեպտեմբեր - 1104 թ. սեպտեմբեր, այսինքն՝ 1103 թ. մարտի 29-ին Բոհեմունդին ազատ արձակելուց հետո: Արդյո՞ք Գրիգորն առաջին անգամ է ժամանել Կողքիս, և ի՞նչ պաշտոնով: Այդ պահի քաղաքական իրավիճակը թույլ չի տալիս մտածելու Դանիշմանդի հետ զինված ընդհարման մասին: Դիժ-Արսլանն ու Դանիշմանդն այդ ժամանակաշրջանում իրենց զգում էին Նիկեից մինչև Մելիտենե ընկած մեծ տարածքի լիարժեք տերերը: 1101 թ. նրանք գրավում են Մելիտենեն ու գերեվարում Բոհեմունդին ու Ռիշարդին: Հաջորդ տարին նրանք երեք անգամ ջարդում են խաչակիրների զորքը: Միայն 1103 թ. նրանց բարեկամությունը խափանվում է Բոհեմունդի փրկագնի պատճառով: Դրան ավելացնենք, որ Ալեքսիոսի քաղաքականությունն այդ ժամանակ հակվում էր նրան, որ անհրաժեշտ էր պահպանել Դիժ-Արսլանի համակրանքը՝ հարկ եղած դեպքում նրա ուժերը խաչակիրների դեմ օգտագործելու համար: Այդ պայմաններում հարց չէր

կարող ծագել ռազմական գործողությունների մասին ո՛չ Դիժ-Արսլանի, ո՛չ էլ նրա դաշնակցի՝ Դանիշմանդի, դեմ: Եթե Գրիգորը Կողքիս էր ուղարկվել Բոհեմունդի ազատ արձակվելուց առաջ, ապա՝ միայն որպես երկրի դուքս: Եվ իսկապես, այն ամենը, ինչ նրան է վերագրում Թեոփիլակտոսը, բնորոշում է դուքսի՝ զավառի զինվորական առաջնորդի իրավասությունները: Որպես այդպիսին Գրիգորը վերջ է դրել Դանիշմանդի ասպատակություններին, նա խաղաղություն է հաստատել Կողքիսում, այն հեռու պահելով 1101-1103 թթ. փոթորիկներից: Նա ակամատես է եղել Բոհեմունդի նվաստացմանը Դանիշմանդի կողմից: Հնարավոր է, որ նա այդ բանին նպաստել է գաղտնի կերպով: Նա տեսել է, թե ինչպես է Դիժ-Արսլանը զսպում Դանիշմանդին՝ հնարավոր է, որ դարձյալ իր դրոյմամբ: Նա միջամտել է «արևելքի գոռոզ ազատագրողի» ետզմանը: Դրանք հավանաբար գնահատելի արժանիքներ էին, որպեսզի Գրիգորի կամ նրա պատվիրակ Թեոդոսի կողմից չափազանցված տեսքով Օքրիս հասնելով՝ սնած լինեին Թեոփիլակտոսի հետտորական տաղանդը և բորբոքեին նրա ներքողիչ գրիչը: Այս ամենը մեզ բերում է այն ենթադրության, որ Գրիգորը Տրապիզոնի դուքսն էր XII ինդիկտոնից առաջ և որ նրան հաջորդել է Գրիգոր Գաբրասը, որը նշանակվել է XII ինդիկտոնին և ապստամբությունը նա է բարձրացրել: Նա էր [«Ոճյալ Գրիգորը, որ վաղուց երկնում էր ուրացությանը»]՝ *Ὁ ἦθε ῥήθεις Γρηγόριος ἀποστασίαν πάλαι ὠδίνων*: Եթե Տարոնացին անցյալում ինչ-որ չափով վարկաբեկված լիներ, ապա Օքրիսի արքեպիսկոպոսը, որը շրջահայաց մարդ էր, անպայման կխուսափեր նրա հետ նամակագրական կապ պահպանելուց: Ուրեմն Աննա Կոմնենան շփոթել է այդ երկու անձանց: Սա շատ ուսանելի դրվագ է Աննա Կոմնենայի երկասիրության գիտաքննական գնահատման համար¹:

¹ Այս նկատառումները պահպանում են իրենց արժեքը նույնիսկ այն դեպքում, եթե տիկին Ա. Լըրուա-Մալինգենի՝ ճիշտ ընթերցանության վերականգնումից հետո ապացուցվի, որ J. Meursius-ի հրատարակած չորրորդ մամակը 1103 թ. հետո չի գրվել:

ԹՈՌՆԻԿ ՎԱՆԱԿԱՆ

Հռչակավոր գորավար Թորնիկի մասին տարբեր աղբյուրներից մեզ հասած տեղեկությունները համարժեք չեն: Թորնիկն ու Դավիթ կյուրոպաղատը իրենց ուրույն տեղն են գրավել Բյուզանդիայի պատմության մեջ այն ժառանգության շնորհիվ, որ նրանք մատուցել են կայսրությանը, նրա համար ճակատագրական մի պահի: Բյուզանդացի հեղինակները դրա մասին քիչ բան գիտեն, իսկ այն, ինչին մենք տեղեկանում ենք այլ աղբյուրներից, գերծ չէ խիստ վիճելի տարրերից:

Տեղին կլինե՞ր անդրադառնալ այդ խնդրին՝ Դավիթ կյուրոպաղատի միջամտության բնույթն ու, հատկապես, Թորնիկ Վանականի խաղացած դերը ճշգրտելու համար:

Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ (1) Վիրքի իշխան Դավիթ կյուրոպաղատը անդամագրվել էր Վարդաս Փոկասի գործին (2): Կայսերական բանակին Լիկանդոսի Լապարայում և Ռագին կոչվող վայրում ջախջախելուց հետո Սկլերոսը հանդգնաբար մոտենում էր մայրաքաղաքին: Այդ ճակատամարտերի ընթացքում նա գերեվարել էր Լևոն պրոտովեստիարիոս գորավարին և սպանել գորավար Պետրոս Փոկասին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Վասիլ II կայսրը ետ է կանչում Վարդաս Փոկասին վանքից, ուր վերջինս քաշվել էր տարիներ առաջ, և ուղարկում ապստամբի դեմ:

Կեդրենոսի հաշվետվությունը նոր գորավարի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ, չնայած շատ մանրամասն է, սակայն լավագույնը չէ: Համաձայն նրա տեղեկությունների Վարդաս Փոկասը գալիս է Կեսարիա: Այստեղից նա մեկնում է Ամորիոն, ուր տեղի է ունենում առաջին ճակատամարտը Սկլերոսի հետ: Փոկասը պարտություն է կրում և մահանջում Խարսիանոն: Սկլերոսը հետապնդում է նրան և գալիս ու բանակում Բագիլիկա Թերմայում: Սկսվում է ճակատամարտը և այս անգամ ևս հաղթում է Սկլերոսը: Հուսահատված Փոկասը շտապում է Վիրք Դավիթ կյուրոպաղատից օգնություն խնդրելու: Նա վերադառնում է վրաց օժանդակ գորամասերի հետ միասին և դիրք գրավում «Հալիս գետի մոտ Պանկալեա» դաշտում: Նա իր բախտն է փորձում երրորդ անգամ, սակայն հենց առաջին բախումից հետո վրացական զորքը մահանջում է՝ պատրաստ փախուստի: Այս պահին Փոկասն առաջ է գալիս և մարտահրավեր է նետում Սկլերոսին: Երկու ախոյաններն իրենց ուժերն են չափում կատաղի մենամարտում:

Պարտություն կրելով Սկլերոսը փախչում և ապաստան է գտնում Բաղդադի արքունիքում¹ (3):

Կեդրենոսի շարադրանքը, հանգամանալից լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, կասկածանքի առիթ է տալիս: Վարդաս Փոկասին վերագրվող չափազանց անտրամաբան ուղերթը մտածել է տալիս, որ պատմիչն ինչ-որ բան խառնել է:

Եվ իսկապես, Լևոն Սարկավագի վկայությունից մենք գիտենք, որ Պանկալեան գտնվում էր Ամորիոնի մոտ՝ τὸ Ἄμοριον προσέγγιον, և ոչ թե Հալիս գետի ափին²: Այսինքն ստացվում է, որ Պանկալեայի և Ամորիոնի ճակատամարտերը նույնամուն են: Յահյան հաստատում է այդ բանը: Նա քաջ ծանոթ է *Բնկալիի* ճակատամարտին, հայտնում դրա թվականը, որն է 978 թ. հունիսի 19-ը, և չի համարում, որ դա վերջին ճակատամարտն էր: Վճռական ընդհարումը տեղի է ունեցել 979 թ. մարտի 24-ից հետո, որն ավարտվել է Սկլերոսի պարտությամբ ու փախուստով³:

Կեդրենոսն, ուրեմն, սխալվել է երկու մասի բաժանելով հակառակորդ ճամբարների ձեռնարկած ճակատամարտերից մեկը: Նշանակալից զուգահեյություն կա: Ամորիոնի ճակատամարտը, ըստ Կեդրենոսի, ավարտվում է Վարդաս Փոկասի և Կոստանդին Գաբրասի՝ Վարդաս Սկլերոսի գորավարներից մեկի, մենամարտով: Մենամարտ, որից Փոկասը հաղթանակած է դուրս գալիս, իսկ Գաբրասը զոհվում է: Պանկալեայում նույն բանն է տեղի ունենում, սակայն այս անգամ մենամարտում են Փոկասն ու Սկլերոսը, և հաղթում է դարձյալ Փոկասը: Հավանաբար սրանք նույն սյուժեի երկու տարբերակներ են, և ի վերջո երկու ճակատամարտերը հանգում են մեկի: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Կեդրենոսն օգտագործել է ժողովրդական երգեր, ուր նույն իրադարձությունները ներկայացված են տարբեր ձևերով: Հնարավոր է նաև, որ նա հորինել է երկրորդ մենամարտը նպատակ ունենալով այդ ահեղ թշնամուն հաղթելու արժանիքը վերագրել քաջառապես անձամբ Փոկասին և ոչ թե կյուրոպաղատի օգնությանը:

Համենայն դեպս կասկածից վեր է, որ վերջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել Բագիլիկա Թերմայում և ոչ թե Պանկալեայում: Չարզմա վանքի պատին գետեղված վրացական արձանագրությունը հաստատում է այդ բանը, վկայելով, որ Սկլերոսը պարտություն է կրել *Խարսանայում* (Խարսիանոն) Սարկեն⁴ կոչվող վայրում, այսինքն Արվա Սարավենայում, որը

¹ Cedrenus, II, pp. 422-432.

² Leo Diaconus, p. 170.

³ Яхья (= В. Розен, Василий Болгаробойца, с. 3).

⁴ Е. Такешишвили, Зарэмский монастырь («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»), XXXV (1905), с. 19.

նույնամանում է Բազիլիկա Թերմայի հետ: Այդ ճակատամարտի ժամանակ էր, որ Դավիթ կյուրոպաղատի ուղարկած զորքը 979 թ. մարտի 24-ին որոշել է քաղաքացիական պատերազմի ելքը:

Ո՛չ Լևոն Սարկավազը, ո՛չ Յահյան ոչինչ չգիտեն Դավթի միջամտության մասին: Ըստ Կեդրենոսի Դավիթը միջամտել է Փոկասի անձնական խնդրանքով: Նա գնացել է Դավթի մոտ ըստ *διὰ ταχέως ἀνεισιν εις τήν Ἰβηρίαν, καὶ Δαβίδ τῷ τῶν Ἰβήρων ἄρχοντι προσελθὼν εἰς ἐπικουρίαν ἤτεϊ στρατόν* [«որքան հնարավոր է շուտ Իբերիա հասնելու համար, և, գալով Իբերիայի իշխան Դավթի մոտ, խնդրել է օգնական զորք»]: Քանի որ Դավիթը «բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Փոկասի հետ, վերջինիս Խաղիկայի դուքս եղած ժամանակից ի վեր»՝ *ἐπεφιλίωτο γὰρ τῷ Φωκῆ ἐξ οὗ δούξ ἦν Χαλδία*¹, նա ընդառաջում է իր բարեկամի խնդրանքին: Մենք գիտենք, որ, իսկապես, Վարդապետ Խաղիկայի և Կոլոնիայի դուքսն է եղել, երբ ես է կանչվել Չմշկիկի կողմից և քարոզվել Ամասիա²: 968 թ. Մանազկերտի արշավանքը նրան է հանձնարարվել, անկասկած, որպես Խաղիկայի դքսի³: Հետևաբար Խաղիկա նրա նշանակումը այդ թվականից առաջ է տեղի ունեցել: Նշենք նաև, որ ըստ «Վրացական ժամանակագրության» Դավիթ կյուրոպաղատն Ադրանասեի [Ատրնեսեի] որդին էր: Ադրանասեն մահացել էր 983 թ. և, հետևաբար, նրա որդու իշխանությունը հաշվում են այդ թվականից: Դա չի արդարացվում: Դավիթը չի կարող այդ Ադրանասեի որդին լինել, քանի որ նա իշխել է 968 թվականից:

Նույն ժամանակագրության մեջ տեղեկություն կա, որ Դավթի օգնությանը դիմելու գաղափարը հղացել է անձամբ Վասիլ II կայսրը և ոչ թե Վարդաս Փոկասը, և հեղինակը մեզ ծանոթացնում է այդ խնդրանքի և պատասխան օգնության հանգամանքներին: Այժմ մեզ հայտնի է այն աղբյուրը, որից վերցվել են այդ տեղեկությունները: Դա Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքն է, որն այսօր մատչելի է դարձել գիտական աշխարհին պրոֆ. Պ. Պետերսի⁴ լատիներեն թարգմանության շնորհիվ: Ահա թե ինչ ենք մենք այնտեղ կարդում:

Հովհաննեսը Դավիթ կյուրոպաղատի հպատակներից էր: Նա թողել էր աշխարհիկ կյանքը և վանական կարգ ընդունել Չորս Եկեղեցի կոչվող վանքում: Այդ վանքը գտնվում էր Շորոխ (Ակամսիս) գետի ձախ ափին, Պերտեկրեկի մոտ և ներկայումս հայտնի է Դորդ-Քիլիս (Չորս Եկեղեցի)

թուրքական անվամբ: Հետագայում Հովհաննեսը գնացել է Օլիմպոս լեռան վրա գտնվող մի վանք: Այդ ժամանակ կայսրը Դավթին է զիջում Վերին աշխարհը և պատանդներ պահանջում: Հովհաննեսի աներորդիները նրա որդի Եվթիմիոսին որպես պատանդ հանձնում են կայսերը: Հովհաննեսը ստիպված է լինում մայրաքաղաք գնալ իր որդուն ազատելու համար: Արքունիքում հարգանք վայելող իր աներոջ՝ Արուսարքի, միջոցով Հովհաննեսը մուտք է գործում այնտեղ, կայսրը բարեհաճությամբ է ընդունում նրան և ընդառաջում նրա խնդրանքին: Հովհաննեսն իր որդու հետ վերադառնում է Օլիմպոս լեռը: Այնտեղից, դարձյալ իր որդի Եվթիմիոսի հետ միասին, նա գնում է Սուրբ Լեռ: Այնտեղ Ս. Աբամասի մայրավանքում մնում է երկու տարի և ծառայում որպես խոհարար:

«Այդ ժամանակ» մեծն Թոռնիկը վանական է դառնում «իր հայրենիքում» և գնում իր բարեկամ Հովհաննեսի մոտ՝ Օլիմպոս: Զգտնելով Հովհաննեսին Օլիմպոսում, գնում է Սուրբ Լեռ:

«Այդ ժամանակ» Վարդաս Սկլերոսը ապստամբության դրոշ է պարզում: Կայսրերը (Վասիլ II ու Կոստանդին VIII) և մայր կայսրուհին (4) փակվելով իրենց պալատում չգիտեին՝ ի՞նչ ձեռնարկել, և նրանց թվում էր, որ միայն Դավիթ կյուրոպաղատը կարող էր նրանց դուրս քերել այդ ծանր վիճակից: Սակայն նրանք ինչպե՞ս կարող էին լուր ուղարկել Դավթին, եթե ապստամբները գրավել էին ճանապարհները: Այդ ժամանակ հիշում են Հովհաննեսի և Թոռնիկի մասին, որոնք գտնվում էին Ս. Աբամաս մայրավանքում և կանչում նրանց արքունիք: Վասիլն ու Կոստանդինը չափահաս չէին և այդ պատճառով իրական իշխանությունը կայսրուհու ու պարակիմնմենոսի (5) ձեռքին էր: Հովհաննեսն ու Թոռնիկը ներկայանում են արքունիք: Վասիլն ու Կոստանդինը իրենց մոր հրահանգով նետվում են Հովհաննեսի ոտքերը: Նրանց մայրն ասում է Հովհաննեսին. «Հայր սուրբ, Աստված քեզ կհատուցի այն ամենի համար, ինչ որ դու կանես հանուն այս որբերի»: Թոռնիկը դժկամությամբ է համաձայնում: «Աղերսալի նամակներով» ծանրաբեռնված նա ճանապարհ է ընկնում Դավթի մոտ: Կյուրոպաղատը խոստանում է իր իսկ Թոռնիկի առաջնորդությամբ զորք ուղարկել: Թոռնիկը լուր է ուղարկում արքունիք իր առաքելության դրական արդյունքի մասին: Դավիթը նույնն է անում: Պայմանավորվում են, որ կայսրերը Դավթին պետք է զիջեին հունական երկրի վերին մասը որպես ցմահ տիրույթ, իսկ Թոռնիկը պետք է տիրանար պարտված հակառակորդի ռազմավարին: Պայմանավորվել էին նամակով:

Այդ ամենից հետո Դավիթը Թոռնիկին տրամադրում է տասներկու հազար ձիավոր և նրան ուղարկում ապստամբի դեմ: Թոռնիկին հաջողվում է ջարդել Սկլերոսին, որին հետապնդում է մինչև Պարսկաստան: Դավիթը

¹ Cedrenus, II, p. 431.

² Idem, II, p. 379.

³ Աստիկ, Գ, գլ. 8:

⁴ «Analectia Bollandiana», t. XXXVI-XXXVII, տե՛ս նաև ֆրանսերեն թարգմանությունը «Irénikon» հանդեսում, t. VI (1929), nov.-déc. և t. VII (1930), janv.-févr.:

ջերմորեն ողջունում է հաղթողին: Հետո Թոռնիկը գնում է կայսրերի մոտ և արժանանում հաղթանակած զորավարին վայել ընդունելության: Դրանից հետո Թոռնիկը վերադառնում է Սուրբ Լեռ:

Պետք չէ գերազնահատել այս շարադրանքի պատմական արժեքը: Քիչ քե շատ ճշգրիտ տարեթվի բացակայությունը արդեն իսկ վատ նշան է: Շարադրանքի հեղինակը տեղյակ չէ, քե ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում են Հովհաննեսը, Եվթիմիոսն ու Թոռնիկը Սուրբ Լեռ գնացել: Նա աղոտ և շփոթ պատկերացում ունի պատանդների պատմության մասին: Նա այն կապում է տարածքային զիջման հետ, մինչդեռ հետագայում ասում է, որ տարածքային զիջումն արվել էր Դավթի ռազմական օգնության կապակցությամբ և որպես վարձատրություն դրա դիմաց: Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքի մեկ այլ տարբերակ ևս կա: Այդ վարկածում խոսք չկա պատանդ տալու մասին: Հովհաննեսը, որը ծագումով Տառնից էր (Տայք), վեղար է դնում և Աթոս գնում, իր որդի Եվթիմիոսին քողնելով տատի ու պապի խնամակալության ներքո: Պապը Եվթիմիոսին տանում է Կոստանդնուպոլիս Նիկեոս կայսեր արքունիքը: Հովհաննեսը տեղեկանալով որդու ժամանման մասին՝ զայիս է մայրաքաղաք նրան իր մոտ տանելու համար: Պապն ընդդիմանում է, քանի որ չի ցանկանում բաժանվել երեխայից: Միջամտում է կայսրը և առաջարկում է հնարավորություն տալ երեխային ինքնուրույն ընտրություն կատարել: Երեխան ընտրում է հորը և նրա հետ մեկնում Սուրբ Լեռ¹:

Ըստ այս տարբերակի Եվթիմիոսը որպես պատանդ Կոստանդնուպոլիս չի տարվել: Նա հորն ուղեկցել է Օլիմպոս լեռ՝ ուր 977-978 թթ. իրեն նվիրել է գրական աշխատանքի՝ փաստ, որ հայտնի է մի ձեռագրի հիշատակարանից: Պատանդների պատմությունը մեզ տանում է 991 թ., ինչպես կտեսնենք ավելի ուշ: Այն ոչ մի կապ չունի Եվթիմիոսի հետ:

Ըստ Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքի Եվթիմիոսը մահացել է 1028 թ. վաթսուներեց տարեկան հասակում: Հետևաբար նա ծնվել է 963 թվականին: Սակայն 977-978 թթ. Եվթիմիոսն արդեն այն տարիքում էր, որ կարող էր քարզմանություններ կատարել Օլիմպոսում: Այս սխալները, անկասկած, չեն նպաստում մեր վավերագրի հեղինակությունը բարձրացնելուն:

Այն տեղեկությունները, որ վավերագիրը տալիս է Թոռնիկի մասին, պակաս վիճելի չեն: Թոռնիկը, ըստ վարքի, վանական դառնալով իր հայրե-

¹ Այս տարբերակը գտնվում է Թիֆլիսի Եկեղեցական քանդարանի № 222 Հայտնավարում: Մ. Գ. Ջանաշվիլին այն նկարագրել է «Сборник материалов... Кавказа» ժողովածուում, էջ 158, ուր նա Հայտնավարը թվագրում է XI դարով: Մեք հաստատ չգիտենք, արդյո՞ք կայսեր անունը նշված է եղել ձեռագրում, քե՞ այն ավելացրել է Ջանաշվիլին:

միջում, ճանապարհորդություն է ձեռնարկում դեպի Օլիմպոս, հետո գնում է Աթոս: Այդ տեղաշարժերի տարեթիվը նշված չէ: Համենայն դեպս, դրանք պետք է տեղի ունեցած լինեին 978 թ. առաջ, որովհետև 978 թ. հունիսի 19-ին Պանկալեայի ճակատամարտից հետո Թոռնիկին համձնարարվել է օգնություն խնդրել Դավիթ կյուրոպաղատից: Սակայն այն ձեռագրերը, ուր պահպանվել է Թոռնիկի անունը, իրենց հիշատակարաններում նշում են, որ 977-978 թթ. նա դեռևս գտնվում էր Ոսկիքում՝ Տայքում¹: Հիշատակարաններից մեկում Թոռնիկը գովեստով է հիշատակվում: Դրա հեղինակն է Դավիթ գրիչը, որը 977 թ. մի ձեռագիր ընդօրինակելիս լրացրել է բնագրի հիշատակարանը՝ այնտեղ ներմուծելով շատ հետաքրքիր մի նշում Թոռնիկի մասին: Հովհաննես Թոռնիկը դարձել է Հովհաննես Մինկելյոս: Նա հրաժարվել է երկրային փառքից այն պահին, երբ մեծության զագաթնակետին էր և վայելում էր սուրբ կայսրերի լիակատար համակրանքը, նա հրաժարվել է զինվորական կարիերայից վանականի վեղար հագնելու համար: Հռչակի և կայսերական համակրանքի նա արժանացել էր կայսրերին մատուցած մի ծառայության համար: Նա գնացել էր Դավիթ կյուրոպաղատի մոտ և նրա հրամանով ջարդել սուրբ կայսրերի շար հակառակորդին: Դավիթ գրիչը չի ասում, որ այդ ժամանակ Թոռնիկը Աթոս էր գնացել, չի ասում նաև, որ կյուրոպաղատի մոտ նրան ուղարկել էին կայսրերը: Այստեղ խոսք չկա ո՛չ կայսրուհու, և ո՛չ պարակիմոնենոսի մասին: Այն ժամանակ, երբ գրիչը շարադրում էր իր հիշատակարանը, Հովհաննես Թոռնիկն արժանացել էր սինկելյոսի կոչմանը (6), հավանաբար Սկլերոսի դեմ կատարած իր սխրանքի համար:

Այն ամենը ինչ մենք իմանում ենք Թոռնիկի մասին Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքից՝ հիմնվում է Դավիթ գրչի արժեքավոր հիշատակարանի վրա: Մեր կարծիքով այս ստեղծագործության հեղինակը ձեռագրի հիշատակարանից բացի այլ աղբյուրներ չի ունեցել: Նա ավելացրել է որոշ մանրամասներ, որոնք սակայն արդյունքն են սուսկ նրա ներշնչանքի: Դրանց թվին է պատկանում նաև այն տեսարանը, ուր պատանի կայսրերը ընկնում են Հովհաննես Թոռնիկի ոտքերը, կամ կայսրուհու և պարակիմոնենոսի աղաչանքների տեսարանը՝ միամիտ մտքի հնարանք, որը ոչ մի պատկերացում չունի կայսերական արքունիքի սովորությունների մասին: Այս երկրորդական տարրերը բացակայում են Դավթի մոտ, և դա նրան մերձեցնում է այս հարցում Կեղերենոսին: Դավիթ կյուրոպաղատին դիմել էր ոչ քե բյուզանդական արքունիքը, այլ Վարդաս Փոկասն իր նախաձեռնությամբ: Այդ ժամանակ վանական կարգ ընդունած Թոռնիկը գտնվում էր

¹ Այստեղ և հետագայում նշվող հիշատակարանների վերաբերյալ տե՛ս մեր «Թոռնիկի ընտանիքը» հոդվածը, որը հաջորդում է այս ուսումնասիրությանը:

Ոսկիք վանքում: Վարդապետ Երան հանում է վանքից և ուղարկում Դավիթ կյուրոպաղատի մոտ: 979 թ. մարտի 24-ի ճակատամարտից հետո վանական-գորավարը բողոքում է «երկրային փառքը» Աթոս գնալու համար. Հովհաննես Թոռնիկը դառնում է Հովհաննես Մինկելյուս:

Վրացական ավանդության մեջ ցավալի մի խառնաշփոթ է տեղի ունեցել: Վարդապետ Փոկասը դավել էր Չմշկիկ կայսեր դեմ և արքայի վրա Ամասիա: Ընթացում բնավորություն ունենալով, նա փախել էր մեծաստանից և փորձել կրկին ապստամբություն բարձրացնել: Չմշկիկը «ստիպել էր նրան վերադառնալ և հեռանալ Քիոս կղզին»՝ *μόνον δὲ γενόμενον κληροικδν ἐν τῇ νήσῳ Χίω ὑπερορίζει ὁ βασιλεὺς*¹:

Երբ Վարդապետ Սկլերոսը, հաղթելով կայսեր զորավարներին, սպառնում է մայրաքաղաքին, արքունիքում հիշում են հռչակավոր ճգնաժամի մասին, նրան հանում են վանքից և զորքի զլուխ դնելով ուղարկում ապստամբի դեմ: Երկու հակառակորդներին՝ Փոկասին և Սկլերոսին իրար դեմ լարելու մտքի հեղինակը Պետելյոս (Թռչուն) մակամունով հայտնի պարակիմոնենոս Վասիլին էր: Նա հավասար նվիրվածությամբ ծառայել է չորս կայսերի՝ Կոստանդին VII Ծիրանածին, Առնանոս I Լեկապենոսին, Նիկեիորոս II Փոկասին ու Հովհաննես I Չմշկիկին, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ուղղություն էր տալիս երիտասարդ կայսր Վասիլի առաջին քայլերին. *Ὁ δὲ παρακιμώμενος, αὐτοὺς ἐκ τῶν ἀπορηθῆναι (ἡδὴ γὰρ ὁ Σκλήροδς ἐπλησίαζε τῇ βασιλείῳ) μίαν ἐγνώκει βοήθειαν ἀποχωρῶσαν, Βάρδακ τὸν Φωκᾶν μεταπέμψασθαι τῆς ὑπερορίας, μόνον ἀξιομαχὸν οἰηθεὶς τοῦτον ἀντίπαλον ἔσεσθαι τῷ Σκλήρῳ* [«Պարակիմոնենոսը, բողոքովին ճարահատյալ, քանի որ Սկլերոսն արդեն մոտենում էր մայրաքաղաքին, օգտակար գտավ դիմել միայն մեկ միջոցի՝ ուղարկել Վարդապետ Փոկասին, որն, իր կարծիքով, Սկլերոսի միակ արժանի հակառակորդը կարող էր լինել»]²:

Վրացական ավանդությունն այնքանով, որքանով վերարտադրված է Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքում, ծանոթ չէ այդ կարևորագույն փաստին: Այն Սկլերոսի նկատմամբ տարած հաղթանակը վերագրում է անձանք Թոռնիկին: Բյուզանդացի զորավարը ճուշտ էր թոռնիկի հետ և, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել, կլանվել նրա կողմից երկու միամտան փաստերի՝ երկու կոչերի, հետևանքով, որոնցից մեկը կայսերական արքունիքն ուղղել էր վանական Վարդապետ Փոկասին, իսկ մյուսը Վարդապետ Փոկասն ուղղել էր Թոռնիկ Վանականին: Վրացական վավերագիրն այդ

կապակցությամբ պահպանել է հետաքրքիր մի մանրամասն: Այստեղ նշվում է այն դերը, որ խաղացել է պարակիմոնենոսը Վարդապետ կանչելու գործում, սակայն միևնույն ժամանակ այնտեղ Վարդապետ շփոթել են Թոռնիկի հետ. պարակիմոնենոսը կայսրուհու հետ աղաչում է Թոռնիկին կայսերական որբերին պաշտպանել ապստամբից:

Այդ երկու անձանց ճուշտումը շատ վաղ է կատարվել: Հայ պատմիչ Ասողիկը ծանոթ է Թոռնիկի արկածին մի տարբերակից, ուր Վարդապետ կերպարը դեռ լիովին չի ջնջվել: Ըստ այդ վարկածի Վասիլ կայսրը ինչ-որ կողմում գտնվող *քանակից* ազատում է Վարդապետ Փոկասին, ուր նրան նետել էր Կյուս Ժանը (Չմշկիկը) և ուղարկում է Սկլերոսի դեմ պայքարելու: Ասողիկը տեղյակ չէ, որ Վարդապետ Փոկասն այդ ժամանակ վերադառնալ էր կրում, սակայն նա գիտի, որ Թոռնիկը Սուրբ Լեոն վանականներից էր և որ Վասիլը նրան հանում է այնտեղից Դավիթ մոտ ուղարկելու համար: Նա վկայում է նաև, որ Վասիլը «խոստանայ տալ նմա [Դավիթ Կյուրոպաղատին] զԽաղաղապետիճ Կղեսուրան, զՉորմայրի և զԿարին, զԲասեան և զՍևուկ քերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարթ և Ապահունիս, (զորս և ես իսկ), որպես զի գոր առաքեսցե յօգնականութիւն նմա»¹:

Վկայությունը որոշակի է, սակայն միևնույն է այն զգուշավորությամբ է պահանջում: Թվարկված գավառների մի մասը արդեն պատկանում էր Դավիթ կյուրոպաղատին, մյուս մասը չէր էլ գտնվում կայսեր տիրապետության ներքո և, համապատասխանաբար, նա չէր կարող դրանք նվիրել Դավիթին: Հարցն ու Ապահունիքը Մանակերտին՝ ներկայումս Մելիզեթ, հարող շրջաններն էին և ենթարկվում էին մահմեդական ամիրաներին: Սկլերոսի ապստամբության ժամանակաշրջանում դրանց տերն էր քուրդ Բադ իբն Դոստակը: Բադի մահից հետո Դավիթ կյուրոպաղատը պաշարել է Մանակերտը և գրավել այն: Բադի ժառանգ ու զարմիկ իբն Մրվանը փորձել է ետ գրավել քաղաքը Ատրպատականի մահմեդական իշխանի օգնությամբ: 989 թ. նա հարձակվել է Մանակերտի վրա, սակայն ետ է մղվել Դավիթի կողմից:

Այս պատմությունը շարադրում է դարձյալ Ասողիկը՝ առանց նկատելու, որ ինքը հակասում է իրեն: Ինչպես կարող էր Վասիլ կայսրը Դավիթին մի երկիր խոստանալ, որն իր իշխանության ներքո չէր: Կարինը (Թեոդոսուպոլիս) և Բասենը այդ ժամանակ կազմում էին Դավիթի տիրույթների մի մասը: Խաղաղապետիճը (այսօր Կաղաթիճ) և նրա կապանները (արդի Բոնակապան), ինչպես նաև Սևուկ քերդը² Կարնո շրջանում էին: Չորմայրին («չոր

¹ Cedrenus, II, p. 392.

² Idem, II, p. 429.

¹ Ասողիկ, էջ 192:

² Սևուկ քերդն այն ամրոցն է, որ Արիտակես Լաստիվերոսին Սև Ջար է անվանում (Արիտակես Լաստիվերոսի, գլ. Ժ):

անտառ», գտնվում է Առոտիսի ակունքի մոտ) մասնում էր Դավթի տիրույթ Տայքի կազմի մեջ: Թռռնիկի ընտանիքն իշխում էր Խաղտոյառիճի և Չորմայրիի շրջանում: Թռռնիկի եղբայրներն իրենց Խաղտիկայի իշխաններ էին անվանում՝ այդ շրջանների և Խաղտիկայի հարևանության պատճառով: Աստղիկի պնդումն այս տեսակետից ևս հնարավոր չէ պաշտպանել:

Ըստ Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքի՝ կայսեր խոստումը վերաբերում էր Վերին երկրին և նվիրատվությունը ցմահ էր: Դավթին այդ նվիրատվությունը պետք է վայելեր իր կենդանության օրոք, իսկ նրա մահից հետո զիջած հողերը պետք է ետ վերադարձվեին կայսրությանը: Այստեղ շփոթել են Դավթի երկու միջամտություն: Հայտնի է, որ երկրորդ անգամ Դավթի թոնել է Վարդաս Փոկասի կողմը 987-989 թթ. Վասիլի դեմ նրա ապստամբության ժամանակ: Երբ ապստամբը արշավում է մայրաքաղաքի վրա, Վասիլը ծովով Տրապիզոն է ուղարկում Տարոնացի մագիստրոսին՝ թշնամու վրա քիկունքից հարձակվելու համար: Այդ ժամանակ Վարդաս Փոկասն իր որդի Նիկեփորոս Կոչավզին¹ ուղարկում է Դավթի մոտ ռազմական օգնություն խնդրելու համար: Խաղտիկայի տիրակալ Բագրատի երկու որդիները Դավթի հրամանով հարձակվում են Տարոնացու վրա և խափանում նրա ծրագիրը: Քիչ անց Վարդասը պարտություն է կրում և զոհվում 989 թ. ապրիլի 13-ին:

Վասիլն այդքան մեծահոգի չգտնվեց, որ ների Դավթի՝ ապստամբի կողմն անցելը: Նա զորք է ուղարկում Դավթի դեմ ոմն Ջակրուս պատրիկի առաջնորդությամբ: Դա այն պատրիկն է, որին Աստղիկը Ժան Պատրիկ Պոռտեզ է կոչում, իսկ բյուզանդացի հեղինակները՝ Հովհաննես Խալո: Ջակրուսը ճակատամարտ է տալիս Բագրատի որդիներին, որոնցից մեկը զոհվում է, իսկ մյուսը փախուստի է դիմում հայոց 439 թ. (= Ջ. թ. 990-991 թթ.): Սարսափահար եղած Դավթի կյուրոպաղատը ներում է խնդրում և, բավականին ծեր լինելով ու ժառանգ չունենալու պատճառով, խոստանում իր տիրույթները կտակել կայսերը: Նա նույնիսկ պատրաստակամություն է հայտնում իր ներկայացուցիչներին մայրաքաղաք ուղարկելու, որոնք պատրաստ կլինեին իր մահից հետո կատարելու իր կամքը:

Հիանալով Դավթի արարքից, կայսրը նրան շնորհում է կյուրոպաղատի պատվաստիճան և ճոխ զգեստներ նվիրում: Դավթին ընդունում է նվերներն ու հրամայում ամենուրեք աղոթել կայսեր համար: Հետո նա Կոստանդնուպոլիս է ուղարկում վրաց կաթողիկոսին բազմաթիվ պատվարժան մարդկանց ուղեկցությամբ: Կայսրը նրանց ընդունում է փառավոր կերպով և ետ

ուղարկում իրենց երկիրը՝ 991 թ. սկսած Դավթի կյուրոպաղատի տիրույթները դառնում են ցմահ սեփականություն: Վրացական վավերագիրն արտացոլում է իրերի այդ դրությունը, երբ խոսում է Դավթին տրված ցմահ նվիրատվության մասին: Վավերագիրը սխալմամբ այդ իրադարձությունը տեղադրել է 979 թ. և կապել է Թռռնիկի մատուցած ծառայության հետ: Հետևաբար դրա նշանակությունը մեզ հետաքրքրող հարցում հավասարվում է զրոյի:

Այնուամենայնիվ պետք չէ տառացիորեն ընդունել այն ամենը, ինչ ասվեց Դավթի հրաժարականի մասին: Վասիլը Դավթի նկատմամբ բռնություն էր գործադրել, և դա ակնհայտ է: Արդյոք իսկապե՞ս Դավթի խոստացել էր մահից հետո նրան զիջել իր տիրույթները: Այդ դեպքում ինչպե՞ս բացատրել այն հավաստի փաստը, որ հետագայում նա ռազմական գործողություններ է ծավալել իր իշխանության տարածքը ընդլայնելու համար, փորձելով իրեն ենթարկել ոչ միայն Մանազկերտը, այլև Խլաթը, այսինքն՝ Հայաստանի մեծ մասը: Ոչ ոք այդքան դյուրահավատ չէ կարծելու համար, որ նա զուր իր զինվորների արյունն էր թափում հանուն կայսրության և որ դա անում էր լույ մեծահոգությունից դրդված, որն անկասկած այդ դարաշրջանի առաջինություններից չէր: Ճիշտ չէ նաև այն, որ նա ժառանգորդ չունեիր: Իսկապես Դավթի չունեիր ոչ որդի, ոչ էլ եղբայրներ, դա այդպես է, սակայն ժառանգորդներ նա ուներ և բավարար քանակով: Այս պատմության մեջ ինչ-որ կասկածելի բան կա, որը լուսաբանման կարիք է զգում:

Այսպիսով, ինձ թվում է, որ իրադարձությունների ընթացքն ու այն շրջադարձը, որ ընդունել է Դավթի մահից հետո ժառանգորդության հարցը, բոլոր են տալիս ենթադրելու, թե ինչ էր խնդիրն իրականում: Վասիլը Կիլիկիայի Տարոնում էր, երբ տեղեկանում է Դավթի մահվան մասին, որը վրա էր հասել 1000 թ. մարտի 31-ին: Նա ժամանեց «ի քաղաքն Ուխթեաց, և գամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցեալ յաշխարհին Յունաց: Եւ դարձաւ նա ընդ Կարին ընդ Խաղտոյառիճ ի Կոստանդնուպոլիս»²:

Վրաց արքա Գուրգենն անմիջապես իր իրավունքն է հռչակում Դավթի ժառանգության նկատմամբ, ինչպես նաև հայտարարում այդ իրավունքը զենքով պաշտպանելու պատրաստակամության մասին: Ամուխոքի դուքս Նիկեփորոս Ուրանոսը կայսեր հրամանով ժամանում է Վիրք: Ամբողջ տարին անցնում է բանակցությունների մեջ և 1001 թ. ձմեռնամուտին գործն

¹ Նիկեփորոս Փոկասի մականունն ավելի շուտ Ծանրովիզ էր: Nicéphore au col-roi («Byzantion», t. VIII, fasc. 1, 1933, p. 210) հոդվածում (7) բաց է թողնվել Յախյայի մեկ այլ հատված, ուր կարելի է կարդալ al-ma'-wagg ar-raqaba (B. Րոջե, ВАСИЛИЙ БОЛГАРОБОЙЦА, с. 63):

¹ Яхья, с. 27 (B. Րոջե, ВАСИЛИЙ БОЛГАРОБОЙЦА).
² Աստղիկ, Գ, գլ. 43:

ավարտվում է փոխադարձ համաձայնությամբ: Այդ համաձայնության պայմանների մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Ամեն դեպքում այդ վեճը դեռևս երկու տասնամյակների ընթացքում պետք է խաթարեր խաղաղությունը: Արիստակես Լաստիվերոսցին վկայում է, որ 1022 թ. վրաց արքաները շարունակում էին պահանջել մինչև Խաղտոյառիճ ընկած հողերը՝ ասելով, որ դրանք ժամանակին պատկանել էին Դավիթ կյուրոպաղատին: Հայ պատմիչն ավելացնում է, և դա անկասկած բյուզանդացիների առարկությունն է, որ Դավիթն այդ երկրին տիրել է ոչ թե որպես տոհմական կալվածքի, այլ որպես նվիրատվության, որը նա ստացել էր կայսրից իր անկեղծ հպատակության համար, և որ Դավիթն էլ իր կողմից խոստացել էր իր տիրույթները թողնել կայսերը¹:

Լաստիվերոսցին չի ասում, որ տարածքային նվիրատվությունն արվել էր Թռոնիկի ծառայության համար վարձահատույց լինելու նպատակով, չնայած այդ մասին նա ծանոթ է Ասողիկի տեղեկություններից: Արիստակեսն ավելի շուտ ակնարկում է այն իրադարձությունը, որ տեղի էր ունեցել 991 թվականին: Վասիլը ցանկանում էր պատժել Դավթին ապստամբ Վարդաս Փոկասին օգնելու համար: Հանգամանքները նպաստում էին այդ տարածքները Դավթից խլելու գործին: Ի դեպ այդ շրջանների համար կայսրությունը վեճի մեջ էր Տայքի իշխանների հետ Աշոտ կյուրոպաղատի († 954 թ.) կառավարման ժամանակաշրջանից ի վեր: Դրանք Կարինը (Թեոդոսուպոլիս) շրջապատող տարածքներն էին՝ Բասենը, Կարինը մինչև Խաղտոյառիճ՝ Դերջանի և Չորմայրիի սահմանների մոտ: Դրանք Տայքի սարահարթին չէին պատկանում և մարտավարական նշանակություն ունեին բյուզանդական բանակաբեմների՝ Խալդիկայի և Կոլոնիայի պաշտպանության համար:

Սակայն այդ ժամանակ պատերազմ է սկսվում բուլղարական ճակատում և զգացվում է Դավթի դեմ գործող բանակի կարիքը: Գործը կարգավորվում է այնպես, որ վիճելի տարածքները մնում էին մեծահասակ Դավթի իշխանության ներքո, իսկ նրա մահից հետո դրանք պետք է անցնեին կայսրությանը: Դավթի այսպես կոչված պարտավորությունը վերաբերում էր վիճելի տարածքներին և ոչ թե Տայքի բոլոր շրջաններին:

Այսպիսով, քանի որ վրացական ավանդության մեջ երկրորդ միջամտության հիշողությունը լիովին ջնջվել է, սակայն պահպանվել է դրա արդյունքը հանդիսացող տարածքային խնդրի աղոտ վերնուշը, ապա այդ խնդրը կապվել է առաջին միջամտության և համապատասխանաբար Թռոնիկի անվան հետ: Սա է Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքում պահպանված խառնաշփոթ ավանդության ակունքը:

Վերադառնա՞նք Ասողիկին: Կարևոր է նշել, որ Ասողիկն այցելել է Դերջան, ուր նա որոշ ժամանակ հյուրընկալվել է Խլածորի վանքում, ինչպես ինքն է վկայում իր աշխատության մեջ (8): Դերջանը դասական հեղինակների Դերքսենեն, սահմանակից էր Կարնո գավառին Խաղտոյառիճ-Կալդարիկ գյուղով: Դերջանում հյուրընկալվելիս է, որ Ասողիկը, մեր կարծիքով, վանական միջավայրում ծանոթացել է այն ամենին, ինչ նա իր գրքում պատմում է Թռոնիկի և Տայքի խնդրի մասին: Դերջանի նրա այցելության տարեթիվը հայտնի չէ: Այն կարելի է որոշել մոտավոր ճշտությամբ: Ասողիկը միակ հեղինակն է, որը գիտի Դավիթ Կյուրոպաղատի մահվան օրը: Դա 1000 թ. մարտի 31-ն է՝ Չատկի տոնի օրը: Նա միակն է, որ գիտի Վասիլի երթուղին իր մանրամասներով՝ Մելիտենեից մինչև Տայքի Օլթին: Նա նշում է այն օրը, երբ կայսրը հասել է Հաշտյանքի սահմանին գամվող Կոներ լեռանը: Դա Վարդավառի (Պայծառակերպության) տոնի օրն էր: Նա թվարկում է այն իշխաններին, որոնք եկել էին կայսերը ներկայանալու, երբ նա անցնում էր Հայաստանի տարածքով: Նա նույնիսկ տեղյակ է այն ամենին, ինչ տեղի էր ունեցել կայսերական ճամբարում, օրինակ ռուս և վրացի զինվորների միջև տեղի ունեցած միջադեպին:

Այս մանրամասն տեղեկությունները մտածել են տալիս, որ պատմիչը եետու չէր կայսերական ճամբարից և որ կայսեր Տայք գալու պահին նա հյուրընկալվում էր Դերջանում: Մի՞գուցե նա թողել էր իր հայրենիքը՝ Տարոնը, Դերջանով Անի գնալու համար, ուր 1000-1005 թթ. ընթացքում նա պետք է գրեր իր պատմական աշխատությունը Սարգիս [Ա Սևանցի] կաթողիկոսի հանձնարարությամբ:

Ինչպես Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքի հեղինակը, այնպես էլ Ասողիկը անտեղյակ են 991 թ. պայմանավորվածությանը: Դա է պատճառը, որ նա սխալմամբ տարածքային հարցը տեղափոխել է Թռոնիկի ժամանակաշրջանը: Նա վերադառնալով է այն վարկածը, որը տարածված էր Տայքի շրջանում: Այն պահին, երբ վիճարկվում էր Դավթի ժառանգությունը, վրացական միջավայրը ոչ մի շահ չուներ հիշելու 991 թ. իրադարձությունները, որոնք որոշակիորեն հակառակ էին նրա շահերին: Այդ միջավայրի շահը պահանջում էր վերակենդանացնել Թռոնիկի և կայսրությանը նրա մատուցած ծառայության հիշատակը: Թռոնիկը Դավիթ կյուրոպաղատի հպատակներից մեկն էր: Նրա ընտանիքի տիրույթը գամվում էր վիճելի տարածքում: Դրանից կարելի է ենթադրել, որ այդ տարածքը պատկանում էր Դավթին: Անհրաժեշտության դեպքում կարելի էր այդ հողերը դիտել որպես ժամանակին Դավթին մատուցած այդքան արժեքավոր ծառայության դիմաց ստացած վարձ:

Կայսրությունը, հակառակը, իր հավակնություններն արդարացնելու

¹ Արիստակես Լաստիվերոսցի, գլ. 9:

համար կառչած էր մնում 991 թ. ստորագրված պայմանագրին: Յահյան, որ մեզ է հասցրել այս պատմությունը, տեղեկություններ է քաղել հավանաբար այդ գործը հանձն առած Անտիոքի դուքս Նիկեփորոս Ուրանոսի շրջապահից:

Թոռնիկը ծագումով Կարինից էր: Ս. Հովհաննեսի և Ս. Եվթիմիոսի վարքի հեղինակն ասում է, որ Թոռնիկը վանականի վեղար էր հագել «իր հայրենիքում»: Պրոֆ. Պ. Պետերսին թվացել է, թե դա նշանակում է, որ Թոռնիկը ծագումով Վիրքից չէր¹: Մի վրացական ձեռագիր, որը կրում է Թոռնիկի անունը, գրվել է Կարնո շրջանում: Ահա այստեղ է նրա հայրենիքը: Դա կատարելապես հաստատվում է մի արժեքավոր հուշարձանով, որը գտնվել է Կարինի մոտ: Դարարծ գյուղի մոտ հայտնաբերված մի խաչքար կրում է հետևյալ արձանագրությունը.

«Յ»անուն Աստուծոյ եւ Յովանէ... որդի Չորսվանէկի կանգնեցի զխաչս զայս ի ժամանակին Վասիլէ (կարդալ Վասիլ եւ) Կոստանդին...²

Ոչ մի կասկած չկա, որ դրա տեղը Հովհաննես-Թոռնիկն է՝ Չորսվանէի որդին: Բացթողունք հավանաբար քաղցնում է նրա երկրորդ Թոռնիկ, անունը: Պետք է կարդալ. *Հովհանէ* «*Թոռնիկ*»: Դարարծ գյուղը թուրքական արտասանությամբ (Դարա-արծ) պահպանել է իր հին անունը՝ Արծն, բյուզանդացի հեղինակների "Αρτζη-ն, և գտնվում է Կարին (Էրզրում) քաղաքից մոտ տասը կիլոմետր դեպի հյուսիս: Ժամանակին դա ծաղկուն քաղաք էր:

Թոռնիկի հայրը՝ Չուրբանել-Չորսվանելը, ուղարկվել էր մայրաքաղաք Թեոդոսուպոլսի և Բասենի հարցը կարգավորելու համար: Աշոտ կյուրուպադատի († 954) ընտրությունը հեշտությամբ է քացատրվում: Չորսվանելը, որպես վիճելի երկրի ծնունդ, անհարմար թեկնածու էր այդ հարցով զբաղվելու համար: Թոռնիկի եղբայր Բագրատին և նրա որդիներին Յահյան անվանում է Խալդիկայի իշխաններ: Այստեղ խոսքն անկասկած ոչ թե Խալդիկա քանակաթեմի, այլ դրան հարող երկրամասի մասին է, ուր գտնվում էին Թոռնիկի ընտանիքի տիրույթները: Այդ հարևանության շնորհիվ է, որ Վարդաս Փոկասը՝ Խալդիկայի դուքսը, մտակից ծանոթացել էր Թոռնիկի ընտանիքի և դրա միջոցով՝ կյուրուպադատի հետ: Նա ի շահ իրեն էր օգտագործել Դավթի բարեկամությունն ու դիմել նրա օգնությանը, ինչպես 979, այնպես էլ 989 թվականին:

Թոռնիկը դառնալով վանական զգալի նպաստ է բերել վրաց գրականությանը՝ ընդօրինակելով կամ արտագրել տալով մեծ քանակությամբ աստվածաբանական երկասիրություններ: Հետագայում գրիչները, օրինակելով Թոռնիկի պատվիրած ձեռագրերը, սրբությանբ պահպանել են դրանց բնագրերի հիշատակարանները, որոնք վերաբերում էին Թոռնիկին և նրա մերձավոր ազգականներին: Ռեբերտ Բլեյկը վերջերս վրացական ձեռագրերի ցուցակում ամբողջությամբ հրատարակել է այդ հիշատակարաններից շատերը:

Մեզ հետաքրքրող հարցը մասամբ քննարկվել է հայր Պ. Պետերսի¹ և հայր Ն. Ալիմյանի² կողմից: Մենք շահեկան ենք համարում կրկին անդրադառնալ հիշատակարանների այդ հավաքածուին այն հուսով, որ կարողանանք ավելի ճշգրիտ կերպով կազմել Թոռնիկի ընտանիքի ցանկը:

Նախևառաջ վերաբարտադրում ենք մեր ուսումնասիրության առարկա հիշատակարանները:

1. Մոսկվայում պահվող հունարեն ձեռագրին կցված վրացերեն մի թերթի հիշատակարան.

«Ես, Հովհաննեսս, մախկինում Թոռնիկ, եթանելի տեր Չորսվանելի որդին, աշխատել ու գրել եմ այս մատյանը, որ կոչվում է Գանձ... Դուք, որ կկարդաք այս մատյանը, հիշեցեք ինձ ձեր աղոթքներում... Հիշատակեցեք նաև նրանց, ում ես եմ հիշում. մախ՝ իմ ուսուցիչ Հովհաննես Արուլիերիթին և իմ եղբայր Հովհաննես Վարազվաչեին և մեր հոգևոր և մարմնական որդիներին՝ Միքայելին ու եկուսովիտ Չորսվանելին, Բագրատ պատրիկին, և Չորսվանելին, և փոքր Թոռնիկին, ինչպես նաև հիշեցեք իմ ծնողներին և բոլոր հարազատներին...»

Այս գիրքը գրվել է Կարնո գավառում աշխարհագործության 6500 թ., 201 քրոնիկոնին՝ նվաստ Միքայել գրչի ձեռքով և հենց իմ Ստեփանոսիս ձեռքով էլ կազմվել է: Աղոթեցեք մեզ համար:

Իսկ ես՝ Հովհաննես Մինկեյլոսս, նվիրեցի այս սուրբ մատյանը... Աթոս լեռանը, երբ այնտեղ վանականի վեղար հագա»³:

2. Իվերոնի մի ձեռագրի հիշատակարան.

«Ես, Հովհաննեսս՝ մախկինում Թոռնիկ, և իմ եղբայր Հովհաննես Վարազվաչեն օրհնյալ Չորսվանելի որդիներս ձեռք ենք բերել և օրհնակել այս

¹ «Analecta Bollandiana», t. L, fasc. 3-4, p. 370.

² Ն. Մարգրեթեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեհնտիկ, 1864, էջ 79:

¹ P. Peeters, Un colophon géorgien de T'omik le Moine, «Analecta Bollandiana», t. L, fasc. 3-4.

² Ն. Ալիմյան, «Հանդես Ամսօրեայ», 1934, մարտ-ապրիլ և հոգ.:

³ P. Peeters, op. cit.

սուրբ մատյանը, որ կոչվում է Գրախոս... որպես աղոթք և ի գովեստ նախ և առաջ հզոր և աստվածավախ Դավիթ կյուրոպաղատի: Ապա... որպես աղոթք հենց մեզ համար. նախ՝ նախկինում Հովհաննես Թոռնիկի, իսկ այժմ սուրբ կայսրերի ողորմածությամբ Հովհաննես Սինկելյուսի, որն Աստուծու սիրուց դրդված լքել է երկրային փառքը և գտել երկնայինը, հանուն որի, իր պատվի և սուրբ կայսրերի ողորմածության գազաթնակետին լինելով, նա շտապել է զինվորական համազգեստը փոխարինել վանականի վեղարով և դրա ներքո մեծապես և ազնվորեն ծառայել կենաց ծառին և սուրբ կայսրերին: Երբ հույների երկրում հայտնվեց անհավատ և անօրեն մի մարդ, որը հակառակվեց սուրբ կայսրերին, ինքը (Թոռնիկը) շտապով գնաց իր հզորությամբ և անհաղթելիությամբ բոլորին հայտնի Դավիթ կյուրոպաղատի մոտ և նրանց հրամանով ոչնչացրեց այդ [մարդու] մտադրությունը և ամրապնդեց սուրբ կայսրերի <իշխանությունը>: Հետո՝ <որպես աղոթք> Հովհաննես Վարազվաչեի, նրա կնոջ և որդիներ Միքայելի, Զորավանել գորավարի համար, Զորալոյի համար, Թոռնիկի համար, իմ եղբոր որդիներ Զորավանելի և Բագրատ պատրիկի համար:

Եվ որպես աղոթք Բագրատ մագիստրոսի և իմ ծնողներ Զորավանելի և Մարիամի, իմ եղբայրներ Բագրատի, Աշուշայի և Արուհարի, մեր հորեղբոր Արուհարիի և Աշուշայի, և մեր տան բոլոր հանգուցյալների հոգիների համար:

Այս սուրբ գիրքը գրվել է Ռսկիքի հռչակավոր մայրավանքում, Ս. Մկրտչի ոստանում, վանահոր Մաթայի օրոք, թո՛ղ Աստված օրհնի նրան, Ստեփանոս երեցի ձեռքով, և նույն նրա ձեռքով կազմվել է, թո՛ղ Աստված օրհնի նրան, Չատկական շրջանի 197-րդ տարում: Այս պարտավորությունը գրել են ես՝ անարժան Դավիթս, հայր Միքայել Մողրեկելիի քրոջ որդին: Եթե տգիտության հետևանքով ինչ-որ սխալ են թույլ տվել, ապա ներեցեք ինձ՝¹:

3. Բարսեղ Մեծի երկասիրությունները պարունակող ձեռագրի հիշատակարան.

«Ո՛վ Քրիստոս, փառաբանիր այժմ հայր Հովհաննեսին և նրանց (իր) հոգևոր որդի Եվթիմիոսին՝ այս գրքի թարգմանչին, և ողորմած եղիր իմ խեղճ Մաթայիս նկատմամբ, որ օրհնակել են այս գիրքը:

Ես՝ Հովհաննեսս, արժանի համարվեցի ձեռք բերելու այս սուրբ գիրքը, որ իմ որդի Եվթիմիոսը թարգմանեց հունարենից: Մենք մեծ աշխատանք ենք կատարել այս գրքի վրա մեր հոգիների փրկության համար: Այսպիսով,

ո՛վ դուք, թո՛ղ Աստված ներշնչի ձեզ հիշատակելու մեզ. ինձ՝ Հովհաննեսիս, իմ հոգևոր և մարմնական եղբայր Հովհաննեսին՝ նախկինում Թոռնիկին, իմ որդի Եվթիմիոսին, որը թարգմանել է սա, մեր հոգևոր եղբայրներ Արսենին, Թեոդորոսին և Գրիգորին: Գրված է Աթոսում Ս. Հովհաննես Ավետարանչի վանքում VI ինդիկտոնին, աշխարհագրործության 6485 թվականին՝¹:

4. Աթոսի Հին Կտակարանի մի մատյանում գետեղված թագմաթիվ հիշատակարաններ՝

- «Ողորմեա հայր Հովհաննեսին, որը նախկինում Թոռնիկ էր» (Հուր գրքից հետո),

- «Թոռնիկ պատրիկը և Միքայել գրիչը» (Եսայիի գրքից հետո),

- «Թոռնիկ պատրիկը իր որդիների հետ» (Եզեկիայի գրքից հետո),

- «Թոռնիկ Սինկելյուսը և նրա որդիները» (Թագավորությանց Գ գրքից հետո),

- «Թոռնիկ Հովհաննեսը» (Թագավորությանց Դ գրքից հետո),

- «Թոռնիկ Սինկելյուսը և նրա որդիները, և Հովհաննեսը՝ Գելասի որդին: Այս մատյանը գրվել է Ռսկիքում. ողորմեա Վարազվաչեի որդի Միքայելին: Ո՛վ Սուրբ Լեռան հայրեր, հիշեցեք գրչին»,

- «Հայր Թոռնիկ Հովհաննեսն իր ուսուցիչների, եղբայրների և իր որդիների հետ» (Իմաստության գրքից հետո),

- «Թոռնիկ պատրիկին իր որդիների հետ» (Մաղաքիայի գրքից հետո),

- «Ես՝ Հովհաննեսս, նախկինում Թոռնիկ, օրհնյալ Զորավանելի որդին... իմ, իմ եղբայրների, իմ որդիների և իմ հանգուցյալների համար: Գրիչներ Միքայել, Գևորգ, Ստեփանոս. գրված Չատկական շրջանի 198-րդ տարում»²:

5. Հիշատակարան, որը պատկանում է Հովհաննու հայտնության մեկնության մի ձեռագրի, որը թարգմանել է Ս. Եվթիմիոսը և որը գրվել է «Օլիմպոս լեռան Կրանիա մայրավանքում Վասիլ և Կոստանդին կայսրերի թագավորության և Անտոնիոս պատրիարքի հայրապետության օրոք, Վարդասի ապստամբության ժամանակ, աշխարհագրործության 6582 թ., Չատկական շրջանի 198-րդ տարում, գրիչներ Իոանն և Մաթա Զմոզեթ»³:

Այստեղ թվարկված բոլոր հիշատակարաններն էլ խիստ կասկածելի են. դրանցից և ոչ մեկը չի կարող հավակնել իսկության և դիտվել որպես այն մարդկանց ինքնագրեր, որոնց դրանք վերագրվում են: Եվ իսկապես, աշխարհագրործության 6500 թ. (- 5508) = 992 թ. չի համապատասխանում բրոնզիկոնի տարվա (կամ Չատկական շրջանի) 201(+ 780) = 981թվականին:

¹ «Revue de l'Orient chrétien», VIII (XXVIII), (1931-1932), p. 338.

¹ Ibidem, IX (XXIX), (1933-1934), p. 155.

² «Harvard Theological Review», t. XXII (1929), p. 32-53.

³ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, p. 294.

Երկրորդն իբր գրվել է 977 թ., սակայն այնտեղ հիշատակվում է Թոմնիկի սխարանքը, որը կատարվել է 979 թ. և այսպիսով ինքն իրեն հերքում է: Երրորդը թվագրված է աշխարհագրոժության 6485 թ. (- 5508) = 977 թ., որ համապատասխանում է IV ինդիկտոնին և դա ճիշտ է, սակայն հեղինակը, եթե դա Եվթիմիոսի հայր Հովհաննեսն է, չէր սխալվի և չէր փորձի Թոմնիկին ներկայացնել որպես իր եղբայր:

Չորրորդը գրվել է Ռսկիբում 198 (+ 780) = 978 թ., սակայն այստեղ հիշատակվում է Աթոս լեռը:

Եվ վերջապես, հինգերորդ հիշատակարանի թվականը կարծես թե ապահովված է համաժամանակությամբ, սակայն աշխարհագրոժության 6582 թ. դժվարություններ է հարուցում: Մենք համոզված չենք, թե 198 (+780) = 978 թ. վրացական <տոմարի սկզբնական տարեթիվը> 5604 թ. արդյո՞ք արդեն հայտնի էր, որպեսզի հնարավոր լիներ հաշվել 6582 (-5604) = 978 թ., թե՞ պետք է հաշվել 6585 (-5508) = 1077 թվականին: Դա հիշեցնում է մեկ այլ ձեռագիր, որը գրվել է Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության ժամանակ, IX ինդիկտոնին, աշխարհագրոժության 6500 թվականին¹: IX ինդիկտոնը տալիս է 1070-1071 թթ. Դիոգենեսի թագավորության վերջին տարին, սակայն աշխարհագրոժության 6500 (-5508) = 991-992 թթ. կարծես թե ձեռագրի նախագաղափարի գրչության տարեթիվն է:

Մեզ հետաքրքրող հիշատակարաններում ժամանակավորություններն ու համաժամանակությանը վերաբերող սխալները իրենց բացատրությունն են ստանում նրանով, որ ընդօրինակված և նախագաղափար ձեռագրերի տարեթիվերը խառնվել են: Հին վրացական ձեռագրերի թվագրման եղանակներն առհասարակ հատուկ ուսումնասիրություն է պահանջում, և մենք հույս ունենք բարեպատեհ առիթով վերադառնալ այդ հարցին: Մեր մյուսի կապակցությամբ բավական է մշել, որ մեր հիշատակարաններում զետեղված տեղեկությունների որոշ մասը վերցված է այն ձեռագրերի հիշատակարաններից, որոնցից դրանք ընդօրինակվել են: Նույն աղբյուրներից են գալիս Թոմնիկի ընտանիքի վերաբերյալ և՛ ճշգրիտ, և՛ սխալ տեղեկությունները:

«Գանձում» և «Դրախտում» զետեղված առաջին երկու հիշատակարաններից մենք հասկանում ենք, որ Թոմնիկը ամուսնացած չէր, քանի որ այնտեղ չեն հիշատակվում ո՛չ նրա կինը, ո՛չ զավակները: Նրա եղբոր՝ Վարազվաչեի, կինն ու զավակները հիշատակված են: Ակնհայտ է, որ եթե Թոմնիկն այդ ժամանակ կին ու զավակներ ունենար, ապա նրանք հիշատակ-

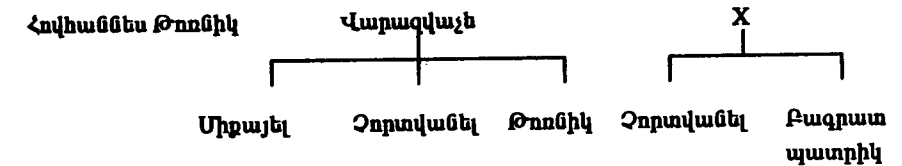
ված կլինեին¹: Այսպիսով չորրորդ հիշատակարանում հանդիպող բազմաթիվ հիշատակումները Թոմնիկի որդիների մասին մեզ զարմանք են պատճառում: Սակայն քանի որ նրանց անունները չեն նշվում, ապա մենք իրավունք ունենք դրանց չհավատալու: Ուղղակի գրիչը ենթադրել է, որ նախկին զորավար Թոմնիկը պետք է որ կին ու զավակներ ունեցած լիներ:

Հովհաննես Արուիներիքը՝ Եվթիմիոսի հայրը, Թոմնիկի ուսուցիչն էր, մինչդեռ երրորդ հիշատակարանում նա դարձել է Թոմնիկի եղբայրը: Վերջինս ընդամենը Հովհաննես Արուիներիքի կնոջ քեռորդին էր:

Առաջին երկու հիշատակարանները տալիս են Թոմնիկի ընտանիքի անդամների համարյա ամբողջական ցանկը: Այդ հիշատակարանները համընկնում են, երբ խոսքը ընտանիքի ողջ-առողջ անդամների մասին է:

Ըստ առաջինի Թոմնիկը եղբայր ուներ՝ Հովհաննես Վարազվաչե, իսկ վերջինիս որդիներն էին՝ Միքայելը, եկուսովիտ Չորտվանելը (Բագրատ պատրիկը և Չորտվանելը) և կրտսեր Թոմնիկը:

Ըստ երկրորդի Թոմնիկն ուներ մի եղբայր՝ Հովհաննես Վարազվաչե, որի կինը դեռ ողջ էր և նրանց որդիներն էին՝ Միքայելը, Չորտվանել զորավարը, Չուրոռդին և Թոմնիկը: Թոմնիկ վանականը, բացի այդ, հիշատակում է իր եղբոր որդիներ Չորտվանելին և Բագրատ պատրիկին: Այս եղբայրը Վարազվաչեն չէ, ինչպես հայտնում է առաջին հիշատակարանի գրիչը, նրանց սխալմամբ դասելով Վարազվաչեի որդիների շարքը²: Այստեղ խոսքը մեկ այլ եղբոր մասին է:

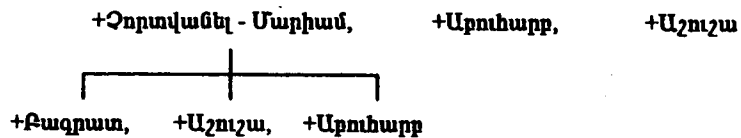
Մրանք ընտանիքի ողջ-առողջ անդամներն են: Ինչ վերաբերում է հանգուցյալ անդամներին, ապա առաջին հիշատակարանում դրանք թվարկված են, սակայն առանց անունները նշելու. «իմ ծնողների, եղբայրների և բոլոր մերոնց հոգիների համար»: Երկրորդ հիշատակարանում տրված են

¹ Ինչ վերաբերում է Վարազվաչեի որդուն, ապա ասված է՝ «մեր հոգևոր և մարմնական որդիները», սակայն դա չի նշանակում, որ թվարկված զավակների մեջ կային Թոմնիկին պատկանող զավակներ: Այդ հատվածի ճիշտ իմաստն այն է, որ դրանք Վարազվաչեի մարմնական որդիներն էին, իսկ Թոմնիկի՝ հոգևոր:

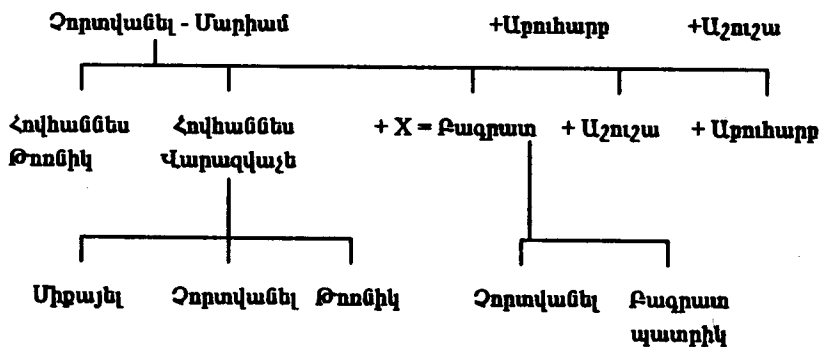
² Չորտվանել եկուսովիտը՝ ἔξκοσβίτος, նույնանուն է Չորտվանել զորավարին (ստրատեգոս): Խորհրդավոր Չուրոռ(ո)դի անունը համապատասխանում է Մցիրի (փոքր) անվանը և կարծես թե սղավաղված հայերեն բառ է, որը պարունակում է -որդի բառը:

¹ «Revue de l'Orient chrétien», IX (XXIX), (1933-1934), p. 150.

նրանց անունները. «իմ ծնողների՝ Չորավանելի և Մարիամի, իմ եղբայրների՝ Բագրատի, Աշուշայի և Արուհարբի, իմ հորեղբայրների՝ Արուհարբի և Աշուշայի, հոգիների համար»: Նա ավելացնում է ոմն Բագրատ մագիստրոսի առանց նշելու նրա ազգակցական կապը:

Բագրատ մագիստրոսի ով լինելը դեռևս պետք է պարզվի: Այդ Բագրատը կարծես թե ոչ այլ որ է, եթե ոչ Թոռնիկի երկրորդ եղբայրը. այն եղբայրը, որի երկու որդիները հիշատակված են ողջերի շարքում, իսկ նրանց հայրը հիշատակված չէ, քանի որ այդ ժամանակ նա արդեն մահացած էր: Բագրատ մագիստրոսը մույն այն Բագրատն է, որը հիշատակված է Աշուշայի և Արուհարբի հետ: Բացի այդ, մենք գիտենք, որ Բագրատն իսկապես երկու որդի ուներ՝ Չորավանել և Բագրատ: Թոռնիկի ընտանիքի ցանկը ներկայանում է հետևյալ կերպ.

Նշյալ անձանցից ընդհանուր վերաբերյալ մենք մալ պատմական տեղեկություններ ունենք: Թոռնիկի հայրը իսկապես Չորավանել անունն էր կրում: Դա Աշուտ կյուրոսպաղատի Զուրբանիդ ազատն էր, որը հայտնի է 950 թ. Կոստանդին Ծիրանածնի մոտ կատարած իր առաքելությանը: Այդ կայսեր «Բանակաբեների մասին» աշխատության ձեռագրի լուսանցքում մի նշում կա, որն արձանագրում է, որ Զուրբանիդ Թոռնիկի հայրն էր. οὗτος δὲ Զուրբանիդ ὁ πατήρ τοῦ Τορνίκη τῆς <μονῆς τῶν Ἰβήρων> Ἀβ<β>α,

τοῦ ἀρτίως συγγέλλου [«այս Զուրբանիդ Թոռնիկի, Իվերների վանքի վանահայր, վերջերս՝ սինկելլոսի հայրն է»]¹:

Այն օգնական գործը, որ Դավիթ կյուրոսպաղատը ուղարկել է Վարդաս Փոկասին 987-989 թթ. նրա պապականության ժամանակ, գտնվում էր Բագրատի երկու որդիների՝ Խաղիկայի իշխանների և պատրիկների, հրամանատարության ներքո²: Յահյայի այս վկայությունը հաստատվում է 1364 թ. Տրապիզոնի միստրադիտ Հովհաննես Լազարոսյուսի կողմից, որը մուսիսկ հայտնում է մեզ պատրիկների անունները. Στέλλονται τοίνυν πρέσβεις παρ' αὐτοῦ Φωκά πρὸς τοὺς τῆς Περσαρμενίας στρατάρχας τὸν τε Παγκράτιον φημι καὶ τὸν Τζουρβαλέλην (կարդալ Դժուրբանելην), συνήθεις ὄντας αὐτοῦ καὶ φίλους τότε [«Փոկասը պատվիրակներ է ուղարկում Պարսկահայաստանի սարառարքոսների՝ հրամանատարների, մոտ. ես նկատի ունեմ Պանկրատիոսին (Բագրատին) և Զուրբանելիին (Զուրբանելիսին), իր ազգականներին և այն ժամանակ՝ բարեկամներին»]³: Դրանք են Չորավանելն ու Բագրատ պատրիկը՝ Թոռնիկի եղբայր Բագրատի որդիները, ինչպես նշված է մեր ցանկում: Ասողիկը ճանաչում է Չորավանելին (9): Նա Թոռնիկի «եղբայրորդին» է և Վարդաս Փոկասի կողմնակիցը, որը Վարդասի մահից հետո շարունակել է դիմադրել կայսրությանը և զոհվել 990 թ. Դերջանում տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ: Նրա եղբայր Բագրատը լքել էր Փոկասին վերջինիս պարտությունից առաջ: Համաձայն հիշատակված հեղինակի տեղեկությունների Տրապիզոնի մահատակ Ս. Եվգենիոսը իբր Բագրատին համոզել էր հրաժարվել Փոկասի նախաձեռնությանը մասնակցելուց, որովհետև այն ի սկզբանե անհաջողության էր դատապարտված: Բագրատը ետ էր կանգնել այդ գործից:

Հայոց 447 թ. = 998 թ. Դավթի բանակը պարտություն է կրել Խլաթ քաղաքի մոտ և «Թոռնիկ վանականի որդի Բագրատ մագիստրոսը» զոհերի շարքում էր: Այս անձնավորությունն ու Չորավանելի եղբայր Բագրատը մույնանուն են. երկուսն էլ Դավթի զորավարներից են և ժամանակակից: Նրանց մույնացմանը ոչինչ չի խանգարում: Ասողիկի մոտ նա անվանված է Թոռնիկի որդի. պետք է կարդալ «եղբայրորդի»: Ինչպես մենք տեսանք, Թոռնիկը անուանացած չէր:

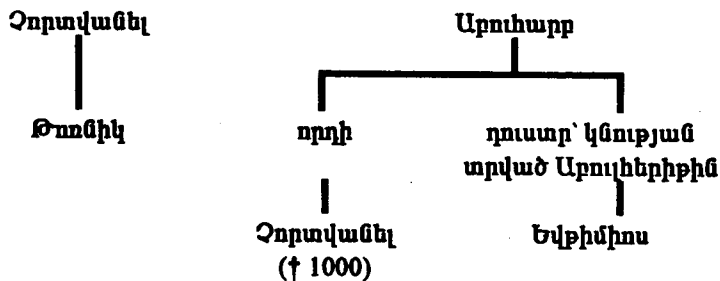
Ասողիկին հայտնի է մեկ այլ Չորավանել ևս: Սա գերեվարվել է հուլիսի 19-ի ճակատամարտի ժամանակ, որի ընթացքում զոհվել է բանակի զորա-

¹ De Thematis, p. 373. Այդ բանը համարվել է Թոռնիկի կնոջ անունը: Դա անհեթեթություն է: Հարկավոր է վերականգնել շարադրանքն այնպես, ինչպես մենք ենք արել:

² Яхья (в кн. В. Розен, Василья Болгаробойца), с. 24 и 27.

³ А. Пападопулос-Керамевс, Сборникъ источниковъ по исторіи Трапезундской имперіи, с. 82.

վար Դամիանոս Դալասենոսը: Նա այս Չորսականելի համարում է «Թոռնիկի եղբայրորդի»: Դիմելով մեր ցանկին կարող ենք նրան նույնացնել Թոռնիկի զարմիկի՝ Թոռնիկի եղբայր Վարազվաչեի որդի Չորսականելի, հետ: Ասողիկը հիշատակում է մի երրորդ Չորսականել ևս: Այս մեկը սպանվել է 1000 թ. ռուս և վրացի զինվորների միջև տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ: Մեր հեղինակը նրան ներկայացնում է որպես Արուտարբի բոռ: Մեր ցանկում երկու Արուտարբ կա. մեկը Թոռնիկի հորեղբայրն է, մյուսը՝ Թոռնիկի եղբայրը: Մենք Չորսականելին համարում ենք Թոռնիկի հորեղբոր բոռը: Այդ հորեղբոր դուստրը ամուսնացած էր Հովհաննես Արուլիերիթի՝ Եվթիմիոսի, հոր հետ:

Չորսականել անունը երաշխիքն է այն բանի, որ Արուտարբը պատկանում էր այն նույն ընտանիքին, ինչ և Թոռնիկը:

Եվս մեկ Չորսականելի մենք ծանոթանում ենք արաբ հեղինակ Ջեմալ-ադ-Դինի միջոցով¹: Ըստ այդ հեղինակի՝ Վարդաս Փոկասի Հալեպ քաղաքի դեմ ուղղված մի արշավանքի ժամանակ իր զորքի առաջազորի հրամանատարն էր վրաց արքա Տարճյարիլը՝ ترظاریل: Սա Չորսականել անվան աղավաղված ձևն է: Այս դեպքում մենք կմտածեինք այն Չորսականելի մասին, որը Վարդաս Փոկասի բարեկամն ու դաշնակիցն էր և որն իր մահկանացուն կրքել էր 990 թ., եթե արաբ հեղինակն ասած չլիներ, որ Տայճարիլը սպանվել էր 983 թվականի սեպտեմբերի 28-ին: Նա չի կարող Թոռնիկի հայրը՝ Ζουρβανέλ, լինել, որովհետև վերջինս հավանաբար մահացել է 979 թ. առաջ: Մնում է ճշտել արաբ հեղինակի Տարճյարիլի մահվան թիվը:

Վարազվաչեն կարծես թե մի արձանագրություն է բողել, որն ունի նույն բնույթը ինչ և նրա եղբայր Թոռնիկի բողած արձանագրությունը Ջարար-

զում: Այն գտնվել է Աճիում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում¹:

+ յամուն անյ
ես յովան կ վա
ր լին վանե որդ
ի չորսականե
կի կանգեցի
զխաչս զանյս

Վերծանությունը դժբախտաբար վատանելի չէ (10). կարդում են *կվար-լինվանե*, իսկ դա իմաստ չունի: Հայր Ն. Ակինյանը առաջարկում է կարդալ *Վարազվաչե*: Այդ դեպքում արձանագրության տիրոջը կարելի է նույնացնել Թոռնիկի եղբորը, որը կրում էր այդ անունը:

Աճիի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, որը հայանի է իր եզակի որմնակարներով, պատկանում էր քաղկեդոնական ծեսին հարած հայերին: Նրա հիմնադրի արձանագրությունը, որը մինչ օրս պահպանվել է, մեզ տեղեկացնում է, որ այն կառուցվել է 1215 թ. Ս. Աստվածածնին նվիրված մատուռի տեղում: Հովհաննեսի խաչը պահպանվել է նախկին մատուռից, որը հավանաբար քաղկեդոնիկների սեփականությունն է եղել: Հովհաննես Վարազվաչեի այնտեղ բողած հիշատակը նշանակալից է, քանի որ Թոռնիկի ընտանիքը ծագումով հայկական լինելով վրացական էր դարձել իր հավատքով²:

¹ Արձանագրությունը մեզ ծանոթ է Շ. Տիսյեի արած պատճենից. Description de l'Arménie, de la Perse et de la Mésopotamie, Paris, 1842. վերադրուարդված է Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 80:

² P. Peeters, op. cit., pp. 370-371.

¹ Մեջբերված է В. Розов, Византий Болгаробойца, с. 163.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՂՉՏԵԿԻԿ ԵՄՍԱԿԸ ԱՇՈՏ [III] ԱՐՁԱՅԻՆ

Այս վավերագիրը քաջ հայտնի է: Խոսքն այն նամակի մասին է, որը Հովհաննես I Չմշկիկ կայսրը (969-976) հասցեագրել է հայոց արքա Աշոտ III Բագրատունուն (953-977), 975 թ. արաբների դեմ իր հայտնի արշավանքի ժամանակ: Այն մեզ է հասցրել Մատթեոս Ուռեայեցին (1): Նամակը գիտական աշխարհին հայտնի է դարձել էդ. Դյուլորիեի ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹: Այն թարգմանվել է նաև ռուսերեն² Լազարյան ճեմարանի հայոց լեզվի դասախոսներից մեկի (2) կողմից²:

Հարկ կա՞ արդյոք նշելու, որ այս վավերագրի իսկությունը անառարկելի է: Այն չի պարունակում և ոչ մի հանգամանք, որ չհամապատասխաներ այն ամենին, ինչ մենք գիտենք Չմշկիկի այդ արշավանքի մասին: Անհանգստացնել կարող է միայն մի բան. լավ չի հասկացվում հայոց արքային կայսեր դիմելու պատճառը: Նամակն այնպես, ինչպես այն թարգմանված է ֆրանսերեն ու ռուսերեն, հնարավորություն չի տալիս այդ պատճառը գուշակելու: Թարգմանիչները չեն հասկացել վավերագրի վերջին մասը: Մեկն այն պարզապես կրճատել է, իսկ Դյուլորիեն սխալ է ներկայացրել:

Մատթեոս Ուռեայեցին պատմում է, որ գորավար Մելիասի (Մլեհի) արշավանքի (նա առաջին հաղթանակից հետո պարտություն էր կրել Ամիդի մոտ և ընկել թշնամու ձեռքը) աղետալի վախճանի լուրն առնելուն պես Չմշկիկ կայսրն արշավել է արաբների դեմ՝ բանակի պատիվը փրկելու համար³: Նախևառաջ նա ուղևորվել է Հայաստան, մտել Տարոն ու բանակել Այծյաց բերդի դիմաց, Մուշ քաղաքի հարևանությամբ: Բյուզանդական բանակի անսպասելի գալուստը անհանգստացրել է հայ իշխաններին: Այդ

¹ E. Dulaurier, Chronique de Matthieu d'Edesse, Paris, 1868. Հայերեն քննադիր հրատարակվել է մեկ տարի անց Երուսաղեմում: Երկրորդ՝ Էջմիածնի հրատարակությունը լրացրել է առաջինի որոշ, երբեմն շատ կարևոր, բացթողումները, սակայն այն նույնպես հեռու է քննական հրատարակություն լինելուց:

² Տե՛ս «Византийский временник», т. X (1903), с. 19 (3):

³ Մատթեոս Ուռեայեցին Մելիասին կոչում է *դեմստիկոս* (կարողալ *դեմստիկոս*), այսինքն՝ դեմստիկոս: Նա հենց այդ պաշտոնն էր գրավում, սակայն Արևելքի սխալների: Կար նման մի պաշտոն Արևմտայի համար: Այդ բաժանումն առաջին անգամ ի հայտ է գալիս մոտ 960 թ. Ռոմանոս II-ի ժամանակ: Նիկեոսի ֆոնտանը գրադեցում էր ընդ ձեռք՝ [«արևելքի»], իսկ նրա երրայր Լևոնը շէ՛ ծնեա՛ց՝ [«արևմտքի»] դեմստիկոսի պաշտոնը (Theoph. Const., p. 472): Նիկեոսի ֆոնտանը նույնպես համոզու է գալիս որպես շէ՛ *Ανατολῆς* [«արևելքի»] դեմստիկոս՝ Const. Porph., De cerim., էջ 433:

պատճառով նրանք իրենց զորքերի հետ շտապել են հավաքվել Աշոտ III արքայի մոտ, ցանկացած անակնկալի պատրաստ լինելու համար:

Մակայն կայսրը երկրի նկատմամբ թշնամաբար չէր տրամադրված: Նա բանակցություններ է սկսում Աշոտ արքայի հետ, դաշինք կնքում, խնդրում է նրանից օժանդակ տասը հազար զինվոր, պարեն է վերցնում ու հեռանում արշավանքը շարունակելու համար: Կայսրը հաղթանակներ տանելով ամենուր՝ հասնում է միջև Երուսաղեմ և, ավարտին հասցնելով իր արշավանքը, Աշոտին է ուղարկում մեզ հետաքրքրող նամակը, ուր նա պատմում է իր սխրանքների մասին: Այդ նամակի վերջում նա անդրադառնում է Այծյաց բերդի հարցին (4), ու մենք հասկանում ենք, որ այդ հարցը կայսեր Տարոնում եղած ժամանակ վեճի առարկա է եղել նրա և Աշոտի միջև նրանց վարած բանակցությունների ընթացքում: Նամակի հենց այդ հատվածն է, որ դժվարություններ է առաջացնում: Ռուսերեն թարգմանիչն այն բաց է թողել, որպես Աշոտին հասցեագրված նամակին չպատկանող անհարազատ գրություն: Դյուլորիեն այն թարգմանել է բառացիորեն, առանց նկատելու, որ հայերեն տեքստը աղավաղված է և հասկանալի դառնալու համար այն պետք է ուղղվի:

Ահա հայերեն տեքստը.

«Յանափոռտէն պռտասպաքրին Դերջնայ Լեւոնի եւ Տարօնոյ գորավարին (ողջոյն եւ ի տէր խնդայ): Արդ գիտացաք որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձին կալար՝ չես տուեալ. եւ այժմ գրեցաք առ գորավարդ մեր, որ ոչ գրերդն առնու եւ ոչ զջորեանն՝ գոր պայմանեցեր. զի այժմ չեղի առ մեզ պէտք. բայց զբառասուն հազար ովալան գոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ գորավարն մեր, զի առաքէ առ թագաւորութիւնս մեր...»¹:

Իսկ էդ. Դյուլորիեն թարգմանել է այսպես.

«Դերջանի պրոտոսպաքար Անափորտենին, Տարոնի զինվորական կառավարիչ Լեւոնից ողջոյն և ի Տեր խնդայ: Մենք իմացանք, որ դու չես հանձնել Այծյաց բերդը, ինչպես որ խոստացել էիր: Մենք գրել ենք մեր գորավարին, որ նա այն չգրավի և քո խոստացած ջորիները չվերցնի, որովհետև դրա կարիքն այլևս չունենք: Բայց քառասուն հազար օրոյը, որ մենք ուղարկել ենք, տանել տուր մեր գորավարին, որն այն կուղարկի Մեր Թագավորությանը»²:

Երևում է, որ թարգմանիչը այս հատվածը դիտում է որպես առանձին գրվածք, որը հասցեագրված է ոմն պրոտոսպաքար Անափորտենի:

Մակայն այդ ենթադրյալ անունը ոչ թե տրական այլ բացառական հո-

¹ Մատթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 32-33:

² Matthieu d'Edesse, trad. E. Dulaurier, ch. 16, pp. 23-24.

լովով է տրված և անհմաստ կլիմի այդ անուրը փնտրել որևէ լեզվի անվա-
նաբանությունում: Ավելին, մեզ ներկայացված քարգմանության մեջ դժվար
է ըմբռնել այս հատվածի ճշգրիտ իմաստը: Մենք գիտենք, որ Տարոնը 966 թ.
այդ զավառի իշխան Աշոտի մահից հետո բռնի կերպով կցվել է կայսրու-
թյանն ու Դերջանի (Derzene) հետ միասին կազմել մի վարչական միավոր,
որը ղեկավարվում էր զինվորական կառավարչի կամ ստրատեգոսի՝ զորա-
վարի, կողմից: Լևոն պրոտոսպարը հենց այն զորավարն էր, որն իրակա-
նացնում էր այդ գործառույթը: Այն մարդը, որին նամակում կոչում են «մեր գո-
րավար» ոչ այլ որ է, եթե ոչ Լևոնը: Ուստի ակնհայտ է, որ խոսք չի կարող
լինել Լևոնին հասցեագրված նամակի մասին, քանի որ նամակում խոսքը
հենց նրա մասին է՝ և երրորդ դեմքով: Բնագիրը, այնպես, ինչպես հասկացվել
ու քարգմանվել է Դեյուրիեի կողմից, ակնհայտ անհեթեթության է հանգում:

Հետևաբար, մենք կարծում ենք, որ առեղծվածային *յանափռուէն*-ը
հատուկ անուն չէ: Այն պետք է կարդացվի *յանափռուէն*, որ կտա մի բառի
բացատրական հոլովը և ուր մենք հեշտությամբ կճանաչենք հունարեն
ἀναφορά «զեկույց», բառը՝ *յ-ἀναφορά-էն*¹: Իրականում նախադասությունը
պետք է քարգմանվի հետևյալ կերպ. «Դերջանի պրոտոսպարն ու Տարոնի
զորավար Լևոնի զեկույցից մենք իմացանք, որ դու (այսինքն՝ Հայոց ար-
քան) չես հանձնել Այծյաց բերդը: Այժմ մենք գրել ենք մեր ստրատեգոսին
(այսինքն՝ Դերջանի ու Տարոնի ստրատեգոս Լևոնին) չգրավել ամրոցը և
չվերցնել ջորիները, որոնք դու խոստացել էիր տալ»:

Այս մեկնաբանության միակ խոչընդոտն այն է, որ մի կողմ է մնում «ող-
ջոյն եւ ի տէր խնդալ» արտահայտությունը: Մակայն մեզ թվում է, որ այդ
բառերը տեղաշարժվել են. բնագրում դրանք պետք է գտնվեին *յանափո-
ռուէն* բառից առաջ, կայսեր քաջագործությունների նկարագրությունից
հետո:

Վավերագրի վերջին մասը կարծես թե հետզորություն է: Իր հաղթանակ-
ները նկարագրելուց հետո կայսրը իր թղթակցին ցանկանում է «ողջոյն եւ ի
տէր խնդալ», իսկ հետո վերադառնում է Այծյաց բերդի հարցին, ինչպես
նաև այլ պարտավորությունների, որոնք դրվել էին Աշոտ արքայի վրա,
որոնք սակայն, ըստ կայսերական ստրատեգոսի զեկույցի, չէին կատարվել:
Հենց այդ հարցերի կապակցությամբ էլ կայսրը նամակ է գրել Աշոտի III-ին:

Մենք տեսնում ենք, որ Տարոնի հարցը դեռևս լուծված չէր: Բռնակցումը

¹ Այս բառը հայերենում գործածական չէր: Որքան ինձ հայտնի է, այն հանդիպում է, մեր
քննարկից բացի, ընդամենը մեկ անգամ, VII դարի հայերեն մի վավերագրում, ուր այն նշա-
նակում է ուղերձը, որը 649 թ., Լատեռանի եկեղեցական ժողովից հետո Մարտինոս Ա պապը
հղել էր Կոստանդ II կայսրին միակամության խնդրի կապակցությամբ («Անանուն ժամանա-
կագրություն», էջ 77):

հայտարարված էր, սակայն կարևոր ռազմավարական մի կետ՝ Այծյաց
բերդը, դուրս էր մնացել շրջանի զինվորական կառավարչի վերահսկողու-
թյունից: Աշոտը խոստացել էր այն հանձնել կառավարչին, սակայն, ըստ
վերջինիս զեկույցի, այն դեռևս իր ձեռքում չէր: Կայսրը հայտարարում է, որ
ինքը պատրաստ է հրաժարվել այդ զավթումից: Այս ամենը կարծես թե
լիովին համապատասխանում է իրականությանը: Իրենց ունեցվածքից
զրկված Տարոնի իշխաններ Գրիգորն ու Բագրատը դեռևս իրենց երկրում
էին Սկլերոսի 976 թ. բարձրացրած ապստամբության ժամանակ և առաջին-
ներից էին, որ միացան ապստամբին:

Կայսրը խնդրում է Հայոց արքային իր զորավարին հանձնել նաև այն
քառասուն հազար օրոլը, որ ինքն ուղարկել էր: Օրոլը՝ դրախմեի մեկ վեցե-
րորդ մասը, մեր դրամի՝ [ֆրանկի] տասնհինգ սանտիմի արժեքն ունի. հե-
տևաբար քառասուն հազար օրոլը կազմում է վեց հազար ֆրանկ: Եթե նույ-
նիսկ ենթադրենք, որ այդ արժեքի դրամը սովորական էր Բյուզանդիայի
դրամաշրջանառության համար, ապա գումարը չափազանց չնչին էր
քանակցության նյութ դառնալու համար: Այստեղ սխալ կա: Ինչպես նշված
է հայերեն հրատարակության հղումներում, ձեռագրում գրված է «*զխոսովու-
լաւն*»: Տե՛ս սխալի հետևանքով –խո- տառերը դիպել են որպես թվեր (Խ-
40, Ռ-1000): Դիշտ ընթերցվածը «*զխոսովուլաւն*» է, որն է չրոսծβουλλων:
Հայոց արքային խնդրում են նույն զորավարին հանձնել կայսեր ուղարկած
խրիստովուլը՝ [«ոսկե կնիքը»], այն Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու համար:
Պարզ չէ, թե խոսքն ինչի մասին է: Արդյոք կայսերական կնիքի մասի՞ն է,
որը կայսրն ուզում է, որ հետ ուղարկեն Կոստանդնուպոլիս, թե՞ խրիստովու-
լով հաստատված ինչ-որ վավերագրի: Նամակի վերջին մասը կարծես
կրճատված լինի. այնտեղ ինչ-որ բան պակասում է:

Այս հոդվածն արդեն գրված էր, երբ մենք հնարավորություն ունեցանք
ծանոթանալու Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքին»: XIII դարի այս հեղի-
նակը մեզ է թողել Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» կրճատ
վերապատումը, որը մեզ հնարավորություն է տալիս որոշ չափով վերահսկե-
լու նրա աղբյուրի շարադրանքը: Խնդրահարույց հատվածը նա ներկայաց-
րել է հետևյալ կերպ.

«Գրեաց (կայսրը) եւ ի Պոռօսպարն եւ ի Տարօնոյ զօրավարն զի
տացեն առ Թագաւորն Հայոց Աշոտ զխոսաֆուլն եւ ղեկան ոսկի երեսուն
հազար եւ ծառայս երկու հազար, ճի տասն հազար եւ ճորի հազար վասն
սիրոյն եւ միաբանութեանն զոր արար ընդ մնա»¹:

Մեր ենթադրություններից մեկը (խրիստովուլը) այսպիսով հաստատվում

¹ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 36:

է: Սակայն Սմբատը սխալվում է Դերջանի պրոտոսպարսիւն ու Տարոնի գորավարին երկու տարրեր մարդիկ համարելով: Ինչպես ասացինք Դերջանն ու Տարոնը կազմում էին մեկ ստրատեգիա: Վարդաս Փոկասի մահից հետո նրա կողմնակիցներից մեկը՝ Չորավանել Մագիստրոսը, Աստղիկի վկայությամբ¹, գավթել է այդ շրջանները: Ուրեմն 990 թ. դրանք վերամիավորված էին:

Քացի այդ, մենք տեսնում ենք, որ, ըստ Սմբատի տվյալների, Տարոնի գորավարին հանձնարարված էր Աշոտին հանձնել խրիստոնոսն ու թվարկված ընծաները, որոնց մասին ոչ մի խոսք չունի Մատթեոս Ուռհայեցին: Աղավաղված է արդյոք Մատթեոսի շարադրանքը, թե՞ Սմբատը ուրիշ աղբյուր էլ է օգտագործել: Առաջին ենթադրությունը ավելի արժանահավատ է: Սմբատը, անկասկած, իր տրամադրության ներքո ունեցել է մեր պատմիչի աշխատության ավելի ճշգրիտ օրինակ, քան մեր այժմ ունեցածը: Այն մեզ բույլ է տալիս վերականգնելու սկզբնական շարադրանքը հետևյալ տեսքով. «բայց խրիստոնոսը (երեսուն հազար դեկան ոսկին, երկու հազար գերիները, տասն հազար ձիերը և հազար ջորին), որ մենք ուղարկել ենք տանել ենք ավել (տանել տուրք-ի փոխարեն, ուրեմն պետք է տուրք ուղղել և փոխարինել տուրքով) մեր գորավարին, որպեսզի նա դրանք հանձնի Չեր (և ոչ թե Սեր, այլ Չեր) թագավորությանը»:

Այս թեթևակի ուղղումները բավական են Մատթեոսի շարադրանքը կարգի բերելու ու ճիշտ իմաստը վերականգնելու համար: Ուրեմն մամակի հեղինակը գրում է Հայոց արքային, որ ինքը մնացած ընծաների հետ միասին նրան է ուղարկում մի ոսկյա բուլլա, որով հաստատում է վեճի առարկա դարձած ամրոցի զիջումը:

Սա հիշեցնում է հայ իշխաններ Վասակի, Գրիգորիկի, Պաժունեսի, Իսմայիլի և Մելիասի դեպքը. սրանք Լևոն VI կայսրից պահանջել ու նրանից ստացել էին Լիկանդոսի շրջանում իրենց գրավելիք տիրույթների [ճանաչման] խրիստոնոսները²:

¹ Աստղիկ, Գ, 27, էջ 251:

² Մելիասի խրիստոնոսը իր հետքն է թողել ակրիտական դյուցազներգության մեջ: «Դիզե-նիս Ակրիտաս» վիպերգում (Trépizonde, v. 1540 sqq.) Ռոմանոս Լեկապենոսը հերոսին պարզեում է իր նախնուց բռնագրավված ունեցվածքի կրկնակին, այդ բանը վավերացնելով ոսկե բուլլայով: Պարոն Ա. Գրեգուարը Լեկապենոսի այդ պարզեի մեջ ճանաչում է Մելիասի խրիստոնոսը և նույնիսկ Դիզենիսին նույնացրել է Մելիասի հետ («Revue des Etudes grecques», t. XLVII, 1933, p. 63 sqq.): Բյուզանդական դյուցազներգության քիչ թե շատ երևակայական հերոսների շարքում հայ Մելիասը ներկայանում է որպես միակ պատմական անձնավորությունը և որպես անհերքելի ակրիտական հերոս: Նա ակրիտ է որպես Լիկանդոսի՝ ակրիտական բանակաթմնի տեր և միևնույն ժամանակ՝ երկածին էր որպես բյուզանդահայ: Պարոն Ա. Գրեգուարը շատ լավ է գիտակցել այդ անձնավորության կարևորությունն առանց, այնուամենայնիվ, նրան արժանին մատուցելու (5):

Իբերիայի կյուրոպաղատն իր իրավունքն է բանեցրել Փասիանե [երկրամասի] և Ավնիկ ամրոցի նկատմամբ հավակնելով, որ ինքը դրանց տերն էր, քանի որ ուներ խրիստոնոսներ, սակայն ստուգումից հետո այդ հայտարարությունը հերքվել էր¹: Լևոն VI-ը Տարոնի իշխանին էր տվել «բարբարոսի տունը» Կոստանդնուպոլսում՝ *χρυσοβουλλου χωρις* «առանց ոսկյա բուլլայի», որի հետևանքով Ռոմանոս Լեկապենոսը նրա ժառանգներին զրկել էր դրանից²:

Խրիստոնոսը, որի մասին խոսում է Հովհաննես Չմշկիկը, ուներ, ըստ երևույթին, նույն նշանակությունը և, հետևաբար, Մատթեոս Ուռհայեցու աղավաղված հատվածը պետք է ուղղվի դրան համապատասխան:

¹ Const. Porph., De adm., p. 202.

² Ibid., p. 185 sqq.

ԴԱՎԻԹ ԿՅՈՒՐՈՒՊԱՂԱՍ

(† 31-ը մարտի 1000 թ.)

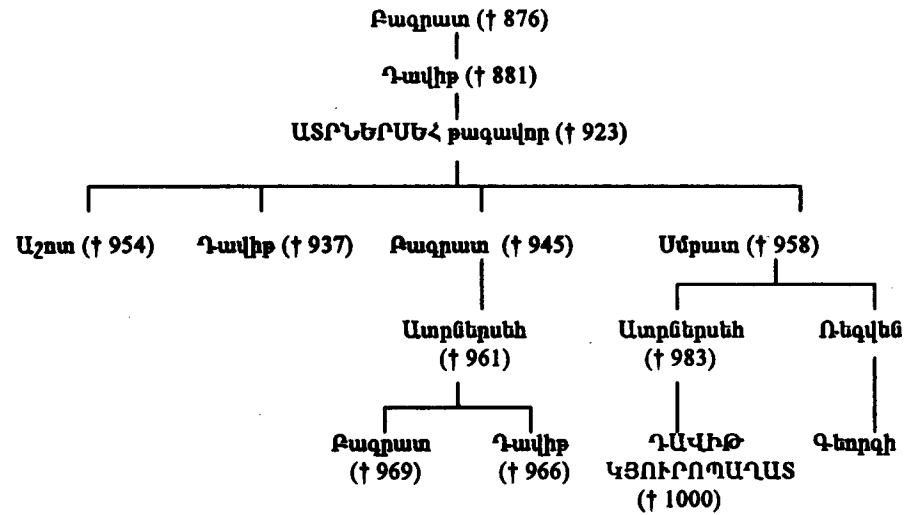
[1. Դավիթ կյուրոպաղատի տոհմաբանությունը]

Կյուրոպաղատի տիտղոսը, որը Լևոն V Հայկազն կայսրը շնորհել էր Կղարջքի իշխան Աշոտ Բագրատունուն, ի սկզբանե, որոշակի առումով, դարձել էր ժառանգական: Աշոտը, Աշոտ [Կույր] պատրիկի († 761) որդի Վասակի թոռն էր: Հայաստանում բռնկված ապստամբության անհաջողությունից հետո Վասակը պատսպարվել է Տայքում և դարձել Բագրատունիների վրացական ճյուղի նախահայրը:

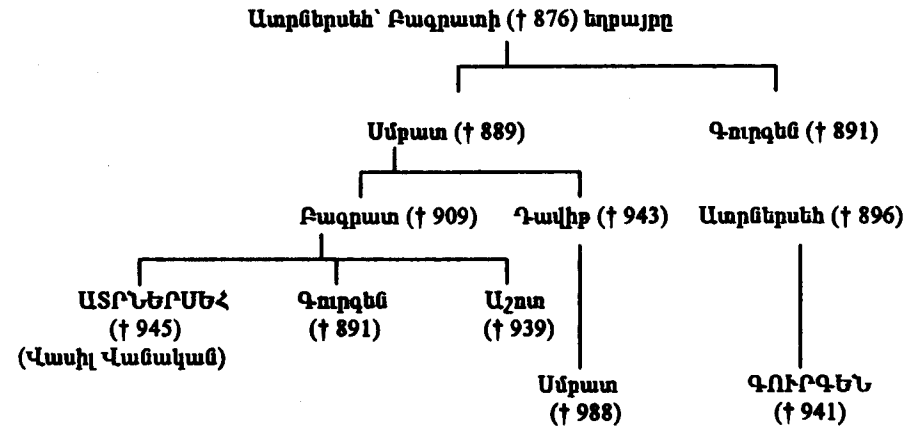
Աշոտ կյուրոպաղատն ունեցել է երկու որդի՝ Բագրատը և Ատրնեստը: Բագրատը ժառանգել է կյուրոպաղատի տիտղոսը, որն այնուհետև անցել է նրա հետնորդներին: Ատրնեստը պահպանել է ազգային մամփալ(իս) տիտղոսը, որը հատուկ է վրացական ավագ ֆեոդալներին: Դավիթ կյուրոպաղատը, որին վերաբերում է խոսքը, սերում էր կյուրոպաղատների տոհմից, այն է՝ պատկանում էր Բագրատ կյուրոպաղատի ընտանիքին: Վրացական և հայկական սկզբնաղբյուրներն այս հարցում համերաշխ են:

Հանգուցյալ Յո. Մարկվարտը, հենվելով Կոստանդին Շիրանաձիճի վկայության վրա, հակված է եղել ապացուցելու, որ Դավիթ կյուրոպաղատը սերվում էր մամփալների ճյուղից, այսինքն՝ Ատրնեստի տնից¹: Այդուհանդերձ, այն երկու գլուխների մանրագին քննությունը, որոնք կայսր հեղինակը նվիրել է վրաց Բագրատունիներին, որևէ բան դրանցում չի բացահայտում, որը, ի հեճուկս ազգային ավանդության, կարող էր ապացուցել Մարկվարտի տեսակետը: Ստորև ներկայացնում ենք Դավիթ կյուրոպաղատի ավանդական տոհմաբանությունը:

ԿՅՈՒՐՈՒՊԱՂԱՍՆԵՐԻ ՃՅՈՒՂԸ¹

ՄԱՄՓԱԼՆԵՐԻ ՃՅՈՒՂԸ²

¹ «Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle». Traduite du géorgien par M. Brosset, 1re partie, S.-Petersbourg, 1849, p. 280, 284 (այսպես էլ՝ M. Brosset):

² Ibid., p. 271-272, 283-284.

Ինչպես տեսնում ենք, Դավիթ կյուրոպաղատն Ատրներսեհ թագավորի չորս որդիներից մեկի՝ Սմբատի թոռն է: Մարկվարտը գտնում է, որ այս չորս եղբայրները ոչ թե Ատրներսեհ թագավորի († 923) որդիներն են, այլ մեկ ուրիշ Ատրներսեհի († 945), որը հետագայում դարձել է վանական Վասիլ անունով: Այսպիսով, ազգային ավանդույթը կարող էր մամփայլան տոհմի անունով: Այսպիսով թագավոր և կյուրոպաղատ Ատրներսեհի հետ: Նա Ատրներսեհին շփոթել թագավոր և կյուրոպաղատ Ատրներսեհի հետ: Նա կարծում է, որ Կոստանդին Ծիրանածինի մոտ գտել է իր տեսակետի հավաստումը: «*De administrando Imperio*» [գրվածքի] 46-րդ գլխում է, որ կայսր հեղինակը, քննարկելով Արտանուջի՝ հարցը, որոշ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում իբերական իշխանների մասին:

Արտանուջ քաղաքը Կղարջը կոչվող գավառի՝ վրաց Բագրատունիների օրրանի, վարչական կենտրոնն էր: Այստեղից նրանք առաջ են ընթացել դեպի հյուսիս և գրավել Ացարան՝ ժամանակակից Աջարիան, որը գտնվում է [Շոթոխի]՝ մախկին Ակամսիսի, վտակի վրա: Այնուհետև՝ նրանք տարածվել են դեպի հարավ ու դարձել Տայքի և անգամ Բասենի տերն ու տնօրենները:

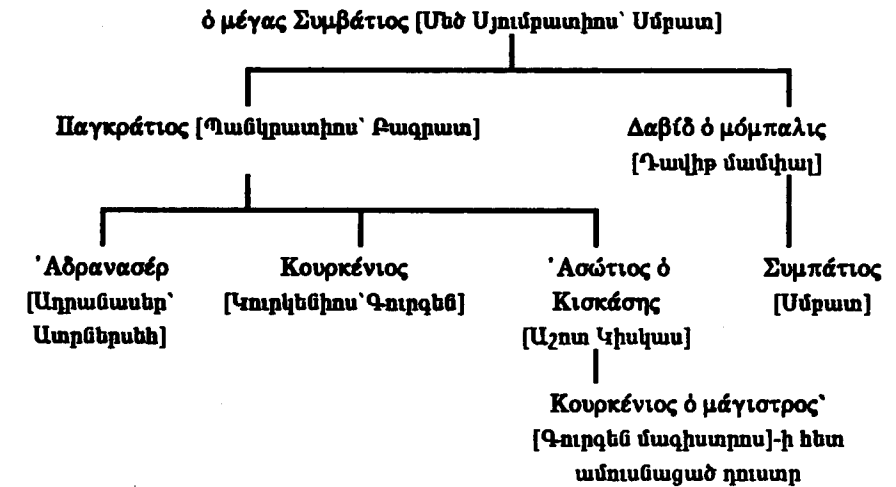
Բագրատունիների առաջընթացը դեպի Սև ծով բավական անհանգստացնող փաստ էր բյուզանդական իշխանությունների համար, որոնց ավանդական քաղաքականությունը միտում ուներ ապահովելու կայսրության գերիշխանությունը ծովի ամբողջ ավազանում կամ, համեմայն դեպս, այն պահպանելու իր ազդեցության ոլորտում: Ուստի, Գուրգեն իշխանը († 941), որը X դ. առաջին կեսին իշխում էր Աջարիայում, մեծարվել է մագիստրոսի տիտղոսով և արժանացել նաև այլ առանձնաշնորհումների, որպեսզի, անկասկած, կայսրության հետ իրեն ավելի կապված զգա:

Արտանուջը, որը գրեթե անառիկ ամրոց էր, այս դարաշրջանում միջազգային առևտրի խիստ կարևոր հանգույց էր, որը հրապուրում էր Տրապիզոնի, Իբերիայի, Աբազգիայի, ինչպես նաև Հայաստանի ու Միդիայի առևտրականներին: Միաժամանակ, Արտանուջում իբրև հույժ կարևորություն ունեցող ռազմավարական կետում, գտնվում էր Իբերիայի, Աբազգիայի և Միսիսիոնի բանալին: Կայսրությունը փափագում էր տիրել այդ ամրոցին և հետամուտ էր այն ձեռք բերելու հնարավորությանը:

Արտանուջի պատմությունն ուրվագծելու համար Կոստանդին Ծիրանածինը քվարկում է այն իշխաններին, որոնք IX դ. վերջերից մինչև իր ժամանակները հաջորդաբար այն իրենց տիրապետության ներքո են ունեցել:

Արտանուջի առաջին տերն ու տնօրենը Սմբատն էր, որին հեղինակը

ներկայացնում է իբրև Մեծ: Նա ուներ երկու որդի՝ Բագրատը (Պանկրատիոսը) և Դավիթը: Բագրատը ժառանգել է Արտանուջը, իսկ Դավիթը նրա տիրույթների մյուս մասը: Բագրատն Արտանուջը թողել է Գուրգենին (Կուրկենիոսին)՝ իր երեք որդիներից (Ատրներսեհ, Գուրգեն և Աշոտ, որի մականունը Կիսկաս էր) մեկին: Գուրգենից Արտանուջն անցել է նրա եղբորը՝ Աշոտ Կիսկասին, իսկ այնուհետև՝ վերջինին փեսային, որի անունը ևս Գուրգեն էր և որը հեղինակի օրոք մագիստրոս էր: Գուրգենի մահից հետո մի քանի իշխաններ, ներառյալ Աշոտը, որը հեղինակի ժամանակաշրջանում կյուրոպաղատ էր, պայմանավորվածություն են ձեռք բերել քաղաքը Սմբատի որդի Դավթի որդի Սմբատին զիջելու շուրջ: Այս իշխանների տոհմաբանությունը ներկայացնում է հետևյալ կերպ:

Այս տոհմաբանությունը կատարելապես համընկնում է այն տոհմաբանությանը, որը մենք անվանեցինք մամփալների ճյուղ: Քաղաքի վերջին տիրակալ Սմբատը՝ Դավթի որդին է: Սակայն ո՞վ էր կյուրոպաղատի տիրադու կողմ Աշոտը, նա, որը միջամտել էր բանավեճերին՝ դրանք Սմբատի օգտին վճռելու համար: Այնուհայտորեն, Սմբատի ազգականը: Մեր հեղինակը հայտարարում է, որ Սմբատի հայր Դավթի մայրը և Աշոտ կյուրոպաղատի հայր Ատրներսեհ կյուրոպաղատի մայրը՝ երկու եղբայրների դուստրեր էին, այսպիսով՝ հարազատ զարմուհիներ. *τοῦ Δαβίδ ἡ μητέρα καὶ τοῦ Ἀδρανασέρ τοῦ κουροκαλάτου, τοῦ πατρὸς τοῦ ἀρτίως Ἀσώτιου τοῦ*

¹ Կոստանդին Ծիրանածինն այն անվանում է 'Αδρανοῦτζη և τὸ 'Αδρανοῦτζι(v) վրացական տերմինն է «Artanouj», հայկականը՝ «Artanouc», բուլղարականը՝ «Artanouj»: Նախընթացի է «Artanouj» ձևը:

κουροπαλάτου, ὑπῆρχον δύο ἀδελφῶν παιδία, ἤγουν ἐξαδέλφαι¹: Այլ կերպ ասած, Մերատի տատը և Աշոտի տատը հարազատ զարմուհիներ էին: Հարցն այն է, թե ո՞վ էր Աշոտ կյուրոպաղատի հայր Ատրներսեհ կյուրոպաղատը: Մարկվարտը սխալմամբ նրան մույնացնում է 'Աδրանասեր'ի հետ, որը տոհմաբանության մեջ մատնանշվում է իբրև Դավթի զարմիկ: Կոստանդին Ծիրանածինը հստակորեն զանազանում է այս երկու անձանց. մեկն անվանվում է 'Աδրանասեր, մյուսը՝ 'Աδրանասե. վերջինս կյուրոպաղատն է, մինչդեռ առաջինը կյուրոպաղատ չի եղել: Եթե խոսքը վերաբերել մեկ և միևնույն անձնավորությանը, հեղինակի համար ավելի դյուրին կլիներ ասել, որ Դավթի զարմիկը նա է եղել՝ առանց նեղություն կրելու փնտրել ազգակցություն մայրական կողմից: Թեև այդ ազգակցությունն ինքնին չէր կարող ունենալ մեծ հավանականություն, քանզի միավորում է և հորը, և որդուն երկու եղբայրների դուստրերի հետ: Հարկ է «Վրաց ժամանակագրության» հետ մեկտեղ ընդունել, որ Ատրներսեհ կյուրոպաղատը ոչ այլ որ է, եթե ոչ կյուրոպաղատների ճյուղից սերված մույնացումն իշխանը, որն ընդունել էր թագավորի տիտղոս, սակայն բյուզանդացիների համար շարունակել էր մնալ կյուրոպաղատ: Այդ նա է, որ [Ռոմանոս] Լեկապենոսի օրոք, 922 թ., այցելել է մայրաքաղաք: Տարոնի իշխաններին վերաբերող մախորդ գլխավորից մեկում խոսելով նրա մասին, մեր հեղինակը ենթադրում է, որ նա արդեն հայտնի էր, առանց դա ճշգրտելու կարիքն ունենալու: Ի դեպ, այս Ատրներսեհի ինքնությունը բացահայտվում է հետևյալ պատումով: Կայսր Ռոմանոս Լեկապենոսը հանձնարարել էր նավատորմի դրուճգար պատրիկ Կոստանդին, որն այդ ժամանակաշրջանում միայն պրոտոսպարար ու մանգրավիտ էր՝ տանելու *իμάτιον մաγισտράτου* *πρός τὸ ποιῆσαι τὸν Κουρκένιον τὸν Ἰβηρα μάγιστρον* [«մագիստրոսության զգեստը՝ Գուրգեն Իբերացուն մագիստրոս ճանաչելու համար»]:

Ճանապարհին, Իբերիայից եկող Ազապիոս վանականից, Կոստանդին տեղեկանում է, որ *ὁ πατρικίος Ἀσώτιος, ὁ καὶ Κισκάσης καλούμενος* [«Աշոտ պատրիկը, որը նաև Կիսկաս է կոչվում»] պատրաստ է կայսրին հանձնելու Արտանուջ ամրոցը, որպեսզի այն չթողնի իր փեսա Գուրգենին, որի հետ հաշտ հարաբերությունների մեջ չէր: Կայսրը, որին տեղեկացրել էին Ազապիոսի առաքելության մասին, հրաման է տալիս Կոստանդին՝ ամրոցը ձեռք բերելու համար շուտափույթ գնալ պատրիկ Աշոտ Կիսկասի մոտ: Ժամանելով Խաղտիք, Կոստանդին վերցնում է 300 զինված մարդուց քաղկացած ուժեղ պահակախումբ և մտնում Իբերիա: *Ὁ μακάριος Δαβίδ,*

ὁ ἀδελφὸς Ἀσωτίου, τοῦ ἀρτίως κουροπαλάτου [«երանելի Դավիթը՝ վերջերս կյուրոպաղատ <ղարձած> Աշոտի եղբայրը»] կանգնեցնում է կայսեր բանազնացին: Նրա շքախումբը խիստ բազմանդամ էր, կասկած հարուցելու համար, թե արդյո՞ք նա Գուրգենին՝ Ատրներսեհ կյուրոպաղատի մահից հետո կյուրոպաղատի տիտղոս շնորհելու առիթով էր եկել: Ատրներսեհ կյուրոպաղատի որդիները նախանձում էին իրենց հորեղբոր որդուն՝ *οἱ τοῦ Ἀδρानασε τοῦ κουροπαλάτου παῖδες, τοῦ πατρὸς αὐτῶν τελευτήσαντος, φιλονεικίας τινὰς ἔσχον μετὰ τοῦ ἐξαδέλφου αὐτῶν* [«Ատրներսեհ կյուրոպաղատի զավակները հոր վախճանից հետո սկսեցին զօտվել իրենց հորեղբոր որդու հետ»]: Նրանք լավ գիտեին, որ Գուրգենը դիմել էր կայսրին, նրան հարուստ նվերներ ուղարկել՝ կյուրոպաղատի կամ մագիստրոսի տիտղոս ստանալու համար: Ուստի, չորս եղբայրները՝ *οἱ τέσσαρες ἀδελφοί, ἤγουν τοῦ Ἀδρानασε τοῦ κουροπαλάτου παῖδες* մտախոզված էին, տեսնելով միևնույն նպատակով ժամանած Կոստանդին: Սակայն բանազնաց Կոստանդին նրանց բացատրել է, որ ինքն այդպիսի շքախումբ է ժամանել միայն Գուրգենին մագիստրոսի տիտղոս շնորհելու համար, և որ ինքն այնուհետև պետք է գնա Դավիթ մագիստրոսի մոտ, *εἰς τὸν Δαβὶδ τὸν μάγιστρον*, քանի որ նրա համար ևս կայսերական ուղերձ ուներ. *καὶ πρὸς τὸν Δαβὶδ κέλευσιν ἀπὸ τοῦ βασιλέως καὶ ξένια* [«նաև Դավթին <ուղղված> թագավորի հրամանը և նվերները»]: Կոստանդին հիրավի մեկնում է Գուրգենի երկրամաս և նրան շնորհում մագիստրոսի տիտղոս. այնուհետև՝ նա գնում է Արտանուջում զանվող Աշոտ Կիսկասի ամրոցը և նրան հանձնում կայսերական ուղերձը, *καὶ δέδωκεν αὐτῷ τὴν πρὸς αὐτὸν τοῦ βασιλέως κέλευσιν*, որն Արտանուջի հարցին չէր վերաբերում, քայց այլ գործ էր: Այդուհանդերձ, բանազնացը չի մոռանում վերհանել Արտանուջի հարցը: Պատրիկ Աշոտ Կիսկասը պատրաստակամություն է հայտնում իր ամրոցը նրան հանձնելու համար: Կոստանդին Արտանուջի պարսպի վրա բարձրացնում է կայսերական դրոշը՝ ծանուցելու համար, որ քերտամրցն այդուհետև պատկանում է կայսրությանը: Ինչ վերաբերում է Դավիթ Մեծին, ավելացնում է հեղինակը, նա չի համաձայնել իր երկրամասը կայսրին հանձնելու, թեպետ այն զանվում էր Ակամսիսի տուրմայի և Մուրզուլի [զեռի] հարևանությամբ. *ὁ οὖν Δαβὶδ, ὁ μέγας, τὴν ἑαυτοῦ χώραν οὐκ ἐδίδουν τὸν βασιλέα, κὰν τάχα συνορή τὴν τούρμαν τοῦ Ἀκαμψῆ καὶ τῆ Μουργοῦλλῆ*: Հստակորեն տեսանելի է, որ երեք իշխանների՝ Գուրգենի, Աշոտ Կիսկասի և Դավիթ Մեծի համար Կոստանդին ունեցել է երեք հանձնարարություն: Դա նույն Դավթին է, որին Կոստանդին պարտավոր էր այցելել Աշոտ Կիսկասից հետո և որն այնտեղ ներկայացվում է իբրև մագիստրոս, իսկ այստեղ՝ Մեծ: Այս Դավիթը մերժել է Կոստանդին խնդրանքը և

¹ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando Imperio, Recognovit Immanuel Bekkerus., Bonnæ, 1840, p. 207.

իր տիրույթը չի զիջել կայսրին: Այդ էր այն *κέλευσις*-ը, որ Կոստանդը բերել էր նրա համար:

Իր առաքելության արդյունքների մասին Կոստանդը պատրաստել է երկու գեկուցագիր և դրանք հղել կայսրին: Դրանցից մեկում նա ասում է, որ Գուրգենը երախտագիտությամբ է ընդունել այն մեծարանքը, որին արժանացել էր, մյուսում՝ որ Կիսկասն Արտանուջը հանձնել է [կայսրությանը]: Նա նաև հայտնել է, որ նրա ու նրա փեսա Գուրգենի միջև գոյություն ունի անհամաձայնություն, և Արտանուջի համար օգնական ուժեր է խնդրել, եթե հնարավոր է, սխուրի դոմեստիկոսի հետ:

Իրերները՝ *ὁ τε μάγιστρος Κουρκένιος καὶ ὁ μάγιστρος Δαβίδ, ὁ ἀδελφός τοῦ κουροπαλάτου Ἀσωτίου* [«և՛ Գուրգեն մագիստրոսը, և՛ Դավիթ մագիստրոսը՝ Աշոտ կյուրոպաղատի եղբայրը»] գրավոր բողոքներ են ուղարկել կայսրին՝ սարակիճոսներին միանալու սպառնալիքներով հանդերձ, եթե կայսրը ջանար բռնագավթել իրենց երկիրը և հայտարարել են, որ պատրաստ են նրանց հետ կայսրության և Արտանուջի դեմ ուղղված համաձայնության գալու՝ վերջինս վերագրավելու համար: Կայսրը հարկադրված է եղել հրաժարվել իր հրամաններից և գրել իրերական իշխաններին, որ Կոստանդն իրավասու չի եղել անելու այն, ինչն արել է և որ նրա արարքն անզուրկ մախաճեռության հետևանք է: Անձամբ Կոստանդը կայսերական հրաման է ստացել իրերների երկիրը բողոքելու և իր հետ *Ἀσώτιον, τὸν υἱὸν τοῦ τελευτηκότος Ἀδρανασέ, τοῦ κουροπαλάτου* [«վախճանված Ատրներսեհ կյուրոպաղատի որդուն՝ Աշոտին»] մայրաքաղաք տանելու մասին՝ նրան հորեմական կյուրոպաղատի տիտղոս շնորհելու համար:

Կոստանդն Արտանուջը վերադարձրել է Աշոտ Կիսկասին և գնացել «Դավիթ Մեծի մոտ [և նրան է հանձնել իր մոտ եղած հրամանը]՝ *πρὸς τὸν Δαβίδ τὸν μέγαν, καὶ ἐπιδέδωκεν αὐτῷ ἥνπερ εἶχεν πρὸς αὐτὸν κέλευσιν*: Այստեղից նա շրջվել և մտել է Իրերիա ու այնտեղ՝ նույն վայրում միավորված տեսել Գուրգեն մագիստրոսին և Դավիթ մագիստրոսին՝ Աշոտ կյուրոպաղատի եղբորը: Հարկ է այս Դավիթ մագիստրոսին չչփոթել վերոհիշյալ Դավիթ Մեծի հետ: Վերջիններս Կոստանդի վրա մախատիքներ են տեղացել՝ նրա վարքագծի համար: Նա նրանց անհրաժեշտ քացատրություններ է տվել և հետացել՝ տանելով իր հետ Ատրներսեհ կյուրոպաղատի որդի Աշոտին:

Մենք արդեն վերը տեսանք, որ հետագայում Գուրգեն մագիստրոսն Աշոտ Կիսկասից խլել է Արտանուջի բերդամրոցը և փոխարենը նրան տվել Տյուրոկաստրոն ամրոցը՝ Աջարիայի հովտի հետ, որը Կճալուցի մտապայրում սահմանակից է բյուզանդական տարածքներին: Արագիայի թա-

գավոր Գեորգին, որի քույրը Աշոտ Կիսկասի կինն էր, փորձել է պաշտպանել իր աներորդու իրավունքը, բայց նրա ջանքերն ապարդյուն են անցել: Գուրգենի մահից հետո Գեորգի թագավորը, Աշոտ կյուրոպաղատը և նրա եղբայր Բագրատ մագիստրոսը պայքարի մեջ են մտել նույն բերդամրոցի պատճառով և համաձայնության հանգել այն Դավթի որդի Մնրատին զիջելու շուրջ:

Այնուհանդերձ, այս պատումը թույլատրում է ճշգրտել Ատրներսեհ կյուրոպաղատի ինքնությունը: Համաձայնելով «Վրաց ժամանակագրության» հետ, մեր հեղինակն ընդունում է, որ նա ունեցել է չորս որդի: Երեքը հիշատակվում են իրենց անուններով՝ Դավիթ, Աշոտ և Բագրատ: Չորրորդի՝ Մնրատի անունը մեզ հայտնի է նույն երկասիրությունից: Նրանց հայրը՝ Ատրներսեհ կյուրոպաղատն արդեն մահացել էր, երբ Լեկապեճոսի բանագնացը՝ պրոտոսպարար Կոստանդը, ժամանել է Իրերիա: Նրա ժամանման տարեթիվը ճշգրտված չէ, բայց, համեմայն դեպս, այն մախորդում է Լեկապեճոսի գահընկեց լինելուն՝ 945 թ. դեկտեմբերին, Գուրգենի մահվանը՝ 941 թ., Կիսկասի մահվանը՝ 939 թ. և Դավթի մահվանը՝ 937 թ., այն իշխանների, որոնց հետ Կոստանդը գործ է ունեցել: Մանիպլների Ատրներսեհը հազել է վանական սքեմ և մահացել 945 թվականին: Այսպիսով, նա դեռևս կենդանի էր Կոստանդի ժամանման պահին և, հետևաբար, ոչ մի կերպ չի կարող լինել իր հայրը, որը մահացել է մինչ 937 թվականը: Մյուս Ատրներսեհը, որը կյուրոպաղատ էր և թագավոր, մահացել է 923 թ. և այդ նրան է, որ «Վրաց ժամանակագրությունը» ներկայացնում է իբրև չորս եղբայրների հայր: Դրա նկատմամբ կասկածելու պատճառներ չկան: Իր վարկածը պաշտպանելու համար Մարկվարտը հարկադրված է եղել կասկածի ենթարկելու Ատրներսեհ Վանականի մահվան տարեթիվը: Թագավոր Ատրներսեհը, ըստ նրա, ուներ միայն մեկ որդի՝ Դավիթ, և, հետևաբար, չորս եղբայրները կարող են լինել ոչ թե նրա, այլ Ատրներսեհ Վանականի որդիները: Այդուհանդերձ, Հովհաննես [Դրասխանակերտցի] Կաթողիկոսը Ատրներսեհ թագավորին է վերագրում մեկից ավելի որդի, քանզի նրա մոտ խոսքը վերաբերում է Ատրներսեհ թագավորի ավագ որդուն («գերեց որդի»)՝ Ըստ Վարդանի, Գուրգեն թագավորը († 992) Ատրներսեհ թագավորի որդի Դավթի եղբոր որդին էր (ինս՝ թոռը)՝ Նա ընդունում է, այսպիսով, որ Ատրներսեհ թագավորը Դավթից քացի ունեցել է այլ որդիներ:

Գուրգեն մագիստրոսը՝ Կիսկասի փեսան, Կոստանդին Միրանաժինը անվանում է չորս եղբայրների *ἐξ ἀδελφός*: Իրականում, Գուրգենը նրանց

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 208:

² Վարդան, Հատարումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 82:

զարմիկն էր մոր կողմից, որը, համաձայն Հովհաննես Կաթողիկոսի աներկրայելի վկայության, նրանց հոր՝ Ատրմերսեհ կյուրուպաղատի և քազավորի քույրն էր¹: Գուրգենը «քեռորդին» է՝ Ատրմերսեհի քրոջ որդին: Եթե չորս եղբայրներն Ատրմերսեհ Վանականի որդիներն էին, նրանց ազգակցությունը Գուրգենի հետ կարող է հանգել մեկ եղբոր ծոռների ազգակցությանը՝ մեկ այլ եղբոր թոռների հետ: Նման ազգակցությունն այդուհանդերձ *έξάδελφος* ազգակցությունն չէ:

Բանագմաց Կոստանդը, ի դեպ, Դավթի համար ստացել էր մի հանձնարարություն: Ո՞վ էր այս Դավթը: Բրոսսեմ և Մարկվարտը կարծել են, թե խոսքը Դավթ մագիստրոսի՝ Աշոտ կյուրուպաղատի եղբոր մասին է: Ինքնության մեան նույնացումը որևէ ձևով չի արդարացվում և այն իրականության հետ որևէ աղերս չունի: Մեր սկզբնաղբյուրը նրանց հստակորեն զանազանում է. Դավթ մագիստրոսը միշտ նշվում է իբրև կյուրուպաղատի եղբայր, այնժամ, երբ մյուս Դավթը երկու անգամ անվանվում է Դավթ Մեծ և մեկ անգամ՝ Դավթ *τόν μάγιστρον*, մի քան, որը կարող է լինել *τόν [μέγιστον]*-ի սխալ տարրմթերցումը²: Դավթ Մեծն Արտամուջն ստացած այս Սմբատի հայրն է և Աշոտ Կիսկասի հորեղբայրը: Բյուզանդական իշխանությունները հետամուտ էին ոչ միայն Արտամուջի, այլև Դավթի բաժնի ձեռքբերման Արտամուջի տարածաշրջանում, այն է՝ Կղարջքում: Մեծք տեսանք, որ Սմբատ մամփալն իր հողերը բաժանել էր երկու որդիների միջև, որոնցից Բագրատը ստացել է Արտամուջը, իսկ Դավթին («այլ երկիր վիճակվեց») *έλαχεν έτερα χώρα*, այն է՝ միևնույն Կղարջքի տարածաշրջանի մեկ այլ մասը, ուր գտնվում էր Արտամուջը: Կոստանդը հետամուտ էր ոչ միայն Կիսկասի Արտամուջին, այլև հավասարապես Դավթի տիրույթին, որը սահմանակից էր Ակամսիսի տուրմային և Մուրզուլի (գետին): Ժամանակակից Մուրզուլ-սու գետը թույլատրում է այս տուրման տեղադրել Կուրի ձախ ափին՝ Կղարջքի հյուսիսային մասի հանդիպակաց կողմում: Այս տարածաշրջանի հարավային կողմն Արտամուջի հետ պատկանում էր մեկ եղբորը, իսկ նույն տարածաշրջանի հյուսիսային կողմը մյուսին՝ Դավթին: Իրականում, երբ կայսրի հրամանով Կոստանդն Արտամուջը հանձնել է նրա տիրոջը՝ Կիսկասին, զնացել է Դավթ Մեծի մոտ՝ կայսերական հանձնարարականը նրան փոխանցելու համար: Այնուհետև, նա «վերադարձել [և մտել է Իբերիա]» *ύπέστρεψε, και εισήλθεν εις 'Ιβηρίαν*, ուր գտել է Գուրգենին և Դավթ մագիստրոսին միասին: Այդ նշանակում է, որ Կոստանդն Արտամուջից մեկնել էր դեպի հյուսիս՝ Դավթի տիրույթը և այն-

տեղից բռնել վերադարձի ճամպարինը՝ Իբերիա մտնելու համար, մի անվանում, որի ներքո նկատի ունեն կյուրուպաղատի տիրույթը Տայբում: Դավթ Մեծ ավագը հրաժարվել էր զիջել իր հողերը. *την έαυτου χώραν ούκ έδίδου*: Գուրգեն մագիստրոսը և Դավթ մագիստրոսն ընդդիմացել են Արտամուջի նկատմամբ կայսեր ունեցած հավակնությանը: Գուրգենը պատժել է Աշոտ Կիսկասին Արտամուջի հարցում նրա ուխտադրուժ քաղաքականության համար՝ նրանից հետ վերցնելով այդ նույն ամրոցը: Նրա մահից հետո, 941 թ., Գեորգի Արագացին և Բագրատ մագիստրոսը համաձայնության են հանգել քաղաքը Սմբատին զիջելու հարցում: Ո՞չ Դավթ Մեծը, որն այս Սմբատի հայրն է, և ո՞չ Դավթ մագիստրոսը՝ կյուրուպաղատի որդին, այլև ի հայտ չեն գալիս հարցի վերջնական կարգավորման ժամանակ, ինչից հարկ է եզրակացնել, որ նրանք վախճանվել էին: Առաջինը մահացել է 943 թ., իսկ երկրորդը՝ 937 թ., և քանի որ Բագրատի մահը վրա է հասել 945 թ., հարկ է Արտամուջը՝ Սմբատին զիջելու տարեթիվը սահմանել մինչ 945 թ. և 943 թ. հետո, ասենք՝ 944 թ., այսպիսով, դեռևս Լեկապենոս կայսեր կենդանության օրոք:

Աշոտ կյուրուպաղատն իր եղբայրների հետ դեռևս հիշատակվում է Կոստանդին Ծիրանածինի միևնույն աշխատության մեկ այլ զլխում, կյուրուպաղատի տիրույթների և կայսրության միջև սահմանի շուրջ վիճարանության հարցում: Լևոն VI [Իմաստասերի] տիրապետությունից ի վեր կայսրությունը ջանում էր ձեռք բերել *Κεζέον* բերդամրոցը, կարևոր մի կայան, որը թույլ կտար խոչընդոտել Թեոդոսուպոլսի մատակարարումը և հարկադրել քաղաքի արարական կայազորին անձնատուր լինել սովի սպառնալիքով: Այդուհանդերձ, նույնիսկ Թեոդոսուպոլսի գրավումից հետո այն կրկին իր ամօրինության տակ վերցնելու պայմանով, կյուրուպաղատը համառում էր վերստին շուրջ զիջելու շուրջ: Այնուամենայնիվ, ամեն անգամ, երբ կայսրությունը հակառակորդից զավթում էր որևէ ամրոց, իբրևնեղ միջամտում էին դրանք պահանջելու համար: Նրանք հավակնում էին ամրագրելու իրենց իրավունքը Լեկապենոսի և անձամբ Կոստանդին Ծիրանածինի կողմից տրված «ուսկե կնիքներով» [սրիտավուլներով]: Կյուրուպաղատի ազատներից մեկը՝ *Ζουρβανέλης*-ը, «ուսկե կնիքը» կազմված էր այնպես, որ կյուրուպաղատը հավատարմության երդում էր տալիս կայսրությանը և նրա շահերին՝ Արևելքը կայսեր տիրապետության տակ ներգրավելու ուղղությամբ գործելու խոստանով հանդերձ: Ռոմանոս Լեկապենոսը փոխարենը պարտավորվում էր մեկընդմիջտ վավերացնել կյուրուպաղատի տիրադրը և իշխանությունը նրա ու նրա հետնորդների համար. *ύπεσχέθη ... ίνα ... διαμείνη άμετασάλευτος και αυτός και οι του γένους αυτού έν τη τουτου*

¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 310: Այս Գուրգենին չպետք է շփոթել այն Գուրգենի հետ, որն Աշոտ քազավորի եղբոր՝ Արասի (1) քրոջ ամուսինն էր (նույն տեղում, էջ 145):
² De administrando Imperio, p. 210, 211, 213.

ἀρχὴ καὶ ἐξουσία: Կյուրոպաղատի տիրութեանը կմնան անձեռնմխելի, իսկ այն, ինչը նա կարող է զավթել թշնամուց՝ կամ առանձին, կամ կայսերական գորքերի հետ, կամ եթե գրավի ու ավերի Թեոդոսուպոլիսը, կպատկանի կայսրությանը:

Կոստանդինի «ուկե կնիքն» ավելի բարեհաճ էր կյուրոպաղատի համար: Դա կյուրոպաղատին և նրա զարմիկ (*ἀνεψιός*) Ատրնեբսեհին թույլատրում էր իբրև լիիրավ սեփականություն օգտագործել այն ամենը, ինչը նա կարող էր արաբներից կորզել իր սեփական ուժերով: Այդուհանդերձ, իբերներին երբևէ չի հաջողվել գրավել Թեոդոսուպոլիս քաղաքը, ոչ էլ Բասենում գտնվող Ավնիկ և Մաստատոն բերդամրոցները: Նրանք չէին ցանկանում վտանգի ենթարկել իրենց բարեկամական հարաբերություններն անհավատների հետ: Դրանք բյուզանդական ուժերն էին, որոնք զորավար Հովհաննես Արաբոնիտեսի կամ պատրիկ Թեոփիլոս Կուրկուասի հրամանատարությամբ ասպատակել են Թեոդոսուպոլիս տարածաշրջանը և հարկադրել Ավնիկի ամիրային ճանաչելու կայսրության գերիշխանությունը: Ինչ վերաբերում է Մաստատոնին, այն գրավվել է Հովհաննես Կուրկուաս մագիստրոսի կողմից Թեոդոսուպոլիս պաշարման ժամանակ և դրվել պրոտոսպար Պետրոնաս Վոյիլասի հրամանատարության ներքո: Մակայն, քանի որ Բագրատ մագիստրոսը սատարել էր բյուզանդական զորավարին Թեոդոսուպոլիս համար մղվող պայքարում, նա իրեն իրավասու էր համարում պահանջելու Մաստատոն ամրոցը: Բայց ստանալուց հետո նա այն հանձնել է Թեոդոսուպոլիս ամիրային: Երբ Թեոդոսուպոլիս քաղաքը բյուզանդացիների կողմից վերագրավվել է, իբերները կրկին կյանքի են կոչել իրենց հավակնությունները Մաստատոնի նկատմամբ: Կայսրը դրանք հավանության չի արժանացրել, բայց, հաշվի առնելով կյուրոպաղատի հավատարմությունը, համաձայնել է, որ Բասենում իբրև սահման ծառայեն Արաքսը կամ Փասիսը, այնպես որ, դեպի Իլլիրիա (Ադրի և ալխարի) ձգվող ճախ ավեր պատկանի իբերներին, իսկ դեպի Թեոդոսուպոլիս ձգվող աջ ավեր՝ կայսրությանը:

Հովհաննես Կուրկուասի ձեռնարկած՝ Թեոդոսուպոլիս պաշարման տարեթիվը հայտնի չէ, այն մախորդում է միևնույն քաղաքի գրավմանը Թեոփիլոս Կուրկուասի կողմից: Ատոլիկը նշում է, որ սխուրի դոմեստիկոս Չմշկիկը քաղաքը գրավել է հայոց թվարկության 398 թ. (949 թ.): Յահյան հավաստում է և ճշգրտում այդ տարեթիվը՝ մատնացույց անելով 949 թ. սեպտեմբեր ամիսը¹: Ըստ Ատոլիկի, «երիտասարդ Հովհաննեսը՝ Չմշկիկի

թոռը», այդ պատերազմում է նշանավոր դարձել¹, մի բան, որը հավաստում է, թե հայ պատմիչը դոմեստիկոս Չմշկիկ ասելով նկատի ունի ոչ թե Հովհաննես Կուրկուաս մագիստրոսին, այլ նրա եղբայր Թեոփիլոսին, որի թոռը հիրավի երիտասարդ Հովհաննեսն էր, այն է՝ ապագա կայսր Չմշկիկը: Նա միայն սխալվել է նրան վերագրելով դոմեստիկոսի տիտղոս, որը պատկանում էր Թեոփիլոսի եղբայր Հովհաննեսին:

Ատոլիկը մեզ տեղեկացնում է, որ Հանդանյանը (Մայֆ ալ-Դաուլան) հայոց 388 թ. (939-940 թթ.), հզոր բանակով մտել է Կուրնիա և նահանջել: Հավանաբար այդ ներխուժմանը հակադրելու համար է, որ Հովհաննես Կուրկուասը հարձակման է անցել և հիջրայի 389 թ. (941 թ. սեպտեմբեր – 942 թ. սեպտեմբեր), զավթել Ազգենը, Դարան, Մծբինն ու Մայաֆարկիհը²: Յահյան նշում է հիջրայի 331 թ. (942 թ. սեպտեմբեր) – 943 թ. սեպտեմբեր)³, որը նախընտրելի է, եթե հաշվի առնենք, որ 941 թ. Կուրկուասը գտնվում էր քաղկեդոնյան ռազմաճակատում, որտեղից 941 թ. սեպտեմբեր ամսին՝ XV ինդիկտոնի, նա հետ է մղել ռուսներին: Չեռնարկելով 942 թ. արշավանքն արաբների դեմ, Կուրկուասը մտել է Հայաստան և յոթ ամիս շարունակ պաշարել Թեոդոսուպոլիս քաղաքը՝ առանց ի վիճակի լինելու այն գրավել: Այդ ժամանակ է, որ նա գրավել է Մաստատոն բերդամրոցը և մեկնել Միջագետք: 943 թ. մայիսի 18-ին նա գտնվում էր Դարայում: Մաստատոնի զիջումը Բագրատ մագիստրոսին՝ ակնհայտորեն վերաբերում է 942 թվականին: 949 թ. Թեոդոսուպոլիս գրավման ժամանակ Բագրատն այլևս կենդանի չէր, քանի որ նրա մահը վրա էր հասել 945 թվականին: Նրա որդի Ատրնեբսեհը և Աշոտ կյուրոպաղատը պահանջել են Մաստատոն բերդամրոցը, որը Բագրատ մագիստրոսը հանձնել էր Թեոդոսուպոլիս ամիրային և որը Թեոփիլոս Կուրկուասը հենց նոր էր վերագրավել: Լեկապենոսի «ուկե կնիքը» տրվել էր մինչ 942 թ., Կոստանդին Ծիրանածինին՝ Բագրատի մահվան տարեթվից՝ 945 թ. հետո, մինչև 949 թվականը: Չորսուամենի առաքելությունը կայացել է 949 թ. և 952 թ. միջև, երբ Կոստանդինը գրել է իր աշխատությունը:

Աշոտ կյուրոպաղատը մահացել է 954 թվականին: Նրա հայր Ատրնեբսեհը մահացել էր 923 թվականին: Ըստ «Էրաց ժամանակագրության» Ատրնեբսեհին հաջորդել է նրա որդի Դավիթը, որը 937 թ. մահկանացուն կնքած մագիստրոսն է: Տարօրինակ է, որ կայսրը կյուրոպաղատի տիտղոսը

¹ [«Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւս-ժան թոռն Չմշկայ, ի մանկութեան տիս գոյով յայնժամ», տե՛ս Ատոլիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 179]:

² G. Weil, Geschichte des Chalifen. Nach Handschriftlichen, grosstentheils noch unbenutzen Quellen. Bd. II. Mannheim, 1846, S. 689.

³ Yahya, p. 730.

¹ Histoire de Yahya-ibn-Saïd d'Antioche, éd. et trad. en français par G. Kratchkovsky et A. Vasiliev. – "Patrologia Orientalis", t. XVIII, Paris, 1924, p. 768.

շնորհել է ոչ թե Դավթին, այլ Աշոտին: Կարելի է ենթադրել, որ Ատրներսեհի մահից հետո բյուզանդական իշխանությունները կյուրոպաղատությունը նրա հաջորդին չեն շնորհել այն դիմադրության պատճառով, որ նրա որդիները ցուցաբերել են կայսրին մինչև Կոստանդի առաքելության ավարտը: Դժբախտաբար, մեզ հայտնի չէ իբրև իշխանների մտա Կոստանդի ժամանան տարեթիվը, որպեսզի կարողանանք ճշգրտել, թե ե՞րբ է Աշոտը նշանակվել կյուրոպաղատ: Թվում է, թե մինչ այդ Դավթին իշխել է իբրև մագիստրոս, առանց հաստատվելու կյուրոպաղատի տիտղոսում: Մովսես Կաղանկատվացին մեզ տեղեկացնում է, որ «հույների Դավթի մագիստրոսը» քազավորական թագ է ուղարկել Աղվանքի իշխան Հովհաննես-Մենքերինին¹: Այս Դավթիքը, որի ինքնությունը դեռևս չի պարզվել, հնարավոր է, որ լինի մեր Դավթի մագիստրոսը: Հովհաննես-Մենքերինը Գրիգորի թոռն էր, որին իր հոր՝ Սահակ Սևադայի, հետ կուրացրել է Աշոտ [II Երկաթ] քազավորը մոտավորապես 918 թվականին²: Նրա հոր անունն էր Իշխանիկ: Նա ապրում էր միևնույն ժամանակաշրջանում ինչ Դավթիքը, և մենք նրա մասին հիշատակության ենք հանդիպում դեռևս 958 թվականին³: Հայոց քազավոր Սմբատ [I]-ը († 913) Ատրներսեհ կյուրոպաղատին քազադրել է 899 թվականին: Վերջինս նույն բանն է արել Աշոտ Երկաթի՝ Սմբատի որդու և հաջորդի համար: Միևնույն եղանակով Դավթի մագիստրոսը՝ Ատրներսեհի որդին, քազադրել է Աղվանքի իշխանին: Դա նշանակում է, որ Դավթիքը ներկայանում է իբրև Տայքի տեր ու տնօրեն, Ատրներսեհի հաջորդ, կյուրոպաղատ և քազավոր: «Վրաց ժամանակագրությունը» նրան իրավամբ դասել է Տայքի կյուրոպաղատ-քազավորների շարքը:

Աշոտ կյուրոպաղատին հաջորդել է նրա չորրորդ եղբայրը՝ Սմբատը, որը իշխել է 954-958 թթ. և իշխանությունը թողել իր եղբայր Բագրատի որդի Ատրներսեհին: Այնուհետև իշխանությունն անցել է Սմբատի որդուն, որի անունը ևս Ատրներսեհ էր: Վերջինս մահացել է 983 թվականին՝ «թողնելով Դավթի անունը կրող մի երիտասարդ որդու»⁴: Դա մեզ հետաքրքրող Դա-

¹ Մովսես Կաղանկատուացույ Պատմություն Աղուանից աշխարհի ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ Էմին, գիրք Գ, գլուխ ԻԳ, Մոսկվա, 1860, էջ 273-274 [«Ի նոյն ամի և որ Յունացն էր մագիստրոս Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան և ծիրանիս քազատրական առաքել ի պատիւ և ի գովեստ աստուածայաջող առնն այնորիկ»]:

² Տե՛ս N. Adontz, Ashot Erkat ou de fer, roi d'Arménie de 913 à 929, "Annuaire de l'institut de Philologie et d'Histoire Orientales", t. III, Bruxelles, 1935:

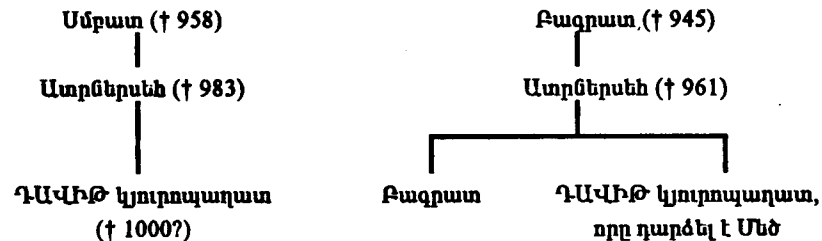
³ Նրա մասին հիշատակություն կա Անանիա [II Մոկացի] կաթողիկոսի ցանկերում, «Արարատ», 1897, մարտ, [տե՛ս «Տեսան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ծնունդորիւնն արտաքոյ Սուրբ Լուսատրչի Աթոռայն»]:

⁴ M. Brosset, p. 285.

վիթ կյուրոպաղատն է: «Վրաց ժամանակագրությունը» կարական է այս հարցում: Չնայած նրա պարբերական հավաստիացումներին¹, հարկ կա դրանում կասկածել: Հիրավի, եթե 983 թ. Ատրներսեհի մահվան պահին նրա որդի Դավթիքը դեռևս երիտասարդ էր, ինչպես կարելի է բացատրել, որ Դավթիքը ներկայանում է իբրև կյուրոպաղատ արդեն 978 թ. Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ, այն է՝ իր հոր կենդանության օրոք: Այնուհետև՝ 983 թ. կարծեցյալ երիտասարդ Դավթիքն իր մահվան պահին՝ 1000 թ., չէր կարող դիտվել իբրև «այր ծեր եւ անցեալ զատուրբք», ինչպես այդ հավաստում է ժամանակակից պատմիչ Ասողիկը²:

Թվում է՝ տեղի է ունեցել շփոթմունք: Սմբատի հաջորդ Ատրներսեհ կյուրոպաղատն իր օրերի ավարտին է հասել 961 թ. մի վաճառում, ուր նա վտարվել էր իր երկու որդիների՝ Բագրատի և Դավթի կողմից: Այս Բագրատը՝ Երիսթավների Երիսթավը, մահացել է 966 թ. և նրա եղբայր «Դավթի կյուրոպաղատը դարձել է Մեծ», ինչպես նշում է «Վրաց ժամանակագրությունը»³:

Նշումն այն մասին, որ Դավթիքը դարձել է Մեծ, ստիպում է կարծել, որ այդ նա է նշանավոր Դավթիքը և ոչ թե Սմբատի թոռ Դավթիքը:

Երիսթավների Երիսթավի տիտղոսի արժամացած Բագրատը մահացել է 966 թվականին: Նրա եղբայր Դավթի (որը դարձել է Մեծ) մահվան տարեթիվը նշված չէ, մի բան, որն արժանի է ուշադրության⁴: Թորթումի մոտ գտնվող Օշկի վանքում կա վրացերեն մի արձանագրություն, որը փորագրված է արտաքին դռան վերին մասում, որտեղ հիշատակված են Ատրներսեհ կյուրոպաղատը, Երիսթավների Երիսթավ Բագրատը և Դավթի մագիստ-

¹ M. Brosset, p. 297, 291.

² [Ասողիկ, էջ 270]:

³ M. Brosset, p. 284-285.

⁴ Չեռագրերից մեկի համաձայն Բագրատը մահացել է 969 թ., իսկ Դավթիքը՝ 966 թ., տե՛ս M. Brosset, p. 285, ծանոթագրությունը:

րուը¹: Մենք կարծում ենք, որ ի դեմս նրանց խոսքը վերաբերում է Ատրնե-
սեն կյուրոպաղատին, որը թագավորել է 958-961 թթ. և նրա երկու որդիներին՝
Բագրատին և Դավիթին: Բագրատն այստեղ կրում է այն տիտղոսը, որը
նրան է վերագրում «Վրաց ժամանակագրությունը»: Այդ միակ Բագրատն է,
որը հայտնի է իբրև էրիսթավների էրիսթավ տիտղոսակիր: Արձանագրու-
թյունը թվագրվում է, այսպիսով, 958 թ. մինչև 961 թվականը: Դավիթն այն-
ժամ մագիստրոս էր: Կյուրոպաղատի տիտղոսը նրան է անցել իր հոր մա-
հից հետո՝ 961 թվականին: Այդ նա է նշանավոր Դավիթ կյուրոպաղատը,
որը կարող էր իշխել գրեթե 40 տարի՝ 961 թ. մինչև 1000 թվականը: Այս պա-
րագային նա կարող էր 978 թ. լինել բավական ազդեցիկ՝ Վարդաս Փոկասի
մոտ իր վարկը բարձրացնելու համար և 1000 թ. կարող էր, հավանաբար,
լինել խիստ տարեց:

2. ԿՅՈՒՐՈՊԱՂԱՏԻ ՏԻՐՈՒՅՅԸ

Դավիթն, ինչպես և իր նախորդները, իշխում էր Տայքում, այն է՝ Օլթիի
տարածաշրջանում: Հայ պատմիչները նրան անվանում են Տայքի իշխան
կամ կյուրոպաղատ: Ըստ «Վրաց ժամանակագրության», Դավիթ «տիրա-
պետության ներքո էին գտնվում Բասենը, Տայքը և հարակից տարածք-
ները»: [Կոստանդին Ծիրանածինի] «Արար[ողությունների մասին]» գիրքը
նրան անվանում է [Իբերիայի]՝ *Իβηρίας* կյուրոպաղատ և նշում, որ նա իր
շուրջն ունեցել է չորս [«այլ»] իշխանություններ՝ [«Բերիասախ»՝ Իբերիա,
Կարնատախ»՝ Իբերիա, Կուել՝ Իբերիա, Ամարա՝ Իբերիա]։ *Έχει δὲ περὶ
αὐτὸν ὁ κουροπαλάτης ἑτέρας ἐξουσίας δ' ... τοῦ Βεριασάχ, Ἰβηρία ...
τοῦ Καρνατάης, Ἰβηρία ... τοῦ Κούελ, Ἰβηρία ... τοῦ Ἀτζαρά,
Ἰβηρία:*

Այս իշխանությունները կյուրոպաղատին ենթակա չէին: Դրանք ան-
կախ էին, համեմայն դեպս ճանաչվել էին իբրև այդպիսիք բյուզանդական
արքունիքի կողմից: Նշված իշխանությունները ուղղակի հարաբերություն-
ներ ունեին բյուզանդական արքունիքի հետ՝ միևնույն հիմունքներով, ինչ և
կյուրոպաղատը:

Ἀτζαρά-ն համապատասխանում է այսօրվա Աջարիային, տեղա-
դրվում է միևնույն անունը կրող գետի ավազանում:

Կուելն, իհարկե, այն ամրոցն է, որը վրացերեն անվանվում է «Բվելիս-
ցիխե»՝ «Պանրաբերդ», ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ *Τυρόκαστρον*:
Մենք վերը տեսանք, որ այս ամրոցն, Ամարայի հովտի հետ, պատկանում

¹ Ն. Մարգիսեան, Տեղագրությունը ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 88:

էր Գուրգեն մագիստրոսին, որը և նա փոխանակել է Արտանուջի հետ:
Այստեղ Կուելը և Ամարան միանգամայն զանազան երկու իշխանական
տիրույթներ են:

Καρνατάης-ը «Վրաց ժամանակագրության» Տաոս-Կարին է: Ճշգրիտ
ձևն է «Կարնի-Տայս», որը նշանակում է «Տաոյի (Տայքի) դուռ», որն, այսպի-
սով, միանգամայն նույնն է: Այս բնակավայրն իբրև գյուղ պահպանվում է
մինչ մեր օրերը և հարևան երկու գավառների՝ Տայքի ու Կղարջքի սահմա-
նագծում՝ 2520 մ բարձրության վրա գտնվող լեռնանցքի կողքին է: Կարնի-
Տայքը, որն այլ կերպ կոչվում է Ստորին Տայք, մեր հեղինակի ժամանա-
կաշրջանում կազմում էր Կղարջքի, Լմերքսի գետի հովտի մի մասը՝ Ար-
տանուջ նշանավոր ամրոցի հետ:

Կարնի-Տայսի կամ Տաոս-Կարի գծի հարավում ձգվում էին կյուրոպա-
ղատի տիրույթները և ընդգրկում էին Օլթի գետի ամրոցը ավազանը, այն է՝
գրեթե ամրոց Տայք երկրամասը: Ըստ Հայկական «Աշխարհագրոց»-ի,
Տայքն ընդգրկում էր ութ գավառ. 1) Կող, 2) Բերդաց փոք, 3) Պարտիզաց
փոք, 4) Ճակատք, 5) Բոխսա, 6) Ազորդաց փոք, 7) Արսեաց փոք,
8) <Ոքաղե>¹: Արսեաց փոքը գտնվում էր Կուրից այն կողմ, Վասքարի
լեռների վրա և կյուրոպաղատի տիրույթից դուրս էր մնում: Վանանդի
հարևանությամբ գտնվող Ճակատք գավառը պատկանում էր հայ Բագրա-
տունիներին²: Բայց Բասենի հյուսիսային մասը, որը եզերվում էր Արաքսի
հոսանքով, պատկանում էր կյուրոպաղատին:

Ինչ վերաբերում է *Βεριασάχ*-ին, իմա՝ *Βερασχα*, հայերեն՝ «Վերնաշ-
խարհ», դրա ներքո նկատի ունեն այն երկրամասը, որը տեղադրված է
Մամջսեից և Ջավախքից դեպի արևելք, Կուր գետի վրա մինչև Տփղիս, ինչ-
պես այդ ճշգրտորեն մատնացույց է անում Հայկական «Աշխարհագրոց»-ը՝
այն անվանելով «Վերին աշխարհ»³: «Վրաց ժամանակագրությունը» Տփղի-
սի երկրամասը մինչև Տարիս-Կարնի և Վանավար անվանում է «Ձեղաստ-
փելի», այսինքն՝ Վերին աշխարհ⁴:

¹ Կազարայ Փարպեցույ Պատմություն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 145: Ոքաղեն «Գիտիկ և
Վարդաշեն» գյուղերի տարածաշրջանն է: Այս վայրերը մինչ մեր օրերը պահպանել են իրենց
անունները Նիքաղեի մոտ, որը բավական հստակորեն հիշեցնում է Ոքաղե անունը և
տեղադրվում է Թորթում գետի ափունքի մոտ:

² 953 թ. հայոց Արաս թագավորի մահից հետո նրա երկու որդիները բաժանել են երկիրը և
Մուշեղը թագավորել է Վանանդում՝ Կարսում: Նրա եղբայր Աշոտ [III-ը] բռնագրավել է
Շատիկ ամրոցը Ճակատքում, որը պատկանում էր Մուշեղին և որը Աշոտը հարկադրված է եղել
նրան վերադարձնել Դավիթ կյուրոպաղատի ճնշման ներքո, տե՛ս Ասողիկ, էջ 188:

³ [Աշխարհագրոց Մովսեսի Խորենացու, յառնումովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881,
էջ 28:]

⁴ Տարիս-Կարնի կամ Տարիս-Կարնին մեծապես մտառոգել է Բրոսսենին: Վախուշտին
գրում է Տայի-Կարի կամ Տայիս-Կարի: Բրոսսեն կարծում է, թե դա թաթարերեն «տաշ»

Բայց ո՞վ էր *Βεριασάχ*-ի *ἀρχων*-ը՝ [«իշխանը»] Լեկապեմնուսի և Կոստանդինի օրոք: Կարելի է կարծել՝ Արագոհայի թագավորը, բայց վերջինս, բացի այդ, հիշատակվում է *ἔξουσιαστῆς Ἀβασιγίας* [Արագոհայի իշխան] անվամբ: Հովհաննես Կաթողիկոսն այս տիտղոսն արտահայտում է «ավագ» բառով: [Կոստանդնուպոլսի] պատրիարք Նիկողայոսը [Հայոց] կաթողիկոսին հղած իր նամակում ակնարկում է կյուրոպաղատին և «ավագին»¹, որը բյուզանդական արարողակարգում համապատասխանում է արագո տիրակալին վերապահված *ἔξουσιαστῆς* տիտղոսին: Սակայն թվում է, թե Հովհաննես Կաթողիկոսի «ավագն» ավելի շուտ վերարտադրում է «Բեր» անվանումը, որն Ասողիկի մոտ կրում է արագոների թագավորը²: Այն իշխանները, որոնց շնորհվում էր կյուրոպաղատություն, վրացիները անվանում էին մաև թագավոր: Ատրներսեհից († 923) հետո թագավորներ այլևս չեն հիշատակվում մինչև Մերսո թագավորը († 958): Այս ժամանակաշրջանում արխագների թագավոր Գեորգի II-ը († 955) հիրավի գրավել է այն երկրները, որոնք պատկանում էին Վրաստանի թագավորին և իբրև իշխան այդտեղ նշանակել է նախ՝ իր որդի Կոստանդինին, իսկ այնուհետև՝ Լևոնին: Հավանաբար, *Βεριασάχ*-ի *ἀρχων*-ի ներքո նկատի ունեն վրացական երկրում գտնվող Գեորգիի կուսակալին:

Գեորգիին մեկը մյուսի ետևից հաջորդել են նրա երեք որդիները՝ Լևոնը († 967), Գեմետրեան († 975) և Թեոդոսը, որին 985 թ. փոխարինել է նրա զարմիկ (նրա քույր Գուրանդուխտի որդի) Բագրատը: Այս ամբողջ ժամանակաշրջանում, այն է՝ Ատրներսեհի մահից († 923) մինչև 985 թ., Արագոհան պահպանում էր իր գերիշխանությունն այն երկրների նկատմամբ, որոնց նախկին տիրակալները կրում էին թագավորի տիտղոս: Այդուհանդերձ, Ատրներսեհի չորս որդիները, առնվազն մինչև Աշոտ կյուրոպաղատի († 954) մահը, որը Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակակիցն էր, քավական հզոր էին, որպեսզի խոնարհվեին Արագոհայի տիրակալի առջև: Նրանց տիրույթ-

«ապաստած» բառն է (M. Brosset, p. 22): «Վրաց ժամանակագրությունը» նշում է, որ Մցխեթոսը ստացել է այն երկրամասերը, որոնք գտնվել են սկսած Արագվից և Տփղիսից մինչև Տարխու-Կար ու Համալար (Ibid., p. 23), իսկ Օձրդոսը՝ Մցխեթոսի եղբայրը՝ «այն երկրամասը, որը ձգվում է Տարխու-Կարից մինչև ծով», որտեղ «նա կառուցել է Օձրդոս և Թուխարս անուր քաղաքները» (Ibid., p. 22): Տարխու-Կարը տեղադրված էր Թուխարսի ու Տփղիսի միջև ու քանի որ Մցխեթոսի բաժինը՝ Արագվից Տարխու-Կար ներառում է «Լեռին աշխարհը»՝ «Ձեղա սփռված» և որ այս երկրամասերն ընդգրկվում էին Մամգիսի և Թիֆլիսի ու Ջավախքի միջև ... (2), որը կազմում էր Գոգարենի մասը, հետևաբար, Տարխու-Կարը հարկ է որոնել Մամգիսից և Ջավախքից դեպի արևելք: Սա մեզ օգնում է ճիշտ տեղադրելու Տարխու-Կարը, այն է Տաշիրի դուռը կամ մուտքը, որը համապատասխանում էր այս երկրամասի տեղանքին, սակայն չէր ընդգրկվում «Վերին աշխարհում», թեև դրան սահմանակից էր:

¹ [«Ավագն Ափխագաց» (տե՛ս Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 267, 268)]:

² Ասողիկ, էջ 171-173:

ները գտնվում էին Տայքի սահմաններում և հիրավի անկախ էին արագոներից: Բագրատունիների ընտանիքին պատկանող՝ խնդրո առարկա իշխանությունների տարածքային հենքն ավելի լավ ըմբռնելու համար շահեկան կլինի հետևել նրանց գերիշխանության ներքո գտնվող տարածքի հետագա ծավալմանը:

Վրաց Բագրատունիների օրրանը Կղարջքն էր կամ Կղարջեթը: Համաձայն «Վրաց ժամանակագրության» վերհամաձայնեցված ավանդույթի, առաջին Բագրատունին (3) եկել հաստատվել է այստեղ: Նրա որդի Ատրներսեհը հանդես է գալիս Արչիլի ու սրա որդի ու ժառանգ Ջուանշերի օրոք: Նա հայտնի է իբրև ավատատեր, որն արդեն տիրում է Կղարջեթին, Շավշեթին, Աջարային, Նիգալին, Արսեաց-փորին, Արտանին և Ստորին Տայքին: Այս Ատրներսեհի որդի Աշոտն իշխում էր այն հողերի վրա, որոնք ձգվում էին «Կղարջեթից մինչև Կսան»¹: Այդուհանդերձ, Աշոտը հարկադրված է եղել նահանջելու արաբական ուժերի առջև: Նա հիմնավորվել է Կղարջեթում, կառուցել Արտանուջը, հարևան գյուղերը գնելու միջոցով ընդլայնել իր հողերը, գրավել Շավշեթը: Կայսրը ճանաչել է նրա իշխանությունը և նրան շնորհել կյուրոպաղատի տիտղոս²: Այս ամենն, ըստ էության, պատմական հիմք ունի և հաստատվում է Վարդան պատմիչի ստույգ վկայությամբ, համաձայն որի, «Աշոտ տիրեաց ի Կղարջաց մինչև ի Տփղիս, լեռնակողմամբ հանդերձ»³: Վրացական ավանդույթն Ատրներսեհին է վերագրում այն, ինչը փաստորեն պատկանում էր նրա որդի Աշոտին: Վերը թվարկված երկրներն Ատրներսեհի տիրապետության ներքո չէին գտնվում: Այդ Աշոտն էր, որ դրանք ուներ իր տիրապետության ներքո. Կղարջեթից Կսան կամ Տփղիս ձգվող երկրամասերը, ներառյալ Ջավախքը, սրանք հենց այն երկրամասերն են, որոնք վերագրում են Ատրներսեհին: Արարների դիմադրությունն Աշոտին անտեղի էր: Աշոտի գործունեությունը ծավալվել է ոչ այնպես, ինչպես ներկայացվում է «Վրաց ժամանակագրության» կողմից: Նա սկսել է Կղարջեթից, ծավալել իր տիրույթները դեպի հյուսիս և արևելք: Հետևաբար, «Իսմայելի իշխանը Վրաց երկիրը տալիս է Աշոտին՝ Հայոց իշխան Աշոտի որդի Վասակի, նրա որդի Ատրներսեհի որդուն», ինչպես հավաստում է նույն Վարդանը, ավելացնելով, որ կայսրն իր կողմից նրան արժանացրել է կյուրոպաղատի պատվին⁴:

Աշոտն իր տիրույթները բաժանել է երկու որդիների՝ Ատրներսեհի և

¹ M. Brosset, p. 269.

² Ibid., p. 264.

³ Վարդան, էջ 78:

⁴ Նույնը, էջ 77. [«Եւ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդույ Ատրներսեհ որդույ Վասակայ, որդույ Աշոտայ Հայոց իշխանի՝ գերկիրն Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան, եւ կայսրն առաքէ ննա պատիւ կիրոպաղատութեան»]:

Բագրատի միջև: Առաջինին բաժին է հասել Կլարջեթը, Շավշեթը, Աջարան՝ այն երկրամասերը, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, նրա հետնորդների կամ մանկավանդների ճյուղի տիրույթներում էին: Այս Ատրնեբսեհի երկու որդիներից Սմբատ մանկավառը († 889) հիշատակվում է իբրև Արտանուջի, իսկ Գուրգեն մանկավառը († 891)՝ Շավշեթի և [Աջարայի] տիրակալ: Հիրավի, Ռոմանոսի և Կոստանդինի օրոք մենք տեսնում ենք նրանց թոռներին՝ համապատասխանաբար Աշոտ Կիսկասին († 939) և Գուրգեն մագիստրոսին († 941)՝ մեկին իբրև Արտանուջի, մյուսին՝ Աջարայի տիրակալի:

«Վրաց ժամանակագրությունը» չի հիշատակում Աշոտ կյուրոպաղատի մյուս որդու՝ Բագրատի (որին անվանում է թագավոր), ինչպես նաև նրա որդի Դավթի († 881) ու նրա թոռ Ատրնեբսեհի († 923) տիրույթների մասին: Սակայն, քանի որ Աշոտ կյուրոպաղատն իր տիրապետության ներքո ուներ Կղարջեթից Տիդիս ձգվող երկրամասերը, Բագրատի բաժինը կարող էր լինել այն, ինչը մնացել է այդ տարածքից դուրս, որոնք բաժին էին հասել նրա եղբայր Ատրնեբսեհին, այսինքն՝ այն տարածաշրջանները, որոնք տեղադրված են Կղարջեթից և Աջարայից արևելք մինչև Տիդիս: Հարկ է նաև ավելացնել Ստորին Տայքը, որը, համաձայն «Վրաց ժամանակագրության», ընդգրկվում էր Աշոտ կյուրոպաղատի տիրույթների մեջ: Ստորին Տայքը՝ Տայքի՝ Ստորին Օթիի և Կլարջեթի միջև գտնվող մի մասն է, այսպիսով, բուն Տաու-Կարիի տարածաշրջանը, որն ավելի ուշ, ինչպես մենք տեսանք, կկցվի Կլարջեթին: Այս ժամանակաշրջանում Տայքը դեռևս պատկանում էր հայ Բագրատունիներին: Ըստ Վարդանի, Աշոտ Մսակերը (Կամիվորը) (4) և նրա եղբայր Շապուհը՝ Աշոտ կյուրոպաղատի ժամանակակիցները, «գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք, եւ զգաւառն Տայոց»¹: Աշոտ Մսակերն այնտեղ [վերա]կառուցել է Կա[լ]մայս ամրոցը: Այս Շապուհի որդի Աշոտն իշխում էր սույն տարածաշրջանում, կայսր Թեոփիլոսի օրոք իբրև մտավայր ունենալով Սպեր [զավառնի Բաքերդ] քաղաքը: [Կայսեր] արևելյան արշավանքի ժամանակ, 837 թ. շրջանում, նրան շնորհվել է *πατρικιος και ἀνθύπατος*-ի [«պատրիկի և փոխիյուպատոսի»] տիտղոս²: Միքայել [III] կայսեր օրոք, 850 թ. շրջանում, ոմն Գրիգոր, որին տրվել էր Իշխանիկ մականունը³, Սպերի տեր ու տնօրենն էր: Ամեն ինչ վկայում է այն մասին, որ Տայքը մնացել է հայ Բագրատունիների ձեռքին ամբողջ IX դ. ընթացքում և X դ. սկզբում մինչև Սմբատ թագավորի մահը († 913): Վրաց Բագրատունիներն Աշոտ կյուրոպաղատից հետո մեծ հաջողություններ չեն ունեցել: Այն, ինչ «Վրաց ժամանակագրությունն» է պատմում արարական ուժերի առջև Աշոտ կյուրոպաղատի մահանջի մասին, իրականում վերաբերում է նրա հաջորդներին, որոնք Կլարջեթի իրենց տիրույթներն են նահանջել ավելի նվազ արարական ուժերի ճնշման ներքո, քան երկու մրցակից՝ արխազական և հայկական պետությունների ուժերն էին, որոնք, ինչպես հավաստիացնում է «Վրաց ժամանակագրությունը», «վիճարկում էին Քարթլին», այն է՝ Աշոտ կյուրոպաղատի արևելյան տիրույթները: Քարթլիի համար նվազ այս պայքարի արդյունքում հայ Բագրատունիները առաջացել են մինչև Մամշվիդե ու Սաքուրեթի, դառնալով Տաշիրի, Վրաց դաշտի, Աշոցքի տեր ու տնօրենը և X դ. վերջին, հարակից երկրամասերի ընդգրկմամբ, դրանից ստեղծել մի իշխանություն: Արխազները գրավել են Կուր գետից դեպի այն կողմ ձգվող Վրաստանը: Տիդիսը և նրա արվարձանները գտնվում էին արաբ ամիրայի ենթակայության ներքո: Կյուրոպաղատների ճյուղի վրաց Բագրատունիներին մնացել են միայն Սարաքսեթին ու Արտանը (Արդահանը) և Տայքի կամ Տաու-Կարիի մի մասը: Մանկավանդը շարունակում էին տիրել Կլարջեթի իրենց տիրույթներին Աջարայում: Կյուրոպաղատյան տունը տեսնելով, թե ինչպես է ինքը սեղմվում Արևելքից, իր սահմաններն ընդլայնում է դեպի հարավ: Ատրնեբսեհ կյուրոպաղատը՝ Աշոտ կյուրոպաղատի երրորդ հաջորդը, թվում է՝ առաջինն է հատել Տաու-Կարիի գիծը՝ Բանա ամրոցը (ժամանակակից Պանենը) Տայքում կառուցելու համար: Ատրնեբսեհը, Հայոց թագավոր Սմբատ [I]-ի բարեկամը և դաշնակիցն էր, որը նրան թագադրել էր իբրև [Վրաստանի] թագավոր: Հավանաբար Սմբատի մահից հետո էր՝ 913 թ., և այն դժվարին պայմաններում, որոնցում գտնվում են նրա որդին ու հաջորդը՝ Աշոտ Երկաթը, որ Ատրնեբսեհը ոտնձգություն է կատարել Տայքի նկատմամբ: Փոքր անց ժամանել են նրա անվեհեր որդիները՝ ամբողջ Տայքն իրենց ենթակայության ներքո դնելու և կայսրությունից Բասենը վիճարկելու համար: Չորս եղբայրներից Աշոտ կյուրոպաղատն († 954) ու Դավիթ մագիստրոսը († 937) ժառանգներ չեն թողել [տես տոհմաճառը]:

¹ Վարդան, էջ 76:

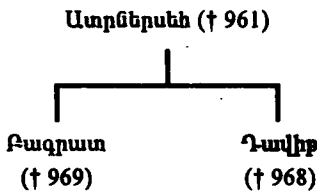
² Ատոկի, էջ 144:

³ Թովմայի վարդապետի Արծրունայ Պատմություն Տանն Արծրունեաց, ի լոյս եւծ Ջ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 194: «Գաղաբար իշխանիկը» պետք է ուղղվի ոչ թե [«Գայլաբար» կամ] «Գաղտաբար», ինչպես առաջարկում է Մարկվարտը [տես Ցո. Մարկվարտ, Հայ Բագրատունյաց ճյուղագրությունը, Վիեննա, 1913, ծանոթագրություն 3], այլ «Գրիգոր Իշխանիկ»:

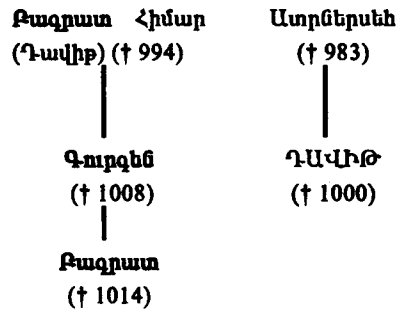
տունիներն Աշոտ կյուրոպաղատից հետո մեծ հաջողություններ չեն ունեցել: Այն, ինչ «Վրաց ժամանակագրությունն» է պատմում արարական ուժերի առջև Աշոտ կյուրոպաղատի մահանջի մասին, իրականում վերաբերում է նրա հաջորդներին, որոնք Կլարջեթի իրենց տիրույթներն են նահանջել ավելի նվազ արարական ուժերի ճնշման ներքո, քան երկու մրցակից՝ արխազական և հայկական պետությունների ուժերն էին, որոնք, ինչպես հավաստիացնում է «Վրաց ժամանակագրությունը», «վիճարկում էին Քարթլին», այն է՝ Աշոտ կյուրոպաղատի արևելյան տիրույթները: Քարթլիի համար նվազ այս պայքարի արդյունքում հայ Բագրատունիները առաջացել են մինչև Մամշվիդե ու Սաքուրեթի, դառնալով Տաշիրի, Վրաց դաշտի, Աշոցքի տեր ու տնօրենը և X դ. վերջին, հարակից երկրամասերի ընդգրկմամբ, դրանից ստեղծել մի իշխանություն: Արխազները գրավել են Կուր գետից դեպի այն կողմ ձգվող Վրաստանը: Տիդիսը և նրա արվարձանները գտնվում էին արաբ ամիրայի ենթակայության ներքո: Կյուրոպաղատների ճյուղի վրաց Բագրատունիներին մնացել են միայն Սարաքսեթին ու Արտանը (Արդահանը) և Տայքի կամ Տաու-Կարիի մի մասը: Մանկավանդը շարունակում էին տիրել Կլարջեթի իրենց տիրույթներին Աջարայում: Կյուրոպաղատյան տունը տեսնելով, թե ինչպես է ինքը սեղմվում Արևելքից, իր սահմաններն ընդլայնում է դեպի հարավ: Ատրնեբսեհ կյուրոպաղատը՝ Աշոտ կյուրոպաղատի երրորդ հաջորդը, թվում է՝ առաջինն է հատել Տաու-Կարիի գիծը՝ Բանա ամրոցը (ժամանակակից Պանենը) Տայքում կառուցելու համար: Ատրնեբսեհը, Հայոց թագավոր Սմբատ [I]-ի բարեկամը և դաշնակիցն էր, որը նրան թագադրել էր իբրև [Վրաստանի] թագավոր: Հավանաբար Սմբատի մահից հետո էր՝ 913 թ., և այն դժվարին պայմաններում, որոնցում գտնվում են նրա որդին ու հաջորդը՝ Աշոտ Երկաթը, որ Ատրնեբսեհը ոտնձգություն է կատարել Տայքի նկատմամբ: Փոքր անց ժամանել են նրա անվեհեր որդիները՝ ամբողջ Տայքն իրենց ենթակայության ներքո դնելու և կայսրությունից Բասենը վիճարկելու համար: Չորս եղբայրներից Աշոտ կյուրոպաղատն († 954) ու Դավիթ մագիստրոսը († 937) ժառանգներ չեն թողել [տես տոհմաճառը]:

¹ M. Brosset, p. 270.

Բագրատ մագիստրոս († 945)

Մմբատ կյուրոպաղատ († 958)

«Վրաց ժամանակագրությունը» Բագրատի որդի Ատրներսեհի մասին նշում է, որ նա կյուրոպաղատ էր, և որ նրա որդի Բագրատը մահացել է 969 թ., և որ երիսբավների երիսբավ Դավիթը՝ այս Բագրատի եղբայրը, մահացել է 968 թվականին¹: Սակայն համաձայն մեկ այլ մեկնակերպի, Ատրներսեհը «թողել է երկու որդի՝ Բագրատին և երիսբավների երիսբավ Դավիթին: Այս Բագրատը, երիսբավների երիսբավը՝ Ատրներսեհ կյուրոպաղատի որդին, մահացել է 966 թ. և նրա եղբայր Դավիթ կյուրոպաղատը դարձել է Մեծ»²: Մենք գիտենք, որ 978 թ. Վարդաս Փոկասը դիմել է Դավիթին՝ Վարդաս Սկլերոսի դեմ իրեն օգնական ուժեր ուղարկելու համար: Այս պարագային Ատրդիկը նրան անվանում է կյուրոպաղատ, մինչդեռ [Գեորգիոս] Կեդրենոսը նրան բնութագրում է իբրև *ἀρχων*, բայց անվանում կյուրոպաղատ այն հատվածում, որտեղ խոսքը վերաբերում է նրա ժառանգությանը: Այդուհանդերձ, եթե 978 թ. նա կյուրոպաղատ էր և ամեն դեպքում ակնառու իշխան, նա չէր կարող լինել Ատրներսեհ կյուրոպաղատի որդին, որը 978 թ. դեռևս ողջ էր, և այսպիսով, այդ նրան է, որ Վարդասը պետք է դիմեր և ոչ թե նրա որդուն: Փոխարենը՝ ընդունելով, որ նա եղել է մյուս Ատրներսեհ կյուրոպաղատի († 961) որդին և հաջորդել է իր եղբայր Բագրատին († 969) ու «դարձել Մեծ», կարելի է ավելի դյուրին ձևով մեկնաբանել այն ամենը, ինչ մենք գիտենք այս անձնավորության մասին: Այն մեծ հեղինակությունը, որը նա վայելում էր, նրա տարեց հասակը 998 թ., ինչպես հավաստում է Ատրդիկը, հակում է կարծելու, որ նա իշխել է քավական երկար, և այսպիսով, նրա իշխանության սկիզբն ավելի համապատասխանում է 969 թ., քան 983

¹ M. Brosset, p. 280.
² Ibid., p. 284.

թվականին: Բացի այդ, այս պարագային ոչնչով չի կարելի առարկել այն փաստը, որ Վարդասը դիմել էր նրան: Ըստ «Վրաց ժամանակագրության»՝ Մմբատին († 958) հաջորդել է նրա որդի Բագրատ Հիմարը, որը և քաղաքներ է մինչև 994 թվականը: Նա, այսպիսով, Դավիթ կյուրոպաղատի ժամանակակիցն էր: Եթե նա այս Բագրատի զարմիկն էր, որը քաղաքական տիրույթ էր կրում, ապա դժվարություններ կառաջանան Դավիթի կատարյալ անկախ դիրքորոշումը մեկնաբանելու հարցում: Բագրատի մահից հետո նա չի հավակնում նրա գահին: Սա դրդում է կարծելու, որ նա ավելի հեռավոր ազգակցական կապ և օրինական առանձին տիրույթներ ուներ: Նրան ներկայացրել են իբրև Բագրատ Հիմարի թոռ Բագրատի առավել մերձավոր ազգական՝ ավելի լավ ամրագրելու համար նրա իրավունքները կյուրոպաղատի ժառանգության նկատմամբ: Իրականում, նա Դավիթի հորեղբոր թոռը չէր, այլ Դավիթի պապի ծոռը:

Դավիթ կյուրոպաղատի տիրույթների կենտրոններն Օլթի և Նամրվան (ըստ թուրքական քարտեզների՝ Նարիման) քաղաքներն էին (5):

...Այն, ինչ քվում է, թե հավաստում է Հովհաննես [Միանձն] և Եվթիմիոս ս[րբեր]ի վարքը՝ ցմահ հիմունքներով տարածքային զիջման շուրջ, որը 979 թ. [Վասիլ II] կայսեր կողմից արվել է Դավիթ [կյուրոպաղատին], իրականում արտացոլում է միայն 991 թ. համաձայնության լայնահուն վերնույղը, ըստ որի Դավիթի տիրույթները վերածվում էին ցմահ ավատների:

Դա մի բանի արարք էր, որը վրիժառու տիրակալը կատարել է Դավիթ կյուրոպաղատի նկատմամբ: Իհարկե, պետք չէ որևէ հավատ ընծայել այն բանին, որ վերջինս ժառանգներ չի ունեցել և կամ կարող էր իր տիրույթները զիջել կամովին: Ժառանգների պակասը չէր, որ նա զգում էր: Ի դեպ, համաձայն «Վրաց ժամանակագրության», նա իբրև ժառանգ մատմանչել էր իշխան Բագրատին՝ իր հեռավոր ազգականին, արագգների քաղաքին և Վրաստանի գահի ժառանգորդին, որն այդ ժամանակաշրջանում գրադեցնում էր նրա հայր Գուրգենը: Թվում է, թե ոչ Դավիթը, ոչ էլ նրա շրջապատը, լրջորեն չէին վերաբերվում կատարված գործարքին և այն դիտում էին իբրև անցողիկ խոստում՝ հանդարտեցնելու համար կայսեր գայրույթը: Իրականում, Դավիթն այդ պահից ի վեր վարել է զավթողական քաղաքականություն: Կարո՞ղ էր արդյոք նա խորհել նոր նվաճումների մասին, եթե նրա տիրույթների վախճանը կանխորոշված էր կամ եթե նա հավատում էր իր պարտավորությունների անհրազոթելիությանը: Մանակերտի բուրդ իշխան Բատը մահացել է 991 թ., այսինքն՝ այն տարին, երբ Դավիթն իր տիրույթները կայսրությանն էր կտակում: Բատին հաջորդել է զարմիկը Աբու Ալի Հասան իբն-Մրվանը: Դավիթն իր զորքերն անմիջապես առաջնորդել էր դեպի Մանակերտ քաղաքը և գրավել այն: Այդ իսկ պահից նրա և մահ-

մեղական ամիրաների միջև սկիզբ է առել երկարատև պայքար: Մրվան-
յանը նեցուկ է գտել ի դեմս Ատրպատականի Մամլան ամիրայի՝ Աբու-լ-
Հայթա-Ռավվադյանի որդու: Դավթի դաշնակիցներն էին քրիստոնյա քա-
զավորներ Գազիկ Անեցին, Աբաս Կարսեցին, Բագրատ Իբերացին: Երկու
կողմերը հանդիպել են Բագրևանդուն գտնվող Վաղարշակերտ [քաղաքում]:
Մահմեդականները չեն համարձակվել ճակատամարտի մեջ ներքաշվել և
մահանջել են: Քանի որ Բագրատը մահացել է 994 թ., ապա այդ միջադեպը
կարող էր տեղի ունենալ 991 և 994 թվականների միջև:

Իբն ալ-Ասիրը հաղորդում է, որ բյուզանդական կայսրը [Ռումի թագա-
վորը] մտել է Հայաստան և հիջրայի 382 թ. (9-ը մարտի 992 թ. – 25-ը
փետրվարի 993 թ.) պաշարել Խլաթը, Մանազկերտն ու Արճեշը, չի հանդի-
պել որևէ դիմադրության ու Աբու Ալի Հասան իբն-Մրվանի հետ տասը տա-
րով հաշտություն կնքելուց հետո հեռացել է այդտեղից¹: Քանի որ այդ թվա-
կանին Վասիլն Արևելքում չի գտնվել², իրավամբ ընդունելի է համարվել, որ
խոսքը վերաբերում է Դավթի այն արշավանքին, որի մասին հիշատակում է
Ասողիկը³: Արաբները նրան նայում էին իբրև կայսեր գործակալի:

Մի քանի տարի անց՝ 998 թ., Դավիթ կյուրոպաղատը Խլաթի մոտ
հայտնվել է Մուսահիդ ալ-Դաուլա Աբու Մանսուր Սաիդի՝ Աբու Ալի Հասան
իբն-Մրվանի եղբոր դեմ հանդիման: Քանի որ [վերջինը] 997 թ. սպանվել էր
Ամիրում, նրա եղբայրը և հաջորդը խախտել էր հաշտությունը: Դավիթը
մարտի է բռնվել հայոց 447 թվականին, զատկի օրը՝ 998 թ. ապրիլի 17-ին և
կորուստներ կրելով մահանջել: Բագրատ մագիստրոսը՝ Թոռնիկի [եղբոր]
որդին զոհվել է ճակատամարտի դաշտում, իսկ իշխանաց իշխան «զԲակու-
րանն ու գայլս բազումս» գերի են ընկել թշմասու ձեռքը:

Հաջորդ տարի Դավիթը վերջին ընդհարումն է ունեցել Ատրպատակա-
նի մահմեդական Մամլան ամիրայի հետ, որը Հայաստան էր ներխուժել
ստվար բանակի գլուխ անցած: Ամիրայի փառամոլությունը հասնում էր
այնտեղ, որ նա երազում էր գրավել Հայաստանն ու Վրաստանը, իսկ Մա-
նազկերտի ավերման դիմաց ծրագրում էր առնվազն Տայք երկրամասի աս-
պատակումը: Դավիթը նրա դեմ է դուրս եկել իր և իր դաշնակիցների՝ Հա-
յաստանի թագավորի, Կարսի թագավորի ու Վրաստանի թագավորի զորքե-
րով: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Ծմբո գյուղի մոտ՝ Ապահունիքի կամ

Մանազկերտի տարածաշրջանում, հայոց 448 (998) թ.¹, չհանգեցնելով
վճռական արդյունքի (6): Դա նշանակում է, որ [Մանազկերտ] քաղաքը
մնացել է Դավթի տիրապետության ներքո: Մի փոքր անց Դավիթը մահացել
է, և կայսրը ժամանել է իր ժառանգությունը ստանալու համար: Եզիպտոսի
Ֆաթիմյան ամիրապետ Ալ-Ազիզի որդին և նրա հաջորդը՝ Ալ-Հակիմ բեն-
Ամրիլլահ Մանսուրն (996-1020) արշավանք է ձեռնարկել Անտիոքի տարա-
ծաշրջան և 998 թ. հունվարի 19-ին ճակատամարտել դուքս Դամիանոս Դա-
լասենոսի դեմ՝ սպանել նրան, նրա որդուն և գերեվարել պատրիկ Չորտվա-
նելին: Մա հարկադրել է Վասիլ [II] կայսրին արշավելու Արևելք: 999 թ.
սեպտեմբերի 20-ին նա արդեն գտնվում էր Անտիոքի մոտ, իսկ դեկտեմբերի
6-ին՝ Տրիպոլիում: Ասողիկը նշում է, որ Ասորիքում նա մնացել է Խաչվերաց
տոնից Ծննդյան և Աստվածահայտնության օրը, այսպիսով՝ 999 թ. սեպ-
տեմբերի 14-ից 1000 թ. հունվարի 6-ը: Այնուհետև՝ նա անցել է Տարսոն, ուր,
ըստ Յահյայի, մնացել է վեց ամիս, այսպիսով՝ 1000 թ. հունվարի 6-ից հու-
լիսի սկիզբը: Տեղեկանալով կյուրոպաղատի վախճանի մասին, Վասիլը
թողնում է Տարսոնը՝ Դավթի տիրույթները գնալու համար: Վերջինս, համա-
ձայն Ասողիկի, մահացել էր, հայոց 449 թ. Ջատկի օրը², որը համապատաս-
խանում է 1000 թ. (և ոչ թե 1001 թ., ինչպես այդ մատնագույց է անում «Վրաց
ժամանակագրությունը») մարտի 31-ին: Վասիլը հուլիսի սկզբին թողել է
Կիլիկիան Մելիտինե գնալու համար, հատել Եփրատը, Հանձիթի տարածա-
շրջանը, Բալուն, Պայժառակերպման տոնին (1000 թ. հուլիսի 7-ին) անցել
Կոնեղ լեռը և կանգ առել Արշամունիքում գտնվող Երիգայում: Նփրկերտի
(Մուֆարկիհնի) ամիրան՝ Բատի զարմիկը, այն է՝ Աբու Մանսուր Մրվան-
յանը ներկայացել է կայսրին, արժանացել մեծարանքների և նշանակվել
Արևելքի դուքս՝ մագիստրոսի տիտղոսով:

Այնուհետև՝ նա ճանապարհ է ընկել ու հասել Հավճիչ լեռը և համանուն
քաղաքը: Բագրատը՝ արագգների թագավորը, և նրա հայր Գուրգենը՝ իբեր-
ների թագավորը, եկել են նրան դիմավորելու. առաջինը մեծարվել է իբրև
կյուրոպաղատ, իսկ Գուրգենը՝ մագիստրոս:

Կայսրը շարունակել է ճանապարհը և ողջունել հայոց թագավորների՝
Վանանդի Աբասի ու Վասպուրականի Մենեքեբիմի ժամանումը: Կայսրը
գնացել է Մանազկերտ և շրջվել դեպի Բագրևանդուն գտնվող Վաղարշա-
կերտ, որտեղ սպասել է հայոց Գազիկ [I] թագավորի (Անեցու) ժամանմանը,

¹ [Ibn el-Athiri, Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, Lugduni
Batavotum, 1851-1876, p. ???.]

² B. P. Rosen, Император Василий Болгароубойца, СПб., 1883, с. 247.

³ Ասողիկ, էջ 269:

¹ Ասողիկ, էջ 271: Ասողիկը հիշատակում է 448 (998) թ. Արեզի մեկը, երեքշաբթի օրը, որը
ճշգրտորեն համապատասխանում է 998 թվականին: Սակայն Պողոսի Թորթրի ընդօրինակողը
իբրև այս ճակատամարտի տարեթիվ նշում է 448 (998) թվականը, տես Ղ. Ալիշան, Հայաստա-
տան, հատ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 155:

² Ասողիկ, էջ 275 [զվախճանեցալ յատր մեծի փրկական Ջատկին, ի Նևթ թուակա-
նին]:

բայց նա չի բարեհաճել ներկայանալ (7): Այդտեղից կայսրը գնացել է Օլթի և իր տիրապետության տակ վերցրել Տայքի բոլոր դղյակներն ու բերդամրոցները, այնտեղ նշանակել հավատարիմ մարդկանց ու իր հետ տարել Տայքի ազատների մյուս մասին և նրանց տեղավորել բյուզանդական երկրում: Այս ամենից հետո նա վերադարձել է Կոստանդնույսպոլիս:

Կայսրի սեկնուսից հետո պոռթկացել է Գուրգենի դժգոհությունը՝ կապված Դավթի տիրույթների ռազմակայման հետ, և նա վճռել է դրանք վերագրվել ուժի միջոցով: Առանց հաջողության հասնելու նա պաշարել է Օլթին և ճամբարել Նամրվանի (այսօր՝ Նարինանի) կիրճում¹: Այս լուրը ստանալուն պես Վասիլն Ամտիոքի դուքս Նիկեփորոս Ուրանոսին կարգադրել է շուտափույթ գնալ Գուրգենի դեմ: Նա եկել է միևնույն ճանապարհով, ինչ կայսրը, և հայոց 450 (1001) թ. դիրքեր գրավել Բասենում: Չմեռը վրա հասնելուն պես Նիկեփորոսը բանակցություններ է սկսել Գուրգենի հետ և նրան հավաստիացրել, որ կայսրը, հավանաբար, հակված է հարգելու նրա պահանջները: Բասենում գտնվող Մեկոք լեռան մոտ՝ Ս. Թեոդորոս գյուղում տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում հաշտություն է կնքվել: Գուրգենի կողմից իր իրավունքների պահանջը ներկայացնելու տարեթիվը՝ 1001 թ., Արիստակես [Լաստիվերացին] շփոթել է այն տարեթվի հետ, երբ Դավթի վախճանից հետո կայսրը 1000 թ. ամռան վերջին ձեռք է բերել նրա տիրույթները²: Սա ևս, հավանաբար, այն սխալի պատճառն է, որը թույլ է տրվել «Վրաց ժամանակագրության» կողմից և վերաբերում է Դավթի մահվան ու նրա տիրույթները կայսրությանը զիջելու տարեթվին (Բագրատի մահվանից հետո, որը 1014 թ. միավորել էր իր հոր՝ Գուրգենի թագը արագների թագի հետ, նրան հաջորդել է նրա որդի Գեորգի [I]-ը): Գուրգենը հանդգնություն է ունեցել հակադրվելու կայսրության կողոպուտչական քաղաքականությանը և ստացել Դավթի տիրույթների մեծ մասը: Նա մահացել է 1008 թ. և նրա որդի Բագրատը, որն այդժամ արագների թագավորն էր, ստացել է իր հոր ժառանգությունը՝ ներառյալ կյուրոպաղատայան տիրույթները: «Վրաց ժամանակագրությունը» հնարավորություն է ընձեռում պնդելու, որ Դավթի, զավակ չունենալով, որդեգրել էր այս Բագրատին³: Այդուհանդերձ, իմաստ ունի դրանում կասկածել: Միևնույն փաստաթուղթը վկայում է, որ քանզի Դավթի զավակներ չի ունեցել, նրա տիրույթներն ավերածությունների են ենթարկվել: Նրա վասալները դրանք հանձնել են

¹ Ըստ Վարդանի, Դավթը Վասիլին էր կտակել Օլթին, Նամրվանը, ինչպես նաև Մամակներս քաղաքը, տես Վարդան, էջ 93:

² Պատմություն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերացույ, Թիֆլիս, 1912, էջ 3:

³ M. Brosset, p. 292, 295.

Վասիլին: Դավթի իսկական ժառանգորդը Բագրատը չէր, այլ վերջինիս հայր Գուրգենը՝ Վրաստանի թագավորը: Հիրավի, այդ նա է, որ իր իրավունքները պահանջելու համար դիմել էր գեներալ և հաջողության հասել: «Վրաց ժամանակագրությունն», ի դեպ, խոստովանում է, որ Գուրգենի մահվամբ Տայքն անցել է Բագրատի տիրապետության ներքո¹: Այսպիսով, այդ Գուրգենն է և ոչ թե Բագրատը, որ ճանաչվել էր իբրև Դավթի ժառանգորդ: Ըստ «[Վրաց] ժամանակագրության», Դավթի որդիները հայտարարել է, որ «Բագրատը Տայքի, Քարթլիի և Ապսարտեթի ժառանգորդն է»²: Դա ակնհայտորեն հետագա փաստի արտածումն է, երբ Բագրատն այդպիսին էր դարձել, շնորհիվ իր հոր՝ Գուրգենի՝ կայսրությանը ցուցաբերած քաջարի դիմադրության:

Դավթի սխալվել է զինված առճակատում ունենալով արագների թագավոր Բագրատի հետ: Համաձայն Ասողիկի, Բագրատի պապ Բագրատ Ռեզվեն [Հիմարն] ամուսնացել է ևս մեկ անգամ և կնոջ ազդեցության ներքո ցանկացել իր որդի Գուրգենին գրկել ժառանգությունից³: Արագների թագավոր Բագրատն այդժամ միջամտել է իր հոր՝ Գուրգենի իրավունքը պաշտպանելու համար: Ռեզվենը դիմել է Դավթի կյուրոպաղատին: Վերջինս օգնություն է խնդրել Անիի թագավոր Սմբատ [II]-ից, որն իր զորքերն առաջնորդել է եղբոր՝ Գագիկի, Կարսի թագավոր Աբասի և Սյունիքի ու Աղվանքի իշխանների հետ. կյուրոպաղատին միանալու են եկել նաև Վասպուրականի զորքերը: Հենց որ այս ուժերը հայտնվել են Ջավախքի Դիվեկ գյուղում, Բագրատն ու նրա որդի Գուրգենը հաշտություն են խնդրել և մահանցել: Իբրև ցուցաբերած օգնության դիմաց փոխհատուցում, Սմբատը ստացել է Մակուրեթ [Սկվիրեթ] ամրոցը⁴: Դա տեղի է ունեցել հայոց 437 (988) թվականին:

«Վրաց ժամանակագրությունն» այս առճակատումը ներկայացնում է փոքր-ինչ այլ երանգներով: Միջադեպի պատճառ է դարձել իշխանաց իշխան Ռատը, որն իշխում էր Թրիալեթի, Մանգլիսի ու Սկվիրեթի տարածաշրջանում և հրաժարվում էր ենթարկվել արագների թագավոր Բագրատին: Վերջինս առաջ է ընթացել դեպի անհնազանդ իշխանը: Այդ մասին տեղեկացրել են Դավթի կյուրոպաղատին, ասելով, որ ներխուժումն ուղղված է նրա դեմ և հետապնդում է նրան կործանելու նպատակ: Ներխուժողի հայր Գուրգենը նրան օգնության է շտապել: Դավթի որդիները համախմբել է Հայաստանի բոլոր թագավորներին: Բագրատ Հիմարը՝ Քարթլիի թագավորը, ևս անցել է

¹ M. Brosset, p. 298.

² Ibid., p. 294.

³ [Ասողիկ, էջ 252:]

⁴ Նույն տեղում:

Դավթի կողմը, «որովհետև երկյուղում էր, որ իր որդի Գուրգենը կարող էր իրեն գրկել թագավորությունից»: Չինված ընդհարումը տեղի է ունեցել Դիվեկում, ուր Գուրգենը պարտություն է կրել և մահանջել: Թրիալեթից եկող նրա որդի Բագրատը տեղեկացել է, որ ի վիճակի չէ դիմակայելու Դավթի գերագանց ուժերին, անձամբ հաշտություն է խնդրել ու հավաստիացրել Դավթին, որ ինքը նրա դեմ ոչինչ չի ունեցել, այլ հետապնդել է միայն մեկ՝ անհնազանդության համար Ռատին պատժելու նպատակ: Խաղաղությունը վերականգնվել է: Փոքր անց, Բագրատն այնուամենայնիվ վտարել է Ռատ իշխանին:

Դժվար է ըմբռնել այս առնականության բուն իմաստը: Եթե Թրիալեթի իշխանն անհնազանդ էր, այդ Բագրատ Հիմարը՝ Վրաստանի թագավորն է, որն իրավասու էր նրան սանձահարելու և ոչ թե Աբազգիայի թագավորը, քանզի Թրիալեթը գտնվում էր Վրաստանի թագավորի տիրույթների սահմաններում: Այս միջադեպն, այնուամենայնիվ, մտացածին չէ: Սակուրեթի՝ Աստղիկի հիշատակումը լինելով համանման՝ «[Վրաց] ժամանակագրության» Սկվիրեթի՝ Ռատի տիրույթի հետ, հակում է կարծելու, որ Ռատի հետ կապված միջադեպը հայտնի է եղել նաև հայ պատմիչին: Եթե [աբազգների թագավոր] Բագրատը ցանկանում էր խոհեմ դարձնել անհնազանդ իշխանին, Բագրատ Հիմարը՝ իշխանի տեր ու տնօրենը, պետք է գոհ լիներ և ոչ թե սանձահարողի դեմ գեմք վերցնել: Հարկադրված ենք ընդունել, որ գահին տիրելու համար Գուրգենն անհամբերությամբ էր սպասում հոր մահվանը և հավանաբար որդու հրահրմամբ դավադրություն էր կազմակերպել նրա դեմ:

Այդուհանդերձ, կյուրոպաղառ ոտքի է ելել երկու իշխանների՝ իր հավանական ժառանգորդների դեմ, հանուն արդարության կամ հավանաբար քաղաքական հավասարակշռության շահից ելնելով:

977 թ. հայոց թագավոր Սմբատ [II]-ն իր հորեղբայր Մուշեղից՝ Կարսի թագավորից, զավթել է Շատիկ ամրոցը Ճակատք գավառում: Դավիթը չի հապաղել միջամտել՝ գործադրված բռնության դիմաց արդարությունը վերականգնելու համար¹:

Դավիթը մեր աղբյուրներում ներկայանում է իբրև օրինակելի իշխան, որի հեղինակությունը նրան դարձնում էր դատավոր և միջնորդ իր շրջապատում գտնվող խռովարար իշխանների միջև տեղի ունեցող վիճաբանություններում: «Վրաց ժամանակագրությունը» նրան որակում է իբրև «գթասիրտ, բարեզուր» աղքատների նկատմամբ, կարեկից, խոնարհ և համեստ՝ վշտահարների հանդեպ, մեծահոգի, մարդկային, բարեհամբույր՝ ամենքի

համար և օժտված ամեն կարգի առաքինություններով¹: Ըստ Աստղիկի, նա «էր այրն հեզ և հանդարտ, առաւել քան զամենայն թագաւորս, որ ի ժամանակս յայս: Եւ եղև նա պատճառ խաղաղութեան, և շինութեան ամենայն արևելայց, մամաւանդ Հայոց եւ Վրաց. զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա, յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց, և ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա»²: Արիստակես [Լաստիվերացի] նրան բնութագրում է մեծարանքի խոսքերով: «էր այր հզօր եւ աշխարհաշէն, մեծապարգև եւ աղքատասէր, որ էր արդարեւ սահման խաղաղութեան, քանզի յաւուրս նորա հանգչէր ամենայն մարդ, ըստ մարգարէութեանն, ընդ որքով իւրով եւ ընդ թգենեա»³: Այն, ինչ պատմում է Մատթեոս Ուռնայեցի «սուրբ եւ արդար իշխանին Դաւթայ» բռնի մահվան մասին⁴, պատմական տեսակետից հիմնազուրկ է (8): Դա առասպել է, որը հավանաբար ամփոփում է Ռատի տարածած ասեկոսեների արձագանքը, այն է՝ աբազգների թագավոր Բագրատը ծրագրում էր սպանել մեծ իշխանին: Հայր Իլարիոնի տված թույնի միջոցով՝ նրա մահվան մանրամասները քացարձակապես մտացածին են... (9):

3. [ԴԱՎԻԹ ԿՅՈՒՐՈՊԱՂԱՏԻ ՄԵՐՉՍՎՈՐՆԵՐԸ]
ԱՊՈՒՔԱՊԻ - 'Αποκρίτης ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Թոռնիկի հորեղբայրը և նրա եղբայրներից մեկը կրում էին Ապուքապ անունը: Նրա հորեղբայր Ապուքապի աղջիկն անուսնացել էր Հովհաննես-Աբուլհարիթի հետ: Այս զույգից ծնվել է Եվթիմեոսը: Վրաց մետրոպոլիտ Տիմոթեոս, որը 1755 թ. այցելել է Աթոս լեռան վրա գտնվող իբերական վանքը, Եվթիմեոսին համարում է Թոռնիկի քրոջ որդի: Նա, այսպիսով, Թոռնիկի զարմուհուն շփոթել է նրա քրոջ հետ⁵:

Հովհաննես և Եվթիմեոս սրբերի վարքում ասված է, թե Հովհաննես Աբուլհարիթը տեղեկանալով, որ իր որդի Եվթիմեոսը [Դավիթ կյուրոպաղատի կողմից] պատանդ էր տրվել [կայսրությանը], նրան փրկելու համար գնացել է կայսեր մոտ: Նա այդ առթիվ հանդիմանել է Ապուլհարային, վերջինիս ուղղելով հետևյալ խոսքերը: «Դուք խնայում եք ձեր որդիներին, որովհետև նրանք ձերն են և պատանդ եք հանձնում գրեթե որք իմ որդուն»:

¹ M. Brosset, p. 294.

² Աստղիկ, էջ 275: [Հմմտ. էջ 188]:

³ [Արիստակես Լաստիվերացի, էջ 3:]

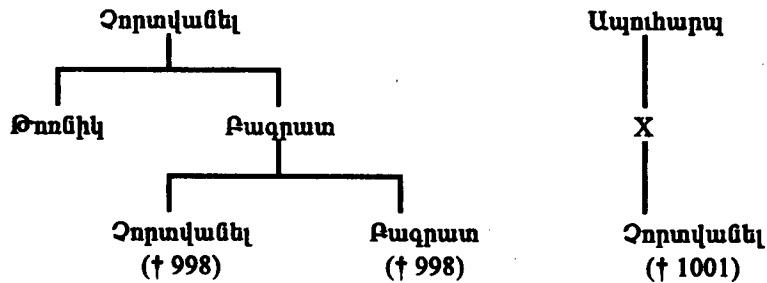
⁴ [Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 37:]

⁵ M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au 1469 de J.-C., S.-Petersbourg, 1851, p. 190.

Մրանից հետևում է, որ Ապուհարպն իր դուստրից՝ Հովհաննեսի կնոջից բացի, ուներ նաև որդիներ: Նա, ով նրան ներկայացրել էր կայսրերին, այդ նույն Ապուհարպն էր, որը ճանաչված էր արքունիքում:

Հիշենք այս երկու փաստերը. Ապուհարպը որդիներ ուներ և նրան ճանաչում էին կայսրերը: Հայտնի է մի «Չորսվանել՝ Ապուհարպի թոռ», որը հիշատակվում է այն ընդհարման գոհերի թվում, որ տեղի է ունեցել Վասիլի բանակի ռուս զինվորների և Դավիթ կյուրոպաղատի մարդկանց միջև 1000 թվականին:

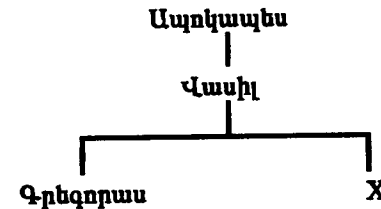
Սակայն թվում է, թե այս Ապուհարպը Թոռնիկի հորեղբայրն է, այսինքն՝ նրա հայր Չորսվանելի եղբայրը.

Վասիլի ժամանակաշրջանում, նրա շրջապատում գտնվող բազմաթիվ ավատատեր [ընտանիքների] թվում կա մեկը, որն իր անունով և ծագմամբ մեծապես հիշեցնում է Ապուհարպին: Դա Ապուկապես՝ *Ἀποκάτης* հանրահայտ ընտանիքն է, որի մեկից ավելի անդամները աչքի են ընկել կայսրությանը մատուցած ծառայություններով: Մենք անվարան այդ ընտանիքի ծագումը կապում ենք Ապուհարպի ընտանիքի հետ (10):

Այս ընտանիքի մասին առաջին անգամ խոսվել է 1019 թվականին: Երբ Վասիլ [II]-ը Դյուրաքիոնի գրավումով վերջին հարվածն է հասցրել Բուդարիային և ազատել բուդարների մոտ գտնվող բոլոր հույն զերիներին, նա առաջարկել է բոլոր նրանց, ովքեր այդ ցանկանում էին, մնալ տեղում, իսկ նրանց, ովքեր այդ չէին ցանկանում, հետևել իրեն: Կեդրենոսի՝ այս վերջին բաներից հետո – *τοῦ δὲ λοιποῦς ἐπεσθαι προστᾶξας*, Դևոլի եպիսկոպոսն ավելացնում է. *καὶ τῶν ἀλόδντων ποτὲ στρατιωτῶν ἦσαν γὰρ πολλοὶ ἐκ τε Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων ἐν τε Πελαγονίᾳ καὶ Πρέσπᾳ καὶ τῇ Ἀχρίδι*

ὕπὸ Σαμουήλ κατωκισόμενοι, ὧν ἐπισημότατοι οἱ Βασιλεῖου τοῦ Ἀποκάτη παῖδες, Γρηγοῤῥᾶς καὶ (զնջված տառեր) *ἦλθεν* [«ժամանակին գերեվարված զինվորների թվում շատերը կային հռոմայեցիներից և հայերից, որոնց Սամուել <բազավորը> բնակեցրեց Պելագոնիայում, Պրեսպայում և Օրիստում. նրանցից ամենամշանավորներն էին Վասիլ Ապուկապեսի զավակները՝ Գրեգորասն ու ... եկան»]¹: Այսպիսով, զերիների թվում ամենամշանավորներն Ապուկապեսի որդի Վասիլի երկու որդիներն էին:

Ապուկապեսը և Վասիլը բյուզանդական պատմության մեջ հանրահայտ անձնավորություններ են: Ապուկապեսը մասնակցել է Ռոմանոս կայսեր 1030 թ. սիրիական արշավանքին, որը նույն տարվա օգոստոսի 10-ին (XIII ինդիկտոնի), աշխարհի [արարչագործության] 6538 թ.) ավարտվել է պարտությամբ: Այն լավագույն զորավարների թվում, որոնց Ռոմանոսն իր հետ տարել է, Կեդրենոսը հիշատակում է բանակի երեք հրամանատարների՝ պատրիկ Հովհաննես Խալդին, էքսկուրիտոսների զորավար Լևոն Ջսերոսյակտին և պատրիկ Կոստանդին Դալասենոսին²: Մատթեոս Ուտայեցին հիշատակում է Ապուկապեսի անունը, այսինքն՝ չորրորդ հրամանատարի, «որն անցյալում եղել էր Դավիթ կյուրոպաղատի սենեկապետը»³: Այդ նա է, որը փրկել է Ռոմանոսի կյանքը՝ նրան նախազգուշացնելով վերջինիս զորավարների կողմից հյուսվող դավադրության մասին: Կայսրը բանակի կողմից սիրված չէր իր քննուտ բնավորության պատճառով: Արարները նրա զորքերի նկատմամբ հաղթանակ են տարել և նրանց փախուստի մատնել: Կայսրը նահանջել է Կուրիս և այնուհետև հասել մայրաքաղաք: Ռոմանոսի շրջապատը նրա դեմ ակնհայտորեն թշնամաբար էր տրամադրված: Իբն-ալ Ասիլը հաստատում է հայ պատմիչի վկայությունը: Դավադրության հրահրիչը, ըստ նրա, եղել էր դուքսի որդին, հավանաբար Կոստանդին Դալասենոսը: Նա հավաստում է, որ զորավարներից մեկը կայսրին հայտնել է նրա

¹ Cedrenus, *Historiarum compendium*. Ioannis Skylitzae ope ab Immanuele Bekkero, t. II, Bonnac, 1839, p. 474, 477.

¹ St' u. B. Prokič, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes*, München, 1906.

² Cedrenus, p. 491 և այլն:

³ [Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 57:]

դիմ նախապատրաստվող դավադրության մասին: Կայսրը համակվել է սարապինով, ճողոպրել Կուրիս, իսկ այնուհետև՝ Կոստանդնուպոլիս¹: Արար պատմիչը չի հայտնում զորավարի անունը, բայց հավաստի է, որ խոսքը վերաբերում է միևնույն Ապոկապեսին: Ռոմանոսը, որին որևէ մեկը չէր դավաճանել, ստիպված է եղել նահանջել, իսկ նրա ճամբարը կողոպտվել է: Երբ ավարով ծանրաբեռնված հաղթողները ժամանել են Թելուշ և պահանջել անձնատուր լինել, Թելուշի թեմի ստրատեգոս Գեորգի Մանիակեսը գրռեկ է արարների վրա և հափշտակել կողոպտած իրերը: Իբրև այդ սխրանքի դիմաց փոխհատուցում՝ Ռոմանոսը նրան նշանակել է [«Ստորին Մարաստանի վրա»] *κατεπάνω τῆς κάτω Μηδίας*²:

Հաջորդ տարի՝ 1031 թ., Մանիակեսը դարձել է Եդեսիայի տեր ու տնօրենը: Ըստ Յահյայի, դա տեղի է ունեցել հոկտեմբեր ամսին³: Այդ պահին է, որ Մանիակեսը նշանակվում է եփրատյան քաղաքների պրոտոսպար և ստրատեգոս ու բնակվում Մամնասաում. *Γεώργιος πρωτοσπαθάριος ὁ Μανιάκης, ὁ Γουδέλλου τοῦ Μανιάκη υἱός, τῶν παρεφρατιδίων στρατηγῶν πόλεων καὶ ἐν Σαμοσατῶ τὰς οἰκῆσεις ἔχων*⁴: 1034 թ. (III ինդիկտոնին, աշխարհի [արարչագործության] 6543 թ.) այս նույն տարեգիրը հաղորդում է, որ *μεταστέλλεται δ' ἐξ 'Εδέσσης καὶ Γεώργιον πατρικίον τὸν Μανιάκην, καὶ τοῦτον μὲν ἀρχεῖν ἐκπέμπει τῆς ἀνω Μηδίας τῆς καὶ [Βοα]σπρακανίας, ἐν 'Εδέσση δὲ πέμπει Λέοντα τὸν Λεπενδρηνόν* [«տեղափոխվում է նաև Գեորգիոս Մանիակես պատրիկը Եդեսիայից, որին <կայսրը> ուղարկում է կառավարելու վերին Մարաստանը, որը և Բուսպրականիան է, իսկ Եդեսիա ուղարկում է Լևոն Լեպենդրինոսին»]⁵:

Այդուհանդերձ, պատմելուց հետո այն պայմանների մասին, որոնցում Մանիակեսը գրավել է Եդեսիան և այն ջանքերի մասին, որոնք նա ներդրել է այն արարներից պաշտպանելու համար, Մատթեոսը հաղորդում է, ոչ առանց որոշակի դառնության, որ «Ռոմանոսը նրան հեռացրել է և քաղաքը հանձնել Ապոկապեսին՝ Դավիթ կյուրոպաղատի սենեկապետին»⁶:

Այսպիսով, Կեդրենոսը և Մատթեոսը ունեն տարածայնություններ, որոնց միջև հաշտության եզրեր որոնելը դժվար է: Մեկն իբրև Եդեսիայում Մանիակեսի հաջորդի ընդունում է Լևոն Լեպենդրինոսին, մյուսը՝ Ապոկա-

պեսին: 1030 թ. օգոստոս ամսից հետո արարների դեմ գործած իր սխրանքի ժամանակ Մանիակեսը Տլուքի ստրատեգոսն էր: 1030 թ. հոկտեմբեր ամսին նա գրավել է Եդեսիան, և ըստ Մատթեոսի ու Արիստակեսի, այդ պահին բնակվում էր Մամնասաում, մի բան, որը հավաստվում է Կեդրենոսի վկայությամբ, այն է՝ եփրատյան քաղաքների կառավարումը նրան տրվել է ի փոխհատուցում նրա սխրանքի: *Κατεπάνω τῆς κάτω Μηδίας* [«Ստորին Մարաստանի վրա»] և *τῶν παρεφρατιδίων στρατηγῶν πόλεων* [«եփրատյան քաղաքների ստրատեգոս լինելը»] երկու արտահայտությունները մատնացույց են անում միևնույն տիրապետությունը¹: Եդեսիայի գրավումից հետո Մանիակես պրոտոսպարն արժանացել է պատրիկի տիտղոսի և իր տիրապետությանը միացրել գրավված քաղաքը: Նա զբաղեցրել է այդ պաշտոնը 1030 թ. հոկտեմբերից մինչև 1034 թ.՝ իր տեղն այնուհետև Լևոն Լեպենդրինոսին զիջելու համար: Տարեգիրը մեկ անգամ ևս նշում է. *Γεωργίου δὲ πατρικίου τοῦ Μανιάκη ἐξ 'Εδέσσης, ὡς εἶπομεν, μετατεθέντος καὶ τοῦ Λεπενδρηνοῦ ἀρχεῖν ἐν αὐτῇ ταχθέντος* [«Երբ, ինչպես ասացինք, Գեորգիոս պատրիկ Մանիակեսին, տեղափոխել են Եդեսիայից, և այնտեղ կարգել են իշխելու Լեպենդրինոսին»], արարները շարժվել են դեպի քաղաք և այն ենթակա էր գրավման, եթե Կոստանդինը՝ կայսեր եղբայրը և Անտիոքի դուքսը, օգնական ուժեր չուղարկեին: Կայսրը Կոստանդինին է վստահել սխուրթի դռնատիկոսի պաշտոնը²: 1038 թ.

¹ Ժ. Լորանը (J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjucides, "Annales de l'Est", 1913-1919, p. 32, note V) գտր է առարկում այս երկու արտահայտությունների համանմանության դեմ, որոնք ընդունվել են Ֆինլեյի կողմից (G. Finlay, Hist., t. 1, p. 474 (11); L. Bréhier, Maniakés, p. 3 (12); G. Schlumberger, L'épopée Byzantine à la fin du dixième siècle, Paris, 1905, p. 89): Նա կարծում է, որ Մանիակեսը եղել է նախ՝ Տլուքի թեմի ստրատեգոսը (Cedrenus, p. 454, տող 1), այնուհետև՝ Ստորին Մեդիայի կատեպանը (նույն տեղում, տող 23): Միայն երկու կամ երեք տարի անց է, որ նա դարձել է եփրատյան քաղաքների ստրատեգոս՝ նստավայր ունենալով Մամնասաղ (նույն տեղում, էջ 500, տող 17): Մեր կողմից ընդգծված բառերը ճշգրիտ չեն: Կեդրենոսի երկում խոսք չկա «երկու կամ երեք տարիվա մասին»: Այն, ինչ պատմում է Կեդրենոսը (էջ 500, տող 17), վերաբերում է աշխարհի [արարչագործության] 6540 թ. (1031-1032 թթ.): Դա Եդեսիայի գրավման տարեթիվն է (1031 թ. հոկտեմբերին): Այդ ժամանակաշրջանում Մանիակեսն այդին եփրատյան քաղաքների ստրատեգոսն էր: Կեդրենոսը նշում է, որ հետագայում նա նշանակվել է Ստորին Մեդիայի կատեպան՝ ի փոխհատուցումն Տլուքի մոտ արարների դեմ գործած իր սխրանքի: Այսպիսով, ակնհայտ է, որ այդ միևնույն պաշտոնն է, որ նա անվանում է եփրատյան քաղաքների ստրատեգոս: Պետք չէ դժգոհ լինել «Ստորին Մարաստան» շփոթելի դ՛ ձևա Միդիա՝ [«Վերին Մարաստան»-ի] հետ. այս վերջինը համընկնում է Վասպուրականի տարածաշրջանին, մինչդեռ առաջինի համար նա նկատի ունի Մամնասաի տարածաշրջանը: Բյուզանդական տարեգիրը խուսափում է Հայաստան բառի գործածումից և փորձում այն փոխարինել Մեդիայով՝ շահարկելով Արևելքի աշխարհագրության իր իմացությունը: Եթե այնպիսի բուն հայկական երկրամասը, ինչպիսին է Վասպուրականը, դարձել է Վերին Մեդիա, ինչ՞ո՞ր Եփրատի երկարությամբ ձգվող կիսաժայռակա երկրամասը չէր կարող կոչվել Ստորին Մեդիա:

² Cedrenus, p. 515.

¹ Մատթեոս Ոսեպեցի, էջ 57-58: Իրն-ալ Ասիրը և Ջեմալ-ադ-Դինը, որոնց հղում է Վ. Ռոզենը, տես B. P. Rosen, Յշվ. աշխ., էջ 314 և այլն:

² Cedrenus, p. 494.

³ Yahya (Քոթեմ, ճշվ. աշխ., էջ 72):

⁴ Cedrenus, p. 500.

⁵ Ibid., p. 512.

⁶ Մատթեոս Ոսեպեցի, էջ 64:

(աշխարհի [արարչագործության] 6546 թ., VI ինդիկտոնին) ի հայտ է գալիս մեկ այլ անձնավորություն՝ պրոտոսպաթար Βαρασβατ'Ξ-ն, այն է՝ Վարազվաչեն, որը բռնագրավել է Եդեսիայի իշխանությունը: Քաղաքը գրավելու համար արաբները հղացել են մի նեեզ ծրագիր: Տասներկու արաբ, որոնց հետևում էին 500 հեծյալ և նույնքան էլ ուղտ, որոնց վրա բարձված էր հազար սնդուկ, մուտք են գործել Եդեսիա, հայտնելով, որ իրենց բեռը բաղկացած է նվերներից, որոնք տանում են կայսեր համար: Իրականում, սնդուկներից յուրաքանչյուրում գտնվում էին երկու զինվոր, որոնք զիշերը վրա հասնելուն պես պետք է դուրս գային ու գրավեին քաղաքը: Մի աղքատ հայ, որը ողորմություն խնդրելու համար գնացել էր արաբների մոտ, սնդուկներից մեկից ձայն է լսել, որն իր հարևանից հարցնում էր, թե իրենք որտե՞ր են գտնվում: Նա այդ մասին տեղեկացրել է Վարազվաչեին և բոլոր թաքնված մարդիկ կոտորվել են¹: Վարազվաչեն, ինչպես և Ապոկապեսն ու նույնիսկ Լևոն Լեպեմոյիցնուր, ինչպես մենք այդ ամփոփապես կտեսնենք, իբրևներ էին: Հնարավոր է, որ Մամիակեսից կամ Լեպեմոյիցնուսից հետո ընկած ժամանակահատվածում Ապոկապեսը ստացել է միևնույն պաշտոնը կամ եղել է կառավարի պրոքսիմոսը²: 1065 թ. դաճուրյան ռազմաճակատից իր որդի Վասիլի վերադարձի ժամանակ Ապոկապեսը դեռևս բնակվում էր Եդեսիայում:

Ապոկապեսի որդի Վասիլը աչքի է ընկել Մամազկերտում [սելջուկ]-բուրբական բանակի կողմից այդ քաղաքի պաշարման ժամանակ, որը անձամբ գլխավորում էր Տուրքիլը: Ավելի քան մեկ ամիս նա կատաղի դիմադրություն է ցուցաբերել և դիմակայել քաղաքը գրավելու՝ թշնամու բոլոր գրոհներին, բոլոր ջանքերին³: Դա տեղի էր ունեցել հայոց 508 (1054) թվականին: Վասիլն այդ ժամանակաշրջանում պատրիկ էր: Արժանանալով մագիստրոսի տիտղոսի, նա ուղարկվել է Դամուրի ափ, որտեղ Նիկեփորոս Վոտանիատես մագիստրոսի հետ մասնակցել է երկրամասի կառավարմանը: Նրա նշանակման տարեթիվն անհայտ է: Դա այդուհանդերձ 1065 թ. էր (աշխարհի [արարչագործության] 6573 թ., III ինդիկտոնին և հայոց 514 թվականին): Այդ տարում ուզեր կոչվող նոր բարբարոսների հորդաները հատել են [Դամուր] գետը և հարձակվել [Բալկանյան] թերակղզու վրա՝ ամայացնելով մինչև Թեսաղոնիկե, նույնիսկ Հելլադա ընկած տարածքները: Վասիլի և Նիկեփորոսի ուժերը պարտվել են և երկու զորավարները գերի

են ընկել ասպատակիչների ձեռքը: Կայսր Կոստանդին Դուկասը փորձել է կաշառել բարբարոսների բարձարգույն հրամանատարներին: Չմեռը և բարբարոսների ճամբարում տարածված ժանտախտը՝ ավելի, քան կայսր Կոստանդին Դուկասի ջանքերը, ամայացրել են բարբարոսների շարքերը, որոնց մի մասը ջախջախվել է բուլղարների և Վատզինակեսի կողմից:

Ըստ Մատթեոսի, կայսրը պատրաստ էր գնելու գերիներին, սակայն ուզերի պահանջած փրկագինը նրան բարձր է թվացել: [Բարբարոս] զորավարներից մեկը Վասիլի հետ համաձայնության է հանգել ու գերիներին գաղտնաբար Կոստանդնուպոլիս ուղեկցել և կայսրից փոխհատուցում ստացել: Այս կերպ փրկված Վասիլը գնացել է Եդեսիա՝ իր հոր մոտ: Նա դեռևս այդտեղ էր գտնվում 1077 թ., երբ հարաբերություններ է հաստատել հայ իշխան Փիլարտոսի հետ, ոտքի հանել բնակիչներին դուրս Լևոն Դավատանոսի դեմ (ըստ բյուզանդական հեղինակների՝ Διαβαττηνός [«Դիաբատենոս»]) և գրավել քաղաքը: Նա իշխանության դեկի մոտ է եղել մինչև 1083 թ.՝ իր մահվան տարեթիվը¹:

1068 թ. նոյեմբեր ամսին (VI ինդիկտոնին) [Ռոմանոս IV] Դիոգենես [կայսրն] իր առաջին արշավանքի ընթացքում մահմեդականներից հետ է վերցրել Եփրատի վրա գտնվող Հիերապոլիս քաղաքը, վերականգնել դրա միջնաբերդը և այնտեղ կայազորի պետ նշանակել Փարեսման Ապոկապեսին²: Դա միևնույն ընտանիքի մեկ այլ անդամն է, որին հարկ չկա շփոթելու Վասիլի հետ, ինչպես պատահականորեն վարվել է պ. Ժ. Լորանը³:

Վասիլին Կեղերենոսն անվանում է *Βασίλειος πατρίκιος ὁ Ἀποκάπης* [«Վասիլ պատրիկ Ապոկապես»] (էջ 591) կամ *ὁ Ἀποκάπης* [«Ապոկապես»] (էջ 592); (*Attal.*, p. 46); *τῶν Ῥωμαίων ἡγεμῶν Βασιλείος, οὗτος ὁ ἐπικεκλημένος Ἀποκάπης* [«հոռոմայեցիների առաջնորդ Վասիլը, որը հորջորջվել է Ապոկապես»] (p. 83); *τοῦ τε μαγίστρου Βασιλείου* (ըստ տպագիր բնագրի՝ *βασιλέως* [«թագավորի»]) *τοῦ Ἀποκάπης = (Skylitzes, p. 654); τοῦ μαγίστρου Βασιλείου τοῦ Ἀποκάπου* (*Attal.*, p. 116) [«Վասիլ մագիստրոս Ապոկապեսի»]; *καὶ στρατηγὸν ἐπίστησας Φαρασμάτιον* (իմա՝ *Φαρεσμάτιον*) *ἐκείνον βέστην τὸν Ἀποκάπην* (*Skylitzes, p. 675*) [«և զորավար կարգելով այն Փարասմատիկին, <որը> վեստ <է> Ապոկապես <անունով> »]; *τὸν Φαρεσμάτιν ἐκείνον βέστην τὸν Ἀποκάπην* (և ոչ թե՛ *Ἀποκάπης*՝ ըստ տպագիր բնագրի) [«այն Փարասմանին, <որը> վեստ <է> Ապոկապես <անունով>»]: Բյուզանդացիների համար, ինչպես տեսնում ենք, *Ἀποκάπης*-ը ավելի շուտ մականուն է, քան անուն: Միայն Մատթեոսն

¹ Cedrenus, p. 520.

² Մենք գիտենք, որ քաղաքի դուրս Նիկեա Ռեջոնիանը 1065 թ. ունեցել է մի պրոքսիմոս՝ Լևոն Դավատանոսը, որը և 1077 թ. շրջանում դարձել է նրա հաջորդներից մեկը (տես Մատթեոս Ռեզայեցի, էջ 142-144):

³ Նույն տեղում, էջ 122:

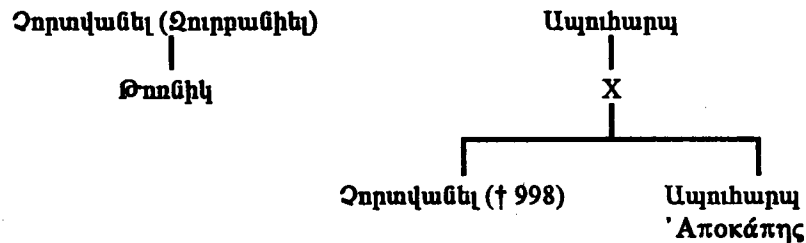
¹ Մատթեոս Ռեզայեցի, էջ 216, 223:

² *Attalibotes*, p. 116; *Skylitzes*, p. 675.

³ *J. Laurent*, p. 43.

է այն ներկայացնում իբրև նրա հոր անուն: Հայերեն ձևը համապատասխանում է *Ἀποκάπης* ձևին, որն իր հերթին արտահայտում է արաբական Աբուկապ *ابو كاپ* անունը: Սակայն մնան անուն արաբերենում գոյություն չունի: Ապոկապեաը Դավիթ կյուրոպաղատի բազմաթիվ ազատներից էր և նրա սենեկապետը: Նրա անունը հիշեցնում է Ապուհարպ անունը, իսկ վերջինը հռչակավոր իշխան էր, նույնքան փառապանծ Դավթի արքունիքում, որքան և կայսր Վասիլի մոտ: Այդ նրա միջամտության շնորհիվ էր Հովհաննես Աբուլհարիթը՝ Ս. Եվթիմեոսի հայրը, կարողացել ներկայանալ կայսրին, ինչպես վերը տեսանք: Նա Չորսվանելի-Չուրբանիելի՝ 950 թ. շրջանում Կոստանդնուպոլսում՝ Աշոտ կյուրոպաղատի հանրահայտ բանագնացի եղբայրն էր: Դա նաև միևնույն Ապուհարպն է, որի թոռ Չորսվանելը, ըստ Ասողիկի վկայության, զոհվել է 1000 թվականին: Երկու անունների մնամությունը որոշակի է. ինչ վերաբերում է դրանց կրողներին, դա այլ հարց է: Մեր Ապոկապեաը, ինչպես և նրա որդի Վասիլը, մահացել են շատ տարեց հասակում: 1019 թ. Վասիլն արդեն ընտանիքի հայր էր և մահացել է 1083 թվականին: Նրա հայր Ապոկապեաը 1019 թ. պետք է, որ լիներ առնվազն 40-ից 45 տարեկան, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում նա արդեն պապ էր, այսպիսով, նա պետք է, որ ծնված լիներ 970-975 թթ. շրջանում: Քանի որ 1065 թ. նա դեռևս կենդանի էր, ապա և ոչ մի կերպ չէր կարող ծնված լինել մինչ 970 թվականը: Սա հնարավորություն չի ընձեռում մտածելու Ապոկապեսին Ապուհարպի՝ Չորսվանելի եղբոր հետ, որը պետք է ծնված լիներ 970 թ. շատ ավելի առաջ: Այնուամենայնիվ, նա պատկանում է նրա ընտանիքին. նա հավանաբար նրա թոռն է, իր պապի անունը կրողը.

Ապոքսանեաը Դավթի սենեկապետն էր: Այդուհանդերձ, Դավթի մահվան պահին՝ 1000 թ., Ապոքսանեաը, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ կարող էր մահացած լինել 1065-1066 թթ., կարող էր լինել ընդամենը 25 տարեկան, որը կասկածի տակ է դնում տեղեկությունն այն մասին, թե նա սենեկապետ էր եղել, եթե ընդունում ենք, որ այդ պաշտոնն Ապոկապեսի ընտանիքում եղել է

ժառանգական: Ինչ վերաբերում է Չորսվանել, «շաղրուվան-էլ» բառերին, ապա Արիստակեսն իբրև վրան օգտագործում է «շատրուա» բառը: Ժամանակակից պարսկերենում «շաղրուվան» նշանակում է տան զարդարանքներ, զորգեր: Նախնական իմաստը պետք է մոտ լինի այն իմաստին, որն արտահայտվում է «ղաղիր կամ չաղիր» բառով:

ԼԵՊԵՆԴԻԿՈՍ

1034 թ. Եղեսիայում Գեորգի Մանիակեսի հաջորդը, ինչպես մենք այդ տեսանք վերևում, անվանվում էր Լևոն *Λεπενδοργός*: Դավիթ կյուրոպաղատի իշխաններից մեկը, նա, որը 998 թ. Մամյան ամիրայի դեմ ուղարկված զորքերի հրամանատարն էր, կրում էր Ոչոպենդրայի որդի Գաբրիելի անունը: Նա մի եղբայր ուներ՝ Հովհաննեսը. նրանք զոհվել էին 1000 թ., դառնալով Դավթի ազատների և բյուզանդական բանակի ռուս վարձկանների միջև ծայր առած ընդհարումների զոհը: Թվում է, թե տարօրինակ «Ոչոպենդրեայ» անունը կարող էր լինել Օլոպենդրայի սխալ ընթերցումը: Այս պարագային նրան կարելի է նույնացնել Լեպենդրիմոսի հետ: Թվում է, թե վերջինս ունի աշխարհագրական ծագում և մատնացույց է անում նրան, ով ծագումով Լեպենդրիայից է: Կարարգից ոչ հեռու կա մի գյուղ, որի «Էլիլիլիդո» անունը բացահայտում է որոշակի մնամություն Լեպենդրիայի հետ՝ «Օ» սկզբնատառը չի կարող հարուցել և ոչ մի բարդություն. *Φερσης* անունը՝ «Լրաց ժամանակագրությունում»՝ Փերիզը, հայերենում ունի «Օփերս» ձևը:

Ցավալի պատահարից հետո Վասիլ կայսրը կարող էր ծառայության մեջ ընդգրկել երկու սպանված եղբայրներից մեկի որդուն՝ Լևոնին, որը նշանակում է ստացել Եղեսիայում, որտեղ գտնվում էին նրա հայրենակիցներ Ապոկապեաը, իսկ մի փոքր անց՝ Վարազվաչեն:

¹ Ն. Մարգիսյանն իր քարտեզի վրա նշում է «Էլիլիլիդո»: Այն նշված է նաև Հ. Կիպերտի քարտեզի վրա որպես «Էրիլիդո»:

Այս իշխանը, Դավիթ կյուրոպաղատի ստորականներից մեկը, առաջին անգամ ի հայտ է գալիս 979 թվականին: Այդ նրա հրամանատարությամբ է, որ Դավիթ կյուրոպաղատն իր ուժերն օգնության է ուղարկել Վարդաս Փակասին՝ Վարդաս Սկլերոսի դեմ¹: Նրա որդի Փերսը 998 թ. Մամլան ամիրայի դեմ ուղղված արշավանքի ընթացքում գլխավորում էր իբերական զորքերը²: Երկուսն էլ իշխանների իշխան՝ «իշխան իշխանաց» էին (վրացերեն՝ «երիսթավների երիսթավ»):

Երբ Վասիլ կայսրը մեկնել է Իբերիա՝ Դավիթ կյուրոպաղատի ժառանգությունը ստանալու և երբ հարցը կարգավորելուց հետո այնտեղից գնացել է Փյունիկե (Phénice), ի թիվս այլ իշխանների, նա իր հետ տարել է նաև Թևդատ և Փերս երկու եղբայրներին. *ἔπεισεν εἰς Φοινίκην ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τοὺς ἐν τῇ κατ' αὐτὸν Ἰβηρίᾳ κατὰ γένος πρωτεύοντα, ὧν ἦσαν κορυφαῖοι ὁ Πακουριάνος καὶ Φευδάτος (կարդա՝ Թեւձատ) καὶ Φέρσης οἱ αὐτάδελφοι, οὗς καὶ εἰς τὸν τῶν πατρικίων ἀνεβίβασε θῶκον* [«մեկնել է Փյունիկե, իր հետ ունենալով նաև այդ ժամանակ Իբերիայում եղած մեծատոհմիկներին. նրանցից գլխավորներն էին Պակուրիան, Թևդատ և Փերս հարազատ եղբայրները, որոնց և մտցրեց պատրիկների շարքը»]³:

Նախ և առաջ՝ հարկ է ուղղել տարեգրի՝ իրադարձությունների հաջորդականության հարցում թույլ տրված սխալը: Դավիթ պարագային Վասիլն Իբերիա է ժամանել Փյունիկեից և ոչ թե հակառակը, ինչպես կարծում է տարեգիրը: Այնուհետև՝ Վասիլը վերադարձել է Բյուզանդիա, այսինքն, եթե նա տարել էր իբերական իշխաններին, ապա նրանց տարած կլինեին Բյուզանդիա և ոչ թե Փյունիկե:

Պակուրիանը չի պատկանում Ջոջիկի ընտանիքին. *ὁ Πακουριάνος* ը միանգամայն տարբերվում է *Φευδάτος* (sc. *Թեւձատ*) *καὶ Φέρσης οἱ αὐτάδελφοι* [«Թևդատ և Փերս հարազատ եղբայրներ»]-ից: Միայն այս երկու վերջիններն են եղբայրներ: Փերսը ներկայացվում է իբրև Ջոջիկի որդին: Այսպիսով, Թևդատը ևս նրա որդին է: Նիկեփորոս Փոկասի և Նիկեփորոս Քսիֆեսի ապստամբության ժամանակ Փերսը գտնվում էր իր հայրենիքում և ծառայում էր Գեորգի թագավորին: Ապստամբներն իրենց կողմն էին գրավել թագավոր Գեորգիին՝ Դավիթ կյուրոպաղատի ժառանգությունը նրան հանձնելու խոստումով: Փերսին հանձնարարված էր նրանց օգնու-

թյան հասնել: 1022 թ. օգոստոսի 15-ին Փոկասի զոհվելուց հետո Փերսը բռնվել և մահապատժի է ենթարկվել իր փեսա Անդրոնիկոսի հետ¹:

Թևդատն ուներ Ցիցիկիոս անունով մի որդի, որը Ջոջիկի հունարեն ձևն է: 1016 թ. նա Դորոստոլի ստրատեգոսն էր, որտեղից Վասիլ կայսրին հայտնել է, որ [բուլղարացիների ցար] Իվան Վլադիսլավը պեչենեգների օգնությամբ հարձակման էր նախապատրաստվում²: Գտնում են նաև, որ նա ունեցել է մեկ կամ երկու զարմիկ: Կոստանդին Դիոզենեսի կողմից Ռոմանոս կայսեր դեմ հյուսված դավադրության մասնակիցների քվում ընդգրկված էին *Γεώργιος τε καὶ Βαράζβατζ'ε ὁ ἐν τῷ ὄρει τῷ Ἀθῶ τῆν τῶν Ἰβήρων μονὴν συστησάμενος, οἱ τοῦ πατρικίου Φευδάτου ἀνεψιοί* [«Գեորգիոսը և Վարազվաչեն, որը Աթոս լեռան վրա հիմնեց «Իբերների մեծաստանը»՝ Թևդատ պատրիկի զարմիկները»]³: Թևդատի զարմիկները կարող էին լինել նրա եղբայր Փերսի որդիները: Բնագիրը Վարազվաչեին ներկայացնում է իբրև Աթոսում գտնվող իբերների վանքի հիմնադրի, մի բան, որը խնդիրը բարդացնում է, քանզի բավական հավաստի տեղեկություններն այդ պատիվը վերապահում են Գեորգիին: Ս. Եվթիմիոսը, որն իր հորը հաջորդել էր վանահոր պաշտոնում, 14 տարի այն վարելուց հետո պաշտոնը զիջել է Գեորգիին՝ նվիրվելու գրական աշխատանքների: Այս Գեորգին մասնակցել է Կոստանդին Դիոզենեսի դավադրությանը և արտաքսվելով՝ մահկանացուն կնքել աքսորում: Այսպիսով, նա նույնամուտ է Վարազվաչեի հետ հիշատակված՝ միևնույն անունը կրող անձնավորության հետ: Սակայն վրացական վավերագրերում հենց այս Գեորգին է, որ կրում է «մաշեներելի» տիտղոսը, որը նշանակում է «շինարար»: Գեորգիի մարմինը տեղափոխվել և տեղադրվել է դամբարանում, որը կենդանության օրոք անձամբ ինքն էր կառուցել: Նրա հիշատակը նշվում էր հուլիսի 29-ին, համաձայն այն ծեսի, որն ի պատիվ շինարարների (մաշեներելիների) գոյություն ուներ վանքում. նա անվանվել է «Գեորգի մագիստրոս»⁴: Երբ նրա հաջորդներից մեկը՝ Գեորգի Հագիորիտեանը, 1066 թ. հունիսի 29-ին մահացել է, նրա նշխարները տեղադրվել են «Գեորգի Շինարարի» (մաշեներելիի) աճյունափոսում⁵: Վերջապես, անձամբ Գեորգիի կողմից վանքի պա-

¹ Ասոզիկ, էջ 193:

² Նույն տեղում, էջ 270:

³ Cedrenus, p. 447.

¹ Cedrenus, p. 478: Արիստակես Լաստիվերացի, էջ 22; P. Peeters, La vie de S. Georges l'Hagiorite [trad. latine], "Analecta Bollandiana", t. XXXVI-XXXVII, § 13.

² Cedrenus, p. 465. Τζιτζικίου του υἱος του Θεωδῶτου του Ἰβήρος [«Ցիցիկիոսի Թևդատ Իբերացու որդու»]:

³ Ibid., p. 488:

⁴ Եկտերեմոս Եղևորոս Յոննես Բյւզնէս առնէլիս ըս յցտղոսիւ. - «Յոտենս սցչրոտն Յոննէս Թրն 1074 թ. Եղևորոսի աղանձոտ, [տոմոսու, 1901], ՃԳ. 240.

⁵ P. Peeters, § 97-98. Գեորգին մահացել է Պողոս և Պետրոս առաքյալների տոմի օրը, այսպիսով, հունիսի 29-ին, իսկ նախօրեին՝ հունիսի 28-ի օրը, եղել է չորեքշաբթի: Դա 1066

տին փորագրված արձանագրություններից մեկում նշված է. *ἐγὼ ἑσπερέωσα τοὺς στυλοὺς αὐτῆς καὶ εἰς τὸν αἰῶνα οὐ σαλευθήσεται. Γεώργιος μοναχός, ὁ Ἰβηρ καὶ κτίτωρ* (այսինքն՝ *κτίτωρ*) [*Ես եմ ամրացրել այս <եկեղեցու> սյուները, և թող առհավետ չսասանվեն: Գեորգիոս Մենակյաց, իրերացի և հիմնադիր*]¹: Այսպիսով, Գեորգին արժանացել էր [մաշեներելի] պատվավոր տիտղոսին՝ *κτίτωρ*, եկեղեցու սյուները վերականգնելու կամ ամրացնելու համար: Տարեգրի *ὁ ἐν τῷ ὄρει τῷ Ἄθῳ τὴν τῶν Ἰβήρων μονὴν συστησάμενος* [*«որը Աթոս լեռան վրա կազմակերպեց «Իբերների մենաստանը»*] բառերը համապատասխանում են ավելի շուտ Գեորգիին, քան Վարազվաչեին, որին դրանք վերագրվում են: Դրանք լուսանցքներում արված նշումների տեսք ունեն, որոնք այնուհետև թափանցել են բնագրի մեջ և տեղ գրադեցրել *Βαραζβατζέ*-ից հետո, մինչդեռ վերաբերում էին *Γεώργιος*-ին: Հանրահայտ է *Թռռնիկի* վերաբերող համանման մի պարզաբանում «*De administrando Imperio*»-ի ձեռագրում: Գեորգիի արսորին վերաբերող դատավճռից փոքր անց հանդիպում ենք մի *Βαραζβατζέ*-ի, որն իբրև ստրատեգոս 1038 թ. (VI ինդիկախոնին, աշխարհի [արարչագործության] 6546 թ.) գտնվում էր կայսեր ծառայության մեջ Եդեսիայում²: Այս անունն այնքան հազվադեպ է, որ այլևս ի հայտ չի գալիս բյուզանդացիների մոտ և իրավացի կլինենք, եթե նրան նույնացնենք Գեորգիի եղբոր հետ: Ռոմանոսի հաջորդը կարող էր նրան ներել և նշանակել Եդեսիայի կառավարիչ:

Այդուհանդերձ, Մմիրնակիսը նշում է, որ XI դ. մի «ուսկե կնիք» է տրվել Միքայել Պափրագոնացու կողմից, որտեղ *Γεώργιος ἐπωνυμείτο Βαραζβατζέ* [*«Գեորգիոսը կրել է Վարազվաչե անունը»*] և Եվթիմիոսից հետո եղել է վանահայր³: Եթե դա ճիշտ է, Կեղեցունուսի բնագիրը պետք է ուղղվի, մի բան, որն արել է Պ. Պետերսը՝ երկու եղբայրներին դարձնելով երկու անուն կրող մեկ անձնավորություն: Ի դեպ, խնդիրը բարդանում է նրանով, որ միևնույն հեղինակը Հովհաննես Աբուլիարիթին ներկայացնում է Հովհաննես Վարազվաչե անվամբ: Սա սխալ է կամ տեղի է ունեցել շփոթ՝ կապված *Թռռնիկի* եղբոր հետ, որը հիրավի անվանվում էր Հովհաննես Վարազվաչե: Մմիրնակիսը նմանապես հիշատակում է մեկ այլ՝ 1032 թ. I ինդիկախոնով թվագրված փաստաթուղթ, որի ներքո ստորագրողների թվում կարելի է կարդալ

իրեր վանական Գեորգիի անունը¹: Համաձայն այն ամենի, ինչ մեզ պատմում է Կեղեցունուսը, Գեորգին պետք է, որ դատապարտված լիներ մախքան 1032 թվականը: Դավադրության կազմակերպիչ Կոստանդին Դիոզենեսը մախ և առաջ արգելափակվել է աշտարակում, այնուհետև՝ նրան այդտեղից դուրս են բերել, որպեսզի 1031 թ. (աշխարհի [արարչագործության] 6539 թ., XIV ինդիկախոնին), Ստուդիոնի վանքում դարձնեն վանական: Հաջորդ տարի նրան կասկածել են մի նոր մեքենայության մեջ. նրան ձերբակալել են Վլախերնի ապարանքում, որտեղից 1032 թ. նա փորձել է ճողալ և ընկնելով պարսպից՝ կնքել իր մահկանացուն²: Դժվար է ընդունել, որ Գեորգին կարող էր դատապարտված լինել Դիոզենեսի մահվանից հետո, և որ 1032 թ. նա դեռևս ազատության մեջ էր՝ ստորագրելու համար մի փաստաթուղթ: Այս ամենը թելադրում է որոշակի վերապահության վերաբերվելու Մմիրնակիսի հղումներին և պնդումներին՝ ներառյալ խնդրո առարկա փաստաթղթերի հրապարակումը:

Թե քանի որդի ուներ իշխան Փերսը՝ մեկ կամ երկու, մնում է առնվազն տարակուսելի: Մենք վերը հիշատակեցինք Դավթի կյուրոպաղատի՝ Մամլանի դեմ ձեռնարկած արշավանքը, որին մասնակցել է Փերսը: Համաձայն միևնույն արշավանքին վերաբերող պատումի մեկ այլ մեկնակերպի, Փերսը միայնակ չէր: Դավթի բանակն ուներ երեք գորահրամանատար՝ Վաչեն, Թևդատը և Օփերսը: Վերջին երկու անունները մեզ ծանոթ են: Վաչեն մեծապես հիշեցնում է *Βαραζβατζέ*-ին, որը հայերեն հնչում է Վարազ-Վաչե: Այն փաստը, որ Վաչեն ուղեկցում է երկու եղբայրներին, մասնացույց է անում, որ նա նրանց հետ սերտ կապի մեջ էր. մասնակցե՞լ էր նա պատերազմին, թե ոչ, այնքան էլ կարևոր չէ: Կարելի է նրան ընդունել իբրև Փերսի որդու: Այդ նա է՝ Գեորգի վանականը, նույն ինքը՝ Վարազվաչեն կամ նրա եղբայր Վարազվաչեն: Քանի որ Թևդատի որդի Ցիցիկոսը, Փերսի որդի (կամ որդիներ) Գեորգի-Վարազվաչեն Վասիլի կողմից 1000 թ. տարվել էին Բյուզանդիա, Գեորգի-Վարազվաչեն՝ մախքան վանականի սքեմ հագնելը, արժանացել էր մագիստրոսի տիտղոսի և պատկանում էր, այսպիսով, բարձր աստիճանավորների կարգին, որտեղից էլ սկիզբ էին առնում նրա հարաբերություններն արքունիքի հետ և նրա աղետալի վախճանը:

թվականին էր (և ոչ թե 1065 թ.): Հունիսի 28-ը համապատասխանում է 1066 թ. չորեքշաբթի օրվան (և 1065 թ. երեքշաբթի օրվան):

¹ G. Smyrnakis, "Αγιος Όρος", p. 467.

² Cedrenus, p. 520.

³ G. Smyrnakis, "Αγιος Όρος", p. 478.

¹ Smyrnakis, p. 42.

² Cedrenus, p. 487, 497-498.

Այն հատվածում, որ Կեղրեմնուր խոսում է Լիպարիտի մորը հասցված փրավորանքի մասին, հարկ է առանձնացնել հետևյալ դրվագը. *հν δε ο Λιπαρίτης υίός του επί βασιλέως Βασιλείου εν τῷ πρός τον Γεώργιον πολέμῳ ἀναιρηθέντος 'Ορατίου του Λιπαρίτου* [«Լիպարիտը Օրատիոս Լիպարիտի որդին էր, որ զոհվել է Վասիլ թագավորի օրոք բռնկված Գեորգիոսի դեմ պատերազմում»]¹:

Այդուհանդերձ, 'Օրատիոս-ը հիշատակված չէ Գեորգիի և Վասիլի միջև տեղի ունեցած պատերազմին վերաբերող պատումի մեջ, այն ճակատամարտի ընթացքում, որը հետևում է 1022 թ. սեպտեմբերի 11-ին (VI ինդիկտիոնին, աշխարհի [արարչագործության] 6531 թ.) πῆπται μὲν ὁ Λιπαρίτης (οὗτος γὰρ ἦν ἀρχιστράτηγος τῷ Γεωργίου) καὶ σὺν αὐτῷ πᾶν τὸ κρατιστευδὸν ἐν 'Αβάζοις [«զոհվում է Լիպարիտը (նա եղել է արքիստրատեզոս Գեորգիոսի <դեմ պատերազմում>), և նրա հետ միասին՝ Աբազգիայի բոլոր առաջնորդները»]²: Բյուզանդացի տարեգիրը շփոթում է իրադարձությունները և անձանց:

Առաջին զինված ընդհարումը Գեորգիի հետ Վասիլ կայսրն ունեցել է 1021 թ., համաձայն Արիստակես [Լաստիվերացու]՝ Պաղակացիս լծի շրջանում, ըստ Սամուել [Անեցու]՝ Եիրակի հարթավայրում, ճահճի («մօրատ», հարկ է կարդալ՝ «մօրուտ») մոտակայքում: Ըստ «Վրաց ժամանակագրության»՝ ճակատամարտը տեղի է ունեցել Եիրին գյուղում³: Հենց այդտեղ, այդ ճակատամարտում է, որ համաձայն Արիստակեսի, սպանվել է Ռատը՝ Լիպարիտի որդին, և «Վրաց ժամանակագրությունն» ավելացնում է ոմն Խուրսի անունը: Բյուզանդացիներն այն վերածել են Օրատիոսի:

Վասիլն այնուհետև նահանջել է դեպի Տրապիզոն, այնտեղ անցկացրել ձմեռը: Հաջորդ տարի բռնկվել է Նիկեփորոս Փոկասի և Քսիֆեսի ապստամբությունը, որոնք պայանավորվածություն ունեին Գեորգիի հետ: Վասիլին հաջողվել է ճնշել ապստամբությունը. 1022 թ. օգոստոսի 15-ին Նիկեփորոս Փոկասը սպանվել է Քսիֆեսի կողմից, իսկ փոքր անց Քսիֆեսն ընկել է կայսեր ձեռքը: Ահարկու ապստամբներից ձերբազատված Վասիլը շարժվել է Գեորգիի դեմ և նրա հետ [ճակատամարտել] Բասեմում՝ Սալքորա գյուղի մոտակայքում՝ Ստպա տեղանքում: Կեղրեմնուսի երկուս խոսքը վերաբերում է այս ճակատամարտին, որը և նա թվագրում է 1022 թ. սեպտեմբերի 11-ով:

¹ Cedrenus, p. 572.

² Ibid., p. 478.

³ Արիստակես Լաստիվերացի, էջ 13, հմտ. Սամուել Անեցի, էջ 105; M. Brosset, p. 306:

«Վրաց ժամանակագրությունը» հիշատակում է Ռատի եղբայր Չվիադի՝ իբրև Գեորգիի բանակի գորավարի¹: Սամուելը նրան անվանում է Չուատ (Չվատ) և նշում, որ նա զերեվարվել է, իսկ այնուհետև՝ փրկագնվել Գեորգի թագավորի կողմից²: Յահյան ևս ճանաչում է իբերական բանակի այս հրամանատարին, որի անունը բարոն Ռոզենի հրատարակության մեջ կարդացվում է Ռ-ֆադ-էս-Չ-ֆադ-էս-ի փոխարեն և որը սխալմամբ այն ընդունել է իբրև Լիպարիտի անվան ձևափոխված տարբերակ³: Յահյայի խոսքերով Ռ-ֆադ-էս-ը (Չվիադը) հաշտության կնքման պատրվակով հրապուրելով կայսրին՝ նրան բերել է երկրի ներքին նահանգները և նենգորեն հարձակվել նրա վրա: «Վրաց ժամանակագրությունը» նշում է, որ Գեորգի թագավորը Չվիադին հանձնարարել է «հաշտության բանակցությունների ընթացքում» պատրաստ լինել յուրաքանչյուր շրջադարձի: Չվիադը մտել է Բասեն և ճամբարել: «Եթե կայսրը ցանկանում է հաշտություն, - ասում է նա, - բող այն կայանա. եթե նա ցանկանում է մարտնչել, նախապատրաստություններ տեսնենք»: «Վրաց ժամանակագրությունը» նենգության մեջ Չվիադին մեղադրում է ավելի նվազ չափով, քան թագավորի ազնվականներին առհասարակ, որոնք «լինելով կրկնակի նենգ, թագավորին խորհուրդ չէին տալիս հաշտություն կնքել»: Նրանք քայլում էին Վասիլի կողքին, բայց թագավորին խորհուրդ էին տալիս հենվել զենքի վրա: Կայսրը նրանց էր սպասում, ենթադրելով, որ նրանք ունեին խաղաղասիրական մտադրություններ: Սա հավաստում է, որ Յահյայի Ռ-ֆադ-էս-ը հիրավի «[Վրաց] ժամանակագրության» Չվիադն է:

Ըստ Կեղրեմնուսի, *Λιπαρίτης*-ը զոհվել է 1022 թ. սեպտեմբերի 11-ի ճակատամարտում: Նա ենթադրում է, որ խոսքը Լիպարիտի «որդու» մասին է: Վերջինս ուներ երկու որդի՝ Ռատը և Չվիադը: Բյուզանդացի տարեգիրը որոշ բաներ շփոթել է: Չվիադն էր, որ սեպտեմբերի 11-ին ընկել էր Վասիլի ձեռքը, իսկ այնուհետև՝ ազատ արձակվել և ոչ թե սպանվել: Նրա եղբայր Ռատը սպանվել էր այն ճակատամարտում, որը տեղի էր ունեցել նախորդ տարում՝ 1021 թ. Պաղակացիս մոտ և ոչ թե 1022 թ. սեպտեմբերի 11-ի ճակատամարտում: Փերսի՝ Գեորգիի մեկ այլ իշխանի հանգամանքը մասնավոր է: Իբրև Նիկեփորոս Փոկասի կողմնակցի՝ նրան գլխատել են 1022 թ. օգոստոսի 15-ին՝ խռովության ճնշումից հետո:

¹ M. Brosset, p. 308.

² Սամուել Անեցի, էջ 105:

³ Yahya, 624. աշխ., էջ 65, 381 (ժամոթագրությունը): Ե. Հոնիգմանը հավասարակես սխալվում է նույնացնելով Ռ-ֆադ-էսի Փերսի հետ, տես E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, S. 164):

Գ. Ըյումբերժեի «Բյուզանդական կայսրության կնիքագիտություն» աշխատության մեջ հրատարակված բազմաթիվ կնիքների պատկանելությունը բացահայտված չէ: Դրանց թվում են հետևյալ արձանագրությունները կրող երկու կնիք.

1. ΣΦΡΑΓΙ(ς) ΝΙΚΗΤΑ ΤΟΥ ΜΑΧΗΤΑΡΙ [«Նիկետաս Մախետարի կնիքը»]

2. Θ(εοτο)ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ ΒΑΣΙΛ(ειω) ΒΕΣΤ(η) ΚΡΙΤ(η) (καί) ΚΑΤΕΠ(ανω) ΜΕΛΙΤ(ηνης) (καί) ΔΙΚΑΝΔ(ου) ΤΩ ΜΑΧΗΤ(α)Ρ¹ [«Աստվածածին, օգնիր Քո ծառա Վասիլին՝ վեստեսին և կրիտեսին (դատավորին) և Մելիտենեի ու Լիկանդոսի կատեսպան Մախետարին»]:

Ուստի, առաջին կնիքը պատկանում է Նիկետաս Մախետարին, իսկ երկրորդը Մելիտենեի ու Լիկանդոսի վեստիտոս, դատավոր և կատեսպան Վասիլ Մախետարին: Հնարավոր է, որ Նիկետասն ու Վասիլը եղբայրներ են, ունենալով Մախետարի որդիներ:

Մինչդեռ Մախետարը այլ բան չէ, եթե ոչ հայկական անուն՝ Մխիթար, որն ինչպես և *մխիթարիչ* բառը «Մուրբ Հոգի» իմաստն ունի²: Մխիթարի որդիներից մեկը՝ Վասիլը, ինքն իրեն կոչում է Մելիտենեի ու Լիկանդոսի կատեսպան և դա մտածել է տալիս, որ այդ ընտանիքը ծագումով Եփրատի շրջանից է:

Մենք չենք վարանում Մխիթարին նույնացնելու մի հայ ավատատիրոջ հետ, որը հիշատակված է Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատության մեջ: Այս հեղինակը մեզ հասցրել է հետաքրքիր մի ավանդություն, ըստ որի Հովհաննես Չմշկիկը գահ բարձրանալով մեծ հարգանք է ցուցաբերել թագաժառանգների նկատմամբ, ինչպես և նրա նախորդ Նիկեփորոս Փոկասը, և «գորդիս Ռոմանոսի թագաւորին փախոյց ի յանօրէն թագուհոյն ի Վասակաւան ի Յանձիթ գաւառին. տարան զՎասիլն և զԿոստանդինն առ Մալրամիկն՝ մեծ Մխիթարայ մայրն, զի մի՛ դեղ մահու տացէ նոցա թագուհին և սպանանիցէ զնոսա»³:

Ըստ նույն հեղինակի տեղեկությունների, Չմշկիկը մտածում էր վանք մտնելու մասին, «և մինչդեռ զայս ամենայն զմտաւ ամէր, խորհեցաւ բարի խորհուրոյս, որ ըստ կամացն Աստուծոյ էր, և յուղարկեալ ի Վասակաւանն, ի

գաւառն Յանձիթայ և բերել տայր զՎասիլ և զԿոստանդին գորդիսն Ռոմանոսի թագաւորին, զորս փախոյց առ Մալրամիկն ի յանէ անօրէն թագուհոյն, վասն զի չարաբարոյ էր յոյժ»¹:

Ինչպէ՞ս է ծագել այս առասպելական պատմությունը և ինչի՞ վրա է այն հիմնվում: Այդ բանը մեզ հետաքրքրում է ոչ միայն այս առիթով: Մեզ համար կարևորն այն է, որ այդտեղ հիշատակված է Մխիթար անունը: Ուրեմն Չմշկիկ կայսեր ժամանակ Վասակավանում Մխիթար անունով մի հայ ավատատեր էր ապրում, որն այնքան մեծ համարում ուներ, որ հայտնի էր նույնիսկ կայսերական արքունիքում: Ինչպիսին էլ լինի այս պատմության ճշմարտացիության աստիճանը, մենք չենք կարող կասկածել, որ Մալրամիկն ու Մխիթարը նույնքան պատմական անձինք են, որքան Վասիլն ու Կոստանդինը (1):

Վասակավանը հիշեցնում է Վասակի՝ այն իշխաններից մեկի, անունը, որոնք Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ իրենց ավատները փոխանակեցին Լիկանդոսի շրջանում գտնվող հողերի հետ: Հնարավոր է, որ Մխիթարը Վասակավանի տերն էր, որպես Վասակի տան սերունդ: Երիտասարդ թագաժառանգներին վստահել էին մեծ Մխիթարի մորը և ոչ թե կնոջը: Հայերեն շարադրանքը թույլ է տալիս «մեծ» բառը վերագրել ավելի շուտ Մալրամիկին, քան Մխիթարին և դրան տալ «ծեր», «տարիքն առած» իմաստը: Համենայն դեպս ծեր տիկին Մալրամիկը իր վայելած հարգանքով կարծես թե պարտական էր իր որդի Մխիթարի համարումին: Պետք է ընդունել, որ Հովհաննես Չմշկիկն անձամբ ճանաչել է Մխիթարին, քանի որ ծնվել էր նույն տարածաշրջանում: Ավելին, Մխիթարը պետք է որ բարձրաստիճան պաշտոնյա լիներ, քանի որ նրա որդիներն իրենց ճանաչել տալու համար օգտագործում են նրա անունը:

Ինչ վերաբերում է Վասիլի կատեսպան լինելուն կամ նրա կնիքի թվակառուցմանը, ապա դա որոշելու համար պետք է հիշել, որ Լիկանդոսի բանակաբեմը կազմակերպվել է քաջարի զորական և դրա առաջին ստրատեգոս Մելիասի (Մլեհ) կողմից, որը և վարել է այդ պաշտոնը մինչ իր մահը, որը վրա է հասել 934 թվականին: Մեկ այլ Մելիաս սխոլերի դոմեստիկոսի պաշտոնում ղեկավարել է Չմշկիկի առաջին արշավանքի զորաշարժերը և զոհվել 973 թվականին Ամիդ քաղաքի մերձակայքում: Նա նույն ընտանիքից էր և անկասկած Լիկանդոսի բանակաբեմի հիմնադրի որդին: Կայսեր ընտրությունը, որը նրան զորավար էր նշանակել, բացատրվում է այն բանով, որ այդ ժամանակ նա Լիկանդոսի ստրատեգոսն էր: Դա ակրիտական բանակաբեմ էր, որի հրամանատարներն առավել ընդունակ էին հարևան երկրներում ռազմական գործողությունները ղեկավարելու: Նույն պատճառով էր, որ Ռոմանոս Դիո-

¹ G. Schlumberger, Sigillographie, pp. 675 et 282.

² Հայր Վ. Լորանդ կարծում է, որ կարող է վիճարկել Գ. Ըյումբերժեի հայտնաբերած այս անվան հայկական ծագումը և ապարդյուն աշխատում է այն արտածել հունարեն մի բառից, որի գոյությունն ավելի քան կասկածելի է, տե՛ս «Echos d'Orient», 1932, p. 348, n. 2:

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 7:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 29:

գենետը 1071 թ. այդ սխոլերի դոմեստիկոսի, պաշտոնը վստահել էր հռչակավոր հայ իշխան Փիլարտոսին¹, որն այդ պահին բավականաչափ հզոր էր կայսեր ուշադրությանը արժանանալու համար: Հայտնի էր նաև Գեորգ Մելիսաը, որը մի կնիքով իրեն պրոթոսպարար է կոչում և որը, հնարավոր է, երկրորդ Մելիսասի որդին է, եթե իհարկե չի նույնանուն նրա հետ²:

Լիկանդոսի կառավարումը Մյսիթարի ընտանիքին անցած պետք է լիներ Մելիսասի [Մելիի] ընտանիքի մարելուց հետո: Մյսիթարի որդի Վասիլի կատեպանությունը պետք է որ վերաբերի մի ժամանակաշրջանի, որն ընկնում է 973 թ. Մելիսասի մահից, հետո: Իսկ մյուս կողմից մենք գիտենք, որ XI դարի կեսերին Մելիսանեի կատեպանը ոմն *Կրինոսես* էր: Միքայել Ասորին հաղորդում է, որ 1377 թ. = 1065 թ. երեք հարյուր հոգուց կազմված հայկական մի զորագունդ հարձակվել էր Մելիսանեի շրջանում գտնվող Կղաուդիա երկրի վրա ու սպանել *Կրինոսես* կատեպանին³:

Կրինոսեսը Կրինիսեսի աղավաղված ձևն է: Դա Բյուզանդիայում շատ հայտնի հայկական ընտանիք էր, որի օրրանը պետք է փնտրել Հանձիքի շրջանում. այդ բանը մենք մտադիր ենք ապացուցելու մեկ այլ հոդվածում (2): Մենք գիտենք նաև, որ 1043 թ. Մելիսանեի ստրատեգոսը Լևոն պատրիկն էր՝ Լամպրոսի որդին⁴: Վասիլը պետք է որ կատեպան եղած լիներ Լևոնից առաջ, քանի որ նրա հայրը՝ Մյսիթարը, Չմշկիկ կայսեր ժամանակակիցն էր: Հետևաբար Վասիլի կատեպանության ծայրակետային ժամկետները պետք է լինեին 973-1034 թվականները: Լիկանդոսի բանակաթեմը, որն իր ստեղծման պահին բավականին ընդարձակ էր, հետագայում զրկվել է տարածքի մի մասից, որը 1016 թվականին զիջվել է Վասպուրականի թագավոր Մենքերիմին: Հնարավոր է, որ հենց այդ էր պատճառը, որ նախկին բանակաթեմ-ստրատեգիան իջել էր կատեպանության կարգավիճակի: Եթե Գեորգ Մելիսա պրոտոսպարարը չի նույնանուն 973 թ. Մելիսասի հետ, այլ նրա որդին և հաջորդն է, ապա նրա կառավարումը պետք է տեղադրվի 973 և 1016 թթ. միջև և, համապատասխանաբար, Վասիլի կատեպանության տարիները՝ 1016 և 1043 թթ. միջև:

Մենք գիտենք, որ Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Թեոփիլակտոսի նամակներից մեկը հասցեագրված է ոմն Մյսիթարի՝ *Կառնի* Մաչիտարի: Միքայել Դուկաս կայսեր (1071-1078) հորդորանքով Թեոփիլակտոսը թողել էր իր արքանը Կոստանդնուպոլիս տեղափոխվելու համար, քանի որ նրան էր վստահված կայսեր որդի Կոստանդինի կրթությունը: Մյսիթարին հասցեա-

գրված նամակը նախորդում է 1078 թ., քանի որ այն գրվել է Թեոփիլակտոսի Բուլղարիայում եղած ժամանակ: Այդ վավերագրի ոմն հետաքրքրական է. *δόξαν, οἶμαι, τῷ ἀληθινῷ Παρακλήτῳ τὴν πρὸς ἡμᾶς ἔτι κατὰ βασιὺν ἀναβάλλεσθαι, ἵν' ἡ δοκιμάση τὸν πόθον, ἡ δεῖξῃ μὴ ἀξίους τῆς αὐτοῦ χάριτος* [«կարծում եմ, որ փառք <է հասնում> իսկական Մյսիթարիչին, <որն> առայժմ հապաղում է իջնել, որպեսզի կամ <ըստ արժանվոյն> գնահատի տենչանքը, կամ մատնանշի նրանց, ովքեր արժանի չեն իր շնորհին»]¹: Կարո՞ղ ենք արդյոք դա դիտել որպես ակնարկ հասցեատիրոջ անվանը՝ Մյսիթար, որն, ինչպես ասացինք, նշանակում է *παράκλητος*:

Ինչպես ենթադրում է հայր Վ. Լորանը², Թեոփիլակտոսի այս նամակի հասցեատերը պետք է որ Պսելլոսի նամակների հասցեատեր փիլալայի դրոմգար *Μαχιτάριος*-ը լինել (տե՛ս *Βραχάμης* և *Βραχάμιος*, *Κουρτίκης* և *Κουρτίκιος*): Պսելլոսի՝ նրան հասցեագրված նամակը³ այնքան շոյիչ է, որ մենք ստիպված ենք նրան դիտել որպես ազդեցիկ ու մեծ համբավի տեր մի մարդու: Հայր Լորանը հիշատակել է մի քանի անձ ևս, որոնք կրել են այդ անունը և որոնք, անկասկած, պատկանել են նույն ընտանիքին: Դրանցից երկուսը՝ 1082 թ. պրոտոանթիպատոս և կայսերական նոտար Գեորգն ու 1087 թ. վեստարքոս Միքայելը, կարծես թե Թեոփիլակտոսի ու Պսելլոսի նամակների հասցեատիրոջ որդիներն են: Նրանց ապրած ժամանակաշրջանն ու այն գրական կրթությունը, որն անհրաժեշտ էր այդ պաշտոնները վարելու համար, թույլ են տալիս նրանց որդիներ համարել այդ բարձրաստիճան մարդու, որ այդքան հարգված էր նրա ժամանակակից երկու գիտնականների կողմից: Մյուս երկուսը՝ Հովհաննեսն ու Լևոնը, որոնք ապրել են XII դարում, ժամանակագրական առումով շատ մերձ են այն խնդրոս առարկա անձանց, որպեսզի մենք վերջիններիս չկապենք դրանց հետ: Կայսերական գրասենյակի մի հոգևորական, որը հայտնի է եղել 1361 թ. ու 1383 թ., և որը, հայր Լորանի կարծիքով, կարող է նույնանուն XIV դարում պատրիարքի գրագիր ու նոտար Ալեքսիոսի հետ, կարծես թե այդ ընտանիքի վերջին շառավիղն է:

Ավարտելուց առաջ ասենք, որ մի Մյսիթար հիշատակված է Հալեպի ամիրա Թուրուչի որդու՝ Ռադվանի բանակում: Նա մասնակցել է ամիրայի՝ արշավանքին ընդդեմ Եդեսիայի, որի կառավարիչն այդ ժամանակ հայ իշխան Թորոս կյուրոպատաղատն էր: Այդ Մյսիթարը կրում էր պատրիկի պատվաստիճան⁴, և դա վկայում է այն մասին, որ նա նախապես ծառայել էր Բյուզանդիային: Հնարավոր է, որ նա նույնպես պատկանում էր մեզ հետաքրքրող ընտանիքին, որովհետև այդ պատվանունը բնորոշ չէ հայ ավատական միջավայրին:

¹ Anna Comnena, VI, 9, p. 299.

² St' u H. Grégoire, «Byzantion», t. VIII (1933), p. 79 sqq.

³ Michel le Syrien, trad. Chabot, III, p. 164.

⁴ Cedrenus, II, p. 550.

¹ Migne, P. G., CXXVI, col. 312.

² «Echos d'Orient», 1932, p. 348.

³ C. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, V, p. 352.

⁴ Մատթեոս Ռեշայեցի, էջ 251:

ՌՈՒՆՎԱՐՆԵՐԻ ԱՐՔԱ ՍԱՍՈՒԵԼ ՀԱՅԿԱԶՆԸ

Վասիլ II կայսեր դեմ Սամուել Կոմսաձագի մղած հերոսական պայքարն այնպես, ինչպես մեզ է հասցրել Կեդրենոս-Սկիլիցեւը, բազմաթիվ կարևոր հարցերում վեճերի տեղիք է տալիս:

Ուսումնասիրողները գերազանցապես են բյուզանդացի ժամանակագրին ի վնաս այլ արժեքավոր աղբյուրների: Արաբ պատմիչ Ալ-Մաքհիը (գիտական աշխարհին մատչելի է դարձել XVII դարից սկսած)¹ մեծ վստահության չի արժանացել, չնայած այն արժեքավոր տեղեկություններին, որ նա հաղորդել է: Սա XIII դարի բանաքաղ է, այսինքն ապրել է Կեդրենոսից շատ ավելի ուշ, սակայն, ինչպես մենք արդեն գիտենք, նա իր տեղեկությունները քաղել է գերազանց մի աղբյուրից՝ Յահյա իբն Սաիլ իբն Յահյա ալ-Անտաքիի² երկից: Բուլղարական պատերազմի մասին վերջինիս հաղորդած տեղեկությունները իսկական հայտնություններ են թե՛ նյութի հարստության, թե՛ ժամանակագրական ճշգրտության առումով: Այդուհանդերձ ուսումնասիրողները շարունակել են ծայրահեղ վստահությամբ ընդունել Կեդրենոսի հաղորդած տեղեկությունները համարյա բոլոր այն դեպքերում, երբ դրանք հակասում էին Յահյայի հաղորդած տեղեկություններին:

Հայ պատմիչ Ասողիկին դիտել են ոչ ավելի բարյացակամորեն. շարունակ նույն արհամարհանքը, նույն թերահավատությունը մի հեղինակի նկատմամբ, որը, այնուհանդերձ, եղել է թե՛ Վասիլի և թե՛ Սամուելի ժամանակակիցը: Ասողիկի աշխատությունը հրատարակվել է 1859 թ.³, սակայն դրանից առաջ Մ. Չամչյանը ի մի է բերել բուլղարական դեպքերի վերաբեր-

¹ Al-Makin (=El-Macine), Historia saracenic, trad. latine par Thomas Erpenius, Leyden, 1625; L'histoire Mahométhane de Macine, trad. par Pierre Vattier, Paris, 1657.

² Հատվածներ Յահյա Անտաքցու ժամանակագրությունից տե՛ս բարոն **Васютинъ Р. Пономѣвъ**, **Василъкъ Болгаробойца**, СПб., 1883, աշխատության մեջ, ուղեկցված բանիմացությամբ այդի ընկնող ծանոթագրություններով: «Patrologia Orientalis»-ի 18 և 23-րդ հատորներում գտնված է երկասիրության արաբերեն բնագիրը և դրա ֆրանսերեն թարգմանությունը (Ի. Կրաչկովսկու և Ա. Ա. Վասիլի աշխատությամբ):

³ Ասողիկ (Ստեփանոս Տարնացի), Պատմություն տիեզերական, հրատ. Կ. Շահնազարյանցի, Փարիզ, 1859: Զենական երկրորդ հրատարակությունը Մո. Մալխասյանցի, Մ. Պետերբուրգ, 1885: Մ. Էմինի ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Մոսկվա, 1864, Հ. Գեյցերի և Ա. Բուրկհարդի գերմաներեն թարգմանություն, Լայպցիգ, 1907: Տե՛ս նաև Է. Դյուլդրյեի (Ա. Բ գրքեր, հետմահու հրատ.) 1883 և Ֆ. Մակլերի (Գ գիրքը), Փարիզ, 1917 ֆրանսերեն թարգմանությունը:

յալ նրա հաղորդած տեղեկություններն իր «Հայոց պատմության» մեջ (1), որը լույս է ընծայվել Էդ. Գիրբոնի «Հռոմեական կայսրության անկման և կործանման պատմությունը» աշխատության հետ գրեթե միաժամանակ (2):

Այստեղ մենք նպատակ չունենք կանգ առնելու մեզ հետաքրքրող հարցի շուրջ գոյություն ունեցող հարուստ գրականության վրա (3): Գ. Շյուսթերթեն սպառնիչ կերպով օգտագործել է ձեռքի տակ եղած բոլոր աղբյուրներն իր հիմնարար աշխատության մեջ¹: Հոյակապ շարադրող, նա հավասար բարյացակամությամբ է ընդունել անհավասար արժեք ունեցող նյութերը, առանց առանձնապես մտառոտելու հակասությունները կամ տարամիտությունները համաձայնեցնելու մասին: Եթե նույնիսկ երբեմն միջամտում է քննադատական խոսք ասելու համար, ապա միշտ՝ Կեդրենոսի օգտին, որովհետև, նրա կարծիքով, անտիոքյան ծագում ունեցող հեղինակը, ինչպիսին էր Յահյան, չէր կարող Կեդրենոսի պես տեղյակ լինել այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում բուլղարական ճակատում: Բայց որտեղի՞ց է ուրեմն գալիս անտիոքցի հեղինակի անթերի ժամանակագրությունը: Արդյոք ժամանակագրական ճշգրտությունը չէ՞ այն լավագույն չափանիշը, որով կարելի է դատել պատմիչի մասին:

Բուլղար հռչակավոր պատմարան՝ հանգուցյալ Վ. Չլատարսկին², իր կարեցածն է արել, որպեսզի համաձայնեցնի հակասություններն ու հաղթահարի այն դժվարությունները, որոնք առաջացնում են մեր աղբյուրները, բայց նա այդ գործն արել է այլևայլ կանխակալ մտացունմերով, այնպես որ մենք չենք կարող կիսել նրա տեսակետները բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ: Հայտնի աղբյուրների ուսումնասիրությունը, որ մենք կատարել ենք համեմատական մեթոդով, առանց որևէ կողմնապահության, մեզ բերել է այլ աղբյուրքի: Կոմսաձագերի ծագման հարցին անցնելուց առաջ, հետևենք ռազմական իրադարձությունների ընթացքին և ավարտենք Սամուելի դուստրերի պատմությամբ:

I

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄ

Նախ՝ պետք է պարզել թե ե՞րբ են հայտնվել Կոմսաձագ եղբայրները: Ըստ Կեդրենոսի տվյալների Ռոմանոս II կայսեր մահից՝ 963 թ. մարտի 15-ից հետո բուլղարների արքա Պետրոսը, որը կորցրել էր կնոջը, երկարաձգում է կայսրերի հետ իր պայմանագիրը՝ նրանց որպես պատանդ հանձ-

¹ G. Schlumberger, L'épopée byzantine I, Basile II, Paris, 1900.

² В. Н. Златарски, История на Българияката държава, т. 1, часть 2 [София, 1918].

նելով իր որդիներ Բորիսին ու Ռոմանոսին: Ջիչ անց Պետրոսը մահանում է, և նրա որդիները ետ են ուղարկվում հայրենիք Կոնստանդաք եղբայրների հավակնություններին դիմագրավելու¹:

Կայսրերն էին Վասիլն ու Կոստանդինը: Հետևաբար, պայմանագիրը կնքվել էր նրանց մոր կարճատև խնամակալության ընթացքում՝ մարտի 15-ին մինչև Նիկեփորոս Փոկասի գահակալությունը՝ 963 թ. օգոստոսի 16-ը: Իրական խնամակալը համրավավոր պարակլիմունենոս Հովսեփոս Բրինգասն էր: Պայմանագրի գաղափարը նա էր հղացել և նա էր պահանջել, որպեսզի բուլղար արքայազունները հանձնվեին որպես պատանդ, որոնցից մեկին՝ Ռոմանոսին, նրա երանանով ներքինացրել են: Նիկեփորոս Փոկասը, գահ բարձրանալով, վտարում է Բրինգասին, որը, վաճառքով, մահանում է երկու տարի անց²: Այսպիսով, ճիշտ 963 թ. էր, որ Բորիսն ու Ռոմանոսը պատանդ էին հանձնվել:

Ինչ վերաբերում է նրանց վերադարձին, ապա դրա մասին Կեդրենոսը հայտնում է նրանց հոր՝ Պետրոսի, մահն արձանագրելուց հետո: Հետևաբար Վ. Չլատարսկին կարծում է, որ նրանք ետ էին ուղարկվել 969 թ. հունվարի 29-ին մահացած Պետրոսին հաջորդելու համար³: Նրանց վերադարձի տարեթիվը կարելի է մի քիչ առաջ բերել: 967 թ. հունիս ամսին Նիկեփորոս կայսրը Թրակիա է մեկնում, որտեղից նա գրում է Պետրոսին, որ նա չպետք է բույլ տա, որ «թյուրքերն» (4) անցնեն Իստրոս (=Դանուբ) գետը՝ երկիրն ասպատակելու: Պետրոսը որոշակիորեն մերժում է կայսեր առաջարկը, ասելով, որ երբ այդ բարբարոսները հարձակվել էին իր երկրի վրա, կայսրը իրեն չէր օգնել, իսկ այժմ ինքը խաղաղության դաշինք է կնքել նրանց հետ և ոչ մի շահ չունի կայսեր համար նրանց դեմ կռվելու⁴: Եթե նրա որդիներն այդ ժամանակ դեռևս գտնվեին Կոստանդնուպոլսում, Պետրոսը, անկասկած, ավելի զուսպ կերպով կպատասխաներ կայսերը՝ պատանդների կյանքը չվատանգելու համար: Հնարավոր է, որ Նիկեփորոսը նրանց ազատած լինելը 966 թ. սիրիական արշավանքից հետո⁵:

¹ Cedrenus, II, p. 347.

² Ibid., pp. 435 et 351. S. Runciman, A History of the first Bulgarian Empire, p.217, սխալվում է ասելով՝ «ե՛րբ է Ռոմանոսը գերեզմանվել և ե՛րբ է անորձատվել, անհայտ է»:

³ В. Н. Златарски, op. cit., с. 592 (սուս Иор. Иванов, Български старини из Македония, с. 83).

⁴ Cedrenus, II, p. 372; Leo Diaconus, p. 62; Zonaras, p. 513.

⁵ Cedrenus, II, p. 361, τὸ δευτερον ετος της αὐτοῦ βασιλείας ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ («նույնի քաղաքության երկրորդ տարվա հուլիս ամսին») չի համապատասխանում ἰνδικτικῶνος 7-ին: VII ինդիկտիոնի հուլիս ամիսը = 964 թ. հուլիս ամսին: Նիկեփորոսի քաղաքությունը սկսվել է 963 թվականի օգոստոսի 18-ին: Հետևաբար 964 թ. հուլիս ամսին մենք նրա քաղաքության դեռևս առաջին տարում ենք և ոչ թե երկրորդ: IX ինդիկտիոնի գարունը = 966 թ. համապատասխանում է նրա քաղաքության երրորդ տարվան, ինչպես ճիշտ նշում է Կեդրենոսը,

Համենայն դեպս, արքայազունների վերադարձը, լինի դա 969 թ., թե ավելի վաղ, ոչ մի կապ չունի Կոնստանդաք եղբայրների հետ:

Այս հարցում Կեդրենոսը սխալվել է: Ընդ որում, քիչ անց, նա ուղղել է իր սխալը, նկարագրելով Բորիսի և Ռոմանոսի պայքարն ընդդեմ ռուսների և ոչ թե Կոնստանդաքերի:

Ինչպես մենք տեսանք, Նիկեփորոս Փոկասը 967 թ. Պետրոսից օգնություն էր խնդրում «թյուրքերի» դեմ պայքարելու համար: Ուրեմն կայսերն անհանգստացողները թյուրքերն էին և ոչ թե բուլղար ասպատակները: Պետրոսը մերժել է այնպիսի կտրականությամբ, որ կարելի է կարծել, որ նա ոչ միայն հաշտության, այլև բարեկամության դաշինք էր կնքել կայսրության բշնամի թյուրքերի հետ: Նիկեփորոսը ստիպված է եղել դաշնակցելու ռուսների հետ բուլղարների և նրանց դաշնակցի թյուրքերի դեմ պայքարելու համար և դրդել նրանց ներխուժել Բուլղարիա: 968 և 969 թթ. ռուսները ներխուժել են Բուլղարիա, ասպատակել և, գերեզմանելով Բորիսին և Ռոմանոսին (Պետրոսն արդեն մահացել էր), պատրաստվում էին այնտեղ մնալ¹:

Ըստ Յահյայի, բուլղարներն ասպատակել էին կայսրության գավառները Նիկեփորոսի արևելքում եղած ժամանակ: Նա չի հիշատակում թյուրքերին, սակայն նրա շարադրանքից զգացվում է, որ բուլղարներին օգնում էին մոր դաշնակիցները²: Ըստ մույն հեղինակի, Նիկեփորոսն արշավում է նրանց դեմ և ջախջախում, իսկ հետո դաշինք կնքում ռուսների հետ և համոզում նրանց արշավելու բուլղարների դեմ: Ռուսները հաղթում են, գրավում Դորոստոլը (= T. Isīra) քաղաքը, գերեզմարում նաև Բուլղարիայի արքա Սամուելի երկու որդիներին, որոնք այնտեղ էին գտնվում³:

Հովհաննես Չմշկիկը՝ Փոկասի հաջորդը, հաղթել է ռուս զավթիչներին և ստիպել է նրանց հեռանալ Բուլղարիայից: Գերիների թվում էին Բորիս արքան, նրա կինն ու երեխաները: Ռոմանոսը չի հիշատակվում, սակայն, ինչպես վկայում է Յահյան, նա իր եղբոր հետ էր⁴: Բորիսին զրկում են արքայական պատվից, փոխարենը տալով մագիստրոսի պատվաստիճան:

Այսպիսով, այս իրադարձությունների կապակցությամբ Կոնստանդաք եղ-

եղ 363 և 364: Ժամանակագիրը չի տրվել և արշավանքի սկիզբը՝ VII ինդիկտիոն = 964 թ., ավարտի հետ՝ երկրորդ տարվա հուլիսի = 965 թ. (տես Յահյա, էջ 796, Մուսուսուտիա քաղաքի գրավումը 965 թ. հուլիսի 13-ին):

¹ Cedrenus, II, pp. 372 et 383.

² Ըստ Zonaras-ի, III, pp. 512-513. Τῶν δὲ Τούρκων, τὸν Ὀδύγγρων δεπλαθῆ, τὰ Θρακῶα ληϊζομένων [«Թյուրքերից, այսինքն՝ հունգարներից, որոնք կոռուպում էին Թրակիան»]:

³ Yahya = Patrologia orientalis, p. 813. Պետք է նկատել, որ Յահյան չգիտի Պետրոսի անունը և նրան միշտ Սամուել է անվանում: Իսկ իրական Սամուելը նրա մոտ միշտ հայտնվում է Կոնստանդաք անվամբ:

⁴ Leo Diaconus, p. 78; Cedrenus, II, p. 396. Yahya = Patrologia orientalis, p. 833. Չմշկիկն ազատեց «Սամուելի (ինձ՝ Պետրոսի) երկու որդիներին»:

բայրները չեն հիշատակվում: Նրանք չեն գործում ո՛չ հոգուտ, և ո՛չ ի վնաս զահաժառանգ եղբայրների: Ակներևարար, այդ ժամանակաշրջանում նրանք դեռևս ասպարեզ չէին իջել: Կեղրենոսի համապատասխան հատվածը հերքվել է հենց իր՝ հեղինակի կողմից¹:

Ըստ Կեղրենոսի՝ Կոնստանդինը հայտնվում են Չմշկիկի մահից հետո. τὼν δὲ Βουλγάρων ἄμα τῆ τελευτῆ τοῦ βασιλέως Ἰωάννου ἀποστατησάντων, ἄρχειν αὐτῶν προχειρίζονται τέσσαρες ἀδελφοί [«երբ բուլղարները Հովհաննես կայսեր մեռնելուց քսես անջատվեցին, նրանց ջանացին իշխել չորս եղբայրները»], այսինքն՝ Հովհաննես Չմշկիկի մահից հետո բուլղարները թշնամացել էին, և չորս եղբայրները հափշտակել էին իշխանությունը: Արքայական ընտանիքից մնացել էին միայն Բորիսն ու Ռոմանուր, սակայն նրանք գտնվում էին Կոստանդնուպոլսում: Քիչ անց մեր ժամանակագիրը գրում է. «ἐπεὶ συνέβη τὸν βασιλέα Ἰωάννην ἀποθανεῖν, ἐκεῖθεν ἀποδιδράσκουσιν καὶ τὴν Βουλγαρίαν φθάσαι ἠπειγόντο [«երբ պատահեց Հովհաննես կայսեր մահը, նրանք փախան այնտեղից և շտապեցին հասնել Բուլղարիա»]²: Թվում է, պատմիչն ինքն իրեն հակասում է: Եթե Բորիսն ու Ռոմանուր փախուստի էին դիմել Չմշկիկի մահից հետո, ապա ինչու՞ պետք է իշխանությունն անցներ չորս եղբայրներին և ոչ թե թագաժառանգներին: Բարեբախտաբար Դևոյի եպիսկոպոս Միքայելը ճշտում է դեպքերը. «ἐπεὶ συνέβη τὸν βασιλέα Ἰωάννην ἀποθανεῖν <καὶ τὸν Σκληρόν ἀποστατήσαι τοῦ βασιλέως καὶ συγγενοῦς αὐτῶν Βασιλεῖου εἰς τὰ ἐπὶ Θράκην χωρία ἐξίδντο>, ἐκεῖθεν ἀποδιδράσκουσιν καὶ τὴν Βουλγαρίαν

¹ S. Runciman (op. cit., p. 218) պնդում է, որ Կեղրենոսի համապատասխան հատվածը ընդմիջարկված է: Սակայն քանի որ այդ հատվածը ունի մեկ Չոմարտու (III, p. 495), մենք կարծում ենք, որ դա բյուրիմացություն է, որի պատճառը Բորիսի և Ռոմանոսի առաջին և երկրորդ ազատագրման շնորհիվ է:

² Չլատարսկին (op. cit., p. 218) ընդունել է Կեղրենոսի սխալը առանց այն ուղղելու, ուստի և Կոնստանդինի ասպարեզ իջնելը բնագրի է 969 թ., Բուլղարիայի արևմտյան մասում անկախ պետության գոյության Մ. Դրինովի խնդրահարույց տեսությանը համապատասխան: 973 թ. Օստոն կայսրը որդու հետ եկել է Քվեդլինբուրգ և այնտեղ ապրիլի 23-ին տոնել Չատիկը: Այլ պատվիրակությունների հետ միասին նրան այցելել է մեկ բուլղարների մի պատվիրակություն՝ venerunt ad eos legati Graecorum, Beneventorum, Ungariorum, Bulgariorum, Danorum, Sclavorum cum regiis muneribus [«եկան նրանց մոտ հույների, Բենեվենտի բնակիչների, հունգարների, բուլղարների, դանների և սլավոնների պատվիրակները թագավորական ընծաներով»] (Pertz, Monumenta Germaniae Historicae Scriptores, t. III, p. 62): Ըստ Վ. Չլատարսկու, op. cit., p. 641, բուլղարական պատվիրակության առաքելությունն էր կայսրը տեղեկացնել, որ արևմտյան Բուլղարիան վերականգնել է իր անկախությունը: Սակայն շարադրանքը հնարավորություն չի տալիս մտնել ենթադրություններ անելու: Միայն կլինե՞ր «վիճակագիր» այդ հատվածը, որ օտարերկրյա բարեկամների «թվարկումը» ընթացում է որոշ հետադարձական չափազանցություններով:

³ Cedrenus, II, pp. 434-435.

φθάσαι ἠπειγόντο¹ [«երբ պատահեց Հովհաննես կայսեր մահը <և Սկլերոսի անջատումը թագավորից, և նրանց ազգակից Վասիլը մեկնեց Թրակիայի տարածքները>, նրանք փախան այնտեղից և շտապեցին հասնել Բուլղարիա»]:

Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը Միքայել եպիսկոպոսին են: Դրանք ճշգրտում են բուլղար թագաժառանգների փախուստի ժամանակը, այն տեղադրելով ոչ միայն Չմշկիկի մահից, այլև Սկլերոսի ապստամբությունից հետո, այն ժամանակ, երբ Վասիլ կայսրը մեկնել էր Թրակիա: Վասիլի առաջին արշավանքը բուլղարների դեմ տեղի է ունեցել 968 թվականին: Հետևաբար սա է Բորիսի և Ռոմանոսի փախուստի ճշգրիտ թվականը:

Բանտարկյալների փախուստի վարկածին մենք չենք վստահում: Վասիլը նրանց հատուկ ազատ էր արձակել՝ Կոնստանդ եղբայրներին հակադրելու և Բուլղարիայում ներքին պատերազմ հարուցելու համար: Աշտարտությունը բացահայտվում է Կեղրենոսի բնագրում անհաջող տեղադրված² մի հատվածից, որի մասին մենք խոսել ենք վերը և որ ուղղակիորեն ասվում է, որ «Պետրոսի որդիները ետ ուղարկվեցին՝ [«հորենական թագավորությունը վերագրավելու և խանգարելու Կոնստանդինի առաջխաղացումը»] ἐπέμφθησαν ἐφ' ᾧ τῆς πατρῶας ἀντίσχεσθαι βασιλείας, καὶ τοὺς Κομητοπούλους ἀπειρξουσιν τῆς πρόσω φορᾶς: Այս տեղեկությունը մեր բանաբաղը վերցրել է մի երկրորդ աղբյուրից, բայց, տեսնելով դրա անհամապատասխանությունն իր օգտագործած գլխավոր հեղինակի հետ, այն անհաջող կերպով տեղադրել է մի համատեքստում, ուր այն անելիք չունի:

Բորիսին սպանել է մի բուլղար՝ նրան հույնի տեղ դնելով: Ռոմանոսը փախուստի է դիմել, նրան ընդունել են յուրայինները և արքա հռչակել, ինչպես մենք կտեսնենք, Միմեոն անվան ներքո:

Կոնստանդ եղբայրները չորսն էին. Դավիթը, Մովսեսը, Ահարոնն ու Մամուելը: Մի վալախ սպանել է Դավիթն *Καλαὶ δρύς* [«Գեղեցիկ կաղնիներ»] կոչվող վայրում³, Մովսեսը վախճանվել է Մերրե քաղաքի պաշարման ժամանակ, իսկ Ահարոնին սպանել է Մամուելը Ռամետանիցայում:

Մամուելը, դառնալով երկրի միակ տերը և օգտվելով այն հանգամանքից, որ բյուզանդական բանակը զբաղված էր Սկլերոսի ապստամբությունը

¹ V. B. Prokič, Die Zusätze in der Handschrift des Ioannes Skylitzes, München, 1906.

² Կեղրենոսն այն անպատեհ կերպով տեղադրել է Նիկեիոսի Փոկասի մահից հետո (Cedrenus, II, p. 347):

³ Կաստորիայի և Պրեսպայի միջև գտնվող այս վայրը մեր կարծիքով համապատասխանում է *Κολοδρός-ին* (*Καλοδρός-ի* փոխարեն), որի պաշտպանությունը վստահված էր Դեմետրիոս Տեյրոնասին, ըստ Միքայել Դեվալացու. դրա որտեղ լինելը Վ. Պրոկիչը չի կարողացել պարզել:

ճնշելով, ասպատակել է «ամբողջ արևմուտքը, ոչ միայն Թրակիան, Մակեդոնիան և Թեսաղոնիկեի շրջանը, այլև Թեսալիան, Հելլադան և Պելոպոնեսը: Նա գրավեց բազմաթիվ ամրոցներ, դրանց թվում մեկ Լարիսան՝ ամենակարևորը, որի բնակիչներին նա քշեց Բուլղարիա և ստիպեց մտնել իր բանակը Բյուզանդիայի դեմ կռվելու համար»:

Մեր ժամանակագիրն այստեղ հավաքել է տարբեր ժամանակներին վերաբերող իրադարձություններ: Վասիլի բուլղարական արշավանքը նշանակետ կծառայի այդ իրադարձությունների թվականները ճշգրտելու հարցում: Այս արշավանքի տարեթիվը հստակ է. դա 986 թվականն է¹: Այս թվականի օգոստոսին կարելի է ավելացնել մեկ փաստարկ ևս: 985 թ. կայսրը Անտիոքի դուքս է նշանակում մագիստրոս Լևոն Մելիսենոսին: Մեկ տարի անց նա նրան փոխարինում է Վարդաս Փոկասով, վերջինիս սխոլերի դոմեստիկոսի պաշտոնից ազատելուց հետո: Հիջրայի 376 թ. Անտիոքի նոր դուքսը հաշտություն է կնքում Հալեպի իշխան Սա՛ալի-իբն-Համդանի հետ²: Հիջրայի 376 թ. սկսվում է 986 թ. մայիսի 13-ին: Ինչպես երևում է, կնքված դաշնագրով արևելքում խաղաղություն վերահաստատելուց հետո, հիջրայի 376 թ. սկզբին Վասիլը զենքն ուղղում է բուլղարների դեմ: Նա Բուլղարիա է ներխուժում օգոստոս ամսին:

Ըստ Կեդրենոսի կայսրն անցնում է *παρά τῆ Ῥοδόπη καὶ τῷ ποταμῷ Ἐβρώ* [«Ռոդոպական լեռներով» և Հերբոս գետով], իր թիկունքում է բողոնում Լևոն Մելիսենոսին՝ կապանը պահելու, իսկ ինքը հովիտներով ու անտառներով շարժվում է դեպի Տրիպոլիս³՝ նախկին Սարդիկե (այսօրվա Սոֆիա) քաղաքը և բանակում Ստոպանինոն կռվող վայրում: Մամուելը, որն ամրացել էր շրջակայքի լեռներում, չէր համարձակվում իջնել դաշտավայր և աշխատում էր կայսրը ծուղակը գցել: Վասիլը պատրաստվում էր պաշարել Տրիպոլիսից, երբ Կոնստանտինոսը հայտնում է նրան, որ Լևոն Մելիսենոսը լքել է իր պահակետը և բռնել մայրաքաղաքի ճանապարհը, այնտեղ իրեն կայսր հռչակելու նպատակով: Այդ լուրից անհանգստացած կայսրը շտապ նահանջում է դեպի Փիլիպպոպոլիս: Մամուելը օգտվում է կայսերական բանակի անկանոն նահանջից և հարձակվում: Նա ջախջախում է բյուզանդական բանակը և զավթում կայսեր ճամբարն ու բեռները:

¹ Հետազոտողները վերջապես հրաժարվել են 981 թվականից՝ Ալ-Մաքհին, Յահյայի և Ասոհիլի աված ճշգրիտ թվականի օգտին: Վ. Վասիլևսկին նույն թվականին (986) էր հանգել ելնելով «Ստրատեգիկոնին» մի հատվածից («Журнал министерства народного просвещения», 1881, հուլիս, էջ 122-125):

S. Runciman-ն ընդունել է ճիշտ թվականը իր «A History of the first Bulgarian Empire», 1930, p. 224, աշխատության մեջ, սակայն իր «Byzantine civilisation» (1933, p. 49), աշխատության մեջ անուշադրության պատճառով պահպանել է հին թվականը:

² *Яхья* (= В. Розен, *Василий Болгаробойца*), с. 20.

Փիլիպպոպոլիս հասնելով, կայսրը Մելիսենոսին գտնում է իր պաշտոնում, որը նա կատարում է հավատարմությամբ: Չրպարտիչը պատժվում է, իսկ արշավանքը՝ ձախողվում: Այս ամենը տեղի է ունեցել 986 թ. օգոստոսի 17-ին:

Այս պատմությունը չափից ավելի միատունավոր է: Կոնստանտինոսի միջադեպը հորինվել է Մամուելի կողմից պարտություն կրած կայսեր ինքնասիրությունը խնայելու համար: Արդեն Ա. Հիլֆերդինգն¹ այն կասկածի է ենթարկել: Նույն պատճառով քարցվել է Վասիլի պարտությունը Տրիպոլիսի մոտ: Հետևաբար փոխվել է մեկ արշավանքի ուղեբոլոր՝ համոզելու համար, որ կայսրը Տրիպոլիս չէր հասել, այլ կանգ էր առել Ստոպանինոնում և որ նա այդտեղ էր եկել Փիլիպպոպոլիսից: Դա չի համապատասխանում իրականությանը: Մենք գիտենք, որ Լևոն Մելիսենոսը պաշտոնավարում էր Սերբերում և ոչ թե Փիլիպպոպոլիսի ճանապարհին: Ասում են, որ «Մովսեսը սպանվել է Մերոն քաղաքից նետված քարի հարվածից, այն ժամանակ, երբ ինքը պաշարել էր այդ քաղաքը»՝ *Μωσστής δὲ τὰς Σέρρας πολιορκῶν λίθῳ ἀπὸ τοῦ τείχους βλήθεις ἐτελεύτησε*: Միքայել Դեվոլացին ավելի ճշգրիտ է. «ձիուց վայր ընկած Մովսեսին խողխողել է գորավար Լևոն Մելիսենոսի զինվորներից մեկը»՝ *συμπεσόντος αὐτῷ τοῦ Ἰππου ὑπὸ τινος τῶν ὑπὸ τὸν δοῦκα Μελισσηνὸν ἀποσφάττεται*²: Լևոն Մելիսենոսը Անտիոքից ետ էր կանչվել բուլղարական արշավանքին մասնակցելու համար և հենց այդ կապակցությամբ նա 986 թ. գտնվում էր Սերբերում, իսկ հաջորդ տարի նա Փոկասի ապստամբության պատճառով արդեն Փոքր Ասիայում էր: Լևոն Սարկավազը տարբերակում է կայսեր հարձակման և նահանջի ճանապարհները, առանց դրանք ճշտելու³: Կեդրենոսն իրավացի է, երբ ասում է, որ կայսրը հարձակվել էր Փիլիպպոպոլիսում, սակայն սխալվում է նրան նույն ճանապարհով ետ ուղարկելիս: Հնարավոր է, որ նրա հետադարձ ճանապարհը անցնում էր Մեստայով և Ստրումայով⁴:

Մի բան կասկածից վեր է. Մովսեսը սպանվել է 986 թ. Սերբերի պարիսպ-

¹ А. Гальфердинг, *История сербов и болгар. Произведения*, I, с. 208, см. В. Розен, *op. cit.*, с. 172.

² Cedrenus, II, p. 455 = V. Prokič, *Die Zusätze*, S. 8.

³ Leo Diaconus, p. 171.

⁴ Cedrenus, II, p. 436, ասում է՝ կայսրը մտել է Բուլղարիա «Ռոդոպի և Հերբոսի մոտավայրում գտնվող շրջանով» և որ նա հասել է Ստոպանինոն *τὰ μεταξὺ Τριαδίτζης ... στενὰ καὶ τὰς λόχμας* [«մինչև Տրիպոլիսից ընկած խնձառովիտներով և անտառներով»]: Այս վերջին քաղաք ցույց է տալիս այն վայրը, որը Լևոն Սարկավազը կռում է *λόχη*, «Տրիպոլիսից մեկ օրվա ճանապարհի վրա», հետևաբար 30-35 կմ հեռու, մինչդեռ Ստոպանինոն գտնվում է այս նույն քաղաքից 50 կմ հեռու, Իլյախիման գյուղի մոտ (В. Златарски, *op. cit.*, էջ 670): Ուրեմն *λόχη*-ն գտնվում էր Տրիպոլիսի (Սոֆիա) և Ստոպանինոնի և ոչ թե Ստոպանինոնի և Փիլիպպոպոլիսի (Պոլոդի) միջև: Կայսրը այնտեղ է եկել Տրիպոլիսից և ոչ թե Փիլիպպոպոլիսից:

ների տակ: Ահարոնի սպանությունն ավելի ուշ է տեղի ունեցել, քանի որ նա մասնակցել է այդ պատերազմին և հետապնդել խուճապահար փախչող կայսերական բանակը. *ὁ δὲ Σαμουὴλ καὶ Ἀαρὼν σὺν τῷ Ῥωμανῶ τῆν ἀσύντακτον ἀναχώρησιν φυγῆν ὡς εἶναι ὑποτοπάσαντες ἐπιπεσόντες...* [«իսկ Սամուելն ու Ահարոնը Ռոմանոսի հետ միասին, հենց հասկացան, որ անկանոն նահանջը վերածվեց փախուստի ... և այլն»]¹: Նա սպանվել է Ռամեսեսիցայում հուլիսի 14-ին, սակայն որ թվականին է դա տեղի ունեցել, մենք չգիտենք: Այս մութ խնդրի վրա լույս սփռելու համար կարող է օգտակար լինել հայ պատմիչ Ասողիկը:

Վասիլի պարտությունը լուրջ արձագանք է ունեցել արևելքում: Բաղդադի բանտարկյալ Վարդաս Սկլերոսը շտապ մեկնել է Մելիտենե: 987 թ. փետրվարին նա արդեն այնտեղ էր: Նույն տարվա ապրիլ ամսին Վասիլը Անտիոքի դուքս Վարդաս Փոկասին վերահաստատում է իր նախկին՝ սխոլերի դոմեստիկոսի պաշտոնին և ուղարկում ապստամբի դեմ: Սակայն, քիչ անց, սեպտեմբերի 14-ին² դոմեստիկոսն ինքն է զենքն ուղղել կայսեր դեմ: Կայսերական թագը վտանգված էր: Հարկավոր էր ամեն զնով լուծել բուլղարական խնդիրը: Ուտի մնան իրավիճակում էր, որ Վասիլը Սեբաստիայի եպիսկոպոսին հանձնարարում է զնալ Բուլղարիա և խաղաղության դաշինք կնքել: Բուլղարները, փոխադարձաբար, խաղաղության դիմաց պահանջել էին կայսեր քրոջ ձեռքը: Եպիսկոպոսը համաձայնել էր, սակայն արքայադստեր փոխարեն Բուլղարիա էր ուղարկել նրա աղայսիններից մեկին, որը մնանում էր տիրուհուն: Բուլղարները հասկացել են խաբեությունը, և բանակցությունները ձախողվել են:

Ամենայն վստահությամբ կայսեր դեսպանի ներքո կարելի է ճանաչել Թեոդորոսին՝ Սեբաստիայի եպիսկոպոսին, որը, համաձայն Սկիլիցեսի վկայության, գրել է Վասիլի թագավորության պատմությունը: Ըստ երևույթին եպիսկոպոսին հաջողվել էր գրավել Ահարոնի համակրանքը կայսերական տան հետ խնամհամալու հրապուրիչ հեռանկարով և կամ Բուլղարիայի թագը նրան խոստանալով: Այսպես թե այնպես եպիսկոպոսին հաջողվել էր գծտեցնել Ահարոնին և Սամուելին, ինչը և հանգեցրել է Ահարոնի սպանությանը 987 թ. հուլիսի 14-ին՝ եթե եպիսկոպոսի առաքելությունը տեղի է ունեցել Սկլերոսի խռովությունից հետո, կամ էլ 988 թ., եթե այն տեղի է ունեցել Փոկասի ապստամբությունից հետո: Բուլղարների գործում ձախողվելուց հետո Վասիլը դիմել է ռուսներին, որոնցից և օգնություն է ստա-

ցել, փոխարենը իր քրոջը կնության տալով իշխան Վլադիմիրին¹:

Ամեն դեպքում ստույգ է այն, որ Մովսեսը սպանվել է 986 թ., իսկ Ահարոնը՝ 987 կամ 988 թվականին: Ուսումնասիրողները նրանց մահը տեղադրում էին 976 թ., հիմնվելով Կեղրենոսի վերը բերված հատվածի վրա, ուր ասվում է, որ Սամուելը *μόναρχος*՝ Բուլղարիայի միապետ դառնալով և օգտվելով Սկլերոսի խռովությունից՝ ասպատակել է «ամբողջ արևմուտքը՝ Թրակիան, Մակեդոնիան, Թեսաղոնիկեն, Հելլադան և Պելոպոնեսը և այլ անրոցների թվում գրավել նաև Լարիսան»:

Ենթադրվում էր թե խոսքը Սկլերոսի առաջին ապստամբության (976-979) մասին է և դրանից եզրակացվել էր, որ Սամուելի եղբայրները մահացել են 976 թ., որի հետևանքով Սամուելը դարձել է *μόναρχος* և թվարկված շրջաններն է ներխուժել 976-979 թվականներին: Բայց ըստ «Ստրատեգիկոնի» Լարիսան Նիկոլիցայից առնվել է 986 թվականին: Սամուելի արշավանքը դեպի Հելլադա և Պելոպոնես Թեսալիայի տարածքով տեղի է ունեցել 998 թ., երբ Նիկեփորոս Ուրանոսը հասել է նրան Սպերխետյոսի ափին, պարտության մատնել և ետ մղել դեպի իր սահմանները: Եվ վերջապես, Թեսաղոնիկեն և «արևմուտքը» Սամուելն ասպատակել էր Նիկեփորոս Փոկասի ապստամբության (987-988) ժամանակ: Ահա թե ինչ է ասում Յահյան. «Այն ժամանակ, երբ Վասիլը զբաղված էր Փոկասի բարձրացրած ապստամբությամբ, բուլղարներն՝ առիթից օգտվելով, հույների դեմ բազմաթիվ արշավանքներ կազմակերպեցին, երկիրը մինչև Թեսաղոնիկե ասպատակելու և արևմուտքի հունական նահանգները ներխուժելու համար»²:

Եթե մենք չենք ցանկանում մեղադրել Կեղրենոսին հակասությունների, կամ սխալ տեղեկություններ հաղորդելու մեջ, ապա պետք է համաձայնենք,

¹ Ասողիկ, Գ, գլ. 23: Մենք չենք հասկանում թե ինչու՝ են ուսումնասիրողներն այդքան միահանուտ մերժել հայ պատմիչի շարադրանքը. անշուշտ ռուս Վլադիմիրը՝ «մի սկյութացի և կեսապաշտ», ավելի արժանի չէր բյուզանդական իշխանուհուն, քան բուլղար քրիստոնյա իշխանը, ընդ որում, երբ ռուսական օգնությունը հարցականի տակ էր, իսկ բուլղարական սպառնալիքը՝ շատ իրական: Անկասկած, շարադրանքն ունի որոշ առասպելական մանրամասներ, ինչպես եպիսկոպոսի նահատակությունը, որին, իբրև թե, ողջակիզել էին: Դա մի հորինվածք է, որը ներշնչված է այդ պրեկատի նկատմամբ հայերի տածած ատելությանը: Հայերը նրան մեղադրում էին հայ վարդապետ Գաբրիել Սեբաստացու տաճրալի մահվան, նաև հանդիմանում էին երկու հայ եպիսկոպոսների՝ Սիոն Սեբաստացու և Հովհաննես Լարիսացու, դավանափոխության համար: Խաչիկ [Ա Արշարունեցի] կաթողիկոսին գրված նախատական նամակում, նա մոլեռանդորեն հարձակվում էր Հայոց եկեղեցու վրա: Խաչիկի պատասխանը գետնոված է Ասողիկի աշխատության մեջ (Գ, գլ. 21): Չէ՞ որ բյուզանդացիներն էլ իրենց հերթին հորինել էին, որ Վասիլը կտրուցրել էր տասնհինգ հազար բուլղար զինվորներ: Մա էլ է թելադրված ատելությունը: Մի կողմ բողոքն Ասողիկի շարադրանքի առասպելական մանրամասները, սակայն պահպանենք շարադրանքի պատմական հիմքը՝ Սեբաստիայի եպիսկոպոսի առաքելությունը բուլղարների մաս:

² Язык = Posez, op. cit., c. 27.

¹ Միքայել Դեկոլացին (տե՛ս V. Prokič, Die Zusätze) սխալմամբ կարծում է, որ խոսքը Ահարոնի որդու մասին է:

² Язык = Posez, 22, և ոչ թե օգոստոսի 15-ին, ինչպես Cedrenus-ի մաս, II, p. 438:

որ տվյալ դեպքում նա խոսում է Սկլերոսի երկրորդ ապստամբության մասին, որը համընկել է Վարդաս Փոկասի ապստամբության հետ (987-988), և որ 987 թ. հուլիսի 14-ին Ահարոնի սպանությունից հետո *μόναρχος* դարձած Մամուելը նշված շրջաններում ռազմական գործողություններ է իրականացրել երկու գորավարների բարձրացրած ապստամբության ժամանակ: Իսկ Կեդրենոսը կանխում է նույնիսկ այն իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել 998 թվականին:

Այստեղ խոսք անգամ չի կարող լինել Սկլերոսի առաջին ապստամբության մասին այն պարզ պատճառով, որ Կոմսաձագերն այդ ժամանակաշրջանում դեռևս ասպարեզ չէին եկել: Առաջին անգամ նրանք հայտնվում են Լարիսայի և Հելլադայի ստրատեգոս Կեկավմենոսի կառավարման ժամանակ (980-983)¹:

¹ B. H. Златарски, op. cit. c. 646 π σελ., մեծ ճիգեր է գործադրել ապացուցելու համար, որ Կեկավմենոսը կառավարել է 976-979 թթ., իսկ Նիկոլիցան՝ 980-983 թվականներին, ուստի և Լարիսան պետք է առնված լիներ 983 թվականին: Մամուելը պետք է որ Թեսալիայի վրա հարձակված լիներ, իսկ Մովսեսը Սերրեն պաշարած լիներ 976-979 թթ. ընթացքում:

Նշանավոր բուլղար պատմաբանի սխալն այն է, որ նա շփոթել է Կեկավմենոսին հաջորդած Նիկոլիցային, նույն Կեկավմենոսին նախորդած մեկ այլ Նիկոլիցայի հետ: Լարիսայում երկուսն էլ նույն պաշտոնն էին վարում:

Պետք է տարբերակել երեք Նիկոլիցա. մեկը «Մտրատեզիկոնի» հեղինակի ժամանակակիցն է և ապրել է Ռոմանոս Ռոմանոսի ժամանակ, և նրանից հետո. մյուսը, նախորդի հայրը և Լարիսայի ստրատեգոսը 983-986 թթ., որն անցել էր կայսեր կողմը, դավաճանել նրան երկու անգամ և զոհվել մտատվորապես 1018 թվականին: Երրորդ Նիկոլիցան Լարիսայի և Հելլադայի ստրատեգոսն էր սկսած Ռոմանոս II-ի ժամանակից (959-963) մինչև 980 թվականը: Իր թագավորության չորրորդ տարում, հետևաբար 980 թ., Վասիլը մի նամակ է գրում Նիկոլիցային ֆրանկ իշխան Պետրոսի վերաբերյալ, ուր ասում է. *ἀπὸ τοῦ μακαρίου μου πατρὸς ἔχεις τοῦτο (իր պաշտոնը) διὰ χρισσοβοῦλλου* [«սա (իմա՝ պաշտոնը) դու ունես հորիցս <տրված> խրիստովուով»] (Strategikon, § 244): Նույն պարբերությամբ հեղինակը վկայում է, որ այդ Նիկոլիցան *τὴν ἐξουσίαν ταύτην εἶχεν ἀδιάδοχον διὰ χρισσοβοῦλλου* [«այս իշխանությունը ստացել է ոչ որպես ժառանգորդ, <այ> խրիստովուով»]: Վ. Չլատարսկին անտեսել է այն փաստը, որ Նիկոլիցան Լարիսայի և Հելլադայի ստրատեգոս էր նշանակվել ցմահ, և քանի որ նա այդ պաշտոնին էր դեռևս 980 թ., ապա ակնհայտ է, որ Կեկավմենոսը չէր կարող լինել նրա նախորդը 976-979 թվականներին:

Վ. Չլատարսկին իրավացիորեն կարծում է, որ այն ստրատեգոսը, որը հաջորդել է Կեկավմենոսին և որը Լարիսան հանձնել է Մամուելին, եղել է Նիկոլիցան, սակայն դա մեկ այլ Նիկոլիցա է, հնարավոր է, որ առաջինի որդին և անկասկած վերջին կամ երրորդ Նիկոլիցայի հայրը: «Մտրատեզիկոնի», հեղինակը նրա անունը չի տալիս, սակայն 168-րդ պարբերությունից կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը հենց Նիկոլիցայի մասին է, քանի որ նա զգուշացնում է որդուն, որ իրեն պատահելու է այն, ինչ պատահել էր իր ժամանակակից Նիկոլիցայի ծնողներից, եթե նա չհետևի իր խորհրդին (§ 168): Հետո նա պատմում է, թե ինչպես էր Կեկավմենոսը կարողացել Լարիսան պաշտպանել Մամուելի հարձակումներից (§ 169), մինչդեռ նրա հաջորդը երեք տարի անց ստիպված է եղել այն զիջել Մամուելին (§ 170): Հետևաբար այս հաջորդը նույնաման է [«Լարիսայի Նիկոլիցայի ծնողներ-ին»] *οὗ γονεῖς τοῦ Νικουλιτζᾶ εἰς Ἀβρίσσαν* (§ 168):

Լարիսան գրավել է 986 թ., ուրեմն Նիկոլիցան կառավարել է 983-986 թթ., իսկ նրա նախորդը՝ Կեկավմենոսը, 980-983 թթ. առաջին Նիկոլիցայի մահից հետո, որը, ինչպես կարելի

Վասիլը 980-ից մինչև 986 թվականը գտնվում էր Ասորիքում: Բուլղարական ճակատում պարտություն կրելուց հետո, նա ստիպված էր դիմագրավել Սկլերոսի և Փոկասի խռովություններին: 989 թ. Փոկասը սպանվում է, իսկ Սկլերոսը զենքը վայր դնում: Փոկասի վերջին կողմնակիցը՝ Չորտվանելը, 990 թ. ջախջախվում է Հովհաննես Վատացեսի կողմից Դերջանի Բագառիճում¹: Վասիլը պատժում է նաև Փոկասի դաշնակիցներ Տայքի կյուրոպաղատ Դավթին և Բագրատի որդիներին՝ Խաղիկյայի իշխաններին: Նույն այդ գորավար Հովհաննես Վատացեսը սպանում է Բագրատի որդիներից մեկին և փախուստի մատնում մյուսին: Դավթիքը ներում է խնդրում և պարտավորվում մահից հետո իր տիրույթները թողնել Վասիլին²:

Ազատվելով Արևելքի հետ կապված բոլոր հոգսերից, կայսրն այսուհետ կարող էր խորհել արևմուտքում վրեժխնդիր լինելու մասին: 991 թ. սկզբին նա արշավում է Բուլղարիա³: Պատերազմը տևում է չորս տարի, ուրեմն մինչև 995 թ. սկիզբը: 995 թ. ապրիլ ամսին կայսրն արդեն Ամաիոքում էր: Ըստ Յահյայի, արշավանքի հիմնական արդյունքն է եղել բուլղար արքայի գերեվարումը, որին վերադարձնում են այն բանալը, որտեղից նա փախել էր: Ուրեմն Ռոմանոսը Բուլղարիայի թագավոր էր հռչակվել 986 թվականին: Կեդրենոսը խուսափել է հաղորդել այս տեղեկությունը, քայց այդ բանն արել է անուղղակի կերպով, ասելով, որ Ռոմանոսն իր անունը փոխել դարձել էր Սիմեոն: Դա նշանակում է, որ նա թագավորել է իր պապի անվան ներքո:

Քյուրանդացի ժամանակագիրը ոչինչ չի ասում պատերազմի տևողության մասին: Նա չզիտե, որ Բերրիա քաղաքը գրավված էր, ինչպես հաղորդում է Ասողիկը (կամ առնված և ավերված, ըստ Յահյայի, քանի որ կայսրը հույս չուներ այն պահելու): Կեդրենոսը սահմանափակվում է ասելով, որ

է եզրակացնել, տեղի է ունեցել 980 թվականին: Այսպիսով «Մտրատեզիկոնի» տվյալները հաստատում են Լարիսայի գրավման տարեթիվը, որն է 986 թ., և որն, իր հերթին, հաստատում է այդ տվյալների ճշտությունը:

Վ. Չլատարսկին ցանկացել է իր վարկածի համար օգտագործել մի հատված Ալ-Մաքիճի երկասիրությունից, ուր ասվում է, որ հիջրայի 376 թ. Մամուելի (իմա՝ Պետրոսի) երկու որդիները փախել էին, և որ դա նրանց բանտարկության ութերորդ տարին էր: Եթե 376 թ. = 986 թ. ութերորդ տարին էր, ապա նրանք բանտարկվել էին 978 թ., իսկ դա անհնարին է: Վ. Չլատարսկին կարծում է, որ հատվածն աղավաղված է և որ պատմիչը ցանկանում էր ասել, թե նրանք ութ տարի բանտարկված են եղել, այսինքն, որ նրանք փախել են (972 + 8 =) 980 թվականին: Ենթադրությունը բռնագրոսիկ է և հակասում է Ալ-Մաքիճի տված տարեթվին՝ հիջրայի 376 թ. = 986 թվականը:

Ալ-Մաքիճը, որը բառացիորեն կրկնում է Յահյային, ըստ երևույթին չիտրել է արքայազունների փախուստը Սկլերոսի փախուստի հետ, որը Բագրատից փախել էր ութ տարվա արգելափակումից հետո:

¹ Ասողիկ, Գ, գլ. 27:

² Яхъа = Posse, c. 27.

³ Նույնը, էջ 28. Սկլերոսը մահացել է 991 թ. մարտի 6-ին՝ արշավանքի սկզբից մի քանի օր անց:

կայսրը *ἔξεισιν οὖν εἰς τὰ πλὴν Θράκης καὶ Μακεδονίας χωρία* [«որսւք է գալիս, որպէսզի շարժվի Թրակիայի և Մակեդոնիայի տարածքով»], հետո գնում է Թեսաղոնիկէ, այնտեղ թողնում Գրիգոր Տարոնացի մագիստրոսին՝ Մամուելի հարձակումները ետ մղելու համար և վերադառնում մայրաքաղաք¹:

Ժամանակագրի այդքան հակիրճ լինելը փաստում է, որ պատերազմի արդյունքը մեծ չէր եղել, դեռևս անհրաժեշտ էր դարձանել 986 թվականի պարտության վերքերը:

Կեդրենոսի համաձայն, Վասիլը Բուլղարիայից վերադառնալուց հետո գնաց Իբերիա: Դավիթ կյուրոպաղատը նոր էր մահացել և իր բոլոր տիրույթները կտակել էր կայսրին: Հասնելով Իբերիա, Վասիլը տիրանում է Դավթի ժառանգությանը, իսկ Ներքին Իբերիայի թագավոր Գեորգիին պարտադրում բավարարվել իր ունեցածով՝ առանց այլոց ունեցվածքի նկատմամբ հավակնություններ տաժելու: Գործը կարգավորելով, կայսրը պատանդ վերցրեց Գեորգիի որդուն և շարժվեց Փյունիկէ, իր հետ տանելով իբերական մի քանի իշխանների, որոնց գլխավորներն էին Պակուրիանը և Փղատոս ու Փերսես եղբայրները: Տրիպոլի, Դամասկոսի, Տյուրոսի, Բերիտի (= Բեյրութ) ամիրաներն ապստամբել էին Անտիոքի դուքսի դեմ. սպանվել էր Դամիանոս պատրիկը, և վրդովվել՝ անդորրը: Կայսրը նրանց ընկճեց և պատանդների ընկերակցությամբ վերադարձավ մայրաքաղաք²:

Սա մի հաշվետվություն է, որը տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող իրադարձությունների խառնիճաղանջ կուտակում է. իրադարձություններ, որոնք տեղադրվում են 990-1022 թվականների միջև: Դավիթն իր տիրույթները կտակել է 990 թ., մահացել 1000 թ. ապրիլին (5) (և ոչ թե 1001 թ.), նույն տարվա հուլիսին կայսրը Իբերիա է ժամանել իր իրավունքը հաստատելու, և ժամանել՝ Փյունիկէից և ոչ թե Կոստանդնուպոլսից: Դամիանոս Դալասենոսը սպանվել է 998 թ. հուլիսի 19-ին. հետևաբար Ասորիքի ամիրաների ռազմական գործողությունները նախորդել և ոչ թե հաջորդել են կայսեր այցելությանը Իբերիա: 998 թ. Պակուրիանը դեռևս Դավթի մոտ էր, քանզի ապրիլի 17-ին Խլաթի մերձակայքում կռվել է մահմեդական մի ավատապետի դեմ: 998 թ. հոկտեմբերի 18-ին Մանազկերտի մոտ Փերսեսը առաջնորդում է Դավիթ կյուրոպաղատի զորքը Ատրպատականի ամիրա Մամլանի դեմ: Պակուրիանին, Փերսես ու Փղատոս եղբայրներին Վասիլը մտցրել է իր շքախմբի մեջ կյուրոպաղատի զործն ավարտելուց հետո՝ 1000 թվականին: Գեորգիի որդին պատանդ էր տրվել 1022 թ. սեպտեմբերի 11-ին

¹ Cedrenus, II, p. 447. Ասորիկը, Գ, գլ. 33, նույնպես հիշատակում է Գրիգորին և նրա հետ Համձիտցի (Համձիթ - «անտիկ հեղինակների» Անձիտեն) Սահակին:
² Cedrenus, II, p. 447-448.

Մայրոքայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո: Վրաց Գեորգի արքան մասնակցել էր Վարդաս Փոկասի և Նիկեփորոս Զսիֆիասի 1022 թ. ապստամբությանը:

Այս հատվածն ուսանելի է, քանի որ ցուցադրում է Կեդրենոսին հատուկ ոճը. նա, առանց պահպանելու ժամանակագրական կարգը, իրար գլխի է կուտակում տարբեր իրադարձություններ:

Իրադարձությունների ճիշտ ընթացքը վերականգնելու համար հարկ է դիմել Յահային:

995 թ. սկզբին Վասիլը թողնում է բուլղարական ճակատը՝ Ասորիք մեկնելու համար: Այստեղ կատաղի պայքար էր ծայր առել Համդանյան իշխանի և Եգիպտոսի խալիֆային ենթակա Դամասկոսի կառավարչի միջև: Խալիֆայի հրամանով, Բանգուտեկինը նկրտում էր Համդանյան իշխան Աբու-Մա'ալից խլել Հալեպ քաղաքը: Անտիոքի դուքս Միքայել ալ-Բուրջին = <Միքայել> Բուրցեսը միջամտում է հոգուտ Համդանյան իշխանի: Կայսրը նրան օգնության է ուղարկում Լևոն Մելիսենոս մագիստրոսին: Երկու զորավարները Բանգուտեկին ճակատամարտ են տալիս Օրոնտոս գետի ափին՝ Արվաջում, սակայն պարտություն են կրում և Միշել ալ-Բուրջիի զարմիկը երկու հազար հեծյալների հետ ընկնում է թշնամու ձեռքը¹: Այս ամենը տեղի է ունեցել 994 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Հաղթանակողը պաշարում է Հալեպը: Համդանյանը դիմում է կայսրին, որն անմիջապես ժամանում է և հարկադրում դադարեցնել պաշարումը: Բանգու(տեկինը) հեռանում է Քեննեշրին: Դժգոհ մնալով Միքայել Բուրցեսից՝ Վասիլը պաշնոնանկ է անում նրան, իսկ նրա փոխարեն նշանակում Դամիանոս Դալասենոսին: Հետո նա բռնում է մայրաքաղաքի ճանապարհը, ուր և հասնում է 996 թ. ապրիլի 12-ից առաջ, որովհետև այդ օրը նա Կոստանդնուպոլսի պատրիարք է կարգում Միսինիոս մագիստրոսին: Հեռակաբար պատերազմը տևել է ուղիղ մեկ տարի՝ 995 թ. ապրիլից մինչև 996 թ. ապրիլը²:

Վերադառնալով մայրաքաղաք՝ Վասիլն առանց հասպոդելու վերստին

¹ Միքայել Բուրցեսի առաջին զինված ընդհարումը Բանգու(տեկինի) հետ տեղի ունեցավ հիջրայի 382 թ. = 992 թ.: Ապամեայի մոտ: Բանգու(տեկինը) պաշարեց Բուրցեսի կալվածք՝ Իմն դոյակը, և գրավեց (Yahya, pp. 29-30): Նույնը վկայում է Քենալ-ադ-Դինը, ավելացնելով, որ Իմն դոյակը պաշարվել էր այն պատճառով, որ այնտեղ էր պատասպարվել Բուրցեսի զարմիկը (= քրոջ որդին) (Яхья = В. Роден, с. 249): Ըստ Ասորիկի (Գ, գլ. 35), Ռոմանոս Սկլերոսը Եգիպտոսի խալիֆայի բանակի դեմ կռվեց 994 թ. ճակատամարտից առաջ: Պարտվելով՝ Սկլերոսը մահանջեց լեռները: Այնտեղաբար, խոսքը Իմն դոյակի մասին է, որը տեղադրվում է լեռներում, Անտիոքի մոտ: Ուստի Բուրցեսի զարմիկը Ռոմանոս Սկլերոսն էր: Ուրեմն, Ռոմանոսի հայրը՝ հռչակավոր Վարդաս Սկլերոսը, Բուրցեսի քրոջ ամուսինն էր: Այս իրողությունը ավելի լավ է բացատրում Բուրցեսի 976 թ. Սկլերոսի ապստամբության հարկը:

² Yahya, op. cit. pp. 29-33. Cedrenus, II, pp. 448-449, Միսինոսի գահակալության համար տալիս է աշխարհագրորդության 6503 թ. և VIII ինդիկտիոնի = 995 թվականը, որը սխալաճյ է:

սկսեց զբաղվել բուլղարական խնդրով: Լսելով, որ իր բացակայության ժամանակ Սամուելը հարձակվել է Թեսաղոնիկեի դուքս Գրիգոր Տարոնացի մագիստրոսի վրա, սպանել նրան և գերեվարել վերջինիս որդի Աշոտին, կայսրը նրա դեմ է ուղարկում Ուրանոս մագիստրոսին, որպես *πάσις* *δύσεως* *ἀρχών* [«ամբողջ արևմուտքի արքունու», այսինքն՝ սխուրթի դռնետիկոս, ինչպես նրան անվանում է Յահյան¹: Ուրանոսից առաջ և Գրիգորի մահից հետո այդ պաշտոնին էր նշանակվել պատրիկ Հովհաննես Խալոյ: Նրան փոխարինել է Ուրանոսը, քանի որ պատրիկը գերի էր ընկել Սամուելի ձեռքը: Եվ իսկապես, Միքայել Դեվոլացու հավելումներից մեկից մենք տեղեկանում ենք, որ Սամուելը *τὸν* *δοῦκα* *Θεσσαλονίκης* *Ἰωάννην* *πατρικίον* *τὸν* *Χάλδον* *ἐξώγρησεν* [«Թեսաղոնիկեի դքսին՝ Հովհաննես Խալո պատրիկին, գերեվարեց»]²: Կեղրենոսը, առանց որևէ բան ասելու Հովհաննես Խալոյի Թեսաղոնիկեի դուքս նշանակվելու մասին, հաղորդում է, որ 1018 թ., քսաներկու տարի Սամուելի մոտ գերի լինելուց հետո, նա ազատ է արձակվել: Դա նշանակում է, որ նա գերեվարվել է 996 թվականին: Հետևաբար Ուրանոսի նշանակումը հարկ է տեղադրել 997 թվականին:

Գրիգոր Տարոնացու և Հովհաննես Խալոյի դեմ տարած հաղթանակներից ոգևորված Սամուելը ներխուժում է Թեսալիա, արշավում մինչև Բեով-

¹ Cedrenus, II, p. 449. *Ἰακωβ* = *Ρωσεν*, c. 34, al.-k.t.l.s. տիտղոսը, որ նրան տալիս է Յահյան, *καὶ* *κλειον* [քրեմարաման, դիվանատուն] բառի ազգավարումն է, ինչպես այլուր բացատրել ենք՝ հենվելով Աստղիկի ցուցմունքի վրա:

² B. Prokič, *Die Zusätze*, § 119, նկատելով, որ Հովհաննես Խալոյի վերաբերյալ ծանոթությունը գալիս է ինդիկալոնի XV = 1001-1002 թվին տեղադրված պատահարների վերջում, կարծել է, թե այն չի պատկանում Միքայել եպիսկոպոսին, այլ մի անորոշ ծագման ընդմիջարկություն է:

V. Zlatariki, op. cit. p. 726, իրավացիորեն մերժել է այս կարծիքը, բայց այլ սխալ է բույլ տվել՝ գտնելով, թե Կեղրենոսը 996 թ. Աշոտի բանտարկությունը շփոթել է Հովհաննես Խալոյի բանտարկության հետ, որը ըստ իր կարծիքի, տեղի է ունեցել 1004 թվականին:

Երկու պատմաբաններն էլ անտեսել են, որ Հովհաննես Խալոյ պատրիկը Աստղիկ Պռոտեգ անվանված ժամ պատրիկն է և Յահյայի Ղակոս ժամ (=Հովհաննես) պատրիկը, որ սպանեց Փոկասի կողմնակից Զորովանել մագիստրոսին՝ 990 թվականին: Ըստ Յահյայի (էջ 27), Ղակոսը՝ Վասիլ կայսեր հրամանով արշավեց Դավիթ կյուրոպաղատի և Խալոյիկայի տիրակալ Բագրատի երկու որդիների վրա, որոնցից մեկը սպանվեց, իսկ մյուսը դիմեց փախուստի: Այլ աղբյուրից գիտենք, որ Բագրատի որդիներն անվանվում էին Զուրբանել (= Զորովանել) և Բագրատ (*И. Лазаропулос*, в кн.: «Сборник источников по истории Трапезундской епархии», изд. А. Пападопуло-Керамевс, СПб., 1897, с. 82):

Հետևաբար, ժամի, Ղակոսի և Հովհաննես Խալոյի նույնությունը ակնհայտ է: Աստղիկը (Գ, գլ. 34) Գրիգորի և Աշոտի պատմությունը ավանդելուց հետո ավելացնում է, որ Վասիլ կայսրը ժամին կանչեց Արևելքից և նրան ուղարկեց Մակեդոնիա՝ բուլղարների դեմ: Այստեղ ժամը նշանավորվեց բազմաթիվ հաջող մարտերում, բայց հետո պարտություն կրեց և ընկնելով հակառակորդի ձեռքը՝ Աշոտի և Մահակի մոտ արգելափակվեց մի ամբողջ: Այս ամբողջ պատմությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ ժամ (=Հովհաննես) Խալո պատրիկի անվանումը շրջանառության մեջ է հայտնվել Սամուելի պարտությունից հետո, և ուրեմն նրա բանտարկությունը տեղի է ունեցել 996 թվականին:

տիա, Ատտիկե և նույնիսկ Կորնթոսի պարանոցն անցնելով թափանցում Դեյուպոնես: Դռնետիկոս Ուրանոսը հարձակվում է ընդդեմ Սամուելի, շարժվում Թեսալիա, գույքերը բողոնում Լարիսայում, հասնում Փարսալոսի դաշտը, անցնում է Ապիդամոս գետը և բանակում Սպերխետյոս գետի ափին: Սամուելը գտնվում էր գետի մյուս ափին և իրեն անվտանգ էր զգում անձրևներից վարարած գետի պաշտպանությամբ: Սակայն բյուզանդացի զորավարին հաջողվում է գետն անցնել ծանծաղուտով և հարձակվել ոչինչ չկասկածող, քնած բշնամու վրա: Սամուելն ահավոր պարտություն է կրում, իր որդի Ռոմանոսի հետ փախուստի է դիմում դեպի Էտոլիայի լեռները և, Պիդոնոսի լեռն անցնելով, հասնում իր երկրի սահմանները: Հաղթանակողը ավարով բեռնված և ազատագրված գերիների հետ միասին վերադառնում է Թեսաղոնիկե¹:

Ըստ Յահյայի Ուրանոսը Կոստանդնուպոլիս էր ուղարկել հազար կտրած գլուխ և տասներկու հազար գերի: Կոստանդազը (= Սամուելը) հուսահատվել էր և պատրաստ էր գեներ վայր դնել ու կայսրից ներում աղերսել, երբ նրան հայտնում են, որ Կոստանդնուպոլիսում արգելափակված բուլղար արքան մահացել է: Կոստանդան իրեն արքա է հռչակում և վճռում շարունակել դիմադրությունը: Նիկեփորոս Ուրանոս մագիստրոսը Վասիլի հրամանով կրկին արշավում է Կոստանդազի դեմ: Առանց դիմադրության հանդիպելու նա թափանցում է երկրի խորքը և մնում է այստեղ երեք ամիս, երբ ու սրի է մատնում ամեն ինչ և վերադառնում Կոստանդնուպոլիս²:

Որպես Արևմուտքի սխուրթի դռնետիկոս, Ուրանոսը Թեսաղոնիկեում մնացել է մինչև 999 թ., երբ նա կայսեր հետ միասին մեկնել է Ասորիք, ուր հենց նույն տարին նա ստանձնել է Անտիոքի դքսի պաշտոնը: Կեղրենոսը գիտե, որ *τὸν* *μάγιστρον* *Νικηφορον* *τὸν* *Ὀυρανὸν* *ὁ* *βασιλεὺς* *ἀρχοντα* *Ἀντιοχείας* *ἐκπέμπει* [«կայսրը Նիկեփորոս Ուրանոս մագիստրոսին ուղարկեց իբրև Անտիոքի արքունու», սակայն նա սխալմամբ այդ բանը հիշատակում է XII ինդիկալոնին վերաբերող եղելությունների շարքում, այսինքն 1000-1001 թվականին³:

997 թ. աշնանը, կամ 998 թ. գարնանը (եթե դատենք գետի վարարման փաստից) տեղի ունեցած Սպերխետյոսի ճակատամարտին հաջորդող իրադարձությունները Կեղրենոսի շարադրանքում ներկայանում են որպես ժամանակավրիպությունների մի շարան, որոնք հարկ է ուղղել:

Նախ Կեղրենոսը նկարագրում է Սամուելի դատեր և գերի Աշոտի ամուսնության պատմությունը, նրանց փախուստը Կոստանդնուպոլիս, որին

¹ Cedrenus, II, pp. 449-450.

² *Ἰακωβ* = *Ρωσεν*, c. 34.

³ *Ἰακωβ* = *Ρωσεν*, c. 41; Cedrenus, II, p. 454.

հետևում է Դյուրաքիոնի ազնվապետ Խրիստիոսի փախուստը: Հետո մենք իմանում ենք, որ թեսաղոնիկեցի մի ազնվականի՝ Պավլոս Բորոս մագիստրոսին, և իր պերճախոսությամբ հռչակված Մալակեմոս պրոտոսպարախին¹ կասկածում են բուլղարների հանդեպ համակրանք տածելու մեջ. առաջինին արքորում են Թրակիա, իսկ երկրորդին տանում Կոստանդնուպոլիս: Այդ ժամանակ Ադրիանուպոլսում կարևոր վարչական պաշտոններ զբաղեցնող որոշ քաղաքացիներ մույն պատճառով անցնում են թշնամու կողմը՝ օրինակ, Վատացեսն ընտանյոք հանդերձ և Վասիլ Գլաբասը: Կայսրը ձերբակալում է վերջինիս որդուն, սակայն երեք տարի անց ազատ է արձակում:

Աշոտի ամուսնությունը և, հատկապես, բյուզանդական պաշտոնյաների դասալքությունը պետք է որ կապվեն Մամուելի ծաղկման, այսինքն Մպերխեյոսի պարտությանը նախորդող ժամանակաշրջանի հետ. պարտություն, որը զցել է նրա վարկը, մինչդեռ Աշոտի փախուստը պետք է որ դրվի այդ պարտությունից հետո: Պրոտոսպարախ Լուպուսը այն դնում է 1005 թվականի ներքո: Մենք այս հարցին դեռ անդրադառնալու ենք:

Շարունակելով իր շարադրանքը՝ Կեդրենոսն ասում է, որ Վասիլը Բուլղարիա է ներխուժել Փիլիպպուպոլսի ճամապարհով, որի պաշտպանությունը նա վստահել էր Թեոդորոսյան պատրիկին, ավերել Տրիպոլիսի հարևանությամբ գտնվող մի քանի ամրոց և վերադարձել Մոսինուպոլիս:

Աշխարհագրության 6508 թ., XIII ինդիկտոնին (999 թ. սեպտեմբեր - 1000 թ. սեպտեմբեր) Թեոդորոսյանը՝ պրոտոսպարախ Նիկեփորոս Զսիֆիասի ուղեկցությամբ և կայսեր հրամանով հարձակվել է Հենոս լեռան այն կողմը գտնվող բուլղարական ամրոցների վրա, գրավել Մեծ և Փոքր Պրեպլավները, Պլիսկան և վերադարձել առանց որևէ կորուստների:

Այս հարձակումները կասկածանքի առիթ են տալիս հատկապես թվականի հարցում: 999 թ. սկզբից մինչև 1000 թ. վերջը Վասիլն արևելքում էր: Արևելք մեկնելուց առաջ նա դեռ կարող էր անցնել Փիլիպպուպոլիս, ասեմք 998 թ., բայց քիչ հավանական է, որ Վասիլը հեռավոր Իբերիայից նման ռազմական հրաման ուղարկած լիներ. նա չէր սիրում նախաձեռնությունը թողնել իր զորավարներին, հատկապես, երբ ոչինչ նրան չէր ստիպում շտապ հրաման արձակելու դաճուրջան ճակատի վերաբերյալ, քանի որ Մամուելի ուժերը կենտրոնացած էին Օրբիսի շրջանում:

¹ Սա մույն Μαλακηνός-ն է, որի մասին խոսվում է «Նիկոն Մետանոյիտեսի վարքը» երկախորքյան մեջ, որ ասվում է, թե նա διεβλήθη ὅτι τινῶν κακοθελῶν ἀνδρῶν [«զրպարտվել է որոշ չարական մարդկանց կողմից»]: *Նիկոնի վարքի* բնագիրը հրատարակել է Ս. Լամպրոսը Νέος Ἑλληνοսύμφων-ում, հատ. III, 1906: Հիշատակված հատվածը մեջբերել է Վ. Ջլատարսկին, ճշվ. աշխ., էջ 846: Մենք դեռ առիթ կունենանք անդրադառնալու Մալակեմոսի անձին և այն ամբաստանություններին, որ առաջ էին քաշել նրա դեմ:

Հաջորդ տարի՝ այսինքն 1000-1001 թթ., Վասիլն անձամբ արշավում է բուլղարների դեմ Թեսաղոնիկեով: Բերրիայի պարետ Դորրոմիրը նրան է հանձնում քաղաքը, փոխարենը ստանալով անթիպատոսի պատվաստիճան: Մերվիայի պարետը՝ Նիկողայոսը կամ Նիկուլիցան, դիմադրում է, սակայն կայսրն այնուամենայնիվ գրավում է ամրոցը, գերեվարում պարետին և նրա հետ վերադառնում Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրան պատվում է պատրիկի տիտղոսով: Նիկուլիցան փախչում է և Մամուելի հետ փորձում վերագրավել Մերվիան: Կայսրը նորից է հայտնվում քաղաքի պարսպի տակ, գերում փախստականին և շղթայակապ ուղարկում Կոստանդնուպոլիս:

Վասիլը Մերվիայից անցնում է Թեսալիա, վերանորոգում ավերված ամրոցները, վերագրավում այն բերդերը, որոնք վերցրել էր Մամուելը, բուլղար բնակիչներին տեղափոխում Վոլերոն և մեկնում Վոդենա՝ Օստրով լճի ափին գահավեժ ժայռի վրա տեղադրված մի ամրոց: Վոդենան կայսրը գրավում է գրոհով, իսկ բնակիչներին տարագրում Վոլերոն:

Կայսրը վերադառնում է Թեսաղոնիկե: Վոդենայի պարետ Դրաքսանոսը թույլտվություն է խնդրում բնակություն հաստատելու Թեսաղոնիկեում: Այստեղ նա ամուսնանում է Ս. Դեմետրիոսի եկեղեցու [«պրիվատարիոսների պետի»]՝ տού πρώτου τῶν πριβατάρων դուստր հետ¹: Բայց դա չի խանգարում նրան երեք անգամ դավաճանելու և Մամուելի կողմն անցնելու: Առաջին երկու անգամը նրան ներում են, բայց երրորդ անգամ ցցահան են անում:

Հետո Կեդրենոսն անցնում է Ատրիքի գործերին: Զանի որ Նումերյաններն ու Աթաֆյանները ներխուժել էին Կոյլեսիիա, կայսրը Նիկեփորոս Ուրանոսին նշանակում է Անտիոքի դուքս, իսկ նրա փոխարեն Թեսաղոնիկեի դուքս է նշանակում Դավիթ Արիանիտես պատրիկին: Նիկեփորոս Զսիֆիաս պրոտոսպարախը Թեոդորոսյան պատրիկին փոխարինում է Փիլիպպուպոլսում: Ուրանոսը երկու-երեք անգամ հանդիպում է արաբ զորավար Կիստրուրեդ-ին և, ի վերջո, խաղաղությունը վերականգնվում է²:

Այստեղ ևս Կեդրենոսը մույն թվականի ներքո միացրել է այնպիսի իրադարձություններ, որոնք կամ ավելի երկար են տևել, կամ էլ այլ թվականի են վերաբերում: Նիկուլիցայի կրկնակի փախուստի և, հատկապես, Դրաքսա-

¹ Այս խոսքերը, որոնք առեղծվածային էին թվում անցյալի մեկնիչներին և բառարանագիրներին, նշանակում են «Ս. Դեմետրիոսի եկեղեցու հյուրանոցային անձնակազմի ղեկավար: πριβατάριοι կարելի է համեմատել անցյալի παραβαλανεϊ-ների հետ, քանի որ πριβατὸν նշանակում է «քաղցիր»: Տե՛ս Դիոկղետիանոսի հրամանագրի privatarium balneator, «Byzantion», XIII, pp. 283-285:

² Cedrenus, II, pp. 452-454.

նուսի եռակի դավաճանության համար մեկ տարուց ավելի ժամանակ էր անհրաժեշտ: Իր վերջին փախուստի ժամանակ Դրաքսանոսն արդեն չորս զավակների հայր էր, հետևաբար նրա վերջին արկածը հարկ է տեղադրել ամենաուշը 1005 թվականին:

Նիկեոսը Ուրանուսը, ինչպես տեսանք, Անտիոք էր նշանակվել 999 թ., և ոչ թե 1000-1001 թվականին: Նումերյանների և Աթաֆյանների գործը վերաբերում է 1004-1007 թվականներին:

Ըստ Յահյայի, հիջրյայի 395 թ. (1004 թ. հոկտեմբերի 18 - 1005 թ. հոկտեմբերի 7) ոճն ալ - Ասֆար՝ մի մուլեանդ ու խռովարար մարդ, Հալեայի շրջանում ապստամբություն է բարձրացնում, կոչ անելով մահմեդական ազգաբնակչությանը սրբազան պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ: Մի շարք քաղաքներում ունեցած հաջողությունները նրան քաջալերում են հարձակվելու Անտիոքի վրա, բայց, պարտվելով ստրատեգոսից, փախչում է Եղեսիայի մոտ գտնվող Սարուջ քնակավայրը: Ուրանոս մագիստրոսը գետնացում է Եփրատը և պաշարում այն քաղաքը, ուր պատասպարվել էր ապստամբը: Վերջինիս հաջողվում է փախչել, սակայն նրա կինն ընկնում է Ուրանոսի ձեռքը: Նումայիր և Քիլաբ ցեղերը համախմբվում են Սարուջ քաղաքի ամիրա Վաթար իբն-Ջաֆարի հրամանատարության ներքո Ուրանոսի դեմ կռվելու համար, սակայն վերջինս ջարդում է նրանց և պահանջում իրեն հանձնել ալ - Ասֆարին: Վաթար իբն-Ջաֆարը մերժում է, բայց կողմերը համաձայնում են ապստամբին հանձնել Հալեայի Լուլու ամիրային 397 թ. շահբան ամսին (1007 թ. 22 ապրիլի - 20 մայիսի)¹:

Հետևաբար, Կեդրենոսի *Νουμειραι βασις Νομαίρι*-ներն են: Ինչ վերաբերում է 'Ատաֆիտա, ապա բարոն Ռոզենը նրանց նույնացրել է *βασις Kilabhin* առանց կարողանալու բացատրել բառի ծագումը: Մեր կարծիքով 'Ատաֆիտա ցեղանվան ներքո թաքնված է Վաթար անունը և, համապատասխանաբար, նշանակում է Վաթարի մարդիկ²: Քիլաբ ցեղախումբն այսպես էր անվանվել կամ այն պատճառով, որ Վաթարը նրանց ցեղային առաջնորդն էր, կամ՝ որ նա ղեկավարում էր նրանց Ուրանոսի դեմ պայքարում: Վաթարն իր անունը տալով ցեղախմբին, հայտնվում է *Κιστρινίτης* անվան ներքո: Այս տարօրինակ անունը, որը մնացել է առեղծված, «Քենեչրինի մարդ»-ից բացի այլ բան չի նշանակում. սա մի քաղաք էր, որը գտնվում էր Հալեայի շրջակայքում, ուր ընթանում էին հուզումները և որտեղի բնիկն էր, թերևս, Վաթարը:

Հետևենք մեր ժամանակագրի պատմությանը: XV ինդիկտիոնին (1001-

1002 թթ.) Վասիլն արշավում է Վիդին քաղաքի դեմ և ութ ամիս պաշարման մեջ պահելուց հետո գրավում այն: Այդ ժամանակ Սամուելը հանդուգն մի երթ է կատարում, հասնում է մինչև Ադրիանուպոլիս, Ս. Աստվածածնի ննջեցման տոնի օրը հարձակվում քաղաքի վրա և ետ վերադառնում հառուստ ավարով: Վասիլն անրացնում է Վիդինը և ողջ ու առողջ վերադառնում մայրաքաղաք: Հետադարձի ճանապարհին նա ավերում է մի քանի բուլղարական բերդեր և, հասնելով Սկոպիա քաղաքին, տեղեկանում է, որ Սամուելը բանակել է Վարդար - 'Αξιός գետի մյուս ափին: Օգտվելով Սամուելի անհոգությունից, որը վարարած գետի պաշտպանության ներքո իրեն անվտանգ էր զգում, կայսրը իր զորքի հետ միասին մի ժամժողովում անցնում է գետը, հարձակվում թշնամու վրա և նրան փախուստի մատնում: Սկոպիայի պարետը՝ Ռոմանոսը, Բորիսի եղբայրը և Պետրոսի որդին, որը Միմեն անունն էր վերցրել, նրան է հանձնում քաղաքը, փոխարենն ստանալով պատրիկի և պրեպոզիտոսի (τὼν κουβικουλαριῶν?) պատվաստիճանները, և Արիդոսի ստրատեգոսի պաշտոնը: Այստեղից կայսրը ուղղվում է դեպի Պերմիկ, փորձում է գրավել այն, սակայն հանդիպում է Կրակրասի կատաղի դիմադրությանը և, հաջողության չհասնելով, գնում է Փիլիպպուպոլիս, իսկ այնտեղից Կոստանդնուպոլիս¹:

Այս պատմությունը շատ տեսակետներից քիչ հավանական է թվում: Արշավանքի ուղերթը, ինչպես նաև Վարդարի ճակատամարտը իրենց չեն արդարացնում, եթե հաշվի առնենք այն ամենը, ինչ մենք գիտենք պատերազմող կողմերի ընդհարումների և պատերազմի թատերաբեմի վերաբերյալ: Մոսինուպոլիսը այն հեռակետն էր, որտեղից գործում էր կայսերական բանակը թե՛ Փիլիպպուպոլիսի և թե՛ Թեսալոնիկեի ուղղություններով, նպատակալիտ ունենալով մի կողմից Տրիպոլիս ամրոցը, իսկ մյուս կողմից՝ Վոդենան, որը Սամուելի մայրաքաղաք Օբրիսի բանալին էր: Տրիպոլիսից, հակառակ Կեդրենոսի համառ հավաստիացումներին այն գրավելու, ավերելու կամ վերանորոգելու մասին, իրականում կայսրությանն է անցել միայն Սամուելի պետության անկումից հետո: Մինչ այդ այն մնացել է Սամուելի առաջատար պահակակետը, իսկ քաղաքից արևելք ընկած ամբողջ տարածքը, Չմչկիկի նվաճումներից ի վեր պատկանում էր Բյուզանդիային: Ոչինչ չի գալիս ապացուցելու այն բանը, որ Սամուելի իշխանությունը երբևէ տարածվել է Փիլիպպուպոլիս-Տրիպոլիս գծից այն կողմ, հակառակ բուլղար պատմաբանների, որոնք կարծում են, թե նրա իշխանությունը տարածվել է ամբողջ Արևելյան Բուլղարիայի վրա²:

¹ *Σκλα = Ροζεν*, с. 43-44.

² Սկզբնապես Վ-ն ընկել է, ինչպես և 'Ασπουρακάν-ում՝ Վասպուրական հայերեն ձևի փոխարեն:

¹ Cedrenus, II, pp. 454-456.

² G. Schlumberger, op. cit., p. 58. նույնպես ասում է, թե «ամբողջ Բալկանյան թերակղզին ենթարկվում էր Սամուելին»:

Նման պարագայում քիչ հավանական է, որ Վասիլը, քիկունքում բողմելով սպառնալից ամբողջ, հասներ հեռավոր Վիդին, այնտեղից անծանոթ երկրով իջներ Սկոպիա՝ Վարդար գետի ափը, այնտեղ Մամունելին ճակատամարտ տալու համար: Ուղիղ գծով 1000 կիլոմետրանոց երթուղու վրա պատմագիրը չի կարողանում նշել և ոչ մի կայան, նա չգիտի նաև թե ո՞վ է եղել Վիդինի քաջարի զորավարը, որն ութ ամիս շարունակ դիմադրել է Վասիլին: Ի՞նչ կարելի է ասել Վարդարի ճակատամարտի մասին: Այն երևակայության արգասիք է: Ռոմանոսը Սկոպիայի պարետը չէր: Եթե նա հասարակ պարետ լիներ, ապա անկասկած կարիք չէր ունենա անուրը փոխելու և իր պապի անունը վերցնելու: Ըստ Յահյայի որոշակի տեղեկության Ռոմանոսը արքունա է հռչակվել 986 թ. իր փախուստից անմիջապես հետո, իսկ Սպերխեյոսի ճակատամարտի ժամանակներին նա արդեն մահացել էր (997 կամ 998 թթ.), թաղը բողմելով Մամունելին: Իսկ ինչ վերաբերում է Վարդարի հաղթանակի հանգամանքներին, ապա դրանք Սպերխեյոսի ճակատամարտի մանրամասների պարզ կրկնությունն են և զուրկ են իրական դիմագծից: Մամունելի նման անհերքելի ռազմական տաղանդի և փորձառության տեր մի մեծ զորական թույլ չէր տա, որ նրան երկու անգամ նույն ծուղակը զցեին, հատկապես, որ Վ. Չլատարսկու վկայությամբ Սկոպիայի մոտ Վարդարի խորությունն անիմաստ է դարձնում պիտանի որևէ ծանծաղուտ գտնելու ցանկացած փորձ¹: Անհանգստացնում է նաև այն, որ կայսրը կարծեցյալ հաղթանակից հետո չի շարժվում դեպի Մամունելի մայրաքաղաքը, որը գտնվում էր 100 կմ հեռու, այլ թեքվում է արևելք, անցնում 300 կմ ճանապարհը՝ Փիլիպպուպոլիս վերադառնալու համար: Ավելին, տարիներ շարունակ, մինչև 1014 թ. նա հանգիստ է թողնում Մամունելին: Կեդրենոսը խոստովանում է, որ Վասիլի Վիդին կատարած արշավանքի ընթացքում, Մամունելը հարձակումներ էր գործում բյուզանդական տարածքների վրա, հասնելով մինչև Ադրիանուպոլիս, մի բան, որ պատիվ չէր բերում Վասիլի ընտրած ռազմավարությանը: Հարց է ծագում, թե այս պարագայում արդյոք կայսեր անճարակությունը քողարկելու համար չէ՞, որ այդպիսի երևակայական թափ է տրվում մի արշավանքին, որն իրականում, ինչպես և նախորդները, նպատակաուղղված է եղել գրավելու Տրիպոլիսի շրջանը:

Արշավանքի թվականը (1002 թ.) ստույգ չէ, ինչպես նաև դրան նախորդող իրադատությունների թվականները: Ըարադրանքի թեթևակի ուղղումները թույլ են տալիս ավելի գոհացուցիչ կերպով վերականգնել ժամանակա-

¹ B. H. Златарски, op. cit., c. 723. նկատել է Վիդինի արշավանքի հակասությունները, սակայն համապատասխան հետևություններ չի արել, որովհետև ցանկացել է օգտագործել այն իր սիրած թեզը պաշտպանելու համար, թե իբր Մամունելը նվաճել էր նաև Արևելյան Բուլղարիան և որ Վասիլի նպատակն էր այն նրանից խլելը:

զրությունը, հետևաբար, այդ արշավանքը թվագրել 1006-1007 թթ., իսկ նախորդները 1001-1005 թվականներով¹:

Մեր քննարկած արշավանքից հետո մինչև 1014 թ. բուլղարական պատերազմի մասին Կեդրենոսը ոչինչ չունի ասելու, բացի սովորական հավաստիացումներից, թե կայսրը չէր դադարեցրել թշնամու տարածքի թալանն անձնանյա հարձակումներով:

Հոգնած և ուժասպառ Մամունելը, ըստ մեր պատմիչի, այլևս չէր համարձակվում ճակատամարտում իր ուժերը չափել կայսեր հետ և որդեգրել էր պաշտպանական մարտավարություն, պատասպարվելով իր կառուցած երկար պարսպի ետևում, որը նա լցրել էր զինվորներով, որպեսզի այն փակեր Կիմբալոնգու և Կլեյդիոն կապանների ճանապարհը, որտեղից կայսերական բանակը սովորաբար ներխուժում էր Բուլղարիա:

1014 թ. Վասիլը հայտնվում է այդ անցակետի մոտ, սակայն չի կարողանում հաղթահարել: Ապարդյուն ջանքերից հետո, նա մտածում էր արդեն նահանջել, երբ Փիլիպպուպոլիս ստրատեգոս Նիկեփորոս Քսիֆիասը մի ճարպիկ ռազմահեռաբով փրկում է կացությունը. նա կայսրին խորհուրդ է տալիս մնալ տեղում թշնամու ուշադրությունը գրավելու համար, իսկ ինքը զորաշարժ է կատարում և, շրջանցելով Կլեյդիոնից հարավ գտնվող Բելասիցա (Բալաթիստա) կոչվող լեռը, քիկունքից հարձակվում է բուլղարների վրա: Վերջիններս անակնկալ հարձակումից հանկարծակիի գալով նահան-

¹ Վիդինի արշավանքը թվագրված է ինդիկտինի 16՝ = 1002 թվականով: Եթե այն ուղղենք և դարձնենք 16՝ = V, ապա մենք կունենանք 1006-1007 թվականը, որը կհամապատասխանի Մատթեոս Ռոմանոսի վկայությանը, որը բուլղարների դեմ վերջին արշավանքը դնում է Կիմբալոնգուի ճակատամարտից առաջ, հայոց 445 թ., = 1006 թ. մարտ - 1007 թ. մարտ: Կեդրենոսը XV ինդիկտինից (III, էջ 454) անցնում է VIII ինդիկտինին, աշխարհագրության 6518 թ. = 1009-1010 թթ., մինչդեռ ընդունելով մեր ենթադրությունը՝ փորձացնում ենք երկու տարեթվերի միջև ընկած ժամանակամիջոցը: Նույնը կլինի 1002-1014 թթ. միջև ընկած ժամանակամիջոցի հետ, երբ կայսրը վերսկսում է բուլղարական գործերը: Կեդրենոսի անկա շարադրանքը կայսերը անգործության է մատնում բուլղարական խնդրում՝ ամբողջ տասներկու տարիների ընթացքում: Մեր ճշման համաձայն նա պատերազմել է մինչև 1007 թ., հետո գալիս է Երուսաղեմի հարցը 1009-1010 թթ., որին հետևում է Լամբարդիայի խնդիրը, որը կլանում է կայսեր ուշադրությունը և նրան թույլ չի տալիս մինչև 1014 թ. վերադառնալու բուլղարական թատերաբեմ:

Մենք կարծում ենք, որ հնարավոր է համապատասխանաբար ուղղել ինդիկտին 17՝-ը (999 - 1000 թթ.) Կ՝-ով և աշխարհագրության ,Շֆո՝-ն ,Շֆու՝-ով (1004 - 1005 թթ.) (Cedrenus, II, p. 452): Այսպիսով մենք կվերականգնենք Յահյայի (էջ 42) ճշած ճիշտ թվականը: Պատմիչն ասում է, որ կայսրը վերսկսեց պատերազմը Հակիմ խալիֆայի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելուց հետո՝ 1000 թ. վերջին կամ 1001 թ. սկզբին և, որ պատերազմը տևել է չորս տարի, ուրեմն մինչև 1005 թվականը: Յահյան միայնակ է պատերազմի տևողության հարցում: 991 թ. արշավանքը տևել է չորս տարի: Այս անգամ կայսրը բուլղարներով գրավել է 1001-1007 թվականներին: Այսպիսով Կեդրենոսը կրավի իր թույլ տված կոպիա միայն, ըստ որի Տրիպոլիսի, Պրեսլավի և Պլիսկայի դեմ արշավի տարեթիվը XIII ինդիկտինն է = 999-1000 թթ., մինչդեռ այդ տարիներին կայսրը գտնվում էր արևելքում:

ջում են, կայսրն անցնում է կիրճը, հետապնդում խուճապահար փախչող հակառակորդին և տասնհինգ հազար գերի վերցնում: Այս ամենը տեղի է ունեցել XII ինդիկտոնի (1014 թ.) հուլիսի 29-ին: Մամուելին հաջողվում է իր որդու հետ փախչել և պատսպարվել Պրիլպան (Պրիլեպ) ամրոցում: Վասիլը կուրացնել է տալիս գերի զինվորներին, յուրաքանչյուր հարյուրի մեջ բողոնելով մեկ միակնամի, որպեսզի վերջիններս մնացածներին ուղեկցեին Մամուելի մոտ: Բուլղար արքան չդիմանալով մնամ բարբարոսական տեսարանին վշտից ու սարսափից մահանում է:

Մամուելին հաջորդում է որդին՝ XIII ինդիկտոնի (1014 թ.) հոկտեմբերի 15-ին: Մեկ տարի հազիվ էր անցել, երբ որսորդության ժամանակ նա զոհ գնաց Ահարոնի որդի Հովհաննես-Վլադիսլավի խարդավանքին, որի կյանքը ժամանակին նա փրկել էր¹:

Ըստ այս շարադրանքի պատերազմը պետք է որ ավարտված լիներ: Ամենևին: Կեղոնոսը վերսկսում է իր պատմությունը մեզ հաղորդելու համար այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել այդ ժամանակ Թեսաղոնիկեի ճակատում: Մամուելը, անձամբ կայսրին Կլեյդիոնում ընդառաջ գնալով, Նեստորիցեսի հրամանատարությամբ զորախումբ է ուղարկում Թեսաղոնիկե քաղաքի դեմ: Քաղաքի դուրս Թեոփիլակոսս Վոտանիատեսն իր որդու՝ Միքայելի, աջակցությամբ ետ է մղում Նեստորիցեսին և միանում կայսերական բանակին: Կիրճն անցնելուց հետո կայսրը արդեն գնացել էր Ստրումպիցա: Այնտեղից նա հասնում է մոտակա Մացուկիոն ամրոցը: Կայսրը Թեոփիլակոսս Վոտանիատեսին հանձնարարում է առաջ շարժվել և Ստրումպիցայի լեռներն անցնելով հակառակորդի զորքից մաքրել Թեսաղոնիկեի ճանապարհը, ուր ցանկանում էր գնալ կայսրը: Չորսվարը հաջողությամբ կատարում է կայսեր հրամանը, սակայն վերադարձի ճանապարհին բուլղարները հարձակվում են նրա վրա, ցրում զորքը, իսկ իրեն սպանում: Կայսրն այլևս չի հանդգնում առաջանալ Թեսաղոնիկեի ուղղությամբ: Նա թեքում է ճանապարհը, իր անցած կիրճով հասնում Չագորա, ուր գտնվում էր Մելենիկոս (Մելնիկ) ամրոցը, իսկ այնտեղից էլ գնում Մոսինոպոլիս: Այնտեղ հոկտեմբերի 24-ին նրան է հասնում Մամուելի մահվան լուրը²:

Փորձենք ավելի ուշադիր քննել Կլեյդիոնի և Թեսաղոնիկեի ռազմական գործողությունները: Գակատամարտերի տեղագրությունը բավականաչափ ծանոթ է: Բուլղար զիտնականներն այն ուսումնասիրել են: Եվ այդուհանդերձ նրանք սխալվել են պնդելով, որ կայսերական բանակը շարժվել է Մոսինոպոլիսից և, հետևաբար, Բուլղարիա է մտել ներկայիս Մերեսի և Դեմիր-

Հիսարի ճանապարհով: Այսպիսով Կիրճալոնոն նրանք նույնացնում են Բուտկովո և Տաքինոս լճերի միջև գտնվող հարթավայրին¹:

Մեր կարծիքով Վասիլը եկել է հյուսիսից՝ Փիլիպպոպոլիս քաղաքից, այդ քաղաքի դուրս Նիկեփորոս Քսիֆիասի ուղեկցությամբ: Նա բանակել է Մելնիկի և Պետրիչի շրջակայքում, այժմյան Բուլղարիայի հարավարևմտյան ծայրակետում:

Կիրճալոնոն², «երկար դաշտ» և ոչ թե դաշտավայր է, այլ ավելի շուտ՝ սարահարթ, որը ձգվում է Պետրիչից արևմուտք և հասնում Կլեյծիոն կիրճին, որը գոյանում է Բելասիցա և Օգրայդեն լեռներից և որով հոսում է Ստրումպիցա գետը: Մենք տեսանք, որ Վոտանիատեսի պարտությունից հետո կայսրը մահանցել է դեպի Մելնիկ և ոչ Մերես և սա ապացուցում է, որ նրա ելակետը եղել է հենց Մելնիկը և ոչ թե Մերեսը:

Քսիֆիասի զորաշարժը կայանում էր նրանում, որ նա շարժվել է կենտրոնի ուղղությամբ, հետո թեքվել դեպի արևմուտք և, Բելասիցա լեռնաշղթայի երկայնքով առաջանալով, հայտնվել հակառակորդի դիրքերի թիկունքում:

Վոտանիատեսի պատմությունը մտորումների տեղիք է տալիս: Ասվում է, որ Նեստորիցեսին ետ մղելով նա շտապում է Վասիլի մոտ, *πολιτοκοῦντι τὸ ἐν τῇ κλεισοῦρα τοῦ Κλειδίου δέμα* [«որը գրաված էր կլեյսուրայում <գտնվող> Կլեյդիոնի կապանի պաշարմամբ»], որից ենթադրում ենք, որ կիրճը դեռևս գրավված չէր: Բայց եթե Վոտանիատեսն իսկապես հաղթահարել էր Նեստորիցեսի դիմադրությունը, ապա նրա համար ավելի հեշտ կլիներ գնալ և թիկունքից ուղղակի հարձակվել Մամուելի վրա, այսինքն՝ անել այն, ինչ ստիպված էր իր վրա վերցնել Քսիֆիասն ավելի լուրջ վտանգի ենթարկվելով: Հետո Վոտանիատեսը կայսեր հետ անցնում է կիրճը, հասնում է Ստրումպիցա, իսկ այնտեղից էլ Մացուկիոն, որտեղից և կայսեր հրամանով գնում է թշնամուց Թեսաղոնիկեի ճանապարհը ազատելու: Նա դա անում է, բայց, կայսեր մոտ Մացուկիոն վերադառնալիս, հարձակման է ենթարկվում և զոհվում:

Կեղոնոսը սխալվել է Մացուկիոն տեղադրելով «Ստրումպիցայի մոտ», *τὸ καλοῦμενον Ματζούκιον*, *τῆ Στρομπιτίτζη δὲ προσεγγίζον*: Մացուկիոնի բերդը գտնվում էր Վարդար գետի ափին՝ Դոյրան լճից դեպի հարավարևմուտք, Ստրումպիցայից Թեսաղոնիկե տանող համարյա կեսճանա-

¹ И. Ивановъ, Бѣлшицката битка, "Изв. ист. д-во", кн. III (1911). В. Н. Златарски, История, II, с. 730.

² Κίμβρα λόγγου (կամ λόγγος) լատինական *campus longus*-ի վայրիական կամ ուսմիական ձև է՝ *câpu lungu*, ինչպես ցույց է տվել Յո. Իվանովը (В. Н. Златарски, *ibidem*):

¹ Cedrenus, II, pp. 457 - 459.

² *Ibid.*, II, pp. 459 - 460.

պարհին և մինչ օրս էլ կոչվում է Մաչուկովո¹:

Կեդրենոսի սխալը կարծել է տալիս, որ Վոտանիատեսի պատմության մեջ շատ երևակայական տարրեր կան և որ նրա գնալ-գալը հորինվել է նրա պարտության բողած ծանր տպավորությունը մեղմելու համար: Թերևս, իրոք, նա ետ է մղել Նեստորիցեսի հարձակումը և գնացել կայսրին միանալու, սակայն, հասնելով Մացուկիոն, հարձակման է ենթարկվել բուլղարների կողմից և ոչնչացվել իր ամբողջ զորքի հետ միասին:

Չոնարասը, որը կրկնօրինակում է Սկիլիցես-Կեդրենոսին, իր շարադրանքից հանել է Վոտանիատեսի ամբողջ դրվագը՝ իհարկե, կայսեր սխրագործությունները չստվերելու համար²: Արդի պատմաբանները նույնպես խոսում են Կիմբալոնգուի Վասիլի փայլուն հաղթանակի մասին, բայց իզուր: Ճիշտ է, կայսրին հաջողվել էր գրավել հայտնի կապանը: Կասկածից վեր է, որ դա հաջողություն էր: Մակայն ճիշտ է նաև այն, որ այդ հաջողությունը զրոյի է հավասարվել Վոտանիատեսին պատահած դժբախտության պատճառով: Հաղթանակած կողմը ետ է շարտվել իր ելակետը: Արշավանքի միակ շահը հանգում է տասնհինգ կամ տասնչորս հազար զինվորների գերեվարմանը, որոնց նկատմամբ այդքան բարբարոսական վերաբերմունքը մենք համարում ենք մտացածին, որը սակայն բնորոշ է այն ատելությանը, որ հույները տածում էին բուլղարների նկատմամբ, նրանց անկոտրում դիմադրության պատճառով³:

Մի խոսքով, Վասիլ կայսրը չէր կարող պարծենալ Սամուելի հանդեպ տարած հաղթանակով: Վերջինս մնացել է անասան և մահացել զենքը ձեռքին առանց տեղի տալու իր համառ հակառակորդին:

Վասիլը Մոսինոպոլսում էր, երբ ստացավ Սամուելի մահվան լուրը: Բազում տարիներ նրան հետապնդող մղձավանջը ցրվեց: Վերջապես նա կարող էր ազատ շունչ քաշել: Նա անմիջապես բողմում է Մոսինոպոլիսը Բուլղարիա մեկնելու համար: Նա հասնում է մինչև Պելագոնիա՝ Բուտելիոնի շրջանում կամ էլ ժամանակակից Մոնաստիրը: Բուտելիոնում նա այրում է Սամուելի որդի և ժառանգ Գաբրիելի դոյակը, զորք է ուղարկում Պրիլպան և Ստիպիոն (Պրիլեպ և Ստիպ) ամրոցների դեմ և 1015 թ. հունվարի 9-ին Վոդենայով վերադառնում Թեսալոնիկե:

¹ H. B. Зонарски, op. cit., c. 737.

² Zonaras, XVII, 9, p. 564; Mich. Attaliotes, pp. 231 et sqq., իհարկե փառաբանում է Միքայել Վոտանիատեսին՝ Նիկեփորոս կայսեր հորը, և նրան ներկայացնում որպես մարտիրոս:

³ Cedrenus, II, p. 458, այդ դաժանության հեղինակին նշավակելու փոխարեն Կեդրենոսը հեզգանքով մեղադրում է Սամուելին այն բանում, որ արիության պակասի պատճառով չի դիմացել իր կուրացված զինվորներին պատահած դժբախտությանը՝ καὶ τὸ πᾶθος οὐκ ἐνεργᾶν νεανικῶς καὶ εὐψύχως (!) «և այս դաժանությունը չի կարողացել տանել պատշաճ քաջությամբ ու արիությամբ»:

Գարնանը Վոդենայում բռնկված ապստամբությունը ճնշելու համար Վասիլը վերադառնում է Բուլղարիա: Նա գրավում է քաղաքը և բնակիչներին գերում, նրանց տարագրելով Վոլերոն: Նիկեփորոս Քսիֆիսաք և Կոստանդին Դիոզենեսը՝ Թեսալոնիկեում Վոտանիատեսի հաջորդը, հրաման են ստանում արշավելու Մոնաստիրի շրջանում գտնվող Մոզլենա (= Մոզիլո՝ Ցեռնա գետի ափին) քաղաքի վրա: Քիչ անց կայսրը հետևում է նրանց: Քաղաքը գրավում է և նրա պարեա Իլիցեսը հանձնվում է հաղթողին: Դոմետիանոս Կաուկանոսը՝ ազդեցիկ մի այր, Գաբրիել քազավորի խորհրդականը, նույնպես անձնատուր է լինում:

Այդ պահին Ահարոնի որդի Վլադիսլավից մամակ է ստացվում այն մասին, որ ինքը Պետրիսկոնում սպանել է Գաբրիել քազավորին և որ ինքը՝ երկրի նոր տերը, պատրաստ է հպատակվելու կայսրին¹:

Սա ոճիր էր, որ Վլադիսլավը գործել էր իր վաղեմի ազատարարի նկատմամբ և միաժամանակ ճակատագրական սխալ՝ կործանման շեմին կանգնած իր հայրենիքի հանդեպ: Այդպիսի բախտորոշ պահին քազավորին աջակցելու (քազավոր, որի քաջությամբ հիանում էր նույնիսկ Վասիլի պաշտոնական պատմագիրը), ազգային ուժերը նրա շուրջը համախմբելու փոխարեն, Վլադիսլավն իր դավաճանությամբ հայրենիքին վատ ծառայություն է մատուցել: Մենք դեռ կվերադառնանք նրա ոճիրի շարժառիթներին: Այսուհետ Բուլղարիայի ճակատագիրը վճռված էր և նրա աղետալի անկումը՝ մոտալուտ: Ամփոփենք այդ վերջին օրերի իրադարձությունները:

Վլադիսլավն իրեն պղծել է մեկ այլ ոճիրով և՛ սպանելով «Տրիմալիայի» և «Սերվիայի» իշխան Վլադիմիրին՝ Սամուելի մտերիմներից մեկին, որի ազգակցական կապի աստիճանը մենք կճշտենք ավելի ուշ, և ցանկացել տիրանալ նրա իշխանության ներքո գտնվող Դյուրաքիոն քաղաքին: Վասիլը գնում է Օքրիս՝ Բուլղարիայի գահանիստ քաղաքը, և մտադրվում Դյուրաքիոն մեկնել, սակայն նրա երկու զորավարների՝ Գեորգիոս Գոնիցիատեսի և Օրեստես Գերու (Այխմալոտոսի), կրած պարտությունը նրան զրկում է այդ հնարավորությունից: Նա վերադառնում է Թեսալոնիկե, այնտեղից էլ գնում Մոսինոպոլիս և մայրաքաղաք վերադառնում 1016 թ. հունվար ամսին (= աշխարհագրորդության 6524 թ.)²:

Նույն տարին Վասիլն արշավում է Տրիպոլիսի դեմ, պաշարում Պերնիկ ամրոցը և ութսունութ օր տևող պաշարումից հետո չի կարողանում

¹ Պետրիսկոնը գտնվում է նույն անունը կրող լճի մոտ, Օստրովո լճի հարևանությամբ, ինչպես մենք դա տեսնում ենք Հաշեաի բարտեզի վրա: Այսօր դա Եդեսսա-Մոնաստիր երկաթուղու կայարաններից մեկն է: Պետրիսկոնը հիշատակված է «Մտրատեզիկոնում» Պետրիսկոն ձևով, § 181: Վ. Վասիլսկին չի կարողացել դրա տեղադրությունը պարզել:

² Cedrenus, II, p. 463.

գրավել: Ավելի վաղ նույն տեղում անհաջողության էր մատնվել նաև զորավար Նիկեփորոս Քսիֆիասը:

1017 թ. գարնանը կայսրը վերսկսում է պատերազմը և պաշարում Կաստորիա քաղաքը, սակայն ապարդյուն: Վլադիսլավի հետ դաշնակցած պածիճակեսների (6) արշավանքի մասին Դորոստոլի ստրատեգոս Ցիցիկիոսի (Ջոջիկի) հաղորդած լուրը նրան ստիպում է նահանջել, բայց պարզվում է, որ տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը, և նա վերադառնում ու կողոպտում է Սամուելի պալատը Սետեմայում: Թեսաղոնիկեի դուքս Կոստանդին Դիոգենեսն ուղարկվում է Վլադիսլավի դեմ: Այն պահին, երբ Վլադիսլավը պատրաստվում էր հարձակվել դուքսի վրա՝ կայսրը շտապ կերպով օգնության է գալիս վերջինին: Սարսափահար բուլղարները գոչում են. «*βεζέϊτε, ό Τζαϊσαρ* [«Փախե՛ք, սա կայսրն է»]: Այս հաղթանակից հետո, 1018 թ. հունվարի 9-ին (աշխարհագրործության 6526 թ.)¹, Վասիլը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս:

Հետագայում մենք ակնմատես ենք լինում, թե ինչպես է Վլադիսլավը պայքարում Դյուրաքիոնի ստրատեգոս Նիկետաս Պեգոնիտեսի դեմ այդ քաղաքի պարիսպների տակ: Ըստ Միքայել Դեվոլացու և Միքայել Պսելլոսի տեղեկությունների, նա մենամարտում է Պեգոնիտեսի հետ և զոհվում՝ երկու տարի և հինգ ամիս թագավորելուց հետո²:

Վլադիսլավի հետ և նրա մեղքով մարում է նաև Բուլղարիայի անկախությունը: Չարմանալի արագությանը՝ ծայրից ծայր տիրում է երկրի դիմագիծը ստորացնող բարոյալքությունը: Սամուելի քաջարի զորավարները, նրա համառ և հերոսական պայքարի փորձությունների բովում թրծված զինակիցները, մեկը մյուսի հետևից զիջում են իրենց դիրքերը երեկվա կատաղի հակառակորդին, նրան են հանձնում այն բերդերը, որոնք նրանք այդքան տարիների ընթացքում և այդքան արիաբար պաշտպանել էին:

Վասիլի Աղրիանուպոլիս հասնելուն պես Պերնիկի պարետն իր որդու հետ ընդառաջ են գալիս նրան և հանձնում քաղաքը: Կայսրը Մոսինուպոլսով գնում է Սերես, ուր Պերնիկի պարետի եղբայր Կրակրասը նրան է հանձնում երեսուներեք ամրոց: Դրագոմուզոսը հանձնում է Ստրումպիցան և Հովհաննես Խալդի հետ ներկայանում կայսրին: Դավիթ եպիսկոպոսը (կամ ըստ Միքայել Դեվոլացու՝ Հովհաննեսը) բերում է Մարիամ թագուհու ուղեբժը, ուր նա խոստանում է հեռանալ երկրից որոշակի պայմաններ բավարարելու դեպքում: Բոզդանը՝ ներքին ամրոցների պետը, որը սպանելով ամերոջը

¹ Cedrenus, II, pp. 464 et sqq. Աշխարհագրործության 6526 թ. չի հանրակցում ե՛ - XV ինդիկտոնի հետ, որը պետք է ուղղվի հետևյալ կերպ՝ «՝ - 1: Հետո համաձայնեցումը վերականգնվում է, էջ 475, աշխարհագրործության 6527, II ինդիկտոն:

² Shtu «Byzantion», t. XII, p. 285:

արդեն ապացուցել էր իր հավատարմությունը, գործած ոճրին որպես վարձատրություն ստանում է պատրիկի պատվաստիճան: Սկոպիայում Սամուելի լավագույն զորաջոկատներն իրենց հրամանատար երիտասարդ Նիկոլիցեսի զլխավորությամբ անցնում են կայսեր կողմը, և Դավիթ Արիանիտեսն հաստատվում է այնտեղ որպես Բուլղարիայի կատեպան: Կայսրը հասնում է Օքրիս՝ Բուլղարիայի մայրաքաղաքը, կողոպտում այն, զավթում բոլոր գանձերն ու քաղաքի կառավարիչ նշանակում Եվստաթիոս Դափնոմելոսին: Այստեղ այրի թագուհի Մարիամն իր ամբողջ ընտանիքով՝ երեք որդի, վեց դուստր, ինչպես նաև Գարրիելի երկու դուստրերը և հինգ որդիները, ներկայանում են կայսրին: Քաջարի Նեստորիցեսը, Լագարիցեսը և Բերրիա քաղաքը Վասիլին հանձնողի որդին՝ երիտասարդ Դորբոմիրը, զենքը վայր են դնում:

Վլադիսլավի մնացած երեք որդիները փորձում են կազմակերպել և շարունակել դիմադրությունը, սակայն, երկրի ավագների մոտ համակրանք չգտնելով, ստիպված են լինում ենթարկվելու: Միայն Իվացեսը փորձում է շարունակել դիմադրությունը, սակայն զոհ է գնում Դափնոմելոսի նենգության, որը նրան կուրացնում է և որպես վարձատրություն ստանում Դյուրաքիոնի կառավարչությունը:

Շերունի Նիկոլիցան մեկ անգամ ևս փորձում է ապավինել կայսեր ողորմածությանը, սակայն վերջինս նրան շոթայակապ ուղարկում է Թեսաղոնիկեի բանտը: Եվ վերջապես, Կաստորիայում նրա ձեռքն են ընկնում Սամուելի երկու դուստրերը: Կայսրն իր առաքելությունը համարում է ավարտված և ուղևորվում է Աթենք: Սպերիսեյոսում հիանում է Ուրանոսի հաղթական ճակատամարտում զոհված բուլղարների ոսկորների կույտերով, Ս. Աստվածածին եկեղեցում իր երախտագիտությունն է հայտնում Աստծուն իրեն պարզեցնող հաջողությունների համար և մեծ շուքով վերադառնում Կոստանդնուպոլիս: Կայսրը մայրաքաղաք մտավ ոսկե թագը գլխին, գերիները, իշխան-իշխանուհիները՝ Մարիամ թագուհու զլխավորությամբ, ռազմակառքի առջև զգած, իսկ ժողովուրդը նրան ողջունում է Բուլղարասպան կոչումով: Դա 1019 թ. էր (II ինդիկտոն, աշխարհագրործության 6527 թվականը)¹:

Այսպիսին է Բուլղարիայի պատմության հերոսական մի էջի ողբերգական ավարտը: Բուլղարասպան կոչումը վայել է Վասիլին, բայց պատմությունը պիտի զլանա նրան շնորհելու բուլղարացիներին հաղթողի անունը: Մեծ կայսրության տեր, իր տրամադրության ներքո հզոր բանակ, անսահման միջոցներ ունեցող Վասիլը երեսուն տարի պատերազմելուց հետո չի

¹ Cedrenus, II, pp. 467-475.

կարողացել ընկճել Բերրիայից Տրիպոլիսը և Սերեսից Դյուրաքիոն տարածվող մի փոքրիկ պետության դիմադրությունը: Քանի-քանի անգամներ է Վասիլի պատմագիրը մեզ հայտնել, թե մա գրավել է այս կամ այն քաղաքներն ու բերդերը և այնուամենայնիվ վերջում ստիպված է եղել խոստովանելու, ի գարմանս բոլորիս, որ նույնիսկ սահմանային այն բերդերը, որոնք ամենամեծ վտանգի էին ենթարկվում, այնպիսիք, ինչպիսիք էին Սերվիան և Տրիպոլիսը, չէին առնվել բուլղարներից, և որ դրանք մյուսների հետ համոզվել էին կայսրին միայն Բուլղարիայի անկախության ոչնչացման պահին: Մարտական կրքերն ու ռազմական փառասիրությունն անկասկած բավարար չեն հաղթանակներ շահելու համար: Դրա համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ռազմական տաղանդ: Վասիլն այն ուներ, սակայն այդ տաղանդն աչքի ընկնող չէր: Մենք նրան չենք կարող վերագրել և ոչ մի քիչ թե շատ փայլուն հաղթանակ: Սպերխեյոսի և Կլեյդիոնի հաջողությունները պետք է վերագրել նրա զորավարներ Ուրանոսին և Քսիֆիասին: Ամեն պարագայում մա հասել է իր դաժան քաղաքականության նպատակին և սպանել Բուլղարիան, սակայն մա այդ բանն արել է այն ժամանակ, երբ Բուլղարիան արդեն մահացած էր, իսկ մա այդպիսին էր Բուլղարիայի ազատության կերտող և պաշտպան Սամուելի մահվան պահից ի վեր: Ո՞վ էր Սամուելը:

II

ՍՍՍՈՒԵԼԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Երկար ժամանակ Սամուելի ծագման վերաբերյալ սխալ կարծիք է տիրապետել, որը հետևանք է փաստագրական կեղծ տվյալների և, որոնց հիման վրա էլ նրան աշխատել են ներկայացնել որպես Բուլղարիայի արքա Շիշմանի որդի:

Այդ փաստաթղթերն են Պինցիուսի Խարտիան և Ջոզրաֆի Արքայացանկը:

Առաջինը 994 թ. վավերագիր է, ուր ասվում է, թե այդ թվականին Բուլղարիայում թագավորում էր Ստեփանոս անունով մի արքա, որի հայրն էր ոմն Շիշման: Փորձ է կատարվել Սամուելին նույնացնելու Ստեփանոսի հետ և նրան դարձնելու Շիշմանի որդին:

Մյուս վավերագիրը Բուլղարիայի արքաների գահացուցակն է, ուր Պետրոսից հետո գալիս են Բորիսը, Ռոմանոսը, Շիշմանը, Դավիթը և Սամուելը: Դրանից ենթադրել են, որ Շիշմանը Սամուելի հայրն է:

Այս վավերագրերը կորցրեցին իրենց արժեքը, երբ հայտնաբերվեց Սամուելի արձանագրությունը, ուր գրված է նրա հոր իսկական անունը՝ Նիկողայոս: Զննարարներն առանց վարանելու ընդունեցին ինչպես Խար-

տիայի, այնպես էլ Գահացուցակի կատարյալ արժեզրկումը. առաջինը չէր կարող 994 թ. փաստաթուղթ լինել, քանի որ հորինվել էր XVI դարում, իսկ երկրորդը նույնպես չէր կարող ստեղծվել 1502 թ., այլ հորինվել էր XVIII դարի վերջում - XIX դարի սկզբում, և Շիշման անունը հեղինակի կողմից այնտեղ ներմուծվել էր կամայականորեն: Հարցն ուրեմն լուծված է վերջնականապես¹:

Կեդրենոսի վկայությունները Սամուելի ծագման վերաբերյալ ստույգ չեն: Նրա կարծիքով Սամուելը Կոնստանդուպոլսի կոչվող չորս եղբայրներից մեկն է՝ բուլղարների հզոր «կոմսի» որդին. *ἐνδὸς τῶν παρὰ Βουλγαροῖς μέγα δυνηθέντων κόμητος* [բուլղարների հզորներից մի կոմսի]: Դրանից անպայմանորեն չի հետևում, թե կոմսը՝ նրա հայրը, ծնունդով բուլղարացի պետք է լիներ: Այս անորոշությանը հայ պատմիչ Աստղիկը հակադրում է մի շատ հստակ հայտարարություն. «Չի էին նոքա երկու եղբայրք, որ Կոնստանդուպոլսի կոչվեցին, անուն երիցուն Սամուել, յազգես Հայոց, ի գաւառէն Դերջաւնայ, զոր ընդ զունդս սաղարացն տարեալ էր զնոսա թագաւորն Վասիլ ի Մակեդոնիա պատերազմել ընդ Բուլղարացն, որոց ի դիպող ժամու ապստամբեալ ի թագաւորէն Յունաց՝ գնացին առ թագաւորն Բուլղարաց, որ էր կուրտ, և ըստ քաջութեան իրեանց մեծացան յաչս նորա:

Եւ այսպ յետ այսորիկ թագաւորն Յունաց Վասիլ ի պատերազմի կալաւ զթագաւորն Բուլղարաց զկուրտ ներքինին: Իսկ Կոնստանդուպոլսի կոչվեցաւ ի վերայ աշխարհին Բուլղարաց՝ ընդդէմ կացին խիստ մարտիք թագաւորին Յունաց»²:

Աստղիկի բնագիրն առաջին հրատարակությամբ լույս է տեսել 1859 թ. Փարիզում: Երկրորդ լրացված հրատարակությունը եղավ 1885 թ. Ս.Պետերբուրգում, Մ. Էմինի ռուսերեն թարգմանությամբ՝ 1864 թ. Մոսկվայում: Սակայն Սամուելին վերաբերող հատվածը հայտնի էր դեռևս Մ. Չամչյանի հիմնարար աշխատությունից, որը հրատարակվել է 1786 թ. (7), իսկ գիտական հասարակայնությանը մատչելի է դարձել 1828 թ. Հովհաննես Ավդալի անգլերեն թարգմանության շնորհիվ (8):

Բյուզանդագետները ծանոթ չէին Աստղիկի թանկագին վկայությանը,

¹ Ցավալի է տեսնել, թե ինչպես են հին ու փորձված բյուզանդագետները Ը. Դիմ ու Ն. Յորգան նպաստում մի սխալի հրատարակումը՝ «կոմս Շիշմանին» համարելով Կոնստանդուպոլսի հայրը. մեկն իր վերջերս հրատարակած «Histoire du Moyen Age», t. III, pp. 470-477 (Histoire générale de GLOTZ, Paris, 1936), իսկ մյուսը «Histoire de la Vie Byzantine», II, p. 197 (1934) աշխատության մեջ: Պինցիուսի Խարտիան (D. Farlati, Illyricum Sacrum, III, p. 111) և Ջոզրաֆ [վանքի] գահացուցակը ուսումնասիրվել են Վ. Ջրատարսկու կողմից Սֆիայի համալսարանի տարեկան հանդեսում (1919-1920) և «Բուլղարական թագավորության պատմության» մեջ, հատ. 2, էջ 638, ծան. 1 (բուլղարերեն):

² Ստեփաննոսի Տարոնեցույ Աստղկան Պատմութիւն տիեզերական, հրատ. Ստ. Մալխասյանց, Ս.Պետերբուրգ, 1885, Գ, գլ. 22:

իսկ նրանք, ովքեր ի վերջո ծանոթացան, դիտեցին այն անհիմն կասկածա-
մտությամբ¹: Մակայն հայ պատմագիրն արժանի է ավելի մեծ հարգանքի:
Նա Մամուելի ժամանակակիցն է, միակ ժամանակակիցը, որը խոսել է նրա
մասին: Նա իր տեղեկությունները հավաքել է տեղում՝ Դերջանում, Մամուելի
հայրենիքում: Դերջանը Եփրատի ջրերով ոռոգվող շրջաններից է, ընկած
է Էրզրումից դեպի արևմուտք և իր հին անունը պահպանել է մինչև մեր օրե-
րը: Ասողիկն առիթ է ունեցել այցելելու Դերջան ու որոշ ժամանակ եղել
Խլաձորի վանքում, որի հիմնադրին և առաջին առաջնորդին՝ Միոնին, ճա-

¹ G. Schlumberger, *Epopee byzantine*. I, pp. 599. 648; II. p. 55, հայտարարել է, որ Ասողիկի, Մատթեոսի և Մամուել Անեցու վկայությունները սխալ են, հատկապես Մամուելի և Ռոմանոսի անձի վերաբերյալ: Այս կարծիքը հիմնված է Մատթեոս Ռոտալյեցու երկասիրության՝ Դյուլորիի թարգմանությանն ուղեկցող սխալ ծանոթագրությունների վրա, էջ 383: Ամեն դեպքում Ասողիկը մեղք չունի. *Կորստ*-ը հատուկ անուն չէ, այլ նշանակում է թլպատած, ինչպես բացատրել է Մտ. Մախասյանցը Ասողիկի իր երատարակության մեջ:

Մատթեոս Ռոտալյեցու շարադրած փաստերը ճշգրիտ են: Բայց Մատթեոսի սխալն այն է, որ նա Ալուսիանոս է անվանում և՛ Ռոմանոսին և՛ Հովհաննես-Վլադիսլավին: Մենք գիտենք, որ Ալուսիանոսը վերջին բուլղար թագավորի՝ Հովհաննես-Վլադիսլավի, որդիներից մեկն էր: 1040 թ. նա Հայաստանի Թեոդոսուպոլիս քաղաքի ստրատեգոսի պաշտոնակատարն էր: Ալուսիանոսից հետո այդ անունը հայտնի է դառնում, և Մատթեոսն այն օգտագործում է որպես ազգանուն՝ բուլղար արքաներին նշելու համար (9): Ալուսիանոսի (Հովհաննես-Վլադիսլավ) մահվան տարեթիվն մեզ գրչական սխալ կա. հայոց տոմարի *ճկ* (= 460 թ.)-ի փոխարեն պետք է լինի *ճկե* (= 465 թ.), եթե դատելու լինենք դրան հետևող *ճկէ* (= 467 թ.) տարեթվից: Նախորդ տարեթիվը *ճծր* (= 452 թ.) նույնպես բյուրրեթերցում է *ճծթ* (= 459 թ.)-ի փոխարեն: Դա ըստ *Codexus*, II, p. 456, 1011 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժի տարեթիվն է:

Ինչ վերաբերում է Մամուել Անեցի պատմիչին, ապա նա Ասողիկից և Մատթեոսից բացի այլ աղբյուրներ չունի: Ասողիկը թլպատված (*կորստ* և ոչ թե *կուտ*) արքային (= Ռոմանոսին) նույնացրել է Ալուսիանոսին, կրկնելով Մատթեոսի սխալը: Վասիլի սպանած բուլղար վերջին արքային, որի կնոջը և զավակներին կայսրը գերեվարել էր, նույնպես անվանում է Ալուսիանոս, դարձյալ կրկնելով Մատթեոսի սխալը, սակայն այդ արքան թլպատվածը (Ռոմանոսը) չէ, այլ Հովհաննես-Վլադիսլավը:

Տարօրինակ է, որ H. Gelzer, *Abriss der Byzantinischen Kaisergeschichte*: A. ВАСИЛЬЕВ, *История Византийской империи*; S. Runciman, *A History of the first Bulgarian Empire* լի-
վին անտեսել են Ասողիկի երկասիրությունը: Հարկ եղավ սպասել մինչև 1925 թ., որպեսզի վեր-
ջապես մի ձայն բարձրանար ի նպաստ հայ պատմագրի: Յորդան Իվանովը, *Провозходъ на царъ Самуиловия родъ, Сборникъ въ честь на В. Н. Златарска*, 1925, ընդունել է Մա-
մուելի հայկական ծագումը, բայց նրա Բուլղարիա գալը տանում հասցնում է Կոստանդին
Կոստանդինոսի և Լևոն Խազարի ժամանակաշրջանը, մի բան, որն անընդունելի է: Պրուսիանոս,
Ալուսիանոս, Դելիանոս, Տրայանոս անունները հայկական չեն, ինչպես կարծում է նա:

Վ. Ն. Չլատարսկին քաջածանոթ է Ասողիկի գործին, սակայն ոչ մի նշանակություն չի
տալիս Մամուելի ծագման վերաբերյալ նրա վկայությանը, ինչպես դա երևում է Ասողիկին
մեջբերելու նրա եզրանակից. «Тѣ бѣли двама братя, които бѣли наречени комсадагя;
името на по-стария бѣло Самаяель... императоръ Бѣславий ги бѣ довелъ съ наемнитъ
войски въ Македония...» («История на първото Българско царство», часть II, с. 658):

Բուլղարացի հնուտ պատմաբանը նույնիսկ հարկ չի համարել վերադառնալով Ասողիկի
ամբողջ հատվածը և զանց է առել Մամուելի հայկական ծագմանը վերաբերող բառերը: Եվ դա՛,
Յո. Իվանովի հոդվածից հետո, որին նա ծանոթ է:

նաչել է անձամբ, ինչպես նաև նրա երկու հաջորդներին՝ Պետրոսին ու Բար-
սեղին: Վերջինս վանքի վանահայրն էր, երբ մեր պատմիչը պասի ժամա-
նակ այցելել է վանքը ու վայելել նրա հյուրընկալությունը, և իր երախտագի-
տությունն է արտահայտել իր աշխատության մեջ՝ որոշ նոթեր թողնելով
վանքի մասին¹:

Այդ վանքում է, որ նա քաղել է իր տեղեկությունները Մամուելի ծագ-
ման մասին: Վանականները լավատեղյակ էին իրենց գավառից սերված
Մամուելի ծագմանը, և դրա մասին տեղեկացրել են իրենց պատվավոր
հյուրին:

Ասողիկի տեղեկությունները չեն պարունակում բացառապես ոչինչ, որ
կարող էր շփոթեցնել նույնիսկ ամենաքծախնդիր բյուզանդագետին: Նա չի
գրել Մամուելի պատմությունը, այլ նրա մասին ընդամենը մի քանի նշում է
արել: Ասողիկը հայտնում է, որ Մամուելը Կոմսածագ էր և ուներ մի եղբայր,
մյուս երկու եղբայրները հայկական հետևակային զորագնդի հետ կայսեր
կողմից մախսապես ուղարկվել էին բուլղարների դեմ կռվելու: Վասիլը չէր, որ
նրանց բերել էր ավել Դերջանից, ինչպես նաև նա չէր, որ կազմակերպել էր
հայկական հետևակային զորագունդը: Բնագրում ասվում է, որ Վասիլ
կայսրը դերջանցի եղբայրներին հետևակային զորախմբի հետ ուղարկել է
բուլղարների դեմ: Դա նշանակում է, որ եղբայրները արդեն ծառայում էին
կայսրությանը, և նրանք արդեն հետևակի կազմի մեջ էին, երբ նրանց
ուղարկել են բուլղարական ճակատ: Ասողիկը շատ լավ գիտեր, որ հայկա-
կան հետևակային զորագունդը գոյություն ուներ դեռևս Չմչկիկի ժամանա-
կաշրջանից, այսինքն՝ մինչև Վասիլը:

Քիչ անց Ասողիկն ասում է, որ Կոմսածագերը հարմար առիթ են ընտ-
րում բուլղար արքայի (այսինքն՝ բուլղարների) կողմն անցնելու համար, և
որ նրանք ծառայում են արքային, որը մերքինի էր, իսկ նրա գերեվարումից
հետո զավթում են գահը:

Պատմիչին մեղադրելու որևէ առիթ չկա: Վերը մենք տեսանք, որ Ռոմա-
նոսը արքա է հռչակվել 986 թ., երբ փախել է Կոստանդնուպոլսից, և մնացել
գահի վրա մինչև իր երկրորդ գերեվարումը 991-995 թթ. Վասիլի արշավանքի
ժամանակ: Մամուելը շարունակել է նրան ճանաչել որպես արքա, քանի դեռ
չի ստացել նրա մահվան լուրը: Դրանից հետո է միայն, որ նա 997-998 թթ.
յուրացրել է արքայի տիտղոսը: Այս ամենը հակասում է Կեղերենոսի հաղոր-
դած տվյալներին, սակայն համընկնում է Յահյայի տեղեկություններին:
Մեր կարծիքով անգամ կասկած չի ծագում, թե որ վարկածը պետք է հիմք
ընդունել:

¹ Ասողիկ, Գ, գլ. 7:

Ամենաանհանգստացնող հանգամանքն այն է, որ հայ պատմիչը ճանաչում է Կոմսաձագ երկու եղբայրների և ոչ թե չորս, ինչպես Կեդրեմուր: Բարեբախտաբար այս պարագայում դատավորն ինքը Սամուելն է: Տեսնենք, թե նա ինչ է ասում իր հռչակավոր արձանագրության մեջ:

В<ъ> имя отъца и съ-
ина и с таго доуха а-
зъ Самоилъ рабъ бж<и>
полагаю память <отъц>-
у и матери и брат<у> <и>-
а кръстьх ся<хъ>. Се>
имена усъгъш<ихъ>: Ни>-
кола рабъ б жи <Ришми>-
ъ Дав<ы>аъ. Написа<ся въ>
лъто сътъ<орения миро>-
у 5 : φ : α инъди<кта s>.

«Յանուն Հօր և Արդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ես Աստծու ծառա Սամուելս կանգնեցնում եմ այս խաչն ի հիշատակ իմ հորը, իմ մորը և իմ եղբորը: Սրանք են հանգուցյալների անունները՝ Աստծու ծառա Նիկողայոս, Հռիփսիմն և Դավիթ: Գրված է աշխարհագրոծության 6501 բ., VI ինդիկտոնի (992-993)»¹:

Ուրեմն, Սամուելը հավերժացրել է հոր, մոր և Դավիթ եղբոր հիշատակը: Իսկ ինչու՞ չեն հիշատակվել նրա մյուս երկու եղբայրները՝ Ահարոնն ու Մովսեսը: Ահարոնին սպանել էր ինքը՝ Սամուելը և այդ պատճառով նա կարող էր բաց թողնել նրա անունը: Բայց 986 թ. Մովսեսն ընկել էր ռազմի դաշտում Սամուելի կողքին թշնամու դեմ պայքարելիս: Ինչու՞ էր Սամուելը մերժել նրան Դավիթին տրված պատիվը: Բարդություն, որն Ասողիկի որոշակի վկայության ստուգման համար առաջ է քաշում մի խնդիր. Կոմսաձագ եղբայրները երկու՞սն էին, թե՞ չորսը:

Պատասխանելուց առաջ նշենք Սամուելի արձանագրության տվյալները հաստատող այլ վկայություններ: Արձանագրությունը թվագրված է 992-993 թթ. և Սամուելն այնտեղ որակված է պարզապես որպես Աստծու ծառա, առանց որևէ արքայական տիտղոսի: Տպավորիչ զուգադիպություն, որը փաստում է, որ 993 թ. Սամուելը դեռևս թագավոր չէր՝ ճիշտ համաձայն Ասողիկին և Յահյային, որոնք նրա գահակալությունը թվագրում են 997-998 թթ., Ռոմանոսի մահից հետո:

¹ Տե՛ս Փ. Успенский, «Извѣстія Русс. арх. института», IV (1899) և Иор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, София, 1931, с. 25.

Ըստ արձանագրության Սամուելի հոր անունն էր Նիկողայոս: Մոր անունից մնացել է միայն վերջին - ՚ տառը: Միքայել Դեվոլացին, վկայելով, որ Սամուելի հոր անունն էր Նիկողայոս, իսկ մոր անունն էր Միքայել, հնարավորություն է տալիս այն վերականգնելու: Մա հաստատում է Ասողիկի իրավացիությունը շատ կարևոր մի հարցում՝ Սամուելի հայկական ծագման մասին: Հռիփսիմեն, հակառակ իր առեղծվածային ծագմանը, բացառապես հայկական անուն է, այն անունն է Հայոց եկեղեցու մեծ սրբուհու: Հռիփսիմեն անունն էր կրում Դիոկղետիանոսի հալածանքների ժամանակ Հայաստան փախած այն կույսը, որն իր ամբողջ հետևորդների խմբի հետ նահատակվեց Տրդատ թագավորի կողմից: Նրա մարտիրոսությունը վկայված է հայ պատմիչ Ազարանգեղոսի երկասիրության մեջ: Այդ ժամանակից ի վեր մինչև այսօր Հռիփսիմեն անունը դարձել է ամենատարածված հայկական անուններից մեկը: Բյուզանդիայի Տարոնացի իշխանների նախահոր՝ Բագարատի բույրը, կրում էր այդ անունը (IX դար): Սամուելի մայրը՝ Նիկողայոսի կինը, ամեն ղեպքում հայուհի էր: Յո. Մարկվարտն այդ ընդունել է, սակայն վարանել է Նիկողայոսին ևս այդ նույն ծագումը վերագրելու հարցում, քանի որ նրա անունը հայկական չէր: Սակայն Նիկողայոսը բույրարական անուն էլ չէ և այդ նույն պատճառով կարելի է մերժել նաև նրա բույրարական ծագումը: Բյուզանդիայում ապրող հայերը արդյո՞ք զուտ հայկական անուններ էին կրում: Կեկավմենուրը բնավ էլ հայկական անուն չէ, սակայն այն կրում է ազգությամբ հայ՝ Հայաստանից նոր արտագաղթած մի անձնավորություն: Բյուզանդիային ծառայության անցնելիս հայերը փոխում էին, կամ էլ հիմնականում հունական երկրորդ անուններ էին ընդունում, ինչպիսիք էին Վարդան-Փիլիպպիկոս, Ալեքսիոս-Մուզելե (Մուշեղ), Կոստանդին-Մանիակես (Մանակի փոխարեն), Թոմաս-Արտավան, Հովհաննես-Արտավազդ, Միքայել-Կուրտիկ և այլն:

Նիկողայոսը միզուցե Սամուելի հոր անհայտ հայկական անվանն ավելացված անունն է, ինչպես եղել է Կեկավմենոսի պարագայում, որի հայկական անունը չի պահպանվել: Բոլորին հայտնի է թվաբանական աշխատության հեղինակ Օ Նικόλαος 'Αρταβάζδος-ը, որի ձեռագիրը գտնվում է Փարիզի Ազգային գրադարանի հունական Ֆոնդում № 2428, էջ 194: Մա հայ է Արտավազդ անունով, որն ընդունել է հունական Նիկողայոս անունը: Մեկ այլ հայ Արտակաս (= Արտակ) անունով վերցրել է նույն Նիկողայոս անունը¹: Նիկողայոս անունը կարող էր Սամուելի հոր մականունը լինել: Բացառված չէ նաև, որ դա կարող էր նրա իսկական անունը լինել: Այս անունը նշանավոր սքանչելագործ եպիսկոպոսի պաշտամունքի հետ դարձել է

¹ К. Κωσταντόπουλος, Βυζαντιακά Μολυβδόβουλλα, n° 381.

քրիստոնյա ժողովուրդների սեփականությունը: Այս ամուրը հունարեն և վրացերեն լեզուներով փորագրված է Էրզրումի շրջանում գտնվող Ազարակ գյուղի եկեղեցու պատին: Գյուղը հայկական է: Սա ապացուցում է, որ գոնե հայ քաղկեդոնիկների միջավայրում Նիկողայոս ամուրը տարածված էր:

Եվ վերջապես, հիշեցնենք, որ Տարոնացի իշխանի որդին՝ Թոմսիկը, որը որոշակի դեր է խաղացել 945-963 թթ. իրադարձություններում և որը, համապատասխանաբար, Մամուելի հոր ժամանակակիցն էր¹, նույնպես կրում էր Նիկողայոս ամուրը: Ամեն դեպքում մեզ ոչինչ չի ստիպում կասկածի ենթարկելու Ասողիկի վկայությունների ճշմարտացիությունը: Նա չի ասում, թե Մամուելը միայն մոր կողմից էր հայ, այլ որ նա ազգությամբ հայ էր, այսինքն՝ հոր կողմից ևս հայ էր:

Հռիփսիմն ամուրը ստիպում է մտածել, որ Նիկողայոսը նրա հետ ամուսնացել էր իր հայրենիքում՝ Դերջանում, քանի որ Բյուզանդիայում հայտնիներն իրենց ամուսնեբլթը ավելի հեշտությամբ էին փոխում, քան տղամարդիկ: Նիկողայոսի որդիների ամուսնեբլթը՝ Մամուել և Դավիթ, շատ բնորոշ են: Դրանք աստվածաշնչական ամուսնեբլթ չեն, ինչպիսիք են Մովսեսն ու Ահարոնը, քանի որ դրանք շատ վաղ շրջանում ընդունվել են հայ ավատատերերի կողմից և նրանց շրջանում մեծ տարածում են ստացել: Փավստոս Բուզանդի հերոսներից մեկի՝ Մամիկոնյան իշխանի, ամուրը արդեն IV դարում Մամուել էր: Դավիթ Սահառունին 641 թ. եղել է կյուրոպաղատ և Հայաստանի բյուզանդական մասի կառավարիչը: Հմարավոր է, որ Դավիթն ու Մամուելը ծնվել են Դերջանում:

Սակայն վերադառնաք Մովսեսի և Ահարոնի ով լինելուն: Կեղերենուր Դավթին ու Մամուելին եղբայրացնելով հակադրվում է ոչ միայն Ասողիկին և Յահյային, որը որոշակիորեն տարբերակում է Մամուելի տոհմը Ահարոնի տոհմից կամ, ավելի ճիշտ, Կոնստանդնուպոլսի տոհմը թագավորականից, այլև Մամուելի արձանագրությանը:

Յահյան Մամուելին միշտ հիշատակում է Կոնստանդնուպոլսում գտնվող միջնաբերդ Մամուել ամուսն օգտագործվում է Պետրոս թագավորին և նույնիսկ Ռոմանոսին նշելու համար, ըստ երևույթին Մամուել և Սիմեոն ամուսնեբլթ շփոթելու հետևանքով²: Այս վերջին ամուրը իսկապես եղել է Պետրոսի հոր և Ռոմանոսի պապի ամուրը, որի անվան ներքո է Ռոմանոսը թագադրվել:

¹ N. Adontz, Les Taronites à Byzance, տե՛ս «Byzantion», XI (1936), p. 30: Հիշեցնենք, որ մի Նիկողայոս՝ Խաղիկայի հարկահավաքը, որը հայտնի էր 914 թ. (այն Նիկողայոսը, որը փայտել է արարների մտա) ծագումով կարծես թե այդ երկրից էր: Լևոն Իմաստասերի ժամանակաշրջանում ապրող մեկ այլ Նիկողայոս հետերիարքոս է եղել: Նրա որդին ամուսնացել է հռչակավոր Մախիանոս Հայկազնի դստեր՝ Չոն կայսրուհու բրջը հետ:

² G. Schlumberger, op. cit., p. 143, նույն սխալն է թույլ տվել ասելով, որ Ռոմանոսը վերցրել է Մամուել անունը:

Ամուսնեբլթի շփոթությունից բացի այլ բարդություն չկա: Փախստական երկու եղբայրները (Մամուելի=) Պետրոսի որդիներն են, իսկ Կոնստանդնուպոլսում գտնվող ընդամենը փախստական իշխանի (=Ռոմանոսի) օգնական է՝ gheslam-ը: Ռոմանոսը արքա է հռչակվում, իսկ Կոնստանդնուպոլսում է նրա բանակը: Արքայի գերեզմանից հետո Կոնստանդնուպոլսում էր վրա է վերցնում պետության կառավարումը և, գերի թագավորի մահվան լուրն առնելուն պես, իրեն արքա է հռչակում: Ինչ վերաբերում է Կոնստանդնուպոլսի որդու (Գաբրիել-Ռոմանոսի) սպանությանը, ապա Յահյան ասում է, որ նրան սպանել է բուլղար առաջնորդներից մեկը՝ Ահարոնի որդին, որովհետև *Ահարոնը պատկանում էր այն տոհմին, որը թագավորել էր Բուլղարիայում*¹: Ուրեմն, Մամուելը բռնազավթիչ էր, իսկ Ահարոնը թագավորական հարստության օրինական ժառանգը: Այս ամենը նոր լույս է սփռում երկու ընտանիքների բախումների վրա և հասկանալի է դարձնում այնպիսի ողբերգությունների շարժանիքները, ինչպիսիք էին Ահարոնի սպանությունը Մամուելի կողմից, Մամուելի որդի Գաբրիելի սպանությունը Հովհաննես-Վլադիսլավի՝ Ահարոնի որդու կողմից, Մամուելի ազգական Վլադիմիրի սպանությունը նույն այդ Հովհաննես-Վլադիսլավի կողմից և հասնում ենք մինչև Գաբրիել-Ռոմանոսի որդի Պետրոս Դելիանոսի ընդհարումը Հովհաննես-Վլադիսլավի որդի Ալուսիանոսի հետ, շատ նշանակալից մի ընդհարում, ուր Պետրոսը «կասկածում էր <Ալուսիանոսին> դավաճանության մեջ» *προδοσῆν ὑποπτέων*, ճիշտ այնպես, ինչպես Մամուելը մեղադրում էր Ահարոնին որպես «հոռոմայեցիների <հաջողությունների> մասին հոգացող»] *τὰ Ῥωμαίων φρονοῦντα* և կայսեր օգնությամբ *τῆν ἀρχὴν εἰς ἔαυτὸν σφετερίζόμενον* [«իշխանությունը յուրացնող»]², ապա ամեն ինչ պարզ է դառնում:

Մովսեսի ու Ահարոնի պատկանելությունն արքայական ընտանիքին այլևս ենթադրական չի լինի, եթե մենք մտաբերենք Պետրոս արքայի բախումն իր երկու եղբայրների՝ Միքայելի և Հովհաննեսի, հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին մի խումբ կողմնակիցների գլուխն անցած դավում էին նրա դեմ: Հովհաննեսի դավադրությունն ավելի վտանգավոր էր, որովհետև նրան հովանավորում էր Լեկապեոնոս կայսրը, անկասկած, երկրի արքային կախման մեջ պահելու մպատակով: Դավադրությունը բացահայտվում է, և մեղավորները պատժվում են: Պետրոսը ստիպում է Հովհաննեսին վանք մտնել: Բյուզանդական արքունիքին հաջողվում է նրան ազատել մեղադրանքից և տեղափոխել մայրաքաղաք: Լեկապեոնոսը նրան մեծ պատվով է ընդունում, ամուսնացնում է մի հայուհու հետ՝ *καὶ γυναικα ἐκ τῆς*

¹ *Σαλα = Ροσεια*, c. 58.

² Cedrenus, II, p. 435.

ἐαυτοῦ πατρὶδος τῆς τῶν Ἀρμενιῶν ὀρωμένην [և կին, որ ծագում էր իր իսկ հայրենիքից՝ Արմենիակա <բանակաթեմից>]¹ և բնակեցնում Կեսարիայում: Դժբախտաբար մեզ ոչինչ հայտնի չէ Հովհաննեսի հետագա կյանքի մասին: Եթե ենթադրենք, որ Հովհաննես-Վլադիսլավը, ինչպես դա ընդունված էր, իր անվամբ պարտական էր իր պապին, ապա անպատշաճ չէր լինի, եթե մենք ենթադրեինք, որ այդ պապը եղել է Հովհաննեսը և, համապատասխանաբար, Մովսեսն ու Ահարոնը եղել են այդ նույն Հովհաննեսի որդիները: Վերջինիս կողմից իր եղբորից՝ Պետրոսից, թագը խլելու փորձը դրվում է 928 թվականին, ամուսնությունը նույնպես: Հնարավոր է, որ Պետրոսի մահից հետո, կամ, ավելի հավանական է, Չմշկիկի կողմից Բորիս և Ռոմանոս թագաժառանգներին գերեվարելուց հետո, Մովսեսն ու Ահարոնը վերադարձած լինեին հայրենիք՝ թագավորական գահը պահանջելու ճիշտ այնպես, ինչպես Ալուսիանոսը, որը 1040 թ. փախել էր Թեոդոսուպոլսից: Կոմսաձագ եղբայրները՝ Դավիթն ու Մամուելը, կարող էին նրանց համախոհները լինել, միգուցե նրանք ողջունում էին նրանց հավակնությունները: Սակայն օրինական ժառանգ Ռոմանոսի անսպասելի վերադարձը փոխում է իրադրությունը: Մամուելը բռնում է Ռոմանոսի կողմը ընդդեմ Ահարոնի, որը և դառնում է սեփական հավակնությունների և դավադիր գործողությունների զոհը:

Մովսեսն ու Ահարոնը Կոմսաձագերի ընտանքից չէին: Խառնաշփոթի պատճառն առաջին հերթին գալիս է այս երկու ընտանիքներին բնորոշ մի ընդհանուր առանձնահատկությունից. Դավիթն ու Մամուելը հայեր էին, իսկ Մովսեսն ու Ահարոնը հայեր էին մորական գծով: Այդ առանձնահատկությունն ինքնըստինքյան դրդել է նրանց միավորելու: Կա մեկ այլ առանձնահատկություն ևս՝ բազմամյա համագործակցությունը նույն գաղափարի համար: Պետք չէ մոռանալ, որ Սկիլիցես-Կեղրենոսը, որը խոսում է Կոմսաձագ չորս եղբայրների մասին, իր աշխատությունը գրել է եղբայրների թատերաբեմ իջնելուց գրեթե հարյուր տարի անց: Ավելացնենք նաև, որ բյուզանդացիները հիմնականում բուրբուկին էլ չէին հետաքրքրվում իրենց օտար հակաակորդների տոհմաբանությամբ: Նրանք ճշգրիտ պատկերացում էլ չունեին Բուլղարիայի թագավորական ընտանիքի վերջին անդամների ինքնության մասին, չնայած այն բանին, որ նրանք Բյուզանդիա տարվելով բարձր դիրքի էին հասել: Սկիլիցես-Կեղրենոսի համար Ալուսիանոսը՝ ὁ τοῦ Ἀαρὼν δευτερος υἱός [«Ահարոնի երկրորդ որդին է»]², մինչդեռ նա Հովհաննես-Վլադիսլավի որդիներից մեկն էր: Նույն սխալին ենք հանդիպում

Պսելլոսի մոտ չնայած այն բանին, որ նա անձանք ճանաչում էր Ալուսիանոսին և հիանում էր նրա աչքի ընկնող հատկանիշներով¹: Հովհաննես-Վլադիսլավի դուստր Կատարինեն՝ Իսահակ Կոմենենոսի կինը, ներկայացվել է որպես Մամուելի դուստր²: Բուլղոսը կարծում էին, որ Տրայանոսի դուստրը, որն ամուսնացած էր Անդրոնիկոս Դուկասի՝ Հովհաննես Կեսարի եղբոր, հետ Մամուելի եղբոր դուստրն էր, այնինչ նա Հովհաննես-Վլադիսլավի որդու դուստրն էր³: Այլևս ինչ ասենք Պսելլոսի մասին, որը չարաշահելով իր պերճախոսությունը մեզ համոզում է, որ Դեիանոսը (որի անունը նա ձևափոխում է դարձնում է Դոլիանոս, որպեսզի այն սերի ծծղոց [«խարդախություն»] բառից) ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «բավականին ստոր ծագում ունեցող ինքնակոչ անձ, թագավորական ընտանիքի ոչ թե օրինական ժառանգ, այլ ապօրինի զավակ», հակադրելով նրան Ալուսիանոսին, «թագավորական ընտանիքի օրինական ժառանգին»⁴: Բարեբախտաբար Միքայել Դեվոլացու միջամտության շնորհիվ մենք գիտենք, որ Պետրոս Դեիանոսը իրականում եղել է Գարրիել-Ռոմանոսի առաջին կնոջ՝ հունգար թագավորի դստեր, որդին, այսինքն՝ նա թագավորական ծագում ուներ թե՛ հոր և թե՛ մոր կողմից:

Այսպիսի օրինակներից հետո Մովսեսի ու Ահարոնի նույնացումը Կոմսաձագ եղբայրների հետ արտառոց չպետք է թվա:

Κομητόπουλος՝ Կոմսաձագ մականունը նույնպես կարող է վեճի առարկա դառնալ ինչպես իր ծագման, այնպես էլ իրական իմաստի տեսակետից: Ըստ մեր ժամանակագրի եղբայրները «կրում էին այդ անունը, որովհետև նրանք բուլղար ամենաազդեցիկ առաջնորդներից մեկի, մի կոմիտ-ի որդիներն էին». ἐνὸς τῶν παρὰ Βουλγάρους μέγα δυνηθέντων κόμητος ὄντες παῖδες καὶ διὰ τοῦτο Κομητόπουλοι.

Այս զուտ ստուգաբանական բնույթ ունեցող բացատրությունը մեզ ոչինչ չի ասում խնդրո առարկա եղբայրների հայրը հանդիսացող այդ նշանավոր անձի իշխանության տարյան մասին: Բուլղար գիտնականները գերազանցապես են Կեղրենոսի այս հատվածի նշանակությունը, պնդելով, որ խոսքը ազգային մի հաստատության՝ kmet - ի, մասին է: Սա սլավոնական ծագում ունեցող բառ է, որը տարբերվում է լատինական comes բառից⁵: Այդ բանը հաստատելու համար նրանք հղում են Հինգմարի Տարեգրության մի հատված, ուր խոսվում է Բորիս արքայի դեմ ուղղված բուլղար առաջնորդ-

¹ Theoph. Contin., p. 419.

² Cedrenus, II, p. 531.

¹ Psellos (éd. E. Renaud), I, p. 79.

² Bryennios, p. 19.

³ Ibid., p. 106.

⁴ Psellos (éd. E. Renaud), I, pp. 76, 77, 80.

⁵ N. Van Wijk, Slavica, IV (1925) p. 209 իր վրա է վերցրել այդ դժվարին խնդրի լուծումը:

В. Златарски, op. cit. c. 635:

մերի ապստամբության մասին, որի պատճառը նրա դարձն էր: Ահա այդ հատվածի էական մասը. *proceres sui moleste ferentes, concitaverunt populum adversus eum, ut illum interficerent. Quotquot igitur fuerunt intra decem comitatus adunaverunt se circa palatium eius; ille vero cum quadraginta tantum octo hominibus... profectus est contra illam omnem multitudinem... Rex autem ex proceribus qui populum maxime adversus eum incitaverunt, interfecit numero quinquaginta duos, reliquam autem populum inlaesum abire permisit* [«ազնվատոհմիկները, դժգոհելով, գրգռում էին ժողովրդին նրա դեմ, որպեսզի սպանեն նրան: Եվ որքան որ մարդ եղավ տասը կոմսերի <հրամանատարության> ներքո, բոլորը հավաքվեցին նրա պալատի շուրջ. իսկ նա ընդամենը քառասունուր զինվորներով ... գրոհեց այսքան բազմության վրա ... Թագավորն այն ազնվատոհմիկներից, ովքեր առավել գրգռում էին ժողովրդին իր դեմ, սպանեց հիսուներկու մարդ, իսկ մնացածներին թողեց հենանալ անվնաս»]¹:

Comitatus բառը մեկնաբանվել է որպես *къметство*՝ կոմսություն, և եզրակացրել են, որ Բուլղարիայում գոյություն են ունեցել տասը կոմսություններ, որոնցից մեկը պետք է որ պատկանած լիներ Կոնստանդազ եղբայրների հորը: Մակայն պետք չէ գերազանահատել Հինկմարի հեղինակությունն ու նրա վարքագրական պատմության նշանակությունը: Առանց քննական մտտեցման այն հնարավոր չէ օգտագործել որպես պատմության սկզբնաղբյուր: Կեղրենուրը նույնպես տեղյակ է, հավանաբար, վարքագրական մի աղբյուրից, բուլղար պարագլուխների (*тоу ѣмвоуѣ архонтеѣ*՝ «ազգի իշխանավորներ»)՝ ապստամբությանը, բայց չի խոսում «տասը կոմսությունների» մասին: Հինկմարի մոտ *comitatus* բառը չի կարող նշանակել *къметство*՝ «կոմսություն». այդ ժամանակաշրջանում այդ եզրը դեռևս չուներ կոմսություն իմաստը, որն այն ստանալու էր միայն XI դարի վերջում: Հինկմարը օգտագործում է *comitatus* բառը պարզապես «շրջան», «գավառ» իմաստով: Ամեն պարագայում մենք չենք կարող հիմնվելով Հինկմարի շարադրանքի վրա պնդել, որ *comitatus* բառը նշանակում է վարչական միավոր, որը ենթարկվում էր *comes* - ի իշխանությանը: Ահա է, որ որոշ դեպքերում հիշատակվել են բուլղար *comites*-ներ, բայց դա եղել է ավելի վաղ շրջանում: Մի կոմիտ հիշատակված է Ադրիանուպոլսի գերիների պատմության մեջ, որոնք 836-837 թթ. ապստամբեցին Դանուբի շրջանում: Օրբիսի արքեպիսկոպոս Թեոփիլակոսն իր «Տասնհինգ մարտիրոսների վարքը» երկասիրության մեջ խոսում է ոմն *Тарифънаѣ comes*-ի մասին՝ Բորիս-Միրայելի թագավորու-

թյան, և մեկ այլ՝ *Δίστρος comes*-ի մասին՝ Սիմեոն թագավորի օրոք¹: Վերջինիս անվանը մենք հանդիպում ենք նաև 904 թ. մի վիմագիր արձանագրության մեջ, որը հայանաբերվել է 1898 թ. Թեսաղոնիկեին մերձ Նարիշ գյուղի մոտ²: Մա ստիպում է մտածելու, որ Թեսաղոնիկեին սահմանակից մի շրջան կար, որի առաջնորդը որոշ ժամանակ կրել է *comes* տիտղոսը: Մակայն Թեսաղոնիկեի և Ստրումսիցայի շրջանները Վասիլի դեմ Մամուելի մղած պայքարի թատերաբեմն էին և շատ տարօրինակ կլինեք, եթե մի քանի սերունդների կյանքի ընթացքում մղված այդ ռազմական գործողությունների մասին պահպանված ստվար պատմական աղբյուրները մեզ ոչինչ չասեին այդ առաջակետի *comes*-ի մասին, եթե, անշուշտ, այդպիսի տիտղոս ու պաշտոն այդ ժամանակաշրջանում գոյություն ունենային:

Ամեն դեպքում Մամուելի թագավորության ժամանակաշրջանում մենք չենք հանդիպում ո՛չ *comes* - *къмет*, ո՛չ էլ *къметство* տիտղոսին: Վասիլի դեմ մղվող ազգային-ազատագրական պայքարին մասնակցել են շատ հայտնի առաջնորդներ, այնպիսիք, ինչպիսիք էին Կրակրասը, Դրագոմուզոսը, Բոգդանը, Նեստորիցեսը, Չարիցեսը, Դորբոմիրը, Դոմեսիանոս և Թեոդորոս եղբայրները, Տեյրոնեսը, ի վերջո Նիկոլիցան և շատ ուրիշներ: Դրանցից և ոչ մեկը չի ներկայանում որպես *comes*-ի տիտղոսակիր: Եվ վերջապես, եթե այդ տիտղոսի միակ կրողը եղել է Մամուելի հայրը, ապա մենք կիմանայինք նրա անունը և որևէ կերպ նրա հիշատակը պահպանված կլինեք: Այս ամենը չի նպաստում անվիճելի համարվող տեսությանը:

Ի դեմս այս անորոշության մենք մեզ թույլ ենք տալիս առաջ քաշել մի ենթադրություն հիմնվելով Աստղիկի տեղեկությունների վրա:

Մենք տեսանք, որ Կոնստանդա-Comitopouloս եղբայրները հայկական վարձու զորագնդի մեջ էին: Այս զորագնդի գոյությունը վկայված է Հովհաննես Չմշկիկի և նույնիսկ նրա նախորդ Նիկեիորոս Փոկասի ժամանակաշրջանից: Այն մեծ ծառայություններ էր մատուցել 971 թ. Չմշկիկին ռուսական արշավանքի ժամանակ և 986 թ. Վասիլին, երկուսին էլ փրկելով շատ ծանր իրավիճակներում³: Ավելի ուշ, 1030 թ. Ռոմանոս Արզիրոս կայսրը Սիրիական արշավանքի ժամանակ նույնպես օգտվել է հայկական զորագնդի ծառայություններից, որը, արար պատմիչի վկայությամբ, շրջապա-

¹ Migne, P. G., CXXVI, col. 201 et 213.

² Ф. Успенский, «Известия Русского института в Константинополе», т. III, с. 184; V. Beševliev, Prvoblgarski Nadpisi, pp. 52 et 147; В. Златарски, op. cit., с. 340. Այս արձանագրության կապակցությամբ տես Անրի Գրեգուարի ծանոթագրությունը, «Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie», XXIII, (1937), pp. 83 sqq.:

³ S. Runciman, The first Bulgarian Empire; p. 225, կարծում է, որ 986 թ. արշավանքի վերաբերյալ Աստղիկի հաղորդած մանրամասները հորինված են: Եթե նա նկատի ունի հայկական հետևակի միջամտությունը, ապա սխալվում է:

¹ G. H. Pertz, Monum. Germ. Historica Scriptorum, t. I, pp. 473 - 474.

² Cedrenus, II, p. 153.

տել և պաշտպանել է կայսրին իր նետերով և փրկել է նրան¹: Հայերն աչքի են ընկել նաև Նիկեփորոս Փոկասի Ասորիք կատարած արշավանքի ժամանակ²:

Այս տարրեր դեպքերում ակներևաբար խոսքը էտալրեա կոչվող կայսերական անճամագորի մասին է, որի զգալի մասը, ինչպես երևում է, կազմում էր հայկական հետևակազորը:

Hetaireia գործնասի կառուցվածքը բավարար չափով հայտնի չէ: Մենք զիտենք, որ նրա հրամանատարը կոչվում էր էտալրեարչո՞՞ «հետերիարքոս» և որ տարրերակում էին *ὁ μέγας էտալրեարչո՞՞* «մեծ հետերիարքոս» և *ὁ μικρὸς էտալրեարչո՞՞* «փոքր հետերիարքոս», ինչպես նաև կար *ἡ μεγάλη էտալրեա*՝ «մեծ հետերիա» և *ἡ μέση կամ μεσαία էտալրեա*՝ «միջին հետերիա», որտեղից մենք կարող ենք ենթադրել, որ կար *ἡ μικρὰ էտալրեա*՝ «փոքր հետերիա» և *ὁ μέσος էտալրեարչո՞՞* «միջին հետերիարքոս»³:

Հիշատակվում են նաև *οἱ էտալրեῶν πάντες ἀρχοντες*, *ὁ էտալրեարչո՞՞ μετὰ τῶν ἀρχόντων τῆς էտալրեῶς* [«հետերիաների բոլոր պետերը, հետերիարքոսը հետերիայի պետերի հետ միասին»]⁴: Դրանք, անկասկած, hetaireia-յի ստորաբաժանումների հրամանատարներն են: Ինչպիսի՞ք էին այս ստորաբաժանումների և դրանց պետերի պաշտոնական անվանումները: Մենք դա չգիտենք: Ամեն դեպքում հնարավոր է, որ hetaireia-ն ունենար տազմատիկ գորաբաժանումների նման կառուցվածք, այսինքն, որ նա կազմված լիներ βάνδον կոչվող միավորներից և յուրաքանչյուրի հրամանատարը լիներ κόμη-չ-ը:

Բանակաթեմային գորաբաժանումները նույնպես ունեին էտալրեա-ի զուտ կոմի-չ-ի հրամանատարությամբ⁵:

Այսպիսով մեզ թվում է, որ Կոնստանդնուպոլսի հայրը կրում էր comes-ի կոչումը որպես մի bandon-ի հրամանատար կամ էտալրեա-ում, և կամ տազմատիկ գորաբաժանման գնդում, որը գտնվում էր Մակեդոնիայում և Թրակիայում *τοποτηροῦται* [«պահակազորի պետերի»] հրամանատարության ներքո, ինչպես ցույց է տվել Ջ. Բյուրիին: Այս ամենը մեզ կատարելապես կրացատրեր այն անորոշությունը, որը պարուրում էր այդքան համեստ կոչում ունեցող մեկի անձը, անորոշություն, որը Կոնստանդնուպոլսի փառավոր մուտքից հետո դրդել է պատմագիրներին հետահայեցողական ձևով

¹ Ջեմալ-է-Դին. մեջբերված է *B. Pöze, Βασιλειῆς Βουλγαροδοξία*, c. 319.

² *Արու-Տարաք*, Հասնի՝ Լևոն Մարկավազի հրատարակության մեջ, էջ 381:

³ *De ceremoniis*, pp. 553, 576, 607; *Georgius Monach.*, pp. 846-847. *Stu J. Bary, The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, pp. 106-108.

⁴ *Cedrenus*, II, p. 635; *De ceremoniis*, p. 518.

⁵ *Philotheus, Cletorologium* (= *De ceremoniis*), p. 716 (ed. *J. Bary*, p. 139).

մրանց հորը կոչել «comes՝ երկրի հզոր ազնվականների շարքում», մինչդեռ դա անորոշ մի մակդիր է, որին նա արժանացել է որդիների անվան և աչքի ընկնող հատկանիշների շնորհիվ¹:

¹ Նշենք որպես իրազեկում, որ ըստ Յանայի (*B. Pöze, c. 5*) Մամուել անունով մի հայ 978 թ. ապստամբություն է բարձրացրել Անտիոք քաղաքի կառավարիչ Ռոբայ-Ալլահի դեմ, սակայն անհաջողությամբ է մատնվել և դիմել փախուստի: Բազմաթիվ հայերի հետ միասին նա Սկիերոսի կողմնակիցն էր: Նրա անունն ու ասպարեզ գալու տարեթիվը ստիպում են մտածելու Կոնստանդնուպոլսի մասին, քանի որ Մամուել անունը, մինչ Կոնստանդնուպոլսի հայտ գալը, գրեթե օտար էր բյուզանդական անվանակոչությանը: Կարելի է այդ ապստամբ Մամուելին նույնացնել Կոնստանդնուպոլսի «մեծ քաղաքի» երկրորդը, որ նա ժամանում էր կայսերը, նրբ անցել է Սկիերոսի կողմը, ինչպես դա արել է *Σαχάτιος Βραχάμιος-ը*՝ Օնչկիկի յոթ դավադիրներից մեկը, և կամ Կուլեյրա - *Κουλέρι* պատրիկը՝ մեկ այլ հայ, Սկիերոսի կառավարիչը ճախ Անտիոքում, հետագայում Մելիտենում: Կայսեր հետ հաշտվելուց հետո, Մամուելը կարող էր Մակեդոնիա գործուղված լինել ճիշտ այնպես, ինչպես Գրիգոր Տարոնացին, որը հարել էր Սկիերոսին, սակայն ավելի ուշ նշանակվել է Թեսալոնիկի ստրատեգոս: Մեզ անհայտ պայմաններում Մամուելը կարող էր անցած լինել բուլղարների կողմը և 980 թ. սկսած մենք նրան տեսնում ենք բուլղարների կողմից պատերազմելիս ճիշտ այնպես, ինչպես Նիկիոցան, որը նույնպես բուլղար չէր և որը 983-986 թթ. գրադեցնում էր Լարիսայի կառավարիչ պաշտոնը, իսկ հետագայում իրեն դրսևորել է որպես Բուլղարիայի անկախության կողմնակից:

Մամուելը կամ մի փաստ, որը կարծես թե հակասում է մեր ենթադրությանը: Մամուելն անունն անցած էր դյուրաբրինգի Խրիստիանի դստեր հետ և ուներ մի որդի՝ Գաբրիել-Ռոմանոս, որը 986 թ. արդեն հասուն էր և դա մեզ ստիպում է Մամուելի անունը տեղադրել մոտ 970 թվականին: Շտապողական կլիներ դրանից արտածել, որ այդ ժամանակաշրջանում Մամուելն արդեն Բուլղարիայում էր, քանի որ մենք չգիտենք, թե ինքը Խրիստիանը ո՞ր ժամանակաշրջանից էր հաստատվել Դյուրաբրինգում: Մամուելից առաջ այդ քաղաքը բյուզանդական ստրատեգոս էր և այն գրավել էր Մամուելը: Խրիստիանը բուլղարական անուն չէ, իսկ մենք այլ փաստեր չունենք նրան տեղական իշխան համարելու համար: Կոստանդնուպոլսի դուստրը, հերետիկոս էր համարվում այն իմաստով, որ իմաստով հերետիկոսություն էին համարվում «Մամուելի մեղքը, նովատականների և հայերի աղանդները»: Մա նշանակում է, որ նրանց կասկածում էին պավլիկյանների կամ բոգոմիլների համայնքների պատկանելու մեջ: Հետևաբար *Χρυσήλιος* [«Ոսկե արև»] արդյա՞ք չի կարող ունենալ նույն ծագում, ինչ *Χρυσόχειρος* [«Ոսկե ձեռք»]: Վասիլի շատ հայտնի գորավար Լևոն Մելիտենոս իր անունը ստացել է Կոլոնեայի շրջանի Մելիսա կամ Մելիտա (որտեղից է *Μελισσοπέτριον*) քաղաքից, որն այժմ կոչվում է Մելիտա (բուլղարական կառավարությունն այն փոխել դարձրել է Համիդիե) և գտնվում է Կոլոն-Հիսարից մի քանի կիլոմետր հեռու: Կոլոնեան պավլիկյանների գրաված շրջաններից մեկն էր: 1223 թ. գրված հայկական մի Ավետարանի հիշատակարանում մենք կարող ենք «Նիկիոպոլիս Աքշար կոչվող և Մելիսա մականուն ունեցող հայկական շրջանում, Քանի՞ն քաղաքում» (*Հ. Բարսեղ վրդ. Մարգրիտիան, Մայր ցուցակ հայերին ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վեներաի, հատ. Ա, Վեներաի, 1914, էջ 423*): Այդ շրջանը անվանում էին նաև Մելիսա: Այսպես արարական աղբյուրներում Մելիտենոսին կոչում էին «*isaba՝ al dhabab*», առաջինըն *χρυσόδακτυλος* [«ոսկեմատ»], որը *Χρυσόχειρος-ի* (*B. Pöze, Βασιλειῆς Βουλγαροδοξία*, c. 240) համարժեքն է: Խրիստիանյոս նշանակում է «ոսկյա ձեռք» ունեցող մարդ՝ «առատաձեռն», «մեծաշուք»: Խրիստիան՝ «ոսկյա արև ունեցող» մարդ, անունը բավարար իմաստ չունի, սակայն կունենա, եթե մենք այստեղ տեսնենք հայկաբանություն: Հայկական «արև» բառը նաև «կյանք» է նշանակում և շատ տարածված է եղել դասական ժամանակներից մինչ օրս: Այդ իմաստից են գալիս հետևյալ արտահայտությունները. *զարև հարամի* - սպանել, *զարև պարզել* - կյանքը խնայել, *արևաշատություն* - երկարակյցություն, առողջություն = *եւ էտ քոլլե*. Արևշատ հաստիկ անունը բառացիորեն նշանակում է քոլլե: Հետևաբար *χρυσήλιος*՝ «ոսկյա կյանք ունեցող» մարդ, կնշանակեր «երջանիկ, բախտավոր մարդ»: Նրա

ԱՇՈՏԸ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՎԼԱԴԻՄԻՐԸ

Գրիգոր Տարոնացու որդի Աշոտի վիպական պատմությունը բավականաչափ հայտնի է: Սամուելը հարձակվում է Թեսաղոնիկեի կառավարիչ Գրիգոր Տարոնացու վրա և գերեվարում նրա որդի Աշոտին: Սամուելի դուստրը, որի անունն ըստ Միքայել Դեվոլացու Միրոսլավա էր, սիրահարվելով երիտասարդ բանտարկյալին, հորից թույլտվություն է խնդրում ամուսնանալու նրա հետ, մերժվելու դեպքում սպառնալով ինքնասպան լինել: Սամուելը հարկադրված է լինում հավանություն տալ ամուսնությանը: Նա տոնում է նրանց հարսանիքը և փեսային նշանակում Դյուրաքիոն *ἐπί φυλακῆ τάχα τῆς χώρας* [«իրև երկրամասի պահապան»]: Երիտասարդ ամուսինները վճռում են փախչել Կոստանդնուպոլիս: Բյուզանդական մի նավ, որը խարսխել էր Դյուրաքիոնի ջրերում, վերցնում է նրանց և տանում մայրաքաղաք: Վասիլ կայսրը պատվով ընդունում է նրանց: Աշոտը ստանում է մագիստրոսի պատվաստիճան, իսկ նրա կինը՝ պատրիկոսի (Հատի): Աշոտը բերել էր Դյուրաքիոնի ազնվապետի՝ Խրիստիանոսի, նամակը, որով հեղինակը խոստանում էր կայսերը հանձնել քաղաքը, փոխարենը խնդրելով պատրիկի պատվաստիճան իր և իր երկու որդիների համար: Առաջարկն ընդունվում է, իսկ քաղաքը հանձնվում է Եվստաթիոս Դափնոսելոս պատրիկին¹:

Կեղրենոսը՝ այս պատմության հեղինակը, չգիտե Սամուելի դստեր՝ *Μιροσθλάβρα* (Միրոսլավա) անունը, որը մեզ է հասցրել Դեվոլի եպիսկոպոսը²: Նա չգիտե նաև, որ Խրիստիանոսը Միրոսլավայի մորենական մեծ հայրն է: Ըստ Կեղրենոսի Միրոսլավայի ամուսնությունը տեղադրվում է Սպերիսեսի ճակատամարտից հետո. *Ὁ Σαμουήλ δὲ πρὸς τὰ οἰκεία ἀνασωθεὶς γαμβρὸν ἀγεται ἐπὶ τῆ αὐτοῦ θυγατρὶ Ἀσώτην* [«Սամուելն էլ, անվնաս վերադառնալով սեփական տիրույթները, իբրև փեսա է <ունենում> Աշոտին, ամուսնացնելով նրան իր դստեր հետ»]³: Բայց ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել երիտասարդ ամուսինների և Խրիստիանոս եղբայրների փախուստը: Կեղրենոսի շարադրանքը կարող է կարծել տալ, որ բոլոր այն իրադարձու-

անունն ու աղանդը մեզ տեղափոխում են հայ պալիկյանների միջավայրը: Եթե ընդունենք, որ Խրիստիանոսը ծագումով Կոլոսեայից էր և Սամուելի ամուսնության պահին դեռևս Դյուրաքիոնում չէր, ապա շատ բնական կլիներ ենթադրել, որ Դյուրաքիոնը գրավելու պահին նա արդեն Սամուելի անբնակարան էր և որպես աքաղախն նա իր փեսայից է ստացել այդ քաղաքը:

¹ Cedrenus, II, p. 451.

² V. Prokič, Die Zusätze, S. 29, § 14.

³ Cedrenus, II, p. 451.

թյունները, որոնց մասին նա մեզ տեղեկացնում է, տեղի են ունեցել միաժամանակ:

Մենք արդեն նախազգուշացրել ենք, որ չպետք է շփոթության մեջ ընկնել այլ հիշել, թե ինչ եղանակով է մեր ժամանակագիրը շարադրում նյութը: Ըստ մեկ այլ աղբյուրի Դյուրաքիոնը հանձնվել է 1005 թ. *redii Durachium in manus imperatoris per Theodorum* [«Թեոդորոսի շնորհիվ Դյուրաքիոնը վերադարձավ կայսեր ձեռքը»]¹:

Այս Թեոդորոսը Խրիստիանոս ազնվապետի որդին էր, իսկ նրա երկրորդ որդու անունն էր Նիկողայոս: 1033 թ. Նիկողայոսը գրավում է Բերկրի ամրոցը արաբ Ալեյիմից, որն այն զիջում է կայսերը պատրիկի պատվաստիճանի դիմաց. *Καὶ τὸ φρούριον μὲν παρειαλήφει ὁ πατρικίος Νικόλαος ὁ Βούλγαρος, ὃ Χρυσήλιος τὸ ἐπώνυμον* [«Եվ ամրոցը ստանում է Նիկողայոս Բուլղար պատրիկը, որի մականունը Խրիստիանոս է»]²: Դժգոհ մնալով մայրաքաղաքում իր որդու հանդեպ կայսեր ցուցաբերած ոչ պատշաճ վերաբերմունքից՝ Ալեյիմը պաշարում է ամրոցը և վերագրավում: Վեց հազար զինվորից կազմված կայազորը սրի է քաշվում: Նիկողայոսն ամենայն հավանականությամբ զոհվում է մնացածների հետ միասին: Քիչ անց Նիկետաս Պեգոնիտեսը ամրոցը ետ է գրավում:

Նիկողայոսի եղբայր Թեոդորոսը հիշատակված է 1057 թ. ապստամբական իրադարձությունների կապակցությամբ. *ὁ πατρικίος Θεόδωρος ὁ Χρυσήλιος-ը* [«Թեոդորոս Խրիստիանոս պատրիկը»] այլոց հետ երդվել էր հավատարիմ մնալ Միքայել VI կայսրին, սակայն բոլորի հետ միասին ապստամբ բանակի մոտենալուն պես նա նույնպես դրժում է երդումը³:

1005 թ. Դյուրաքիոնի հանձնումը, չնայած Լուպուսի որոշակի վկայությանը, այնքան էլ ճշգրիտ չի թվում: Կեղրենոսն ասում է, որ Խրիստիանոսի առաջարկն ընդունվել էր Եվստաթիոս Դափնոսելոսի կողմից: Հարց է ծագում. արդյո՞ք նա չի կանխում այն իրադարձությունը, որը տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ 1018 թ., երբ Եվստաթիոսը նշանակվել է Դյուրաքիոնի ստրատեգոս: Սամուելի վարած ամրոցը պատերազմի ընթացքում չի խոսվել ո՛չ այդ քաղաքի, ո՛չ էլ դրա ստրատեգոսների մասին: Դա շատ կարևոր պահակապետ էր, որին կարելի էր հենվել Սամուելի վրա քնեքից հարձակվելու համար, եթե Վասիլը իսկապես դրա տերը լիներ: Մենք չենք տեսնում նաև

¹ Lupus Protospatharius, Monum. Germ. Hist. Scriptores, t. V, p. 57.

² Cedrenus, II, p. 502. Περακρί-ն (Բերկրի) այսօր Բերկրի-կալա, հին ամրոց է, որը գտնվում է Վանա լճի հյուսիսային ծայրակետում: Կեղրենոսն այն նշում է որպես *ἔγγιστα Βαβυλώνας* (!) [«շատ մոտ է Բաբելոնին»]:

³ Cedrenus, II, pp. 635-636.

Սամուելի գործողություններն ուղղված իր քիկունքին սպառնացող այդ պահակակետի դեմ:

Իսկ մյուս կողմից՝ 1005 թ. և հետագայում, մինչև Սամուելի մահը, հակամարտող կողմերի միջև խաղաղություն էր տիրում, քանի որ Վասիլն ընդհատել էր իր հարձակումները: Պատերազմի ճակատագրական ավարտը դեռևս շատ հեռու էր: Ոչ մի ծանրակշիռ պատճառ չկար, որը կարող էր ստիպել Խրիստելիոսին դավաճանելու իր տիրակալին և քաղաքը վաճառելու չնչին գնով:

Ամեն ինչ փոխվում է Սամուելի մահից և նրա որդի Գաբրիել-Ռոմանոսի սպանությունից հետո: Փորձանքը գալիս է նաև Դյուրաքիոն: Քանի դեռ թագավորում էր Վլադիմիրը՝ «Տրիմալիային» և Մերվիային հարևան շրջանների իշխանը, *ήρεμιάν ειχε τὰ ἐν Δυρραχίω* [«Դյուրաքիոնի տարածքում խաղաղություն էր տիրում»]: Ինչու՞ նրա մահը պետք է ազդեր Դյուրաքիոնի ճակատագրի վրա: Գաբրիել-Ռոմանոսի սպանությունից հետո Վլադիմիրը ենթարկվել է Հովհաննես-Վլադիսլավին՝ Գաբրիելին սպանողին: Քիչ անց Հովհաննես-Վլադիսլավը սպանում է նաև Վլադիմիրին և բազմիցս հարձակվում Դյուրաքիոնի վրա: Ուրեմն Վլադիմիրն ինչ-որ կապ ուներ Դյուրաքիոնի հետ: Ի՞նչ կապ: Կեղրենոսի շարադրանքը լիովին պարզ չէ: Հարկավոր է այն լուսաբանել:

Վլադիմիրը «Սամուելի փեսան» էր՝ *ὁ ἐπὶ θύγατρὶ τοῦ Σαμουήλ κηδεστής* [«ամուսնացած Սամուելի աղջկա հետ»]: Միքայել Դեվոլացին ուղղում է. *ὁ ἐπὶ θύγατρὶ Θεοδώριτου τοῦ Σαμουήλ κηδεστής* [«ամուսնացած Թեոդորիտոսի՝ Սամուելի <ներձավորի> աղջկա հետ»]¹: Վ. Պրոկիչը կարդում է *Θεοδώρα* (Թեոծարիտոս-ի փոխարեն), համարելով, որ դա Սամուելի ենթադրյալ դուստրն է: Սակայն Միքայել եպիսկոպոսի նշումն ինքնագիր է, և գերադասելի նրա շարադրանքը բողոքել այնպիսին, ինչպիսին կա և Թեոդորիտոսը դիտարկել որպես Թեոդորոս՝ Դյուրաքիոնի տեր Հովհաննես Խրիստելիոսի որդի: Եւ Սաμουήλ որակումը ցույց է տալիս Թեոդորիտոսի ազգակցական կապը Սամուելի հետ, որի փեսան էր նա: Հենց այդ պատճառով նա «սամուելական» էր: Կեղրենոսը նույն կերպ է անվանում Իբերիայի թագավորին *τὸν τοῦ κουροπαλάτου Δαβὶδ Γεώργιον* [«Դավիթ կյուրոպաղատի Գեորգը»]²: Գեորգիոսը Դավթի որդին չէր, այլ հեռավոր մի զարմիկ, այսպես ասած «կյուրոպաղատական»:

Ուրեմն Վլադիմիրը Սամուելի կողմնակիցն էր և դա էր պատճառը, որ Հովհաննես-Վլադիսլավը սպանել է նրան: Նրա մահվան հետևանքով Դյու-

րաքիոնի շուրջ անպեր են կուտակվել: Դա պարզապես նշանակում է, որ նա դեռ քաղաքի տերը չէր և այն դեռ չէր անցել կայսեր ձեռքը: Խրիստելիոսի առաջարկի և Եվստաթիոս Դափնոմելոսի կողմից Դյուրաքիոնի գրավումը 1005 թվականով թվագրելն իրեն չի արդարացնում: Դյուրաքիոնի պատմությունն այլ կերպ է ներկայանում: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Գաբրիել-Ռոմանոսի սպանությունից հետո է, որ Խրիստելիոսը Դյուրաքիոնի կապակցությամբ բանակցություններ է սկսում Վասիլի հետ, գերադասելով այն հանձնել կայսերը և ոչ թե Հովհաննես-Վլադիսլավին: Վլադիմիրը պահանջել է քաղաքը և այն գրավել Խրիստելիոսի դասալքությունից հետո: Նա ճանաչել է Հովհաննես-Վլադիսլավի իշխանությունը և այսպիսով ապահովել գրավված քաղաքի խաղաղությունը: Սակայն քիչ անց Հովհաննես-Վլադիսլավը դրժելով եպիսկոպոսի միջնորդությամբ տրված երդումը սպանել է Վլադիմիրին և եկել Դյուրաքիոնը գրավելու: Քաղաքն ընդվզում է իր իշխանին սպանողի դեմ: Օրբիտում գտնվող Վասիլը պատրաստ էր օգնության գալ քաղաքին և օգտագործել իր իրավունքը քաղաքի նկատմամբ, բայց Իվացեսի գործողությունները խանգարել են դրան: Հետագայում մենք տեսնում ենք, թե ինչպես է զորավար Նիկետաս Պեդոնիտեսը՝ «Դյուրաքիոնի ստրատեգոսը», պաշտպանում այդ քաղաքը Հովհաննես-Վլադիսլավից: Հովհաննեսի հետ նրա մեծամարտն ավարտվում է վերջինիս մահով¹: Վասիլը գալիս է Օրբիս, այնտեղ բողոքում Եվստաթիոս Դափնոմելոսին որպես արխոնտ և մեկնում Դիարոլիս: Եվստաթիոսը հաղթում է Իվացեսին, որը Հովհաննեսի մահից հետո ստանձնել էր երկրամասի պաշտպանությունը, նրան տանում է կայսեր մոտ և ի վարձատրություն նշանակվում Դյուրաքիոնի ստրատեգոս: «Իր ցանկացած ձևով կարգավորելով Դյուրաքիոնի, Կոլոնեսյի և Դրյուիմուպոլսի գործերը, դրանք զորքով և ստրատեգոսներով համալրելուց հետո», կայսրը մեկնում է Դիարոլիսից: Զգացվում է, որ այստեղ խոսքը նոր նվաճված քաղաքների կյանքը կազմակերպելու մասին է, այդ թվում նաև Դյուրաքիոնի: Կեղրենոսի համապատասխան հատվածը, ուր նկարագրված է այդ քաղաքի հանձնումը Հովհաննես Խրիստելիոսի կողմից, չի համընկնում Լուպոսի վկայությանը, որը հանձնումը վերագրում է Թեոդորոսին: Կարծես թե Դափնոմելոսի հիշատակությունն այդ նույն հատվածում վերաբերում է նրա նշանակմանը 1018 թվականին:

Խրիստելիոս եղբայրները հեռացել են Դյուրաքիոնից 1015–1016 թթ. ուրիշ բուլղար առաջնորդների հետ միասին: Չենք կրելու ունակ բուլղարները տեղափոխվել են Հայաստան՝ Վասպուրական. *τοὺς μὲν οὖν ὄπλα*

¹ Cedrenus, II, p. 463.

² Ibid., II, p. 447.

¹ H. Grégoire, Sur Nicétas Pégonitès, «Byzantion», t. XII (1937), p. 285.

δυναμένους κινεῖν εἰς Ἀσπρακονίας ἐκπέμπει ὁ βασιλεὺς [«զենք կրելու ունակներին քազավորը ուղարկեց Վասպուրական»]¹: Ամենայն հավանականությամբ Նիկողայոս Խրիսեփոսը այդ բուլղարների թվում էր և մենք նրան տեսնում ենք Բերկրիում 1033 թվականին:

Իրադարձությունների ընթացքը, այնպիսին, ինչպիսին ներկայացված է այստեղ, հաստատվում է Դիոկլետյանի քահանայի շարադրանքով: Մեզ հատկապես հետաքրքրում է, թե նա ինչ է պատմում Վլադիմիրի մասին, որի կյանքն այս հեղինակի շարադրանքում զարմանալիորեն նման է այն ամենին, ինչ մենք գիտենք Աշոտի մասին:

Ահա Վլադիմիրի պատմությունը, որի եղերական մասը նրան դարձրել է սերբա-բուլղարական նշանավոր մահառակ:

Մամուելը՝ բուլղարների արքան, արշավում է Վլադիմիրի դեմ, որը չցանկանալով ենթարկվել նրան՝ հեռանում է դեպի mons Obliquus [«զահավեժ լեռ»]: Նրա զինակիցներից մեկը դավաճանում է Վլադիմիրին, ինչպես ժամանակին դա արել էր Հուդան, և ցանկանում նրան հանձնել Մամուելին: Վլադիմիրը հայտնում է իր մարդկանց, որ ինքը լավ հովվի նման պատրաստ է անձը զոհել իր գառների համար: Մամուելը գերի է վերցնում նրան և տանում գահանիստ Պրեսպա քաղաքը: Վլադիմիրը բանտում է: Հայտնվում է մի հրեշտակ և ավետում նրան մոտալուտ ազատագրման և մահատակության մասին:

Կոստրան՝ Մամուելի դուստրը, Մուրբ Հոզու ներշնչանքով, հորից թույլտվություն է խնդրում իր աղախիներին ուղեկցությամբ գնալ բանտ և լվանալ կալանավորների գլուխները և ոտքերը:

Մանկամարդ աղջիկը բանտարկյալների մեջ տեսնում է Վլադիմիրին, որը նրան թվում է pulcher in aspectu humilis, mansuetus atque modestus, et repletus sapientia et prudentia Domini [«չքնաղ էր՝ խոնարհ երևալով, հեզ և համեստ, և լի Աստծո իմաստությամբ և ողջախոհությամբ»], և զրուցում է նրա հետ: Ձգացված գերի պատանու տարիքից, նրա գեղեցկությունից՝ արքայադուստրը, իմանալով, որ նա թագավորական զարմից է, մատրդվում է նրան ազատել շոքաներից: Աղջիկը ծնկաչոք աղերսում է հորը. «Mi pater et domine, scio quia daturus es mihi virum sicut mos est, nunc ergo si tuae placet magnitudini aut des mihi virum Vladimirus regem quem tenes in vinculis aut scias me prius morituram quam alium accepiam virum» [«Հայր և տեր իմ, գիտեմ, որ տալու ես ինձ կնության, ինչպես <պահանջում է> սովորույթը, ուստի այժմ, եթե բարեհաճի մեծությունդ, կամ տուր ինձ իբրև ամուսին Վլադիմիր արքային, որին պահում ես կապանքներում, կամ իմացիր, որ ես

ավելի շուտ կմեռնեմ, քան կամուսնանամ այլ մարդու հետ»]:

Մամուելը Վլադիմիրին ազատում է բանտից, բաղնիք է ուղարկում, հագցնում թանկարժեք զգեստներ և տոնում նրա և Կոստրայի հարսամիջոց: Նա Վլադիմիրին վերադարձնում է նրա թագավորությունը [«և տալիս է նրան իր հայրերի երկիրը և թագավորությունը և Դյուրաքիոնի ամբողջ տարածքը»] dedit ei terram et regnum patrum suorum totamque terram Duracenorum: Միևնույն ժամանակ Մամուելը թույլ է տալիս Վլադիմիրի քեռուն՝ Դրագիմարուսին, տիրանալ *Տրիբունիայի հողերին*:

Վլադիմիրն իր կնոջ հետ ապրում է «տուրբ և առաքինի» կյանքով: Քիչ անց մահանում է Մամուելը և նրան հաջորդում է որդին Ռադոմիրը (= Գարրիել-Ռոմանոսը): Վերջինս պայքարում է Վասիլի դեմ նույն արիությամբ, ինչ իր հայրը և գրավում «ամբողջ տարածքը մինչև Կոստանդնուպոլիս»: Հուսահատված Վասիլը միջոց է փնտրում Ռադոմիրին ոչնչացնելու համար: Նա հորդորում է Վլադիմիրին սպանել Ռադոմիրին, ինչպես Մամուելը սպանել էր նրա հորը: Վլադիմիրը կատարում է կայսեր ցանկությունը՝ Ռադոմիրին սպանելով որսորդության ժամանակ: Հետո մարդասպանն իր մոտ է երավիրում Վլադիմիրին: Վերջինիս կինը՝ Կոստրան, անձամբ գնում է Վլադիմիրին մոտ նրա անկեղծությունը ստուգելու համար: Կոստրային ընդունում են մեծ բարյացկամությամբ: Վլադիմիրը, սրտապնդվելով, գնում է Վլադիմիրին մոտ այն բանից հետո, երբ վերջինս երկու եպիսկոպոսների և մի ճգնավորի միջոցով խոստանում է նրան անվտանգություն: Այդուհանդերձ, Վլադիմիրը ճանապարհին մահափորձ է կատարում նրա դեմ: Հրեշտակը փրկում է Վլադիմիրին, սակայն երբ մայիսի 22-ին նա հասնում է Պրեսպա՝ Վլադիմիրին արքունիք, նրան սպանում են: Կոստրան նրա դին տեղափոխում է Կրահնա՝ իր քնակատեղի քաղաքը, և հողին հանձնում Ս. Մարիամ եկեղեցուն:

Վլադիմիրը իր բանակն առաջնորդում է դեպի Դյուրաքիոն, որը կայսրը նրան էր խոստացել: Նա բանակել էր քաղաքի դիմաց, երբ հայտնվում է Վլադիմիրի կերպարանքով մի զինվոր, և Վլադիմիրը սկսում է բարձրաձայն զոչել. «Currite, mei milites, currite et defendite me, quia Vladimirus occidere me vult; et haec dicens surrexit de solio suo ut fugeret, statimque percussus ab angelo corruit in terram et mortuus est corpore et anima» [«Հասեք, զինվորներս, հասեք և պաշտպանեք ինձ, քանզի Վլադիմիրը ցանկանում է ինձ սպանել: Եվ այդ ասելով, <Վլադիմիրը> ցատկեց աթոռից, որ փախչի, բայց իսկույն հրեշտակից հարվածահար լինելով՝ ընկավ գետնին և մեռավ մարմնով և հոգով»]:

Վլադիմիրին հաջորդում է նրա քեռին՝ Դրագիմարը, որը ևս արժանանում է Վլադիմիրի ճակատագրին: Նրա հղի կինը գնում է իր մեծ հոր մոտ՝

¹ Cedrenus, II, p. 462.

Բոսնա, ուր մի ուսար է ունենում, որին Դորրոսլավ է անվանում: Վերջինս անուսանում է Սամուելի բռան հետ և նրանից հինգ ուսար ունենում՝ Գոյխլավ, Միխալա, Սաանեկ, Ռադոսլավ և Պրեդիմիր: Վասիլը վերսկսում է պատերազմը Բուլղարիան, Ռասսան, Բոսնան և Դալմատիան նվաճելու համար: Դորրոսլավն առերես ենթարկվում է կայսերը, սակայն ծածուկ զրգռում է իր հպատակներին բյուզանդական զերիշխանության դեմ: Ապստամբություն է բռնկվում, որի ժամանակ բոլոր հույն առաջնորդները սպանվում են:

Կայսրը Դորրոսլավի դեմ է ուղարկում Արմենոպոլոս զորավարին. *unum ex ducibus suis nomine Armenopolos* [«Դուքերից մեկը՝ Արմենոպոլոս անունով»]: Դորրոսլավը հարձակվում է նրա վրա և սպանում. *Gladio percussit atque de equo in terram proiecit* [«Հարվածեց սրով և ձիուց վայր գցեց»]:

Կայսրը Կուրսիլիոս տոպարքոսի հրամանատարությամբ նրա դեմ է ուղարկում մեկ այլ զորք. *Exercitum misit Durachium mandans cuidam Cursilio toparchae qui illis diebus Durachium totamque terram Duraccinorum tenebat* [«Ձորք ուղարկեց՝ Դյուրաքիոնը վստահելով ոմն Կուրսիլիոս տոպարքոսի, որն այդ օրերին <իր ձեռքին> ուներ Դյուրաքիոնը և դրան մերձակա ամբողջ տարածքը»]: Դորրոսլավը նույն հաջողությամբ հաղթում է նրան և Կուրսիլիոսը ստացած վերքերից մահանում է փախուստի ճանապարհին. *In quo loca posita est crux quae usque hodie crux Cursilio vocatur* [«Որտեղ խաչ դրվեց, որը մինչ օրս կոչվում է Կուրսիլիոսի խաչ»]¹:

Այս պատմությունը խիստ ուշագրավ է, որովհետև ցուցադրում է, թե ինչպես էին բարեպաշտ վանականները երբեմն աղավաղում պատմությունը և ձևափոխում պատմական անձնավորություններին: Մենք պարզորոշ տեսնում ենք այն պատահիկները, որոնցից հյուսվել է այս կտավը՝ պատմառիկներ, վերցված տարբեր տեղերից:

Պատմության հեղինակը Կեդրենոսի միջոցով գիտե, որ Վլադիմիրի կինը Սամուելի դուստրն էր: Սակայն նրա անունն ըստ բուլղար ուսումնասիրողների ոչ թե Կոսարա էր, այլ Թեոդորա: Մենք հիմա կտեսնենք, որ Կոսարան շատ հետաքրքիր անուն է, որը որոշ իմաստով, ինչպես լուսաբանելու ենք ստորև, իր մեջ թաքցնում է անվանակիր աղջկա ծագումը: Բոլոր դեպքերում Սամուելի դուստրը, որը սիրահարվել էր հոր բանտարկյալին,

¹ *Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum. De regno Dalmatiae et Croatiae, lib. VI, 1646.* Նոր հրատարակությունը Մ. Շիշլիի աշխատությամբ. Srpska Kr. Akademija, pos. Izs. Knj. LXVII philos. i philol. Spisi, Knj. 18, Beograd-Zagreb, 1928, pp. 331 sqq. (քննադիր); cf. pp. 121 sqq. ուսումնասիրություն Ս. Վլադիմիրի ավանդության աղբյուրների մասին: Մ. Շիշլիը կարծում է, որ այս շարադրանքի պատմական արժեքը չափազանց աննշան է: Նրա կարծիքով այն չի կարող նույնիսկ իսկական վարքագրական աղբյուր հանդիսանալ:

կրում էր Միրոսլավա անունը և ոչ թե Կոսարա, ինչպես նաև գերին Աշտան էր և ոչ թե Վլադիմիրը: Աշտան էր, որին իր կնոջ հետ ուղարկել էին Դյուրաքիոն Միրոսլավայի մեծ հոր մոտ: Միրահարված օրհորդի ինքնասպան լինելու սպառնալիքին մեծ ծանոթ ենք Կեդրենոսի շարադրանքից: Այն դրված է Միրոսլավայի խոսքի մեջ և վերաբերում է Աշտանին. *ή παϊς έρωτικώς διατεθεισα έξάξειν έαυτην ήπειλει, ει μη νομίμως αὐτῷ συναφθεῖη* [«աղջիկը, սիրահարվելով, սպառնացել է ինքնասպան լինել, եթե նրան օրինական ամուսնության չտան <տղային>»]¹:

Հանդգնություն կլիներ կարծել, որ երկու համանման դեպք, երկու նույնանման սիրային պատմություն տեղի ունեցած լինել Սամուելի ընտանիքում. որ նրա երկու դուստրերը սիրահարված լինեին երկու տարբեր բանտարկյալների, ամուսնացած և իրենց ամուսինների հետ միասին ուղարկված միևնույն Դյուրաքիոն քաղաքը: Իրականությունը շատ ավելի պարզ է: Աշտանի սիրավեպն այնքան գեղեցիկ է նկատվել, որ նման մի պատմություն վերագրվել է մեկ այլ ժողովրդական հերոսի՝ Սամուելի մյուս փեսային՝ Վլադիմիրին²: Ուստի և հակամարտություն է հորինվել Սամուելի և Վլադիմիրի միջև, որի հետևանքով վերջինս դարձել է Սամուելի բանտարկյալը: Վլադիմիրը Տրիբունիայի և Սերվիայի իշխանն էր: Նրան դարձրել են նաև Դյուրաքիոնի իշխան, որպեսզի Աշտանի նմանությամբ ամուսնությունից հետո նրան տեղափոխեն այդ քաղաքը: Տրիբունիան (միգուցե նաև Սերվիան) անցել է Վլադիմիրի քեռուն:

Վլադիմիրը հրեշտակի կերպարանքով ներկայանում է իրեն սպանած Հովհաննես-Վլադիսլավին, և վերջինս սարսափից բղավում է. *currite*՝ «վազե՛ք (իմա՛՝ հասե՛ք)»: Անկասկած սա այն տեսարանի ձևափոխված տարբերակն է, ուր Վլադիսլավի զինվորները բղավում են. *βεζείτε, ὁ Τζαϊσαρ!* [«Փախե՛ք, սա կայսրն է»]:

Միակ պատմական փաստը Վլադիմիրի ողբերգական մահն է: Մեացածը հորինվել է Աշտանի և Միրոսլավայի սիրավեպի դրվագների հիման վրա՝ որոշ վարքագրական մանրամասների ներխուսմամբ:

¹ Cedrenus, II, p. 451.

² Պարոն H. Grégoire արդեն 1935 թ. Շեքսպիրի «Փոթորիկ» պիեսի բուլղարական ծագման մասին իր ուսումնասիրության մեջ՝ «Bulletin de l'Institut archéologique bulgare», IX, p. 93 գրում էր. «Ի՞նչն է իրական այս հիասքանչ պատմության մեջ, որի թուլությունը կայանում է նրանում, որ այն շատ նման է Սամուելի մյուս դստեր՝ Միրոսլավայի, իր հոր մեկ այլ գերի հայ Աշտանի հետ սիրո և ամուսնության պատմությանը: Մենք դա չգիտենք»: Հիշեցնենք, որ պարոն Ա. Գրեգուարը այս սիրավեպը համարում է «Փոթորիկի և հատկապես Ֆերդինանդի և Միրանդայի (= Միրոսլավայի) սիրային պատմության» սկզբնաղբյուրը: Դիոկլետիայի քահանայի և Շեքսպիրի միջև միջանկյալ օղակը կարող էր լինել իտալական որևէ վեպ, որը սկիզբ կառներ պատմական որևէ աշխատությունից, ինչպիսին է M. Orbinii-ի, Regno degli Slavi, (1601), որը Diocleas-ի [երկը] թարգմանել է իտալերեն:

Աշոտի և Խրիստելիոսի մասին հիշողությունը ամբողջովին չի ջնջվել Դիոկլետիայի քահանայի շարադրանքում:

Ուսումնասիրողների համերաշխ կարծիքով Դորրոսլավ իշխանը՝ Վլադիմիրի հաջորդը, համապատասխանում է Ստեփան Վոխլավի պատմական անձին: 1040 թ. Ստեփանն ապստամբում է բյուզանդական գերիշխանության դեմ, վատարում է Թեոփիլոս Էրոտիկոս ստրատեգոսին և հաղթում Գեորգիոս Պրիվատաս ներքինիի հրամանատարության ներքո գտնվող գորքին¹: Կոստանդին [IX] Մոնոմախը հրամայում է Դյուրաքիոնի ստրատեգոս Միքայելին՝ Անաստաս լոգոթետեսի որդուն, զնալ և ետ շարտել Սերբիայի հանդուգն իշխանին, քանի որ վերջինս սկսել էր ասպատակել կայսեր հպատակ հարևան երկրները: Սերբ իշխան Ստեփանը բյուզանդացի զորավարին ներքաշում է իր երկրի խորքը, կտրում մահաճյուղի ճանապարհն ու ոչնչացնում նրա ամբողջ գորքը²:

Դիոկլետիայի քահանայի շարադրանքում Դորրոսլավը ներկայացնում է Ստեփան Վոխլավին, սակայն պատմական անձինք հանդիսացող Թեոփիլոս, Գեորգիոս և Միքայել զորավարների փոխարեն, որոնց նա չի ճանաչում, հիշատակում է նրանց դերը կատարող երկու այլ զորավարների: Մեկի անունն է Արմենոպոլոս, մյուսինը՝ Կուրսիլիոս: Ո՞վքեր են դրանք: Չարմանալի է, որ ոչ ոք չի նկատել, որ առաջինը՝ Արմենոպոլոսը, Աշոտն է՝ «հայի որդի», իսկ երկրորդը՝ Կուրսիլիոսը, Խրիստելիոսն է՝ Դյուրաքիոնի տոպարքոսը, կամ *πρωτεύων*-ը [«առաջնորդ»]: Աշոտը և Խրիստելիոսը լքել էին Դյուրաքիոնը և անցել կայսեր կողմը: Դրանից հետո մեր հեղինակն իրավունք ունի նրանց համարելու բյուզանդացի զորավարներ և ուղարկելու Դորրոսլավի՝ Վլադիմիրի քեռորդու, դեմ մարտնչելու: Աշոտին ու Խրիստելիոսին վերաբերող արժեքավոր վկայությունները Դիոկլետիայի քահանան անշուշտ քաղել է ժողովրդական մի գրույցից, որը պահպանվել է «Կուրսիլիոսի խաչի» շնորհիվ: Դա անտարակույս Խրիստելիոսների ընտանիքի անդամներից մեկի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանն է: Ավելի ուշ այն համարել են Դյուրաքիոնի հռչակավոր տոպարքոս Կուրսիլիոսի գերեզմանը:

Աշոտի արժանիքներն ու բնորոշ հատկանիշները վերագրելով Վլադիմիրին, նրան բնականաբար տեղափոխել են մեկ այլ՝ Վոխլավի ժամանակաշրջանը:

Խրիստելիոս անվան Կուրսիլիոս ձևը մեզ կարող է բացատրել Վլադիմիրի կնոջ՝ Կոստարայի, անվան ծագումը: Կոստարան ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Կուր-

սիլիոս=Խրիստելիոս անվան իգական ձևը: Կոստարան առաջացել է *Corsara* – ից, ուր *r* հնչյունը առնմանվել է *s*-ի, իսկ ինքը *Corsara*-ն արտածված է *Corsala*-ից: Այս անունն ապացուցում է, որ Վլադիմիրը անուանացած էր ոչ թե Սամուելի, այլ Խրիստելիոսի դստեր հետ: Ուրեմն մեր ենթադրությունը, թե Միքայել Դեվոլացու Թեոդորիտոսը Թեոդորոս Խրիստելիոսն է՝ արդարացված է: Ժողովրդական ավանդությունը պահպանել է այդ փաստը, մինչդեռ մեր պատմության հեղինակն այն մասերում, ուր նա կախման մեջ է Կեդրինոսի շարադրանքից, Վլադիմիրի կնոջը ներկայացնում է որպես Սամուելի դուստր:

Վլադիմիրը հետագայում հայտնվում է Հովհաննես-Վլադիմիր անվան ներքո: Այս կրկնակի անվամբ նրան ճանաչում է Քիլենդարի Պախսի վանականը¹: Ո՞րտեղից է գալիս այս հավելյալ անունը: Դա անկասկած Հովհաննես-Վլադիսլավի հետ շփոթելու հետևանքն է: Եվ իսկապես, Պախսին չի ճանաչում Հովհաննես-Վլադիսլավին, նրան նույնացնելով Վլադիմիրի հետ: Նա ևս մեկ շատ լուրջ սխալ է բույլ տվել. Սամուելի որդի Ռադոմիր-Գաբրիելին նա ներկայացնում է որպես երկու տարբեր անձ:

Ռադոմիրը սպանվել է կայսեր և ոչ թե Հովհաննես-Վլադիսլավի կողմից, նրան հաջորդել է Հովհաննես-Վլադիմիրը, մինչդեռ Գաբրիելին բշել էին բուլղարները և նրա փոխարեն դրել Ահարոնի որդի Հովհաննեսին: Պախսին չգիտե, որ վերջինիս անունն էր Հովհաննես-Վլադիսլավ, և ըստ նրա վարկածի Հովհաննես-Վլադիսլավը չէր, որ սպանել էր Վլադիմիրին, այլ «նրա կինը, որը հելլենուսի էր, իր մագիստրոս հոր հետ միասին»: Այդ հանցագործները «ոչ մի գույք չունեին Վլադիմիրի նկատմամբ, որովհետև գաղտագողի հարել էին մի աղանդի, մինչդեռ Հովհաննես-Վլադիմիրը հայտնի էր իր առաքինի վարքով և ուղղափառությամբ»:

Սա հետաքրքիր ակնարկություն է Վլադիմիրի կնոջ, որը մեր հեղինակի կարծիքով Սամուելի դուստրն է, ինչպես նաև Աշոտ մագիստրոսի, օտար (հայկական) ծագման վերաբերյալ: Այս ամբողջ խառնաշփոթի պատճառն այն է, որ բարեպաշտ Պախսին ցանկացել է Հովհաննես-Վլադիմիրին ներկայացնել որպես բուլղար արքա և ոչ թե սերբ: Այդ կապակցությամբ է նա տարակուսանքով նշում, որ Վլադիմիրի վարքի հունարեն տարբերակում նրան ներկայացնում են որպես սերբ արքաներից սերված անձ, մինչդեռ նա պատկանում էր բուլղարական թագավորական ընտանիքին: Նման զեղծարարությունը, նրա կարծիքով, կարող էր լինել միայն չար հույնի կամ սերբի գործ: Այսպես բարի վանականը մեղադրում է այլոց, առանց «տեսնելու գերանն իր աչքի մեջ»:

¹ Cedreus, II, p. 526.

² Ibid., p. 543.

¹ Палеий Желездарски, История Славяноболгарская, София, 1925, с. 28.

* * *

Հաճելի պարտականություն ենք համարում այստեղ շնորհակալություն հայտնել պարոն Անրի Գրեգուարին և պարոն Պոլ Օրծելին, որոնք ազնվություն ունեցան կարդալու այս աշխատության սրբագրության քերթերը և բազմաթիվ ուղղումներ կատարելու: Մեզ հատկապես օգտակար են եղել պարոն Պ. Օրծելի բանիմաց դիտողությունները:

Երախտապարտ ենք նույնպես Բելգիայի Թագավորական ակադեմիային ներկա աշխատությունը հրատարակելու համար [Ն. Ադոնց]:

ԴԱԼԱՍԵՆՈՄԵՐ

Վաղուց հայտնաբերված և հրատարակված հունարեն մի արձանագրություն վրիպել է բյուզանդագետների ուշադրությունից: Այն հայտնաբերել է հայր Ներսես Սարգիսյանը 1843-1853 թթ. Հայաստանում եղած ժամանակ, սակայն հրատարակել է միայն 10 տարի անց՝ 1864 թվականին¹: Արձանագրությունը փորագրված է էրզրումում՝ հին Թեոդոսուպոլսում, քաղաքի չորս դարբասներից մեկի՝ Վրացական կոչվող, դարբասի պատի ներսի կողմում: Այնտեղ եղած երկու արձանագրություններից մեկը գրեթե ամբողջությամբ վնասված է. դրա միայն հետքերն են պահպանվել և այդ թվում նաև, բարեբախտաբար, տարեթիվը.

ω θεε ... κυριε
βοηθει... τω
δουλω...τω
ευκλε...
το βουρ
μηνυ
ετει ζϛ

[«Ո՛վ Աստուած ... Տեր / օգնես / ծառայի<դ> / Եվկլե՞.../ բուտ՞ / անսին/ 690 թվականին»]:

Արձանագրության տակ նշմարվում են ինչ-որ պատկերներ՝ միգակով ձիավոր, հրեշտակ, Աստվածամայրը և նրանց դեմ հանդիման մի ընձառյուծ: Այդ պատկերների կողքին է գտնվում այն արձանագրությունը, որը հետաքրքրում է մեզ.

Κυριε βοηθη τον δουλον σου·
Ρωμανον τον Δαλασινον
κε κατεπανον της Ηβε(ρ)ιας

[«Աստված, ողորմես ծառայիդ՝ Ռոմանոս Դալասենոսին և Իբերիայի կատեպանին»]:

Այսպիսով, արձանագրությունը պատկանում է ոճն Ռոմանոս Դալասեն-

¹ Ն. Սարգիսյան, Տեղագրությունը և Փոքր և Ի Մեծ Հայս, Վեներիկ, 1864:

նութիւն: Նրա ինքնությունը պարզելու համար անհրաժեշտ է ուրվագծել նրա ընտանիքի պատմությունը:

Դալասենոսները պատվավոր տեղ են զբաղում Վասիլ II կայսեր ժամանակաշրջանում պատմական ասպարեզում հայտնված հզոր ավատատիրական ընտանիքների շարքում (1): Նրանց նախնին պետք է համարվի Դամիանոս Դալասենոսը, որին Վասիլ II 995 թ. Անտիոքի դուքս է նշանակել Միքայել Բուրցեսի փոխարեն, որը 994 թ. սեպտեմբերի 15-ին կրած պարտությամբ վարկաբեկել էր իր ռազմական փառքը¹: Դամիանոսը հաջողակ էր իր ռազմական ձեռնարկումներում, հատկապես կառավարման առաջին երկու տարիների ընթացքում՝ հակառակորդ երկիրն ասպատակելով նա հասնում է մինչև Աքրա և Տրիպոլի: 998 թ. հուլիսի 19-ին Ալյանեայի մոտ նա մեծամարտում է Դամասկոսի ամիրա Ջալիս-իբն-Շամամի հետ և առավելությունը իր կողմն էր, երբ սպանվում է նիզակի հարվածից: Նրա երկու որդիները գերեվարվում ու տարվում են Կահիրե: Նրանք ազատ են արձակվում միայն տասը տարի անց²: Աստղիկի տեղեկությունների համաձայն Դամիանոսը «մեռաւ եղբարքն և որդւովն»³: Կեղերենուր տեղյակ է, որ *Δαμιανὸν τε τὸν πατρίκιον δὲ ἦρχεν Ἀντιοχείας πολέμῳ συμβαλόντα τούτοις ἀνεῖλον* [«և Դամիանոս պատրիկին, որը եկավ <մասնակցելու> Անտիոքի պատերազմին, սպանեցին նրանց հետ ընդհարելու ժամանակ»]⁴, բայց նա չի հիշատակում ոչ թշնամու ձեռքն ընկած նրա որդիներին, և ոչ նրա հետ զոհված եղբորն ու որդուն: Շփոթե՞լ է արդյոք Աստղիկն ինչ-որ բան, թե՞ սպանվածներն ու գերի ընկածները տարբեր մարդիկ էին: Վերջին ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում:

Դամիանոսի որդիների անուններն էին Թեոփիլակոս ու Կոստանդին: Թեոփիլակոսը որոշակի դեր է խաղացել Վասիլ II-ի դեմ 1022 թ. Նիկեփորոս Փոկաս-Օռավզի և Նիկեփորոս Քսիֆիասի բարձրացրած ապստամբության ընթացքում: Հայանի է, որ Քսիֆիասը նեմոզոն սպանել է տվել իր դաշնակից Նիկեփորոս Փոկասին: Այդ լուրն ստանալուն պես *πέμπεται Θεοφύλακτος ὁ Δαμιανοῦ τοῦ Δαλασσηνοῦ υἱός, καὶ Ζιφίαν συλλαβὸν ἐκπέμπει δέσμιον πρὸς τὴν βασιλίδαν* [«ուղարկվում է Թեոփիլակոսը, Դամիանոս Դալասենոսի որդին, որը, բռնելով Քսիֆիասին, կապանքներով ուղարկում է նրան մայրաքաղաք»], որտեղից նրան մի վանք են արքարում⁵:

Ըստ Յահյայի տեղեկությունների Թեոփիլակոսի առաքելությունն առավել անազնիվ էր. նա պետք է ձեռք առներ բոլոր միջոցները ապստամբների միջև տարաձայնություններ սերմանելու, նա նրանց պետք է պատակտեր ավելի հեշտությամբ կործանելու համար: Վասիլ կայսրը պրոտոսպարա և դրուճգար Թեոփիլակոսին նշանակել է Անատոլիկոն բանակաթեմի ստրատեգոս Քսիֆիասի փոխարեն: Ապստամբներն ընդհարվել են ավելի վաղ, քան Թեոփիլակոսը կհասցներ միջամտել: Նախանձելով Փոկասի վայելած ժողովրդայնությանը և նրան ընծայված համակրանքին, Քսիֆիասը սկսում է նրան դիտել ոչ որպես զինակցի, այլ որպես այնոյանի: Նա Փոկասին հրավիրում է իր մոտ և սպանել տալիս 1022 թ. օգոստոսի 15-ին: Հենց այդ ժամանակ է, որ Թեոփիլակոսը հարձակվում է Քսիֆիասի վրա և գերեվարում¹:

Թեոփիլակոսի եղբայրը՝ Կոստանդին Դալասենոսը, ավելի մեծ հռչակ է ունեցել: Առաջին անգամ նա հիշատակվում է Վասիլ II-ի թագավորության վերջում՝ 1025 թվականին որպես Անտիոքի կատեպան²: Հայանի չէ, թե որ թվականից էր նա զբաղեցնում այդ պաշտոնը: 1012 թ. Անտիոքի կառավարիչն էր ոմն Միքայել պատրիկ ալ-Կծանիոս մակնունով, որն անժամոք է բյուզանդացի ժամանակագիրներին: Յահյա Անտիոքցին, որը մեզ է հասցրել այս տեղեկությունը, Անտիոքի մի կատեպան է հիշատակում 1016 թ., բայց չի տալիս նրա անունը³: Հնարավոր է, որ դա հենց Կոստանդին Դալասենոսն է: Վասիլ II-ի մահից հետո նրա եղբայրն ու հաջորդը՝ Կոստանդին VIII-ը, 1026 թվականին պաշտոնակ է արել Կոստանդինին և նրա պաշտոնը վստահել մի ներքինու, որի անունն էր Միքայել Սպոնդիոս⁴:

Չնայած այդ վիրավորանքին, մահվան մահճին գամված Կոստանդին կայսրը ցանկանում էր Կոստանդին Դալասենոսին ետ կանչել Արմենիակների բանակաթեմում գտնվող նրա ավատից՝ ժառանգորդ հռչակելու համար: Վիզլայի դրուճգար Միմենին հաջողվել է կայսերը ետ պահել այդ մտադրությունից հօգուտ Ռոմանոս Արգիրոսի, որը պալատականի մտերիմ բարեկամն էր: Կոստանդին [Դալասենոսը] կարծես այդպես էլ չի ներել իր այնոյանին՝ Ռոմանոսին: 1030 թ. Ռոմանոսն արշավել է Ասորիք: Այդ արշավանքն ավարտվել է պարտությամբ և քիչ է մնացել, որ Ռոմանոս [III Արգիրոսն] այնտեղ կնքեր իր մահկանացուն: Մատթեոս Ուոհայեցին զրահում մեղադրում է որոշ նեմոզ ավատատերերի, որոնք դավեր էին նյութում կայսեր դեմ և ցանկանում էին նրան գահընկեց անել (2): Արաբ

¹ Язы Агтвокиѣскій, см. В. Розен, Император Василій Болгаробойца, с. 31-33.

² Там же, с. 39.

³ Астղիկ, Գ, գլ. 37:

⁴ Cedrenus, II, p. 448.

⁵ Ibid., p. 477-478.

¹ Язы, в кн. В. Розен, Император Василій Болгаробойца, с. 63-64.

² Там же, с. 66.

³ Там же, сс. 49 и 56.

⁴ Cedrenus, II, pp. 481, 488.

պատմիչ Իրն-ալ-Աթիրը Ռոմանոսի պարտությունը վերագրում է «որսի որդու» չարամտությանը, որը ցանկանում էր տիրանալ գահին և կործանել կայսերը: Բարոն Վ. Ռոզենն ապացուցել է, որ խոսքը Դամիանոսի որդու՝ Կոստանդին Դալասենոսի, մասին է, ելնելով այն բանից, որ արաբ պատմիչը մեկ այլ հատվածում Դամիանոսին պարգայես դուքս է անվանել, առանց տալու նրա անունը¹: Կեդրենոսը արձանագրում է Դալասենոսի մասնակցությունը Ռոմանոսի արշավանքին, բայց ոչ մի ակնարկ չի անում որևէ խարդավանքի նրա մասնակցության մասին²:

Ռոմանոսի մահից հետո՝ 1034 թ., երբ հռչակավոր կուրիկուլարիստ Հովհաննեսին հաջողվում է գահը զավթել իր եղբայր Միքայելի համար, նրա առաջին մտահոգությունն է լինում ազատվել նրանցից, ովքեր հավակնում կամ ի գորու էին իր եղբորից թագը խլելու: Կոստանդին Դալասենոսը չէր թարցրել իր վրդովմունքը Միքայելի՝ «այդ ստոր մարդու և անզգամի»՝ *χυδαίος καὶ τριαβολιμαίος*, գահակալության կապակցությամբ, երբ կային այլ մարդիկ, որոնք արժանի էին գահ բարձրանալու, թե՛ մատուցած ծառայություններով, և թե՛ իրենց հռչակավոր ծագումով: Հովհաննեսը խորամանկությամբ նրան մայրաքաղաք է հրավիրել ու զրկել գործելու հնարավորությունից, 1034 թ. օգոստոս ամսին նրան մի կղզի արքայելով: Քիչ անց նրան, նրա փեսա Կոստանդին Դուկասին և շատ այլ նշանավոր անձանց արգելափակում են մի աշտարակում³:

1038-1039 թթ. (VII ինդիկտոն) ավելի շուտ վախից, քան ատելությունից դրդված Հովհաննեսը վճռել է վերջ տալ Դալասենոսների ընտանիքին. նա արտաքսել է Կոստանդինի երկու եղբայրներին՝ Թեոփանեսին ու Ռոմանոսին, ինչպես նաև նրա զարմիկին՝ Ադրիանոսին, և մնացած մտերիմներին. *ἐπιτείνων τὸ πρὸς τὸν Δαλασσηνὸν ἐχθὸς ὁ Ἰωάννης ὑπερορίζει καὶ Θεοφάνην πατρικίον τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, καὶ τὸν ἕτερον ἀδελφὸν αὐτοῦ τὸν πατρικίον Ῥωμανόν, καὶ Ἀδριανὸν τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ καὶ τοὺς λοιποὺς τοὺς κατὰ γένος αὐτῶ ἐγγίζοντας: ἔσπευδε γὰρ ἄρδην ἀφανίσει τὸ γένος αὐτοῦ* [«Դալասենոսի նկատմամբ աճող բշտամությունից դրդված, Հովհաննեսն արքայում է և Թեոփանես պատրիկին՝ նրա եղբորը, և նրա մյուս եղբորը՝ Ռոմանոս պատրիկին, և Ադրիանոսին՝ նրա զարմիկին, և նրա մնացած այս կամ այն մերձավորության ազգակներին. նա շտապում է ի սպառ ոչնչացնել նրա տոհմը»]⁴:

Հետևաբար առաջին Դալասենոսը՝ Դամիանոսը, ուներ չորս որդի.

¹ B. Posen, op. cit., c. 314.

² Cedrenus, II, pp. 492-493.

³ Ibid., pp. 506-512.

⁴ Ibid., p. 521.

Թեոփիլակոսու, Կոստանդին, Թեոփանես, Ռոմանոս: Կոստանդին զարմիկը՝ Ադրիանոսը, նրա եղբայր Թեոփիլակոսոսի որդին էր: Ադրիանոսի դուստրը կնության է տրվել Ալեքսիոս Խարոնին, որից նա մեկ դուստր է ունեցել. Դալասինա կոչեցյալ հռչակավոր Աննան, որը դարձել է Հովհաննես Կոմենոսի կինն ու Ալեքսիոս Կոմենոսի մայրը. *τούτου (Χάρωνος Ἀλεξίου) τὴν θυγατέρα γήμας ὁ Ἰωάννης Ἄνναν εἰς Δαλασσηνοὺς τὸ γένος μητροθέθεν ἀνέλκουσαν τοὺς Ἀδριανοὺς ἐκείνους καὶ τοὺς Θεοφυλάκτους* [«Հովհաննեսը կնության է վերցրել նրա (ին՝ Ալեքսիոս Խարոնի) դուստրը՝ Աննային, որը մոր կողմից սերում էր այն <հռչակավոր> Ադրիանոսներից և Թեոփիլակոսոսներից»]¹: Այսինքն՝ Աննայի մայրը Թեոփիլակոսոսի որդու՝ Ադրիանոսի, դուստրն էր:

Կոստանդին Դալասենոսը մի դուստր ուներ, որը Կոստանդին Դուկասին կինն էր. *ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ* [«իր փեսան էր՝ դուստր կողմից»]²:

Միքայել Պսելլոսը, որը մտաից ծանոթ էր Կոստանդին Դալասենոսին, ոչինչ չի ասում Կոստանդին VIII-ի մահից հետո գահը զբաղեցնելու նրա հավակնության մասին: Նա զովարանում է Կոստանդինն ու համարում, որ բնությունը նրան ստեղծել էր թագի համար: Համենայն դեպս փաստն այն է, որ պալատի դռները փակվել էին նրա առջև. Միքայել Պսելլոսը գնացել էր նրան բանտարկել է մի ամբողջում, իսկ Միքայելի հաջորդը՝ Միքայել Կալաֆատոսը, նրան ստիպել է վանականի վեղար հագնել: Մակայն Կալաֆատոսի մահից հետո (1042) էր, որ կայսրուհի Չոեն հույսեր էր կապում Կոստանդին Դալասենոսի հետ, ինչպես ժամանակին իր հայրը: Պալատ կանչվելով, նա այնքան հաստատակամ ու խիստ է պահել իրեն կայսրուհու ներկայությամբ, որ վերջինս հրաժարվել է նրան իր ամուսինը դարձնելու մտադրությունից: Ի միջի այլոց Պսելլոսն ասում է, որ *οὐπω γὰρ δεκαετίας ἐγεγόνει καὶ ἡ φήμη τούτου εἰς τὴν κρείττω ἦρεν ὑπόληψιν: Ե. Ռեմոյի թարգմանությամբ դա նշանակում է, որ «նա դեռ չէր բուրել իր տասը տարին, իսկ հասարակական կարծիքը նրան արդեն կանխագուշակում էր փառապանծ ճակատագիրը»³:*

Մակայն մենք տեսանք, որ Կոստանդին Դալասենոսը ծնվել է 998 թ. առաջ, քանի որ նրա հայրը՝ Դամիանոս Դալասենոսը, սպանվել է այդ թվականին. հետևաբար նրա երիտասարդությունն անցել է Վասիլ II կայսեր թագավորության ժամանակ: Իսկ այդ ժամանակաշրջանում անգամ խոսք չէր կարող լինել այնպիսի շարժման մասին, որը կարող էր Դալասենոսին դեպի

¹ Bryen., p. 19; Anna Comn., I, p. 163: *πρὸς Ἀδριανοὺς ἐκείνους τοὺς Δαλασσηνοὺς* [«Ադրիանոս Դալասենոսների այն <հռչակավոր տոհմից»]:

² Cedrenus, II, p. 511.

³ Psellos, Chronographic, éd. E. Rénault, t. I, pp. 122-123.

գահ տանել: Այն հասարակական կարծիքը, որի մասին խոսում է Պսելլոսը, ինչ-որ իրական հիմք ունի և, անկասկած, վերաբերում է 1034 թ. տեղի ունեցած միջադեպին: Կեդրենոսի տեղեկությունների համաձայն Միքայել Պափլազունացի կայսրը այդ տարի իր եղբորը՝ Նիկետասին, նշանակել է Անտիոքի դքսի պաշտոնին: Բնակիչները նրա առջև փակել են քաղաքի դարբասները, որովհետև շոթքողական վարքագծի համար սպանել էին հարկահավաք Սալիբաս պաշտոնյային և վախենում էին պատժից: Նիկետասը նրանց կատարյալ ներում է խոստացել և ընդունվել քաղաքում: Սակայն նա դրժել է խոստումը ու բնակիչների հետ վարվել խստությամբ. բազմաթիվ պատվավոր քաղաքացիներ սպանվել են, իսկ մյուսները շրջայակապ ուղարկվել մայրաքաղաք: Մինչև ժամանակ Նիկետասը հայտնել է իր եղբորը՝ ամենակարող մախարար ու կայսեր եղբայր Հովհաննեսին, որ անտիոքցիների խռովության պատճառը ոչ թե Սալիբասի չարաշահումներն էին, այլ պարզապես Դալասենոսի հանդեպ ունեցած համակրանքը. *γράψας τῷ ἀδελφῷ Ἰωάννῃ μὴ διαὶ τὸν τοῦ Σαλίβα φόνον κωλυθῆναι αὐτῷ τῆς εἰς τὴν πόλιν εἰσοδοῦ, ἀλλὰ διαὶ τὴν εἰς τὸν Δαλασσηνὸν εὐνοίαν* «գրեց իր եղբորը, Հովհաննեսին, որ նրա՝ քաղաք մտնելն արգելվել է ոչ թե Սալիբասի սպանության, այլ Դալասենոսի նկատմամբ համակրանքի պատճառով»¹:

Հովհաննեսը, որն առիթ էր փնտրում Դալասենոսին ձերբակալելու համար, օգտվել է դրանից և 1034 թ. օգոստոսի 3-ին նրան արքայել է: Այսպիսով ակնհայտ է դառնում, որ Պսելլոսի ակնարկը տվյալ դեպքում վերաբերում է Անտիոքի «հասարակական կարծիքին», լինել դա իրական, թե հորինված Նիկետասի կողմից իր եղբորը՝ Հովհաննեսին, հաճոյանալու համար: Հետևաբար Պսելլոսի տպագիրը պետք է ուղղել, եթե մենք ցանկանում ենք այնտեղ հղում գտնել շատ իրական փաստերի և ոչ թե մանկական չափազանցության, որը վայել չէ մեր հեղինակին: Սկզբում ես ձեռագրի փոխարեն ցանկանում էի ընթերցել *δεκαετία* կամ *δεκαετηρίς*՝ «տասը տարվա ընթացքում», սակայն ավելի հեշտ է բնագիրը սրբագրել *δέκα ἔτη*: Հեղինակը ցանկանում է ասել, որ դեռ տասը տարին չէր լրացել, ինչ ժողովրդի ձայնը նրան կոչ էր անում գահ բարձրանալ: Եվ իսկապես Անտիոքի միջադեպից մինչև այն պահը, երբ բախտը երկրորդ անգամ է ժպտացել Դալասենոսին, անցել էր ընդամենը ութ տարի:

Ավելի ուշ մենք հանդիպում ենք այդ ընտանիքի երկու այլ անդամների՝ Դամիանոս II-ին և Կոստանդին II-ին: Առաջինը Միքայել Պարապիանակեսի գորավարներից էր: Մոտ 1073 թ. սերբերը ներխուժել էին Բուլղարիա, և նրանց արքա Միքայելն իր որդուն՝ Բողիանոս մականունը կրող Կոստանդ-

նին, քաղաքը էր օրպես բուլղարների քաղաք, որը իշխել է Պետրոս անվան ներքո: Բուլղարիայի դուքս Նիկետաս Կարանտենոսը, որը կառավարում էր այդ երկիրը կայսեր հանձնարարությամբ, «պատրաստվում էր թշել [ինքնակոչ քաղաքորին], երբ հայտնվում է մի փոխանորդ ի դեմս Դամիանոս Դալասենոսի»։ *Ἐν ὄσῳ δὲ οὗτος τὰ πρὸς τὸν πόλεμον ἐξήρτυεν, ἐπικατέλαβε διάδοχος αὐτοῦ Δαμιανὸς ὁ Δαλασσηνός*: Դամիանոսն անմիջապես պայքար է ծավալում սերբերի դեմ, սակայն պարտություն է կրում և գերեվարվում բազմաթիվ սպաների հետ միասին¹:

Մյուս Դալասենոսը, որի անունն էր Կոստանդին և որին պետք չէ շփոթել հռչակավոր Կոստանդինի հետ, հանդես է գալիս Ալեքսիոս Կոմնենոսի քաղաքորության ժամանակ: Սկզբում, մոտ 1086 թ. նա կառավարիչ էր Միմոպում: Միմոպն այդ ժամանակ գտնվում էր մի բյուրքի՝ Խարատիկեսի, իշխանության ներքո, որին կառավարիչ էր նշանակել սելջուկյան սուլթանը: Սուլթանը կայսեր մոտ էր ուղարկել մեծ Միավուսի (Տիասուս)՝ կայսեր դատեր ձեռքը խնդրելու համար, փոխարենը խոստանալով նրան վերադարձնել ծովափնյա բոլոր շրջանները, որոնք գրավել էին բյուրքերը: Սուլթանի պատվիրակը, որի մայրը վրացուհի էր, հեշտությամբ գայթակղվում է կայսեր խոստումներով. նա քրիստոնեություն է ընդունում և, օգտվելով իր ձեռքին եղած սուլթանի գրավոր հրամանից, թշում է առափնյա բոլոր ամիրաներին և դրանց թվում Միմոպի ամիրա Խարատիկեսին ու այդ տարածքները ենթարկում կայսերական իշխանությանը: Կայսերական հրամանով Միմոպում Խարատիկեսի հաջորդ է նշանակվում Կոստանդին Դալասենոսը²:

Այս Դալասենոսը կայսրությանը մեծ ծառայություններ է մատուցել բյուրք բռնատեր Ծախասի (Մչաչաչ) դեմ մղած պատերազմով: Նիկեայի տեր Սուլեյմանի մահից հետո, Ծախասը գրավել էր Չմյուսնիայի ու Միտիլենեի շրջանները, իրեն քաղաքը հռչակել և սկսել ասպատակել արքայելագի կղզիները: Պայքարը համառ էր. Կոստանդին Դալասենոսը բազմաթիվ ու ապարդյուն ծովային արշավանքներ էր ձեռնարկել տաճիկի դեմ: Վերջապես Ալեքսիոսին հաջողվել էր նրա դեմ լարել Սուլեյմանի որդի և հաջորդ Գլից-Արալանին (Κλιττίαςοθλάν), որը մոտ 1092 թ. սպանում է իր փեսա Ծախասին³:

Բյուզանդական կնիքագիտությանը հայտնի է դիսիպլատոս և ստրատեգոս մեծ Նիկեփորոս Դալասենոս, որը հիշատակված չէ մատենագրական վավերագրերում: Պահպանվել է այդ ընտանիքին պատկանող երեք կնիք: Մեկը կրում է անթիպատոս և ստրատեգոս Թեոփիլակոս Դալասեն-

¹ Cedrenus, II, p. 510.

¹ Skylitzes, p. 716.

² Anna Comn., VI, 9, p. 303.

³ Ibid., IX, 1 et 3, pp. 425 et 433.

նուսի անունը, որը, անկասկած, նույնանուն է առաջին Դամիանոս մագիստրոսի նույն անունը կրող որդու հետ: Այն կնիքը, որի տերն է համարվում անֆիպատոս և ստրատեգոս Դամիանոս Դալասենոսը, անկասկած, պատկանում էր այն Դամիանոսին, որն ապրում էր Միքայել Պարապիմակես կայսեր ժամանակ և ոչ թե առաջին Դամիանոսին, որը շատ ավելի բարձր մագիստրոսի, կոչում ուներ:

Չորրորդ կնիքը կրկնակի անուն է կրում: Կոստանդին Դալասենոս Դուկաս (ΓΡΑΦΑΣ ΣΦΡΑΓΙΖΩ ΚΩΝ(σταντινου) ΔΑΛΑΣΗΝΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ [«գրելով կնքեցի Կոստանտին Դուկասի <կնիքով>»]): Գ. Շյուսթերթեն ցանկացել է այս Կոստանդին նույնացնել Ալեքսիոս Կոմնենոսի ժամանակ ապրած նույն անունը կրող անձի հետ, որն իր անունը հռչակել էր Ծախասի դեմ մղած պատերազմով¹: Մենք գիտենք, որ Ջոնի փեսացուն համարվող Կոստանդին Դալասենոսի դուստրերից մեկն ամուսնացել էր Կոստանդին Դուկասի հետ և որ նա մահացել էր Դուկասի գահակալությունից (1059-1067) առաջ: Նա կարծես թե մի որդի էր բողել, որի անունն էր Կոստանդին: Կնիքը պատկանել է այդ Կոստանդինին, որը Խարոնի դուստր Աննա Դալասիմայի պես պահպանել է իր մոր անունը հոր անվան կողքին, որտեղից և Դալասենոս Դուկաս:

Այժմ դառնա՞ք այս հողվածի սկզբում հիշատակված Ռոմանոս Դալասենոսին: Ինչպես քիչ առաջ տեսանք, ժամանակագիրները հիշատակում են Դալասենոսների ընտանիքին պատկանող միայն մեկ ներկայացուցիչ, որը կրում էր Ռոմանոս անունը: Հետևաբար մենք կարող ենք գրեթե կատարյալ վստահությամբ նրան նույնացնել արձանագրության մեջ հիշատակված անձի հետ: Սակայն ե՞րբ էր այդ Ռոմանոսը պաշտոնավարում որպես Իբերիայի կատեպան: Վնասված արձանագրության մեջ պահպանված 6500 թ., որը համապատասխանում է 992 թ., կապ ունի՞ արդյոք Ռոմանոսի արձանագրության հետ, թե՞ ոչ: Հնարավոր է, որ ոչ, քանի որ Դավիթ կյուրոպաղատը 990-991 թթ. իսկապես պարտավորվել էր մահից հետո իր տիրույթները թողնել կայսրությանը, բայց պակաս հավաստի չէ նաև այն, որ այդ ժամանակաշրջանում խոսք անգամ չէր կարող լինել Դավթի մոտ կայսերական կառավարիչներ նշանակելու մասին և փաստ է, որ դրանք չկային: Կյուրոպաղատը մահացել է 1000 թ. և Վասիլը շտապել է տիրանալու իր իրավունքին: Ըստ մի վկայության գործը կարգավորելուց հետո կայսրը նոր

մարզում հույն կառավարիչներ է նշանակել¹: Սակայն այն իրադարձությունները, որոնք տեղի են ունեցել հետագայում, այնպիսիք էին, որ չէին կարող ապահովել կայսերական իշխանության կանոնավոր գործունեությունը այդ նոր գավառում: Կայսեր Իբերիայից հեռանալուն պես Գուրգեն քաղաքը զենքը ձեռքին ետ է պահանջել կյուրոպաղատի ժառանգությունը: Բյուզանդական բանակի զորավար Նիկեփորոս Ուրանոս մագիստրոսը (Ասողիկի՝ Կամիկլի-ը) մեծ դժվարությամբ է կարողացել խաղաղությունը վերահաստատել²: Ըստ երևույթին կայսրը երկրի կառավարումը վստահել էր հենց Նիկեփորոսին: Սակայն [իբերական տիրույթների] հարցը շարունակում էր վիճելի մնալ. կայսրը կլանված էր բուլղարական պատերազմով, և Գուրգեն արքան ու նրա որդի և հաջորդ Բագրատը փաստորեն դառնում են այդ հողի տերը գալիք տարիների ընթացքում:

1018 թ. Վասիլը իրեն է ենթարկել բուլղարներին և շտապել դեպի արևելք: Վերսկսվել է պատերազմը վրացիների դեմ: Իրավիճակը բարդացել է Նիկեփորոս Փոկաս-Ծոպվի և Նիկեփորոս Քսիֆիասի ապստամբության հետևանքով: Ի վերջո կայսրը հաղթանակ է տարել և բարեհաջող կերպով վերադարձել մայրաքաղաք հիջրայի 414 թ. = 1023 թ. մայիսի 26 - 1024 թ. մայիսի 14: Այդ պահից ի հայտ է գալիս մի նոր գավառ Իբերիա անվանումով, որը, սակայն, կազմված էր Թեոդոսուպոլիս քաղաքը շրջապատող այնպիսի հայկական շրջաններից, ինչպիսիք էին Բասենը, Կարինը, Դերջանն ու Տայքը: Վերը մենք տեսանք, թե ինչ դեր էր խաղացել Թեոփիլակատոս Դալասենոսը երկու Նիկեփորոսների ապստամբությունը ճնշելու հարցում: Վասիլը նրան նշանակել է Անատոլիկոն բանակաթեմի ստրատեգոս³: Նրա ավագ եղբայրը՝ Կոստանդինը, այդ ժամանակ Անտիոքի դուքսն էր⁴: Հետևաբար մենք կարող ենք կարծել, որ Թեոփիլակատոսը միայնակ չէր և որ նրա երրորդ եղբայրը՝ Ռոմանոսը, նույնպես օգնել էր կայսերը թե՛ վրացիների դեմ վարած պատերազմում, և թե՛ ապստամբ ստրատեգոսների դեմ: Ըստ երևույթին այդ ժամանակ էր, որ կայսրը Ռոմանոսին էր վստահել նոր գավառի՝ Իբերիայի, կառավարումը՝ 1023 թվականին: Վասիլի մահից հետո,

¹ Яхья (см. В. Розен, op. cit.), с. 41.

² Там же. Յախյայի Նիկեփորոս մագիստրոսը կրում է մի տիտղոս, որը կարդացվում է (التغلس) al-F-t-'l-s կամ (القيلس) al-K-i-k-l-s և որը բարոն Վ. Ռոզենը համարում է βεσθηց բառի աղավաղումը: Ասողիկը նրան անվանում է «Կամիկլն մածիստառ» (Ասողիկ, Գ, գլ. 34) և դա ստիպում է արաբերեն բառը կարդալ al-k-n-i-k-l-s, այսինքն՝ κανίκελιος: Ուրեմն Նիկեփորոսը կամիկլոնի՝ [դիվանատան] քարտուղարն էր. ի միջի այլոց ինքը Յախյան նրան որակում է որպես կայսեր քարտուղար այն հատվածում, ուր խոսում է նրա առաքելության մասին Բաղդադում:

³ Там же, с. 64.

⁴ Там же, с. 66.

¹ Anna Comn., VII, 8, p. 362, ասում է, որ Ալեքսիոսը, [«զինելով երկրորդ նավատորմիդր, դրա դուքս է նշանակել Կոստանդին Դալասենոսին, ռազմական գործում հույժ փորձված <մարդուն> և մորական կողմից՝ իր ազգականին»] έτερον εξοπλίξει στολόλον, έπιστήσας δοῦκα τούτου Κωνσταντινον τον Δαλασσηνον, άνδρα μαχημάτων και μητροθεν τούτω προήκοντα.

որը վրա է հասել 1025 թ. դեկտեմբերի 15-ին, նրա եղբայրն ու հաջորդը՝ Կոստանդինը, ինչպես վկայում է Արիստակեսը, ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել վարչական բաժանման մեջ, սակայն Վասպուրականի կառավարիչ Նիկեփորոս Կոմնենոսի ապստամբությունից հետո, որը համաձայնության գալով վրաց Գեորգի թագավորի հետ, ցանկանում էր արևելքում իր համար անկախ պետություն ստեղծել, կայսրը ստիպված է եղել փոխել վարչակազմը: Այսպիսով իր թագավորության երկրորդ տարում՝ 1027 թ., «առաք է թագավորն յարևելս վերակացու աշխարհին Նիկիտ ոմն ներքինի, որ եկեալ անցան է ի գավառն Վրաց և պատիր բանիք զբազումս յազատաց աշխարհին հաներ ի հայրենեաց՝ առաք է ի դուռն թագաւորին»¹: Կեդրենոսն առավել խիստ է գնահատում կայսեր քաղաքականությունը՝ համարելով, որ վերջինս հենացրել է արժանավոր մարդկանց և պատասխանատու պաշտոնները վստահել սենեկասպասավորներին, որպիսիք էին Նիկողայոսը, Միմեոնը, Եվստափոսը: Այդ ժամանակ էր, որ Կոստանդինը Միքայել «Սպոնդիլոս կոչեցյալ ներքինում նշանակել է Անտիոքի, իսկ Նիկեասա Պիսիդացուն՝ Իբերիայի դուրս»․ *προεβάλετο δὲ καὶ δοῦκα Ἀντιοχείας εὐνοῦχόν Σπονδύλιον λεγόμενον, καὶ Ἰβηρίας Νικητᾶν τὸν ἐκ Πισιδίας*²: Առաջինը պետք է փոխարիներ Կոստանդին Դալասենոսին՝ Անտիոքի դուքսին, իսկ երկրորդը նրա եղբորը՝ Ռոմանոսին՝ Իբերիայի ենթադրյալ դքսին: Այդ պահից Դալասենոսների ընտանիքը շնորհազուրկ է լինում: Կոստանդին կայսեր հաջորդներն իրենց ավելի թշնամաբար են դրսևորել նրանց նկատմամբ: Դալասենոսները այլևս չէին կարող հույս ունենալ որևէ վարչական պաշտոն զբաղեցնելու: Նրանք ստիպված էին մեկուսանալ իրենց գավառական տիրույթներում (3): Այս ամենը գալիս է հաստատելու այն ենթադրությունը, ըստ որի Ռոմանոսի Իբերիայի կառավարիչ կամ կատեպան լինելը անպայմանորեն պետք է տեղադրվի 1023-1026 թվականներին: Այն արձանագրությունը, ուր նա հիշատակվում է, թվագրված է համապատասխանաբար այդ ժամանակաշրջանով:

Պսելլոսը երկու հատվածներում վկայում է, որ Կոստանդին Դալասենոսը «ծագումով հայտնի Դալասա վայրից է»․ *ὁ πατρις μὲν ἡ Δάλασσα, χωρίον ἐπισημότατον*: Մեկ այլ տեղ Կոստանդին Դուկաս կայսեր մասին խոսելիս նա ասում է, որ նրա կինը Դալասենոսի դուստրն է․ *Κωνσταντίνου*

¹ Արիստակես Լատիվերացի, գլ. 5: Տպագրի «Նիկիտոմ ներքինին» պետք է սրբագրել «Նիկիտ ոմն ներքինի»: Նման մի սխալի հանդիպում ենք նաև Աստիկի մոտ, ուր «որ կոչի Դիվեկն և մանուկ Արաս»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «որ կոչի Դիվ, եկն և մանուկն Արաս»: Դիվը հայտնի մի վայր է (տես M. Brosset, I, p. 296): Մ. Արսսենն այդ սխալը կատարել է իր հրատարակության մեջ, ինչպես նաև Ֆ. Մակլեթը Աստիկի իր թարգմանության մեջ (Asolik, III, ch. 28):

² Cedrenus, II, p. 481.

γὰρ ἦν παῖς ἐκεῖνου, δὲν τὸ μὲν χωρίον ἡ Δάλασσα ἦνεγκεν, ἡ δὲ ῥώμη πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἐκτῆρουζε [«նա այն Կոստանդինի գավառն էր, որը ծագել է Դալասա վայրից, իսկ իշխանությունը հռչակել ամբողջ աշխարհում»]¹:

Դժբախտաբար պատմիչը մեզ ոչինչ չի հայտնում Դալասա քաղաքի տեղադրության մասին: Այն հռչակավոր է կոչվել, անկասկած, այն պատճառով, որ ծնունդ է տվել «ամբողջ աշխարհում հայտնի» մի ընտանիքի:

Արդի պատմաբանները կարծում են, որ խոսքը այժմյան Թալաս գյուղին մասին է, որը գտնվում է Կեսարիայի մոտ: [Այդ անվանումը] Գ. Շյուսթեր-ժեն նույնիսկ գրում է *Thalassa*՝ Դալասայի հետ նմանությունն ընդգծելու համար:

Մակայն այդ նույնացումը մեզ շատ վիճելի է թվում: Թալասը, անկասկած, ոչ մի կապ չունի *θάλασσα* բառի հետ, և մենք հույս ունենք, որ *Thalassa* թվացյալ գրությունը ներշնչված չէ այդ նմանությամբ: «Թալասը» հին *Μουταλάσκη*-ի² աղավաղված ձևն է. *Mutalaska > Mutalassa*, իսկ հետո *Talasse* կամ *Talas*: Անվան ձևափոխումը չէր կարող ծայր առած լինել Պսելլոսի ժամանակաշրջանում և ոչ մի դեպքում *Dalassa* ձևով: Սկզբնապես *S*-ի փոխարեն *Դ*-ի հայտնվելը անբացատրելի է, քանի որ բյուզանդական արտասանությունը ավելի հակված է հնչել քաղաքայինները խուլ քաղաքայինների փոխակերպելու, քան հակառակը: Բացի այդ *Mutalaska*-ն *XI* դարում *Mutarasou(n)* էր կոչվում: Մատթևոս Ուռհայեցու համաձայն, Գրիգոր Բ կաթողիկոսը օրևան էր գտել Մուտադասու(ն)-ում Սենեքերիմի եղբոր Բ կաթողիկոսը օրևան էր գտել Մուտադասու(ն)-ում Սենեքերիմի եղբայր Գուրգենի որդու՝ Գագիկ իշխանի, մոտ: Հետևաբար Տալաս ձևը ոչ մի դեպքում չի կարող հավակնել շատ մեծ հնության:

Ավելի ողջամիտ կլինեն Դալասան դիտել իբրև մի վայր, որը կոչվում էր Դալաշ (կամ Դալասա) և որը հիշատակված է 1018 թ. ընդօրինակված հայկական մի Ավետարանի հիշատակարանում: Ահա այդ հիշատակարանը.

*«Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի գաւառի Կղաւտոյ ի վանս Տալաշայ ընդ հովանեաւ Աստուածածնիս եւ սուրբ Գեորգեայ, վերակացութեամբ հար Պաղոսի, ձեռամբ փցում եւ ապիկար զրչի Յոհաննեսի տգիտի եւ մեղաւորի, ի բուսկանութեան հայոց :Յկէ: (467) զոր ստացաւ տիկին Յովակ աստուածաւեր եւ բարեպաշտ իւր յիւրոց աշխատութեանց եւ ձեռողաց իւրոց»*³:

¹ Psellos, t. I, p. 122 et II, p. 141, éd Renault.

² [Այս անվան ծագման վերաբերյալ տես H. Grégoire, «Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique», 5e série, XXI (1935), p. 43] (4):

³ Ե. Լալայան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915, № 43, էջ 76:

Կղաուղիաս գավառը բավականին հայտնի է: Դա Հանձիթի դիմաց ու Մելիտենեից արևելք ընկած Եփրատ գետի կազմած լեռնային անկյունն է: Իր անվանումով այն պարտական է *Κλαύδια* քաղաքին, որը հայտնի էր Պտղոմեոսին և որը շարունակում էր գոյություն ունենալ դեռևս բյուզանդական ժամանակաշրջանում, ինչպես տեսնում ենք *De Velitatione bellica*-ում, ուր այն հիշատակված է որպես *Καλούδια*՝ *Γερμανίκεια*-ի, *Ἀδατᾶ*-ի, *Καησοῦν*-ի, *Δαουθᾶ*-ի կողքին¹: Միքայել Ասորին քաջ ծանոթ է Կղաուղիաս և Գուրբոս երկրամասերին: Վերջինս Կղաուղիասին հարում է հարավից և զրադեցնում Կոպ լեռան (թուրքերի Կոպլի դաղ) սարահարթը ու պահպանել իր հին անունը: Երկու գավառները բաժանված էին գետի հովտով, որն այժմ կոչվում է Մամաս՝ ըստ այնտեղ ապրող քրդական ցեղախմբի անվան, կամ էլ Եիրո-սու: 752 թ. Կոստանդին V Կոպրոնիմոս կայսրը պաշարել է Մելիտենե քաղաքը և գերեզմարել Կղաուղիասի ու Չորրորդ Հայքի բոլոր գյուղերի բնակիչներին²: 1065-1066 թթ. հայերի մի զորաջոկատ ներխուժել է Կղաուղիասի և Գուրբոսի գավառներն ու կողոպտել ասորական վանքերը: Մելիտենեի առաջնորդները բանակցություններ են սկսել ներխուժողների հետ, և համաձայնել նրանց զիջել Գուրբոսի և Կղաուղիասի տարածքների մի մասը: Նրանք նույնիսկ հասել են այն բանին, որ կայսրը խաղաղությունը վերականգնելու նպատակով խրիստոնյայի նրանց է զիջել շրջանի չորս գյուղեր³: Այդ «ավազակներն ու գողերը», ինչպես նրանց որակում է ասորի պատմիչը, ոչ այլ որ էին, եթե ոչ Փիլարտոսի զինվորները, որն իր հաղթանակների շնորհիվ ստեղծելու էր մի ընդարձակ իշխանություն, որը պետք է տարածվեր Մելիտենեից մինչև Անտիոք և որը բնակամարաբ իր մեջ էր ներառելու Կղաուղիասն ու Գուրբոսը: Նա ամեն տեղ հայ իշխաններ է նշանակել, որոնցից շատերը գոյատևել են անգամ Փիլարտոսի անկումից հետո:

Հետևաբար Դալաշ(ա)ն գտնվում էր Կղաուղիաս գավառում: Միքայել Ասորին թվարկելով այդ գավառի ասորական վանքերը, որոնք թալանվել էին հայ «ավազակների» կողմից, նշում է Մաղիքը, Մարկուսը, Մար-Ասյան, Բեյա Շահը, Սերգիսյեհը առանց հիշատակելու Տալաշա վանքը: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Տալաշան հայկական կենտրոն էր, կարևոր մի վայր, որն ուներ վանք և Ս. Աստվածամորն ու Ս. Գևորգին նվիրված եկեղեցիներ: Մեր ձեռագիրը օրինակվել է Տալաշում հայկական թվագրու-

¹ *De Velitatione bellica*, ed. Bonn, p. 250 (cf. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Bruxelles, 1935, pp. 80-92) (5).

² Michel le Syrien, ed. Chabot, t. II, p. 518.

³ *Ibid.*, t. III, p. 164. Հռչակավոր Արուժարաց Բար Հեքրայոսը († 1268) Գուրբոսի, Լակաբինի և Հալբախի նախկապոսն էր:

քյան 467 թ. = 1018 թ., այսինքն հայ «ավազակների» ներխուժումից շատ առաջ: Միայն կլիներ կարծել, որ Կղաուղիասում հայկական տարրը հայտնվել է Փիլարտոսի նվաճումներից հետո: Բացի այդ Միքայել Ասորին վկայում է, որ հայերի գաղթը Եփրատից այն կողմ գանձող երկրամասերը սկսվել է Վասիլ II-ի թագավորության ժամանակաշրջանից: Դա դեռ չի նշանակում, որ դրանից առաջ այնտեղ հայեր չեն եղել: Կղաուղիասի և Գուրբոսի սարահարթն իր տեղադրությամբ լինելով արաբա-բյուզանդական ռազմական ճանապարհներից դուրս, բավական ապահով ապաստան էր այն հայ ավատատերերի համար, որոնք մտադրություն չունեին հրաժարվելու իրենց ազատությունից ու անկախությունից:

Դալասենոսների ընտանիքը հաստատվել էր Դալասայում: Մեր վավերագրում այդ անվանումը գրված է Արևմտյան Հայաստանի բարբառներին հատուկ հնչյունաբանությամբ՝ Տալաշ, որը հատուկ է նաև Եփրատի հովտի բարբառներին: Կղաուղիասը նույնպես գրվում է Կղաուղիաս: Ճիշտ տառադարձությունը կլինի համապատասխանաբար Դալաշա և Կղաուղիա¹:

Բյուզանդացիները Դալաշա անունը ներկայացրել են *Δάλασσα*, *Δαλασσηνοί* ձևերով: Հիշատակված կնիքների տերերն են միայն, որ իրենց անունը գրել են մեկ -ո-ով *Δαλασσηνοί* կամ *Δαλασινός*, բացառությամբ Աննա Դալասինա կյուրոպաղատուհու, որն իր կնիքների վրա պահպանում է երկու -ո-ով գրությունը: Կրկնակի -ո-ը, անկասկած, ծառայում է բնագրի -շ- հնչյունը վերարտադրելու համար. հնում հաճախ այդ հնչյունը վերարտադրում էին -ջ- տառով:

Դալասենոսների ծագումը, այնպիսին, ինչպիսին այն մեզ ներկայացավ, իր մեջ ոչ մի արտառոց բան չի պարունակում: Հռչակավոր բյուզանդական ընտանիքները, որոնք ասպարեզ են եկել Վասիլ II-ի թագավորության ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանից առաջ, մեծ մասամբ ծագումով եփրատյան գավառներից էին: Բավական է նշել Բուրցեսների, Մանիակեսների, Վրախասիոսների, Կուրաիկիոսների և վերջապես, Լեկապենոսների և շատ այլ ընտանիքներ: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Կեկավմենոսների ընտանիքի մի ճյուղ հաստատվում է Դեգիսե-նեում կամ Տեկեսում, այն գավառում, որը թողել էր իշխան Մանուելը՝ իր չորս որդիների հետ միասին Լևոն Իմաստասների թագավորության օրոք կայսրության տարածքն անցնելու համար:

Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ առաջին Դալասենոսը՝ Դալասայի տերը, լքել էր այդ վայրը Արմենիակների բանակաթեմ տեղափոխվելու համար, ինչպես որ վարվել էին Կուրաիկիոսը, Մանուելը, Վասա-

¹ Հայերեն շարադրանքում մեզ հետաքրքրող անունը սեռական հոլովով է գրված՝ Տալաշայ, ուղղակիանը պետք է լինի Տալաշ կամ Տալաշա:

կեսը և շատ ուրիշներ: Երբ Կոստանդին կայսրը մարդ է ուղարկել Կոստանդին Դալասենոսի ետևից, ապա նրան գտել են «իր տանը Արմենիականների բանակաբեմում»։ Κατὰ τὸν Ἀρμενιακὸν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ σχολάζοντα¹:

Վասիլ II-ը Դամիանոսին Անտիոքի դուրս էր նշանակել Բուրցեսից հետո, քանի որ նա հայտնի էր որպես Դալասայի խոշոր ավատատերերից մեկը: Նույն այդ պատճառով Անտիոքի բնակիչները ընդգծված համակրանք էին ցուցաբերում նրա որդու՝ Կոստանդին Դալասենոսի, նկատմամբ: Դամիանոսը հասել էր մագիստրոսի պատվաստիճանին, առանց անցնելու զինվորական ծառայության աստիճաններով. նա այդ պատվաստիճանն ստացել էր, երբ ծառայության էր անցել կայսրությանը, ինչպես Գրիգոր Տարոնացին կամ Մենեքերիմ արքան՝ «Ստրատեգիկոնի» հեղինակ Կեկավմենոսի վկայությամբ: Այն, ինչ հայտնում է Պսելլոսը Մանիակեսի առաջխաղացման մասին՝ կարելի է վերագրել Դամիանոսին՝ այսինքն, որ նա չունեի զինվորական ծառայության փորձ, քանի որ նա «բանակի սպասավորների դասից չէր» οὐκ ἄπὸ τῶν σκευοφόρων, «և առանց շեփորի <ձայնի> ծանոթ լինելու [այսինքն՝ առանց շարքային զինվոր ծառայելու]»՝ οὐδὲ τῆ σάλλιγγι χρώμενος, նա մի թախքով զինվորական ստորակարգության զազաթին էր հասել: Դա նշանակում է, որ Մամիակեսը եղել էր Թեուկի ավատատերը դրա ստրատեգոսը դառնալուց առաջ: Նույնն է կատարվել Դամիանոսի, ինչպես նաև Տարոնացու և շատ ուրիշների դեպքում:

Ինչևիցե, պարզվում է, որ Դալասենոսները պատկանում են բյուզանդական այն ընտանիքների թվին, որոնք հայկական ծագում ունեն: Մի հայ հեղինակ՝ Մեսրոպ Երեցը, 967 թ. գրված իր աշխատության մեջ վերաբերել է Գահնամակ կոչվող վավերագրի բավականին ծավալուն մի տարբերակ: Դա ավատական ժամանակաշրջանի հայ ընտանիքների մի ցուցակ է, ուր այդ ընտանիքները թվարկված են ըստ իրենց տեղի, այսինքն ըստ որոշակի կարգի, որը սահմանված էր այդ ընտանիքին բազավորական արքունիքում²: Այսպես, Մեսրոպ Երեցի ցուցակում մենք համոզվում ենք լիկանդացիների և կղոզիացիների. «Լիկանդեանք և Կղոզեղիք» (6): Մեսրոպի աշխատությունը մեզ է հասել 1131 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրով: X դարում Կղոզիասում հայտնի միակ ընտանիքը Դալասենոսների ընտանիքն էր: Մեսրոպն այն դիտում է որպես հայկական ընտանիք: Լիկանդացիների՝ հռչակավոր Մելիսաի [Մլեիի] ընտանիքի, հիշատակումը վկայում է, որ Մեսրոպ Երեցը այդ հարցին քաջատեղյակ է:

¹ Cedrenus, II, p. 484.

² Այս վավերագիրը հրատարակվել է «Սոփերք»-ում (հատ. 2, Վենետիկ, 1853) և վերաբերվել է իմ «Արմենյա Վ Եպոխու ԵՕՏԵՆՆԱՅԱ» աշխատության մեջ, ուր այն մանրակրկիտ քննության է ենթարկվել:

ԹԵՈՂՈՐՈՎԱՆՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանն ունի մի հոյակապ Ավետարան, որը գրվել է Ադրիանուպոլսում 1007 թվականին: Այդ ձեռագրի մանրակրկիտ նկարագրությունը, որը կատարել է հայր Բ. Սարգիսյանը, գետնդրված է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանի ձեռագրացուցակում (1):

Ավետարանի հիշատակարանում, որը բարեբախտաբար պահպանվել է, գրված է. «Շնորհալքն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ նորին սկսայ եւ Կիրակոս երեց մեղաւոր և անարժան գրիչ, համարձակեցայ և գրեցի զՍուրբ Աւետարանս զայս ի թուականութեանն հայոց ՆԾԶ (456) ի զաւառին Մակեդոնոյ ի քաղաքին որ կոչի Անդոնապոլիս, ի թագաւորութեան Վասիլին որ ունի զաթոռն Կոստանդապոլսի: Արդ որ ընթեռնուք Սուրբ զԱւետարանս զրիչս յիշեցէք եւ խնդրեցէք մեղաց թողութիւն».

«Եւ եւ Յովհաննէս՝ Պառուսապարս թագաւորի եւ Պրոքսիմոս Դուկիս Թոթրակնիս ճորտս, որ գրել ետու զՍուրբ Աւետարանս իմ հոգեացս յիշատակ եւ իմ ծնողաց եւ ամեն ազգի...».

«Արդ որք ընթեռնուն Սուրբ զԱւետարանս Պրոքսիմոսին մեղաց թողութիւն խնդրեցէք, որ Աստուած զնա երկնից արքայութեանն արժանի արացէ...».

«Եւ տիկնոջն Պրոքսիմոսին կնոջն մեղաց թողութիւն եւ իւր ծնողացն եւ իւր որդեացն որ ընթեռնուք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք»¹:

Այսպիսով ձեռագրի տերը ունի Հովհաննէս է, որն իրեն անվանում է Թոթրակնիս դքսի պրոքսիմոս: Պրոքսիմոս նշանակում է «համարգ»: 1066 թ. Եղեսիայի դուքսն էր Պիղավմիտեսը և նա ուներ պրոքսիմոս²: Այդ Պիղավմիտեսը Կեղրենոսի³ Ողյօնէոս ճօրչօն՝ [Պիզոնիտես իշխանն] է: Տասը տարի անց Եղեսիայի դքսի պաշտոնը վստահվում է Լևոն Դավաթինոսին և մի պրոքսիմոսի⁴:

¹ Տե՛ս Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1914, № 116, էջ 510-518:

² Մառքեոս Ուռնայեցի, գլ. 91:

³ Cedrenus, II, p. 503.

⁴ Մառքեոս Ուռնայեցի, գլ. 116. Դա Սկիլիցեսի Լևոն Դավաթինոսն է (Λέων Διαβατη-
νός), Scilitzes, t. II, p. 743: Վիզլայի դրոնգաբը նույնպես պրոքսիմոս ուներ՝ Const. Porphy.,
De cerim., p. 599:

Թորոքականը Թեոդորական անվան բարբառային ձևն է. հայոց լեզվի արևմտյան բարբառներին բնորոշ է հնչել *թ*-ի փոխակերպումը շնչել *թ*-ի: *Թորոքականի* սեռական հոլովի փոխարեն *Թորոքականի* ձևը նույնպես բնորոշ է այդ բարբառներին: Այդ օրենքին հետևելով Կոստանդին Ծիրանածինը Գազիկ անունը գրում է *Κακίκιος* ձևով, Գրիգորը՝ *Κρικορίκιος*, Դավթուկը՝ *Ταυτούκας* և այլն: Արիստակես Լաստիվերոսցին Թեոդորա անունը երկու անգամ ներկայացնում է որպես Թեոթորա և մեկ անգամ՝ Թեորոս¹:

Ո՞վ է Թորոքական կամ Թեոդորական դուքսը: Դա Բյուզանդիայի պատմության մեջ շատ հայտնի մի անձնավորություն է՝ Թեոծարոկանոս պատրիկը (2):

Հովհաննես Չմշկիկի մահից հետո Վասիլ II կայսրը ստիպված է եղել երեսուն տարի շարունակ (986-1018) պայքարել Բուլղարիան ավերակներից վերածնած Սամուել արքայի նվաճումները վերացնելու համար: 986 թ. նրա ձեռնարկած առաջին արշավանքը անհաջող է ընթացել: Նա խուսափել է մահից միայն հայկական հետևակի շնորհիվ, որը «ի մեջ առեալ զբազաորն Վասիլ զկնի և յառաջոյ՝ ընդ այլ ճանապարհ լեռնագնաց տարեալ համին ի Մակեդոնիա»²:

Հաջորդ տարիների՝ 987-989 թթ., ընթացքում Վասիլը ստիպված է եղել պայքարել Վարդաս Փոկասի ու Վարդաս Սկլերոսի բարձրացրած ապստամբության դեմ: Ընդելով այդ ապստամբությունը՝ նա կրկին կարող էր մտածել Սամուել արքայից վրեժխնդիր լինելու մասին: 991 թ. նա մտնում է Թրակիա և Մակեդոնիա ու կանգ առնում Թեսալոնիկեում: Այնտեղ նա որպես կառավարիչ է թողնում մի մարդու, որը Սկլերոսի ապստամբությանը մասնակցելուց հետո անցել էր կայսեր կողմը. դա Գրիգոր Տարոնացի մագիստրոսն էր: Վասիլը նրան օժանդակ գործ է տալիս, հրամայելով կասեցնել բուլղարների ներխուժումները: Ասողիկն ավելացնում է, որ Գրիգորին ուղեկցում էր մեկ այլ հայ իշխան՝ Արեվի որդի Սահակը, որը ծագումով Հանձիթից էր³: Կեղրենուր պատմում է Գրիգորի որդի Աշոտի սիրային պատմությունը Սամուելի դստեր հետ, առանց ճշտելու թվականը և, դրան հետևող փաստերի շարքում, նշում է հետևյալը. *έποιήσατο δὲ καὶ εἰσβολὴν ἐν Βουλγαρίᾳ διὰ Φιλιππουπόλεως ὁ βασιλεὺς, ταύτην φρουρεῖν τάξας τὸν πατρίκιον Θεοδωροκάνον· καὶ πολλὰ τῶν ἐν Τριαδίτζη φρουρῶν καταστρεψάμενος ἐπανήλθεν εἰς Μοσυνόπολιν. Τῷ δὲ ᾿ΖϞῆ ἔτει, ἰνδικτιῶνος ιγ', δύναμιν βαρείαν ἐκπέμψας ὁ βασιλεὺς κατὰ τῶν πέραν τοῦ Αἰμου Βούλγαρικῶν κάστρων, ἀρχηγοὺς ἔχουσαν τὸν πατρίκιον*

Θεοδωροκάνον καὶ Νικηφόρον πρωτοσπαθάριον τὸν Ξιφίαν, τὴν τε μεγάλην εἶλε Περσθλάβαν καὶ τὴν μικρὰν καὶ τὴν Πλίσκοβαν... [«Կայսրը ներխուժեց նաև Բուլղարիա՝ Փրիլպուպուլիսի կողմից, կարգադրելով Թեոդորականոս պատրիկին պաշտպանել այն: Ապա, ավերելով բազում հենակետեր Տրիալիցայում, նա հասնում է Սոսինոպուլիս: 998 թ., XII ինդիկտոնին կայսրը ծանրազեն զորք է ուղարկում Հենոս լեռան մյուս կողմում գտնվող Բուլղարական զորակայանի դեմ, Թեոդորականոս պատրիկի և Նիկեփորոս Քսիֆիաս պոստոսպարիի զիստավորությամբ, և գրավում Մեծ Պերսլարան և Փոքրը, և Պիսկովան»]:

Հաջորդ տարվա (տփ ծ՝ էπίօնտի էտե) իրադարձություններին վերաբերող շարքում նույն պատմիչը հաղորդում է, որ Վասիլ կայսրն անձամբ գնացել է Բուլղարիա և ի թիվս այլոց փոխել Թեսալոնիկեի ու Փրիլպուպուլիսի կառավարիչներին: Փրիլպուպուլիսի կառավարիչն էր Թեոդորականոսը. *Ἐν δὲ Φιλιππουπόλει τὸν πρωτοσπαθάριον Νικηφόρον τὸν Ξιφίαν στρατηγεῖν ἔταξε, τοῦ Θεοδωροκάνου διὰ γῆρας παραιτησαμένου*¹ [«Փրիլպուպուլիսում ստրատեգոս նշանակեց Նիկեփորոս Քսիֆիասին, քանի որ Թեոդորականոսը հետ կանչվեց ծերության պատճառով»]:

Աշխարհագրոթության 6508 թ. XIII ինդիկտոնը համապատասխանում է 999 թ. սեպտեմբեր - 1000 թ. սեպտեմբերին: Ուրեմն հենց այդ ժամանակ էր, որ Թեոդորականոսին ու Նիկեփորոս Քսիֆիասին հանձնարարվել է գրավել այն ամրոցները, որոնք գտնվում էին Հենոս լեռան այն կողմ: Հաջորդ տարին՝ 1000-1001 թթ. Թեոդորականոսը ցանկանում է թողնել ծառայությունը՝ այդ ցանկությունը պատճառաբանելով տարիքով: Ամտիքի դուքս Դամիանոս Դալասենոսի² պարտության և մահվան լուրը ստանալով, Վասիլ կայսրը գնում է արևելք: Ըստ Յահյա Ամտիքցու տեղեկությունների³ 999 թ. սեպտեմբերի 20-ին կայսրն արդեն Ասորիքում էր: Ասողիկը հայտնում է, որ նա Ասորիքում մնացել է Խաչվերաց տոնից (սեպտեմբերի 14-ից) մինչև Հայտնության տոնը, այսինքն մինչև 1000 թ. հունվարի 6-ը: Ապա, ըստ Յահյայի, կայսրը գնացել է Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքն ու այնտեղ է մնացել վեց ամիս, հետևաբար մինչև հունիս ամիսը: Այնտեղից նա մեկնել է Իրեբիա, Հայոց 449 թ. = 1000 թ. մարտի 31-ին՝ Չատակի տոնին վախճանված, Դավիթ կյուրոպաղատի ժառանգությունը ստանալու համար: Հետևաբար

¹ Cedrenus, II, pp. 452 et 454.

² Ասողիկ, Գ, գլ. 37, Դալասենոսի մահը տեղադրում է հայոց 447 թ. = 998 թ. (և ոչ թի 437 թ., ինչպես հրատարակության մեջ է, մի սխալ, որ շատ վաղուց միատեղ էր Վ. Ռոզենի *Якво*, с. 247):

³ В. Розен, Император Василъ Болгаробойца, с. 40.

¹ Արիստակես Լաստիվերոսցի, գլ. 9 և գլ. 15:

² Ասողիկ, Գ, գլ. 23:

³ Cedrenus, II, p. 447; Ասողիկ, Գ, գլ. 23:

Թեոդորականոսի հրաժարականը կայսրն ընդունում է Կոստանդնուպոլիս վերադառնալուց հետո միայն:

Սակայն ե՞րբ էր նա Փիլիպպուպոլսի կառավարիչ նշանակվել: Ըստ Կեդրենոսի՝ կայսեր Բուղարիա կատարած մի արշավանքի ժամանակ: Յահյա Անտիոքցի մկայում է, որ Վասիլը կռվում էր բուղարների դեմ, երբ ստացել է Միքայել Բուրցեսի Ասորիքում կրած պարտության լուրը: Կայսրն իսկույն կեր մեկնել է Ասորիք և տեղ հասել 995 թ. մարտ ամսին¹: Թեոդորականոսի նշանակումը պետք է տեղադրվի 995 թվից առաջ և 991 թվից հետո: Երբ ստացվում է Գրիգոր Տարոնացու մահվան լուրը, որը զոհվել էր Սամուելի հարձակման ընթացքում ցույց տված համառ դիմադրության ժամանակ, Վասիլը Նիկեփորոս Ուրանոս մագիստրոսին ուղարկում է Թեսաղոնիկե փոխարինելու Գրիգորին. Նիկեփորը որակված է որպես [«ամբողջ արևմուտքի արքուն»]՝ *πάσης δύσεως άρχων*, որ նշանակում է արևմուտքի սխուրիի ղոմեստիկոս²: Հնարավոր է, որ Գրիգոր մագիստրոսը նույն պաշտոնն ուներ:

Նիկեփորոսից հետո Վասիլն անձամբ արշավում է Բուղարիա, հավանաբար 994 թ., և հենց այդ ժամանակ է, որ նա Թեոդորականոսին է վստահում Փիլիպպուպոլսի պաշտպանությունը:

Գեորգ անունով մեկ այլ Թեոդորականոս կառավարում էր Սամուր Կոստանդին VIII կայսեր ժամանակ: Արարների նավատորմիդը հարձակվել էր Կիլիկիաների վրա: Սամոսի ստրատեգոս Գևորգը, Քիոսի ստրատեգոս Բերիբոսի օգնությամբ հարձակվել էր նավատորմի վրա, զրավել էր 12 նավ, իսկ մնացած նավերը բռնել էր. *Εξήλθεν ούν και στόλος Ἀγαρηνών κατά τών Κυκλάδων νήσων· οίς συμπλακεις ό στρατηγός Σάμου Γεώργιος ό Θεοδωροκάνος, άμα Βεριβόη τώ στρατηγούντι τής Χίου, έτρέψατο, και δώδεκα μέν αύτανδρα είλε, τά δε λοιπά διεσκέδασεν*³ [«Հազարացիների նավատորմիդը դուրս եկավ Կիլիկիաների կղզիների դեմ. որոնց դիմագրավեց Սամոսի ստրատեգոս Գեորգիոս Թեոդորականոսը, Քիոսի ստրատեգոս Բերիբոսի հետ համատեղ, և տասներկու նավ զորքով հանդերձ ոչնչացրեց, իսկ մնացածները ցրեց»]:

Այս վկայության հեղինակ Կեդրենոսը իրադարձությունը դնում է Կոստանդին մահից առաջ՝ 653 թ., XII ինդիկտոնի նոյեմբերի 9-ին, ուրեմն 1028 թվականին:

Ավելի շատ տեղեկություններ մենք ունենք այդ ընտանիքի մի երրորդ անդամի՝ Վասիլ Թեոդորականոսի, վերաբերյալ: Նա Լոմբարդիայի կատե-

¹ B. Posa, c. 32.

² Cedrenus, II, p. 449.

³ Ibid., II, p. 484.

Հովհաննես պրոքսիմոսի դիմանկարը

պանն էր Իտալիայում 1038 թ., այն ժամանակ, երբ Մանիակեսը զորավար էր Միկիլիայում: Չնայած այն հաջողություններին, որոնց հասել է Մանիակեսը զրավելով Մեսինան ու Միրակուզը, նա զրպարտվել է Միքայել IV կայսեր փեսա Ստեփանոս Սեբաստոկրատորի կողմից: Նրան ձերբակալել են ու տարել մայրաքաղաք, ուր և բանա են նետել: Այն տապալորությունն է ստեղծվում, որ Վասիլ Թեոդորոկանոսը նույնպես զրպարտության զոհ է դարձել ու արժանացել Մանիակեսի ճակատագրին. *καὶ ὁ μὲν εὐθὺς δέσμιος εἰς τὴν βασιλίδαν εἰσάγεται καὶ κατεργύσσεται σὺν Βασιλείῳ πατρικίῳ τῷ Θεοδωροκάνῳ, ἣ δὲ πᾶσα τῆς ἀρχῆς ἐξουσία ἐς τὸν Στέφανον μετατίθεται* [«և իսկույն սրան կապանքներով տարան մայրաքաղաք և բանա նետեցին պատրիկ Վասիլ Թեոդորոկանոսի հետ, իսկ հրամանատարությունն ամբողջությամբ փոխանցվեց Ստեփանոսին»]¹:

Միքայել Կալաֆատոսը բանտից ազատել է Մանիակեսին, իսկ Չոեն, նրան մագիստրոսի տիտղոս շնորհելով, դարձյալ ուղարկել է Իտալիա որպես զորահրամանատար՝ անկարող հաջորդների սխալներն ուղղելու²:

Սակայն արքունիքում նրա դեմ նյութվող խարդավանքներն ի վերջո 1042 թ. նրան դրդել են ապստամբության: Այդ ժամանակ Վասիլ Թեոդորոկանոսը Լոմբարդիայի կատեսպանն էր և մասնակցել է Մանիակեսի դեմ մղվող պայքարին: Հնարավոր է, որ նրան ազատել էին Մանիակեսի հետ միաժամանակ և ուղարկել Իտալիա: Վասիլին հրամայել էին իր նավատորմիով փակել Օտրանտոյի ջրանցքը՝ դեպի մայրաքաղաք Մանիակեսի ճանապարհը փակելու համար: Սակայն Մանիակեսին հաջողվել է դուրս գալ Օտրանտոյից և հասնել Դյուրաքին:

Հաջորդ տարին (1043 թ.) Վասիլն աչքի է ընկել ռուսների դեմ մղվող պատերազմում: XI ինդիկաիոնի հունիս ամսին ռուսական նավատորմիոր իշխան Վլադիմիրի զլխավորությամբ հասել է Բոսֆորին: Նա պատրաստվում էր գրոհել մայրաքաղաքը, երբ կայսրը, շտապ կերպով զինելով իր ձեռքի տակ եղած ռազմանավերը, դուրս է գալիս թշնամու դեմ: Կայսեր հրամանով երեք տրիրենմաներ Վասիլ Թեոդորոկանոսի հրամանատարությամբ առաջ են անցնում թշնամուն հետապնդելու համար: Վասիլ Թեոդորոկանոսը հանձնարարվածից ավելին է անում. նա, ցուցաբերելով նաև անձնական խիզախություն, հարձակվում է թշնամու նավատորմի վրա, հրկիզում յոթը նավ, երեքը կործանում: Հանկարծ հայտնվում է կայսրն իր նավատորմի-ով: Ռուսները սարսափահար նահանջում են: Նրանք ցանկանում էին ցամաքով վերադառնալ, սակայն Վառնայի մոտ նրանց կանգնեցնում է

¹ Cedrenus, p. 523.

² Ibid., p. 541 et 545.

Կատակալորնը և կտորում շատերին: Միջայել Ատալիոտերը ասում է. *ήρριστευσε δὲ τῶν λοιπῶν ἀπάντων στρατιωτῶν μείζον ὁ μάγιστρος ἐκείνος Βασίλειος ὁ Θεοδωροκάνος. Ἀνὴρ ἐπίδοχος τὰ πολεμικὰ καὶ τὰς πράξεις ἐπιφανὴς κατὰ γε τὴν ἡπειρον* [*Բոլոր սնացած զորականներին գերազանցեց այն մագիստրոսը՝ Վասիլ Թեոդորականոսը: Այս այրը հռչակված էր ռազմական <հմտությամբ> և երևելի էր սխրամքներով, հատկապես, մայր ցամաքում*]¹:

Այդ ժամանակ Վասիլը մագիստրոսի պատվաստիճան ուներ. *μεταστειλάμενος ὁ βασιλεὺς τὸν μάγιστρον Βασίλειον τὸν Θεοδωροκάνον τρεῖς εἰληφέναι προστάττει τριήρεις δρομάδας...*² [*«գլխարկները կայսրը ուղարկել է Վասիլ Թեոդորականոս մագիստրոսին, կարգադրելով վերցնել երեք ճեպընթաց տրիեր (ռազմանավ)»*]: Մաղրիդի Ազգային գրադարանում գտնվող Սկիլիցեսի ձեռագրում պահպանվել է այն ճակատամարտի տեսարանը, ուր Վասիլը հաղթանակ է տարել ռուսների դեմ³:

Այս Վասիլը հիշատակված է նաև հետաքրքրական մի միջադեպի կապակցությամբ: 1040 թ. Պետրոս Դելիանոսի առաջնորդությամբ Բուրլարիան ապստամբել է կայսրության դեմ: Վերջին բուրլար քաղաքը Հովհաննեսի որդին՝ Ալուսիանոսը, որը պատանի հասակից դաստիարակվել էր Կոստանդնուպոլսում և որը պատրիկ էր ու Հայաստանում Թեոդոսուպոլիս քաղաքի ստրատեգոսը (նրա եղբայր Ահարոնը հետագայում դարձել էր Վասպուրականի և Անիի ստրատեգոս), որոշել է փախուստի դիմել և ծառայել իր հայրենիքին: Հսկողությունից խուսափելու և իր փախուստը քողարկելու նպատակով «նա հայի տարագ է հագնում և ասում է, որ ինքը Վասիլ Թեոդորականոսի սպասավորն է և որ իրեն Թեսաղոնիկե կայսեր մոտ են ուղարկել»․ *στολὴν λαβὼν Ἀρμενίων καὶ ὡς τάχα θεράπων τοῦ Θεοδωροκάνου Βασιλεῖου ἐς τὸν βασιλέα ἐς Θεσσαλονίκην ἀπιὼν* [*«և իբրև» Վասիլ Թեոդորականոսի սպասավորը, հագնելով հայի պատմուճան, ամենայն արագությամբ գնաց կայսեր մոտ՝ Թեսաղոնիկե»*]⁴:

Սա վկայությունն է Թեոդորականոսի հայկական ծագման մասին: Գեորգն ու Վասիլը, անկասկած, ծեր Թեոդորականոսի որդիներն են: Մենք ճանաչում ենք այդ ընտանիքի մեկ այլ ներկայացուցիչի ևս՝ Կոստանդին Թեոդորականոսին, որն ասպարեզ է գալիս քիչ անց, Նիկեփորոս Վրիեննիսի ապստամբության ժամանակ: Կոստանդինն առաջինն էր, որ հակադրվել է Վրիեննիսի հավակնություններին 1077 թ., սակայն պարտություն կրելով,

նա գերի է ընկել և կյանքն ավարտել արսորավայրում՝ մակեդոնական քաղաքներից մեկում: Պատմիչը գովաբանում է Կոստանդինին, որը «հռչակ ուներ և աչքի էր ընկնում որքան իր ազնիվ ծագումով, նույնքան և իր վարած շքեղ կյանքով», և պախարակում է Վրիեննիսին, որն անընդհանուր ու անարդարացի կերպով էր վարվել նրա հետ և նույնիսկ մատաղայուն էր ունեցել նրան մարմնական պատժի ենթարկելու: Նա այդ սպառնալիքը ի կատար չէր ածել, սակայն իր բանտարկյալին արսորել էր, որպեսզի նա այնտեղ մեռեր որպես անարժան մի անձ: Ահա այն տողերը, որոնք Կոստանդին Թեոդորականոսի ժամանակակից պատմիչը նկիրել է նրան.

Աιχμάλωτος δὲ τηνικαῦτα ληφθεὶς ὁ πρόεδρος Κωνσταντίνος ὁ Θεοδωροκάνος, ἀνὴρ ἐνδοξος καὶ γένους ἐπισημότητι καὶ βίου λαμπρότητι καταφανὴς καταγινωσκόμενος, οὐ καλῶς μὲν οὐδὲ δικαίως παρ' αὐτοῦ προσεδέχθη καὶ ὡς εἰς τῶν ἀγενῶν παρωράθη, οὐ μὴν δὲ σωματικὴν τιμωρίαν ὑπέστη, καίτοι γε ταύτην ὑποπτεύων διὰ προγησαμένης ἐχθρας καὶ μάχας κεφαλικάς: φυγαδευθεὶς δὲ πρὸς τινὰ τῶν Μακεδονικῶν πόλεων μετ' οὐ πολὺ τῷ χρεῶν ἐλείτουργησεν· εἶτε φυσικῶ θανάτῳ εἶτ' ἐξ ἐπιβουλῆς κερασθέντος, οὐδείς ἀκριβὸς ἐπίσταται [*«Այդ ժամանակ գերելարվել է պրոնորոս Կոստանդին Թեոդորականոսը, փառավոր մի այր, որն անեմուրեք հայտնի էր թե՛ իր նշանավոր տոհմով և թե՛ փայլուն կյանքով: Սակայն նրա հետ վարվեցին ո՛չ գեղեցիկ և ո՛չ արդար կերպով, այլ դիտեցին իբրև աննշան ծագումով մի մարդ: Մարմնական պատժի նա, իհարկե, չենթարկվեց, թեև սպասում էր՝ մախկին թշնամանքի և ճակատամարտերի պատճառով, բայց արսորվեց Մակեդոնիայի քաղաքներից մեկը, ուր ոչ երկար ժամանակ անց ի կատար ածվեց իր ճակատագիրը՝ բնական մահով թե՛ դավադրության արդյունքում՝ ոչ որի ստույգ հայտնի չէ»*]¹:

Մենք կարծում ենք, որ Կոստանդինը Վասիլ մագիստրոսի որդին է: Իր փայլուն առաջխաղացումով, որը նրան հասցրել է պրոնորոսի կամ ծերակուտականի պատվաստիճանին, նա, հավանաբար, մասամբ պարտական է իր հոր՝ մագիստրոսի դիրքին: Հայտնի է Կոստանդինի մի կնիք, որը հրատարակել է Գ. Շյունբերգերն և որը կրում է հետևյալ արձանագրությունը².

¹ Mich. Attal., p. 247. Skyltzes, p. 728 արտադրել է այս հատվածը սկսելով հետևյալ քառերով. *ἀνεπεξελθὼν δὲ τισιν ὁ πρόεδρος Κωνσταντίνος ὁ Θεοδωροκάνος τῶν τοῦ Βρυεννίου ἀλίσκεται καὶ πρὸς αὐτὸν αἰχμάλωτος γίνεσθαι, ἀνὴρ և այլն* [*«գլխագրավելով որոշ <մարդկանց>, պրոնորոս Կոստանդին Թեոդորականոսը գերելարվում է Վրիեննիսի <սպասավորների> կողմից և նրա մոտ իբրև գերի է մնում, <փաստավոր մի> այր և այլն»*]:

² G. Schlumberger, Sigillographie, p. 707.

¹ Mich. Attal., p. 21.

² Cedrenus, II, p. 552.

³ Տեսարանը վերարտադրված է Գ. Շյունբերգերի երկում, III, էջ 473:

⁴ Cedrenus, II, p. 531.

Θεοτοκε ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ
ΚΟΝ (Κωνσταντίνω) ΤΩ ΘΕΟΔΩΡΟΚΑΝΩ

[«Աստվածածին, օգնեա՛ ծառայող՝ Կոստանդին Թեոդորականին»]:

Նույն գիտնականի հրատարակած մեկ այլ կնիք կրում է մի վանակահի՛ Հովհաննես Թեոդորականոսի, անունը, որը հայտնի չէ պատմական գրականությանը (3):

Հռչակավոր բյուզանդագետը կարծում է, որ կարող է այդ կնիքը թվագրել IX դարով: Դա անհնարին է այն պատճառով, որ Թեոդորականոսների ընտանիքը, ինչպես մենք կտեսնենք, պատմություն է մուտք գործել Վասիլ II կայսեր ժամանակ: Հովհաննեսի կնիքն ուրեմն չի կարող XI դարից շուտ թվագրվել:

Թեոդորականոսը հայկական անուն է, որը բաղկացած է Թեոդորոս անունից և *-ական* վերջածանցից: Մատենագիրները դրան հունական տեսք են տվել *-ա*- հոդակապ *-ո*-ով փոխարինելով: Պետք է գրել *Թեոդորական*, որն ածական ձևն է և նշանակում է «մարդ, որ պատկանում է Թեոդորին, կամ նրանից է սերուն»): Այն կազմվել է այնպես, ինչպես կազմվել են Կամսար-*ական* կամ Կամին-*ական* անունները, որոնք Հայաստանի իշխանական տների ազգանուններ են: Այն փաստը, որ բուլղար Ալուսիանոսը հայկական տարագ էր ընտրել, որպեսզի նրան Վասիլ Թեոդորականոսի սպասավոր համարենին, հաստատում է Վասիլի հայկական ծագումը: Առաջին Թեոդորականոսն իր անվամբ պարտական է եղել ոմն Թեոդորոսի, որի որդին է եղել նա, կամ, միգուցե, սպասավորը՝ այնպես, ինչպես Հովհաննեսը՝ Ավետարանի տերը, նրա ստորականն էր: Այս իմաստով վերջինս կարող էր Թեոդորականոս համարվել, և մենք մեզ հարց ենք տալիս, թե չի՞ կարելի արդյոք նրան նույնացնել Հովհաննես վանականի հետ, մի վարկած, որ բնականաբար ծագում է մարդու մտքում, բայց որն ընդամենը ենթադրություն է:

Պրոքսիմոս Հովհաննեսը, նույնիսկ եթե նա Թեոդորականոս չէ, այնուամենայնիվ պակաս հետաքրքրական չէ: Նրա պատվիրած ձեռագիրը հիասքանչ է, որքան գեղագրության տեսակետից, նույնքան և նկարագարողմամբ: Ձեռագրում պահպանվել է Հովհաննեսի պատվերով ստեղծած իր դիմանկարը, որը մենք ներկայացնում ենք այստեղ մի լուսանկարով: Այն մեզ է տրամադրել Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Վարդան Հացունին, որի համար նրան շնորհակալություն ենք հայտնում:

Դիմանկարի ներքևի մասի արձանագրությունն անհանգստություն է ներշնչում, քանի որ այնտեղ բացակայում է Հովհաննեսի անունը: Մինչդեռ մանրանկարի վրա պատկերված է ձեռագրատերը՝ Հովհաննեսը, ձեռագիրը ձեռքին, որը նա նվիրում է նախորդ թերթի հակառակ երեսին պատկերված Աստվածամորը: Արձանագրությունը հետևյալն է.

Θεοτοκε ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΝ ΣΩΝ ΔΟΥΛΟΝ ΦΩΤΙΟΝ ΔΙΕΥΠΛΑΤΟΝ.

[«Աստվածածին, օգնեա՛ ծառայող՝ Փոտիոս դիսպլապատոսին»]

Ուստի տերը ոմն Փոտիոսն է (կամ Փոտինոսը), որը դիսպլապատոսի պատվաստիճան ունի: Այդ պատվաստիճանը պրոտոսպարաի պատվաստիճանից ցածր է: Մեր լուսանկարի վրա *δισπλωτος* բառը պատմված է, սակայն այն կարդացվում է վերը բերված ձեռագրի նկարագրության մեջ: Այս անձնավորությունը ձեռագրի գեոդոներից մեկն է, որը ցանկացել է Հովհաննեսի անունը փոխարինել իր անունով: Հայր Բ. Մարգիսյանն ու հայր Վ. Հացունին պնդում են, որ հայերեն տառերով կատարված նախկին կրճատ գրանցման հետքերը դեռ նկատելի են, սակայն ջնջվելով անընթեմելի են դարձել: Տառերի գծագրությունը բացահայտում է մատյանի գրչի ձեռագիրը, և դա մեզ ստիպում է ենթադրել, որ գրված է եղել Հովհաննես պրոքսիմոսի անունը: Մանրանկարի ձախակողմյան դաշտի վրա մեկ այլ արձանագրություն կա, որը գրված է շեղագրով և դժվար է ընթերցվում: Ինձ թվում է, որ այն սկսվում է խաչով, որին հետևում է *ալֆա* + *α*, հետո *գալիս* է *σπα* և խաչը, որը միացված է մի *ալֆա*յի այնպես, որ կարելի է կարդալ *πρωτοπαθάριος*. չորրորդ տողի վրա կարելի է տարբերել *Θεοδωρ*..., որ կարող է լինել *Θεοδωροκάνο*: Դա հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ նշումը ուղղված է Փոտիոսի կամ Փոտինոսի արձանագրության դեմ և որ դրա հեղինակը արձանագրում է, որ դիմանկարը ներկայացնում է Հովհաննես պրոտոսպարաիին՝ Թեոդորականոսի մարդուն: Պարոն Անրի Գրեգուարը գտնում է, որ նման ընթերցումը հավանական չէ: Ավելի որակյալ լուսանկար, կամ բնօրինակի զննումը թերևս կոյությանցնեն այս խնդրի լուծումը:

Հովհաննեսի դիմանկարն իր անհերքելի գեղարվեստական արժեքից բացի մասնավոր հետաքրքրություն ունի նաև պատկերված հագուստի տեսակետից: Բյուզանդական հագուստների պատմությունը դեռևս ուսումնասիրված չէ: Հանդերձանքի վերաբերյալ բյուզանդական հարուստ բառապաշարը տարազի առանձին տարրերի նկատմամբ անստույգ և շփոթեցնող է: Հովհաննեսի երկնեակն հագուստը, այդքան ամբողջական և հետաքրքիր, շատ նպաստավոր են բյուզանդական հագուստը ուսումնասիրելու խնդրում: Հովհաննեսի մազերը հարդարված են կենտրոնական բացվածքով, զխարկված պարզ է, երկված ժապավենով, որն անցնելով զխարկի գագաթով խաչով պարզ է, երկված ժապավենով, որն անցնելով զխարկի գագաթով խաչով պարզ է, երկված ժապավենով: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում: Ստորին տունիկան կարված է փշաձևով և առջևի մասում և կապվում:

սա ἰμάτιον δίσχυτον-ն է: Գոսկատեղից վեր այն կարված է կանաչ գույնի ու ավելի թեթև կերպասից, որն այնպես է ասեղնագործված, որ պատրանք է ստեղծվում, թե հագուստի վրայից բաճկոն՝ ἐπιλώρικον, և կամ դեկորատիվ κλιβάσιον կա: Հագուստի վրայից կապված է գոտի՝ նույն նախշերով: Թևերը կարճ են և կարված են այն կտորից, որից կարված է հագուստի ստորին մասը: Չախ ենթադաստակից մանուշակագույն մի թաշկինակ է կախված, մի ἔγχεσιον ἀπομύττειν καὶ ἀποπτύειν [«անձեռողիկ թիթը մաքրելու և թթելու համար»]: Նախշազարդերով կանաչ տաքատը նեղ է, իսկ քղանցքները մտցված են անկրունկ դեղնավուն քղակոշիկների՝ ὕποδῆματα մեջ:

Ընտրված գույները ճշացող չեն և ներդաշնակ են: Կարմիր փեշի դեղին եզրը երիզված է կանաչ ժապավենով երկու կանաչ շերտերի և բաճկոնի կանաչ օձիքի հետ համամասնություն կազմելու համար:

Մխիթարյան միաբանության հայրեր Բ. Սարգիսյանը¹ և Վ. Հացունին² համարում են, որ Հովհաննեսի հագուստը արևելյան բնույթ ունի և այն պետք է որ բնորոշ լիներ հատկապես հայ ազնվականությանը: Մենք տեսանք, որ Թեոդորոսը մի սպասավոր ուներ, որը հայկական ստոլդ էր հագնում և որին Ալուսիանոսը ցանկացել էր մնամակել վերագրեստավորվելիս: Ուստի մենք կարող ենք սկզբունքորեն ընդունել, որ ազգային հագուստ կրելը բացառված չէր Բյուզանդիայում, և Մխիթարյան հայրերը ընդհանուր առմամբ իրավացի են այս մանրանկարում ազգային հագուստ տեսնելով:

Սակայն այդ բանն ապացուցելը շատ դժվար է, քանի որ մեր գիտելիքներն այդ մասին անբավարար են: Այն ինչ մենք տեսնում ենք Աճիում հայտնաբերված Գազիկ արքայի արձանի, Արթամարում Գազիկ Արծրունու բարձրաքանդակի և ավելի ուշ ստեղծված հուշարձանների շնորհիվ, այդ ամենը նման չէ Հովհաննեսի հագուստին, մինչդեռ այն մնամությունը, որ կա բյուզանդական հագուստի հետ, կարծես թե ակնհայտ է, թեև այս հագուստի ամբողջությունը անծանոթ է բյուզանդական հնագիտությանը: Դժբախտաբար մենք ոչինչ չգիտենք բյուզանդական Հայաստանում հայկական հագուստների մասին: Հովհաննեսի այդքան հետաքրքիր հագուստի ծագումը պարզելու և դրա մասին կարծիք հայտնելու համար անհրաժեշտ կլիներ հատուկ ուսումնասիրություն կատարել:

ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Փիլարտոսն իր ժամանակի ամենականավոր անձնավորություններից մեկն էր (1): Քաջ և շրջահայաց իշխանը՝ սելջուկների արշավանքներին համընկնող խառնաշփոթ ժամանակաշրջանում իր արտակարգ եռանդի շնորհիվ կարողացել է ստեղծել լայնածավալ մի իշխանություն, որն ընդգրկում էր Մեյլիտենեն, Անտիոքը, Մարաշն ու Եդեսիան: Այդուհանդերձ արդի պատմաբանները չեն դադարում ձայնակցելուց այն անարգանքներին ու զրպարտանքներին, որոնց զոհն է եղել նա միջմադարից ի վեր: Մի բյուզանդագետ գիտնական՝ պարոն Ժ. Լորանը, որը շատ է նպաստել բյուզանդական պատմության մեջ հայերի և Հայաստանի դերը լուսաբանելուն, Փիլարտոսին է նվիրել մի հատուկ աշխատություն, ուր նա արժանին է մատուցել նրա վաստակին²:

Սակայն նույնիսկ նա այդ իշխանի նկատմամբ չափից ավելի մեծ ջերմություն չի ցուցաբերել: Պարոն Լորանը կարծում է, որ Փիլարտոսը ինքնակոչ էր և, որպես այդպիսին, արհամարհված էր նույնիսկ իր հայ հայրենակիցների կողմից: Այդ կապակցությամբ նա մի հատված է մեջբերել Մատթեոս Ուռուսյեցու «Ժամանակագրությունից»: Փիլարտոսը, հզորանալով, անցնում է Եփրատ գետը. «նա դիմեց Սասունի տեր քաջ Թոռնիկին՝ (պահանջելով) հպատակություն հայտնել իրեն: Թոռնիկը՝ Մուշեղի որդին, նրա այդ անհեթեթ հրամանի վրա ծիծաղելով ասաց. «Ես նրան երբեք չեմ տեսել»³:

Դժբախտաբար ֆրանսերեն թարգմանությունը (3), որից օգտվել է պ. Լորանը, նրան թյուրիմացության մեջ է գցել: Բառերը, որոնք հայ պատմիչը դրել է Թոռնիկի բերանը, չունեն այն իմաստը, որ նրանց տվել է թարգմանիչը: Քննարկվող նախադասությունը զրված է միջին հայերենով. «որ բնաւ ես ոչ տեսանեմ զերեսս նորա» (տեսանեմ կամ տեսանիցեմ տեսիցի-ի փոխարեն), այսինքն՝ «ես ոչ մի ցանկություն չունեմ նրան տեսնելու»⁴ (4): Սասունի

¹ Anna Comnena, VI, 9, p. 299, նրան անվանում է περιβλεπτος εκ' ἀνδραγαθίας καὶ φρονήσεως [«երևելի էր քաջությանը և ողջամտությանը»]:

² «Revue des Etudes Arméniennes», IX (1929), pp. 61-72 (2).

³ Ibid., p. 66.

⁴ «Եւ կոչեաց զքաջն Թոռնիկ զտերն Սասնոյ, զայ նմա ի հնազանդութիւն: Եւ լուեալ զայս Թոռնիկ որդին Մուշեղայ և ծիծաղեալ զանձիս հրամանս նորա, և ասացեալ թէ՛ «Անա որ բնաւ ես ոչ տեսանեմ զերեսս նորա», տես Մատթեոս Ուռուսյեցի, Երուսաղեմ, 1869, էջ 248: Հմմտ.

¹ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 518:

² Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարազին, Վեներտիկ, 1924, էջ 172:

իշխանները հայերի մեջ մեծ համբավ էին վայելում: Նրանց մասին հյուսվել էր «Դավիթ և Մեեր» դյուցազներգությունը, որը հայտնի է նաև «Մասունցի Դավիթ» անվամբ: Մեր պատմիչը, որը կհսում էր ժողովրդական զգացմունքները Մասունցի իշխանների նկատմամբ, չէր հանդուրժում այն միաբը, թե Թոմնիկը որպես սասունցի իշխան կարող էր գույս խոնարհել նույնիսկ այնպիսի հզոր իշխանի առջև, ինչպիսին էր Փիլարտոսը:

Այստեղ և ոչ մի խոսք չկա և չի կարող լինել մի ինքնակոչի նկատմամբ ցուցաբերած արհամարհանքի մասին: Ինչպե՞ս կարող էր մի իշխան, որի ընտանիքը հայտնի էր առնվազն հարյուր տարուց ի վեր, դիտարկվել որպես ինքնակոչ: Փիլարտոսը իրականում պատկանում էր մի ընտանիքի, որին բյուզանդացի պատմիչները անվանում էին *Βραχάμιος* կամ *Βαχράμης*: Ինչպես վկայում են որոշ կնիքներ, այդ ընտանիքի բազմաթիվ անդամներ ծառայել էին կայսրությանը: Գ. Շյունբերժեն հրատարակել է դրանք և փորձել թվագրել, սակայն նա չի բացահայտել մի շատ արժեքավոր վկայություն, որը մեզ ծանոթացնում է այդ ընտանիքի նախնիներից մեկի հետ և որը միևնույն ժամանակ մեզ արամադրում է ժամանակագրական ելակետ:

Վրախամիոսի (5) ընտանիքը ներգրավվել էր Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության մեջ: Կեդրենոսը մեզ հայտնում է, որ ճակատագրական մի պահի, երբ կայսերական բանակը շրջապատել էր Վարդաս Սկլերոսի զորքը ու փակել բոլոր ելքերը, հայտնվել է մի փրկիչ, որն օգնել է ապստամբին, ուղեկցել նրա զորքն ու գաղտնի արահետներով երեք օրում հասցրել Լապարայի պառաբեր դաշտավայրը, ուր Վարդասը տարել է իր առաջին հաղթանակը:

Այդ փրկիչը, որ անցել է ապստամբի կողմը, կայսերական բանակը լքած մի զորավար էր: Նրա անունն էր *Σαχάκιος* *τοῦνομα*, *Βραχάμιος* *τῆν προσηγορίαν* [«Մախակիոս, Վրախամիոս անվանունով»]¹:

Սկլերոսի ապստամբությունը տեղի է ունեցել 976 թվականին: Ուրեմն այդ ժամանակ՝ Փիլարտոսից մեկ դար առաջ, նրա ընտանիքն արդեն ճանաչված էր Բյուզանդիայում: Կեդրենոսը միակը չէ, որ ճանաչում է Մախակիոսին: Այս անվանը մենք հանդիպում ենք նաև վարքագրական մի վավերագրում²: Միլեսի եպիսկոպոս Նիկեփորոսը, դժգոհ մնալով կայսերական հարկահավաքի կողմից մի եկեղեցու նկատմամբ ձեռնարկված բռնամիջոցներից, բողոքել էր Նիկեփորոս Փոկասին և գործը շահել: Այդ կայսեր մահվանից հետո հարկահավաքը վերադարձել էր իր առաջին որոշմանը:

«Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազնավեպում (Trépisozde, v. 1496 sqq.) կայսերը փնտրելու առաջարկից հերոսի հրաժարվելը:

¹ Cedrenus, II, p. 422.

² Vita S. Nicephori ep. Mileti, «Analecta Bollandiana», t. XIV (1895), pp. 133-161.

Եպիսկոպոսը ստիպված էր եղել գնալ մայրաքաղաք ու դիմել Հովհաննես Չմշկիկ կայսերը: Նրան ընդունել էր «չար ու մոլորված հոգի» ունեցող Մախակիոսը, որը կատաղի կերպով ընդդիմացել էր նրա խնդրանքին. *διδὸς καὶ πρὸς τὸν μετ' ἐκείνον τῆς βασιλείας δραξάμενον, Ἰωάννης δ' ἦν οὗτος, ὃ Τζιμισκῆς τὸ ἐπώνυμον, τοῦ ὄσιου ἀπίοντος, συνεβάδιζεν αὐτῷ ὁ τῆν παρατροπῆν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τῆν κακίαν ἐπιβόητος Σαχάκιος, τοὺς λόγους τῆς δίκης τῶν κτημάτων ἀναδεξάμενος καὶ ἰσχυρῶς τῷ μεγάλῳ ἀντικαθιστάμενος* [«Այդ պատճառով, երբ բարեպաշտը գնաց նրանից (այսինքն՝ Նիկեփորոս Փոկասից) հետո կայսրությանը տիրացածի մոտ (իսկ դա Հովհաննեսն էր, Չմշկիկ անվանունով) նրան ուղեկցում էր Մախակիոսը, որը հայտնի էր իր զգուշավորությամբ, կամ, ավելի լավ է ասել, չարությամբ. նա ստանձնեց ունեցվածքին վերաբերող դատավարությունը և հույժ դիմադրեց մեծ այրին»]¹:

Ապա պատմվում է, որ Մախակիոսը փորձել է թունավորել Նիկեփորոս եպիսկոպոսին և միայն երաշալի պատահականությամբ է վերջինս փրկվել: Պետք չէ հավատալ այն ամենին, ինչ առասպել է թվում, որը կոչված է ապացուցելու, որ այդ սուրբ մարդը պաշտպանված է եղել Նախախնամություն: Մախակիոսը մերժել էր եպիսկոպոսի խնդրանքը. ավելին պետք չէր նրան ստոր վարքագիծ վերագրելու համար: Առասպելի հեղինակը կարծես թե այլ պատճառ չուներ նրան այդքան բացասական լույսի ներքո ներկայացնելու համար:

Կեդրենոսը Մախակիոսին ներկայացնում է որպես մի զորավար, որը դասալքել էր կայսերական բանակը, մինչդեռ Նիկեփորոսի կյանքում նա ներկայանում է որպես կայսերը հասցեագրված դիմումներն ընդունող մի պաշտոնյա: Դա նշանակում է, որ Մախակիոսը ὁ ἐπὶ τῶν δεξιῶν էր, այսինքն՝ բողոքների բաժնի վարիչ: Դա կարևոր պաշտոն էր, որը քաղաքի պրեֆեկտի ու քվեստորի հետ միասին պատկանում էր [«պատիվների յոթ մասերին»]՝ *μέρη τῶν ἄξιῶν* այսինքն՝ դատավորների դասին²:

Կարծես թե սա այն Մախակիոսն է, որն անցել էր Սկլերոսի կողմը: Վարդաս Սկլերոսի ապստամբությունը ինչ-որ չափով ներկայանում է որպես հայկական ապստամբություն այն իմաստով, որ ապստամբ զորքը որպես բացառապես հայերից էր կազմված: Վարդասը Միջագետքի բանագրեթե բացառապես հայերից էր կազմված: Վարդասը Միջագետքի բանակաթեմի ստրատեգոսն էր: Այդ բանակաթեմը չպետք է շփոթել բուն Միջագետքի հետ: Իրականում խոսքը հայկական տարածքի մասին է, որը բռնակցվել էր կայսրությանն ու որը գտնվում էր Եփրատ գետի և Տարոն

¹ Vita S. Nicephori ep. Mileti, p. 144. Այս հատվածը մեջբերել է Hase-ն իր Notae in Leonis Diaconi Historiam, p. 456՝ Նիկեփորոսի վարքի հրատարակությունից շատ առաջ:

² De cerim., p. 714.

գավառի միջև: Վարդասի նստավայրն էր Խարբերդը և հենց այդտեղ էր, որ նա պարզել էր ապստամբության դրոշը: Այն հայ իշխանները, որոնք զրկվել էին իրենց տիրույթներից, առաջինն էին միացել ապստամբին՝ *πρωτους προσχωρησαι τῷ ἀποστάτῃ*¹: Պատերազմն ընթացել էր Լիկանոսի դաշտավայրում՝ այդ ժամանակ արդեն հայացված մի տարածքում: Սկիւրոսի կողմը բռնելով, Սախակիոսն ընդամենն անցել էր իր հայրենակիցների կողմը:

Երրորդ մի վկայություն ամբողջությամբ հաստատում է այն ամենը, ինչ ասվեց: Յահյա Անտիոքացին հայտնում է մեզ, որ 969 թ. հոկտեմբերի 28-ին Անտիոքի գրավման ժամանակ «պարսպի վրա բարձրացողների թվում էին Միքայել ալ-Բուրջին ու Իսխակ իբն Բահրամը»: Դժվար չէ այս երկու անձանց մեզ ճանաչել Միքայել Բուրցեսին, որն ըստ Կեդրենոսի գրավել է Անտիոքը, և մեր Սախակիոս-Վախրամիոսին: Պատմիչը մեզ հայտնում է, որ այդ երկու զորավարները հետո գնացել ու բարի լուրը հաղորդել են կայսրին: Վերջինս «նրանց շնորհակալություն հայտնեց դրա համար և շատ նվերներ տվեց: Սակայն նա համակրանք չզգաց նրանց նկատմամբ, որովհետև ցավում էր, որ քաղաքն այրվել ու այդ ձևով էր գրավվել: Եվ երկուսն էլ քեն պահեցին կայսեր դեմ»: Հասկանալի է դառնում, որ Նիկեոսի որոս Փոկասի սպանությանը մասնակցած Հովհաննես Զմշկիկի կողմնակից ուր բարձրաստիճան պաշտոնյաների «շարքում էին, ըստ Յահյայի տեղեկությունների, Միքայել ալ-Բուրջին և Իսխակ իբն Բահրամը»²: Իսկ Կեդրենոսը դավադիրների շարքում նշում է Միքայել Բուրցեսին, Լևոն Բալանտիոսին, Ածիպոսեոդորոսին³ *καὶ ἕτεροι δύο* [«և այլ երկուսին»]⁴: Դրանցից մեկն անկասկած Սախակիոսն էր: Յահյան նույնպես վկայում է, որ Միքայել ալ-Բուրջին և Իսխակ իբն Բահրամը անցել էին Սկիւրոսի կողմը: Երբ վերջինս գրավում է Մելիտենեն, նա այդ քաղաքի ամիրա Օրայդ-Ալլահին շնորհում է մագիստրոսի պատվաստիճան և նշանակում Անտիոքի կառավարիչ: Սակայն Օրայդ-Ալլահը շուտով դավաճանում է Սկիւրոսին և Միքայել ալ-Բուրջին նրա դեմ է ուղարկում Իսխակ իբն Բահրամին⁵:

Ինչպիսիք, մենք ունենք մեկը մյուսից միանգամայն անկախ տեղեկություններ, որոնք վկայում են, որ Վախրամիոսի ընտանիքը հայտնի էր Հովհաննես Զմշկիկի կայսեր թագավորության ժամանակաշրջանից ի վեր (969-976):

Մինչդեռ Սախակիոսը այդ ընտանիքի ամենահին ներկայացուցիչը չէ:

¹ Cedrenus, II, p. 426.

² «Patrologia Orientalis», XVIII, p. 822, 825, 829.

³ Հմմտ. «Byzantion», IX, p. 411:

⁴ Cedrenus, II, pp. 311-312.

⁵ В. Розен, Император Василій Болгаробойца, с. 4 и сноски.

Գ. Շյունբերժեի հրատարակած կնիքներից մեկը կրում է *Βαχράμης ὁ ἄρχων* արձանագրությունը.

Ο Α(γιοϛ) ΘΕΟΔ(ωροϛ) [Սուրբ Թեոդորոս]

Դիմադարձը. ΒΑΧΡΑΜΗΣ Ο ΑΡΧΩΝ [Վախրամես իշխան]¹:

Ըստ երևույթին սա այն իշխանն է, որն իր անունն է տվել այդ ընտանիքին: *Βαχράμης*-ը հայկական Վահրամ՝ ժողովրդական Վախրամ, անվան ավելի ճիշտ և, համապատասխանաբար, ավելի հին ձևն է: Նշանակալից է, որ *Βαχράμης* և *Σαχάκιος* անունները բացահայտում են Մշո և Վանի բարբառներին հատուկ ժողովրդական արտասանությունը, ուր շնչեղ -h- հնչյունը արտասանվում է որպես ետքինքային -խ-, որը և տալիս է Վախրամ՝ Վահրամի փոխարեն և Սախակի Սահակի փոխարեն: Վերջին անունը աստվածաշնչական Իսահակ անվան հայկական ձևն է: Ինչ վերաբերում է Վահրամ անվանը, ապա այն ավետական Վերետարագն² անվան բազմաթիվ տարբերակներից մեկն է: Վահրամը սղվելով դարձել է Վոամ: *Βραχάμιος*-ի փոխակերպումը *Βαχράμιος*-ի համեմատելի է Վո(ա)համի փոխակերպմանը Վոամի և, կարծես թե, հունական միջավայրի ազդեցությամբ պատահած աղճատում չէ: Վախրամեսի կնիքը Գ. Շյունբերժեն թվագրել է XI դարով: Այդ թվականը պետք է տեղափոխվի Հովհաննես Զմշկիկի թագավորելուց առաջ:

Փարիզի Շքանշանների թանգարանին են պատկանում նույն ընտանիքի երկու կնիք ևս: Դրանցից մեկը կրում է Դեմետրիոս անունը.

[Θεοτοκ]Ε Β(ση)Θ(ει) [ΤΩ ΣΩ ΔΟΥΛΩ] ΔΗΜΗΤΡΙΩ
ΒΕΣΤΗ (καὶ) ΣΤΡΑΤΗΓΩ ΤΩ ΒΡΑΧΑΜΙΩ

[«Աստվածամայր, օգնեա՛ Քո ծառային Դեմետրիոս՝
վեստես և ստրատեզոս Վրախամիոսին»]:

իսկ մյուսը՝ Գեորգ անունը.

+ Κ(ύρι)ε Β(ση)Θ(ει) ΓΕΩΡΓ(ιω) ΣΤΡΑΤΗΓ(ω) ΤΩ ΒΡΑΧΑΜΩ (sic)
[«Տեր, օգնեա՛ Գեորգիոս ստրատեզոս Վրախամիոսին»]:

¹ G. Schlumberger, Sigillographie, pp. 311-312.

² Vertheragna-ն տվել է 1) Vrthrag, որտեղից՝ *Ἀρτάρνης*՝ Վրթանոս. 2) Varahrag, որտեղից Վահագն. 3) Varahran, որտեղից էլ *Βαραράνης*, որը կրճատվել դարձել է Vahran, *Βαράνης*, որն իր հերթին փոխվել և դարձել է Bahram, որտեղից էլ Վահրամ և Վոամ անունները (F. Justi, Altiranisches Namenbuch, S. 361, չի հիշատակել մեր *Βαχράμης*-ին):

Չորրորդ կնիքը պատկանում է ոճն էլպիդիոսի.
Κ(υρι)Ε ΒΟΗΘΗ ΕΛΠΙΔΙ(ω) ΚΟΤΡΟΠΑΛΑΤ(η) (καλ) ΔΟΥΚ(η)
ΚΥΠΡΟΥ Τ(ω) ΒΡΑΧΑΜΙ(ω)

[«Տեր, օգնեա՛ ելպիդիոս կյուրոպաղատ և Կիպրոսի դուքս
Վրախամիոսին»]¹:

Այս անձանց ինքնությունը դեռևս պարզված չէ: Մենք նույնիսկ չենք
կարող ասել, թե Դեմետրիոսն ու Գևորգը ստրատեգոսնե՞ր էին արդյոք Լի-
կանդոսի շրջանում, թե՞ ոչ: Ինչ վերաբերում է Էլպիդիոսին, ապա
Գ. Շլյումբերգերն կարծում է, որ նա Փիլարոսի որդին է (6), մի բան, որ
կասկածելի է թվում:

ՌՈՒԲԻՆՑԱՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԸ

Կիլիկիայի թագավորական հարստությունը սկսվում է Ռուբենից, որի
կյանքի մասին մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք: Այն ամենը, ինչ մենք կարող ենք
իմանալ նրա մասին մեզ հասած մի քանի աղոտ տեղեկություններից, չա-
փազանց կասկածելի են թվում:

Մառթեոս Ռոնհայեցին, որը գրեթե Ռուբենի ժամանակակիցն էր, հիշա-
տակում է նրա անունը, երբ խոսում է նրա որդու՝ Կոստանդինի, մասին խա-
չակիրների արշավանքների առիթով: Նա ասում է. «Ի թուականութեանս
Հայոց ՇԽՁ՝ 546 (25 փետրվարի 1097 թ. - 24 փետրվարի 1098 թ.) և ի յա-
տուրս հայրապետացն Հայոց Տեր Վահրամայ և Տեր Բարսիլի, և ի թագաու-
րութեանն Յունաց Ալէքսին, Հռոմոնց արքային, շարժեալ եղև բանակն Հռո-
մայեցոց և անհամար բազմութեամբ իբրև զբիրս յիսուն: Չայս թրթով ազդ
արարեալ իշխանին Ռոնհայոյ Թորոսի և մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդին
որդին Ռուբենայ, որ ուներ զՏորոս լեանն ի յաշխարհին Կոպիտառայի ի
Մարապա, որ և բազում զաւառաց տիրեալ էր, և ի գորացն Գագկայ էր»¹:

Նույն հեղինակը տեղեկացնում է, որ հայոց 548 թ. «մեռաւ մեծ իշխանն
Հայոց Կոստանդին՝ որդին Ռուբենայ, և մնաց իւր երկու որդի՝ Թորոս և
Լևոն: Սորա տիրեալ էր բազում քաղաքաց և զաւառաց և ըմբռնեալ ուներ
զմեծ մասն Տորոս լեռինն, զոր առեալ քաջութեամբ իւրով ի գորացն Պար-
սից. սա էր ի գորացն Գագկայ Բագրատունոյ՝ որդոյ Աշոտոյ. սա մեռանէր
յայսմ ժամանակիս. և եղև այս ինչ նշան ի տան նորա՝ վասն մահու նորա. և
եղև ի միում ատուր մինչ կենդանի էր, լինէր ցոլումն հրոյ կայծականց, և ի
բերդն, որ ասի Վահկայ, հարեալ կայծակն և ի սպասատրաց տանն զար-
կեալ և զարծաթի սկուտեղքն զմին կողմն տարաւ ի ներքոյ հինգ սկուտե-
ղան, և իմաստունքն ասացին, եթէ այս է վերջին տարին Կոստանդինի. և ի
նմին ամին մեռանէր և թաղեցաւ ի վանքն, որ կոչի Կաստաղօն»²:

Կոստանդինի մահը ևս մեկ անգամ նշված է հայոց 549 թվին = 1100-
1101 թթ. ներքո:

Կոստանդինի որդին՝ Թորոսը, վրեժխնդիր էր եղել Մանդայան եղբայր-
ներից՝ հայոց Գագիկ արքային սպանելու համար: Այս քաջագործության

¹ G. Schlumberger, Sigillographie, pp. 714, 305.

¹ Մառթեոս Ռոնհայեցի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 257:

² Նույնը, էջ 269-270:

պատմությունը շարադրելուց հետո Մատթեոս Ռոհայեցին ավելացնում է. «և յայնժամ գոհանայր (Թորոսը – խմբ.) զԱստուծոյ, որ էառ զվրժ արեանն Գազկայ Հայոց արքային, վասն զի հայր հօրն նորա Ռուբէն ի գօրացն [տարընթեր. <ի գաւակաց>] Գազկայ էր»¹:

Կոստանդինի մահվան ավանդությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա իշխել է յոթ տարի՝ ըստ սկուտեղների թվի, և որ նա վախճանվել է ութերորդ տարում: Եթե Կոստանդինի մահը տեղադրվում է 1099-1100 թթ., և կամ ըստ երկրորդ տեղեկության 1100-1101 թթ., ապա նրա ութամյա իշխանությունը պետք է որ սկիզբ առնէր 1091 կամ 1092 թվին: Դրանից հետևում է, որ նրա հայր Ռուբենը, որին նա հաջորդել էր, մահացել էր 1091-1092 թվին: Ռուբենը երկու անգամ հիշատակվում է որպես Գազկի գործի անդամ՝ «ի գաւրաց», և մեկ անգամ որպես նրա սերունդ՝ «ի գաւակաց» (1): Այն հարցը, թե Ռուբենը նրա սպաների՞ց մեկն էր, թե՞ ազգականներից, մնում է առկախ: Ռուբենը իշխում էր Մարապայի Կոպիտառ գավառում:

Մատթեոսից հետո ամենաարժանահավատ հեղինակը Մամուել Անեցին է, զեթ իր հնությանը, քանի որ նա XII դարի հեղինակ է: Հայոց 525 թ. = 1076-1077 (և ոչ 575 թ., ինչպես տպագրված է) ներքո նա շարադրում է Մամուկայան եղբայրների կողմից Գազկի սպանության պատմությունն ու ասում է, որ այս իրադարձությունից հետո «իշխանքն Հայոց և ամենայն գօրք նոցա լքան և յամենայն տեղիս ցրուեցան, յորոց իշխան մի արեանառու Գազկայ՝ Ռուբէն անուն, որ կալեալ ունէր զԿօպիտառայ բերդն. յորժամ լուա զմահն Գազկայ՝ յարուցեալ ամենայն զարմօք իւրովք և եկն ի կողմանս Փռիւզիոյ՝ դիմելով ի գիւղ մի Կօլիմօզօ անուն. և անդ բնակեալ, յորում լերինն էին բնակեալ բազումք յազգէն Հայոց՝ զորս զամենեսեան գնոսա առ ինքն կալեալ մեծն Ռուբէն և նոքօք զորացեալ էառ զԷռնային կողմանս՝ զՀոռոմսն անտի ի բաց մերժեալ և զնոցա տեղիսն առեալ: Եւ Հ (70) ամաց լեալ բարեպաշտ կենօք՝ վերափոխեցաւ առ Քրիստոս. և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն թողեալ զիշխանութիւն յիւր հարազատ որդին ի Կոստանդին, որ և տիրեաց հռչակաւոր բերդին՝ որ Վահկայ կոչի, յորում տուն եղ ինքեան անդ և զտէրութիւն իւր հաստատեաց. և նովաւ բազում տեղիս էառ»²:

Մամուելը ծանոթ է Կոստանդինի մահվան առասպելական պարագաներին, բայց այնպես է դրանք ներկայացնում, որ առասպելը կորցնում է իր իմաստը: Նրա համաձայն, «ՌՃԲ (1102) ի ՇԽԹ թվին (հ.թ. 549 = 1100-1101) Կոստանդին որդին Ռուբէնի յաւուր միում նստեալ էր ի Վահկայն և

եղեալ կայր առաջի իւր արծաթի սկուտեղ մի և այն յանկարծակի թռեալ և զնաց յանկիւնս տանն և ի մէջ այլ է (7) սկուտեղացն՝ որք անդ կային՝ նմուտ, և զայն նշան ասացին մահուանն Կոստանդեայ՝ որ և մեռաւ իսկ և թաղեցաւ ընդ հօրն իւրում ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն, և զիշխանութիւն նորա էառ անդրանիկ որդի նորա Թորոս անս ԻԹ (29) կացեալ»¹:

Մեր հեղինակը հարկ է համարում խոստովանել, թե «Գիտել պարտ է վասն իշխանացն Ռուբինեանց, որք յետոյ թագաւորեցին ի Միս, զի զանազան կերպիւ պատմեն վիպասանքն զժամանակ և զթիւ ամաց նոցա: Որոց առաջինն է Ռուբէն, որ ի ՇԻԵ (525 = 1076) թվին ի սպանանելն Գազկայ՝ եկեալ ի գիւղն Կօնմօզօ՞ և առեալ զԷռնային կողմանս՝ և զկնի սակաւ ամաց մեռանի. և որքանն չէ յայտ: Եւ զկնի Կոստանդին որդի նորա տիրէ Վահկային և այլոց բազմաց. մեռանի ի ՇԽԹ (549 = 1100) թվին. ընդ ինքն և ընդ հայրն կացեալք անս ԻԳ (24): Եւ յերկու որդուցն Կոստանդեայ՝ նստի անդրանիկն Թորոս՝ Պարոն՝ անս ԻԹ (29) ... և մեռանի ի ՇՀԸ (578 = 1129) թվին ... Ըստ այլոցն, շարունակում է Մամուելը, Կոստանդին որդին Ռուբէնի մեռանի ի ՇՄԱ (551 = 1002) թվին, ընդ ինքն և ընդ հայրն կացեալք անս ԻԶ (26) և զկնի՝ Թորոս անս ԺԹ (19)՝ մեռանի ի ՇՀ (570 = 1121) թվին»²:

Մամուելը, ինչպես տեսնում ենք, բազմաթիվ կետերում հեռանում է Մատթեոսից: Բայց նախ շարունակենք մեր քննությունը:

Մնբատ Գունդստարըլ՝ բարձրաստիճան մի անձնավորություն, որը պատկանում էր իշխող ընտանիքին, պետք է որ քաջատեղյակ լինէր հարըստության ծագման հարցում: Մակայն նա մեզ հայտնում է միայն այն, ինչ կարողացել է Մատթեոսի երկում. «Ի թուին ՇԽԱ (541 = 1092),- ասում է նա, կարողացել է Մատթեոսի երկում. «Ի թուին ՇԽԱ (541 = 1092),- ասում է նա, յորժամ սպանաւ Գազկի, նա եւ գօրքն եւ իշխանքն ցիր եւ ցան եղն: Եւ մէկ մի յիշխանացն, զոր պարոն Կոստանդին ասեին, որդի պարոն Ռուբենի, սա երեկ ի լեռնն Տօրօս եւ քաջութեամբ խլեց զմեծ մասն լերինն, որ է առաջին բերդ Վահկայն: Ի թուին ՇԽԹ (549 = 1100) հանգեալ ի Քրիստոսս մեծ իշխանն պարոն Կոստանդին: Եւ յառաջ քան զմեռանելն նորա եղեւ զարմանալի նշան ի բերդն սորա Վահկայն. ցոլաց կայծակն ի մաժառոտաանն, եզարկ արծաթի սինին եւ տարաւ ի տանն մէկ այլ կողմն, ու մտոյց եօթն սկուտեղի ներքեւ. յորում ասեին զայն զուշակումն մահուան պարոն Կոստանդինի, որ և ի նոյն ամի մեռաւ եւ թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Կաստաղոն»³: Մնբատի շարադրանքը վերարտադրում է նաև Մատթեոսի այն հատվածը, որի համաձայն «Յայնժամ գոհացաւ պարոն Թորոս զԱստուծոյ, որ արծա-

¹ Մատթեոս Ռոհայեցի, էջ 320-321:

² Մամուել Անեցի, էջ 116:

¹ Մամուել Անեցի, էջ 121:

² Նույնը, էջ 135-136:

³ Մնբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 87-88:

նի արար զինքն առնուլ ի նոցանէ (իմա՝ Մանդայան եղբայրներից – Ն. Ա.) զվրէժ արեանն Գազկայ, քանզի մեծ հայրն նորա Ռուբէն յիշխանացն Գազկայ էր»¹:

Այնուհանդերձ, Սմբատը որոշ փոփոխություններ է մտցրել իր կարճատև շարադրանքի մեջ: Նա յուրովի է հասկացել Կոստանդնի մահվան առասպելը: Ափսեմ, որը կայծակնահար է եղել, նրա մոտ սկուտեղ-սինի سینی է դարձել, առանձին էր գտնվում, իսկ կայծակն այն նետել էր մնացած յոթ սկուտեղների մոտ: Մատթեոսի «սպաստորաց տունը» արտահայտությունը նրա մոտ փոխարինված է հետաքրքիր մի բառով՝ մաժառոտստան, որը կազմված է հունարեն μαγερεϊον՝ «խոհանոց», կամ μάγειρος՝ «խոհարար», բառից և -ստան հայկական վերջածանցից: Սմբատը մի կողմ է նետել «Մարապա երկրի Կոպիտառի գավառ» բառերը, ավելացրել «քարոն» տիտղոսը և, տարօրինակ մի բան, այնտեղ, ուր Մատթեոսը խոսում է Ռուբենի և Գազիկի ազգակցական կապերի մասին, Սմբատի շարադրանքում «ի գաւակացն»-ի փոխարեն կարդում ենք «յիշխանացն»: Այս պարագան ստիպում է կասկածել Մատթեոսի շարադրանքում գետնոված «ի գաւակացն»-ի իսկության վրա: Բոլոր դեպքերում Սմբատը չէր, որ պետք է կասկածի առներ իր նախնիների արքայական ծագումը:

Որքան էլ մեր հեղինակը սխալ է ներկայացրել Կոստանդնի մահվան առասպելը, այնուամենայնիվ նա շատ լավ է ըմբռնել դրա այլաբանական իմաստը, որը վերաբերում է Կոստանդնի իշխանության տևողությանը: Նրա մոտ Կոստանդինը հաջորդում է իր հորը հայոց 541 թ. (1092 թ.), այսինքն՝ նա վերագրում է նրան իշխանության ութ տարի՝ 1092 թվից մինչև 1100 թվականը:

Մյուս բոլոր հեղինակները, որոնք Սմբատի ժամանակակիցներն են, ընդունել են Մամուելի պատումը: Վահրամ Ռաբունին, Հեթում պատմիչը, Ռուբինյանների համառոտ պատմության Անանուն պատմիչը, Արքայական ճաշոցի հիշատակարանը, որը գրվել է հայոց 735 թ. (1286 թ.), նույնիսկ Վարդանն ու Կիրակոսը, ինչպես նաև կիլիկյան թագավորների ցանկը Մշո վանքի ձեռագրերից մեկում², բոլորն էլ հետևել են Մամուելի տարբերակին:

Աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս արձանագրելու երկու տարբերակ: Առաջին և ամենահին տարբերակը առկա է Մատթեոս Ռոնհայեցու աշխատության մեջ, մյուսը՝ Մամուելի մոտ: Դրանց տարբերությունը հետևյալն է:

Մատթեոսին ծանոթ է միայն Ռուբենի առունը: Նրա Կոստանդին որդին

1079 թ. իշխում էր Մարապայի Կոպիտառ գավառում և անդամակցում Գազիկի բանակին: Նա մահացել է 1099 կամ 1100 թվականին: Մանդայան եղբայրների ամբողջ Գազիկի սպանության պատմության մեջ անվանվում է Կիզիստրա, իսկ Թորոսի վրիժառության պատմության մեջ՝ Կնդրոսկավի (Կնդրոսկավիս): Հեթում պատմիչը երկու դեպքերում ևս այն անվանում է Կիզիստրա: Գազիկը սպանվել էր 1079 թվականին:

Երկրորդ տարբերակում Գազիկի մահը տեղադրվում է 1076 թ. և նույն թվականին էլ հայտնվում է Ռուբենը: Նա Գազիկի ազգականն է. նրա գահաձեռք բերումը Կոպիտառան (Կոպիտառ) է, հետագայում նա փոխադրվում է Կոլիմոզուլ կամ Կոդնոզուլ: Նա մահանում է յոթամասուն տարեկան հասակում: Նրա և նրա որդի Կոստանդնի իշխանությունն ընդհանուր առմամբ տևել է քսանչորս կամ քսանվեց տարի: Կոստանդինը մահացել է 1100 կամ 1102 թվականին: Մանդայանների ամբողջ կոչվում է Կանդրասկավի կամ Կանդրոսկավի:

Կոստանդնի մահվանը վերաբերող առասպելը կարող էր հինք ծառայել նրա իշխանության տևողությունը ճշտելու համար, եթե այդ ենթադրությունը վարկաբեկված չլիներ Սմբատ Սպարապետի Շարունակողի կողմից, որը Կոստանդինին տալիս է տասնչորս տարվա իշխանություն: Մշո վանքի ձեռագրի Յուցակը նրան հատկացնում է հինգ, իսկ նրա հորը՝ Ռուբենին՝ քսան տարի:

Մարդ ավելի է շփոթվում, երբ ծանոթանում է հարստության մախառորը վերաբերող դյուցազնավիպային բնույթ ունեցող մեկ այլ պատմության: Այն պահպանվել է Կիրակոս պատմագրի աշխատության մեջ: Ահա այդ պատմությունը ամբողջությամբ.

«Իսկ միս Գազիկն¹ թագաւորեալ՝ յաւուր միում ելեալ էր յորս և էր արքեալ, և ի տօք ժամու էջ յերկվարէն հանգչել ընդ հովանեաւ ծառոյն, և ոչ այլ ոք գոյր ընդ նմա, քայց միայն մանուկ մի փոքրիկ, զի այլ զօրքն ամենայն ցրուեալ էին զհետ որոյն, և պատահեալ նմա արանց Յունաց, ծանեան զնա, և բարձեալ տարան զնա ի բերդ մի և իբրև սքափեցաւ ի գինոյ անդի, երաց զաչս իւր և ասէ՝ «ո՞ր եմ ես», և ասեն հոռոմքն՝ «ո՞ր է մետրապօլիսն մեր Մարկոս», և ընկեցին զնա անարգանօք ընդ պարիսպ բերդին և նա ջարդեալ մեռաւ: Իսկ զմանուկն՝ որ էր ընդ նմա, զնեաց ոմն վաճառական Հայ և արար իւր փեսայ: Եւ եղև յետ աւուրց, իբրև զարգացաւ մանուկն և եղև այր՝ զնացեալ ի սահմանս Կիլիկոյ արամբ միով որսալ կաքաւս, և էր անդ բերդ զնացեալ ի սահմանս Կիլիկոյ արամբ միով որսալ կաքաւս, և էր անդ բերդ զնացեալ ի սահմանս Կիլիկոյ արամբ միով որսալ կաքաւս, և էր անդ եպիսկոպոս մի Հոռոմ, և եղև ծանօթութիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղին միմեանց սիրելիք, և բազում աւուրս

¹ Սմբատ Սպարապետ, էջ 90-91:

² Գ. Մովսէսյանց, Հնոց և նորոց, էջ 100 և եջ.:

¹ Բնագրում խոսքը Գազիկ Կարսեցու մասին է և ոչ թե Գազիկ Անեցու:

ուտին և ընպէս ի միասին, և այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր զործեցին Հռոմսք ընդ թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգական նորա: Եւ եղև օր մի զի ամենայն պաշտամեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդն ի պէտս ինչ գործոյ իրեանց, և էր միայն եպիսկոպոսն և պատանի մի ընդ մնա, եկն այրն որսորդ հուպ առ բերդն որսալ կաքաւս, և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին, ճայնեաց առ նա գալ, և ի միասին ճաշակել: Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր: Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի: Իբրև ետես այրն եթէ միայն զայ եպիսկոպոսն, ծանեալ եթէ ոչ որ կայ ի բերդին, ասէ ցայրն որ ընդ մնա էր. «այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրժ արեան սպանման թագաւորին մերոյ, զոր զործեցին Հռոմսք, տես գուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի բերդ անդր, ջանասջի՛ր առնուլ զնա և ինձ իմացուցես ի ձևն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն»: Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել. և իբրև պակասեաց զինին, ասէ եպիսկոպոսն ցապասավորն. «եթէ ի բերդ անդր և բեր մեզ զինի, զի ուրախասցուք ի միասին»: Եւ իբրև զնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա, և իբրև նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր՝ զի հանցէ զինի, նա կալեալ զտախց նորա, դարձուցեալ ի վերայ զլխոյն՝ խեղդեաց զնա ի զինի անդր, և ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեսնն իւրում, եթէ «ամի զբերդս», և սա աստէն ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն, և ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ սակաւ աճեցոյց զկալած իւր, զոր բռնութեամբ և զոր պատրանօք, մինչև տիրեաց նա և որդիք իւր, և թռուսք աշխարհին Կիլիկեցոց, քաղաքաց և գաւառաց: Սա է նախնին թագաւորին Լևոնի...»¹ (2):

Մամուելը հետևելով Մատթեոսին՝ պատմում է, որ Գագիկին սպանել էին երեք հույն եղբայրներ, երբ նա վերադառնում էր Տարսուսի հայ իշխան Աբղարիբի մտախց, սակայն, - ավելացնում է նա, - «այլք ասեն թէ ի յորս կայր և ի քուն գտեալ Մանդալեանքն՝ տարան ի բերդն Կանդոսկաւի և անդ սպանին»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Մամուելը ծանոթ է Կիրակոսի դյուցազներգական պատմությանը: Մանդալեան մեղսագործ եղբայրները այս պատմության մեջ հանդես չեն գալիս, ինչպես նաև նրանց Կիզիստրա կամ Կանդոսկավի դրակը: Ռուբենի վրեժխնդրության զոհն է Բարձրբերդի տեր հույն եպիսկոպոսը:

Պատմությունը երևակայական է, քայց ակներև են պատմական տարրերը, որոնցով կազմվել է այն: Գագիկ թագավորի արյան վրեժը լուծել էր ոչ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 94-96:

² Մամուել, էջ 116:

թե Ռուբենը, այլ նրա թոռ Թորոսը: Այդ Թորոսի եղբայրը՝ Լևոնը, պարտություն կրելով Հովհաննես Կոմնենոս կայսեր կողմից, գերեվարվել է և իր երկու որդիների հետ միասին տարվել մայրաքաղաք: Որդիներից մեկն այնտեղ մահացել է, իսկ մյուսը՝ Թորոս II-ը, փախել է բանտից, վերադարձել Կիլիկիա և վերստացել իր հոր ժառանգությունը: Իր տիրությունում նրա վերահաստատվելու պարագաները ծնունդ են տվել տարբեր գրույցների: Պատմում են, որ Թորոսը փախել էր Կոստանդնուպոլսից և ոտքով Կիլիկիա էր հասել. նա ներկայացել էր ասորի հակօրինների պատրիարք Աթանասին: Պատրիարքը նրան մի նժույգ և տասներկու մարդ տվեց, որոնք փախստականին մտցրել են Ամուղա ամրոցը, որտեղից նա ազատագրել է ամբողջ երկիրը:

Մեկ այլ պատմվածքի համաձայն Թորոսը մայրաքաղաքից ծովով ուղևորվել է Անտիոք, այնտեղից մտել է Կիլիկիա, գտել իր եղբորը՝ Մանեհանին, այնուհետև նրանք խորամանկությամբ տիրացել են Ամուղային, իսկ հետո նաև ամբողջ երկրին:

Կա մի երրորդ պատում, որն ավելի վիպական բնույթ ունի և ուր գործող անձանց շարքում կա արքունի մի իշխանուհի, որը, սիրահարվելով բանտարկյալ հայ իշխանին, նրան միջոցներ է տրամադրել, որի շնորհիվ Թորոսը կարողացել է հասնել Վահկայի լեռան, ուր նա ծանոթացել է մի քահանայի հետ, որը չափազանց ուրախացել է նրա հայտնվելու կապակցությամբ և կարգել իր հոտերի նախարակ: Քահանան շտապել է նախագուշացնել լեռներում բնակվող հայերին, որոնք կապ են հաստատել Թորոսի հետ և գրավել Վահկա բերդը, հետո երկիրը և այնտեղից վտարել հույներին ու նրանց գործակալներին¹:

Եվ վերջապես, կա մի չորրորդ պատում, համաձայն որի Թորոսը, բիւուաներում թաքցնելով տասը լավ զինված ռազմիկ, հանկարծակի մտել է Վահկա բերդը և գրավել այն²:

Ժողովրդական այդ ավանդություններն իրենց հետքն են թողել Ռուբենի մասին առասպելի վրա: Ռուբենն ուզում էր վրեժխնդիր լինել Գագիկին սպանողներից, սակայն առասպելում նրան սպանել են տալիս մի հույն եպիսկոպոսի, ընդ որում այս վերջինիս դրակին տիրանալու համար: Այդ եպիսկոպոսը Թորոսի պատմության մեջ հանդես եկող եպիսկոպոսի կամ քահանայի վերնույնն է: Վաճառականի մոտ մամուկ Ռուբենի հայտնվելու և

¹ Մամուել, էջ 131: Michel le Syrien, III, p. 281 (trad. Chabot) ծանոթ է առաջին տարբերակին և Աթանասին անվանում է այդ վայրի մետրոպոլիտ: Նույնն է Միքայելի հայերեն թարգմանության մեջ, էջ 422 (1871 p. hp.) և էջ 427 (1870 p. hp.):

² Jean Dardel, Chronique d'Arménie, Hist. de Croisades, Doc. arm., II, ch. 8: Հեղինակը առասպելը վերագրում է Կոստանդնուպոլսի Ռուբենի որդուն, սակայն ակնհայտ է, որ խոսքը Թորոսի քաջագործություններից մեկի մասին է:

նրան փեսայանալու պատմությունը հիշեցնում է Թորոսի ու բյուզանդական իշխանուհու սիրավեպը: Հարստության հիմնադրի պատմական կերպարը ջնջվել է ժողովրդական հիշողությունից, ուստիև պատմիչները դիմել են մի առասպելի, որի հիմքն էին կազմում Թորոս I-ին և Թորոս II-ին վերագրվող գործերը, և դրանց մեջ համապատասխան փոփոխություններ մտցնելով հարմարեցրել են Ռուբենի անձին: Հետևաբար ավանդությունը ստեղծվել է Թորոս II-ի ապրած ժամանակաշրջանից († 1168 թ. դեկտեմբերի 2-ին) հետո: Ինչպիսին էլ որ լինի այս ավանդության գրական շահեկանությունը, նրա պատմական արժեքը չնչին է, եթե այդպիսին առհասարակ կա: Հետևաբար ո՛չ ավանդությունը, և ո՛չ պատմիչների տեղեկությունները չեն նպաստում Ռուբինյանների նախահոր կերպարը լուսաբանելուն և նրա իշխանության ժամանակաշրջանը ճշգրտելուն:

Այս պարագային Կեդրենոսի աշխատության մի հատված արժանի է մասնավոր ուշադրության:

1018-1019 թթ. (II ինդիկտոնի, աշխարհագրության 6526 թ.), ջախջախելով բուլղարական թագավորությունը, Վասիլ II կայսրն ուղևորվում է Հունաստան՝ բուլղարների կրկնվող ասպատակություններից հետո, երկրի վիճակին ծանոթանալու համար: Նա անցնում է Չեթունիոնով և Թերմոպիլներով: Այդ կապակցությամբ պատմագիրն ասում է.

Ἐν δὲ δεινῶναι τὸ Ζητούσιον τὰ ὄστα τῶν πεσόντων ἐκεῖσε Βουλγάρων, ὀπηνίκα ὁ μάγιστρος Νικηφόρος ὁ Οὐρανὸς τὸν Σαμουήλ ἐτρέψατο, θεασάμενος ἐθαύμασεν. Ὑπερηγάσθη δὲ καὶ τὸ ἐν Θερμοπύλαις γενόμενον τεῖχος, ὁ Σκέλος ἄρτι κατονομάζεται, εἰς ἀποτροπὴν τῶν Βουλγάρων παρὰ τοῦ Ῥουπένη¹.

«Չեթունիոնով անցնելիս կայսրը (Վասիլը) հիացավ Մամուելի նկատմամբ Նիկեփորոս Ուրանոսի տարած հաղթանակի ժամանակ այդտեղ զոհված բուլղարների սկրապուլյուսներով: Նա առավել հիացավ Թերմոպիլներում բուլղարների հարձակումները ետ մղելու համար Ռուպենեսի կառուցած պարսպով, որն այժմ Սկելոս է կոչվում»:

Παρὰ τοῦ Ῥουπένη արտահայտությունը Կեդրենոսի լատիներեն քարգնանության մեջ ներկայացված է իբրև *arud Rupenam* [«Ռուպենայի մոտ»]: Ուրեմն Ռուպենեսն ընկալվել է որպես տեղանուն: Սակայն իրականում խոսքը մի անձի մասին է, որի անունն էր Ռուպենես: Ռուս հռչակավոր բյուզանդագետ Վ. Վասիլևսկին դեռ վաղուց նշել էր, որ լատիներեն քարգնանությունը սխալ է և որ տեքստում խոսքը ոմն Ռուպենի մասին է, որի անունը հիշեցնում է Կիլիկիայի հայկական հարստության հիմնադրի

անունը: Սակայն Վ. Վասիլևսկին՝ ընդունելով Թերմոպիլների Ռուպենեսի հայկական ծագումը, ժամանակագրական նկատառումներով խուսափել է հանձնիս այդ Ռուպենեսի ճանաչելու Կիլիկյան թագավորության հիմնադրին: Նրա կարծիքով 1065 թ. (ըստ Կիրակոսի պատմի) հայտնված Ռուբինյանների նախնին չի կարող նույնացվել Թերմոպիլների պարիսպը կառուցողի հետ¹:

Մենք չենք կիսում այդ տեսակետը և կարծում ենք, որ կկարողանանք փաստել, որ ազգային ավանդությունները որևէ կերպ չեն հակասում առաջարկված նույնացմանը:

Թերմոպիլներում ամրություններ կառուցելու պարտավորություն ստանձնած մարդը պետք է որ Հունաստանի ստրատեգոսը լիներ: Թորթունի շրջակայքում գտնվող Էգրեկ (Ագարակ) գյուղում շատ վաղուց հայտնի արձանագրության մեջ պահպանվել է ոմն Գրիգոր պատրիկի՝ Սմբատիոս պատրիկի որդու, անունը, որն իրեն կոչում է Լարիսայի և Մակեդոնիայի ստրատեգոս: Արձանագրությունը քվարված է աշխարհագրության 6515 թ., ուրեմն՝ 1006-1007 թվականով²: Այդ թվականին Գրիգորը, անկասկած, այլևս այդ պաշտոնը չէր վարում, նա տուն էր վերադարձել և Ագարակում եկեղեցի էր կառուցում: Արևմուտքում նրա պաշտոնը բաժին էր ընկել Ռուպենեսին: Վասիլ կայսրը Կոստանդնուպոլիս է հասնում աշխարհագրության 6527 թ. II ինդիկտոնին = 1018-1019 թվականին: Այդ ժամանակաշրջանում Ռուպենեսը Լարիսայի և Հունաստանի ստրատեգոսի պաշտոնակատարն էր, ինչպես Կեկավմենոսը, որը 980-984 թթ. [այն անձնավորությունն էր], «որ Լարիսայում իշխում էր Հունաստանի վրա»՝ *ἐν Λαρίσση τὴν ἀρχὴν ἔχων τῆς Ἑλλάδος*³:

Մենք գիտենք այլ հայերի մասին, որոնք այդ ժամանակաշրջանում պատասխանատու պաշտոններ են վարել բալկանյան սահմանների վրա. օրինակ Գրիգոր Տարոնացին՝ Թեսաղոնիկեում, Թեոդորոսկանը՝ Փիլիպպոպոլսում: Ոչ մի տարօրինակ բան չկա նրանում, որ Լարիսան սկզբում վստահված է եղել Գրիգորին, իսկ հետո Ռուպենեսին:

Որպես ստրատեգոս Ռուպենեսը պետք է որ նվազագույնը պրոտոսպարի պատվաստիճան ունենար և 1018 թ. պետք է որ 23-25 տարեկան լիներ: Հետևաբար անհնարին է, որ 1065 թ. նա մանուկ եղած լիներ, ինչպես

¹ «Журнал Министерства народного просвещения», июль, 1881, с. 116-117.

² Արձանագրությունը հայտնաբերել և հրատարակել է Միխայիլան միաբանության անդամ հայր Ներսես Մարգիսյանը, «Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայք», էջ 92, որի մասին Մ. Բրոսսեն հաշվետվություն է ներկայացրել «Записки Имп. акад. наук», СПб., вып. VII, т. VIII, 1864:

³ «Strategikon», § 169.

¹ Cedrenus, II, p. 475.

գրերը հաջողությամբ են պսակվել, և որ նա իր կրտսեր որդուն ամուսնացրել է Աբղարիքի դստեր հետ, սակայն նա ավելացնում է, որ Գագիկի սպանությունից հետո Աբղարիքը թունավորելով սպանել է իր փեսային: Մամուլը կարծես ծանոթ չէ Վարդանի վարկածին: Այս մտահոգող տարբերություններն այնպիսիք են, որ կարող են որոշ չափով վարկաբեկել ամբողջ շարադրանքը և կասկածի ենթարկել նույնիսկ Գագիկի մահվան թվականը: Մենք հիմք ունենք կարծելու, որ Գագիկը, ինչպես և Գագիկ Կարսեցին և ուրիշ արքայազուն իշխաններ, բռնի կամ բնական մահով է մահացել Ռոմանոս Դիոգենեսի արշավանքի ժամանակ: 1065 թ. մահանում է Խաչիկ Բ կաթողիկոսը: Գագիկ Կարսեցի արքան օծել է տալիս Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Գրիգորին: Գագիկ Անեցին համակրանք չունեի նորընծա կաթողիկոսի հանդեպ, նրա հոր՝ Գրիգոր Մագիստրոսի նկատմամբ պահպանած իր քննի պատճառով: Թագավորը, իրավամբ թե հանիրավի, Գրիգորին համարում էր իր թագավորության անկման պատասխանատուն (3): Քիչ անց՝ 1068 թ.¹ նա ընտրել է տալիս մի երկրորդ կաթողիկոս՝ Գևորգին: Շուտով երկու կաթողիկոսների միջև պայքար է ծայր առնում: Գործը հասնում է այնտեղ, որ Գրիգորը պաշտոնանկ է հայտարարում Գևորգին: Գևորգը հեռանում է (Սերաստիայից կամ Թավրուրից) Տարսոն, անկասկած Աբղարիք իշխանի մոտ, իսկ Գրիգորը գնում և հաստատվում է Գուրգենի որդի Գագիկի մոտ Մուտարասունում: Այս ամենը տեղի է ունենում հայոց 521 թ. = 1072 թվականին: Մենք ինքներս մեզ հարց պետք է տանք, թե ինչու՞ հակառակորդ կաթողիկոսները ապաստան չեն փնտրել իրենց հովանավորողների՝ երկու Գագիկների, մոտ: Պատասխանը պարտադրվում է ինքնըստինքյան. բանն այն է, որ այս ժամանակ երկու արքաներն էլ ավարտել էին իրենց երկրային ուղին: Կաթողիկոսների պառակտումը ինքնըստինքյան դժվար կլինեի բացատրել, եթե արքաները կենդանի լինեին²: 1071 թ. գարնանը, երբ Ռոմանոս

¹ Մատթեոս Ուռեայեցու երկասիրության 98-րդ գլուխը նվիրված է ԸԾԸ թվականին - հայոց 518 թ. = 1069 թ. իրադարձություններին: Քանի որ պատմիչը այդ թվականի ներքո է տեղադրում Ռոմանոսի գահակալությունը, ապա պետք է կարդալ ԸԾԷ - հ. տ. 517 թ. = 1068 թվական:

² Կաթողիկոսների վեճի պատճառը Մատթեոսը լրջմիտ կերպով չի բացատրում: Նրա կարծիքով Գրիգորը պայմանավորվել էր Գևորգի հետ, որ հրաժարվելու էր եկեղեցին ղեկավարելուց և վանք էր մտնելու: Գագիկը կյանք վարելու: Սակայն նա դրժել էր իր խոստումը և համաձայնել էր գրավել հայրապետական աթոռը: Գրիգորին այդ բանը վրդովել էր: Դա մեր պատմիչի ենթադրությունն է և հավատ չի ներշնչում: Նախ՝ Գևորգին ձեռնադրել էր ինքը Գրիգորը, հետո՝ նա անապատ չէր քաշվել, այլ ճանապարհորդություններ էր ձեռնարկել դեպի Կոստանդնուպոլիս, Հռոմ և Եգիպտոս, ուր նա ձեռնադրել էր ևս մի կաթողիկոս և վերադարձել Հայաստան իր մոր մոտ, գնացել էր Անի և վերջապես հաստատվել իզոթ իշխան Գող Վասիլի մոտ Քեսունում, ուր և մահացել էր 1105 թվականին: Մեր բացատրությունը հենվում է այն փաստի վրա, որ Գրիգորը ընտրվել էր «նրամանա Գագիկյան շահի՝ որդույ Աբասայ Կարսացու» (գլ. 90), իսկ Գևորգը թագավորի, այսինքն՝ Գագիկ Անեցու կամքով (գլ. 99):

Դիոգենեսը հասավ Սերաստիա, Գագիկը դեռ կենդանի էր: Մատթեոսը պատմում է, որ հույները գանգատվել են Մենեքերիմի որդիներից՝ Ատոմից և Աբուսահիլից: Իշխանները կկործանվեին, եթե Գագիկը և հավատուրաց Կարիճ ամիրան չմիջնորդեին ահարկու միապետի առջև: Կայսրը նրանց ներել էր, սակայն, ավելացնում է մեր պատմիչը, «սպառնացեալ սաստիկ երդմամբ եթէ ի դառնալն ի պատերազմն Պարսից, բառնամ զհաւատն Հայոց»: Նման մի մոլեռանդի առջև միջնորդելու համար դժվար կլինեի ավելի անհամապատասխան մարդ գտնել քան Գագիկը, որը մոլեռանդորեն սպանել էր Կեսարիայի եպիսկոպոս Մարկոսին: Մատթեոսը, այնուամենայնիվ, լուրջամբ է շրջանցում Մենեքերիմի երրորդ որդու՝ Կոստանդինի նկատմամբ կայսեր կիրառած դաժան պատիժը, որի մասին մենք տեղեկանում ենք այլ աղբյուրներից¹: Այս ամենը մեզ դրդում է մտածելու, որ Գագիկը նույնպես զոհ է գնացել Ռոմանոսի վարած աղետալի քաղաքակառուցությանն ու սպանվել նրա դրդմամբ Մանդալյան եղբայրների և կամ, միգուցե, Աբղարիքի գործակիցների կողմից, եթե Մանդալյանների առեղծվածային պատմությունը լիովին հնարված առասպել չէ:

Մամուլը Գագիկի սպանությունը տեղադրում է 1076 թ., իսկ մենք տրամադրված ենք այդ տարեթիվը տեղափոխելու մինչև 1071 թվականը (4): Արդյոք Ռուբենն այդ թվականին դեռ ո՞րք էր, ինչպես վկայում է այդ նույն մատենագիրը, թե՞ ոչ: Շատ հնարավոր է, որ Ռուբենն ապրել է մինչև Գագիկի մահը: Մեկ այլ Գագիկ՝ Մենեքերիմի ավագ եղբայր Գուրգենի երեք որդիներից մեկը, դեռևս 1072-1073 թվականին ապրում էր Մուտարասունում: Այս Գագիկի հայրը՝ Գուրգենը, մահացել էր հայոց 452 թ. = 1003 թվականին²: Գագիկը ծնվել էր ոչ թե իր հոր մահից հետո, այլ դրանից շատ առաջ, այնպես որ 1072-1073 թթ. նա պետք է որ ութսունամյա լինեի: Նույնը կարելի է ասել Ռուբենի համար. ծնված լինելով X դարի վերջին, ինչպես մենք արդեն ենթադրել ենք, 1018 թ. 23-25 տարեկան լինելով, նա կարող էր ապրել մինչև 1071-1076 թվականը: Մամուլը նրան յոթամասուն տարվա կյանք է տալիս, և դա վկայում է նրա երկարակեցության մասին: Ուրեմն նա ասպա-

¹ Abulfarage Bar Hebraeus, Chronicon Syriacum, p. 272 (cf. «Byzantion», t. IX, fasc. 2, p. 640) Մատթեոսը կարծես թե ծանոթ է Կոստանդինի կուրացման պատմությանը: Սերաստիայում թուրքերի կատարած ավերածությունների կապակցությամբ հայերի ճակատագրի մասին իր տխուր մտորումներում նա բողոքում է, որ հույները կործանել են «իրենց ապահովությանը պարիսպը» (5), գաղթեցրել են իրենց բազ իշխաններին, և հայերը մնացել են բշտամիներին դիմադրել անկարող բյուզանդացի ներքինիների հույսին. հետո կամխելով իրադարձությունները, նա ակնարկում է Ռոմանոս Դիոգենեսի ժամանակաշրջանը. հույները «ի Պարսից պատերազմն յօժարութեամբ փայտին, և գամենայն ճշմարիտ հաւատացեալսք Քրիստոսի հաւատոյն մեն յօժարեալսք և խախտել և խախտել: Վասն զի յորժան այր քաջ և զօրաւոր գտանէին, գալսն խաւրեցուցանէին» (գլ. 84):

² Ասողիկ, Գ, գլ. 46:

րեզ էր իջել ոչ թե այդ թվականին, այլ, ընդհակառակը, այդ թվականը նշանավորում է նրա գործունեության ավարտը:

Բյուզանդական աստիճանավոր Ռուբենը պետք է որ թողած լիներ իր ծառայությունը և անցած լիներ արևելք: Հնարավոր է, որ նա նշանակված լիներ Երևե շրջանի ստրատեգոս, ինչպես որ պատահում էր բազմաթիվ այլ հայ նախնականց հետ: Բյուզանդիայի հայկական հարստության անկումից հետո շարժվում է վառ արտահայտված հակազդեցություն հայկական տարրի դեմ: Այն ավելի շեշտակի է դառնում Կոստանդին Մոնոմախի, Անդրյունիկի և Դուկասի և Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության ընթացքում, իսկ խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում ավարտվել է լիակատար խզումով: Ըստ երևույթին այդ ամիսաստ հակազդեցության ժամանակ է, որ Ռուբենը հաստատվել է Տավրոսի զառիթափ լանջերին: Նրա նստավայրը հավանաբար գտնվում էր այնտեղ, ուր հետագայում մենք գտնում ենք նրա որդի և հաջորդ Կոստանդինը: Մատթեոսը այն տեղադրում է «Մառապայում» Կոպիտառի կամ Գոպիտառի շրջանում¹: 1111 թ. ներքո նա պատմում է, որ թուրքերը մտել են Անազարբայի երկիրը և ասպատակել այն, ինչպես նաև «Մառապան» (Մառապայի կրճատ ձևն է):

Հետևելով այս հատվածին մենք պետք է Մառապան փնտրենք Անազարբայի շրջակայքում: Մեր կարծիքով տեքստը հակառակ իմաստ ունի, այսինքն հեղինակը Անազարբայի երկիրը հակադրում է Մառապային: Անազարբայի երկրի ներքո պետք է հասկանալ հարավային, դաշտային Կիլիկիան, մինչդեռ Մառապան նշանակում է նույն երկրի լեռնային մասը: Տավրոսում նման անուն կրող վայր անծանոթ է²:

Մառապան Տառապայի (կամ Դառապայի) եղծված ձևը չէ՞ արդյոք՝ Տառապայի փոխարեն Մառապա: Այդ դեպքում մենք այստեղ տեսնում ենք Կոստանդին Ծիրանածնի Երսնա-յի համարժեքը՝ այն շրջանի, որը Լևոն Իմաստասեր կայսրը պարզեց է Լիկանոսի հիմնադիր Մելիասին [(Մլեհ)]: Այդ բառը հնարամիտ կերպով նույնացվել է արաբերեն darb բառի հոգնակի ժարձ ձևին, որը նշանակում է «դուռ, անցում»: Արաբներն այդպես էին անվանում հատկապես Տավրոսյան լեռնաշղթայի կիրճերը, որոնք հույներն անվանում էին κλεισοῦρα, իսկ հայերը «կապան»: Լեռնային շրջանը արաբներն անվանում էին bilād-ad-darīb: Ուսման իր ինքնակենսագրության մեջ գրում է. «Ռուբենի հետնորդները՝ հայեր թորոսն ու Լևոնը,

Ալ-Մասիսայի, Անտարտուսի, Ադանայի և ադ-դուրուր կապանների տերերն էին»¹: Թորոսի եղբայր Մլեհին (1169-1175) արաբները անվանում էին իշխան կամ «կապանների տեր»՝ սահիբ-ադ-դուրուր²: Հատկապես այդպես էին կոչում Ռուբենին: Ըստ երևույթին Ռուբինյանների օրրանը պետք է փնտրել Լիկանոսի կողմերում³:

Հաջորդ սերնդի կողմից Ռուբենի կերպարը եթե մոռացության չի մատնվել, ապա թողնվել է ստվերում: Այդ սերունդը նրա մասին շատ աղոտ հուշեր է պահպանել: Դա շատ հեշտ է բացատրվում: Այն ժամանակաշրջանում, երբ նա հանդես է եկել, բազմաթիվ հայ իշխաններ կային, որոնք, ցրված Մեքաստիայից՝ Անտիոք և Կիլիկյան Սելևկիայից մինչև Եդեսիա երկարող ամբողջ տարածքում պայքարում էին հանուն իրենց անկախության և մրցակցում առաջին տեղը գրավելու համար: Անիի, Կարսի, Վանի թագավորական հարստությունների կողքին կային այլ ծագում ունեցող բազմաթիվ ընտանիքներ: Բավական է հիշել Փիլարտոսի, Թորոս կյուրուպաղատի, Գաբրիել Մելիտենացու, Գող Վասիլի, Թաթուլ Մարաշեցու, Աբլղարիք Տարսոնացու, Օշին Լամբրոնացու և բազմաթիվ այլ ընտանիքներ: Քանի դեռ կենդանի էին վերջին արտաքսված արքաները, ոչ ոք չէր էլ մտածում առաջին տեղը վիճարկելու մասին, քանի որ ծագումը դեռ պահպանում էր իր վարկը: Մոտ 1070 թ. ի հայտ է գալիս Փիլարտոսը որպես մի մեծ երկրամասի անկախ տեր, ուր և նա իշխում է մինչև 1092 թվականը: Նրա հավակնություններին պարարտ հող է մատուցել ոչ միայն Ռոմանոս Դիոգենեսի սարսափելի պարտությունը, այլև Գազիկ արքայի ենթադրյալ սպանության փաստը: Հենց այդ պատճառով Գազիկի մահը պետք է տեղադրել 1071 թվականին: Փիլարտոսից հետո նրա ստորականերից մեկը՝ Գող Վասիլը, ժառանգել է նրա հավակնություններն ու իշխել մինչև 1112 թվականը (6):

Այդ տարիների ընթացքում Ռուբենն ու նրա որդի Կոստանդինը գրաված էին իրենց դիրքերն ամրապնդելով Տավրոսում, նպատակ ունենալով շարժվելու դեպի Կիլիկյան դաշտավայրի հարավային մասը: Նրանց գործունեությունը դեռ այնպիսին չէր, որպեսզի մեծ արձագանքի արժանանար և նպաստեր նրանց ժողովրդայնության աճին: Սակայն ամենահզոր իշխա-

¹ «Revue de l'Orient latin», 1894, p. 521.

² Ibn Al Afir, Recueil des Hist. des Croisades. Hist. Orient., II, p. 307.

³ Հերոս պատմիչը Լիկանոսում է տեղադրում նույնիսկ Մանդալյանների ամրոցը՝ Կոնոսկավին (Recueil des Historiens des Croisades, I, p. 471): Սակայն այդ նշումը բացակայում է Հևոնի նոր հրատարակության մեջ (1933 թ. Արտավազդ արքեպ. Մյուրմեսյանի հրատարակած Օշին արքայի ժամագրքում): Ուրեմն դա ընդմիջարկություն է: Նշենք, որ Չեյթուն քաղաքը, որի հին ձևն է Չեթուն, հիշեցնում է վերջ նշյալ Չդոսնուս-ը: Այս անունը ոչ մի կապ չունի «զեյթուն»՝ «ձիթապտուղ» բառի հետ: Արդյո՞ք Ռուբենի կողմից չէ սահմանված Չդոսնուս-ի սահմանը:

¹ Ըստ Մմբատի, էջ 107, Գրիգոր Ե Քարավեժ կաթողիկոսը (1192-1194) զոհվել է Կոպիտառում: Միքայել Ասորին ծանոթ է այդ փաստին և վայրն անվանում է Գուրիտարա (Գ, էջ 413):

² Մենք չենք կարող այն նույնացնել Մարապ գյուղի հետ, որն ըստ քարտեզների տեղադրվում է Աբլաստայի հյուսիսում:

նի՝ Գող Վասիլի, մահից անմիջապես առաջ լուրեր են տարածվում Կոստանդնուպոլսի Թորոսի սխրանքի մասին. որ նա վրեժխնդիր էր եղել Գազիկ արքայի սպանության համար: Այդ իրական կամ էլ մտացածին փաստը հետագայում պետք է ծառայեր նրա իշխանությունն ու հավակնությունները օրինականացնելու համար ոչ միայն Գող Վասիլին հաջորդելու, այլև Բագրատունյաց թագը ժառանգելու համար: Հետագայում կատարվելու էր ևս մի քայլ և տոհմի նախահայր Ռուբենը հայտարարվելու էր վերջին Գազիկ արքայի ազգականը:

Մենք մեկ պատճառ ևս ունենք պնդելու, որ Ռուբինյան առաջին իշխանները այնքան էլ հռչակված չէին, որքան կարծում են (7): Անիի թագավորության անկումից հետո կաթողիկոսի գահը սկսեց դեգերել վայրից վայր: Անիից այն տեղափոխվեց Սեբաստիա արտաքսված արքայի մոտ, ուր և երկու կաթողիկոսներ՝ Պետրոսն ու Խաչիկը կնքեցին իրենց մահկանացուն: 1065 թ., Խաչիկի մահվանից հետո, Գազիկ Կարսեցին որպես կաթողիկոս ընտրել ավեց Գրիգոր Բ Պահլավունուն: Գազիկ Անեցու հրամանով ձեռնադրվեց մեկ այլ կաթողիկոս: Եկեղեցու երկու առաջնորդները ընդհարվեցին և հեռացան, մեկը՝ Գուրգենի որդի Գազիկի, մյուսը՝ Աբղարիբի, մոտ: Գրիգոր Բ կաթողիկոսի Փիլարտոսի մոտ տեղափոխվելու պատճառը, անկասկած, Գուրգենի որդի Գազիկի մահն էր: Փիլարտոսից Թոմնիկի մոտ առաքելությամբ ուղարկվելուց հետո, Գրիգորը չի կարողանում վերադառնալ Փիլարտոսի մոտ: Այդ ժամանակ, 1073 թ., իշխանն իր տիրույթների համար ընտրում է մի երրորդ կաթողիկոսի՝ Մարգսին և հաստատում նրան Ջահանի (Լիկանդոսի) շրջանի Հոնիում: Մարգսինը մահանում է 1077 թ. և նրան հաջորդում է Թեոդորոսը: 1085 թ. Փիլարտոսը կորցնում է Հոնին Մելիտենեի շրջանի հետ միասին և Թեոդորոսը չի կարողանում իր գահը տեղափոխել Մարաշ, ուր նրան հրավիրում էր Փիլարտոսը: Այս իշխանը չի վարանում ձեռնադրելու մի չորրորդ կաթողիկոսի՝ Պողոսին, որի գահը գտնվում էր Մարաշում: 1081 թ. Անիում ձեռնադրվում է հինգերորդ կաթողիկոսը՝ Բարսեղը (Վասիլ), իր եղբայրների պահանջով, քանի որ վերջիններս բավականաչափ հզոր էին իրենց սեփական կաթողիկոսն ունենալու համար: Բարսեղն ավելի մեծ վարչական շնորհք ուներ, քան Գրիգորը և մինչդեռ վերջինս ճանապարհորդում էր, և, հասնելով Եգիպտոս, տեղի հայկական համայնքի համար ձեռնադրում էր վեցերորդ կաթողիկոսին, Բարսեղը ձեռնամուխ է լինում վերստին կենտրոնացնել հոգևոր իշխանությունը: Նա, ստանալով սելջուկյան Մելիքշահ սուլթանի թույլտվությունը, գնում է Հոնի, հեռացնում Թեոդորոս կաթողիկոսին և մեկնում Եդեսիա: Մարաշի կաթողիկոս Պողոսը մույնպես ժամանում է Եդեսիա՝ Վարագի (Խաչի)՝ Մուրթ Նշանը Բարսեղից պահանջելու համար, որը վերջինս վերցրել էր Թեոդորոսից, և մահանում

այնտեղ 1093 թվականին: Այն փաստը, որ Բարսեղը չի համարձակվում ձեռք տալ Պողոսին, որը գտնվում էր Փիլարտոսի հովանավորության ներքո, ստիպում է մտածել, որ Փիլարտոսն այդ ժամանակ դեռ Մարաշում էր և ողջ էր: Եդեսիայից Բարսեղը գնում է Քեսուն՝ Գող Վասիլի մոտ և հաստատվում այնտեղ: Իր ճանապարհորդությունից հետո այնտեղ է գալիս նաև Գրիգոր կաթողիկոսը:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հոգևոր իշխանության տեղաշարժերը և բաժանումը կապված էին այդ ժամանակաշրջանի առավել աչքի ընկնող քաղաքական իշխանությունների հետ: Եկեղեցու ղեկավարը փնտրում էր ամենահզոր իշխանի արքունիքը, իսկ վերջինիս կաթողիկոս էր պահանջվում նրա բարոյական հեղինակությանը հենվելու համար: Կաթողիկոսական գահի տեղաշարժը մի վայրից մյուսը՝ Սեբաստիա, Մուտարասուն, Տարսուն, Հոնի, Մարաշ, Եդեսիա, Քեսուն, լիովին համապատասխանում է քաղաքական գերագահությունը մի իշխանից մյուսին անցնելուն՝ արքայական իշխաններից Փիլարտոսին, հետո՝ Թորոս կյուրոպաղատին և, ի վերջո, Գող Վասիլին:

Ռուբինյան իշխանները գործող անձանց շարքում չեն. խոսք չկա նրանց մոտ գահակալող կաթողիկոսի մասին: Սա մի հաստատուն վկայություն է այն մասին, որ նրանք սկսել են կարևոր դերակատարություն ունենալ միայն Գող Վասիլի մահից հետո: Կաթողիկոսական արքունից տեղափոխվում է Ռումկլալե (Հոսմկլա)՝ Ռուբինյանների մոտ հաստատվելու փոխարեն, սակայն դա տեղի է ունեցել արդեն այլ պատճառով. կաթողիկոսներն իրավամբ վարանում էին Ռուբինյանների և նրանց հակառակորդ Հեթումյանների միջև:

Ամեն պարագայի, հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, գտնվելով առասպելական տարրերից, ոչնչով չեն խանգարում Հունաստանի ստրատեգոս Ռուպենեսի և Կիլիկիայի Ռուբինյան հարստության նախահոր մույնացմանը (8):

ՀԱՎԵԼՎԱՑ

[ԼԱՁԻԿԱ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱ]

Հայերից և իբերներից հետո կովկասյան ժողովուրդներից երկրամասի քաղաքական կյանքում և բյուզանդա-պարսկական փոխհարաբերությունների վրա ունեցած իրենց ազդեցությանը առավել նշանակալից էին լազերը: Լազերը կազմված էին բազմաթիվ մանր ցեղերից, որ հնուց ի վեր բնակվում էին Կողքիսում: Նրանց հնագույն պատմությունը կապված է Կողքիսի ճակատագրի հետ, որը նախապես գտնվում էր Աքեմենյան¹, ապա՝ Միհրդատ Եվպատորի² թագավորությունների կազմում: Պոնտոսի թագավորության փլուզումից հետո Կողքիսը որոշ ժամանակ անկախություն էր վայելում³, բայց շուտով հայտնվեց հռոմեացիների տիրապետության ներքո: Այն համարվում էր հռոմեական տիրույթ, բայց ինքնավար էր և ենթակա տեղական իշխողներին: Յուրաքանչյուր ցեղ ունեցել է իր սեփական իշխանը կամ արքան, և բոլորն էլ հռոմեացիներին որոշակի հարկ էին վճարում: Հետզհետե այլ ցեղերի միջից լազերը առաջ էին քաշվում և իշխող դիրք գրավում մյուս ազգակից ցեղերի նկատմամբ: Լազերի ամուրը տարածվում է ամբողջ բնակչության և իր իսկ՝ երկրի վրա, և վաղեմի Կողքիսը սկսեց անվանվել «Լազիկա»: Բյուզանդական դարաշրջանում այն հայտնի է հենց այս հորջորջմամբ (1):

Լազիկայի թագավորները լիովին անկախ էին: Նրանց կախվածությունը Բյուզանդիայից ձևական էր և կայանում էր նրանում, որ թագավորի մահվանից հետո թագաժառանգը գերագույն իշխանության նշանները ստանում էր կայսրից: Մնացած գործերում նրանք թողնված էին իրենց կամքին: Կայսրին նրանք հարկ չէին վճարում և առհասարակ ոչ մի պարտավորություն չէին կատարում: Հռոմեացիների հանդեպ միակ պարտականությունն այն էր, որ նրանք պաշտպանում էին հռոմեական տիրույթների սահմանները հարևան հոների ավերիչ ասպատակություններից: Այդ պարտականությունը նրանք կատարում էին սեփական ուժերով, առանց հռոմեացիներից որևէ ֆինանսական կամ ռազմական օժանդակություն ստանալու: Փոխարենը նրանց իրավունք էր տրվում չմասնակցելու հռոմեացիների՝ այլ երկրների դեմ մղվող ռազմական գործողություններին:

¹ [Herod., III, 97; VII, 79.]

² [Strab., XII, 3.1.]

³ [Ibid.]

Լազիկան չափազանց աղքատ երկիր էր. բնական արտադրությամբ նա զգալիորեն զիջում էր Սարաբոնի նկարագրած հին Կոռքիսին¹: Հողը չէր արտադրում ո՛չ խաղողի ողկույզ, ո՛չ հացահատիկ, ո՛չ էլ այլ պարեն. լազերը զրկված էին նաև աղից: Բնակչությունն ապրում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ, սնվելով կորեկով՝ միակ հացահատիկով, որ աճում էր նրանց երկրում²: Ինչ որ նրանք վաստակում էին, ձեռք էին բերում առևտրի միջոցով, որ լայնորեն ծավալում էին հռոմեական առափնյա քաղաքներում: Փոխանակման զխավոր առարկաներ էին մորթեղեն, կաշվեղեն և սարուկներ³:

Չնայած երկրի անկախ դրությամբ, այնուամենայնիվ, դա մի խայծ էր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի համար և մշտական կովախնձոր նրանց միջև: Գտնվելով երկու տերությունների սահմանագրին, Լազիկան կարևորվում էր իբրև պատվար լեռնցիների արշավանքների դեմ: Հաստատվելով այնտեղ, կարելի էր կառավարել ռազմատենչ հոների, և ոչ միայն պաշտպանվել նրանց ավերումներից, այլև, ըստ ցանկության, բողոքել նրանց [արշավելու] թշնամական հողերի վրա: Գիտակցելով այս առավելությունը, երկու կողմն էլ աշխատում էր Լազիկան պահել իրենց ազդեցության և տիրապետության մերքո: Լազերը, ըստ հանգամանքների, միանում էին մե՛րթ մեկ, մե՛րթ մյուս տերությամբ: Երկու պետությունների մրցակցությունը ստեղծել է «Լազերի հարցը», որ երբեք բավարար լուծում չէր ստացել՝ ո՛չ դիվանագիտական [ասպարեզում], ո՛չ էլ զենքի ուժով և մշտապես .... (2) նորանոր ընդհարումներով:

Լազերը, հանգամանքներին համեմատ, հարում էին մե՛կ Բյուզանդիային, մե՛կ Պարսկաստանին: V դարի երկրորդ կեսին նրանք վասալական կախման մեջ էին բյուզանդական կայսրերից: Ինչպիսին էր դրությունը դրանից առաջ, պատմական տվյալների բացակայության պատճառով՝ անհայտ է: Մարկիանոսի թագավորության օրոք [450-457] լազերի մեջ շարժում է նկատվում՝ հավանաբար, պարսկական տիրապետության օգտին: Դրան ամռչվող կցկաուր տեղեկությունները, որոնք պահպանվել են Պրիսկուս Պանիսցու [երկասիրության] հատակտորներում, թույլ չեն տալիս հստակ պատկերացում կազմել բուն իրադարձությունների մասին: 456 թ. հռոմեական զորքը մենք տեսնում ենք Լազիկայում, լազերի դեմ գործելիս⁴: Առաջին, ամենայն հավանականությամբ, անհաջող ճակատամարտից հետո, հռոմեական զորքը ետ է քաշվում և պատրաստվում նոր արշավանքի:

¹ [Strab., XI, 2, 17.]

² Proc., Pers. I, 12, B. P., 58, II, 15, B. p. 217, 283-4, II.

³ Ստրկավանաության մասին հիշատակում է Polyb., Hist., IV, 38; Strab., XII, տե՛ս L. Preller, Über die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt. Dorpat, 1842.

⁴ [Prisc. Pan., B. P., 217.]

Լազերին այդ ժամանակ տիրում էր Գովազն՝ իր որդու հետ միասին¹: Օգնության համար նա դիմում է պարսից թագավորին, բայց Հազկերտ II-ը, որն այդ ժամանակ զբաղված էր հուն-կիդարիաների դեմ պատերազմով, մերժեց խնդրանքը: Գովազը ստիպված էր դեսպաններ ուղարկել կայսեր մոտ՝ խաղաղության առաջարկով²: Եվթիմիոսի, officiorum մագիստրոսի խորհրդով, պատերազմի կասեցման պայման է դրվել կամ Գովազի՝ գահից հրաժարվելը, և կամ՝ որպեսզի նա գահից զրկի իր որդուն: Այս պահանջի իմաստն անհասկանալի է: Հռոմեացիները հղում էին հին օրենքը, որը թույլ չէր տալիս, որ երկիրը միաժամանակ երկու արքաների կողմից կառավարվի: Անհասկանալի է, թե ինչու հռոմեացիներն այդպիսի նախանձախնդրությամբ էին հետևում լազերի ավանդույթների պահպանմանը³: Հնարավոր է, որ նրանք, Լազիկան դիտելով իբրև հյուսիսային պատվար, վախենում էին դրա պառակտումից, ուստի և արգելում էին բաժանումը⁴: Գովազը կատարեց հռոմեական իշխանությունների պահանջը. հրաժարվեց արքայական իշխանության նշաններից և երկրի կառավարումը հանձնեց որդուն: Մարկիանոսը հրամայեց Գովազին անցնել հռոմեական տարածք⁵ և հաշվետվություններ կայացնել իր արարքների համար: Վերջինս համաձայնեց, բայց վախենում էր Դիոնիսիոսի՝ Լազիկայում կայսեր նախկին լիազորի խարդավանքներից: Լազերի արքան խնդրել էր երաշխիքներ այնու, որ նա ոչ մի անախորժության չի հանդիպի: Ի պատասխան, Դիոնիսիոսն ուղարկվեց Լազիկա: Նրա ժամանելուց հետո, նույն Պրիսկուսի ասելով, բոլոր տարածայնությունները հարթվեցին: Սակայն ի՞նչ պայմանով, անհայտ է: Գովազի թագից հրաժարումը՝ հօգուտ որդու, հավանաբար, այդպես էլ չկայացավ: 465 թ., Լևոն I կայսեր օրոք⁶ նրան հանդիպում ենք Կոստանդնուպոլսում: Նա եկել է այնտեղ Դիոնիսիոսի հետ միասին, պարսկական հանդերձով և քիկնապահների ուղեկցությամբ՝ մարական եղանակով: Արքունիքում դա

¹ Մատիսով՝ Lebeau, VI, p. 385:

² Prisc. Pan., p. 155.

³ Մատիսով՝ «Ըստ Չոնարասի, որին էր, որ ասպատակեց հռոմայեցիների երկրաստեղծը»:

⁴ Г. Достунис, Приск Панийский, с. 92, прим. 118.

⁵ Բնագրում՝ βασιλεὺς δὲ διαβαίνει αὐτὸν εἰς τὴν Ῥωμαίων ἐκέλευε, καὶ τῶν αὐτῶν δεδουμένων διδόναι λόγον, cap. 12, p. 155: Դիոնիսիոսը բարձրանել է «Маркиан велел прнехать в Византию и дать отчет в своих намерениях», с. 84: Ավելի ճիշտ է չէր Կոստանդնուպոլսում [արտահայտությունը] հասկացել է Lebeau-ն՝ «venir sur les terres de l'empire» [«ժամանել կայսրության տարածքը»] իմաստով (Le Bas-Empire, VI, p. 387): Murat-ը հավանում է [տեղին] նույնպես, ինչ և Գ. Դիստունիսը:

⁶ Ըստ Պրիսկուսի, Գովազը Կոստանդնուպոլիս է ժամանել Լևոն կայսեր օրոք տեղի ունեցած հրդեհից հետո: Հրդեհը պատահեց սեպտեմբերի 2-ին, Ս. Մամասի հիշատակման օրը, Chron. Pasch.:

դուր չեկավ և նույնիսկ հանդիմանության արժանացավ՝ իբրև նորամուծություն: Շուտով, սակայն, Գովազը վաստակեց պալատականների համակրանքը՝ իր բարեհամբույր վարքով և քրիստոնեական սրբությունների պաշտամունքով¹: Գովազի ժամանումը կայսեր մոտ երբեմն կապվում է այն գոտությունը², որ լազերը սկսեցին հարևան սվանների հետ³: Երկու ազգակից ցեղերի միջև վեճ ծագեց սահմանակից ամրոցների շուրջ⁴: «Պարսիկները ցանկանում էին պատերազմել նրանց դեմ ամրոցների համար, ասված է .... սվանների .... մոտ, ուստի նրանք ուղարկեցին կայսեր մոտ՝ օգնություն հայցելու»⁵:

Պրիսկոսի բնագիրն այստեղ շատ է խաթարված, և կարելի է միայն կռահել, որ անձնավորությունը, որին վերաբերում է խոսքը, լազերի արքան է, հավանաբար՝ նույն Գովազը: Վիճարկվող ամրոցները գտնվում էին Լազիկայի և Իբերիայի սահմանին: Պարսիկները պահեցին սվանների կողմը՝ ընդդեմ հռոմեացիների հովանավորյալ լազերի: Կայսրը պաշտպան կանգնեց լազերին: Օգնություն խնդրելով՝ լազերի պատվիրակությունը ցանկություն հայտնեց, որպեսզի Լազիկա զորաբանակ ուղարկվեր ոչ թե Բյուզանդիայից, այլ այն զորամասերից, որ տեղակայված էին Հայաստանի հռոմեական մասում: Բանագնացների ցանկությունը երկու նպատակ ուներ. նախ՝ օգնության արագացում, և ամենակարևորը՝ միջոցների տնտեսում, քանի որ բյուզանդական զորքերի՝ Լազիկայում մնալու բոլոր ծախսերը հոգում էր ինքը երկիրը, նաև վտանգից ազատվելուց հետո նույն լազերը պարտավոր էին հատուցել դրանց վերադարձը: Դրանից առաջ տեղի է ունեցել հեռակալ դեպքը. պարսիկների և իբերների կողմից սպառնացող վտանգի պատճառով լազերի արքան հռոմեացիներից օգնություն խնդրեց: Վերջինները զորք ուղարկեցին Հերակլիոսի հրամանատարության ներքո: Հենց զորքը ժամանեց՝ հակառակորդը հանգիստ թողեց լազերին և հարձակվեց հարևան այլ ժողովուրդների վրա: Լազերը հռոմեացիներին ետ ուղարկեցին, առանց նրանց ծառայություններից օգտվելու, բայց մեծ զուսմաներ ծախսելով նրանց վրա: Որպեսզի այդ բանը չկրկնվեր, լազերը Լևոն I կայսրին խնդրեցին զորքը ուղարկել Հայաստանից: Կայսրը խոստացավ նրանց օգնության ուղարկել դուքսին (զորավարին): Արշավանքի արդյունքների մասին ոչինչ հայտնի չէ:

¹ Proc., p. 160.

² Lebeau, VI, p. 449.

³ Թերևս, այս նկատառումով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ սվանների մասին դովազը Լրբոն վերագրում է 466 թ. (ibid.), Գ. Դեստոմիսը՝ 468 թ. (Πρωκκ, с. 97), մինչդեռ Բոննի հրատարակության մեջ այն նշվում է 472 թ. ներքո:

⁴ Սկանդա և Սարապանա:

⁵ Prisc., p. 165.

Պատմագիրների հետագա տեղեկությունները լազերի մասին վերաբերում են 523 թ., լազերի Յափիոս արքայի ժամանակներին¹: Միջանկյալ տարիների պատմությունն անհայտ է, կան միայն միջնորդված տվյալներ այն մասին, որ Բյուզանդիան իր տիրույթը զիջել է Պարսկաստանին, և լազերի արքաներն իրենց իշխանության նշանների (ինսիգնիաների) համար դիմում էին ոչ թե Բյուզանդիային, այլ պարսից թագավորներին: Յափիոսը Դամնազ արքայի որդին էր: Հոր մահվանից հետո նա որոշում է անջատվել պարսիկներից և ճանաչել կայսեր գերիշխանությունը: Գահ բարձրանալով, Յափիոսը հարկ չհամարեց ներկայանալ Կավատ I-ին, որի հետ նա նույնիսկ բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր, այլ իսկույն մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Այս արարքով նա խախտեց Կավատի, իբրև ավատիշխանի, իրավունքը, քանի որ, ինչպես հայտնում է Մալալասը, «երբ վախճանվում էր լազերի արքաներից որևէ մեկը, ապա պարսից արքայի կողմից որպես նրա ժառանգորդ նշանակվում և հաստատվում էր մի այլ անձնավորություն, [ծագումով] նույն լազերի ցեղից»: Գովազի օրոք այս իրավունքը կայսրինն էր: Դամնազը՝ Գովազի եթե ոչ թոռը, ապա զոնե մերձավոր ժառանգներից մեկը, արդեն պարսիկներին էր ենթակա: Նրա որդու՝ Յափիոսի գահ բարձրանալուց ի վեր այդ իշխանությունը նորից անցնում է հռոմեացիներին: Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ տերության զուտ ձևական իշխանության պայմաններում այդքան հաճախ անցումները լրիվ հասկանալի են՝ դրանք պայմանավորված են եղել գլխավորապես իրենց՝ լազերի առաջնորդների տրամադրվածությամբ:

Ժամանակագիրների պատկերացմանը, Յափիոսի՝ պարսիկներից անջատվելու հիմքում ընկած էր նրա տածած ատելությունը պարսկական հեթանոսության հանդեպ: Թագը Կավատից ընդունելը կապված էր զոհաբերությունների հետ և ուղեկցվելու էր այնպիսի ծեսերով, որոնք զարշելի էին նրա հոգու համար: Այս տեսակ արարողություններից խուսափելու նպատակով է, որ նա մեկնում է Բյուզանդիա և, խոնարհվելով Հուստինոս I-ի առջև, խնդրում է նրան՝ իրեն ճանաչել իբրև արքա: Միևտևի ընդունելություն գտնելով կայսեր կողմից, Յափիոսն ընդունեց քրիստոնեություն և կնության վերցրեց Վաղերիանա կույսին, բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի՝ նոմոսների պատրիկի, դստերը: Գերագույն իշխանության նշանները, որոնք լազերի արքաները սովորաբար ստացել են կայսրերից, այս անգամ չափազանց շքեղ էին և թանկարժեք. «թագավորական պսակ-վարսակալ՝ հռոմեական եղա-էին և թանկարժեք. «թագավորական պսակ-վարսակալ՝ հռոմեական եղա-նակով, սպիտակ քղամիդ (թիկնոց)՝ ծիրանի փոխարեն, մաքուր մետաքսից, թագավորներին հատուկ ոսկե երիզով, որի մեջտեղում նշմարվում էր մի

¹ Մատիտով՝ «Գովազ՝ 465, Դամնազ, պարսիկ, Յափիոս»:

պատկեր, որն իր իսկ Հուստինոսի ճշգրիտ կերպարն էր, ապա սպիտակ պատմուճան՝ *paragaudia*, նույնպես զարդարված քազավորներին վայել ոսկեթել ասեղնագործությամբ, նույնպես կայսեր պատկերով: Յափիոսի քիկնոցը, ինչպես և կոշիկը (*σταγγία*), որ նա բերել է հայրենի երկրից, պարսկական սովորությամբ պատված էին մարգարիտներով, դրանցով էր զարդարված նաև գոտին¹:

Ստանալով բազմաթիվ շքեղ նվերներ, Յափիոսը և նրա կինը՝ Վաղերիանան բռնեցին Լազիկայի ճանապարհը: Կավատը դեսպան ուղարկեց Հուստինոս կայսեր մոտ և իր զարմանքը հայտնեց տեղի ունեցած իրադարձությունների առթիվ: Պարսից քազավորը տարօրինակ էր համարում, որ Հուստինոսը, չնայած իրենց միջև եղած խաղաղությանն ու բարեկամությանը, «գործում է իբրև քշմամի և իրեն է վերապահում լազերի արքայի քազադրության [իրավունքը], որը հպատակ է իրեն՝ [Կավատին], և ենուց ի վեր գտնվում էր ոչ թե հոռմեացիների, այլ պարսիկների իշխանության ներքո»²:

¹ *στεφάνιον*՝ Բωμαικὸν βασιλικόν, καὶ *χλαμύδα* ἄσπρον ὀλοσφρικόν, ἔχον ἀντὶ πορφύρου ταβλίου χρυσοῦν βασιλικὸν ταβλίον, ἐν ᾧ ὑπήρχεν ἐν μέσῳ στηθάριον ἀληθινόν, ἔχοντα τὸν χαρακτήρα τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Ἰουστίνου

καὶ *στιχάριον* δὲ ἄσπρον παρασάδιον, καὶ αὐτὸ ἔχον χρυσαὶ κλουμία βασιλικὰ, ὡσαύτως ἔχοντα τὸν χαρακτήρα τοῦ αὐτοῦ βασιλέως,

τὰ *σταγγία*, ἃ ἐφόρει, ἦν ἀγαγὼν ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ χώρας, ἔχοντα *μαργαρίτας* Περσικῶ σχήματι.

Ὡμοίως δὲ καὶ ἡ *ζώνη* αὐτοῦ ὑπήρχε διὰ *μαργαριτῶν*.

[*diadema Regio more Romano*

Chlamus alba holoserica, pro purpureo clavum aureum

Regium habens, cujus in medio sigillum fuit, imperatoris Justini expressam referens effigiem.

Tunica alba Paragaudia, aureis pro more Regio Clavis adornata, et ipsa etiam Imperatoris effigiem prae se ferens, Tzangae, ex regione sua secum adducta, more Persico, margaritis et zona distincta]

Malalas, p. 413. սրան համահունչ է *Chronicon Paschale*, այն տարրերությամբ միայն, որ վերջինի բնագրում [կոշիկները կարմիր են]՝ *τὰ σταγγία ρούσια*, p. 614: *Theoph.* նույնպես նշում է «կարմիր կոշիկ»՝ *τὰ σταγγία ρούσια*, իսկ [գոտին]՝ *ζώνη* անվանում է [«սկեխ»] *χρυσή*, p. 260:

ἔχον ἀντὶ πορφύρου ταβλίου χρυσοῦν βασιλικὸν ταβλίον հատվածը Ս. Մեծ-Մարտենը բարգմանում է իբրև «սկեխ երիզով, որի վրայով անցնում էր ևս մի ծիրանի երիզ»՝ «avec une bordure en or, surmontant une autre bordure de pourpre», *Lebeau*, VIII, p. 27, not. 4: Ավելի ճիշտ է հասկանում լատիներեն բարգմանիչը. *pro purpureo clavum aureum Regium habens* [«ծիրանի երիզի փոխարեն՝ սկեխ, քազավորական»], *Malalas*, ib.: Այդպես է ըմբռնել տեղին դեռևս Թեոփանեսը, որի մոտ պարզ երևում է, որ թղամիդն ունի միայն մեկ՝ սկեխ երիզ. *χλαμύδα* *βασιλικήν ἄσπρην ἔχουσαν* *ταβλίν χρυσοῦν* [«քազավորական թղամիդը՝ սպիտակ, սկեխ երիզով»], *Theoph.*, p. 260, նաև *Chron. Pasch.*, p. 613 «*loco purpureae tabulam auream*» (սկեխ երիզը ծիրանի փոխարեն):

² *Malalas*, p. 414.

Հուստինոսը, զանց առնելով խնդրի քաղաքական կողմը, Կավատին քացատություններ ուղարկեց, այն իմաստով, որ «իր մարդկ անգամ չէր անցնում պարսիկներից որևէ մեկին իր կողմը գրավել, բայց Յափիոսն ինքը եկավ Բյուզանդիա՝ հեթանոսական կրոնից փրկվելու համար՝ կրոն, որին բնորոշ են սրբապիղծ գոհաբերություններ և սատանայական մոլորություններ: Քրիստոնյա դառնալով, նա արժանանալու է հավիտենական Աստծու և ամենքի Արարչի շնորհին: Անշուշտ, նա [իմա՝ Հուստինոսը] չէր կարող խանգարել մարդու՝ լավագույն կյանքը փնտրելու և ճշմարիտ Աստծուն ճանաչելու ձգտումներին: Քրիստոնեությունն ընդունելուց և երկնային խորհուրդներին հաղորդվելուց հետո, Հուստինոսը Յափիոսին թույլատրեց վերադառնալ հայրենիք»¹:

Հուստինոսի պատասխանը, լույս ձևական առումով բավարար, ըստ էության պարսիկներին հանգստություն ներշնչել չէր կարող: Նրանց համար լազերի մեջ քրիստոնեության տարածումը (3) հավասար էր երկրում պարսկական ազդեցության նվազման: Երկու տերությունների միջև հարաբերությունները սրվեցին: Ռազմական անակնկալները կանխելու նպատակով Հուստինոսը բանակցություններ վարեց հոնների արքա Ջիզիբի հետ և արժեքավոր նվերների միջոցով ստացավ նրա խոստումը՝ պարսիկների դեմ պատերազմի դեպքում իրեն աջակցելու մասին: Հուստինոսից հետո Կավատը ևս դիմեց Ջիզիբին՝ նույն առաջարկով: Այդ ժամանակ հոնների արքան, դրժելով կայսեր տված իր երդումը, անցավ պարսիկների կողմը և 20 հազարանոց զորքով գրոհեց հռոմեացիների վրա: Հուստինոս կայսրը, Ջիզիբի վարվելակերպից դառնացած, պատվիրակներ ուղարկեց Կավատի մոտ՝ հաշտություն առաջարկելու և, ի միջի այլոց, մերկացրեց հոնների արքայի երդմնազանցությունը, զգուշացրեց նրան այն բանի համար, որ հոնները հռոմեացիներից դրամ վերցրեցին, և, հավանաբար, վճռական պահին մտադիր են դավաճանելու պարսիկներին ևս: Հուստինոսը նույնիսկ Կավատին կոչ էր անում այսուհետ ապրել եղբայրության և բարեկամության սկզբունքներով, «որպեսզի այս շները մեզ ծաղր ու ծանակի չենթարկեն»: Կավատը հարցուփորձ արեց Ջիզիբին և, համոզվելով, որ Հուստինոսի խոսքը ճշմարիտ է, սկսեց նրան կասկածել խաղաղվանքի մեջ: Հոններից բարենաջող ազատվելու համար Կավատը սպանեց Ջիզիբին, ապա զիջերը հարձակվեց նրա զինվորների վրա, որոնք, անակնկալի եկած, սրի քաշվեցին, և միայն քչերը փրկվեցին փախուստի դիմելով: Հուստինոսի անկեղծությունը ախորժեղի էր Կավատին. նա հնարավոր գտավ շարունակել խաղա-

¹ *Malalas*, p. 414.

դուքյան մասին բանակցությունները և ի պատասխան Հուստինոսի, նրա մոտ ուղարկեց իր դեսպանին հրովարտական հանդերձ¹: Այդ հրովարտական Կավատը խոստանում էր մոռանալ հոռմեացիների բույլ տված բոլոր անիրավությունները և հրաժարվել պատերազմից այն պայմանով, որ Հուստինոսը որդեգրելու է Խոսրով արքայազնին՝ քազաժառանգին²:

Կավատի արտառոց առաջարկը Հուստինոսի շրջապատում բազում տարակուսանքներ առաջացրեց: Կարծիքներ էին հնչում՝ միաժամանակ թեր և դեմ: Այդ ժամանակ Կավատից նոր ուղերձ ստացվեց՝ հաշտություն կնքելու համար բանազնացներ ուղարկելու խնդրանքով: Դրան հետևեց երկու կողմերի ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը բուն սահմանագծի վրա՝ որդեգրման և խաղաղության այլ պայմանների համակողմանի քննարկման համար: Բանակցությունները, սակայն, ավարտվեցին անարդյունք: Բյուզանդական պատվիրակները քաղաքավարի մերժում էին Կավատի առաջարկները, իսկ պարսիկները վիճարկում էին բյուզանդացիների՝ Լազիկային տիրանալու իրավունքը, և պնդում, որ բյուզանդացիները պարզապես բռնի ուժով են գրավել տարածքները, որոնք վաղուց ի վեր պատկանում էին իրենց՝ պարսիկներին³: Ահա այս կետում էր գտնվում խնդրի գլխավոր կնճիռը: Երկարատև վեճերից հետո բանազնացները բաժանվեցին, ոչնչի չհանգելով:

Կավատն արդեն պատրաստվում էր ռազմական ուժով պաշտպանել Լազիկային տիրելու իր իրավունքը, բայց երկրի ներքին քաղաքական-կրոնական խժոժությունները որոշ ժամանակով նրան ետ պահեցին [այդ նախաձեռնությունից]: Ցափիոսի քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո լազերի

¹ Malalas. p. 415; Chr. Pasch. διὰ Βροίου p. 616. Մալալոսը դեսպանին անվանում է Λαβροίδε, բայց նրա առարկության նպատակը հստակ չի սահմանում: Պրոկոպիոսը նրա անունը չի հիշատակում: Նա, հավանաբար, գլխավորում էր այն «պատվիրակներին», որոնք քազավորի հրովարտակը հանձնեցին Հուստինոսին: Դեսպանի անունն աղավաղված է. երկու ձևերից նախընտրելի է, անշուշտ, Βροίδε-ը, որը պարսիկերեն է հնչում: λα վանկը, ըստ երևույթի, նախորդ ձև [նախորդի] աղավաղված կրկնությունն է:

² Ա. Մեն-Մարտենն իրավամբ կասկածի է ենթարկում Պրոկոպիոսի՝ այս որդեգրման մասին հաղորդած տեղեկությունների ըմբռնումը հոռմեական adoptio-ի իմաստով: Կավատն ուզում էր գանձ փոխանցել իր կրտսեր որդուն, բայց, բանի որ պարսկական օրենքը դա արգելում էր, և կարող էին խոչընդոտներ առաջանալ, Կավատն աշխատում էր գանձ իր որդու համար ապահովել կայսեր աջակցությամբ: Պրոկոպիոսի տեղեկությունները, որոնք վարում էին լույս այն բանի համար, որ [պարսից] քազավորի մահվանից հետո [կայսրը] իր հովանավորությունը պարզևի քազաժառանգին (Lebeau, VIII, p. 38, not. 4, հմմտ. Γ. Δοστυμικ, Προκοπιαί, I, c. 128, прим. 8):

³ «Եվ Կոռնիս երկրին, որն այժմ անվանվում է Լազիկա և վաղուց ի վեր ենթակա էր պարսիկներին,՝ ասում էր Մետուլը.՝ հոռմեացիները տիրում են առանց որևէ պատրվակի, բռնի ուժով»՝ καὶ γὰρ δὲ τὴν Κολχίδα, ἣ νῦν Λαζική ἐπικαλεῖται, Σέδοσης ἔλεγε Περσῶν κατῆκοον τὸ ἀνέκαθεν οὐσαν βιαζομένους λόγῳ οὐδενὶ Ῥωμαίους ἔχειν (Proc., I, p. 55):

խնդիրը պարսիկներին հետաքրքրում էր ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական տեսակետից: Կրոնական կողմը պետք է առավել կարևորվեր այն պատճառով, որ մագդեզական շարժման շնորհիվ Պարսկաստանը փոքրիկվել էր կրոնական անհանդուրժողականությամբ: Լազիկա արշավելուց առաջ Կավատը հալածեց քրիստոնեությունն Իբերիայում: Այս հալածանքները սերտորեն կապված էին լազական իրադարձությունների հետ և, անկասկած, նախապատրաստված էին պարսիկների վերոնշյալ կրոնական տրամադրությամբ: Դեսպի Լազիկա տանող ճանապարհն անցնում էր Իբերիայի՝ իբրև հարևան երկրի միջով: Ցափիոսի դեմ նախատեսված ռազմական գործողությունների հաջող ելքի համար բնավ աննշան չէր Իբերիայի բնակչության բարեհաճությունը: Թեև Իբերիան վասալական կախվածության մեջ էր պարսիկներից, սակայն այն չէր կարող, իբրև քրիստոնեական երկիր, համակիր լինել գործողությունների, որոնք պարսիկները վարում էին նորադարձ Ցափիոսի դեմ: Միևնույն Կավատը ցանկանում էր Իբերիայում պարսից կրոնի տարածման շնորհիվ հասնել նույն այն նպատակներին, որոնց հասել է Բյուզանդիան Լազիկայում, որտեղ, Ցափիոսի՝ նոր կրոն ընդունելուց հետո, կայսեր հեղինակությունն ակնհայտորեն աճել էր: Այս նկատառումներից ելնելով, Կավատը խիստ միջոցներ ձեռնարկեց Իբերիայում՝ ընդդեմ քրիստոնեության: Նա Գուրգեն քազավորից (4) պահանջեց, որ «իբերներն ընդունեն պարսկական ծեսերը և, ի միջի այլոց, այլև չթաղեն մեռյալներին, այլ գցեն ի կերակուր շանց և թռչնոց»¹: Թե որքան էին պարսիկները խորշում մեռելաթաղից, երևում է այն բանից, որ դրանից առաջ Կավատը չխնայեց նույնիսկ Մեսոսին՝ երկրի քաղաքական կարկառուն գործչին և իր իսկ բարեգործին, որին նա պարսկական էր թե՛ կյանքով, և թե՛ զանով: Կավատը մահապատժի ենթարկեց Մեսոսին այն բանի համար, որ նա, հակառակ պարսկական օրենքների, որոնք արգելում էին դիերը հանձնել հողին, թաղեց իր վախճանված կնոջը² (5): Իբերներն իբրև նախաձեռնությունների քրիստոնեական ծեսերի ավելի խիստ պահպանողներ, քան բոլոր այլ ժողովուրդները, հրաժարվեցին կատարել քազավորի պահանջը: Գուրգեն արքան անցավ Հուստինոսի հովանավորության ներքև և օգնություն հայցեց պարսից բռնության դեմ:

Հուստինոսը խոստացավ պաշտպան կանգնել իբերներին: Նա իր մարդկանց ուղարկեց Քերսոնեսի և Բոսպորի (Մևսատուպոլի և Կերչի) միջև ընկած տարածքում բնակվող հոռմեացի մոտ, և փորձում էր նրանց համոզել օգնության հասնել իբերներին: Դա նրան չհաջողվեց, և ստիպված էր

¹ Proc., Pers. I, 12, p. 57.

² Ibid

Լազիկա ուղարկել Պետրոս գորավարին մի քանի հոների հետ միասին՝ Գուրգենին օգնելու համար: Իրերների արքան, սակայն, անկարող էր այդքան չնչին օգնության պարագային որևէ բան ձեռնարկել ռազմական ահռելի ուժերի դեմ, որ Կավառն ուղարկել էր Իրերիա՝ «վարիզ» պաշտոնով պարսիկ Բենսի հրամանատարությամբ¹: Գուրգենը, կնոջ և զավակների հետ, որոնցից ավագը կրում էր Պերանիոս (Περάνιος) անունը², փախավ լազերի երկիր: Որոշ ժամանակ, տեղանքի դժվարանցանելիության շնորհիվ, Գուրգենը շարունակում էր ապաստանել Լազիկայում, բայց հետո՝ պարսիկների ճնշման ներքո, ստիպված էր թողնել երկիրը և հեռանալ Բյուզանդիա: Գուրգենի հետ մեկնեց և Պետրոսը, որը ետ կանչվեց կայսեր կողմից:

Նրանց հեռանալուց հետո լազերի վիճակը խիստ բարդացավ: Ճիշտ է, լեռնանցքները դանդաղեցրին Բենսի՝ Գուրգենին հետապնդող զորքի առաջխաղացումը, բայց չկար և ոչ մի կասկած, որ պարսիկները կարող էին յուրաքանչյուր պահ ներխուժել երկիր: Հասկանալով թշնամուն դիմագրավելու իրենց անկարողությունը՝ լազերը տեղեկացրին կայսեր, թե իրենք հրաժարվում են երկրի պաշտպանությունից: Իրերիայի հետ սահմանի վրա լազերն ունեցել են երկու ամրոց, որոնք իրենք՝ լազերն էին պաշտպանում: Այդ ամրոցներից՝ իբրև խիստ կարևոր առաջավոր պատվարների, Հուստինոսը հեռացրեց լազերին և այնտեղ տեղակայեց հռոմեական պահակազոր: Դրա մասին պատմելով, Պրոկոպիոսն առաջ է ընկնում և հայտնում է, թե հետագայում հռոմեացիները ստիպված եղան լքել այդ ամրոցները, քանի որ լազերը հրաժարվեցին նրանց պարեն մատակարարել. սալա ամրոցներին տիրեցին պարսիկները: Բայց նա լռության է մատնում որոշ միջանկյալ փաստեր, որոնք վկայված են Մալալասի կողմից: Պրոկոպիոսը միայն նշում է, որ Հուստինոսը մտադիր էր զորք ուղարկել Լազիկա՝ Իրինեոսի հրամանատարությամբ³: Բայց բուն արշավանքի մասին նա ոչինչ չի հայտնում: Մինչդեռ Մալալասի երկուսն այս առթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ ենք գտնում:

Մալալասն Իրինեոսի արշավանքը վերագրում է Հուստինիանոս I-ի քաղաքաբնության ժամանակներին և դնում նրա երկրորդ հյուպատոսության, այն է՝ 528 թ. ներքո: Ըստ Մալալասի, պարսիկները լազերին պատերազմ են հայտարարել Ցափիոսի՝ հռոմեացիների կողմն անցնելու պատճառով: Գուրգենի հետ ընդհարման վերաբերյալ կարելի է ասել, որ պարսկական զորքը Իրերիայից ուղղվեց Լազիկա՝ Ցափիոսին պատժելու համար: Լա-

¹ Πέρσην, Οδάρ(ζ)ην μὲν τὸ ἄξιωμα, Βόην δὲ θνομα, Proc., Pers. I, 12, p. 58.

² St'u F. Justi. * Teranios կամ պարս. Pfran:

³ Proc., P. I, 12, p. 58.

զերի քաղաքներն օգնություն հայցեց Հուստինիանոսից: Կայսրը ուղարկեց Իրինեոսին և երկու այլ գորավարների (Հիլդերիխին և Կերյուկոսին) պատկանելի զորաբանակով հանդերձ: Սակայն գորավարների անհամերաշխության պատճառով հռոմեացիները զգալի կորուստներ կրեցին՝ փոխադարձ ատելությամբ լցված, նրանք գործում էին ակնհայտորեն ի վնաս միմյանց: Չայրացած Հուստինիանոսը ետ կանչեց նրանց, և այնտեղ ուղարկեց Պետրոսին, որին և վստահեց գորքը: Լազերի օգնությամբ Պետրոսը հաջողությամբ է վարում ռազմական գործողությունները, և ստիպում պարսիկներին նահանջել Լազիկայից¹: Այդ ժամանակներից ի վեր հռոմեական իշխանությունները սկսեցին գորք պահել Լազիկայում (6):

¹ Malalas., p. 427; Pasch., p. 618; Theoph., p. 267. Պետրոսի հաղթանակների մասին խոսում է Chr. Pasch. և Theoph.: Վերջին հուշարձանների՝ Ցափիոսի մասին պատմության մասնությունը գալիս է, հավանաբար, Մալալասից: Տարբերությունը միայն գորավարների անուններում է. Chr. Pasch. Հիլդերիխի փոխարեն սխալմամբ նշում է Բելիսարիոսին, իսկ Theoph.՝ Բելիսարիոսին, Կերյուկոսին և Պետրոսին, առանց Իրինեոսին հիշատակելու: Մալալասի տվյալները նախընտրելի են (տե՛ս K. Hofmann, Zur Kritik der byzantinischen Quellen für die Römerkrige Kobades, Schweinfurt, 1877, S. 21):

ՆԻԿԵՓՈՐՈՍ ԾՌԱՎԻԶ-ԾԱՆՐՎԻԶ

Οὐδὲ τὸν Βάρναν φόβουμαι, οὐδὲ τὸν Νικηφόρον, οὐδὲ τὸν Βαρυτράχηλον
[«Ընծ վախենում ո՛չ Վարնասից, ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Վարիտրախիլոսից
(Ծանրվզից)»]:
Պորփյուրիսի երգից

Բյուզանդական վիպական երգերի՝ *տրադուտիկների*, ուսումնասիրությանը մեզ հարկադրեց, նախևառաջ, թվագրել դրանք, կամ, զոմե, դրանց այն սկզբնատիպերը, որոնցից, ուղղակիորեն կամ միջնորդաբար, արտածված են ժողովրդական վեպի նշխարները, որ մինչ օրս պահպանվել են մարդկանց հիշողության մեջ: Մեր նախածեռնությունը հաճախ հանդիպում է որոշ տարակուսանքի՝ իրականում ոչ լուրջ, որը թերևս կարող է թույլ չտալ օգտագործել այս «անթվագիր» երգակները պատմության, կամ քեկուզ պարզապես գրականության պատմության համար: Բարեբախտաբար, պատկանելի քանակով «զուգադիպությունների» շնորհիվ մեզ հաջողվեց համոզել այնպիսի գիտնականի, ինչպիսին է Մ. Ֆ. Դյուլգերը, որ *տրադուտիկի* Անդրոնիկոսն ու Կոստանդինը նույնանուն են Անդրոնիկոս և Կոստանդին Դուկասներին (X դարի սկիզբ): Սրանց սխրագործություններն ամենաճշգրիտ կերպով նկարագրել է «Բարսեղ Կրտսերի կյանքի» հեղինակը (X դարի կեսը): Ահա մի հաստատուն կետ. մնացածները ես առայժմ մի կողմ են դնում: Բայց անցնենք առաջ:

Մի քանի խոսք մնան նուրբ նյութը ուսումնասիրելու մեթոդի մասին: Բանն այն չէ միայն, որ *տրադուտիկում* ներկայացված են պատմական այնպիսի անձինք, որոնց շնորհիվ միայն կարելի է այս *տրադուտիկ* թվագրել: Խոսքը հռչակավոր, հանրաճանաչ անունների մասին է, ինչպիսիք են, ասենք, Շարլեմանը (1) կամ Նիկեփորոս Փոկասը, [սակայն] վիպերգական արդյունքները, որ պարունակում են այդ անունները, կարող են լինել համեմատաբար նոր: Մյուս կողմից, կան անուններ, որ կրում են տարբեր անձնավորություններ: Բյուզանդիայի պատմության մեջ կա մեկից ավելի Նիկեփորոս: Նույնիսկ Նիկեփորոս Փոկաս անունը [կրողը] միակը չէ: Բայց եթե *տրադուտիկի* մեկ տողում, այսպես ասած՝ «մեկ շնչով» թվարկվում է երկու կամ երեք պատմական անուն, որոնց կրողներն ապրում էին միևնույն դարաշրջանում, այսպիսի «զուգադիպության» թվագրական հավաստիու-

թյունը բավականին բարձրանում է: Եվ եթե, ավելին, այդ անուններից մեկը քիչ հայտնի է, կամ առհասարակ անտեսված է բյուզանդական պատմագրության մեջ, ապա մենք մոտենում ենք հավաստիությանը: Այսօր ես կարող եմ, սույն հոդվածն ինձ հետ միասին ստորագրող պարոն Ն. Ադոնցի¹ (2), ինչպես և գերաշնորհ Պ. Պետերսի սիրահոծար գործակցության շնորհիվ (3), թվագրել ամբողջ բյուզանդական դարաշրջանի մատենագրության ամենահայտնի տողերը, ինչպես և դրանք պարունակող *տրադուտիկ*:

Խոսքը «Անդրոնիկոսի որդի» [վիպերգի] երկտողի մասին է: Երիտասարդ հերոսը չի վախենում «ո՛չ Պետրոս Փոկասից, ո՛չ Նիկեփորոսից, և ո՛չ Պետրոտախիլոսից, որից վախենում է ամբողջ աշխարհը»: Այս տողերը հաճախ են կրկնվում *տրադուտիկներում* և ունեն բազմաթիվ տարբերակներ: Այսպես, Պորփյուրիսը ևս չի վախենում «ո՛չ Վարնասից (sic!), ո՛չ Նիկեփորոսից, ո՛չ էլ Վարիտրախիլոսից (Ծանրվզից)»²:

Այլուր ես ցույց եմ տվել, որ «Պորփյուրիսոս»-ը՝ 913 թ. վախճանված Կոստանդին Դուկասի մականունն է: Ուստի այս երկու վիպերգակները բավական եին են, բայց դա չի նշանակում, որ մեջբերվող երկտողը՝ քիչ թե շատ կարծրացած բանաձևը, որ ներմուծվում է ամենուրեք, պատկանում էր երկու *տրադուտիկների* սկզբնաձևերին: Ընդ որում, մնում է որոշել նաև հիշյալ երկտողի սկզբնաձևը: Պետք է կարդալ «Պետրոս Փոկաս», թե՞ «Վարդաս»: «Պետրոտրախիլոս», թե՞ «Վարիտրախիլոս»: Ավելի ճիշտ՝ այս երկու ձևերից ո՞րն էր առկա հնագույն խմբագրության մեջ:

Կենտոտ հարց է, որն ավելի է բարդանում «Պետրոս Փոկաս» - «Պետրոտրախիլոս», «Վարնաս» - «Վարիտրախիլոս» մնամահնշնությանը: Ես կանխապես կենթադրեի, որ «Վարդաս - Նիկեփորոս - Վարիտրախիլոս» թվարկումը նվազ «աղճատված» է: Տեսնենք՝ արդյո՞ք հնարավոր է գտնել այս անձանց պատմական նախատիպերը: Վարդասներից ամենահայտնին, անշուշտ, այն բռնատիրոջն էր, որը Փոքր Ասիայի գորքի մեծ մասով ապստամբեց երիտասարդ կայսրեր Վասիլ II-ի և Կոստանդին VIII-ի դեմ, պարտվեց և սպանվեց Աբդոսում 989 թվականին: Գրեթե անկասկած է, որ սա՝ մեր Վարդասն է: Եվ իսկապես, նրա եղբայրը՝ Նիկեփորոս Կույրը, հայտնի հերոսներից երկրորդն է: Թեպետ Վարդաս Փոկաս - Նիկեփորոս զույգը հանդիպում է մի քանի անգամ ևս, օրինակ՝ Նիկեփորոս Փոկաս կայսրը եղել է Վարդաս կեսարի որդին: Սրանց զանազանելու համար պետք է պարզել երրորդ անձնավորության՝ Վարիտրախիլոսի, «Ծանրավզի», ինքնությունը:

¹ Իրականում ես է այս հոդվածի իսկական հեղինակը:
² Բավական է հղել C. Sathas - E. Legrand, Les Exploits de Digénis Akritas, pp. XLVII և CII:

Մինչդեռ բյուզանդական ժամանակագիրները չգիտեն ո՛չ Վարդաբախի լուսին և ո՛չ էլ Պետրոտրախի լուսին: Կ. Սաքսան և Է. Լեգրանը գրում են. «Այս զորավարը ոչ մի կերպ չի հիշատակվում բյուզանդական ժամանակագրություններում, և պատմության լուսնունը մեզ իրավունք է տալիս առավել զարմանալու, քանզի, եթե հավատ ընծայենք ժողովրդական բանաստեղծներին, ապա այս անունը կրում էր մի հռչակավոր զորական, որն, ինչպես ասվում է, ստիպում էր դողալ ամբողջ աշխարհը»:

Սակայն, բախեբախտաբար, հայ և արաբ պատմագիրները լրացնում են բյուզանդական ժամանակագրությունների լուսնյան [պատճառով առաջացած բացը]: Ըստ նրանց, 989 թ. ընդդեմ կայսրության ընդվզած Փոկասները երկուսը չէին, այլ երեքը. Վարդաս Փոկասը, Նիկեփորոս Փոկաս Կույրը և Նիկեփորոս Փոկաս Ծռավիզը՝ Վարդասի որդին:

* * *

Այս վերջինը երկար պատմություն ունի: Բայց այն շարադրելու համար մենք ստիպված կլինենք գրեթե բացառապես արաբներն և հայերեն վավերագրերին դիմել: Նախքան այս ռոմանտիկ կենսագրությունն ուրվագծելը, հակիրճ հիշեցնենք այն, ինչ մեզ հայտնի է Փոկասների ընտանիքի մասին (4):

Այս փայլուն տոհմի առաջին ներկայացուցիչը Նիկեփորոս Փոկասն էր¹, Վասիլ I-ի և Լևոն VI Իմաստասերի մեծ զորավարը: Նա երեք զավակ ուներ՝ Վարդաս, Լևոն (Միմեոնի և Մանուելի հայրը) և Միքայել, որը վանական է դարձել: Երեք Վարդաս I-ից, որը վախճանվեց մոտ 964 թ. զառամյալ հասակում իբրև կեսար, ծնվեց 1. Նիկեփոր II Փոկասը՝ կայսրը (963-969), 2. Լևոն II, որը եղբոր կողմից արժանացել է կյուրոպաղատի տիտղոսի, 3. Կոստանդինը, որը զոհվել է Հալեպում: Նիկեփորոսը մի որդի է ունեցել, որը մահացել է երիտասարդ հասակում՝ Վարդաս III Փոկաս:

Լևոն Փոկասը՝ կյուրոպաղատը, որի պատկերակարը հայր Պ.Գ. ղը Ժերֆանյոնը վերջերս հայտնաբերել է Կապադովկիայի մի եկեղեցում, իր եղբոր սպանությունից հետո, երեք որդիներով՝ Նիկեփորոս III, Վարդաս IV և Պետրոս կամ Պետրոմաս (որն ընտանիքում միակն էր նման անունով), 970 թվականին Հովհաննես Չմշկիկի [կարգադրությամբ] հեռացվեց արքունիքից: Չմշկիկն իրավացի էր, երբ զգուշանում էր հնուտ զորականների այդ երամից:

Վարդաս IV-ն առաջինն էր, որն ապստամբեց՝ 970 թվականին: Սակայն պարտվեց և ստիպված արգելափակվեց վանքում:

Մի տարի անց, նրա հայրը՝ Լևոն կյուրոպաղատը, իր երեք որդու՝ Նի-

¹ Այլ Փոկասների մասին տե՛ս G. Buckler, «Byzantion», t. VI (1931), pp. 409-410:

կեփորոս III-ի, հետ միասին, դավադրություն կազմակերպեց ընդդեմ Հովհաննես Չմշկիկի: Նրանց ձեռքակալեցին և կուրացրեցին:

Վերջապես, Պետրոսը, մնալով [կայսեր] հավատարիմ, աչքի է ընկել ապստամբ Վարդաս Սկլերոսի դեմ վարած պատերազմում, և 977 թվականին զոհվել Փոքր Ասիայում՝ մարտի դաշտում:

Հայանի է, որ Վասիլ II-ը, սարսափելով Սկլերոսի հաջողություններից, վանքից հանել ավեց Վարդաս IV-ին, որպեսզի նրան ուղարկի «բռնակալի» դեմ: Վարդասը հաղթեց Սկլերոսին, սակայն 987 թ. ինքը նոր «ապստամբության դրոշմը» բարձրացրեց և իրեն կայսր հռչակեց: Նա զոհվեց, ինչպես արդեն ասացինք և ինչպես բոլորը գիտեն, 989 թվին Արիոսի արյունահեղ ճակատամարտում¹:

Կրկնենք, որ Վարդաս IV-ին օժանդակում էին նրա եղբայր Նիկեփորոս III Կույրը և որդին՝ Նիկեփորոս IV-ը:

Այս վերջին անձնավորությունն է, որին 989 թ. իրադարձությունների կապակցությամբ ճանաչում են միայն արևելյան հեղինակները:

Նիկեփորոս IV-ը չի եղել ո՛չ Արիոսում, և ո՛չ էլ Քրիստոպոլիսում: Նա հոր կողմից Վիրք է ուղարկվել՝ [Դավիթ կյուրոպաղատից] հեծելազոր խնդրելու համար:

Պարոն Գ. Շյուսթերժեն գրում է. «Վարդասը շտապ ուղարկեց վաղեմի դաշնակցի՝ Տայքի կամ Իբերիայի թագավոր-կյուրոպաղատ Դավթի մոտ (հենց այն Դավթի, որ նրան տրամադրել էր վրացիների՝ [այդքան] շահեկան օժանդակ գործը) իր երկրորդ հարազատ որդուն, Նիկեփորոսին, որի մականունը Ծռավիզ էր՝ ինչ-որ մարմնական արտաքին պատճառով ... Վրաց հզոր տիրակալը բարյացակամորեն ընդունեց իր հին զինակցի որդուն և տրամադրեց նրան հազար հեծյալներից բաղկացած օժանդակ զորք իր ամենահավատարիմ զորավարների գլխավորությամբ: Գրեթե անմիջապես դրանց պետք է հետևեր ևս հազարը, որոնց թվում էին Բագրատի երկու որդիները»²: Նախատեսվում էր, որ սրանք պետք է դիմագրավեին Տարոնացի մագիստրոսի զորքին, որը Վասիլ կայսրը շտապ ուղարկել էր Տրապիզոն, Վարդասի թիկունքում գործելու համար:

Իսկ այժմ մեջբերենք Յահյա իբն Սայիդ Անտիոքցու [վկայությունը] վերջերս լույս տեսած՝ պարոմներ Ի. Կրաչկովսկու և Ա. Վասիլևի թարգմանությամբ. «Նրանք վրա հասան Տարոնացուն և փախուստի մատնեցին:

¹ Տե՛ս «Byzantion», t. IV (1927-1928), p. 698. Ճակատամարտին նվիրված է հուշային վիմագիր արձանագրություն. ԴՅ [այսինքն՝ ըլ՛] շի՛ սփայի՛ն Եճրճա Փոճա՛: «Վարդաս Փոկասի սպանության առթիվ»:

² G. Schlumberger, L'Épopée Byzantine à la fin du dixième siècle, t. I, Paris, 1896, p. 746 sqq.

Բայց այդ պահին նրանց լուր է հասել ծովային այն պարտության մասին, որ Վասիլ կայսրը հասցրել էր Փոկասին Քրիստոպոլիսի մոտ: Դավիթ Վրացու ծառան իր մարդկանցով հանդերձ իսկույն վերադարձավ իր երկիրը, նույն կերպ վարվեցին Բագրատի երկու որդիները: (Նիկեփորոսի) առջև իրենց արդարացնելու համար նրանք ասացին, որ կատարել են այն, ինչ իրենցից պահանջվում էր, այսինքն՝ կովեցին Տարոնացու դեմ: Նիկեփորոսի՝ Փոկասի որդու, հետ եղած զորքը ցրվեց, իսկ ինքը զնաց մոր մոտ, որը գտնվում էր այն ամրոցում, որտեղ փակվել էր Սկլերոսը¹:

Արիդոսի ճակատամարտից հետո (13 ապրիլի 989) Վարդաս Փոկասի այրին Սկլերոսին ազատություն է վերադարձնում: «Այսպիսով Սկլերոսի շուրջ հավաքվեցին բոլոր նրանք, ովքեր Փոկասի հետ ապստամբել էին Վասիլ կայսեր դեմ և (Սկլերոսը) հազավ կարմիր կռիվ: Ծռավիզ Նիկեփորոսը² դարձավ նրա կուսակիցը: Այս միջոցին Կոստանդին VIII-ը Վարդաս Սկլերոսի մոտ մի բանազնաց է ուղարկում և խոստանում միջնորդել նրա և իր եղբոր՝ Վասիլ կայսեր միջև, եթե <Սկլերոսը> վերստին հնազանդվի»:

Եվ իսկապես, Սկլերոսն անձնատուր է լինում (989 թ. հոկտեմբեր): Ասում են, որ նա ստացել է կյուրոպաղատի տիտղոս: Նրա կողմնակիցները նույնպես ամեն կերպ պարզևատրվեցին և պատվեցին: Նիկեփորոսը, ասում է Յահյան, պատկանելի կալվածք է ստացել (5):

Երեսունմեկ տարվա ընթացքում «Ծռավիզ» Նիկեփորոսը խաղաղ մնաց: Սակայն նրա պատմությունը չավարտվեց: Այն ինչպես սկսվեց, այդպես էլ վերջացավ՝ ապստամբությամբ: 1022 թ., գրում է Կեղրենոսը, զրեթե Վասիլ II-ի կայսրության ավարտին, երկու զորավար՝ Նիկեփորոս Փոկասը և Նիկեփորոս Քսիֆիսը, առաջինը՝ հռչակավոր Վարդաս Փոկասի որդին, երկրորդը՝ բուլղարների դեմ պատերազմում հռչակվածը, դժգոհելով, որ նրանց չի հասել ընդդեմ արխագների [պատրաստվող] արշավանքի հրամանատարությունը, ապստամբություն բարձրացրեցին: Կեղրենոսի կամ, ավելի շուտ, Սկլիցեսի վկայությունը հետաքրքիր է հատկապես նրանով, որ ցույց է տալիս, թե խռովարարներն իրենց կողմնակիցներին որ շրջաններից էին հավաքագրում. *Λαδὸν ὡς ἔτυχεν ἠθροικότες ἀπὸ τε Καππαδοκίας καὶ Ῥοδάντου καὶ τῶν περὶ ξ̄ χωρίων* [«Մարդկանց էին հավաքել որսեղից որ պատահի՝ Կապադովկիայից, Ռոդանտոսից և շրջակա վայրերից»]³: Մենք արդեն պարզեցինք, թե որտեղ է գտնվում բյուզանդական հեղինակները

¹ Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche, fasc. II, éd. par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, "Patrologia Orientalis", t. XXIII, Paris, 1932, pp. 424-425.

² Միշտն մասձ, արար [հեղինակը] Նիկեփորոսին երբեք այդպես չի անվանում, տե՛ս ներքև, էջ 210 (6):

³ Cedrenus, II, 477.

րի կողմից բավական հազվադեպ հիշատակվող Ռոդանդոս կամ Ռոդանտոս բերդամրոցը¹: Դա Ֆարասան կամ Ֆառաշն է, Չամանտու-սու գետի ափին: Մինչև ազգաբնակչության փոփոխումը Ֆարասան մնում էր Կապադովկիայի հեյլենական մշակույթի կարևորագույն կենտրոններից մեկը: Եվ դա խիստ շահեկան է, իմանալ, որ «Ծռավիզ» Նիկեփորոսը եղել է առավելապես կապադովկացիների հերոսը՝ այն կապադովկացիների, որոնք և պահպանեցին հաճախ կրկնվող *Πετροτράχηλος* կամ *Βαυτροτράχηλος* անունները պարունակող միջնադարյան վիպերակները:

Հայ պատմիչ Արիստակես [Լաստիվերոսցին] (XI դարի կես) այդ ապստամբության մասին իր պատմափիլիսոփայական մտորումներն է շարադրում: Նա հիշեցնում է նախորդ՝ Վարդաս Սկլերոսի և Վարդաս Փոկասի, ընդվզումների մասին և դրանց՝ լիովին պարաված լինելը: «Նույնպես և աստ,- շարունակում է նա,- ոչ ինչ յերկարեցաւ նոցա մանկական խաղում արարուած, և կամ ի վերայ ասագոյ շինուած, որ ի քայտել հեղեղացն վաղվաղակի անկեալ կործանեցաւ»² (7): Արիստակեսը մեզ չի տալիս Փոկասի այն որդու անունը, որին նա հիշում է *Ծռավիզ* մականունով³:

Մականունը փոխանցվեց «Վրաց ժամանակագրությանը», որը մանրուքներով հանդերձ, որ բացակայում են Արիստակեսի երկում: «Այդ միջոցին Հունաստանում լուրջ ապստամբություն է բռնկվել: Վասիլ [կայսեր] զորահրամանատարը, Քսիֆենը, դավադրություն կազմակերպելով *Ծարվիզի*՝ ապստամբ Փոկասի զավակի հետ համատեղ, իրեն կայսր հռչակեց, և Արևելքի բոլոր երկրները նրա կողմնակիցները դարձան, և դա հույժ մտահոգում էր Վասիլին: Բայց Աստված պաշտպանեց նրան ամեն կողմից սպառնացող այս դաժան վտանգից: Ծարվիզը սպանվեց Քսիֆենից, և նրա կողմնակիցներն անջատվեցին: Քսիֆենն էլ թանկ վճարեց Ծարվիզին դավաճանելու համար. այն բոլոր նրա կողմնակիցները, որ պաշարում էին Դալասենոսների բերդամրոցը, Փոկասի որդու արյան համար վրեժ առնելու նպատակով պայմանավորվեցին, բռնեցին նրան, ուղարկեցին առաջ, բերեցին կայսեր մոտ: Այս իշխանը արքայվեց ինչ-որ կողմ և ստիպված էր իր զինակիցներից շատերի գլուխները կտրել»:

¹ «Bulletin de Correspondance hellénique», t. XXXIII (1909), p. 119 sqq.

² [Պատմություն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերոսցու, Փիֆիլիս, 1912, էջ 20:]

³ «Իսկ բազում իշխանացն Հռոմոց, զորս ընդ ժամանակս ժամանակս յայլևայլ պատճառս ի պատուոյ իշխանութենէ ընկեցեալ էր թագաւորին, որք իրրև առիծունս ի գաղազիդս մանչէին, աստ դիպող ժամ գտեալ՝ ի մի վայր ժողովեցան: ... յընդարձակ դաշտին բանակ կապեցին. յորում անթիւ բազմութիւն մարդկան ի մի վայր ժողովեցան, և սկսան զբազաւորական պետիւն յիրարս հարկանել: Եւ ապա միաբանեալ ամենեցուն՝ բուն հարին զորոյնց Փոպաւտիւն յիրարս հարկանել: Եւ ապա հօր մեղանացն ի վաղջոցս հետէ իշխանութեան կասայ, զոր Ծռավիզն կռչէին, որ վասն հօր մեղանացն ի վաղջոցս հետէ իշխանութեան պատուոյ անկած էր: Որոյ ոչ հաւանեալ չառնու յանձն. որք ոչ բուպցան ի խնդրոցն, այլ բանադատեալ հաւանեցուցին մինչև յանձն էառ» [նույնը, էջ 18-19]:

Կասկածից վեր է, որ վրաց հեղինակն այստեղ¹ փոխառել է ինչ-որ հայերեն աղբյուրից: Դա ապացուցվում է *Շարվիզ* մականունով, որը վրացերենում ամիմաստ է²: Կարելի էր ենթադրել, որ այդ աղբյուրը Արիստակեսն է. սակայն վերջինս չգիտի բյուզանդացի ոչ Քսիֆենին, և ոչ Քսիֆիասին: Երբ հայ պատմագիրն այս անունը չի հիշատակում, ուրեմն նա հետևում է Նիկեփորոս Փոկասի սպանության մասին պատմության այլ վարկածի, քան Սիլիիցեսը: Իսկապես, Սիլիիցեսը պատմում է, որ Քսիֆիասն իր դավադիր ընկերոջը ծուղակը գցեց և սպանեց. «Ο δὲ βασιλεὺς γράμματα γράψας πρὸς τὸν Ξιφίαν καὶ τὸν Φωκᾶν ἐξέπεμψε, παραγγείλας τῷ λαβόντι σπουδάσαι πάντα τρόπον λαθεῖν καὶ ἐκάστω ἀσυγγνώστως δεδοκῆναι τὸ γράμμα. Τοῦ δὲ ὡς ἐκελεύσθη ποιήσαντος καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἐγχειρίσαντος λεληθότως, ὁ μὲν Φωκᾶς εὐθὺς ἐπανέγνω τὴν ἑαυτοῦ τῷ Ξιφίᾳ, ἐκεῖνος δὲ τὴν ἑαυτοῦ ἀποκρύψας καὶ γράμμα δέξασθαι ὄλωσ ἀπαρνησάμενος ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν καλεῖ τούτον ἐπὶ κοινολογίαν καὶ ἐλθόντα, λόχους ἔχων προευντροπισμένους, ἀποκτίνουσι. Καὶ ἡ ἐπισύστασις τῶν ἀποστατῶν εὐθὺς διεσκεδάσθη. Τοῦ δὲ θανάτου δὲ Φωκᾶ γνωσθέντος, τῷ βασιλεὶ πέμπεται Θεοφύλακτος ὁ Δαμειανοῦ τοῦ Δαλασσηνοῦ υἱός, καὶ τὸν Ξιφίαν συλλαβῶν ἐκπέμπει δέσμιον πρὸς τὴν βασιλῖδα πρὸς Ἰωάννην, τὸν πρωτονοτάριον, ὃς ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Ἀντιγόνου μοναχὸν αὐτὸν ἀποκείρει. [«Թագավորը նամակներ ուղարկեց Քսիֆիասի և Փոկասի <համար>, հրամայելով ստացողին ամեն կերպ ջանալ <դա> գաղտնի պահել և ուղերձները <երանց> այնպես հասցնել, որ մեկը մյուսի մասին չտեղեկանար: Երբ կատարողն արեց, ինչպես հրամայված էր և քաբուն հանձնեց նամակները <հասցեատերերին>, Փոկասն իրեն <ուղղված> քրթի մասին անմիջապես հայտնեց Քսիֆիասին, սակայն վերջինը իրեն <ուղղվածը> քարցրեց և միանգամայն ժխտելով ուղերձ ստանալու <փաստն> իսկ, մի օր կանչեց <Փոկասին> խորհրդակցելու. երբ սա ժամանեց, <Քսիֆիասը> սպանեց նրան <հարձակվելով> մախապես պատրաստված դարանից: Եվ <այսպես> իսկույն ցրվեց ուրացողների ժողովը: Կայսրն էլ, իմանալով Փոկասի մահվան մասին, ուղարկեց Թեոփիլակասսին, Դամիանոս Դալասենոսի որդուն, <որը>, ձերբակալելով Քսիֆիասին, կապանքների մեջ նրան ուղարկեց քաղաքական պալատ, պրոտոնոտար Հովհաննեսի մոտ, որը նրա մազերը խուզել տվեց և փակեց Անտիգոնոսի կղզու վանքում»]: Արիստակեսը բոլորովին այլ բան է հայտնում. ըստ նրա, դա ոչ թե Քսիֆիասն է եղել, այլ [Վասպուրականի] հայոց արքա Դավիթ-

Մեներերինը, որ սպանել է ապստամբ զորավարին: Արիստակեսը ճույնիսկ պնդում է, որ այս առթիվ Դավիթ-Մեներերինը բազմաթիվ ընծաներ է ստացել կայսրից (8):

Մենք մտադիր չենք ընտրություն կատարել երկու վարկածի միջև: Կարելի է, սակայն, վստահ լինել, որ «Վրաց ժամանակագրության» հայերեն աղբյուրը եղել է պակաս ռոմանտիկ, քան Արիստակեսը, և դրա՝ Սիլիիցեսի հետ էական հանգամանքներում համահունչ լինելը, պատմական հավաստիության յուրատեսակ երաշխիք է¹: Այս նկատառումները մեզ հարկադրում են առավել յուրջ և ուշադիր դիտել *Շարվիզ* ձևը, որը, թերևս, ավելի մերձ է սկզբնական ձևին, քան Արիստակեսի *Շռավիզը*: Հայր Պետերսը, մեզ հետ զուգընթաց, ենթադրել է, որ դա [եղել է] հայերեն *Շանր(ա)վիզը*, այսինքն՝ ճիշտ Բարտրաչիլոսը:

Այս ենթադրությունը ավելի հավաստի է դառնում, երբ մենք խորհում ենք հունական վիպերգակների մասին: Այսուհետ կարելի է վստահ լինել, որ Նիկեփորոս IV-ի մականունը եղել է Բարտրաչիլոս: Այս մակդիրի հայերեն համարժեքը պահպանվել է, առանց մեկ տառի, «Վրաց ժամանակագրության» մեջ, և աղծատված՝ մի դրափոխությամբ, որը կատարվել է ժողովրդական ստուգաբանության ազդեցությամբ, Արիստակեսի երկում, որտեղ այն դարձել է *Շռավիզ*:

Ինչ վերաբերում է Յահյային, ապա նա մեզ տրամադրում է առավել աղծատված մի ձև, որը, սակայն, վերականգնում է, ինչ-որ բանավոր աղբյուրի միջնորդությամբ, Արիստակեսի վկայած ձևը: Իրականում պետք չէ հավատ ընծայել Վասիլև-Կրաչկովսկու հրատարակության ֆրանսերեն քարգմանությանը. Այն ազդված է Գ. Շյույերերթեի աշխատությունից: Ա. Վասիլևը երկու անգամ քարգմանում է. «ժռավիզ սրիկա»: Արաբերենը, սակայն, չունի երկու մակդիր: Դա ընդամենը *Niqfur al-mo'add*՝ Նիկեփորոս Շռաված կամ Ոլորված: «Վիզ» բառի և ոչ մի հետք չկա: Արաբերեն բառը կարող է Շռավիզ մակդիրի առաջին տարրի քարգմանությունը լինել:

Պ. Պետերսը հնարագետ գտնվեց մի ավելի բարդ բան ենթադրելու: Նա եզրակացրեց, որ այս անունը սկիզբ է առնում մի շփոթմունքից, որն առաջացել է ինչ-որ հայերեն աղբյուրի հատուկ խիստ տառացի քարգմանությունից: Այս աղբյուրը՝ գրավոր կամ բանավոր, Նիկեփորոսին առհասարակ ոչ մի «մականուն» չէր շնորհել: Հայերեն աղբյուրը, տուրք տալով ազգային մտայնությանը, քարգմանել էր ... առնական «Փոկաս» անունը:

Պետք է իմանալ, որ «փոկաս» հայերեն հնչում է իբրև *ժովեզն* (9): Եվ

¹ L'Histoire de la Georgie, éd. Brosset, 1re partie, 1re livraison, p. 307-308.

² Ինչպես և հայերենում: Սակայն պարզ է, որ սա պետք է սրբագրել՝ կամ *Շռավիզ* (ժողովրդական հայերենում՝ *Շռավիզ*), կամ, ինչպես մենք կասեցք ներքևը, *Շանրվիզ* ձևով:

¹ Համեմայնդեպս այնու, որ այն չի ընդմիջարկվել բյուզանդական պատմումով: «Վրաց ժամանակագրությունը» ուշ ժամանակաշրջանի բանարտություն է, բայց մեզ չի քվում, որ դրա աղբյուրները լրջորեն ուսումնասիրվել են:

սա այն բառն է, որն աղավաղվելով ընդունել է *ծովվիզ* և *ծարվիզ* ձևերը: Եթե դա այդպես է, ապա այս անձնավորությանը վերաբերող բոլոր պատմական ավանդությունները՝ հայկականը, վրացականը, արաբականը և նույնիսկ հունականը (համենայնդեպս, *տրադուտիներինը*), [իրենց գոյությունը] պարտական են մի մտացածին հայերեն քարգմանության: Դա նշանակում է, որ բյուզանդական վիպերգության համար պետք է ընդունել հայերեն սուբստրատի [առկայությունը]: Պետք է խոստովանեմ, որ ես երբեք չէի համարձակվի հասնել այս կետին: Պարոն Ադոնցը տարակուսում է, թե արդյոք *ծովեզն* բառը իբրև *փոկասի* [համարժեք] հանդիպել է հին հայերեցուն, և իբրև պատահական է դիտում *ծովեզն* և *ծարվիզ* բառերի անառարկելի նմանությունը¹:

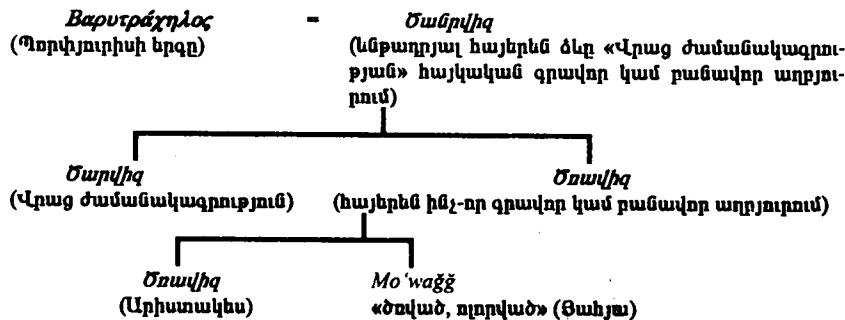
Ես, իմ կողմից, նույնպես դժվարանում եմ հետևել Պ. Պետերսին, որը համարձակվում է ենթադրել, որ խնդրո առարկա հունական վիպերգերը յուրատեսակ քարգմանություններ են հայկական էպիկական երգերի, որոնցում *ծովվիզ* ձևը առաջանալով գիտական շփոթմունքի արդյունքում՝ դարձել է, անշուշտ, Նիկեփորոսի արկածախնդրությունը բնութագրող մակդիր: Դժվար թե պետք է կրկնել, որ մենք չունենք այդ հայկական երգերը:

* * *

Ինչևիցե, երկու արևելագետների շնորհիվ լուծված է հունական էպոսի հետ կապված մի խնդիր ևս²: Մենք պարզեցինք *տրադուտիի* Բարտրաչի-

¹ Այս [դիտողությունը] Պ. Պետերսը պատասխանում է. «Բացատրական եզրը, որը հայերենում արտահայտում էր *փոկաս* բառի ստուգաբանական իմաստը, կարող է լինել միայն *ծովեզն*, անգամ եթե բառը բարձրորակ գրական լեզվին չի պատկանում»:

² Ահա մի տեսնածառ, որը, կարծում ենք, երևելի է դարձնում ուսումնասիրված տարբեր աղբյուրների փոխհարաբերությունները: Նիկեփորոս IV Փոկասը կրում էր հետևյալ մակագումները.

լոս-ի ով լինելը: Դա Նիկեփորոս IV Փոկասն էր, բռնատիրոջ Վարդասի որդին, որը հիշատակված է 989 և 1022 թվականների ապստամբությունների կապակցությամբ, և այս վերջին թվականին զոհված: Տողը, ինչպես և ամբողջ երգը այսպիսով թվագրված է, կարելի է ասել, ամենայն հավաստությամբ, քանի որ այս անձնավորության վարկը, նրա «անվան աղմուկը», և ոչ պակաս՝ մականվան, չէր եղել բյուզանդական «գրականության» (այս բառի բուն իմաստով) արձագանքը: Սակայն Տրապիզոնը մոռացության չմատնեց ոչ պարտված Բարտրաչիոս-ին, ոչ էլ, առավել ևս, Տարոնացի մագիստրոսին: Որովհետև հենց Տրապիզոնում առաջին անգամ գրի առնվեց «Պորփյուրիսի երգը»...

Ի՞նչ կարելի է ասել «Պետրոս Փոկաս, Նիկեփորոս, Ստրատրաչիոս» տարբերակի մասին: Մեր կարծիքով, հետևյալը: Թվում է, թե Պետրոս Փոկասի անունը նույնպես հարմարվում է որոշակի տարեթվի, քանի որ մեզ հայտնի է միայն մեկ Պետրոս Փոկաս, որը զոհվել էր 977 թ. Սկլերոսի դեմ ճակատամարտում¹: Հիշեցնեմ, որ Պետրոսը եղել է Լևոն կյուրապաղատի երրորդ որդին, Նիկեփորոս Կույրի և Վարդասի եղբայրը: Կարելի է ենթադրել, որ «Ո՛չ Պետրոս Փոկաս, ո՛չ էլ Նիկեփորոս»-ը սկզբնապես մի կոչ էր, որը երգում էին Վարդաս Սկլերոսի զորականները, հղելով այն կայսրին: Կարելի էր 977 թ. պատկերացնել որևէ մեկին, որ ավելի բարձր դիրքում գտնվեր, քան Պետրոսը և, այդ ժամանակ դեռ միանգամայն երիտասարդ, նրա եղբայրը՝ Նիկեփորոս IV-ը: Չեմ կարծում: Երկրորդ տողի Ստրատրաչիոս-ը պետք է որ առաջացած լիներ 989 թ. [կապակցությամբ] երեք Փոկաս եղբայրներից մեկի վերջին տողի ներխուժման պատճառով: Թվում է, թե Ստրատրաչիոս տարբերակը նույնպես ձևավորվել է նույն Ստրոբոս անունով թելադրված նմանաձայնության շնորհիվ:

¹ G. Schlumberger, L'Épopée Byzantine à la fin du dixième siècle, t. I, Paris, 1896, p. 385.

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԿԱՅՍՐԵՐ ՄՈՐԻԿԻ
ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V-Ի ՄԱՍԻՆ

(Էջ 21)

Գրված է 1932 թ. Բրյուսելում: Ն. Արմենի առաջին ուսումնասիրությունն է, որ տպագրվել է տեղի Ազատ համալսարանի տեղեկագրում՝ «Les Légendes de Maurice et de Constantin V, empereur de Byzance» (տե՛ս «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves», t. II, Bruxelles, 1933-1934, p.1-12): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (Lisbonne, 1965, p. 125-136):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ այս հրատարակության:

1. Ուշագրավ ստուգաբանություն է, որը կապում է Փոկաս անունը ոչ թե հնչյունային առումով շատ մերձ փձո՞ղ՝ «փոկ, ծովաշուն, ծովեզ» բառի, այլ *թո արմատի հետ, որը ներկայացված է և՛ հունարեն փωκός, ή, όν՝ «տապալած, խորոված» ածականում, և՛ լատիներեն foveo՝ «տաքացնել, տապակել», focus՝ «օջախ, կրակարան», և այլ նույնարմատ բառերում [Օ. Վ.]¹: - Էջ 22:

2. Տիբերիոս II Կոստանդինոս (Flavius Tiberius Constantinus Augustus), Հուստինոս II-ի գահակից կայսր (574-578, հոկտեմբերի 4), ապա ինքնակալ մինչև 582 թ. օգոստոսի 14-ը [Օ. Վ.]: - Էջ 23:

3. Մորիկ (Մավրիկիոս) կայսեր առավել վավերական կենսագրությունը ավանդում է նրա կրտսեր ժամանակակից Թեոփիլակոսու Միմոկատան (Theophylacti Simocattae Historia, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, տե՛ս հասկապես առաջին գիրքը): - Էջ 24:

4. Կապադովկիայի Arabissos քաղաքը վկայված է IV դարից ոչ կանոխ (տե՛ս I. Shahod, Byzantium and the Arabs in the fifth century, Dumbarton Oaks, HU, 1989,

¹ [Օ. Վ.] անվանատառերով ծանոթագրությունները կազմել է Օ. Ս. Վարդապարյանը:

2006, pp. 275-276, 327-328): Կարևոր ռազմավարական կետ էր Տավրոսի հյուսիսային լանջին, որից սկիզբ է առնում դեպի Գերմանիկե (Մարաշ) տանող լեռնանցքը (W.M.Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, Cambridge UP, 2010, pp. 35, 276-277, 279, 311-312) [Օ. Վ.]: - էջ 24:

5. Տե՛ս աստ, էջ 117-118: - էջ 24:

6. Տիրերիսը գահը Մորիկին է հանձնել 582 օգոստոսի 13-ին: Այդ արարողության ժամանակ նրա արտասանած ընդարձակ ճառի բնագիրը տե՛ս Theophylacti Simocattae I, 5-21: - էջ 24:

7. Խոսքը Մորիկի՝ Գորդիա քրոջ մասին է: - էջ 27:

8. Պարսից Խոսրով II Փարվեզ բազավորին ուղղված Մորիկի նամակի բնագիրը տե՛ս Մերեռս, Պատմություն, Երևան, 1979, էջ 86-87: - էջ 27:

9. Ֆրանսիացի բյուզանդագետ Պ. Գուբերը համոզված պնդում է, որ «Մորիկը ո՛չ հայ էր և ո՛չ էլ հայասեր» (տե՛ս P. Goubert, Byzance avant l'Islam, t.1, Paris, 1951, pp. 36-39): Մորիկին վերաբերող հայկական աղբյուրների մասին տե՛ս նաև Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հոդվածում՝ Լ. Մ. Мелюксет-Бек, Из истории армяно-византийских отношений ("Маврикиева легенда" в памятниках культуры древней Армении), «Византийский временник», т. 20 (1961), сс. 64-74: - էջ 27:

10. Տե՛ս E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100), s.v. καβαλλινος [Օ. Վ.]: - էջ 28:

11. Տե՛ս նույն տեղում [Օ. Վ.]: - էջ 29:

12. Խոսքը, քերև, Լուկիոս Տարբվիմիոս Գոռոզի նախածեռնած՝ իր նախորդի, Սերվիոս Տուլլիոսի կողմնակիցների և ծերակուտակամների ոչնչացման մասին է (Titus Livius, Historia ab Urbe condita, 1, 49, 1-6) [Օ. Վ.]: - էջ 29:

13. Տե՛ս Sextus Aurelius Victor, Epitome de caesaribus, 39, 6 [Օ. Վ.]: - էջ 29:

14. Նշված գիտնականը, ամենայն հավանականությամբ, պարզապես հուշել է Ն. Ադոնցին «Նեապոլի եպիսկոպոսների քրոնիկոնի» համապատասխան հատվածի մասին: Է. Շտեյնը ոչինչ չէր գրել այս բնագրի վերաբերյալ [Օ. Վ.]: - էջ 29:

15. Gesta episcoporum Neapolitanum գրվածքը պահպանվել է միակ ձևագրում՝ Vaticanus latinus 5007 և հրատարակվել է նախ Ed. G. Waitz-ի կողմից Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI-IX ժողովածուում (Hannover, 1878), իբրև

Monumenta Germaniae historica մատենաշարի մի հատոր, ապա, քիչ անց՝ B. Capasso-ի կողմից, Monumenta ad Neapolitani ducatus historiam pertinentia (Napoli, 1881) գրքում (տե՛ս S. Gero, The Legend of Constantine V as Dragon-Slayer, in: "Greek, Roman and Byzantine Studies", vol. 19, No. 2, Summer, 1978, p. 155, n. 3): Դժբախտաբար, նույն S. Gero-ի մենագրությունը (Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources, Louvain, 1977, esp. pp. 176-178), որում քննարկվում է Ն. Ադոնցի սույն հոդվածը և Կոստանդին V-ին վերաբերող հայկական աղբյուրները, մեզ անմատչելի էր [Օ. Վ.]: - էջ 29:

16. Տե՛ս L. A. Muratori, Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad miliesimum quingentesimum, t. 1, pars 2, Mediolani, 1725, p. 308 [Օ. Վ.]: - էջ 31:

17. Խոսքն Օսպիկյան բանակաթեմի ստրատեգոս, Լևոն III Իսավրացու դստեր՝ Աննայի, ամուսնու՝ Արտավազդի մասին է: Պատկերամարտ Կոստանդին V-ի գահ բարձրանալուց հետո (741) Արտավազդը հենվելով ընդդիմադիր գավառական արիստոկրատիայի և պատկերապաշտ հավատացյալների օժանդակության վրա՝ 742 թ. գրավեց գահը և իշխեց մինչև 743 թ. օգոստոսի 2-ը: - էջ 31:

18. Ն. Ադոնցի սույն պնդումն անհասկանալի է. Ըտեյնը չի հայտնաբերել և ոչ մի բնագիր, որը հնարավոր դարձներ «Նեապոլի քրոնիկոնի» վնասված տեղիների վերականգնումը: S. Gero-ն վերոհիշյալ հոդվածում (The Legend of Constantine V as Dragon-Slayer, pp. 157-159), քննարկելով վիշապամարտի հայտնի դիցաբանական դրվագները, մատնանշում է մի զուգահեռ, որը, իր կարծիքով, առավելապես մերձենում է Կոստանդին V-ի հետ կապված ավանդությանը: Պավսանիասի «Հունաստանի նկարագրություն» երկասիրությունում պահպանվել է պատում ոմն Մենեստրատոսի մասին, որն ինքնագոհ եղավ իր սիրելյալ Կլեոստրատոսի համար, երբ վերջինին, ըստ վիճակահանության, պետք է տային ի կերակուր վիշապին. «Ասում են, երբ վիճակն ընկել էր Կլեոստրատոսին, նրան սիրող Մենեստրատոսը հորինեց հետևյալ մի խարդախություն. նա պատրաստել տվեց պղնձե զրահ, որի յուրաքանչյուր քիթեղիկն օժտված էր վերև նայող կեռիկով: Հագնելով այդ զրահը, նա հոժարեց իրեն խժռել տալ վիշապին, վճռելով նահատակվել, բայց և հրեշիմ սպանել» (Pausan., 9.26.3, S. Gero, op. cit. 158): Մակայն այստեղ հերոսը, ի տարբերություն «Քրոնիկոնի» Կոստանդինին, զոհվում է: Եվս երկու դրվագ, որ մատնանշված են S. Gero-ի հոդվածում, բայց են տալիս վերականգնել Կոստանդինի մասին զրույցի հնարավոր շարունակությունը. դա Հերակլեսի՝ կես ձկան որովայնից սզառվելու մասին առասպելը և մանդեական մի բնագիր, որի հերոսը նույնպես, ամրացնելով իր վրա տարբեր սուր առարկաներ, իրեն խժռել է տալիս հրեշիմ, ապա

ագատվում, ներսից պատառտելով դրա աղիքները (S. Gero, op. cit., pp. 158-159, n. 18): Գուցե սա ևս մի փորձ էր Կոստանդին V-ի հայտնի մականունն արդարացնելու և պատվավոր դարձնելու [Օ. Վ.]: - էջ 31:

19. Փավստոս Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, էջ 118: - էջ 31:

20. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 46-50, 52: - էջ 31:

21. Sbn Ammiani Marcellini Res gestae a fine Cornelii Taciti, 25, 7 [Օ.Վ.]: - էջ 31:

22. Sbn Justiniani Digestae, 2.13.3. pr.1, 2.14.7.2.4 և այլուր (10 հղում) [Օ.Վ.]: - էջ 31:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐ ԼԵՎՈՆ V-Ի ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (էջ 33)

Գրված է 1927 թ. Փարիզում: «Sur l'origine de Léon V, Empereur de Byzance» խորագրով լույս է տեսել «Armeniaca» ժողովածուում (Zeitschrift für die Erforschung der Sprache und Kultur Armeniens, ed. K.Roth, Leipzig, 1927, fasc. II, SS. 1-10): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (Lisbonne, 1965, pp. 37-46):

Ն. Աղոնցի բեյրոյթյան թողոմում առկա է ֆրանսերեն բնագրի սևագիր, սակայն անավարտ մի օրինակ (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Չ, թղթածրար Ա-8):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ լիսաբոնյան հրատարակության:

1. Այժմ բյուզանդագիտության մեջ որևէ կասկած չկա Լևոն V-ի հայկական ծագման վերաբերյալ: Հայտնի է, որ նա որդին էր Արմենիակների բանակաթեմի զորավար Վարդի (Վարդաս): Լևոնը եղել է Անատոլիկոն բանակաթեմի մագիստրոս: Կայսր է հռչակվել 813 թ. հուլիսի 11-ին բանակի և զինվորական ազնվականության կողմից և գահակալել մինչև 820 թվականի դեկտեմբերի 26-ը: - էջ 33:

2. Բնագրում՝ արտրվել [Օ. Վ.]: - էջ 33:

3. Հովսեփոսի երկասիրության քննական բնագրում այս անունները հունականացված են. Ἀνδρομάχου καὶ Σελευκάρου: Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե որ հրատարակությունից է մեջբերել Ն. Աղոնցը [Օ. Վ.]: - էջ 35:

4. «Արդամուլան», «Արզամուլան» և այլ տարրնթերցվածներ Ն. Աղոնցի ֆրանսերեն բնագրում պայմանավորված են նրանով, որ նա պահպանել է իր օգտագործած աղբյուրների ընթերցվածները [Օ. Վ.]: - էջ 36:

5. Այս խնդրին Ն. Աղոնցն անդրադարձել է նաև «Քննական պատմություն Հայոց»-ի առաջին գրքում (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Դ, Երևան, 2009, էջ 153-155): - էջ 39:

6. Sbn Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani, accedit Leonis Imperatoris Diatyposis genuina adhuc inedita, ed. H. Gelzer, in aedibus B. G. Teubneri, p. 48 [Օ. Վ.]: - էջ 39:

7. Խոսքը Անատոլիկոն բանակաթեմի մագիստրոս, Արևելքի զորքերի դռնետիկոս «Թուրք» մականվանյալ Վարդան (հավանաբար Մամիկոնյան) զորավարի մասին է: 803 թ. հուլիսի 19-ին բանակի կողմից հռչակվել է կայսր: - էջ 41:

8. Այնպես ինչպես 808 թ. փետրվարին Նիկեիոս I-ին ընդդիմադիր ազնվականության կողմից կայսր հռչակված քվեստոր Արշավիր պատրիկին: - էջ 41:

9. Ավելի մանրամասն թովմա «Մլավոնի» հրահրած խոշորագույն ժողովրդական շարժման մասին տե՛ս Ե. Յ. Липниця, Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII-IX вв. («Вестник древней истории», № 1, 1939): Հնարավոր է, որ նա, ինչպես վկայում է Գենեսիոսը (Genes., 8, հմմտ. նույնը, 32) ազգությամբ մասամբ հայ էր [Օ. Վ.]: - էջ 42:

10. Խոսքը 762 թ. Վասպուրականում բռնկված հակաարարական ապստամբության մասին է: - էջ 42:

11. Ղևոնդ պատմիչը հարկ է համարել հատուկ շեշտել այս բացասական երևույթը. «Ոմանք ի նախարարացն Հայոց ... փախստեալ անկան յաշխարհն Յունաց, ապախնեալք առ կայսրն Կոստանդին» (տե՛ս Ղևոնդ, Պատմութիւն, էջ 133): - էջ 42:

ԿԱՍԻԱ ՄԻԱՆՉՆՈՒՀԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

(էջ 43)

Գրված է 1901 թ. Մյունխենում ի պատասխան բյուզանդագետ Կարլ Գրունբախտերի «Kasia» (Sitzungsberichte der Bayerischen Akad. d. Wiss., Philos.-philol. und histor. Kl., 1897, SS. 305-370) ուսումնասիրության: Բնագիրը պահվում է Վիեննական Մխիթարյան միաբանության արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես ամսօրյա» պարբերականում (1901, № 5-6, մայիս-հունիս, էջ 129-132): Նշելի է, որ այս հոդվածը Ն. Արոնցի բյուզանդագիտական հետազոտությունների երախայրիքն է:

Արտատպված է նշված հրատարակությունից: Ծանոթագրությունները
Օ. Ս. Վարդազարյանի:

1. Խոսքը **K. Krumbacher**, *Kasia*, Munich, 1897 աշխատության մասին է: - էջ 43:

2. Այս առեղծվածային դրվագում Թեոփիլոսն ու Կասիան, երկուսն էլ՝ փայլուն կրթվածությամբ աչքի ընկնող անձնավորություններ, պարզապես փոխանակում են Հովհաննես Ոսկեբերանի «Ավետման տոնի առթիվ» ճառից վերցված միևնույն նախադասության հատվածները (PG., 50, col. 795): Դժվար թե դա համարվեր անպարկեշտություն: Վերջերս **T. A. Сенина (Монахиня Кассия)** ցույց է տվել, որ արքայազնի և աղջկա զրույցն ավելի հարմար է մեկնաբանել «ռոմանտիկ» եղանակով. նախադասության առաջին կեսն ակնարկում է նախամոր Եվային, ուստի և երկրային ամուսնությունը և դրանից բխող բոլոր հոգսերն ու չարիքները, մինչդեռ երկրորդ կեսը վերաբերում է Աստվածամորը և խորհրդանշում է «երկնային» կուսությունը: Թեոփիլոսը, հավանաբար, փորձում էր ներկաների համար աննկատ կերպով հարցնել դուր եկած աղջկան, թե արդյոք նա ցանկանում է իր կինը լինել, թե նախընտրում է (իսկ Կասիայի մասին դա հայտնի էր) մանկուց տենչած կուսությունը: Կասիայի պատասխանը նշանակում էր ամուսնության առաջարկի կտրուկ մերժում, և դա էր, որ «կտրեց» Թեոփիլոսի սիրտը: Տե՛ս **Диалог Феодосия и Кассии: литературная выдумка или реальность?**, - см. *Scrinium. Revue de patrologie, d'hagiographie critique et d'histoire ecclesiastique*, tome 2: *Universum Hagiographicum. Memorial R. P. Michel van Esbroeck*, s.j. (1934-2003), *Byzantinorossica, Saint-Pétersbourg*, 2006, pp. 240-272, հատկապես 267-269: - էջ 43:

3. VIII-IX դարերին վերաբերող աղբյուրներում կարելի է մատնանշել տարբեր «եարսնացուների մրցույթների» հիշատակման կամ նկարագրման առնվազն

ինքն դեպք: Ավելի հավանական է, որ իրավացի են այն ուսումնասիրողները (աղբյուրների և գրականության տեսությունը տե՛ս **T. A. Сенина**-ի հիշյալ հոդվածում, pp. 241-249), որոնք գտնում են, որ այս միանգամայն իրական երևույթը լրիվ համահունչ էր «պատկերամարտ» կայսրերի դարաշրջանի՝ խիստ աշխարհիկ և զվարճասեր մթնոլորտին: - էջ 44:

4. Խոսքը Հովհաննես Մալալասի «Ժամանակագրության» այն դրվագի մասին է, որում պատմվում է, թե իբրև Թեոդոսիոս Կրտսերն իր կնոջ Եվդոկիային ուղարկում է մի հսկայական խնձոր, որը պատկառելի զուսմարով գնել էր ինչ-որ գյուղացուց: Եվդոկիան, իր հերթին, ամուսնու նվերն ընծայում է կայսեր մտերիմ ընկերոջ Պաուլիմոսին: Վերջինն էլ, չիմանալով խնձորի ծագումը, այն նվիրում է Թեոդոսիոսին: Նվերի անակնկալ վերադարձը կայսեր մեջ կասկածներ է սերմանում՝ իր կնոջ և Պաուլիմոսի սիրային կապի վերաբերյալ: Պաուլիմոսին ենթարկում են մահապատժի, իսկ Եվդոկիան հեռանում է Երուսաղեմ, որտեղ ապաշխարանքների և աղոթքի մեջ անց է կացնում կյանքի մնացորդը: Մահվան շեմին նա երդվում է, որ ոչ մի մեղք չէր ունեցել Պաուլիմոսի պատմության մեջ (**Malal., Chronogr., Bonn**, 1831, pp. 356-358): Եթե անգամ այս զրույցն ունի ինչ-որ փաստական հիմք, այն ակնհայտորեն ոչ մի ընդհանրություն չունի Կասիայի պատմության հետ: - էջ 44:

5. **Sym., 624-625, Bonn**, 1838: Տե՛ս նույնը **Georg. Mon., 789-790**: - էջ 44:

6. Այսպես է ստուգարանվում բանաստեղծի «Դեմոդոկոս» անունը: - էջ 46:

7. Բառացի՝ «զուտին ստանալով»: Գուտին բարձր պատվաստիճանի խորհրդանիշ է: - էջ 46:

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

(էջ 48)

Գրված է 1930 թ. Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայերը բյուզանդական գիտությանց մեջ» խորագրի ներքո (տե՛ս «Հայրենիք», 1930, 9-րդ տարի, № 2, էջ 93-105, 1931, № 3, էջ 88-96): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել «Հայ գիտական դեմքեր Բյուզանդիայում» վերտառությամբ (տե՛ս Ն. Արոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 501-537): Առանձին հատվածներ հրատարակվել են Կահիրեի «Յուսաբեր» օրաթերթում (1969, 5 հունիսի, № 53, էջ 2-3): Հոդվածն ամբողջությամբ անգլերեն է

քարգմանել Ջ. Մանդայանը (տե՛ս N. Adontz, Role of the Armenians in Byzantine science, «Armenian review», Boston, 1950, vol. 3, № 3-11, pp. 55-73, նույնը նաև առանձին հրատարակությամբ՝ Boston, 1950, 20 p.):

Արտատպվում է «Պատմական ուսումնասիրություններ» ժողովածուից:

1. Դիոնիսիոս Թրակացու Ջերականության և նրա հայ մեկնիչների մասին հիմնարար ուսումնասիրություն է գրել ինքը՝ Ն. Աղոնցը [տե՛ս «Дιονисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915: Տե՛ս նաև նույնը հայերեն քարգմանությամբ՝ Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Գ (հայերենագիտական ուսումնասիրություններ), Երևան, 2008]: - էջ 50:

2. Տե՛ս Enarratio in prophetam Isaiam 2, 92, 28 [Օ. Վ.]: - էջ 50:

3. Աղավաղված՝ Peri hermeneias - «Մեկնության մասին» [Օ. Վ.]: - էջ 50:

4. Մովսես Խորենացու Պատմության ամենաառեղծվածային հատվածներից է: Ջննական հրատարակությունում սույն տեղին հետևյալ կերպ է ներկայացված՝ «որպես զԱ առ Զ. և զԹ. առ Փ. և զԿ. առ Ե. և զԸ առ Թ.» (Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 9): Տարընթերցումներն ու որոշ տպագիրներ սակայն առաջարկում են այլ տարբերակներ: Ն. Աղոնցը հետևել է Մխիթարյանների 1881 թ. հրատարակությանը (տե՛ս «Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1881, էջ 12): - էջ 51:

5. Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, բնագիրն առաջաբանով և ծանոթագրություններով Կ. Կոստանյանց, Ադերսանդրապոլ, 1910, էջ 174: - էջ 51:

6. Լևոն Իմաստասերը Թեսաղոնիկեի մետրոպոլիտ է նշանակվել 840 թվականին: - էջ 52:

7. Խոսքն աստվածաշնչային Հանես մոզի մասին է, որը հակառակվեց Մովսեսին (տե՛ս Բ. Տիմոթ., Գ, 8): - էջ 61:

8. Թյուրիմացություն է. Գեորգ Վանականի և Սիմեոն Մագիստրոսի բնագրում գործածվում է αίσχροσυργία բառը, որը նշանակում է «ամբալի արարք, անառակություն» [Օ. Վ.]: - էջ 61:

9. Σκιαστής անշուշտ հունական բառ է. ածանցված է σκιά՝ «ստվեր» բառից: Թերևս իբրև Ապոլլոնի մակդիր գործածվել է ընդամենը մեկ անգամ Լիկոնիոսի «Ալեքսանդրա» պոեմում (տող 562), որը հայտնի է իմաստների և պատկերների աղոտությամբ և խճճվածությամբ: Սակայն դժվար թե նման խիստ զրբային մակդիր

ը որևէ տարածում գտներ ժողովրդական լեզվի մեջ: Կ. Դյու Կանժն առաջարկում է Բագրատի մականվան համար շատ ավելի հարիր բացատրություն. նկատելով, որ σκιά բառը գործածվում է նաև «գույն», «երանգ» իմաստով, իսկ σκιογραφείν՝ «նկարել գույներով»՝ նաև «գունավոր թելերով ասեղնագործել», նա առաջարկում է հասկանալ այս բառը իբրև «նկարիչ», «ծաղիկ» (C. Du Fresne du Cange, Glossarium mediae et infimae Graecitatis, s.v. σκιαστής) [Օ. Վ.]: - էջ 65:

10. Լևոն Իմաստասերի գիտական գործունեության և գիտական ժառանգության վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Ե. Յ. Լյալսեպ, Лев Математик и Константинопольский университет, տե՛ս «Византийский временник», М., т. 2, 1949, сс. 106-149, նաև նույնի՝ «Очерки истории византийского общества и культуры VIII — первой половины IX в., М.-Л., 1961, сс. 338-366»: Նաև՝ С. Mango, The Legend of Leo the Wise, տե՛ս «Зборник Радова LXV, Византолошког институт, Белград», № 6, 1960, сс. 59-93; Գ. Բ. Պետրոսյան, IX դարի ականավոր գիտնական-մաթեմատիկոս Լևոնի կյանքի ու գործունեության մասին, տե՛ս «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունից», գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1960, և հատկապես Պ. Լեմերլի դասական ուսումնասիրության համապատասխան գլուխը՝ Léon le Philosophe (ou le Mathématicien) et son temps (տե՛ս P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris, 1971, pp. 148-176): - էջ 71:

11. Իրականում Փոսը երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռը զբաղեցրել է 877-886 թվականներին: - էջ 76:

12. Ուսումնասիրողների կարծիքով Նիկողայոս Արտավազդն իր մաթեմատիկական աշխատություններում օգտվել է նաև Անանիա Շիրակացուց (տե՛ս Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 176-187): - էջ 79:

«ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՎԵՊԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

(էջ 81)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Առաջին անգամ «Les fonds historiques de l'Épopée Byzantine Digénis Akritas» խորագրի ներքո լույս է տեսել Լայպցիգի «Byzantinische Zeitschrift» համդեսում (1929-1930, Bd. 29-30, SS. 198-

227): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Etudes Armeno-Byzantines» հաստրով (էջ 7-36): Ն. Աղոնցի բնյրության թողնում անկա է սույն ուսումնասիրության ռուսերեն ձեռագիր, անավարտ (46 էջ) մի այլ տարբերակ (տե՛ս Հանագայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Է, թղթածրար Ա-8):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ լիսարոնյան հրատարակության:

1. «Դիզենիս Ակրիտաս» էպիկական պոեմը հայտնաբերվել է 1868 թ. Տրապիզոնի վանքերից մեկի գրադարանում՝ Ս. Իոաննիդիսի կողմից: Անդրամիկ հրատարակությունն իրականացրել են հույն պատմաբան Կ. Սարասն ու ֆրանսիացի բանասեր Է. Լեգրանը 1875 թ. Փարիզում: - էջ 81:

2. Ցայսօր հայտնի են դյուցազներգության շուրջ 10 տարբերակ (մանրամասն տե՛ս **А. Я. Сыркин, Версия "Дигениса Акрита", см. "Дигенис Акрит", перевод, статьи и комментарии А. Я. Сыркина, М.: 1994, сс. 164-178**): - էջ 81:

3. «Դիզենիս Ակրիտաս»-ի վերաբերյալ ստեղծվել է բազմալեզու և բազմաբնույթ գրականություն: Պոեմի մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս **H. Grégoire, Digenis Akritas, N. Y., 1942: Ի դեպ, հեղինակը հավուր պատշաճի է գնահատել Ն. Աղոնցի ավանդը գրական սույն հուշարձանի ուսումնասիրության բնագավառում: - էջ 81:**

4. Դյուցազներգության հայկական աղբյուրները հանգամանորեն քննարկվել են Հր. Մ. Բարթիկյանի բազմաթիվ ուսումնասիրություններում՝ «Ախրամարը և Դիզենիս Ակրիտասը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 3; «Բյուզանդական «Դիզենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար», նույն տեղում, 1963, № 3; «О некоторых вопросах византийского эпоса о Дигенисе Акрите», «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1968, № 1; «Դիզենիս Ակրիտաս» էպոսը և Հարավային Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից», «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1969, № 2 և այլն: - էջ 83:

5. Գրոտտա-Ֆերրատան Հոմից ոչ հեռու գտնվող վանք է, որտեղ հայտնաբերվել է դյուցազներգության XIV դարով թվագրվող հնագույն տարբերակը: - էջ 84:

6. Խոսքը պարթևաց Կիննամոս թագավորի (37-38) մասին է: - էջ 90:

7. Պետրոս Միկիլացին Վասիլ I կայսեր հանձնարարությամբ եղել է պավլիկյանների մայրաքաղաք Տիվրիկում, իննը ամիս մնացել այնտեղ և հանգամանորեն տեղեկացել շարժման պատմությանն ու զաղափարախոսությանը: Նրա գրչին է

պատկանում «Պիտանի պատմություն» խորագիրը կրող աշխատությունը, որը պավլիկյան շարժման պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է: - էջ 93:

8. Իրականում Գ. Սրվանձոտյանցի գրի առած տարբերակը հրատարակվել է «Սասունցի Դավիթ կամ Սեբրի դուռ» խորագրի ներքո: - էջ 103:

9. Առ այսօր հայտնաբերվել և գրառվել է 160 պատում, որից 70-ը հրատարակվել է: Ստեղծվել է նաև միասնական համահավաք բնագիր (տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», Երևան, 1939): - էջ 104:

10. Տե՛ս **Սեբեոս, Պատմություն, աշխատասիրությանը Գ. Արգարյանի, Երևան, 1979, էջ 28: - էջ 110:**

11. Նկատի ունի Թովմա Արծրունուն (տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, աշխատասիրությանը Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006, էջ 136**): - էջ 112:

12. Ն. Աղոնցի դիտարկումները «Սասունցի Դավիթ» և «Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազներգությունների ընդհանրությունների վերաբերյալ հետազայում զարգացրեց Հր. Մ. Բարթիկյանը (մասնավորապես տե՛ս «Византийский эпос о Дигенисе Акрите и "Давид Сасунский"». Краткие тезисы докладов к конференции "Ближний Восток, Кавказ, Средняя Азия. Проблема взаимодействия культур в эпоху средневековья", Ленинград, 1972): Հետաքրքիր են նաև նույն հետազոտող Ա. Վ. Բանկի դիտարկումները (տե՛ս **Ա. Վ. Բանկ, Բյուզանդական էպոսի Դիզենիս Ակրիտասը և Սասունցի Դավիթը. - Հոբելյանական ժողովածու, նվիրված էպոսի 1000-ամյակին, Երևան, 1939, էջ 103-109**): - էջ 115:

13. Տե՛ս **М. Н. Сперанский, Девгениево деяние, К истории его текста в старинной русской письменности: Исследования и тексты, տե՛ս "Сборник отделения русского языка и словесности АН", 1922, т. 99, № 7, сс. 134-165 [Օ. Վ.]: - էջ 115, ծան. 1:**

ՎԱՍԻԼ Ի ԿԱՅՍԵՐ ՏԱՐԻՔՆ ՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

(867-886)

(էջ 116)

Նախապես շարադրվել է հայերեն, որը լույս է տեսել 1931 թ. «Հայրենիք» ամսագրում (տե՛ս Ն. Աղոնց, Վասիլ Հայազն, «Հայրենիք», 1931, № 8, էջ 87-98, № 9, էջ 135-141, № 10, էջ 110-116, № 11, էջ 120-126): Երկրորդ անգամ՝ «Վասիլ Հայազն (մեծագործ կայսր. 867-886)» խորագրի ներքո հրատարակվել է «Պատմական ուսումնասիրություններ»-ում (էջ 452-500), իսկ երրորդ անգամ՝ Ն. Աղոնցի երկերի Ա հատորում (Երևան, 2006, էջ 397-438): Թարգմանվել է մակ անգլերեն (տե՛ս N. Adontz, Basil I the Armenian (Emperor of Byzantium. 867-886), "Armenian Review", Boston, 1956, March, № 33, pp. 3-21):

Ուսումնասիրության բարելավված և վերամշակված ֆրանսերեն տարբերակը լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում՝ «L'âge et l'origine de l'empereur Basile I. 867-886» (տե՛ս «Byzantion», 1933, t. VIII, fasc. 2, pp. 475-500, 1934, t. IX, fasc. 1, pp. 223-260. նույնը մակ առանձին հրատարակությամբ՝ Bruxelles, 1934, 62 p.): Վերահրատարակվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 47-109): Գրախոսվել է Կ. Հ. Բասմաջյանի կողմից, տե՛ս «Յառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1934, 21 հոկտեմբերի, էջ 2, տե՛ս մակ «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1935, № 3-4, էջ 77:

ՀՀ Ազգային արխիվում պահվում է պրոֆ. Գ. Մամուր-Ֆաթիմիի «Վասիլ I կայսրի տարիքն ու ծագումը (867-886 թթ.)» վերառությամբ հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս ֆ. 1086, ց. 3, գ. 5, ք. 103-183):

Ներկա թարգմանությունը կատարվել է ըստ լիսաբոնյան հրատարակության:

1. Հերոդոտոսի «Պատմությունում» (I, 108) երազատեսը ոչ թե Կյուրոսի մայր Մանդանեն է, այլ մեծ հայրը՝ Աստյուագեսը (Աժդահակ): - էջ 125:

2. Ալեքսանդրոսի Աստվածաշնչի Եղիա մարգարեին (Թագաւորաց Գ, 17): - էջ 125:

3. Ծանոթագրությունը «Byzantion»-ի խմբագիր Անրի Գրեգուարինն է: - էջ 135, ծան. 1:

4. Անշուշտ նկատի ունի իր «Վարդ Մամիկոնյան» ուսումնասիրությունը (տե՛ս Ն. Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան (856-866), «Հայրենիք», ամսագիր, 1930, № 11, էջ 98-105, № 12, էջ 57-68): - էջ 138:

5. Թյուրիմացություն է. Խալդը և Ծիփենարիտեսը՝ միևնույն անձնավորություն է, տե՛ս Genes, 106. Χάλδος ... ὁ Τζιφεναρίτης ἐπώνυμον [«...Խալդը..., որի մականունն էր Ծիփենարիտես»] [Օ. Վ.]: - էջ 146:

6. Ն. Աղոնցի բողոնի հետազոտությունից պարզվում է, որ նա նպատակադրվել էր հատուկ ուսումնասիրություն նվիրել վերջին Արշակունիներին, բայց, ցավոք, աշխատանքը մնացել է անավարտ (տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայոց վերջին Արշակունիների ճակատագիրը: Արշակունիները Բյուզանդիայում, տե՛ս Համագգայինի Բեյրութի գրական պահոց, ձեռագիր, անավարտ, թագմաթիվ էջեր խառնիխառն տարրեր թրթապանակներում – Պահարան I, գրքոց Ժ/Ա-8): - էջ 156:

7. Այստեղ հիշատակված «վերջին» Արշակունի թագավորը, որը Թեոդոսիոս I-ի (379-395) ժամանակակից է, պետք է լինի Արշակ III-ը (378-387): - էջ 157:

8. Տե՛ս Narratio de rebus Armeniae, ed. G.Garitte, Louvain, 1952 (CSCO 132, Subs. 4), pp. 403-404: - էջ 165:

9. Եվրոպական բյուզանդագետները, բացի հունական դպրոցից, վաղուց ի վեր մերժել են Վասիլ I-ի սլավոնական ծագման վարկածը (մասնավորապես տե՛ս A. A. Васильев, Происхождение императора Василия Македонянина, "Византийский временник", т. XII, вып. 1-4, СПб., 1906, сс. 148-165; S. Der-Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, 1945; G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956 և այլն): Վասիլ I-ի ծագման սլավոնական կամ հայ-սլավոնական վարկածների քննադատությունը տե՛ս Հր. Մ. Բարթիկյանի հմտալից ուսումնասիրությունում՝ «К разгадке загадки о "славянском происхождении" основателя Македонской династии Василия I (867-886 гг.)», տե՛ս «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հատ. Բ, Երևան, 2002, էջ 359-366: - էջ 170:

10. Ծանոթագրությունը «Byzantion» տարեգրքի խմբագրությանն է: - էջ 174:

ՎԱՍԻԼ Ի-Ի ՄԱՀՎԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՆՐԱ ՈՐԴՈՒ՝
ԼԵՎՈՆ VI ԻՍԱՍՏԱՍԵՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԾ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՃԱՌԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 176)

Գրված է 1933 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում՝ «La portée historique de l'Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage» խորագրով (Bruxelles, 1933, t. VIII, fasc.2, pp. 501-513): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 111-123):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ այս հրատարակության:

1. Լևոն VI-ի Դամբանական ճառի բնագիրը տե՛ս «Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage», éd. A. Vogt, J. Hausherr, "Orientalia Christiana", Roma, 1932, t. 26, № 1 [Օ. Վ.]: - էջ 176:

2. Նկատի ունի Կոստանդին VII Ծիրանածին կայսրին: Խոսքը Թեոփանեսի Շարունակողի «Ժամանակագրության» կազմում պահպանված «Արձակ պատմություն մեծահռչակ կայսեր Վասիլի կյանքի և գործերի մասին, որը, Աստուծո կամավմ հոռմայեցիների կայսր Կոստանդինը, ինքը <լինելով Վասիլի> բռո, ջանադրաբար փութաց հավաքել զանազան ավանդություններից և ավելացնել գրողի <երկասիրությանը>» (Theoph.Cont., IV, Bonn, 1838, pp. 211-353) գրվածքի մասին է [Օ. Վ.]: - էջ 176:

3. Վասիլ I-ը մահացել է 886 թ. օգոստոսի 29-ին: - էջ 177:

4. Ծանոթագրությունը «Byzantion» հանդեսի խմբագիր Անրի Գրեգուարինն է: «549-րդ էջ» ցուցումը վերաբերում է «Byzantion» հանդեսի 1933 թ. նույն VIII հատորին: - էջ 178, ծան. 2:

5. Slave. նիշը վերաբերում է Սիմեոն Լոզոբուտեսի ժամանակագրության տպագրված բարձրագույն (տե՛ս В. И. Срезневский, Симеона Метафраста и Логофета списание мира от бытия и летописи от различных летописец, СПб, 1905) [Օ. Վ.]:- էջ 179:

6. Հունարենում բառերի նմանության վրա հիմնված բառախաղ է. βασιλέως՝ «կայսեր» և Βασιλείου՝ «Վասիլի» [Օ. Վ.]: - էջ 184:

7. Տե՛ս A. Vogt, Basile I-er, empereur de Byzance (867-886), Paris, 1908: - էջ 188:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ. ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՅՈՑ

913-929

(էջ 189)

Գրված է 1932 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Բրյուսելի Ազատ համալսարանի տեղեկագրում՝ «Ašot Erkat' ou de fer, roi d'Arménie de 913 à 929» խորագրի ներքո [տե՛ս «Annuaire de l'Institut de philologie et d'Histoire orientales et slaves» t.I (1932-1933), Bruxelles, 1935, pp. 13-35]: 1955 թ. Հայկ Պերպերյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել արևմտահայերեն [տե՛ս Ն. Աղոնց, Աշոտ Երկաթ. թագավոր Հայոց (913-929), «Անդաստան», ամսագիր, Փարիզ, 1955, № 5, էջ 65-86]: Ֆրանսերեն բնագիրը վերահրատարակվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 265-283):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ այս հրատարակության, բացի վերջին մասից (տե՛ս ծան. 9):

1. προσδέδωκεν ընթերցվածը, որի հիման վրա Ն. Աղոնցը տվել է սույն հատվածի թարգմանությունը, բնագրերում վկայված չէ: Թեոփանեսի Շարունակողն ու Սիմեոնը գրում են προσδέδωκεν՝ «դավաճանությամբ մատնեց», Գեորգ Վանականը՝ παρέδωκεν՝ «վոխանցեց, մատնեց» [Օ. Վ.]: - էջ 189:

2. Վրիպակ է. Հ. Պերպերյանի թարգմանությունում (էջ 67), Լիսաբոնի ժողովածուում (էջ 267) սխալմամբ տպագրվել է պտ (= 817), պետք է ուղղել ջտ (= 917), ինչպես Սամուել Անեցու բնագրում է (տե՛ս Սամուել Անեցի, Հաւարմութի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 98): - էջ 191:

3. Const., De administrando imperio, 43, 50 [Օ. Վ.]: - էջ 192:

4. Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 127: - էջ 192:

5. Նկատի ունի IX դարի սկզբին Հարավային Միջագետքում բորբոքված Կարմատների իսմայելիտական աղանդավորական շարժումը (տե՛ս E. A. Белая, Мусульманское сектанство (Исторические очерки), М., 1957): - էջ 192:

6. Այս տեղին, մեզ անհայտ պատճառով, Ն. Աղոնցը մեջբերել է շատ ավելի թերի Երուսաղեմի 1867 հրատարակությունից, էջ 337-338 [Օ. Վ.]: - էջ 196:

7. Տե՛ս Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 153. «և անձուկ յոյժ ունիմ ի բազում ամաց զալ առ ձեզ, թեպէտև արգելայ մինչև ցայժմ»: - էջ 198:

8. *ρόγα* (հոռգ) բառը ծագում է լատիներեն *erogatio*՝ «բաշխում, բաժանում, ծախս» բառից և սկզբնապես նշանակում էր պարզապես դրամային պարզվելների բաշխում: X դարում այն որոշակի տարեկան տոկոս էր կազմում այն գումարից, որը նախապես վճարվում էր արքայական գանձատունն ազնվականների կողմից՝ յուրաքանչյուրի աստիճանի կամ պաշտոնի համեմատ (տե՛ս **Константин Багрянородный, Об управлении империей**, М., 1991, с. 180, прим. 31) [Օ. Վ.]: - էջ 199:

9. Այս նախադասությունից սկսած մինչև ուսումնասիրության ավարտը ընկած հատվածը (տե՛ս աստ, էջ 207-211) անհասկանալի պատճառով դուրս է մնացել լիսաբոնյան ժողովածուից: Թարգմանությունը կատարվել է առաջին հրատարակությունից: - էջ 207:

ԼԻԿԱՆՂՈՍԻ ԲԱՆԱԿԱԹԵՍԸ ՀԱՅ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

(էջ 212)

Գրված է 1930-ական թվականների վերջերին Բրյուսելում: Ֆրանսերեն բնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական արխիվի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գրոց Բ, թրքածրար 1, ք. 1-31): Առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Էջմիածին», ամսագիր, 2006, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 44-69, թարգմանությունը ֆրանսերենից՝ Վ. Ա. Պողոսյանի):

Տպագրվում է ըստ այս հրատարակության:

1. Մլեհ (Մելիսա) մագիստրոսը կարևորագույն դեր է խաղացել Բյուզանդիայի X դարի առաջին կեսի պատմության մեջ: Հետաքրքիր է, որ «Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազնավեպում նա հորջորջում է իրրև «Մլեմենծիս» (Մլեհ Մեմծ, իմա՝ Մեմծ): Այդ մասին տե՛ս «Դիզենիս Ակրիտաս» դյուցազնավեպին նվիրված Ն. Ադոնցի ուսումնասիրությունը, աստ, էջ 103: - էջ 212:

2. Տե՛ս նաև սույն հատվածի հունարեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Հր. Մ. Բարթիկյանը (Կոստանդին Միրամածին, էջ 171-172): Թարգմանությունների տարբերությունը հետևանք է նրան, որ Հր. Բարթիկյանը թարգմանել է հունարեն բնագրից, իսկ Վ. Պողոսյանը՝ նույն բնագրի Ն. Ադոնցի ֆրանսերեն թարգմանությունից: - էջ 213:

3. Հղումը սխալ է, պետք է լինի *De adm. Imp.* 50, 145-6 [Օ. Վ.]: - էջ 219, ծան. 1:

4. Տե՛ս **В. М. Истрия, „Книги временные и образные Георгия Мниха“: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследования и словарь**, Пг./Л., 1920-1930, т. 1-3 [Օ. Վ.]: - էջ 222, ծան.:

5. Մլեհի՝ Մելիսա հայ-բյուզանդական ընտանիքի մասին տե՛ս նաև **Ա. Գրեզուարի «Notes épigraphiques. VII» ուսումնասիրության «Mélias le Magistre» բաժնում («Byzantion», t. VIII, 1933): Տե՛ս նաև Ա. Պ. Կալան, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975, с. 120, և նույնի՝ Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., М., 1977, сс. 100, 129, 138, 178, 191, 203, 206, 213: - էջ 232:**

6. Մլիթարների հայ-բյուզանդական ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս աստ, էջ 414-417: - էջ 235:

7. Տե՛ս աստ, էջ 414: - էջ 236:

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ [ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ] ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ԳՐՔԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

(էջ 239)

Գրված է 1939 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս **N. Adontz, Notes sur le Livre des Cérémonies, «Byzantion», Bruxelles, 1939, t. XIV, fasc. 2, p. 387-406):** Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 319-338):

Թարգմանվել է այս երկրորդ հրատարակությունից:

1. Տե՛ս **Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies, t. I, livre I, Chapitres 1-46 (37). Texte établi et traduit par Albert Vogt, Paris, 1935 [Օ. Վ.]:**- էջ 239:

2. Այստեղ ակնարկվում է շուրջ 930 թ. Տարոնի մագիստրոս Գրիգոր Բագրատունու կատարած այցը Կոստանդնուպոլիս: Կոստանդին Միրամածինը նրան անվանում է Կրիկոսիկ Տարոնիտես (տե՛ս աստ, էջ 256): - էջ 252:

3. «Սողոմոնի գահը»՝ Մագնավրայի պալատի «ոսկե ճաշասրահում» տեղադրված հնարամիտ սարքավորում էր, որի վրա նստած՝ կայսրը մեկ ակնբարձրում վեր էր սլանում, ի զարմանս և ի հիացումս ներկաների, հատկապես օտարերկրյա հյուրերի և դեսպանների: Գահը շրջապատված էր տեխնիկական այլ հրաշքներով, այստեղ կային ինքնաձուլվող երգեհոններ, մեխանիկական առյուծներ, որոնք ոտքի էին կանգնում, մոռչում և պոչով խփում հատակին, ոսկեգծված ծառ, որի ճյուղերի վրա նստած էին ևս մետաղե ծղվացող թռչուններ, և այլն. նկարագրություններն ու հիշատակումները տե՛ս *Liutprandi ep. Cremonensis Historia gestorum regum et imperatorum sive Antapodosis*, lib. VI, cap. 5 (*Migne*, PL, t. 136, 895), ինչպես նաև *Georg. Mon.*, 793, *Theoph. Cont.*, 173, *Cedr.*, II, 203, *Manass.*, 205, *Mich. Glyc.*, 543 (գրականության տեսությունը տե՛ս **Յ. Գ. Самоуорова**, *Естественнаучные знания, в кн.: Культура Византии, вторая половина VII — XII в., М., 1989*, сс. 317-318) [Օ. Վ.]: - էջ 255:

4. Այժմ՝ Երևանի Մատենադարանի թիվ 6202՝ հնագույն ձեռագրերից մեկը: «Ստացողը, Գ. Հովսեփյանի կարծիքով, Մմբատ I թագավորի եղբոր՝ Ըսպուտի որդին է (Յիշատակարանք, էջ 108): Ձեռագիրը կոչվում է «Մեծ Շենի Կարմիր Անտարան», Լեոնային Ղարաբաղի համանուն գյուղում գտնվելու պատճառով, որտեղից էջմիածին է բերել Գ. Հովսեփյանը 1915 թ.» (**Ա. Մաքևոսյան**, *Ե-ԺԲ դարի հիշատակարաններ*, էջ 50, № 63, ծան. 1) [Օ. Վ.]: - էջ 257:

5. **Հովհաննես Կաթողիկոս**, էջ 127: - էջ 258:

6. Քննելով Ն. Աղոնցի կշռադատությունը Տարոնացու այցի հնարավոր թվականի վերաբերյալ, Պատրիսիա Կարլին-Հայտերը, իբրև մեկնակետ բռնելով Ն. Աղոնցի սրբագրումը (XIII ինդիկտիոն՝ III-ի փոխարեն), ևս մեկ անգամ ապացուցում է, որ այս իրադարձությունը լավագույնս հարմարվում է 910 թվականին: Տարոնացու՝ Բյուզանդիային հարելու վճռական դրոշմատուր Յուսուֆի՝ Հայաստան ներխուժումն էր, իսկ մյուս կողմից, դա այն թվականն էր, երբ կայսրությունը բուլղարների դեմ որևէ ռազմական գործողություններ չէր վարում (P. Karlin-Hayter, Krikorikios de Taron, Actes du XIV Congrès international des Etudes Byzantines, Bucarest 1971, II, Bucarest, 1975, pp. 345-358, հատկապես pp. 350-352) [Օ. Վ.]: - էջ 259:

ՏԱՐՈՆԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

(էջ 260)

Գրված է 1934-1935 թթ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, «Byzantion», 1934, t. IX, pp. 715-738, 1935, t.X, pp. 531-551, 1936, t. XI, fasc. 1, pp. 21-42): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 197-263): Ժամանակին սույն աշխատության մի հատված («Byzantion», 1935, t. X, 531-551) հայերեն է թարգմանել պրոֆ. Գ. Մամուր-Ֆաթիմին (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1086, ց. 5, գ. 488, թթ. 57-83):

Թարգմանվել է Լիսաբոնյան հրատարակությունից:

1. Նկատի ունի Հայոց արքա Մմբատ I Բագրատունուն: - էջ 262:

2. Խոսքը վրաց թագավոր Ատրներսեհի մասին է: - էջ 262:

3. Որոշ ուսումնասիրողներ կարծում են, թե սույն Գրեգորասը վրացադավան հայ էր: - էջ 263:

4. Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին է (908-943): - էջ 263:

5. Այսինքն՝ Հայոց թագավոր Աշոտ II Երկաթը: Նշելի է, որ բյուզանդական ավանդույթի համաձայն, Հայոց թագավորը շարունակում էր մնալ իշխանաց իշխան, իսկ երկրի օրինական տերեր միայն իրենք կարող էին լինել (տե՛ս L. Bréhier, *Le monde Byzantin. Les institutions de l'empire Byzantin*, Paris, 1970, p.13) - էջ 264:

6. Սույն հատվածի «...և հայտնում է նրան, որ ինքն այլևս ի վիճակի չի լինելու նրա թոշակը ոսկով կամ արծաթով վճարելու. այնուամենայնիվ...հակառակ դեպքում նա պատրաստ էր հրաժարվել թոշակից» հատվածը, ինչպես և լատիներեն թարգմանության անիմաստ լինելու մասին պնդումը Կոստանդին Ծիրանածնի քննադրի (*De adm. imp.*, 188) թյուրըմբռնման արդյունք է: Իրականում ոսկին, արծաթը, հագուստը, սպասքը և այլ «նվերներ» (ըստ էության՝ տուրքը) կայսրին ուղարկում էր Կրիկորիկիոսը, և դրա դիմաց ստանում էր հատուկ թոշակ՝ իր քերած եկամտի որոշակի տոկոսը («ռոզա», «հռոզ» տե՛ս աստ, էջ 199, 558, ծան. 8): Մա սովորական հայցում էր Ռոմանոս կայսրից արտոնյալ՝ «ճրի» հռոզը, որը նա ստանում էր Լևոն կայսեր օրոք, և որը (կամ, ավելի ճիշտ, պետական վճարումներից ազատ լինելը),

ամենայն հավանականությամբ, և դարձել է մյուս հայ ավատատերերի «նախամձի» պատճառը [Օ. Վ.]: - էջ 264, ծան. 1:

7. Հայկական սկզբնաղբյուրների Եղնուտ կան Ողնուտն է՝ Տարոնի հյուսիս-արևմուտքում: - էջ 265:

8. Տարոնի իշխանության պատմության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Էդ. Դամիելյան, Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դ. երկրորդ կես - X դ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, № 1; Գ. Սա. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983: - էջ 266:

9. «Պրոաստիոնը»՝ ճորտ գյուղացիներով բնակված կավածք է քաղաքի արվարձաններում, տե՛ս Константин Багрянородный, Об управлении империей, т. 43, М., 1991, с. 184, прим. 34 [Օ. Վ.]: - էջ 278:

10. Μαγκλαβίτης՝ կայսեր շքախմբին պատկանող պահնորդ սպա: - էջ 279:

11. Հր. Մ. Բարթիկյանը վիճարկելով Ն. Աղոնցի այս կռահումը՝ ենթադրում է, որ խոսքը Պրոկոպիոս Կեսարացու երկերում հիշատակվող սուրհուների (սվաներ) ցեղի մասին է: - էջ 282:

12. Հղումն անստույգ է: Խոսքը Հովհաննես Լազարոպուլոսի (Տրապիզոնի ապագա մետրոպոլիտ Հովսեփոս՝ 1364-1367) կազմած սրբախոսական ժողովածուի մասին է, որում անվիտիվել են Տրապիզոնի «Մեծ» Կոմենենոսների հովանավոր՝ սուրբ Եվգենիոսի հրաշագործությունների մասին պատումները ("Ετι σύνοψις τῶν τοῦ ἁγίου θαυματῶν μερικῆ ἐκ τῶν πλείστων, συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Λαζαρόπουλου, μητροπολίτου Τραπεζούντος γεγονότος [«Սրբի բազմաթիվ հրաշագործություններից մի քանիսի ևս մի տեսություն, գրի առնված Տրապիզոնի մետրոպոլիտ դարձած Հովհաննես Լազարոպուլոսի կողմից»], տե՛ս А. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Сборник источников по истории Трапезундской империи, т. 1, СПб., 1877, сс. 78-136) [Օ. Վ.]: - էջ 294, ծան. 1:

13. XI-XII դդ. մեկնիչ և աստվածաբան Պողոս Տարոնացու մասին (մահ. 1123 թ.) առավել հանգամանորեն տե՛ս Հ. Մանուչարյանի՝ «Պողոս Տարոնացի» (Երևան, 1982) մեծագրությունը [Օ. Վ.]: - էջ 299:

14. Տե՛ս աստ, էջ 418-470: - էջ 303:

15. Աշոտի և Սամուելի դստեր Միրուսավայի սիրային պատմությունը հիմք է հանդիսացել հույն ժամանակակից գրող Պենելոպե Դելուայի համար հեղինակելու «Հանուն հայրենիքի» պատմավիպակը (տե՛ս հայերեն քարգմանությունը, Մ. Էջմիածին, 2009): - էջ 303:

16. Նկատի ունի նորմանդական զորավար Բենեմունդ Տարեմտացուն: - էջ 308:

17. Խոսքը հետևյալ հրատարակության մասին է. Joanni Cinnami ... historiarum libri sex ... accedunt Caroli du Fresne d. Du Cange notae historicae et philologicae, Paris, 1670 [Օ. Վ.]: - էջ 309, ծան. 1:

18. Տե՛ս աստ, էջ 332: - էջ 310:

19. Թոռնիկյանների ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ալիյանի ուսումնասիրությունը՝ «Թոռնիկյանց ճյուղագրությունը. Մատենագրական հետազոտություններ», հատ. Դ, Վիեննա, 1938: - էջ 312:

20. Տե՛ս J. Gay, L'Italie Méridionale et l'Empire Byzantine depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071). Thèse pour le doctorat présentée a la faculté des lettres de l'Université de Paris, Paris, 1904 [Օ. Վ.]: - էջ 313, ծան. 3:

21. Միրայել Ալոմինատեղը (մոտ. 1140-1220), բյուզանդացի մատենագիր և հասարակական գործիչ, Եվստաթիոս Սաղոնիկցու աշակերտ և հայտնի եկեղեցական մատենագիր Նիկետաս Քոնիատեսի եղբայր, 1182-ից՝ Աբենքի մետրոպոլիտ: Երբ լատինները գրավեցին Աբենքը, բնակվել է Կոս կղզում և նվիրել է իր կյանքի մնացորդը զիտական և մատենագիտական գրադուներների: Պատմագիտական առավել մեծ կարևորություն ունեն նրա ցամաքային և ծառերը [Օ. Վ.]: - էջ 318:

22. Ֆ. Ուսպենսկու հրատարակած բնագիրը պակասավոր է և աղավաղված: Նամակի քննական բնագիրը հրատարակել է Սաիրիդոն Լամբրոսը (Μιχαήλ Ἀκομινάτου Τὰ σωζόμενα, τὰ πλείστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ἐν Φλωρέντια, Ὁξωνία, Παρισίοις καὶ Βιέννη κώδικας ... ὑπὸ Σπυριδῶνος Π. Λάμπρου. Τομὸς Β, Ἐν Ἀθήναις, 1880). Բերում ենք այն ամբողջությամբ.

Τῷ μεσάζοντι αὐτοῦ τῷ Τορνίκη κύρ Δημητρίῳ.

1. Φεῦ τῆς ἀπάτης ἦν ἠπατώμην ἐπὶ τοσοῦτον παρὰ τὸ τῆς θείας Γραφῆς ἐπάγγελμα. Ἡ μὲν γὰρ τὸν δίκαιον ἄνθρωπον «εἰς μνημόσυνον αἰῶνιον ἔστα

φησὶ, καὶ δυνατὸν ἐν τῇ γῆ ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ». Ἐγὼ δὲ τὸν μέγαν λογοθέτην τὸν θεῖον Τορνίκην εὐ εἰδὼς ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ πολιτευσάμενον καὶ ἐν κλήρῳ τῶν ἀγίων τεταγμένον, ὤμεν οὐδένα κληρονόμον τῆς ἐκείνου ἀρετῆς καταλελοιπέναί, τοῦ λαμπροτάτου ἐπάρχου καὶ θαυμαστοῦ κύρ Κωνσταντίνου τοῦ ὄντος κόσμου τῶν βασιλειῶν καὶ εἰκόνοσ ἐμπύχου τῆς ἐκείνου ἀρετῆς, ὃ τῶν ἐμῶν κακῶν, ἔργον γενομένου Σκυθῶν, τοῦ δ' αὖ ἀρχιποίμενος τῶν Παλαιῶν Πατρῶν καὶ ἄλλου ὑπερφέροντος κόσμου τῆς ἱερᾶς συνόδου οὐκ οἶδ' ὅπως καὶ αὐτοῦ γενομένου ἐκ μέσου. 2. Ὡς γοῦν οὐδὲ μνεῖα ἦν οὐδαμοῦ σπέρματος διαδόχου τοῦ μεγάλου Τορνίκη, ἐστέναζον κατ' ἐμαυτὸν καὶ κατὰ τὴν θείαν Γραφὴν ἐνενοῦον ὡς ἡπάτημαι. Ἐπεὶ δὲ φήμη τις ἀγαθὴ περιεβόμβησε μου τὰς ἀκοᾶς, ὡς ἐκγονός τις τοῦ μεγάλου Τορνίκη παρὰ τῷ ἀγίῳ βασιλεὶ τῷ Λάσκαρι μεγάλα δύναται καὶ τῆς ἀρετῆς τῆς πατρικῆς καὶ παππῶας κατ' ἴχνη πορεύεται, ἐπάνηλθον εἰς ἑαυτὸν καὶ τῆς ἀπάτης ἦν ἡπατώμην κατέγνωνκα καὶ τὰς ἐπαγγελίας τὰς γραφικὰς τοῦ λοιποῦ σεβάζομαι. 3. Καὶ χαίρε μοι, φίλη κεφαλή, ὡς νῦν γὰρ πρῶτον σὲ ὁρῶ καὶ κατασπάζομαι καὶ περιπτύσσομαι ὡς εἰκόνα τοῦ θαυμασίου κύρ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ ἀβραμιαίου γέροντος κύρ Δημητρίου. Οἷς καὶ γίνου ὁμοιος, ἵνα καὶ οἱ μὴ φθάσαντες τὸν γονέα καὶ τὸν πρόγονόν σου ἰδεῖν ὀφθαλμοῖς αὐτοῖς λέγωσιν ἀληθῶς αἵματος ἀγαθοῦ εἶναι σε ἀπορόρη. 4. Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡμεῖς ἐδεήθημεν τοῦ μεγαλοῦργου βασιλέως εἰς μικράν τινα βοήθειαν τῆς ἀσθενείας ἡμῶν, εἰσάξον τὸν παρόντα παῖδα, ἵνα προσκυνήσῃ αὐτὸν ὡς ἐξ ἡμῶν. Ἐγὼ γὰρ, ὡς ἐν ὀλίγῳ τὸ πᾶν εἶπω, ἡμίξηρος γέγονα καὶ ὑπὸ τοῦ ἀνυπερβλήτου ψύχους ἀποθνήσκω. Καὶ ὁ Κύριός μου φυλάττει σε ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ, καὶ γένοιο τοῦ πατρὸς εὐτυχέστερος, τὰ δ' ἄλλα ὁμοιος.

Ἰουὶν միջնորդ՝ տեր Դեմետրիոս Թոռնիկին.

[Այս այն խաբերության որով խաբվեցի՝ Աստվածաշունչ գրքի այսպիսի խոստման առիվ: Չէ՞ որ «յիշատակ յաիտեանց եղիցի արդար» և «հզար եղիցի յերկրի զառակ նորա» (Մատթ. 7 և 2): Ես, լավ ճանաչելով աստվածաման մեծ յոզորհանս Թոռնիկին իբրև արդարությամբ կյանք վարողի և սրբերի ժառանգորդների թվին դասվողի, մտածում էի, որ ես իր առաքինության որևէ ժառանգ չի բռնել, [քանզի] հրաշալի տեր Կոստանդինը, ամենափայլ եպարքոսը, մայրաքաղաքի իսկական զարդը և նրա (ինձ՝ Դեմետրիոս ավագի) առաքինության շնչավոր պատկերը (օ՛հ մեր չարիքների «բազմության», որ գործեցին սկյութացիները), որը մահ Հին Հայրերի արքիեպիսկոս էր և սուրբ սինոդի մեկ այլ ևս գերազանց զարդը, չգիտեմ, թե ինչպես նույնպես վերացավ: 2. Եվ քանզի գեթ հուշում չկար մեծ Թոռնիկի սերունդի որևէ ժառանգորդի մասին, ես ներքուստ հառաչում էի և կարծում, որ խաբվեցի Աստվածային Գրքից: Բայց երբ մի բարի լուր թնայաց լսողությանս մեջ՝ որ մեծ Թոռնիկի թոռներից մեկը հույժ կարողներից է սուրբ քաղաքի Լասկարիսի

մոտ և ընթանում է հորենական և պապական առաքինության հետքերով, ես ուշքի եկա, և հասկացա, թե ինչպիսի խաբերությամբ եմ խաբվել, և այսուհետ պաշտում եմ Սուրբ Գրքի խոստումները: 3. Ողջույն, սիրեցյալ անձ, այժմ նոր եմ տեսնում քեզ և զրկում, և փաթափում, իբրև զարմանահրաշ տեր Կոստանդինի և արքահայրան ծերունի՝ տեր Դեմետրիոսի տիպարի, որոնց և մանվիլի «այսուհետ», որպեսզի նրանք, ովքեր չհասցրեցին սեփական այքերով տեսնել քո ծնողին և քո պապին, ասեմ, որ դու ինքը բարի արյան արտահոսք ես: 4. Եվ քանզի մենք մահ խնդրում ենք մեծագործ քաղաքից մի փոքր օգնություն մեր տկարության համար, ներս ուղեկցիր այս ստրուկին, որպեսզի երկրպագի նրան իբրև իմ կողմից: Քանի որ ես, եթե սակավ բառերով ասեմ ամբողջը, կհասար եմ դարձել և մահանում եմ անհարթելի ցրտից: Եվ թող իմ Տերը պահպանի քեզ ամենայն փորձությունից, և եղիք դու հորիցդ ավելի երջանիկ, իսկ մնացածում՝ նույնը»] [Օ. Վ.]: - էջ 319:

**ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՏԱՐՈՆԱՅԻՆԵՐԻ
ՏՈՀՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
Պատասխան Գերաշնորհ Հայր Վ. Լորանին
(էջ 325)**

Գրված է 1939 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, Observations sur la généalogie de Taronites. Réponse au R.P. V. Laurent, «Byzantion», 1939, t. XIV, fasc. 2, pp. 407-413): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 339-345): Թարգմանվել է այս վերջին հրատարակությունից:

1. Ռեկտորը զինվորական (երբեմն էլ վարչական) աստիճան է: - էջ 325:

2. Մյիսթար Գոշի Դատաստանագրքի այդ կանոնը (ՃԹ) խորագրված է հետևյալ կերպ՝ «Յաղագս դատաստանաց եթ ըստ օրինաց եւ կանոնաց ո՞րպէս զուգին եւ թէ ոչ, ո՞րոց ներկի է եւ զո՞րս բաժանելի»: - էջ 329:

3. «Ռիշտ», ըստ «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» հեղինակների, ճշանակում է «ժխտ» («Բառգիրք»-ի՝ «Աստղիկ, Գ, 5» հղումը սխալ է (էջ 681), պետք է լինի, ինչպես Ն. Աղոնցի մոտ՝ Գ, 3 (Աստղիկ, էջ 159)): - էջ 331:

ԹԵՈՓԻԼԱԿՏՈՍ ԱՐԵՅՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ԵՎ ՏԱՐՈՆԱՑԻՆ

(էջ 332)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, L'archevêque Théophylacte et le Taronite, «Byzantion», 1936, t. XI, fasc. 2, pp. 577-588): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 285-296):

Թարգմանվել է ըստ այս վերջին հրատարակության:

1. «Byzantion»-ի նույն հատորում, որում Ն. Արոնցը հրատարակել է իր՝ Թեոփիլակտոսին վերաբերող հոդվածը, լույս է տեսել նաև նշյալ հեղինակի «Les lettres de Théophylacte de Bulgarie à Gregoire Taronite» ուսումնասիրությունը, տե՛ս «Byzantion», XI, 1936, pp. 577-588: Պատրաստվող քննական բնագրի մասին տե՛ս նաև A. Leroy-Molingen, Prolegomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie, «Byzantion», XIII, 1938, pp. 253-262: Նախատեսված հրատարակությունը, սակայն, չիրականացվեց: Բուլղարիայի եպիսկոպոսի մամականու քննական բնագիրը հիսուն տարի անց լույս է ընծայել Պ. Գոտյեն (P. Gautier, Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Ἐπιστολαί, Θεσσαλονίκη, 1986) [Օ.Վ.]: - էջ 332, ծան. 3:

2. Խոսքը Տիլու Դանիշմանդի՝ մահմեդականություն ընդունած Հրահատ (Ռատ) Լիպարիտյանի մասին է, որը 1097 թ. գրավելով Մելիտենեն, Մեքաստիան և Կեսարիան հիմնադրել էր Դանիշմանյանների ամիրայությունը (տե՛ս Ս. Տրեմյան, Լիպարիտ գորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, «Տեղեկագիր» ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտություններ), 1947, № 8]: - էջ 334:

3. Այնպիսի վերաբերում է Մելիտենեի քաղկեդոնիկ իշխան Գաբրիել Մելիտենացուն: Լինելով Փիլարտոս Վարաժնունու ստորականերից՝ վերջինիս մահից հետո Գաբրիելը 1082 թ. Մելիտենեն իր շրջակայքով հռչակեց անկախ իշխանություն (1082-1103 թթ.): - էջ 334:

ԹՈՌՆԻԿ ՎԱՆԱԿԱՆ

(էջ 344)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում (տե՛ս N. Adontz, Tornik le Moine, «Byzantion», 1938, t. XIII, pp. 143-164): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 297-318):

Թարգմանվել է ըստ այս վերջին հրատարակության:

1. Վարդաս Սկերոսը ապստամբել է երկու անգամ, առաջինը՝ 976 թվականին և երկրորդ անգամ՝ 987 թվականին: Այստեղ խոսքն առաջին ապստամբության մասին է: - էջ 344:

2. Խոսքն ականավոր գորավար, Անտիոքի դուքս Վարդաս Փոկասի մասին է: 987 թ. նա ապստամբել է Վասիլ II-ի դեմ և հռչակվել կայսր: Սպանվել է 989 թվականին (տե՛ս A. П. Каздан, Армяне ..., с. 73): - էջ 344:

3. Այդ ժամանակ Բաղդատի խալիֆան Արուդ ադ-Դաուլա Ֆեննա Խոսրովն էր (949-983): - էջ 345:

4. Խոսքը Թեոփանո կայսրուհու մասին է: - էջ 347:

5. Այդ ժամանակ պարակիմոնոնոսը Վասիլ Նոթոսն էր: - էջ 347:

6. Մինկելլոս – պատրիարքից հետո եկեղեցական բարձրագույն պաշտոն: - էջ 349:

7. Տե՛ս աստ, էջ 532-541: - էջ 352, ծան. 1:

8. Տե՛ս Ասողիկ, էջ 174: - էջ 355:

9. Տե՛ս նույնը, էջ 251: - էջ 363:

10. Ըստ բազմահմուտ վիճագրագետ Ս. Գ. Բարխուդարյանի, պետք է ընթերցել՝ «Ցանուն Աստուծոյ. ես Յովաես ..., վանք որդի Չորավանիկի, կանգնեցի զխաչազայս» (տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ I. Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 64): - էջ 365:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ I] ՉՄԵԿԻԿԻ ՆԱՍԱԿԸ ԱՇՈՏ [III] ԱՐՔԱՅԻՆ

(էջ 366)

Գրված է 1934 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion»-ում, իբրև Ն. Ադոնցի «Notes Arméno-Byzantines» («Հայ-բյուզանդական նոթեր») ընդհանուր խորագիրը կրող առաջին հոդվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, La letter de Tzimisçès au roi Ašot, «Byzantion», 1934, t. IX, pp. 371-377): Տե՛ս սույնի գրախոսությունը՝ Տ.Ա.Ե., «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1937, № 2, էջ 117-127: Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 141-147):

Թարգմանվել է այս վերջին հրատարակությունից:

1. Տե՛ս Մատթեոսի Ուռհայեցոյ ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1869, էջ 23-33: Հմմտ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 19-28: - էջ 366:

2. Նկատի ունի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Բ. Բուչուկ-Հովհաննիսյանի (Хр. И. Кучук-Иоаннесов)՝ «Письмо Иоанна Цямисская к Апосту III» հրատարակումը (տե՛ս «Византийский временник», т. IX, 1903, № 1-2, сс. 91-101), տե՛ս նաև սույնի Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանի գրախոսությունը, «Արարատ», 1904, էջ 90: - էջ 366:

3. Պետք է լինի հատ. IX, էջ 91: - էջ 366, ծան. 2:

4. Այծյաց (ամելի ճիշտ՝ Այծից) բերդը տեղադրվում է Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքից ոչ հեռու: - էջ 367:

5. Լիկանդոսի Մլենին ըստ արժանվույն է գնահատել ինքը՝ Ն. Ադոնցը, նրան նվիրելով հատուկ ուսումնասիրություն (տե՛ս աստ, էջ 212-238): - էջ 370, ծան. 2:

ԴԱՎԻԹ ԿՅՈՒՐՈՊԱՊԱՍ

(† 31-ը մարտի 1000 թ.)

(էջ 372)

Գրված է 1930-ական թվականների վերջին Բրյուսելում: Ֆրանսերեն բնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բելյուրի գրական արխիվի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1, թթ. 1-72): Ցավոք չեն պահպանվել բնագրի որոշ էջեր, սակայն դա չի խախտել շարադրանքի

տրամաբանական զիծը և չի նսեմացրել ուսումնասիրության արժեքը: Թեև «Դավիթ Կյուրոպաղատ»-ը պատկանում է Ն. Ադոնցի «Վասիլ I», «Աշոտ II Երկաթ», «Թոռնիկ Վանական», «Մամուել Հայ» և մնամաբնույթ երկասիրությունների շարքին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով տպագրության չի արժանացել: Հայերեն թարգմանությունը, որ իրականացրել է Վ. Ա. Պողոսյանը, լույս ենք ընծայել մենք (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, № 3, էջ 3-37):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը Հայոց ապագա թագավոր Արաս Բագրատունու (929-953) մասին է: - էջ 380, ծան. 1:

2. Այստեղ շարադրանքն ընդհատվում է: - էջ 388, ծան.:

3. Ակնարկվում է 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբության ղեկավարներից Վասակ Բագրատունին, որը խուսափելով արաբների հաշվեհարդարից՝ տեղափոխվել էր Կողբջք և հիմք դրել վրաց Բագրատունիների ընտանիքին: - էջ 389:

4. Մ. Չամչյանը գրում է, թե Աշոտը «Մասկեր կոչնցաւ ի բուրբաց (իմա՛ արաբներից)», տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 408: Ինքը՝ Ն. Ադոնցը, տարակուսանքով գրում է, թե Մասկեր հորջորջումը հնարավոր է «ժակապահեցողական ազատամտության արդյունք է», տե՛ս Երկեր, հատ. Ա, էջ 447-448: - էջ 390:

5. Այստեղ ձեռագիրն ընդհատվում է, պակասում են ինքնագրի 26-38-րդ էջերը: - էջ 393:

6. Ն. Ադոնցի այս տեսակետը երկբայելի է, քանզի ինչպես Ասողիկը (էջ 268-274), այնպես էլ Մատթեոս Ուռհայեցին (էջ 36-37) պարզորոշ վկայում են, որ դաշնակիցների բանակը պարտության է մատնել Մամվանին: - էջ 395:

7. Այս կապակցությամբ է, որ Ասողիկը (էջ 277-278) շեշտում է, թե Գագիկ I-ը «իբրև փոքրութիւն համարեալ զգալն իւր առ մա (այսինքն՝ Վասիլ II-ին – Պ. Հ.), հարկ չհամարեց այցելել կայսրին»: - էջ 396:

8. Դավիթ Կյուրոպաղատին ու Տայքի կյուրոպաղատությանը նվիրված վրաց պատմաբան Շ. Ա. Բաղրիճեի ուսումնասիրություններն աչքի են ընկնում իրենց բացահայտ միտվածությամբ, հայկական սկզբնաղբյուրների համապատասխան վկայություններն անտեսելու կամ խեղաթյուրելու ակնհայտ հաստատակամությամբ

(տե՛ս Ս. Ա. Բադրյազե, К вопросу о политическом статусе Давида Великого Тайского, «Труды Тбилисского государственного университета», вып. 8-9, 1974, сс. 155-156, և նույնի К истории восстания Варда Склира, «Исторический сборник», т. IV, 1973): Դավիթ կյուրուպաղատին նվիրված վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս Մ. Ճանաշյան, Դավիթ կյուրուպաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972: - էջ 399:

9. Այստեղ ձեռագիրն ընդհատվում է, պակասում են ինքնագրի 46-59 էջերը: - էջ 399:

10. Ապոկապ (Ապուրապ) ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Կաշճյան, Армяне..., сс. 67-70: - էջ 400:

11. G. Finlay, A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time (B.C 146 to A.D. 1864), in seven volumes, vol. 1: Greece under the Romans (B. C. 146-A.D. 716), Oxford, 1877 [Օ. Վ.]: - էջ 403, ծան. 1:

12. L. Bréhier, Hommes de Guerre Byzantins: Georges Maniakès, Tours, 1902 (Extrait de la „Province“, November, 1902) [Օ. Վ.]: - էջ 403, ծան. 1:

ՄՆԻԹԱՐՆԵՐԻ ԿՆԻՔՆԵՐԸ

(էջ 414)

Գրված է 1934 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion»-ում, Ն. Ադոնցի «Notes Arméno-Byzantines» ընդհանուր խորագիրը կրող առաջին հոդվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, Les sceaux des Makhitar, «Byzantion», 1934, t. IX, pp. 367-382): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 137-141):

Թարգմանվել է այս երկրորդ հրատարակությունից:

1. Մխիթարների ընտանիքի մասին տե՛ս Ա. Մ. Կաշճյան, Армяне..., сс. 100-103, հմմտ. նույնի «Социальный состав ...», сс. 93, 107, 111, 120, 127, 137, 178, 192, 203, 212: Վ. Լորանը ևս, քեւ որոշ վարանումներից հետո, ի վերջո այս ընտանիքին վերագրում է հայկական ծագում (տե՛ս V. Laurent, Corpus ..., V, 2, p. 249): - էջ 415:

2. Որքան մեզ հայտնի է, Ն. Ադոնցը առանձին ուսումնասիրություն չի նվիրել Կրիմիտեսների անկասկած հայկական ընտանիքին: Հավանաբար այստեղ նա ակնարկում է իր «Տարոնացիները Հայաստանում և Բյուզանդիայում» ուսումնասիրության այն հատվածը, ուր մանրամասն խոսվում է Կրիմիտեսների ընտանիքի մասին (տե՛ս աստ, էջ 286-290): Կրիմիտեսների մասին տե՛ս նաև Հրաչ Բարթիկյանի ծանոթագրությունն իր թարգմանած Կոստանդին Ծիրանածինի երկերի հատորում (էջ 222-223, ծան. 44; հմմտ. Ա. Մ. Կաշճյան, Армяне..., с. 11): - էջ 416:

ԲՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ԱՐՔԱ ՍԱՄՈՒԵԼ ՀԱՅԿԱՉՆԸ

(էջ 418)

Գրված է 1938 թ. Բրյուսելում: «Samuel L'Arménien roi des Bulgares» վերաառությամբ լույս է տեսել «Mémoires publiés par L'Académie royale de Belgique, Classe des lettres, etc.» Տեղեկագրում (t. XXXIX, fasc. 1, Bruxelles, 1938, pp. 3-63): Նույնը տե՛ս նաև առանձին հրատարակությամբ` Bruxelles, 1938, 63 p.: Երրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 347-407): Ն. Ադոնցի սույն ուսումնասիրությունը գրախոսել են Վ. Ինգլիզյանը («Հանդես ամսօրյա», 1940, էջ 250-251), Մ.-Ա. Գալանտերը («Պայքար-քաջադիպ» ամսագիր, Բոստոն, 1961, էջ 76-86) և ուրիշներ:

Սույն հատորի համար թարգմանությունն իրականացվել է ըստ լիսաբոնյան հրատարակության:

Դեռևս 1956 թ. ուսումնասիրությունը հայերեն էր թարգմանել պրոֆ. Գ. Մամուր-Ֆաթիմին («Սամվել Հայազգին բուլղարների թագավոր», տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1086, ց. 3, գ. 4, քք. 1-60):

1. Տե՛ս Մ. Չամշյան, Պատմություն Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 874-876: - էջ 419:

2. Տե՛ս E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, v. I-VI, London, 1776-1788: - էջ 419:

3. Բուլղարների արքա Սամուելի և ընդհանրապես Կոմսածագերի ծագման վերաբերյալ գոյություն ունեցող գրականության մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցեսի «Համառոտություն պատմությանց» երկասիրության Հր. Բարթիկյանի թարգմանության համապատասխան ծանոթությունը (Հովհաննես Սկիլիցես,

քարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 312-314, ծան. 286): Հետաքրքրությունից զուրկ չեն մահ Ն. Ալիմյանի «Մտեփանոս Աստղիկ և Կոմսաձագը» (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1955, № 3-6), բուլղար պատմաբաններ Գ. Անգելովի և Վ. Գյուզելի «Հայկական աղբյուրները Բուլղարիայի միջնադարյան պատմության մասին» (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1) և այլ ուսումնասիրություններ: - էջ 419:

4. Այստեղ և այլուր «թյուրքերի» ներքո պետք է հասկանալ հունգարացիներին: - էջ 420:

5. Իրականում մարտի 31-ին (տե՛ս աստ, էջ 372): - էջ 430:

6. Խոսքը վերաբերում է պեչենեգներին: - էջ 444:

7. Պետք է լինի 1785 թվական: - էջ 447:

8. Պետք է լինի 1827 թվական: - էջ 447:

9. Տե՛ս Մաաթեոս Ուռհայեցի, էջ 46, 195: Ի դեպ, Ալուսիանոսի եղբայրը Վասպուրականի և Անիի կատեպան ճշմնավոր Ահարոն Բուլղարն էր: - էջ 448, ծան. 1:

ԴԱԼԱՍԵՆՈՍՆԵՐ

(էջ 471)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում Ն. Արոնցի «Notes Arméno-Byzantines» («Հայ-Բյուզանդական նոթեր») ընդհանուր խորագիրը կրող երկրորդ հոդվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, Les Dalassènes, «Byzantion», 1935, t. X, fasc. 1, pp. 171-185): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 163-177):

Թարգմանությունը կատարվել է ըստ այս հրատարակության:

Սույն նոթը «Դալասենոսները» վերտառությամբ 1956 թ. հայերեն է քարգմանել մահ պրոֆ. Ն. Գ. Մամուր-Ֆաթիմին (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 1086, ց. 3, գ. 6, էջ 14-33):

1. Դալասենոսների հայ-բյուզանդական ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս A. П. Каждан, Армяне ..., сс. 92-97: Ա. Կաթողանը Դալասենոսների հայկական ծագումը համարում է խնդրական: - էջ 472:

2. Տե՛ս Մաաթեոս Ուռհայեցի, էջ 57: - էջ 473:

3. Ա. Պ. Կաթողանը հաշվել է 22 անուն Դալասենոսներ, որոնք գործել են մինչև XII դարը: - էջ 480:

4. Ծանոթագրությունը պատկանում է «Byzantion»-ի խմբագրությանը: - էջ 481, ծան. 2:

5. Ծանոթագրությունը պատկանում է «Byzantion»-ի խմբագրությանը: - էջ 482, ծան. 1:

6. Տե՛ս Մեսրոպայ Երիցու Վայցոճորեցու Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի, աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Վարդանյանի, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 684: - էջ 484:

ԹԵՆՈՂՈՐՈՎԱՆՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻԸ

(էջ 485)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» հանդեսում Ն. Արոնցի «Notes Arméno-Byzantines» ընդհանուր խորագիրը կրող երկրորդ հատվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, La famille de Théodorakan, «Byzantion», 1935, t. X, fasc. 1, pp. 161-170): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 153-162):

Թարգմանվել է ըստ այս վերջին հրատարակության:

ՀՀ Ազգային արխիվում պահվում է պրոֆ. Գ. Մամուր-Ֆաթիմի 1956 թ. կատարած հայերեն քարգմանությունը («Թեոդորական ընտանիքը», ֆ. 1086, ց. 3, գ. 6, էջ 1-14): Ուսումնասիրությունը գրայնուվել է Վ. Ինգլիզյանի կողմից («Հանդես ամսօրյա», 1936, էջ 269-276):

1. Այս ձեռագրի մասին մանրամասն տե՛ս З. Акоюн, Портрет заказчика Адрианопольского Евангелия, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, № 2, էջ 240-249, և Նույնի, Груша армянских иллюстрированных рукописей XI века и проблема византийского влияния, «Византийский временник», № 67 (92), 2008, сс. 194-206 [Օ. Վ.]: - էջ 485:

2. Ա. Պ. Կաթողանը Թեոդորականներին տեղադրում է ենթադրյալ հայկական ծագում ունեցող ընտանիքների ցանկում (տե՛ս A. П. Каждан, Армяне..., с. 97):

Պ. Խարանիսը համերաշխելով Ն. Ադոնցի հետ նրանց հայկական ծագումը համարում է անկասկած (տե՛ս P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon, 1963, p. 45): - էջ 486:

3. Թեև Ն. Ադոնցը անվանապես հիշատակում է Թեոդորականների ընտանիքի հինգ ներկայացուցիչների, սակայն Ա. Կաթողանը նրանց թիվը հասցնում է յոթի: Բացի այդ, ըստ Վ. Շանդրովսկայայի, Էրմիտաժի բյուզանդական չիքատարակված կնիքների թվում առկա են նաև Թեոդորականներին պատկանող մի քանի կնիքներ ևս (տե՛ս В. С. Шандровская, *Несколько византийских печатей из коллекции Эрмитажа*, "XIVe Congrès International des études byzantines", Bucarest, 1971, p. 221): - էջ 492:

ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ԸՆՏԱՆԻԸԸ

(էջ 495)

Գրված է 1934 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion» համդեսում Ն. Ադոնցի՝ «Notes Arméno-Byzantines» («Հայ-բյուզանդական նոթեր») ընդհանուր խորագիրը կրող առաջին հոդվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, *La famille de Philarète*, «Byzantion», 1934, t. IX, pp. 377-382): Երկրորդ անգամ տպագրվել է «Études Arméno-Byzantines» ժողովածուում (էջ 147-152):

Թարգմանվել է այս վերջին հրատարակությունից:

Ուսումնասիրությունը գրախոսվել է՝ տե՛ս S. Ա. Ե., Փիլարետ իշխանի ընտանեկան ծագումը, «Հայրենիք», ամսագիր, 1937, № 8, էջ 167-171:

1. Փիլարտոսի անձը և գործը մեծ հետաքրքրություն են առաջացրել ինչպես հին (Մատթեոս Ուտհայեցի, Միքայել Ասորի, Հովհաննես Սկիլիցես, Միքայել Ատտալիատես, Աննա Կոմնենա, Վարդան Արևելցի), այնպես էլ ժամանակակից պատմաբանների (Ժ. Լորան, Ե. Քաստմի (Կոմմազենացի), Ա. Կաթողան, Ժ. Դեղեյան, Վ. Շանդրովսկայա և այլք) մոտ: Առավել ուշագրավ են տվյալ հարցին նվիրված Ժ. Լորանի ուսումնասիրությունները, որոնք ի մի են հավաքվել պատմաբանի հայագիտական հոդվածների ժողովածուում (տե՛ս J. Laurent, *Études d'histoire arménienne*, Louvain, 1971, pp. 81-89, 148-159) և Կոմմազենացու (Եղիա Քաստմի) մեծագրությունը՝ «Փիլարտոս Հայր» (Հալեպ, 1930): - էջ 495:

2. Տե՛ս J. Laurent, *Byzance et Antioche sous le curpalate Philarète*, «Revue des Études Arméniennes», t. IX, fasc.1, Paris, 1929: - էջ 495, ծան. 2:

3. *St'u Chronique de Matthieu d'Edesse*, trad. Ed. Dulaurier, Paris, 1858 [Օ. Վ.]: - էջ 495:

4. Ն. Ադոնցը հղել է Մատթեոս Ուտհայեցու «Ժամանակագրության» Երուսաղեմի 1869 թ. հրատարակությունը (էջ 248): Մենք լրացնում ենք հոդվածում պակասող մեջբերումն ըստ շատ ավելի որակյալ Վաղարշապատի 1898 թ. բնագրի, որում նշվում են նաև Երուսաղեմի տպագրի տարրներումները: Սույն հատվածի Ադոնցի մեկնաբանությունը հաստատում է ձեռագրերից մեկի (Ա) ընթերցվածը, որը մնան է ինչ-որ լուսանցագիր լուծմունքի ընդմիջարկության. «այ կամիմ տեսանել զերեսս նորա, կոչ է զիս ի ծառայութիւն իւր» (տե՛ս Մատթեոս Ուտհայեցի, էջ 206, ծան. 5): [Օ. Վ.]: - էջ 495:

5. Վախրամիոս (Վրախամիոս) ընտանիքի մասին տե՛ս А. П. Каждан, *Армяне...*, сс. 25-28: - էջ 496:

6. Էրմիտաժում պահվող Փիլարտոսի կնիքների վերլուծությունը տե՛ս В. С. Шандровская, *Эрмитажные печати Филарета Врахамия (Варажнуни)*, «Լրաբեր», ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1975, № 3: - էջ 500:

ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԸ

(էջ 501)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել «Byzantion»-ում, Ն. Ադոնցի «Notes Arméno-Byzantines» («Հայ-բյուզանդական նոթեր») ընդհանուր խորագիրը կրող երկրորդ հոդվածաշարում (տե՛ս N. Adontz, *L'aieul des Roubéniens*, «Byzantion», 1935, t. X, fasc.1, pp. 185-203): 1954 թ. Հայկ Պերպերյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել արևմտահայերեն (տե՛ս Ն. Ադոնց, Ռուբինյանց նախահայրը, «Անդաստան», ամսագիր, Փարիզ, 1954, № 4, էջ 49-64): Ֆրանսերեն բնագիրը վերահրատարակվել է «Études Arméno-Byzantines» հատորում (էջ 177-195):

Թարգմանվել է այս վերջին հրատարակությունից:

1. <Ի գաւակաց> տարրներումը, որը կարևոր է Ն. Ադոնցի հետագա կշռադատության համար, գտնվում է Երուսաղեմի տպագրում, ինչպես և Վաղարշապատի հրատարակության տողատակերում օգտագործված Գ գրչագրում [Օ. Վ.]: - էջ 502:

2. «Մա է նախնին բազատրին Լեռնի...»: Բնագիրը շտկված է ըստ վերջին հրատարակության [Օ. Վ.]: - էջ 506:

3. Ն. Աղոնցի չափազանց կարևոր այս պնդման համար հիմք է ծառայել Մամուել Անեցու հետևյալ ցուցումը. «Տէր Պետրոս եւ ազատ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին մենզեցին գԳազիկ և զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց» (տե՛ս Մամուել Անեցի, Հատաքմուք ..., էջ 107): Հարցի բազմակողմանի քննության հիման վրա Հր. Մ. Բարթիկյանը հանգել է այն եզրակացության, որ Գրիգոր Մագիստրոսը լինելով Հայաստանի անկախության ջատագով՝ հանդես էր գալիս ընդդեմ բյուզանդական ռազմակալման, իսկ Մամուել Անեցու խոսքերն էլ ընդմիջարկություն են (տե՛ս Հր. Մ. Բարթիկյան, Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1971, էջ 63-72): - էջ 512:

4. Ն. Աղոնցի առաջարկված այս քվականը մնում է խնդրական և պատահական չէ, որ մերժվել է շատ պատմաբանների կողմից, որոնք նախապատվությունը տալիս են 1079-1080 քվականին: - էջ 513:

5. Մեջբերումն անստույգ է: Հղվող դրվագում կա երկու նույնիմաստ հասկացություն՝ հույները «քակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց» և «յայն ջանս ջանացան, որ լուր <զուր> գպարիսպ ամբուրեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին» (Մատթեոս Ուռեայեցի, Վաղարշապատ, էջ 135-136) [Օ. Վ.]: - էջ 513, ծան. 1:

6. Գող Վասիլը, որ Քեսուռի ու Ռապանի իշխանն էր (1082-1112), եղել է Կիլիկյան հայկական պետականության կերտողներից: Մխիթար Այրիվանեցին անգամ նրան ընդգրկել է Կիլիկյան հայոց թագավորների աղբյուրացանկում (տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 16): Գող Վասիլի մասին մանրամասն տե՛ս G. Dédéyan, Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, vol. 1-2, Lisbonne, 2003, pp. 1137-1155: - էջ 515:

7. Ռուրիկյան առաջին իշխանների մասին ստեղծվել են բազմաթիվ բարձրարժեք գիտական ուսումնասիրություններ: Առկա գրականությունից կարելի է առանձնացնել մասնավորապես Երվանդ Քասունու («Ռուրեն Ա և Ռուրիկյան իշխանության հիմնադրությունը», Բեյրութ, 1972, «Կիլիկիա հայկական իշխանապետությունը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական հովվությունից մեջ. 1080-1137», Բեյրութ, 1974), Ժ. Դեդեյանի (Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, vol. 1-2, Lisbonne, 2003), Լ. Տեր-Պետրոսյանի («Խաչակիրները և հայերը», հատ. Ա-Բ, Երևան, 2005-2007) և այլոց ուսումնասիրությունները: - էջ 516:

8. Թեև ուսումնասիրողների մեծ մասը քեականորեն է վերաբերում Հունաստանի ստրատեգոս Ռուպենեսի և Կիլիկիայի Ռուրիկյան հարստության հիմնադիր Ռուրեն I-ի նույնացմանը, այնուհանդերձ Լ. Տեր-Պետրոսյանը կարծում է, որ «առկա տվյալների քննությունից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ հայկական աղբյուրները ժամանակագրական առումով որևէ անպատեհություն չեն ստեղծում հավանական համարելու համար Ն. Աղոնցի թեկուզ համարձակ, բայց քակականին հիմնավորված թեզը» (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, մշվ. աշխ., հատ. Բ, էջ 74): - էջ 517:

[ԼԱԶԻԿԱ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱ]

(էջ 521)

Գրված է 1930-ական քվականների վերջերին Բրյուսելում: Ռուսերեն բնագիրը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, գրոց Ժ, թղթածրար Ա-8): Հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Օ. Ս. Վարդազարյանը, լույս է տեսնում առաջին անգամ:

1. Լազիկան կամ Լազիկայի թագավորությունը (Էզրիսի), որը հայ աղբյուրներում առավելապես հայտնի է Եզերաց թագավորություն անունով, ընդգրկել է մորոխի գետաբերանից հյուսիս մինչև Սև ծովն ընկած տարածաշրջանը: Այս թագավորությունը գոյատևել է II-VI դարերում: - էջ 521:

2. Զեռագրի շարունակությունն անընթեռնելի է: - էջ 522:

3. Քրիստոնեությունը Լազիկայում պաշտոնական կրոն է հայտարարվել 523 քվականին: - էջ 527:

4. Վրաց Գուրգեն թագավորը գահ է բարձրացել Վախտանգ I Գորգասալի մահից հետո (502 թ.): 523 թ. գլխավորել է վրաց հակապարսկական ապստամբությունը, որի ճնշումից հետո պարսից Կավատ թագավորը վերացրել է վրացական թագավորությունը: - էջ 529:

5. Ա. Քրիստենսենը ենթադրում է, որ Մեսը (Միսյավոշ) հարում էր մագդակյաններին, ինչի հետևանքն էր նրա մահապատիժը (տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 356): - էջ 529:

6. 562 թ. կնքված 50-ամյա պարսկա-բյուզանդական պայմանագրի համաձայն Լազիկան տրվում էր Բյուզանդիային, որը շուտով վերացրեց Լազիկայի բազմաբնակչությունը (տե՛ս «Очерки истории СССР» (III-IX вв.), М., 1958, с. 251): - էջ 531:

ՆԻԿԵՓՈՐՈՍ ԾՈՒՎԻԶ-ԾԱՆՐԿԻԶ

(էջ 532)

Գրված է 1933 թ. Բրյուսելում՝ Անրի Գրեգուարի համահեղինակությամբ: Ծանոթագրություններում, իրեն հատուկ համեստությամբ, Գրեգուարը խոստովանում է, որ «իրականում Ադոնցն է այս հողվածի իսկական հեղինակը» (տե՛ս աստ, էջ 533, ծան.1): Հողվածը՝ «Nicéphore au col-roide» վերաառությամբ լույս է տեսել «Byzantion» համդեսում (1933, t. VIII, pp. 203-212):

Թարգմանությունը՝ Օ. Ս. Վարդապարյանի:

1. Կարլոս Մեծ՝ ֆրանս. Charlemagne, լատ. Carolus Magnus (742-814), ֆրանկների թագավոր, Կարոլինգյան հարստության ամենակարկառուն ներկայացուցիչ: Անընդհատ պատերազմելով, իր տիրապետության ներքո միավորել է Արևմտյան Եվրոպայի մեծ մասը՝ ժամանակակից Ֆրանսիայի, Եվեյցարիայի, Բելգիայի, Նիդերլանդների, Իտալիայի, Գերմանիայի և մասամբ՝ Ավստրիայի և Իսպանիայի տարածքները: 800 թ. հռչակվեց «Արևմտքի կայսր»: Բազմաթիվ միջնադարյան ասքերի հերոս է: Հատկապես հայտնի է «Ֆրանսիայի թագավորի ասքեր» էպիկական երգերի շարքին պատկանող «Ռոլանդի երգը», որում Շարլեմանը հանդես է գալիս իբրև իդեալական սյուզերենի տիպար (տե՛ս «Ռոլանդի երգը», թարգմ., ներած., ծան. Հ. Բախշինյան, Երևան, 1995, էջ 5-19) [Օ. Վ.]: - էջ 532:

2. Այս հողվածն առաջինն է, որ Ն. Ադոնցը տպագրել է Բրյուսել տեղափոխվելուց հետո: Հետագայում (1938) դարձյալ առիթ է ունեցել Ա. Գրեգուարի համահեղինակը դառնալու (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Գ, էջ 398-402): - էջ 533:

3. Շարադրանքից պարզ երևում է, թե ինչպիսին էր Ն. Ադոնցի ավանդն այս աշխատության մեջ՝ հայկական աղբյուրների թարգմանությունը և վերլուծությունը և Պ. Պետերսի գաղափարների քննարկումը: Հնարավոր է, որ սկզբնական գաղափարը ծագել և հստակեցվել է միասնական աշխատանքի ընթացքում, ինչից հետո Ա. Գրեգուարը ստանձնել է ձևակերպել այն առանձին հողվածում [Օ. Վ.]: - էջ 533:

4. Փոկասների ընտանիքը, ինչպես պնդում է Ա. Գրեգուարը, ծագում էր Կապադովկիայից (տե՛ս H. Gregoire, La carrière du premier Nicéphore Phocas, «Prospora eis S. Kyriakiden», Thessalonike, 1953, p. 250): Պատմական այս միջավայրն էր, որ կայսրությանը տվել է պետական, զինվորական և հոգևոր բազմաթիվ գործիչներ, այդ թվում կայսեր և պատրիարքներ: Այս հունադավան («հայ-հոռոմ») միջավայրից սերում էին նաև Փոկասները (Փոկասների մասին տե՛ս A. П. Каздан, Армяне ..., сс. 72-74): - էջ 534:

5. «Վասիլ [II-ը] ոչ միայն ներում, այլև մի հոյակապ կավածք է շնորհում Փոկասի որդի Նիկեփորոսին», - գրում է Յահյան (տե՛ս B. Роев, Васелий..., с. 26): - էջ 536:

6. «Էջ 210» հղումը վերաբերում է «Byzantion»-ի հատորին (t. VIII, 1933): - էջ 536, ծան. 2:

7. Արիստակեսից մեջբերումը այստեղ և տողատակում Ա. Գրեգուարի համար ֆրանսերեն է թարգմանել Ն. Ադոնցը, տե՛ս ֆրանսերեն սկզբնօրինակի էջ 208, ծան. 2 [Օ. Վ.]¹: - էջ 537:

8. Հ. Պերպերյանը վիճարկում է հայկական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները հայտնի ապստամբի սպանության վերաբերյալ, և պնդում, որ նրան սպանել է ոչ թե Դավիթ Արծրունին, այլ Քսիֆիասը (տե՛ս Հ. Պերպերյան, Նիկեփոր Փոկասի սպանությունը և Դավիթ Արծրունի, «Հանդես ամսօրյա», 1967, էջ 515): - էջ 539:

9. Ծովեզը (ծովացույ) մաշկոտանիների կարգին պատկանող ծովային կաթնասուն է, փոկ: - էջ 539:

¹ Սույն հատորի ծանոթագրությունները կազմելիս, ինչպես և թարգմանությունների որոշ հատվածները ճշտելիս, օգտվել ենք Փարիզի Բյուզանդիայի պատմության և քաղաքակրթության ինստիտուտի գրադարանից՝ երջանիկ հնարավորություն, որ մեզ է ընձեռվել 2010-2011 թթ. «Հայ-բյուզանդական մշակութային հարաբերությունները վաղ միջնադարում» հայ-ֆրանսիական համատեղ (CNRS-ՀԳԿ) նախագծի շնորհիվ: Հանելի պարտք ենք համարում մեր խորին երախտագիտությունը հայտնել հատկապես նախագծի ֆրանսիական կողմի ղեկավար՝ պրոֆ. Կ. Յուկերմանին, սիրալիր աջակցության և օգտավետ խորհուրդների համար [Օ. Վ.]

ԱՆՎԱՆՑԱՆԿԵՐ

Կազմեց՝ Օ. Ս. Վարդապարյանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

- Արամելեք (Արամելիք), վիպ. – 41, 104, 105, 111, 113
 Արաս, մանուկ – 480
 Արաս Բագրատունի, Հայոց թագավոր – 193, 203, 206, 237, 380, 387, 569
 Արաս Կարսեցի, Կարսի թագավոր – 394, 395, 397, 512
 Արզարյան Գ. Վ. – 553
 Արդ-ար-Ռահման – 270
 Արև, իշխան – 486
 Արերկիոս, կատեպան – 221
 Արիդենոս, պատմիչ – 35-39
 Արիստղոմ, անձնանուն – 90
 Արիստղոմ Կրիմիտես, ապստամբ – 286, 287
 Արլասաթ (Արու'լ-Ասաղ), Տաճատ իշխանի որդի – 300
 Արլոարիք, Տարսոնի իշխան – 506, 511-513, 515, 516
 Արու Ալի Հասան իբն-Մրվան, ամիրա – 351, 393, 394
 Արու-Մադրա, Մուսայի որդի – 111
 Արու Մանսուր Մրվանյան – 395
 Արու Մաջ, ամիրա – 196, 273
 Արու-լ-Հայջա-Ռավվադյան, իշխան – 394
 Արու-Մա'ալ-իբն-Համդան, իշխան – 424, 431
 Արու-Ֆարաջ, պատմիչ – 458
 Արուլասաթ – 301, տե՛ս Վասակ, Թոռնիկի որդի
 Արուկապ, անձնանուն – 406
 Արուհարթ, Թոռնիկ Վանականի եղբայր – 358, 362, 364
 Արուհարթ, Թոռնիկ Վանականի հորեղբայր – 358, 362, 364
 Արուհարթ, Ս. Հովհաննեսի աներ – 347
 Արուսահլ, Արծրունյաց իշխան – 513
 Ագաթանգեղոս, պատմիչ – 174, 175, 451
 Ագաթե, Բագրատ Տարոնացու դուստր – 325, 326
 Ագաթե, Ռոմանոս I Լեկապենոսի դուստր – 232
 Ագալիանոս, ձիարշավորդ – 143
 Ագալիոս, վանական – 376
 Ադոնց Ն. – 5-10, 12-19, 174, 470, 533, 541, 543-550, 552-555, 557, 558, 560, 562, 565, 566, 568-579
 Ադրագուսա, վրաց թագավոր – 110
 Ադրալեստոս, սխոլերի դոմեստիկոս – 231
 Ադրամելեք, Ասովածաշնչ. – 35-40, տե՛ս նաև Ադրամելոս, Ադրուճուլան
 Ադրամելոս – 36, 39, տե՛ս նաև Ադրամելեք
 Ադրամասե, Տայքի կյուրոպաղատ – 346
 Ադրամասեր, Վիրքի կյուրոպաղատ – 262, 263, 278, 375
 Ադրիանոս, Ալեքսիոս Կոմնենոսի եղբայր – 304, 306
 Ադրիանոս, Թեոփիլակտոսի որդի – 474, 475
 Ադրիանոս Խալդ, ապստամբ – 279
 Ադրուճուլան – 36, տե՛ս նաև Ադրամելեք
 Ադուղ աղ-Դաուլա Ֆենմա Խոսրով, խալիֆա – 567
 Ազոտոս – 212, տե՛ս նաև Աշոտ Երկայնաբազուկ
 Ս. Աթանագինես – 102, 174
 Աթանագինես, Գրիգոր Լուսավորչի թոռ – 28
 Աթանաս Ասորի, հակադիակների պատրիարք – 507

Աթենոզենես, Դամիանայի որդի - 24, 28
Ալադին, Բարերդի ամիրա - 299, 300, տե՛ս նաև Ալահ-ադ-Դին
Ալահ-ադ-Դին, Էրզրումի ամիրա - 300, տե՛ս նաև Ալադին
Ալբեր դ'Էրս, մատենագիր - 334, 336
Ալեյիմ, պարեն - 461
Ալեքսանդր Պոլիխստոր (Բազմավես), պատմիչ - 35, 36
Ալեքսանդր I, կայսր - 64, 178-180, 183, 185, 189, 192, 221, 225, 226, 245, 249, 250, 257, 260, 290
Ալեքսանդր Մեծ Մակեդոնացի - 133, 152, 154, 170
Ալեքսես, մաթեմատիկոս - 80
Ալեքսիոս, Իսահակ Սեբաստոկրատորի որդի - 340, 341
Ալեքսիոս I Կոմնենոս, կայսր - 101, 304-310, 316, 334, 335, 339, 340-342, 475, 477, 478
Ալեքսիոս II Կոմնենոս, թագաժառանգ - 319, 328
Ալեքսիոս III Անգելոս, կայսր - 320, 321
Ալեքսիոս Խարոն, Աղրիանոս Դավասենոսի փեսա - 475
Ալեքսիոս Մախետար, գրագիր և նուտար - 417
Ալեքսիոս Մուզելե, զորավար - 12, 91, 173, 286
Ալեքսիոս Մուզելե, նավատորմիդի դրոնգար - 286
Ալեքսիոս Մուզելե-Մուշեղ, անձնամուր - 451
Ալեքսիոս Մուզելե-Մուշեղ (?), Կիպրոսի կառավարիչ - 286
Ալեքսիոս Մուզելե-Մուշեղ, Կրիմիանես, անթիպատոս, կեսար - 86, 90, 245, 286, 289
Ալեքսիոս Մորատեզոպոլոս, զորավար - 321
Ալ-Ազիզ, ամիրապետ - 395
Ալ - Ասֆար, ապստամբ - 436
Ալ-Հակիմ բեն-Ամրիլլահ Մամաուր, ամիրապետ - 395
Ալ-Մաքիմ (Ջիրջիս իրն Ամիդ պատմիչ) - 418, 424, 429
Ալ-Ջակրուզ, զորավար - 294, տե՛ս Հովհաննես Պորտեզ
Ալ-Վակիլի (Մոհամեդ բեն Օմար ալ-Վակիլի), պատմիչ - 107
Ալի-իբն-Բազաֆուր (Ալի-իբն-Բաջաֆար, Ալի-իբն-Աբի-Ջաֆար), ապստամբ - 290, 291
Ալի-իբն-Յահյա ալ-Արմանի, ամիրա - 94
Ալիշան Ղ. - 21, 162, 365, 395
Ալիս, Ռուբեն III-ի դուստր - 298
Ալուսիանոս, անձնամուր - 448
Ալուսիանոս, արքայազմ - 448, 453-455, 490, 492, 494, 572
Ածիպոսեոզորոս, դավադիր - 498
Ալիլաս, վիպ. - 99
Ալիմյան Ն. - 357, 365, 563, 572
Ալսերդիս - 36, տե՛ս Ասարխադդոն
Ալրիտաս, տե՛ս Դիզենիս Ալրիտաս
Ահարոն, Մուսելյոմ Կրեմիտեսի որդի, վիպ. - 85, 89
Ահարոն Բուլղար, կատեպան - 572
Ահարոն Դուկաս, վիպ. - 83
Ահարոն Կոմսաձագ - 423, 426-428, 440, 443, 450, 452-455, 469
Ահմադ իրն Քեյ-Ղալադ, զորավար - 223, տե՛ս Քեյ-Ղալադ
Ահմադ որդի Հիսեի (Ահմեդ, Իսայի որդի) Շահբանյան, ամիրա - 111, 273-276
Ահմեդ բեն Ալի Մալուկ, զորավար - 209
Ամբրոն, վիպ. - 84, 85, 94
Ամիր-Միրան, Խլաթի իշխան - 297, տե՛ս Շահ-ի-արմեն
Ամիանոս Մարկելլինոս, պատմիչ - 31, 156
Ամրամ Յիկ, Ռուսիի իշխան - 206
Այադ, Ղաննեի որդի - 107
Այվազյան Գ. - 19
Անախարսիս Իմաստուն - 146
Անանուն Բյուզանդացի, պատմիչ Լևոն V-ի - 64
Անանուն պատմիչ (VII դ.) - 41
Անանուն պատմիչ, Ռուբինյանների - 504

Անանուն պատմիչ, Արծրունյաց տան - 552
Անանիս Ա Մոկացի, կաթողիկոս - 238, 384
Անանիա Շիրակացի, գիտնական - 76-78, 80, 551
Անաստաս, լոգոթետես - 468
Անաստաս, պատրիարք - 168
Անգելով Գ. - 572
Ս. Անդրեաս - 127
Անդրեաս, զորավար - 146
Անդրեաս, հետերիարքոս - 131
Անդրոնիկոս, ապստամբ - 91
Անդրոնիկոս, Փերսի փեսա - 409
Անդրոնիկոս Դուկաս, զորավար - 82, 87-89, 95, 97, 221, 222, 224-227, 281, 532
Անդրոնիկոս Դուկաս, կայսր - 101, 455, 514
Անդրոնիկոս Դուկաս, վիպ. - 82, 97, 532, 533
Անդրոնիկոս Կիմնամոս, վիպ. - 85, 86
Անդրոնիկոս Պալեոլոգոս, մեծ դամեստիկոս - 321
Անդրոնիկոս II Պալեոլոգոս, կայսր - 80, 319, 320, 323, 328
Անդրոնիկոս III Պալեոլոգոս, կայսր - 80, 322
Անդրոնիկոս Յինցուլուկ - 114, տե՛ս Յինցուլուկ, Լավոդիկեայի կառավարիչ
Անրիմիոս, սպաքարկանդիդատ և պոռտոնոտար - 235
Աննա, Դեմետրիոս Թոռնիկի կին - 322
Աննա, Լևոն III Իսավրացու դուստր - 545
Աննա, Կոստանդինոս Ռադենոսի դուստր - 325
Աննա Դալասենա, Ալեքսիոս I Կոմնենոսի մայր - 101, 475, 478, 483
Աննա Դուկիսաս, վիպ. - 101, 102
Աննա Կոմնենա, արքայադուստր, մատենագիր - 305, 306, 308, 309, 316, 336, 337, 340-343, 574
Անտակիմոս, վիպ. - 86

Անտիզոնոս, Վարդաս կեսարի որդի - 129, 130, 133
Անտիոքոս (Անդոկ), անձնամուր - 86, տե՛ս Անտակիմոս
Անտոն Թոռնիկ - 323
Անտոնիոս (Մարկոս Անտոնիոս), զորավար - 228
Անտոնիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 215, 359
Աշոտ, Դավիթ-Արքայիկի որդի - 261, 268, 273-276, 302, 330
Աշոտ (940-967), Կրիկորիկոս Տարնացու որդի - 171, 257, 262, 264, 265, 277, 282, 291, 292, 302, 311, 326, 327, 331, 368, տե՛ս նաև Աշոտիս
Աշոտ, հակարքա - 193, 196, 200, 202-204, 206, 209, 390
Աշոտ, ձեռագրի պատվիրատու - 257
Աշոտ, Տարնի իշխան, Դավիթ-Արքայիկի եղբայր (858-878) - 267, 268, 273, 276, 302
Աշոտ I, իշխանաց իշխան, ապա Հայոց թագավոր - 94, 113, 162, 217, 218, 267, 269
Աշոտ II Երկաթ, Հայոց թագավոր - 9, 189-191, 193-196, 198-211, 215, 263, 278, 282, 330, 380, 384, 391, 557, 561, 569, տե՛ս Աշոտիկոս
Աշոտ III Ողորմածիմ, Հայոց թագավոր - 9, 217, 237, 366-370, 387
Աշոտ IV, Հայոց թագավոր - 501, 510
Աշոտ Արծրունի, Դավիթ Բագրատունու աներիայր - 112
Աշոտ Արծրունի, Վասպուրականի զաներեց իշխան - 111, 113, 267, 269, 271
Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան (775 թ.) - 171
Աշոտ Բագրատունի, վրաց Բագրատունիների նախնի - 372, 389-391
Աշոտ Գեթունի - 202
Աշոտ Երկայնաբազուկ (Մակրոխեյր) - 190, 212, 214-219, 228, 272, տե՛ս նաև Ազոտոս
Աշոտ Կիսկաս - 373, 375-381, 390

Աշոտ Կյուրոպաղատ († 954 թ.),
Ատրներսեհի որդի - 278, 354, 356,
362, 373, 375-381, 383, 384, 388,
391, 406
Աշոտ Կույր († 761 թ.) - 372
Աշոտ Մագիստրոս, Մամուելի փեսա -
303, 311, 326, 432-434, 460, 464,
467-469, 486, 563
Աշոտ Մսակեր (Կանհիվոր) - 390, 569,
տե՛ս Աշոտիս
Աշոտ Մյունի - 274
Աշոտ-Մարգիս, տե՛ս Մարգիս-Աշոտ
Աշոտիկիս - 264, 278, 282, տե՛ս Աշոտ
II Երկաթ
Աշոտիս - 265, տե՛ս նաև Աշոտ Տա-
րոնացի
Աշուշա, Թոռնիկ Վանականի եղբայր -
358, 362
Աշուշա, Թոռնիկ Վանականի հորեղ-
բայր - 358, 362
Աշուր-արս-իդդինա, ասուրացի արքա-
յազն - 37
Աշուր-շարուծուր, անճնանուն - 37
Աշուրմունիկ, ասուրացի արքայազն -
37, 38
Ապելատես Պարսիկ, դավադիր - 146,
148
Ապոզանեն, Թոռնիկ ընտանիքի նախ-
նի - 264, 265, 278, 282, 291, 312, 324
Ապոզանեն Բագրատունի Տարոնացի,
իշխան - 257, 262, 263, 276, 277,
281, 285, 302
Ապոլլոն, դից. - 65, 550
Ապոկապես, Վասիլ պատրիկի հայր -
401, 402, 404, 406
Ապոկապես - 401, տե՛ս Վասիլ Ապո-
կապես
Ապոնիարայ, անճնանուն - 406
Ապոնիարայ, Թոռնիկ Վանականի հոր-
եղբայր - 399, 400, 406
Ապուրաս, Թոռնիկի եղբայր - 399
Ապուրաս, Թոռնիկի հորեղբայր - 399
Ապոքսանես, Դավիթ կյուրոպաղատի
սենեկապետ - 406
Առավան, անճնանուն - 158, տե՛ս Ար-
տավան

Առնակ, անճնանուն - 158
Առնակ Ամատունի, իշխան - 158
Ասարխադոն - 36, 37, տե՛ս Ակսերդիս
Ասիլեոն, դավադիր - 144-148
Աստղիկ (Մտեհիմնոս Տարոնացի Աստ-
ղիկ), պատմիչ - 25, 96, 171, 190,
191, 194, 201, 202, 206, 217, 231,
233, 237, 238, 269, 276, 280, 291-
294, 303, 329, 331, 346, 351, 352,
353-355, 363, 364, 370, 382, 383,
385, 387, 388, 390, 392, 394-399,
406, 408, 418, 424, 426, 427, 429,
430-432, 447-452, 457, 472, 479,
480, 486, 487, 513, 565, 567, 569,
572
Ասորդան, Աստվածաշնչ. - 35
Աստյուզգես (Աժդահակ), Կյուրոսի
մեծ հայր - 554
Ս. Աստվածածին, Աստվածամայր -
240, 251, 414, 437, 471, 492, 493,
499, 548
Աստվածատուր, ձեռագրի ստացող - 299
Ավգերյան Մ. - 36
Ատոմ Անճևացի - 200, 208
Ատոմ Արծրունի, իշխան - 513
Ատրներսեհ, Աղվանքի իշխան - 195
Ատրներսեհ, Բագրատի († 876 թ.) եղ-
բայր, մամիալների նախնի - 372-
374, 389, 390
Ատրներսեհ, Վասակի որդի - 389
Ատրներսեհ († 923 թ.), Վրաց թագա-
վոր - 373, 374, 376-379, 383, 384,
388, 390, 391
Ատրներսեհ, Վրաց թագավոր - 561
Ատրներսեհ, Վրաց թագավոր - 193-
196, 203, 204, տե՛ս նաև Ատրներ-
սեհ Տայեցի
Ատրներսեհ կյուրոպաղատ († 961 թ.) -
373, 380, 382-386, 392
Ատրներսեհ (Աղրանաս) կյուրոպա-
ղատ († 983 թ.) - 346, 373, 375,
384, 385, 392
Ատրներսեհ մամիալ († 896 թ.) - 373
Ատրներսեհ մամիալ († 945 թ.) - 373-
376, 379, 380, տե՛ս Վասիլ Վանա-
կան

Ատրներսեհ Տայեցի - 193, 194
Արամանյակ, ճահապետ - 41
Արատոս Մոլացի, քանաստեղծ - 72
Արգիրոս - 313, տե՛ս Լևոն Արգիրոս
Արգիրոս, Եվստաթիոսի հայր - 214
Արդամուզան (Արգամուզան, Արդամու-
լան, Աղրամուլան, Արգամուլան),
արքայազն - 38-40, 547, տե՛ս Աղ-
րամելք
Արդիրբեյիտ, ասուրացի արքայազն - 37
Արհարաբես, Կասպաղովկիայի արքա - 47
Արիստակես Լաստիվերտցի, պատմիչ
- 296, 351, 354, 396, 399, 409, 412,
480, 486, 537
Արիստոտել, փիլիսոփա - 50, 72, 73
Արմենուպոլոս, զորավար - 466, 468
Արշակ I, պարթևների արքա - 152-154,
157, 161
Արշակ III, Հայոց թագավոր - 555
Արշակ Արշակունի, զորավար - 11
Արշակ Արշակունի, թագավոր - 90,
153, 157, 167
Արշավիր, անճնանուն - 67, 169
Արշավիր, պատրիկ, Կալոմարիայի
ամուսին - 52, 68
Արշավիր, պատրիկ, Հովհաննես Քե-
րականի եղբայր - 58, 61, 64, 66-
68, 169
Արշավիր, պատրիկ քվեստոր, ապս-
տամբ - 12, 41, 68, 69, 173, 547
Արշավիր Կամսարական, պատրիկ,
մագիստրոս - 149, տե՛ս Արաքեր
Արտորաս Կրինիտես, պրոտոսպարա,
ստրատեգոս - 286, 287
Արչի, վրաց թագավոր - 389
Արջուկ, անճնանուն - 108
Արջուկ, Արջբթոնք իշխան, Ռուդես
իշխանի որդի - 108, 114
Արաքեր - 150, տե՛ս Արշավիր Կամ-
սարական, պատրիկ
Արսեն, վանական - 359
Արսենիոս, Կոստանդնուպոլսի պատ-
րիարք - 322
Արտակ, անճնանուն - 451
Արտակաս (= Արտակ) Նիկողայոս -
451

Արտաշես I, Հայոց թագավոր - 40
Արտաշես IV Արշակունի, Հայոց թա-
գավոր - 163
Արտաշիր, զորավար - 11
Արտասեր, զորավար - 91
Արտավազ - 80, 451, տե՛ս Նիկողա-
յոս Արտավազ Ռաբրաս
Արտավազ, անճնանուն - 79, 156, 451
Արտավազ, հետերիարքոս - 145, 148
Արտավազ կյուրոպաղատ, կայսր -
11, 12, 17, 31, 156, 168, 173, 545
Արտավազ Մամիկոնյան, ստրատե-
գոս - 158, 159
Արտավան, անճնանուն - 158, 451,
տե՛ս Առավան, Առնակ
Արտավան, հայ ավատատեր (IV դ.) -
157
Արտավան, Վասիլ I-ի նախնի - 156,
157
Արտավան III, պարթևաց թագավոր -
90
Արտավան Արշակունի, Հովհաննես
Արշակունու որդի - 11, 12, 17, 153-
158
Արքայիկ (Արքայիկա) - 261, 262, 267-
269, 273, 275-277, տե՛ս Դավիթ-
Արքայիկ
Արևպոստ (Արևմուտքի) թագավոր,
առասպ. - 106
Ափշին ամիրա - 273-275, տե՛ս
Մաջյան ամիրա
Աքսերդիս, Աղրամելուսի եղբայր - 36

Բասանես, հայ զորավար - 108, տե՛ս
Մասան, Վահան
Բարգես, Սմբատ Մյունիի եղբայր - 201
Բարիկ Մյունի, իշխան - 158
Բագարատ Տարոնացի, իշխան († 851
թ.) - 111-113, 266, 267, 276, 302,
451
Բագրատ, անճնանուն - 64, 67, տե՛ս
Պանկրատիոս (Պանկրատ)
Բագրատ († 1014 թ.), Արագզիայի
թագավոր - 388, 392, 393, 395-399,
479

Բագրատ, քազավոր († 876 թ.), կյուրոպաղատների նախնի – 372, 373, 390
Բագրատ, կյուրոպաղատ, մագիստրոս († 945 թ.) – 373, 379, 381-385, 392
Բագրատ (Պանկրատիոս), կյուրոպաղատ († 969 թ.), երիսթավների երիսթավ – 373, 385, 386, 392
Բագրատ (Դավիթ) Հինար, Վրաց քազավոր († 994 թ.) – 392-394, 397, 398, տե՛ս Ռեզվեն
Բագրատ մագիստրոս, Թոռնիկ Վանականի եղբայր – 293, 294, 352, 356, 358, 362, 363, 400, 429, 432, 535, 536
Բագրատ մամիալ († 909 թ.) – 373, 375, 380
Բագրատ պատրիկ († 998 թ.), Թոռնիկ Վանականի եղբորորդի – 293, 357, 358, 361-363, 394, 432
Բագրատ (Պանկրատ) Սկիաստես, աստղաբաշխ – 9, 64-69, 76, 78, 80, 169, 276, 551
Բագրատ սպարապետ († 785 թ.) – 68
Բագրատ Տարոնացի, Աշոտի որդի – 171, 290, 292, 293, 302, 325-327, 329, 330, 369
Բագրատ Տարոնացի, Գրիգորի (Կրիկորիկ) որդի, պատրիկ – 258, 290, 291, 302, 311, 327, 328, տե՛ս Իբն-Թոռնիկ
Բագրատուկ, զորավար – 189, տե՛ս Պանկրատուկաս Հայկազն
Բադ իբն Դոստակ, ամիրա – 351
Բադրիձե Շ. Ա. – 569
Բազմահաղթ, Մմրատ Բագրատունու բռն – 155
Բախչինյան Հ. – 578
Բակուր, Բուզուր, անձնանուն – 111
Բակուրան, իշխանաց իշխան – 394
Բանզու, Բանզուտեկին, զորավար – 431
Բանկ Ա. Վ. – 553
Բասիլիոս, Մարտիրոսիկի կատեպան – 312, 313
Բասմաջյան Կ. Հ. – 554

Բասպուրականիտես, մականուն – 282
Բաստամյանց Վ. – 329
Բատ, Մանազկերտի իշխան – 393, 395
Բարդաս-ալ-Ֆակկաս – 511, տե՛ս Վարդաս Փոկաս
Բարթիկյան Հր. Մ. – 14, 19, 552, 553, 555, 558, 562, 571, 572, 576
Բարխուդարյան Ս. Գ. – 567
Բարսեղ, Գրիգոր Գ և Ներսես Դ կաթողիկոսների եղբայր – 296
Բարսեղ, Չորսվանելի († 1165 թ.) որդի – 296
Բարսեղ, վանահայր – 449
Բարսեղ (Վասիլ) Ա Անեցի, կաթողիկոս – 516, 517
Ս. Բարսեղ Կեսարացի (Մեծ) – 50, 182, 244, 249-253, 260, 358
Բարսեղ Կրտսեր, սուրբ – 532
Բեզոբրազով Պ. Վ. – 5
Բելերոֆոն, առասպ. – 133
Բելյեմուր, Խլաթի իշխան – 297, 298
Բելկաս, երևակայական անձ – 149
Բենեշկիչ Վ. Ն. – 5
Բեքիրոս, Քիոսի ստրատեգոս – 488
Բեդոսոս, պատմիչ – 35, 37
Բլեյկ Ռ. – 357
Բյուրի Ջ. Բ. – 33, 132, 458
Բշիր, ամիրա – 209, 210
Բոզղան, զորավար – 444, 457
Բոդուեն, կոնս – 320
Բողին(ոս), բուլղարների քազավոր – 340, 476, տե՛ս Կոստանդին Բողինոս
Բոես, զորավար, «վարիզ» – 530
Բոլանդ Յան վան – 8
Բոհենունդ Տարենտացի, զորավար – 308, 334-337, 342, 343, 563
Բորիս, Բոզորիս, Բորիս-Միքայել, Բուղարիայի քազավոր – 120, 455, 456, տե՛ս Միքայել Բուլղար
Բորիս, բուլղար արքայազն – 420-423, 437, 446, 454, 455
Բրոսես Մ. – 380, 387, 480, 509
Բուզուր (Բակուր), անձնանուն – 111
Բուզուր, Բիթլիսի; Արզնի ու Հիզանի իշխան – 109-111

Բուլղարասպան, մականուն – 445, տե՛ս Վասիլ II
Բուկեր Գ. – 341
Բուղա, տաճիկ զորավար – 112, 267, 276
Բուրկիարդ Ա. – 418
Գարրիել Մելիտենացի, իշխան – 515, 566
Գարրիել Ոչոնպենդրայի որդի, զորավար – 407
Գարրիել Մերաստացի, վարդապետ – 427
Գարրիել-Ռոմանոս, բուլղարների քազավոր – 433, 442, 443, 445, 453, 455, 459, 462, 463, 465, 469, տե՛ս Ռոմանոս, Սամունելի որդի
Գազիկ, անձնանուն – 486
Գազիկ Աբումրվան (Ապուրվան), խնամակալ – 271, 273, 274
Գազիկ I Անեցի, Հայոց քազավոր – 394, 395, 397, 494, 569
Գազիկ II Անեցի, Հայոց քազավոր – 501-507, 510-513, 515, 516, 576
Գազիկ Արծրունի, Վասպուրականի քազավոր – 42, 194, 203, 206, 271, 481, 494, 513, 516, 561
Գազիկ Կարսեցի, Վանանդի քազավոր – 505, 512, 513, 516
Գազիկ Վասպուրականցի – 193, 196, 199, 200, 208, 278, տե՛ս Գազիկ Արծրունի
Գալանտեր Մ. Ա. – 571
Գասրե, Պարսից արքա, վիպ. – 23
Գարիտ Ժ. – 8, 9, 16
Գարջույլ (Գարջուլ), անձնանուն – 123, տե՛ս Կորդիլես
Գելաս, Հովհաննես Աբուլիերիք վանականի հայր – 359
Գելցեր Հ. – 13, 47, 418
Գենեսիոս, աղանդապետ – 93, տե՛ս Տիմոթեոս, մականուն
Գենեսիոս, Ժամանակագիր – 33-35, 118, 129-131, 133, 136, 138, 141, 143, 152, 547

Գեորգ(իոս), Դավիթ կյուրոպաղատի զարմիկ – 462
Գեորգ Թոռնիկ, մագիստրոսների մագիստրոս – 322
Գեորգ Խաչիկ, պաշտոնյա, Նիկողայոս Արտավազդի հասցեատեր – 79, 80
Գեորգ Կիպրացի, պատմիչ – 39, 289
Գեորգ Կրիմիտես, զորավար – 225, 286, 287
Գեորգ Մախետար, պրոտոանթիպատոս և կայսերական նոտար – 417
Գեորգ(իոս) Վանական, պատմիչ – 33-35, 41, 71, 220, 223, 225, 226, 230, 231, 272, 289, 550, 557
Գեորգ Վանականի Շարունակող – 123, 131, 132, 138, 147
Գեորգի, Ռեզվենի որդի – 373
Գեորգի I, Վիրքի քազավոր – 396, 408, 412, 413, 430, 431, 480
Գեորգի II († 955 թ.), արխագների քազավոր – 388
Գեորգի Արազգացի, քազավոր – 378, 379, 381
Ս. Գեորգի Հագիրիտես – 409
Գեորգի(ոս) Մանիակես, ստրատեգոս – 402, 403, 407
Գեորգի(ոս) Մենակյաց, Շինարար, վանական – 409-411
Ս. Գեորգիոս – 121
Գեորգիոս Գոնիցիատես – 443
Գեորգ(իոս) Թեոդորականոս, ստրատեգոս – 488, 490
Գեորգիոս Կեդրենոս, պատմագիր – 392
Գեորգ(իոս) Կրիմիտես, հետերիարքոս – 225, 286, 287, 289
Գեորգիոս Համարտորսի (Մեղապարտի) Շարունակող, մատենագիր – 221
Գեորգ(իոս) Մելիաս, պրոտոսպարար – 233-235, 416
Գեորգիոս Պալեոլոգոս, զորավար – 307
Գեորգիոս Պեզանես, ստրատեգոս – 140, 141, 146

Գեորգիոս Պրիվատաու, գորավար – 468
 Գեորգիոս Վրախամիոս, ստրատեգոս – 499
 Գեորգիոս II Քսիփիլիմոս, պատրիարք – 323
 Գերմանոս Ա, պատրիարք – 168
 Գիբրոն Էդ. – 419
 Գիլյոմ, Նեվերի կոմս – 334
 Գիլյոմ, Պուատյեի կոմս – 334, տե՛ս Պետկին
 Գլակ (Կիլակես), հայ ավատատեր (IV դար) – 156, 157, տե՛ս Gylaces
 Գլակ Հայ – 17
 Գլակիոս, գորական (VI դար) – 157
 Գդակ Մարդպետ, գորավար – 156
 Գյուզել Վ. – 572
 Գյունտեր – 79
 Գյուտ, կաթողիկոս – 157
 Գյուրջինյան Գ. Ս. – 19
 Գողերժ, Կախեթի իշխանաց իշխան – 317
 Գովագ, լազերի արքա – 523-525
 Գոսերթ (Գոտեր) Արծրունի, իշխան – 317
 Գոայե Պ. – 566
 Գորգիս, փահլան, վիպ. – 106
 Գորդիա, Մորիկ կայսեր քույր – 544
 Գող Վասիլ, իշխան – 17, 300, 335, 512, 515-517, 576
 Գոյիսլավ, Մամուել արքայի ծոռ – 466
 Գրեգորաս, ավատատեր – 263, 265, 277, 278, 280, 281, 561, տե՛ս Գրեգորաս Իվերիցես
 Գրեգորաս, Վասիլի որդի – 401
 Գրեգորաս Իվերիցես, սխուրի դամստիկոս – 231, 280, 281
 Գրեգուար Ա. – 8, 16-18, 29, 135, 138, 177, 178, 188, 370, 457, 467, 470, 493, 554, 556, 559, 578, 579
 Գրիգոր (Գրիգորիկ), անձնանուն – 266, 276, տե՛ս Կրիկորիկոս
 Գրիգոր, Մահակ Սևադայի որդի – 204, 384
 Գրիգոր, վանական – 359
 Գրիգոր, Վիզենի որդի, Մասունի

իշխան – 296
 Ս. Գրիգոր Ա Պարթև, Լուսավորիչ – 28, 102, 149, 162-165, 167-169, 174, 199, 280, 291
 Գրիգոր Բ Պահլավունի, Վկայասեր, կաթողիկոս – 481, 512, 516, 517
 Գրիգոր Դ Տղա, կաթողիկոս – 296, 298, 299
 Գրիգոր Ե Քարավեժ, կաթողիկոս – 514
 Գրիգոր Բջնեցի, տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս
 Գրիգոր Գաբրաս, Տրապիզոնի դուքս – 308
 Գրիգոր Իշխանիկ, Սպերի իշխան – 390
 Գրիգոր Կամախեցի, մատենագիր – 146
 Գրիգոր Մագիստրոս, մատենագիր – 51, 78, 175, 295, 512, 550, 576
 Գրիգոր Մամիկոնյան, Մուշեղակի որդի, ստրատեգոս – 158
 Գրիգոր Մոկացի, իշխան – 200
 Գրիգոր Նագիանգացի – 182, 183
 Գրիգոր պատրիկ, Լարիսայի և Մակեդոնիայի ստրատեգոս – 509
 Գրիգոր Պոտերոսես, Լևոն V կայսեր քեռորդի – 42
 Գրիգոր (Կրիկորիկոս) Տարոնացի (898-923) – 192, 196-198, 256, 262, 266, 276-278, 302, 559
 Գրիգոր Տարոնացի († 995 թ.), Աշոտ Տարոնացու որդի – 171, 292, 293, 302, 303, 310, 311, 325, 326, 328-330, 369, 430, 432, 459, 460, 484, 486, 488, 509
 Գրիգոր Տարոնացի, դավադիր († 1040 թ.) – 303, 311, 329, 330
 Գրիգոր Տարոնացի, պրոտովեստիարիոս (1118 թ.) – 309, 311, 329
 Գրիգոր Տարոնացի, Տրապիզոնի դուքս (1103 թ.) – 307-309, 311, 332-343
 Գրիգոր Ֆիլենոն, պապիաս – 146
 Գրիգորիկ, Լիկանդոսի իշխան – 370
 Գրիգորիոս Կամատերոս, քարտուղար – 306
 Գրիգորյան Գ. Ստ. – 562

Գրիլյոս (Թեոփիլոս Գրիլյոս), ծաղրածու – 141, 142, տե՛ս Հիմերիոս
 Գուրեր Պ. – 544
 Գուներ (Գուվեր), լոգոթետես – 140
 Գուտշմիդտ Ա. – 38, 102
 Գուրգեն, Աշոտի և Արասի աներ – 203, 206
 Գուրգեն, Գամրաց աշխարհի իշխան – 206
 Գուրգեն, Դավիթ-Արքայիկի զարմիկ – 273, 276, 302
 Գուրգեն, Դերենիկ Արծրունու որդի – 270
 Գուրգեն, մագիստրոս († 941 թ.), Աշոտ Կիսկասի փեսա – 203, 308, 374-381, 387, 390
 Գուրգեն, մամիսլ († 891 թ.) – 373, 375, 390
 Գուրգեն, Վրաց թագավոր (VI դ.) – 529, 530, 577
 Գուրգեն, Վրաց թագավոր († 992 թ.) – 379, 393
 Գուրգեն, Վրաց թագավոր († 1008 թ.) – 353, 392, 395-398, 479
 Գուրգեն, վրաց իշխան – 202, 203
 Գուրգեն Արծրունի, իշխան – 194, 196, 267, 481, 512, 513, 516
 Գուրգեն Գնունի, նահատակ – 194
 Գուրգեն Իրերացի, մագիստրոս – 376
 Գուրգեն իշխան – 111, 194, 203, 308
 Գուրամ, Բցիս-ցիխեի տեր – 317
 Գուրանդուխտ, Գեորգի II-ի դուստր – 388
 Գևորգ, Աշոտ Երկաթի գորավար – 209
 Գևորգ, գրիչ – 359
 Գևորգ Բ Գառնեցի, կաթողիկոս – 273-275
 Գևորգ, հակաթոռ, կաթողիկոս – 512
 Գևորգ, ոմն սարկավագ – 209
 Գևորգ, ստրատեգոս – 488, 500, տե՛ս Գեորգիոս Թեոդորոկանոս
 Գևորգ (Գեորգ) Թոռնիկ – 322, 324
 Գևորգ Կիպրացի, աշխարհագիր – 111
 Գևորգ Վանական, պատմիչ – 279

Դամիանոս, Մորիկի քույր – 24, 28
 Դամիանոս, Ներքինի, պարակիմոնենոս – 137, 181
 Դամիանոս Դալասենոս (Դալասենոս, Դալասինոս), պատրիկ, դուքս – 364, 395, 430, 431, 472, 474, 475, 478, 484, 487, 538
 Դամիանոս Դալասենոս, այլ – 476-478
 Դամնագ, լազերի արքա – 525
 Դանիել, Մեխտենեի իշխան – 334
 Դանիելիս, մեծատոնիկ տիկիմ – 127-129, 283
 Դանիելյան Էդ. Լ. – 562
 Դանիշմանդ, Մերաստիայի ամիրա – 307, 334-336, 342, 343, տե՛ս Տալանտան, Տիլու Դանիշմանդ
 Դավատենոս, Տրապիզոնի դուքս – 307
 Դավթուկ, անձնանուն – 486
 Դավիթ, Բագարատ Տարոնացու որդի – 112, 113
 Դավիթ, գրիչ – 349
 Դավիթ, եպիսկոպոս – 444
 Դավիթ, հիշատակարանի լրացնող – 358
 Դավիթ, Մորիկի հայր, առասպ. – 23, 24
 Դավիթ, պրոտոնոտար – 235
 Դավիթ († 881 թ.), Բագարատ թագավորի որդի – 373, 390
 Դավիթ († 923 թ.) – 278, 373
 Դավիթ († 966 թ.) – 373, 385, 386, 392
 Դավիթ († 968 թ.), Էրիսթավենի Էրիսթավ – 373, 392
 Դավիթ († 994 թ.) – 373, 392, տե՛ս Բագարատ (Դավիթ) Հիմար
 Դավիթ Արիանիտես, Բուլղարիայի կատեպան – 435, 445
 Դավիթ Արծրունի – 579
 Դավիթ Գնունի, նահատակ – 194
 Դավիթ Կոմսաձագ, Բուլղարիայի արքա – 423, 446, 450, 452, 454
 Դավիթ մագիստրոս († 937 թ.) – 373, 377-381, 383, 384, 391
 Դավիթ Մամիկոնյան – 159
 Դավիթ Մեծ, կյուրոպաղատ († 1000 թ.), Դավիթ Վրացի – 9, 18, 292-294, 344, 346-356, 358, 363, 372-375,

377, 378, 384-387, 392-402, 406-408, 411, 429, 430, 432, 462, 478, 487, 535, 536, 569, 570
Դավիթ Մեծ, մամուլ († 943 թ.) – 373, 375-377, 379-381, 385, 386, 429
Դավիթ Սահառունի, կյուրոպաղատ – 452
Դավիթ Սասունցի – 41, 103-107, 110-115, 296, 496, 553
Դավիթ Տարոնացի, հյուպատոս – 310
Դավիթ-Արքայիկ (Դավիթ Արքա, Արքայիկ, Արքայիկա), Բագարատի որդի – 267, 268, 271, 273, 276, 277, 302, 310, 330
Դավիթ-Մենեքերիմ, Վասպուրականի արքա – 538, 539
Դարբինյան-Մելիքյան Մ. Հ. – 553
Դափնոմելու, տե՛ս Եվստափոս Դափնոմելու
Դեղեյան Ժ. – 574, 576
Դելեանու, անճամանուն – 448
Դելե Ի. – 8
Դելիանոս (Դոլիանոս), տե՛ս Պետրոս Դելիանոս, արքայազն
Դելտա Պ. – 563
Դեմետրե, Գեորգի II-ի որդի – 388
Մ. Դեմետրիոս, վկա – 242, 244, 249, 250, 252
Դեմետրիոս Թոռնիկ, մատովակ – 322, 324
Դեմետրիոս Թոռնիկ, մեծ լոգոթետես († 1198 թ.) – 318-320, 322, 324, 564
Դեմետրիոս Թոռնիկ Կոմենենոս, «միջնորդ» († 1251 թ.) – 318-324, 564
Դեմետրիոս Վրախամիոս, վեստես և ստրատեգոս – 499, 500
Դեմետրիոս Տեյրոնաս, զորավար – 423
Դեմոդոկոս, բանաստեղծ – 549, տե՛ս Ժողովրդուսույց
Դեստունի Գ. – 82, 523, 524
Դերեմիկ Արծրունի, Վասպուրականի իշխան – 267-271, 273, 274, 276, 277
Դիզենիս, տե՛ս Դիզենիս Ակրիտաս
Դիզենիս Ակրիտաս, վիպ. – 9, 10, 16, 17, 81-90, 94, 95, 97-103, 105-107,

111, 114, 115, 287, 370, 496, 552, 553, 558
Դիլ Շ. – 6, 13-15, 447
Դիոզենես – 14, 101, 102, 360, տե՛ս Ռոմանոս IV Դիոզենես
Դիոզենես – 305, 306, տե՛ս Նիկեփորոս Դիոզենես
Դիոզենես – 411, տե՛ս Կոստանդին Դիոզենես
Դիոկլետյի քահանա, պատմիչ – 464
Դիոկղետիանոս, կայսր – 29, 435, 451
Մ. Դիոմեդես, մահատակ – 24, 126, 177
Դիոնիսիոս, Լազիկայում կայսեր լիազոր – 523
Դիոնիսիոս Թրակացի, քերական – 50, 550
Դյու Կանժ Կ. – 172, 551
Դյուլգեր Մ. Ֆ. – 532
Դյուլդրյե Էդ. – 418
Դորրոմիր, Բերրիայի պարետ – 435, 457
Դորրոմիր, Բերրիայի պարետի որդի – 445
Դորրոսլավ, Վլադիմիր Նահատակի որդի – 466, 468
Դոմետիանոս, զորավար – 457
Դոմետիանոս, Մելիտենեի եպիսկոպոս – 24
Դոմետիանոս Կաուկանոս, խորհրդական – 443
Դվորնիկ Ֆ. – 188
Դրագիմար (Դրագիմարոս), Վլադիմիրի մորեղբայր – 465
Դրագոմուզոս, զորավար – 444, 457
Դրաքսանոս, Վողինայի պարետ – 435, 436
Դրինով Մ. Ս. – 422
Դուկաս զորավար, վիպ. – 100
Դուկիսաս, վիպ. – 84, տե՛ս Ամնա Դուկիսաս
Եգեկիա, Աստվածաշնչ. – 38, 359
Եգյան Կ. – 7
Ելպիզիոս Վրախամիոս, կյուրոպաղատ և Կիպրոսի դուքս – 500

Եկավյան Ջ. – 18
Եղիա, Աստվածաշնչ. – 125, 242, 244, 247-249, 554
Եղիազարոս, գիտնական – 77
Ենոկ, Աստվածաշնչ. – 137
Եպիկուրոս, փիլիսոփա – 72, 73
Եսայի, Աստվածաշնչ. – 360
Եվա, Աստվածաշնչ. – 548
Եվագրիոս, պատմիչ – 25, 26, 28
Ս. Եվգենիոս, մահատակ – 363, 562
Եվդոկիա, Դիզենիս Ակրիտասի կին – 100
Եվդոկիա, Թեոդոսիոս II Կրստերի կին – 44, 549
Եվդոկիա, Կոստանդին X Դուկասի և Ռոմանոս IV Դիոզենեսի կին – 100, 101
Եվդոկիա, Միքայել II կայսեր կին – 145
Եվդոկիա, Տարոնացի պրոետորոսի կին – 310
Եվդոկիա Ինգերինա, Վասիլ I-ի կին – 137, 143-145, 178-181, 183-187
Ս. Եվթիմիոս, վանական – 173, 346-350, 352, 354-356, 358-361, 364, 393
Եվթիմիոս, Թոռնիկ Վանականի քեռորդի – 364, տե՛ս Ս. Եվթիմիոս
Եվթիմիոս, officiorum մագիստրոս – 523
Եվթիմիոս Թոռնիկ, Գեորգի Թոռնիկի զարմիկ – 322, 324
Եվլոզիոս, դավադիր – 145, 148
Եվկլիդես, երկրաչափ – 53, 72, 73
Եվպրեպիա, Կոստանդին VII Մոնոմախի քույր – 314, 315
Եվսերիոս Կեսարացի, պատմիչ – 35, 36, 39, 282
Եվստափոս, ենթազորավար – 220, 221
Եվստափոս, նավատորմի ղեկավար – 220, 224
Եվստափոս, սենեկասպասավար – 480
Եվստափոս Արզիրոս, պատրիկ – 214, 219-223, 227-229
Եվստափոս Դափնոմելու, Օքրիս քաղաքի կառավարիչ – 445, 460, 461, 463

Եվստափոս Սաղոմիկի, մատենագիր – 563
Եվտիմիոս II, Ալեքսանդրիայի պատրիարք – 170, 186, տե՛ս Մաիդ-իբն-ալ-Բադրիկ
Եվփրոսինե, Միքայել II կայսեր կին – 43
Երեմյան Ս. Ս. – 566
Ջարեհ, Ջարիադրես, Ծովքի արքա – 40, 41
Ջարիցես, զորավար – 457
Ջարմանդուխտ, Զորավանդի մայր – 27
Ջարպիանյան Գ. – 124
Ջաուցաս, վարչապետ – 272, տե՛ս Ստիլիանոս
Ջաբարե, զորավար – 299
Ջաբարիա Ա Զագեցի, կաթողիկոս – 162, 165, 269
Ջաբրա, արքայադուստր, առասպ. – 23
Ջաֆանիկ, Մուկրի իշխան – 293
Ջենոբ Գլակ – 175
Ջենոն, կայսր – 48
Ջենովրիոս, պրոտոսպարա – 27
Ջիզիք, հոգեբան արքա – 527
Ջլատարսկի Վ. – 419, 420, 422, 428, 429, 434, 438, 447, 448
Ջոն, կայսրուհի, Կոստանդին Միրամադիմի մայր – 189, 190, 214, 230, 258
Ջոն, կայսրուհի, Միքայել V Կալաֆատոսի կին – 475, 478, 489
Ջոն, կայսրուհի, Ստիլիանոս Ջաուցասի դուստր – 123, 272, 452
Ջոնարաս, պատմագիր – 442
Ջորահա (Ջորարա), իշխան – 111
Ջվիադ, Ռատի եղբայր – 413
Ջուատ (Ջվատ) – 413, տե՛ս Ջվիադ
Ջուրբանդես (Ջուրբանե, Ջուրբանի) – 294, 295, 363, 365, 406, տե՛ս Զորավանդ
Ջ-Ֆադ-Էս – 413, տե՛ս Ջվիադ, Ռ-Ֆադ-Էս
Ջև, դից. – 72, 73

Էքիեմեզյան Ա. – 19
Էմին Մ. – 447
Էպաֆրոդիտոս, անձնանուն – 93, տե՛ս
Հովսեփ, աղանդապետ
Էպաֆրոդիտոս, Աստվածաշնչ. – 93
Էրեսարդ Ա. – 6

Թաթևիկոս, անձնապահապան – 305
Թաթուլ, անձնանուն – 287
Թաթուլ Մարաշեցի, իշխան – 515
Թեկլի, Միքայել III-ի քույր – 183
Թեոդիզիոս, Լեոն փիլիսոփայի աշա-
կերտ – 56
Թեոդոս, Գեորգի II-ի որդի – 388
Թեոդոս, Թեոփիլակոս արքեպիսկո-
պոսի հասցեատեր – 334, 343
Թեոդոս, Կոստանդին Ծիրանածնի
դաստիարակ – 290
Թեոդոս (Թեոդոսիոս, Թեոդորոս), պրո-
տովեստիարիոս – 212, 215, 272
Թեոդոս Կրինիտես, պատրիկ, Ալեք-
սիոս Մուզելի եղբայր – 286
Թեոդոս Մեզանիկոս, դավադիր – 303
Թեոդոսիա, Լեոն V Հայի կին – 68
Թեոդոսիոս (Թեոդոս) I Մեծ, կայսր –
157, 165, 166, 555
Թեոդոսիոս (Թեոդոս) II Փոքր
(Կրտսեր), կայսր – 44, 48, 166, 549

Թեոդոտիոս Կասսիտերաս, պատ-
րիարք – 59
Թեոդորա (Թեոթորա, Թեոդոռ), անձ-
նանուն – 486
Թեոդորա, Ռոմանոս II Լեկապենոսի
կին – 278
Թեոդորա, Մամուելի դուստր – 466
Թեոդորա Մամիկոնյան, կայսրուհի – 9,
12, 43, 52, 60, 66, 68, 70, 86, 116,
120, 126, 132, 133, 136, 137, 144,
145, 160, 169, 173, 184, 245
Թեոդորոկանոս (Թեոդորոկան), պատ-
րիկ – 434, 435, 486-488, 490, 492-
494, 509, տե՛ս Թորթրական
Թեոդորոս, անձնանուն – 492
Ս. Թեոդորոս – 499

Թեոդորոս (Թորոս), Արջքրոնք իշ-
խան – 114
Թեոդորոս, բուդար գորավար – 457
Թեոդորոս, բարզանիչ – 198, 262, 282,
283, 289
Թեոդորոս, Թեոդորոկանների նախնի –
492
Թեոդորոս, Լեոն փիլիսոփայի աշա-
կերտ – 56, 71
Թեոդորոս, Խրիստիանոսի որդի – 461-
463, 469, տե՛ս Theodorus
Թեոդորոս, Մերաստիայի եպիսկո-
պոս – 426
Թեոդորոս, վանական – 359
Թեոդորոս I Լասկարիս, կայսր – 319
Թեոդորոս II Լասկարիս, կայսր – 320,
321
Թեոդորոս Գարրաս, դուքս – 307, 308
Թեոդորոս Թոռնիկ – 322
Թեոդորոս կաթողիկոս – 516
Թեոդորոս Կասիտերաս, կրոնավոր –
169
Թեոդորոս Մելիտենացի, մատենա-
գիր – 147
Թեոդորոս Մետոլիստես – 322
Թեոդորոս Մուզայոն – 323
Թեոդորոս Չավուշ Կլազմենցի – 79, 80
Թեոդորոս Պետրալիփաս – 321
Թեոդորոս Մանդարարեն(ոս), վանա-
կան – 63, 151, 249
Թեոդորոս Ստոտիտես, վանական –
161
Թեոկտիստես, Թեոդորա Մամիկոնյանի
մայր – 86
Թեոկտիստոս ներքինի, մեծ լոգոթե-
տես – 54, 60, 68, 70, 132, 133, 137,
184
Թեոփանես, ժամանակագիր – 94, 108,
158
Թեոփանես, Կոստանդին Դալասենոսի
եղբայր – 474, 475
Թեոփանես Սփենդոլայոն, պալատա-
կան – 149
Թեոփանեսի Շարունակող, պատմիչ –
33-35, 71, 90, 123, 150, 221-225,
228, 230, 232, 279, 526, 556, 557

Թեոփանո, Ագաթնի դուստր – 325
Թեոփանո, Լեոն VI-ի կին – 187
Թեոփանո, Հովհաննես Պարսակուն-
տիմոսի դուստր – 325
Թեոփանո, Նիկեոս II Փոկասի
կին – 233, 327, 567
Թեոփիլակոս, Բուրղարիայի (Օբրի-
սի) արքեպիսկոպոս – 310, 311,
332-343, 416, 417, 456, 566
Թեոփիլակոս, գլխավոր ախտա-
պան – 290, տե՛ս Թեոփիլակոս,
պատրիկ, մագիստրոս
Թեոփիլակոս, Դոմինիկոսի որդի –
290
Թեոփիլակոս, Ռոմանոս Տարոնացու
որդի – 325, 326
Թեոփիլակոս Արաստակոս (Թեո-
փύλακτος ὁ Ἀβαστακ(τ)ος), զին-
վոր – 96
Թեոփիլակոս Դալասենոս, անքիպա-
տոս, ստրատեգոս – 472, 473, 475,
477, 479, 538
Թեոփիլակոս պատրիկ, մագիստրոս
– 265, 281, 282, 290, 302, 327, 329,
տե՛ս Թեոփիլակոս, գլխավոր
ախտապան
Թեոփիլակոս Միմոկատա, պատմիչ –
543, տե՛ս Theophylactus Simocatta
Թեոփիլակոս Վտտանիատես, Թեսա-
ղոնիկի դուքս – 440
Թեոփիլոս, ապստամբ – 91
Թեոփիլոս, ծաղրածու – 141, 142, տե՛ս
Գրիլոս
Թեոփիլոս, կայսր – 43, 44, 52, 54, 55,
57-60, 62, 70, 119, 120, 132, 136,
137, 150, 185, 187, 245, 246, 259,
286, 390, 548
Թեոփիլոս Էրոտիկոս, ստրատեգոս –
468
Թեոփիլոս Կուրկուս, Խաղդիկայի
ստրատեգոս – 382, 383
Թեոփիլոս (Թեոփիլիցես, Թեոփիլի-
կոս, Թեոփիլիդոն) Պաղևանենոս,
պալատական – 126
Թիլե Ե. – 37

Թոգարմա, Աստվածաշնչ. – 164, տե՛ս
Թորգոմ
Թորթրական, դուքս – 485, 486
Թորթրական, տե՛ս Թեոդորոկան
Թոնաս-Արտական, անձնանուն – 451
Թոռնիկ, անձնանուն – 295
Թոռնիկ, Ապոկանեսի որդի, պատրիկ –
263-265, 278, 281, 282, 291, 302,
312, 324
Թոռնիկ, Բագարատի ենթադրյալ
որդի – 113, 302, 312
Թոռնիկ, Չորտվանկի († 1165 թ.)
որդի – 296, 298, տե՛ս Թոռնիկ Վա-
նական
Թոռնիկ, Տաճատի որդի, իշխան – 301
Թոռնիկ գորավար, տե՛ս Թոռնիկ Վա-
նական – 312, 344
Թոռնիկ Կոմենենոս – 322, 323
Թոռնիկ Կոտերծես, գորավար – 317,
324
Թոռնիկ կրտսեր, Հովհաննես Վարագ-
վայեի որդի – 361, 362, 364, 400
Թոռնիկ Հովհաննես, տե՛ս Թոռնիկ
Վանական
Թոռնիկ Մամիկոնյան, Սասունի իշ-
խան – 295, 296, 301, 495, 496, 516
Թոռնիկ Մինկելյոս, տե՛ս Թոռնիկ
Վանական
Թոռնիկ Վանական – 294, 295, 344,
347-365, 394, 399, 400, 410, 569,
տե՛ս Հովհաննես Թոռնիկ Վանա-
կան
Թոռնիկ փոքր, Թոռնիկ Վանականի
եղբորորդի – 357
Ս. Թովմա – 179, 224
Թովմա Արծրունի, պատմիչ – 39, 111,
112, 164, 190, 217, 268, 269-271,
273-275, 317, 390, 553
Թովմա Մեծատուն (ὁ πρόοικος) – 213
Թովմա Սլավոն, ապստամբ – 12, 42,
173, 547
Թորգոմ, Աստվածաշնչ. – 164, տե՛ս
Թոգարմա
Թորոս, անձնանուն – 511, տե՛ս Թեոդո-
րոս
Թորոս – 108, 114, տե՛ս Ռուդես

Թորոս, կյուրոպաղատ, Ռոսիայի իշխան – 417, 501, 515, 517
Թորոս, Հաշտյանքի իշխան – 511
Թորոս I Ռուբինյան, իշխան – 501-503, 505, 507, 508, 510, 515, 516
Թորոս II Ռուբինյան, իշխան – 507, 508
Թորոս (Թեոդորոս) քեռի, վիպ. – 105, 107
Թրասիբուլոս, Միլիլիայի բռնատեր – 29
Թուրայել, գրիչ – 257
Թուրուշ, ամիրա – 417
Թեղատ, Ջոջիկի որդի – 408, 409, 411

Ժան Ղահրոզ – 432, տե՛ս նաև Հովհաննես Խալո, Հովհաննես Պորտեզ
Ժերֆանյոն Պ.Գ. դը – 534
Ժողովրդուսույց, բանաստեղծ – 46, 47, տե՛ս նաև Դեմոդոկոս

Իբն ալ-Ասիր (Իբն-ալ-Աթիր), պատմագիր – 394, 474
Իբն-Գրիգոր – 291, տե՛ս նաև Իբն-Թոռնիկ
Իբն-Թոռնիկ, իշխան – 290, 291, 302
Իբն-Խոսրով, ամիրա – 31
Իբն Հաուկալ, պատմագիր – 233
Իբն Մրվան, ամիրա – 351, 393, տե՛ս նաև Աբու Ալի Հասան իբն-Մրվան
Իբրահիմ, վիպ. – 107
Իզմատիոս, կուրիկուլարիոս – 144
Իզմատիոս, պատրիարք – 133, 142, 149, 152, 180
Իլարիոն, քահանա – 399
Իլիցես, Մոզլենայի պարետ – 443
Ինգեր, Եվրոկիայի հայր – 179
Ինգլիզյան Վ. – 571, 573
Իշխան, Արջքթոնք իշխան – 114
Իշխան, Խաչիկ Վասպուրականցու որդի – 114
Իշխանիկ, Հովհաննես-Սեներքերիմի հայր – 384, 390
Իռանե, գրիչ – 359

Իռաննիդիս Ս. – 552
Իռաննիկես, Բուլղարիայի թագավոր – 320
Իռաննիկիոս, ապելատ, վիպ. – 99, 103, 115
Իսակ իբն Կուսդաշիկ, կառավարիչ – 268
Իսահակ, անձնանուն – 499, տե՛ս Սահակ
Իսահակ I Կոմնենոս, կայսր – 303
Իսահակ II Անգելոս, կայսր – 319, 320, 340
Իսահակ Կամսարական – 17
Իսահակ Մերաստոկրատոր, Ալեքսիոս I կայսեր եղբայր – 304, 340, 455
Իսխակ իբն Բահրամ – 498, տե՛ս Սախակիոս Վախրամիոս
Իսմայիլ հայ, Լիկանդոսի իշխան – 214, 219, 228-230, 370,
Իվան Վլադիսլավ, բուլղարների թագավոր – 409, տե՛ս Հովհաննես Վլադիսլավ
Իվանե, զորավար – 299
Իվանով Յո. – 441, 448
Իվացես, Վլադիսլավի որդի – 445, 463
Ս. Իրենե – 245
Իրենե, Ալեքսիոս I Կոմնենոսի կին – 101
Իրենե, Անդրոնիկոսի դուստր, վիպ. – 101, 102
Իրենե, Անդրոնիկոս I կայսեր դուստր – 328, 329
Իրենե, Գրիգորիոս Տարոնացու դուստր – 325-327
Իրենե, կայսրուհի – 68, 91, 153, 159, 245, 286
Իրենե, Փոս պատրիարքի մայր – 169
Իրինեսոս, զորավար – 530, 531
Լազարիցես, զորավար – 445
Լալակոն, ստրատեգոս – 272, 273
Լալայան Ե. – 104, 229, 481
Լամբրոս Ս. – 101, 320, 563
Լամպրոս, Լևոն պատրիկի հայր – 416

Լաոն, Հայոց արքա – 511
Լասկարիս, թագավոր – 319, 564, տե՛ս Թեոդորոս I Լասկարիս
Լեանդրոս, վիպ. – 99
Լեբուսիաս, առասպ. – 65
Լեգրան Է., – 16, 81-83, 87, 89, 90, 93, 534, 552
Լեկապենոս – 95, 97, 206, 249, 266, 278, 279, 280, 287, 289, 290, 302, 311, 327, 370, 379, 381, 383, 388, 453, տե՛ս Ռոմանոս I Լեկապենոս
Լեկաստրիա Անգուրիներ – 212
Լեմեթլ Պ. – 551
Լեո Պատիանո, երկուրիտոս – 313
Լեպենդրիմոս, անձնանուն – 407
Լըրուա-Մոլիեզեն Ա. – 332, 338, 343
Լիխայկ Ն. Պ. – 310
Լիկոփրոնոս, քանաստեղծ – 550
Լիպարիտ, զորավար – 412, 413, 566
Լյուդովիկոս II Բարեպաշտ, կայսր – 184
Լոմբարդ Ա. – 28, 29
Լորան Ժ. – 403, 405, 495, 574
Լորան Վ. – 310, 325, 327-331, 414, 417, 565, 570
Լուլու, ամիրա – 436
Լուկիանոս Սամոսատեցի – 146
Լուկիոս Տարքվիմիոս Գոռոզ – 29, 544
Լուսյուս Պրոտոսպար, պատմիչ – 313, 434, 461, 463
Լևոն, անձնանուն – 161
Լևոն († 967 թ.), Գեորգի II-ի որդի – 388
Ս. Լևոն, մահատակ – 121
Լևոն, Մայիկուտեի փեսա – 154, 158, 159
Լևոն, Նիկեփոր II Փոկասի եղբայր – 234
Լևոն I Ռուբինյան, Կիլիկիայի իշխանապետ – 300, 501, 506, 507, 514, 575
Լևոն II Ռուբինյան, Կիլիկիայի թագավոր – 297, 298
Լևոն I Մակելլա, կայսր – 153, 156, 157, 523, 524
Լևոն III Իսավրացի, կայսր – 28, 156, 545

Լևոն IV Խազար, կայսր – 158, 448
Լևոն V Հայկազն (Հայ), կայսր – 9, 12, 13, 18, 33-35, 41, 42, 52, 58, 64, 68, 69, 119, 122, 159-161, 169, 173, 185, 192, 372, 546
Լևոն VI Իմաստասեր, կայսր – 28, 95, 123, 128, 174, 176-188, 212-218, 220, 221, 223-227, 229, 245, 247, 249, 250, 255-257, 259-264, 272, 273, 275, 277, 278, 281, 283, 284, 286, 287, 295, 302, 330, 331, 370, 371, 381, 415, 452, 483, 514, 534, 556, 561
Լևոն Ազելաստոս («Մոայր»), զորավար – 287
Լևոն Աղրիանուպոլսեցի, տե՛ս Լևոն Թոռնիկ, ապստամբ
Լևոն Ասուրացի, դավադիր – 146
Լևոն Արզիրոս, զորավար – 95, 214, 232, 313
Լևոն Բալանտիոս, դավադիր – 498
Լևոն Գոմոստես, զորական – 119, 121, 122, 159
Լևոն Դավատանոս (Դավատիմոս, Դիարատեմոս) Եղեսիայի դուքս – 404, 405, 485
Լևոն Թոռնիկ – 311, 312, 324
Լևոն Թոռնիկ, ապստամբ (1047 թ.) – 314-316, 324
Լևոն (Կոնդուլեոն) Թոռնիկ, Բարիի կատեպան – 312, 314, 324
Լևոն Իմաստասեր (Լևոն փիլիսոփա) – 9, 52-58, 67-78, 80, 134, 136, 141, 150, 550, 551
Լևոն Լամպրոս, Մեյխոնենի ստրատեգոս – 315, 316
Լևոն Լեպենդրիմոս, զորավար – 402-404, 407
Լևոն Կաստոր, լոգոթետես – 139
Լևոն Կատակալոս, մագիստրոս – 215
Լևոն Κατζίλάκιος (Χατζιλάκιος) – 223
Լևոն Մախետար (XII դ.) – 417
Լևոն Մեյխոնես, մագիստրոս – 424, 425, 431, 459

Լևոն Մոնաստերիոսես, դատավոր - 319
 Լևոն պատրիկ, Մելիտենեի ստրատեգոս - 416
 Լևոն պրոտոսպարքար, Տարոնի ստրատեգոս - 292, 367, 368
 Լևոն պրոտովեստիարիոս, զորավար - 344
 Լևոն Սարկավագ, պատմիչ - 345, 346, 425, 458, տե՛ս Leo Diaconus
 Լևոն Տրիպոլիտացի, նավատորմի իրամանատար - 220, 223, 224, 225, տե՛ս Դուլամ Ջուրակա
 Լևոն Փոկաս, կյուրպաղատ - 230, 366, 534, 541
 Լևոն Փոկաս, Մանուելի հայր - 534
 Լևոն Փոկաս, սխալերի դմեստիկոս - 215, 230, 231, 284
 Լևոն Քսերոսպակտոս, զորավար - 401

 Խալաթյանց Գր. - 7
 Խալդ - 146, 555, տե՛ս Հովհաննես Խալդ, Ծիփեմարիտես
 Խանդուք, Կաղզմանի ամիրայի դուստր - 106, 107, 113
 Խաչիկ, Վասպուրականի իշխան - 114
 Խաչիկ Ա Արշարունեցի, կաթողիկոս - 238
 Խաչիկ Բ Անեցի, կաթողիկոս - 427, 512, 516

 Խաչիկ-Գագիկ, Դերենիկ Արծրունու որդի - 270
 Խասե, զորավար - 221
 Խարանիս Պ. - 574
 Խարատիկես, Սինոպի կառավարիչ - 477
 Խաբան, վիպ. - 86
 Խոսրով, պարսից թագաժառանգ - 528
 Խոսրով, վիպ. - 86
 Խոսրով I Նուշիրվան, պարսից թագավոր - 97, 157
 Խոսրով II Փարվեզ, պարսից թագավոր - 27, 42, 110, 544
 Խրիզոկոսոս, թուրք զորավար - 304

Խրիստիոս, Դյուրաքիոնի ազնվապետ - 434, 459, 460, 461, 468, 469
 Խրիստիոս, եղբայրներ - 460
 Խրիստիոս, մակաբնուն - 459, 461-463, տե՛ս Նիկողայոս Բուղար, Թեոդորոս Խրիստիոս
 Խրիստերգոս, վիպ. - 90, տե՛ս Խրիստյանբլան
 Խրիստյանբլան, զորավար - 91, 92
 Խրիստյանբլան, Կարբեասի եղբայր - 91, 94
 Խրիստյանբլան, մակաբնուն - 459
 Խրիստյանբլան, պավլիկյան աղանդապետ - 90, 94, 100, 115
 Խրիստյանբլան, վիպ. - 90, 94, տե՛ս Խրիստերգոս
 Խուրս, ոմն - 412

 Ծախաս (Τζαχὰς, Ծախա), թուրք բռնատեր - 341, 477, 478
 Ծանր(ա)վիզ (Շարվիզ) - 18, 532, 533, 537-539, 579, տե՛ս Նիկեմորոս Փոկաս, Վարիտրախիլոս
 Ծովակ, տիկին, ձեռագրի ստացող - 481

 Վաժդան Ա.Պ. - 572-574
 Վալլիոպե, դից. - 73
 Վալոմարիա, Արշավիր մագիստրոսի կին - 68, 169
 Վակիկիոս, Վասպուրականի իշխան - 263, 264
 Վասիա Միանձնուտի - 6, 9, 15, 18, 43-45, 47, 548, 549
 Վավատ I, պարսից թագավոր - 525-530, 577
 Վատա, Վիզենի դուստր - 296
 Վատակալոն Կեկավմենոս - 306
 Վատակալոն Մագիստրոս, սխալերի դմեստիկոս - 272, 273, 306, 316, 490
 Վատարիմե, Հովհաննես-Վլադիսլավի դուստր - 455
 Ս. Կարապետ Նախավկա - 174, 298

Կարբեաս, պավլիկյան աղանդապետ - 90, 91, 94, 115
 Կարգամ, բուլղարների թագավոր - 64
 Կարլին-Հայտեր Պ. - 560
 Կարլոս Մեծ, ֆրանկերի թագավոր - 578
 Կարմալաս, ոմն - 220
 Կարոնես, վիպ. - 84, 85, 90, 91, 94, 99, 100, 105
 Կեղրենոս, պատմագիր - 150, 180, 222, 223, 233, 258, 285, 287, 288, 292, 311, 313, 315, 344-346, 349, 392, 400-403, 405, 410-413, 418-425, 427-442, 447, 449, 450, 452, 454-456, 460-463, 466, 467, 469, 472, 474, 476, 480, 485, 486, 488, 496-498, 508, 536, տե՛ս Գեորգիոս Կեղրենոս
 Կեկավմենոս, անձնանուն - 451
 Կեկավմենոս, Լարիսայի ստրատեգոս - 509
 Կեկավմենոս, մատենագիր - 258, 290, 428, 451, 484
 Կեղծ Խորենացի, աշխարհագիր - 25
 Կեղծ Շապուհ Բագրատունի - 23, 25, 31, 269, 276, 277, 331, տե՛ս Շապուհ Բագրատունի
 Կեղծ Վակիդի - 107-109, 111, 114
 Կեսարիոս, Գրիգոր Նազիանզացու եղբայր - 182
 Կեսարիոս, վանական - 101, տե՛ս Կոստանդին Դապոնտես
 Կերյուկոս, զորավար - 531
 Կեֆալաս - 127, տե՛ս Վասիլի I
 Կիմերիոս, պրոտոստեկերետես - 220
 Կիմամոն, գերի - 122
 Կիմամոս, անձնանուն - 90
 Կիմամոս, պարթև թագավոր - 552
 Կիմամոս, վիպ. - 99
 Կիպերտ Հ. - 407
 Կիրակոս Գանձակեցի - 21, 22, 28, 504-506, 509, 546
 Կիրակոս երեց, գրիչ - 485
 Կլեյենես (Kleienes), անձնանուն - 157
 Կլեյենես (Kleienes) Արշակունի - 153, 154, 156-158

Կլեոստրատոս, առասպ. - 545
 Գյուլբենկյան Գ. - 17, 18
 Կյուրոս Մեծ, պարսից թագավոր - 125, 554
 Կոմիտաս, Լևոն փիլիսոփայի աշակերտ - 56, 71
 Կոմսաձագ, մակաբնուն - 452, տե՛ս Κομητόπουλος
 Կոմսաձագ - 418, 433, 447, 449, 453, 459, տե՛ս Մամուել, արքա
 Կոնդակով Ն.Պ. - 5
 Կոնդուլեոն (Լևոն) Թոռնիկ, Բարիի կատեպան - 312, 313
 Կոմիթեր Ֆ.Կ. - 7
 Կոմտոստեֆանոս, պաշտոնյա - 424, 425
 Կոսարա, անձնանուն - 466-469, տե՛ս Corsara, Corsala
 Կոսարա, Խրիստիոսի դուստր - 459, 465
 Կոսարա, Մամուելի դուստր, առասպ. - 464, 466, 467
 Կոսմաս, պատրիարք - 309
 Կոստանդ պատրիկ, նավատորմի ղրուցար - 376-380, 384
 Կոստանդ II, կայսր - 12, 155, 173, 368
 Կոստանդին I Մեծ, կայսր - 154, 159
 Կոստանդին II, կայսր - 476
 Կոստանդին III, կայսր - 155, 327

 Կոստանդին IV Պոզոմատոս, կայսր - 12, 173
 Կոստանդին V Կոպրոնիմոս (Կավալի-նոս, Թրքաժողով), կայսր - 9, 28, 29, 30, 31, 66, 67, 154, 168, 448, 482, 545-547
 Կոստանդին VI, կայսր - 64, 91, 153, 286
 Կոստանդին VII Միրանաժին, կայսր - 46, 66, 96, 105, 118, 121, 122, 124-129, 131-133, 135, 136, 138, 141, 142, 152, 160, 161, 175, 189, 190, 192, 212-215, 218-220, 226, 227, 228, 231, 232, 239, 245, 246, 250-252, 256, 261, 264, 265, 272, 275-278, 280, 282, 285, 288, 289, 291,

311, 372, 374, 376, 379, 381, 383, 386, 388, 486, 556, 558, 559, 561
Կոստանդին VIII, կայսր - 235, 347, 356, 359, 414, 415, 420, 475, 480, 484, 488, 533, 536
Կոստանդին IX Մոնոմախ, կայսր - 314-316, 339, 468, 514
Կոստանդին X Դուկաս, կայսր - 100, 101, 231, 304, 405, 478, 480
Կոստանդին, Ալեքսանդր I Կոմնենոսի զարմիկ - 340, 341
Կոստանդին, աղանդավոր - 93, տե՛ս Միլվանոս
Կոստանդին, անձնանուն - 161
Կոստանդին, Գեորգի II-ի որդի - 388
Կոստանդին, երգիծարան - 71, 73-76, 78
Կոստանդին, Միքայել IV-ի եղբայր, սխալերի դամեստիկոս - 403
Կոստանդին, պատրիարք - 168, 169
Կոստանդին, պատրիկ - 129, 130, 131, 143
Կոստանդին, Ռոմանոս Լեկապենոսի որդի - 245
Կոստանդին, Վերիայի դուքս - 340, 341
Կոստանդին Բարսեղիկ, իշխան - 52
Կոստանդին Բողոնոս, սերբ արքայազն - 476, տե՛ս Պետրոս II
Կոստանդին Գարրաս, զորավար - 345
Կոստանդին Դալասենոս, Անտիոքի կատեպան - 401, 472-476, 479-481, 484
Կոստանդին Դալասենոս, Սինոպի կառավարիչ - 476-478
Կոստանդին Դալասենոս Դուկաս - 478
Կոստանդին Դապոնտես, բանահավաք - 101, 105
Կոստանդին Դիոգենես, Թեսաղոնիկեի դուքս - 443, 444
Կոստանդին Դիոգենես, դավադիր - 409, 411
Կոստանդին Դուկաս, ասքի հերոս - 532
Կոստանդին Դուկաս, զորավար († 913 թ.) - 141, 189, 192, 214, 219, 221,

225-227, 229, 231, 281, 284, 287, 532, 533
Կոստանդին Դուկաս, Կոստանդին Դալասենոսի փեսա - 474, 475
Կոստանդին Էպիրացի - 322
Կոստանդին Թեոդորոկան - 490-492
Կոստանդին Թոռնիկ († 1206 թ., Կոմնենոս) - 323, 324
Կոստանդին Թոռնիկ, եպարքոս - 318-320, 564
Կոստանդին Թոռնիկ կրտսեր, սերբատկրատոր - 321-324
Կոստանդին իշխան, Ռուբենի որդի - 501-505, 510, 515
Կոստանդին Լիպս, հետերիարքոս - 256, 257, 262, 263, 283, 284
Կոստանդին Լիպս, պրոտոսպար, պատվիրակ - 282-285, 312, 376, 377, 382
Կոստանդին Կասսիմատոս, հոգևորական - 59, տե՛ս Անտոն պատրիարք
Կոստանդին Մակեդոն, Վասիլ I-ի որդի - 161, 178, 183, 184
Կոստանդին Միարես, պրեֆեկտ - 140
Կոստանդին Պատրենոս, դատավոր - 319
Կոստանդին Սմբատ, կայսր - 161
Կոստանդին Տոքսարաս, Ծիփեմարիտես, դավադիր - 144, 146
Կոստանդին Փոկաս - 534
Կոստանդին-Մանիակես (Մանակ), անձնանուն - 451
Կոստանդինա, Տիրերիոս կայսեր դուստր - 23
Կոստանդինոս Ռադենոս, պրոտոսպար - 325
Կոստանյանց Կ. - 550
Կորդիլես, անձնանուն - 123, տե՛ս Գարջույլ
Կորդիլես, Մակեդոնիայի ստրատեպատես - 119, 120, 122, 123, 159, 160
Կտրիճ, ամիրա - 513
Կրակրաս, զորավար - 437, 444, 457
Կրաչկովսկի Ի. - 418, 535, 539
Կրասաս, ծխարշավորդ - 143

Կրիկորիկոս, պատրիկ - 262
Կրիկորիկոս (Կրիկորիկ), Տարոնի ստրատեգոս - 192, 261-266, 275-278, 280, 281, 285, 290, 302, 559, 561, տե՛ս Գրիգոր (Կրիկորիկոս) Տարոնացի
Կրինիտես, ազգանուն - 285, 286
Կրինիտես, պրոտոսպար - 264, 265, 282, 285, տե՛ս Կրուսեդ, Կոստանդին Լիպս
Կրինոտես (աղավաղվ. Կրինիտես), Մելիտենեի կատեպան - 288, 416
Կրպո (Կարապետ), բանասաց - 103
Կրում, բուլղարների թագավոր - 119-122, 154, 159
Կրումբախեր Կ. - 6, 43-45, 81, 548
Կուլակովսկի Յու. Ա. - 5
Կուլեբ (Կուլեբյա) պատրիկ, Մելիտենե քաղաքի բազիլիկ և կառավարիչ - 236, 283, 459, տե՛ս Կուլեբի
Կուսան, զորավար - 114, տե՛ս Քոռ Գուսան
Կուրկուաս, տե՛ս Հովհաննես Կուրկուաս
Կուրսիլիոս, տոպարքոս - 466, 468
Կուրտիկես, զորավար - 228, 286

Հաղա-տիկին, Արքուկ իշխանի մայր - 108
Հաղես, դից. - 72
Հազկերտ II, պարսից թագավոր - 523
Հակիմ, խալիֆա - 439
Հակոբյան Պ. Հ. - 7
Հակովրիկ, դավադիր - 144, 145
Համազասպ Արծրունի - 42
Համամ Ամատունի - 42
Համգա Լոռեցի, փառլան - 106
Համգա Մպահանցի - 172
Հաննես (Հանես), Աստվածաշնչ. - 61, 550
Հաշեռ, քարտեզագիր - 443
Հասան, Խաչիկ Վասպուրականցու որդի - 114
Հասե Կ. Բ. - 458

Հարությունյան Բ. Հ. - 19
Հացունի Վ. - 492-494
Հաուսեր Ի. - 176, 178, 181
Հեթում, պատմիչ - 504, 505, 515
Հեթում II, Հայոց թագավոր - 80
Հեթում Վասիլ, Շահնշահի եղբայր - 298, 299
Հելենե, Միքայել ռեկտորի դուստր - 325-327
Հեղինե, Կոստանդին Մոնոմախի քույր - 314
Հեսիտոս, բանաստեղծ - 72, 73
Հերա, դից. - 72
Հերակ(իոս, ես), կայսր - 12, 13, 15, 98, 99, 108, 109, 153, 155, 173, 327, 524
Հերակես, առասպ. - 545
դ' Հերբլո Բ. - 172
Հերմենգարդա, Լյուդովիկոս II Բարեպաշտի դուստր - 184
Հերոդոտոս - 554
Հիդրերիս, զորավար - 531
Հիմերիոս, փոստի լոգոթետես - 141, 142, 224, 225
Հինկմար, պատմիչ - 455, 456
Հիսուս Քրիստոս - 72, 74, 80, 165, 166, 179, 198, 241, 250, 257, 358, 502, 503, 513
Հմայակ, անձնանուն - 158, տե՛ս Մայակես (Մայիկես, Մայիկես)
Հմայակ Հայկազն (Մայակես), Վասիլ կայսեր պապ - 159, 171
Հմայակ Մամիկոնյան, Արտավազդի հայր - 159
Հմայակ Մոկացի, իշխան - 296
Հյուլիաս (Հիզիլաս, Հյուլիլաս), փոքր անուն - 61, 65
Հոր, Աստվածաշնչ. - 213
Հոնան (Հովնան), իշխան - 112
Հոնիզման Ե. - 413
Ս. Հովհաննես, Ալեքսանդր I Կոմնենոսի զարմիկ - 310, տե՛ս Հովհաննես Տարոնացի (1107 թ.)
Հովհաննես, Գարրիկ Ջորավարի եղբայր - 407

Հովհաննես, Գեղասի որդի, վանական - 359
 Հովհաննես, Դանիելի տիկնոջ որդի - 127, 128
 Հովհաննես, զորավար - 11
 Հովհաննես, Թեոփիլոս կայսեր ծառա - 150
 Հովհաննես, Իսահակ Սեբաստոկրատորի որդի - 340
 Ս. Հովհաննես, ճգնավոր - 346, 348-350, 352, 354-356, տե՛ս նաև Հովհաննես Թոռնիկ, Թոռնիկ Վանական
 Հովհաննես, Նիկեի միտրոպոլիտ - 162, 165, 166, տե՛ս Վահան, Նիկեի եպիսկոպոս
 Հովհաննես, Պելոպոնեսի ստրատեգոս - 287
 Հովհաննես, Պետրոս արքայի ենթադրյալ եղբայր - 454
 Հովհաննես, պրոտոնոտար - 538
 Հովհաննես (Յովհաննես), պոռքսիմոս - 485, 492-494
 Հովհաննես, Տարոնի եպիսկոպոս - 165, 170, 171
 Հովհաննես I Չմշկիկ, կայսր - 9, 13, 217, 232, 235, 292, 293, 350, 366, 371, 382, 383, 414, 415, 421-423, 454, 457, 486, 497-499, 534, 535
 Հովհաննես II Կոմնենոս, կայսր - 309, 323, 507
 Հովհաննես III Դուկաս Վատացես, կայսր - 318, 320, 321
 Հովհաննես Արուսեանի (Արուսեանի), Ս. Եվթիմիոսի հայր - 357, 360, 361, 364, 399, 400, 410
 Հովհաննես Աստղաբաշխ - 63, 64
 Հովհաննես Ավդալ - 447
 Հովհաննես Արշակունի - 11, 17, 155
 Հովհաննես Արարքոնիտես, զորավար - 382
 Հովհաննես Գարիդաս - 231, 290
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի - 164, 190-199, 200-210, 217, 258, 267, 270-276, 282, 379, 380, 388, 557, 560
 Հովհաննես Դուկաս, Դյուրաքիոնի դուքս - 340
 Հովհաննես Էպիքրացի - 322, 324
 Հովհաննես Թեոդորոկանոս, վանական - 492
 Հովհաննես Թոռնիկ - 295, 346-350, 356-359, 361, 362, 410, տե՛ս նաև Թոռնիկ Վանական, Հովհաննես Սիմկելյոս, Ս. Հովհաննես
 Հովհաննես Լազոս, ոստիկանության պետ - 320
 Հովհաննես Լազարոպոլսոս - 294, 562, տե՛ս Հովսեփոս, Տրապիզոնի մետրոպոլիտ
 Հովհաննես Լարիսացի, եպիսկոպոս - 427
 Հովհաննես Լյուդացի, մատենագիր - 46
 Հովհաննես Խալդ, զորավար - 144, 146, 148, 352, 401, 432, 444, տե՛ս նաև Հովհաննես Պորտեզ, Ժան Ղակրոզ
 Հովհաննես Խրիստիոս, Դյուրաքիոնի դուքս - 462, 463
 Հովհաննես Կապադովկացի, Հուստինիանոս I-ի զործակից - 46
 Ս. Հովհաննես Կարապետ - 174
 Հովհաննես Կեսար, Անդրոնիկոս Դուկասի եղբայր - 49
 Հովհաննես Կոմնենոս, Դյուրաքիոնի դուքս - 340, տե՛ս Հովհաննես, Իսահակ Սեբաստոկրատորի որդի
 Հովհաննես Կոմնենոս, Իսահակ Կոմնենոսի եղբայր - 303, 304, 307, 329, 475, 476
 Հովհաննես կուրիկուլարիոս (Միքայել III-ի) - 145
 Հովհաննես կուրիկուլարիոս (Միքայել IV-ի) - 474
 Հովհաննես Կուրկուաս, զորավար - 95, 96, 103, 207, 210, 231, 232, 235, 279, 280, 290, 312, 313, 382, 383
 Հովհաննես Մախետար - 417
 Հովհաննես Մամիկոնյան - 175
 Հովհաննես Միանձն - 393, տե՛ս Հովհաննես Թոռնիկ

Հովհաննես Մուսուր, վիպ. - 86, տե՛ս Մուսուր Տարսուցացի
 Հովհաննես Ոսկեբերան - 548
 Հովհաննես Պալեոլոգոս, զորավար - 321, 322, 324
 Հովհաննես Պարսակունտիոս, պրոտոսպարար - 325
 Հովհաննես (Ժան, 'Ιάσνυς) Պորտեզ, պատրիկ - 294, 432, տե՛ս նաև Հովհաննես Խալդ, Ժան Ղակրոզ, ալ-Ջակրոզ, Շոքրեզ
 Հովհաննես Սերվիաս, Թեոփիլակոսի հասցեատեր - 339
 Հովհաննես Սիմկելյոս - 349, 350, 357-359, տե՛ս Թոռնիկ Վանական
 Հովհաննես Սկիլիցես - 571, 573, տե՛ս Սկիլիցես
 Հովհաննես Վատացես, զորավար - 429
 Հովհաննես Վարազվաչե, Թոռնիկ Վանականի եղբայր - 357-359, 361, 362, 365, 410
 Հովհաննես Տարոնացի, զորավար - 307, 329, 330, 339, 341
 Հովհաննես Տարոնացի, էպարքոս (1107 թ.) - 308, 309
 Հովհաննես Տարոնացի, էպարքոս, սեվաստոս, դատավոր (1147 թ.) - 309
 Հովհաննես Տարոնացի, կյուրոպաղատ - 310, 311
 Հովհաննես Տարոնացի, կնիքի տեր - 310
 Հովհաննես Տարոնիտոպոլսոս - 341
 Հովհաննես Քերական, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 55, 57-70, 137, 150, 169, 207-210, 216, 217
 Հովհաննես-Արուսեանի - 399, 406, 410
 Հովհաննես-Արտավազդ, անձնանուն - 451
 Հովհաննես-Սենեքերիմ, Աղվանքի իշխան - 384
 Հովհաննես-Վաղդիմիր - 469, տե՛ս Վաղդիմիր, նահատակ
 Հովհաննես-Վաղդիսլավ, Բուլղարիայի քաղաքավոր - 440, 448, 453-455, 462, 463, 469, 490, տե՛ս նաև Իվան Վաղդիսլավ
 Հովհաննեսյան Պ. Հ. - 7, 19
 Հովսեփ, աղանդապետ - 93, տե՛ս Էպաֆրոդիտոս
 Հովսեփ, անձնանուն - 93
 Հովսեփոս, Տրապիզոնի մետրոպոլիտ - 562, տե՛ս Հովհաննես Լազարոպոլսոս
 Հովսեփոս Բրինգաս, պարակիճոմենոս - 311, 420
 Հովսեփոս Փլավիոս - 35
 Հովսեփյան (Հովսեփյանց) Գ. - 103, 209, 257, 560
 Հոփսիմեն, անձնանուն - 451, 452
 Հոփսիմեն, Բազարատ Տարոնացու քույր - 451
 Հոփսիմեն, Սամուել արքայի մայր - 450, 451
 Հոփ, Աստվածաշնչ. - 359
 Հրահատ Լիպարիտյան - 566, տե՛ս Ռատ, Տիրու Դանիելյան
 Հրահատ Կամսարական - 11
 Հուզո, արքա - 287
 Հուդա, Աստվածաշնչ. - 464
 Հուստին - 51, տե՛ս Սերուրուդ
 Հուստինիանոս, զորավար - 23
 Հուստինիանոս I, կայսր - 6, 7, 11, 17, 26, 46-48, 98, 99, 155-157, 213, 530, 531
 Հուստինոս I, կայսր - 525-530
 Հուստինոս II, կայսր - 23, 213, 543
 Զենով Օհան, վիպ. - 107
 Ղազար Փարպեցի, պատմիչ - 163, 166
 Ղազարյան Ռ.Ս. - 19
 Ղյիճ-Արսլան, Ռումի (Նիկեայի) ամիրա - 477
 Ղուլամ Ջուրակա - 223, տե՛ս Լևոն Տրիպոլիտացի
 Ղևոնդ պատմիչ - 547

Ճանաչան Մ. – 570
Ճնճղափորքի, վիպ. – 107, 113, 114
Ճնճղուկ, Խաչիկ Վասպուրականցու
որդի – 114

Մա'ալի-իբն-Համդանի, Հալեայի իշ-
խան – 424, 431

Մաան, զորավար – 108, 109, տե՛ս
Բաանես, Վահան

Մադոյան Ա. Գ. – 19

Մադոյան Գ. Ա. – 19

Մաքևոսյան Ա. Ա. – 560

Մալալաս (Հովհաննես Մալալաս) –
525, 528, 530, 531, 549

Մալակենոս, պատրիկ – 288

Մալակենոս, պրոտոսպաթար – 434

Մալամիր, Կրում արքայի բռն – 120

Մալխասյանց Մտ. – 418, 447, 448

Մալխետար, անճանառն – 414, տե՛ս
Մխիթար

Մակեր Ծ. – 418, 217, 480

Մաղաթիա, Աստվածաշնչ. – 359

Մամյան, ամիրա – 394, 407, 408, 411,
430, 569

Մամուն, ամիրապետ – 53-57, 70

Մամուր-Ճաթիմի Գ. – 554, 561, 571-
573

Մայակես (Մայիկես, Մայիկես), անճ-
նանուն – 158, տե՛ս Հմայակ

Մայիկես Արշակունի՞ – 153, 158, 161

Մանդայան Ջ. – 550

Մանդանե, Կյուրոս Մեծի մայր – 554

Մանիակես, զորավար – 316, 403, 484,
489, տե՛ս Գեորգիոս Մանիակես

Մ. Մանուել, Ադրիանուպոլսի եպիսկո-
պոս – 121, 122

Մանուել, զորավար – 304

Մանուել Արշակունի – 155, 156

Մանուել Բագրատունի, իշխան – 156

Մանուել I Կոմնենոս, կայսր – 309, 317,
319, 323, 328

Մանուել Մամիկոնյան, Դեզիկի իշ-
խան – 289

Մանուել Մամիկոնյան, իշխան – 219,
289, 295, 483

Մանուել Մամիկոնյան, Թեոդորա
կայսրուհու հորեղբայր – 52, 60,
160

Մանուել պրոտոսպաթար, Կուրկուասի
կենսագիր – 96

Մանուել Փոկաս – 534

Մանուչարյան Հ. – 562

Մառ Ն. – 6, 7

Մաստուղի (Աբու' Հասան Ալի իբն ալ-
Խուսեյն ալ-Մաստուղի), պատմիչ –
170

Մավրիանոս, զորավար – 108, տե՛ս
Միրիամ, Շարիամ

Մավրիկիոս, կայսր – 9, 543, տե՛ս
Մորիկ, կայսր

Մառթնոս Ուռնայեցի, պատմիչ – 217,
235, 296, 300, 301, 315, 334-336,
366, 367, 369-371, 399, 401-405,
414, 415, 417, 439, 448, 485, 495,
501-504, 506, 510-514, 569, 573-576

Մարի, Հերակլես կայսեր քույր – 327

Մարիամ, Ալեքսիոս Մուսելի կին – 86

Մարիամ, Աշոտ Արծրունու դուստր –
112, 113

Մարիամ, բուլղարների թագուհի – 444,
445

Մարիամ, Դերենիկ Արծրունու քույր –
268

Մարիամ, Թոռնիկ Վանականի մայր –
358, 362

Մարիամ, կայսրուհի – 319

Մարիամ, Հերոն II-ի քույր – 80

Մարիամ, Վասիլ I-ի կին – 181, 184

Մարիամ Կոմնենա, Իսահակ և Ալեք-
սիոս կայսրերի քույր – 303, 339

Մարիամոս, անճանառն – 160

Մարիամոս, Մանուել Մամիկոնյանի
եղբայր – 160

Մարիամոս, Պետրոնաս Մամիկոնյանի
որդի – 145, 147

Մարիամոս, Վասիլ I-ի եղբայր – 144,
146-148, 159, տե՛ս Μαριανδός

Մարիամոս Ապամբաս, զորավար –
288, 311

Մարիամոս Արգիլոս, գլխավոր ախտ-
նապան – 285

Մարկիանոս, կայսր – 522, 523

Մարկոս, Կեսարիայի եպիսկոպոս
505, 513

Մարկվարտ Յո. – 267, 269, 276, 291,
296, 372, 374, 376, 379, 380, 390,
451

Մարտինա, Հերակլես կայսեր գաբ-
մուհի – 327

Մաքսիմոս ամազոնուհի, վիպ. – 107

Մեգեղոս (Մծեծ), կայսր – 12

Մեթոդիոս, եպիսկոպոս – 150

Մեթոդիոս, պատրիարք – 57, 62

Մելես, Ապոլիայի դուքս – 313

Մելեսածին – 72, տե՛ս Հոմերոս

Մելիաս, դոմեստիկոս – 366, 415

Մելիաս, զորավար, – 232-237, տե՛ս
Գեորգիոս Մելիաս

Մելիաս Լիկանոսուցի – 103, 190, 201,
212-214, 216-220, 228-230, 289,
370, 415, 484, 514, 558, տե՛ս Մլեհ
«Մեծն»

Մելիքչահ, սուլթան – 516

Մելիքսեթ-Բեկ Լ.Մ. – 544

Մելիքսեթի, Հմայակ Մուկացու դուստր –
296

Մենեստրատոս, ոմն – 544

Մեսրոպ Մաշտոց – 25

Մեսրոպ Երեց Վայցոցճորեցի, մատե-
նագիր – 167, 168, 484

Մերկ Ա. – 21

Մերուժան, Գագիկ Արծրունու որդի –
42

Միխայլ, Մամուել արքայի ծոռ – 466

Միհրդատ Եվպատոր – 521

Միրանդա, կատակերգության անճ –
467

Միրիամ, զորավար – 108, տե՛ս
Մավրիանոս, Շահրիամ

Միրոսլավա, Մամուել արքայի դուստր
– 467, 563

Միրայել, Ադրագուսայի հայր – 110

Միրայել, գրիչ – 357, 359

Միրայել, Դյուրաքիոնի ստրատեգոս –
468

Միրայել, Էպիրոսի բռնատեր – 322

Միրայել, Կոստանդին Դուկասի

եղբորորդի – 231

Միրայել, Հովհաննես Վարազվաչեի
որդի – 357-359, 361, 362

Միրայել, սերբերի արքա – 476

Միրայել I Ռանգարե, կայսր – 91, 119,
159

Միրայել II Թլվատ (Տրավլոս), կայսր –
43, 52, 59, 61

Միրայել III Արթըշո (Մեթիսոն), կայսր
– 52, 66, 67, 70, 71, 110, 116, 118,
126, 127, 129, 130-136, 138, 139,
141-143, 144-148, 174, 178-181,
183-188, 245, 267, 268, 286, 390

Միրայել IV Պափլագոնացի, կայսր –
303, 410, 474-476, 489

Միրայել V Կալաֆատոս, կայսր – 475,
489

Միրայել VI Ստրատիոտիկոս, կայսր –
461

Միրայել VII Դուկաս, կայսր – 316, 416

Միրայել IX Պալեոլոգոս, կայսր – 80,
321-323, տե՛ս Μιχαήλ ο
Κομνηνός

Միրայել ալ-Բուրջին – 431, 498, տե՛ս
Միրայել Բուրջես

Միրայել ալ-Կոմանիոս, Անտիոքի կա-
ռավարիչ – 473

Միրայել Ալոմինատես, մատենագիր –
318, 320, 563

Միրայել Անգուրիս (Անգուրես), պրե-
պոսիտոս – 139, 216

Միրայել Ասորի, մատենագիր – 193,
229, 296-298, 334, 416, 482, 483,
507, 514, 574

Միրայել Ատտալիատես (Ատալիա-
տես), պատմիչ – 314, 315, 490, 574

Միրայել Բարկալաս, նավավար – 220

Միրայել Բուլղար, Բուլղարիայի թագա-
վար – 119, 120, 453, 456, տե՛ս
Բորիս (Բոգորիս)

Միրայել Բուրջես – 431, 472, 484, 488,
498, 511, տե՛ս Միշել ալ-Բուրջին

Միրայել Գաբրաս, դավադիր – 303

Միրայել Գոբրոն, նահատակ – 194

Միրայել Գուգարացի, նահատակ – 194

Միրայել Դեկուրացի (Դեկուրացի), եպիս-

կապու – 400, 422, 423, 425, 426, 431, 432, 444, 451, 455, 460, 462, 469

Միքայել Թոռնիկ – 322, 324

Միքայել Իսախան, կառավարիչ – 315

Միքայել Լեկապենոս, մագիստրոս և ռեկտոր – 326, 329

Միքայել Կասսիտերաս, ստրատեգոս – 59

Միքայել Հրեշտակապետ – 162

Միքայել Մախետար, վեստարքոս – 417

Միքայել Մողրեկելի, վանական – 358

Միքայել Պարապիմակես – 476, 478

Միքայել Պսելլոս, մատենագիր – 314, 444, 475

Միքայել պրոտոսպարար, կոմերցիարիոս – 265

Միքայել Մաքոնդիոս, Անտիոքի դուքս – 473, 480

Միքայել Վոտանիատես – 440, 442

Միքայել Տարոնացի, պանիպոստոս – 303-307, 309, 311, 329, 330, 339, 341

Միքայել Տոքսարաս, պատվիրակ – 147

Միքայել Փոկաս, վանական – 534

Միքայել Կուրտիկ, անճանառն – 451

Մլեհ – 217, 218, տե՛ս Վարդ Վանանդացի

Մլեհ «Մեծն», մագիստրոս – 558, տե՛ս Մելիաս Լիկանդոսցի

Մլեմենճիս (Մելեմենճիս), ապելատ – 103, 558, տե՛ս Մլեհ «Մեծն» («Մեմճ»)

Մլիխար, անճանառն – 414, 415, 417, տե՛ս Մախետար

Մլիխար, Թեոփիլակոստ արքեպիսկոպոսի հասցեատեր – 416

Մլիխար, Հանճիթի իշխան – 235, 236, 414-416

Մլիխար, պատրիկ – 417

Մլիխար Այրիվանեսի – 191, 576

Մլիխար Գոշ – 328, 329, 565

Մևեր, Չորսվանելի մախնի – 299

Մևեր, վիպ. – 41, 103, 107, 296, 496, 553

Մանտրագոն, բուլղարների արքա – 121, 122, տե՛ս Մուրտագոն, Օմուրտագ

Մովսես, Աստվածաշնչ. – 61, 244

Մովսես, Ուտիքի իշխան – 203

Մովսես Խորենացի – 38, 39, 41, 51, 164-166, 387, 550

Մովսես Կաղանկատվացի – 191, 269, 273-275, 384

Մովսես Կոմսաձագ – 423, 425, 427, 428, 450, 452-455

Մովսես Տարոնացի, վանական – 237

Մորդման Ա. – 284

Մորիկ, անճանառն – 31

Մորիկ (Մորիկ, Մուրիկ, Մավրիկիոս), կայսր – 21, 23-29, 543, 544

Մորիկ, Ներսես Ա Պարթև կաթողիկոսի սարկավագ – 31

Մորա Մելիք, վիպ. – 104, 106

Մցիբի, տե՛ս Չուր(ո)ղի – 361

Մցխեթոս, առասպ. – 388

Մուգել, անճանառն – 90, 286, տե՛ս Մուշեղ

Մուծակես, բյուզանդական պաշտոնյա – 306

Մուհամադ ալ Ֆարիքի բին Ուբեյդ (կամ Արդ) Ալլահ, զորավար – 205, 206, տե՛ս Ֆարիկնի

Մուհամադ (Մուհամեդ) իբն Խալիդ, արաբ կառավարիչ – 267, 268, 271

Մումահիդ ալ-Դաուլա Աբու Մամսուր Մախդ – 394

Մուրիս (Մոնոս), զորավար – 192, 205, 208

Մուշ, Մելեմտեր իշխանի որդի – 109

Մուշեղ, անճանառն – 90, 286, 451, տե՛ս Մուգել

Մուշեղ, Կարսի թագավոր – 387, 398

Մուշեղ, հայ զորավար – 27

Մուշեղ Բագրատունի, Աշոտ Երկաթի եղբայր – 191

Մուշեղ Մամիկոնյան (VIII դ.) – 159

Մուշեղ Մամիկոնյան, զորավար – 110, 156

Մուշեղ Մամիկոնյան, Մասունի իշխան – 295, 296, 495

Մուշեղակ, Մուշեղ Մամիկոնյան, հայ իշխան – 158

Մուսա, Բիթլիսի և Արզնի մահմեդական տիրակալ – 111, 112

Մուսելոմ, վիպ. – 83, 85, 89, 90, տե՛ս Մուսելե, Մուշեղ

Մուսուր Տարսոնացի, վիպ. – 86

Մուտավակի, խալիֆա – 266

Մուրատորի Լ.Ա. – 30

Մուրտագոն, բուլղարների արքա – 122, տե՛ս Մոնտրագոն, Օմուրտագ

Մուֆիհ, ազատագրյալ ստրուկ – 209

Յախյան Զ. Ժ. – 19

Յակուտ (Յակուտ ալ-Խամավի), պատմագիր – 233

Յահյա Անտիոքցի (Յահյա իբն Սախդ իբն Յահյա ալ-Անտարի), պատմիչ – 236, 283, 294, 313, 345, 346, 352, 356, 363, 382, 383, 395, 402, 413, 418, 419, 421, 424, 427, 429, 431-433, 436, 438, 439, 449, 450, 452, 453, 459, 473, 479, 487, 488, 498, 535, 536, 539, 540, 579

Յոհաննա, Մորիկ կայսեր մայր – 24

Յոհաննես, գրիչ – 481

Յովանե (Յովանես), Չորսվանիկի որդի – 356, 567

Յորգա Ն. – 447

Յուզբաշյան Կ.Ն. – 13

Յուստիանոս (Հուստինոս), կայսր – 162

Յուսուֆ (Յուսուփ), ամիրա – 201, 275, 276

Նարնագողոնոստր, աստրացի թագավոր – 38, 41

Նար, արաբ բանագնաց – 110

Նար ալ Մբուկ, ամիրա – 208, 210

Նար Մբուկ, Արմինիայի կառավարիչ – 208, 209

Նեբրովք, Աստվածաշնչ. – 137

Նեստորիցես, զորավար – 440-442, 445, 457

Նեսրաք, դից. – 35

Ներգալ-շարուծուր, անճանառն – 37

Ներգիղոս, թագավոր – 38, 39, տե՛ս Ներգալ-շարուծուր, Մարասար

Ներսես (Ներսես) Կամտարական – 11, 68

Ներսես (Նարսես), զորավար – 11, 12

Ներսես Կամտարական – 17

Ս. Ներսես Շնորհալի, կաթողիկոս – 296

Ս. Ներսես Պարթև, կաթողիկոս – 31, 167, 168

Նիբուր Բ.Գ. – 108

Նիկետաս, Հերակլեսի բռնորդի – 327

Նիկետաս, Մախետարի որդի – 414

Նիկետաս, Միքայել Պափլագոնացու եղբայր – 476

Նիկետաս Բյուզանդացի – 162, տե՛ս Նիկիտ Ներքինի

Նիկետաս Թոռնիկ – 323

Նիկետաս Կարանտենոս, Բուլղարիայի դուքս – 477

Նիկետաս Պափլագոնացի, մատենագիր – 149

Նիկետաս Պեզոնիտես, զորավար – 444, 461, 463

Նիկետաս Պիսիդացի, Իբերիայի դուքս – 480

Նիկետաս Բոնիատես, մատենագիր – 319, 320, 563

Նիկեփոր, պատրիարք – 59

Նիկեփորոս, անճանառն – 533

Նիկեփորոս, Միլեսի եպիսկոպոս – 496, 497

Նիկեփորոս, տրաղուդիի եերոս – 97, 532, 533

Նիկեփորոս I, կայսր – 547

Նիկեփորոս (Նիկեփոր) II Փոկաս, կայսր – 86, 97, 220, 233-235, 327, 348, 350, 414, 420, 421, 423, 457, 458, 496-498, 533, 534

Նիկեփորոս III Վոտանիատես, կայսր – 442

Նիկեփորոս Դալասենոս, դիսիպատոս և ստրատեգոս – 477

Նիկեփորոս Դիոզենես, Ռոմանոս Դիոզենես կայսեր որդի – 305

Նիկեփորոս Ծափիզ-Ծանրվիզ - 18, տե՛ս Նիկեփորոս Փոկաս IV
Նիկեփորոս Կալլոնաս, դրոնգար - 225
Նիկեփորոս Կոմնենոս, Վասպուրականի կառավարիչ - 304, 305, 313, 480
Նիկեփորոս Կոշտվիզ - 352, տե՛ս Նիկեփորոս Փոկաս IV
Նիկեփորոս Մալեխնոս, ստրատեգոս - 140, 141
Նիկեփորոս Մելիսենոս, զորավար - 304, 307
Նիկեփորոս Վասիլակես, զորավար - 316
Նիկեփորոս Վոտանիատես, կայսր - 316, 404
Նիկեփորոս Վրիեննիոս, Աննա Կոմնենայի ամուսին - 308, 316, 341, 490
Նիկեփորոս Ուրանոս, մագիստրոս - 353, 356, 396, 427, 433, 435, 436, 479, 488, 508, տե՛ս Կանիկլն
Նիկեփորոս Փոկաս, անձնանուն - 532
Նիկեփորոս Փոկաս, զորավար - 220, 272, 534
Նիկեփորոս Փոկաս Կույր, ապստամբ - 288, 311, 408, 412, 413, 427, 533-536, 541
Նիկեփորոս Փոկաս, Ծափիզ-Ծանրավիզ (Ծարվիզ, Վարիսորայիլոս) - 293, 312, 352, 472, 479, 534-541, 578
Նիկեփորոս Փոկաս, սխալների դոմեստիկոս - 272, 366
Նիկեփորոս Քսիֆիաս (Քսիֆես), պրոտոսպարքար - 408, 412, 431, 434, 435, 439, 441, 443, 444, 472, 479, 487, 536
Նիկիփոր Փոկաս - 579, տե՛ս Նիկեփորոս Փոկաս, Ծա(ս)փիզ-Ծանր(ա)-վիզ
Նիկիտ Ներքինի, Իրերիայի կառավարիչ - 162, 480, տե՛ս Նիկետաս Բյուզանդացի
Նիկոլա Ռեջոնիտես, Եղեսիայի դուքս - 404
Նիկոլիցա, Լարիսայի և Հելլադայի

ստրատեգոս (983-986) - 427, 428, 445, 457
Նիկոլիցա, Լարիսայի և Հելլադայի ստրատեգոս (959-963) - 428
Նիկոլիցա, Լարիսայի և Հելլադայի ստրատեգոս, Ռոմանոս Դիոգենեսի ժամանակակից - 428
Նիկոլիցա, պարետ - 435, տե՛ս Նիկոդայոս, Մերվիայի պարետ
Նիկոլիցես, զորավար - 445, տե՛ս Նիկոլիցա
Նիկոդայոս, անձնանուն - 451, 452
Նիկոդայոս, Լևոն Փոկասի (սխալմամբ՝ Դուկասի) որդի - 230, 231
Նիկոդայոս, Խալդիկայի հարկահավաք - 452
Նիկոդայոս, հետերիարքոս - 452
Նիկոդայոս, Հոմոնի պապ - 133
Նիկոդայոս, Մամուել արքայի հայր - 446, 450-452, տե՛ս Ηερακλα
Նիկոդայոս, սենեկասպասավոր - 480
Նիկոդայոս, Մերվիայի պարետ - 435, տե՛ս Նիկոլիցա, պարետ
Նիկոդայոս Անդրասալիտես, վանական - 117, 126
Նիկոդայոս Արտակաս - 451
Նիկոդայոս Արտավազդ Ռարդաս (Ռավդաս) Չմյուռնացի, մաթեմատիկոս - 79, 451, 551
Նիկոդայոս Բուլդար Խրիստիոս, պատրիկ - 461, 464
Նիկոդայոս Գ Խրիստոբերգոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 90
Նիկոդայոս Թոռնիկ, զորավար - 288, 311, 312, 324, 452, տե՛ս Νικόλαος ὁ Τορνίκης
Նիկոդայոս Կարասիլաս, զորավար - 315
Նիկոդայոս Կոստերծես, զորավար - 318
Նիկոդայոս Միստիկոս (Խորհրդարան), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք - 195, 196, 220, 279, 388
Ս. Նիկոն Մետանոյիտես - 434
Նիփոն, բոզոնիլների առաջնորդ - 309

Շահ-ի-արմեն, «Հայոց արքա», Խլարի իշխան - 297, տե՛ս Ամիր-Միրան
Շահնագարյանց Կ. - 418
Շահնշահ, Չորսվանեղի որդի - 296-299
Շահրիամ, Ռեսային քաղաքի կառավարիչ - 108, 109
Շահումյան Ա. Բ. - 18
Շամիրամ, քազուհի - 41
Շանդրովսկայա Վ. - 574
Շապուհ, Աշոտ Մսակերի եղբայր - 113, 390
Շապուհ, Մմրատ Ա քազավորի եղբայր - 193, 196, 274, 276, 560
Շապուհ Ամատունի - 42
Շապուհ Բագրատունի (Կեղծ Շապուհ), պատմիչ - 23, 25, 31, 269, 276, 277, 331
Շարաշա, բղեշխ - 39
Շահրիամ, զորավար - 108, տե՛ս Մավրիանոս, Միրիամ
Շարիտիրասսուր, անձնանուն - 37
Շարլեման, քազավոր - 532, 578
Շերեկա Խորասանցի, փահլևան - 106
Շերալիբ Վ. - 467
Շիմշիմ, վիպ. - 107
Շիշիլ Մ. - 466
Շիշման, Բուլղարիայի կարծեցյալ արքա - 446, 447
Շյուսթերբե Գ. - 310, 414, 419, 478, 481, 491, 496, 499, 500, 535
Շուեյն Է. - 29, 31, 544,

Չամչյան Մ. - 9, 418, 447, 569, 571
Չիբունի Տ. - 104
Չմշկիկ - 327, 346, 350, 351, 366, 382, 383, 414-416, 421-423, 437, 449, 454, 457, 459, 534, տե՛ս Հովհաննես I Չմշկիկ
Չորոտոնի (Չորոտոնի), Թոռնիկ Վանականի եղբորորդի - 358, 361
Չորսվանեղ, անձնանուն - 407
Չորսվանեղ, Ապուհարրի (Ապուհարպի) բռն - 364, 400, 406
Չորսվանեղ, զորավար († 983 թ.) - 39-47

364, տե՛ս Տարճյարիկ
Չորսվանեղ, էքսկուրիտոս - 357, 358, 361, 362, 363, 364
Չորսվանեղ, Թոռնիկ Մամիկոնյանի որդի - 296, 301
Չորսվանեղ, Թոռնիկ Վանականի հայր - 294, 356, 357, 359, 362, 400, 406, տե՛ս Ջուրբանդիել
Չորսվանեղ, Թոռնիկ Վանականի հոգևոր որդի - 357
Չորսվանեղ, մագիստրոս († 990 թ.), Թոռնիկ Վանականի եղբորորդի - 294, 295, 361, 362, 363, 364, 400, 406, 429, 432, տե՛ս Ջուրբանդիել (Ջուրբալիելս)
Չորսվանեղ, պատրիկ - 395
Չորսվանեղ, Տաճատ Մամիկոնյանի որդի - 299-301
Չորսվանեղ, Վիզեն Մամիկոնյանի որդի († 1165 թ.) - 296-298
Չորսվանեղ - 356, տե՛ս Չորսվանեղ, Թոռնիկ Վանականի հայր

Պազունես, Վասակիոսի եղբայր - 214, 228
Պախի, Քիլենդարի վանական - 469
Պալասանյան Մտ. - 9
Պաժաժես, տե՛ս Տաժաժես (Տաճատ) - 278
Պաժունես, Լիկանդոսի իշխան - 370
Պակուրիան, իշխան - 408, 430
Պանքերիոս Դուկաս, Կոստանդին X Դուկասի ազգական - 95-98
Պանքիա, վիպ. - 84, տե՛ս Սպարիա
Պանկալո, Վասիլ I-ի մայր - 159, 160
Պանկրատիոս (Պանկրատ), անձնանուն - 64, տե՛ս Բագրատ
Պանկրատիոս (Բագրատ), Աշոտի որդի - 292
Պանկրատիոս (Բագրատ), Խալդիկայի իշխան - 294, 363
Պանկրատիոս (Բագրատ), Կրիկորիկիոս Տարճանցու որդի - 265, 281, 282, 290
Պանկրատիոս (Բագրատ), Մմրատ

Մեծի որդի – 375
 Պանկրատիոս (Պանկրատ, Բագրատ) Սկիաստես, աստղաբաշխ – 64
 Պանկրատուկաս (Բագրատուկ) Հայկազն, զորավար – 189
 Պանչենկո Բ. Ա. – 5
 Պասքալիոս Կրիմիտես, պրոտոսպարաբ, ստրատեգոս – 286-289, 311
 Պավլոս Բորոս, մագիստրոս – 434
 Պավսանիաս, աշխարհագիր – 545
 Պատկանյան Զ. – 217
 Պատրիկ, ճարտարապետ – 59
 Պատլինոս, պալատական – 549
 Պեզասոս, առասպ. – 133
 Պետերս Պ. – 8, 346, 356, 357, 410, 533, 539, 540, 578
 Պետրոնաս Մամիկոնյան – 52, 86, 94, 145, 160,
 Պետրոնաս Վոյիլաս, պրոտոսպարաբ – 382
 Ս. Պետրոս, առաքյալ – 409
 Պետրոս Ա Գետադարձ, կաթողիկոս – 516, 576
 Պետրոս I, բուլղարների թագավոր – 420, 421, 423, 429, 437, 446, 452-454
 Պետրոս II, բուլղարների թագավոր – 477, տե՛ս Կոստանդին Բողինոս
 Պետրոս, Լազիկայի զորավար – 530, 531
 Պետրոս, վանահայր – 449
 Պետրոս, վեստեսի դատավոր – 235
 Պետրոս, ֆրանկ իշխան – 428
 Պետրոս Բուլղար, դավադիր – 144, 146
 Պետրոս Դելիանոս (Դոլիանոս), արքայազն – 453, 455, 490
 Պետրոս Թոռնիկ – 316, 317
 Պետրոս իշխան, դավադիր – 576
 Պետրոս կյուրոպաղատ, Մորիկի եղբայր – 24
 Պետրոս Միկիլացի, մատենագիր – 67, 552
 Պետրոս (Պետրոնաս) Փոկաս, զորավար – 97, 344, 533-535, 541
 Պետրոսյան Գ. Բ. – 551

Պետրոսրախիս, տրադուլիի եերոս – 97
 Պետևին – 334, տե՛ս Գիլյոմ, Պուտյեի կոմս
 Պերանիոս, արքայազն – 530
 Պերիանդրոս, Կորիմբոսի բռնապետ – 29
 Պերպերյան Հ. – 557, 575, 579
 Պիզոնիտես, իշխան – 485, տե՛ս Պիդավնիտես
 Պիդավնիտես, Եդեսիայի դուքս – 485, տե՛ս Պիզոնիտես
 Պիցցիոս Փ. – 446, 447
 Պդատոն, փիլիսոփա – 72, 73
 Պոթոս Արգիրոս – 231, 232
 Ս. Պոլիկետոս – 75
 Պոլիկետոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք – 327
 Ս. Պողոս, առաքյալ – 93, 395, 409
 Պողոս, կաթողիկոս Մարաշում – 516, 517
 Պողոս, կուրիկուլարիոս – 145
 Պողոս, Մորիկի հայր – 24, տե՛ս Դավիթ, Մորիկի հայր
 Պողոս, վանահայր – 481
 Պոդոս Տարոնացի, մատենագիր – 299, 300, 562
 Պոդոսյան Վ.Ա. – 18, 558, 569
 Պորփյուր, փիլիսոփա – 50
 Պորփյուր(իս), տրադուլիի եերոս – 97, 532, 533, 540, 541
 Պորփյուրիոս, մականուն – 533, տե՛ս Կոստանդին Դուկաս
 Պսելլոս – 95, 314-316, 417, 455, 475, 476, 480, 481, 484, տե՛ս Միքայել Պսելլոս
 Պտղոմեոս (Կղավոնիոս Պտղոմեոս), աշխարհագիր – 72, 73, 482
 Պրեդիմիր, Սամուել արքայի ծոռ – 466
 Պրիսկոս Պանիացի, պատմիչ – 522-524
 Պրոպիլ Վ. – 462
 Պրոկո, փիլիսոփա – 72, 73
 Պրոկոպիոս Կեսարացի, պատմիչ – 38, 99, 528-530, 562

Պրոկոպիոս Կրիմիտես, զորավար – 286, 287
 Պրուսիանոս, անճամուն – 448
 Ջակրուս, պատրիկ – 352, տե՛ս Ժան Պոտտեզ, Հովհաննես Խալդ
 Ջայիս-իբն-Շամամ, ամիրա – 472
 Ջանաշվիլի Մ. Գ. – 348
 Ջոջիկ, անճամուն – 409, տե՛ս Ցիցիկիոս
 Ջոջիկ, իշխան – 408, 409, 444
 Ջուանչեր, Արչիլի որդի – 389
 Ռադոմիր, Սամուել արքայի առասպելական որդի – 465
 Ռադոսլավ, Սամուել արքայի ծոռ – 466
 Ռադվան, Թուրուշ ամիրայի որդի – 417
 Ռամբո Ա. – 12, 13
 Ռայմոն, Տուլուզի և Սեն-ժիլի կոմս – 334
 Ռատ, Լիպարիտի որդի – 397, 398, 412, 413, 566, տե՛ս Հրահատ Լիպարիտյան, Տիլու Դանիշմանդ
 Ռեզել Վ. Է. – 5
 Ռեզվեն, Վրաց թագավոր – 373, 397, տե՛ս Բագրատ (Դավիթ) Հիմար
 Ռեյզկե Ի. – 172, 253
 Ռենտակիոս (Ռենտակես), պրոտովեստիարիոս – 139, 144
 Ռդոն Ե. – 475
 Ռիշար, Բոհեմունդ իշխանի զարմիկ – 334, 335, 342
 Ռոզեն Վ. Ռ. – 6, 402, 413, 436, 474, 479, 487
 Ռուլանդ, վիպ. – 577
 Ռոմանոս, Բուլղարիայի թագավոր – 420-423, 426, 429, 437, 446, 448-450, 452-454, տե՛ս Սիմեոն II
 Ռոմանոս, Լևոն Արգիրոսի որդի – 232
 Ռոմանոս, կայսր, վիպ. – 86, 87, 102
 Ռոմանոս, Սամուել Հայի որդի – 433, տե՛ս Գաբրիել-Ռոմանոս
 Ռոմանոս I Լեկապենոս (Լակապենոս), կայսր – 13, 63, 95, 96, 190, 230-

232, 245, 252, 256, 263-266, 277, 278, 280, 281, 286-288, 290, 302, 310, 326, 327, 350, 370, 371, 376, 381, 390, 561
 Ռոմանոս II, կայսր – 233, 245-247, 249, 285, 288, 366, 414, 415, 419, 420, 428
 Ռոմանոս III Արգիրոս, կայսր – 223, 401, 402, 457, 473, 474
 Ռոմանոս IV Դիոզենես, կայսր – 100, 113, 301, 304, 305, 360, 405, 409, 410, 415-416, 428, 512-515
 Ռոմանոս Դավասենոս, Իբերիայի կատեպան – 471-475, 478-480
 Ռոմանոս Մարոնացի, Ռոմանոս Լեկապենոսի փեսա – 310
 Ռոմանոս Սկլերոս, զորավար – 431
 Ռոմանոս Վոյիլաս, դավադիր – 316
 Ռոմանոս Տարոնացի, Բագրատ Տարոնացու (Իբն-Թոռնիկ) որդի, պատրիկ – 293, 302, 310, 311, 325-329
 Ռուրեն I, իշխանապետ, Կիլիկիայի թագավորական հարստության հիմնադիր – 9, 501-507, 510, 511, 513-516, 576, տե՛ս Ռուպենես
 Ռուրեն III, Կիլիկիայի իշխանապետ – 298
 Ռուդես, Խարանի և Ռոնայի իշխան – 108, 114
 Ռուպենես, ստրատեգոս – 508, 509, 517, 577, տե՛ս Ռուրեն I
 Ռ-Ֆադ-Էս, բյուր ընթերցում – 413, տե՛ս Ջ-Ֆադ-Էս

Մաանեկ, Սամուել արքայի ծոռ – 466
 Մարա Զոնգել, վանահայր – 358, 359
 Մարաս Կ. – 15, 16, 81-83, 87, 89-91, 93, 95-99, 534, 552
 Մաիդ-իբն-ալ-Բադրիկ, Ալեքսանդրիայի պատրիարք – 170, տե՛ս Տակ Եվտիմիոս II
 Մալիբաս, ռատիկան – 476
 Մալիք, Ալադիմի պապ – 300
 Մալսակ, անճամուն – 499, տե՛ս Մահակ

Մախակիս Վախրամիս (Վրախամիս) – 496-498, տե՛ս Իսխակ իբն Բահրամ
Մահակ, անձնանուն – 499, տե՛ս Մախակ
Մահակ, Գազիկ Արծրունու որդի – 42
Մահակ, Մմբատ Մյունիի եղբայր – 201
Մահակ, Վահան Արծրունու որդի – 42
Ս. Մահակ Ա Պարթև, կաթողիկոս – 164, 166-170
Մահակ Գ Չորփորեցի, կաթողիկոս – 165
Մահակ Արծրունի, Վասակ Արծրունու հայր – 42
Մահակ Բագրատունի, Տարոնի իշխան – 171
Մահակ Հանձիթցի, զորավար – 486
Մահակ Սևադա, Աղվանքի իշխան – 202-204, 206, 384
Մահակ Վանանդացի, իշխան – 217, 218
Մամնաս, փախստակ – 224-227, 255, 287
Մամսոն, Աստվածաշնչ. – 100, 137
Մամուել, անձնանուն – 452
Մամուել Անեցի – 191, 412, 448, 502-504, 506, 511-513, 557
Մամուել Հայ, Հայկազն, Կոնստանդ, բուլղարների թագավոր – 9, 401, 418, 421, 423-430, 432-435, 437-455, 457, 459-462, 464-467, 469, 486, 488, 508, 563, 569, 571, 576
Մամուել Հայ, ապստամբ – 459
Մամուել Մամիկոնյան, իշխան – 452
Մայֆ-ալ-Դուլահ (ալ-Դաուլա) Համդանյան, իշխան – 291, 383, 511
Մանասար, Սենեքերիմ թագավորի որդի – 38, 39, տե՛ս Մարասար
Մանասար, վիպ. – 41, 104, 109, 111
Մաջյան ամիրա – 272, 274, տե՛ս Ափշին ամիրա
Մասունցի Դավիթ – 103, 105, 110, 496, 553, տե՛ս Դավիթ Մասունցի
Մասունցի Մեեր – 41
Մարասար, Աստվածաշնչ. – 35-37, 39, տե՛ս Մանասար

Մարգիս, ազատ – 576
Մարգիս Ա Սևանցի, կաթողիկոս – 355, 516
Մարգիս-Աշոտ, Դերենիկ Արծրունու որդի – 270, 271, 274, տե՛ս Աշոտ-Մարգիս
Մարգիսյան Բ. – 485, 493, 494
Մարգիսյան Ն. – 471
Մարվար, վիպ. – 86
Մաքրզյան Ա. Հ. – 124
Մբուկ, ամիրա – 202, 205, 206, 208-210, տե՛ս Նասր ալ Մբուկ, Նասր Մբուկ
Մեբեու, պատմիչ – 41, 42, 48, 108, 156, 544, 553
Մելենտեր (Մանասար), Մանասունի իշխան – 109
Մեն-Մարտեն Ա. – 25, 150, 526, 528
Մենեքերիմ, Աստվածաշնչ. – 34-41, 104
Մենեքերիմ Արծրունի, Վասպուրականի արքա – 258, 395, 416, 481, 484, 513
Մեու (Միյավուշ), քաղաքական գործիչ – 529, 577
Մերգիս, աղանդապետ – 93, տե՛ս Տյուքիկոս
Մերգիս, անձնանուն – 93
Մերվիս Տուլլիս, Հռոմի արքա – 544
Մերվիսաս – 339-341, տե՛ս Հովհաննես Մերվիսաս
Մերուրուզ, Խլաքի իշխան – 109, տե՛ս Հուստին
Միավուս, պատվիրակ – 477
Միվանուս, մականուն – 93, տե՛ս Կոստանդին, աղանդապետ
Միմեոն, աղանդապետ – 93, տե՛ս Տիտոս
Միմեոն, անձնանուն – 452
Միմեոն, Թեոդոս դաստիարակի եղբայր – 290
Միմեոն, պոռտասիկրիտիս – 225
Միմեոն, սենեկասպասավոր – 480
Միմեոն, վիզլայի դրոնգար – 473
Միմեոն I, Բուլղարիայի թագավոր – 63, 119, 189, 212, 215, 230, 272, 279, 286, 287, 457
Միմեոն II, Բուլղարիայի թագավոր –

423, 429, 437, տե՛ս Ռոմանոս, Բուլղարիայի թագավոր
Միմեոն Լոգոթետոս, մատենագիր – 44, 71, 118, 120, 122, 123, 175, 180, 181, 215, 220, 223-226, 230, 231, 279, 284, 550, 556
Միմեոն Փոկաս – 534
Միմովն մոզ, Աստվածաշնչ. – 61
Միմուտես, մականուն – 282
Միմուտես, ներքինի – 262, 282, 283
Միոն, վանահայր – 448
Միոն Մեբաստացի, եպիսկոպոս – 427
Միսիմիոս, մագիստրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք – 431
Սկայորդի, Հայոց թագավոր – 38
Սկիլիցես – 418, 426, 442, 454, 485, 490, 536, 538, 539, տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, պատմիչ
Սկլերոս – 236, 283, 293, 302, 326, 344, 345, 347, 349-351, 369, 423, 426-429, 431, 459, 486, 496-498, 535, 536, 541, տե՛ս Վարդաս Սկլերոս
Մմբատ, անձնանուն – 41, 160, 161, 173
Մմբատ, թոնդրակյան շարժման հիմնադիր – 92
Մմբատ, Վասիլ I-ի եղբայր – 144, 147, 159, 161, 170, 171
Մմբատ, Ուռեայի կառավարիչ – 114
Մմբատ Բագրատունի Բագմահաղթ – 155
Մմբատ Բագրատունի († 958 թ.), Կյուրոպաղատների ճյուղից – 158, 373, 374, 379, 384, 385, 388, 392, 393
Մմբատ Բագրատունի († 988 թ.), Մամփալների ճյուղից – 373, 375, 376, 379-381, տե՛ս Տոմարտոս
Մմբատ Բագրատունի, Վարազ-Տիրոցի որդի – 155, 156
Մմբատ I Բագրատունի, Հայոց թագավոր – 190-197, 199, 201, 202, 205, 215, 262, 268, 270-276, 278, 384, 390, 391, 560, 561
Մմբատ II Բագրատունի, Հայոց թագավոր – 237, 329, 397, 398
Մմբատ հրեա, Բագրատունյաց տոհմի հիմնադիր – 41

Մմբատ Մեծ Բագրատունի († 889 թ.), Մամփալների ճյուղից – 373-375, 380, 390, տե՛ս Σομβάτιος ὁ μέγας
Մմբատ Մյունի, իշխան – 196, 200, 201, 270
Մմբատ Սպարապետ (Գունդստար) – 299, 369, 370, 503, 504, 510, 514
Մմբատ Սպարապետի Շարունակող – 505
Մմբատիս (Մմբատ), ավագ լոգոթետոս – 138-141, 146
Մմբատիս, պատրիկ, Գրիգոր պատրիկի հայր – 509
Մմբատիս (Մմբատ), Լևոն V կայսեր որդի – 41, 161
Մմիմակիս Գ. – 410, 411
Մոկրատես, փիլիսոփա – 72, 73
Մոդոմոն, Աստվածաշնչ. – 194, 253, 255, 560
Մոփի, Դերենիկ Արծրունու կին – 269, 276
Մոֆիա, Միքայել ռեկտորի դուստր – 325, 326
Մոֆիա, Քրիստոփորոսի կին – 278
Մպաթիա, վիպ. – 84, 86, 94, 100, տե՛ս Σπάθια, Պանթիա
Մպերանկի Մ. – 115
Մպրամիկ, Մյսիքար իշխանի մեծ մայր – 414, 415
Մտավրակիոս Պլատիս, կատեպան – 220, 221
Մտեփան Վոխավ, պատմական անձ – 468
Մտեփանե, Թորոս II Ռուբինյանի եղբայր – 507
Մտեփանյան Պ. Գ. – 18
Մտեփանու Ա, Վասիլ I-ի որդի – 168, 177-180, 182, 183, 185, 215
Մտեփանու, Բուլղարիայի կաթոնցյալ արքա – 446
Մտեփանու Ասողիկ – 25, 96, 572, տե՛ս Ասողիկ
Մտեփանու երեք, գրիչ և կազմարար – 357-359
Մտեփանու Լեկապեմոս, Ռոմանոս կայսեր որդի – 245, 266, 311

Ստեփանոս Սեբաստոկրատոր, վարչապետ – 315, 489
Ստեփանոս Տարոնացի Աստղիկ – 418, տե՛ս Աստղիկ
Ստեփանոս Օրբելյան, պատմիչ – 191, 200
Ստիլիանոս, անձնանուն – 28, տե՛ս Սյունի
Ստիլիանոս Հայկազն, զորավար – 123, 124, 126, 452, տե՛ս Zaoutzas, Zautzes
Ստրաբոն, աշխարհագիր – 522
Մրվանձտյանց Գ. – 103, 296, 504, 553
Մուղալիս, զորավար – 95
Մուլեյման, Կարմատների առաջնորդ – 209
Մուլեյման, Նիկեայի իշխան – 477
Մևուկ (Մևիկ), անձնանուն – 28, տե՛ս Mauricius

Վաթար, անձնանուն – 436
Վաթար իբն-Ջաֆար, ամիրա – 436
Վաղիմեր, բուլղարների թագավոր – 119, 120
Վալենտինոս (Վալենտինիանոս) Արշակունի, պատրիկ – 12, 155, 156, 173
Վախտանգ I Գորգասալ, Վրաց թագավոր – 577
Վախրամես, իշխան – 499
Վախուշտի, քառարանագիր – 387
Վահան, անձնանուն – 108, տե՛ս Մաան, Բաանես
Վահան, զորավար – 12, 157, 173
Վահան, Նիկեի եպիսկոպոս – 162, տե՛ս Հովհաննես, Նիկեի միտրոպոլիտ
Վահան, պավլիկյանների աղանդապետ – 94
Վահան, Տարոնի եպիսկոպոս – 160, 162, 174
Վահան Արծրունի, իշխան – 42
Վահան Մամիկոնյան, զորավար – 157
Վահրամ (Վախրամ), անձնանուն – 499

Վահրամ, Հայոց կաթողիկոս – 501
Վահրամ Չուրին, ապստամբ – 27
Վահրամ Ռաբրունի – 504
Վաղարշակ, Հայոց թագավոր – 39
Վաղերիանա, Յափիոսի կին – 525, 526
Վանիճե, Բարսեղ իշխանի դուստր – 296
Վաչե, Դավիթ կյուրոպաղատի զորավար – 411, տե՛ս Վարազվաչե
Վասակ, Աշոտ Բագրատունու պապ – 372, 389
Վասակ, Գեղարքունիքի իշխան – 203, 204
Վասակ, Թոռնիկի որդի – 296, 301, տե՛ս Արուսասթ
Վասակ, Սմբատ Սյունիի եղբայր – 201
Վասակ, Վիգեն Թոռնիկի որդի – 296
Վասակ Արծրունի, Կեսարիայի կառավարիչ – 42
Վասակ Բագրատունի, Վրաց Բագրատունիների նախնի – 389, 569
Վասակ Գեթունի – 202
Վասակ Մամիկոնյան, Դեզիկի իշխան – 289
Վասակ(ես), իշխան, Լևոն VI-ի ժամանակակից – 415, 483, 484, 295, 370
Վասակիոս, Լարիսայի կլեստրարխ – 214
Վասակ(իոս), Լիկանդոսի իշխան – 214, 219, 228
Վասիլ, անձնանուն – 100
Վասիլ I Մակեդոնացի (Հայ, Հայազն), կայսր – 9, 12, 17, 24, 52, 63, 64, 66-68, 70, 75, 79, 92, 93, 96, 100, 105, 111, 116-152, 154, 156, 159-162, 166, 168-173, 175-188, 192, 216, 217, 226, 244, 245, 247, 249, 250, 268, 269, 286, 534, 552, 554-556, 569
Վասիլ II, կայսր – 12, 235, 283, 293, 294, 303, 313, 344, 346, 347, 350-356, 359, 393-397, 400, 406-409, 411-413, 415, 418, 420, 423-435, 437-449, 457, 459-463, 465, 466, 472, 473, 475, 478, 479, 483, 484,

486-488, 492, 508, 509, 511, 533, 535-537, 567, 569, 579
Վասիլ, Բարիի կատեպան – 313
Վասիլ, կայսր, վիպ. – 87
Վասիլ, կուրիկուլարիոս – 226
Վասիլ, Շահնշահի որդի – 298
Վասիլ, ռեկտոր – 145, 147
Վասիլ Ապոկապես, պատրիկ – 401, 404-406, տե՛ս Ապոկապես
Վասիլ Արզիրոս, ստրատեգոս – 313
Վասիլ Բուզիանոս, կատեպան – 313, տե՛ս Աբալանտի պատրիկ
Վասիլ Գլաբաս, պաշտոնյա – 434
Վասիլ Դիգենիս Ալրիտաս – 86, 88, 100, 102, 103, 115, տե՛ս Դիգենիս Ալրիտաս
Վասիլ Թեոդորոկանոս, Լոմբարդիայի կատեպան – 488-492, 508
Վասիլ Լեկապենոս (Նոթոս), պարակիմոնենոս – 262, 266, 567
Վասիլ Կամատերոս, հետերիարքոս – 225, 287
Վասիլ Մեսարոդոսիտես – 313
Վասիլ Մյսիթար (Մախետար), Մելիտենի և Լիկանդոսի կատեպան – 233, 235, 236, 414-416
Վասիլ Պետեյմոս (Պետեյմակես), պարակիմոնենոս – 284, 285, 288, 350
Վասիլ Վանական – 373, 374, տե՛ս Ատրներսես († 945 թ.)
Վասիլակես (Վասիլակիոս), πρωτοπρόεδρος – 316, 317, տե՛ս Վարլակիոս
Վասիլիսկիանոս, պատրիկ – 143-145
Վասիլև Ա. Ա. – 5, 7, 418, 535, 539
Վասիլևսկի Վ. Գ. – 5, 6, 424, 443, 508, 509
Վատզինակես, զորավար – 405
Վաթրազ, իշխան – 11
Վարազվաչե, Թեղատ պատրիկի զարմիկ – 409-411, տե՛ս Վարազվաչե, պրոտոսպարաբ
Վարազվաչե, Թոռնիկ Վանականի եղբայր – 359-362, 364, 365, տե՛ս Հովհաննես Վարազվաչե, Վաչե

Վարազվաչե, պրոտոսպարաբ – 404, 407, 409, 411
Վարազ-Տիրոց Բագրատունի, ստրատեգոս – 155, 156, 158
Վարազ-Տիրոց, Վարազ-Տիրոց ստրատեգոսի պապ – 158
Վարազտիրոց Բագրատունի, զորավար – 17
Վարդ, անձնանուն – 123, տե՛ս Վարդաս
Վարդ, Նիկեիոր Ռ կայսեր եղբորորդի – 292, տե՛ս Վարդաս Փոկաս, ապստամբ
Վարդ Վանանդացի – 217, տե՛ս Մլեն
Վարդաբեկ, իշխան – 108, տե՛ս Բուզիանի, Վարդիկ Ալցնիկ
Վարդազարյան Օ. Ս. – 18, 19, 543, 548, 577, 578
Վարդան, գրիչ – 299
Վարդան Արևելցի, պատմիչ – 160, 162, 170, 171, 296, 297, 379, 389, 390, 396, 504, 511, 512, 574
Վարդան «Թուրք» (Մամիկոնյա՞ն), զորավար – 41, 547
Վարդան Կարմեցի, գրիչ – 299
Վարդան Մամիկոնյան, զորավար – 157
Վարդան մոնոստրատեգոս, կայսր – 12, 67, 173
Վարդան-Փիլիպպիկոս, անձնանուն – 12, 451, տե՛ս Փիլիպպիկոս-Վարդան
Վարդաս, անձնանուն – 123, 533, տե՛ս Վարդ
Վարդ(աս), Լևոն V-ի հայր – 41, 64, 67, 68, 161, 546
Վարդաս, Լևոն V-ի զարմիկ – 42, 161
Վարդաս, Լևոն V-ի որդի – 41
Վարդաս, Կոստանդին Լիպսի որդի – 285, 288
Վարդաս, Կորդիկեսի որդի – 119, 121-123, 159
Վարդաս, պատրիկ – 159
Վարդաս, Վասիլ I-ի եղբայր – 147
Վարդաս, Վասիլ I-ի որդի – 161
Վարդաս, Վասիլ ռեկտորի հայր – 147
Վարդ(աս) Մամիկոնյան, կեսար – 9,

12, 52, 53, 56, 68, 70, 71, 86, 126, 127, 129, 130, 132-134, 136-142, 144-146, 150, 160, 169, 172, 173, 179, 184, 555

Վարդաս Պլատիպոս (Պլատիպոս), ստրատեգոս - 287, տե՛ս Թաբուլ

Վարդաս Սկլերոս, զորավար - 31, 97, 141, 171, 293, 302, 312, 326, 344, 345, 347, 350, 385, 392, 408, 426, 431, 486, 496-498, 535-537, 541, 567

Վարդաս Վոյիլաս, զորավար - 232, 280

Վարդաս Փոկաս, կեսար - 234, 312, 344, 345, 533

Վարդաս Փոկաս, Եկեկտորոս II կայսեր որդի - 534

Վարդաս Փոկաս, ապստամբ - 97, 293, 294, 302, 344-346, 349-352, 354, 356, 359, 363, 364, 370, 386, 392, 393, 408, 424, 426, 428, 431, 486, 511, 533-537, 541, 567, տե՛ս Փակաճ

Վարդաս Քսերոս, պրեֆեկտ - 308

Վարդիկ Ակնիկ, իշխան - 108, տե՛ս Բուզինեկ, Վարդաբեկ

Վարդիտրախիլոս, ժողովրդական երգի հերոս - 97, 532, 533

Վարդակիոս, πρωτοπρόεδρος - 317, տե՛ս Վասիլակես

Վարմաս (աղավաղվ. Վարդաս), վիպ. - 97, 532, 533, տե՛ս Βάρμας

Վեզեն - 299, տե՛ս Վիզեն Մամիկոնյան

Վելլ Գ. - 291

Վերետրագնա, անձնանուն - 499

Վիզեն, վիպ. - 107

Վիզեն Մամիկոնյան, Մասունի իշխան - 299, տե՛ս Վեզեն

Վիզեն Զորավանեկ, Մասունի իշխան - 113, 296, 297

Վլադիմիր, Յարոսլավի որդի - 489

Ս. Վլադիմիր, նահատակ - 464-469, տե՛ս Հովհաննես-Վլադիմիր

Վլադիմիր, Մամունեի ազգական - 443, 453, 462-464

Վլադիմիր Մեծ, իշխան - 427

Վլադիսլավ, Ահարոն Կոնստանդինի որդի - 443-445, 465

Վոզոս Ա. - 176, 178, 181-183, 188, 239, 247, 250-254, 258

Վոյիլաս, ստրատեգոս - 279

Վոան, անձնանուն - 499

Տ. Ա. Ե. - 568

Տարաբի (Արու Ջաֆար Մուհամեդ իբն Ջաբիր առ-Տարաբի), պատմիչ - 170

Տաճատ (Տաճատես), անձնանուն - 279

Տաճատ (Տաճատես), ապստամբ - 232, 279, 280

Տաճատ Անձևազի, զորավար - 68, 158

Տաճատ Մամիկոնյան, Տարոնի իշխան - 299, 300, 301

Տամես, ուզբերի առաջնորդ - 82

Տանեսման - 332, տե՛ս Դանիշմանդ

Տանկրեդ, Անտիոքի իշխան - 335

Տասնապետյան Հր. - 19

Տարճյարիկ, վրաց արքա - 354

Տարոնացի, մագիստրոս - 302

Տարոնի իշխանուհի, Բագարատի քույր - 111

Տարոնիտես, մականուն - 282, 302, տե՛ս Տարոնացի

Տարսոնացի, վիպ. - 86, տե՛ս Մուսուր Տարսոնացի

Տարուն, Մերուրդ իշխանի դուստր - 109-111

Տեյրոնես, զորավար - 457

Տեր-Պետրոսյան Լ. - 576, 577

Տեր-Մահակյան Կ. - 9, 21, 166

Տեր-Վարդանյան Գ. - 573

Տերսյե Ը. - 365

Տիրեդիոս (Տիրեր) II Կոստանդինոս (Flavius Tiberius Constantinus Augustus), կայսր - 21-25, 543, 544

Տիգրան II Մեծ - 40

Տիլու Դանիշմանդ - 566, տե՛ս Հրահատ (Ռատ) Լիպարիտյան

Տիմոթե, մետրոպոլիտ - 399

Տիմոթես, Աստվածաշնչ. - 93, 550

Տիմոթես, մականուն - 93, տե՛ս Գե-

մեսիոս, աղանդապետ

Տիտոս, Աստվածաշնչ. - 93

Տիտոս, մականուն - 93, տե՛ս Միմեոն, աղանդապետ

Տիտոս Լիվիոս - 29

Տյուքիկոս, Աստվածաշնչ. - 93

Տյուքիկոս, գիտնական - 77, 78

Տյուքիկոս, մականուն - 93, տե՛ս Մերգիոս, աղանդապետ

Տոբարաս, անձնանուն - 146, տե՛ս Կոստանդին Տոբարաս

Տոբարիս, իմաստուն սկյութ - 146

Տրայանոս, Անդրոնիկոս Դուկասի աներեսայր - 455

Տրդատ III, Հայոց բազավոր - 149, 152, 160, 451

Տրդատ (Տրդատես), Արտավազդ ապստամբի քեռորդի - 156, 169

Տրոփոնիոս, առասպ. - 65

Տուլրի, սելջուկների զորավար - 404

Տուրնիխիոս (Թոռնիկ), կատեպան - 313

Ցանցես, անձնանուն 123

Ցանցես - 123, տե՛ս Մտիլիանոս

Ցանցես, Մտիլիանոսի որդի - 123

Ցանցես, ստրատեգոս - 119-124, 159

Ցափիոս, լազերի արքա - 525-531

Ցինցուլուկ, անձնանուն - 114

Ցինցուլուկ, Բրանցուլայի զորավար - 114

Ցինցուլուկ, Լավոդիկեայի կառավարիչ - 114, տե՛ս Անդրոնիկոս Ցինցուլուկ

Ցիցիկիոս, անձնանուն - 409, տե՛ս Ջոջիկ

Ցիցիկիոս, Թևդատի որդի - 409

Ցիցիկիոս (Ջոջիկ), զորավար - 444

Ցուկերման Կ. - 579

Ուրայդ-Ալլահ, Անտիոքի կառավարիչ - 459

Ուրեյդ-Ուլլահ, կեղծ մահդի - 277

Ուսամա, մատենագիր - 514

Ուսպենսկի Ֆ. Ի. - 5, 563

Փամպուկյան Ե. - 19

Փավստոս Բուզանդ - 31, 156, 157, 167, 452, 546

Փարասման (Փարասմատիկ) Ապոկապես, վեստես - 405

Փարեսման Ապոկապես, պարետ - 405

Փերիզ, անձնանուն - 407, տե՛ս Օփերս Փերոս

Փերս, Ջոջիկի որդի - 408, 409, 411, 413

Փերսես, իբերացի իշխան - 430

Փիլագոս, սարկավազ - 77

Փիլարոս (Փիլարետ) Վարաժմունի (Վրայսամիոս) - 296, 405, 416, 482, 483, 495, 496, 500, 515-517, 566, 574, 575

Փիլիպպիկոս հռոմեացի, Մորիկի քրոջ ամուսին - 27

Փիլիպպիկոս Վարդան, կայսր - 12, 173, 451

Փիլիպպոս Մակեդոնացի, բազավոր - 152

Փիլոթես, օրենսգետ - 247-250, 283

Փոկաս, տե՛ս Վարդաս Փոկաս

Փոկաս, ազգանուն - 539, 543

Փոտ, պատրիարք - 63, 65, 75, 76, 124, 138, 142, 148, 149-152, 161, 162, 165, 166, 169, 172, 173, 177, 179, 551

Փոտինոս (Փոտիոս), դիսիպուսոս - 493

Փոտինոս, Պլատիպոսի որդի, զորավար - 287, տե՛ս Փատեյոճ օ տոϋ Πλατυπόδη

Փոկատոս, իբերացի իշխան - 430

Քանարանգես, զորավար - 11

Քասունի Եղիա (Կոնստանդինացի) - 574

Քասունի Երվանդ - 576

Քենալ-ադ-Դին (Քամալ-ադ-Դին), պատմիչ - 364, 511, 402

Քեյ-Ղալադ - 223, 227, տե՛ս Անմադ իբն Քեյ-Ղալադ, զորավար

Քոռ Գուսան, «Մասունցի Դավիթ» պոեմի հերոս - 107, տե՛ս Կուսան

βεστιάριος - 309, υπ'ὸν Γρηγορίου
Σωφροσύνης, υφ'ἡγεμονίας
Γωτερέως (Γωτερέως), υφ'ἡγεμονίας
αρχαίου - 317

Δαβίδ ὁ κουροπαλάτης - 346, 462,

υπ'ὸν Γαβριήλ ἡγεμονίας

Δαβίδ ὁ μάγιστρος - 377, 378

Δαβίδ ὁ μέγας - 377, 378, υπ'ὸν Γαβριήλ
Υἱὸς

Δαβίδ ὁ μόμπαλις - 375, υπ'ὸν Γαβριήλ
Υἱὸς, υφ'ἡγεμονίας

Δαλασσηνός - 474, υπ'ὸν Ἰουστινιανῶν
ἡγεμονίας

Δαλασσηνός (Δαλασίνος), υφ'ἡγεμονίας
- 483

Δημήτριος Βραχάμιος, βέστης καὶ
στρατηγός - 499

Δαμιανός Δαλασσηνός - 477, υπ'ὸν
Γαβριήλ ἡγεμονίας ἡγεμονίας, υφ'ἡγεμονίας

Δημήτριος Τορνίκης ὁ Κομνηνός -
321

Δημήτριος Τορνίκης, μεσάζων - 318,
563, 564

Διαβατηνός, - 405, υπ'ὸν Γεωργίου
ἡγεμονίας, υφ'ἡγεμονίας

Διγενής - 81, 88, 102 υπ'ὸν Βασίλειος
Διγενής Ἀκριτας

Δίστρος, comes - 457

Δούκισσα - 84, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Εἰρήνη ἡ τοῦ Γρηγορίου Ταρωνίτου -
325

Ἐλένη ἡ τοῦ Μιχαήλ - 325

Ἐλπίδιος Βραχάμιος - 500

Εὐδοκία Ἰγγερίνη (Ἰγγερός) - 178,
υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Εὐδοκία Ταρωνίτισσα, προέδρισα -
310, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας, υφ'ἡγεμονίας

Εὐστάθιος Ἀργυρός (ὁ τοῦ Ἀργυ-
ροῦ), πατρικίος - 221, 222, 228

Ζαούτζης - 123, υπ'ὸν Στυλιανός

Ζουρβανέλης, υφ'ἡγεμονίας - 381

Ζουρβανίτης, Ζουρβανέλης - 362, 364,
υπ'ὸν Ζηνοβίου ἡγεμονίας, υφ'ἡγεμονίας

Θεοδόσιος μέγας - 165, υπ'ὸν Θεοφάνη
ἡγεμονίας

Θεοδόσιος μικρός - 165, υπ'ὸν Θεοφάνη
ἡγεμονίας

Θεοδώρα, ἡγεμονία - 462

Θεοδωρίτος - 462, υπ'ὸν Θεοφάνη ἡγεμονίας,
υφ'ἡγεμονίας

Θεοδωροκάνος πατρικίος - 486, 487

Θεόδωρος, ὁ ἅγιος - 499, υπ'ὸν Ἰωάννου
ἡγεμονίας

Θεόδωρος (Θεοδόσιος), πρωτοβεστιά-
ριος - 215

Θεόδωρος Χρυσήλιος - 461

Θεοφάνης - 474, υπ'ὸν Θεοφάνη ἡγεμονίας,
υφ'ἡγεμονίας

Θεοφύλακτος, ὁ τοῦ Δαμιανοῦ τοῦ
Δαλασσηνοῦ - 472

Θεοφύλακτος Ἀβαστακ(τ)ος - 96

Θεοφύλακτος Ἀχρίδος - 566

Θεοφύλακτος Δαλασσηνός - 475

Θεοφύλακτος Ταρωνίτης - 325

Θεΰδατος ὁ Ἰβηρ - 408, 409, υπ'ὸν
Φεΰδατος

Θεωφανώ, ἡ τοῦ Ἰωάννου Παρασκευά-
στου - 325

Θεωφανώ ἡ τῆς Ἀγάθης - 325

Ἰάννης - 294, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Ἰγγερός, υφ'ἡγεμονίας - 216

Ἰγγερίνα, υφ'ἡγεμονίας - 178, 216

Ἰγνάτιος ὁ πατριάρχης - 180

Ἰησοῦς Χριστός - 165, 179

Ἰσαάκ - 161, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Ἰσαάκιος ὁ βασιλεὺς - 319

Ἰωάννης - 475, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Ἰωάννης - 474, 476, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας,
υφ'ἡγεμονίας

Ἰωάννης Λαζαρόπουλος - 562

Ἰωάννης Κουρκούας - 280

Ἰωάννης ὁ βασιλεὺς - 321, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Ἰωάννης ὁ στρατιάρχης - 230, 231

Ἰωάννης Σέρβλιας - 339

Ἰωάννης ὁ τοῦ Δυρραχίου δούξ - 340

Ἰωάννης Ταρωνίτης - 307, 308

Ἰωάννης Ταρωνίτης, κουροπαλάτης
- 310, 311, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Ἰωάννης Χάλδος - 432

Ἰωάννης Παρασκευάστου ὁ πρωτοσ-
παθάριος - 325

Ἰωάννης Τζιμισκῆς - 422, 497, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Καβαλλίνος - 28, υφ'ἡγεμονίας

Κακίκιος, υφ'ἡγεμονίας - 486, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Καλλωνάς (Καμνίτζης, Καμινάς) -
226, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Καρῶνης, Καρόης - 84, 85

Κιστρινίτης, υφ'ἡγεμονίας - 435,
436

Κλιτσιασθλάν - 477, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κομητόπουλος, υφ'ἡγεμονίας - 455, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κοπρώνυμος, υφ'ἡγεμονίας - 28, 29,
υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας [«Θρησκεία»],
υφ'ἡγεμονίας

Κουλέπι - 459, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κουρκένιος ὁ Ἰβηρ, μάγιστρος - 375,
376, 378, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κουρτίκης (Κουρτίκιος), υφ'ἡγεμονίας -
417

Κουρτίκης ὁ Ἀρμένιος - 228

Κρικορίκιος, υφ'ἡγεμονίας - 486, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κρινίτης (Κρηνίτης, Κρηνήτης), υφ'ἡγεμονίας - 289

Κρινίτης - 288, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κρούβος - 122, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κωνσταντίνος, υφ'ἡγεμονίας - 28, υπ'ὸν
Καβαλλίνος

Κωνσταντίνος V, υφ'ἡγεμονίας - 28

Κωνσταντίνος, ὁ τῆς Βερροίας δούξ -
340

Κωνσταντίνος αὐτοκράτωρ - 266, υπ'ὸν
Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κωνσταντίνος Δαλασσηνός Δούκας -
478, 480

Κωνσταντίνος Δούκας - 84

Κωνσταντίνος Θεοδωροκάνος, ὁ
πρόεδρος - 491, 492

Κωνσταντίνος Κομνηνός ὁ Τορνίκης -
323, 564, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας ἡγεμονίας († 1206 π., υφ'ἡγεμονίας)

Κωνσταντίνος Λίβης (Λίβας, ὁ τοῦ
Λίβος) - 284, 285, υπ'ὸν Ἰωάννου ἡγεμονίας

Κωνσταντίνος ὁ πρωτοσπαθάριος -
283

Κωνσταντίνος Ῥαδηνός ὁ πρωτοσ-
παθάριος - 325

Κωνσταντίνος Τορνίκης, ἑπαρχος -
318, 320, 322, 564

Κωνσταντόπουλος Κ. - 451

Λάμπρος Σ. Π. - 563

Λάσκαρις, βασιλεὺς - 318, 564

Λέων, ἅγιος - 121

Λέων, ὁ βασιλεὺς - 34, υπ'ὸν Ἰωάννου V

Λέων, ὁ βασιλεὺς - 34, 178, 179, 215,
υπ'ὸν Ἰωάννου VI

Λέων Διαβατηνός - 485

Λέων ἐκ τῆς Ἀδριανουπόλεως - 314

Λέων Κατακαλός - 215

Λέων Λεπενδρηνός - 402

Λέων Φώκας ὁ δομειστικός τῶν
σχολῶν - 230, 231
Λιπαρίτης, ἀρχιστράτηγος - 412, 413

Μαλακηνός - 434, ὑπὲρ Ὑμνησίου
Μανουήλ, ἅγιος - 121
Μαχητάρης, κατέπανος - 233
Μαχιτάρ, κατέπανος - 414
Μαχιτάρης - 416, ὑπὲρ Ὑμνησίου, Ὁμο-
φρητισμοῦ ὑπερῶν ὑμνηστικῶν ἡμε-
ρηστικῶν
Μαχίταριος, ψαλιῶν ἡρωϊστικῶν - 417
Μελισσηνός - 425, ὑπὲρ Ἑλλάδος Ὑμνη-
σίου
Μιροσθλάβη - 460
Μελίας (Μελίνας, Μελίας) - 230, 233,
234
Μιχαήλ Ἀκομινάτος - 563
Μιχαήλ βασιλεὺς - 178, 184, ὑπὲρ
Ἑρμῶν III
Μιχαήλ Ἀγγούρης - 216
Μιχαήλ Βούλγαρος - 120
Μιχαήλ Κομνηνός - 321, ὑπὲρ Ἑρμῶν
Ἐπισημοῦ
Μιχαήλ ὁ ἐξαδελφὸς τοῦ Δουκὸς - 231
Μιχαήλ ὁ ῥαϊκτωρ, μάγιστρος - 325
Μιχαήλ Ταρωνίτης - 306
Μουσελάμ (Μουσελε) - 84, 90, 287,
ὑπὲρ Ἑρμῶν Ἐπισημοῦ
Μουσοῦρ ὁ Ταρσίτης - 85
Μούρηρς ὁ Καρόης - 85, ὑπὲρ
Μουσοῦρ ὁ Ταρσίτης, Καρόης
Μουσις - 425, ὑπὲρ Ἑρμῶν Ἐπισημοῦ
ἡμερηστικῶν

Νικηφόρος - 97, 532, ὑπὲρ Ἑρμῶν
II Φηλαίου, ὡς Ἑρμῶν Φη-
λαίου Ἐπισημοῦ
Νικήτας ὁ ἐκ Πισιδίας - 480
Νικήτας Μαχιτάρ - 414
Νικήτας Τορνίκης - 323

Νικηφόρος Ξιφίας, πρωτοσπαθάριος
- 487
Νικηφόρος ὁ Οὐρανός, ὁ μάγιστρος -
433
Νικόλαος Ἀνδροσαλίτης, προσμονά-
ριος - 117
Νικόλαος Ἀρταβάζδος, ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν - 451
Νικόλαος ὁ Βούλγαρος, ὁ Χρυσήλιος -
461
Νικόλαος Τορνίκης - 311
Νικόλαος ὁ τοῦ Λέοντος - 231
Νικουλίτζα - 428, ὑπὲρ Ἑρμῶν
(983-986)

Ξιφίας - 472, 487, ὑπὲρ Νικηφόρος ὁ
Ξιφίας

Ὁράτιος ὁ Λιπαρίτης - 412

Παγκαλῶ, ἡ μήτηρ Βασιλείου - 159,
ὑπὲρ Ἑλλάδος, ὑμνηστικῶν I-ῆ ἡμερη-
στικῶν
Παγκράτιος (Παγκράτειας) - 293, 363,
ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν (Ἑλλάδος),
ὑμνηστικῶν ἡμερηστικῶν
Παγκράτιος Ταρωνίτης, πατρίκιος -
325
Παγκατοῦκας ὁ Ἀρμένης - 189
Πακουριανός - 408
Πασχάλιος ὁ Κρηνίτης - 287, 288,
Περάνιος - 530, ὑπὲρ Ἑλλάδος,
ὑμνηστικῶν
Πέτρος Τορνίκιος - 316
Πετροτράχλος - 537, 541, ὑπὲρ
Ἑλλάδος Φηλαίου
Πηγονίτης, ἄρχων - 485
Πλατυπόδης (Πλατυπούς) - 287, ὑπὲρ
Ἑλλάδος, ὑμνηστικῶν
Πόθος ὁ τοῦ Ἀργυροῦ - 231, 232
Πορφυρογεννητός - 288, ὑπὲρ Ἑλλάδος
ὑμνηστικῶν VII Ἑρμῶν ὑμνηστικῶν

Ῥιψιμή - 451, ὑπὲρ Ἑλλάδος, ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Ῥουπένης - 508
Ῥωμανός - 426, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν
Ῥωμανός ὁ βασιλεὺς - 280, ὑπὲρ Ἑλλάδος
ὑμνηστικῶν I Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν
Ῥωμανός ὁ Δαλασινός - 471, 474
Ῥωμανός Ταρωνίτης, ὁ πατρίκιος -
302

Σαλίβας - 476
Σαμουήλ - 426, 460, 462, 508, ὑπὲρ
Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν
Σαπωνίτης - 329, ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν
Σαρασάρος - 35
Σαχάκιος Βραχάμιος, ὑμνηστικῶν - 496,
497
Σελευκάρος - 547
Σεναχηρεῖμ - 33
Σιασοῦς - 477, ὑπὲρ Ἑλλάδος
Σινούτης (Σιουνίτης, Σουνίτης) - 282,
289, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν
Σκισατής - 65, 550, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Σκληρός - 350
Σοφία ἡ τοῦ Μιχαήλ - 325
Σπάθια - 84, ὑπὲρ Ἑλλάδος
Σπονδύλης - 480, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν
Σταχειρίτης - 308, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Στέφανος, ὑπερῶν ὑμνηστικῶν - 489
Στυλιανός - 123, ὑπὲρ Ζαούτζης
Συμβάτιος - 147, ὑπὲρ Ἑλλάδος, ὑμνη-
στικῶν I-ῆ ἡμερηστικῶν
Συμβάτιος (Συμπάτιος) ὁ μέγας - 375,
ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν
Συμεών, ὑμνηστικῶν - 189

Τὰ Νεσμάν - 332, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν
Ταζάτης (Σαδάτης) ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
42

Ταμής (Ταμής), ἔξαρχος - 317
Ταριβήνας, comes - 456
Ταρωνίτης - 329, 331, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν
Ταρωνίτης ὁ μάγιστρος - 261, ὑπὲρ
Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν
Ταρωνιτόπουλος δοῦξ Ἑλλάδος - 332
Ταυτούκας, ὑμνηστικῶν - 486, ὑπὲρ
Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν
Τζαβούχη, ὑμνηστικῶν - 79, ὑπὲρ Ἑλλάδος
ὑμνηστικῶν
Τζαβούχη - 79, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Τζάντζης, ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν - 279
Τζιτζίκιος, ὁ τοῦ Θεοδάτου - 409
Τζιτζιουλούκης - 114, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνη-
στικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Τζουρβανέλης (Τζουρβαλέλης) - 293,
363, ὑπὲρ Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν
Τορνίκιος Κοντολέων, πρωτοσπαθά-
ριος - 313
Τορνίκης, μέγας λογοθέτης - 564
Τορνίκης, σύγκελλος - 362
Τορνίκης Κομνηνός - 322, 323, ὑπὲρ
Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν
Τορνίκιος Κοτέρτζης - 317

Φαρεσμάνης (Φαρασμάτιος, Φαρε-
σμάνιος) ὁ Ἀποκάπης - 405
Φέρσης, ὑμνηστικῶν - 407, ὑπὲρ Ἑλλάδος
ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνηστικῶν
Φέρσης, ὁ πατρίκιος - 408
Φευδάτος - 408, 409, ὑπὲρ Θεοδάτου ὁ
Ἰβηρ
Φωκάς - 293, 346, 350, 363, ὑπὲρ
Ἑλλάδος ὑμνηστικῶν ὑπερῶν ὑμνη-
στικῶν
Φωτεινός ὁ τοῦ Πλατυπόδη, Πλατυ-
πούς - 287
Φώτιος - 179

Χάλδος Τζιφενάρτης - 555
Κατατούριος, ἀνάδωμνις - 123, ἡνὶ
Ἰωαννηνῆ
Κατζύκη - 79, ἡνὶ Φηραῖ Ἰωαηλῆ
Χριστός, ἡνὶ Ἰησοῦς Χριστός

Abulfarage, Bar Hebraeus - 513
Acropolites - 318, 321, 322, ἡνὶ Georgius Acropolites
Adontz N. - 8, 215, 327, 384, 452, 550, 554, 559, 561, 565-568, 570, 572-575
Adramelos - 36
Al-Makin (El-Macine) G. - 418
Albert d'Aix - 335, 336
Amedroz H. F. - 291
Ammianus Marcellinus - 546
Anna Komnena - 114
Argiros, frater Leonis - 312
Armenopolos, qnrwawr - 466, ἡνὶ Ὑρ-
ῦβνῆνιη
Ašot Erkat - 215, 384, 557
Attaliates, ἡνὶ Michael Attaliates
(Attalioes) - 314, 317, 405, 442, 490, 491

Bahram, ἀνάδωμνις - 499
Banescu N. - 317
Basil (Basile) I - 179, 554, 556, 563
Basile II - 419
Basile Digénis Akritas - 81
Basilus, catepanus Marsedonici - 312
Basilus Bugianus, catepanus, Abalanti patricius - 312
Beclas - 149, 150, 180
Bekker I. - 214, 215, 220, 376, 400
Beševliev V. - 457
Bidez J. - 174
Boor C. de - 543
Boulangier F. - 182

Χρυσήλιος [«Ἰωηβ ἡρῶ»], ἀνάδω-
μνις - 459, 461
Χρυσόχειρος, [«Ἰωηβ ἄβηρ»], ἀνάδω-
μνις - 459
Χρυσόχερπος - 84

Bréhier L. - 172, 403, 561, 570
Brosset M. - 194, 278, 300, 317, 359, 373, 384, 385, 388, 389, 391, 392, 396, 397, 399, 412, 413, 480, 538
Bryennius (Nicephorus Bryennius) - 304, 316, 455, 475
Buckler G. - 341, 534
Bury J.B. - 33, 120, 122, 133, 139, 142, 147, 150, 161, 245, 458

Cantacuzenus (Ioannes Cantacuzenus) - 322

Capasso B. - 29, 544
Carolus Magnus - 578
Cedrenus (Georgius Cedrenus) - 90, 141, 180, 222, 233, 255, 258, 288, 292, 302, 303, 311, 313, 340, 345, 346, 350, 400-404, 408-412, 416, 420-423, 425, 426, 430-433, 435, 437, 439, 440, 442-445, 448, 453, 454, 456, 458, 460-462, 464, 467, 468, 472-476, 480, 484-490, 496, 498, 508, 536, 560

Chabot J.A. - 26, 193, 229, 288, 296, 308, 416, 482, 507

Charanis P. - 574
Charlemagne - 578, ἡνὶ Carolus Magnus
Christensen A. - 577

Cinnamus (Ioannes Cinnamus) - 317, 563
Comitopoulos - 457, ἡνὶ Ὑνῆνιη
Condoleo, catepanus - 312
Constantin (Méthode) - 174
Constantinus, Leonis discipulus - 73, 74
Constantinus Porphyrogenitus - 213, 214,

219-221, 228, 232, 376
Constantinus (Constantin, Constantine) V - 28, 29, 30, 543, 545
Constantin VII Porphyrogénète - 12, 559
Cornelius Tacitus - 546
Corsara (Corsala) - 469
Cumont F. - 132
Curcuas, catepanus - 312
Cylaces (Gylaces) - 156, 157

Dardel, Jean - 507
Dédéyan G. - 576
Délehayé H. - 284, 285,
Der-Nersessian S. - 555
Diehl Ch. - 6
Digénis Akritas - 81, 98, 533, 551
Diocleas - 467
Ducange (Du Cange) Ch. Du Fresne - 309, 551, 563
Dulaurier Ed. - 270, 366, 367, 575
Dvornik F. - 174

Ebersolt J. - 310
Erpenius Th. - 418
Esbroeck M. van - 548
Euthymius, sanctus - 123
Eusebius Caesariensis - 36
Evagrius - 26
Etienne Asolik de Taron - 217

Fallmerayer J.Ph. - 341
Farlati D. - 447
Finetti B. - 339
Finlay G. - 403, 570
Flavius Tiberius Constantinus Augustus - 543
Freitag G.W. - 291

Garitte G. - 555
Gautier P. - 566

Gay J. - 313, 563
Gelzer H. - 448, 547
Genesis (Iosephus Genesis) - 28, 34, 60, 92, 117, 122, 126, 130, 133, 135, 136, 146, 547, 555
S. Georges l'Hagiorite - 409
Georges Maniakès - 403, 570
Georgius Cedrenus - 90, 141, 180, 222, 233, 255, 258, 288, 292, 302, 303, 311, 313, 340, 345, 346, 350, 400-404, 408-412, 416, 420-423, 425, 426, 430-433, 435, 437, 439, 440, 442-445, 448, 453, 454, 456, 458, 460-462, 464, 467, 468, 472-476, 480, 484-490, 496, 498, 508, 536
Georgius Cyprius - 547
Georgus Monachus Continuatus - 33, 126, 178
Georgius Monachus, Hamartolus - 96, 117, 120, 215, 221, 272, 278, 279, 281, 458, 549, 560
Gero S. - 545, 546
Gibbon E. - 571
Glotz G. - 447
Ōnptrz - 294, ἡνὶ Ἰωηβ Ἰνῆνιη
Goubert P. - 544
Grégoire de Nazianze - 182
Grégoire H. - 136, 154, 416, 463, 467, 481, 552
Gregoras (Nicephorus Gregoras) - 321, 322
Guillaume de Tyr - 336

Hall H.R.H. - 37
Hase Ch.-B. - 497
Hauaherr J. - 556
Heisenberg Aug. - 323
Hemmer H. - 182
Herodotus - 29
Hofmann K. - 531
Hommel F. - 37
Honigmann E. - 413, 482

Iberidze, Իսիդուրուհի - 281
 Ibn-al Athir - 210
 Ignatius, archiep. - 132, 142, 149
 Ioannes Lydus - 46
 Ioannes Scylitzes - 222
 Isaia, propheta - 550
 Istrin V.M. - 221

Jean Tzimisces - 568
 Jerphanion G. de - 233
 Joannes Cinnamus - 563
 Jorga N. - 29
 Josephus Flavius - 35, 90
 Justi F. - 499, 530
 Justinianus (Justinian, Justinien) - 6, 546
 Justinus, imp. - 526

Karlín-Hayter P. - 560
 Karst J. - 36
 Kasia - 6, 548
 Kekaumenos - 340
 Kemal-ad-Din - 511
 Kleienes - 153, 156-158
 Kobade - 531
 Kratchkovsky I.Yu. - 382, 536
 Krikorikios de Taron - 560
 Krumbacher K. - 6, 323, 548
 Kyriakides S. - 579

Lampros S. P. - 81, 552
 Lamius J. - 338
 Laurent V. - 565, 570
 Laurent J. - 574
 Le Strange G. - 233
 Lobeau C. - 25, 124, 150, 523, 524, 526, 528
 Legrand Em. - 81, 98, 533
 Lejay P. - 182
 Lemerle P. - 551
 Leo, frater Argiro - 312
 Leo, magister - 73, 74, տն'ս ցաւ Լեօ the Wise, Léon le Philosophe

Leo Armenus - 122, 124, 161, տն'ս ցաւ
 Léon V, Leo Imperator
 Leo Bardas - 61, 64
 Leo Diaconus - 345, 420, 421, 425, 497,
 տն'ս Լևն Գ Սարկաւազ
 Leo Grammaticus - 179, 184
 Leo Imperator - 547, տն'ս ցաւ Լեօ V,
 Leo Armenus
 Leo Patiano - 312
 Leo the Wise - 551, տն'ս ցաւ Լեօ,
 magister, Léon le Philosophe
 Léon V - 546, տն'ս ցաւ Լեօ Imperator,
 Leo Armenus
 Léon VI le Sage - 556
 Léon le Philosophe (le Mathématicien) -
 551, տն'ս ցաւ Լեօ, magister, Leo
 the Wise
 Leroy-Molingen A. - 566
 Liutprandus Cremonensis - 560
 Lombard A. - 28, 31
 Lupus Protospatharius - 312, 461

Macler F. - 217, 218
 Maçoudi - 51
 Makhitar - 570
 Malalas (Joannes Malalas) - 526-528,
 531, 549
 Manasses (Constantinus Manasses) - 560
 Mango C. - 551
 Mansi J.D. - 133, 143, 174, 184
 Manuel Moschopoulos - 80
 Markwart Jo. - 275, 291
 Matthieu d'Edesse - 366, 367, 575
 Maurice - 543
 Mauricianus - 31
 Mauricius, արճնաճնոմ - 27, 28, 31
 Mauricius, սարս - 31
 Meles - 312
 Mélias le Magistre - 559
 Méthode (Constantin) - 174
 Meursius J. - 332, 333, 338, 340, 343
 Michael Glycas - 560
 Michel III - 174
 Michel le Syrien - 26, 155, 193, 229, 288,
 296-298, 308, 416, 482, 507

Migne J.P. - 73, 74, 121, 142, 149, 161,
 162, 165, 332, 333, 338-340, 417,
 458
 Miliarakis A. - 81
 Mohammed ben Omar el Wakedi - 107
 Mordtman A.D. - 107
 Mordtmann A.J. - 208
 Morgan J. de - 317
 Muralt Ed. von - 322, 523
 Muratori L. A. - 545
 Mušmov N.A. - 317

Nergilos - 36
 Nicéphore au col-roide - 352, 578
 Nicéphore Phocas - 579
 Nicephorus ep. Mileti - 59, 496, 497
 Nicetas Choniates - 114, 309, 319
 Nicetas Paphlagon - 149
 Nicetas Pégonitès - 463
 Nicolas Rhabdas - 80
 Niebuhr B.G. - 107
 Niqfur al-mo'(w)agğ - 359, տն'ս
 Նիկիտարոս Փոկաս, Մարտիկ-
 Մանրարտիկ

Orbini M. - 467
 Ostrogorsky G. - 555

Pachymeres (Gregorius Pachymeres) -
 322, 323
 Papadopoulos-Kerameus A. - 319
 Paléologues - 284
 Pausanias - 545
 Peeters P. - 357, 365, 409
 Pertz G.H. - 422, 456
 Petit L. - 320, 322, 323
 Philarète, curopulate - 574
 Philotheos - 282, 283, 458
 Piran - 530
 Polybius - 522
 Porphyrios (Porphyria) - 154
 Preller L. - 522

Presbyter Diocleas - 466
 Priscus Paniensis (Paniotes) - 522-524
 Prokič B. - 401, 423, 425, 426, 432, 460
 Procopius Caesariensis - 38, 155, 157,
 282, 522, 524, 528-530
 Psellos (Michael Psellos) 313, 316, 455,
 475, 481

Rambaud A. - 12
 Ramsay W.M. - 544
 Reiske I. - 246
 Renauld E. - 313, 316
 Roth K. - 546
 Runciman S. - 420, 422, 424, 448, 457

Sachau E. - 300
 Samuel L'Arménien - 571
 Sathas C. - 98, 321, 322, 417, 533
 Schlumberger G. - 233, 235, 285, 310,
 313, 323, 403, 414, 419, 437, 449,
 453, 492, 500, 501, 536, 542
 Schrader E. - 37
 Scriptor Incertus - 59, 61, 161
 Sextus Aurelius Victor - 544
 Shahod I. - 543
 Smyrnakis G. - 410, 411
 Sophocles E. A. - 544
 Stein E. - 21, 174
 Strabo - 521, 522
 Symeon Magister ac Logothetes - 57, 60-
 67, 75, 96, 117, 120, 123, 132, 147,
 149-151, 161, 178, 179, 184, 189,
 215, 216, 220, 223-227, 231, 232,
 235, 266, 269, 272, 278, 279, 281,
 284-288, 290, 549

Tabari (Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir
 al-Tabari) - 268
 Tannery P. - 80
 Taronite (Gregoire Taronite) - 566
 Taronites - 327, 452, 561, 565
 Teranios - 530

Theodorus - 462, տն՝ս Թեոդորոս, Խրի-
ստիանոսի որդի
Theodorus Melitenus - 147
Theophanes - 155, 168, 169, 526, 531
Theophanes Continuatus - 34, 58-66, 69-
71, 90, 95, 100, 105, 108, 123, 132,
137, 141, 147, 150, 162, 187, 189,
215, 216, 220, 221, 223-227, 231,
232, 235, 266, 272, 278, 279, 281,
283-288, 290, 310, 311, 366, 454
Theophylactus Bulgarus (Théophylacte de
Bulgarie) - 122, 566
Theophylactus Simocatta - 156
Teubner B.G. - 547
Théodorakan - 572
Titus Livius - 544
Tornik (T'ornik) le Moine - 357, 567
Tiele E. - 37
Timur - 233
Tornberg C. J. - 394
Turnichius, cateranus - 312

Varahragh - 499
Varahran - 499
Vahran - 499
Vasiliev A.A. - 382, 536

Адонц Н. - 7, 8, 38, 157, 171, 228,
317
Акопян З. - 573
Аргоуръ - 222
Ашот III - 568

Бааридзе Ш. А. - 570
Беляев Е.А. - 557

Варда Склар - 570
Василий I (Василий Македоня-
нин), император - 555
Василий II Болгаробойца, импера-

Vattier P. - 418
Vertheragna - 499
Vladimirus - 464, 465
Vogt A. - 246, 556, 559

Waitz Ed. G. - 544
Weil G. - 192, 201, 205, 209, 223, 224,
230, 277, 291, 383
Van Wijk N. - 455
Winckler H. - 37

Хенophon - 29

Yahya-ibn-Saïd d'Antioche - 311, 382,
383, 402, 413, 421, 431, 536

Zacharia von Lingenthal - 340
Zaoutzas (Zautzes, Tautzes, Tzautzes,
Tzautzes) - 123, 124, տն՝ս Ստիհու-
նու
Zonaras (Ioannes Zonaras) - 313, 420,
421, 442

гор - 232, 283, 291, 293, 303,
345, 352, 353, 363, 364, 394, 418,
424, 448, 458, 459, 472, 473, 487,
498, 579
Васильев А.А. - 7, 170, 172, 186,
448, 555

Георгий Амартол (Георгий Мних)
- 559
Гильфердинг А. - 425

Давид Великий Тайский - 570
Давид Сасунский - 553

Дав<ы>дъ - 450, տն՝ս Դավիթ
Շնիսիմազ
Дестунис Г. - 82, 523, 528
Дигенис Акрит - 552, 553
Дионисий Фракийский - 317, 550

Естафи - 222

Златарски В.Н. - 419, 420, 425, 428,
438, 441, 442, 448, 455, 457

Иванов Иор. - 420, 441, 450
Иоанн Цимиский - 568
Истрин В. М. - 559

Каждан А. П. - 559, 567, 570-573,
575, 579
Кассия - 548
Комсадаги - 448
Константин Багрянородный - 558,
562
Костаян Ю. - 8
Кучук-Иоаннесов Хр. И. - 568
Курбатов Г.Л. - 6

Лазаропулос Иоанн - 295, 433
Лев Математик - 551
Липшиц Е.Э. - 547, 551

Македонская династия - 555
Маркиан, император - 523
Марр Н.Я. - 7
Медведев И.П. - 6
Меликсет-Бек Л. М. - 544
Метафраст (Симеон Метафраст) -
179
Миханкова В.А. - 7
Никола - 450, տն՝ս Նիկոլայոս, Ստ-
նտիկ արքայի Խայր

Павсий Хилендарски - 469
Пападопулос-Керамевс А. - 294,
363, 432, 562
Приск Панийский - 523, 524

Ряцими - 450, տն՝ս Հռիփսիմե,
Ստնտիկ արքայի Խայր
Розен В. Р. - 232, 283, 291, 293, 303,
345, 352, 353, 363, 364, 394, 402,
418, 424-427, 429, 431-433, 436,
453, 458, 459, 472-474, 479, 487,
488, 498, 579

Самаель - 448, տն՝ս Ստնտիկ
Самодурова З. Г. - 560
Самояль - 450, տն՝ս Ստնտիկ արքա
Сенина Т. А. (Монахиня Кассия) -
548, 549
Симеон Метафраст - 556
Сперанский М. Н. - 553
Срезневский В. И. - 556
Сыркин А. Я. - 552

Такешвили Е. - 345

Успенский Ф.И. - 319, 332, 450, 457

Феофила, император - 548
Филарет Врахамия (Варажнуни) -
575
Фома Славянин - 547

Шандровская В. С. - 574, 575

Юстиниан - 7, 38, 157, 171, 228,
484

Якья Антиохийский - 232, 293,
294, 303, 345, 353, 363, 424, 426,
427, 429, 431-433, 436, 453, 472,
473, 479, 487

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ

Արագգիա, երկիր – 374, 378, 398, 412, տե՛ս նաև Արխասիա
 Արիդոս, քաղաք – 437, 533, 535, 536
 Արխագիա, երկիր – 195, 196, 207, 391, տե՛ս նաև Արագգիա
 Ագարակ, գյուղ – 452, 509, տե՛ս նաև Էգրեկ
 Ադանա, քաղաք – 515
 Ադելփիոս, քաղաք – 24
 Ադրիանուպոլիս (Անդոնապոլիս), քաղաք – 119, 121, 122, 124, 128, 153, 154, 158-160, 189, 315, 317, 320, 340, 434, 437, 438, 444, 456, 485
 Ազգեն, քաղաք – 383
 Ազովի ծով – 332, 336, տե՛ս նաև Մեովոսիս
 Ազորդաց փոք, գավառ – 387
 Ա. Աթանասի մայրավանք – 347
 Աթենք, քաղաք – 48, 445, 563
 Աթոս, լեռ – 322, 348-350, 357, 359, 360, 399, 409, 410, տե՛ս Մուրք Լեռ
 Աթոս լեռան Ա. Փրկչի վանք – 322
 Աթոսի Ա. Հովհաննես Ավետարանչի վանք – 359
 Ալամանի լեռներ – 102, տե՛ս *ai Mariva* (աղավաղվ.)
 Ալեքսանդրիա, քաղաք – 48, 170, 186, 192, 277
 Ալիս, գետ – 28
 Ալ-Մասիսա – 515
 Ալսեդոս (Աքեդոս), գետ – 230, 284
 Ախուրյան, գետ – 40, 113
 Ակամսիս, գետ – 346, 374, տե՛ս Մորոսիս
 Ակամսիսի տուրմա – 377, 380
 Ակիլիանեն, գավառ – 146, տե՛ս նաև Կելցենեն, Եկելոյաց գավառ, Երզնկա
 Ակիմ – 101
 Անար, երկրամաս – 204
 Աճարա – 386, 387

Աղեքսանդրապոլ – 550
 Ադրամար – 494
 Ադորի աշխարհ – 382, տե՛ս Իլլիրիա
 Ադստև, բնակավայր – 193
 Ադուանից աշխարհ – 158, 384
 Ամասիա – 346, 350
 Ամիո, քաղաք – 108, 232, 273, 366, 394, 415
 Ամորիոն (Ամորիա) – 344, 345
 Ամուդա, ամրոց – 507
 Այծյաց (Այծից) բերդ – 292, 366-369, 568
 Այրիվանք, վանք – 208
 Անավարդա, քաղաք – 233, տե՛ս նաև Անագարբա
 Անագարբա, քաղաք – 233, 235, 236, 514, տե՛ս նաև Անավարդա
 Անատոլիկոն (Անատոլիկյան), բանակաթեմ – 59, 158, 220, 221, 227, 473, 479, 546, տե՛ս Արևելյան թեմեր
 Ա. Անդրեաս եկեղեցի – 127
 Անդրոս, կղզի – 56, 69
 Անթեմիոս վանք – 286
 Անթիլիաս, մայրավանք – 573
 Անի – 25, 317, 355, 512, 567, 576
 Անիի թագավորություն – 315
 Անիի Ա. Աստվածածնի մատուռ – 365
 Անիի Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի – 365
 Անկյուրա, քաղաք – 85
 Անճիտենեն, գավառ – 430, տե՛ս Հանճիթ
 Անտարտուս, կապան – 515
 Անտիգոնոսի կղզի – 538
 Անտիգոնոսի կղզու վանք – 538
 Անտիոք, քաղաք – 48, 86, 238, 303, 334, 335, 353, 356, 395, 396, 403, 424-426, 429-431, 433, 435, 436, 459, 472, 473, 476, 479, 480, 482, 484, 487, 495, 498, 507, 511, 515

Աշմուշատ (Արշամաշատ), բերդ – 295
 Աշոցք – 390, 391
 Ապահունիք, գավառ – 292, 351, 394
 Ապանեա, քաղաք – 431, 472
 Ապիդանոս, գետ – 433
 Ապրսարտեթի, երկրամաս – 397
 Աջարա, երկիր – 389-391
 Ս. Առաքելոց եկեղեցի – 283
 Առաջավոր Արևելք – 49
 Առնիստ, գյուղ – 103
 Ասիա – 198
 Ասորեստան – 35, 38, 39, 41
 Ասորիք – 9, 83, 85, 104, 105, 108, 274, 395, 429-431, 433, 435, 458, 473, 487, 488
 Ս. Աստվածածին, եկեղեցի (Աթենք) – 445
 Ս. Աստվածածին, եկեղեցի (Միզմա) – 75, 76
 Ս. Աստվածածին, եկեղեցի (Փարոս) – 247, 251, 260
 Ս. Աստվածածին, մատուռ (Անի) – 365
 Ս. Աստվածածնի և Ս. Գևորգի վանք (Տալաշ) – 481
 Ավնիկ, բերդամրոց – 371, 382
 Ավստրիա – 578
 Ատոալիս, քաղաք – 109
 Ատտիկե, երկրամաս – 433
 Ատրպատական (Ատրոպատենեն) – 191, 204, 208-210, 267, 272, 275, 351, 394, 430
 Արա (Արան), լեռ, տե՛ս Արանիս
 Արաքական խալիֆայություն – 98
 Արաքիա (Արաքիայե, Արապստան, Արվաստան, Արապիի դաշտ) – 102
 Արագած, լեռ – 273
 Արագվի, գետ – 388
 Արածանի (Արսանիաս), գետ – 232, 295
 Արանիս (Արան), լեռ – 228, տե՛ս Արա
 Արապիի դաշտ – 102, տե՛ս Արապստան, Արվաստան, Արաքայե, Արաքիա
 Արապստան – 102, տե՛ս Արաքիա, Արաքիայե, Արվաստան, Արապիի դաշտ

Արարատ, երկիր (Արարադայ երկիր) – 35
 Արաքս, գետ – 113, 282, 382, 387
 Արզառուս, ամրոց – 93
 Արդաբիլ, քաղաք – 205, 208
 Արզան, գետ – 289
 Արզան, քաղաք – 290, 291
 Արզանենեն, նահանգ – 273
 Արզն, քաղաք – 109, 111, 112, 232
 Արծն – 356, տե՛ս Վարձն, Վարա-արծ, Վարարծ
 Արկադիա, երկրամաս – 323
 Արկադիոպոլիս – 122
 Արճն, գավառ – 39
 Արճեշ, քաղաք – 108, 110, 394
 Արճեշի ծով – 110
 Արմամեստորիա, վայր – 136
 Արմենիակների (Արմենիակյանների, Արմենիակա) բանակաթեմ – 52, 64, 91, 99, 151, 158, 272, 286, 287, 304, 454, 473, 483, 484, 546
 Արշամունիք, գավառ – 395
 Արշարունիք, գավառ – 194
 Արսեաց փոք, գավառ – 387, 389
 Արվաշ, վայր – 431
 Արվաստան – 102, տե՛ս Արաքիա, Արապստան, Արաքիայե, Արապիի դաշտ
 Արտան (Արդանան), տեղանուն – 389, 391
 Արտանուց, քաղաք – 374-378, 380, 381, 387, 389, 390
 Արփաուս, գյուղ – 22, տե՛ս Arabissos
 Արփաուս, քաղաք – 24, տե՛ս Յարփուզ
 Արևելահռոմեական պետություն – 13, տե՛ս Բյուզանդիա
 Արևելյան և սլավոնական բանասիրության ու պատմության ինստիտուտ – 8
 Արևելյան թեմեր (Արևելք) – 221, 222, 231, 315, 395, 432, 547, տե՛ս Անատոլիկոն բանակաթեմեր
 Արևելքի սխուր – 366
 Արևմտյան Եվրոպա – 578
 Արևմտյան Հայաստան – 483
 Ացարա – 374, տե՛ս Աջարիա, Աճարա

Աքայա, աղանդավորների համայնք - 93
Աքայա, երկրամաս - 127
Աքննմյան բազավորություն - 521
Աքշար, շրջան - 459, տե՛ս Մեկիսա, Կիլոպոլիս
Աքվա Սարավենա, բնակավայր - 345, տե՛ս Սարվեն
Աքրա, քաղաք - 472
Աֆրիկ, քյուր ընթերցված - 85, տե՛ս Տեվրիկե

Բարերդ (Բայրուրդ), ամրոց, քաղաք - 279, 299, 390, տե՛ս Պայպերա
Բագառիճ, գյուղ - 294, 429
Բագառիճի դաշտ - 294
Բագավան, քաղաք - 113
Բագրևանդ, գավառ - 191, 193, 394, 395
Բագրիլիկա Թերնա, բնակավայր - 344-346
Բալաքիստա, լեռ - 439, տե՛ս Բելասիցա
Բալկանյան թերակղզի - 115, 404, 437
Բալու, քաղաք - 113, 395, տե՛ս Ռոմանոպոլիս
Բաղդադ - 59, 94, 104, 105, 111, 114, 204-206, 210, 224, 266, 267, 269, 283, 293, 345, 426, 429, 479
Բանա, ամրոց - 391, տե՛ս Պանեն
Բանեն, գավառ - 5, 272, 280, 351, 354, 356, 374, 382, 386, 387, 391, 396, 412, 413, 479, տե՛ս Փասիան (Փասիանեն)
Բասրա, քաղաք - 209
Բարանիս, ամրոց - 110, տե՛ս Բզնունիս
Բարբարոսի տուն - 262, 263, 266, 277
Բարի, քաղաք - 127, 184, 312, 313, 324, Բարձրբերդ, ամրոց - 505, 506
Ս. Բարսեղի եկեղեցի - 252, 253, 260
Ս. Բարսեղի մատուռ - 250, 251
Բելգիա - 8, 578
Բելգիայի Թագավորական ակադեմիա - 470
Բելասիցա, լեռ - 439, 441, տե՛ս

Բալաքիստա
Բեյա Շահը, վանք - 482
Բեյրութ - 19, 48, 430, 546, 552, 555, 558, 568, 576, 577, տե՛ս Բերիս
Բենեվենտ, դքսություն - 422
Բեովոտիա, երկրամաս - 422
Բերդակ, գյուղ - 299
Բերդազ փոքր, գավառ - 387
Բերիասախ - 386, տե՛ս Վերին աշխարհ
Բերիս, քաղաք - 430, տե՛ս Բեյրութ
Բերկրի, ամրոց - 461, 464, տե՛ս Բերկրի-կալա
Բերկրի-կալա, ամրոց - 461, տե՛ս Բերկրի
Բերրիա, քաղաք - 339-341, 429, 435, 445, 446, տե՛ս Վերիա
Բզնունիս, ամրոց - 110, տե՛ս Բարանիս
Բժնի - 317, տե՛ս Բցիս-ցիխե
Բիթլիս, քաղաք - 39, 109, 110, 111, 232
Բյուզանդական Հայաստան - 155, 197
Բյուզանդիա (Բյուզանդիոն, Բյուզանդական կայսրություն) - 5-7, 9, 12, 13, 10-18, 21, 25, 27, 32, 41, 42, 48, 53, 54, 57, 63, 64, 80-83, 86, 90, 92, 93, 98, 99, 103-105, 114, 123, 131, 155, 156, 160, 169, 170, 172-174, 187, 189, 190, 210, 229, 233, 237, 268, 281, 282, 285, 286, 289, 292, 295, 301, 302, 310, 312, 325, 328-331, 344, 369, 408, 411, 414, 416, 417, 424, 436, 437, 451, 452, 454, 486, 494, 496, 511, 514, 521, 522, 524, 525, 527, 529, 530, 532, 549, 552, 555, 558, 560, 571, 578, 580
Բյուզանդիայի պատմության և քաղաքակրթության ինստիտուտ (Փաբիզ) - 579
Բյուզանդիոն, քաղաք - 38
Բյուզանտիս - 79, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Բյուրական, ամրոց - 208, 209
Բնկալի, վայր - 345, տե՛ս Պանկալես
Բոխա, գավառ - 387
Բոնն - 175, 524
Բոսնա, քաղաք - 466

Բոսպոր, տե՛ս Կերչ - 529
Բոստոն - 549, 568, 571
Բոսֆոր, նեղուց - 489
Բոնակապան, կիրճ - 351
Բրիասի պալատ - 59
Բրյուսել - 8, 543, 556-559, 561, 565-568, 570-575, 577, 578
Բրյուսելի Ազատ համալսարան - 8, 543, 557
Բուլգարոփիզոն - 190, 215, 257, 272
Բուլղարական զորակայան - 487
Բուլղարիա - 9, 120, 215, 230, 257, 283, 310, 332, 336, 337, 340, 400, 416, 417, 421-424, 426, 427, 429, 430, 434, 437, 439-446, 453, 454, 456, 466, 476, 477, 486-488, 490, 566, 572
Բուկեղարյան բանակաթեմ - 68, 131, 158
Բուկոլեոն, նավահանգիստ - 116, 145
Բուտեյիոն, քաղաք - 442
Բուտեյիոն, լիճ - 441
Բուտրունտոն, քաղաք - 313
Բցիս-ցիխե - 317, տե՛ս Բժնի

Պարալա, քաղաք - 224, 226
Պալատա, արվարձան - 116
Պալուստ Գյուլպենկյան հիմնարկություն - 17, 18
Պամրաց աշխարհ - 206, տե՛ս Կապառավկիա
Պանգրա, քաղաք - 334
Պանոս, լեռ - 318
Պաստրիա, վանք - 86
Պարդման, ամրոց - 204
Պաֆինա, վայր - 334
Պեդա, ամրոց - 209, տե՛ս Ջեդա, Ջելվա
Պեդարքունիք, գավառ - 203
«Պեդեցիկ կաղնիներ», վայր - 423, տե՛ս Καλαί ծոս
Պերմանիա - 578
Պերմանիկեն - 544, տե՛ս Մալ Մարաշ
Պիլան, գավառ - 156
Պյուդիկ, գյուղ - 387
Պոզարենն (Պուզարք), գավառ - 388

Պոդերձական, աշխարհ - 317, տե՛ս Կղարջք, Կղարջք
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, եկեղեցի (Անի) - 365
Պրոտոա-Ֆերրատա, վանք - 84, 101, 552
Պուրբոս, սարահարթ - 229, 482, 483
Պուզարք, նահանգ - 197
Ս. Գևորգ, եկեղեցի - 86

Պարոն, քաղաք - 267
Պալատա, քաղաք - 480, 481, տե՛ս Պալաշ
Պալմատիա, գավառ - 305, 466
Պամասկոս, քաղաք - 430, 431, 472
Պանուր, գետ - 119, 404, 420, տե՛ս Մալ Խստրոս
Պանուրի շրջան - 456
Պատվան, քաղաք - 291
Պարա, ամրոց - 110, 383
Պարանդա, քաղաք - 101
Պեզիկ (Պեզիս), գավառ - 289, տե՛ս Պեզիսենն, Դյուստին (Դիյուստին), Եքեհ (Եքեհ)
Պեզիսենն, գավառ - 483, տե՛ս Տեկես, Պեզիկ (Պեզիս), Դյուստին (Դիյուստին), Եքեհ (Եքեհ)
Պելիսյան տաճար - 65
Ս. Պեմետրիոս, եկեղեցի - 435
Պեմիր-Հիսար - 440, 441
Պերբենտ, քաղաք - 68
Պերջան, գավառ - 199, 200, 294, 295, 354, 355, 363, 367, 368, 370, 429, 447-449, 452, 479, տե՛ս Պերքսենն, Derxene
Պերսիճ, լեռներ - 92, տե՛ս Սնձուր
Պերքսենն, գավառ - 355, տե՛ս Derxene, Պերջան
Պիարոլիս, քաղաք - 463
Պիար Ռաբիա, քաղաք - 268
Պիարբերի, քաղաք - 111
Պիոկես, քաղաք - 464, 467, 468
Ս. Պիոմեդեսի մենաստան - 117, 126
Պիլրիզ, քաղաք - 92, տե՛ս Տեվրիկե, Աֆրիկ

Գլխակ, գյուղ – 397, 398
Գյուրաքիոն – 303, 308, 340, 341, 400,
434, 443-446, 459-463, 465-468, 489
Գյուրաքիոնի դքսություն – 340
Գայրան, լիճ – 441
Գորդ-Ջիլիսե – 346, տե՛ս Չորս Եկեղե-
ցի
Գորոստոյ, քաղաք – 409, 421, 444
Գվին, քաղաք – 108, 191, 196, 200, 202,
203, 206, 207, 209, 210, 231, 268,
273, 280
Գրիգոր, վանք – 236, տե՛ս Drizion
Գրյուիմուպոլիս, քաղաք – 463
Դեպ, քաղաք – 400, 422

Եգերաց բազավորության – 577, տե՛ս
Էգրիսի, Լազիկայի բազավորու-
թյուն
Եգիպտոս – 9, 102, 104, 105, 114, 192,
276, 277, 395, 431, 512, 516, տե՛ս
Մսիր
Եդեսիա, քաղաք – 48, 101, 402, 403,
485, 495, 515-517
Եդեսսա, բնակավայր Բուլղարիա-
յում – 443
Եկեղյաց գավառ – 140, 141, 146, 199,
200, 201, տե՛ս Կեյցեմե, Ալիլի-
սեմե, Երզնկա
Եղնուտ – 562, տե՛ս Ողնուտ
Ս. Եվգինիա կույսի վկայարան – 77
Եվսպոնեա, վայր – 228, տե՛ս Մպունիս
Եվրոպա – 12
Ս. Եվփեմիա, եկեղեցի – 159
Ս. Եվփիմեայի վանք – 147
Եվքայիս, վայր – 151
Երազգավորք, քաղաք – 191
Երզնկա – 146, տե՛ս Կեյցեմե, Եկեղյաց
գավառ, Ալիլիսեմե, Երզնկա
Երիզա – 395
Երկաթյա Դուռ – 131, տե՛ս Σιδη-
ροπούλη
Երմզակ, ամրոց – 201
Երբորդ Հայք – 47
Երուսաղեմ, քաղաք – 367, 549, 557,
575

Երևան – 544, 546, 547, 550-555, 560,
562, 567, 572, 576, 578
Երևանի Մատենադարան – 560
Երևանի պետական համալսարան – 18
Երևանի պետական համալսարանի
հրատարակչություն – 18
Եփեսոս – 165, 166, 322
Եփրատ, գետ – 87, 92, 93, 99, 101, 105,
108, 114, 229, 236, 237, 395, 403,
405, 414, 436, 448, 482, 483, 495,
497
Եփրատեսիս – 214, 218-220, 229

Չազորա, տեղանք – 440
Չամանուտ-սու, գետ – 537
Չարզմա, վանք – 345
Չեքունիոն, վայր – 508
Չեմգան, քաղաք – 204
Չմյունիս, քաղաք – 79, 85, 477
Չոզրաֆ, վանք – 446

Էգրեկ, գյուղ – 509, տե՛ս Ագարակ
Էգրիսի – 577, տե՛ս Եգերաց բազավո-
րություն, Լազիկա, Լազիկայի բա-
զավորություն
Էջմիածին, վանք – 560, 563
Էջմիածին, քաղաք – 23, 175, 331
Էպիլիհինդի (Էրիլինդի, Էլփիլինդ),
գյուղ – 407
Էպիրոս, երկրամաս – 322
Էտոլիա, երկրամաս – 433
Էրզրում, քաղաք – 25, 114, 291, 356,
448, 452, 471, տե՛ս Կարին 114,
353, 356
Էրմիտաժ – 574, 575

Թալաս, գյուղ – 481, տե՛ս Thalassa
Թավրուր, կաթողիկոսամիստ – 512
Թարջյան, բերդ – 297
Թելուկ, գավառ – 484
Թելուշ, քանակաբեմ – 402
Թեոդոսուպոլիս, քաղաք – 77, 268, 272,

291, 316, 361, 354, 382, 383, 448,
479, 490, տե՛ս Կարին, Էրզրում
Ս. Թեոդորոս, գյուղ – 396
Ս. Թեոդորոսի մատուռ – 244
Ս. Թեոդորոսի սրահ – 244, 247
Թեսալիա (Թեսաղիա) – 325, 424, 427,
428, 432, 433, 435
Թեսաղոնիկե, քաղաք – 55, 57, 69, 119,
120, 220, 223-225, 250, 303, 310,
326, 404, 424, 427, 430, 432, 433,
435, 437, 440-445, 457, 459, 460,
486-488, 490, 509, 550
Թերմոպիլներ, վայր – 508, 509
Թիլ, գյուղ – 171, 280
Թիֆլիս – 22, 193, 217, 229, 317, 379,
387, 388, 396, 481, 506, 537, տե՛ս
Տիղիս
Թիֆլիսի Եկեղեցական քանդարան –
348
Թոնդրակ, ավան – 92
Թորթում, գետ – 385, 387, 509
Թրակեսիոն, քանակաբեմ – 138, 140,
161
Թրակիա – 27, 120, 124, 126, 154, 155,
318, 339, 420, 421, 423, 424, 427,
430, 434, 458, 486
Թրիպլեթի, գավառ – 397, 398
Թուլս, գետ – 274, 275, 277
Թուլսարս, քաղաք – 388

Իբերիա, գավառ – 471, 478-480, տե՛ս
Hβe(ρ)ia
Իբերիա, երկիր – 346, 371, 374, 376,
378-381, 386, 408, 430, 434, 462,
479, 487, 524, 529, 530, 535
Իբերների մեմաստան – 409, 410, տե՛ս
Իվերների (Իվերոն, Իվիրոն) վանք
Իլլիրիա – 382, տե՛ս Ադորի աշխարհ
Իխտիման, գյուղ – 425
Իկոնիա, քաղաք – 334
Իկոնիոն, իշխանություն – 224, տե՛ս
Ռում
Իմերզեկ, գյուղ – 209
Իմմ, դղյակ – 431
Իսպանիա – 578

Իստրոս, գետ – 420, տե՛ս Դանուբ
Ս. Իրեմե, եկեղեցի – 245
Իվերների (Իվերոն) վանք – 357, 363,
տե՛ս Իբերների մեմաստան,
Իթրոս, մոնի թ՜ւն
Իտալիա – 17, 198, 225, 313, 489, 578

Լազարյան ճեմարան – 217, 218, 366,
568
Լազիկա, երկիր – 18, 521-524, 526, 528-
531, 577, 578, տե՛ս Լազիկայի
բազավորություն, Էգրիսի, Եգերաց
բազավորություն
Լազիկայի բազավորություն – 577, 578,
տե՛ս Էգրիսի, Եգերաց բազավո-
րություն
Լայպցիգ – 6, 551
Լապարա, դաշտավայր – 344, 496
Լապարա, քաղաք – 344
Լավոդիկեա, աղանդավորների հա-
մայնք – 93
Լավսոս, պալատ – 140
Լարիսա, քաղաք – 213, 214, 229, 238,
424, 427-429, 433, 459, 509
Լեպեմդրիա, տեղանուն – 407
Լեոնային Ղարաբաղ – 560
Լիբանան, երկրանուն – 573
Լիկանդոս, քանակաբեմ – 18, 103, 190,
201, 212-214, 218, 219, 229, 230,
232-238, 344, 370, 414-416, 498,
514-516, 568, տե՛ս Ջահան, շրջան,
Լիկանտիոն աշխարհ
Լիկանդոս, քաղաք – 212-214, 219, 229
Լիկանդոսի դաշտավայր – 498
Լիկանդոսի շրջան – 516
Լիկանտիոն աշխարհ – 237, տե՛ս Լի-
կանդոս, քանակաբեմ, Ջահան
Լիսարոն – 17, 18, 557, 561
Լմբրքակ, գետ – 387
Լոկանա, գավառ – 228, 229
Լոմբարդիա, երկրամաս – 287, 288,
439, 488, 489
Լոնդոն – 6
Լուկնդա (աղավաղված Լուրնդայ,
Մուլնդայ) – 238

Խաղիկ – 288, 294, տե՛ս *Χάλδία*
Խաղիկա (Խաղախր) – 146, 262, 265, 272, 279, 280, 293, 294, 304, 346, 352, 354, 356, 363, 376, 429, տե՛ս *Χαλιγκή*
Խակիար, գավառ – 108
Խաղառայաթի – 351-355, տե՛ս *Կաղառայի*, *Կաղառայիկ*
Խանիրաբբատ, երկիր – 37, 38, տե՛ս *Մելիտեն*
Խարան, քաղաք – 108
Խարբերդ (Խարապուտ, Խարապուտ), քաղաք – 293, 498
Խարսանա – 345, տե՛ս *Խարսիանոն*
Խարսիանոն, գավառ – 85, 101, 213, 214, 219-221, 226-229, 344, 345, տե՛ս *Խարսանա*
Խլաք, քաղաք – 107-112, 232, 237, 291, 297-299, 353, 363, 394, 430
Խլածորի վանք – 355, 448
Խոյ, քաղաք – 108, 110
Խուք, գավառ – 111, 112, 276

Մաղկոտն, գավառ – 92
Մամնդավ, բերդամբոց – 223
Միփենարի, վայր – 146, տե՛ս *Tziphenari*
Մոփք, բազավորություն – 40, 41, տե՛ս *Մոփենա*, *Մոփանենա*
Մուք, գյուղ – 394
Մփնի, գյուղ – 146

Ազազիտառ – 511, գավառ, տե՛ս *Առապիտառ*
Ալաբրիկա – 288
Ալառայաթի – 351, տե՛ս *Կաղառայիկ*, *Խաղառայի*
Ալառայիկ, գյուղ – 351, 355, տե՛ս *Խաղառայաթի*, *Կաղառայի*
Ալիկալա – 114, 291, տե՛ս *Թեոդոսուպոլիս*, *Էրզրում*
Աալիմախ, ամբոց – 390
Աանիրեն – 472, 549

Աաղզման – 106, 107, 113
Աայան, բերդ – 203, 204
Աանդրոսկավի (Աանդրասկավի, Աանդրոսկավիս, Աանդրոսկավիս), ամբոց – 505, 506, տե՛ս *Աիզիստրա*
Աապաղովկիա – 42, 47, 86, 102, 207, 534, 536, 537, 543, 579, տե՛ս *Աամրաց աշխարհ*
Աապուտ (Աապույտ), բերդամբոց – 192, 205, 276
Աապուտկոզ, հրվանդան – 104, 113
Աասայից ծով – 15
Աաստաղոն, վանք – 501, 503
Աաստորիա, քաղաք – 444, 445
Աատասիրտա, բնակավայր – 230
Աարահիսար, քաղաք – 141, տե՛ս *Աուոնեա*, *Աոյլիսիսար*
Աարարգ, բնակավայր – 407
Աարբերդ, գավառ – 237
Աարին – 114, 353, 356, տե՛ս *Էրզրում*, *Թեոդոսուպոլիս*
Աարնատախիս, ավառ – 386, տե՛ս *Καρνατάης*
Աարնո գավառ, շրջան – 351, 355-357
Աարս, քաղաք – 14, 218
Աարսի բազավորություն – 292, 394, 397, 398, 515
Աարավաքար, բերդ – 207
Աեցեներ, գավառ – 140, 141, 146, 263, 264, 277, 280, 281, տե՛ս *Եկեղյաց*, *գավառ*, *Ալիլիսեններ*, *Երզնկա*
Աեսարիա (Աապաղովկիայի), քաղաք – 42, 48, 304, 344, 454, 481, 513, 566
Աեք, տե՛ս *Աոսպոր* – 529
Աեֆալենիա, երկրամաս – 313
Աիբիրեոտյան (Աիբիրեոտների) բանակաթեմ – 220
Աիբոսաս, վայր – 93
Աիզիստրա, ամբոց – 505, 506, տե՛ս (Աանդրասկավի, Աանդրոսկավի, Աանդրոսկավիս, Աանդրոսկավիս)
Աիլիկիա – 9, 47, 80, 141, 227, 235, 236, 250, 297, 298, 300, 353, 395, 487, 501, 507, 508, 514, 517, 577
Աիկլաններ, կղզիներ – 488

Աիմբրալոնգու, կապան – 439, 441, 442, տե՛ս *Κίμβρα λόγγου*
Աիպրոս, կղզի – 115, 286, 500
Աիրկեստոն, քաղաք – 108, 109
Արավդիոյի (Արաստոյ) գավառ – 229, 481, տե՛ս *Արաստոյիա* (Արաստոյիաս, Արաստոյիաս)
Արեյոն, կապան – 439, 440, 446
Արեստր, բերդամբոց – 214
Արեյոն, վանք – 60, 66
Արարքք, Արարքեք – 372, 374, 380, 387, 389-391, 569
Արաստոյիա (Արաստոյիաս, Արաստոյիաս) – 416, 482-484, տե՛ս *Արավդիոյի* (Արաստոյ) գավառ
Անդրոսկավի, ամբոց – 505, տե՛ս (Աանդրոսկավիս, Աիզիստրա, Աանդրասկավի, Աանդրոսկավի)
Աոզիտարա (Աոզիտարա), քաղաք – 505
Աուլիմոզոլո (Աուլիմոզոլո, Աուլիմոզոլո), գյուղ – 502, 505, 511
Աոհեր, լեռ – 355, 395
Աոդ, գավառ – 387
Աոդքիս, երկիր – 332, 333, 337, 338, 341-343, 372, 521, 522, 528
Աոյլեսիրիա, երկրամաս – 435
Աոյլիսիսար (Աոյլի-Հիսար), քաղաք – 141, 459 տե՛ս *Աուոնեա*, *Աարահիսար*
Աոնդրոսկավի – 515, տե՛ս *Անդրոսկավի*, *Աանդրոսկավիս*, *Աանդրասկավի*, *Աանդրոսկավի*, *Աիզիստրա*
Աոպ, լեռ – 482, տե՛ս *Աոպի դաղ*
Աոպիտառ (Աոպիտառ, Աոպիտառ) գավառ – 501, 502, 504, 505, 510, 511, 514, տե՛ս *Աազիտառ*
Աոպի դաղ, լեռ – 482, տե՛ս *Աոպ*
Աոս, կղզի – 563
Աոստանոնուպոլիս, (Աոստանոնուպոլիս, Աոստանոնուպոլիս, Աոստանոնուպոլիս) – 14, 21, 23, 24, 27, 31, 39, 48, 56, 57, 77, 79, 86, 90, 97, 103, 119, 124, 128, 139, 142, 158, 165, 166, 168-171, 174, 184, 195, 197-200, 213, 215-218, 256,

257, 261, 262, 264, 265, 269, 277-279, 281, 282, 302, 303, 310, 312, 320, 322, 348, 352, 353, 369, 371, 402, 405, 416, 420, 422, 430, 431, 433-435, 437, 444, 445, 449, 460, 465, 485, 488, 490, 507, 509, 512, 523, 525, 559
Աոստանոնուպոլիսի համալսարան – 48
Աովկասի լեռ – 272
Աորդուք, աշխարհ – 40
Աորնայք, գավառ – 196
Աորնոսի պարանոց – 433
Աոնի, բերդ – 289
Ասան, տեղանուն – 389
Արահիա, քաղաք – 465
Արանիա, մայրավանք – 359
Արեստե, կղզի – 47, 138
Աուել – 386, 387, տե՛ս *Պանրաբերդ*, *Քվեյիսցիլես*, *Տյուրոկաստրոն*, *Τυρόκαστρον*, *Κούελ*
Աուլա, գավառ – 291
Աուր, գետ – 380, 387, 391
Աուրիս, վայր – 401, 402
Աուֆրատտուտա, քաղաք – 109

Հաղաք, քաղաք – 223, 228,
Հալեա, քաղաք – 223, 364, 417, 424, 431, 436, 482, 534, 574
Հալիս, գետ – 225, 226, 344, 345
Համազգային Բեյրութի գրական պահոց – 17, 18, 19, 546, 552, 555, 577
Համչեն, քաղաք – 146
Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկություն (Բեյրութ) – 19
Հայաստան – 5, 7, 9, 12-15, 25, 27, 33-35, 37-39, 40-42, 47, 76-78, 92, 94, 98, 100, 102, 104, 107, 108, 111, 112, 124, 153, 155-158, 164, 168-172, 194-198, 201, 206, 208, 209-211, 216, 217, 232, 237, 266-269, 271, 274, 284, 285, 289, 291, 292, 299, 301, 312, 316, 328-330, 332, 353, 355, 366, 372, 374, 383, 394, 397, 403, 448, 451, 452, 463, 471, 483, 490, 492, 494, 495, 511, 512,

524, 551, 560, 571, 576
 Հայկական Կիլիկիա – 80
 Հանավար, երկրամաս – 388
 Հանձիթ (Յանձիթ), գավառ – 235, 395, 414, 416, 430, 482, 486, 511, տե՛ս Անձիտենե
 Հաշտյանք, գավառ – 355, 511
 Հավճիճ, բերդ – 291
 Հարավային Հայաստան – 552
 Հարավային Միջագետք – 557
 Հարք, գավառ – 351
 Հենոս, լեռ – 434, 487
 Հեպտակոմիա, քաղաք – 85
 Հիերապոլիս, քաղաք – 405
 Հիզան, քաղաք – 109
 Հին Հայրեր, եկեղեցի – 318, 564
 Հիւն-Մանսուր, բնակավայր – 200, 230
 ՀԽՍՀ ԳԱ – 566, 575
 ՀՀ Ազգային արխիվ – 554, 561, 571-573
 Հոնի, քաղաք – 516, 517
 Ս. Հովհաննես Ավետարանչի վանք – 359
 Հոռոմ, քաղաք – 133, 148, 319, 320, 512
 Հոռոմեական կայսրություն – 10, 161, 213, 333, 419
 Հոռովկա, տե՛ս Ռոմվակ – 517
 Հունական կայսրություն – 10
 Հունաստան, Հունաց (Յունաց) աշխարհ – 23, 77, 127, 287, 353, 508, 509, 517, 537, 545, 547, 577
 Զորոփոր, բերդ – 204
 Ս. Ղազարոս, վանք – 299, 300
 Ղազվին, քաղաք – 204, 267
 Ղարա-արծ – 356, տե՛ս Ղարարծ, գյուղ, Արծն, *ԱրժՀ
 Ղարարծ – 356, գյուղ, տե՛ս Ղարա-արծ, Արծն, *ԱրժՀ
 Ճակատք, գավառ – 387, 398
 Ճորոխ, գետ – 146, 346, 352, 374, 577, տե՛ս Ակամսիս, Akampsis

Մագնավրա, պալատ – 52, 80, 151, 252, 253, 255, 258, 260, 330, 560
 Մագնավրա պալատի դպրոց, համալսարան – 56, 57, 70, 71, 78
 Մադիք, վանք – 482
 Մադրիդի Ազգային գրադարան – 490
 Մակեդոնիա – 312, տե՛ս Մարսեդոնիկա (Մակեդոնիկա, Մեսարդոնիտա, Մասկեդոնիտա)
 Մակեդոնիա, աղանդավորների համայնք – 93
 Մակեդոնիա, քանակաբեմ – 119, 120, 123-126, 128, 129, 153, 170, 279, 424, 427, 430, 432, 447, 458, 459, 486, 491, 509
 Մակեդոնիա, գաղթավայր – 119, 124
 Մակեդոնիա, գավառ – 485
 Մակեդոնիա, տեղանուն – 124
 Մամաս, գետ – 482, տե՛ս Շիրո-սու
 Ս. Մամաս, պալատ – 116, 140, 141, 143-145, 187
 Մամեստիա, քաղաք – 223, 298, տե՛ս Մուպտեստիա, Մսիս
 Մամիստրա, քաղաք – 233
 Մայաֆարկին (Միաֆարկին), քաղաք – 94, 101, 291, 293, 383, տե՛ս Մուֆարկին, Մարտիրոսյու
 Մայֆերկաք, քաղաք – 297, տե՛ս Նփրկերտ
 Մանազկերտ, քաղաք – 100, 292, 300, 316, 317, 346, 351, 353, 393-396, 404, 430, տե՛ս Մելազկերտ
 Մանանդի, գավառ – 93
 Մանգանես, պալատ – 279
 Մանգլիսի, քաղաք – 397
 Մաչուկովո, բերդամրոց – 442, տե՛ս Մացուկոն, Ματζούκιον,
 Մառապա (Մարապա, Մառպա) – 501, 502, 504, 505, 510, 514, տե՛ս Տառապա (Բառապա), Տրյուպիա
 Մաստատոն, բերդամրոց – 382, 383
 Մատրավան, Մատրավանք, վանք – 174
 Մար-Ասյան, վանք – 482
 Մարաշ, քաղաք – 113, 114, 200, 223, 229, 230, 334, 495, 515-517, 544,

տե՛ս Գերմանիկե
 Մարաստան, երկրամաս – 157, 402, 403
 Մարգարտյա սրահ – 43
 Մարդաղի, բերդ – 351, տե՛ս Սևուկ, Սևաբար
 Մարդաստան, գավառ – 267
 Մարդին, քաղաք – 109
 Ս. Մարիամ, եկեղեցի – 465
 Մարկուս, վանք – 482
 Մարտինակիոսի վանք – 227
 Մարտիրոսյուլիս, քաղաք – 25, տե՛ս Մուֆարկին, Մայաֆարկին
 Մարուք, լեռ – 109, տե՛ս Մերդ, Տարուն
 Մացուկոն, բերդամրոց – 441, տե՛ս Մաչուկովո
 Մեանդրոս, գետ – 138
 Մելազկերտ, քաղաք – 351, տե՛ս Մանազկերտ
 Մելենիկոս, ամրոց – 440, տե՛ս Մելնիկ Մելիսա (Մելիսա), քաղաք, տե՛ս Մելս, Համիդիե
 Մելիսա, շրջան – 459, տե՛ս Աքշար, Նիկոսյուլիս
 Մելիտենե, քաղաք – 24, 38, 40, 92, 94, 99-101, 113, 214, 219, 228, 229, 232, 233, 235-238, 255, 283, 288, 296, 315, 334, 342, 355, 414, 416, 426, 459, 482, 495, 498, 516, 566, տե՛ս Խանիրաբբաս
 Մելնիկ, ամրոց – 440, տե՛ս Մելենիկոս
 Մեծ Եկեղեցի – 179
 Մեծ Հայք – 40, 93, 190, 196, 298, տե՛ս Μεγάλη Ἀρμενία
 Մեծ Պրեսլավ (Պրեսլաբա), ամրոց – 434, 487
 Մեծշեն (Մեծ Շեն), գյուղ – 257, 560
 Մեկոք, լեռ – 396
 Մեովտիս, լիճ – 332, 336, տե՛ս Ազովի ծով
 Մեսինա, քաղաք – 489
 Մեստա, բնակավայր – 425
 Մերդ, լեռ – 109, տե՛ս Մարուք, Տարուն
 Մերձավոր Արևելք – 576
 Միլես, քաղաք – 496
 Միջագետք – 41, 102, 107-109

Միջագետքի բանակաբեմ – 272, 289, 293, 383, 497
 Միսիսիոն, տարածաշրջան – 374
 Միտիլենե, քաղաք – 477
 Մոթին, քաղաք – 110, 383
 Մոնրի դուռ – 553
 Մյունխեն – 6, 43, 548
 Մնձուր, լեռներ – 92, տե՛ս Դերսիմ
 Մշո դաշտ – 266
 Մոզլենա (Մոզիլո), քաղաք – 443
 Մոկք, գավառ – 108, 196, 293, Մոնաստիր, քաղաք – 442, 443
 Մուպտեստիա, քաղաք – 233, 235, 236, տե՛ս Մամեստիա, Մսիս
 Մոսինուպոլիս, քաղաք – 434, 437
 Մոսկվա – 158, 191, 217, 218, 357, 384, 418, 447, 576
 Մոսուլ, քաղաք – 25, 108, 268, 290
 Մորիկապոլիս – 25, տե՛ս Շիրակաշատ
 Մսիս, քաղաք – 298, տե՛ս Մամեստիա, Մուպտեստիա
 Մսիր – 104, տե՛ս Եգիպտոս
 Մուշ, քաղաք – 39, 110, 291, 298, 366, 568
 Մուտարասուն, Մուտաղասուն(ն), բնակավայր – 512, 513, 481, 517, տե՛ս Թալաս
 Մուրզուլ (Մուրզուլ-սու), գետ – 377, 380
 Մուֆարկին, քաղաք – 25, 395, տե՛ս Մարտիրոսյուլիս, Մայաֆարկին
 Ֆարմուկ, գետ – 108
 Ֆարփուզ, քաղաք – 24, տե՛ս Արփսուս
 Յունաց աշխարհ, տե՛ս Հունաստան
 Նախիջևան, քաղաք – 271, 273
 Նահրենար, վայր – 237
 Նամրվան, կիրճ – 396, տե՛ս Նարիման
 Նամրվան, քաղաք – 393, տե՛ս Նարիման
 Նավպակտոս, քաղաք – 128
 Նարիման, կիրճ – 396, տե՛ս Նամրվան

Նարինան, քաղաք - 393, տն՝
Նամրվան
Նարիշ, գյուղ - 457
«Նեա», Նոր եկեղեցի - 242, 244
Նեապոլ, քաղաք - 29, 544, 545
Նեվեր, քաղաք - 334
Նիգ, ավան - 191
Նիգալի - 389
Նիդերլանդներ, երկիր - 578
Նիկե (Մակեդոնիայում), քաղաք - 153, 158
Նիկեա, թագավորություն - 320, 323
Նիկեա, իշխանություն - 477
Նիկեա (Նիկիա, Նիկե), քաղաք - 162, 166, 342
Նիկոմեդիա, քաղաք - 92
Նիկոպոլիս, շրջան - 459, տն՝ Աքշար, Սելիսա
Նիքադե, վայր - 387
Նոր Նախիջևան - 104
Նիքոկերոս, քաղաք - 232, 395, տն՝ Մայֆերկաթ

Շավշերի, գավառ - 389, 390
Շատիկ, ամրոց - 387, 398
Շեմիշատ, քաղաք - 108
Շիրակ - 190, 193, 203, 218, 331, 365, 390, 412
Շիրակաշատ, քաղաք - 25, տն՝ Մորիկուպոլիս
Շիրիմ, գյուղ - 412
Շիրո-ուո, գետ - 482, տն՝ Մամաս
Շվեյցարիա - 578

Ոսկե Դուռ - 24, 117, 118
Ոսկեղջյուր, ծովախառը - 116, 145
Ոսկիք, վանք - 349, 350, 359, 360
Ոսկիքի Ս. Մկրտչի մայրավանք - 358
Ողնուտ, կավածք - 265, 562, տն՝ Եղնուտ
Ոքաղե, գավառ - 387

Չաուշ, լեռ - 233, 234
Չորմայրի, գավառակ - 351, 352, 354
Չորս եկեղեցի - 346, տն՝ Դորդ-Քիլիսե
Չորրորդ Հայք - 77, 482

Պածածեսի կավածք - 278
Պաղակաղցիս, լիճ - 412, 413
Պաղեստին, երկիր - 41
Պամփիլիա, գավառ - 168
Պայպերա, ամրոց - 279, տն՝ Բաբերդ
Պանեն, ամրոց - 391, տն՝ Բանա
Պանկալեա, դաշտ - 344, 345, 349, տն՝ Բնկալի
Պանրաբերդ - 386, տն՝ Բվելիսցիլես, Τυρόκαστρον, Տյուրոկաստրոն, Կուել
Պատրա, քաղաք - 127
Պարխարի լեռներ - 146
Պարսկահայաստան - 293, 363
Պարսկաստան - 153, 157, 347, 522, 525, 529
Պարտիզաց փոք, գավառ - 387
Պափլագոնիա, երկրամաս - 231
Պելագոնիա, երկրամաս - 401, 442
Պելոպոնես, թերակղզի - 127, 129, 287, 424, 427, 433
Ս. Պետերբուրգ - 25, 115, 383, 418, 447
Ս. Պետերբուրգի համալսարան - 5
Պետրա, քաղաք - 24
Պետրոգրադ, տն՝ Ս. Պետերբուրգ
Պետրիշ, ամրոց - 441
Պետրիսկոն, բնակավայր - 443
Պետրիսկոն, լիճ - 443
Պերնիկ, ամրոց - 437, 443, 444
Պերսլաբա Մեծ, ամրոց - 487
Պերսլաբա Փոքր, ամրոց - 487
Պերտեկոնկ, բնակավայր - 346
Պիլոիդիոն, վանք - 220
Պիոնոս, լեռ - 433
Պիրիփեգետոն, գետ, առասպ. - 72
Պլիսկա (Պլիսկովա), ամրոց - 434, 487
Պլովդիվ, քաղաք - 425, տն՝ Փիլիպպուպոլիս
Պոնտոս, երկրամաս - 333

Պոնտոս, թագավորություն - 521
Պրեսլավ, տն՝ Մեծ և Փոքր Պրեսլավ
Պրեսպա (Պրեսպաս), քաղաք - 401, 423, 464, 465
Պրիլապոն (Պրիլես), ամրոց - 440, 442
Պուատյե, քաղաք - 334

Ջահան, տարածաշրջան - 516, տն՝ Լիկանդոս
Ջավախք, գավառ - 387-389, 397
Ջիվար (Ջուլամերկ), գյուղաքաղաք - 267

Ռագիե, բնակավայր - 344
Ռամեստամիցա, տեղանք - 426
Ռայ, քաղաք - 204, 208, 209
Ռապան, գավառ - 576
Ռասսա, գավառ - 466
Ռեսային, քաղաք - 108
Ռոդանտոս (Ռոդանդոս) - 536, 537, տն՝ Ֆարասա, Ֆառաշ
Ռոդոպական լեռներ (Ռոդոպի) - 424, 425
Ռոմանոպոլիս - 113, տն՝ Բալու
Ռում - 394, տն՝ Կոստանդնուպոլիս
Ռում - 334, տն՝ Իկոնիոն
Ռումկալե, ամրոց - 298, 517, տն՝ Հոռնկլա

Մալմաստ, քաղաք - 108, 110
Մալքորա, գյուղ - 412, 431
Մակուրեթ (Մաքուրեթի, Սկվիրեթ), ամրոց - 397, 398
Մամաթիա, քաղամաս - 86
Մամառա, քաղաք - 112
Մամշուլդե (Մամշվիլդե), բերդ - 202, 391
Մամոս, կղզի - 313, 488
Մամոսատ, քաղաք - 200, 230, 232, 402, 403
Մամցխե, տարածաշրջան - 387

Մանասուն, գավառ - 39, 108, 109, 111, տն՝ Մասուն
Մասուն, գավառ - 495, 496, տն՝ Մանասուն
Մարաքսեթի, գավառ - 391
Ս. Մարգիս և Բակքոս, վանք - 60
Մարդիկե, քաղաք - 424, տն՝ Տրիադիցա, Սոֆիա
Մարվեն, վայր - 345, տն՝ Աքվա Մարավենա
Մարուց, քաղաք - 436
Մարուրեթի, գավառ - 391
Մերաստիա, քաղաք - 102, 174, 213, 214, 228, 234, 236, 238, 299, 307, 334, 426, 427, 512, 513, 515-517, 566
Մերաստիայի տուրմա - 213
Մելիկիա (Կիլիկյան), քաղաք - 227, 298, 515
Մեն-ժիլ, քաղաք - 334
Մետենա, քաղաք - 444
Մերթիա, երկիր - 468
Մերգիսյեն, վանք - 482
Մերես, քաղաք - 305, 321, 440, 441, 444, 446
Մերվիա, քաղաք - 435, 443, 446, 462, 467
Մերրե, քաղաք - 423, 425, 428
Միգմա, տն՝ Ս. Աստվածածին, եկեղեցի
Միլեա, քաղաք - 168, 169
Միկիլիա, կղզի - 220, 489
Միմ, լեռ - 38, 39
Միոնա, քաղաք - 477
Միս, քաղաք - 503
Միրակուգ, քաղաք - 489
Միրիա, երկիր - 124, 374,
Միրիխա, սրբավայր - 225
Մկուպիա, քաղաք - 332, 338, 339, 437, 438, 445
Մղերդ, քաղաք - 108
Մյունպոսիոն, բերդամրոց - 213, 214, 219, 229
Մյունիք, գավառ - 194, 200, 208, 282, 397, տն՝ Տասնուս
Մյունիքի շրջան - 191

Մողոմնի գահ – 194, 253, 255, 560
Մորրոնի համալսարան – 6
Մոֆենա (Մոֆանենա) – 40, տե՛ս
Շուք, թագավորություն
Ս. Մոֆիա, եկեղեցի – 117, 240, 311, 322
Մոֆիա, քաղաք – 424, 425, տե՛ս
Տրիադիցա, Սարդիկե
Մոֆիայի համալսարան – 447
Մպաթա, քաղաք – 111
Մպեր, գավառ – 390
Մպերխեյոս, գետ – 427, 433, 434, 438,
445, 446, 460
Մպունիս, վայր – 228, տե՛ս Եվսպոնենա
Ս. Մտեփանոս, վանք – 325
Մտիպիոն (Մտիպ), ամրոց – 442
Մտոպանիոն, վայր – 424
Մտորին Մարաստան – 402, 403
Մտորին Տայք – 387, 389, 390
Մտորին Օլթի, գետ – 387, 390
Մտպա, տեղանք – 412
Մտրունա, գետ – 425
Մտրունայիցա, ամրոց – 440, 441, 444,
457
Մտրունայիցա, գետ – 441
Մտոտլոնի վանք – 411
Մրբազան Պալատ (Ս. Պալատ) – 240,
251, 252, 260
Մրինգ, գյուղաքաղաք – 267
Մուլեյման, գավառակ – 291
Մուրք Լեռ – 347, 348, 351, 359, տե՛ս
Աթոս, լեռ
Մև ծով – 119, 146, 374, 577
Մև Ջար – 351, տե՛ս Մեռեկ քերդ
Մևան, Մևանա լիճ – 25, 209, 282
Մևանա կղզի – 208
Մևաստոպոլ – 529, տե՛ս Ջերսոնես
Մեռեկ, քերդ – 28, 351, տե՛ս Մարդաղի,
Մև քար

Վահկա, քերդ – 501-503, 507, 510
Վահկա, լեռ – 507
Վաղարշակերտ, քաղաք – 191, 394,
395
Վաղարշապատ, քաղաք – 12, 217, 257,
329, 335, 501, 557, 568, 575, 576

Վան, քաղաք – 40, 103, 271, 499, 515
Վանա լիճ – 25, 110, 113, 237, 267, 274,
291, 461
Վանանդ, գավառ – 218, 387, 395
Վանավար, բնակավայր – 387
Վաշգինակ, լեռ – 276
Վառնա, քաղաք – 489
Վասակավան, գյուղ – 414
Վասպուրական, նահանգ – 14, 190,
229, 267, 395, 397, 403, 416, 436,
463, 464, 480, 481, 490, 538, 547,
561, 572, տե՛ս Վերին Մարաստան
Վասքարի լեռներ – 387
Վարդաշեն, գյուղ – 387
Վարդար, գետ – 437, 438, 441, տե՛ս
'Αξιός
Վենետիկ – 9, 21, 25, 36, 160, 166, 299,
356, 379, 386, 387, 395, 459, 471,
484, 485, 494, 546, 550, 569, 570,
571
Վենետիկի Մյսիթարյան միաբանու-
թյան մատենադարան – 299, 459,
485
Վենետիկի Մյսիթարյան միաբանու-
թյուն – 485
Վերին աշխարհ (Վերնաշխարհ), երկ-
րամաս – 387, 388, տե՛ս Βεριασάχ,
Բերիասախ
Վերին երկիր – 347
Վերին Մարաստան – 403, տե՛ս
Բոասպրականիա
Վերին Միջագետք – 232
Վիդին, քաղաք – 338, 339, 341, 437-439
Վիննա – 6, 372, 390, 563
Վիննայի Մյսիթարյան միաբանու-
թյուն – 548
Վիրք – 195, 203, 262, 263, 266, 278,
294, 314, 315, 330, 339, 344, 353,
356, 535, տե՛ս նաև Վրաստան
Վլախերնի ապարանք – 411
Վոդենա, ամրոց – 435, 437
Վոլերոն, ամրոց – 435, 443
Վոսիոր, նեղուց – 60, 61, 66, տե՛ս
Բոսփոր
Վրաստան – 9, 299, 388, 391, 393, 394,
397, 398, տե՛ս նաև Վիրք

Վրաց դաշտ – 391
Վրացական դարբաս – 471
Վրացական թագավորություն – 577

Տալաշա, բնակավայր – 481, 482
Տամատարխա – 174, տե՛ս Տնուտարա-
կան
Տայք, նահանգ – 9, 14, 292-294, 348,
349, 352, 354, 355, 372, 374, 381,
384, 386, 387, 389-391, 394, 396,
397, 429, 479, 535, 569, տե՛ս նաև
Տառ
Տանայիս, գետ – 332, 336
Տաշիր, գավառ – 193, 194, 202, 391
Տաշիրի դուռ – 388, տե՛ս Տաշի-Կարի,
Տաշիս-Կարի, Տարիս-Կարնի
Տառ – 348, 387, տե՛ս Տայք
Տառս-Կարի – 387, տե՛ս Καρνατάχ,
Կարնի-Տայս, Մտորին Տայք
Տառնին, քաղաք – 220
Տաշիս-Կարի (Տաշի-Կարի) – 387, տե՛ս
Տարիս-Կարնի, Տաշիրի դուռ
Տառապա (Դառապա) – 514, տե՛ս
Մառապա, Տրյուպիա
Տավրոս (Տորոս), լեռ – 39, 104, 110,
503, 510, 514, 515, 544
Տավուշ, քերդ – 204, 207
Տարանտա, քաղաք – 85
Տարիս-Կար – 388
Տարիս-Կարնի (Տարիս-Կարնի) – 387,
տե՛ս Տաշիս-Կարի
Տարոն (Տարոն), գավառ – 14, 21, 24,
110-113, 160, 162, 170, 171, 174,
192, 196, 198, 199, 237, 252, 253,
255-263, 265-268, 273-275, 277-
279, 281, 282, 285, 290-301, 303,
312, 326, 328, 330, 331, 355, 366-
371, 376, 497, 559, 562, 568
Տարսոն, քաղաք – 14, 94, 223, 229, 233,
236, 238, 298, 353, 395, 487, 506,
511, 512, 517
Տարտարոս, առասպ. – 72
Տարուն, լեռ – 109, տե՛ս Մերդ, Մարուք
Տարխոն, լիճ – 441
Տերեննա, ամրոց – 307

Տեկես, գավառ – 483, տե՛ս Դեզիզենե
Տրիոն, ամրոց – 280, տե՛ս Դվին
Տրաբիս, գետ – 39
Տրվրիկ (Տեկրիկե, Տեֆրիկե), քաղաք –
85, 92, 101, 552, տե՛ս Դիվրիգ,
Աֆրիկ
Տյուք, տե՛ս Թելուշ – 403
Տնուտարական, իշխանություն – 174,
տե՛ս Տամատարխա
Տյուրուկաստրոն, ամրոց – 378, տե՛ս
Քվեխիսիս, Պանրաքերդ, Կուել
Տյուրոս, քաղաք – 430
Տրապիզոն, քաղաք – 77, 228, 293, 307,
308, 310, 311, 336-338, 342, 343,
352, 363, 374, 412, 535, 541, 552,
562
Տրիադիցա, ամրոց – 424, 425, 434, 437,
438, 443, 446, 487, տե՛ս Սարդիկե,
Մոֆիա
Տրիսունիա, երկրամաս – 465, 467
Տրիմալիա, գավառ – 443, 462
Տրիպոլի, քաղաք – 395, 430, 472
Տրյուպիա, տեղանք – 214, 219, 229,
տե՛ս Մառապա, Տառապա
Տրուլոս, ապարանք – 66
Տուլուզ, քաղաք – 334
Տիդիս – 28, 39, 387-391, տե՛ս Թիֆլիս

Ցամանդոս, երկրամաս – 212, 213, 219,
233, 235, 236
Ցամանդոսի լեռ – 214, 229
Ցեռնա, գետ – 443

Ուխթք, քաղաք – 353
Ուռնա, քաղաք – 108, 109, 113, 114,
115, 501
Ուտիք, նահանգ – 194, 203, 204, 206,
207
Ուրարտու, երկիր – 5, 38

Փասիան (Փասիանե), գավառ – 272,
273, 280, 371, տե՛ս Բասեն

Փասիս, գետ – 382
 Փարիզ – 6, 8, 18, 80, 165, 369, 418, 447, 503, 546, 549, 551, 554, 557, 575, 579
 Փարիզի Ազգային գրադարան (Մատենադարան) – 79, 451
 Փարիզի Երանչանների բանգարան – 499
 Փարոս, քաղաք – 247, 251, 260
 Փարսալուսի դաշտ – 433
 Փոկասի վանք – 61, 66
 Փոքր Ասիա – 45, 425, 533, 535
 Փոքր Հայք – 24, 38, 92, 93, 102, 115, 141, 213, 332
 Փոքր Պրեսլավ, ամրոց – 434
 Փիլիպպիոն, քաղաք – 153
 Փիլիպպուպոլիս, քաղաք – 424, 425, 434, 435, 437-439, 441, 487, 488, 509 տե՛ս Պլովդիվ
 Փիլոսոփիոն, վայր – 136
 Փյունիկե, երկրամաս – 408, 430
 Փոյուզիս (Փոհիզիս), երկրամաս – 502
 Փսիքա, վանք – 66
 Ս. Փրկչի, Միքայել Հրեշտակապետի և Եղիայի «ճոր եկեղեցի» – 162
 Քալիջիլար Կիոսկի, քաղաք – 284
 Քահվե, քաղաք – 459
 Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցի – 55, 70, 71
 Քարարգ, գյուղ – 364, 365
 Քարբիլ – 391, 397, տե՛ս նաև Վիրք
 Քարտափիլակիոն, արվարձան – 146
 Քեղա (Քելվա), ամրոց – 209, տե՛ս Գեղա
 'Աբասցիա – 388, տե՛ս Արագածիս, Արխաշիս
 'Ացիոս 'Օրոս, տե՛ս 'Ածոս – 410
 'Ածաթ, քաղաք – 482
 'Ափրոնոպոլիս, քաղաք – 189

Ջեննեշրին (Ջեննեշրին), քաղաք – 436
 Ջեսուս, քաղաք – 335, 517, 576
 Ջերսոնես – 529, տե՛ս Սևաստոպոլ
 Ջիլենդար, վանք – 469
 Ջիս, կղզի – 350, 488
 Ջվեղիճերուրգ, քաղաք – 422
 Ջվեղիսցիխե, ամրոց – 386, տե՛ս Պանրաբերդ, Կարոկաստրոն, Տյուրկաստրոն, Կոնեյ
 Ջրիստոյիս, քաղաք – 145, 536, 537
 Ջրիստոյիկիոն (Նրիստոյիկիոն), քաղաք – 244, 248, 250

Օգրային, լեռներ – 441
 Օլթի, քաղաք – 355, 386, 393, 396
 Օլիմպոս, լեռ – 347-349, 359
 Օմրիս, քաղաք – 388
 Օշական գյուղ – 21, 24-27
 Օշկի, վանք – 385
 Օսպիլյան (Օսպիլիոն) բանակաբեմ – 140, 158, 545
 Օստրով, լիճ – 435, 443
 Օտրանտո, քաղաք – 489
 Օտրանտոյի զրահոց – 489
 Օրոնտոս, գետ – 431
 Օրֆանտոս, պալատ – 303
 Օրրիս, քաղաք – 334, 343, 401, 434, 437, 443, 445, 456, 463

Տարասա (Տառաշ) – 537, տե՛ս Ռոդանտոս (Ռոդանդոս)
 Տեների Իզա, մզկիթ – 284
 Տրանսիս – 287, 578

'Ափրոնոպոլիս ('Ափրոնոպոլիս) – 374
 'Աթինա – 562
 'Ածոս – 409, 410, տե՛ս 'Ացիոս 'Օրոս
 Ալ Մարինա (աղակալվ.) – 102, տե՛ս Ալմանի լեռներ
 Ալմոս, լեռ – 486

'Ակափիս, տուրմա – 377
 'Ամորիոն – 345
 'Անաբարձա – 233
 'Անատոլիկա, բանակաբեմ – 221
 'Անտիգոնոս նիսոս – 538
 'Անտիոչիա – 433, 472, 480
 'Ալեքսանդրոս, տե՛ս Վարդար, գետ
 'Արան, լեռ – 228
 'Արմենիա, դե՛պիս 'Արմենիոն շարա – 33-35, 90, 219, 286
 'Արմենիակա, թեմաթա – 454, 484
 'Արտչի – 356, տե՛ս Արծն
 'Ասպուրական – 436, տե՛ս 'Ասպրականիա, [Յոա]սպրականիա, Վասպուրական
 'Ասպրականիա – 464, տե՛ս 'Ասպուրական, [Յոա]սպրականիա, Վասպուրական
 'Ատչարձ, գետ – 386, տե՛ս Ածարա
 'Աչրիս ('Աչրիս) – 400, 566

Բաբլոն – 461, տե՛ս Բաբելոն
 Բերասցա, երկրամաս – 387, տե՛ս Բերասցա, Վերնաշխարհ, Վերին աշխարհ, Չերասպիլի
 Բերասցա – 386-388, տե՛ս Բերասցա, երկրամաս, Վերնաշխարհ, Վերին աշխարհ, Չերասպիլի
 Բերոսիա – 339, 340, տե՛ս Բերիս, Վերիս
 Բիեննի – 563
 Բոսպրականիա – 402, տե՛ս 'Ասպրականիա, 'Ասպուրական, Վասպուրական
 Բուլգարիա – 340, 422, 486
 Բուդինա – 339, տե՛ս Վերին

Դալասա, շարիոն – 480, 481, 483, տե՛ս Դալասա
 Դասութ, քաղաք – 482
 Դիցիոնի (Դիցիոնի), գաղաթ – 289, տե՛ս Դեղիստեմ, Դեղի (Դեղիս), Կեղի (Կեղի)

Դսրաճիոն – 340, 462, տե՛ս Դարաճիոն
 'Էբրոս քաղաք – 424, տե՛ս Էբրոս
 'Էդեսա – 402, 403
 'Էլլաճ – 509
 Էսփրաթիա – 219, 229
 'Էփեսոս – 165

Հիստուն – 508, տե՛ս Զերնոն

Իբրոս – 471, տե՛ս Իբրիս, գաղաթ

Թեոփոս, տուճիոն, դե՛պիս Կամարա – 244, տե՛ս Ս. Թեոփոսի քաղաք
 Թերմոպոլիս – 508
 Թեսալոնիկ – 120, 432, 490, 566
 Թրեքի – 120, 422, 430
 Թրակիա, տաճար – 421

'Իբրիս – 346, 380, 386, 408, 480
 'Իբրոն, մոնի տուն – 362, 409, 410
 'Իտալիա – 313

Կաթոսոն, քաղաք – 482
 Կայսարոպոլիս – 306
 Կալաբրիա – 288
 Կալաի ճրճ (Կալոճրճ, Կոլոճրճ) – 423, տե՛ս «Գեղեցիկ կաթիլներ»
 Կալոսիա Գերմանիկա – 482, քաղաք, տե՛ս Կլաուսիա
 Կաթաճոկիա – 47
 Կարնաթիս – 386, 387, տե՛ս Կարնաթիս
 Կատասուրայ – 231
 Կեռճիոն, բերդամրոց – 381
 Կիոս, վայր – 138

Κιλικία - 47
Κίμβα λόγγου (Κίμβα λόγγος) - 441, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Κλειδίου δέμα, ἕρη - 441
Κλαύδια, ῥῶρη - 482, υπ'ὸν Καλοῦδια Ἐρμανίεια
Κοταρζήνη - 317, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρη
Κούελ - 386, υπ'ὸν Ἐθιρῶρη
Κρήτη - 47
Κυκλάδοι νήσοι - 488
Κύπρος - 500
Κώλωρις - 378
Κωνσταντινοῦλις - 165

Λάρισα - 428
Λίβος, μονή τοῦ - 284, υπ'ὸν Ἐθιρῶρη, Ἐθιρῶρη, Ἐθιρῶρη
Λικανδός - 230, 233, 235

Μαγναύρα, τρίκλινο - 253, 255
Μακεδονία - 119, 120, 430, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη, ῥῶρηθῶρηθῶρη
Μαμίστρα - 233
Μαρδοσαγγάρη, ῥῶρη - 284
Ματζούκιον - 441, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Μεγάλη Ἐρμενία - 190, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Μελισσοπέτριον - 459
Μελιτηνή - 233
Μηδία - 402, 403
Μισίριον - 102, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρη
Μοσσυνοῦλις - 486
Μουργούλης - 377
Μουταλάσκη - 481, υπ'ὸν Ἐθιρῶρη

Νικαία - 165

Ὀξωνία - 563

Παγδάδιον - 104, υπ'ὸν Ἐθιρῶρη
Παλαίοι Πατέρες - 318, 322, 564
Παρίσιοι - 563
Πελαγονία - 400
Περκρί - 461, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρη
Περσαρμενία - 293, 393
Περσθλάβα μεγάλη - 487
Περσθλάβα μικρά - 487
Πλατεία, ῥῶρη - 141
Πλίσκοβα - 487
Πρέσπα - 400

Ῥοδάντος - 536, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρη
Ῥοδόπη - 424, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη
Ῥωμαϊκή βασιλεία - 162
Ῥώμη - 26, 319

Σάμος - 488
Σαμόσατον - 402
Σαῦνια - 282, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη ῥῶρηθῶρη
Σέρραι - 425, ῥῶρηθῶρη
Σιδηροπούλη - 131, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Ἐθιρῶρη
Σκέλος, τεῖχος - 508
Σκέπη, ῥῶρηθῶρη - 149
Σκόπια - 332
Σολομώντειος ἔθρονο - 255, Ἐθιρῶρηθῶρη ῥῶρη
Σοφία τοῦ Θεοῦ, ναός - 183
Σπωνίς, ῥῶρηθῶρη - 228
Στρούμπιτζα - 441

Ταῶν - 260, 261, 292
Τεκίς (Τέκη), ῥῶρηθῶρη - 289, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη (Ἐθιρῶρη), Ἐθιρῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρη
Τζαμανδός - 233
Τηβέννα - 307, ῥῶρηθῶρη

Τίβιον κάστρον - 280, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Τορνίκη, τὰ - 323, ῥῶρηθῶρη
Τραπεζοῦς - 562
Τριάδιτζα - 425, 486, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη
Τρυπία - 514, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Τυρόκαστρον - 386, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη

Φάρος - 247, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη
θῶρηθῶρηθῶρηθῶρη

Abalanti - 312
Académie royale de Belgique - 8, 481
Aix - 335, 336
Akampsis - 146, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Alep - 511
Antioche - 229, 382, 536
Arabissos, ῥῶρηθῶρη - 543
Arabs - 543
Armenia (Arménie, Armenien) - 107, 327, 546, 555
Artanouch (Ardanouch) - 574
Asia Minor - 544

Bari - 563
Bayerischen Akademie der Wissenschaften - 6
Belgique - 8, 481
Beograd - 466
Bizana, ῥῶρηθῶρη - 38, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Bonn (Bonna) - 46, 214, 215, 222, 376, 400, 482, 549, 556
Boston - 550, 554
Bruxelles - 8, 17, 215, 284, 384, 413, 482, 543, 554, 556, 557, 559, 571
Bucarest - 560, 574
Bulgares - 571
Bulgarian Empire - 420, 424, 448, 457
Bulgarie - 566
Butruntum - 312

Φασιανής χώρα - 280
Φιλιππόπολις - 486, 487
Φλωρεντία - 562
Φοινίκη - 408

Χαλδία - 288, 346
Χαλτικὴ - 304, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Χαρσιανόν - 228
Χίος, ἕρηθῶρη - 350, 488, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη

Byzantium (Byzance, Byzantine Empire) - 29, 327, 403, 452, 543-546, 551, 554-556, 561, 574

Cambridge - 233, 544, 555
Central Asia - 233
Constantinople - 284
Copenhagen - 577
Cotyaecum - 141, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρη
Croatia - 466

Dalmatia - 466
Derkene - 368, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη, Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη
Drizion, ῥῶρηθῶρη - 236
Dumbarton Oaks - 543
Duraccinorum (Duracenorum) terra - 465, 466
Durachium - 461, 466, υπ'ὸν Ἐθιρῶρηθῶρηθῶρη

Eastern Roman Empire - 33, 120, 122, 245
Empire Byzantin - 233, 561, 563

Georgie - 194, 278, 300, 317, 360, 374
Germania - 422, 545
Greece - 570
Grotta-Ferrata - 81

Hannover - 544
Harvard - 359

Illyricum - 447
Institut de Philologie et d'Histoire
Orientales et Slaves - 9, 17, 215,
384, 543
Iran - 577
Italie - 313, 563

Jérusalem, Royaume de - 336

Kutaya - 141, un'u Cotyaesum

Leipzig - 8, 36, 546
Leyden (Leyde) - 418, 552
Lisbonne (Lisbon) - 8, 543, 546, 574, 576
London - 33, 37, 571
Louvain - 16, 545, 555, 574
Lugdunus Batavorum - 394

Mannheim - 223, 230, 383
Macedoniam (Macedoniam, Macedo-
nia, Mesardonium, Macedonitum)
- 312

Mayyafariqin - 291
Mediolanum - 545
Mesopotamia (Mésopotamie, Mesopota-
mien) - 107, 233, 365
Miletus - 496, 497
München (Munich) - 341, 401, 423, 548
Musulmans - 576
Mutalaska (Mutalassa, Mutarasou(n)) -

481, un'u Θωραυυ, Talasse, Talas

Napoli - 29
Neapolitani ducatus - 545
Near East - 37
New York - 552

Obliquus, mons - 464
Oxford - 341, 552, 570

Paris - 6, 8, 12, 28, 29, 81, 98, 182, 218,
229, 233, 310, 326, 365, 366, 382,
403, 418, 419, 447, 535, 536, 541,
544, 551, 552, 555, 556, 559, 561,
563, 574, 575

Perse - 365
Persia - 233

Qali-kala - 124, un'u Կալիքա

Roma - 556
Roman Empire - 571

Sekend - 223, un'u Շամքինալ
Saint-Pétersbourg - 548
Salamis - 37
Schwarze Meere - 522
Schweinfurt - 531
S.-Petersbourg 373, 399, 548
Südarmerien - 267, 269, 275, 276, 291,
296

Talas (Talasse, Thalassa), Գլաղ - 481,
un'u Θωραυυ
Thessalonike - 579
Tigris - 267, 269
Tours - 570

Trapezunt, Kaisertum von - 341
Trebizonde - 98
Turcs Seldjucides - 403
Tyr - 336
Tziph-nari - 146, un'u Ծիփնարի

Армения - 7, 8, 38, 157, 171, 228,
484, 544

Београд - 551
Ближний Восток - 553
Българската държава - 419

Византия, Византийская империя
- 559, 560
Византолошког институт, Београд
- 551
Второе болгарское царство - 319,
332

Ереван - 559

Зарэмский монастырь - 345

Кавказ - 345, 348, 553
Константинополь - 320, 322, 457
Константинопольский универси-
тет - 551

Université de Paris - 362

Zagreb - 466

Ленинград - 6, 553

Македония - 420, 448, 450

Петроград - 550
Первото българско царство - 448

Русский археологический инсти-
тут в Константинополе - 320,
322, 450

Санкт-Петербург - 7, 8, 38, 82,
232, 294, 317, 394, 418, 509, 513
София - 450, 469
Средняя Азия - 553

Тбилисский государственный
университет - 570
Трапезундская империя - 294, 363,
432, 562

Эрмитаж - 574

**ՅԵՆԵՐԻ, ՏՈՂՄԵՐԻ, ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ, ԿՐՈՆԱԿԱՆ,
ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԽՄԲԵՐԻ**

Արխագներ - 391
 Արաֆյաններ, ցեղ - 435, 436
 Արեմացիք - 48, 51
 Աղեքսանդրացիք - 48
 Աղվանից տուն - 384
 Անոթյան հարստություն - 52
 Անձևացիներ, ընտանիք - 158
 Ապոկապես (Ապուրայ) ընտանիք - 400
 Աստատ, պավլիկյան համայնք - 93
 Արաքներ - 15, 42, 57, 98, 107, 108, 111, 223, 389, 394, 401, 488, 514, տե՛ս սարակենուսներ, հազարացիներ, իսմայելացիներ (իսմայելյաններ)
 Արգիրոսներ, տոհմ - 221-223, 228, 231
 Արծրունիներ, Արծրունյաց տուն, տոհմ, ընտանիք - 39-42, 68, 111-113, 158, 164, 190, 217, 274, 296, 317, 390, 553
 Արջքոնք, ընտանիք - 114
 Արշակունիներ (հայ) - 11, 17, 152, 153, 155, 156, 164, 160-165, 167, 176, 555
 Արշակունիներ (պարթև) - 156, 157, 159, 168

Բագրատունիներ, տուն, տոհմ, ընտանիք - 14, 40, 41, 67, 68, 113, 146, 169, 171, 190, 216, 266, 237, 274, 289, 295, 301, 312, 329, 331, 372, 374, 387, 389-391, 510, 562, 569
 Բյուզանդագետների քեղիական ընկերություն - 8
 Բյուզանդացիներ - 36, 38, 93, 100, 223, 236, 291, 294, 354, 376, 382, 410, 427, 454, 528, տե՛ս նաև հոռոմներ, հռոմայեցիներ

Բուլղարներ - 17, 64, 119-122, 124, 129, 130, 230, 287, 303, 320, 321, 400, 405, 419, 421-424, 427, 434, 435, 439, 440, 442, 444-447, 449, 463, 464, 469, 477, 479, 486, 488, 508, 536, 560, 571
 Բուրցեսներ (Բուրցիոսներ), ընտանիք - 304, 483

Գալատներ - 332
 Գնունի, տոհմ - 39, 194
 Գրիգորյաններ, տոհմ, ընտանիք - 163, 165, 167
 Գուրգուսներ (Կուրկուսաներ), ընտանիք - 12

Դալասենուսներ, ընտանիք - 472, 474, 475, 478, 480, 483, 484, 537, 572
 Դաներ - 422
 Դանիշմանյաններ, տոհմ - 566
 Դեկապոլիտեններ, ընտանիք - 184
 Դուկասներ, ընտանիք - 85, 86, 89, 90, 222, 231

Եզիպտացիք - 48, 51

Չարեհյաններ, հարստություն - 40
 Ջուրարիկ, ընտանիք - 111

Էզերիսներ, ցեղայուսք - 287

Թեոդորականներ (Թորորական), ընտանիք - 9, 486, 492, 573, 574
 Թեոդորականոս, տոհմ - 492
 Թոռնիկ (Թոռնիկես, Թոռնիկիոս), ընտանիք - 9, 289, 301, 302, 311, 312, 316, 318, 322, 356, 563
 Թյուրքեր - 305, 420, 421, 477, 571
 Թուրքեր - 15, 220, 317, 322, 482, 513, 514, տե՛ս սելջուկ-թուրքեր

Իքերներ - 378, 381, 382, 395, 404, 409, 521, 524, 529, 530
 Իքն-Թոռնիկ, ընտանիք - 295
 Իսավրական հարստություն - 87
 Իսմայելացիներ (իսմայելյաններ) - 221, 222, 293, 300, տե՛ս նաև արաքներ, հազարացիներ, սարակենուսներ

Լազեր - 521-528, 530, 531
 Լադիմացիներ (լատիմներ) - 320, 562
 Լեկապենուսներ, ընտանիք - 12, 96, 97, 173, 327, 483
 Լիկանդացիներ (լիկանդեսներ) - 484

Խազարներ - 68, 158
 Խաղրակյանք, տոհմ - 209
 Խրիստիոսներ, ընտանիք - 468

Կամիմական, տուն - 492
 Կամասրականներ, տոհմ - 11, 67, 169, 492
 Կապադովկացիներ - 46, 47, 332, 537
 Կարմատներ, աղանդավորներ - 192, 204, 209, 277, 557
 Կարոլինգյան հարստություն - 578
 Կեկավենուսներ, ընտանիք - 483
 Կեսարացիք - 48
 Կիննամադներ, ընտանիք, վիպ. - 83, 84
 Կիննամուսներ, ընտանիք - 85, 89, 102

Կիլիկեցիք - 48
 Կիր Մազաստեր (Մազաստրյաններ), վիպ. - 84-86
 Կղոտիասցիներ (Կղունդիք) - 484
 Կյուրպաղատներ, ընտանիք - 391
 Կոմնենոսներ, ընտանիք - 87, 303, 322, 323
 Կոմսաձագեր (Կոմսաձագք), ընտանիք - 419-423, 428, 447, 449, 450, 452-458, 571, 572
 Կրինիտեսներ (Կրենիտեսներ), ընտանիք - 89, 90, 285, 286, 289, 571
 Կուրկուսաներ (Գուրգուսաներ), ընտանիք - 12, 103, 173
 Կուրտիկիոսներ - 483

Հազարացիներ - 221, 222, 488, տե՛ս նաև արաքներ, իսմայելացիներ (իսմայելյաններ, իսմաելականք), սարակենուսներ
 Համդանյաններ - 232, 290,
 Հայ-հոռոմներ - 236
 Հայեր - 11, 12, 14, 15, 27, 36, 45, 78, 83, 91, 93, 98, 109, 114, 124, 146, 154, 155, 158, 174, 229, 295, 297, 317, 427, 454, 458, 483, 514, 521, 539, 549
 Հեթումյաններ, հարստություն - 517
 Հոներ - 521, 522, 527, 529, 530,
 Հոռոմներ (Հոռոմք) - 23, 93, 331, 501, 502, 505, 506, 537
 Հոռոմայեցիներ - 34, 84, 453, 501, 523, 556, տե՛ս քյուզանդացիներ, հոռոմներ
 Հոռոմացիներ (հոռոմացիք, հոռվմեացիք, հոռոմք) - 23, 28, 48, 168, 198, 338, 405, 501, 521, 523-528, 530, 531
 Հույներ (Յոյներ) - 10, 11, 15, 45-47, 49, 51, 83, 96, 97, 99, 157, 170, 174, 194, 213, 224, 268, 272, 358, 384, 422, 427, 442, 447, 501, 505, 507, 513, 514, 576
 Հունգարացիներ (հունգարներ) - 119, 421, 422, 572

Մագդալյաններ – 577
Մակերոնական հարստություն (հին) – 152
Մակեդոնական հարստություն – 12, 15, 98, 103, 244
Մամաս, քրդական ցեղախումբ – 482
Մամիկոնյաններ, ընտանիք, տոհմ – 40, 90, 94, 100, 113, 156, 158, 159, 161, 162, 171, 172, 266, 286, 289, 295, 296
Մամփալներ, վրաց Բագրատունիների ճյուղ – 379, 391
Մանդայաններ, տոհմ – 501, 502, 504, 506, 511, 513, 515
Մանիկեաններ, ընտանիք – 483
Մարդայիտներ – 220, 221
Մարդեր, տոհմ – 157
Մարիանդիներ – 332
Մարտիրոսյաններ, ընտանիք – 187
Մելիսաներ, ընտանիք – 559
Մելիսցներ, ցեղախումբ – 287
Մելիսենոսներ, ընտանիք – 59, 304
«Մեծ» Կոմնենոսներ, հարստություն – 322, 562
Մխիթարներ, ընտանիք – 9, 416, 559
Մորթիարզամիս, տոհմ – 58
Մորախոսներ, ընտանիք – 304

Նորմանդացիներ – 313
Նումերյաններ (Նումայիր), ցեղ – 435, 436

Շայրամյան (Շեյրամյան) հարստություն – 64, 111

Չոչկիկներ, ընտանիք – 12

Պածիմակեսներ, ցեղեր – 444, տես նաև Պեչենեզներ
Պակտոզոսներ, ընտանիք – 323
Պահլավունիներ, տոհմ – 164, 169

Պավիկյաններ, աղանդավորներ – 92-95, 100, 101, 111, 268, 553
Պարբևներ – 152, 157, 317
Պարսիկներ – 23, 26, 27, 29, 42, 87, 102, 110, 148, 157, 158, 163, 523-531
Պարսկահայեր – 148
Պեչենեզներ – 409, 572
Պոռշյանք, տոհմ – 209

Ռուրիմյաններ, հարստություն – 503, 515, 517
Ռուսներ – 383, 421, 426, 489, 490

Սամանյաններ – 209
Սաջյաններ, հարստություն – 273
Սասունի իշխանական տուն – 295
Սասունցիներ (սանասունցիներ) – 40, 296
Սարակենոսներ (սարակիճոսներ) – 280, տես հազարացիներ, իսմայելացիներ (իսմայելյաններ), արարներ
Սարոնացիներ, ընտանիք – 310
Սելջուկ-թուրքեր, սելջուկներ – 100, 296-298, 304, 495, տես թուրքեր
Սերբեր – 340, 476, 477
Սինիսայե – 296, տես սասունցիներ
Սլավոններ – 422
Սկլերոսներ, ընտանիք – 12, 173
Սկյուրացիներ – 318, 564
Սվաններ – 524
Սյունի, տոհմանուն – 28, տես Ստիլիանոս

Վախրամիտ (Վրախամիտ), ընտանիք – 498, 575
Վարդասներ – 533, տես Փոկասներ, ընտանիք
Վրախամիտներ, ընտանիք – 483
Վրացիներ – 50, 281, 388, 479, 535

Տարիատներ, ընտանիք – 110
Տարոնացիներ, ընտանիք – 265, 289, 293, 302, 308-311, 325, 327, 329-331, 451, 571

Ուլգեր – 317, 404, 405

Փոկասներ, ընտանիք – 12, 103, 173, 511, 534, 541, 579

Վաբասցի – 412
Վարդուհի – 221, 222, 488
Վարդուհի, ընտանիք – 399, 400
Վարդուհի, ընտանիք – 221, 222
Վարդուհի – 34, 41, 45, 123, 230, 305, 400, 490
Վարդուհի, տոհմ – 161
Վասսուրի – 33, 34, 41
Վասսուրի – 436, տես Kilab

Յախրամիտ (Յախրամիտ), ընտանիք – 496
Յուրդուհի, ընտանիք – 304
Յուրդուհի – 261

Ճալասոսներ, ընտանիք – 475, 483
Ճալասոս, ընտանիք – 85, տես Փոկասներ

Ջիբրի – 346
Ջիբրի – 421

Քաթաբոկո – 46
Քաթաբոկո, ընտանիք – 84-86

Քաթաբոկոյաններ – 165, 199
Քաթաբ, ցեղ – 436
Քաթաբ – 298

Ֆրանկներ – 332, 336, 578
Ֆրանկյաններ, հարստություն – 395

Քրիստոսյաններ, ընտանիք – 423, 455, տես նաև Կոստանուկեր
Քրիստոս (Քրիստոս, Քրիստոս, Քրիստոս), ընտանիք – 90, 286, 289
Քրիստոսյաններ, տոհմ – 84, տես նաև Վրախամիտ

Մելիսոսներ, ընտանիք – 304
Մորթի, ընտանիք – 304

Նումերիտ – 436, տես նաև banu Numairi

Րոմայի – 33, 84, 400, 405, 453, 523, 528

Տասսոսներ – 39, տես նաև Սամանյանք
Տարախոսներ – 280
Տարախոս – 318, 564
Տարախոս – 282

Տորնիկո – 311, տես Քոնստանդուլներ, ընտանիք
Տուրքո – 305, 421

Armenians – 550, 574
Arméniens – 576

Beneventi – 422
Bulgarii – 422

Comitopoulos, ընտանիք – 457, տե՛ս
ցառ. Κομητόπουλοι

Dalassènes – 572
Dani – 422

Graeci – 30, 422
Grecs – 576

Kilab, banu – 436, տե՛ս Քիլաբ,
Ἀταφίται

Mardes – 157

Normanni (Normands) – 312, 563
Numairi, banu – 436, տե՛ս Նումիրյան-
ցիք, Νουμειρίται

Philarete, famille - 573

Romans – 28, 570
Roubéniens – 575

Sassanides – 577
Slavi (Sclavi) – 422, 466, 467

Ungarii – 422

Арабы – 170, 186
Армяне – 559, 567, 570-573, 575, 579

Болгары – 425

Сербы – 425

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկողայոս Աղոնցի բյուզանդագիտական ժառանգությունը

(Պ. Հ. Հովհաննիսյան)..... 5

Ավանդություններ Բյուզանդիայի կայսրեր Մորիկի և Կոստանդին V-ի մասին

1. Մորիկ կայսրը..... 21

2. Ավանդություն Կոստանդին V-ի մասին..... 28

Բյուզանդիայի կայսր Լևոն V-ի ծագման մասին..... 33

Կասիա Միանճնուհին և հայերը..... 43

Հայ գիտական դեմքեր Բյուզանդիայում..... 48

«Դիզենիս Ակրիտաս» բյուզանդական դյուցազնավեպի
պատմական հիմքը..... 81

Վասիլ I կայսեր տարիքն ու ծագումը (867-886)..... 116

Վասիլ I-ի մահվան կապակցությամբ նրա որդու՝ Լևոն VI Իմաստասերի
արտասանած դամբանական ճառի պատմական նշանակությունը..... 176

Աշոտ Երկաթ. քաղաքը հայոց (913-929)..... 189

Լիկանդոսի բանակաթեմը հայ-բյուզանդական
հարաբերություններում..... 212

Ալեքսանդրներ [բյուզանդական արքունիքի] արարողությունների գրքի
վերաբերյալ

1. Բացթողումների հարցը..... 239

2. 33-րդ գլխի վերաբերյալ..... 251

Տարոնացիները Հայաստանում և Բյուզանդիայում..... 260

1. [Տարոնացիների ընտանիքը]..... 301

2. Թոռնիկի ընտանիքը..... 311

Դիտարկումներ Տարոնացիների տոհմաբանության վերաբերյալ.
Պատասխան Գերաշնորհ Հայր Վ. Լորանին..... 325

Թեոփիլակտոս արքեպիսկոպոսը և Տարոնացին..... 332

Թոռնիկ Վանական..... 344

Թոռնիկի ընտանիքը..... 357

[Հովհաննես I] Չմշկիկի մամակը Աշոտ [III] արքային..... 366

Դավիթ կյուրապաղատ († 31-ը մարտի 1000 թ.)

1. [Դավիթ կյուրապաղատի տոհմաբանությունը].....	372
2. Կյուրապաղատի տիրույթը.....	386
3. [Դավիթ կյուրապաղատի մերձավորները].	
Ապուքայի ընտանիքը.....	399
Լեպենդրինոս.....	407
Ջոջիկի ընտանիքը.....	408
Լիպարիտի վախճանը.....	412
Մխիթարների կնիքները.....	414
Բուլղարների արքա Սամուել Հայկազնը.....	418
1. Պատմության և ժամանակագրության ճշգրտում.....	419
2. Սամուելի ծագումը.....	446
3. Աշտուղ և Սուրբ Վլադիմիրը.....	460
Դալասեռուսներ.....	471
Թեոդորոսյանների ընտանիքը.....	485
Փիլարտոսի ընտանիքը.....	495
Ռուբինյանների նախահայրը.....	501

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

[Լազիկա և Բյուզանդիա].....	521
Նիկեիոսոս Ծռավիզ-Ծանրվիզ.....	532
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	543
ՑԱՆԿԵՐ.....	581

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԱՏՈՐ Ե

ՀԱՅ-ՌՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյանի

Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան
Համ. շարվածքը՝ Օ. Ս. Վարդազարյանի
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Խ. Աղուզումցյանի

Տպարանակ՝ 500: Պատվեր՝ 47:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52

**«Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. Հրաչյա Գաբրիելյան - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. Ալեքսանդր Մարգարյան - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը, 2001 թ.:
9. Հրաչյա Միրզոյան - Հովհաննես Մրջուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. Ռուբեն Ղազարյան - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. Բարկեն Հարությունյան - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. Վարդան Արևելցի - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. Գևորգ Մադոյան - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. Գևորգ Արզարյան - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. Փայլակ Անթապյան - Հովհաննես սարկավազ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. Յոզեֆ Կարստ - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:

17. Ռաֆայել Մաթևոսյան - Կուրան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. Խաչիկ Բաղիկյան - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. Հրաչյա Գաբրիելյան - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. Էդուարդ Աղայան - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. Արտակ Մովսիսյան - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. Հրաչյա Աճառյան - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. Պիոն Հակոբյան - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. Աշոտ Սուքիասյան - Հայոց լեզվի հումանիչների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. Երջանիկ Գևորգյան - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. Հայրիխ Դյուրշման - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. Հայրիխ Դյուրշման - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. Ալեքսանդր Մարգարյան - Հայոց լեզվի քերականություն (Ձևաբանություն) 2004 թ.:
29. Ռամազ Գորգաձե - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. Հրաչյա Աճառյան - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. Յովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր - Լուծումը «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. Սամղոո Սարդարյան - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. Կարեն Իզբաշեան - Աւարայրի ճակատամարտից դեպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. Հարություն Դելլալյան - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. Բախտիար Հովակիմյան - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. Գառնիկ Անանյան - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:

38. Վահան Տեր-Ղևոնդյան – Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. Գառնիկ Ստեփանյան – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. Հրաչյա Աճառյան - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից քարզմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, 2005 թ.:
42. Սահակ Բազյան - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. Ռամազ Գորգածե - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. Պավել Շարաբխանյան - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. Ռուբեն Ղազարեան - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարուրեանի, 2006 թ.:
47. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
48. Հ. Պողոս Գոճանեան - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. Հայկազ Ժամկոչյան - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, 2006 թ.:
51. Սաթենիկ Գեջյան - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. Հարություն Ս. Վենետիկյան, Զերալդ Ա. Ուորֆիլդ - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. Շահե Արքեպիսկոպոս Աճեմեան, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. Հակոբ Սիմոնյան - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմաբանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
58. Լիլիթ Զաքարյան - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. Ալբերտ Խառատյան - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:

60. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
64. Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. Ֆելիքս Հայրապետյան - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. Արմեն Մալխասեան (կազմող) - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, 2007 թ.:
67. Դեմի դը Ռուժոն - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. Ալ. Թոփչյանի), 2007 թ.:
68. Սերոբ Ղազարյան - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. Լաւրենտի Յովհաննիսեան - Հայ քարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:
70. Համաստեղ - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
71. Գրիգոր Միքայելյան - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
73. Աելիտա Դոլուխանյան - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:
74. Ստեփան Պողոսյան - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
75. Ժիրայր Անանյան - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
76. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
77. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԲ հատոր, Ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
78. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
79. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
80. Խաչիկյան Լևոն - Աշխատություններ, հատոր Գ, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
81. Հարությունյան Հ. Մ. - Նոր Բայագետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:

82. **Գրիգոր Ղափանցյան** - Արմատական բառարանի առօրյա դիտողություններ, *Ара Прекрасный мифотворческий образ у армян*, 2008 թ.:
83. **Բարկեն Գարությունյան** - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. **Վահրամ Ղարախանյան** - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայանպաստ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. **Չուշի, XVIII-XIX դդ.** տապանագրեր, 2008 թ.:
87. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Անարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. **Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի**, հատոր Դ., 2008 թ.:
89. **Ալեքեմեզեան Նարեկ եպս.** - Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:
90. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. **Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան** - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), Երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
93. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, 2009 թ.:
94. **Պերճ Ջեթունցյան** - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. **Հակոբ Չուլաքյան** - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. **Արամ Բարլեզիզյան** - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.:
98. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 2009 թ.:
99. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.:
100. **Արամ Սիմոնյան** - Ջանգեզուրի գոյամարտը, 2009 թ.:
101. **Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան** - Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսումնական ձեռնարկ, 2009 թ.:
102. **Գուրգեն Մահարի** - Սիբիրական, 2009 թ.:

103. **Ռուբեն Ղազարյան, Հենրիկ Ավետիսյան** - Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
104. **Հրաչյա Աճառյան** - Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, 2009 թ.:
105. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, Ժ հատոր, Նարեկյան դպրոց, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2009 թ.:
106. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, 2009 թ.:
107. **Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի**, հատ. Ե, «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ, 2009 թ.:
108. **Հակոբ Սամանդյան** - Երկեր, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, հատոր Է, 2010 թ.:
109. **Արման Եղիազարյան** - Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (Պատմաշխարհագրական ուսումնասիրություն), 2010 թ.:
110. **Ռուբեն Ղազարյան** - Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, 2010 թ.:
111. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր I (Ա-Ե), 2010 թ.:
112. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր II (Զ-Կ), 2010 թ.:
113. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր III (Զ-Ո), 2010 թ.:
114. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր IV (Չ-Ֆ), 2010 թ.:
115. **Համակուրսեցի բանասերներ. Վաթուհականների հիսնամյակը** (հրատ. պատրաստեց Վ. Գաբրիելյանը), 2010 թ.:
116. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հատոր 3, 2010 թ.:
117. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր 4, 2010 թ.:
118. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, ԺԱ հատոր, X դարի պատմիչներ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
119. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
120. **Էդուարդ Աթայան** - Նշան, համակարգ, հաղորդակցում. Հողվածների ժողովածու՝ նվիրված էդ. Աթայանի հիշատակին, 2011 թ.:
121. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, III հատոր, 2011 թ.:
122. **Վանիկ Սանթրյան** - Չեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր I (Ա-Կ), պատվակալ խմբագիր՝ Զավեն Եկավյան, 2011 թ.:

- 82 123. Ավետիք Իսահակյան - Երկերի լիակատար ժողովածու, Անտիպ և
հետմահու տպագրված բանաստեղծություններ, հատ. II, 2011 թ:
- 83 124. Արման Եղիազարյան - Հայ Բազրատունիների տերությունը (885-
908 թթ.), Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, 2011 թ.:
- 84 125. Հակոբ Մանադյան - Երկեր, հատոր Ը, Բնագրագիտական
աշխատություններ, 2011 թ.:
- 85 126. Պետրոս Ս. Բեդիրյան - Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ
բացատրական բառարան, 2011 թ.:
- 86 127. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (III դարի վերջերից
մինչև IX դարի կեսերը), հատ. 2, 2011 թ.:
- 87 128. Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., 2012 թ.:
- 88 129. Hrachik Simonyan - The Destruction of Armenians in Cilicia, April
1909, London, 2012.
- 89 130. Ռուբեն Ղազարեան - Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան,
2012 թ.:
- 90 131. Հասմիկ Ստեփանյան - Հայերի ներդրումը Օսմանյան կայսրությու-
նում, 2012 թ.:
- 91 132. Նիկողայոս Ադոնց - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Ե, 2012 թ.:

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101